UNIVERSITATEA REGELE FERDINAND I, CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ

PUBLICAT

DE

ALEX. LAPEDATU și IOAN LUPAȘ

Profesori de Istoria Românilor la Universitate
Membri ai Academiei Române

VII

1936—1938

MONITORUL OFICIAL ȘI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ. — BUCUREȘTI 1939

UNIVERSITATEA REGELE FERDINAND I, CLUJ

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ

PUBLICAT

DL

ALEX. LAPEDATU și IOAN LUPAȘ

Profesori de Istoria Romanilor la Universitate
Membri ai Academiei Române

VII

1936—1938

MONITORUL OFICIAL ȘI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ, — BUCUREȘTI 1939

CUVÂNT

ROSTIT ÎNTRU ÎNTÂMPINAREA

M. SALE REGELUI CAROL II

CU PRILEJUL INAUGURĂRII NOULUI LOCAL AL

INSTITUTULUI DE ISTORIE ROMÂNĂ

ÎN ZIUA DE 13 IUNIE 1937

Sire,

Vrednicul de pomenire cuvânt rostit de Augustul Vostru Părinte, gloriosul Rege Ferdinand I, când s'a inaugurat Universitatea Daciei Superioare, în ziua de 1 Februarie 1920, — pe lângă valoarea morală a înălţătoarelor îndemnuri regale împărtăşite profesorilor şi studenţilor deopotrivă — are şi importanţa istorică a unui act ctitoricesc de nepreţuită putere educativă. Ca semn al deosebitei preţuiri şi iubiri pentru Universitatea clujană şi pentru Ţara Transilvaniei, spunea atunci Suveranul desrobirii şi al întregirii noastre naţionale, că a hotărît să dăruiască un fond de 400.000 lei cu menirea de a contribui la înfiinţarea unui Institut de Istorie Română, *al cărei studiu fusese atât de vitreg tratat sub stăpânirea trecută.*

Odinioară, străluciţii voevozi ai Ţărilor Române înălţau după fiecare izbândă ostăşească biserici şi mănăstiri, drept mulţumită Părintelui luminilor, dela care purcede toată darea cea bună şi tot darul cel desăvârşit. Această generoasă tradiţie a fost deplin respectată, sporită chiar, după încheierea cumplitului dar victoriosului războiu pentru întregirea României. Majestatea Voastră aţi avut fericitul prilej, Sire, nu numai să aşezaţi piatra cea din capul unghiului pentru monumentala clădire a Catedralei ortodoxe din capitala Transilvaniei, ci să şi participaţi activ la praznicul târnosirii ei în toamna anului 1933.

Cu aceleaşi sentimente de pietate creştină şi de patriotică prevedere a întemeiat în veci neuitatul Rege Ferdinand I, Institutul nostru de

Istorie Română dând, prin această nobilă ctitorie de ordin științific, o indicațiune lămurită cu privire la valoarea educativă, pe care înțelegea să o atribue Istoriei Naționale așezând-o pe aceeași treaptă alături de incontestabila valoare educativă a Religiei. Un templu pentru religia trecutului românesc era deci menit să fie, chiar după intențiile regescului Întemeietor, Institutul nostru de Istorie Națională aci, în inima Transilvaniei desrobite.

Cum și-a îndeplinit menirea până acum acest templu de știință românească, nu vom spune noi cei obișnuiți să oficiem zi de zi « din straja dimineții până în noapte » între pereții lui. In propria sa cauză nu poate fi nimeni judecător. Lăsăm deci judecata în grija celor cari nu vor pregeta să răsfoiască miile de pagini ale volumelor publicate până acum prin osârdia membrilor Institutului nostru de Istorie Română.

Dar fiindcă s'a riscat în timpul din urmă afirmațiunea lipsită de orice temeiu, că acest Institut nu ar fi fost în stare să pregătească până acum decât doi cercetători *în domeniul istoriografiei române, Vă rugăm să ne îngăduiți, Sire, a rectifica o asemenea afirmațiune tendențioasă, arătând că între colaboratorii celui din urmă volum proiectat, elaborat și tipărit în cursul anului trecut în acest nou adăpost al Institutului nostru volum închinat* fraților Al. și I. Lapedatu, *cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani se găsesc* nu mai puțini decât optsprezece foști studenți ai noștri, *actualmente membri ai corpului didactic secundar sau universitar, fiecare în parte și toți împreună destul de bine înarmați cu mijloacele tehnice și cunoștințele metodice necesare pentru munca anevoioasă de explorare și reconstituire a trecutului.*

Bine înțeles, nu vom încerca să ne facem din aceasta un merit personal, exclusiv al nostru. Știm că pentru pregătirea unui bun cercetător istoric nu e de ajuns învățătura din cărți, dacă lipsește talentul și vocațiunea, *care sunt daruri izvorîte din mila Tatălui Ceresc, nicidecum din taina bibliotecilor sau din colbul arhivelor. Istoria fiind nu numai știință, ci în oarecare măsură și artă — « Wissenschaft und Kunst zugleich », cum spunea Leopold Ranke — darul de a pătrunde în tainele ei nu va putea fi însușit numai din cărți și din documente. Pe lângă cunoștințele dobândite din cuprinsul acestora, pe lângă experiențele culese din peripețiile vieții, mai este necesară și o predispoziție personală proprie, ca la orice artă. Precum nu poate deveni nimeni poet, pictor sau sculptor numai cu ajutorul învățăturii din cărți, dacă nu*

a fost înzestrat cu talent deosebit, tot aşa nu poate deveni nimeni istoric fără o similară înzestrare cu talentul de a înţelege şi cu darul de a reînvia trecutul.

Adevărat că talentele mari se pot manifesta şi fără pregătire tehnică, fără vreo şcoală specială. Cunoaşte şi istoriografia noastră, ca şi istoriografia altor neamuri, asemenea manifestări de puternice talente înnăscute, de diletanţi cari au fost în stare să dea opere de valoare. Cu atât mai de valoare vor fi operele celor talentaţi, dacă în timpul studiilor universitare vor căuta să-şi însuşească în măsură cât mai deplină cunoştinţele tehnice şi metodele, proprii să le înlesnească şi promoveze dificila muncă ştiinţifică. Sub acest raport, Institutul nostru de Istorie Română din Cluj se crede în drept să afirme că nu a pregetat nici până acum şi nu va pregeta nici în viitor, să pună la îndemâna studenţilor de talent şi de vocaţiune toate mijloacele de trebuinţă pentru o cât mai metodică pregătire, ca să poată deveni elemente folositoare în slujba adevărului ştiinţific şi a năzuinţelor de progres obştesc al Patriei întregite.

Mulţumind în numele tuturor celor cari muncesc în cadrele acestui Institut de Istorie Română, pentru înalta protecţiune şi deosebita atenţiune regală, ce Majestatea Voastră a binevoit a ne-o acorda, participând personal la inaugurarea noului local, Vă rugăm, să fiţi încredinţaţi, Sire, că toată strădania noastră va fi închinată şi în viitor cu acelaşi devotament încercat, ca şi până acum, superioarelor interese culturale-ştiinţifice ale naţiunii române: Ad majorem Dei, Regis et Patriae gloriam!

I. LUPAŞ

CUPRINSUL

STUDII

MISCELLANEA

DĂRI DE SEAMĂ

Cărţi

Reviste

NECROLOAGE

REALITĂŢI ISTORICE ÎN VOEVODATUL TRANSILVANIEI DIN SEC. XII—XVI

de I. LUPAŞ

I

NUMIRILE TRANSILVANIEI

1. *Transilvania.* Teritoriul dintre Carpaţi şi Tisa, formând din vechi timpuri parte integrantă a pământului românesc, a primit în cursul secolelor diferite numiri. Cele mai răspândite au rămas în uzul comun al contemporanilor: numirea de provenienţă latină *Transilvania* cu derivatele ei, ungurescul *Erdély* şi românescul *Ardeal*, iar în graiul german numirea *Siebenbürgen*, ca o traducere fidelă a vechii numiri latineşti *Septem Castra*, de origine incertă [1]).

Forma latină *Transilvania* apare ca o vădită continuare a numirii latineşti mai vechi, *Ultrasilvania* dela începutul secolului XII. Din anul 1103 s'a păstrat amintirea documentară a unui şef politic cu numele « *Mercurius Princeps Ultrasilvanus* », menţionat şi mai târziu în două documente (din 1111 şi 1113) în aceeaşi calitate. Această formă arhaică, atestată şi în cronica notarului anonim al regelui Bela II (1131—1141) în care se vorbeşte despre « Terra Ultrasilvana » dispare însă cu timpul, fiind înlocuită cu numirea « Transilvania ».

---

[1]) I. Wolff, *Die Landesnamen Siebenbürgens* în *Programa gimnasiului evangelic din Sebeş* pe anul şcolar 1885/6. Sibiu 1886, p. 5—22 — împărţind materia în două categorii: 1) *numele vechi, stânse* şi 2) *numele nouă, supravieţuitoare* —, aşează în prima categorie numele *Dacia*, amintit întâiu la Caesar, în forma « fines Dacorum », apoi *Caucalant* pomenit de Ammianus ca locul de retragere al visigotului Athanarich cu prilejul invaziei Hunilor şi *Gepidia* timp de un secol, din jumătatea a doua a sec. V până în jumătatea a doua a secolului VI.

Dela sfârşitul secolului XII numirea aceasta din urmă se generalizează şi se menţine în documente, cronici şi în alte scrieri latineşti şi româneşti până în timpul de faţă. Este o numire de provenienţă străină, din afară de graniţele ţării pe care o defineşte. Numirea aceasta exotică nu şi-o dăduse ţara însăşi, nici nu o împrumutase dela vreunul dintre elementele etnice din cuprinsul ei, ci o primise dela străinii cari izbutiseră să i-o impună apropiindu-se de graniţele ei vestice ca de ale unei ţări, care pentru dânşii era « ţara de dincolo de pădure » (Ultrasilvania).

2. *Erdély şi Ardeal.* Traducerea acestei numiri se găseşte şi în derivatul unguresc Erdély (Erdö-ele) şi în cel românesc Ardeal [1]), pentru care o cronică târzie, dela sfârşitul secolului XVII (cronica lui Gheorghe Brancovici) are şi forma prea puţin obişnuită: Erdelia în titulatura « Mitropolia Belgradului şi *a toată Erdelia* » [2]).

Dacă Ungurii au numit la început Transilvania — « ţara de din colo de pădure » — însăşi numirea aceasta poate servi ca dovadă cu privire la timpul îndelungat ce le-a fost necesar pentru înlăturarea piedecilor, pe cari munţii şi codrii seculari dela graniţa vestică a Daciei de odinioară le puneau în calea năzuinţei lor de a străbate în regiunea ce se întindea dela răsăritul acestor codrii şi până la culmile Carpaţilor sudestici.

Numirea de *Ardeal* a putut pătrunde în graiul poporului român numai pe la sfârşitul secolului XIV (1390) după ce pâlcuri de Maghiari, reuşind să se aşeze aci, puseseră stăpânire asupra unor ţinuturi dela graniţa de vest şi din centrul ţării. Numirea însăşi a fost deci impusă locuitorilor autohtoni de către aceşti noui stăpânitori vremelnici, dar ea nu a putut fi generalizată asupra ţării întregi nici până în secolul XVII. Există în privinţa aceasta o dovadă în fragmentul geografic care lămureşte că « Ardealul nu este ţară foarte mare, ci numai o parte ce se zice *o lature de ţinut, care este despre partea Ţării Ungureşti* » [3]). Iar cronicarul moldovean din sec. XVII scria pe la jumătatea

---

[1]) Cf. I. Marţian, *Despre numele Ardealului*, Bistriţa 1906 şi N. Drăganu, *Toponimie şi Istorie* în *Anuarul Inst. de Istorie Naţională*. Cluj, vol. II, 1924 şi discuţia cu I. Marţian în revista *Societatea de Mâne*, Cluj 1925.

[2]) Cf. *Fragmente din cronica sârbească a lui Gheorghe Brancovici* traduse de S. Dragomir şi publ. în *Anuarul Inst. de Ist. Naţ.*, vol. II, 1924, p. 23 şi 26.

[3]) Cf. *An. Inst. de Ist. Naţ.*, Cluj, vol. II, p. 240.

acestui secol că « Ţara Ardealului nu este numai o ţară însăşi, ci Ardealul se chiamă mijlocul ţării care multe cuprinde în toate părţile,... în care stă şi *scaunul crăiei*. Iară pe la marginile ei sunt alte ţări mai mici... cumu-i Maramureşul despre Ţara Leşească şi Ţara Săcuiască despre Moldova şi Ţara Oltului despre Ţara Muntenească şi Ţara Bârsei, Ţara Haţegului, Ţara Oaşului... In Ţara Ardealului nu lăcuesc numai Unguri, ci şi Saşi peste seamă mulţi, şi *Români peste tot locul* de mai mult îi ţara lăţită de Români decât de Unguri... Românii câţi se află lăcuitori în Ţara Ungurească şi la Ardeal şi la Maramureş, *dela un loc sânt cu Moldovenii şi toţi dela Roma se trag* »[1]).

3. *Siebenbürgen*. In ce priveşte numirea germană *Siebenbürgen*, ea este — cum s'a spus mai sus — traducerea exactă a latinescului *Septem Castra*, păstrat în cronica ungaro-latină a lui Simon de Keza din a doua jumătate a secolului al XIII-lea[2]). Nu este însă până în timpul de faţă deplin lămurit, prin ce împrejurări va fi ajuns Transilvania la numirea aceasta de *Septem Castra*. Repetatele încercări făcute până acum cu scop de a da acestei numiri o explicare istorică acceptabilă, au rămas fără rezultatul dorit. Unii afirmă că sub « *Septem Castra* » ar fi a se înţelege cele *şapte comitate ungureşti*, organizate dela graniţa vestică a Transilvaniei treptat spre centrul ei în măsura în care Ungurii au reuşit să pătrundă aci. In fiecare teritor, cuprins în graniţele unui comitat ei înjghebau câte o cetate de pământ (castrum) întărită în scop de apărare a teritoriului cucerit. Aceste castre primitive indicau totodată şi punctele succesive de penetraţiune ungurească în pământul « ultrasilvan ». Alţii cred însă că *Septem Castra* ar fi fost numirea colectivă a *oraşelor întemeiate de Saşi*, s'ar fi referit prin urmare numai la teritoriul colonizat de ei. Nici una, nici alta din aceste două încercări explicative nu au avut darul de a convinge.

---

1) *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă* (1359—1595) întocmit după Grig. Ureche Vornicul, Istratie Logofătul şi alţii de *Simion Dascălul*, ediţia Comisiei istorice a României, îngrijită de răposatul C. Giurescu. Bucureşti 1916, p. 111—112.

2) Cf. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. IV. Cronica lui Simon de Keza. Bucureşti 1935, p. 54 în legătură cu domnia regelui Ladislau (1077—1095) scrie: « Istius igitur temporibus in *Septem Castris* in monte qui Kyrioleis dicitur, Bessi Hungaris infestissimi, spoliata Hungaria fugientes coniunguntur, et per eundem Ladislaum regem et Hungaros taliter superantur, ut nec unus ex ipsis fertur remansisse ».

Istoricul Schlözer dela sfârşitul secolului al XVIII-lea şi, pe urmele lui, Roesler din secolul următor au emis părerea că *Siebenbürgen* ar deriva din *Cibinburg* (Cetatea Ţibinului) şi ar fi cuprins la început numai regiunea Sibiului (Provincia Cibiniensis) la care se refereau privilegiile speciale, încuviinţate coloniştilor (oaspeţilor) teutoni prin cunoscuta diplomă a regelui Andrei II din 1224. Numai după ce în timpul regelui Matia, pe la 1486, s'au putut împărtăşi de aceste privilegii şi alte elemente germane colonizate în ţara Bârsei şi în regiunea Năsăudului, ar fi fost posibilă întinderea numirii *Siebenbürgen* — asupra Transilvaniei întregi.

In sfârşit răposatul istoric şi episcop al Saşilor, Friedrich Teutsch din Sibiu, de acord cu profesorul I. Wolff [1]) afirma că sub *Septem Castra* nu pot fi cuprinse nici comitatele ungureşti, nici oraşele clădite şi întărite cu ziduri mult mai târziu, după ivirea acestei numiri, ci *scaunele celor şapte judeţe săseşti (Septem Sedes)*. Nici explicaţia aceasta nu poate fi acceptată, întru cât *sedes* nu poate fi identificat cu *castrum* şi cea dintâi amintire a celor şapte scaune săseşti datează abia dela 1435. Este deci mai târzie decât numirea de *Septem Castra*, atribuită Transilvaniei.

Rezultă din cercetările istorice-filologice de până acum că numirea latină dispărută din uz: *Septem Castra* ca şi derivatul ei german *Siebenbürgen*, care a reuşit să-şi supravieţuiască timp de atâtea veacuri părintele latin, — în situaţia de azi a ştiinţei apar ca fiind de origine incertă, urmând a se lămuri chestiunea aceasta în viitor prin eventuale cercetări mai norocoase decât cele din trecut [2]).

II

ELEMENTUL ETNIC DE BAZĂ AL VOEVODATULUI TRANSILVAN: ROMÂNII

1. *Autohtonia elementului românesc.* Ce elemente etnice apar în lumina istoriei, când documentele încep a face amintire despre existenţa unui voevodat al Transilvaniei?

[1]) I. Wolff în studiul său ajunsese la concluzia că *Septem Castra* ar fi fost, incontestabil, *Septem Sedes*, ceea ce însă cercetătorii mai recenţi, cu excepţia lui Fr. Teutsch, nu mai admit.

[2]) G. Müller, *Siebenbürgen. Der Name « Siebenbürgen » und das Sachsenland* în *Korrespondenzblatt* din Sibiu 1922, p. 1—4.

Herodot a spus odinioară despre ţara Egiptului că era « un dar al râului ». Cu aceeaşi îndreptăţire se poate afirma despre Transilvania în raport cu vieaţa românească, — înrădăcinată aci în vârtejul unor împrejurări nu în deajuns lămurite prin izvoarele istorice cunoscute până în timpul de faţă — că ea trebue considerată ca *un dar al muntelui şi al codrului*. Rolul Carpaţilor în formarea poporului român şi în perpetuarea lui, în cuprinsul Daciei de odinioară, a fost de o importanţă covârşitoare, întru cât i-au servit drept leagăn la naştere şi în vârsta pruncieí, iar mai târziu i-au oferit condiţiuni geografice din cele mai prielnice pentru modestele-i începuturi de organizare socială şi politică, la adăpostul cărora şi-a putut ocroti fiinţa etnică mântuind-o, nu odată, din primejdia pierzării.

După evacuarea Daciei în timpul împăratului Aurelian, legiunile şi oficialităţile imperiului trecând în sudul Dunării, populaţia de baştină care începuse a se contopi cu elemente de intensivă colonizaţie romană, a rămas lipsită de liniştea şi siguranţa, pe care stăpânirea pajurelor împărăteşti asupra Daciei a putut să i-o garanteze timp de peste un secol şi jumătate. Deasupra « Daciei fericite » s'a întunecat la sfârşitul secolului III orizontul, spre a nu se mai însenina, decât la depărtate răstimpuri, până în jumătatea a doua a secolului XIII. In câmpiile Daciei de odinioară a început a se deslănţui furtuna invaziilor, care nu a contenit aproape o mie de ani.

Dacă în împrejurările de vijelie şi de nesiguranţă ale acestei epoci îndelungate, Carpaţii nu ar fi oferit pentru vechia populaţie daco-romană atâtea locuri de adăpost, însăşi existenţa ei ar fi fost ameninţată şi numele i s'ar fi stâns probabil din amintirea posterităţii. De-a-lungul veacurilor de restrişte s'a putut săvârşi însă un proces de simbioză istorică între populaţia aceasta şi între cetăţuia de milenară ocrotire a Carpaţilor.

2. *Infrăţirea româno-carpatică.* Rezultatele acestei străvechi înfrăţiri româno-carpatice se pot vedea pretutindeni în cuprinsul Transilvaniei. Cele mai solide aşezări, cele mai tipice sate româneşti, cu cele mai bune construcţii de case, cu cele mai vechi instituţii de cultură, cu cele mai pitoreşti şi mai originale manifestări de artă populară, se găsesc mai ales în preajma Carpaţilor. Dacă la şes poporul autohton a fost expus unor influenţe străine, adeseori păgubitoare, la munte a rămas scutit de ele, fiindcă neamurile năvălitoare ca şi elementele

de colonizaţiune târzie au simţit totdeauna o teamă explicabilă, în pragul codrilor. Astfel a rămas muntele în stăpânirea aproape exclusivă a poporului român, care s'a simţit aci ca la el acasă, cunoscându-i din vârsta copilăriei potecile, pe care le-a cuprins în cântecele sale, pătrunzându-i tainele şi învăţând din propria sa experienţă să-i preţuiască binefacerile.

Dacă s'ar mai găsi cineva inclinat să dea crezământ teoriei imposibile, absolut neştiinţifice, care se opinteşte a înfăţişa poporul român ca pe o ceată de venetici târzii în regiunea carpatică, nu are decât să cerceteze felul de traiu din munţi care nu a evoluat, nu s'a schimbat mult în cursul mileniilor, sau să facă o comparaţie atentă între un sat românesc dela munte şi între unul săsesc, unguresc sau şvăbesc din câmpie. Pe cele din urmă le va găsi în toate întocmirile lor astfel construite, încât indică clar că întemeietorii lor nesimţindu-se siguri în mediul transilvan, în mare parte străin pentru ei, s'au silit să-şi impresoare casele şi edificiile economice cu ziduri sau cu garduri, spre a se putea izola în ele ca în nişte cetăţui de apărare, clădite par'că anume contra unor duşmani reali sau imaginari.

Dimpotrivă, satul românesc se resfiră în dragă voie [1]), întins pe câte o vale s'au risipit pe o coastă de deal, foarte adeseori strâns lipit de codrul ocrotitor, unde locuitorii puteau să afle în ceasuri de primejdie bun adăpost şi apărare mai sigură decât în cele mai durabile ziduri de cetate. Căci neamurile de invazie se năpusteau mai ales

[1]) Prof. Em. de Martonne dela Universitatea din Paris, după cercetări îndelungate prin satele româneşti din regiunile muntoase, şi-a precizat concluzia despre tipul de sat subcarpatic, a cărui icoană se prezintă chiar dela întâia vedere, precisă, vie, răspunzând cu siguranţă unor obiceiuri foarte vechi, cristalizate în goana veacurilor cf. *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France*, Paris 1933, p. 664: « Il y a un type de village subcarpatique, dont l'image se présente aussitôt au premier appel précise, vivante, répondant évidemment à de très vieilles habitudes, cristallisées au cours de siècles ». Autorul crede potrivit a semnala istoricilor constatările sale geografice considerându-le ca documente care nu merită să fie nesocotite, p. 668: « Ce genre de document n'est pas négligeable. Les modestes maisons du paysan roumain, groupées en village aux rues tortueses, ont l'avantage sur les temples grecs et les basiliques byzantines, d'être des formes vivantes, de répondre à un genre d'existence sociale perpétué au cours des siècles jusqu'à nos jours ». Cf. şi prof. R. Vuia, *Chronologie des types des villages dans le Banat et la Transylvanie* în *Revue de Transylvanie* III. (1936), p. 33—68.

asupra comorilor și bogățiilor îngrămădite între zidurile orașelor, iar nu asupra avuției smerite, pe care bieții săteni știau cum să și-o adăpostească repede în desișul codrilor.

3. *Asemănare între Românii din Țara Hațegului, Banat, Crișana, Maramureș, Bereg, Ugocia și între cei din Țara Făgărașului.* Prielnicul adăpost milenar i-a ocrotit pe Românii așezați în regiuni muntoase, până în timpuri târzii, chiar până în pragul zilelor noastre. Istoricul Antoniu Verantius din secolul al XVI-lea, dând o descriere a locuitorilor din Transilvania, spunea despre Români că, afară de cei din ținutul Hațegului, sunt lipsiți de libertate, și cu toate că în privința mulțimii ușor egalează celelalte nații ale transilvaniei (Secui, Unguri, Sași) totuși sunt fără drepturi, trăind ca iobagi ai Ungurilor și fiind răspândiți prin toată țara, găsindu-se însă rareori așezați la câmp, în locuri deschise, în cele mai multe părți ei trăiesc retrași în munți și în codrii împreună cu turmele lor [1]) — (rari in apertis locis incolae, montibus ac silvis plerumque cum suo pecore pariter obditi). Afirmațiunea lui Verantius că dintre Românii Transilvaniei numai cei câțiva din Țara Hațegului ar fi avut drepturi proprii și ar fi obținut titlul de nobili [2]), evident, trebue primită cu rezervă și interpretată ca una ce nu se putea referi nici la Banat, nici la Crișana, nici la Maramureș, unde precum arată documentele istorice și studiile publicate chiar de cercetători maghiari, elementul etnic românesc are o vechime, care i-a dat putința să-și păstreze propria organizație cu cnezi și voevozi în frunte, resistând secole de-a-rândul tendințelor de dominațiune ale elementelor străine. In Banat trăiau elementele de baștină organizate, înainte de cucerirea turcească, în cuprinsul propriilor districte românești răspândite în teritoriile județelor Caraș, Cuvin și Timiș [3]). Documentele bihorene amintesc și ele la tot pasul juzi, cnezi, voevozi și crainici de ai Românilor în tot cuprinsul Crișanei.

---

[1]) *Monumenta Hungariae Historica* Scriptores II, Pest 1857, p. 143.

[2]) *Ibidem,* « nullum proprium jus, praeter quam paucis districtum Hatzak incolentibus, in quo regia Decebali creditur extitisse, qui tempore Ioannis Hunyadi, inde oriundi, nobilitatem, quod *semper contra Turcas pugnati strenue affuerunt,* adepti sunt ».

[3]) Cf. S. Dragomir, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat* în An. Inst. de Ist. Naț. Cluj, vol. III, p. 275—291. Pesty Frigyes, *A szörényvármegyei hajdani oláh kerületek.* B-pest 1876 și Gh. Vinulescu, *Privilegiile Românilor din cele opt districte bănățene,* București 1936.

Chiar vestita familie Tisza ar fi putând să-și caute originea într'o veche seminţie de crainici, purtând până către sfârșitul secolului XVII numele de Crainic [1]). Iar pentru județele din nordul Ungariei de odinioară (Bereg, Ugocea, Maramureș) constata *Teodor Lehoczky* încă la 1890 că erau fără *indoială* (kétségtelenül) locuite de Români înainte de a fi pătruns în teritoriul lor elemente maghiare. Acești Români nordici se bucurau de autonomie deplină sub cârma voevozilor maramureșeni [2]).

De autonomie similară aveau parte și Românii din Ţara Oltului, din ducatul Amnașului și al Făgărașului, cari au avut norocul să fie cârmuiți în sec. XIV—XV de Domnii Ţării Românești păstrând cu Ţara aceasta neîntrerupte legături de vieață sufletească, religioasă-culturală și economică. Familiile cele mai cu vază și mai înstărite erau în această regiune cele dăruite cu hrisoave de boierie pe vremea lui Mircea cel Bătrân, Vlad Dracul și Vlad Ţepeș, când Ţara Oltului era sub stăpânirea lor [3]). Erau însă și printre cnezii lipsiți de titluri boierești oameni cu vază și cu trecere deosebită, ca cnezii rășinăreni, trimiși adeseori în misiune de către magistratul Sibiului la Domnii Ţării Românești sau ca acel înțelept țăran *Dumitru din Săliște* pe car · *Barbul, banul Craiovei,* îl lăuda la începutul secolului al XVI-lea scriind Sibienilor: « Mulți oameni mi-ați trimis Domnia-Voastră, dar un om mai bun decât Dumitru nu mi-ați trimis. Și *îmi este drag* și *Vă slujește* bine și drept... Să credeți Domnia-Voastră, ceea ce va spune Domniei Voastre, cuvintele acelea sunt adevărat ale noastre » [4]).

4. *Toponimia.* Argumentul, pe care ni-l oferă o comparație atentă între așezările poporului român și construcțiile elementelor colonizate mai târziu în diferitele regiuni transilvane, se poate sprijini și pe cercetarea științifică a toponimiei. Din felul cum se succedează, în spațiu și în timp, numirile de localități de proveniențe diferite: române, slave, maghiare și germane, păstrându-și cele dintâiu

[1]) Şt. Lupşa, *Istoria bisericească a Românilor bihoreni.* Oradea, 1935, p. 11.

[2]) Lehoczky Tivadar, *Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok intézményékez* (Contribuţii la instituţia voevozilor valahi, a cnezilor sau şoltuzilor valahi şi ruşi) în publicaţia *Történelmi Tár.* B-pest 1890, p. 155 sq.

[3]) Cf. Şt. Meteş, *Situaţia economică a Românilor din Ţara Făgăraşului.* Cluj 1935 şi I. Puşcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Ţara Făgăraşului.* Sibiu 1907, vol. IV, p. 38 sq.

[4]) Cf. Anuarul Inst. de Ist. Naţ. Cluj, vol. IV, p. 65.

dominațiunea în regiunile muntoase și lăsând pe cele din urmă să alterneze la șes, se vede lămurit vechimea respectabilă a elementului românesc, împins necontenit spre munte și spre codru atât de către elementele numeroase de invazie slavă, cât și de către cele disparate de târzie penetrațiune maghiară sau germano-maghiară.

Cercetările de toponimie și onomastică veche au scos la iveală câteva rezultate lămuritoare. Expansiunea elementului românesc chiar în regiuni din nordul fostei Ungarii poate fi atestată documentar începând cu anul 1113, din care an s'a păstrat un document cu amintirea localității Villa Staul (în comitatul Nitra) — numire care până la 1356 se preface în Olastal (Staul românesc), apoi în veacul XV în *Alistal* denotând vechimea și proveniența ei dela păstorii români [1]). Mânați de puternicul lor instinct de expansiune, ciobanii români au trecut cu turmele și dincolo de culmile Carpaților, în Moravia unde se găsesc în timpul de față descendenți de ai lor în regiunea Mezerici.

Astfel rezultatele cercetărilor de toponimie și onomastică au darul de a verifica tradiția istorică privitoare la vechimea și autohtonia elementului românesc nu numai în cuprinsul Voevodatului transilvan, ci și dincolo de granițele lui vestice și nord-vestice, tradiție păstrată în toate cronicele medievale ungaro-latine.

5. *Urme de veche organizare românească în Transilvania.* In epoca năvălirilor poporul român, orfan de ocrotirea unei durabile organizări

---

[1]) Cf. N. Drăgan, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei.* București 1933, p. 171. In legătură cu rezultatele acestei cărți nu va fi de prisos a indica aci și conclusiunea la care ajunsese răposatul *Alex. Philippide* în scrierea sa despre *Originea Românilor*, vol. II, Iași 1928, p. 570: « Față cu neamurile înconjurătoare, ori cu acelea cu care au conviețuit, ei (Dacoromânii) au prezentat totdeauna *o masă foarte puternică numericește.* In special, dacă au ocupat teritorii, care posedau o populație anterioară străină, ei au fost mai numeroși decât aceasta, iar dacă peste dânșii au venit neamuri străine, ei au fost totdeauna mai numeroși decât populațiile acestea străine. *Niciodată, nicăiri pe* actualul teritoriu dacoromân, *populația dacoromână n'a fost în minoritate* față cu vreo populație oarecare străină conviețuitoare. Iar în relațiile lor cu popoarele străine înconjurătoare, care se găseau în teritorii complet străine limitrofe, Dacoromânii de pe întreg teritoriul lor actual, pe de o parte au prezentat linii de demarcație națională precise, iar pe de alta *nu s'au lăsat să fie niciodată copleșiți de influență străină: cohesiunea românească a fost totdeauna mai puternică decât adhesiunea străină* ».

de Stat și cu teritoriul strămoșesc divizat sub felurite stăpâniri trecătoare, îndrumat exclusiv la propriile sale forțe de cârmuire și de apărare, s'a constituit sub povățuirea «oamenilor buni și bătrâni» în acele mărunte organizări primitive, pe care le găsim amintite în izvoarele istorice sub numirea de *cnezate*.

6. *Atribuțiunile cnezilor. Darea Românilor.* In fruntea acestor organizațiuni de săteni se aflau *cnezii* formând o clasă țărănească mai bine situată, înzestrată cu drepturi și datorii de ordin judecătoresc, administrativ și militar. Cnezii aveau dreptul să țină *scaun de judecată* și să decidă în pricinile mărunte, ce se iveau între țăranii păstori și plugari de sub conducerea lor. Ei încasau dările și contribuțiunile, între care cea mai obișnuită era la Românii ardeleni *cincizecimea* (quinquagesima) numită și census Valahorum = oláh adó — *darea Românilor* [1]). Sub această numire latinească se înțelegea contribuția, pe care o răspundeau ciobanii după turmele lor, în fiecare an oferind după cincizeci de oi câte o oaie cu miel și câte o mioară. Mai târziu însă datina aceasta veche nu s'a mai respectat pretutindeni, ci în locul *quinquagesimei* a început a li se impune Românilor să plătească și după oi *decimă*, fiind silit iobagul a ceda pentru stăpânul pământului tot a zecea oaie cu miel, iar cel ce avea mai puține de zece, trebuia să plătească după fiecare oaie sau capră cu lapte câte 3 cruceri, iar după cele sterpe câte trei dinari [2]).

---

[1]) Al. Doboşi, *Un chapitre de l'histoire économique des Roumains de Transylvanie. L'impôt roumain de la « quinquagesima »* în *Revue de Transylvanie*. Cluj 1936, t. III, p. 74—89 şi *Idem, Datul oilor — quinquagesima ovium* — Bucureşti 1937. I. Minea, *Ştiri noui despre cnezatul ardelean şi cincizecime* în *Cercetări Istorice*, a. X—XII (1934—1936), No. 2, pp. 95—97 şi Z. Pâclişanu, *Un registru al quinquagesimei din 1461* în vol. *«Fraților Alex. şi Ion I. Lapedatu»*. Bucureşti 1936, p. 595—603.

[2]) Cf. Ştefan Meteş, *Viața agrară, economică a Românilor din Ardeal şi Ungaria*. Bucureşti 1921, p. 292. Regele Matia scutise pe Românii de pe pământul crăesc — *fondus regius* — de *quinquagesima* sub cuvânt că plăteau dijme bisericeşti şi alte taxe, împreună cu Saşii, fiscului regesc: Valachi in sedibus Saxonicalibus non solvant quinquagesimam, quia decimas ecclesiis et alias taxas cum Saxonibus simul regiae majestati persolvunt. G. D. Teutsch, *Das Zehntrecht der evang. Landeskirche in Siebenbürgen*. Sighişoara 1858, p. 43.

Tot cnezilor le revenea și obligația de a chema *voinicii* la *oaste* împotriva dușmanului *(hostis)*, ceea ce se întâmpla destul de adeseori, după cum arată vechii termeni latini, păstrați în graiul popular: *arma* (arma) *arcul* (arcus), *scutul* (scutum), *coiful* (cuffea), *măciuca* (matteuca), *securea* (securis) și *săgeata* (sagitta). In epoca năvălirilor au fost întrebuințate necontenit și n'au slăbit nicio clipă din mâna Românilor uneltele de luptă (lucta) și de bătălie (battualia) semnificate prin acești termeni. Tocmai din acest motiv ei nu au putut fi dați uitării și înlocuiți cu alții nici după ce dispăruseră din graiul poporului român alte cuvinte latine privitoare la vechea organizațiune militară în « legiuni » și « cohorte ».

Cnezatele acestea s'au păstrat în regiunile transilvane, mai ales pe la periferiile nord-vestice, până prin secolele XVII și XVIII, iar în sudul și răsăritul Carpaților au dispărut mai repede. Motivul acestei dispariţiuni trebue căutat în împrejurarea că, organizându-se aici marile voevodate (principate) prin înșiși fiii poporului român, necesitatea de a sprijini, cu ajutorul acestor mărunte confederațiuni de săteni, resistența populației băștinașă împotriva unor elemente de dominațiune străină, nu a dăinuit în măsura, în care ea s'a impus ca o neapărată necesitate poporului român din Transilvania. Aici s'a păstrat, în unele regiuni de munte, până în zilele noastre chiar și termenul latin, care indică atribuțiunea principală a cnezatului: cea judecătorească. Astfel în multe sate românești *primarul* e numit și acum, în graiul poporului, *jude* și e obișnuită locuțiunea: « *în judecia lui N...* » (adică în timpul, când N... a funcționat ca primar) [1]).

Dovada vitalității acestei străvechi organizațiuni românești în Transilvania o arată în chip lămurit nu numai faptul, că urmele ei s'au păstrat la populațiunea de baștină până în zilele noastre, dar și împrejurarea că ele au pătruns cu timpul în forme foarte asemănătoare atât în organizațiunea « scăunală » a Secuilor colonizați în cursul veacului XI la granița răsăriteană a Transilvaniei, cât și în a Sașilor, strecurați în a doua jumătate a aceluiaș secol în cuprinsul acestei țări. Cercetătorii istorici ai acestor organizațiuni similare nu au reușit până

---

[1]) I. Bogdan, *Desre cnejii români* p. 44 arată că în psaltirea tradusă de Coresi la 1577 cuvântul *cnez* e redat prin *judec*. Cf. şi C. Giurescu, *Despre boieri*, Bucureşti 1920, p. 92—93.

acum să stabilească vreo legătură cauzală între ele. Evident deci, că aceste forme de organizaţiune nu le-au împrumutat nici Saşii dela Secui, nici Secuii dela Saşi, ci ele s'au strecurat, impuse de necesităţi locale, şi la unii şi la alţii, din vechea organizaţiune tradiţională a Românilor cu care au ajuns în contact permanent.

Asemănarea frapantă între atribuţiunile, pe care le îndeplinea *judele scaunului secuesc (székbiró)* şi *judele pământean* (judex terrestris) al scaunului săsesc cu cele împlinite de către cnezii români de odinioară, ne dau indicii preţioase cu privire la originea scaunelor secueşti şi a celor săseşti. In teritorii deosebite, dar în cadrele aceluiaşi pământ românesc, ele au putut fi înrâurite deopotrivă de organizaţiunea străvechilor cnezate româneşti, după modelul cărora şi-au întocmit şi aceste elemente de colonizaţiune traiul obştesc în regiunile carpatice.

Nici penetraţiunea succesivă a reprezentanţilor Regatului ungar (sec. XI—XIII) în regiunile Transilvaniei nu a putut desfiinţa organizaţiunea aceasta adânc înrădăcinată în obiceiul pământului. Dimpotrivă, atât drepturile judecătoreşti, cât şi cele administrative şi militare ale cnezilor români au fost adeseori recunoscute şi confirmate din partea regilor ungari, bucuroşi să profite de autoritatea locală a acestor şefi rurali utilizându-i ca instrumente în planurile lor de penetraţiune şi stăpânire transilvană.

In răsăritul şi în sudul Carpaţilor — după cum a dovedit răposatul Ioan Bogdan în studiul său *despre cnejii români* (1903) documentele fac rareori amintire de ei « ca de tot ce priveşte vieaţa satelor » şi nu precizează situaţia lor juridică. Dar e sigur, că şi acolo erau juzi săteşti. Ei s'au menţinut însă în satele domneşti, iar din cele boiereşti şi mănăstireşti au dispărut. Aveau deci caracterul unor *funcţionari domneşti*. In Moldova se obişnuia *judecia* pe vieaţă şi cu drept de moştenire, cum se dăruia şi cnezatul în Transilvania. Dar împuţinându-se pământurile domneşti, devine din ce în ce mai rară şi amintirea cnezilor moldoveni, până când dispare cu totul la începutul secolului XVI, cel din urmă fiind amintit în Moldova la 1502, iar mai târziu sunt pomeniţi numai juzi, vătămani, vornici şi vornicei [1]).

---

[1]) I. Bogdan, *Despre cnejii români* în Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, 1903, p. 31.

In Transilvania dimpotrivă ei se mențin și situația lor juridică se lămurește în cursul secolelor XIV—XVI tocmai prin contactul cu elementele de colonizare și cu oficialitățile administrative, militare și judecătorești ale Regatului ungar. In veacul XIV începe a se face deosebire între *cnezii regali* și *cnezii comuni*. In categoria întâia intrau cei întăriți de rege în cnezatul lor și a căror mărturie în fața judecății avea, în sensul unei dispoziții regale dela 1366, valoare deopotrivă cu mărturia unui nobil [1]), câtă vreme mărturia celor din categoria a doua avea numai a patra parte, iar a unui Român din popor (communis Olahus) numai a opta parte din valoarea aceasta. Mai târziu, ca pedeapsă pentru sângeroasa răzvrătire țărănească de sub conducerea Secuiului Gheorghe Doja, se precizează prin lege că mărturia unui sătean împotriva unui nobil nu are nicio valoare (rusticana attestatio contra personam nobilitarem nihil valet. Tripartitum II. tit. 27, art. 26).

7. *Măsuri pentru precizarea atribuțiunilor pe seama cnezilor*. Cercetătorul Iosif Kemény, care a publicat la 1846 în revista din Brașov *Magazin für Geschichte* un studiu documentat despre *cnezatele de odinioară ale Românilor din Transilvania* [2]), considera cuvântul *cneaz* ca fiind de origine slavă și cita textul din *Carmen Miserabile* al lui *Magister*

---

[1]) Răposatul istoric maghiar Desideriu Csánki își formase și el convingerea că dela sfârșitul sec. XIV cnezatele române încep a se transforma în proprietăți nobilitare și unii dintre Români devin nobili (« Az oláh kenézségek, már a XIV század vége óta nemesi jószágokká alakulnak át, mi által a Volachusnak nevezett nem magyar népségek kiválóbbjai közül némelyek magyar nemesekké válnak) citând și din textul unui decret (1453) al regelui Ladislau V care, făcând amintire de niște proprietari români, îi numește « Volahi nostri » arătând că ei își stăpânesc moșiile deopotrivă cu nobilii veritabili « ad instar ceterorum verorum nobilium » cf. Csánki Dezsö, *Hunyadmegye és a Hunyadiak* (Comitatul Hunedoara și Huniadeștii) în revista *Századok* din 1887 (adaos), p. 8—31.

[2]) Cf. Ios. Kemény, *Über die ehemaligen Kenesen und Keneziate der Walachen in Siebenbürgen*, la Anton Kurz, *Magazin für Geschichte*, vol. II, Brașov 1846, cf. și *Vizsgálódás az erdélyi kenézségekröl*... Kiadták Többen (*Cercetare despre cnezatele din Transilvania*, etc. de *Mai mulți*). Aiud 1846; Sólyom Fekete Ferencz *Vázlatok az oláh kenézi intézmény történetéhez* (*Schițe pentru istoria instituției cneziale românești*) în *Hunyad megyei történeti és régészeti évkönyvek* (Anale istorice și arheologice din comitatul Hunedoarei) 1884 N. Sulică, *Documentele românești din colecția Sólyom-Fekete* în Anuarul lic. Al. Papiu-Ilarian, Tg.-Mureș 1936, p. 35. Ștefan Meteș, *Contribuții nouă priv. la voevozii români*. Cluj, 1922 și Ion Băltariu, *Vechile instituții juridice din Transilvania. Contribuții la istoria dreptului român*. Aiud 1934.

Rogerius care, povestind ca martor ocular peripeţiile invaziei Tătarilor, arată că şi aceştia au apelat la serviciile cnezilor (*canesii* idest balivi = bailli) în chestiuni de judecată şi pentru ca să le procure cai, animale, arme, daruri şi veşminte folositoare.

Dar în limbile slave, cuvântul knjaz s'a strecurat din limba gotică: kuning (= rege), cuvânt obişnuit în regiunile răsăritene, pe unde au stăpânit odinioară Goţii.

Instituţia cnezatului a răsărit din însăşi necesităţile locale şi regionale ale poporului, lipsit de organizare unitară şi de conducere centrală. Ajunsă mai târziu sub stăpânirea regilor ungari, ea s'a adaptat noilor împrejurări, fără a-şi modifica însă fundamental întocmirile-i tradiţionale. Regele a reuşit să-şi impună dreptul de a dărui şi revoca prin decret cnezatele, cu toate că ele aveau în multe cazuri caracter ereditar, cu drept de moştenire din tată în fiu.

In veacul al XIV-lea, sub cârmuirea regilor din familia de Anjou, unii dintre cnezi ajung în situaţia privilegiată de a fi consideraţi ca egali cu nobilii ţării, transmiţându-şi posesiunile prin moştenire din neam în neam. Ioan Mihali în publicaţia sa [1]) citează dintr'un manuscris latinesc mai vechiu părerea că *cnezatul* « era dreptul de a-şi stăpâni moşiile în mod neatârnător de autorităţile Statului ». Astfel cui i se dăruia o moşie cu titlul de cnezat, avea în teritoriul său drepturi de judecată şi de stăpânire, egale cu ale dregătorilor din fruntea comitatului. Supuşii lor erau datori să plătească darea regelui, dar stăteau sub jurisdicţiune cnezială.

Intr'un studiu despre Românii maramureşeni, răposatul Gheorghe Petrovai stăruia însă asupra *deosebirii* dintre proprietatea de pământ şi cnezat, invocând cazul urmaşilor voevodului Crăciun din Bilke, cărora le dăruise regele Ludovic I pe la 1350 două sate (Lipce şi Herice) cu drept de cnezat şi cu obligaţia de a da anual Regelui câte 20 de berbeci şi de a trimite, în caz de războiu, câte un lăncier în oastea regală.

Aceste sate le-a dăruit mai târziu (1404) regele Sigismund, ginerele lui Ludovic, Românului Ioan, fiul lui Ştefan, care a căutat să scoată pe urmaşii voevodului Crăciun din drepturile lor. Ajungând

---

[1]) I. Mihali, *Diplome Maramureşene din sec. XIV* şi *XV*. Sighet 1900, p. 7: « Keneziatus erat jus dominium exercendi in suis bonis, independens a publico magistratu ».

lucrurile la proces, s'a decis că dreptul de cnezat rămâne tot al urmașilor voevodului Crăciun, cari vor continua să strângă veniturile acestor sate, dând anual și cei 20 de berbeci, nu însă Regelui, ca mai înainte, ci noului proprietar; tot astfel lăncierul nu îl vor mai trimite în oastea regală, ci în ceata (banderiul) noului stăpân [1]).

De aci rezultă că în Maramureş dreptul asupra cnezatului rămânea în vigoare și după ce un teritor trecea din proprietatea regelui în aceea a vreunui nobil, care urma să primească apoi din partea cnezilor aceleași servicii și daruri prestate mai înainte Regelui.

8. *Starea socială a cnezilor români.* Cnezii nu sunt amintiți în documente ca *nobiles*, ci ca *honesti* și *providi*. De aci se poate deduce, că condiția lor socială nu era în toate privințele egală cu a nobililor. Sunt însă dovezi istorice despre cnezi români, cari au reușit a se înălța la o însemnată stare materială și socială, devenind ctitori de biserici, cum a fost cazul celor ce și-au eternizat fapta creștinească în inscripția slavonă dela biserica din Streiu-Sângiorz (jud. Hunedoara), în zilele regelui Sigismund pela 1408—1409: « Robul lui Dumnezeu jupân Lațco, roaba lui Dumnezeu jupânița Nistora, ctitorul jupân Chendreș, robul lui Dumnezeu Vlaicu, fiul lui Chendreș (amintind și de moșul lor *Litovoi diacul*. . .) arată că au zidit și închinat « această mănăstire sfântului marelui mucenic și ostaș al lui Christos, Gheorghe și s'a săvârșit și s'a scris pentru pomenirea și sănătatea și mântuirea sufletelor lor, în zilele lui Jigmon Craiu ». . . Această inscripție păstrată la o veche biserică răsăriteană îndreptățește, măcar pentru o parte din cnezii Transilvaniei, concluzia că « într'o mare lumină apare prin fresca din Streiu toată această nemeșime românească de cnezi, *nici unguriți, nici latinizați*, nici trecuți la legea stăpânilor, ci înfățișând în Ardealul lor, ce înfățișau dincoace ai noștri cei vechi » [2]).

---

[1]) G. Petrovay, *A mármarosi oláhokról* (Despre Românii din Maramureş) în revista *Századok*, 1911, p. 625.

[2]) N. Iorga, *Cea mai veche ctitorie de nemeşi români din Ardeal* 1408—1409) în Analele Acad. Rom. M.S.I. 1926; V. Motogna, *Familia Cânde în doc. veacului XIV—XVI* în *Rev. Ist.*, Bucureşti 1926, p. 68—80, cf. şi V. Vătăşianu, *Vechile biserici româneşti din jud. Hunedoara* şi S. Dragomir, *Vechile biserici din Zarand şi ctitorii lor în sec. XIV şi XV* în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secţia pentru Transilvania*, Cluj 1930, şi I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean* în *Cercetări Istorice*, Iaşi, vol. X—XII, 1936, p. 3—61.

Nici ctitorii mănăstirii din Perii Maramureşului, *Baliţă* şi *Dragu*, cari călătoriseră la 1391 până la Constantinopol ca să aşeze ctitoria lor strămoşească sub ocrotirea patriarhului Antonie, nu puteau fi printre cei unguriţi sau latinizaţi [1]).

Când voevozii Transilvaniei sau regii Ungariei le dădeau păduri spre lăzuire şi colonizare, urmaşii cnezilor moşteneau cu drept de proprietate locurile lăzuite. Iar când primeau în stăpânire ereditară sate întregi, li se impuneau servicii şi contribuţiuni anuale — «*in signum dominii*».

Aceste obligaţiuni anuale erau dintre cele mai felurite. La 1370 cnezii de pe domeniile particulare ale capitlului orădan erau obligaţi să dea, după vechiul obiceiu, câte un ţol (lodicem unum), apoi păr de vită pentru şea şi câte un caş, iar oamenii de rând (communiter vero Olahi nostri) toţi laolaltă ofereau la anul nou un cal. Ştefan Loşonţ, banul Severinului şi comitele Timişorii, dăruind cnezilor din districtul castrului Mihald (Halmagiu) un sat regesc, le impunea condiţia să plătească anual la Sf. Mihail câte 3 groşi de fiecare sesiune, iar la Sf. Gheorghe obişnuita quinquagesima (1387). Cnezii din districtul Haţegului întemeind satul Zăicani (1409), voevodul Transilvaniei îi scuteşte de orice « poveri şi slujbe » obligându-i totuşi să plătească anual câte *200 de dinari noui*. Cei din Breţcu erau obligaţi numai să păzească graniţa şi să facă din când în când cercetări în părţile Moldovei (1426). Cei dela Ciceu trebuiau să dea anual câte *17 ţoale de cai*, iar oamenii de rând — Românii — *quinquagesima* la Sf. Gheorghe şi drept despăgubire pentru porci şi albine câte 25—50 de dinari, iar la Sf. Mărie după porcii dela păşune din 10 unul, sau dacă aveau mai puţin de 10, câte 2 dinari de fiecare porc trecut de un an (1553).

Fiindcă în unele sate începuse a spori numărul cnezilor, dieta dela Turda decide (1548) să fie numai câte un cneaz într'un sat, având scutire de quinquagesima, să dea numai câte un caş şi câte o traistă (unum caseum et unam manicam).

---

[1]) Cf. I. Mihali, *o. c.*, p. 109—111, textul hrisovului patriarhal din 13 August 1391. Pentru deosebirile dintre traducerea latină şi originalul grecesc al acestui hrisov a dat o explicare acceptabilă cercetătorul rus *Alexă Petrov* în revista *Turul*, 1926, p. 23, *A mármarosi Szt. Mihály monostor 1391-iki görög oklevelének latin forditása az 1494-évi megerösitö oklevélben* (= Traducerea latină a hrisovului grecesc din 1391 al mănăstirii Sf. Mihai din Maramureş în diploma de confirmare din anul 1494).

Soarta cnezilor a fost de asemenea felurită: unii dintre ei au izbutit a se înălţa — cum s'a arătat — în categoria nobililor, desfăcându-se de poporul, din care au răsărit. Alţii au rămas în legătură cu poporul, devenind cu timpul iobagi ori menţinându-se în calitate de mărunţi voevozi locali sau chiar în calitate de preoţi, cum e cazul voevodului Ioan din Sălaj, amintit la 1533 ca preot în Hăşmaş, la poalele de vest ale munţilor bihoreni [1]).

Din cazul acesta vedem, că instituţia administrativă laică a cnezatului şi voevodatului a prins a evolua spre cea spirituală a preoţiei şi protopopiei. In adevăr, după ce se împuţinează în documente amintirea scaunelor de judecată voevodală, încep să apară scaunele protopopeşti cu drepturi de judecată, în cursul secolelor XVII—XIX.

Astfel evoluţia organizării bisericeşti în Transilvania poate fi considerată ca o continuare, sub altă formă patriarhală, a vechilor organizări mărunte, cneziale şi voevodale.

Ar fi însă o greşeală a presupune, că preoţii români din Transilvania nu ar fi avut şi mai înainte rol destul de însemnat în chestiunile de judecată ale sătenilor. Nu lipsesc dovezile istorice, care înfăţişează din vechi timpuri preoţi şi protopopi români judecând împreună cu cnezii şi cu alţi săteni fruntaşi, cum este cazul dela 1360, când Petru, vice-voevodul Transilvaniei şi castelanul de Haţeg, chiamă la o zi de judecată mai mulţi juraţi vrednici de credinţă şi anume: 12 cnezi, 6 preoţi şi 6 ţărani. Intre preoţi era şi protopopul (arhidiaconul) *Petru din Ostrov* (lângă Hunedoara). Ei au ţinut împreună scaun de judecată într'un proces pentru moşie. In aceeaşi regiune e amintit la 1411 şi protopopul *Dobrotă* din *Rîul Bărbat* de asemenea într'un proces de moşie [2]).

9. *Autonomia judecătorească şi lupta elementului românesc împotriva usurpatorilor.* Cât de înrădăcinat fusese vechiul obiceiu românesc de judecată proprie, fără nici un amestec din partea organelor judecătoreşti ale Statului ungar, dovedeşte faptul, că el n'a putut fi desfiinţat nici în epoca regilor din dinastia lui Arpad, nici mai târziu. Dela 28 Octomvrie 1366 s'a păstrat o diplomă a reginei Elisabeta, care nu dă

---

[1]) Cf. Bunyitay Vincze, *Bihar vármegye oláhjai és a vallásunió,* p. 77 şi Ştefan Meteş, Contribuţii nouă privitoare la voevozii români, Cluj 1922, p. 20.

[2]) Cf. I. Lupaş, *Istoria bisericească a Românilor ardeleni,* Sibiu 1918, p. 23.

voie slujbaşilor regali din comitatul Bereg să judece în chestiuni româneşti [1]). Iar cu 5 ani mai târziu, la 7 Mai 1371, cnezii şi fruntaşii Românilor din patru districte ale cetăţii Deva au reuşit să împiedece osândirea unui făcător de rele, cu numele Petru, după legile Regatului ungar pretinzând să i se facă judecata *după legea Românilor* [2]).

Imprejurul acestor cnezi mărunţi se grupau locuitorii băştinaşi ai Transilvaniei în strădania de a-şi apăra glia strămoşească de cotropirea noilor cuceritori, strădanie ale cărei ecouri par a se fi păstrat şi în textele unor legi votate chiar în epoca arpadiană. Când s'a întâmplat să fie la cârma Ungariei un rege mai luminat, cum era *Coloman zis Cărturarul* (1095—1114), s'a încuviinţat vechilor stăpâni, *alungaţi din moşiile lor*, dreptul de a se întoarce iarăşi la ele, dacă nu vor fi găsit pământ în altă parte. Dar, întru cât le-ar fi aflat dăruite bisericilor sau mănăstirilor catolice, acestea rămâneau bune stăpânitoare [3]). Iar băştinaşii erau îndrumaţi a-şi căuta hrana vieţii în altă parte ori, vrând nevrând, trebuiau să se împace cu soarta nemilostivă de a deveni iobagi ai clerului catolic pe moşiile, care fuseseră odinioară proprietatea lor [4]). Din sufletul celor desmoşteniţi nu a pierit însă nădejdea recuperării vechilor proprietăţi. De câte ori li se ivea câte un

[1]) Mihali, *Diplome Maramurăşene*, p. 59: « Mandamus quatenus a modo praefatos Olacos et iobbagiones praedictorum Olacorum nostrorum in vestris possessionibus ac vestri in medio, in causis quibuslibet, exceptis furto, latrocinio et aliis publicis criminalibus, iudicare... vel res et bona eorum arestare vel facere prohiberi nullatenus praesummatis ».

[2]) Dicendo, ut iidem oficiales *iuxta legem Olahorum* eundem Petrum comprobare possent, ideo ullum judicium seu justitiam ipsis facere interdixerunt. Cf. S. Barabás, *Codex Diplomaticus Familiae Teleki de Szék*. Bpestini 1895, vol. I, p. 169 şi V. Motogna *La dreptul românesc* în *Revista Istorică*. Bucureşti 1922, p. 190.

[3]) Cf. art. de lege XIX şi XX din *Colomanni Regis Decretorum Liber Primus* publicat la Závodszky Levente, *A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények forrásai* (= Izvoarele legilor din timpul regilor Ştefan I, Ladislau I, şi Coloman) B-pest 1904, p. 186: « Veteres coloni *eiecti*, terram non habentes alibi, ad suam revertantur. Si terra eorum data est monasteriis vel ecclesiis, et ipsi aliam habent, hoc inviolabiliter ita permaneat ». Cf. şi Ştefan Lupşa, *Catolicismul şi Românii din Ardeal şi Ungaria până la 1556*. Cernăuţi 1928, p. 34.

[4]) In *Siebenb. Vierteljahrsschrift* 1936, p. 322 e amintită o diplomă din anul 1288 care ar dovedi că Românii din Săcele (lângă Braşov) au fost alungaţi prin fanatismul catolic şi în locul lor au fost colonizaţi Maghiari (=die Rumänen der Siebendörfer — Kronstadt — aus katholischem Fanatismus verdrängt und an ihrer Stelle Madjaren angesiedelt wurden).

prilej potrivit, se răzvrăteau împotriva noilor venetici. Documentele vremii arată, din veac în veac, crâmpeie din lupta înteţită între usurpatori şi băştinaşi. Dacă s'au găsit regi chiar în epoca arpadiană, aplicaţi să promită papei cu jurământ pe Evanghelie « extirparea » Valahilor şismatici, cu atât mai frecuente au devenit prigonirile în timpul Anjoueştilor şi al urmaşilor lor din sec. XIV—XV. Dar nici prigoniţilor nu le-a lipsit curajul de a încerca adeseori să-şi facă ei înşişi dreptate. Episcopul catolic din Alba Iulia, Goblinus, se plângea la 1377 regelui Ludovic de Anjou împotriva *cnezilor* de pe moşiile valahe episcopeşti — « possessionum Olaharum ecclesiae suae episcopalis » — că nu vor să-l respecte ca pe un stăpân al pământurilor, pădurilor şi păşunilor, ci gospodăresc aci după bun placul lor năzuind a se sustrage de sub povara datornicei supuneri terestrale [1]).

Exact cu 60 de ani mai târziu, urmaşul lui Goblinus, episcopul Gheorghe Lepeş a găsit cu ajutorul fratelui său, vice voevodul Lorand Lepeş, cu al nobililor, Secuilor şi Saşilor — mijloace potrivite spre a înneca în sânge răscoala ţăranilor dela 1437 şi a încheia la Câpâlna « a doua zi după înălţarea Sf. Cruci » faimoasa coaliţie cunoscută sub numele de « unio trium nationum », în virtutea căreia acelaşi Lorand Lepeş împreună cu Mihail Jaks, comitele Secuilor, şi Desideriu Loşonţi, căpitanul nobililor chemară la 9 Ianuarie 1438 pe Saşi în ajutor — « ad extirpandos infideles rusticos»... Iar după arderea lui Gheorghe Doja pe rugul dela Timişoara (1514) ţăranii fură osândiţi, prin Tripartitul lui Ştefan Verböczi, la « *mera et perpetua servitute* »

III

PĂTRUNDEREA UNGURILOR IN TERITORIUL ROMÂNESC. IMPOTRIVIREA ROMÂNILOR

1. *Cronica lui Nestor şi a lui Anonymus despre vechimea elementului românesc în teritoriul invadat de cetele lui Arpad.* Cele mai vechi cronici, din care se pot culege informaţiuni privitoare la penetraţiunea Ungurilor în ţinuturile locuite de Români, sunt cronica ru-

[1]) Cf. Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 241: « semet ab onere debitae terrestralis subiectionis... subducere conentur ».

sească a călugărului Nestor din secolul al XI-lea şi cea latinească a notarului anonim al regelui Bela II din secolul următor, care întregeşte esenţial pe cea dintâiu.

Cronicarul rus dă informaţiunea sumară că Ungurii venind dinspre răsărit şi strecurându-se în grabă peste munţii cei înalţi, cari se numesc « munţi ungureşti », au început a se război cu vechii locuitori ai acestor regiuni « cu Volochii şi cu Slavii. In urmă însă Ungurii goniră pe Volochi şi luară în stăpânire această ţară, se aşezară cu Slavii împreună, pe cari îi supuseră şi de atunci ţara se chiamă Ungaria » [1]).

Notarul anonim al regelui Bela, fiind însă în situaţia de-a fi putut cunoaşte împrejurările mai cu de-a-mănuntul decât călugărul din Kiev, arată în cronica sa că Ungurii nu au pătruns în regiunile Transilvaniei din spre răsărit, ci din spre apus.

Ca să ajungă în regiunea transilvană, Ungurii lui Arpad au trecut prin Bihor, unde au întâmpinat resistenţa ducelui Menumorut, care la început spunea că până tră eşte, nu va preda de bună voie pământul cerut de cetele lui Arpad sub cuvânt că l-ar fi moştenit dela Atila. După ce a trimis însă Arpad oaste dincoace de Tisa, locuitorii Bihorului s'au supus; Menumorut a continuat a se împotrivi, dar Ungurii după luptă de trei zile au luat cetatea Sătmarului, prinzând pe Menumorut cu vitejii săi, legându-i în lanţuri şi aruncându-i în temniţă. Apoi întinzând hotarul cuceririi lor până la Porţile Meseşului, de bucurie au făcut *aldămaş*, după obiceiul păgânilor (Anonymus c. 20—22).

Nu peste mult aflând însă ştiri despre bunătăţile pământului « de dincolo de pădure », au năvălit şi în ducatul lui Gelu, unde locuiau *Blahi şi Slavi*, cari nu aveau « altă armă *decât arc şi săgeţi* ». Gelu « *ducele Blahilor* » prinzând de veste, şi-a adunat oastea şi a pornit grabnic, să oprească pe Unguri la « Porţile Meseşului ». Aceştia izbutiră însă a trece prin pădure şi, ajunşi la râul Almaş, au tăbărît asupra oştii lui Gelu care, învins, a căutat să se refugieze în cetăţuia lui de lângă Someş, dar fu urmărit şi ucis de ostaşii lui Tuhutum. Acesta a reuşit să ia în stăpânire ţara lăsând aci urmaşi, printre ei şi un strănepot cu numele Ghiula, răzvrătit mai târziu contra întâiului rege, Ştefan cel Sfânt. (An. c. 26—27).

---

[1]) Cf. *Cronica lui Nestor*, ed. G. Popa-Lisseanu, ca vol. VII al colecţiei « *Izvoarele Istoriei Românilor* » Bucureşti 1935, p. 20.

Acelaşi Anonymus ştie să povestească şi despre ducele din Banat Glad, din a cărui sămânţă s'a născut mai târziu « Ohtum pe care l-a ucis Sunad (Csanád) ». Şi Glad a încercat a se împotrivi Ungurilor cu ajutorul unei oşti alcătuite « din Cumani, Bulgari şi Blahi »... Dar oastea aceasta s'a prăbuşit în faţa duşmanului « ca snopii înaintea secerătorilor ». Văzând aceasta Glad s'a refugiat în cetatea Keve, apoi s'a supus de bună voie (c. 44).

2. *Opinia celor mai de seamă istorici maghiari despre valoarea informaţiunilor din cronica lui Anonymus.* Critica istorică maghiară, deşi a recunoscut valoarea celorlalte informaţiuni din cronica lui Anonymus, stărue să arunce vălul îndoielii asupra părţilor resumate mai sus, tocmai fiindcă ele pot servi ca argumente pentru vechimea elementului românesc la nordul Carpaţilor. Dealtfel istorici maghiari dintre cei mai serioşi, ca Pauler Gyula şi Hóman Bálint, subliniază stăruitor că *datele lui Anonymus sunt vrednice de crezare.* Cel dintâiu arată că ele pot fi verificate şi prin alte izvoare istorice, iar despre părţile unde acestea ar lipsi, se poate admite că sunt şi ele vrednice de crezare *cu atât mai mult, cu cât nu cunoaştem alte date, care ar zdruncina afirmaţiile lui Anonymus ori cel puţin le-ar face îndoielnice* [1]). Acelaşi istoric maghiar într'o recensie asupra cărţii lui Iosif Ladislau Pič (*Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*, Leipzig 1886) recunoaşte că acest autor preţuind, cum se cuvine, valoarea lui Anonymus ca izvor, a dat dovadă de *mai mult simţ istoric* decât toţi cei ce s'au străduit să vadă în el cu orice preţ un falşificator sau un pamfletar politic atât de nenorocit încât nici după seculare frământări de creier n'au fost în stare a-i descoperi scopul şi tendinţa.

Hóman, autorul unei importante opere de sinteză a istoriei maghiare, arată de asemenea că rezultatul cercetărilor critice mai recente atribue cronicii lui Anonymus valoare egală, în unele privinţe chiar superioară faţă cu a celorlalte cronici ungaro-latine, considerând-o *cu mult mai vrednică de crezământ decât mai înainte* [2]). Toate datele şi informaţiile istorice din cronica lui Anonymus fiind admise ca veridice, este explicabilă caracterizarea elogioasă pe care i-o închină Valentin Hóman scriind despre opera lui: « Son oeuvre, malgré ses défauts, est une oeuvre de savant qui domine son époque. Comme

[1]) Pauler Gyula, *A magyar nemzet története Szent Istvánig* (= Istoria naţiunii maghiare până la Sf. Ştefan). B-pest 1900, p. 210.

[2]) Hóman-Szekfü, *Magyar történet* (= Istorie Maghiară), vol. I, p. 7.

oeuvre littéraire, son histoire, toute fragmentaire qu'elle est aujourd'hui est une des créations les plus harmonieuses de l'historiographie latine du Moyen-Age. L'Anonyme était un homme de science et un ecrivain doné de sens artistique et muni d'une plume, au sens que ces mots avaient au XII-e siècle. Dans l'histoire de la conquête de la patrie, son récit, soigneusement élaboré, aussi bien au point de vue stratégique que géographique, prouve la pénétration de sa critique, sa réflexion méthodique, et la profondeur de ses connaissances » [1]). Tot atât de explicabilă este şi reflexiunea, pe care editorul şi traducătorul recent al cronicii lui Anonymus, în limba română află potrivit s'o adauge acestor cuvinte deosebit de elogioase ale istoricului maghiar: « Să fie oare posibil ca un aşa de mare scriitor, cu aşa de frumoase calităţi istorice, să se fi înşelat, *numai şi numai*, în ce priveşte pe Români? — Nu o credem » [2]).

Admiţând această concepţie istorică-critică, Anonymus devine şi pentru vechimea Românilor *unul dintre cele mai importante izvoare*, fiindcă deşi nu e contemporan cu evenimentele schiţate mai sus, amintirea acestor evenimente a putut fi păstrată şi prin tradiţia orală până la jumătatea secolului al XII-lea, dar şi în scris prin o cronică mai veche: *Gesta Hungarorum* dela sfârşitul secolului XI şi care a servit ca izvor comun al cronicelor ungaro-latine de mai târziu. Apoi Anonymus nu e singurul martor în privinţa aceasta, ca să i se poată aplica dictonul juridic: *unus testis nullus testis*.

3. *Valoarea ştirilor din Vita Sancti Gerhardi cu privire la stările din Banat*. Este şi un izvor istoric anterior, în care se face amintire de urmaşul lui Glad: Ohtum. Este aşa numita *Vita major Sancti Gerhardi* (publicată în colecţia lui Endlicher) despre care un cercetător critic al textului afirmă că ar fi anterioară anului 1083 — anul canonizării regelui Ştefan, pe care nu-l înfăţişează ca Sfânt [3]).

---

[1]) Cf. *Revue des études hongroises*, III, 1925, p. 762.

[2]) Cf. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. I, 1934, p. 21. Cf. şi N. Iorga, *Cele mai vechi cronici ungureşti şi trecutul Românilor* (în Rev. Ist., 1921) V. Motogna, « *Anonymus* » *în istoriografia ungurească mai nouă*. Rev. Ist. Bucureşti 1927, p. 361—370 şi Iosif Schiopul, *Cronica notarului anonim al regelui Bela* în revista *Dacia Istorică*, Cluj 1937, p. 30 squ.

[3]) Cf. Fr. Müller, *A nagyobb Gellért legenda forrása és keletkezése*. Századok, 1913 cf. şi P. Gherghina, *Expansiunea maghiară în Banat până la lupta dela Mohács Reciţa*, 1934, p. 15.

Iată cum înfăţişează acest izvor istoric stările bănăţene din timpul lui Ohtum: « era în *Cetatea Mureşului* un oarecare principe foarte puternic cu numele Ohtum, care a fost botezat în cetatea Vidinului după ritul Grecilor. El era slăvit foarte în virtutea şi puterea sa. Avea anume 7 femei, din pricină că nu fusese desăvârşit în legea creştinească. Iar regelui Ştefan nu-i arăta nicidecum cinste şi supunere, bizuindu-se pe mulţimea ostaşilor şi nobililor săi, asupra cărora avea stăpânire. Avea şi mulţime nenumărată de cai neîmblânziţi, afară de cei grijiţi şi păstoriţi de servitori acasă la el. Ale lui erau şi turmele nesfârşite, care toate îşi aveau păstorii lor şi alodiile şi curţile boiereşti. Şi-a întins stăpânirea asupra *sării regeşti*, care se trimitea pe Mureş la vale aşezând în porturile acestui râu până la Tisa dăbilari şi paznici, supunându-le toate la plata dajdiei sale. Primind împuternicire dela Greci, el a clădit în pomenita Cetate a Mureşului o mănăstire în cinstea Sf. Ioan Botezătorul, aşezând aci egumen cu călugări greci după rânduiala şi ritul lor. Şi era sub ascultarea acestui bărbat toată ţara dela râul Caraşului până la ţinuturile transilvane şi până la Vidin şi Severin, căci pe toate le supusese stăpânirii sale. De aceea întrecea pe rege cu mulţimea ostaşilor săi înarmaţi şi nu-l prea lua în seamă ». Impotriva acestui stăpânitor al Banatului porneşte cu oaste, din încredinţarea regelui Ştefan, comandantul Chanadinus, care la început fu biruit şi pus pe fugă, dar la urmă cu ajutorul Sf. Gheorghe, care i s'a arătat în vis în formă de leu, a reuşit să învingă şi ucidă pe Ohtum. După biruinţă regele Ştefan a dispus ca cetatea *Morisena* să fie numită *Chanadina* după numele învingătorului, pe care l-a instituit comite al acestei provincii. In semn de mulţumită Chanadinus a clădit pe locul, unde i s'a arătat leul în vis, o mănăstire « în cinstea fericitului mucenic Gheorghe », aşezând în ea pe pomeniţii *călugări greci* din mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul împreună cu egumenul lor [1]).

Evenimentul acesta poate fi precizat într'un răstimp de 10 ani, dela 1008 până la 1018, când Ştefan a reuşit să învingă şi să prindă pe răzvrătita sa rudenie Ghiula din Transilvania. Aci a mai întâmpinat Ştefan şi altă împotrivire din partea lui Kean, pe care biruindu-l, şi-a întins stăpânirea în partea nordvestică a Transilvaniei (pe valea Someşului) pe la anul 1020. La 1901 încercând răposatul istoric Ioan Karácsonyi să înfiripeze oarecari trăsături « palide » ale graniţelor

[1]) Endlicher, *Rerum Ungaricarum Monumenta Arpadiana*, 1849, p. 205 şi urm.

Ungariei în timpul celui dintâiu rege, Ştefan, nu putea decât să constate că în primul deceniu de domnie a acestui Rege partea nord-vestică a Transilvaniei era împresurată cu prisăci, la paza cărora fuseseră aşezaţi grăniţeri, iar văile Arieşului şi Mureşului, rămase în afară de linia prisăcilor, îşi aveau populaţia lor grupată în jurul unui oraş îngrădit, pe care-l identifică ipotetic cu Alba-Iulia sau cu Turda. Această identificare din urmă i se părea mai probabilă pentru motivul că aci ar trebui căutat centrul minier, de unde se putea trimite pe Mureş la vale « *sarea regească* » asupra căreia îşi întinsese stăpânirea, după cum ştim din Vita Sancti Gerhardi, cârmuitorul din cetatea Morisena, potrivnicul regelui Ştefan [1]).

Atât salinele dela Turda şi Uioara, cât şi cele dela Dej au putut servi ca cele dintâi puncte de atracţie pentru Ungurii de dincolo de graniţa vestică a Transilvaniei. In legătură cu aceste centre miniere au început a se organiza comitatele ungureşti, mai întâiu al Solnocului, din care numai către sfârşitul secolului XIII s'au desfăcut teritoriile celor două comitate limitrofe, apoi al Albei cuprinzând timp îndelungat şi regiunile din care urma să se formeze alte două: Turda şi Hunedoara [2]).

Prima amintire documentară a Ungurilor în părţile Transilvaniei se face la Turda [3]) în timpul lui Gheza I (1074—1077), dela care s'a păstrat şi actul de danie din 1075 privitor la nişte proprietăţi dela Tisa dăruite abaţiei Sf. Benedict de lângă Gran. Actul acesta din urmă aminteşte de o piscină cu numele românesc « *Rotunda* », de satul *Daboz* de lângă Criş, şi de un *jude* cu numele Andrei, care a săpat o mezuină în mijlocul câmpului [4]).

4. *Comitatele ungureşti din Transilvania şi modesta forţă de expansiune a Regatului ungar. Adevărul mărturisit de istoricul maghiar Francisc Eckhart.* Cât de anevoioasă a fost penetraţiunea Ungurilor în Transilvania, arată împrejurarea, că la început ei n'au putut organiza aci

---

[1]) Cf. *Karácsonyi János, Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól,* în revista *Századok*, 1901, p. 1056.

[2]) *Magyar Szemle*, 1934, p. 198.

[3]) Documentul în care se aminteşte sarea din Turda în sec. XI e bănuit însă de a fi un falşificat cf. *Pauler* o. c., vol. I, p. 376, şi N. Iorga, *Istoria Românilor*. Bucureşti 1937, vol. III, p. 22.

[4]) G. Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, Buda 1829, vol. I, p. 436.

decât un comitat: al Solnocului. Până către sfârşitul secolului al XI-lea au reuşit apoi să pătrundă pe valea Mureşului şi a Târnavelor, sporind treptat numărul comitatelor ungureşti cu încă 6: Alba, Dobâca, Cluj, Turda, Târnava, Hunedoara. In fruntea fiecăruia aşezau câte un comite ca şef administrativ, având şi jurisdicţie militară, în calitate de comandant al cetăţii care servea ca centru al comitatului. Dar cele 7 comitate ungureşti — la atâta s'a redus întreagă opera de organizare administrativă maghiară în cuprinsul Transilvaniei până în jumătatea a doua a veacului XIX — nu au putut fi închegate deplin decât în cursul veacului XIV, după cum recunoaşte şi istoriografia maghiară modernă [1])

Până în colţul sud-estic al Transilvaniei nu a putut pătrunde stăpânirea regelui ungar decât abia pe la începutul secolului al XIII-lea, interzicându-şi însă, prin diploma dela 1224, dreptul de a organiza în provincia Sibiului comitate ungureşti şi lăsând aci un teritor autonom, ca şi în ţara Bârsei, ca şi în ţinutul Secuilor.

Dar resistenţa Românilor împotriva noilor stăpâni nu s'a curmat odată cu penetraţiunea lor aci. Luptele continuă când pe faţă, când în ascuns între vechii şi noii proprietari ai acestui pământ.

Regatul ungar nu dispunea de forţe suficiente în părţile Transilvaniei, ca să poată smulge din sufletul băştinaşilor amintirea dreptului lor tradiţional de stăpâni şi moşneni ai acestei ţări. Insăşi istoriografia maghiară modernă admite că teritoriul, în care au descălecat la sfârşitul veacului al IX-lea cetele lui Arpad, nu se întindea şi asupra Transilvaniei. Profesorul Universităţii din Budapesta, Francisc Eckhart publicând, la 1933, o carte de sinteză a istoriei maghiare, spune lămurit: «Să nu ne închipuim că au populat descălecătorii ţara întreagă. Numărul lor, poate şi din cauza înfrângerii suferite în patria de mai înainte, era prea mic pentru aceasta. *Teritoriul ocupat de ei se potrivea aproape cu cel ţărmurit prin pacea dela Trianon, la care a fost redusă după o mie de ani Ungaria* » [2]).

Ca naţie puţin prolifică şi lipsită de vreo mai considerabilă forţă de expansiune, maghiarimea neaoşă nu a fost în stare să împingă

[1]) Cf. Iosif Deér, *Középkori Erdély* (Transilvanie Medievală) în revista *Magyar Szemle* din Budapesta 1934, p. 199.

[2]) Cf. Eckhart Ferenc, *Magyarország története* (Istoria Ungariei) Budapest 1933, p. 21.

granițele teritoriului ocupat la sfârşitul secolului IX mai departe spre est, nord și sud, decât cu ajutorul colonizării feluritelor elemente etnice în regiunile căzute treptat sub porunca și ascultarea Coroanei ungare. Dar timp de mai multe veacuri, chiar până la 1918, Ungaria a rămas numai la suprafață, prin organele ei de conducere, o așa zisă « țară ungurească ». In adâncime și la periferie — la toate periferiile — popoarele de baștină și-au continuat traiul patriarhal prin așezăminte și datini străvechi, cu totul deosebite de ale stăpânitorilor vremelnici, prin neîntrerupte manifestări de vieață obștească, ignorată, neînțeleasă și adeseori disprețuită de trufașa oligarhie maghiară.

IV
ELEMENTE DE COLONIZAŢIUNE IN CUPRINSUL VOEVODATULUI TRANSILVAN: SECUII

1. *Originea Secuilor.* Cu privire la originea Secuilor și la vechimea lor în regiunea Transilvaniei părerile sunt foarte împărțite. Știința istorică, în lipsă de informațiuni și dovezi sigure, nu a reușit să lămurească până acum deplin chestiunea originii Secuilor. In vechile cronici ungaro-latine ei sunt înfățișați ca descendenți ai Hunilor, cari după prăbușirea imperiului lui Atila s'ar fi refugiat în munți într'un loc pe care cronica îl numește câmpul *Cigla* (ceea ce turcește ar însemna loc de apărare [1]).

Aci au trăit izolați până la venirea Ungurilor, când s'au unit cu ei, luptând în oastea lui Arpad. Astfel spune Anonymus despre ei că la început erau poporul lui Atila (primo erant populi Athylae).

Cu un secol mai târziu cronicarul Simon de Kéza, care a scris *Gesta Hunorum et Hungarorum* din cele mai vechi timpuri până la 1282, spune de asemenea despre Secui că sunt « rămășițele Hunilor », cari auzind că Ungurii s'au întors a doua oară în Panonia, au ieșit întru întâmpinarea lor la hotarul Ruteniei și cucerind împreună Panonia, au primit și ei o parte, dar nu în câmpia Panoniei, ci împreună cu Blahii între munții dela graniță li s'a dat partea lor. Aci amestecându-se cu Blahii, folosesc — precum se spune — scrisoarea acestora [2]).

[1]) Cf. Német Gyula, *A székelyek eredetének kérdése* (Chestiunea originii Secuilor) în rev. *Századok* din *1935*.

[2]) Unde Blachis commixti, litteris ipsorum uti perhibentur cf. I. Lupaş, *Lecturi din izvoarele istoriei române.* Cluj 1928, p. 55.

Istoricul Antoniu Verantius spune că în secolul al XVI-lea nimeni nu se îndoia de originea hunică a Secuilor, care toţi erau nobili, chiar dacă se hrăneau cu plugul sau cu sapa.

Această concepţie tradiţională despre originea hunică a Secuilor a fost trasă la îndoială mai întâiu din partea iezuitului Francisc Fasching (în *Vetus et Nova Dacia* 1725), care presupunea că Secuii ar fi fost colonizaţi la graniţa răsăriteană în timpul lui Bela IV, când graniţa aceasta trebuia apărată contra Tătarilor. Alt iezuit, *Ioan Stilting* (în *Vita S-cti Stephani* 1747) credea că Secuii ar fi rămăşiţele Pecinegilor. *Samuil Timon* (*Imago novae Hungariae*, Caşovia 1734 şi *Imago antiquae Hungariae*, Viena 1754) arată că şi în comitatul Ugocea purtau numele de Secui (székeyek) păzitorii pădurilor; iobagii dela cetatea Munkács se numeau în secolul al XVII-lea de asemenea « *székelyek* » (deci cuvântul acesta nu ar fi semnificat origine etnică, ci ocupaţiune, îndeletnicire). Gheorghe Pray (*Annales veteres Hunorum, Avarorum et Hungarorum*, Viena 1761) îi socotea urmaşi ai Pecinegilor, iar germanul Ludovic Schlözer — ai Cumanilor. In secolul al XIX-lea chestiunea a fost din nou discutată din partea lui Hunfalvy Pál, care în lucrările sale (*Magyarország Ethnographiája* 1876 şi *A székelyek. Felelet a székelyek scytha-hun eredetüségére.* B-pest 1880) arată că tradiţiile pot fi uneori greşite sau potrivnice adevărului istoric, există însă o tradiţie sigură: limba oricărui popor. In temeiul asemănării multiple a graiului secuesc cu graiul Ungurilor, Hunfalvy ajunge la concluzia că Secuii nu ar fi decât Unguri colonizaţi de regii arpadieni în cursul veacului XII la graniţa răsăriteană, ca s'o apere. Documentar însă ei apar numai în secolul al XIII-lea. Impotriva acestei concluzii s'a ridicat Szabó Károly, apărând tradiţia cronicilor şi stăruind asupra faptului, că *Secuii nu au fost niciodată socotiţi ca făcând parte din poporul maghiar*, ci ei au vieţuit de-a-lungul veacurilor ca entitate etnică deosebită de cea maghiară prin obiceiurile şi instituţiile sale străvechi [1]).

In temeiul tradiţiei istoricul Iuliu Pauler arată că Secuii ar fi descendenţi din seminţia turcească a Cabarilor, cari s'au alăturat la Ungurii lui Arpad ca a opta seminţie, maghiarizându-se cu timpul,

---

[1]) Cf. Szabó Károly, *Királyi telepitvényeseké a székelyek?* (Sunt Secuii colonişti regali?) Tg.-Mureş 1884.

fără a se fi contopit însă cu totul în poporul maghiar, care a păstrat pentru ei un fel de dispreț ca pentru un popor de altă origine. De aceea îi trimiteau la apărarea granițelor, iar în vreme de războiu îi așezau în primele rânduri ale oștirii, făcându-se amintire despre ei în documentele din secolul al XII-lea (1116 și 1146) ca despre niște oameni foarte răi și foarte slabi = *pessimi, vilissimi* [1]).

Este deci exactă informația lui Anonymus, care amintește pe Secui luptând înaintea oștilor ungurești. Acest vechiu obiceiu s'a păstrat timp îndelungat. La 1499 regele Vladislav II dispunea ca — de câte ori va porni regele vreo expediție spre răsărit, la plecare să fie așezați Secuii în fruntea, iar la înapoiere — în coada oștirii.

Istoriografia modernă îi consideră pe Secui ca pe niște grănițeri colonizați în teritoriul lor din Carpați fără a putea preciza exact timpul și împrejurările acestei colonizări, care a progresat paralel cu penetrațiunea stăpânirii ungurești în pământul Transilvaniei. De aceea nu e mirare că Anonymus face amintire despre ei ca despre niște locuitori în regiunea Bihorului, de unde se vor fi strecurat spre Carpați prin porțile Meseșului, iar alții vor fi străbătut mai târziu pe valea Mureșului în sus. In timpul din urmă și tradiției despre originea lor hunică și despre persistența lor aci din timpul prăbușirii imperiului lui Atila, începe a i se da din nou crezământ de către istorici maghiari sub cuvânt că nu s'a putut forma fără niciun motiv, în secolul al XI-lea, opinia despre descendența Secuilor din oamenii lui Atila și despre faptul că năvălirea Ungurilor i-ar fi găsit în regiunea Tisei.

Această origine hunică contestată însă, după cum s'a văzut de mulți istorici maghiari, încercase Iosif Thúry (1898) să o înlocuiască prin una avară [2]) scriind că *din cetele lui Atila nu a rămas*

---

[1]) Németh Gyula, *A székelyek eredetének kérdése* în revista *Századok*, 1935, p. 132.

[2]) Cf. revista « *Erdélyi Muzeum* », 1898, p. 216, precum şi studiul lui B. Homan, *Der Ursprung der siebenbürger Szekler*, în *Ungarische Jahrbücher*, II, Berlin-Leipzig 1922, p. 9—36, care admite că Secuii erau *fără îndoială un neam deosebit de cel unguresc, foarte probabil de origine turcă* (« *Zweifellos* waren sie *ein von den Ungarn verschiedener*, höchstwahrscheinlich *türkischer Stamm*), iar în concluziune îi înfăţişează ca descendenţi ai Avarilor *(vielleicht Nachkommen der Awaren)*, deoarece istoria nu a putut ratifica tradiţia privitoare la originea

nici un singur om în teritoriul Ungariei; deci Ungurii din secolul XI şi XII nu ar fi putut să-şi amintească, ceea ce nu s'a întâmplat, că adecă la venirea lor aici ar fi găsit rămăşiţe de ale Hunilor. Au putut însă găsi rămăşiţe de ale Avarilor, prefăcuţi în Secui.

In timpul din urmă s'a făcut şi încercarea de a-i prezenta pe Secui ca descendenţi ai Gepizilor. Decedatul istoric Ioan Karácsonyi [1]) după ce acceptase mai înainte concluziile istorice-filologice ale lui Hunfalvy, a revenit mai târziu în alte 2 scrieri căutând să arate că sub cuvintele lui Anonymus: «populi Athilae» ar trebui înţeleşi Gepizii, înaintaşii vechilor Secui de azi, cari ar fi Unguri de ai lui Arpad, împărtăşiţi doar de privilegiile vechilor Secui. Invăţatul german Konrad Schünemann a combătut însă cu succes această teorie despre o pretinsă origină gepidică a Secuilor [2]).

Dintre cercetările recente româneşti, merită să fie amintite studiile d-lui Sabin Opreanu [3]) şi ale d-lui G. Popa-Lisseanu [4]), care conclude la colonizarea Secuilor în regiunea locuită de ei, cam pe la sfârşitul secolului XI, ca să apere graniţa de invazia Pecinegilor. Apărarea se făcea prin închiderea drumurilor cu fortificaţiuni numite prisăci (= indagines, gyepü). Judeţul Odorheiu păstrând mai multe numiri de localităţi şi pâraie (ca Gyepü, Gyepüfeje, Zoltángyepü, Gyepes) a format probabil cea dintâi linie de apărare, în regiunea aceasta, împotriva atacurilor din spre răsărit.Iar judeţele Treiscaune şi Ciuc, situate dincolo de această primă linie, formau regiunea dinaintea prisăcilor (gyepü-ele) după cum Transilvania fusese, multă vreme, pentru cei din câmpia Tisei — regiunea dinaintea pădurii (erdö-ele). Colonizarea secuiască din Ciuc şi Trei-scaune a urmat mai târziu, emigrând spre răsărit elemente din ţinutul Orăştiei. In regiunea

---

lor hunică (p. 36). Partizan al descendenţii avare e şi Fehér Géza în studiul său *Athila's Sohn: Irnik* publ. în *Ung. Jhb.*, 1936, p. 408—432.

[1]) In scrierea sa *A székelyek eredete és Erdélybe való települése* (Originea Secuilor şi colonizarea lor în Transilvania). B-pest 1905, în Analele Acad. Magh.

[2]) Cf. polemia Karácsonyi-Schünemann în *Ungarische Jahrbücher*, vol. V (1925), p. 444—474.

[3]) «Ţinutul Secuilor, Contribuţiuni de Geografie umană şi de etnografie» publ. în Buletinul Inst. de Geografie, vol. III, Cluj 1928.

[4]) *Secuii şi Secuizarea Românilor.* Bucureşti 1932 şi *Sicules et Roumains*, un procès denationalisation, Bucureşti 1933.

colonizată de Secui s'au păstrat însă vechile aşezăminte româneşti: cnezatele constatate documentar la Vlăhiţa şi la Breţcu, unde prin un decret al regelui Sigismund din 1426 se confirmă vechiul drept al populaţiei de a fi supusă numai jurisdicţiei cnezilor şi de a păzi graniţa spre Moldova. Cnezii Ioan şi Radu, fiul lui Ţacu, apar în acest decret ca judecători şi şefi militari ai Românilor din Breţcu.

La rezultate similare ajunge şi un recent studiu, publicat în revista clujană Erdélyi Muzeum [1]) al cărui autor arată că cea mai veche colonizare a acestui element etnic s'a făcut în regiunea dintre Târnave, de unde s'a strecurat treptat în teritoriul de azi, colonizarea în judeţul Treiscaune putând fi indicată cronologic între anii 1250—1420.

Secuii ca elemente de colonizaţiune în Transilvania, s'au adaptat împrejurărilor locale împrumutând elementele de organizaţiune « scăunală », pe care le-au găsit la populaţia de baştină.

2. *Caracterul militar al scaunelor secueşti.* Potrivit cu caracterul lor militar-grăniţeresc, în fruntea scaunului secuesc nu se găsea un *jude* sau *cneaz* ca la Români, ci un *căpitan* (capitaneus exercitus, primipilus, ductor), care îndeplinea însă şi atribuţiuni de ordin judecătoresc şi administrativ. Veniturile lui şi le primea din pedepse mai mărunte, aplicate locuitorilor scaunului şi din încasarea « dării boilor ».

Pe lângă căpitan mai era şi un jude, numit *judele scaunului* (székbiró sau föbiró) uneori *judele pământului* (judex terrestris). El funcţiona împreună cu căpitanul, dar şi singur, când acesta lipsea. Umblând prin satele scaunului, pentru împlini a slujbelor sale, nu era îngăduit să ia cu sine mai mult de 3 călăreţi. Uneori dădea şi el ajutor la încasarea dării boilor. Atât căpitanul cât şi judele erau funcţionarii locali ai scaunului, nu ai regelui. Instituirea lor nu se făcea prin alegere, ci prin rotaţie (turnus) dându-şi rând după neamuri şi după familii.

In secolul XV apare şi *judele regelui* (judex regis) ca organ de control asupra funcţionarilor scăunali şi locţiitor (vicegerens sau vicecomes) al comitelui Secuilor. Acesta fiind prea cuprins cu alte îndatoriri de ordin politic, s'a simţit trebuinţa unui locţiitor al său, care să poată controla administraţia şi justiţia scaunelor secueşti.

[1]) Asztalos Miklós, *A székelyek őstörténete letelepülésükig* (= Istoria străveche a Secuilor până la colonizarea lor) în *Erdélyi Muzeum*, 1932, p. 123—141.

El lua jurământul judelui, avea chiar dreptul de a-l pedepsi şi pe el şi pe căpitanul scaunului, dacă ţinea zi de judecată în vreo Duminecă (drept confirmat şi de adunarea Secuilor dela Agyagfalva, la 1506). Era în stare să exercite putere disciplinară asupra funcţionarilor locali, fiind ocrotit de puterea regală care a trebuit să lupte mai târziu, timp de două decenii (1541—1562), ca să poată frânge resistenţa Secuilor de a plăti dări. El devine mai târziu organ atât de important, încât prezenţa lui era necesară la zilele de judecată, cari dela 1562 înainte urmau să se ţină tot la două săptămâni, cu câte *12 juraţi*. Alături de el dispare succesiv judele scaunului, devenind un simplu « vicejudex regius ».

In ce priveşte felul cum se făcea judecata la Secui, în vechime avea drept să asiste *întreagă obştea* scaunului. In secolul XVI însă, prin hotărârea dietei din Sighişoara (1562) fu interzisă participarea mulţimii, fiind înlocuită obştea prin juraţi-asesori, luaţi dintre *primores* şi *primipili*, cărora li se cerea să fie oameni drepţi şi cunoscători de legi. Dieta amintită impunea câte 12 asesori de fiecare scaun. Ei erau aleşi la început pe vieaţă, mai târziu pe câte un an, cu facultatea realegerii. Erau obligaţi să ia parte la zilele de judecată; dacă nu erau prezenţi cel puţin jumătate, nu se putea rosti sentinţa. Scaunele judecau în procese civile şi criminale cu valoare mai mare de 3 fl. Sentinţă de moarte puteau pronunţa numai cu ştirea şi aprobarea comesului Secuilor. Sentinţa scaunului era apelabilă la adunarea naţională a Secuilor (la 1505 se ţinu în Odorheiu o astfel de adunare cu 17 juraţi). Nici un proces nu putea fi adus înaintea Voevodului în întâia instanţă. Abaterea dela calea legală a apelaţiei era socotită ca o jignire a autorităţii scaunului (széktörés) şi se pedepsea cu 24 gyre (= 12 fl.), iar pentru jignirea asesorilor pedeapsa era de 12 mărci (uneori chiar « tăierea limbii »).

Importanţa militară a scaunelor secueşti era considerabilă din motiv că menirea lor la paza graniţei cerea să fie în orice împrejurări gata de luptă. Rolul conducător a rămas deci, în privinţa aceasta, al căpitanului.

3. *Comitele Secuilor. Nerespectarea autonomiei secueşti.* Deasupra tuturor scaunelor secueşti se afla ca reprezentant al puterii regale *comitele Secuilor (comes Siculorum)*. Demnitatea aceasta, fiind expresiunea politică supremă a autonomiei teritoriale secueşti, nu era bine văzută de voevozii Transilvaniei, cari au reuşit adeseori să şi-o anexeze

făcând astfel iluzoriu dreptul de autonomie secuiască. Ea e amintită uneori şi în titlul voevozilor, totdeauna în titlul principilor Transilvaniei. In timpul din urmă din partea unor profesori dela Budapesta, hotărîţi a înjuga istoriografia la carul politic al luptelor pentru revizuirea tratatelor de pace, s'a făcut încercarea de a prezenta stăpânirea ungurească din evul mediu ca o *epocă de aur pentru minorităţile din fosta Ungarie* [1]). Incercare, fără îndoială, foarte riscată! In sprijinul ei nu poate fi invocată nici măcar starea privilegiată a Secuilor, cari s'au găsit adeseori frământaţi de profunde nemulţumiri, de sbuciumări şi lupte — când ascunse, când făţişe, — împotriva factorilor cari reprezentau în evul mediu stăpânirea politică maghiară asupra Transilvaniei. Dintr'o scrisoare adresată de Radu cel Frumos, Domnul Ţării Româneşti, către Braşoveni la 1472, s'ar părea că Secuii din scaunele Ciucului şi Odorheiului, precum şi cei din alte scaune, începuseră a plăti dijmă lui Ştefan cel Mare, Domnul Moldovei [2]). Afirmaţiunea, cam nesigură — din cauza formei defectuoase, în care s'a păstrat documentul — se poate lămuri chiar prin textul unui memoriu înaintat de Secui, cu 21 de ani mai târziu, regelui ungar. Acest memoriu adresat la 1493 de fruntaşii Secuilor către polonul Vladislav II, regele Ungariei, — aducându-i la cunoştinţă că mulţi dintre ei, ne mai putând răbda prigonirile voevodului Ştefan Báthori [3]), s'au refugiat în Moldova şi în Ţara Românească, spre a-şi căuta adăpost şi ocrotire, dându-se ca iobagi ai stăpânitorilor mai milostivi din răsăritul şi din sudul Carpaţilor, — înfăţişează icoana veridică a stării, în care se aflau Secuii la sfârşitul secolului XV şi care s'a înrăutăţit nespus de mult în cursul secolului următor sub cârmuirea episcopului Gheorghe Martinuzzi şi a Principelui, cu titlu de Rege, Ioan Sigismund.

Cu toate că la început în situaţia lor socială nu era o diferenţiere, cu timpul însă (sec. XV) aceasta s'a produs şi, potrivit stării lor materiale, erau grupaţi în 3 categorii sociale: 1) oameni de frunte = primores; căpetenii de cai = primipili (lófők) şi 3) pedestraşi sau tra-

---

[1]) Iulius Szekfü, *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter* (Ungaria şi minorităţile sale în evul mediu), în publicaţiunea *Südostdeutsche Forschungen*. München 1936, vol. I, p. 16—26.

[2]) « *Hosti nostro* » — spune scrisoarea cf. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV, partea I, p. 79.

[3]) Cf. *Századok*, 1889, p. 701—709.

banţi = pixidarii. Primele două categorii luptau călări şi dintre ei se alegeau conducătorii scaunelor. Alegerea aceasta nu era însă liberă, ci urma într'o tradiţională ordine, stabilită după neamuri şi după familii.

4. *Moştenirea secuiască.* La Secui s'a desvoltat dreptul de proprietate exclusivă asupra pământului în 2 feluri: pământul, pe care l-au primit în timpul colonizării era considerat ca *moştenire secuiască* (haereditas siculica), folosind păşunile şi pădurile de-a-valma. Pământul acesta nu putea fi înstrăinat, ci se moştenea din tată în fiu, din generaţie în generaţie, întinzându-se dreptul de moştenire şi asupra fetelor. Dacă o familie nu avea nici un fiu, proprietatea trecea asupra unei fete, pe care în asemenea cazuri o înfiau, numind-o fată-fecior (fiu léany = praefecta naturalis). Obiceiul acesta a rămas în vigoare până la 1853, când s'a introdus în Transilvania procedura civilă austriacă [1]). Când se stingea cu totul familia, dreptul de proprietate nu revenea fiscului, ci rudeniilor sau, în lipsa acestora, vecinilor; la vânzarea oricărei proprietăţi în teritorul secuesc se respecta, ca şi în vechiul drept românesc, obiceiul de-a oferi întâiu rudeniilor şi vecinilor spre cumpărare (jus praeemptionis protimisis) fireşte numai la proprietăţile achiziţionate mai târziu, căci din *haereditas siculica* nu se putea înstrăina nimic.

5. *Darea Secuilor sau «darea boilor».* In schimb pentru serviciile lor militare Secuii erau scutiţi de plata impozitelor. Trebuiau să facă însă Regelui, cu ocazia încoronării, a primei căsătorii şi a naşterii primogenitului, daruri de bună voie; anume fiecare proprietar trebuia să dea câte un bou. Aceasta se numea *signatio boum* (darea boilor ökörsütés înfierarea boilor). Deoarece scriitorul bizantin Theofilact aminteşte că şi « Turcii sacrificau boi », etnograful Ipolyi Arnold a ajuns la presupunerea că în acest obiceiu al Secuilor de a da Regelui câte un bou înfierat, s'ar putea descoperi continuarea unui vechiu obiceiu al Ungurilor din timpul când erau păgâni. La începutul organizării Transilvaniei independente de Regatul ungar, stăruinţa de a-i obişnui pe Secui să plătească impozitele în bani, a întâmpinat împotrivire din partea lor astfel, încât s'a ivit necesitatea de a încasa

[1]) Cf. Balogh István, *Az ősi vagyon jogi védelme a régi székelyeknél* (Apărarea juridică a averii strămoşeşti la vechii Secui) în *Emlékkönyv a székely nemzeti muzeum 50 éves jubileumára* (Carte comemorativă la jubileul de 50 de ani al Muzeului Secuesc), 1929, p. 40—44.

cu asistenţă militară (1546) impozitele din scaunele secueşti rebele. Din partea lui Ferdinand Habsburgul li s'a garantat însă respectarea vechilor privilegii (1554) potrivit cu făgăduinţa că, Transilvania odată încăpută sub stăpânirea lui, Secuii nu vor mai plăti impozite în bani. Astfel cea din urmă dare a boilor (dicatio boum) s'a făcut la 1555, dând un rezultat de 4000 boi în favoarea regelui. Izbucnind la 1562 o sângeroasă răscoală a Secuilor, tânărul Ioan Sigismund, fiul lui Ioan Zápolya, a izbutit s'o sugrume, iar căpeteniile au fost trase în ţeapă. Secuii de rând şi-au pierdut vechile privilegii şi au căzut la iobăgie, devenind birnici. Scaunelor secueşti li s'a impus să ţină zile de judecată din două în două săptămâni pentru cercetarea pârilor, fără a fi în drept să purceadă la înnoirea proceselor. Cei nemulţumiţi cu judecata scaunului puteau să-şi caute dreptatea direct la Principe. Răscoala pornită pentru « libertatea secuiască » a avut deci tocmai rezultatul contrar: s'a încheiat cu pierderea acestei libertăţi [1]).

Au urmat apoi multe nemulţumiri între Secui din cauza desfiinţării vechilor obiceiuri şi privilegii, pe care Mihai Viteazul le-a restituit; mai târziu principele Emeric Tököly în dieta dela Cristian (1690) de asemenea a făcut să se decidă scutirea lor de dări, scutire care le-a fost asigurată şi prin diploma leopoldină (1691). In realitate însă aceste scutiri nu au fost respectate. Pe la 1703 darea Secuilor forma a opta parte din suma totală a dărilor încasate din Transilvania.

V

ALTE ELEMENTE DE COLONIZAŢIUNE: SAŞII, CAVALERII TEUTONI ŞI « LOCURILE DEŞERTE »

1. *Flandrenses. Teutonici. Saxones.* Precum nu există ştiri istorice sigure despre colonizarea Secuilor, tot astfel lipsesc informaţiunile contemporane şi despre aşezarea Saşilor în Transilvania. Istoriografia

[1]) Szentmártoni Kálmán, *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet és jellemrajza* (Viaţa şi caracterul principelui transilvan Ioan Sigismund) Cristur (Odorhei) 1934, p. 151—152. Cf. şi Connerth Janos, *A székelyek legrégibb intézményei 1526-ig* (Cele mai vechi instituţiuni ale Secuilor până la 1526), Cluj 1901 şi Szádeczky Lajos, *A székely nemzet története és alkotmánya* (Istoria şi constituţia naţiunii secueşti), B-pesta 1927, cf. şi N. Iorga, *Inceputurile şi motivele desnaţionalizării în Săcuime*, Analele Ac. Rom. M.S.I. Bucureşti 1936.

săsească admite, fără dovezi suficiente, că ei ar fi fost *chemați* în timpul regelui ungar Gheza II (1141—1161) și că această chemare ar fi urmărit scopul să poată fi apărată mai cu înlesnire Coroana Ungariei. In timpul acestui Rege, deci pe la jumătatea secolului XII, au fost inundații și foamete în Flandra și în regiunea dintre Rin și Mosel, de unde au pornit locuitorii spre răsărit să-și caute locuri de așezare mai cu priință. In afară de aceste împrejurări, proprii a îndemna pe niște oameni lipsiți și necăjiți să emigreze, mai era curentul european al cruciatelor [1]), care de asemenea trezise pofta multora de a porni spre tărâmuri depărtate. Şi, în sfârşit, o împrejurare de ordin social: împuținarea drepturilor poporului de jos și monopolizarea lor de către clasa privilegiată a nobililor încă a putut servi ca îndemn pentru cei iubitori de libertate, să plece să-și caute în alte țări un traiu mai bun, salvându-și măcar în parte libertatea. Singura dovadă, pe care o pot invoca istoricii sași, în sprijinul afirmațiunii că înaintașii

[1]) Konrad Schünemann, *Die Stellung des Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation* (Situaţia Sudestului în istoria colonizaţiunii germane medievale) în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, Sibiu 1934 scrie că nu trebuesc socotite cruciatele ca nişte mişcări izvorîte numai din motive de ordin religios, ci şi din dorinţa de emigrare... La Merkstein, aproape de Aachen, lângă graniţa actuală dintre Germania şi Olanda, un om cu numele *Hezelo* avea curte şi *nouă jughere* de moşie. La 1148 le-a vândut mănăstirii Klosterrath « ca să plece în *Ungaria*, unde a rămas toată vieaţa ». In acest *Hezelo* crede Schünemann să fi descoperit pe *cel dintâiu Sas din Transilvania*, cunoscut nominal până în timpul de faţă, trăgând din această ştire izolată concluzia că cei ce se decideau să-şi părăsească glia străbună, trebue să fi cunoscut dela început scopul călătoriei lor... nu au plecat orbeşte spre răsărit, ci după o pregătire chibzuită (p. 10—11). Afirmaţiunea aceasta pare şi mai plausibilă, dacă se poate constata documentar la 1323 că ginerele comitelui Nicolae din Tălmaciu era fiul comitelui *Hezo* din Cristian (genero nostro Nicolao filio *comitis Hezonis* de insula Cristiani. *Urkundenbuch*, vol. I, p. 374). Un caz asemănător celui citat din anul 1148 a fost invocat şi dela 1313 când s'au vândut mănăstirii din Engelthal 8 jughere de moşie care fusese proprietatea unor Germani « *qui quondam Ungariam fugerunt* » cf. rev. *Századok* 1899, « *Az erdélyi szászok eredetéről* (Despre originea Saşilor din Transilvania). Profesorului Keintzel (*Über die Herkunft der siebenbürger Sachsen* = despre originea Saşilor din Transilvania în Anuarul liceului din Bistriţa 1886—7) i se părea clar că şi aci ar trebui înţeleasă Transilvania, nicidecum regiunea din nordul Ungariei (« Es ist ziemlich klar, dass nur Siebenbürgen gemeint sein kann, und nicht etwa die Zips »).

lor ar fi fost « chemaţi » de regele Gheza, este un loc din diploma privilegială dela *1224*. Dar originalul acestei diplome nu s'a păstrat; textul ei e cunoscut numai din copii târzii, ale secolului XIV, în care s'au putut strecura şi cuvinte *care lipseau din original*. Şi chiar dacă nu ar fi lipsit, cei ce s'au prezentat la 1224 regelui Andrei, spre a obţine confirmarea unor pretinse privilegii ale înaintaşilor, puteau să înfăţişeze lucrurile eufemistic, spre a-l îndupleca să-i asculte, încercând un fel de « captatio benevolentiae » prin amintirea numelui bunicului său, care chemându-i le-ar fi asigurat un fel de libertate, ce mai târziu nu le-a mai fost respectată. Era un procedeu foarte obişnuit a se invoca drepturi mai vechi de câte ori se înaintau cereri pentru a obţine drepturi nouă.

Coloniştii aceştia au venit din regiuni diferite, unii din Flandra (de aceea documentele cele mai vechi îi numesc *Flandrenses*) alţii, cei mai numeroşi, de pe lângă Rin şi Mosel [1]. Cercetări filologice şi etnografice mai recente au descoperit o frapantă asemănare între ei şi locuitorii Luxemburgului de azi; originea lor ar fi deci mai mult francă, decât saxonă. Dar prin faptul că au fost admişi să-şi cultive obiceiurile după dreptul saxon, cu timpul numele etnic de *Flandrenses* şi *Teutonici* l-au pierdut, dându-li-se numele de Saşi (Saxones) încă dela *1206*. Ei nu au venit dintr'odată, ci succesiv în grupuri, care s'au aşezat mai întâiu în sudul Mureşului, între Olt şi Târnava Mică. Cele dintâi aşezări săseşti ar fi a se căuta la Cricău, Ighiu şi Romos; apoi ţinutul Sibiului a fost colonizat şi mai târziu al Bistriţei (Nösenland), iar în urmă ţara Bârsei, în secolul XIII.

Este însă cu totul tendenţioasă şi lipsită de temeiu interpretarea, pe care a încercat s'o dea istoriografia săsească şi cea maghiară cuvântului *desertum* dintr'un document al legatului papal Grigorie dintre anii 1192—6. Ivindu-se un conflict între episcopul romano-catolic Adrian din Alba Iulia şi între prepozitul săsesc din Sibiu, care susţinea că *toţi* Saşii ar fi fost supuşi jurisdicţiei sale bisericeşti (*omnes* Flandrenses ecclesiae suae fuisse suppositos [2]), chestiunea ajunge să fie

---

[1]) Gustav Kisch, *Die Bistritzer Mundart vergl. m. d. moselfrankischen* (Graiul bistriţean comp. cu cel mosel-franc) 1893, şi *Vergl. Wörterbuch d. Nösner u. mosel fr. luxemb. Mundart, nebst einer Karte zur Orientierung über die Urheimat d. Sieb. Deutschen (Dicţionar comparativ al graiului bistr. cu cel m. fr. luxemb., cu o hartă pentru orientare asupra patriei străvechi a Germ. transilvăneni)*. Sibiu, 1905.

[2]) *Urkundenbuch*, I, p. 2—3.

lămurită chiar după cuvântul Regelui, care spune însă, că dispoziţia aceasta priveşte numai pe aceia dintre Saşi, cari au locuit atunci sau vor locui în viitor în *locul liber cedat lor de regele Gheza.* Este deci evident din însuşi textul documentului, că aci e vorba de un loc *limitat*, care a putut să fie liber în timpul lui Gheza II, dar că la data când s'a ivit conflictul mai erau colonizaţi în Transilvania şi *alţi Saşi, în afară de acest loc deşert.*

Este regretabilă încercarea de a interpreta tendenţios un text destul de clar. Şi mai regretabilă e afirmaţiunea că Saşii ar fi venit într'un ţinut *pustiu* (Öde, Wüste) spre a trage concluzia prăpăstioasă că pe înaintaşii lor, fiind toţi plini de adevărat duh german, tocmai din acest motiv i-ar fi ţinut Dumnezeu laolaltă şi « i-a sporit » în « pustia », în care i-a călăuzit, pentru ca « popoarele *sălbatice* » împrejmuitoare să înveţe dela ei, ce însemnează *adevărata libertate şi să primească moravuri mai blânde şi cultură nobilă* » [1]). Aceeaşi istorie săsească regretă că nu s'au păstrat însemnări contemporane, relative la felul, cum vor fi început cei mai vechi colonişti saşi a transforma locurile sălbatice în aşezări pentru oameni, şi la sentimentele ce vor fi străbătut fiinţa lor *în linişteа de mormânt a pustiei* (in der Totenstille der Einöde) acoperite cu întunecoşi codrii străvechi, pe unde nu s'ar fi putut vedea aproape nici o urmă a muncii umane.

2. *Cavalerii teutoni în Ţara Bârsei.* A doua etapă a colonizaţiunii germane în sudul Transilvaniei este cea din timpul regelui ungar Andreiu II, care la 1211 a dat voie *cavalerilor teutoni* să se aşeze în ţara Bârsei, clădindu-şi cetăţi şi oraşe de lemn şi apărând graniţa de invaziunile cumane [2]). In schimb i-a scutit de contribuţiuni, le-a

---

[1]) Cf. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, Sibiu 1925, vol. I, p. 19. Cf. şi Iosif Schiopul, *Contribuţiuni la istoria Transilvaniei în sec XII şi XIII*, (Cluj 1932) precum şi studiul amănunţit despre *Diploma Andreană din 1224* (Cluj 1934) şi discuţiile provocate de acest studiu în *Siebenb. Vierteljahrsschrift* din Sibiu 1935, p. 112—131: G. Müller, *Ist das Andreanum vom Jahre 1224 eine Fälschung?* (Este diploma andreană dela 1224 un falşificat?) şi Aurel Sacerdoţianu, *Andreanum şi alte acte.* Extras din revista *Ţara Bârsei*, Braşov 1935. Vezi şi Friedrich Müller-Langenthal, *Die Geschichte unseres Volkes. Bilder aus Vergangenheit und Gegenwart der Deutschen in Rumänien* (Istoria poporului nostru Icoane din trecutul şi prezentul Germanilor în România. Sibiu (fără an).

[2]) Ad munimen regni contra Cumanos *castra lignea et urbes ligneas* construere eos permisimus — Urkb., vol. I, p. 11.

încuviinţat târguri libere de plata vămii (fora libera) precum şi dreptul să-şi aleagă jude dintre ei şi, stând numai sub jurisdicţia regelui, nici un voevod să nu aibă libertate a descăleca la ei [1]). Este foarte semnificativă această restricţiune, din care se poate vedea că *înainte de anul 1211* ţara Bârsei aparţinea unei *organizaţiuni voevodale.* Regele Andreiu II pare a se fi temut de voevodul local. Numai aşa se poate explica năzuinţa lui de a-i micşora drepturile din trecut, împiedecându-l să aibă vre-un fel de stăpânire asupra călugărilor-cavaleri teutoni (cari purtau haină albă şi cruce neagră) aşezaţi aci cu îndoitul scop de a întări Regatul ungar cu sabia, apărându-l de Cumani, şi cu ajutorul crucii, propagând catolicismul. Din moment ce ţara Bârsei aparţinea unei organizaţiuni voevodale, nu mai putea să fie în întregime un fel de « terra deserta et inhabitata », cum spune textul documentului. Aceste expresiuni se pot referi cel mult la anume locuri din câmpie, nicidecum la dealuri sau la munţii ocrotitori ai populaţiei de baştină.

3. *Ţara Românilor din nordul Carpaţilor* (1222). Că Ţara Bârsei nu putea fi la începutul secolului XIII nici deşartă, nici nelocuită, cum s'a căsnit s'o înfăţişeze o istoriografie tendenţioasă, gata în orice clipă să interpreteze arbitrar şi cele mai lămurite texte documentare, se poate vedea tocmai din cuprinsul unui document dela 1213, prin care Wilhelmus, episcopul catolic al Transilvaniei, încuviinţase călugărilor-cavaleri teutoni dreptul să încaseze ei dijmele dela locuitorii din această regiune găsită afirmativ « *vacua et inhabitata* ». Când s'ar întâmpla însă, ca între aceşti locuitori să fie şi Unguri sau Secui (prima lor amintire documentară), dijmele încasate dela dânşii vor fi obligaţi să le trimită episcopului în Alba Iulia. Ce rost ar fi avut acest document, dacă ţara Bârsei ar fi fost lipsită de locuitori ? Contradicţia este aci evidentă în însuşi textul documentului. Dijmele Ungurilor şi ale Secuilor reveneau episcopului. Trebue deci să fi existat atunci în afară de cei câţiva Unguri sau Secui, şi alţi locuitori în ţara Bârsei, dela cari primeau la 1213 cavalerii teutoni autorizaţia episcopului să încaseze dijme. Şi aceştia *nu puteau fi decât Românii.* Se vor fi învoit ei să dea noilor venetici dijmele, pe care episcopul, cu drept sau fără, le punea în vedere noilor colonişti ? Iată o întrebare al cărei răspuns nu poate fi decât negativ. Românii nu erau catolici şi prin urmare episcopul Wilhelmus

---

[1]) « *Nullus vaevoda* super eos descensum habeat ». Ibidem.

nu putea fi în drept să-i silească a plăti dijme. Probabil, din cauza aceasta se vor fi ivit conflicte între ei ca băştinaşi ai acestui pământ şi între nouii veniţi. Vor mai fi fost şi alte motive de nemulţumire, căci cu 9 ani mai târziu (1222) regele Andrei aflâ necesar a le întări drepturile printr'o nouă diplomă, permiţându-le să transporte sare dela ocnă pe Olt şi pe Mureş cu câte 6 corăbii şi să nu plătească nici cavalerii, nici oamenii lor nici un fel de tribut, când trec prin *Ţara Românilor* (nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint... per *terram Blacorum*) [1]. Iată deci lămurită taina aparentă a documentului din 1213. Evident că sub locuitorii indicaţi vag la 1213 şi cari nu erau nici Unguri nici Secui, trebuesc înţeleşi Românii cari, dacă aveau în nordul Carpaţilor o ţară la anul 1222, o avuseseră, fără îndoială, şi cu nouă ani mai înainte.

Exista deci în nordul Carpaţilor *o Ţară Românească*. Aceasta nu a putut răsări din pământ ca Venus Anadiomene din spuma valurilor mării, într'un răstimp aşa de scurt: dela 1213 până la 1222. Ea a trebuit să existe din vechime. Căci, dacă nu ar fi existat înainte de penetraţiunea ungurească sau de colonizarea teutonă în această regiune, ce raţiune ar fi putut îndemna Regatul ungar s'o creeze? Dorinţa de a-şi aşeza la graniţa sud-estică o populaţie eterogenă, eteroglotă şi eterodoxă, capabilă să pună în toate timpurile stavilă tendinţelor de expansiune ungaro-catolică în nordul şi în sudul Carpaţilor? Oricât de lipsiţi vor fi fost regii din familia lui Arpad de talentul organizării, atâta miopie politică ar fi totuşi anevoie de presupus la dânşii.

Adevărul istoric este că tocmai în tendinţa lor de expansiune s'au izbit de această realitate a *Ţării Româneşti din Carpaţi* şi de organizaţiunea ei voevodală, care le-a stat timp de secole în cale ca o piedecă din cele mai dăinuitoare, din cele mai anevoie şi chiar cu neputinţă de înlăturat.

Cavalerii teutoni devin însă necredincioşi regelui Andrei, încercând a se emancipa de sub jurisdicţiunea lui şi a pune ţara Bârsei sub protecţia şi autoritatea directă a scaunului papal. La 1224 papa

---

[1]) *Urkundenbuch*, vol. I, p. 19—20. Ne sprijinim deocamdată pe textele publicate în această îngrijită colecţie de documente, lăsând discuţiunile privitoare la autenticitatea lor să-şi urmeze cursul până la o deplină lămurire a chestiunilor controversate.

Honoriu III cedând stăruințelor, ce i s'au făcut din partea cavalerilor, încuviințează trecerea acestei țări în dreptul și proprietatea fericitului Petru, ca să rămână pentru toate timpurile sub protecțiunea și apărarea specială a scaunului papal.

Faptul acesta l-a indispus pe Andrei II, îndemnându-l să intre cu mulțime mare de ostași (Urkb. I. p. 37) în țara Bârsei (1225) și să alunge de acolo pe cavalerii teutoni [1]) cari chemați de principele Conrad al Masoviei au plecat spre nord, să propage creștinismul la poporul păgân al Prușilor. Incercările repetate ale papei de a îndupleca pe regele Ungariei să-i reprimească și să le restitue teritoriul cedat la 1211 în țara Bârsei, au rămas fără rezultat.

4. «Diploma Andreanum» și Codrul Românilor. Inainte de a fi alungat pe Teutoni, a dat Andrei așa numita *bulă de aur* (1222) confirmând privilegiile nobilimii, care a reușit să-și asigure chiar și dreptul de a se împotrivi regelui (jus resistendi). In punctul 19 al acestei bule se cuprinde dispoziția ca oaspeții, de orice neam, să fie menținuți în libertatea ce li s'a acordat dela început (hospites cuiuscumque nationis secundum libertatem, ab initio eis concessam, teneantur [2]).

Îndemnați probabil de această disposiție se vor fi adresat și Sașii din Transilvania regelui Andrei II rugându-l să-i așeze în libertățile, cu care ar fi fost ei chemați aci de către Gheza II (libertate, qua vocati fuerant a piissimo rege Geyza). Andrei ascultându-le cererea le-a restituit vechea libertate cu condiția ca pe întreg teritoriul dela Orăștie până la Baraolt — (« a Waras usque in Baraolt » = sat în jud. Treiscaune) — poporul să trăiască în condiții egale, sub același *judecător unic*, desființându-se radical orice comitate afară de al Sibiului. Intreg poporul acesta va fi sub conducerea și judecata *comitelui sibian*, pe care-l va numi Regele, la loc și timp potrivit. Dela judecata acestuia nu va fi sustras nimeni, nici înaintea Regelui nu va fi citat decât în caz că nu-și va putea termina procesul înaintea propriului său judecător.

---

[1]) G. Müller, *Die Ursachen der Vertreibung des deutschen Ordens aus dem Burzenlande und Kumanien im Jahre 1225* (Cauzele izgonirii cavalerilor teutoni din Țara Bârsei și din Cumania la anul 1225) în *Korrespondenzblatt des Vereines für siebenb. Landeskunde*, Sibiu 1925, Nr. 6—8.

[2]) Marczali-Angyal-Mika, *Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum*, Budapestini 1902, p. 140.

Li se încuviinţează mai departe dreptul de a-şi alege liber preoţii plătindu-le lor dijmele şi răspunzându-le în toate chestiunile de drept bisericesc, după vechiul obiceiu.

In schimb îi obligă să plătească pentru cămara regelui o dare anuală de *500 mărci* de argint, să dea *500 de ostaşi* la expediţia regelui în lăuntrul ţării, peste graniţă *100*, când va merge regele în persoană, iar când va trimite pe altcineva în ajutorul vreunui amic sau în propriile sale afaceri, vor da numai *50*. Neguţătorilor le permite să circule liberi prin ţară fără a plăti vre-un tribut şi toate târgurile să şi le ţină între ei fără vamă. Le mai îngădue să-şi ia sare măruntă fără plată, de 2 ori pe an: la Sf. Gheorghe 8 zile şi la Sf. Mârtin de asemenea 8 zile. Apoi interzice oricăruia dintre oamenii regelui de a pretinde în cuprinsul acestui teritoriu vreun sat sau vreo moşie; dacă s'ar întâmpla totuşi, ca cineva să ceară, locuitorii să se împotrivească în temeiul libertăţii ce li s'a acordat prin această diplomă privilegială.

Că aci nu era vorba de « unus populus » în sens etnic, ci în sens juridic, — rezultă chiar din cuprinsul diplomei şi anume din textul în care precizează Regele că aci locuiau şi alte elemente etnice: *Românii şi Bisenii*. Iată acest text: « Iară afară de cele arătate mai sus le-am dat Saxonilor *Codrul Românilor şi al Bisenilor*, dimpreună cu apele, ca *să le folosească de-a-valma* cu cei pomeniţi mai înainte, adecă *cu Românii şi cu Bisenii* ». Evident că aceşti Români şi Biseni fuseseră *stăpânii Codrului* înainte de a se fi ivit vreun colonist (hospes) « teuton » sau « flandrens » în această regiune, căci dacă ei s'ar fi aşezat aci mai târziu decât « oaspeţii teutoni ardeleni » (« hospites nostri theutonici Ultrasilvani »[1]), ar fi rămas în locurile mai mănoase din câmpie, nu s'ar fi înfundat numai decât în Codru. Sigur că, în acest caz, diploma ar fi făcut şi despre ei amintire ca despre nişte oaspeţi recenţi, cum face când aminteşte pe Saşi. Iată deci că la doi ani după diploma care dovedeşte existenţa unei *Ţări Româneşti*, în legătură cu aşezarea coloniştilor teutoni în Ţara Bârsei, vechimea elementului românesc e atestată documentar şi pentru întinderea *Codrului din regiunea Sibiului*.

Mai e de relevat din cuprinsul diplomei dela 1224, că Regele obligă pe locuitorii acestei regiuni să-i acorde numai 3 conace (tres

---

[1]) *Urkundenbuck*, vol. I, p. 34.

descensus tantum solvere ad nostros usus teneantur), când s'ar întâmpla să vie în ţinutul lor, iar când va veni voevodul, în folosul regelui, să nu se împotrivească a-i încuviinţa două conace: unul la sosire şi altul la plecare.

Dacă în diploma dată de Andrei II pentru cavalerii teutoni locul privitor la voevozi (nullus vaivoda) admite două feluri de interpretare (voevodul Transilvaniei sau altul, probabil, din sudul Carpaţilor) în cea dela 1224 nu poate fi vorba decât de voevodul Transilvaniei, reprezentantul legal al regelui în această regiune.

5. *Scaunele săseşti.* In teritoriul, unde au fost colonizaţi Saşii, apare şi vechea *organizaţiune scăunală*, fără a se putea invoca vreo dovadă că organizaţiunea aceasta s'ar fi introdus aci prin vreo dispoziţie regală sau de guvernământ. Organizaţiunea aceasta era de sigur mai veche decât dovezile documentare, în care începe a se face amintire de existenţa ei în cursul secolului XIV.

Atât forma, cât şi evoluţia scaunelor săseşti prezintă oarecare asemănare cu a celor secueşti, fără a se fi influenţat direct una pe cealaltă. Au însă şi note deosebitoare. Astfel scaunele secueşti apar ca o provincie limitată, sub conducerea unui funcţionar superior regal — *comes Siculorum* — şi cu pronunţat caracter militar având câte un căpitan în frunte, câtă vreme cele săseşti sunt lipsite de acest caracter şi *Provincia Cibiniensis* apare ca o creaţiune nouă formată tocmai prin disposiţiile diplomei andreiane pe ruinele presupuselor comitate ce ar fi existat aci. Elemente din această organizaţiune comitatensă vor fi rămas, dar mai târziu ele au fost absorbite de organizaţiunea scăunală astfel, încât la începutul secolului XIV numirea de *comitatus* e înlocuită cu aceea de *sedes*, în graniţele provinciei privilegiate a Sibiului.

Profesorul Hans Connert, care a publicat la Sibiu un studiu comparativ între organizarea scaunelor secueşti şi a celor săseşti [1]), ajunge

---

[1]) Cf. Hans Connert, *Die Stuhlverfassung im Szeklerlande und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15-ten Jahrhunderts.* Ein Vergleich, 1906, p. 12: « Ein ursächlicher Zusammenhang zwischen der Stuhlsbildung auf beiden Gebieten ist unerweisbar, denn aus der gleichen Bezeichnung der Stühle als *sedes* allein kann dieser nicht gefolgert werden, denn der Ausdruck *sedes* bedeutet soviel als « *sedes judiciaria* », Gerichtsstuhl, worin der Hauptcharakter der Stühle seinen Ausdruck findet ».

la concluzia prețioasă că nu se poate dovedi nici un fel de *legătură causală* între formarea scaunelor în amândouă regiunile, deoarece ea nu poate fi dedusă numai din numirea identică *sedes*, semnificând cuvântul acesta înainte de toate « *sedes judiciaria* » = scaun de judecată. În numirea aceasta își găsea expresiune corăspunzătoare caracterul principal al scaunelor: cel judecătoresc.

Dar tocmai acest caracter principal al organizațiunii tradiționale se găsește și în scaunele de judecată, pe care elementul de baștină a izbutit a și le păstra, salvându-le din epoca năvălirilor împreună cu conducătorii lor pomeniți sau cu numirea veche latină de *juzi* sau cu cea slavonă, strecurată mai târziu în graiul său: *cnezi*. Dacă cercetătorul sas nu a putut găsi nici un fel de legătură causală între organizațiunile asemănătoare din cele două teritorii, trebuia să o caute între ele și organizațiunea străveche a populației de baștină, aceea a cnezatelor românești. Profesorul N. Iorga arată influența acestei organizațiuni românești asupra scaunelor săsești spunând: « Departe ca Sașii să ne fi dat nouă organizația lor, propria lor organizație a fost decalchiată, copiată după organizația primitivă a Românilor, pe cari i-au găsit în aceste părți » [1]).

Este potrivită și constatarea de ordin general a lui Ihering, care precizează că, precum o plantă își ia hrana întreagă din pământ și din aer, tot astfel oricare drept primește imperceptibil elementele vieții sale din pământul, în care e înrădăcinat și din atmosfera, în care crește [2]).

Spre deosebire de scaunele secuești, cele săsești nu aveau un funcționar cu caracter esențial militar, cum era la Secui căpitanul, fiindcă misiunea lor nu era să apere granița. In fruntea lor se afla *judex regius*, a cărui activitate sporește mai târziu tocmai fiindcă e numit direct de rege. In secolul XV apare lângă el și un *vice-judex*. La Secui *judex regius* avea misiunea să fie executorul voinței regale contra resistenței poporului. Sașii, mai pașnici din fire, au evitat conflictul

---

[1]) Cf. N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Țara Ungurească*, București 1916, vol. I, p. 39—40.

[2]) Cf. R. Ihering, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, I. Leipzig 1886, p. 46: « Wie die Pflanze, die sichtbar nichts äusseres aufnimmt, doch aus der Erde und der Luft ihre ganze Nahrung zieht, so erhält auch jedes Recht aus dem Erdreich, in dem es wurzelt, und aus der Atmosphäre, in der es wächst, unmerklich die Elemente seines Lebens ».

cu puterea regală; au fost destul de iscusiţi spre a obţine dreptul să-şi aleagă ei înşişi *comes*-ul (1464), iar cu 5 ani mai târziu şi dreptul să-şi aleagă *judele regesc* (1469). Era o îndoită dovadă a încrederii, ce le acordase regele Matia Corvinul.

Dar pe lângă *judex regius*, ca om al regelui, se găsea la conducerea scaunelor săseşti şi *judex sedis* ca om de încredere al poporului. Acesta din urmă e numit uneori şi *judex terrestris* sau *judex provincialis*, menţinându-se ca instituţie de drept şi după ce regele acordase poporului dreptul să-şi aleagă judele regesc. La Secui a fost înlăturat şi înlocuit cu *vice-judex regius*.

Asesorii, *seniores*, luau parte la zile de judecată unde apare câteodată şi întreagă obştea scaunului ca la Secui. Dela judecata scaunului se putea face apel la judecata « Universităţii », care cerea voie dela rege, să-şi impună cu forţa sentinţa acolo, unde nu era respectată.

6. *Darea Saşilor sau « darea Sfântului Martin »*. Pe lângă atribuţiunile judecătoreşti scaunele Saşilor erau obligate să încaseze şi dările. Darea lor principală se numea « *darea Sfântului Martin* » (Martinszins) fiindcă trebuia plătită la ziua acestui Sfânt (11 Noemvrie) în fiecare an. Ea fusese fixată, la 1224, în suma globală de 500 mărci şi era repartizată asupra scaunelor, iar acestea o aruncau asupra caselor, dintre care însă foarte multe erau scutite. La 1468 în cele 7 scaune (judeţe) săseşti — afară de al Sibiului — erau numai 60 case platnice; la 1496 numai 38; la 1506 numai 32. Celor săraci sau sinistraţi prin incendii şi războaie li se ierta darea. Intinderea teritorială a scaunelor fiind mică, astfel de cazuri puteau fi cunoscute şi controlate cu uşurinţă, spre a fi ajutate de obşte. Din sumele încasate se dădeau uneori ajutoare pentru clădiri de biserici şi alte scopuri obşteşti.

In timp de războiu tot cu ajutorul scaunelor se făcea şi recrutarea, insurecţiunea. Probabil şi ostaşii, amintiţi în *Andreanum*, vor fi fost repartizaţi asupra scaunelor.

7. *« Universitatea » sau Obştea Saşilor*. Cu toate că Saşii transilvăneni au fost la început colonizaţi în diferite regiuni, în discontinuitate geografică, conştiinţa unităţii nu le-a lipsit. Au încercat încă dela sfârşitul secolului XII s'o exprime în forma concretă a unei organizări bisericeşti, sub conducerea prepozitului din Sibiu, iar la începutul secolului următor (1212) au făcut demersuri pentru înfiinţarea unei

episcopii proprii în acest oraş, dar fără rezultat. Abia în secolul XVI şi-au putut realiza dorinţa aceasta organizându-şi biserica luterană.

In schimb organizarea politică-administrativă, ca « *Universitate* » *săsească*, s'a putut înfiripa ceva mai înainte, în baza diplomei privilegiale din 1224. Adevărat că privilegiul autonomiei teritoriale fusese acordat atunci numai Saşilor colonizaţi în regiunea Sibiului. Aceştia vor fi ţinut probabil şi înainte de 1224 vreo *adunare obştească*, spre a se sfătui *ce* şi *cum* să ceară dela regele Ungariei. Deci organizarea primitivă a celor 7 scaune: Orăştie, Sebeş, Miercurea, Nocrich, Şinca, Cohalm, Sighişoara (= 7 judeţe) va fi fost etapa premergătoare organizării mai ample a Universităţii săseşti. La cele 7 scaune s'au mai alăturat încă 2: Şeica şi Mediaşul, ai căror reprezentanţi afirmau (la 1315) că ar fi avut din vechime dreptul de a participa la adunările provinciei sibiene. Acelaşi lucru îl spun mai târziu (1453) şi reprezentanţii Bistriţenilor.

Indatoririle comune, impuse din partea puterii regale oraşelor săseşti, au contribuit să accelereze organizarea unitară a Saşilor din Transilvania. Astfel la 1433 regele Sigismund dispune ca Bistriţa, Braşovul şi Clujul să înfiinţeze şi întreţină, împreună cu cele 7 scaune, un corp de grăniţeri pe linia dintre Haţeg şi Făgăraş. Pentru repartizarea cheltuelilor vor fi trebuit să ţină vreo adunare obştească. Dovezi despre astfel de adunări nu s'au păstrat decât din secolul XV, dela 1473 când au fost convocaţi toţi reprezentanţii lor. Convocările înfăţişează la început o deosebire de termeni, care îndreptăţeşte concluzia că legăturile de unitate nu erau încă deplin închegate între toţi Saşii din Transilvania. Dela *1485* datează cel mai vechiu document *scris în numele tuturor Saşilor*. Astfel cu un an mai târziu, la 1486, regele Matia Corvinul confirmând privilegiile sibiene, extinse succesiv asupra tuturor Saşilor, nu făcea decât să consfinţească o *stare de fapt* [1]).

Dar, pentru ca autoritatea « Universităţii » săseşti să devină o realitate politică administrativă recunoscută de toţi coloniştii aparţinători ei, trebuiau îndeplinite 2 condiţiuni prealabile: 1) să fie înlăturată jurisdicţiunea *comitelui local*, ceea ce se întâmplă pentru

---

[1]) Cf. G. Müller, *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen*. Sibiu 1928, passim.

Bistriţa la 1469, pentru Braşov la 1480 şi 2) să contribue toţi la plata dării comune. Braşovul şi Bistriţa încep a contribui la 1470—2, dar când reapare din nou, temporar, comitele Bistriţei (1529), interzice Saşilor de sub jurisdicţia sa executarea deciziunilor votate de « Universitatea » săsească pentru dări şi pentru arme. In acelaşi an Braşovenii erau ameninţaţi cu aplicarea unor mijloace coercitive, dacă nu vor lua asupra lor o cotă parte din plusul de dări, ce li s'a impus după ce Bistriţa, ajunsă sub stăpânirea Moldovei, nu mai contribuia la darea comună a Saşilor. Iar mai târziu (1538) împotrivindu-se Braşovenii a executa o hotărâre luată de « Universitatea » săsească într'o adunare, la care participaseră şi reprezentanţii lor, fură ameninţaţi că se va face contra lor arătare la Rege. In sfârşit, la 1550 se votează deciziunea principiară, că e necesară aprobarea « Universităţii » săseşti pentru orice dispoziţie privitoare la un oraş sau scaun săsesc.

In cursul secolului XVI desvoltarea politică, administrativă şi judecătorească a Saşilor e îndrumată în direcţie unitară şi prin contribuţia de ordin literar-ştiinţific a preotului *Ioan Honterus*, care tipări la Braşov un *Compendium juris civilis in usum civitatum ac sedium Saxonicarum in Transilvania* (1544), şi a lui *Marcus Fronius*, care tipări la Braşov (1583) *Statuta jurium municipalium Saxonum in Transilvania* (Der Sachsen in Siebenbürgen oder Eigenlandrecht) în forma aprobată de Ştefan Báthory la Cracovia în acelaşi an.

8. *Monopol comercial încuviinţat Saşilor*. Saşii au izbutit în scurtă vreme să-şi asigure — după cum s'a arătat până aci — o situaţie privilegiată atât în domeniul vieţii administrative-politice, cât mai ales în al celei economice. Regii Ungariei, din familia lui Arpad ca şi urmaşii lor din dinastia de Anjou, ca şi descendentul din viţă românească, Matia Corvinul, preţuindu-i pe Saşi ca elemente utile pentru desvoltarea economică a ţării şi utilizabile în tentativele de a înfrânge trufia magnaţilor, le-au încuviinţat însemnate privilegii comerciale, dându-le astfel putinţa să se îmbogăţească repede, să-şi întemeieze oraşe cu solide întreprinderi industriale şi să-şi organizeze bresle din diferite categorii de meseriaşi ridicaţi succesiv, printr'o selecţiune normală, din clasa ţăranilor agricultori, evoluaţi şi ei destul de repede spre o burghezie rurală.

Organizarea acestor bresle, desăvârşită în secolul XIV în mai multe oraşe ardelene, începu a se întinde în cursul secolului următor şi în câteva sate (ca Marpodul, Cisnădia ş. a.) pe unde se face amintire de bresle cu câte o sută şi mai bine de membrii [1]). La înflorirea vieţii economice a oraşelor din Transilvania au contribuit însă nu numai privilegiile şi scutinţele acordate neguţătorilor saşi din partea regilor Ungariei, ci în egală măsură şi cele încuviinţate, cu mână largă, şi de către voevozii Ţării Româneşti şi de către ai Moldovei. Dacă la 28 Iunie 1358 regele Ludovic I permitea Saşilor braşoveni [2]) să neguţătorească neîmpiedecaţi în anume regiuni ale Ţării Româneşti, cu 10 ani mai târziu, la 20 Ianuarie 1368, Vlaicu Vodă nu pregeta să asigure aceloraşi neguţători libertatea comerţului de transit prin ţara sa [3]), spre regiuni străine (ad regna extranea) scutindu-i de vama, ce trebuia plătită la Slatina şi făgăduindu-le că pentru mărfurile transportate pe drumul Brăilei vor fi vămuiţi numai odată: la întoarcere, iar pe celelalte drumuri numai de două ori: la intrare şi la întoarcere, cu vama obicinuită (trigesima). In anul următor, la 18 Decemvrie 1369, obţin Braşovenii dreptul de a opri în oraşul lor postavurile, aduse din Polonia şi din Germania [4]), deci un fel de monopol pentru vânzarea lor în Transilvania şi în Ţările Române, privilegiu încuviinţat în curândă vreme şi Sibienilor prin dispoziţia unui decret regal din 14 Martie 1382, care interzicea oricărui neguţător străin să-şi scoată în târg marfa adusă la Sibiu şi să o transporte spre Ţara Românească. Acest privilegiu comercial îl confirmă la 3 Martie 1384 văduva lui Ludovic, regina Elisabeta, iar la 5 Iunie 1387 şi la 23 Martie 1412 ginerele lor, regele Sigismund [5]).

---

[1]) Cf. Otto F. Jickeli, *Der Handel der siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung* (Comerţul Saşilor din Transilvania în evoluţia sa istorică) în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* (Arhiva Societăţii pentru cunoaşterea Ţării transilvane) Sibiu: N. F. vol. XXXIX.

[2]) *Urkdbuch*, II, p. 152—153 şi Hurmuzaki, *Documente*, I (1198—1459), Bucureşti 1890, p. 58.

[3]) *Ibidem*, p. 306—307 şi Hurm., p. 144—145.

[4]) *Ibidem*, p. 336 şi Hurm. 146—7.

[5]) *Ibidem*, p. 555, 590, 612 şi vol. III, p. 518—519. Vezi şi privilegiul comercial încuviinţat de Ştefan cel Mare, Domnul Moldovei, pe seama neguţătorilor braşoveni la începutul anului 1472 publ. de I. Bogdan, în *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, p. 316—317.

Acelaşi rege Ludovic interzicea neguţătorilor din Ungaria (1378) a face comerţ cu mărfurile lor în Transilvania, cu excepţia târgurilor şi a mărfurilor mărunte. Neguţătorii saşi erau deci ocrotiţi deopotrivă şi de stăpânitorii din nordul, ca si de cei din sudul şi răsăritul Carpaţilor. Târgurile Transilvaniei le erau deschise şi ferite în acelaşi timp de concurenţa elementelor din afară, iar comerţul în cuprinsul Ţărilor Române le era facilitat prin o serie întreagă de dispoziţiuni domneşti, repetate la scurte intervaluri. Din aceste ţări ei cumpărau mai ales vite reuşind să le valorifice în comerţul lor cu Occidentul.

Această situaţie deosebit de favorabilă pentru neguţătorii saşi nu excludea însă participarea celorlalte elemente etnice la desfăşurarea vieţii comerciale. Un cercetător maghiar (Horváth Jenö) examinând comerţul Sibiului [1]) în baza socotelilor de vamă, ce s'au păstrat din cursul anului 1500, arată următoarea distribuire procentuală asupra diferitelor elemente etnice, prin mâinile cărora a trecut:

Elemente	germane . . .	0,41 %.
»	maghiare . .	0,39%.
»	*române* . . .	*99,27*%.

De aci rezultă că Românii din preajma Sibiului, ca şi cei din sudul Carpaţilor, ajunseseră până la sfârşitul veacului XV, să ia o parte foarte însemnată la desfacerea mărfurilor produse de industria sibiană. Procentul atât de redus al elementului german se explică prin împrejurarea că Saşii, fiind scutiţi de vamă, numele lor nu s'a păstrat în cuprinsul însemnărilor, pe care se întemeiază menţionatul cercetător în statistica sa. Deci 0,41% nu erau Saşi din Transilvania, ci elemente germane colonizate în Ţările Române şi cărora nu le fuseseră acordate privilegii şi scutinţe deopotrivă cu ale Saşilor.

In cursul secolului XVI situaţia se schimbă esenţial. Câtă vreme în lumina documentelor anterioare acestui secol neguţătorii saşi

---

[1]) Horváth Jenö, *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig* (Relaţiunile economice ale oraşelor săseşti din Transilvania până la formarea Principatului naţional), Gyula 1905, p. 57 unde se face constatarea că « în Sibiu » neguţătorii locali, cel puţin în circulaţia comerţului mărunt, *toţi erau Români la anul 1500* — (*Szebenben 1500-ban a helybeli kereskedök*, legalább a kicsinyben lebonyolitott forgalomban, *valamennyien oláhok*).

apăruseră ca niște elemente întreprinzătoare, în plină expansiune comercială prin alte țări, de aci înainte știrile contemporane îi înfățișează într'o continuă luptă defensivă cu felurite elemente străine, cari izbutesc să pătrundă cu mărfurile lor în Transilvania. Cu toate că Sașii continuă a fi stăpânii piețelor transilvane, o concurență primejdioasă pentru ei s'a ivit din partea Evreilor și a Grecilor, împotriva cărora nu au lipsit a lua ei înșiși măsuri de apărare în cadrele autonomiei lor orășenești și de breaslă.

Au făcut apoi de repetate ori apel la factorii de conducere ai Transilvaniei și ai Țărilor Române, cum rezultă dintr'o scrisoare trimisă de Radu Vodă Paisie la 1541 Brașovenilor, cari îl rugaseră să oprească negutătorii greci de a mai trece cu marfă din Țara Românească în Transilvania. Dar el le răspundea că fiind țara lui, ca și Transilvania, sub porunca Sultanului (« a Domnului nostru, a cinstitului împărat »), nu le poate împlini rugămintea; să-i oprească însă ei, dacă vor [1]) și mai ales dacă pot.

Intervențiile pe care le făceau Sașii la dietele ardelene, au avut adeseori ca rezultat votarea câtorva măsuri legislative de oprelişte sau restricțiune pentru negutătoria Grecilor în cuprinsul Transilvaniei [2]). Imprejurarea că astfel de măsuri se repetă de multe ori, este însă o dovadă că ele nu erau respectate și nu puteau fi puse în aplicare. După înfrângerea lui Mihai Viteazul la Mirislău dieta dela 4 Noemvrie 1600 aruncând asupra negutătorilor « greci, valahi, turci, dalmatini, armeni » învinuirea că umblând cu negutătorie ar fi făcut spionaj, i-a oprit să mai intre înlăuntrul Transilvaniei dincolo de locurile de depozit, cari erau fixate la Caransebeș, Tălmaciu, Râșnov, Prejmer și Rodna; în mod excepțional a permis însă Muntenilor să intre până la Sibiu și Moldovenilor până la Bistrița, iar dacă ar îndrăsni să meargă mai departe, erau amenințați că li se va confisca marfa.

Istoricul german Schlözer comparând așezarea Sașilor în Transilvania cu a Ungurilor în Panonia, scrie că « pentru Europa modernă Ungurii sunt niște *oaspeți* întocmai ca pentru Transilvania Sașii, cari

---

[1]) I. Bogdan, *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul*, Bucureşti 1902, p. 281.

[2]) Cf. I. Lupaş, *Măsuri legislative luate în dietele ardelene contra Grecilor* în « Anuarul Inst. de Ist. Naţ. » Cluj, vol. III, p. 537—539.

au reușit să se mențină aci timp de mai multe secole departe de țara mamă. Este un fenomen istoric care trezește uimire îndreptățită, deoarece un caz analog nu cunoaște trecutul. Dar cauza, pentru care numai Ungurii au putut să evite soarta tuturor celorlalți Asiatici, cari și-au ispășit invazia în continentul nostru, prin o prăbușire mai repede sau mai întârziată — rămâne o chestiune și mai enigmatică » [1]).

Cu toată situația lor deosebit de privilegiată, aveau și Sașii adeseori nemulțumiri pentru înlăturarea cărora nu găseau la cârma Ungariei înțelegerea cuvenită. Imprejurarea aceasta îndemnase la 1520 « întreg colegiul preoților săsești » să-și adreseze jalba la scaunul din Roma motivând că nu mai puteau nădăjdui să li se facă dreptate în Țara Ungurească [2]).

VI

VOEVODATUL TRANSILVANIEI IN LEGĂTURĂ CU REGATUL UNGAR ŞI IMPOTRIVA ACESTUI REGAT

1. *Voevodatul ca cea mai interesantă particularitate în organizarea politică a Țărilor Române.* Elementele etnice, înfățișate până aci, au rămas secole de-a-rândul în cadrele organizațiunilor amintite: Românii, Secuii și Sașii în cadrele « organizațiunii scăunale » căreia s'a suprapus prin intervențiune regală organizațiunea mai largă a comitatului copiat în opera de organizare administrativă a Ungariei, după model german și strecurat succesiv mai întâi în regiunile de vest ale Transilvaniei, treptat apoi și spre centrul și regiunile ei din răsărit și miazăzi, colonizate parțial cu Secui și cu Sași.

Mai presus de toate acestea a rămas însă vechea organizațiune voevodală, ca expresiune a unității ce s'a putut înjgheba sub raport politic în Transilvania medievală.

Este de interes științific deosebit a cerceta, care a putut fi originea acestei organizațiuni voevodale și cum s'a desvoltat ea după ce a fost silită de împrejurări să intre în legături mai strânse cu Regatul ungar.

---

[1]) Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 1896 şi Anuarul Inst. de Ist. Naț. Cluj, vol. V, p. 468—470.

[2]) Friedrich Teutsch, *Die kirchlichen Verhältnisse Siebenbürgens* (Relaţiunile bisericeşti ale Transilvaniei), Halle 1906, p. 5: « *quod non speramus posse consequi justitiae complementum in Ungaria* ».

Răposatul istoric Ioan Bogdan, fost profesor la Universitatea din Bucureşti, în studiul său despre « *Originea Voevodatului la Români* » stăruia să arate drept cea mai interesantă particularitate în organizarea istorică a Ţărilor Române faptul că reprezentantul autorităţii politice supreme purta titlul de Voevod, — un titlu care în această accepţiune nu se găseşte *la nici unul dintre popoarele vecine*. Voevodatul apare deci, în lumina cercetărilor lui, ca o instituţiune politică prin excelenţă românească, datând dintr'o epocă anterioară cuceririi ungureşti.

Este de mirare că un cercetător aşa de temeinic pregătit şi de circumspect în concluziunile lucrărilor sale, ca răposatul I. Bogdan, a trecut cu vederea felul cum a reuşit să se afirme vechea instituţie românească a Voevodatului în organismul Regatului ungar, dând *atenţie exclusivă voevozilor mărunţi*, ale căror atribuţiuni le înfăţişa ca fiind egale cu ale *cnejilor* şi lăsând cu totul în afară de domeniul cercetărilor sale *rolul important* îndeplinit de *voevozii Transilvaniei*, secole de-a-rândul, până la transformarea acestei ţări în *Principat*, (sec. XVI) ocrotit la adăpostul suzeranităţii turceşti, deci cu totul *independent de Coroana ungară* şi, timp de trei jumătăţi de secol, chiar în continuă vrăjmăşie cu reprezentanţii ei.

Această privire unilaterală a trebuit să fie motivul, care l-a îndemnat pe Ioan Bogdan să considere « greşită » interpretarea ce s'a dat atribuţiunilor voevodale din Transilvania, afirmând că « dacă voevozii din Ungaria ar fi avut în realitate situaţiunea, pe care le-o dă această teorie istorică — înfăţişându-i ca moştenitori ai vechilor duci români, găsiţi de Unguri la venirea lor aici, deci ca nişte căpetenii teritoriale, investite cu rol de comandanţi ai oştirii, de cârmuitori şi judecători ai cetăţenilor de sub ascultarea lor, — atunci ne-am aştepta cu drept cuvânt, ca ei să fi jucat un rol însemnat în vieaţa Statului ungar, ca ei să fi făcut parte integrantă din baronii şi nobilii Regatului şi să fi hotărît, măcar în unele privinţe, transformările constituţionale ale acestui Regat. Documentele şi cronicele nu ne spun însă nimic despre aşa ceva » [1]).

---

[1]) Cf. I. Bogdan, *Originea Voevodatului la Români* în An. Ac. Rom. M. S. I., Seria II, Tom. XXIV, 1901—1902, p. 191—207 şi I. Lupaş, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII—XIII, Ibidem*, Seria III, Tom. XVIII, Bucureşti 1936.

2. *Intre organizarea Voevodatului transilvan şi a celui muntean şi moldovan nu era deosebire de esenţă, numai una de grad.* Dacă ar fi fost atras însuşi *Voevodatul Transilvaniei* ca atare, în sfera cercetărilor lui Ioan Bogdan, credem că o astfel de afirmaţiune — în vădită contrazicere cu toate ştirile cronicelor şi ale documentelor oficiale — ar fi lipsit din cuprinsul valorosului studiu dela 1902, deoarece Voevodatul acesta a avut, veacuri de-a-rândul, înrâuriri dintre cele mai însemnate şi mai hotărîtoare în vieaţa Regatului ungar, după cum se va vedea din cele ce urmează.

Organizarea lui înfăţişează tocmai aceleaşi note caracteristice, care se găsesc şi în structura Voevodatului Ţării Româneşti şi în aceea a Voevodatului Moldovei. Nici în Transilvania nu era voevodul provinciei întregi un simplu comandant de oaste ca la popoarele slave, ci era în acelaşi timp cârmuitorul şi judecătorul cetăţenilor de sub ascultarea sa, din Ţara « ultrasilvană », concentrând în demnitatea voevodală toate atribuţiunile militare, administrative şi judecătoreşti, având deplină autoritate şi putere de stăpânire asupra teritoriului său întocmai ca şi Domnul Munteniei sau al Moldovei, doar cu singura deosebire, că nu putea să fie nici să se intituleze autocrat, « singur stăpânitor », ci era în mai mare măsură dependent de Coroana ungară decât Domnii din sudul şi răsăritul Carpaţilor, siliţi şi ei uneori de împrejurări să încuviinţeze acte de oportunitate politică recunoscându-i o suzeranitate efemeră. Altfel documentele istorice fac mărturie deplină că între atribuţiunile acestora şi între ale voevozilor Transilvaniei *nu era nici o deosebire de esenţă, numai una de grad.*

Nicăiri, în teritoriul fostului Regat ungar, nu se găseşte amintirea vreunei organizaţiuni teritoriale-politice la fel cu cea voevodală din cuprinsul Transilvaniei, de unde rezultă că ea trebue considerată ca un vechiu produs specific românesc, pe care penetraţiunea stăpânirii maghiare în această regiune nu a fost în stare s'o desrădăcineze din solul natal, nici s'o împiedece în ulterioara ei desvoltare, oricât de mult s'a străduit s'o facă, după cum apare din repetatele mărturii ale documentelor vremii. Este deci cu totul lipsită de temeiu afirmaţiunea recentă a unei reviste dela Seghedin că cel dintâiu element etnic, care a organizat vieaţa de Stat în Transilvania, ar fi fost elementul maghiar [1]).

---

[1]) Cf. revista *Népünk és Nyelvünk* din Seghedin, an. VIII, 1936, p. 27.

Cu prilejul colonizării cavalerilor teutoni în Ţara Bârsei, ca şi cu prilejul colonizării Saşilor în Provincia Sibiană, reprezentantul Coroanei ungare a încercat — cum s'a arătat mai sus — cu repetată stăruinţă să micşoreze autoritatea şi puterea politică a Voevodului asupra locuitorilor din aceste regiuni [1]. Nu a reuşit însă decât în măsură redusă şi în mod trecător. Incercările acestea pot servi totuşi ca dovezi lămurite cu privire la antagonismul dintre vechea organizaţiune voevodală şi dintre aceea a Regatului ungar care, neizbutind s'o înlăture pe cea dintâi, a trebuit să se împace cu existenţa şi dăinuirea ei seculară în teritoriul Transilvaniei adaptându-se, fireşte, şi aceasta nouilor împrejurări prin statornicirea unui «modus vivendi» în cadrele Regatului ungar.

Voevodul Transilvaniei deveni cu timpul demnitar numit de însuşi regele Ungariei şi locţiitor al lui. In această calitate era obligat să ţină seamă de dispoziţiile Regelui întru cât jurisdicţiunea asupra locuitorilor din întreg cuprinsul Voevodatului începuse a o exercita dela o vreme sub auspiciile lui [2].

Dar fiind Regele departe, copleşit de grijile ce i le pricinuiau afacerile din centrul ţării şi dela periferiile de sud, vest şi nord ale Regatului, — Voevodul stăpânea Transilvania adeseori după bun placul său, exercitând chiar şi dreptul de a dărui moşii oamenilor săi de încredere şi nerespectând totdeauna dreptul de autonomie teritorială, nici pe al Saşilor, nici pe al Secuilor. Intre demnitarii Regatului ungar el ocupa *loc de frunte*, alături de *palatinul ţării* şi de *banul Croaţiei şi al Slavoniei* [3].

In epoca Arpadienilor s'a făcut încercarea de a înlocui pe voevod cu un «comite», sau «duce» sau «principe» [4], cari nu au fost însă

---

[1]) Cf. *Urkundenbuch*, vol. I, p. 10, 11, 19 şi 35 şi Herbert Schönebaum, *Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tartareneinfall*, Leipzig 1937, p. 39: «Es ist besonders auffällig, dass die in Frage ste' enden Quellenstellen *nur Einschränkungen vom Woivodat* bekannt geben».

[2]) Cf. Sigismund Kósa de Berekeresztur, *De publica partium Transsilvanarum Administratione civili atque militari sub Wayvodis, qui terras illas ultrasilvanas sub auspiciis regum Hungariae gubernabant.* Viennae 1816, p. 11.

[3]) *Idem, ibidem*, p. 53.

[4]) Cf. Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Arpádházi királyok alatt* (Istoria naţiunii maghiare sub regii din casa lui Arpad). Budapest 1899, I, p. 218. Un cercetător recent admiţând că titlul de voevod s'ar fi generalizat în sec. XIII ca «*nu-*

în stare să desfiinţeze instituţiunea tradiţională a Voevodatului, deoarece era atât de înrădăcinată în pământul şi în trecutul Transilvaniei, încât a putut resista pornirilor ostile, perpetuându-se şi afirmându-se cu vigoare până la jumătatea secolului al XVI-lea, când cu ajutorul suzeranităţii turceşti a putut evolua spre treapta de Principat.

Istorici maghiari cu bună faimă recunoşteau că *Transilvania nu s'a contopit nici odată deplin cu Regatul Ungariei*, ci a reuşit să-şi păstreze de-a-lungul veacurilor particularismul ei politic, cultural şi economic nesdruncinat. Alexandru Szilágyi afirma lămurit că Transilvania şi Ungaria « nefiind nici odată contopite deplin », nu au format o singură ţară, ci *două ţări deosebite* [1]).

Cercetând cauzele, care au contribuit la menţinerea şi adâncirea acestei separaţiuni multiseculare, alt istoric maghiar (Ladislau Kövári)

mire vulgară », se căsneşte totuşi a conclude că numirea aceasta nu semnifica o demnitate rechemată la vieaţă prin reminiscenţe locale, ci o *expositură* din organismul Regatului ungar, întru cât voevodul nu ar fi avut rolul unui organ de autonomie locală, ci ar fi fost un funcţionar dependent de rege şi pe care acesta *oricând îl putea înlătura* (cf. *Magyar Szemle* 1934, p. 198). Această afirmaţiune o răstoarnă însă cu totul acelaşi autor prin constatarea de mai târziu, că în realitate autonomia comitatelor ungureşti din Transilvania era mai slabă decât a celor din Ungaria şi ele se aflau *numai în aparenţă la dispoziţia Regelui, stăpânitorul de fapt* şi *adevăratul posesor al puterii fiind*, dela sfârşitul secolului XIII înainte, *însuşi Voevodul* » (*Ibidem*, p. 200: a tényleges ur, a hatalom igazi birtokosa már a XIII. század végétöl fogva a vajda). Că Voevodatul nu putea fi o simplă « expositură » in organismul Regatului ungar, este clar de vreme ce rolul acestei expozituri îl îndeplinea *comitatul* şi regii Ungariei, neizbutind să-şi întindă instituţia lor politică-administrativă şi, în parte, militară asupra Transilvaniei întregi, au trebuit să se mulţumească în cursul sec. XIII—XIV cu un fel de compromis între cele două instituţii adăugând la titlul de *voevod al Transilvaniei* pe acela de *comite al Solnocului*, iar la cel de voevod al Românilor din Maramureş pe acela de *comite al Sătmarului*, cum arată cazul din 1383 al lui « *Balc Vayvoda Comes Zathmariensis* », dacă este exactă lectura textului din acest document. Cf. Kemény, *Magyar hazánkban létező oláhok hajdani vajdaságaikról* (Despre voevodatele de odinioară ale Românilor din ţările Ungariei) în *Uj Magyar Muzeum*. Pest 1854, p. 119—132 şi I. Băltariu, *Vechile instituţii juridice din Transilvania*, Aiud 1934, p. 68 şi 146. La fel s'a combinat şi titlul de comite al Timişoarei cu acela de ban al Severinului, cum arată cazul, dela 1387, al lui Ştefan Loşonţ « *Banus* Sewriensis et *comes* Themesiensis cf. Kurz, *Magazin für Geschichte*, 1846, II, p. 304—305.

[1]) Cf. Szilágyi, *Erdélyország története*, = Istoria ţării Transilvaniei, vol. I, p. 12 şi 66.

credea, că ele s'ar putea descoperi chiar în dispoziţiile cuprinse în instrucţiunile, pe care întemeietorul Regatului ungar, Ştefan — zis « cel sfânt » — le-ar fi dat, afirmativ, fiului său Emeric cu privire la felul de cârmuire al acestui Regat. Se găsesc în aceste instrucţiuni două puncte de următorul cuprins: « unius linguae uniusque moris regnum imbecile et fragile est » (VI) şi « quis Graecus regeret Latinos graecis moribus aut quis Latinus regeret Graecos latinis moribus » (VIII). Prin cel dintâiu, credea numitul istoric că s'ar fi dat prea mare atenţiune diferitelor elemente etnice aflate sau colonizate aci, iar prin al doilea s'ar fi impus păstrarea obiceiurilor şi tradiţiilor de guvernare pentru fiecare neam în parte. Explicarea acestor puncte ar fi făcut-o cele două ţări « secole de-a-rândul cu sabia în mână, spre folosul altora » [1]).

Este de necrezut să fi avut aceste instrucţiuni ale regelui Ştefan rolul determinant, ce li se atribue, deoarece ele nu au pătruns la cunoştinţa cârmuitorilor, cu atât mai puţin la a cârmuiţilor din aceste două ţări. Originalul instrucţiunilor nici nu e cunoscut, textul lor s'a păstrat numai într'o copie târzie, din secolul al XV-lea. De aceea critica istorică este în drept să tragă la îndoială însăşi afirmaţiunea că pretinsele instrucţiuni ar fi putut emana dela cel dintâiu rege al Ungariei.

3. *Cauzele separaţiunii seculare între Voevodatul transilvan şi Regatul ungar.* Cauzele separaţiunii trebuesc deci căutate în împrejurările fireşti ale deosebirilor geografice, etnice şi sociale-politice dintre aceste două ţări. Ungaria începuse a fi orientată din zilele întâiului rege Ştefan spre apus, iar Transilvania a rămas cu totul îndreptată spre răsărit, ceea ce subliniază şi pomenitul istoric maghiar scriind că busola Transilvaniei părea fixată cu totul spre răsărit mai ales din pricină că populaţia ei aparţinea în majoritate bisericii răsăritene.

Ca dovadă despre organizarea bisericii răsăritene în părţile Transilvaniei, mai veche decât a celei apusene, poate servi ştirea păstrată la trei scriitori bizantini: doi din secolul al XI-lea (Skylitzes şi Kedrenos) şi unul din al XII-lea (Zonaras). Cei doi din urmă au transcris, după cel dintâiu povestirea despre călătoria lui Bulcsu şi Gyula la

[1]) Cf. Kövári László, *Erdély történelme* (Istoria Transilvaniei), Pesta 1859, I, p. 56.

Constantinopol, unde au primit botezul creştinesc pe la jumătatea veacului al X-lea (9 o). « La scurtă vreme după Bulcsu — spune izvorul grecesc — veni şi Gyula, care de asemenea era principe al Turcilor (Ungurilor), în cetatea împărătească, unde a fost botezat şi împărtăşit de aceleaşi binefaceri şi onoruri. Dar el luă cu sine şi un călugăr cu numele Hierotheos, vestit pentru evlavia sa şi pe care Theophylaktos (patriarhul Constantinopolului) îl hirotonise episcop al Turciei (Ungariei). Ajuns acolo, acesta întoarse pe mulţi dela credinţa rătăcită a barbarilor la creştinism, Gyula a rămas apoi statornic în credinţa aceasta şi el însuşi nu a năvălit niciodată în împărăţia Romanilor, nici pe prisonierii creştini nu i-a lăsat niciodată nerăscumpăraţi, ci i-a răscumpărat luându-i sub îngrijirea sa şi dăruindu-le libertatea; Bulcsu dimpotrivă, stricând contractul încheiat cu Dumnezeu, a năvălit adeseori în împărăţia romană. Dar când a încercat să purceadă la fel şi împotriva Francilor, ajunse în prinsoare unde Ioan (corect: Otto), regele Francilor, îl trase în ţeapă » [1]).

Istoricul maghiar Ludovic Thallóczy, arătând că relatarea aceasta a cronicarilor bizantini poate fi sprijinită şi de un text slavon, ajunge la concluzia că informaţia lui Skylitzes, cu toate că a fost scrisă cu un secol mai târziu, se întemeiază pe o însemnare vrednică de credinţă, deoarece persoanele amintite în cuprinsul ei şi faptele lor se pot verifica şi cu ajutorul altor izvoare. Numai pentru hirotonirea episcopului Ieroteiu şi pentru misiunea lui nu se găsesc ştiri în altă parte, de unde nu urmează însă că informaţiunea aceasta ar trebui ignorată sau respinsă [2]).

Autorii celei mai recente sinteze a istoriei maghiare nu desconsideră, nici nu resping informaţiunea aceasta [3]), ci caută s'o aducă în legătură cu cea privitoare la *mânăstirea Sfântului Ioan Botezătorul* din Cetatea Mureşului, pentru care serveşte ca izvor capitolul X din *Vita Sancti Gerardi*. Din cuprinsul acestui capitol se vede că Ohtum, cârmuitorul din regiunea Banatului, având aci pe la sfârşitul secolului al X-lea stăpânire întinsă, clădise în Cetatea Mureşului, cu împuternicire dela Greci, o mânăstire în cinstea Sfântului Ioan Botezătorul, aşezând în ea « *egumen cu călugări greci, după rânduiala*

---

[1]) Cf. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift.* Sibiu 1934, p. 18—19.

[2]) Cf. revista *Századok*, 1896, p. 204.

[3]) Cf. Hóman-Szekfü, *Magyar Történet* (Istorie Maghiară), I, p. 169—170.

şi ritul lor ». Era deci la gurile Mureşului vieaţă mânăstirească aşa de bine organizată, încât ea a putut să dăinuiască şi după ce Ohtum a căzut luptând cu oastea regelui Ştefan, de sub comanda lui Chanadinus. Creştinii căzuţi în luptă au fost înmormântaţi în cimitirul mânăstirii Grecilor, deoarece prin apropiere « nu era altă mânăstire în vremile acelea ». Iar când învingătorul Chanadinus, — spre a împlini făgăduinţa făcută în preajma luptei Sfântului mucenic « purtător de biruinţă », pe locul unde acesta i se arătase în vis în formă de leu, — a clădit şi el o mânăstire « în cinstea fericitului mucenic Gheorghe », nu avea la îndemână alte elemente spre a le adăposti în ctitoria sa, ci *a fost nevoit să aşeze « în ea pe pomeniţii călugări greci din mânăstirea fericitului Ioan Botezătorul împreună cu egumenul lor* ». Vieaţa bisericească organizată, cum fusese mai înainte în zilele lui Ohtum, a rămas câtva timp nestingherită şi sub noua stăpânire a regelui ungar Ştefan, care din averile celui căzut în luptă a trecut o parte la Stat, dăruind altă parte învingătorului, iar partea a treia închinând-o pentru scopuri bisericeşti. Astfel au devenit averile smulse dela neamul lui Ohtum cele dintâiu ofrande ale diecezei de Cenad [1]). In locul călugărilor greci au fost aşezaţi aci călugări benedictini într'un timp, care nu poate fi determinat cu preciziune [2]).

Tradiţia, păstrată în cronici ungaro-latine, atribue regelui Ştefan întemeierea episcopiei catolice din Alba Iulia, începutul căreia însă critica istorică a încercat a-l fixa în timpul domniei lui Ladislau I (1077—1095), cu toate că cel dintâiu episcop cunoscut până în timpul de faţă nu e amintit decât la sfârşitul unei diplome a regelui Coloman zis Cărturarul, dela 1111—1113, cu numele de Simon [3]).

Dar numărul credincioşilor de sub jurisdicţia acestei episcopii a rămas disparent. Intervenţia papei Grigore IX pe lângă regele Bela junior, la *14 Noemvrie 1234*, — în interesul acelor Unguri şi Germani din Regatul Ungariei, care făcându-se un popor cu Valahii,

---

[1]) Cf. Koloman Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. Münster in Westfalen 1927, p. 180.

[2]) *Ibidem*, p. 65.

[3]) Cf. De aliis episcopis qui confirmatores fuerunt *dominus Symon Ultrasilvanus*. Temesváry János, *Erdély középkori püspökei* (Episcopii medievali ai Transilvaniei), Cluj 1922, p. 4—5 şi H. Schönebaum, *op. cit.*, p. 42.

dispreţuiau deopotrivă cu ei pe episcopul catolic al Cumaniei primind sfintele taine dela nişte « pseudoepiscopi cari ţineau la ritul Grecilor », — indică lămurit începutul unui curent de desconfesionalizare a elementelor catolice, ungare şi germane, din partea populaţiei băştinaşe româneşti. Aceasta prin numărul ei putea să influenţeze în mod firesc asupra unora dintre nouii colonişti, cari fără nici un fel de presiune oficială, ci împinşi numai de trebuinţele vieţii lor sufleteşti, începură a se închina bisericii ortodoxe şi a-i practica riturile. Un cercetător recent se simte îndemnat să formuleze întrebarea: « oare în lupta aceasta a catolicismului cu ortodoxia răsăriteană de ce nu a fost atrasă, pe lângă episcopia Cumaniei, şi cea din Alba Iulia? Ori, fiindcă în timpul acela era încă prea slabă » [1]).

Elementele ungureşti au rămas, în adevăr, timp îndelungat aşa de puţin numeroase, încât n'au fost în stare să asigure nici Ungariei propriu zise populaţia de bază, cu atât mai puţin Transilvaniei pe care, vrând nevrând, erau nevoite s'o lase în cadrele organizaţiei tradiţionale şi în stăpânirea populaţiei autohtone. Blocul acesteia au încercat însă mai târziu să-l spargă prin colonizări felurite, cu ajutorul cărora au izbutit regii ungari să-şi transforme stăpânirea nominală asupra Transilvaniei, măcar în câteva părţi ale acestei ţări, într'una reală.

In sfârşit, desvoltarea socială-politică a Ungariei a înlesnit formarea unei clase de latifundiari numeroşi, câtă vreme Transilvania a rămas ţara proprietarilor mici şi mijlocii, astfel încât proprietăţile aristocraţiei transilvane — toate laolaltă — n'au ajuns nici odată să fie egale măcar cu ale câtorva magnaţi din Ungaria [2]).

De altă parte fiind Transilvania silită, în privinţa apărării contra duşmanilor din afară, să recurgă adeseori numai la propriile sale mijloace, această situaţie izolată îi impunea şi ea necesitatea unei organizări autonome. Astfel, atârnarea ei de Ungaria devenea — cum constatase pomenitul istoric maghiar — tot mai slabă; izbucneau adeseori revo-

---

[1]) Cf. Richard Huss, *Gab es zur Zeit der Deutschkolonisation Siebenbürgens ein gr. kath. Bistum in Weissenburg?* în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, Sibiu 1934; I. Lupaş, *A existat în Transilvania episcopie ortodoxă înainte de întemeierea Regatului ungar?* în rev. *Biserica Ortodoxă Română*. Bucureşti 1934. Cf. şi Makkai László, *A milkói kun püspökség*. B-pest 1936, p. 43.

[2]) Szekfü Gyula, *A magyar nagybirtok történeti szerepe* (Rolul istoric al latifundiilor maghiare) în *Magyar Szemle*, Budapest, v. II, p. 306.

luţiuni; în cele din urmă aceste două ţări s'au separat cu totul una de alta, desbinându-se între Orient şi Occident.

Dar şi în timpul, când Voevodatul Transilvaniei era strâns în cadrele Regatului ungar, puterea voevodală s'a desvoltat în direcţiuni adeseori ostile puterii regale. Mai ales când reprezentantul acestei din urmă puteri se întâmpla să fie om slab, puterea voevodală avea prilej să sporească, afirmând tot mai impunător tradiţionala neatârnare şi autonomie transilvană.

Istoricul maghiar pomenit regretând că ţara lui n'a putut să aibă un maestru al centralizării, cum fusese regele francez Ludovic XI care, zdrobind cu arma puterea feudalilor, a întemeiat unitatea Statului francez, subliniază legătura aceasta slabă dintre Ungaria şi Transilvania, atribuind-o lipsei de prevedere a regilor ungari şi unei presupuse tendinţe de a favoriza Transilvania, care s'a obişnuit să fie tratată ca provincie separată cu şefii săi proprii, cu voevozii care aveau atribuţiuni atât de largi şi de numeroase, încât urmarea neapărată nu putea fi decât transformarea acestui Voevodat într'un focar de nelinişte şi de anarhie [1]). Este în constatarea aceasta o înţelegere şi interpretare greşită a stărilor medievale, văzute prin prisma concepţiilor politice ale timpului modern. Dacă Voevodatul Transilvaniei a reuşit să se menţină secole de-a-rândul cu organizaţiunea sa deosebită, aceasta nu s'a întâmplat *prin vreo graţie sau favoare specială* din partea regilor ungari, ci tocmai dimpotrivă *în urma neputinţei lor de a desfiinţa o veche organizaţiune*, care se înfipsese cu rădăcini atât de adânci şi resistente în însăşi configuraţiunea geografică şi în tradiţia istorică a acestui pământ românesc.

In schimb e mai apropiată de adevărul istoric opinia unui cercetător maghiar mai recent, care admite că organizarea deosebită a Transilvaniei, *cu voevozi puternici la cârmă*, regii Ungariei erau *siliţi* s'o încuviinţeze sub «*presiunea stringentă a necesităţii*», deoarece «*începutul independenţii era aci aşa de adânc înrădăcinat încât formaţiunea, pornită odată, nu mai putea fi oprită*» [2]). Aşa se explică faptul constatat şi de alt scriitor maghiar că « în tot cursul evului mediu în

---

[1]) Kövári, *o. c.*, I, p. 136.

[2]) Cf. Farczády Elek, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése 1437 előtt* (Sfera de jurisdicţie şi activitatea judecătorească a voevozilor transilvani înainte de 1437), B-pest 1912, p. 7.

Transilvania a fost *sprijinul permanent, aproape rezerva sigură a tuturor aspirațiunilor, revoltelor, pretențiunilor și rivalităților îndreptate contra puterii centrale a Regatului ungar* »[1]).

Perpetuarea acestei organizațiuni înfățișează deci același fenomen de vitalitate excepțională, pe care-l găsim în ființa și în toate manifestările elementului etnic românesc, precum și în organizațiunile sale primitive, care s'au putut strecura prin încercările feluritelor stăpâniri străine, adaptându-se împrejurărilor fără să-și fi pierdut ființa și nota tradițională proprie, dimpotrivă impunând-o aceasta și elementelor colonizate mai târziu în Transilvania: Sașilor și Secuilor, a căror « organizațiune scăunală » apare vădit influențată de a vechilor scaune de judecată, ale populației autohtone[2]).

4. *Atribuțiunile voevozilor transilvani.* Ungurii găsind în Transilvania un Stat voevodal destul de închegat și capabil de resistență veacuri de-a-rândul, toate încercările lor seculare de a înlocui organizarea tradițională a acestui voevodat cu una corăspunzătoare celor din restul Regatului ungar nu au putut înregistra decât rezultate parțiale.

Intre atribuțiunile voevozilor transilvani de importanță primordială era firește cea militară, întru cât însăși situația Transilvaniei reclama o forță ostășească bine condusă pentru apărarea granițelor și care să poată fi repede la îndemână în orice caz de primejdie. Dar, pe lângă puterea militară, în mâna voevodului era concentrată și puterea administrativă-politică, pe lângă oarecari îngrădiri impuse de autoritatea regală, precum și puterea judecătorească.

Cu toate că datele documentare privitoare la instituțiunea voevodală în Transilvania înainte de năvălirea Tătarilor nu sunt prea numeroase, din cuprinsul lor iese totuși la iveală destul de lămurit tendința explicabilă a regilor Ungariei de a țărmuri și micșora puterea voevodală în privința atribuțiunilor sale judecătorești și administrative. Am văzut tendința aceasta manifestându-se în dispozițiile luate de regele Andrei II cu prilejul colonizării cavalerilor teutoni și prin textul diplomei privilegiale acordate Sașilor din provincia

[1]) Kós Károly, *Erdély. Kulturtörténeti vázlat* (Transilvania. Schiță culturală-istorică), Cluj 1929, p. 19.

[2]) Cf. N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Țara Ungurească.* București 1916, vol. I, p. 39—40.

sibiană. Tot din timpul acestui rege mai există o diplomă dela 1206, prin care «oaspeţii saşi» din Ighiu, Cricău, Romos au fost scutiţi de jurisdicţia voevodului «ultrasilvan» de atunci (vaivoda pro tempore constitutus ultra silvas) astfel ca nici el, *nici slujbaşii lui* să nu-i poată sili a se înfăţişa la judecată. De aci rezultă că de dreptul acordat Saşilor sibieni la 1224 în privinţa autonomiei judecătoreşti, beneficiau cei din Ighiu, Cricău şi Romos încă dela începutul secolului. De interes e şi dispoziţia acestei diplome, privitoare la interdicţiunea oricărui voevod de a descăleca în satele lor afară de cazul, că ar fi invitat [1]).

Mai târziu fiul lui Andrei, regele Bela IV, micşorează din nou dreptul de judecată al voevodului transilvan dispunând la 1246 ca locuitorii satelor aparţinătoare episcopului catolic din Alba Iulia să nu mai fie sub judecata voevodală, ci să stea numai sub a episcopului şi a primarului lor (sub iudicio sui episcopi et villici [2]). La micşorările de mai înainte, făcute de regele Andrei pentru a libera elementele etnice săseşti şi secueşti de sub jurisdicţiunea Voevodului Transilvaniei, se adaugă deci acum dispoziţia lui Bela IV, care liberează populaţia catolică din satele episcopeşti. Pe seama cui mai rămânea puterea voevodală neştirbită? Pe seama nobililor din comitatele ungureşti şi a populaţiunii de baştină, asupra căreia se exercitase şi înainte de a veni în contact cu autoritatea Regatului ungar. Neştirbită rămânea însă puterea militară a Voevodului, care în împrejurări normale era comandantul firesc al oştirii transilvane. Dreptul acesta voevodal se respecta şi în secolul XVI în aşa măsură, încât Ferdinand Habsburgul, numind la 1552 pe Andrei Báthory voevod al Transilvaniei, admitea să fie sub comanda lui trupele de cavalerie ungurească uşoară ce ar trimite spre paza Transilvaniei, cu excepţia celor ce se aflau sub căpitanatul generalului Castaldo [3]).

Dar în cazuri excepţionale Regele putea să încredinţeze şi altui demnitar comanda trupelor, cum s'a întâmplat în timpul voevodului transilvan Mihai din neamul Katiz (1209—1212). Trimiţând regele Andrei II în ajutorul ţarului bulgar Asan Burul din Vidin, la 1210,

---

[1]) *Urkundenbuch* I, p. 10: «*nec aliquis vaivodarum descendere super eos possit*».

[2]) *Urkundenbuch*, I, p. 72.

[3]) *Magyar Történelmi Tár.* vol. XIX (1878), p. 6.

o armată compusă din Saxoni, Români, Secui și Pecenegi [1]), nu a încredințat comanda acestei oștiri voevodului Mihai, cum ar fi fost firesc, ci comitelui sibian Ioachim. De aci rezultă că oștirea era recrutată nu din întreg cuprinsul Voevodatului, ci mai ales din regiunea sudică, din așa numita provincie a Sibiului. Amintirea documentară precisă a elementelor ei componente dovedește că nu era o armată deplin închegată, ci una destul de pestriță și în care unități de felurită proveniență etnică își aduceau aportul lor distinct.

Cât de mare va fi fost numărul ostașilor români din oastea transilvană de sub comanda comitelui sibian dela 1210, nu se poate ști. Din faptul însă că documentul regal îi amintește *la locul al doilea*, se poate deduce că erau destul de numeroși, având o importanță și o valoare militară care îi îndreptățea să fie așezați, chiar într'un document regal, la acest loc.

Organizarea militară a Românilor din preajma Sibiului, la anul 1210, evident că nu putea fi o simplă improvizație adhoc. Ea trebue să-și fi avut rădăcinile înfipte adânc în trecutul acestei regiuni. De aceea nu vom greși împotriva adevărului istoric admițând o vechime anterioară atât penetrațiunii maghiare, cât și colonizațiunii săsești din Transilvania. Bine înțeles, era organizațiune primitivă, înjghebată de voevozii și cnezii locali potrivit cu împrejurările, care i-au ajutat să se strecoare prin îndelungata epocă a năvălirilor. Dar, dacă această organizațiune militară nu ar fi existat înainte de timpul penetrațiunii maghiare sau al colonizării teutone, ce interes ar fi avut acești « hospites Flandrenses » sau protectorii lor — regii Ungariei — s'o înființeze?

Lipsa amintirilor documentare, anterioare anului 1210, nu poate constitui motiv serios de a presupune inexistența ei, știut fiind cât este de redus numărul documentelor istorice păstrate dinainte de invazia Tătarilor și cum nota caracteristică a tuturor este atențiunea, aproape exclusivă, acordată păturilor conducătoare, acoperind consecvent sub vălul tăcerii masele anonime ale autohtonilor. Dacă la 1210 nu s'ar fi ivit necesitatea pomenitei expedițiuni militare la Vidin și dacă despre acest eveniment nu s'ar fi păstrat documentul

[1]) Cf. Karácsonyi János, *Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben* (Cea dintâiu expediţie militară a Secuilor din Transilvania la 1210) în revista *Századok*, 1912, p. 292 şi Ilie Minea, *Românii înainte de 1222* în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*. Bucureşti 1913, p. 225.

regal din cancelaria lui Bela IV, ar fi rămas şi Sibiul — în ce priveşte oastea românească din regiunea lui — acoperit de întunerec tot atât de anevoie de străbătut ca şi cel care obroceşte trecutul îndepărtat al celorlalte oraşe din restul ţării. Sibiul este deci până acum în cuprinsul României întregite, *unicul oraş* în preajma căruia elementul românesc apare *documentar* cu propria sa organizaţiune militară chiar înainte de epoca întemeierii Principatelor Române [1]).

De altfel procedeul regilor ungari faţă de voevozii Transilvaniei nu are norme stabile, ci variază, după cum vedem chiar la Bela IV care la 1241 confirmase o donaţiune făcută de voevodul Laurenţiu în beneficiul unor Saşi [2]). Deci după ce îi recunoscuse dreptul de a dărui din pământul ţării, la câţiva ani a căutat să i-l micşoreze pe acela de judecată asupra câtorva colonişti saşi (1246). Cu doi ani mai târziu acelaşi voevod Laurenţiu încuviinţa numai în numele său « oaspeţilor » (saşi) din Vinţ şi Vurpăr dreptul de folosinţă a pădurilor, păşunilor şi apelor, fără să facă în document vreo amintire că ar fi luat măsura aceasta în numele Regelui. Mai târziu (la 1552) se încuviinţează prin dispoziţie regală Voevodului dreptul de a putea dărui credincioşilor cu merite *numai* moşii a căror întindere nu depăşeşte numărul de 20 de iobagi [3]).

In timpul Anjoueştilor şi al urmaşilor lor la tronul Ungariei însemnătatea Voevodului transilvan sporeşte cu atât mai mult, cu cât devine mai ameninţătoare primejdia turcească, în deosebi în veacurile XV şi XVI.

5. *Dietele sau „congregaţiunile" transilvane.* Autonomia Transilvaniei se afirma nu numai prin importantele atribuţiuni ale voevozilor ei, ci şi prin propriile sale adunări obşteşti (diete sau congregaţiuni generale) în care se întruneau factorii politici ai ţării sub conducerea voevodului, uneori a regelui, spre a lua măsurile de trebuinţă în chestiuni de interes administrativ, judecătoresc, militar sau economic. Un cercetător sas (Ioseph Trausch) aminteşte *51 diete transilvane*

---

[1]) Cf. I. Lupaş, *Zur Frage der siebenbürgischen Städte Rumäniens*, extras din *S. D. Tageblatt*, Sibiu Nr. 18.526 din 26 Ianuarie 1935, p. 3.

[2]) *Urkundenbuch*, I, p. 71.

[3]) Quae ultra numerum viginti colonorum se non extendunt cf. I. Lupaş, *Individualitatea istorică a Transilvaniei* în *Studii şi conferinţe istorice*, Bucureşti 1928, vol. I, p. 68.

dela 1291—1540 [1]); în epoca următoare, a Principatului, numărul sporeşte considerabil; hotărîrile lor votate timp de un secol şi jumătate (1540—1699) au dat material pentru o colecţiune documentară de 21 volume [2]) De importanţă deosebită este faptul că la dieta Transilvaniei din 1291 au participat şi Românii, ca factor-politic deosebit de Nobili, Secui şi Saxoni [3]).

Legile votate în dietele Ungariei trebuiau promulgate şi în congregaţiunile Voevodatului transilvan, unde ele puteau fi adaptate potrivit cu cerinţele deosebite ale acestei Ţări.

Pentru modificările, pe care dietele transilvane îşi permiteau să le aducă unor decisiuni ale dietelor din Ungaria, este caracteristic cazul dela 1463, când primejdia năvălirilor turceşti îndemnă pe regele Matia, fiul lui Ioan din Hunedoara, să ia pe cale legislativă măsuri pentru o mobilizare generală (exercitus generalis). Trimiţând pe cei doi voevozi ai Transilvaniei (Petru Bazini şi Ioan Szentgyörgyi) cari participaseră la dieta Ungariei, cu aceste măsuri acasă, Regele socotea de trebuinţă a îndemna pe Transilvăneni să le primească cu supunere, deoarece tocmai pentru ei vor fi « mai necesare decât pentru oricare parte a Ţării ». Dar cele trei naţiuni privilegiate: Nobilii, Secuii şi Saşii întruniţi în dieta lor provincială, au modificat aceste măsuri în sensul, că pentru paza cetăţilor şi a « curţilor nemeşeşti » să rămână acasă nobilii cei fără moşie, precum şi *iobagii de sânge unguresc* » [4]). Modificarea

---

[1]) Cf. Ioseph Trausch, *Aktenmässige Darstellung der ung. und siebenbürgischen Landtagsverhandlungen über eine Vereinigung des Grossfürstentums Siebenbürgen mit dem Königreiche Ungarn* (Expunere documentară a tratativelor din dietele Ungariei şi ale Transilvaniei pentru o unire a Marelui Principat Transilvan cu Regatul Ungariei), Braşov 1866 şi Vass József, *Erdély országgyülései a vajdák alatt, kútfök nyomán* (Dietele Transilvaniei în timpul voevozilor — pe baza izvoarelor), Pest 1869.

[2]) Alexandru Szilágyi, *Monumenta comitialia Regni Transilvaniae.* Budapest 1875—1898.

[3]) *Urkundenbuch*, I, p. 177: « cum nos universis Nobilibus, Saxonibus, Siculis *et Olachis* in partibus Transilvanis apud Albam Iulae pro reformatione status eorundem congregationem cum eisdem fecissemns » cf. şi I. Lupaş, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII*, p. 22.

[4]) Cf. Hurmuzaki, *Documente*, II, 1451—1517. Bucureşti 1891, p. 146—8, p-ctul VIII: « pro custodia Castellorum ad publicam securitatem facientium castellani... cum illisve Nobiles impossessionati et *Iobbagiones Hungarici sanguinis*, eo numero quem Comites et Nobiles ad hoc ordonati definiunt, *domi relinquantur* ».

aceasta își avea ascuțișul vădit îndreptat împotriva populațiunii de baștină a Transilvaniei, împotriva Românilor, ale căror interese nu era cine să le apere în dieta privilegiaților, obicinuiți în toate timpurile a risipi fără cruțare sângele românesc.

Mai târziu, reformele impozitelor introduse de regele Matia, întâmpinară resistență atât în Slovăcime, cât și în Transilvania. Aici uneltitorul Benedict Roth izbuti să înduplece pe voevodul Ioan Szentgyögyi să pășească în fruntea nemulțumiților, amăgindu-i că-l vor alege pe el rege în locul lui Matia. Au organizat și un guvern provizoriu și au chemat nobilimea în tabără sub pretext de a-și apăra drepturile și libertățile amenințate (August 1467). Dar Matia, cum prinse de veste, se repezi în Transilvania și tabăra răsculaților, cuprinsă de spaimă, « s'a împrăștiat par'că ar fi văzut un trăsnet aprins ». Voevodul s'a pocăit, a cerut și a primit iertare. Dintre ceilalți conducători mulți au plătit însă cu cele mai cumplite chinuri, cu pierderea averii și a vieții, îndrăsneala lor. In Octomvrie 1467 s'a întrunit, sub conducerea Regelui, dieta la Turda spre a întări și spori sancțiunile. Pe răsvrătiți i-a osândit să plătească împreună suma de 400.000 galbeni, iar ca pedeapsă morală prețul sângelui pentru un nobil ucis a fost redus dela 200 florini la 66. Cu privire la această răsvrătire a Ardelenilor și la sancțiunile ce li s'au aplicat scrie un cercetător maghiar: «In afară de Matia, n'a mai ajuns alt fiu al Transilvaniei în scaunul de rege al Ungariei și Transilvania totuși nu s'a răzvrătit contra nici unui rege cu atâta înverșunare ca împotriva acestui fiu al său. Și iarăși nici un rege ungar n'a surghiunit, n'a despoiat de moșii pe atâția Transilvăneni, ca tocmai Transilvăneanul de baștină—Regele Matia» [1]).

La 1494 succesorul lui Matia, Vladislav Iagelonul, din aceleași motive ale apărării față de pericolul turcesc, s'a văzut nevoit să urce din nou darea, impunând prin dieta din Cașovia câte un florin de aur pentru fiecare poartă de iobag. Transilvania însă *n'a voit* să plătească

[1]) Nagyajtai Kováçs István într'un studiu despre vechea istoriografie maghiară. Cf. I. Lupaș, *Studii și conferințe* p. 64. Cu privire la personalitatea regelui *Matia Corvinul* un interesant schimb de păreri s'a desfășurat în timpul din urmă între tânărul istoric Elemér Mályusz (*Matthias Corvinus* în publicația *Menschen, die Geschichte machten*) care susține că Matia ar fi năzuit să ajungă împărat în interesul ideii universal-creștine a evului mediu, și între Iulius Szekfü, după a cărui opinie din personalitatea lui Matia, ca om al renașterii, a lipsit o astfel de preocupare. Cf. *Budapesti Szemle*, 1936, p. 375—376.

darea aceasta. Regele a trebuit să vină în persoană şi să caute a domoli spiritele. Convocând dieta la Sibiu, s'a sfătuit asupra modalităţii de încasare a acestei dări şi a încredinţat voevodului Bartolomeu Dragfi potolirea tulburărilor din Transilvania.

Era deci adânc înrădăcinată în mentalitatea transilvană conştiinţa drepturilor de autonomie provincială, pe care au ştiut să şi le afirme, fie pe calea legii fie pe calea armelor, — păstrând tradiţia necontenitelor silinţi spre vieaţă politică şi administrativă proprie.

6. *Incercare neizbutită de a înfăţişa Voevodatul transilvan ca o pretinsă creaţiune politică a celui dintâi rege al Ungariei, cu titlul de « comitatus confiniorum »*. Din cele arătate până aci rezultă că instituţiunea voevodatului nu putea să aibă în trecutul Transilvaniei decât aceeaşi origine, pe care Ioan Bogdan o lămurise deplin în studiul său cu privire la trecutul Ţării Româneşti şi al Moldovei, lăsând-o însă necercetată în partea relativă la dăinuirea ei seculară ca *organizaţiune de Stat în regiunile dintre Carpaţi şi Tisa.* In niciun caz nu se poate dovedi că Voevodatul Transilvaniei ar fi fost o creaţiune a Regatului ungar, ceea ce nici istoriografia maghiară serioasă nu a cutezat să afirme până acum. In timpul din urmă s'a făcut însă încercarea de a căuta legături între organizaţiunea politică deosebită a Transilvaniei şi între aceea pe care, afirmativ, ar fi reuşit s'o impună Ungariei cel dintâi rege Ştefan, după model apusean, franco-german. Orientându-se după acest model ar fi organizat şi regele Ştefan anume *comitate de graniţă*, ale căror căpetenii poartă, chiar în textul legilor votate în timpul regelui Ladislau, numirea de *comites confiniorum*. Ca un astfel de *comitatus confiniorum* încearcă să înfăţişeze Voevodatul, Transilvaniei ultima sinteză a istoriei maghiare [1]).

Incercarea aceasta rămâne însă cu totul neisbutită. Cel ce o riscă, nu poate aduce absolut nici un fel de dovadă în sprijinul ei — nici directă, nici indirectă [2]). Impotriva ei pot fi invocate însă nu numai datele

[1]) Hóman, *Magyar Történet* (Istorie Maghiară), I, p. 220—221.

[2]) Mai nou, Deér József afirmă într'un studiu despre Transilvania medievală *(Középkori Erdély)* că chiar din timpul regelui Ştefan ar « exista date » (? !) cu privire la pretinsa organizare a Transilvaniei într'un astfel de « comitatus confiniorum » (cf. *Magyar Szemle*, 1934, p. 197) ceea ce pare însă puţin probabil. Dacă există, nu are decât să le publice ori să le pună la dispoziţia d-lui Hóman, spre a le utiliza într'o nouă ediţie a operii sale. De altfel acelaşi autor se contrazice îndată, pe pagina următoare, afirmând că Transilvania a rămas un « *teritoriu relativ târziu organizat* » de puterea Regatului ungar.

ce s'au păstrat din cursul veacurilor XII—XVI, dar și întreagă desvoltarea instituțiunilor politice și administrative ale Transilvaniei. Adevărat că regii Ungariei au încercat să introducă și în cuprinsul Transilvaniei *organizațiunea comitatensă*, copiată după model german în întreg restul regatului lor. Intâmpinând însă numeroase piedeci tocmai din partea tradiționalei organizațiuni voevodale a acestei țări transilvane, nu au fost în stare să-și ducă la îndeplinire proiectul decât în parte, reușind să organizeze numai 2—3 comitate unguresti la periferia apuseană și spre centrul Transilvaniei, unul secuesc la cea răsăriteană în frunte cu un « comes Siculorum » și altul săsesc la cea de miazăzi având conducător pe « comes Saxonum ». Până în jumătatea a doua a secolului XIX nu existau în tot cuprinsul Transilvaniei decât *7 comitate unguresti*. Dar și în strădania lor de a organiza aceste comitate, s'au izbit la început de resistența tenace și continuă a voevozilor, resistență pe care n'au izbutit s'o frângă niciodată deplin în « Țara Ultrasilvană », spre a-și putea întemeia aci o stăpânire nestingherită.

Tendința de a emancipa pe comitele Secuilor și pe al Sașilor, ca reprezentanți ai puterii regale unguresti, de sub jurisdicțiunea marelui voevod al Transilvaniei se putea realiza numai când acesta se întâmpla să fie lipsit de proporțiile unei personalități mai impunătoare. Când se simțea însă în puterea deplină a jurisdicțiunii sale și era om capabil s'o exercite, nu se credea obligat să țină seamă de restricțiunile cuprinse în textul diplomelor regale, ci își întindea atribuțiunile administrative, judecătorești și militare asupra Țării întregi, fără a se lăsa stânjenit de prezența vreunuia dintre comiții Sașilor sau ai Secuilor. Dimpotrivă, adeseori își asuma și titlul și jurisdicția acestora, încât Sașii puteau fi în drept a se jelui contra voevodului Ladislau din familia Borș (1291—1315) care *avea putere asupra tuturor locuitorilor din Transilvania* — « habet potentiam super omnes Transilvanos ». Puterea lui nețărmurită asupra Transilvaniei l-a ajutat să aibă, în cursul unei domnii de aproape un sfert de secol (1291—1315), atitudine de ostilitate îndârjită față de regii Ungariei, permițându-și să aresteze pe unul din ei, pe Otto Bavarul, iar pe succesorul acestuia, pe Carol Robert să-l neliniștească mult timp, atât el, cât și fiii săi cari s'au refugiat mai târziu în Țara Românească sau în Sârbia. Un voevod de mai târziu, — Ștefan Báthory din a doua jumătate a secolului XV, — obișnuia să spună, că *el este rege*

şi voevod în Transilvania şi cei ce ar cuteza să facă împotriva lui vreo arătare la curtea regală, ar trebui *să aibă două capete* ca, dacă s'ar întâmpla să-şi piardă unul, « să-şi poată lua înainte pe al doilea » [1]).

După cum elementele de colonizaţiune apuseană, — cu ajutorul cărora au năzuit regii din dinastia arpadiană să pătrundă în Transilvania şi să-şi asigure aci o domnie de durată apreciabilă — nu au fost în stare să desfiinţeze vechea organizare cnezială a populaţiunii de baştină, ci sub presiunea împrejurărilor din nouile aşezări s'au simţit îndemnate a o adopta ca temelie a viitoarei lor « organizaţiuni scăunale » (Stuhlverfassung) — la fel s'au petrecut lucrurile şi cu Voevodatul, suntem în drept să zicem, cu Marele Voevodat al Transilvaniei: Regatul Ungariei neputându-l desfiinţa, a căzut la învoială şi, vrând nevrând, l-a adoptat în organismul său, fără a fi reuşit să-l contopească şi să-l asimileze vreodată complet.

Dacă nu ar mai fi alte dovezi despre vechimea elementului etnic românesc în Transilvania, *singur faptul resistenţei şi dăinuirii multiseculare, aci, a unei organizaţiuni politice identice cu cea din Ţara Românească şi din Moldova*, ar fi de ajuns spre a demonstra, — oricui poate şi vrea să descifreze din evoluţia instituţiunilor politice un adevăr istoric, — de o parte însăşi vechimea şi tenacitatea triumfătoare a elementului românesc, de altă parte zădărnicia tuturor opintirilor Regatului ungar de a-i smulge aşezămintele tradiţionale, spre a le înlocui cu cele de import străin.

7. *Amintirea documentară a voevozilor transilvani este anterioară celei privitoare la voevozii din sudul Carpaţilor.* Ştirile documentare puţine, câte s'au păstrat din epoca anterioară invaziunii Tătarilor ne dau putinţa să cunoaştem chiar numele unor voevozi ai Transilvaniei cel puţin cu un secol şi jumătate înainte de data, când începe a se face amintire documentară precisă de astfel de voevozi şi în sudul Carpaţilor. Intre vechii voevozi transilvani, amintiţi înainte de invasiunea Tătarilor, apar şi doi inşi cu nume atât de româneşti [2]) ca Leucă-Vodă (1219—1221) şi Poşa-Vodă (1227—1231 şi 1235—1240). Bine în-

---

[1]) Cf. Szabó Károly, *Báthori erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban* (Căderea voevodului transilvan şi comitelui secuesc Ştefan Báthori la 1493) în rev. *Századok*, 1889, p. 701—709.

[2]) Cf. I. Lupaş, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII.* Bucureşti 1936, p. 16.

ţeles, aceasta nu înseamnă că nu ar fi existat voevozi în sudul Carpaţilor cu mult înainte de a li se fi pomenit şi păstrat numele în textul documentelor, după cum vor fi existat şi în Transilvania înainte de începutul secolului al XII-lea — ceeace ne îndreptăţeşte să-i socotim ca *urmaşi ai « ducilor » pomeniţi în cronica lui Anonymus Belae regis notarius.* Dacă organizaţiunea aceasta voevodală nu a putut fi nici micşorată, nici înlăturată din istoria Transilvaniei, dimpotrivă în anume împrejurări, create mai ales de necesitatea apărării contra Turcilor, i-a fost dat prilej să se afirme cu mai multă tărie şi cu mai mare folos pentru creştinătate, decât Regatul ungar, — cum a fost cazul în timpul gloriosului voevod Ioan Huniade — este o nouă dovadă, că nu numai identitatea etnică, de limbă şi de credinţă, ci în certă măsură şi aceea de organizaţiune politică a format în trecut garanţia legăturilor de unitate între Transilvania, Muntenia şi Moldova.

VII

IMPREJURĂRI POLITICE CARI AU INLESNIT DESFACEREA VOEVODATULUI TRANSILVAN DE REGATUL UNGAR, IN VEACUL XVI

1. *Moldova şi Transilvania una să fie!* Necesitatea apărării de primejdia turcească impunea cârmuitorilor de amândouă laturile Carpaţilor înmănunchierea forţelor de luptă şi prin legături de alianţă, cum a fost cea încheiată la *11 Februarie 1450* între Ioan Huniade şi tatăl lui Ştefan cel Mare, Bogdan Voevodul Moldovei, făgăduindu-şi unul altuia ocrotire încât — cum scria Bogdan — « ţara Domniei mele şi cu ţara Domniei tale *să fie în una*... şi tuturor oamenilor buni să fie ţara Domniei mele deschisă şi slobodă..., iar iubitul nostru părinte să ne ocrotească sub mâna sa şi să ne apere de orice duşmani ai noştri. Iar noi să nu avem a ne căuta pe alt părinte mai bun nicăiri, decât pe iubitul nostru părinte *Huniade Ianăş*... asemenea, ceea ce Dumnezeu să nu dea, dacă s'ar întâmpla părintelui nostru vreo nevoie, ţara noastră să fie deschisă Domniei sale şi cu boierii săi şi cu toate oştile Domniei sale, de bună voie şi fără zăbavă să intre »[1]). Iată deci exprimată într'un act

[1]) Cf. Mihail Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, Iaşi 1932, vol. II, p. 749—752.

dela jumătatea secolului XV ideea, răsărită din necesităţi militare-politice, dar şi din afinităţi sufleteşti şi din realităţi etnice, ca ţara lui Bogdan Voevod *una* să fie cu ţara « părintelui său Huniade Ianăş ».

2. *A cui glorie a fost sporită prin eroismul lui Ioan Huniade?* Nici unul dintre numeroşii voevozi ai Transilvaniei nu a reuşit să se ridice în istoria creştinătăţii la o însemnătate atât de covârşitoare ca aceea a lui Ioan Huniade, care prin numeroasele-i biruinţe asupra Turcilor şi-a întemeiat o faimă răspândită în multe ţări pe unde era socotit ca « cel mai viteaz atlet al lui Christos ». Aşa îl numise papa Calix III într'o scrisoare a sa din 24 August 1456 (ab unico Christi fortissimo *athleta Iohanne Vayvoda*), cum urma să-l numească ceva mai târziu şi papa Sixt IV pe Ştefan cel Mare, Voevodul Moldovei.

Este, fără îndoială, *un titlu de glorie pentru neamul românesc* că prin aceşti doi fii ai săi şi prin numeroşii luptători, cari s'au sacrificat sub comanda lor, *în numele crucii lui Christos*, a reuşit să împiedece puterea semilunei în secolul XV şi să întârzie, până în veacul următor, drumul ei de triumf spre Europa Centrală.

Unul dintre cei mai apreciaţi istorici maghiari, Iuliu Pauler scria (în revista *Századok* 1883, p. 64): « înaintaşii lui Ioan Huniade au fost — *mai presus de orice îndoială* — Români, dar el nu era nici trupeşte, nici sufleteşte (Român) ». Ar fi de prisos a stărui asupra adevărului exprimat în prea răspânditul dicton: « sângele apă nu se face ». E de ajuns a spune că însuşi contemporanul acestui atlet al lui Christos, papa Pius II, vedea lucrurile mai clar decât istoricul maghiar din secolul XIX, scriind în una din cărţile sale aceste cuvinte de dreaptă preţuire şi pentru erou şi pentru neamul din sânul căruia se ridicase: Ioan Huniade al cărui nume întunecă pe al celorlalţi, nu a sporit atât de mult gloria Ungurilor, cât pe a Românilor din coapsele cărora s'a născut [1]). Umanistul italian Galeotto Marzio, unul dintre curtenii

[1]) *Historia de Europa*, p. 391: «*Iohannes Huniades, cuius nomen caeteros obnubilat, non tam Hungaris, quam Valachis ex quibus natus erat, gloriam auxit* ». Cf. şi T. G. Bulat, *Contribuţia românească la opera de cruciat a lui I. Huniade* în *Rev. Ist.*, Bucureşti 1926, p. 57—68 şi Pr. Octavian Popa, *Lupta dela Belgrad — o strălucită biruinţă a geniului românesc* în rev. *Ţara Bârsei* din Braşov 1936, precum şi studiul călugărului austriac Iohann Hofer, *Der Sieger von Belgrad 1456* (Hist. Jahrbuch 1931, p. 163—212) în care se face încercarea, neizbutită, de a demonstra că I. H. în tot timpul luptei crâncene n'ar fi fost în cetate, ci în corabie aşteptând ca în clipa căderii cetăţii să se poată refugia; întemeindu-se exclusiv pe datele

cei mai apropiați ai regelui Matia Corvinul, deci în măsură să cunoască relațiunile lui familiare, scrie că Italienii numeau pe tatăl lui Matia « *Român* » și că, neștiind el latinește, când se afla în tratative cu trimișii papali, nu făcea apel la alt interpret în afară de fiul său a cărui dibăcie o cunoștea. Astfel i s'a dat lui Matia ocazie să se obișnuiască din fragedă tinerețã cu chestiunile cele mai importante [1]).

Au mai avut și alții dintre fiii neamului românesc norocul de a se înălța până la treapta de voevozi și mai târziu de principi ai Transilvaniei, înainte și după Ioan Huniade. Adevărat că după moartea fiului său, a vestitului rege Matia Corvinul, urmând la tronul Ungariei o dinastie de origine polonă, a Iagelonilor, din precauțiune s'a strecurat între condițiile impuse regelui Vladislav II la 31 Iulie 1490 și dispoziția ca demnitățile mai înalte ale Țării, cum era aceea de voevod al Transilvaniei, de comite al Secuilor, al Timișului, al Pojonului, de ban al Slavoniei, al Dalmației și Croației, precum și al Severinului ș. a. să nu poată fi acordate decât *Ungurilor (Hungaris)* cu bune merite [2]). Dar aci cuvântul *Hungaris* nu poate să aibă decât un sens politic, nici-decum unul etnic.

Dovadă că tocmai în ultimul deceniu al secolului XV găsim la cârma Transilvaniei, ca om de încredere al regelui Vladislav II, pe unul dintre descendenții voevodului maramureșan Dragu, pe Bartolomeu Drágfi [3]). Iar mai târziu în secolul următor numele unor Români ca Făgărășanul Ștefan Mailat și ca Francisc Chendi cel

---

unui călugăr franciscan (Ioan de Tagliacozzo), unul dintre însoțitorii lui Ioan Capistran, numitul autor vrea să atribue acestuia meritul principal pentru biruința creștină dela *21-22 Iulie 1456*.

[1]) Cf. Galeoti Martii Narniensis, Regiae quodam Bibliotecae Budensis Praefecti *Commentarius Elegans De Mathiae Corvini Hungariae Regis Egregie, Sapienter et Jocose Dictis et Factis*, cap. XIII: « Accessit etiam ad regis perfectionem, quod eius genitor *Ioannes, quem Itali Blachum nuncupant*, nati sui versutia cognita, cum ipse esset *latinae linguae expers:* in arduis negotiis cum Pontificum legatis pertractandis, nullo alio usus interprete, quam filio; ita ut *tener adhoc Mathias*, arduorum negotiorum cognitionem imbiberit. Apud Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuini* Pars Secunda, p. 243.

[2]) Non aliis quam Hungaris, pro officiolatu dare et conferre valeamus, bene meritis. Cf. I. Lupaş, *Studii şi Conferinţe Istorice*, Bucureşti 1928, vol. I, p. 55.

[3]) Pentru cariera politică a acestui voevod al Transilvaniei şi comite al Secuilor, vezi Csánki Dezsö, *Máramarosmegye és az oláhság a XV. században* (Comitatul Maramureşului şi Românii în sec. XV) rev. *Századok*, 1889 adaos, p. 56, n. 4.

numit de Ferdinand la 1553, împreună cu Ştefan Dobo, în locul bătrânului şi bolnăviciosului Andrei Báthory — completează seria cronologică a celor din urmă voevozi ai Transilvaniei, care pornise pe calea de a se desface cu totul .din legăturile politice ale Regatului ungar în descompunere căutându-şi, ca şi Muntenia ca şi Moldova, putinţa de afirmare proprie la adăpostul suzeranităţii turceşti.

3. *Inclinarea Voevodatului transilvan mai mult spre Ştefan cel Mare, Domnul Moldovei, decât spre Matia Corvinul.* Locuitorii Transilvaniei, după ce aduseseră nenumărate sacrificii în luptele pentru apărarea creştinătăţii sub steagurile încărcate de glorie ale lui Ioan Huniade, în timpul domniei fiului său, Matia Corvinul, având serioase motive de nemulţumire cu politica lui imperialistă orientată în măsură excesivă spre apus, începură a se simţi părăsiţi de acest fiu al Clujului aşteptând ajutor şi apărare din partea lui Ştefan cel Mare, Domnul Moldovei şi neînfricatul « atlet al lui Christos ».

Secuii luptau cu vitejie sub steagurile lui moldovene şi erau mai aplicaţi să-i dea lui dijma de bună voie decât s'o achite pe cea stoarsă, peste voia lor, de către organele stăpânirii ungureşti.

Saşii din Braşov împărtăşiţi la 1472 de importante privilegii comerciale prin decretul lui Ştefan cel Mare, cu câţiva ani mai târziu când tremurau de spaima unei sângeroase invaziuni turceşti, i se adresau cu toată încrederea trimiţându-i la Suceava o scrisoare plină de accente duioase şi de rugăminţi care zugrăvesc de ajuns starea lor sufletească. « Multă sănătate şi slujbă — scriau căpeteniile Saşilor braşoveni — aducem înainte de toate Măriei Tale. *Par'că ai fi fost ales şi trimis de Dumnezeu pentru cârmuirea şi apărarea Transilvaniei,* Ce veşti vrei să ştii, urmează. Iţi dăm de ştire că suntem în mare primejdie şi la mare strâmtoare din pricina Turcilor nespus de crânceni (cruzi). In zilele trecute au făcut şi în aceste părţi transilvane o pagubă jalnică şi au de gând să facă şi mai multă, cum te vei lămuri şi Măria Ta. Deci astăzi, adică Luni după Sf. Marcu (26 Aprilie), au venit iarăşi la noi oameni trimişi dela Munteni, dela prietenii noştri şi credincioşii Sfintei Coroane, şi ne-au făcut cunoscut aşa încât cu adevărat trebue să credem şi să aşteptăm aşa, că Turcii păgâni vin spre ţinutul nostru şi spre cele trei scaune secueşti, ca să ne prade. Pentru aceea *cu mare dor şi dragoste* Te rugăm pe Măria Ta, ca *să faci bunătate să te apropii de această ţară*, spre a o feri de acei Turci

nespus de crânceni. Ne-au mai spus acei credincioşi ai Sfintei Coroane că ei cu tovarăşii lor sunt aduşi cu de-a-sila şi cu puterea să asculte de acei Turci, ca şi cum s'ar fi depărtat de credinţa creştină şi ar fi şi ei Turci, pentru care şi acei credincioşi, suspinând foarte, aşteaptă pe Măria Ta având nădejde în Măria Ta că-i vei scăpa de sila şi robia acelor păgâni, ca să mai poată sluji Sfintei Coroane şi legii lui Christos. Ce vom avea sigur, îţi vom face cunoscut, cum vom afla, ca unui Domn prea milostiv al nostru » [1]).

Dacă acestea erau sentimentele de încredere ale Secuilor şi Saşilor faţă de Ştefan cel Mare, privind spre el ca spre un ocrotitor « trimis de Dumnezeu pentru cârmuirea şi apărarea Transilvaniei », nu pare necesar să mai lămurim în chip deosebit că astfel de sentimente nu puteau lipsi nici din sufletul Românilor transilvani — prin sânge, prin credinţă şi limbă mult mai apropiaţi, decât compatrioţii lor secui şi saşi, de gloriosul domnitor al Moldovei.

Va fi de interes să adăugăm însă că pornirea Transilvaniei, atât de ostilă regelui Matia, a găsit puternic răsunet în scrisul cronicarului contemporan, adăpostit la curtea voevodului de origină maramureşeană Bartolomeu Drágfi. Acest cronicar, al cărui nume a rămas până în timpul de faţă necunoscut, completând cu povestirea întâmplărilor dintre anii 1473—1479 o cronică mai veche, plină de laude la adresa lui Matia, trece brusc la violente atacuri învinuindu-l că, împins de duşmănie împotriva Polonilor, pornise la pustiirea ţării lor şi nu mai avea vreme să se gândească la binele ţării sale — rămasă în părăsire par'că « *ar fi văduvită de Principe — quasi Principe destituta* ». Nu se sfieşte să apese condeiul când scrie că Matia încasează fără milă dările — *absque ulla compassione exigi facit* — de unde însă cetăţenii *nu văd nici un bine, nu speră nici o biruinţă, ci mai curând istovirea desăvârşită a acestei Ţări.*

Fără a se mulţumi cu aceste atacuri de ordin politic, extern şi intern, cronicarul dela curtea voevodului transilvan nu pregetă a se deda şi la atacuri de ordin personal afirmând că Matia şi-ar fi trimis la 1476 oamenii de încredere în Italia pentru tratative matrimoniale

[1]) Cf. N. Iorga, *Indreptări şi întregiri la Istoria Românilor după acte descoperite în arhivele săseşti.* Comunicare la Academia Română în 18 Februarie 1905. M.S.I., Seria II, tom. XXVII, p. 118.

în vederea căsătoriei cu Beatrix de Aragonia [1]) — numai ca să-şi stâmpere pofta tinerească — *volens suam juvenilem lasciviam temperare*.

In schimb acelaşi cronicar transilvan are cuvinte de apreciere, surprinzător de elogioase despre izbânda lui Ştefan cel Mare asupra Turcilor la Vaslui entusiasmându-se pentru voevodul Moldovei — ca pentru un « bun protector al patriei şi al naţiunii sale... gata să moară pentru ai săi — « *Stephanus voyvoda Moldaviensis... bonus protector patriae et gentis suae... paratus mori pro suis* » [2]).

Bunul creştin Ştefan socotea, « numai ca un dar al lui Dumnezeu » această strălucită biruinţă dela « Sfânta Bobotează » a anului 1475 a cărei faimă a umplut de adâncă bucurie creştinătatea întreagă. In Transilvania învecinată era bucuria mai mare decât în alte părţi, după cum se poate constata dintr'un raport trimis regelui Matia dela Turda în ziua de 23 Ianuarie 1475. Raportul scris sub impresia proaspătă a evenimentului războinic dela Vaslui arată că, — fiind risipită aci întreagă puterea militară a Turcilor, — pe urma acestei biruinţe toată Transilvania îşi trăieşte acum zilele în triumf [3]).

Zile de triumf trăia deci Transilvania pe urma isprăvilor războinice ale moldoveanului Ştefan cel Mare, cătă vreme din domnia ardeleanului Matia Corvinul nu păstrase decât amintirea tristelor consecinţe ale răzvrătirii din toamna anului 1467 şi pe aceea a încasării impositelor fără nicio milă — absque ulla compassione.

4. *Instrăinarea sufletească între Voevodatul Transilvaniei şi Regatul Ungariei*, după cum rezultă din numeroase dovezi contemporane, nu era în jumătatea a doua a secolului XV mai mică de cum fusese la începutul secolului XIV, îndată după stingerea dinastiei arpadiene, în timpul puternicului voevod transilvan Ladislau şi al regilor ungari Venceslau, Otto Bavarul şi Carol Robert. Dimpotrivă, ea pare a fi sporit în aşa măsură, încât să poată servi ca temelie pentru o

[1]) Cf. Berzeviczy Albert, *Beatrix királyné (Regina Beatrix)*, Budapest 1908.

[2]) Cf. *Chronicon Dubnicense*, în M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, vol. III; Alex. Domanovszky, *A dubniczi krónika* în *Századok*, 1899; I. Lupaş, *Chronicon Dubnicense despre Ştefan cel Mare* în Analele Academiei Române M.S.I., Seria, III, tom. X. Bucureşti 1899, p. 353—364, şi Elekes Lajos *Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás Király*. Budapest 1937.

[3]) Cf. *Monumenta Historica*, p. IV *Emlékek Mátyás király korából* (Monumente din timpul regelui Matia), vol. II, p. 299—300: « *super qua victoria tota Transilvania nunc in triumpho ducit dies suos* ».

totală separaţiune politică a Transilvaniei de Ungaria — separaţiune pe care s'a priceput s'o pregătească regimul destrăbălat din timpul Iagelonilor şi s'o desăvârşească lovitura de graţie aplicată Regatului ungar de către oştirea turcească în lupta dela Mohács.

Porniţi pe povârnişul decadenţei morale şi politice, cârmuitorii Ungariei n'au putut fi treziţi din moleşeală nici în faţa primejdiei celei mai ameninţătoare. Pentru toate relele care bântuiau ţara, se ridicau învinuiri împotriva dinastiei străine strigându-se pretutindeni, că salvarea nu ar putea veni decât dela un rege naţional. Luptele politice dintre magnaţi şi nobilii de treapta a doua, certele pentru o eventuală succesiune la tron şi destrăbălarea morală au găsit puternic răsunet în izvoarele istorice ale deceniilor de stăpânire polonă la cârma Ungariei. Palatinul ţării, Ştefan Báthory şi voevodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, sunt înfăţişaţi ca nişte beţivani [1]), iar mitropoliţii-primaţi din Strigoniu: Toma Bakócz, Gheorghe Szatmári şi Ladislau Szalkai ca nişte desfrânaţi. In ce priveşte coruptibilitatea cârmuitorilor de atunci ai Ungariei, italianul Massaro exprima opinia că nu ar exista « nedreptate sau ignominie pe care ei să n'o săvârşească, dacă de trei-patru ori li se strecoară bani în mână » [2]). Iar cronicarul maghiar contemporan, Gheorghe Szerémi, scria că naţia sa ar fi avut atunci trei însuşiri: invidia, blasfemia şi omuciderea [3]). Dispăruse cu desăvârşire orice interes pentru binele public şi orice spirit de sacrificiu în aşa măsură, încât italianul Burgio se credea în drept să afirme că « dacă Ungaria ar putea fi salvată din vârtejul primejdiei pentru un preţ de trei fiorini, nu s'ar găsi în toată ţara trei oameni gata să aducă acest sacrificiu »[4]).

---

[1]) Cf. Victor Bruckner, *Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet elött* (Starea internă a Ungariei înainte de lupta dela Mohács) în publicaţiunea *Mohácsi Emlékkönyv*, 1926, p. 31—32.

[2]) *Ibidem*, p. 29.

[3]) *Ibidem*, p. 40: Hungari habent tres naturas: invidia, blasfemia et homicidia.

[4]) Informaţiuni tot atât de puţin elogioase despre Unguri, ca ale cronicarului Szerémi, ca ale italienilor Massaro şi Burgio, se pot citi şi în interesanta descriere a lui *Marino Sanuto* din anul 1523. Cf. Wenczel Gusttáv, *Marino Sanuto világkrónikájának Magyaroszágot illető tudositásai* (Informaţiunile relative la Ungaria din cronica mondială a lui Marino Sanuto) în *Magyar Tört. Tár* XXV. (18/8). Vezi textul acesta reprodus în limba italiană şi în traducere românească la I. Lupaş, *Paralelism istoric*, Bucureşti 1937, după *Történeti Párhuzamok. Felelet Jancsó Benedek « Politikai Hullámaira »*, Budapest 1907, p. 15—16.

5. *Lupta dela Mohàcs și urmările ei.* Tânărul rege Ludovic II și soția sa Maria, descendentă din familia de Habsburg, erau împresurați în majoritate de sfetnici străini, mai ales germani, despre cari se răspândise svonul că ar fi lunecat spre luteranism. Hotărîrile dietelor ungare, inspirate de juristul Ștefan Werböczy, când erau îndreptate în cuvinte drastice contra luteranilor, cerând ca ei să fie arși pe rug, izvorau în primul rând din ura nobililor maghiari din opoziție față de elementele germane dela curtea regală. Regele, slab de înger, mărturisea că se teme deacești Turci din Ungaria mai mult decât de cei din Turcia[1]).

Cei ce simțeau apropierea primejdiei turcești, își puneau speranța exclusiv în ajutorul străinătății. Papa Leo X făcuse proiecte de expediție cruciată în interesul Ungariei și al Poloniei, dar când a încredințat lui Toma Bakócz misiunea să pregătească cruciata în Ungaria, rezultatul a fost tocmai contrar celui urmărit: țăranii porniră sub comanda lui Gheorghe Doja împotriva nobililor exploatatori, nu împotriva Turcilor. Alte încercări de mai târziu au rămas zadarnice. Popoarele din apusul Europei nu mai puteau fi concentrate la o acțiune comună. Rivalitatea între Francezi și Habsburgi de o parte, curentul reformei religioase de alta, aruncau obstacole serioase în calea inițiativelor cu tendințe universal-creștine. Istoricul episcop Ștefan Brodarich, — autorul cronicii « De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia » — scria cu mâhnire lui Sigismund, regele Poloniei: văd că principii creștini se ceartă sau lenevesc și nu se gândesc la creștinătate. Iar Luther se întreba: la ce bun să pornim războiu împotriva Turcilor, cari lasă pe tot insul în credința sa, câtă vreme papa vrea să convertească lumea întreagă la minciunile sale diavolești așa că stăpânirea lui e de zece ori mai rea decât a Turcului. Și dacă nu ar surpa Christos pe Antichrist, cum zice Scriptura, și am vrea să stârpim vreodată pe Turci, ar trebui să începem întâi cu Papa » [2]).

In ce privește țările vecine, ele se aflau în mare parte înstrăinate de Ungaria prin politica externă greșită a regelui Matia. Cehii spuneau că ei ar fi aplicați mai curând să atace decât să apere Ungaria [3]).

---

[1]) Bruckner *l. c*, p. 34.

[2]) Cf. Török Pál, *A mohácsi vész diplomácziai előzményei* (Antecedentele diplomatice ale dezastrului dela Mohács) în *Emlékkönyv*, p. 177.

[3]) *Ibidem*, p. 186.

Atitudinea lui Matia, care n'a dat lui Ştefan cel Mare în lupta cu Turcii (la 1484) nici un ajutor armat, îl determinase pe acesta să se apropie de Casimir, regele Poloniei, jurându-i credinţă la Colomea (1485). Iar după ce s'a convins cât de puţin valorează şi alianţa polonă, şi-a dat seamă că suzeranitatea turcească, într'o formă cruţătoare, devenise pentru Moldova o necesitate istorică inevitabilă, oricât de dureros fusese atinsă prin pierderea cetăţilor Chilia şi Cetatea Albă, considerată aceasta din urmă de însuşi Sultanul ca o *cheie şi poartă* spre pământul Polonilor şi al Tătarilor [1]). Pretinsa încercare a regelui polon Ioan Albert de a recuceri cetăţile dela Marea Neagră, spre a le reda comerţului oriental polon, se prefăcu pe neaşteptate într'o expediţie contra Moldovei (1497) — scump plătită însă de către Polonia, care dela această dată înainte înclină spre o politică filo-turcească. Când la 1525 solul polon Stanislau Sprowski fu trimis să încheie pace cu Turcii pe timp de 6 ani, cercând să-i atragă şi pe Unguri, aceştia refuzară aşteptând expediţia generală creştină, proiectată de atâtea ori fără nici un rezultat. In Iulie 1526 Polonia, fiind atacată de Tătari, nu a putut oferi ajutor Ungariei primejduite.

Aşa s'a dat lupta dela 29 August 1526, în cele mai grele condiţii pentru Ungaria, complet izolată prin politica ei plină de greşeli. Conducerea militară atât de slabă şi de nepricepută a aruncat puţina oaste, strânsă în pripă, — într'o luptă fără orice perspective de biruinţă, în loc să fi aşteptat concentrarea tuturor trupelor de care ar fi putut dispune chiar şi în acele momente grele. Tânărul rege Ludovic II (în vârstă de 20 ani) ţinea să participe însuşi la luptă, ca nimeni să nu poată găsi în atitudinea lui vreo scuză pentru propria-i laşitate. Neavând nici un general destoinic, a improvizat comandant al oştirii pe arhiepiscopul *Paul Tomory* — un om cu moravuri mai severe, « un corb alb » între atâţia colegi desfrânaţi — împreună cu Gheorghe Zápolya şi Cristofor Frangepan. Armata ungară fu însă repede zdrobită, comandantul Tomory însuşi a căzut în luptă, iar Regele cercând să scape cu fuga, s'a înnecat în mlaştinile pârâului Csele. Mai târziu s'a răspândit svonul tendenţios că îndată după luptă l-ar fi ucis Gheorghe Zápolya, ca în felul acesta să deschidă

---

[1]) Cf. I. Dobrowski, *Lengyelország és a török veszedelem 1526 elött* (Polonia şi pericolul turcesc înainte de 1526). *Ibidem*, p. 133.

fratelui său Ioan, voevodul Transilvaniei, calea spre tronul regesc al Ungariei.

S'a crezut şi s'a afirmat că Ioan Zápolya ar fi întârziat cu oştirea transilvană anume ca să provoace dezastrul dela Mohács. Un cercetător recent arată însă că învinuirea aceasta e lipsită de dovezi [1]). Adevărat că Zápolya sosise la Seghedin cu 14.000 ostaşi numai la 27 August. Dar cauza acestei întârzieri a fost zăpăceala dela curtea regală, de unde i s'a trimis mai întâiu ordin, să se alăture la oastea regelui, apoi al doilea ordin să treacă în Muntenia ca împreună cu voevodul acestei ţări să atace pe Turci din spate; prin al treilea ordin i se cerea să grăbească totuşi cât mai curând spre oastea Regelui. Neştiind cum să iasă din încurcătura acestor dispoziţiuni contradictorii, Ioan Zápolya a preferit să aştepte până când omul său de încredere, Gheorghe Bácsy, trimis anume la regele Ludovic, îi va aduce din partea acestuia un răspuns lămurit, care i-a fost dat însă cu întârziere. De altfel chiar dacă ar fi sosit la timp pe câmpul de luptă, nu ar fi putut să mai schimbe situaţia desperată, fiindcă nu era comandant destoinic, iar disproporţia dintre forţele combatante ale Turcilor şi ale Ungurilor rămânea destul de mare şi după ce s'ar fi alăturat acestora din urmă oastea Transilvaniei.

6. *Alianţă între Franţa şi Transilvania.* Desmembrându-se Ungaria, în cursul înverşunatelor lupte de partid, ce s'au dat între cei doi pretendenţi la tron: Ferdinand Habsburgul şi Ioan Zápolya, acesta a reuşit mai întâi să fie ales şi înscăunat în locul înnecatului Ludovic II, menţinându-se cu ajutor turcesc aproape un deceniu şi jumătate în tronul Ungariei, iar la cârma Transilvaniei instituind oamenii săi de încredere, printre cari s'a putut strecura câtva timp şi Românul făgărăşan Ştefan Mailat — cel purtat de gândul de a desface, cu sprijinul Turcilor, Transilvania din vechile ei legături cu Regatu ungar şi de a o ridica dela treapta de Voevodat la aceea de Principat neatârnător de Coroana ungară.

Cu toate că partizanii lui Ferdinand — ales şi el rege al Ungariei — învinuiau pe «usurpatorul» Zápolya pentru toate nenorocirile deslănţuite asupra Ţării după ziua fatală de 29 August 1526, acesta a reuşit să obţină pentru calitatea sa de rege al Ungariei şi recunoaşterea

[1]) Eugen Gyalokay, *A mohácsi csata* (Lupta dela Mohács) în *M. Emlékkönyv*, p. 193—276.

Puterilor apusene. Francisc I, regele Franței, încurcat în războaie cu Carol V, fratele lui Ferdinand, n'a întârziat a-i oferi lui Zápolya, încă din Februarie 1527, întreg sprijinul său, punându-i în vedere pentru cazul că ar avea de gând să se căsătorească, o principesă franceză ca să încheie atât prietenie, cât și un raport de înrudire cu dânsul [1]). Când s'a întors trimisul francez Antoniu Rincon acasă, l-a însoțit și episcopul din Alba Iulia, Ioan Statilius, care împreună cu Ieronim Lasky a încheiat în Octomvrie 1528 tratatul de alianță între Francisc I și Ioan Zápolya —*facta fuit amicitia, fraternitas et perpetuum foedus* » [2]). Totuși proiectele matrimoniale franceze nu s'au realizat, întru cât Zápolya a zăbovit cu căsătoria până la începutul anului 1539, după ce încheiase cu Ferdinand pacea dela Oradea, cununându-se atunci cu Isabela, fiica regelui polon Sigismund dela a doua soție, o italiană din familia Sforza. Intâia soție a lui Sigismund fusese sora lui Ioan Zápolya, care deveni astfel ginerele fostului său cumnat.

Regele Angliei, Henric VIII, indispus că papa dela Roma, la stăruința lui Ferdinand, a excomunicat pe Zápolya fiindcă încheiase alianță cu Turcii, nu a întârziat a-și îndruma solii să comunice Papei displăcerea sa pentru pasul acesta, ca să nu mai cuteze sfântul scaun a se orienta după interese străine lumești, ci să purceadă potrivit cu legile dumnezeești, după dreptate și cuviință [3]). Prin această atitudine binevoitoare a dat regele Angliei sprijin puternic lui Ioan Zápolya, sporindu-i autoritatea înaintea supușilor și aliaților săi de o parte, iar de alta inspirând curții din Viena teamă de el ca de un dușman periculos.

7. *Rolul lui Gheorghe Martinuzzi.* Fiul lui Zápolya, Ioan Sigismund, era abia de două săptămâni când tatăl său, pornit la oaste contra lui Ștefan Mailat Făgărășanul, a murit în Sebeș-Alba (21 Iulie 1540). Proclamat repede rege al Ungariei, orfanul din fașă ajunse împreună cu văduva sa mamă sub epitropisirea lui Gheorghe

---

[1]) Cf. Karl Schuller, *Das Bündniss Johann Zápolya's mit König Franz von Frankreich* (Alianța lui Ioan Zápolya cu Francisc, regele Franței), în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde.* Brașov 1855, p. 322, nota: « *tum amicitiam, tum affinitatem vestram faciamus* ».

[2]) *Ibidem.*

[3]) Cf. David Angyal, *Erdély politikai érintkezése Angliával* (Contactul politic al Transilvaniei cu Anglia) în revista *Századok*, 1900, p. 314.

Utjesenovich-Martinuzzi, pe care Zápolya îl aşezase episcop al Orăzii. Dar nu se putea menţine în capitala Ungariei, care era ameninţată de trupele lui Ferdinand Habsburgul. Venindu-i în ajutor Sultanul Soliman, sub cuvânt că de o femeie schimbătoare ca vântul şi de un copil în scutece nu poate fi apărată Ungaria, o preface în paşalâc turcesc, iar capitala ei într'un scaun al islamului (26 August 1541) trimiţând pe Isabela cu fiul ei la Lipova, să ia în stăpânire Transilvania, a cărei organizare *pe vechile temelii rămase din timpul Voevodatului* progresează din an în an prin stăruinţa iscusitului Gheorghe Martinuzzi. Acesta prin autoritatea ce avea asupra regiunilor dela graniţa de vest a Transilvaniei, în calitate de episcop al Orăzii, a izbutit să înduplece şi pe reprezentanţii lor a participa la dieta din Turda (1 Aug. 1544) devenind astfel fapt împlinit *unirea lor cu Transilvania*, în dietele căreia se votau legi valabile şi pentru locuitorii acestor regiuni.

Prin politica sa de duplicitate a izbutit Martinuzzi, cu ajutorul trupelor trimise de Ferdinand în Transilvania sub comanda generalului Castaldo, să determine pe văduva regină Isabela a preda Coroana ungară şi a părăsi ţara (1551). In schimb a primit Martinuzzi titlul de cardinal, dar a plătit cu vieaţa jocul politic riscat, fiind ucis de oamenii lui Castaldo în castelul din Vinţ. Suferinţele Transilvaniei în timpul celor 5 ani de guvernare austriacă au dat ca rezultat hotărîrea unanimă a dietei din Sebeş (12 Martie 1556) chemând pe Isabela şi pe fiul ei să se întoarcă din Polonia iarăşi la cârma Transilvaniei. Fireşte, toate acestea se făceau cu prealabila învoire şi cu sprijinul Sultanului, la ordinul căruia a intrat în Transilvania cu oaste atât Pătraşcu cel Bun, Domnul Munteniei, cât şi Alexandru Lăpuşneanu, Domnul Moldovei, înlesnindu-le întoarcerea şi reaşezarea în scaun.

8. *Temeiul suzeranităţii turceşti în Transilvania. Silinţa Porţii de a împiedeca unirea Transilvaniei cu Muntenia şi Moldova a fost spulberată prin politica lui Mihai Viteazul.* Sultanul Soliman a rămas până la sfârşitul vieţii sale ocrotitor statornic al tânărului Ioan Sigismund, pe care primindu-l în vara anului 1566 în cortul său din tabăra dela Zemun, l-a asigurat prin jurământ solemn [1]) «pe marele şi sfântul Mohamed, pe tatăl său, pe laptele maicei sale, pe pâinea,

[1]) Cf. Alex. Szilágyi, *Erdély története* (Istoria Transilvaniei), vol. I, p. 387—388.

vieaţa şi sufletul său » că nu-l va părăsi niciodată, nici pe el, nici ţara Transilvaniei, în nicio strâmtoare, chiar dacă ar fi să-şi piardă toate celelalte ţări şi să rămână singur... dacă nu ar împlini făgăduinţa aceasta, el sau urmaşii săi, să le cadă asupra capetelor mânia dreptăţii dumnezeieşti şi să-i piardă, să se despice pământul şi să-i înghită cu suflet cu tot; dar şi Ioan Sigismund să-şi împlinească făgăduinţa de a trimite la timp, în fiecare an, *tributul*; tot astfel şi urmaşii săi. Sultanul îi va păzi şi apăra totdeauna în libertatea lor, şi *pe cine va vrea Ţara să-şi aleagă Principe, să fie volnică* şi, dând ştire Sultanului, acesta va trimite spre întărirea celui ales şi spre împodobirea lui un cal înşeuat, un buzdugan, un steag, o sabie şi o căciulă împănată ».

Actul (athname) întărit cu acest jurământ este de mare importanţă în istoria Transilvaniei, formând temelia relaţiunilor ei politice cu Poarta până la sfârşitul epocii de suzeranitate turcească (1688). Adevărat că dreptul de *liberă alegere* nu a fost respectat nici la succesorul imediat al lui Ioan Sigismund, la alegerea lui Ştefan Báthory pe care Sultanul s'a grăbit a-l numi, fără să mai aştepte vreun vot al dietei transilvane. Báthory urmând o politică de echilibru, la începutul domniei, se silea să aibă relaţiuni pacinice şi cu împăratul creştin dela Viena. Ştiind că acesta nu era bucuros a-i recunoaşte titlul de *Principe*, s'a mulţumit cu acela de *Voevod al Transilvaniei şi comite al Secuilor* [1]). După ce s'a convins însă de perfidia politicii vieneze, n'a mai ţinut cont de susceptibilitatea lui Maximilian ca rege al Ungariei de vest şi nord-vest, ci s'a desfăcut cu totul de orice legătură cu Regatul acesta astfel, încât o cronică românească din secolul XVII *consideră domnia lui Báthory ca început al independenţei transilvane* [2]).

---

[1]) *Regni Transilvaniae Vaivoda et Siculorum Comes* cf. A. Vereş, *Fontes Rerum Transilvanicarum*, I, p. 20.

[2]) Cf. *Istorie de Crăiia Ungurească, de când şi cum au căzut pre mânile Turcilor* publ. în Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Ureche, vol. II, p. 17—71 cf. şi P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin* M.S.I. Bucureşti 1936, p. 228—239. In această cronică se spune lămurit că după moartea lui Ioan Sigismund « *s'au deosebit Ardealul de Crăiia ungurească sub Cnezie* ». Şi *întâi Ştefan Batori* carele apoi din cnezia Ardealului l-au luat Leşii la Crăiia lor, Craiu să le fie »... Iar Miron Costin ţinea să explice la începutul letopiseţului său că « Domnilor de Ardeal le zicem *crai* ungureşti (cu toate că) *crai nu sunt*, ci direpţi *Domni* sau cneji (căci) *Crai direpţ Crăiei ungureşti este Neamţul*, că la dânsul este *cununa crăiei ungureşti cu Pojunul* ».

Chiar după ce s'a învrednicit să cârmuiască cu destoinicie Regatul polon, Ştefan Báthory păstra amintiri dureroase despre decadenţa Regatului ungar, amintiri pe care le exprima în dieta polonă dela 1585 ca un avertisment pentru Polonia să nu lunece şi ea pe povârnişul aceleiaşi decăderi ca regatul vecin al Ungariei [1]).

Desfacerea Transilvaniei din legăturile cu Regatul ungar şi organizarea ei ca Principat sub ocrotirea suzeranităţii turceşti era menită să aducă Ţara aceasta în legături mai strânse cu Muntenia şi cu Moldova, după cum cerea o veche dorinţă a locuitorilor ei. Dela însuşi Gheorghe Martinuzzi s'a păstrat o strălucită dovadă lămuritoare. El comunica cu vădită îngrijorare episcopului din Calocea încă din toamna anului 1542 că « *din vechime* se frământară Transilvănenii cu gândul să se desfacă de acest regat al Ungariei, ca *după exemplul Moldovei şi al Munteniei să se supună Turcului* ». Exprima în acelaşi timp teama că *nu vor întârzia* a face pasul acesta [2]). In acelaşi an scria Petru Perembsky — secretarul polon al văduvei regine Isabela — că pătrunzând Petru Rareş, Domnul Moldovei, în cuprinsul Transilvaniei nu a întâmpinat piedeci, fiind Ţara aceasta locuită de Români cari « din cauza identităţii limbii lor s'au alăturat cu uşurinţă Moldovenilor » [3])... Insuşi sultanul Soliman se temea că cele trei ţări: Transilvania, Muntenia şi Moldova, încăpute sub suzeranitatea Porţii otomane, se vor închega cu timpul *într'o singură ţară* [4]).

Această închegare, socotită însă ca primejdioasă pentru interesele suzeranului turcesc, care avea motive să se teamă de o forţă armată prea numeroasă ce ar fi putut rezulta din ea, s'a silit s'o împiedece aplicând Transilvaniei un regim de vasalitate mai cruţătoare decât aceea spre care fusese împinsă Muntenia încă din prima jumătate a

---

[1]) Cf. Etienne Bátory, *Roi de Pologne, Prince de Transylvanie*. Cracovie 1935, p. 265 şi Andrei Veress, *Báthory István Király*, Budapest 1937.

[2]) Hurmuzaki, *Documente*, II, p. IV, p. 328.

[3]) *Ibidem*, p. 307: « *levi de causa propter linguae societatem illis (Moldavis) adhceserunt* ».

[4]) Cf. Lad. Szalay, *Verancsics Antal összes munkái* (Operele complete ale lui Ant. Ver.) în *Monumenta. Hung. Hist.* Pest 1857, vol. I, p. 75—76: « Sed *veritus Solimanus* ne, quum aut Transsylvaniam, aut Transalpinam, aut Moldaviam occupare niteretur, *omnia haec regna in unum coirent*... quare... *maluit* honeste sub praetextu amicitiae Ioannis regis (Zápoly) *Transsylvania carere*, et ejus ac Moldavi muneribus dumtaxat frui, Transalpini vero quotannis tributa legere ».

veacului XVI, iar Moldova urma să lunece spre ea în jumătatea a doua a aceluiaşi veac.

Ceea ce a putut împiedeca Sultanul Soliman, nu a fost însă în stare să mai împiedece urmaşul său dela 1600, când prin sabia lui Mihai Viteazul cele trei ţări au putut să ajungă, măcar pentru timp scurt, sub acelaşi sceptru de stăpânire românească.

Chiar după surparea acestei stăpâniri prin asasinatul dela Turda, ţările din preajma Carpaţilor: Transilvania, Muntenia şi Moldova au rămas în cele mai strânse legături având, în ultima instanţă, acelaşi stăpân: Sultanul din Constantinopol, aceeaşi orientare politică şi acelaşi destin istoric. Cei ce puteau să pătrundă mai adânc realităţile etnice şi sufleteşti, vor fi fost în stare să-şi dea seama că ele se sprijineau şi de o lature a Carpaţilor şi de cealaltă pe nesguduita temelie a aceluiaşi neam românesc.

Cu toate acestea se mai ivesc din când în când glasuri sporadice propoveduind vechea concepţie greşită, care pretinde că Principatul Transilvaniei nu ar fi fost decât un fel de succesor al prăbuşitului Regat ungar având misiunea « să salveze pentru viitor ideea de Stat naţional maghiar » [1]).

Această concepţie nu mai este împărtăşită nici de istoriografia maghiară serioasă. Unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai ei a dovedit recent că în 1-a jumătate a secolului XVII, când împrejurări de ordin politic european au înlesnit a se crea un fel de « *suveranitate transilvană* », aceasta era de colorit ortodox-protestant (calvin) având rolul unui factor politic « *hotărît ostil tradiţionalei suveranităţi maghiare*, plăsmuită şi propagată cu mijloacele exclusive ale catolicismului în doctrina mistică despre sacra Coroană ungară » [2]).

Un profesor dela Universitatea din Budapesta, înfăţişând la congresul istoric din Varşovia « *Les idées politiques dirigeantes de la Principauté de Transilvanie de 1541 à 1690* », se vedea nevoit să recunoască înstrăinarea tradiţională a Transilvaniei de către Regatul ungar sprijinindu-şi această recunoaştere chiar pe cuvintele unuia dintre cei mai neaoşi cronicari maghiari, pe ale lui Mihail Cserei. « Pour la

[1]) Cf. recensia despre cartea lui Szentmártoni, în « *Anuarul Inst. de Ist. Naţ. Cluj* », vol. VI, p. 624.

[2]) *Ibidem*, vol. III, p. 578—580 recensia despre monografia istorică *Bethlen Gábor*, publ. de I. Szekfü la 1929.

plupart des Transylvains — scrie prof. Lukinich [1]) — la Hongrie était encore *un pays étranger* dont il fallait se defendre comme de n'importe quel autre... Selon Michel Cserei, conservateur et Transylvain intransigeant — « c'est toujours de Hongrie et des Hongrois que le péril est venu pour la Transylvanie... Jamais, pour conduire ses propres affaires, la Transylvanie n'a voulu trouver parmi ses fils des personnes capables; toujours elle a admiré les fils à face de Ianus de la Hongrie, les a adoptés, les a élevés, les a enrichis, en a fait des seigneurs; notre pauvre patrie et nous tous en avons encore l'amertume dans la bouche; c'est ainsi que nous avons perdu et la principauté et la liberté »...

Iar istoricul ceh Iosif Macurek, înlăturând afirmaţiunile tendenţioase că principii Transilvaniei nu ar fi fost în veacul XVII decât nişte continuatori ai dreptului de Stat ungar şi ai vechilor lui tradiţiuni politice, arată cu bun temeiu că ei « nu erau nicidecum călăuziţi de ideea Statului ungar, ci de aceea a unei mari Transilvanii, care să devină un factor de putere în Europa răsăriteană, să exercite influenţă asupra Principatelor dunărene şi asupra Poloniei de est. Intru cât interveneau şi în chestiunile ungureşti, nu o făceau aceasta decât pentru a transforma Ungaria vecină într'un teatru al ambiţioaselor proiecte politice, spre care erau îndrumate forţele lor prin politica turcească şi prin alianţa antihabsburgică încheiată cu Suedezii şi cu Francezii. Nu le-a lipsit nici puterea de a păstra reformaţiunea împotriva reacţiunii catolice » [2]).

[1]) Cf. Emeric Lukinich în *Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale*, tom. V. Varsovie 1933, p. 9 şi I. Lupaş, *Lecturi din izvoarele istoriei române*, Cluj 1928, p. 202—203. Aversiunea împotriva Ungurenilor şi-o exprimase cronicarul ardelean Cserei şi în forma versificată pe care editorii dela 1852 *(Cserei Mihály historidja 1662—1711)* o reproduseră chiar la început:

« Bárcsak ezután tanulj Erdély, édes hazám,
S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
Magyarországiakkal ne czimborálj oly puhán
Hogy, mint most, ne töröd jél, magad szörnyü kárán ».

(Cel puţin de acum înainte să înveţi minte Transilvanie, dulcea mea patrie, şi să trăieşti laolaltă cu proprii tăi fii; cu Ungurenii să nu te mai întovărăşeşti aşa uşor, ca să nu te căeşti, ca acum, de paguba ta grozavă).

[2]) Cf. Iosef Macurek, *Dejiny Mădaru a Uherského Statu* (Istoria Maghiarilor şi a Statului ungar), Praga 1934. Mulţumesc d-lui S. Dragomir, că a binevoit a controla traducerea aliniatului citat.

După cum rezultă din constatările reproduse aci, adevărul istoric arată că nu pe temeiurile și cu sprijinul Regatului ungar s'a putut desvolta Principatul Transilvaniei în sec. XVI—XVII, ci pe propriile sale temeiuri tradiționale, cu sprijinul ocrotirii turcești și în continuă vrăjmășie cu Ungaria, al cărei craiu era « Neamțul » și a cărei « cunună » crăiască rămăsese la Pojon—Bratislava, cum scria cu drept cuvânt cronicarul moldovean Miron Costin.

Prin situația sa geografică i s'a creat Transilvaniei un însemnat privilegiu față de Muntenia și Moldova. Aceste două țări, fiind mai expuse năvălirilor turcești și tătărești, au avut mai mult de suferit. Dar și prin suferințele ca și prin isbânzile lor au servit veacuri de-a-rândul ca niște tranșee întru apărarea cetățuii transilvane, dându-i mai multă siguranță și stabilitate, de cum o aveau ele, făcându-i cu putință să progreseze mai repede și pe temeiuri mai solide.

La toate progresele Transilvaniei au contribuit însă, direct și indirect, cele două țări din sudul și răsăritul Carpaților, prin lunga serie a unor sacrificii neprecupețite.

Conștiința unui destin comun al acestor trei țări surori (Voevodatul Transilvaniei, al Munteniei și al Moldovei) nu a lipsit nici în evul mediu. O găsim exprimată lapidar într'o scrisoare a lui Alexandru Aldea — unul din fiii și urmașii lui Mircea cel Bătrân — către Sibieni cărora le spunea că, dacă s'ar întâmpla să piară Țara Românească, ar pieri și ei [1]). Aproape la fel o exprimă în același secol și Crâstian, pârcălabul din Târgoviște, scriind Brașovenilor că *Țara Românească este și a lor — provincia nostra, tam vestra* [2]).

Fără Ungaari și împotriva ei s'a putut desvolta Transilvania chiar în epoca ei de înflorire politică și economică-culturală, când a reușit să împlinească o misiune de oarecare importanță europeană; fără sprijinul Țării Românești însă — niciodată.

---

[1]) Cf. I. Lupaş, *Sibiul ca centru al vieții românești din Ardeal* în An. Inst. de Ist. Naț. Cluj, vol. V, p. 41 și I. Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund.* București 1919, p. 148.

[2]) Cf. scrisoarea din 17.XI.1476 în Hurm. Doc. XV. 1, p. 95.

POLITICA ECONOMICĂ AUSTRIACĂ ŞI COMERŢUL TRANSILVANIEI IN VEACUL XVIII

de I. MOGA

I

MERCANTILISMUL AUSTRIAC ŞI TENDINŢELE DE EXPANSIUNE ECONOMICĂ RĂSĂRITEANĂ PÂNĂ LA 1718

Se ştie că principiile doctrinei mercantiliste au ajuns a fi răspândite în ţările austriace încă în a doua jumătate a veacului XVII, datorită scrierilor şi activităţii lui Ioachim I. Becher şi W. Hörnigk, cari prin transplantarea şi aplicarea la împrejurările specific locale a metodelor economice colbert-iste, voiau să scoată ţările germane de sub dominaţia industriei franceze şi engleze şi să dea imperiului austriac forţa economică necesară pentru a putea pune frâu politicei de egemoniei universală a Regelui Soare. Principiile mercantiliste, a căror aplicare sistematică fu sufocată în acest veac de nepriceperea, venal tatea şi fiscalismul orb al factorilor conducători dela Viena, ajunseră a fi program de guvernământ şi temelie a politicei interne şi externe austriace abia în veacul XVIII, când imperiul habsburgic înlăturat din competiţiunile politice central şi vest-europene, caută să se despăgubească prin expansiune teritorială şi economică spre Răsărit. Astfel mercantilismul austriac, îndată după semnarea păcii dela Carloviţ, ajunge să reglementeze şi viaţa economică a Transilvaniei şi multe d n ideile şi realizările lui Becher vor fi încercate şi în parte aplicate şi în această provincie. Din aceste motive credem necesară o scurtă recapitulare a principiilor răspândite de cei doi doctrinari amintiţi. Ioachim I. Becher, în al său « Politisches Diskurs » [1]), spre

[1]) Politisches Diskurs von den eigentlichen Ursachen des Auf = und Abnehmens der Städte, Länder und Republiken, in specie, wie ein Land Volkreich und Nahrhaft zu machen und in eine rechte Societatem civilem zu bringen,

deosebire de oamenii politici ai vremii orbiţi de un fiscalism neîndurător, văzu că slăbiciunea ţărilor germane provine din raritatea locuitorilor plătitori de impozite, în timp ce puterea ţărilor vecine, Franţa, Olanda şi Anglia, stă tocmai în densitatea populaţiei producătoare de bunuri materiale şi în organizarea şi intensificare raţională a vieţii economice interne. Becher e atât de convins de acest lucru, încât aşează în centrul sistemului său economic « populosität »-ul, în serviciul căruia trebuie să stea întreagă ierarhia statului. Statul pentru el e « eine volkreiche nahrhafte Gemeine » în care deosebeşte două categorii de indivizi: cei ce servesc comunitatea şi deci trebue să fie întreţinuţi de ea, cum sunt autorităţile, clerul, învăţaţii, medicii, farmaciştii şi armata, iar în a doua categorie sunt cei ce « die societatem civilem essentialiter constituiren », anume ţărănimea, meşteşugarii şi negustorii, producători şi valorificatori de bunuri materiale. Aceşti din urmă trei factori sunt organic legaţi prin consumaţie, existenţa fiecăruia fiind condiţională de funcţiunea celorlalţi doi, toţi împreună hrănind colectivitatea. Pe cât de preţioasă e munca ţăranului, care cultivă şi exploatează materia primă şi a meşteşugarului, care o transformă în articole de consumaţie, pe atât de necesară este activitatea negustorului, care le valorifică, şi cum « hrana unei comunităţi stă în negocierea (verhandlung) şi prefacerea în bani (versilberung) a bunurilor sale », orice ar împiedeca această operaţiune, provoacă scăderea populosităţii.

Mijlocul de schimb fireşte este moneta metalică, dar spre deosebire de dogma cunoscută mercantilistă, Becher nu atribue banului valoare exclusivă intrinsecă. Mărturiseşte şi el odată că « banul este nervul şi sufletul unei ţări » şi deci trebue păstrat în interiorul graniţelor şi sporit, dar moneta pentru el e înainte de toate un principal mijloc de valorificare şi schimb, care dă multiple posibilităţi de hrană şi determină sporirea populaţiei. Factorul principal care hrăneşte şi sporeşte populaţia este deci comerţul, de aceea Becher se ridică energic împotriva tuturor piedicelor ce se pun în calea perfecţionării fabricatelor şi a liberei lor valorificări, cum

Ediţia I la Frankfurt 1668; Ed. II 1673; Ed. III 1688; Ed. IV 1721; Ed. V 1754; Ed. VI 1759. Cfr. *Wilhelm Roscher,* Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland. München 1874, p. 272.

sunt în domeniul industrial breslele, iar în cel comercial mono —, poli — și propoliurile, precum și negustorii ambulanți, cari vând de obiceiu marfă streină, rea și scumpă, în detrimentul produselor indigene și a colectivității. Deasemenea este ostil târgurilor cari îngrămădesc marfă streină și obicinuesc negustorii a nu se aproviziona a primo fonte; excepție face doar pentru mărfurile sezoniere: grâu, vite și lână. In schimb susține sistemul depozitelor.

In principiu Becher, pătruns de spiritul olandez, înclină spre libertatea comerțului. Totuși în ale sale « Reguli mercantiliste » cere restricțiuni pentru exportul materiilor prime indigene și pentru importul mărfurilor streine cari pot fi fabricate în țară, sau totala excludere a celor de cari societatea se poate lipsi, cum ar fi articolele de lux. Prin asemenea măsuri se asigură valorificarea și consumul produselor indigene, se oprește ieșirea banilor din țară și se intensifică industria și negoțul, obținându-se în schimbul cu streinătatea un permanent câștig. Becher preconiza favorizarea marelui comerț exercitat de particulari, dar mai cu seamă de societăți comerciale, *companii*, cari dispun și de capital și și de credit în streinătate, în mai însemnată măsură decât particularii. Aceste mari organizații de negoț trebuiau sprijinite cu privilegii, scutiri de vămi etc, iar activitatea lor reglementată de guvernanți. Se ajunge astfel la absolutismul economic de stat, pe care Becher îl voia exercitat în întreagă viață economică prin patru instituții: o casă de aprovizionare (Provianthaus) care stabilește anual prețul cu care magaziile statului cumpără cerealele țăranilor, o casă a muncii (Werkhaus) care să procure lucru șomerilor; o casă de comerț (Kaufhaus) care să unească și să coordoneze întreg comerțul companiilor și a marilor negustori particulari și care să aprovizioneze pe micii negustori, și o bancă a statului care să facă inutil exportul monetei.

Acestui sistem [1]) Becher s'a străduit să-i dea viață și datorită stăruinței lui s'a înființat la 1664 *Orientalische Compagnie*, iar la 1666 *Collegium Commerciorum*, în fruntea căruia fu numit Sinzendorf.

[1]) Elementele acestui sistem, după cum arată *Roscher*, nu sunt originale. Provianthaus-ul amintește instituția Annonei din Roma și Neapol sec. XV-XVI; Werkhaus-ul imită instituții daneze preconizate dela încep. sec. XVII, iar băncile și companiile de comerț erau cunoscute în Franța, Anglia și Olanda. Cf. *Roscher*, *op. cit.*, p. 286.

Acesta însă, prin nepăsarea şi ostilitate sa faţă de Becher, zădărnici atât activitatea Colegiului, cât şi străduinţele lui Becher de a întemeia mult doritul « Werkhaus ». Totuşi programului economic a lui Becher se datoreşte înfiinţarea la 1672 a *fabricei de textile din Linz*, înzestrată de împărat cu privilegium privativum pentru fabricatele de lână [1]) menite a acoperi nevoile consumului intern şi a alimenta comerţul răsăritean al Companiei Orientale. Om de iniţiativă practică, Becher se duse în Olanda, unde iniţie un prim transport de vinuri din Ungaria, dar toate străduinţele lui de a permanentiza acest rentabil negoţ prin Colegiul Comercial, se sdrobiră de nepăsarea Camerei Aulice presidate de acelaşi Sinzendorf [2]).

Cu toată ostilitatea pe care persoana lui Becher o trezi în cercurile înalte, ideile lui economice au frământat încă multe decenii creerul oamenilor politici şi al economiştilor austriaci şi ele găsiră o largă răspândire prin cartea cumnatului său P. W. v. Hörnigk « Oesterreich über alles, Wann es nur will » [3]) mult citată şi comentată în universităţi şi în lumea politică, în cât, cu prilejul centenarului primei ediţii, editorul din 1784 n'a ezitat a afirma că « Oesterreich den grössten Theil seines Wohlstandes diesen Buche zu danken habe », iar împăratul Iosif II adeseori se referă la ea [4]).

Cartea fusese scrisă în timpul când Ludovic XIV, prin politica camerelor de reuniune, atinse grav interesele şi posesiunile germane la Rin, iar Turcii asediau Viena. Hörnigk clocoteşte de ură împotriva Francezilor, cari cu « viclenia lor » au adus Austria la ruină. Prevede şi doreşte un războiu care să ducă oştile imperiale până în Franţa, dar asemenea ofensivă trebue pregătită economiceşte prin emanciparea ţărilor germane de sub egemonia mărfurilor franceze şi ridicarea industriei şi comerţului austriac, pentru a face din imperiul habsburgic cel mai puternic stat european. Nimic nu-i lipseşte pentru

---

[1]) *Dr. Viktor Hofmann*, Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. *Archiv für österreichische Geschichte*, 108 Band. Wien 1919, p. 357 squ.

[2]) *Dr. Takáts S.*, Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I Lipót alatt. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, VI, p. 349—350.

[3]) Oesterreich über alles, Wann es nur will. Das ist Wohlmeynender Fürschlag, Wie Mittelst einer, wohlbestellten Landes-Oeconomie Die Kays. Erb-Lande in kurzen über alle ander Staaten von Europa zu erheben, und mehr ale einiger derselben, von denen independent zu machen. P. W. v. H. 1684.

[4]) *Roscher, op. cit.*, 290.

a atinge acest scop. Ţările imperiului sunt mai bogate decât oricare alt stat în metale preţioase şi materii prime de tot felul, ele aşteaptă doar să fie raţional exploatate şi valorificate. Raritatea populaţiei nu e o piedică de netrecut, deoarece şi Franţa, Olanda şi Anglia au pierdut multă populaţie în războaie şi totuşi, printr'o politică economică protecţionistă, chiar nedispunând de atâtea materii prime ca imperiul habsburgic, s'au ridicat la situaţia de mari puteri economice şi politice. Aceeaşi metodă trebue să o urmeze deci şi Austria şi în acest scop Hörnigk, reeditând ideile lui Becher, prescrie ca norme ale politicei mercantiliste pe care statul trebue să le urmeze: explorarea amănunţită a solului pentru aflarea şi exploatarea cât mai intensă a zăcămintelor de metal preţios; oprirea totală a ieşirii aurului şi argintului din ţară; prelucrarea materiilor prime indigene şi exportul lor în cât mai mare cantitate prisoselnică în streinătate, fără a face schimb cu mărfuri streine, ci valorificându-le în aur şi argint; restrângerea consumului intern la produse indigene, iar mărfurile străine de neapărată trebuinţă să fie procurate din prima mână şi nu pentru bani, ci prin schimb de fabricate interne; niciun import de mărfuri în regiuni unde aceste mărfuri pot fi fabricate în cantitate şi calitate mulţumitoare şi, în sfârşit, sporirea populaţiei şi aplicarea ei în îndeletniciri practice, aducătoare de venit util pentru indivizi ca şi pentru colectivitate [1]).

Aceste reguli mercantiliste, găsiră în a doua jumătate a sec. XVII puţină ascultare la cercurile conducătoare vieneze, cari socoteau programul economic a lui Becher prea anevoios faţă cu necesităţile stringente de bani pentru războaiele în cari era angajat Leopold I. Şi apoi nici acea creaţiune mercantilistă, Compania Orientală, în care se puseseră mari nădejdi, n'a dat rezultatele aşteptate. Dimpotrivă, din cauza mărfurilor rele şi puţine, produse de începătoarea industrie austriacă, această Companie ajunse a servi mai de grabă comerţul strein printr'un intens import de mărfuri răsăritene, decât interesele austriace prin valorificarea produselor indigene. Astfel, la 1672, Camera Aulică se plângea că de un timp nu mai sunt bani de aur în ţările M. Sale, deoarece câţi au fost toţi s'au scurs prin Ungaria în

[1]) *W. Roscher*, *op. cit.*, p. 292; *Fr. M. Mayer*, Die Anfänge des Handels und Industrie in Oesterreich und die Orientalische Compagnie. Innsbruck 1882, p. 15 squ.

Imperiul Otoman. Se pune deci în vedere conducătorilor Companiei Orientale să ia măsuri ca moneta bună să fie reţinută în ţară [1]). Lipsa de bani constrânse guvernul imperial să facă pretutindeni unde se putea împrumuturi şi când şi acest mijloc s'a epuizat, s'a recurs chiar şi la acele cunoscute « methodes practicables » — ecreşcenţe bolnăvicioase ale mercantilismului — de cari erau pline curţile europene şi cari ofereau soluţii « infailibile » pentru a câştiga în câteva luni multe sute de mii de florini [2]). Fireşte că nici asemenea disperate expediente n'au putut umple golurile vistieriei şi tot exploatarea raţională a bogăţiilor naturale şi intensificarea industriei şi a marelui comerţ, se impuneau ca singurele mijloace de salvare a economiei sdruncinate din imperiul habsburgic.

Ultimii ani ai veacului XVII deschideau pe seama lui Leopold I vaste perspective pentru o asemenea politică economică. Ungaria fu eliberată de stăpânirea turcească, iar Transilvania recunoscuse de un deceniu suzeranitatea austriacă, ceeace pentru economia imperiului însemna fără îndoială un important câştig teritorial, cele două ţări nou cucerite, — « neoaquistica » —, fiind destinate a furniza materii prime şi a consuma produsele industriei din ţările ereditare habsburgice, — şi Leopold nădăjduia să-şi întindă stăpânirea până la Marea Neagră pentru a stabili egemonia comerţului austriac în Balcani şi în Levant. Imprejurările politice se desenau a fi favorabile ca niciodată. Se aştepta moartea iminentă a lui Carol II şi izbucnirea războiului pentru succesiunea la tronul Spaniei şi, drept consecinţe inevitabile, închiderea Mării Mediterane de către flota franceză şi oprirea comerţului englez şi olandez în Levant, prilej unic pentru Leopold de a impune preponderanţa comerţului austriac pe întreagă întinderea Imperiului Otoman. De aceea, în preajma semnării tratatului dela Carlovitz, împăratul a şi mărturisit că socoteşte comerţul oriental ca cel mai important din Europa şi că intenţionează să organizeze acest negoţ în beneficiul statelor austriace prin încheierea unui « particulare commercii tractatus » cu Poarta [3]).

Viena era cuprinsă acum de febra vastelor planuri de expansiune economică orientală. In acest scop fură întocmite nume-

[1]) *Takáts S. op. cit., Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle,* VI (1899), p. 355.

[2]) *Idem, ibidem,* p. 344.

[3]) *Idem, ibidem,* p. 359—360.

roase proiecte de organizare a comerţului răsăritean, între cari unul din cele mai complete era cel redactat de contele Marsigli. O comisiune fu trimisă să studieze la faţa locului starea negoţului, a porturilor şi împrejurărilor din Imperiul Otoman; o delegaţie plecă la Poartă pentru negocieri şi în nădejdea apropiatei semnări a tratatului, la Viena se şi întocmi lista negustorilor capabili a desfăşura comerţul cu Răsăritul. Curând o societate de negustori olandezi obţinu dela Leopold I un privilegiu, prin care i se încuviinţa dreptul de a duce în Răsărit postav olandez şi morav şi galanterie de Nürnberg, cu condiţia să-şi încarce corăbile la Viena, transportând marfa pe Dunăre, fără să plătească vama de transit prin Ungaria, până la Belgrad, urmând ca de aici să continue drumul pe uscat. In primăvara anului 1704, doi din aceşti negustori plecară la Constantinopol, cu misiunea de a permanentiza comerţul între cele două imperii vecine, pe lângă obicinuita vamă de 3%. In raportul ce-l făcură consiliului de războiu despre rezultatul călătoriei lor, cei doi negustori arătau că împrejurările sunt favoravile, transportul mărfurilor putându-se face cu cheltuială puţină şi în condiţiuni prielnice. «Ne-am convins — spun ei — că negoţul oriental va îmbogăţi nu numai erariul ci şi Ungaria şi Transilvania, dând posibilităţi de traiu şi locuitorilor din ţările vecine» şi prin intensificarea acestui comerţ «s'ar putea atrage în noile provincii austriace acei locuitori, cari, după încheierea păcii dela Carlovitz, s'au refugiat în Turcia din cauza greutăţii dărilor şi a lipsei de alimente». «Acest comerţ este cel mai important din Europa», de aceea cei doi negustori stăruie să se trimită cât mai de grabă plenipotenţiari pentru încheierea tratatului cu Poarta, mai cu seamă că paşa dela Belgrad a şi primit ordin să nu mai permită negustorilor streini să pătrundă pe teritoriul otoman. Guvernele austriace au şi depus necontenite stăruinţe în acest scop la Poartă, dar fără rezultat [1]). Abia când Turcia fu înfrântă prin războiul din anii 1716—1718, Carol VI reuşi să constrângă Poarta, ca pe lângă cesiunile teritoriale făcute în favoarea Austriei prin tratatul de pace dela Passarovitz, cu o săptămână mai târziu să semneze şi mult doritul tratat de comerţ.

---

[1]) *Dr. Takáts S. op. cit., Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.* VI (1899), p. 409—412.

II

PRIMELE MĂSURI MERCANTILISTE IN TRANSILVANIA PÂNĂ LA 1718

In timp ce la Viena se croiau vaste planuri de expansiune economică orientală, Transilvania aştepta încheierea negocierilor de pace cu Turcii, nădăjduind că odată cu restabilirea liniştei la hotare, trupele imperiale vor părăsi garnizoanele ardelene, locuitorii vor fi scutiţi de grelele dajdii de războiu şi ţara va porni pe calea refacerii economice. Guvernul ardelean, îndată după încheierea păcii, a şi raportat lui Leopold că din cauza războiului, a multor incursiuni duşmane şi a greutăţilor de întreţinere a oştilor, Transilvania e complet ruinată economiceşte şi ţărani, mai cu seamă cei din Bihor şi Zarand au fugit în Turcia [1]); dacă nu vor fi retrase regimentele, sau M. Sa nu va ajuta cu bani întreţinerea lor, se va depopula şi restul Transilvaniei [2]).

Armata însă nu putea fi retrasă câtă vreme stăpânirea austriacă nu era deplin consolidată şi guvernul imperial avea întemeiate motive a nu se încrede în Ardeleni. Ţărănimea încă trebuia oprită să mai emigreze, prin scăderea dărilor, cercurile vieneze arătând stăruitor interes pentru acest «vivum aerarium».

Starea ţăranilor ajunse de nesuferit mai cu seamă din pricina slujbaşilor venali şi a câtorva familii de magnaţi, cari luând în arendă veniturile fiscale, vamale şi camerale le explotau nemilos în beneficiul propriu, lipsind vistieria de sumele cu cari să contribue la întreţinerea oştirei şi lăsând această sarcină pe seama roboturilor ţărăneşti. Din aceste motive guvernul vienez, cu toate protestele magnaţilor ardeleni, dădu administrarea veniturilor erariale pe mâna funcţionarilor austriaci şi institui o comisie care cercetă capacitatea de plată a locuitorilor, putinţa de exploatare a solului şi a bogăţiilor naturale, precum şi starea prezentă şi rentabilitatea industriei şi a comerţului [3]). In acest program de redresarea economică a ţării se

---

[1]) *Hurmuzaki*, V, p. 537—538.

[2]) *Dr. Lukinich Imre*, Egy erdélyi kereskedelmi Társaság terve 1703-ból. *Szazádok*, 1914, p. 464.

[3]) *Idem*, o. c. p. 465—467; *Sinkovits I.*, Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén, în *Emlékkönyv Domanovszki Sándor*, Budapest 1937, p, 532—534; *Hurmuzaki*, XV$_1$, p. 1497 squ.

da mare importanţă negoţului, care dela căderea Orăzii sub Turci ajunsese continuu deficitar. Materii de export, capabile a rezista concurenţei streine, ţara avea, în primul rând arama şi mai cu seamă mercuriul, care ajunsese să fie exportat până în Indii şi în America [1]), apoi exportul de sare, pentru înlesnirea şi intensificarea căruia guvernul austriac preconiza transportul pe apă, intenţionând să facă navigabil Someşul [2]). Cu toate acestea o « Specificatio universarum rerum et mercium» întocmită în anul 1701 arăta că faţă de importul de mărfuri în valoare de 799,080 fl., exportul ardelean abia se cifra la 422,360 fl., iar transtitul mărfurilor streine nu depăşia suma de 60.000 fl. [3]).

Pentru a îndrepta situaţia, guvernul imperial se grăbi a lua măsurile dictate de regulele economice ale timpului, căutând să înfrâneze luxul şi să intensifice industria indigenă, constrângând populaţia să se mulţumească cu produsele locale. In acest scop, la recomandarea Camerei Aulice, împăratul Leopold I, prin patenta din 3 Iulie 1702, ordonă ca, începând cu data de 1 Ianuarie 1703, să fie oprit a introduce în ţările succesorale ale Austriei, fie pentru comerţ, fie pentru industrie, orice fel de pânză sau piele străină, cu excepţia pielei ruseşti sau prusiene, numită vulgar bagaria. Postav fin de provenienţă streină numai nobilimea, consilierii aulici, funcţionarii, doctorii şi alţi cetăţeni de seamă sunt îndreptăţiţi a purta. Pentru a asigura cantitatea necesară de materii prime pe seama industriei indigene, lâna şi tortul, numai în formă brută şi pe lângă o dublă taxă vamală mai poate fi exportată, de asemenea pieile numai în formă crudă, nelucrate, şi cu un spor de 45 creţari de bucată peste vama obişnuită, mai pot trece graniţa. Populaţia deci de acum înainte va trebui să consume produsele indigene, cu excepţia pielei amintite şi orice contravenient la această ordonanţă urma să fie pedepsit de autorităţi, întâiu cu sechestrarea mărfurilor (îmbrăcămintei, vinurilor, cailor etc.) prohibite, iar în caz de recidivă cu pedeapsă şi mai aspră [4]). Rescriptul imperial, cu care această patentă fu trimisă cancelariei ardelelene, sublinia că ordonanţa tinde la stimularea

---

[1]) *Dr. Takáts S., Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,* VI, 1899, p. 352.

[2]) *Dr. Lukinich I., Szazádok,* 1914, p. 467.

[3]) *Tagányi Károly,* în *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,* 1879, p. 384—397.

[4]) *Karlovszky Endre,* Erdély iparosai az 1702-iki védvámokról. *Magy. Gazdaságtört. Szemle,* IV (1897), p. 419—420.

producţiei indigene şi deci staturile ardelene sunt solicitate să sprijinească pe producătorii şi industriaşii din Transilvania şi orice măsură ar crede-o bună în acest scop, să o aducă la cunoştinţa monarhului. Guvernul ardelean însă, era de părerea că patenta s'a dat în favoarea aproape exclusivă a industriei austriace şi nicidecum a celei ardelene. Pentru a dovedi acest lucru convocă pe reprezentanţii breslelor interesate, cari se grăbiră a mărturisi, de o parte că fără lâna şi pieile aduse din Ţara Românească ele nu pot trăi, de altă parte că cu mijloacele ce le stau la dispoziţie nu sunt în stare să acopere nevoile consumului intern [1]).

De aceste plângeri însă guvernul imperial nu ţinu seamă, deoarece pentru politica economică a cercurilor conducătoare din Viena regimul breslelor era de mult condamnat [2]) în favoarea marei industrii, capabilă să alimenteze comerţul de export şi de concurenţă. Măsurile prohibitive fură menţinute deci cu atât mai mult, cu cât prin ele se urmărea oprirea monetei bune în ţară, pentru nevoile armatei imperiale însărcinată cu potolirea răscoalei lui Francisc Rákoczi.

Izbucnirea rebeliunii în Ungaria şi extinderea ei şi în Transilvania a aruncat această provincie într'o ne mai pomenită anarhie şi mizerie [3]), impunându-i grele sarcini pentru întreţinerea oştirilor imperiale şi zădărnicindu-i orice putinţă de comerţ spre Apus şi Nord. Acest negoţ a putut fi reluat pentru un scurt timp spre Iaroslav şi Debreţin abia după înfrângerea rebelilor la Jibău (Nov. 1705), când vedem că în noul tarif fixat pentru vama dela Turnu-Roşu se prevăzură şi taxe pentru mărfurile de transit spre Nord [4]). In primăvara anului 1707 însă, revoluţionarii erau din nou stăpâni în Transilvania şi comerţul apusean abia cu doi ani în urmă îşi putu relua cursul, când mişcarea lui Francisc Rákoczi intră în declin. In aceşti ani de necontenite tulburări izvorul de aprovizionare al oştirii imperiale şi al

---

[1]) *Karlovszki E.* în *Magyar Gazdaságtört. Szemle*, 1897, p. 420—422.

[2]) *Heinrich Reschauer*, Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bureaukratie. Wien, 1882, p. 4 squ.

[3]) *Hurmuzaki*, Docum. XV_2 p. 1501—1504.

[4]) *Hurmuzaki* Docum. XV_2, p. 1510—1511. Pentru vama românească din 1705 v. *N. Iorga*, Studii şi Doc. XII, p. 14—16.

populației ardelene au fost Țările Române, ai căror negustori inundaseră provincia cu monetă rea streină, ducând cu ei buna monetă imperială. Guvernul vienez se grăbi deci să ordone scoaterea treptată din țară a banilor răi românești și poloni, stabilind cursul de schimb la cel obișnuit în capitala imperiului [1]. Cu acest prilej, comandantul oștirii din Transilvania, cercetând cauza pentru care banii buni trec în mare cantitate în țările vecine, constată că aceasta se datorește în primul rând importului de vinuri din Moldova și Muntenia, aduse nu pentru neapărate trebuințe, ci mai de grabă din « neastâmpărata poftă a unora.... spre marea pagubă a județelor și a scaunelor viticole ardelene ». El obținu deci dela dieta din Mediaș (Nov. 1710) hotărîrea, ca importul vinurilor românești să fie oprit, sau să fie admis numai pe lângă plata vămei prescrise, fără a se mai acorda scutiri. Se mai prevedea apoi ca negustorii străini să nu treacă banii str:nși în acest fel peste graniță, ci să cumpere în schimb mărfuri ardelene. Totodată fu urcat tariful vamal pentru porcii, sarea și mai cu seamă pentru vinurile românești, dându-se în acest sens instrucțiuni oficiilor vamale [2].

III

UN PLAN DE ORGANIZARE MERCANTILISTĂ A COMERȚULUI TRANSILVAN ȘI RIVALITATEA DINTRE NEGUSTORII STREINI ȘI CEI BĂȘTINAȘI

Măsurile economice și financiare ale Vienei au fost privite în Transilvania totdeauna cu rezervă și ostilitate, fiind și acum considerate ca tot atâtea mijloace de exploatare fiscală a țării în beneficiul exclusiv al visteriei împărătești. Comisiunea imperială, în lucrările ei de reorganizare economică a Transilvaniei, întâmpină în chestiunea repartiției impozitelor constanta opoziție a dietei ardelene [3], care tot atât de renitentă s'a arătat și față de proiectul de a face navigabil Someșul, motivând că aceasta ar ruina pe locuitorii cari se ocupă

---

[1] *Hurmuzaki*, XV2, p. 1538—1539.

[2] *Hurmuzaki*, Docum. XV², p. 1546—1549.

[3] *Dr. Lukinich I. op. cit.*, *Századok* 1914, p. 465—466.

cu cărăuşia sării [1]), precum şi faţă de patenta împărătească din 1701 privitoare la prohibirea mărfurilor streine, guvernul ardelean fiind convins că aceste măsuri nu sunt menite a proteja valorificarea produselor naturale şi industria ţării, ci pe cea a provinciilor ereditare austriace [2]). Astfel politica mercantilistă vieneză se lovea în Transilvania atât de lipsa de înţelegere a staturilor ţării, cât şi de interesele breslelor, a căror putere de producţie era prea mică pentru a putea beneficia de măsurile protecţioniste luate în favoarea marei industrii. Guvernul imperial însă stăruia în planurile de reorganizarea a comerţului acestei provincii potrivit principiilor mercantiliste şi în această străduinţă întâlni persoana luminatului cancelar ardelean Nicolae Bethlen, care încă din 1670 întocmise proiectul unei Societăţi comerciale ardelene, proiect pe care-l modifică la 1689, pentru ca acum (Martie 1703) [3]) să-l refacă din temelie în spiritul gândirii lui Becher şi în cadrul politicei generale economice a imperiului.

Cancelarul încă din vara anului 1702 se afla la Viena, unde intră în legătură cu italianul Giuseppe Vecelli, — ajuns mai târziu consilier cameral şi director al afacerilor comerciale — care desfăşura o intensă activitate pe lângă guvernul austriac şi cel englez, ca întreg comerţul levantin să fie îndrumat pe Elba, Odera, Dunăre şi Marea Neagră, deschizând astfel pe seama ţărilor habsburgice perspectiva unui nesfârşit izvor de bogăţie [4]). Sfaturi practice primi apoi cancelarul dela marele negustor armean Zaharia Segedwick, un excelent cunoscător al împrejurărilor din Europa sudestică şi din Levant, care de curând obţinu dela Leopold I pentru societatea comercială de sub conducerea sa, privilegiul pe 10 ani de a transporta postav din Anglia în Persia şi de a aduce de acolo mătasă brută, cu condiţia să urmeze ruta dela Hamburg pe Elba şi Moldova la Leitmeritz, de acolo pela Praga la Linz, apoi pe Dunăre la Viena şi Buda, iar de aici pe uscat peste Cluj, Braşov şi prin Ţara Românească spre Levant şi invers [5]). De acord cu proiectele lui Vecelli

---

[1]) *Dr. Lukinich I.* o. c. *Századok,* 1914, p. 467.

[2]) *Magyar Gazdaságtört. Szemle,* 1897, p. 420 squ.

[3]) *Századok,* 1914, p. 474.

[4]) *Takáts S. op. cit., Magyar Gazdaságtörteneti Szemle,* 1897, p. 441—443.

[5]) *Takáts S. op. cit.,* p. 361. La dus taxa de transit o plătea la Viena, iar la întors la Braşov.

și Segedwick, cancelarul ardelean la începutul anului 1703 întocmi deci proiectul *Societății de comerț ardelene* în așa fel, ca ea să împlinească în această provincie atribuțiile colegiului comercial realizat de Becher. Pentru a lămuri pe înțelesul contimporanilor săi ardeleni rostul proiectului, cancelarul invocă dogma curentă mercantilistă că «pecunia nervus belli, vel nervus rerum agendarum», iar lipsa de bani este și pentru Transilvania izvorul tuturor relelor de cari sufere. E greșită însă părerea acelora, cari cred că unde nu e mare și porturi, nu e nici bogăție, fiindcă numai acolo circulă și se aglomerează banul. Bogate sunt și pot deveni toate țările cari au avuții naturale — cum e Transilvania — dacă ele sunt valorificate prin comerț. Această valorificare se poate face prin exportul produselor de cari abundă țara și prin aducerea din țările streine a materiilor prime și prelucrarea și exportul lor ca fabricate, pe lângă un câștig însemnat. Trebue îngrijit însă ca numai bani buni să fie în circulație, banii să nu iese în cantitate prea mare din țară, oameni fără de lucru să fie cât mai puțini și locuitorii să nu aibă o singură ocupație. Țările cari țin seamă de aceste reguli, ca Franța și Anglia, progresează, în schimb cele cari abundă în mâncare și băutură, rămân în urmă, fiindcă populația e leneșe, nu se aplică la meșteșuguri, numai bea și mănâncă, cum e cazul Poloniei, Ungariei, Transilvaniei, a Moldovei și a Munteniei, aceste două din urmă fiind însă mai pline de bani, deoarece popoarele balcanice, avizate la produsele lor, le cumpără pe preț bun.

Acum se pune întrebarea dacă Transilvania, lipsită de căi fluviale, se va putea înbogăți? Fără îndoială că da — spune cancelarul —, prin politica iscusită de pe vremea principelui Gavriil Bethlen, exploatând aurul, argintul, fierul, cositorul, arama și sarea, apoi prăsirea vitelor și a cailor, cari toate dau suficientă marfă de export, iar pentru înlesnirea transportului pot fi făcute navigabile, Tisa, Mureșul, Someșul și Oltul, iar orașele pot deveni centre indusstriale, dacă meșteșugarii noștri ar fi înzestrați cu pregătirea tehnică necesară. Trebue să se țină seama apoi, că prin poziția sa geografică, Transilvania s'ar putea situa în drumul comerțului răsăritean, fiind potrivită a deveni locus deponendis et permutationis pentru mărfurile din Persia, Orient și din Polonia, cari se îndreaptă spre Apus și Nord. Toate acestea însă nu pot fi realizate prin energia unui singur om,

de aceea trebue organizată *o companie de comerţ* după modelul Companiei Indiilor Orientale din Belgia. Această companie să fie condusă de un *consiliu* compus din 6—7 membri salariaţi şi un preşedinte. Consiliul trebue să fie cu neclintită credinţă faţă de monarh, faţă de ţară şi de companie, străduindu-se a aduce ieftinătate şi folos patriei. Pentru a-şi putea împlini această misiune însă e necesar ca *nimic din ceea ce poate fi comercializat în ţara aceasta să nu poată fi exportat, nici importat, nici transitat, fără ştirea şi încuviinţarea acestei companii.* In acest scop, ca primă măsură, se impune luarea în arendă a vămilor.

Capitalul rulant al companiei se va compune din cota plătită de membri societăţii, cu condiţia ca această cotă să poată fi vândută, dar în primul rând membrilor companişti şi numai în al doilea rând streinilor; la nici un caz însă cota nu mai poate fi retrasă, deoarece numai prin asigurarea neatinsă a capitalului compania va putea activa nestânjenită.

Compania va putea să desfăşoare numai comerţ în mare, pentru ca micii negustori să poată şi ei trăi, aceştia în schimb sunt obligaţi să se aprovizioneze numai dela companie şi tot ei să umble şi pe la târguri, obţinându-se astfel acel rezultat foarte bun că « *consiliul companiei ştie de tot ce vine din altă ţară şi poate oricând îngrădi şi reglementa ce să se vândă în prăvălii şi în târguri, orânduind astfel dumnezeeşte atât câştigul companiei cât şi al corporaţiilor comerciale mai mărunte* ». « Cu un cuvânt, pentru patrie cu siguranţă această companie va aduce mai mulţi bani, mai bună orânduială şi mai mare ieftinătate, decât este acum; iar dacă prea mare ieftinătate nu va putea aduce, mai cu seamă la început, cel puţin va câştiga patria şi fii ei ceea ce câştigă acum laolaltă streinii în patrie ». Totuşi negustorii greci nu trebuesc excluşi din companie, « ci banii câtorva din ei trebuesc înglobaţi din consideraţiuni importante, ba chiar şi a 2—3 evrei, dacă va fi cazul ».

Compania trebue să-şi cuprindă privilegiile în articolele unui statut. Va trebui necondiţionat să se înţeleagă cu împăratul pentru a obţine monopolul desfacerii sării, apoi va lua în arândă trigesimele şi mai târziu minele şi mercuriul.

Articolele de export ale companiei vor fi: sarea « în mare cantitate », boi, vaci, berbeci, ţapi, cai, ceară, mercur şi piei de bou.

Mărfurile de import din Apus și Nord vor fi: postavuri de tot felul, țesături de păr și mătasă, dantele mătăsuri, firetur de aur și argint, băcănii, zahăr de trestie, căptușeli de jder, samur, râs și civetă, apoi arme, pânzeturi, aramă, cositor și fier. Din *Răsărit*, se vor aduce voaluri, pietre scumpe, perle, postavuri, articole de mătasă, fire de aur, carmasin, cordovan, covoare, curelărie, cisme, bumbac, muselinuri, lămâi, orez și untdelemn. Aceste mărfuri, compania le va transita, firește, în și mai mare cantitate prin țară.

Cum însă organizarea în acest sens a comerțului ardelean atinge de aproape interesele negustorilor vienezi, trebue să se ajungă la o înțelegere cu ei în ce privește cantitatea și calitatea mărfurilor de export. Această înțelegere s'ar putea obține dacă compania se va angaja ca toate mărfurile apusene de proveniență din Anglia, Belgia, Germania, Italia, Rusia și Polonia, cari se strâng la Iaroslaw și de acolo Grecii le aduc în Transilvania « și ce e rău ne vinde nouă, iar ce e bun le duc în Turcia și în Ardeal nici nu le arată », și iarăși toată marfa levantină pe care o duc ei la Iaroslaw și de acolo o dau negustorilor din Danzig, Bresslau și Lipsca pentru a le răspândi în Apus, toate aceste nu vor mai avea drept loc de concentrare Iaroslavul, ci Viena pentru ca acolo să fie « locus permutationis ». Prin situația sa geografică Viena e și mai indicată a fi loc de descărcare și de desfacere, fiindcă mărfurile italiene pot fi aduse prin Tirol până la Dunăre, iar de acolo pot fi transportate pe apă până la Orșova și mai departe iar cu Veneția se pot stabili legături comerciale prin Bosnia și Spalato. Mărfurile engleze și belgiene, deși până la Danzig merg pe mare, dar până să ajungă prin Polonia în Transilvania parcurg 200 mile, în timp ce aducându-le din Belgia prin Germania, pe la vestitul târg din Frankfurt, la Ulm, sau Ratisbona, abia 100 mile dacă fac, iar de acolo pot veni pe apă la Viena și de acolo în Transilvania. La fel apoi noi vom aduce mărfurile levantine prin Ardeal, la Seghedin, la Buda și la Viena.

Acest proiect [1]) reoglindește fidel ideile lui Becher și — evident — e o aplicare a regulelor mercantiliste ale acestuia și ale lui Hörnigk

---

[1]) Am redat proiectul după rezumatul pe larg publicat de Dr. *Lukinich I. op. cit.* în *Századok*, 1914, p. 471—474; cfr. și *I. Lupaș*, Un proiect de organizare comercială modernă în Transilvania, la anul 1703. *Libertatea*, An. I Nr. 9 (5 Mai 1933), p. 129—130.

la nevoile actuale ale Transilvaniei, încadrate în politica generală economică a guvernului imperial. Cancelarul Bethlen se convinsese la fața locului de importanța pe care factorii conducători austriaci o dau înfloririi comerțului levantin, precum și de centralismul neîndurător, cu care atât Camera Aulică, cât și negustorii vienezi, înțelegeau să fie exclusivii beneficiari ai acestui negoț [1]). Prin obligația ce și-o lua Compania comercială ardeleană de a desfășura export-importul mărfurilor apusene și levantine prin Viena, ca principal emporiu comercial și vamal, cancelarul Bethlen nădăjduia să obțină pe seama consiliului acestei companii dreptul exclusiv de a reglementa comerțul ardelean în primul rând în favoarea Ungurilor și a Sașilor și numai în limita îngăduită de aceștia, și a « streinilor », « greci » și evrei.

Acest proiect bine privit la Viena, fu zădărnicit însă de lipsa de pricepere a dietei ardelene, care trebuia să-l ratifice. Comisiunea însărcinată cu studierea lui, l-a găsit inaplicabil, în primul rând fiindcă pentru asemenea întreprindere n'ar fi suficiente 20—30 mii, ci poate 200 mii florini, sumă pe care țara n'are de unde să o strângă. Dar nici oameni, cari să contribue la capitalul rulant al companiei, nu s'ar prea găsi, fiindcă « cum să dea omul din mână averea sigură, numai pentru nădejdi ». Cei ce ar putea da bani pentru asemenea negoț nici nu știu ce este comerțul, iar națiunile mari și învățate « groaznic ne-ar înșela și ne-ar fi greu apoi să ne judecăm cu ele acolo în Anglia ». Bine ar fi dacă negustorii englezi și-ar aduce mărfurile aici « și dacă vrem să le cumpărăm să ni le vândă pe prețul cu care le vând la Viena, iar dacă nu vrem să le cumpărăm, să le ducă unde vor vrea, numai noi să stăruim ca vama să o plătească la vămile ardelene, nu în altă parte ».

---

[1]) Curând după înființarea Companiei Orientale a lui Becher, negustorii din Ungaria se plânseră că prin activitatea companiei li se iau mijloacele de existență. După multe stăruințe, cererile acestor negustori fură luate în considerare abia la 1690, când prin patentă împărătească fu acordat orașului Pesta dreptul de a ține anual 2 târguri de câte 2 săptămâni durată, cu condiția însă ca pentru mărfurile aduse din streinătate și din țările succesorale, vama să fie plătită la Viena, în schimb negustorii, cari au satisfăcut această cerință, vor fi scutiți de 2/3 a trigesimei în trecerea lor prin Ungaria, fie că se duc la Pesta, fie la Belgrad. (*Dr. Takáts S. op. cit.*, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, VI (1899), p. 356—357).

Din tot ce preconizase cancelarul Bethlen în proiectul său străbătut de largi vederi economice moderne privitor la exportul ardelean, comisia a găsit că nu poate fi realizat decât comerțul cu vite — « pentrucă boi a dat Dumnezeu destui în țara aceasta » — și anume împăratul să se înțeleagă cu Domnii Țărilor Române, ca « să nu îngădue pe nicăiri exportul de vite, decât prin pasurile țării noastre și noi cumpărând boii acolo, i-am mâna la Viena, acolo apoi măcelarii vienezi să fie obligați să ne cumpere boii noștri, ori câți boi ar fi din alte părți; iar de aici (din Transilvania) numai acei (negustori) să poată mâna, cari sunt în companie ». Comisia este și ea de părere că « ceea ce se produce în patria noastră, să nu fie adus din alte țări »; astfel banii, cari se duc în Moldova și Muntenia pentru vin și grâu, ar rămâne în țară. Susține apoi cultivarea tutunului și a porumbului, cu condiția însă ca în caz de recoltă bogată de grâu, porumbul să nu se macine, iar în caz de recoltă slabă, măcinarea lui « sit in arbitrio magistratus ». De asemenea aprobă arândarea vămilor și instruirea meșteșugarilor, dar « liber quaestus » să nu fie împiedecat [1]).

Astfel planurile europeanului cancelar Bethlen fură zădărnicite de o nobilime a cărei putere de înțelegere nu depășia brazda moșiei. Compania deci n'a mai luat ființă nici măcar în forma admisă de dietă a unei tovărășii pentru exportul de vite [2]), deoarece drumul spre Viena fu închis de rebelii lui Fr. Rákoczi.

Se găsiră în schimb alții să profite de experiența lui Segedwick, tot o societate de negustori armeni, de sub conducerea lui Ioan Christofor Hazzi. Aceștia anume, la îndemnul lui Segedwick, se hotărâră să renunțe la ruta ce o făceau până acum, ducând mărfurile din Persia pe calea lungă a Rusiei, Suediei și Olandei pentru a ajunge în Anglia, și să încerce acest comerț de transit pe calea mai scurtă fluvială și

---

[1]) *Dr. Lukinich I. op. cit.*, p. 475—476; *I. Lupaş*, o. l. c., p. 130.

[2]) O asemenea tovărăşie a mai fost încercată şi la 1695 dar fără rezultat. Anume, cu prilejul dietei, staturile se întruniră în ziua de 28 Martie 1695 « ..în acel scop ca să nu fie îngăduit tuturor a exporta vite din Transilvania, ci să facă o societate şi cei ce vor să stea în societate să fie liberi (a face negoţ) şi numai societatea să poată exporta; ceeace unii au primit, alţii dintre noi, dimpreună cu delegatul comitatelor şi cel al secuilor, nu; naţiunea săsească a acceptat »... Cfr. *Nagy Gyula*, Czegei Vass György és Vass László naplói 1659—1739 în *Monumenta Hungariae Historica — Scriptores* XXXV, Budapest 1896, p. 199.

de uscat, prin ţările habsburgice. In acest scop au şi obţinut dela Leopold în vara anului 1703 privilegiul necesar, prin care li se îngăduia transportul mărfurilor la ducere prin Transilvania ori prin Slavonia, iar la întoarcere prin Boemia, cu condiţia însă ca baloturile să fie plumbuite la graniţă, iar taxa de transit să fie plătită la Viena [1]).

Compania fu împiedecată în acest negoţ de rebeliunea lui Ràkoczi [2]), dar după potolirea ei, la 1710, îşi reînoi privilegiile [3]), iar Carol VI se îngriji să asigure acestor negustori « persani », prin tratatul dela Passarovitz, libertatea de comerţ şi prin ţările Imperiului Otoman.

Astfel marele comerţ de transit între Răsărit şi Apus, în care cancelarul Bethlen voia să înglobeze şi exportul transilvan, pentru a stoarce maximumul de beneficii pe urma desfăşurării lui prin vămile acestei provincii, ajunse în mâini streine, îmbogăţind oameni cu o tradiţională vocaţie şi pricepere pentru asemenea îndeletnicire.

Negoţul ardelean în schimb rămase să fie făcut de cei ce îl desfăşurau de mai bine de un veac, în primul rând de « Grecii » printre

[1]) *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, IV (1879), p. 344—348.

[2]) Dela primul transport efectuat compania constată că vameşii din Ungaria nu ţin seama de privilegiul împărătesc, dimpotrivă atâtea greutăţi făcură Armenilor, încât aceştia la reîntoarcere, din Olanda o iau pe la Arhangelsk, coborând apoi prin Rusia şi Ţara Tătarilor (*Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* VI (1899), p. 406). Se mai găsiră totuşi oameni curagioşi cari încercară drumul prin Transilvania peste Ungaria, cum a fost Ioan Ivan Alexi, membru al companiei armene, pe care un document din Ianuarie 1704 ni-l arată sosit la Braşov cu 8½ poveri de cal de mătasă naturală persiană fină, 6 poveri de mătasă mijlocie şi 2 poveri de piele carmasin, pe cari voia să le ducă în Olanda. Autorităţile austriace, nefiind sigure, din cauza revoluţiei din Ungaria, că Alexi va ajunge cu marfa la Viena unde trebuia să plătească taxa de transit, ordonă vameşului din Braşov Pater Miklos să încaseze el taxele cuvenite, urmând ca numitul negustor să nu mai plătească nimic prin Ungaria. (Arhiva *Naţională Săsească din Sibiu*, Akten, 1704 Nr. 7). Nu ştim dacă Alexi a reuşit să ajungă la Viena. Dacă i-a succes, atunci cu siguranţă prin Ungaria a fost greu dijmuit de vameşii cari nu respectau poruncile vieneze, încât Consiliul de Războiu şi Camera Aulică se văd nevoite în August 1705 să repete ordinul, ca nimeni sub nicio formă să nu mai îndrăsnească a stoarce taxe de orice natură ar fi dela membri companiei armene, fiind vorba de o întreprindere nouă, de care în ţările habsburgice până acuma n'a existat. Nici acest ordin n'a fost respectat însă şi în toamna anului 1705 încercarea Armenilor de a face un transport de mărfuri pe Dunăre fu zădărnicită de vameşii din Bratislava. (*Magyar Gozdaságtörténelmi Szemle* VI (1899), p. 406—407).

[3]) *Ibidem*, p. 407.

cari se găseau numeroși români macedoneni și chiar ardeleni și munteni [1]), apoi de Armenii și de Evreii, a căror activitate era mult invidiată de negustorii sași și de foarte puținii unguri. Mai cu seamă împotriva Grecilor, considerați de Sași ca usurpatori ai comerțului lor, se auziră în cursul secolelor XVI și XVII numeroase plângeri și dietele ardelene luară măsuri împotriva lor [2]), cu intenția de a-i goni din țară. Pe timpul lui Gheorghe Rákoczi însă Grecii reușiră să obțină diplome privilegiale în temeiul cărora, organizându-se în companii [3]), puseseră stăpânire pe întreg comerțul ardelean. Nu e de mirare deci, că în momentul când Compania Orientală din Viena întemeiată de Becher încercă în anul 1672 să pună stăpânire și pe comerțul acestei provincii [4]) aflătoare încă sub suzeranitate

---

[1]) *N. Iorga*, Studii și Docum. v. XII, p. VIII. Pentru « grecii » macedo-români v. *Dr. D. I. Popovici*, Aromânii ca negustori în sec. XVII și XVIII în Serbia și Austro-Ungaria (trad. C. Constante). București, 1934, p. 18 squ. Intr'un document inedit, dat de principesa Transilvaniei Susana Károly în Alba Iulia, 8 Ianuarie 1619, sunt amintiți ca venind dela târgul ținut în ziua de Bobotează în Sibiu, la Alba Iulia, pentru cumpărarea mercuriului, următorii greci: « Panaiut Tergovistiaji, Petre Nikapoli, Zaphÿr de Dÿ, Mannie Tergovistiaÿ, Gieorgie Oknaij, Begul Orbanacz, Dobra Nikapoli, Gieorgie Bolgradi, Zÿma Nicopoli, Vorbau Kaprini, Dima Raczgradi, Kozta Nikapoli, Paul Armenÿ, Iani es Latzko Felsö Ternoviak »... (*Arhiva Națională Săsească din Sibiu, Urkunden V Nr. 254)*.

[2]) *I. Lupaș*, Măsuri luate în dietele ardelene contra Grecilor. *Anuarul Institutului de Istorie Națională* Cluj v. III. p. 537—539; Idem, *Concurență comercială între Greci și Sașii din Transilvania* în vol. *Paralelism Istoric*, București 1937. *Șt. Meteș*, Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea. Sighișoara, 1921, p. 157.

[3]) *N. Iorga*, Studii și docum. XII, p. V—VI.

[4]) Cu totul greșit s'a crezut că dieta din Bălgrad prin art. II din 10 Oct. 1672 ar fi confirmat privilegiile unei companii orientale de comerț ardelene, care ar fi luat ființă de curând în acel an (*Szilágyi S.* Monumenta comitialia Regni Transylvaniae, XV, p. 44 și *Șt. Meteș, op. cit.*, 172). Odată ce a primit aceste privilegii compania ardeleană de ce n'a activat? Reprezentantul acestei pretinse companii ardelene înaintea dietei se afirmă — greșit — că era Ioan Rothnersmer, deci membri companiei erau germani — în cel mai bun caz sași. O asemenea companie săsească însă n'a existat, fiindcă în lupta de mai târziu pentru recâștigarea vechilor lor privilegii Sașii nu pomenesc nimic nici de ea, nici de drepturile câștigate în numita dietă. Credem că emisarul societății comerciale amintite — pe numele lui corect Iohan Rottenhoffer von Rottenhof — reprezenta înaintea dietei din Bălgrad nu o organizație locală, ci Compania Orientală de Comerț a lui Becher, pe seama căreia a obținut încuviințarea de a aduce mărfuri

turcească, reprezentantul numitei societăţi, Iohann Rottenhoffer von Rottenhoff, se vede nevoit a mitui 12 mari boeri ai ţării [1]) — şi desigur a dat obicinuitul bacşiş (discretio) chiar şi principelui Apaffi — pentru a obţine înlăturarea Grecilor din comerţul ardelean şi acordarea monopolului acestui negoţ în mare, pe seama numitei companii. Nici această încercare însă şi nici măsurile dietelor ardelene din 1675 [2]) şi 1685 [3]) nu putură scoate comerţul Transilvaniei din mâna Grecilor. Aceştia în schimb, după semnarea păcii dela Carloviţ pătrunseseră înaintea altora sensul planurilor de expansiune economică austriacă şi apreciară după cuviinţă favorabila perspectivă ce se deschidea pentru activitatea lor negustorească. Ei se grăbiră deci să obţină dela noul stăpân, împăratul dela Viena, reconfirmarea şi augmentarea vechilor privilegii, prin diploma leopoldină din 12 Sept. 1700, în înţelesul căreia Grecii şi societăţile lor vor atârna numai de împărat, respective de Camera Aulică şi de

---

turceşti, germane, veneţiene şi polone în Transilvania, cu obligaţia de a face numai comerţ all'ingrosso, adică de a nu desface mărfurile la târguri, ci să le depoziteze în case şi prăvălii în Alba Iulia, de unde apoi urma să se aprovizioneze negustorii indigeni, numita companie plătind pentru acest comerţ 2500 taleri (*Monum. Com. Regni Transylvaniae* XV, p. 317—318). Chiar şi aceste condiţiuni de funcţionare cum sunt comerţul în mare şi sistemul depozitelor, indică o organizare Becher-iană, într'un timp când în Transilvania n'avea cine să cunoască şi să organizeze o asemenea companie, în afară de N. Bethlen, a cărui proiect am văzut că data încă din 1670, dar care nu aminteşte cu nimic că acel plan ar fi obţinut aprobarea dietei din 1672.

[1]) In această privinţă e lămuritor următorul act semnat de Rottenhoffer: « Ich underschrübner Einer Löbl. . Orientalischen Compagnia Interessierter verobliegiere mich himite gegen Tittul, der Zwölf vornembsten Heren in Siebenbürgen, dass nemblich von ein Wollgedachte handtlungs Compagnia abgeredter massen, zu kunfftiges jahr ihre Handlung sollen in diesem Landt herein anfangen, und dass entgegen die Griechen sambentlich mit ihrer Handlung werden hinaussgeschafft, zwölfhundert ducaten wegen grosser habenten mühe und schuzes halber zu einem recompens zu erlegen wie nicht weniger Iedem Heren etc. ein fein adliches tuech zur wölligen beklaitung, dasz solches steiff und fest gehalten soll werden bezeugt mein aigne handschrifft und angebohrnes Insigl, Actum Hungrisch weysenburg den 18 Octobris anoo 1672. Iohann Rottenhoffer von Rottenhoff, (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Urkunden VI Nr. 1119).

[2]) *Şt. Meteş, op. cit.*, p. 173.

[3]) *Monum. Com. Regni Transylvaniae* XVIII, p. 316—317.

vistieria transilvană; ei au dreptul — ca și în vechime — de a face negoț de orice fel, în mare și în mic, atât în zilele de târg, cât și în celelalte, în toate orașele, târgurile și satele ardelene unde sunt așezați și nici magistratul, nici alți negustori să nu se poată atinge de aceste drepturi ale lor. Atât ei, cât și locurile unde sunt așezați, sunt scutite de încartiruiri și cărăușii pentru armată. De asemenea au dreptul de a face negoț cu orice fel de marfă, fie din Transilvania, fie din provinciile ereditare, fie din țările streine, cu condiția să plătească vama obicinuită și să nu exporte aurul, mercuriul și salpetrul din Ungaria și Transilvania de loc, sau numai cu aprobarea organelor oficiale. Pentru aceste drepturi vor plăti anual 1000 fl. ren. vistieriei, iar afară de această sumă nici guvernului ardelean, nici comandanților militari nu vor plăti nimic sub nici un titlu [1]).

Armenii aveau și ei încă dela 1672 [2]) privilegii negustorești mult hărțuite de dietă. La 1703 îi găsim amintiți ca fiind organizați în companie [3]), ale cărei registre însă abia la 1718 încep [4]).

Aceste privilegii ale Grecilor și Armenilor treziră o adâncă învidie din partea Sașilor și Ungurilor și dacă cancelarul Nicolae Bethlen, în cunoscutul său proiect de organizare a comerțului ardelean în favorul acestora, s'a văzut nevoit să admită în compania plănuită și câțiva greci și evrei, e o dovadă a puterii de care dispuneau în deosebi Grecii în negoțul acestei provincii, cu vastele lor legături în Apus și Răsărit, și era o măsură menită să înlăture dificultățile pe cari aceștia le puteau ridica în calea realizării proiectului, prin legăturile ce le aveau cu cercurile vieneze.

Incercarea lui Bethlen fiind zădărnicită de dieta ardeleană, lupta pentru a scoate comerțul ardelean din mâna Grecilor o vor deschide Sașii, purtând-o cu neclintită stăruință timp de un secol și jumătate. Deocamdată, în anii turburărilor revoluționare ale lui Francisc Rákoczi, negustorii streini fură de o neapărată necesitate pentru aprovizionarea Transilvaniei prin comerțul cu Țările Române și cu Polonia. Dar pe măsură ce revoluționarii fură învinși și drumul spre

---

[1]) *Hurmuzaki*, Documente XV_2, p. 1486—1489.

[2]) *Szongott Kristof*, Szamosujvár szab. kir. Város monografiája 1700—1900. Szamos jvárt, 1901, p. 28—29.

[3]) *N. Iorga*, Studii şi docum. XII, p. 11.

[4]) Preşedintele Companiei este « Alexa » Pap cf. *Szongott K. op. cit.*, p. 92.

Viena se elibera, perspectiva apropiatei reluări a comerţului apusean trezi în Saşi nădejdea, că credinţa dovedită în timpul răscoalei faţă de imperiali şi sacrificiile materiale făcute pentru întreţinerea oştirii, vor fi răsplătite de împărat, restituindu-le vechiul monopol asupra comerţului ardelean, care până la jumătatea veacului XVI era mândria şi izvorul lor de bogăţie. Cu aceste nădejdi se întrunirä la Sibiu în ziua de 2 Ianuarie 1710 fruntaşii politici şi câţiva negustori saşi şi hotărâră întemeierea unei companii comerciale « *Societas mercatoria Cibiniensis* » în statutele căreia prevăzură excluderea negustorilor greci, armeni, evrei, bulgari şi români din oraşele săseşti [1]. In temeiul acestor statute apoi, în 1712 înaintară împăratului un memoriu prin care cereau să li se acorde vechile privilegii comerciale cu scutire totală de vamă pentru transportul mărfurilor prin Ungaria. Ca urmare

[1] *Dr. Otto Fritz Iickeli*, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* N. F. XXXIX, 1, p. 95—96. Statutele fură întocmite la 15 Ianuarie 1710, având 22 articole dintre cari art. 13 cuprindea următoarele: «In hac nostra libera regiaque metropoli cibiniensi et in coeteris quoque consequenter Civitatibus regis, in quibus mercatoriae societatis consortes habitant, quatenus ip i civitati in qua degunt, mercibus suis sufficiunt omnibus circumforaneis, vagantibus foeminis ac viris, imprimis omnibus Iudeis, Armenis, Rascianis, Vallachis, Turcis et ejusmodi hcminibus, nullatenus permissum sit, clam aut palam, in territorio civitatis, extra consueta nundinarum tempora, ullas divendere merces, aut sub quorumque praetextu mercari, nisi prout hac de re articulo 15 docetur; Huic qui contravenerint, eorum merces a Magistratu adimatur, unaque pars ipsorum publico Magistratui, altera ad p'as causas, et tertia mercatoriae cassae cedat; attamen vicisim mercatoria societas in venditione mercium Christianae aequitati studeat, nec plus justo querat. Art. 14. Nec Graecis mensulae illae noviter inventae et erectae in foro aut plateis ullo modo concedantur amplius nec pluribus in hanc civitatem migrare, domesticisque mercatoribus impedimento et detrimento esse permissum sit. Art 15. Mercatores peregrini, quocumque veniunt nomine in publicis nostris nundinis, non nisi consuetas ipsisque mostratas areas occupent ubi tres dies continuatos pro more antiquo per partes sive in minutiis suas merces venundare poterunt: propterea quoque ipsis permittitur 14 continuatos dies tribus illis modo dictis inclusis, merces suas in tabernis apertis explicare, easdem his 14 diebus, civibus ac opificibus urbanis, quantum opificio ipsorum aptum ac conducibile fuerit, minime vero peregrinorum causa, venum exponere ac vendere; qua in re eadem libra, eodem pondere, eodem fasciculo, eodem duodena ac frusto utantur »... *(Arhiva Naţională Săsească, Sibiu*, Akten 1730 Nr. 23).

a acestei cereri, guvernul ardelean fu solicitat prin rezoluție ministerială să dea referințele necesare, dar guvernul nici după 15 ani nu dădu răspuns [1]). Astfel Sașii rămaseră fără privilegiile cerute tocmai în anii, când în urma însemnatelor succese militare ale Austriei în Răsărit, se prevestea o intensă înflorire a comerțului oriental prin Transilvania.

IV

POLITICA DE EXPANSIUNE ECONOMICĂ SPRE RĂSĂRIT A LUI CAROL VI ŞI A MARIEI TEREZA

Anul 1718 fu considerat de cercurile conducătoare din Viena ca deschizător de epocă în viața economică a imperiului habsburgic. Prin pacea dela Passarovitz (21 Iulie 1718) Austria punea stăpânire pe Banat, Oltenia, Serbia până la Timoc și o parte din Slavonia, trecând astfel Carpații, Dunărea și Sava, ca primă etapă a mult doritei expansiuni teritoriale în Balcani și spre Marea Neagră. Nouile teritorii cucerite, cu toate că fură reclamate de dieta ungară ca aparținătoare coroanei Sf. Ştefan, fură păstrate ca provincii «austriace», ca unități economice deosebite, ce urmau a fi exploatate în beneficiul exclusiv al erariului imperial [2]). Cu toate că această politică de cuceriri, cu rost economic, a suferit, la sfârșitul domniei lui Carol VI, prin războiul încheiat cu pacea dela Belgrad

---

[1]) *Arhiva Națională Săsească din Sibiu*, Akten 1726 Nr. 79.

[2]) Documentele privitoare la stăpânirea austriacă în Oltenia (*C. Giurescu*, Material pentru Istoria Olteniei sub Austriaci. București, 1913) arată că organizarea economică și exploatarea bogățiilor acestei provincii s'a făcut după aceleași criterii și metode mercantiliste, pe cari Imperialii le-au aplicat în toate provinciile habsburgice și mai cu seamă în Transilvania. Astfel, pe lângă vama principală dela Căineni, mai fu organizată una la Vulcan, se intensifică exploatarea sării, a aramei, a aurului (din râuri) și a pescuitului din Dunăre și bălți, se reorganizează impozitele și se încearcă chiar ridicarea de manufacturi în această provincie mai bine așezată pentru asemenea activitate decât Transilvania. Pentru înlesnirea transportului de mărfuri, vechiul drum roman dealungul Oltului fu curățit și reclădit sub numele de Via Carolina, iar fluviul fu făcut navigabil. (*N. Iorga*, Istoria Comerțului românesc. Epoca mai nouă. București, 1925. p. 8—9; *Gheron Netta*, Incercări de navigațiune pe Olt. București, 1928 p. 26 și 30—32). Fură aduși negustori bulgari pricepuți la Craiova, cari se organizară în companie de comerț (*C. Giurescu*, *op. cit.*, p. 406—409;

(1739) o grea înfrângere, stăpânirea austriacă fiind alungată de Turci dincolo de Carpaţi, Belgrad şi Sava, expansiunea teritorială şi economică spre Răsărit rămase principala ţintă a politicei austriace până la prăbuşirea imperiului din zilele noastre. In veacul XVIII ea fu urmată cu tenacitate de Maria Terezia şi Iosif II, cari — se ştie — în cursul negocierilor cu Prusia şi Rusia pentru soluţionarea chestiunii orientale şi-au manifestat în repeţite rânduri voinţa de a-şi întinde stăpânirea până la Marea Neagră, Dunăre şi în Balcani, iar prin tratatul secret încheiat cu Poarta la 6 Iulie 1771 îşi rezervară dreptul de a anexa Oltenia, pentru a o schimba la 1775—6 cu Bucovina, a cărei stăpânire voia să o întregească la 1781 cu o parte din Moldova. Apoi, în cazul că ar lua fiinţă cunoscutul plan al Daciei, Iosif II cerea să mai anexeze la nord regiunea Hotinului, iar la Sud din nou Oltenia, cu o parte din Serbia şi Bosnia, până în Marea Adriatică [1]).

Aceste anexiuni, fie că au fost realizate, fie că au rămas proiecte de viitor, constituiau parte integrantă a politicei de expansiune economică austriacă spre Răsărit, a cărei temelie o aşeză Carol VI prin *încheierea tratatului de comerţ cu Turcia* semnat la o săptămână după pacea dela *Passarovitz, în ziua de 27 Iulie 1718*, tratat de o importanţă deosebită, fiindcă el servi de bază a tuturor aranjamentelor comerciale din sec. VXIII între cele două imperii. Prin acest act se asigura negustorilor din ambele imperii deplină libertate de comerţ cu orice fel

---

496) pentru a împlini în « Valachia austriacă » aceleaşi rosturi pe cari le aveau « Grecii » în Transilvania şi Ungaria. S'au luat măsuri protecţioniste în favoarea industriei din ţările de sub stăpânirea Habsburgilor. Astfel fură date instrucţiuni oficiilor vamale oltene să înlesnească exportul produselor industriale austriace, aplicându-le o taxă vamală minimă de 1—2% ad valorem, în schimb importul articolelor de lux streine — cu excepţia argintului lucrat, — cari duc banii din ţară, să fie îngrenuat prin taxe de 12—15%. Deasemenea se va împiedeca, prin vamă urcată, ieşirea din ţară a materiilor prime necesare industriei indigene şi se va împiedeca, prin o vamă de cel puţin 5—6% intrarea materiilor prime streine, de cari provinciile imperiului abundă. Un regim mai moderat se acordă semifabricatelor şi se înlesneşte — prin taxe reduse — comerţul de transit (*Giurescu, op. cit.*, p. 303—307). Se aplică apoi oprelişti severe pentru produsele streine de concurenţă ca vinul românesc, fânul etc. (*N. Iorga, op. cit.*, p. 9).

[1]) *Gheron Netta*, Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale. Bucureşti 1931, p. 49 urm. Cfr. şi *André Oţetea*, Contribution à la Question d'Orient, Bucarest 1930.

de mărfuri — cu excepția celor declarate prohibite — pe lângă vama reciprocă de 3% ad valorem, *plătită o singură dată, fără nici* un adaos de taxe de transport sau de desfacere. Singuri negustorii « persani » — armenii cari făceau comerțul de transit din Persia până în Anglia trecând prin țările habsburgice — aveau să plătească vama mai urcată de 5%. In schimb Poarta se obliga să garanteze negustorilor supuși imperiali siguranța persoanei, a credinței, a bunurilor și a transacțiunilor pe teritoriul otoman, Austria fiind îndreptățită să-și numească în acest scop consuli, agenți, factori și interpreți în orice loc va crede de cuviință [1]).

Favorurile asigurate pe seama negustorilor imperiali prin tratatul dela Passarowitz, fură confirmate și cu prilejul păcii dela Belgrad (1739), cu adaosul că numiții negustori vor beneficia de toate avantagiile acordate de Poartă comercianților englezi, olandezi și francezi [2]). In schimb negustorii supuși otomani, prin decretul dat de Carol VI în Aprilie 1725, fură opriți de a face comerț în țările habsburgice cu altă marfă decât cea turcească și această restricțiune fu menținută și la 1747, când Maria Terezia reînoi tratatul de comerț dela Passarowitz cu Poarta, declarându-l perpetuu pentru ambele imperii [3]).

O latură esențială a tratatului dela Passarovitz sunt măsurile luate pentru libertatea comerțului austriac pe apă, arătând limpede voința hotărâtă a lui Carol VI de a face din imperiul său o mare putere comercială maritimă, demnă rivală și în această privință a Franței și a Angliei în Levant. Eventualele dificultăți și concurențe le înlătură încă dela începutul războiului recent. Anume, pentru a-și asigura de cu vreme ieșirea pe apă spre porturile levantine, Carol VI făcu să înțeleagă pe aliata Veneție că nu-i mai permite să se considere singura stăpână a Adriaticei, dimpotrivă îi pretinde să respecte pavilionul imperial, altcum va ști să facă simțit dreptul pe care Austria îl are de a desfășura netulburată de nimeni comerțul său maritim [4]). Acest comerț fu reglementat apoi prin tratatul

[1]) *Gh. Netta, op. cit.*, p. 18 urm. *D. A. Sturza C. Colescu-Vartic*, Acte și documente relative la istoria renașterii României I p. 41 urm.

[2]) *D. A. Sturza-C. Colescu Vartic*, o. c. I., p. 54.

[3]) *Dr. Marianne v. Herzfeld*, Zur Orienthandelspolitik Oesterreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740—1771. Wien 1919, p. 41.

[4]) *Dr. Franz Martin Mayer*, Die Anfänge des Handels und Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie. Innsbruck, 1882, p. 28 squ.

dela Passarovitz, în sensul că crice corabie cu pavilion și pașaport austriac, are intrare și ieșire liberă în toate porturile Imperiului Otoman spre a vinde sau cumpăra mărfuri, cu condiția ca la intrare în port, vasele să plătească obicinuita taxă de 300 aspri sau 3 florini și ¼ taler imperial.

O deosebită importanță au însă pentru noi prevederile tratatului privitoare la navigațiunea și comerțul pe Dunăre. Pentru întâia oară, după două secole, Dunărea turcească este deschisă în mod oficial și altei națiuni decât celei otomane [1]), deocamdată numai până la Rusciuc, și datorită navigației pe Olt, și Transilvania ajungea să beneficieze de regimul favorabil al transporturilor de pe această mare arteră fluvială europeană [2]). Art. II al tratatului prevedea anume că negustorii ambelor imperii au libertate de comerț pe Dunăre, urmând să-și descarce mărfurile la Vidin, Rusciuc, sau alte localități, spre a continua cu căruțele transportul pe uscat, sau, plătind navlul obișnuit, pot încărca mărfurile în caice turcești de cari se găsesc la Brăila, Isaccea, Chilia ș. a., pentru a le duce apoi pe mare la Constantinopol, la Trapezunt, în Crimeea, sau în alte centre comerciale.

O completare a acestui tratat reuși să o obțină Austria prin « Sinedul de comerț » din 24 Ianuarie 1784, în înțelesul căruia vaselor de comerț sub pavilion austriac li se deschide întreg cursul Dunării și Marea Neagră, având liberă trecere prin Bosfor, Dardanele și prin toate canalurile și strâmtorile Imperiului Otoman, atât pentru comerțul intern, cât și pentru cel de tranzit [3]).

Odată ce prin actul din 27 Iulie 1718 calea negoțului austriac spre Levant fu deschisă, Carol VI se grăbi să organizeze acest comerț după modelul încercat cu o jumătate de veac înainte, de Becher. Anume, la 27 Maiu 1719, luă ființă *Compania Orientală de Comerț*, căreia împăratul îi dădu monopolul negoțului în mare cu Turcia și însărcinarea de a ridica noui industrii și a perfecționa pe cele existente în cuprinsul țărilor ereditare. Oricine ar fi cutezat să facă, fără

---

[1]) *Gh. Netta, op. cit.*, p. 22 squ.

[2]) *Gh. Netta,* Incercări de navigațiune pe Olt. București, 1928, p. 29.

[3]) *Gheron Netta,* Expansiunea economică austriacă și explorările ei orientale. București, 1931, p. 44 urm.

învoirea companiei, comerţ în mare cu Imperiul Otoman, era pasibil de pedeapsa prevăzută pentru delictul contrabandei. In schimb, toţi negustorii din imperiu urmau să se aprovizioneze cu mărfuri turceşti din depozitele companiei, şi tot de aici îşi puteau procura şi produsele industriei indigene, a căror desfacere în mare e dreptul exclusiv al numitei societăţi [1]).

Cu câţiva ani mai târziu, la 11 Nov. 1723, fu încuviinţată întemeierea *Societăţii comerciale din Timişoara*, cu rostul de a valorifica produsele de export ale Transilvaniei, Olteniei, Banatului şi Serbiei şi de a abate negoţul Turciei şi al Ţărilor Române cu Veneţia — negoţ care se desfăşura până acum peste Bosnia prin Raguza — îndrumându-l pe Dunăre şi Sava, prin ţările habsburgice [2]) la Fiume şi Triest, cari din primăvara anului 1719 fuseseră declarate porturi libere privilegiate, deschise tuturor negustorilor streini, pentru a aduce marfă şi pentru a se aproviziona a primo fonte cu produsele indigene din imperiu. Această societate a şi activat cu folos [3]). Compania Orientală însă, cu toate că deţinea monopolul comerţului în mare cu Răsăritul, n'a fost în stare să corespundă misiunii primite, deoarece membri ei nu cunoşteau nici împrejurările şi nici limbile curente din Imperiul Otoman. Negustorii orientali în schimb, fie că îşi aveau reşedinţa negoţului lor în ţările habsburgice, fie în cele de sub suzeranitatea sultanului, prin vocaţiunea nativă, priceperea şi practica îndelungată în acest comerţ levantin, se impuseră ca elemente indispensabile în negoţul austriac. Din aceste motive Carol VI, prin acelaşi decret din 1725, cu care limita dreptul acestor negustori de a face comerţ în imperiul austriac cu alte mărfuri decât cu cele turceşti, le acordă în schimb mari înlesniri vamale pentru importul în mare a acestor

[1]) *Dr. Franz Martin Mayer, op. cit.*, p. 35; 39.

[2]) *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* IV (1897), p. 447 urm.

[3]) Societatea din Timişoara a exportat intens mari cantităţi de ceară românească, ardeleană şi bănăţeană la Triest, Fiume şi Veneţia, apoi miere, grăsime, icre, tutun, boi şi piei crude. După experienţa primului an Societatea decise să menţină ca principal articol al negoţului ei ceara, dar să continue şi exportul celorlalte mărfuri adăogând şi cuprul şi ceru să i se permită ridicarea unei fabrici de aba şi de pănură pentru prelucrarea lânei din Banat şi din provinciile vecine, ca astfel considerabila sumă de bani care trece anual pentru aba în Turcia, să rămână în ţară, dând în acelaş timp de lucru şi câştig populaţiei. Cfr. *Magyar Gazdaságtört. Szemle* IV (1897), p. 447—461.

mărfuri în ţările habsburgice şi pentru exportul produselor industriei indigene în Răsărit [1]). Aceşti negustori streini, greci, români, armeni, bulgari, vor rămâne adevăraţii stăpâni ai comerţului oriental şi Maria Tereza îşi va da toată silinţa să-i lege de imperiu, constrângându-i să se aşeze cu familiile lor, devenind cetăţeni austriaci. Pentru apărarea intereselor şi activităţii acestor negustori « imperiali », la 1760 Austria avea 16 consulate în ţările sultanului şi sub paza lor comerţul austriac progresa simţitor pe pieţele răsăritene[2]).

V

URMĂRILE TRATATULUI DELA PASSAROWITZ ÎN TRANSILVANIA. RUPEREA COMERŢULUI ARDELEAN DE TÂRGUL DELA LIPSCA

Politica de expansiune economică austriacă orientală, inaugurată prin tratatul dela Passarowitz, trezi mari nădejdi şi în Transilvania, care prin aşezarea ei geografică se impunea ca principal vad de comerţ pe uscat, dealungul căruia se scurgeau de veacuri mărfurile apusene spre Răsărit şi cele orientale spre Apus şi Miazănoapte. Atât avântul încrezător al Vienei, cât şi nădejdiile ardelenilor în roadele binefăcătoare ale recentului tratat, scăzură însă repede, pe măsură ce se constată că dispoziţiunile cuprinse în actul din 27 Iulie 1718 favorizau mai mult importul mărfurilor externe şi pe negustorii streini, decât valorificarea produselor începătoarei industrii austriace şi ardelene şi interesele comercianţilor băştinaşi.

Calea negustorilor supuşi otomani spre ţările de sub stăpânirea habsburgică fu deschisă de altfel de însuşi guvernul austriac, îndată după ratificarea tratatului dela Passarowitz. Anume, cu data de 31 Oct. 1718, Comisiunea aulică comercială comunică autorităţilor în drept, că toţi negustorii supuşi otomani şi cei din Moldova şi Muntenia, cari posedă certificatele şi paşapoartele necesare eliberate de Poartă, au deplină libertate de comerţ şi de transit cu mărfuri în ţările habsburgice. Grecii şi Armenii, cari vor să facă negoţ, vor fi toleraţi în

---

[1]) *Helene Landau*, Die Entwicklung des Warenhandels in Oesterreich. Wien u. Leipzig 1906, p. 60.

[2]) *Gh. Netta*, o. c., p. 38.

Transilvania, iar aceia cari vor să beneficieze de drepturile supușilor austriaci, să fie îndemnați a se așeza cu femeile și copii lor în lăuntrul imperiului. Pentru mărfurile turcești aduse, ei nu vor plăti decât o singură dată vama de 3% ad valorem, cu Imperiul Otoman însă vor face numai comerț de schimb de mărfuri, fiind opriți a scoate monetă imperială, aur și argint, din țară [1]).

Incurajați de acest tarif vamal scăzut, negustorii orientali invadaseră țările austriace, făcând comerț nu numai cu mărfuri levantine, ci și cu cele de proveniență apuseană, spre marea pagubă a industriei indigene și a negustorilor băștinași. Situația nu se îmbunătăți nici după patenta vamală din 4 Aprilie 1725, fiindcă numiții negustori nu ținură seamă de oprelîștea impusă de a nu face comerț cu alte mărfuri de cât cele turcești, ci folosindu-se de simțitoarele înlesniri vamale date prin aceeași patentă în favorul aducerii mărfurilor orientale all'ingrosso și a exportului mărfurilor austriace în Răsărit, introduceau mărfuri levantine în mare cantitate, alungând de pe piață produsele naturale similare, siciliene și napolitane, fără să exporte în schimb în măsură corăspunzătoare fabricate austriace în Imperiul Otoman [2]). Ba mulți din ei nu se mulțumeau să facă numai comerț în mare, ci desfăceau marfa și cu bucata, alla minuta, ceea ce era dreptul exclusiv al negustorilor băștinași. Impotriva acestor « streini » se plâng la 1725 negustorii de pe Criș că « vin și târguesc pen toate satele... și șed cu săptămâna și noi nu putem târgui nemică... că ei vin din țara Turcului și dau mai lesne decât noi » [3]).

Firește că această concurență « turcească » zădărnicea desfacerea produselor austriace în Ungaria și Transilvania, produse cari de altfel nu se bucurau nici de sprijinul negustorilor din țările ereditare. Anume mărfurile indigene, cum sunt produsele celei mai mari fabrici de postav — cea din Linz [4]) —, cu toate măsurile

---

[1]) *Hurmuzaki*, Docum. VI, p. 245.

[2]) *H. v. Srbik*, Der staatliche Exporthandel Oesterreichs von Leopold I bis Maria Theresia. Wien u. Leipzig, 1907, p. 306—307.

[3]) *N. Iorga*, Studii și docum. XII, p. 27.

[4]) La 1722 fu cumpărată de Compania Orientală și după 3 ani lucra cu 4415 oameni producând zeci de feluri de postav (M. *Mayer*, *op. cit.*, p. 47 urm).

protecţioniste luate în favoarea lor [1]), cu greu ajung să satisfacă exigenţele consumului intern şi numai târziu pot pătrunde ca articole de export pe piaţa răsăriteană.

Astfel Compania Orientală se plângea că produsele fabricelor ei n'au cumpărători, deoarece negustorii băştinaşi preferă mărfurile streine, cari din cauza variaţiunilor modei pot fi mai scump vândute. In Maiu 1725 de exemplu, au intrat în Viena 4629 bucăţi ţesături de lână streine, în timp ce fabrica din Linz abia a putut vinde foarte puţine. Comisiunea însărcinată de guvern cu cercetarea cazului, a exprimat părerea ca marfa austriacă să fie desfăcută în Ungaria, deoarece locuitorii nu sunt atât de robiţi luxului şi ţin la îmbrăcămintea lor tradiţională; în acest scop va fi însă nevoie de o micşorare a tarifului vamal ungar, deoarece din cauza taxelor prea urcate, produsele industriei austriace vin mai scumpe, decât mărfurile streine aduse în Ungaria prin Silezia, sau prin Transilvania [2]).

In adevăr, negustorii din Ungaria şi Transilvania — în marea lor majoritate macedoromâni — evitau cumpărarea mărfurilor austriace mai scumpe şi de calitate inferioară şi se aprovizionau cu cele necesare dela târgurile mari din Bresslau şi mai cu seamă se îndreptau tot mai stăruitor de câţiva ani spre Lipsca [3]) devenită curând principalul emporiu comercial pentru toţi negustorii din răsăritul european [4]). Pentru a înlătura păgubitoarea concurenţă a mărfurilor lipscane, guvernul austriac se văzu nevoit să încerce o nouă reducere a tarifului vamal ungar, în nădejdea că ieftinind transportul produselor industriei austriace, va putea constrânge pe negustorii ardeleni să renunţe la numitele târguri apusene

---

[1]) La 1719 fu oprit importul postavurilor engleze (*H. v. Srbik, op. cit.*, 296) şi în acelaşi an fu achiziţionată cu drept de monopol întreagă producţia de potasiu din Muntenia pentru industria textila austriacă (*Hurmuzaki*, VI, p. 290—1).

[2]) *Fr. M. Mayer, op. cit.*, p. 51—52.

[3]) *H. v. Srbik, op. cit.*, p. 307. *N. Iorga*, Studii şi doc. XII p. 29—30. *N. Iorga*, Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă. p. 17.

[4]) *Gheron Netta*, Negustorii orientali la Lipsca. Bucureşti 1919; *Gh. Netta*, Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südeuropa bis zum Verfall der Warenmesse. Zürich, 1920, p. 39 urm.

și să-și procure atât mărfurile indigene, cât și pe cele streine de absolută trebuință, prin mijlocirea Vienei.

Astfel, cu data de 31 Mai 1726, Cancelaria austriacă trimise celei transilvane un proiect pentru rectificarea tarifului vamal ungar — « Idea pro rectificando vectigali et respective trigesimis hungaricis » [1]) — cu îndrumarea de a-l comunica celor interesați și a face cuvenitul referat despre felul cum acest proiect ar putea servi nevoile Transilvaniei. Cancelaria austriacă arăta în preambulul proiectului că deși sunt cunoscute bunele principii economice potrivit cărora fiecare provincie trebue să-și acopere nevoile de consumație prin produsele și manufactura proprie, iar dacă acestea lipsesc și se simte necesitatea fabricatelor streine, ele să fie procurate din provincii cu cari se poate face schimb de mărfuri, aceste principii nu sunt respectate în Ungaria, deoarece deși exportă o mare cantitate de excelente vinuri, cereale, vite, ceară, miere, lână, tutun ș. a., banii câștigați din acest negoț, precum cei și ce se bat în țară, totuși lipsesc. Una din esențialele cauze ale acestei lipse de monetă bună este faptul că negustorii « turci », « rați » și evrei, supuși otomani, cari vând în țară mari cantități de postav turcesc numit « aba », cergi, undelemn, smochine, stafide, scorțișoară ș. a., nu cumpără în schimb nicio marfă ungurească, ci scot numai moneta cea bună din țară, după cum s'a convins recent comisiunea camerală care a cercetat vămile.

Altă cauză a lipsei de bani stă în împrejurarea că județele Ungariei n'au industrii și nici oameni pricepători la fabricarea mărfurilor necesare. Dar cea mai importantă cauză rămâne faptul că negustorii din Ungaria și Transilvania, din motive de câștig personal, nu-și procură mărfurile necesare din provinciile ereditare austriace, ci din străinătate, de unde, sub pretextul aducerii de articole medicinale și aromate (Pharmaca), introduc foarte multe mărfuri de lână și bumbac, pânzeturi, mătăsuri, țesături cu fir de argint sau aur, ciucuri, ceaprazuri de aur și argint și cu asemenea articole scumpe și netrebuincioase strâng banii și îi scot din țară spre paguba regatului și a locuitorilor.

Pentru curmarea acestor rele Cancelaria aulică austriacă preconizează două remedii: întâiu ridicarea de industrii, cari să prelucre

---

[1]) *Arhiva Națională Săsească din Sibiu*, Akten 1726 Nr. 86.

materiile prime indigene, mai cu seamă ţesătorii de lână pentru fabricarea pănurei turceşti numită aba, a cergilor şi a ţesăturilor de acest fel, sau cel puţin organizarea unor torcătorii şi aplicarea cât mai multor oameni pricepuţi în asemenea meşteşug; în al doilea rând stăruia ca mărfurile străine, de absolută trebuinţă în regat, să fie procurate din provinciile ereditare, unde se vând vitele şi alte produse naturale ale regatului, pentru ca schimbând marfă cu marfă, banii să rămână în ţară. Acest din urmă scop a fost urmărit şi prin decretul vamal din 1725. In tariful austriac de curând tipărit — spune Cancelaria austriacă — s'a pus în vedere negustorilor din Ungaria să părăsească târgurile străine pe cari au început a le cerceta de câţiva ani şi să se întoarcă din nou la emporiul Vienei, spre a se aproviziona de aici cu mărfuri bune şi ieftine austriace şi a-şi procura pe cele străine tot prin mijlocirea negustrorilor din capitala imperiului. In acest scop, fabricatele austriace, cari urmează a fi duse în Ungaria, fură scutite şi de taxa de consumaţie şi de vama de 3 %, fiind grevate numai de o vamă foarte moderată, iar negustorii pot fi scutiţi chiar şi de această vamă, în cazul că şi mărfurile străine şi le procură tot prin comercianţi vienezi. Cum însă se pare că nici aceste înlesniri nu sunt suficiente pentru a determina pe negustorii din Ungaria să renunţe la frecventarea târgurilor străine, decât dacă şi tariful vamal ungar va fi modificat în aşa fel, ca mărfurile austriace să fie mai uşor taxate decât cele externe, Cancelaria austriacă propune schimbarea acestui tarif în sensul ca pentru mărfurile fabricate în Ungaria şi tot acolo consumate să se plătească trigesima simplă; pentru exportul produselor ungureşti vama să fie scăzută la jumătate, sau de va fi nevoie şi mai mult; pentru articolele de lână sau bumbac, postavuri şi urzeli, droguri şi aromate, mătăsuri, ţesături cu fir de aur sau argint etc., fie că sunt fabricate în provinciile ereditare, fie că sunt numai cumpărate de acolo, se va plăti 3 % sau şi mai puţin; dimpotrivă, pentru mărfurile aduse din ţări străine vama va fi dublă, sau şi mai urcată.

Proiectul de mai sus fu trimis de guvernul transilvan negustorilor interesaţi spre a-şi face observaţiile cuvenite. Dintre răspunsurile date ne era cunoscut până acum cel al negustorilor din Braşov [1]) la

---

[1]) *Hurmuzaki*, Docum. XV 2, p. 1613—4 Nr. MMMXIV. *N. Iorga*, o. c., p. 16.

care suntem în măsură să adăogăm pe cel dat de Societatea comercianţilor saşi din Sibiu, adoptat şi de cei din Bistriţa, Sighişoara şi Mediaş, aceste răspunsuri fiind deosebit de valoroase pentru informaţiunile ce le cuprind despre starea comerţului ardelean în primul deceniu după semnarea tratatului dela Passarowitz şi dificultăţile pe cari le întâmpina mercantilismul austriac în Transilvania.

Braşovenii recunosc importanţa deosebită ce o au manufacturile pentru înflorirea comerţului şi pentru progresul şi bună starea provinciei şi doresc ca ele să fie ridicate şi în regiunea lor, care ar putea oferi materia primă necesară — mai cu seamă inul — în abundenţă, dar sporirea şi perfecţionarea acestei industrii, acum, din cauza sărăciei locuitorilor, e deocamdată cu neputinţă.

In ce priveşte însă comerţul, ei sunt cu totul de altă părere decât Cancelaria aulică austriacă. Contrar dogmei mercantiliste de care erau animate cercurile conducătoare ale imperiului, că mărfurile indigene, chiar mai scumpe de ar fi, trebuesc preferate celor străine, Braşovenii declară categoric că pentru orice negustor « priorhaec sit regula: ibi locorum sibi merces aquirere debere, ubi moderatiori pretio et, si possibile, a priori manu aeedem haberi possunt, quibus rationibus inducti, nobis quoque diversis, et locis et proqualitate mercium, easdem hinc illinc procurare necessum fuit ». In consecinţă şi-au procurat până acum mărfurile dele Viena, Gratz şi Bratislava, dar şi dela Lipsca. Mai cu seamă mărfurile lipscane — spun Braşovenii — nu le putem cumpăra din provinciile ereditare, decât cu sacrificarea comerţului nostru. Anume cea mai mare parte a acestor mărfuri se exportă în Muntenia, de unde sunt împrăştiate în Turcia, şi cum în afară de noi mai fac şi Bucureştenii acest negoţ şi încă în măsură mai mare,—numai dela recentul târg de Paşti din Lipsca, ei au adus 8 care de mărfuri, în timp ce Braşovenii abia au putut aduce 2 — dacă aceste mărfuri le-am cumpăra din a doua şi a treia mână în provinciile ereditare, ar veni mult mai scumpe, în timp ce Bucureştenii le-ar aduce mai uşor prin Brandenburg, Polonia şi Moldova, şi ca marfă cumpărată din prima mână, ar vinde-o cu preţ mai scăzut, ceea ce ar însemna ruina negoţului nostru şi paguba erariului imperial.

De asemenea, în ceea ce priveşte schimbul şi ieşirea din ţară a monetei, — spun Braşovenii — Bucureştii sunt singurul loc unde

putem schimba oricât de mulţi zloţi româneşti şi turceşti pentru galbeni buni olandezi, cu cari ne vindem mărfurile şi deci nu putem fi învinuiţi că scoatem monetă bună din ţară.

Dacă Braşovenii erau atât de legaţi de comerţul cu Lipsca şi de Ţările Române, încât prin măsurile guvernului din Viena îşi vedeau ameninţată existenţa, Sibienii şi tovarăşii lor dela aceste măsuri îşi aşteptau salvarea industriei şi a comerţului lor, ajuns neputincios în faţa concurenţei ce le-o făceau Grecii. De aceea ei nu vor înceta a susţine că lipsa de numerar şi criza negoţului ardelean se datoreşte activităţii nefaste a « veneticilor » şi că situaţia nu se va îmbunătăţi, decât prin alungarea acestora din ţară şi reaşezarea Saşilor în vechile lor privilegii, cu ajutorul cărora se angajau a lucra cu tot zelul pentru împlinirea politicei economice vieneze.

In răspunsul dat [1]), Sibienii arată că foarte puţine izvoare de câştig au mai rămas pe seama băştinaşilor ardeleni. Vinul, de exemplu, se consumă în ţară şi nu se exportă, deoarece provinciile vecine abundă tot mai mult atât în vin, cât şi în vite, ba au ajuns ca ele să importe în Transilvania porci, piei crude ş. a. Ar mai rămâne deci pe seama băştinaşilor exportul de ceară, de postav de calitate inferioară şi alte lucruri mai puţin căutate. Ceara se exportă în precumpănitoare măsură la Veneţia. Postavul, odinioară se putea desface în mare cantitate în Muntenia, pentru nevoile oştirei şi a curţii Domnului Ţării Româneşti, dar acum Grecii s'au îmbulzit şi acolo, ducând postav din Bilitz, din Silezia şi din alte locuri apropiate polone, lipsindu-ne astfel de o importantă sumă de bani. Acum însă, postavul obicinuit, cât nu se consumă în ţară, îl exportăm în regiunile ungureşti, la Debreţin, dar şi acest comerţ e în scădere, din cauza lipsei de bani şi a vămilor prea urcate. Ar mai fi apoi negoţul cu sare şi cu mercuriu, care dacă ar fi dat localnicilor, ar avea şi aceştia un izvor de câştig şi ar primi şi fiscul preţul cuvenit. Astfel stând lucrurile — spun Sibienii — este evident că puţine mijloace ne mai rămân, de a strânge bani, mai cu seamă că provincia noastră, în afară de produsele indigene, mai are nevoie de foarte multe mărfuri străine. E adevărat că mai nainte erau mai

---

[1]) Humillima opinio ad Ideeam pro rectificando vectigali et respective tricesimis hungaricis (*Arhiva Naţională Săsească* din Sibiu, Akten 1726 Nr. 86).

mulți bani în țară, fiindcă moneta avea un curs mai ridicat. Dar Grecii din provinciile vecine au găsit numeroase modalități de a scoate moneta bună din provincie, cu monetă măruntă străină, după cum de câteva ori au fost prinși cu atare contravenție la vama dela Turnu-Roșu.

Acestea fiind cauzele crizei monetare și economice din Transilvania, pentru lecuirea lor Sibienii propun următoarele remedii:

a) Toți Grecii străini, cari au umplut țara în mai mare măsură decât se cuvine, să fie opriți dela vânzarea mărfurilor alla minuta, aceasta fiind — potrivit vechilor privilegii — dreptul băștinașilor, în timp ce străinilor le era îngăduit să desfacă marfa cu cotul, valul, maja și libra, numai la locurile de descărcare și în timpul prescris, mai mult pentru schimb, decât pentru bani gata. Acești negustori aduceau numai mărfuri orientale, ca postavul numit aba, cergi, covoare persane, untdelemn, smochine, stafide, orez, scorțișoară, lână colorată, bogasii și alte articole similare, pe cari le dădeau pentru postavuri indigene, pentru ceară, sau pentru mărfuri apusene, pe cari numai băștinașii le puteau aduce în țară. Ar fi deci de dorit — spun Sibienii — să se revină la vechea datină, fiindcă acești negustori străini, sub pretextul negoțului cu mărfuri apusene, realizează enorme câștiguri cu contrabanda de articole oprite, ducând — după cum recenta istorie a Bratislaviei ne învață — tot felul de arme pe cari le vând eternului dușman al creștinătății, pentru ca celelalte mărfuri, a căror negoț e liber – în urma enormelor câștiguri realizate cu comerțul clandestin de arme — să le vândă apoi sub preț de cost, în prejudiciul negustorilor băștinași cari umblă pe căi drepte și cari dela pacea din Passarowitz încoace și cu vama sunt mai greu apăsați decât cei streini.

b) Armata să se aprovizioneze cu produsele industriei textile locale. Manufacturile și anume postavurile indigene, pănuri, cergi, pături de cai, șepci, ciorapi, șele și pânzeturi mai groase, se fabrică acum în condițiuni atât de bune, încât pot fi utilizate pentru nevoile soldaților de rând, numai domnilor ofițeri să le placă și să se declare mulțumiți. Prin acest remediu mulți bani dați în contibuție publică ar rămâne în provincie și s'ar înlătura nenumăratele vorșpanuri. De altfel acest lucru n'ar constitui o inovație, deoarece regimentul de infanterie N. Pállfi, ca și cel Virmont-ian și cel Solari-an, când

au ţinut garnizoana, s'au aprovizionat aici, spre marea mulţumire a cetăţenilor şi a celor din împrejurimi. Se ştie apoi din diferitele decrete de până acum că voinţa M. Sale este ca, ceea ce se poate procura în ţară pentru nevoile armatei, să se cumpere de aici şi nu din străini.

c) Socotim că e necesar ca mărfurile fabricate în provincia noastră să le putem exporta fără nicio taxă sau vamă, deoarece până acum, pentru un val de postav în preţ de 20 fl. ung. dus până la Debreţin, vama şi taxele se urcă la 4 fl. ung.

d) Pentru buna înţelegere dintre provinciile ereditare ale M. Sale, ar fi foarte necesar ca toate mărfurile din târgurile Vienei, Bratislaviei şi Graţului, fără de cari provincia noastră nu poate trăi, precum şi mărfurile indigene, să poată fi aduse scutite de orice vamă sau taxă, — potrivit vechilor privilegii căzute în desuetudine din cauza vitregiei vremurilor — sau să plătim numai o taxă foarte moderată.

c) Iar dacă tratatul dela Passarowitz nu s'ar opune, credem că ar fi foarte necesar ca negustorii băştinaşi ai acestei provincii să se adreseze pentru orice fel de marfă Companiei Orientale dela Viena. Aceasta ar putea aduce toate mărfurile răsăritene, fie direct în provincia noastră, fie în depozitul dela Belgrad, excluzând astfel din această ţară pe Greci, Evrei şi alte asemenea neamuri; deasemenea ar putea aduce toate mărfurile apusene necesare pe Dunăre la Belgrad, de unde negustorii noştri băştinaşi cu multă uşurinţă se pot aproviziona, fără să mai fie nevoiţi a străbate drumuri lungi până la Lipsca sau în alte târguri.

Acest din urmă alineat este fără îndoială o dovadă penibilă a stării înapoiate şi greoaie la progres a industriei ardelene, precum şi mărturia spiritului comod, lipsit de vioiciune întreprinzătoare a negustorilor saşi, cari în primul rând acestei inferiorităţi de temperament datorau pierderea comerţului ardelean în favoarea ageriemei şi iscusinţei Grecilor şi Aromânilor, negustori prin vocaţie nativă,

In baza acestor răspunsuri, Cancelaria aulică transilvană înaintă raportul cuvenit Cancelariei imperiale, arătând că Transilvania nu dispune de produse industriale suficiente, dimpotrivă e avizată la consumul unei însemnate cantităţi de mărfuri străine, cari ar putea fi procurate din provinciile ereditare, sporindu-se astfel comerţul

reciproc între aceste țări și între provincia din răsăritul Carpaților. In calea activării spre binele obștesc a acestui comerț stau însă mari greșeli comise până acum.

Intâia eroare este că, fie prin tembelă complicitate, fie datorită sprijinului acordat de unele persoane sus puse, se îngădue unor străini, necetățeni, să facă negoț atât în mare, cât și mărunt, iar aceștia apoi, ce câștigă dela localnici, duc peste graniță în monetă bună de aur și argint. Li se mai permite apoi acestor Greci, supuși otomani, să vândă cu bucata nu numai mărfuri turcești, ci și apusene, cu toate repețitele proteste ale negustorilor băștinași, și ceea ce e și mai grav, acești negustori străini nu se aprovizionează cu mărfuri occidentale în târgurile țărilor erditare, ci le aduc din Lipsca și dela Veneția, îmbogățind țări streine cu bani ardeleni.

Cancelaria propune deci să nu se mai îngădue a face negoț decât celor ce în prezent au cetățenia și sunt așezați în Transilvania cu familie cu tot; Grecilor și altor supuși străini să li se interzică total comerțul cu mărfuri occidentale, iar cu cele orientale să le fie permis numai all'ingrosso, deoarece nici tratatul dela Passarowitz nu pretinde mai mult și așa se practică și la Viena. Acolo, anume, negustorii otomani pot vinde aba turcească, dar nu pot desface postav englez din Londra sau Lipsca, de asemenea pot vinde stafide cu maja, dar nu cu libra; prin analogie să se procedeze la fel și în Transilvania, deoarece și aici odinioară Grecii n'aveau voie să desfacă mărfurile lor orientale decât la graniță, unde le schimbau cu cele apusene sau indigene. In ce privește oprirea negustorilor ardeleni de a mai frecventa Lipsca și aprovizionarea lor în târgurile țărilor ereditare, Cancelaria transilvană arată că această operație se izbește de serioase dificultăți. In primul rând e lipsa de mărfuri dela Viena și slaba calitate a celor existente. Articolele aflătoare în depozitele vieneze — spune Cancelaria — nu satisfac pe negustorii din Ungaria și din Transilvania, și din acest motiv aceștia se duc la Lipsca, unde cumpără marfă suficientă atât de ieftin, încât cu toate taxele de transport plătite, o pot vinde la ei acasă cu acelaș preț cu care se vinde în capitala imperiului. Căci deși fac un drum de 40 mile mai lung, decât dacă le-ar aduce prin provinciile ereditare habsburgice, le vine mai comod, deoarece prin Polonia vama costă abia $^{1}/_{3}$ parte din ceea ce se plătește pentru transportul mărfurilor dela

Viena până în Transilvania. Remediul ar fi deci, ca fabricele austriace să producă articolele cerute în condiţiuni mai bune, cu exclusivitate pentru Ungaria şi Transilvania; apoi să se reducă vama dela graniţa Saxoniei până la Viena pentru mărfurile lipscane, iar negustorii ardeleni să plătească la trecerea prin Ungaria numai o taxă foarte moderată, vameşii fiind opriţi să-i mai îngreuneze cu alte cote, deoarece numiţii negustori în temeiul vechilor privilegii erau scutiţi total de trigesimă.

Tot în legătură cu taxele vamale Cancelaria ardeleană atrage atenţia că negustorii turci, potrivit tratatului dela Passarowitz, pot duce mărfuri apusene în Ţările Române pe lângă tariful foarte scăzut de 3% ad valorem şi cum Ardelenii merg des în Muntenia, ei îşi procură acolo mărfurile occidentale trebuincioase, pe preţ mai scăzut decât le-ar putea cumpăra dela negustorii ardeleni la ei acasă. De aceea se impune ca acestor negustori să li se redea totala scutire de vamă avută odinioară, sau să plătească numai o taxă cu totul moderată, fiindcă altcum nu vor mai putea trăi din cauza vecinilor.

In ce priveşte exportul mărfurilor indigene, se observă îngreunarea lui din cauza vamei duble ce trebue plătită, cea internă la ieşire şi cea externă la intrarea în provincia vecină, dificultate ce poate fi înlăturată prin mijloacele indicate în acest proiect al guvernului imperial, anume reducând pentru aceste mărfuri tariful la jumătate, sau de va fi nevoie şi la mai puţin [1]).

Prin acest raport Cancelaria transilvană îşi însuşea aproape în întregime argumentele şi concluziile cuprinse în răspunsul Societăţii negustorilor din Sibiu, care exprima opinia majorităţii comercianţilor saşi, cu excepţia Braşovenilor. Era acum de resortul Cancelariei aulice austriace să decidă asupra măsurilor propuse în aceste răspunsuri, dar se pare că o deciziune în sensul concluziilor de mai sus nu s'a luat. Dorinţa Saşilor de a recăpăta totala scutire de vamă nu li s'a acordat niciodată şi nici Grecii n'au putut fi excluşi din comerţul ardelean. Dar nici în chestiunea principală pe care o ţintea Curtea prin proiectul de modificare al tarifului ungar, anume

---

[1]) Opinio de rectificandis et Wiennam reducendis Commerciis Transylvanicis E. Cancellairae Aulico-Transylvanicae expedita. *Arhiva Naţională Săsească* din *Sibiu.* Akten Nr. 86/1276.

ruperea negoţului transilvan de Lipsca şi legarea lui de Viena şi Graţ, nu s'au luat măsurile propuse iniţial de Cancelaria austriacă. Reduceri mari pentru transitul prin Ungaria nu ştim să se fi acordat şi lucrul e cu atât mai puţin probabil, cu cât cereri similare făcute de Silezieni, pentru a li se înlesni transportul mărfurilor la Triest, fură refuzate [1]). Dar chiar dacă amintitul tarif ar fi fost micşorat după modelul celui austriac din 1725, scopul urmărit de guvernul vienez n'ar fi fost atins, deoarece industria austriacă începătoare încă nu era în stare a suplini atât de repede nici scăderile calitative şi nici insuficienţa cantitativă a produselor ei. Din aceste motive deci negustorii ardeleni, « grecii » cari descurcau negoţul cu Apusul, continuau şi mai târziu să se aprovizioneze cu mărfuri tot din afară, din Sicilia, Saxonia, Veneţia şi Constantinopol [2]), după cum ne arată şi testamentul negustorului braşovean Andru, care la 1734 avea în depozit la Bucureşti « lăzi cu haine şi cu arginturi... şi cărţi din Lipsca şi Veneţia cumpărate » [3]).

Măsura în care aceşti negustori se folosesau de târgurile dela Lipsca şi Bresslau, nu o putem preciza din cauza lipsei datelor statistice privitoare la întregul comerţ transilvan în aceşti ani. Cert este însă că Viena şi Graţul deţineau o cotă relativ mică din importul transilvan. Aceasta se poate vedea în parte din statistica comerţului ungar pe anii 1735—1739 din care [4]) se vede că negustorii ardeleni se adresau pieţelor austriace şi ungare numai pentru mărfuri pe cari fie că nu le găseau, fie că nu le puteau procura pe preţ convenabil în Apus sau Răsărit. Astfel în anii 1733—1739 se exportă prin Ungaria în Transilvania fier în valoare de 27.321 fl., aramă brută şi lucrată 71.743 funţi, hârtie 7.499 suluri şi, ca o completare a stocului indigen şi a celui adus din Ţara Românească, s'au mai importat şi 33.921 funţi de lână pentru nevoile industriei locale; din produsele industriei textile austriace însă abia se importă pânza şi bumbacul în valoare de 27.321 fl., iar postavul aproape

---

[1]) *Fr. M. Mayer, op. cit.,* 95.

[2]) *N. G. V. Gologan,* Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov. Bucureşti, 1928, p. 47.

[3]) *N. Iorga,* Braşovul şi Românii în *Studii* şi *docum.* X, p. 423.

[4]) *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle,* I (1894), p. 176—187, 274—285, 358—363.

deloc (262 ½ buc). Transilvania în schimb exportă în şi prin Ungaria 31.252 buc. postav, — după cum vom vedea parte fabricate de industria indigenă, dar majoritatea cu siguranţă aba turcească, — apoi covoare, pături şi tapiserie de 11.644 fl., piele de 68.395 fl. şi băcănii (Kramerei-waren) de 95.950 fl. Rezultă, deci, din datele de mai sus, că potrivnic scopurilor urmărite de politica vieneză, Transilvania îşi acoperea nevoile consumului intern şi ale comerţului său în măsură precumpănitoare cu mărfuri apusene şi orientale şi numai într'o modestă proporţie cu produse ale industriei austriace.

Această situaţie fu schimbată de energica împărăteasă Maria Tereza. T:năra moştenitoare a tronului austriac pierzând în războiul pentru succesiune cea mai bogată provincie industrială, Silezia, deslănţui împotriva Prusiei un neîndurător războiu vamal. Pentru a suplini pierderea suferită, împărăteasa inaugură o politică de severă autarhie economică, excluzând produsele industriei germane din imperiu, intensificând industria din ţările ereditare şi concentrând toată viaţa comercială a imperiului la Viena. Prin barierele vamale de netrecut ridicate la Apus şi prin cordonul sanitar întins dealungul graniţei sud-răsăritene, împărăteasa voia să realizeze statul comercial autonom (« der geschlossene Handelstaat »), complet independent de industria străină. Ruperea comerţului ungar şi transilvan de Lipsca şi Bresslau a fost dintre primele măsuri ale acestui program. Astfel prin rescriptul din 6 Martie 1747 împărăteasa ceru guvernului ardelean să-i arate cauzele pentru cari negustorii locali se aprovizionează cu mărfuri apusene aproape exclusiv la târgurile din Lipsca şi Bresslau şi să-i indice mijloacele prin cari acest negoţ ar putea fi îndreptat spre Viena şi Brün. Guvernul răspunse că numiţii negustori ocolesc cele două emporii austriace nu numai din cauza inferiorităţii fabricatelor indigene, dar şi din pricina tarifului ungar prea urcat, transportul dela Lipsca şi Bresslau fiind abia de 5%, cât timp dela Viena până în Transilvania el se urcă la 10% [1]). Intocmindu-se cu acest prilej lista mărfurilor importate din cele două emporii germane în Transilvania, guvernul austriac chemă în ţările habsburgice numeroşi

[1]) *Ioseph Kemény*, Chronologische Darstellung des Handels und der Industrie in Siebenbürgen unter der Regierung östereichischer Fürsten. *Transilvania* periodische Zeitschrift für Landeskunde. Hermannstadt, 1833, p. 79—80.

specialiști străini [1]) spre a întemeia industrii din specialitățile indicate, pentru a putea acoperi dela Viena toate exigențele de consumație internă și a exclude produsele străine din imperiu. Cu priceperea acestor streini și cu ajutorul material al statului, s'a și pornit o rapidă industrializare, încât la 1755 se constata cu mândrie că în ultimii 6 ani au luat ființă nu mai puțin de 20 fabrici noui de textile [2]) și această campanie fu continuată stăruitor până după anii 70, tinzându-se a înzestra toate provinciile cu manufacturile necesare [3]).

Concomitent cu înființarea nouilor industrii, se procedă cu o neîndurătoare severitate la excluderea mărfurilor de provenineță germană din imperiu. La 14 Sept. 1749 fu oprit importul stofelor, a țesăturilor și împletiturilor cu fir, a fireturilor, dantelelor și broderiilor [4]), la 12 Martie 1759 prohibițiunea fu extinsă asupra acelor de cusut și a fabricatelor de alamă din Nürnberg [5]) în Noemvrie 1762 fu oprită intrarea ceaprazeriilor de fir [6]), la 1766 se repetă opreliștea asupra aproape a tuturor fabricatelor textile, cu excepția pânzei poloneze atât de utilizată în Ungaria [7]), pentru ca la 1770 să fie oprit apoi și importul articolelor și semifabricatelor de mătasă cu excepția taffet-ului și a atlas-ului, precum și a articolelor de metal « tombala » și a tablei [8]). Pentru restul mărfurilor de proveniență apuseană se ridicară apoi impenetrabile bariere vamale încă din anul 1748, înlesindu-se în schimb transitul mărfurilor austriace prin Ungaria spre Răsărit [9]). Prin tariful vamal ungar, pus în aplicare pe data de 1 Octomvrie 1754, taxele de import pentru mărfurile apusene fură urcate și mai mult, variind dela 100% până la 700%. Postavurile, barchetul, satinul, atlasul, fură ridicate la vamă cu câte 233—433%, cea mai urcată fiind

---

[1]) *Ibidem* p. 83.

[2]) *Marianne v. Herzfeld, op. cit.*, p. 27.

[3]) *Pribram Karl*, Geschichta der österreichischen Gewerbepolitick vcn 1740 bis 1860. Bd. I. (1740—1798), Leipzig, 1907, p. 212—3.

[4]) *I. Kemény, op. cit.*, p. 87.

[5]) *Eckhart Ferenc*, A Bécsi Udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest 1922, p. 57.

[6]) *Ibidem*, p. 59.

[7]) *Ibidem*, p. 61.

[8]) *Arhiva Națională săsească din Sibiu*, Akten 1770 Nr. 8.

[9]) *I. A. Grimm*, Die politische Verwaltung im Groszfürstenthum Siebenbürgen. Bd. II. Hermanstadt, 1857, p. 22.

pânza a cărei taxă crescu dela 60 cruceri de vig, la 4 fl. 80 cr. In schimb pentru produsele industriei austriace fu scăzut tariful de import dela 5 la 2% [1]).

In ce privește Transilvania, fu stabilit ca norma vamală că pentru orice marfă străină apuseană, adusă fie direct din străinătate, fie prin țările ereditare, se va plăti o taxă de 30%; pentru mărfurile streine, dar cumpărate în Austria, tariful va fi de 4%, iar pentru mărfurile austriace numai de 2%, la cari urmează a se adăoga taxa de transit prin Ungaria de 1% [2]).

Prin aceste măsuri Maria Terezia reuși să rupă comerțul transilvan de Germania și să-l lege de Viena. In adevăr, după anii 1750 la târgurile din Lipsca negustorii ardeleni devin tot mai rari, până dispar cu totul [3]), iar din statistica comerțului transilvan pe anul 1768, numitul emporiu saxon lipsește cu desăvârșire, mărfurile procurate odinioară acolo, fiind arătate ca provenind din Austria și Ungaria [4]).

Și totuși această politică de neînduplecat prohibiționism a Mariei Therezia n'a dat rezultatele dorite. Produsele industriei austriace datorită nevoilor de consumație s'au înmulțit, dar, din lipsă de concurență, calitativ au rămas inferioare celor străine, fiind în acelaș timp și mai scumpe. Fabricanții austriaci, asigurați că marfa li se desface, nu mai țînteau la nicio îmbunătățire, iar guvernul, pentru a îndemna pe negustorii ungari și ardeleni să țină în depozite marfă austriacă, trebui la început să le permită a aduce în egală măsură și marfă străină, mai ieftină și bună. Când aducerea acesteia a fost apoi zădărnicită prin opreliștele arătate, numiții negustori se îndepărtară tot mai mult de Viena și se aprovizionau în schimb prin contrabandă. Astfel stând lucrurile, după anii 70, chiar unii din membrii consiliului economic imperial au ajuns la concluzia că « prohibiționismul exagerat e cauza pentru care aproape întreagă Ungaria și Transilvania au părăsit așa zicând aproape total piața Vienei, ai cărei cei mai buni cumpărători au fost atâția ani dearândul » [5]).

---

[1]) *Eckhart F., op. cit.*, p. 50—53.

[2]) *Eckhart F. op. cit.*, p. 55.

[3]) *Dr. Gheron Netta*, Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen. Zürich, 1920, p. 141—2

[4]) *I. Kemény. op. cit., Transilvania*, 1833, p. 112 anexe.

[5]) *Eckhart F., op. cit.*, p. 65.

Drept consecință a acestor constatări începură discuțiile pentru o nouă modificare a tarifului vamal ungar, iar până atunci, prin patenta din 14 Octomvrie 1774, fu ridicată prohibițiunea pentru majoritatea articolelor oprite, cum sunt fabricatele de cupru, alamă și plumb, apoi cele textile ca muselinul, catifeaua, dantela, pânzeturi de masă, ba chiar și pânza, postavul și cergile; toate acestea însă nici acum nu puteau fi cumpărate din străinătate direct, ci din Austria, pe lângă vama redusă de 5—3 % [1]). Astfel, după 1775, reapar și pe calea legală mărfurile lipscane în Transilvania [2]), dar deși sporadic se mai duc la mari răstimpuri negustori ardeleni la Lipsca [3]) legăturile de odinioară nu se mai pot reface. Vechii clienți ai acestui renumit emporiu european se aprovizionează acum constant de la marile firme din Viena, Triest și Veneția [4]).

VI

INCURAJAREA INDUSTRIEI ARDELENE

Urcarea vămii la importul mărfurilor germane și scăderea tarifului ungar pentru transit au fost o grea lovitură dată comerțului ardelean. Ne mai fiind rentabil importul mărfurilor apusene aduse prin Polonia și Ungaria de Nord, negustorii ardeleni fură lipsiți de majoritatea articolelor cari împreună cu puținele produse indigene constituiau temeiul exportului lor în Țara Românească, din al cărui câștig își procurau mărfurile orientale necesare consumului intern. Inlocuirea produselor industriale apusene cu cele austriace în acest export nu le aducea niciun folos, deoarece mărfurile cumpărate la Brün sau la Viena ajungeau mai ieftine în Țările Române și în Balcani, dacă urmau calea puțin costisitoare a Dunării, decât drumul pe uscat pe la Turnu Roșu sau Bran, și astfel Transilvania, lipsită de înfloritorul ei comerț de transit, care îi valorifica și puținele ei produse, ajunse într'o criză atât de grea, încât comerțul și industria

---

[1]) *Eckhart F.*, *op. cit.*, p. 66.

[2]) La 1775 «jupânul Manicati» din Sibiu desface «marfă de Lipțca, de Beci și de ceară» Cfr. *N. Iorga*, Studii și doc. XII p. 90 Nr. CLXXIII.

[3]) *Gh. Netta*, *op. cit.*, *l. c.*

[4]) *A. A. Mureșianu*, Bilanțul comercial al lui Zaharia Nicolau din anul 1787 în *Țara Bârsei*, An. III (1931), p. 459—460.

indigenă stagnă cu totul. Guvernul, alarmat, la 18 April 1748 se plânse împărătesei [1]), dar Maria Terezia menţinu măsurile vamale luate, socotind că adevărata criză ardeleană nu poate fi lecuită prin perpetuarea unui comerţ de pe urma căruia se îmbogăţesc doar câţiva negustori, ci prin eliberarea ei de sub dominaţia mărfurilor străine, cari pe lângă că împiedecă valorificarea fabricatelor indigene, scot din ţară mult mai mulţi bani de câţi aduce exportul produselor ardelene, ţinând astfel provincia într'un permanent deficit. Din acest motiv împărăteasa înţelege să acopere pierderile suferite de pe urma stagnării comerţului de transit, prin intensificarea şi perfecţionarea industriei transilvane, chemată a satisface toate nevoile de consum intern şi a furniza mai târziu articole capabile de concurenţă pe pieţele vecine. In acest scop printr'un decret din 1748, înlesni calfelor de toate meseriile putinţa de a merge în Germania pentru perfecţionare [2]). Această măsură avea să-şi aducă însă rezultatul dorit abia mai târziu. Până atunci împărăteasa fu nevoită a apăra slaba industrie indigenă prin cunoscutele opreliştii aplicate mărfurilor străine.

Cu toate aceste măsuri, industria ardeleană rămase mult timp în urma cerinţelor vremii şi a exigenţelor consumului local. La 1749, când dieta transilvană voi să-i vină în ajutor, recomandând ca armata locală să se aprovizioneze cu fabricatele textile indigene, se constată că ele nu corespund nici cel puţin la îmbrăcămintea soldaţilor de rând [3]). Progrese mai însemnate în această privinţă nu se realizară nici în deceniul următor, după cum aflăm din ancheta întreprinsă din înalt ordin la 1755 de contele Haugwitz şi inspectorul Procop [4]). Aceştia, în raportul lor, arată că cel mai important centru industrial ardelean era Sibiul, având 80 postăvari — breaslă puternică cum nu se găseşte în toată Ungaria — dar, din cauza nepriceperii, produc marfă şi puţină şi rea, în cât populaţia îşi acopere nevoile cu produse străine. Postavul arătat ca producţie proprie e rău ţesut, inegal presat şi grosolan lucrat, întocmai ca şi « tiffet »-ul produs de ei. Mai bun e postavul lucrat din lână curată (wollrasch),

---

[1]) *I. A. Grimm, op. cit*, p. 22—3.

[2]) *I. Kemény, op. cit., Transilvania* 1833, p. 84.

[3]) *I. Kemény* l. c., p. 86.

[4]) *Karlowsky Endre,* Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755—ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle,* IV (1897), p. 201—240.

care e des și tare, deși nici acesta nu e corect lucrat [1]). Brașovul are 40 postăvari, cari țes marfă ceva mai bună decât Sibienii, din lână adusă din Țara Românească [2]). La Sighișoara, de curând, unii particulari au deschis o fabrică de muselinuri, sub conducerea specialistului Spindler, dar întreprinderea fu atât de puțin sprijinită, încât din cele trei feluri de muselinuri de care a început să prepare, fabricantul n'a putut arăta anchetatorilor nici cel puțin mostre, — războaiele de țesut le folosea la pânzeturi — și se plângea că din lipsă de bani nu poate utiliza lucrătorii torcători, pe care într'o măsură oarecare i-a specializat [3]). Clujul are 20 postăvari, care lucrează marfă mijlocie, iar Sighișoara are abia câțiva asemenea meșteșugari, cari produc postavuri slabe de tot [4]).

Ingrijorată de această situație Maria Terezia ordonă în Martie 1766 Cancelariei Transilvane să caute mijloacele de îmbunătățire a manufacturei ardelene și drept urmare guvernul acestei provincii fu invitat să răspundă ce industrii funcționează în țară și cum ar putea fi ajutate să progreseze, ce mărfuri exportă, cum s'ar putea spori producția și desfacerea fabricatelor indigene în străinătate și, în sfârșit, dacă n'ar fi util ca în acest scop să-și organizeze societăți comerciale proprii. Guvernul lăsă întrebările Cancelariei fără răspuns, dând prea puțină atenție industriei ardelene și preocupându-se mai mult de problema comerțului. De aceea, pentru a face totuși ceva, la 29 Maiu 1767 semnă un contract cu Societatea comercială din Triest, să furnizeze negustorilor din Transilvania mărfuri triestine și fiumane și să exporte produsele ardelene. Contractul fu anulat apoi de Maria Terezia [5]), care stăruia în măsurile ei de stimulare și protejare a industriei locale.

Astfel împărăteasa, văzând ce mare sumă de bani trece în Turcia pentru aba, căpenege (amiculi agrestii vulgo kepenyeg) și pentru țundre (gausapii), în Iulie 1768 își arată dorința de a opri importul acestora în Transilvania. Inainte de a proceda însă vrea să știe dacă această prohibițiune este utilă și dacă numitele articole ar

[1]) *Karlowsky E. op. cit., l. c.*, p. 222.

[2]) *Ibidem*, p. 225.

[3]) *Ibidem*, p. 226.

[4]) *Ibidem*, p. 226—7.

[5]) *I. Kemény, op. cit., Transilvania* 1833, p. 102—109.

putea fi fabricate în suficientă cantitate în ţară [1]). Magistratul din Sibiu, invitat fiind de guvernul provincial să dea lămuririle cuvenite, însărcină cu cercetarea cazului pe senatorul Filtsch [2]) şi în baza raportului acestuia, cu data de 7 Sept. 1768 răspunse că după informaţiunile primite dela negustorii greci, căpenegele şi ţundrele în adevăr se importau pe vremuri în mare cantitate în această provincie, acum însă se aduc foarte puţine, mai de grabă se exportă din Sibiu şi din Braşov în Ţara Românească. In ce priveşte abaua, necesară tot la confecţionarea numitelor haine, importul ei a scăzut foarte mult, din cauza că fabricarea postavului de rând,— cel sur, ca şi cel « românesc » (care se chiamă pănură), — de un timp încoace a început să se răspândească chiar şi printre ţăranii Saşi, ca şi la Români. Oprirea importului abalei n'ar crea deci nicio dificultate, dimpotrivă ar fi chiar utilă, fiindcă ar rămâne banii în ţară. Acest postav însă, nu va putea fi fabricat la noi nici acum şi nici în viitor, din cauza că lâna potrivită pentru ţesutul lui e scumpă. Totuşi, oprindu-se importul acestui articol nu credem că i se va simţi lipsa, deoarece poate fi înlocuit cu altă specie de postav, care nu numai în ce priveşte durabilitatea, ci chiar şi capacitatea de apărare contra ploii şi a frigului e mai recomandabil, şi din care numitele haine pot fi confecţionate pe lângă o uşoară diferenţă de preţ. Astfel un căpeneag din acest postav ar costa 5 fl. şi 7 cruceri, până când aceeaşi haină confecţionată din aba, costă 4 fl. şi 11 $\frac{7}{10}$ cruc. deci o diferenţă de abia 13 $\frac{3}{10}$ cruceri [3]). Abaua

---

[1]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1768 Aug. 18.

[2]) *Ibidem*, Sitzungsprotokoll, 1768—9, August 18 şi 31.

[3]) «Integrum videlicet panni hujatis frustum 24 ulnarum Viennensium comparatur R. f. 22. 44 cruc. singulae vero ulnae venduntur cruc. 56 7/8. Et cum ex 4 $\frac{4}{5}$ ulnis mediocris staturae viro adaequatum emergat pallium hoc amiculum, consequens est ex integro frusto 5 ejusmodi evenire pal'ia.

4 $\frac{4}{5}$ ulnae uno pallio insumptae a cruc. 56 $\frac{7}{8}$ important . . . Rfl. 4,33.
Merces sartoris 34

Summa pretii totius pallii Rfl. 5,07

Frustum Abbae 11 ½ ulnarum Viennensium comparatur Rfl. 2,06 singulae ulnae a cr. 11 ¼. Pro uno pallio hoc amiculo desiderantur 2 frusta, id est ulnae 22 $\frac{2}{5}$ a cr. 11 ¼ faciunt . . . . Rfl. 4,11 $\frac{7}{10}$
Merces sartoris ob plurimas ex angustia Abbae evenientes suturas . 42

Summa pretii amiculi ex Abba . . . . 4,53 $\frac{7}{10}$

Consequenter pretium pallii ex hujate panno confecti pretium abbaini amiculi superat cruc. 13 $\frac{7}{10}$.

poate fi deci oprită dela import, deoarece fabricanţii de postav se obligă a satisface nevoile de consum nu numai în Transilvania, ci şi în Banat, unde abaua se importă în mai mare cantitate [1]). Incurajată de acest răspuns şi, mai târziu, de asigurarea ce i s'a dat în Maiu 1770, că Transilvania produce mai mult postav, decât poate consuma, Maria Therezia decretă oprirea intrării abalei în ţară [2]), dar această măsură prohibiţionistă n'a adus atât îmbunătăţirea industriei textile orăşeneşti, cât mai de grabă a stimulat industria casnică românească, după cum se va vedea din cele ce urmează.

Anume, după zadarnica încercare făcută din înalt ordin la 1766 de Cancelaria Transilvană, de a mişca guvernul provincial în favoarea manufacturei indigene, Maria Terezia, prin decretul din 11 Februarie 1769, institui o comisiune specială însărcinată cu reorganizarea şi stimularea comerţului şi industriei ardelene. Ca de obiceiu, şi de astădată se ceru întocmirea unei evidenţe a tuturor instalaţiunilor industriale din ţară, în care să se precizeze ce fel de articole fabrică, în ce cantitate şi din ce material, stăruindu-se mai cu seamă asupra industriei textile, a felului de producţie, a materiei prime întrebuinţate şi provenienţa ei, a cantităţii necesare de lână, in, cânepă etc. [3]). In August al aceluiaş an, comisiunea invită magistratul din Sibiu să-i specifice modalităţile prin cari crede că s'ar putea înlesni desfacerea postavurilor ardelene, în special cel sur, în Turcia şi în Polonia [4]). Fură însrăcinaţi deci senatorii dr. Kessler şi Danil v. Seeberg să cerceteze breslele respective şi să strângă datele necesare asupra cantităţii disponibile de postav, a cauzelor cari împiedecă desfacerea lui şi a modalităţilor de înlesnire a exportului în Turcia şi Polonia. Breasla din Cisnădie a răspuns că are în depozit 510 b. postav; desfacerea lor e împiedecată însă de împrejurarea că o însemnată cantitate de marfă similară se fabrică şi în Ungaria şi Slavonia în localităţile Miscolţ, Jibău, Sătmar, Matocs, Vaţ, Rima Szombat, Rusna Banya, Tata ş. a., precum şi de faptul că în aceste regiuni ungureşti se ţese un fel de postav negru zis « gubba », din care oamenii de rând îşi fac haine (mantale) de ploaie lungi, cari mai înainte le făceau din

[1]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu,* Akten 1768 Nr. 29.

[2]) *Eckhart F., op. cit.,* p. 103.

[3]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu,* Akten 1769 Nr. (2 Mai 1769).

[4]) *Ibidem,* Akten 1769 Nr. 309 (28 Aug. 1769).

postav fabricat de noi şi cum această gubba e cu câteva groşiţe mai ieftină, e preferată de mulţimea oamenilor săraci. O altă dificultate este că vopsitorii, cari s'au înmulţit simţitor, cumpără cea mai bună lână de pe piaţă şi astfel postăvarii sunt lipsiţi de materialul necesar. « Ne fac însă grea pagubă — spun breslaşii din Cisnădie — Românii mărgineni de aici, mai cu seamă cei din scaunul Săliştii, prin marea cantitate de pănură pe care o ţes pentru cioarecii lor». Dar nu mai puţin se plâng Cisnădieni şi împotriva postăvarilor din Braşov, cari îşi fac comenzile « la piuarii români şi alţi oameni — ceea ce până acuma nu se întâmpla — şi astfel produc o însemnată cantitate de postav a cărui desfacere zădărniceşte vânzarea produselor noastre » [1]). Intrebaţi fiind asupra celor de mai sus şi postăvarii din Sibiu, aceştia răspund că au în depozit 361 b. postav, iar dificultăţile de desfacere sunt cele arătate de Cisnădieni, adăogând doar că vânzarea mărfurilor a fost împiedecată şi de reaua recoltă de cereale şi de vin din Ungaria şi apoi de faptul că Excelenţa Sa contele Paul v. Haller a ridicat pe moşiile sale numeroase războaie de ţesut, cari lucrează intens.

In ce priveşte măsurile, prin cari situaţia industriei săseşti s'ar putea îndrepta, Cisnădienii mărturisesc că nu cunosc mijloace mai bune decât ca Mărginenii să fie întru câtva îngrădiţi în activitatea lor, postăvarii braşoveni să fie aduşi la respectarea statutelor de breaslă, vopsitorilor să li se aplice oarecari oprelişti, adăogând şi această dorinţă deosebit de semnificativă că « nu mai puţin ar fi salutar pentru noi, dacă s'ar putea face ceva, ca Saşii să fie opriţi a mai purta ţundre româneşti » [2]). Sibienii apoi îşi exprimă şi ei dorinţa ca pe cât va fi posibil Românii să fie opriţi a mai vinde aşa de multă lână la târguri.

[1]) « Thun uns die hiesigten Siebenbürger Marschinäner Wallachen, besonders die Szelister Stühler, durch das in sehr grosser Menge verfertigende Kotzen-Tuch was sie zu ihren Hosen und Csuaricsen gebrauchen, vielen Schaden »... « stellen die Cronstädter Wollen-Weber, unser Zunft-Artikeln zuwider, an das Wollenschlagen Wallachen und allerhand Leuthe an, welches vorwenn nicht geschehen ist, und auf solche Art erzeugen sie eine Menge Tucher, deren Distraction den Verkauf unser Waare sel samer macht ».

[2]) « Wir wuszten keine bessern Mittel an die Hand zu geben, als wann die Marschinäner in etwas eingeschränket und die Cronstädter Wollen-Weber zur Ordnung angehalten, und auch denen häufigen Cztamater-Färbern auf einige weise Einhalt getan wurde. Nicht minder wäre es vor uns eine heilsame Sache, wenn es etwa thunlich sein könnte, dass denen Sachsen wallachische Zundra zu tragen verbothen würde ».

In ce privește însă scopul principal urmărit de Maria Terezia și de Comisiunea comercială transilvană, anume valorificarea peste graniță a produselor textile ardelene, răspunsul Cisnădienilor fu descurajator: « Exportul postavurilor noastre — spun ei — în Țara Românească și Turcia nu poate fi nici măcar nădăjduit, deoarece în acele regiuni se țese abaua, care pentru îmbrăcămintea de acolo e mult mai fină și mai comodă, decât marfa noastră. Polonia nu o cunoaștem » [1]).

Din datele de mai sus se desprinde concluzia că cea mai importantă ramură a industriei ardelene — cea textilă — nu era în stare să împlinească comandamentele politicei mercantiliste vieneze. Lipsită de tehnicieni specialiști și strânsă în aparatul greoiu al organizației de breaslă, această industrie care se voia și acum apărată de măsuri polițienești și susținută prin privilegii în dauna consumatorilor, producea marfă rea și scumpă, încât populația prefera produsele industriei casnice. Măsurile prohibiționiste față de mărfurile străine, ca și necontenitele îndemnuri vieneze pentru intensificarea manufacturei, aduseră apoi o mare desvoltare a acestei industrii țărănești, răspândită printre Sași de intelectuali ca contele Haller, dar mai cu seamă de Români, pentru cari războiul de țesut și piuele erau ocupația de totdeauna a femeilor. Lucratul lânei și țesutul pănurei e strâns legat de oierit și e firesc să o găsim atestată în trecut numai la Români și deloc la Sașii agricultori. Astfel la 1675 în comunele Săliște, Tilișca și Sibiel funcționau 20 piue și vâltori [2]); conscripțiile din 1721—2 ne arată în Rășinar, Gurarâu și Orlat 22 piue [3]) iar în 20 sate din districtul Făgărașului aproape 60 asemenea instalațiuni [4]). Tot așa de puternică a fost această industrie și în regiunea Bistriței [5]),

---

[1]) *Arhiva Națională Săsească din Sibiu*, Akten 1769 Nr. 309.

[2]) *I. Moga*, Din trecutul economic și administrativ al Săliștii în sec. XVI. XVIII în *Anuarul Gimnaziului Mixt din Săliște (Sibiu)* pe anul 1928—1929. Sibiu 1929, p. 19.

[3]) *Dr. Fr. Schuller*, Zwei Konskriptionen des einstigen Hermannstädter Stuhle saus dem Beginne des 18. Jahrhunderts în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, N. F. XXXII, p. 127, 133, 135.

[4]) *Ștefan Meteș*, Situația economică a Românilor din Țara Făgărașului. Vol. I, Cluj 1935, p. 7—187.

[5]) *Iuliu Morariu*, Piuele și piueritul în Valea Zăgrei în *Arhiva Someșană*, Nr. 17 (1933), p. 193.

ca și la Românii brașoveni, la cari își făceau postăvarii comenzile atât de supărătoare pentru Cisnădieni și Sibieni.

Puterea de concurență internă a acestor produse industriale țărănești o dovedește prețioasa mărturie din rapoartele de mai sus, arătând că țesutul pănurei românești s'a răspândit și printre Sași, schimbându-le chiar portul, încât oprirea acestora de a mai purta țundre românești e înșirată printre măsurile menite a salva industria textilă orășenească. Sașii din Sibiu și Cisnădie se plângeau că nu-și pot desface produsele din cauza concurenței ce le-o fac Mărginenii cu pănura lucrată de ei. Cei din Barșov în schimb, cari renunțaseră să mai invoace zadarnic perimate drepturi medievale, ținând seama numai de intersele lor negustorești — ca în 1726 — și de realitățile inmutabile, știură să profite în mare măsură de iscusința țărancelor române în ale țesutului, reușind, cu produsele acestora, să-și asigure un comerț de export mult invidiat de Sibieni, cu ajutorul căruia își mențineau situația veche pe piața atât de importantă atunci a Bucureștilor, de care depindea însăși existența lor. Dealtfel Sașii din Brașov nu puteau ține seama de restricțiunile prevăzute în statutele de breslă — așa cum le-o cereau Cisnădienii și Sibienii — pentru simplul motiv că după o statistică din acel an (1769) din 132 negustori brașoveni numai 11 erau sași, restul erau români și câțiva greci [1]), cari nu erau obligați să respecte numitele îngrădiri.

Necesitățile de export ale acestor negustori au fost o principală cauză a avântului pe care l-a luat industria românească și săsească brașoveană în deceniile următoare, deoarece ei pe lângă meșteșugarii pe cari îi aveau la îndemână, căutau să-și formeze maeștri proprii în specialități străine, împlinid astfel un postulat al mercantilismului vienez. Un interesant exemplu ni-l dau în această privință trei români membri ai companiei grecești, cari la 1769 fac tovărășie cu maestrul vopsitor Trandafil Nicolae din Târnova, dându-i tort și văpsele, pentru a le lucra arnici roșu și pânză colorată, învoială încheiată pe termen de 3 ani, până la sfârșitul cărora numiții negustori obligau pe maestru ca « dumnialui să fie dator a ne învăța un om al nostru acest meșteșug din fundament » [2]).

[1]) *N. G. V. Gologan*, Cercetări privitoate la trecutul comerţului românesc din Braşov. Bucureşti 1928, p. 53.

[2]) *N. Iorga*, Acte româneşti şi câteva greceşti din arhivele companiei de comerţ oriental din Braşov. Vălenii-de-Munte, 1932, p. 33.

Așa se ajunge apoi că la sfârșitul secolului XVIII Brașovul avea o circulație comercială atât de mare, în cât putea realiza un câștig anual de aprope $1\,^1/_2$ milioane florini [1]). La aceasta participau în însemnată măsură și Românii din Șchei, unde 600 familii lucrau anual 38.400 perechi de cergi de lână, cari vândute cu 9 fl. perechea le aducea 345.600 fl. și anume pentru cele exportate în Banat și Slavonia 259.200 fl. iar pentru cele duse în Moldova și Muntenia, restul de 86.400 fl. Nu mai puțin contribuiau la export însă și « găitănarii » români, mai cu seamă fetele, cari lucrau anual 312.000 găitane pentru 25 cruc. bucata, realizând astfel un câștig de 124.800 fl. pentru o marfă pe care negustorii « greci » o exportau până în Anatolia [2]).

In ce privește industria din restul orașelor transilvănene, ea a fost stimulată de către comisiunea economică numită de împărăteasă prin premii acordate pentru postav mijlociu, muselin, țesături de lână și pânză de in, dar când ajunse ca chestiunea să fie discutată la Viena și să se procedeze la o sprijinire efectivă a manufacturei transilvane, Consiliul de Stat, vecinic îngrijorat de interesele industriei austriace, găsi că e suficient dacă Comisiunea ardeleană se va strădui să răspândească torsul inului și al cânepei în această provincie, deoarece « nu este nici un motiv ca Marele Principat să fie îndrumat a fabrica din materie primă străină articole pe cari industria din provinciile ereditare le poate furniza în suficientă cantitate și preț convenabil pentru întreaga monarhie »... Pentru acest principiu fu câștigată, după anii 70, însăși împărăteasa și astfel Comisiunea economică ardeleană, lipsită fiind de mijloacele financiare trebuincioase, la 1776 s'a disolvat [3]).

VII
POLITICA COMERCIALĂ AUSTRIACĂ FAȚĂ DE ȚĂRILE ROMÂNE

Necontenitele stăruințe ale Mariei Terezia pentru încurajarea și sporirea industriei ardelene fură complectate cu măsuri menite a pune frână invaziei mărfurilor orientale pe piețele interne. In această

[1]) *Marienburg Lucas Ioseph*, Geographie des Grossfurstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt 1813, p. 112—119.

[2]) *J. L. Marienburg*, *op. cit.*, p. 129.

[3]) *Eckhart F.*, *op. cit.*, p. 102—3.

privinţă însă împărăteasa n'a putut recurge la mijloacele drastice aplicate în Apus faţă de Prusia în special şi faţă de mărfurile occidentale în general, deoarece la temelia tratatelor încheiate cu Imperiul Otoman stătea principiul reciprocităţii şi clauza naţiunii celei mai favorizate. E adevărat că autorităţile turceşti nesocoteau deseori prevederile tratatelor, încasând pe nedrept taxe suplimentare [1]). Dar când acest lucru se făcea de către oficialităţile austriace, îndată se ridicau proteste [2]) de cari trebuea să se ţină seamă, deoarece Viena avea interesul în mai mare măsură decât vecinii săi, să-şi menţină drumul deschis spre pieţele din ţările imperiului turcesc, acest comerţ oriental fiind baza politicei sale de expansiune răsăriteană. Din aceste motive, pentru stăvilirea mărfurilor de concurenţă levantine şi româneşti, se recurse la vechile măsuri luate şi de Carol VI, aplicate însă de Maria Terezia ca sistematică metodă de realizare a autarhiei economice, anume declararea unor articole drept prohibite la import, — măsură la care era îndreptăţită de tratatele în vigoare — şi triarea şi îngreunarea importului celorlalte produse răsăritene prin ridicarea cordonului sanitar, justificat de numeroasele molime ce bântuiau Imperiul Otoman [3]).

Pentru această din urmă măsură, prilejul îl oferi ciuma care în anii 1738—9 pătrunzând în Transilvania seceră peste 40.000 suflete [4]) Guvernul provincial făcu propuneri pentru ridicarea stabilimentelor de carantină [5]), iar Maria Terezia se şi grăbi să institue o Comisiune sanitară a Transilvaniei, care să fie o severă paznică atât a sănătăţii populaţiei, cât şi a intereselor economice locale şi austriace. Aceste carantine erau o grea stavilă în calea negustorilor munteni, cari pe lângă că erau timp îndelungat reţinuţi pentru desinfectarea mărfurilor aduse, mai trebuiau să plătească şi taxe dese ori abuzive vameşilor şi ofiţerilor de graniţă şi astfel, în mod firesc, căutară şi ei căile ascunse pe unde îşi treceau marfa, evitând oficiile de control sanitar, ajutaţi fiind în această contrabandă de către locuitorii dela poalele munţilor.

---

[1]) *Gheron Netta*, Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale. Bucureşti, 1931, p. 38.

[2]) *Hurmuzaki*, Documente, VI, p. 513.

[3]) *Hurmuzaki*, Documente XV 2, p. 1624, 1630—1, 1644—5, 1670.

[4]) *I. Kemény, op. cit.*, p. 78—79.

[5]) *I. A. Grimm, op. cit.*, p. 22.

Comisiunea sanitară ardeleană, alarmată de această păgubitoare practică a negoţului clandestin, la 14 Ianuarie 1774 ia aspre măsuri împotriva celor vinovaţi şi pentru a evita abuzurile vameşilor şi ale ofiţerilor, fixă tariful de carantină ce urmează a fi plătit pentru fiecare marfă [1]), taxe care scumpeau simţitor preţul mărfurilor orientale. Situaţia se agravă mai cu seamă în anii 1755—76, când pentru un timp oarecare graniţa fu aproape complet închisă, ceea ce determină pe negustorii răsăriteni să se gândească la ruperea comerţului cu Austria şi să se îndrepte spre Veneţia.

Temându-se de urmările dezastruoase ce le-ar avea pentru exportul austriac o asemenea schimbare, Comisiunea aulică sanitară hotărî să deschidă graniţa pe seama negustorilor orientali spre Viena,

[1]) Ordonanţa din 14 Ian. 1744. Rezumat: Pentru îndepărtarea ciumei şi a bolilor molipsitoare cari nu de mult au bântuit regiunile periferice ale Ardealului şi Ungariei şi de curând au bântuit şi alte ţări vecine, M. Sa a ridicat carantine cu scopul ca cei ce vin din Turcia, sau din alte ţări vecine, în Transilvania sau în alte ţări ale M. Sale, să poată petrece timpul prescris şi să-şi poată curăţi mărfurile şi alimentele necesare. Cum însă cu mare neplăcere am constatat că s'ar afla indivizi cari, evitând locurile de carantină, pătrund pe poteci ascunse, fiind ajutaţi clandestin de locuitorii din marginea Ardealului, pentru aceştia s'a decis ca cei ce calcă aceste bune ordonanţe, precum şi complicii acelora, să fie aspru pedepsiţi şi anume oricine va fi prins că vine de pe pământ turcesc şi intră în ţară clandestin, evitând posturile de carantină, să fie prins şi dus cu toate mărfurile la cel mai apropiat post de carantină şi pedepsit cu număr îndoit de zile; cei ce ajută şi conduc pe aceşti contrabandişti fiind în mai mare măsură vinovaţi, vor fi legaţi în fiare şi pedepsiţi de Comisia sanitară transilvană cu grea bătaie, sau — după circumstanţele delictului — chiar şi cu moartea. Se ordonă deci aspru tuturor judeţelor, scaunelor, magistratelor, domnilor urbariali, locţiitorilor, juzilor şi comunităţilor să vegheze cu cea mai mare sârguinţă asupra celor ce umblă pe drumuri şi poteci ascunse şi cei ce vor fi prinşi că nu se pot legitima cu certificat dela Directorul Carantinei, să fie duşi la cel mai apropiat post de carantină, pentru a ispăşi pedeapsă dublă, iar complicii lor să fie arestaţi imediat şi închişi, anunţându-se despre aceasta, dela caz la caz, Comisiunea Sanitară. Iar pentru ca cei ce îşi fac carantina, să nu se poată plânge de taxele pe cari sunt constrânşi a le plăti pentru curăţirea persoanei şi a mărfurilor lor, s'a anexat la această patentă presenta listă a taxelor de carantină fixate de Comisiunea Sanitară aulică, cu porunca severă ca, dacă s'ar încumeta vreun ofiţer de carantină să încaseze sume mai mari decât cele prevăzute în listă, să fie obligat a restitui păgubaşului plusul de bani luaţi şi drept pedeapsă să fie obligat a trimite suma ce-i revine lui Comisiunei Sanitare, care o va utiliza pentru săraci şi nevoile lor. Iar dacă acel ofiţer va călca din nou aceste

impunându-le însă un sever control sanitar prin carantinele ridicate la Schupanek şi Zemun, anunţând Poarta că aceste măsuri le-a luat în interesul negustorilor supuşi otomani [1]. Graniţa Tarnsilvaniei rămase însă închisă până la 1764 [2], pentru ca în anii următori să se continue regimul obicinuit al carantinelor, înăsprit, din caz, în caz, după cum apărea sau se potolea ciuma în târgurile Ţărilor Române [3].

In ce priveşte prohibiţia totală sau praţială a mărfurilor răsăritene, în afară de măsurile referitoare la protecţia industriei austriace semnalate în capitolul anterior, amintim pe cele aplicate asupra produselor româneşti, cu intenţia de a apăra sau a stimula producţia similară ardeleană. Cea mai stăruitoare oprelişte s'a aplicat sării muntene

---

dispoziţiuni, va fi pedepsit nu numai cu degradarea, ci şi cu pierderea oricărei slujbe împărăteşti.

Tariful de carantină pentru mărfuri e următorul:

Pentru 1 val de mătasă naturală	15 cruceri
» 1 sarcină de lână de oaie, spălată	15 »
» 1 legătură de 1 ½ măji de in	17 »
» 1 legătură de piele de oaie argăsită, numită « meşini »	20 »
Pentru 1 legătură de piele cordovan, saftian etc.	30 »
» 1 maje de ceară	9 »
» 1 bute de miere	7 jum. cruc.
» 1 sarcină de aba, zisă şiac, aster, bumbac, postav de lână şi alte fabricate de păr	17 cruceri
Pentru 1 sarcină de fructe uscate, orez, nuci, migdale, smochine, tutun, unt, stafide, săpun, său, sârmă de aramă etc.	7 jum. cruc.
Pentru 1 sarcină de cafea	17 cruc.
» 1 sarcină de ceapă	7 jum. cruc.
» 2 burdufuri de untdelemn cu vărsarea în alte 2 burdufuri	7 jum. cruc.
Pentru spălarea unui bou sau vaci	3 cruceri
» spălarea a 2 porci	3 »
» curăţirea unei buţi de vin	9 »
» curăţirea unei corăbii	34 »

Datum Cibinii 1 Ianuarie 1744. Per Comissionem Sanitatis Transilvanicam. Text latinesc şi versiuni germană şi maghiară, aflătoare la *Biblioteca Universitătii din Cluj*, Arhiva Muzeului Ardelean, Colecţia ordonanţelor tipărite.

[1] *I. Kemény*, *op. cit.*, *Transilvania*, 1833, p. 90—91.

[2] *Hurmuzaki*, Docum. XV 2, p. 1698—1722.

[3] *Ibidem*, XV 2, p. 1737—8.

și moldovene, al cărei import fu total interzis [1]), deasemenea se știe că la 1 Sept. 1770 fu oprită intrarea cărților « ilirice », bucoavne, sbornice, psaltiri și orice carte bisericească venită din Petersburg, Moscova, Varșovia, Kiev și Țările Române, urmând ca ele să fie tipărite de privilegiata tipografie a lui Kurzberk din Viena [2]). Am văzut apoi strădaniile puse pentru excluderea abalei românești și turcești de pe piețele ardelene și ungare, și la fel s'a încercat oprirea importului de boi, cai, oi și porci [3]), dar nevoile interne se dovediră mai puternice decât principiile economiei mercantiliste și astfel la 1776 se constată că oprirea importului de vite din Țările Române pentru a determina o sporire a stocului ardelean n'a dat rezultate și

---

[1]) Viena, *Hofkammerarchiv, Siebenbürgische Thesauriat*, 1769, f. 4, Nr. 35. « Es haben sich seit kurzer zeit bey denen Gräntz Dreisigst Amtern Ojtos und Tömös zwei besondere Fälle... ereignet, dass wider den vorhandenen schärfsten Verboth, fremdes Salz aus der Wallachey und Moldau... eingeschwärzet worden seyn ». . şi din acest motiv la 12 Dec. 1769 Maria Therezia aprobă pedepse aspre.

[2]) Viena, *Hofkammerarchiv-Ungarische Hofcanzley*, f. 3, Nr. 14, 1770 Sept. 1. « Es sollen die von Petresburg, Moskau, Warschau, Kiev... und Wallachey eintreffende Bücher, besonders das illyrische Alphabet, Zbornik, oder allegemeines Bettbuch, dann Psalter Buch, oder Psaltier, sobald selbe der Kurzbek in folge des ihme jüngst ertheilten Rayzisch- oder Illyrischen Druckerey Privilegii aufgelegt hat, einzuführen, verbothen seyn ».

[3]) *Hurmuzaki*, Docum. XV 2, p. 1620—1. In Iulie negustorul George Theodosie cere Camerei aulice transilvane să-i încuviinţeze importul a 1600 porci din Principatele Române cu taxa redusă de 5%, dar fu refuzat.

Se îngăduia în schimb importul lor prin vămile bănăţene pe lângă următorul tarif:

Von S. Michaelis-St. Georg.	Consum	Transito
von 1 Stück grossen felten Schvein	330 kr.	20 kr.
von 1 geringer und schlechten bis 1 Iahr alt	18 »	10 »
Von St. Georg — St. Michaelis		
von 1 St. der ersten Sort	20 »	15 »
von 1 St. der geringenen Gattung	10 »	7½ kr.

Cfr. *Hofkammerarchiv*, Sieb. Thasauriat, f. 3, Nr. 59 (10 Iulie 1769).

Nici importul vitelor n'a putut fi total oprit. La 1769, când împărăteasa reglementă din nou comerţul supuşilor otomani, repetând aspra interdicţie de a introduce mărfuri oprite, face excepţie cu pieile ruseşti numite « Iuchten » şi cu alte piei, precum şi cu vitele al căror import fu îngăduit până la noui dispoziţiuni (Cfr. Ordonanţa din 8 Apr. 1769. *Biblioteca Univ. Cluj*, Arhiva Muzeului Ardelean. Colecţia ordonanţelor tipărite).

prin urmare importul acestora trebue înlesnit prin scăderea tarifului vamal [1]).

Importul vinurilor românești deasemenea n'a putut fi oprit, deși se aplicau taxe vamale urcate. Scutiri de vamă nu primiră decât călugării paulini din Ilia [2]), franciscanii și minoriții din Ciuc, văduva lui Const. Brâncoveanu și principele Nicolae Brâncoveanu [3]). Aceștia doi din urmă se întemeiau pe privilegiul împărătesc care dădea voie fostului voevod al Țării Românești, precum și urmașilor săi, să importe o cantitate de 20 buți de vin scutit de vamă, privilegiu care la sfârșitul anului 1766 fu anulat de Maria Terezia [4]), dar urmașii voevodului martir continuară totuși să aducă vin cu permisiuni speciale, acordate din caz în caz. La întrebarea Cancelariei aulice transilvane asupra cauzei pentru care i se aprobă lui Brâncoveanu importul liber de vin, Tesauriatul răspunde că acest principe are la erariul imperial peste 200.000 florini depuși cu interese și moșia dela Sâmbăta de Sus, și că e vădită considerația particulară pe care Curtea imperială o arată pentru această familie Brâncoveanu [5]).

Ceilalți importatori plăteau o vamă destul de urcată de 18 cruceri pentru vadra românească, sau 1 florin și 12 cruceri de vadra austriacă. In asemenea condițiuni intră în anii 1765—1770 în Transilvania 264.189 vedre de vin românesc, pentru care se plătiră 89.252 florini

---

[1]) *Hofkammerarchiv*, Sieb. Hofkanzley, f. 3, Nr. 33 (14 Iunie 1776).

[2]) *Hofkammerarchiv*, Sieb. Thesaur. 20 Dec. 1748.

[3]) Viena, *Hofkammer archiv Siebenbürgische Thesauriat.* 1766, f. 3, Nr. 34. *I. Lupaş*, Documente istorice privitoare la moşiile brâncoveneşti, Cluj, 1934.

[4]) Viena, *Hofkammerarchiv Siebenbürgische Thasauiat* 1766, f. 3, Nr. 38.

[5]) « nachdem jedoch dieser Fürst Brankovan bekantermassen ein bei dem dieseitigen Allerhöchsten Aerario auf Interesse an iegendes Capital von mehr denn 200.000 Rfl. nebst diesem auch das Gut Felsö Szombatfalva in dem Fogarascher Distrikt besitzet, desselben Herr Vätter von Bukarest aus der Walachey dann und wann auf sein Guth hereingekomme, auch eine Zeitlang hier in Land in Kronnstadt sich aufgehalten hat; so lasset sich hieraus wohl muthmassen, dass, unser Allerhöchster Hof, für dise... Brankovanische Familie eine absonderliche Consideration getragen ». (Viena, *Hofkammerarchiv*, Sieb. Thesauriat, 1767, f. 3, Nr. 10).

vamă[1]). Dela 10 Oct. 1770 apoi, tariful fu urcat la 3 fl. de vadra austriacă, motivându-se această măsură cu dorința ca « viticultura din Transilvania să sporească, sau vinurile ungurești să ia locul celor românești »[2]). Mai târziu, la 1777, când Românii din Scheii Brașovului cer încuviințarea de a aduce vinul din viile lor din Principate cu vechiul tarif de 1 fl. 12 cr., Camera aulică mărturisește că urcarea vămii vinului românesc s'a făcut « numai din motive politice »[3]) și cere părerea Tesauriatului ardelean, dacă n'ar fi cazul ca acest tarif să fie redus la 2 fl. cum se plătește în Transilvania și pentru vinurile ungare

---

[1]) *Hofkammerarchiv*, Sieb. Thesauriat, f. 3, Nr. 38.

Tabela über die Einfuhr der Wallachischen und Moldauer Weine nach Siebenbürgen:

Eingeführt im Jahr	An Wallachische Eimer 1 Eimer = 10 Mass.	Haben entrichtet von Wallachischem Eimer = 18 kr. (Oster. Eimer = 1 fl. 12 kr.)
1765	67975	20392 fl. 30 kr.
1766	22580	16774 fl.
1767	61563	18464 fl. 54 kr.
Summa	152,118	45631 fl. 24 kr.
1768	15,802	4742 fl. 6 kr.
1769	77,940	23382 fl.
1770 bis ultimo wo die Erhöhung der Geführ begonnen hat	18 324	5497 fl. 12 kr.
Summa	112,071	33621 fl. 12 kr.
1770 von 1 okt bis 15 Okt 1771 solange die Erhöhung gedauert	3001	9000 fl. 12 kr.

[2]) « . . . das entweder der Weinbau in Siebenbürgen sich vermehre, oder aber der hungarische Wein an die Stelle des Wallachischen trette »... « der eigene Weinbau zur Erforderniss nicht hinreichend »... (*Extractus Protocolli Consilii Commercialis Aulici, 18 Martii 1771 Hofkam.* Sieb. Thesauriat f. 3, Nr. 4).

[3]) « Da jedoch die Erhöhung der Zollgebühr fon Wallachischen, Wein in Siebenbürgen von 1 fl. 12 auf 3 fl. blos auf politischen Ursachen geschehen » (*Hofkammerarchiv.* Siebenb. Thesauriat, f. 3, Nr. 15. Wien 14. März 1777).

și austriace. Scăderea tarifului se făcu abia la 13 Martie 1778, când, constatându-se că balanța comercială cu Principatele Române este activă, vama vinului de 3 fl. fu redusă la 1 fl. 30 cr. nu numai pentru Brașoveni, ci pentru toți negustorii [1]).

Dacă vitele și vinul românesc n'a putut fi alungat de pe piețele ardelene, cerealele, ceara, potasiul și lâna din Principate se impuneau ca articole de primă necesitate atât pentru hrana, cât mai cu seamă pentru industria transilvană și austriacă. Guvernul imperial încuraje deci importul cerealelor românești atât de necesare oștirei și populației din Transilvania, precum la fel îngăduia și exportul grânelor ardelene când prisoseau [2]). Potasiul din Țările Române, atât de necesar industriei textile austriace, fu achiziționat încă din 1719 cu drept de monopol dela Poartă [3]), iar ceara românească, dela 1741 începând, fu ruptă dela Veneția și îndreptată spre Viena [4]). Importul lânei românești fu apoi încurajat, îngăduindu-l chiar și în timpul ciumei, când granița era închisă [5]).

Se înțelege în schimb că orice oprire a acestor materii prime din partea Turcilor sau a Domnilor români, producea vie nemulțumire în capitala imperiului austriac. Astfel la începutul anului 1751, când împărăteasa fu avizată că în Principatele Române s'a interzis exportul lânei, a pieilor de vite și de oaie, precum și a cerei, Consiliul de războiu constată cu îngrijorare că nu numai industria austriacă ci « și manufactura din Transilvania, mai cu seamă țesătoriile de postav și breslele de acest fel, din lipsă de lână bună, au primit o simțitoare lovitură » și deci se impune urgenta nevoie de a interveni cât mai energic la Poartă [6]). Deasemenea la 1767, când Camera aulică

---

[1]) *Hofkammerarchiv*, Siebenb. Hofkanzley, Wien 18. Febr. 1778 şi 13. März 1778, f. 3, Nr. 19).

[2]) *Hofkammerarchiv*, f. 3 Nr. 68 (29. Aug. 1772); *Ibidem*, f. 3, Nr. 15 (15. Dec. 1776).

[3]) *Hurmuzaki*, Docum. VI, p. 290—1.

[4]) *Hurmuzaki*, Docum. IX 1, p. 688—9.

[5]) *Hurmuzaki*, Docum. XV 2, p. 1705—6.

[6]) *Hofkammerarchiv*, Hofkriegsrath, Wien 20. März 1751. La 1755 negustori braşoveni se plângeau că un evreu oarecare, a obţinut dela Principele Munteniei privilegiu prin care locuitorii Ţării Româneşti nu pot vinde lână decât acestui evreu. Braşovenii s'au grăbit atunci să-şi cumpere lână cât mai multă şi o şi porniră la drum, dar în urma unui ordin, ea fu oprită pe loc şi sechestrată. Negustorii

fu înștiințată că « Principele Valahiei nu numai că a oprit sub pedeapsă de moarte exportul cerealelor în Transilvania, dar această prohibițiune a extins-o și asupra tuturor felurilor de animale, apăsând cu grele rigori pe păstorii ardeleni cari se duc să-și pască oile și vitele în Țara Românească » [1]), guvernul austriac prin residentul său ridică repețite proteste la Constantinopol, aici însă primi răspunsul că « cele mai noui hotărîri și decrete ale Divanului imperial opresc absolut exportul și vânzarea în alte părți a grâului adunat în principate pe coastele Dunării și în alte țări ale sultanului, și a celorlalte mărfuri oprite cum sunt vite, producte și altele, câtă vreme ele sunt cerute în Statele împărătești și mai ales în fericita capitală » [2]). Lucrurile fură aplanate de Domnii români, dar vama fu urcată simțitor [3]) și guvernul austriac, cu toate protestele, trebui să o accepte deoarece nu se putea lipsi de produsele Principatelor. Astfel, la 1779, Cancelaria aulică ardeleană constată « strânsa legătură dintre Marele Principat al Transilvaniei și provinciile vecine ale Munteniei și Moldovei; foarte necesarul import al deosebitelor materii prime de care Marele Principat al Transilvaniei are în mari cantități nevoie; creșterea vitelor care în considerabilă măsură e ocupația majorității locuitorilor, mai cu seamă a celor dela graniță, cari din vechime își țin turmele la păscut în Muntenia și Moldova »... tot atâtea motive pentru care Cancelaria e de părere să fie temperat regimul sever al carantinelor [4]).

VIII

POLITICA ECONOMICĂ AUSTRIACĂ ȘI RIVALITATEA DINTRE NEGUSTORII SAȘI ȘI GRECI DIN TRANSILVANIA

Am văzut cum vastele planuri de expansiune economică spre Răsărit, care înfierbântau creerul cercurilor conducătoare din Viena după semnarea păcii dela Carlowitz, precum și încercările de a îngloba

arătau că dacă nu pot aduce lână românească, ei nu pot fabrica postav de calitate destul de bună și astfel n'au ce exporta în Muntenia, fiind amenințați cu pieirea (*V. Karlowsk Ede*, Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755 ben. *Magyar Gazdasádgtörténelmi Szemle*, IV (1897), p. 225).

[1]) *Hofkammerarchiv*, Staatskanzley, f. 7, Nr. 1 (6. Mai 1767).

[2]) *N. Iorga*, în *Hurmuzaki*, Docum. X, p. XX.

[3]) *N. Iorga*, Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă, p. 22—23.

[4]) *Hofkammerarchiv*, Sieb. Hofkanzley, f. 6, Nr. 4 (9. Dec. 1779).

Transilvania în cadrul larg al comerţului oriental austriac, au înăsprit vechea duşmănie între negustorii băştinaşi şi « Grecii », « Armenii » ş. a. cari reuşiră să-şi asigure prin diplome privilegiate leopoldine preponderenţa câştigată în cursul veacului XVII în comerţul transilvan, impunându-se şi acum ca primordiali factori de activare, dar şi ca principalii beneficiari ai negoţului cu Răsăritul şi cu Apusul de o potrivă.

Deasemenea s'a arătat că Ungurii şi Secuii fiind lipsiţi de simţul şi înţelegerea pentru comerţ, singuri Saşii burghezi au fost în măsură a deschide lupta împotriva negustorilor străini « venetici », căutând a-i exclude din negoţul ardelean, pe care voiau să-l monopolizeze pe seama Societăţilor comerciale din Sibiu. Această luptă fu reluată de Saşi cu o dârzenie caracteristică rasei după semnarea tratatului dela Passarowitz, când de pe urma ademenitoarelor condiţii deschise comerţului răsăritean, negustorii din Transilvania nădăjduiau să realizeze însemnate câştiguri. In această luptă, care va străbate întreg veacul XVIII, Grecii vor avea în vedere strict interesele înfloritorului lor negoţ, fără a ţine seamă, sau adaptându-se cu greu comandamentelor politicei mercantiliste vieneze, în timp ce Saşii, tocmai pentru a-şi câştiga sprijinul factorilor conducători din capitala austriacă, se vor arăta gata a spr jini ordinele guvernului austriac, ca prin aplicarea lor în sensul intereselor proprii, să poată înfrânge pe Grecii rivali. Astfel, la fiecare etapă mai importantă a politicei economice vieneze, Saşii sunt presenţi cu soluţiile lor, gata de a face totul pentru a recâştiga pierduta preponderenţă în negoţul ardelean.

La 1718, după semnarea tratatului dela Passarowitz, Saşii întrevăzură pericolul ce-l ascundea tariful vamal redus de 3% ad valorem pentru negustorii indigeni apăsaţi de fiscalismul vămilor interne, precum şi însemnatele avantagii ce le asigura acest regim negustorilor străini, supuşi otomani. Spre a preveni urmările funeste pentru comerţul lor, Saşii pregătiră un memoriu către împărat, ţinând seama de indicaţiunile date [1]) în acest scop de consilierul Baussner. Acţiunea pentru recuperarea comerţului ardelean — spunea Baussner în instrucţiunile date — trebue întreprinsă nu numai în numele Saşilor, ci şi al Ungurilor şi Secuilor, cerându-se dela monarh un

[1]) Datate: Viena, 21 Sept. 1718. *Arhiva naţională săsească din Sibiu*, Akten 1730 Nr. 23.

«*privilegium jure indigenatus*», potrivit căruia negustorii băştinaşi, de orice naţiune ar fi, să fie scutiţi de vămi la aducerea mărfurilor în ţară. Dacă acest privilegiu — spune autorul instrucţiunilor — s'ar cere numai pentru Saşi, cu excluderea Ungurilor şi a Secuilor, aceştia ar sprijini cererile Grecilor neaşezaţi în ţară, până când aşa, ne vor sprijini şi Grecii aşezaţi. Apoi Ungurii şi Secuii nu se pricep la negoţ şi nu ne pot dăuna în măsura în care o fac Grecii şi Armenii. Pentru obţinerea acestui privilegiu însă argumentul hotărâtor trebue să fie obligaţiunea ce şi-o iau negustorii băştinaşi de *a aduce mărfurile numai din ţările ereditare*, nu din Lipsca, — lucru de altfel destul de greu, deoarece mărfurile lipscane sunt mai eftine, iar tariful vamal mai scăzut, decât dacă sunt aduse din Viena. Se va putea totuşi realiza acest lucru numai dacă taxele vamale dela 22,5% cât sunt acuma, vor fi reduse la 12%, ca astfel să nu fie mai urcate de cât dacă marfa ar fi adusă dela Lipsca, iar diferenţa de preţ între articolele vieneze şi cele lipscane ar putea fi scăzută utilizând transportul pe apă dela Viena sau Graţ, până la Orşova. In sfârşit — spune autorul instrucţiunilor — *nu există argument mai în măsură a capacita Curtea de aici, să oprească pe străini dela exercitarea comerţului apusean şi să-l încredinţeze băştinaşilor — ceea ce constitue esenţialul problemei — decât angajamentul de a importa mărfuri numai din ţările ereditare, adecă din târgurile Vienei, Graţului şi Bresslau-lui.* Fireşte, lucrul trebue ţinut în mare secret să nu afle străinii.

Memoriul fu întocmit deci în sensul instrucţiunilor de mai sus şi în Oct. 1718 el fu înaintat monarhului de către Societatea Negusstorilor Saşi din Sibiu. Pe cât cunoaştem cuprinsul acestui act [1]), în el se cerea ca Grecilor şi tuturor negustorilor străini aflători în Transilvania să nu le fie îngăduit decât comerţul cu mărfuri orientale şi numai cu ridicata (all'ingrosso), fiindcă şi tratatul dela Passarowitz nu le dă drept decât la acest fel de negoţ, iar nici decum la comerţ mărunt. Negustorii băştinaşi în schimb să aibă privilegiul negoţului cu mărfuri occidentale, pe care să le poată aduce în ţară pe lângă o

---

[1]) Kurzer Bericht von dem jetzigen Zustand des Commerci in Siebenbürgen und unmassgeblicher Bericht, wie es zu veranstalten wäre, dass alle in Siebenbürgen consumierende occidentalische Kaufmanns waren nicht mehr wie bishero von Leipzig, sondern aus denen Kayserl. Erbländer gehollet werden müssten. (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1726 Nr. 12).

vamă de 5, cel mult 6% şi tot lor să le fie rezervat dreptul eclusiv de a face comerţ mărunt în interiorul provinciei. La rândul lor aceşti negustori, recte Societatea comercianţilor saşi din Sibiu, se obligă ca toate mărfurile apusene să nu le mai procure din târgurile dela Lipsca — unde anual se duc peste 500.000 florini din ţară —, ci numai din ţările ereditare imperiale. Nici în schimbul acestui angajament însă Saşii nu obţinură monopolul comercial dorit şi nici înlesniri speciale — jure indigenatus — la importul mărfurilor apusene. Dimpotrivă, aducerea mărfurilor străine fu uşurată pentru toţi negustorii ardeleni, băştinaşi şi străini, fie ei saşi, greci, armeni sau bulgari, încuviinţându-li-se din caz în caz, cu paşaport eliberat de Camera aulică, importul acelor mărfuri în provincie, pe lângă vama redusă de 8%. Urmarea a fost că toţi aceşti negustori mai de grabă îşi găseau socotelile la Lipsca decât la Viena [1]) şi guvernul imperial se văzu nevoit să caute mijloacele prin care mărfurile lipscane ar putea fi excluse de pe pieţele ardelene, iar comerţul Transilvaniei ar putea fi legat de capitala împărăţiei habsburgice.

In acest scop fu întocmit, după cum am văzut, cunoscutul proiect de modificare a tarifului vamal ungar, comunicat în acest scop la 1726 Cancelariei aulice transilvane şi guvernului provincial, proiect socotit de Saşi ca o dovadă a eroarei comisă de guvernul imperial de a nu fi ţinut seama la timpul său de memoriului lor din 1718. El a fost însă şi un binevenit prilej de a redeschide lupta împotriva Grecilor, socotiţi principali vinovaţi pentru neputinţa de a valorifica produsele industriei austriace şi ardelene în interior şi pentru permanentul deficit comercial al Transilvaniei. De aceea, odată cu răspunsurile date de negustorii saşi din Sibiu şi din Braşov şi de guvernul ardelean, la amintitul proiect de modificare a tarifului ungar, Cancelaria aulică austriacă mai primi şi un nou memoriu din 27 Martie 1726 scris de consilierul Baussner [2]) care, reluând ideile din 1718, dar ţinând seama de prezenţa de neînlăturat a negustorilor străini în comerţul ardelean, propune o reorganizare totală a acestui negoţ în aşa fel ca numiţii negustori, grupaţi pe categorii, după aptitudinile lor şi îndeletnicirile de până acum, să aibă fiecare un rol special în comerţul acestei provincii, totul urmând a fi în aşa

[1]) *Ibidem.*

[2]) *Ibidem.*

fel organizat, ca scopul principal urmărit de guvernul vienez, de a rupe Transilvania de comerțul cu Lipsca și a o lega de târgurile din provinciile ereditare, să fie pe deplin asigurat.

După un scurt preambul istoric asupra soartei comerțului săsesc din evul mediu până la ajungerea Transilvaniei sub stăpânirea austriacă, Baussner schițează stăruințele Sașilor de a reintra în posesiunea vechiului lor negoț occidental, arătând că acești credincioși ai casei habsburgice, din proprie inițiativă, la sfatul lui, s'au oferit la 1718 a rupe acest comerț de Lipsca și a-l lega de capitala imperiului. Acum că guvernul imperial a luat inițiativa acestei schimbări, Baussner, intrând în discuția mai amănunțită a numitului proiect, arată că negustorii sași ar putea fi convinși să nu aducă mărfuri străine decât din țările ereditare, dar în afară de ei mai sunt Grecii, Armenii, Bulgarii ș. c. l., cari nu s'ar angaja la acest lucru, ci vor continua să aducă dela Lipsca mărfuri mai eftine decât le pot aduce Sașii dela Viena și astfel ar ruina negoțul acestora. Oprirea prin autoritatea imperială a numiților « venetici orientali » dela comerțul cu Lipsca nu s'ar putea face fără zarvă și fără de a provoca supărarea regelui Poloniei și a principelui elector al Saxoniei pentru tulburarea libertății comerțului; apoi Grecii, ca supuși otomani, nici n'ar putea fi constrânși la așa ceva. Totuși s'ar putea găsi o modalitate indirectă de a rupe comerțul ardelean de Lipsca și a-l lega numai de târgurile imperiale, prin gruparea tuturor negustorilor ardeleni, băștinași și străini, în trei societăți, fiecare cu atribuții speciale și anume: 1. *O societate vor constitui-o Grecii*, cari vor avea dreptul de a importa mărfurile orientale în Transilvania, dar numai cu ridicata, în schimb cu mărfuri apusene nu vor putea face nici un fel de comerț în țară, ci numai să le exporte în Turcia; 2. *Altă societate* va fi a *Armenilor* și *Bulgarilor*, cărora li se va rezerva exportul produselor indigene: vite, ceară, miere și piei de diferite categorii, dar vor fi opriți dela importul oricăror mărfuri străine, fiind obligați ca pentru mărfurile exportate să aducă bani curați în țară, și în sfârșit 3. *Societatea băștinașilor Sași, Unguri și Secui*, cărora li se va rezerva exclusivitatea importului de mărfuri apusene și întreg comerțul mărunt din țară. Scăzând pe seama acestora din urmă vama la 5 cel mult 6% pentru importul mărfurilor, ei vor putea fi obligați și constrânși să le procure numai din țările ereditare sau prin mijlocirea Vienei.

Prin această repartiție scopul urmărit de guvernul vienez va fi atins, fără ca târgul dela Lipsca să fie amintit cu un singur cuvânt în vreun edict imperial, iar banii, care în sumă de peste o jumătate de milion fl. anual mergeau din Transilvania în amintitul târg străin, vor rămâne în țările succesorale.

Restricțiunea impusă pe seama Armenilor și a Bulgarilor de a aduce pentru exportul produselor indigene bani curați, iar nu mărfuri, — spunea Baussner — este necesară, fiindcă făcând cu articolele noastre numai schimb de mărfuri cu Veneția, Polonia și Rusia, fără a obține numerar, banii și așa puțini din țară vor continua să iasă pentru multele mărfuri orientale și occidentale necesare consumului intern. Acest negoț de altfel e și mai potrivit pentru armeni și bulgari, — deoarece transportul mărfurilor îi costă mai puțin, ei mulțumindu-se cu hrană mai rea și făcând toate treburile stăpânului, servitorului, cărăușului și hamalului, în aceeași persoană.

In ce privește pe greci, ar trebui să li se interzică aducerea în țară a unor mărfuri cari pot fi trecute în categoria celor oprite — acest termen având un înțeles general în tratatul de comerț dela Passarovitz — cum este abaua turcească, o specie de postav pe care meșteșugarii noștri ar putea-o din belșug produce. Deasemenea Baussner e de părere ca importul mărfurilor orientale și exportul celor apusene și indigene să nu se dea Grecilor și celorlalți străini ca un privilegiu privativ, ci considerând că negustorii băștinași sunt singurii cari în temeiul lui jus civitatis au dreptul de a face orice fel de comerț, tacit să se lase acestora libertatea ca cei ce vor să poată face și comerț răsăritean. Prin aceasta negoțul străinilor n'ar fi stânjenit fiindcă Ungurii și Secuii nu fac caz de comerț, iar Sașii nu se dedică prea bucuros negoțului cu vite, nici cu ceara care se exportă la Veneția și cu atât mai puțin comerțului cu piei spre Polonia, deoarece nu cunosc limbile trebuincioase.

Ajungând acest memoriu la Cancelaria Aulică, consilierul Rook în referatul său îl găsește « executabil, adânc patriotic și conform cu interesele statelor ereditare ». El recomandă deci proiectul, adăogând doar următoarele observațiuni: *a)* rezervarea comerțului oriental numai pe seama Grecilor cu excluderea Armenilor și Bulgarilor trebue să mai fie puțin cumpănită, deoarece și aceștia din urmă

cunosc foarte bine mărfurile, împrejurările și felul negoțului din țările turcești și persane, și fiind oameni foarte economi la îmbrăcăminte și traiu, nici un negustor creștin european nu îi poate concura. Dacă însă se vrea ca acești negustori orientali aflători în țările ereditare, să-și poată face comerțul lor cu profit, dar și numitele țări să-și poată trage câștigul din negoțul propriu, atunci să se mențină în vigoare resoluția imperială ca negustorii Greci, Bulgari și Armeni, supuși otomani, să fie opriți dela comerțul mărunt în aceste provincii. Se întâmplă anume în unele provincii neoaquistice că Turcilor, Grecilor, Bulgarilor și Armenilor li se îngădue comerțul mărunt cu bucata, pentru care ei plătesc erariului numai o mică taxă, ce nu se poate compara cu paguba și răul ce-l fac industriei cetățenilor. Experiența a arătat apoi că acești negustori stau câțiva ani în țările imperiale și după ce și-au făcut afacerile, pleacă cu averea în patria lor. Totodată se știe că Grecii, Bulgarii și Armenii așezați în Ungaria și Transilvania beneficiază de cele 3 % vamă prevăzută pe seama supușilor otomani în tratatul de comerț dela Passarowitz și după ce au plătit această vamă fac comerț cu mărfuri orientale. Dar ceea ce împiedecă pe supușii imperiali să se poată măsura cu acești negustori în comerțul oriental — fiind siliți, dacăvor să facă acest comerț, a se întovărăși cu supuși turci pentru a-l purta sub numele lor, — este tocmai faptul că cetățenii austriaci trebue să plătească vamă mai mare. In momentul când s'ar ridica această piedecă și se va aplica paritate vamală, în curând se va ajunge ca mulți din acei negustorii greci, care până acum s'au dat drept supuși otomani, se vor considera supuși imperiali, cu atât mai mult, cu cât li s'a garantat libertatea religioasă în țările imperiului. Cu atât mai mult ar face-o aceasta Bulgarii și Armenii, catolici, care sub protecția consulilor austriaci nu sunt supuși la atâtea supărări și vexațiuni, cum li se întâmplă sub Turci și astfel vor prefera să se așeze în țările imperiului habsburgic, decât să rămână în regiunile turcești.

b) Se prevede — continuă Rook — o scădere a veniturilor camerale dacă acești negustori vor putea să face negoț asemenea supușilor otomani cu 3 %; această observație ar avea importanță dacă intrarea mărfurilor turcești ar putea fi împiedecată prin taxe vamale urcate și s'ar putea limita ca numai supuși austriaci să le poată aduce în țară. Cum

însă în temeiul tratatului de comerț dela Passarowitz Turcii nu pot fi opriți să nu introducă mărfuri orientale în țările imperiului austriac și nici vama de 3% nu poate fi urcată, ei rămân stăpânii acestui comerț și dacă atâția bani ies din provinciile austriace pentru mărfuri orientale, cel puțin câștigul realizat de negustori de pe urma acestui comerț să rămână în țară. Valoarea acestor mărfuri răsăritene importate se urcă anual la multe sute de mii de florini și la acest negoț se poate câștiga 10—15%, bani cari rămân la noi, dacă comerțul oriental poate fi scos din mâinile Turcilor și pus în mâna supușilor austriaci.

c) Pentru a asigura acest lucru însă se impune ca Grecilor, Bulgarilor și Armenilor aflători în Ungaria și Transilvania să le fie îngăduit a importa mărfurile orientale pe lângă vama de 3%, dar cu condițiunea expresă ca *de acest favor ca și de comerțul mărunt intern să poată beneficia numai aceia, cari se vor incorpora într'o societate comercială aflătoare în țările ereditare și se vor așeza aici cu soție și copii, dând prin aceasta garanția cuvenită că câștigul realizat prin acest negoț nu va fi scos din țară.* Grecii, Armenii și Bulgarii, cari rămân sub protectorat turcesc, trebue să aibă « staras fettul ». Cei ce sunt așezați în țările ereditare, pentru justificarea lor trebue să aibă certificat dela Societatea din care fac parte și dela Magistratul orașului unde locuiesc, pentru a putea fi deosebiți de supușii otomani.

D-l Baussner — continuă von Rook — stărue ca abaua turcească, al cărei import aduce însemnată pagubă fabricilor indigene, să fie trecută în rândul mărfurilor oprite. Din experiență se știe că dintre toate mărfurile turcești aceasta e cea mai însemnată și că în schimbul ei o impresionantă sumă de bani iese din țările imperiale. Oprirea acestui articol n'ar strica, deoarece fabrica de aba, ridicată în Banatul Timișoarei, deși n'a ajuns la perfecțiunea cuvenită și marfa ei nu e atât de ieftină ca cea adusă din Turcia, cu timpul își va putea îmbunătăți produsele și apoi și în Transilvania sunt diferite ateliere de postavuri de categorie mai rea, cu care locuitorii s'ar putea ajunge. Aceste ateliere ar putea lucra cu succes, dacă abaua turcească nu le-ar împiedica desfacerea produselor lor, cari sunt mai scumpe decât numitul postav străin, de aceea se pune chestiunea dacă e mai folositor populației să se lase, din cauza

ieftinătății, libera intrare a abalei și ieșirea banilor din țară, sau, plătind un preț nu cu mult mai urcat, să rămână banii în interior?

Tratatul comercial dela Passarowitz nu împiedecă pe M. Sa să declare prohibită orice marfă. Compania Orientală poate să confirme ceea ce s'a aflat din raportul Societății comerciale din Banatul Timișoarei, anume că Poarta Otomană, la propunerea Principelui Munteniei, în scurt timp va interzice supușilor imperiali comerțul cu mai multe feluri de articole, rezervându-le exclusiv pe seama supușilor ei.

d) In ce privește propunerea, ca exportul produselor interne să fie rezervat numai pe seama Bulgarilor și Armenilor, sunt de părere să fie lăsat liber, deoarece principalul articol al acestui negoț sunt vitele, cu exportul cărora nu numai Armenii și Bulgarii, ci mai mult alții s'au ocupat. Faptul că acești armeni și bulgari și-au însușit aproape exclusiv comerțul cu ceară și miere nu e rău, dar întrebarea e dacă e folositor, fiindcă Bulgarii așa s'au insinuat în acest negoț, că au împrumutat pe diferiți nobili cu mari sume de bani, cu condiția ca în schimbul intereselor, să le dea ceara și mierea cu preț foarte scăzut. Cum s'ar putea deci elibera țara din această servitute și cum și-ar putea urca prețul cerei și a mierei, dacă Bulgarilor și Armenilor li se va da acest comerț cu drept privativ?

e) Restricțiunea ce se cere, ca negustorii cari fac comerț cu mărfuri ardelene să nu aducă înapoi alte mărfuri ci numai bani, ar fi împotriva libertății comerțului și efectiv ar fi puțin fructuoasă, deoarece tot una e dacă pentru mărfurile indigene exportate vin în țară bani curați, ori țara ajunge să primească mărfuri pentru care n'a plătit bani, ci tot mărfuri.

Dacă în calea acestui comerț stă un tarif vamal prea urcat, el trebue modificat și redus, dar scutirea completă de vamă, pe care o cer negustorii ardeleni, cu greu va putea fi încuviințată.

f) A treia categorie a comerțului ardelean, cea referitoare la mărfurile apusene, privește în primul rând interesele celorlalte țări ereditare imperiale și dacă, potrivit părerii d-lui Baussner, lucrul va fi în așa fel întocmit, ca aceste mărfuri să nu mai fie aduse din străinătate, ci din țările ereditare, principalul punct e salvat în sensul că banii nu vor mai ieși din țară, ci vor circula printre supușii

imperiului. Acest negoţ occidental, Rook este de părere să fie dat cu drept de exclusivitate Saşilor şi puţinilor negustori unguri şi secui, de vreme ce comerţul oriental va fi rezervat pe seama Grecilor, Bulgarilor şi Armenilor. Acceptând în această privinţă în întregime propunerea lui Baussner, recomandă deci ca vama prin Ungaria şi Transilvania pentru importul articolelor apusene să fie scăzută la 5—6%, fireşte pe lângă obligaţiunea ce urmează să şi-o ia negustorii ardeleni, ca mărfurile occidentale să le procure exclusiv din ţările ereditare ale imperiului. Pentru a se atinge scopul urmărit trebue însă indicat drumul pe unde să fie duse aceste mărfuri, dându-se instrucţiunile cuvenite vameşilor ca mărfurile duse pe alt drum, sau de negustori neardeleni, să le considere contrabandă. Se pune însă întrebarea, dacă e bine să se lase negustorilor turci liberă alegere a locului din ţările ereditare unde vor să-şi schimbe mărfurile, sau e preferabil să li se fixeze ca singur emporiu Viena. Fiindcă chiar negustorii ardeleni, dacă pot să-şi procure mărfurile occidentale la Bresslau şi Brün, aceştia, in fraudem conventionis facta, se vor înţelege cu negustorii din Lipsca să le lifereze mărfurile în aceste două târguri de unde ardeleni le vor duce mai departe, încât numai la aparenţă schimbul se face în ţările ereditare, dar banii tot peste graniţă se duc. Dacă însă se fixează Viena ca unic emporiu, de unde îşi pot procura mărfurile necesare, e mai mare siguranţa că schimbul se va face în ţările ereditare. Prin urmare negustorii saşi ardeleni, dacă în adevăr vor să se aprovizioneze cu mărfuri indigene, să-şi aleagă emporiul Vienei înaintea altor târguri, pentru a putea fi gratificaţi cu vama de 5—6%; de altfel şi transportul mărfurilor în Transilvania de nicăiri nu e atât de ieftin, ca de aici.

Ar mai rămâne acum să se precizeze modul de a pune în aplicare acest proiect. In acest scop e necesar ca d-l Baussner să fie chemat în Comisiunea subdelegată şi după convorbirea cu el să se trateze mai departe cu d-l vice cancelar al Transilvaniei. După ce chestiunea va fi pregătită în Comisiunea subdelegată şi va ajunge în conferinţa Comisiunei Aulice, rămâne să se judece dacă este nevoie să fie supusă şi Cancelariei boemice, sau nu. Apoi dacă rezoluţia Comisiunei Aulice va trebui pusă în aplicare, fără să fi fost discutată această chestiune în Conferinţa Transilvanică — ceea ce, dacă va trebui să se întâmple, va produce mare zarvă — va fi nevoie

să se ceară referatul generalului comandant al Transilvaniei și al guvernului ardelean [1]).

Acest procedeu complicat și zăbavnic, caracteristic birocratismului austriac, lua orice sorți de izbândă proiectului întocmit de Baussner. Faptul că se evita discuția lui în Conferința Transilvanică arată că cei lezați de pretențiile săsești aveau sprijinitori puternici la Viena, cari vor ști să zădărnicească tentativa de a-i exclude din comerțul ardelean. Cert este că proiectul s'a oprit la Cancelaria aulică austriacă și că nici Sașii n'au mai stăruit pentru realizarea lui, de vreme ce încă în această primă instanță el suferi — prin referatul lui Rook — o radicală amputare în părțile lui esențiale.

Scutirea totală de vamă nu le fu încuviințată, iar monopolul comerțului apusean li se acorda cu penibile rezerve asupra sincerității angajamentului de a aproviziona Transilvania cu mărfuri procurate exclusiv din Viena, preconizându-se măsuri de precauțiune menite a împiedeca eludarea acestei obligațiuni prin reveniri pe căi lăturalnice tot la mărfurile lipscane. Dar Sașii se vedeau loviți în cea mai adâncă dorință a lor: excluderea negustorilor străini din comerțul ardelean. Și prin acest memoriu, ca și prin cel din 1718, ei voiau ca în temeiul lui jus indigenatus, pe care-l vor invoca în toate plângerile lor, să alunge din comerțul intern al Transilvaniei pe toți Grecii, Românii, Armenii, Bulgarii și Evreii, cuprinși în termenul rezumativ de « venetici răsăriteni », fără deosebire dacă aceștia sunt organizați în companii statornic așezate în această provincie, sau sunt veniți recent și provizoriu, făcând negoț mai mult prin abuz și complicitate venală cu unele persoane oficiale, decât pe baza unor drepturi, sau îngăduințe legale. Această dorință a Sașilor însă întâmpină opoziția categorică a lui Rook, întâiu fiindcă orice monopol și mai cu seamă cel al comerțului mărunt duce la scumpirea abuzivă a mărfurilor, ceea ce e contrar dogmelor mercantiliste. In al doilea rând — și acesta e motivul principal — din exercitarea acestui comerț voia să se facă un puternic stimulent pentru atragerea și așezarea definitivă a cât mai mulți străini în țară, ca elemente utile, producătoare de venit pentru fiscul împărătesc. De aceea el

---

[1]) Reflexiones über das siebenburgische Comercium. *Arhiva Națională Săsească din Sibiu,* Akten 1726 Nr. 78.

formulează principiul că de dreptul de a face comerţ mărunt şi de a importa mărfuri orientale în Transilvania cu tariful de 3% vor beneficia toţi acei negustori de provenienţă străină, cari se vor încadra într'o societate comercială existentă în ţările ereditare şi se vor stabili definitiv cu familiile lor, devenind supuşi austriaci.

Această formulă exprima — după cum se ştie — un principiu fundamental al doctrinei mercantiliste şi al politicei economice vieneze, cu care însă Saşii nu se puteau împăca nici decum. Dimpotrivă, ei căutau să facă insuportabilă viaţa negustorilor Greci în oraşele lor. Astfel Compania grecească din Sibiu se plânge la 1726 guvernului ardelean că magistratul orăşenesc într'atâta îi îngrădeşte, că nu le îngădue să cumpere nici măcar un miel, cu atât mai puţin lucruri mai mari, ca fânul sau ovăsul, în zilele de târg, dela provinciali, ci sunt siliţi să şi le procure în alte zile şi numai dela cetăţenii Sibiului, umblând din casă în casă, deşi membri companiei şi-au îndeplinit totdeauna obligaţiile, plătind M. Sale contribuţiunea fixată de guvern, taxa anuală camerală, chiria convenită cu orăşeni pentru prăvălii şi locuinţe, precum şi trigesima după mărfurile importante. « In multe ţări am umblat — spun reclamanţii — dar nicăiri n'am văzut ca negustorii să plătească atâtea contribuţii şi totuşi să nu fie liberi a-şi cumpăra cele de trebuinţă hranei » [1]. Guvernul ardelean ia apărarea Companiei şi pune în vedere Magistratului să nu mai molesteze pe Greci, fiindcă altcum se va vedea nevoit să procedeze după cum îi impune datoria, iar de va fi nevoie, va înainta chestiunea forurilor superioare. Magistratul răspunse printr'un memoriu [2] prin care făcând istoricul aşezării Grecilor în

[1] *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1737 Nr. 91.

[2] Argumentee înşirate de Magistrat sunt următoarele: Cetatea Sibiului încă din timpul regilor unguri a avut dreptul de a ţine târguri, în virtutea căruia toate mărfurile aduse de Greci din Turcia erau depuse la Turnu Roşu, unde se duceau negustorii sibieni şi le luau, dând în schimb mărfuri apusene, mai cu seamă vieneze, numiţii Greci neavând dreptul să pătrundă mai adânc în ţară. Cum însă comerţul negustorilor sibieni cu târgul din Viena fu întrerupt de războaiele sec. XVI-XVII, şi aceşti negustori fură lipsiţi de dreptul totalei scutiri de vămi prin Ungaria din cauza separării Transilvaniei de regat, apoi şi din cauza că numărul negustorilor saşi din Sibiu s'a redus simţitor cu prilejul ciumei din 1654, Grecii au venit şi s'au aşezat în Sibiu, fiind îngăduiţi de Magistrat numai provizoriu şi numai pe lângă anumite condiţiuni (V. nota urmă-

Sibiu, arată abuzurile săvârşite de aceştia în ultima vreme, dar, pentru a satisface în parte ordinul guvernului, se declară dispus a trata mai blând cu ei în cazul că membri Companiei vor semna un revers, prin care se obligă a respecta condiţiile impuse de Magistrat şi acceptate de ei la 1656 [1]), urmând ca Compania să fie răspunzătoare pentru fiecare membru al ei, atât pentru fugari, cât şi pentru faliţi, despăgubind pe creditori. Guvernul ardelean însă repetă ordinul ca

---

toare N. a.). Aceste condiţiuni fiind acceptate de Greci, ei s'au şi conformat lor până de curând, când cei de azi, fie din necunoştinţa obligaţiunilor luate de înaintaşi, fie din răutate, profitând de tulburările dela începutul acestui secol, au încălcat numitele îngrădiri şi cu toate admonestările Magistratului refuză să respecte vechile angajamente, dimportivă au înaintat plângerea amintită, insinuând perfid că nicăiri nu sunt atât de apăsaţi ca aici. Asemenea îngrădiri se aplică negustor lor str ini şi la Viena, conf. Codicele Austriac Partea II p. 57 squ. şi nu le e îngăduit a face comerţ mărunt, decât mare şi niciun fel de comerţ cu mărfuri indigene, nici să cumpere aur sau argint, nici să-şi ţină bucătărie proprie, ci să-şi cumpere alimente din ospătării. Grecii, ţinându-si familiile în Turcia, sunt legaţi de ţară străină şi prin operaţiunile lor frauduloase duc Transilvania la ruină, secătuindu-o de aur şi argint, acaparând întreg comerţul pe seama lor. Dacă ar fi alungaţi, tezaurul n'ar suferi nicio pagubă, fiindcă ceea ce plătesc ei ar plăti şi negustorii indigeni şi cum împrejurările, cari au determinat venirea lor în Ardeal, din fericire au trecut şi sub protecţia augustei Case Austriace negustorii ardeleni au putut relua comerţul cu Viena, iar prăvăliile publice ale oraşului, cari din cauza impozitului erau închiriate Grecilor, de curând fură cedate de oraş pentru clădirea bisericii Iezuiţilor, nu mai există nici un motiv pentru tolerarea pe mai departe a Grecilor aici, cu atât mai mult că nu înţeleg să rămână în limitele vechilor obligaţiuni. In sfârşit autorul acestui raport e de părere că prin nici o lege Sibiul şi nici alte cetăţi nu pot fi constrânse să adăpostească pe Greci. Cum însă în temeiul tratatului dela Passarovitz, Grecii — dacă se vor socoti supuşi otomani — nu vor putea fi alungaţi din ţară, Magistratul, la stăruinţa Guvernului ardelean, ar putea trata mai blând cu ei, cu condiţia, ca toţi cei din Compania Grecească să semneze un revers prin care se obligă a respecta angajamentele dela 1656, iar compania să fie răspunzătoare pentru fiecare mebru al ei, atât pentru fugari cât şi pentru faliţi pentru a despăgubi pe creditori (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu,* Akten 1726. Fasc. 86. Memoriul din Iulie 1726).

[1]) *Deliberatus Senatus Cibinium Anni 1656, 20, 8 bris.* Die griechischen Handelsle: the, so sich alhier in Hermannstadt in zimlicher Anzahl das gantze Iahr aufhalten, und der Stadt, wie auch des Marktes nichts weniger als die rechtmässigen Innwohner geniessen, sollen von den Stadtgewälbern jährlich von jedem zu geben schuldig seyn Fl. 50 und wo nicht, soll ihnen weiter nicht zugelassen werden als 14 Tag vor und 14 Tag nach den Jahrmärckten frei seyn

Magistratul să ţină seama de prima rezoluţie şi să nu îndrăznească a lua vreo hotărîre privitoare la îngrădirea activităţii Greciilor, sau a expulsării lor, înainte de a se fi pronunţat forurile superioare în chestiune [1]). Dar Magistratul nu se lasă intimidat şi înaintă toate actele în chestiune Impăratului spre a decide [2]). Răspuns dela Curte însă nu sosi şi după doi ani de aşteptare Societatea negustorilor saşi din Sibiu reîncepu stăruinţele pentru a obţine aprobarea statutelor ei, ca pe această cale să poată face inoperante, cel puţin în Sibiu, drepturile câştigate de Greci prin diploma leopoldină, restrângându-i la îngrădirile impuse în 1656. In acest scop ei înaintară la 1730 un nou memoriu, cerând împăratului să le aprobe statutele « tamquam Societatis nostrae leges », deoarece ele nu strică nimănui decât doar unor « negustori, care petrec în Sibiu, Greci din Ţara Turcească şi altor străini vagabonzi ». Impotriva acestora apoi, Societatea îşi varsă toată ura socotindu-i ca o pacoste ce a fost tolerată împotriva drepturilor naturale a băştinaşilor, de care ţara trebue mântuită [3]).

Ihre Waaren feil zu haben, auch keine Herberge in den Gassen auf länger Zeit dingen, nach Glocke 8 sollen sie sich nicht in den Gassen finden lassen. In den Häussern sollen sie keine Saufpanquet anstellen und tollieren. Auf dem Markt nichts mit dem Fuder kaufen auch nichts mit der Kuf oder mit Kumpf, sondern von den Bürgern, keinem Bürger in den Kauf fahrendt überbiethen, sonder weichen, auch nach gemachten Kauf. Auch sollen sie kein Exercitium Griechischer Religion (weilen sie nicht acceptieret ist) noch einer Schul zu halten macht haben, es sey öffentlich oder heimlich uno ore conclusum. Consule Laurentio Rosenanerio, Iudice Regio Ioanne Lutschio, Sedis Iudice Andrea Vernderio-Senore Iacopo Happio, Thoma Haasio, Villico Georgio Klein, Georgio Schelker, Michaele Barth, Michaele Stamp, Andrea Fleischer. (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1737 Fasc. 91.

[1]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten, 1737 Nr. 91.

[2]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten, 1728 Nr. 93.

[3]) Grecii pretind — spune memoriul — că în cursul vremurilor ar fi obţinut oarecari drepturi de a negustori în cetatea Sibiului, dar dacă examinăm bine lucrurile reiese că « praeter damnosam patriae quaestus usurpationem nihil juris habere ». Se repetă apoi pe larg cunoscuta teză că Grecii sunt o pacoste a regimului turcesc, dar acum e timpul ca ţara să fie scăpată de ei deoarece « nihil ex illorum amotione vel saltem restrictione decedet Mattis Vrae aerario, nihil Patriae, nihil Bono Publico »... « Naturam rei praxisque omnium gentium docent: quaestum Incolis loc rum privative esse proprium. Et cur soli nos Transilvani naturali nostro privemur beneficio ? » Lex patriae ipsis etiam de mechanicis

Până la soluţionarea acestui memoriu, Saşii cer Guvernului transilvan să ia măsuri urgente pentru a restrânge activitatea negustorilor străini aşezaţi, a celor imigraţi şi a comercianţilor clandestini ambulanţi, de pe urma cărora patria n'are nici un folos, dar cari ruinează interesele băstinaşilor. Acelaş lucru l'au cerut şi staturile ardelene prin petiţia din Februarie 1724, deci Guvernul să-şi dea opinia cuvenită, să caute modalitatea de reglementare a activităţii acestor străini şi să propună confirmarea prin decret imperial a negoţului cu principalele articole de comerţ pe seama Societăţii negustorilor din Sibiu şi a băştinaşilor în general. Guvernul însă se mulţumi să pună rezoluţia ca cererea Saşilor să fie trimisă la viitoarea

---

Artium suarum exercitium privative concedit bis conditionibus et cautellis ut patriae de sufficientia manufacturarum aequo et non excessivo pretio venalium prospiciant uti habent Appr. Comp. Pars Tit 85. Et cum nos iisdem conditionibus nos satisfacturos spondeanus, eandem cum iis non immerito libertatem ambimus ».

Se ridică apoi împotriva străinilor, cari prin contrabandă aduc mărfuri fără să plătească vamă, nu le expun la târguri ci le duc clandestin pe sate din casă în casă, storcând preţuri de speculă şi producând în acelaş timp mari pagube negustorilor băştinaşi legali şi fiscului. Aceşti streini în timp de războiu dispar, lăsând sarcina greutăţilor în seama cetăţenilor şi a negustorilor păgubiţi. « De Bulgaris qui in patria jam domicilia fixerunt oneraque publica utcumque sufferunt, nullus est sermo, nulla pro nunc quaerella. Sunt tamen aliquot hujus nationis familiae, qui sub proxime sopito bello turcico semmet ex Vallachia securitatis causa in Transilvaniam se receperunt et in hodiernum usque diem, sub nomine Exulantium Cibinii latitant, exempti ab omnibus oneribus publicis; Mercaturam nihilominus Venetias exercent considerabilem potissimum cerae flavae, quam omnem, nobis, qui alias eam per inde cum nostro et patriae commodo ad loca apta distrahere novimus, sufflaminant.

Proinde Mattem Vram Sacram de genu humillime oramus dignetur nos Patriae cives paterno considerare affectu et praementionatos Articulos tamquam Societatis nostra Leges, nemini Patriotarum nocivas, Patriae autem multum proficuas benignissime ratihabere. Mercaturam in loco nostri domicili; prout id ubique gentium moris et juris naturalis est, nobis privative restituere. Ac vagabundorum ac circumforaneanorum refrenare licentiam. Si vero fors circa Graecorum Cibinii commorantium petitam eliminationem aliae Rationes Matti Vrae Sacrae aliud suaderent, dignetur Mattas Vestra Sacra ilos saltem eo restringere, ut in loco nostri domicilii tempore internundinali a venditione in minutiis abstineant, in Nundinis annuis autem ubique locorum eam perinde ut nos habeant liberam, licitamque. (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1730 Nr. 23).

dietă, înaintea căreia apoi părţile să-şi susţină cauza [1]). Dar nici după dieta aceasta situaţia nu se schimbă şi la 1737 Saşii reclamară acum pe Armeni, că au îndrăznit să vândă peste zilele de târg. Guvernul însă refuză să ia vreo hotărîre şi răspunse că de vreme ce controversa între negustorii oraşului Sibiu şi Armeni în repeţite rânduri a fost înaintată monarhului spre a decide, până nu va sosi o rezoluţie împărătească lucrurile vor rămâne statu quo « deşi nu se poate tăgădui că negustorii orăşeni vând marfa de două ori mai scump decât Armenii » [2]). Rezoluţia dela monarh însă nu veni, atenţia guvernului austriac oprindu-se deocamdată asupra negustorilor, cari păgubeau fiscul venind cu mărfuri din Turcia fără paşaport şi dădeau prin aceasta prilej altor comercianţi supuşi imperiali ca, dându-se drept cetăţeni otomani, să eludeze vigilenţa organelor fiscale, plătind după marfă numai 3%. Impotriva acestora împăratul semnă un decret în 17 Iunie 1735 [3]) dând ordinele cuvenite către vamaşii şi comandanţi militari dela graniţă.

---

[1]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten, 1731 Nr. 21.

[2]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1737 Nr. 180. Aceştia continuară să vândă după bunul lor plac şi în cursul dietei următoare, puşi la adăpostul unei scrisori protecţionale obţinută dela generalul comandant însuşi (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten, 1738 Nr. 29).

[3]) Carolus etc.... Diversimodo compertum extitit quod subditi Portae Ottomanicae commerciorum causa, Regna et Provincias nostra, intrantes, dum confinia transiissent, sine Litteris Passualibus, omnes Ditiones et Loca liberrime permeent, exinde autem evenit, quod subditi et Quaestores Nostri, quaestores Turcicos simulantes a mercimomis suis nonnisi tria percentum in teloniis solvere conentur, et vicissim Mercatores subditique Portae Ottomanicae quotiens convenieus, sibi videretur, quaestores Nostros se fore fingant, exinde autem tam Proventibus Teloniariis, quam Bono Publico variis modi damnum emergant; cum autem servitium Nostrum, publicumque Bonum summopere exigat, ut gravi huic malo pro futuro praecaventur, necessarium itaque visum fuit, ne subditi Portae Ottomanicae, vel commerciorum, vel alia de causa, in Regnis et Provinciis nostris intinerantibus, liber transitus sine Litteris Passualibus Militarium, a quibus hi subditi solum dependent concedatur; proinde opportuna mandata ad omnes et singulos Supremos Armorum Nostrorum Praefectos et Locorum Commendantes in Regno Nostro Hungariae ac Principatu Transilvaniae, nec non annexis Provinciis existentibus exarata sunt: quatenus quaestores et alios subditos Turcicos, qui in confiniis vel aliis pervenerint, sine authenticis Litteris Passualibus Militarium, qui vero ab hinc advenerint, absque Litteris Commeatus Consilii Nostri Imperialis Aulae Bellici, libere transire

Deasemenea se începu o aspră supraveghere și conscriere a tuturor negustorilor greci, armeni, sârbi și bulgari, cari se mută dintr'un oarș într'altul, pentru a nu putea fi controlați de fisc [1]). Nici aceste măsuri însă și nici anii de războiu austro-turc, n'au putut pune capăt activității negustorilor ambulanți veniți din Țările Române, încât guvernatorul Haller, în Maiu 1739, atrage din nou atenția Magistratului din Sibiu asupra ordinului din anul trecut, ca Grecii, Românii, Armenii și Evreii, cari vin din țările vecine și vagabondează cu mărfuri prin sate, să fie ținuți sub severă supraveghere, deoarece și în timpul războiului recent au stat în strânsă legătură cu păgânii, fiind spionii Turcilor [2]).

Pentru a pune capăt acestor stări, organele civile și militare austriace luară măsuri energice spre a constrânge pe negustorii străini să se așeze cu familii cu tot în țară, renunțând la supușenia turcească. Astfel la 1740 autoritățile din Banat dădură ordin judecătorului companiei grecești din Timișoara să pună în vedere membrilor « cari își au familia în Turcia să-și aducă soțiile și copiii și înainte de 1 Martie să se așeze obținând dreptul legal de supușenie austriacă », altminteri vor fi opriți a mai face comerț mărunt și nu vor mai putea avea depozite de mărfuri, decât afară din oraș,

---

non permittant, si qui talibus itinerum testimon.is muniti non fuerint, eos detineant et desuper interrogent, ac nonnisi cognita sufficienti causa neglectarum Litterarum Pussualibus iter suum ulterius instituere permittant.

Clementer itaque Vobis mandamus ut siquidem isthaec dispositio Servitium Nostrum, Publicamque Salutem pro objecto habeat, vos etiam ex parte ejusdem Principatus nostri, conformis huic dispositioni ordinationes instituere non intermittatis. Datum in castro nostro Laxemburg die 17 Iunii A. 1735. Carolus. B. Ioannes Sos. Bornemissa de Kaszon. Ad mandatum Sacrae Caesare Regiaeque Mattis Georgius Pongracz. (*Arhiva Națională Săsească din Sibiu,* Akten 1735 Nr. 27).

[1]) *Dr. D. I. Popovici,* Aromânii ca negustori în sec. XVII și XVIII în Serbia și Austro-Ungaria. București 1934. O asemenea conscriere din 1735 dela Sibiu ne arată ca veniți recent dela Deva pe următorii « rați sau bulgari »: Lucaci Bibici singur, Ioan Bibici cu 3 copii, Mihai Petrecherub cu 1 copil. De mai de mult așezați la Sibiu, unii născuți aici, sunt: Ana Pelzeni cu 1 fecior însurat, Ioan Bardici singur cu 2 copii, Jiga Gyigyics singur, Mihai Farla cu 5 copii, Ana Hitina cu 4 copii și Stana Tutina cu 2 fete. (*Arh. Naț. Săs. din Sibiu,* Akten 1735 Nr. 92).

[2]) *Arhiva Națională Săsească din Sibiu,* Akten 1739 Nr. 46.

la locul care li se va indica [1]). In acelaş sens fură date instrucţiuni şi dietei ungare din 1741, care votă articolul de lege XXIX hotărînd că *toţi negustorii Greci, Armeni şi Sârbi veniţi din imperiul otoman, cari s'au aşezat în ţară cu familiile lor într'unul din oraşele regale sau pe moşiile nobililor, sunt consideraţi cetăţeni şi au deplină libertate de comerţ, iar ceilalţi cari nu întrunesc condiţiunile de mai sus nu vor putea face negoţ, decât cu mărfuri turceşti* [2]).

Aceste norme fură sever impuse de împărăteasa Maria Terezia tuturor autorităţilor din Ungaria, Banat şi Transilvania şi astfel membri Companiei greceşti din Sibiu cari se pare că nu-şi aduseseră toţi familiile în ţară, pentru a nu fi împiedecaţi de Saşi în exercitarea negoţului lor de până acum, se grăbiră la 1742 să obţină reconfirmarea diplomei leopoldine din 1700 pentru a se pune la adăpostul libertăţilor garantate prin ea. Cum însă Saşii, în ciuda acestei întăriri, le aplicau litera severă a legii de mai sus, sprijinindu-se şi pe convenţia din 1656, Grecii, la 1747, cer să li se dea voie a face şi comerţ mărunt, cu cotul sau cu bucata, să participe şi la târguri şi să-şi poată face slujba religioasă nu numai în biserica clădită de ei în Bungard, ci şi la Sibiu «într'o casă cu chirie» [3]). Dorinţa din urmă li se încuviinţă, celelalte însă rămăseseră teren de luptă cu Saşii.

Anume, la 13 Oct. 1748, Societatea negustorilor saşi din Sibiu reuşi să obţină aprobarea statutelor sale în sensul ca toţi aceia cari, — indiferent de ce religie ar fi, — în temeiul acestor statute nu pot obţine dreptul de cetăţean, să fie opriţi a face negoţ cu mărfuri noui în oraşele, târgurile şi satele districtului Sibiu, cu excepţia bâlciurilor anuale şi nici protecţia nimănui să nu poată avea vreo putere contra acestei oprelişti şi unde vor fi găsiţi asemenea oameni, mărfurile lor să fie consficate de magistratul local, reţinând jumătate din ele pentru sine, iar cealaltă jumătate revenind Societăţii (Art. 14). Negustorii străini vor putea face negoţ numai în cele 3 zile de târg ale bâlciului anual şi în locul anume fixat lor; oricine va îndrăzni

---

[1]) *Dr. D. I. Popovici, op. cit.*, p. 80.

[2]) *Corpus Juris Hungarici*, Budapest 1901. vol. 1740—1835, p. 36—37. Pentru negustori macedoromgni din Ungaria v. *Gh. Ciuhandu*, Comercianţi «greci» în părţile ungurene şi în special în ţinutul Aradului, în *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1936.

[3]) *N. Iorga*, Studii şi Docum. XII, p. VII—VIII.

să vândă a 4-a zi după târg, având a suporta pedeapsa prevăzută în Art. 13. Deasemenea și acei negustori străini, cari după trecerea celor 3 zile de târg își depozitează mărfurile la Sibiu în magazii proprii, închiriate în acest scop, de vor fi prinși că vând a 4-a zi a târgului, vor fi pedepsiți cu confiscarea marfei vândute și cu 12 florini de fiecare caz (Art. 15). Negustorii sași din celelalte orașe ale Transilvaniei, dacă vor să se unească cu Societatea din Sibiu, sunt obligați a se supune articolelor prezentului statut (Art. 23) [1]. La 1751, când aceste statute fură înaintate dietei transilvane, întrunite la Sibiu spre publicare, ele întâmpinară opoziția categorică a Directorului Fiscal și protestele energice ale Armenilor și ale Companiei Grecești. Lucrurile ajunseră la o împăcare în toamna anului următor, când cei de mai sus și-au retras protestele cu următoarele condițiuni: *a)* Societatea nu va interpreta privilegiul primit contrar dispozițiunilor din Comp. Const. V. Edict 15—16, conform cărora oricine are deplină libertate să-și vândă mărfurile nu numai în zilele târgurilor anuale, ci și în timpul duratei dietei transilvane în, locul unde ea se va întruni; *b)* prin aprobarea statutelor Societății nu se va considera abolit dreptul Armenilor de a ridica bărăci și a vinde mărfuri în Sibiu în timpul adunărilor guverniale; *c)* convențiunea încheiată între Compania Grecească și Publicul Sibiului va rămâne în vigoare și va fi respectată în toate punctele ei; *d)* iar privilegiul obținut de Societate prin presentele statute nu va fi extins dincolo de raza cetății și a scaunului Sibiului, asupra altor orașe sau târguri din țară [2].

In acest fel Compania Grecească din Sibiu reuși să asigure libertatea de acțiune a membrilor săi în celelalte orașe și târguri ale țării, dar jenată de restricțiunea ce fu nevoită să o acepte primind ca normă a comerțului său în cetatea și districtul Sibiului convenția din 1656, ea se grăbi a-și aduce familiile membrilor în țară [3])

---

[1]) *I. A. Grimm*, Die politische Verwaltung in Groszfürstenthum Siebenbürgen III, Hermannstadt 1857, p. 27.

[2]) *I. A. Grimm*, *op. cit.*, p. 27.

[3]) Lista soțiilor membrilor așezați ai Companiei grecești din Sibiu, la *N. Iorga*, Studii și docum. XII, p. 64—66. La 1764 Compania din Brașov număra 84 familii așezate Cfr. *N. G. V. Gologan*, Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov, București 1928, p. 45).

revendicând apoi dreptul de a face orice fel de comerţ fără nicio restricţiune. Cum însă Saşii se ţineau strâns de cele acceptate în dieta din 1752, reclamaţiunile Grecilor ajunseră să fie desbătute la Viena, şi în August 1767 împătăreasa ceru lămuriri documentare asupra condiţiunilor, sarcinilor, beneficiilor şi a drepturilor ce le are Compania în temeiul privilegiilor ei şi a convenţiunii încheiate cu publicul din Sibiu [1]). Magistratul însă nici după doi ani n'a trimis actele cerute [2]). Controversa ajunse a fi rezolvită prin decretul Mariei Terezia din 19 Martie 1771, în înţelesul căruia Compania Grecească din Sibiu şi din Braşov poate face comerţ cu mărfuri apusene şi indigene numai în mare — cu ridicata, — cu excepţia zilelor de târg, cu cele turceşti în schimb poate face negoţ şi în mare şi mărunt oricând. Saşii însă, prin abuz, căutară să extindă restricţiunea privitoare la comerţul mărunt şi asupra mărfurilor orientale, ceea ce provocă protestele Companiilor greceşti şi intervenţia Guvernului ardelean pe lângă Magistratul din Sibiu, precizând sensul decretului din 19 Martie 1771 [3]). Cum însă membrii numitelor companii mai aveau încă în depozite o mare cantitate de mărfuri apusene şi indigene a căror oprire dela vânzare le-ar procura însemnate pagube, Guvernul transilvan le permite desfacerea lor cu bucata în timp de 6 luni şi prin adresa din 2 Apr. 1772 pune în vedere Magistratului din Sibiu, ca după trecerea semestrului să supravegheze ca, afară de zilele târgurilor de ţară, numiţii greci în nici un chip să nu mai vândă

[1]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1767 Nr. 254 (14 Aug. 1767).

[2]) *Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1769 Ian. 24.

[3]) Guvernul ardelean către Magistratul din sibiu, 17 Martie 1772... Conquesta est Graecorum Compagnia coram Regio Gubernio super ex quod Commembra ejusdem eo restingantur ut extra tempus nundinarum negotium solummodo all ingrosso et cum mercibus Turcicis exercere licitum sit; quum autem dicta Compagnia partim ad Privilegia sua se provocet, partim etiam sensus Benigni Rescripti Regii de 19-ua Martii anni 1771 ejusque puncti novi, non ex interpretandum dignoscatur ac si Graeci Mercatores a distractione mercium Turcicarum in minutiis arcendi essent, verum solummodo de mercibus domesticis et Germanicis aliisque praeter Turcicas intelligendum veniat, haeve extra tempus nundinarum saltem in petüs seu all'ingrosso, non autem in minutiis distrahere ipsis liceat. Hisce proinde D. Vestris intimandum duxit Gubernium, quatenus memoratae Compagniae in sui medio existentis Commembris, distractionem mercium Turcicarum in minutiis liberam permittant.... Auersperg gubernator. (*Arhiva Naţională Săsească din Sibiu*, Akten 1772 Nr. 47).

cu mărunțișul alte mărfuri, decât de cele turcești [1]). Grecii însă, pentru a scăpa și de aceste ultime îngrădiri, se grăbiră a împlini toate condițiunile cerute pentru a deveni supuși austriaci egali în drepturi cu cei băștinași și astfel peste șase ani, Companiile din Brașov și Sibiu reușiră să obțină dela Maria Terezia un nou privilegiu cu data de 3 August 1777, în care se prevedeau următoarele condițiuni și drepturi:

1. Orice grec, care vrea să fie primit în Companie, este obligat să facă jurământul de supușenie austriacă și în curs de 6 luni să-și aducă soția și copiii în Transilvania.

2. In locurile de reședință ale Companiilor, ei au dreptul să facă negoț cu orice fel de marfă neprohibită, atât în mare cât și în mic; în celelalte locuri însă acest negoț le este îngăduit numai la târgurile anuale.

3. Toți membri numitelor Companii, precum și casele în cari locuesc, și hanurile lor sunt scutite de încartiruirile militare și de forșponturi.

---

[1]) Guvernul ardelean către Magistratul din Sibiu. « Constituta isthic in Comercialibus Regio huic Gubernio sub 3-tia Ianuarii Anni currentis praesentavit ut quamvis altissimo Regio Rescripto de 19 Martii anno praeteriti 1771 distractio mercium non turcicarum per minutias Graecis Cibiniensibus et Coronensibus interdicta haberetur, quia tamen Quaestores isti haud modicu adhuc similium mercium quantitate provisi essent a quarum libera distractione si ex improviso arcerentur, notabile eisdem dammun enasciturum praevideretur, atque ideo semestrale adhuc spatium ipsis pro illarum distractione indulgendum existimavit. Praehabita igitur aequitatis ratione Regium quoque hoc Gubernium praelibatae Comissionis opinioni arcedere non dubitavit, ea tamen lege, ut expirato illo semestrali termino sdem Graecis quaestoribus ulterior mercium non turcicarum in minut s fiunda distractio simpliciter interdicta esto, absque ex, quin necesse esset, novam eatenus Inhibitionem eisdem intimari, verum D Vestris ex officio Magistratuali incumbet, eo extunc invigilare, ne contra praecitatum Altissimi Regii Rescripti Interdictum saepementionati Graeci Mercatores extra tempus publicarum aniversariarum nundinarum, alias quascumque merces praeter turcicas in minutiis vendere praesumant. Quae Gubernii Ordinatio quemadmodum Graecis Negotiatoribus pro stricto limitati temporis merciumque restrictionis observantia sub hodierno nota redditur, ita etiam D. Vestris, ut eandem constitutae in sui gremio mercantili Societati pro su directione pariter ad notitiam dent, intimatur................ E. R. M. Ppatus Tr-niae Gubernis. Cibinii die 2 Apr. 1772. Ioseph. Comes ab Auerperg gubernator Steph de Hannenheim Secret. (*Arhiva Națională Săsească din Sibiu*, Akten 1772 Nr. 47).

4. In drumurile lor de negoţ se vor bucura de aceeaşi siguranţă şi oblăduire ca şi ceilalţi locuitori ai principatului.

5. Ei au dreptul să ţină prăvălii cu uşi deschise spre stradă, deasemenea îşi pot cumpăra alimente şi nutreţ în cantitate oricât de mare, dar n'au voie să facă negoţ cu ele.

6. Au libertatea de a-şi alege din sânul lor un jude şi juraţi, cari pot judeca diferendele ivite între membri companiei, sau între aceştia şi alţi greci. Cazurile de faliment vor fi judecate de o instanţă aleasă din membri Magistratului şi ai Companiei; procesele cambiale se vor decide la judecătoria cambială, iar crimele vor fi judecate de o delegaţie judiciară — judicium delegatum — compusă din membri guvernului şi ai tezaurului. Procesele a căror valoare depăşeşte suma de 500 florini, pot fi apelate la Curte.

7. De aceste libertăţi vor beneficia numai acei Greci, cari înadevăr au intrat în Companie, iar aceasta va putea primi între membri săi numai pe Grecii din Grecia şi Macedonia, cari dispun de suficiente mijloace pentru a face negoţ. Primirea unui membru în Companie o face judele printr'o cerere adresată guvernului sau tezauriatului.

8. Drept recunoştinţă pentru aceste libertăţi Compania va plăti Cassei Camerale taxa obicinuită de până acum, iar membrii ei vor plăti toate contribuţiunile şi vor suporta toate sarcinile, de care nu sunt în mod expres scutiţi prin prezentele puncte, întocmai ca şi ceilalţi supuşi.

Impotriva acestor privilegii ale companiilor greceşti Saşii din Sibiu şi Braşov ridicară contestaţie [1]), dar fără rezultat practic, şi astfel procesul dintre cele două tabere de negustori n'a ajuns să fie decis decât târziu în veacul următor.

---

[1]) *I. A. Grimm, op. cit.*, p. 33—34.

MIRON BARNOVSCHI MOGHILĂ ȘI POLONIA

de GH. DUZINCHEVICI

O figură interesantă din Istoria Moldovei în jumătatea întâia a sec. al XVII-lea, este, fără îndoială, Miron Barnovschi Moghilă. Rolul acestui voevod în neînțelegerile turco-polone cauzate de atitudinea Tătarilor și Cazacilor, este însemnat, și merită o mai amplă expunere decât aceea care se găsește în monografia comemorativă închinată întregii domnii a acestui voevod la 1933, când se împlineau trei veacuri dela moartea lui [1]). Dacă ar fi fost, poate, mai prevăzător, domnia lui n'ar fi fost atât de scurtă și sfârșitul atât de tragic. Increderea pe care a acordat-o Turcilor a trebuit s'o plătească cu viața.

Rolul de intermediar al lui Barnovschi între Turci și Poloni nu era dintre cele mai lipsite de primejdii, legat fiind de Polonia nu numai prin căsătoria lui cu o fiică a castelanului de Camenița [2]) ci de sigur și prin ideea de creștinism, și de Turci prin interesele sale personale. Nu puțin vor fi contribuit la Constantinopol pentru scăderea încrederii în voevod, și intrigile principelui Ardealului Gavril Bethlen, ale cărui scrisori de ațâțare împotriva Turcilor, adresate Polonilor și Tătarilor, au fost prinse de Barnovschi și predate la Constantinopol [3]). Să vedem cum a căutat să se achite de rolul pe care i l-au impus împrejurările.

---

[1]) Aurel H. Golimas, *Domnul Moldovei Miron Moghilă Barnovschi la tricentenarul morții sale.* Iași, 1933.

[2]) *Ibid.*, p. 25 și nota 5.

[3]) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, v. VI. București, p. 80; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, IV, București, 1902, p. CLVII.

In 1626 Tătarii pradă în Polonia, dar, în decurs de cinci zile, sunt sdrobiţi de Ştefan Chmielecki [1]). Barnovschi comunica Bistriţenilor la 27 Septemvrie, că Murad Sultanul are 80.000 Tătari din Bugeac în afară de cei 10.000 din Dobrogea. Voevodul, care, după cum ne spune încă dela 18 Iulie o scrisoare, era într'o expectativă neplăcută faţă de rezultatul unui astfel de atac tătărăsc, rămânând ca abia după limpezirea situaţiei să ia o hotărîre [2]), cerea veşti dela Bistriţeni [3]). Inapoiaţi din Polonia, Tătarii poposesc în Moldova. Barnovschi e nevoit să primească soli dela oştile tătărăşti îngrămădite la Cetatea-Albă şi să le îndeplinească cererile [4]). Scriind la 31 Ianuarie 1627 către aceiaşi Bistriţeni, voevodul Moldovei le aducea la cunoştinţă că nepoftiţii şi mai ales nedoriţii oaspeţi s'au retras în Crimeea [5]).

In afară de acest atac tot acum are loc şi expediţia Cazacilor cari ajung până la Constantinopol. De abia înapoiaţi în ostroavele lor, se întorc şi bat pe paşa de Isaccea, paznicul Dunării. Curând însă, sunt bătuţi şi ei [6]). Aceste atacuri, îndreptate împotriva Poloniei şi Turciei nu puteau rămâne mult timp fără o clarificare mai ales din partea Turciei care nu era într'o atât de grea situaţie ca Polonia atacată de Suedezi. Chiar la sfârşitul anului 1626 se ştia că s'a plănuit o expediţie împotriva Cazacilor la care trebuiau să ia parte Moldovenii şi Muntenii [7]). Expediţia turcească din anul 1627 n'a fost dintre

---

[1]) Wacław Sobieski, *Henryk Walezy, Stefan Batory, Zygmunt III* (1572—1632), în *Historja polityczna Polski, część II* (Encyklopedja polska. Tom V. Część I. — Dział VI (część II), p. 244.

[2]) *Scriptores rerum polonicarum V*, Cracoviae, 1880. Listy ks. Jerzego Zbaraskiego kasztelana krakowskiego z lat 1621—1631, wydał i poprzedził wstępem dr. August Sokołowski. Scrisoarea din Cracovia, 18 Iulie 1626.

[3]) Hurmuzaki, XV_2, p. 957.

[4]) *Ibid.*, p. 959—960, scrisoarea din 29 Noemvrie 1626. Sultanul care s'a oprit la Cetatea-Albă are cu el numai 600 Tatari. V. Dr. Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti*, IX, Bucureşti, 1937, p. 276—278, scrisoarea din 14 Noemvrie 1626. Un doc. din 4 Aprilie 1626 spune că Tatarii s'ar fi oprit pe lângă Iaşi. Vezi: N. Iorga, *Studii şi doc.*, XXIII, p. 159. Vezi şi doc. din 18 Aprilie, *ibid.*, p. 160.

[5]) Hurmuzaki, XV_2, p. 960—961.

[6]) N. Iorga, *Stud. şi doc.*, IV, p. CLVII.

[7]) Hurmuzaki, IV_2, raportul din 29 Dec. 1626, p. 416—417, şi raportul din 28 Ian. 1627, p. 417.

acelea care prin arme să schimbe o situație, din rea în mai bună, și să impună un punct de vedere. Expediția voia să tragă foloase politice nu militare, lucru pe care, de altfel, îl dorea și Polonia care trimesese la Constantinopol un delegat să trateze cu Poarta « pentru suficienta confirmare a tratatului și a păcei reciproce » [1]). Scopul expediției era ridicarea unor întărituri la Oceacov pentru a se împiedeca incursiunile Tătarilor spre Polonia și Principatele române și ale Cazacilor în Turcia. Comandantul expediției « Capitan Pașa », comunicând regelui Poloniei scopul de mai sus al expediției, anunța că în trupele lui sunt Moldoveni și Munteni [2]). Probabil cu aceeași dată, comandantul turc înștiința pe Ștefan Chmielecki cel însărcinat de Poloni cu tratativele, că Barnovschi a fost desemnat ca mijlocitor al păcii [3]).

Dacă pe amândouă Principatele române apăsau deopotrivă obligațiuni de aprovizionare a armatei turcești cu materiale de construcție— și Domnii se mișcau cu încetineală scuzându-se că țările lor sunt în lipsă și că se tem de răzbunarea Cazacilor [4]), — și de finanțare a tuturor celor ce se vor face, fiind pentru acest fapt scutite pe doi ani de obligațiile bănești față de Poartă [5]), partea cea mai grea și mai plină de riscuri cădea asupra Domnului Moldovei, Barnovschi. In adevăr, sultanul i se adresa în Mai 1627, ordonându-i ca până la înapoerea dela Varșovia — unde plecase după instrucții — a solului polon care trata cu Turcii la Constantinopol, să păzească cu strășnicie drumurile spre Polonia ca nu cumva Tătarii sau chiar Turcii să atace această țară. Poarta până într'atâta ținea ca să nu supere Polonia, încât îngăduia lui Barnovschi improvizat în acest rol de păzitor, să pedepsească singur pe vinovat, în cazul când nu ar fi nevoie să se

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 537. E vorba de pacea dela Hotin din 1621 în care erau puncte referitoare și la Moldova.

[2]) Academia Română, mss. 5241, f. 87—89, list od Kapitan Basze Wezyra y Hethmana Wielkiego do Krola Jego Mości (scrisoarea vizirului și marelui hatman căpitan Pașa, către M. S. Regele).

[3]) *Ibid.*, f. 94—95, list od Capitana Pasze do Jego Mści P. Chmieleckiego pod Oczakowem (scrisoare dela Capitan Pașa către dumnealui domnul Chmielecki, dela Oceacov).

[4]) Hurmuzaki, IV_2, raportul din 13 Aprilie 1627, p. 417—418.

[5]) Stanisław Przyłęcki: *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich*, XVII wieku, Lwów 1842, scrisoarea din 10 Martie 1627, p. 12.

facă reclamaţie la Poartă [1]). La aceste obligaţii se mai adaugă şi rolul de mediator impus de Hasan Paşa, comandantul flotei turceşti, pe care vom vedea îndată cum înţelegea Barnovschi să-l îndeplinească: să se conformeze ordinelor turceşti pe care avea în grijă să le comunice Polonilor şi apoi să le îndeplinească în aşa fel, încât să fie spre folosul şi pe voia acestora. In adevăr, după un raport din 29 Mai 1627, Barnovschi a întrebat printr'un episcop pe regele polon, dacă s'ar opune la ridicarea unor întărituri de către Turci. Acesta a spus că se va opune numai în cazul că întăriturile ar fi ridicate pe teritoriul său [2]). Evident că Domnul Moldovei a acţionat la îndemnul Turcilor. Curios pare însă un lucru. Niciun document sau alt isvor nu ne confirmă informaţia de mai sus. Ba mai mult decât atât. Intr'o scrisoare a lui Barnovschi din 4 Iulie 1627 — deci un document de cea mai mare siguranţă — se spune precis că Domnul Moldovei n'are nicio veste dela regele polon ca răspuns la o scrisoare pe care i-ar fi adresat-o cel dintâi, tocmai în legătură cu întăriturile pe care voiau să le ridice Turcii. Barnovschi ar voi să ştie care e voia regelui în privinţa construirii întăriturilor şi cum ar porunci ca să fie servit « pentru ca Turcii să poată fi întorşi dela hotărîrea lor » [3]). Deci se impune întrebarea: mai putea Barnovschi să scrie în acest fel dacă ar fi cunoscut mai dinainte dorinţa regelui polon? Evident că nu. In aceeaşi scrisoare, Barnovschi, după ce cere un cât mai grabnic răspuns, spune că în ziua de 3 Iulie s'a întâlnit cu paşa din Silistra şi a şi trecut Nistrul [4]). Capitan Paşa e în Chilia. Speră că peste 12 zile se va întâlni

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 537—538.

[2]) Hurmuzaki, IV_2, p. 418.

[3]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 539—540.

[4]) *Ibidem*. Semnalăm că între textul publicat şi manuscrisul Nr. 211 păstrat în Biblioteca Jagelonică din Cracovia, sunt deosebiri. In Hurmuzaki este: «...dzis bedzie dzien y przymowilismy sie przez Dniestr z Tulii;...». In manuscris — şi ţinem să afirmăm că, din cauza scrierii urâte, cetirea se face cu cea mai mare anevoinţă, — propoziţiunea e astfel: «...dzis bedzie dzien y przeprawilismy sie przez Dniestr z Kilii...». Propoziţiunea aceasta are înţeles pe când cea din Hurmuzaki nu. Textul francez este o interpretare a acestei propoziţii şi nu o traducere căci aceasta nu s'ar fi putut face. In Dicţionarul Geografic al Basarabiei de Z. Arbore, Bucureşti, 1904, localitatea Tulia nici nu e cunoscută. Să fi dispărut? O altă deosebire e aceasta: Hurmuzaki «...stronie W. M. Zowaskiego (sic) stac sie nie powstydam ». In manuscris: «...stronie W. M. Bronskiego rzec sie niepowstydam », f. 443—444.

cu el la Oceacov. Cum va afla dela acesta voința sultanului, o va comunica Polonilor. Relativ la Oceacov, Barnovschi spune că cu documentele în mână va încerca să dovedească Turcilor dacă cer un lucru drept sau nu.

Intre timp i-au venit Domnului Moldovei instrucțiuni atât dela regele Poloniei cât și dela senatori. Și aici se impune o mică paranteză. Aceste instrucțiuni se vor fi mărgenit la generalități, fără nimic precis, căci numai așa înțelegem trimiterea de către Barnovschi a trei soli tocmai pentru instrucțiuni. Se pare că Polonii nu prea erau convinși de sinceritatea lui Barnovschi și de aceea arătau o oarecare rezervă față de el. Scrisoarea pe care o adresa Barnovschi dela Oceacov la 11 Iulie 1627 lui Șt. Chmielecki nu poate fi interpretată decât în sensul celor de mai sus. In adevăr, după ce pomenește de primirea instrucțiunilor (zlecenie) dela rege și senatori, după ce înțelesese planurile lui Capitan Pașa și-și dăduse seamă de puterea lui, Barnovschi spune că trimite lui Chmielecki pe doi boeri ai săi, pe marele stolnic Grama și pe slugerul Jora, cu care să se înțeleagă « în chestiuni însemnate și mari », și roagă să li se dea crezare. Dacă Chmielecki nu e mulțumit de felul cum tratează cu Turcii, și-i pune la îndoială zelul, — și aici e partea cea mai însemnată a scrisorii — Barnovschi, voind să-și dovedească sinceritatea, propune să-i fie oprit un boier — ceea ce înseamnă un ostatec — și să-i trimită pe celălalt înapoi însoțit de un om prudent — ceea ce nu-i alta decât un supraveghetor — însoțit de o suită. Pe acest trimis se obliga Barnovschi să-l respecte ca și pe însuși Chmielecki. La rege, cu scrisori, Domnul Moldovei trimetea pe Rudyński [1]).

Cu data de 17 Iulie, printr'o scrisoare scrisă la Oceacov, Polonul Jan Chomętowski recomanda lui Chmielecki pe stolnicul Grama [2]).

Solia celor doi boieri moldoveni avea de scop să câștige încrederea Polonilor pentru Barnovschi arătând ce a făcut acesta: a mers cu Turcii contra voinței lui căci nu putea refuza, « dar totuși, s'a gândit la astfel de mijloace care ar putea să înduplece păgânul [3]) la liniștirea

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 540—541. Și aici semnalăm o deosebire față de manuscrisul original. Hurmuzaki: «...a widząc po temu potęgę...». Mss. 211: «...a widząc potęzna potęgą...», (f. 447).

[2]) *Ibid.*, p. 543—544.

[3]) Cuvânt după cuvânt « umysł poganski » ar fi spiritul păgân, mss. 5241, f. 87—89.

lucrului ». Deci iniţiativa începerii tratativelor ar aparţine lui Barnovschi. Domnul Moldovei ar mai fi convins pe Capitan Paşa — spun boierii — ca să-i dea voie să trimită soli la armatele polone, iar până la întoarcerea acestora, armatele tătărăşti aveau să fie împiedecate dela orice incursie. Jurându-se că sunt sinceri, solii moldoveni au cerut Polonilor să trimită armata un reprezentant de seamă al ei ca să înceapă tratativele de pace cu Capitan Paşa; cu Tătarii va aranja. Mai departe Barnovschi vrea să trateze cu regele la care a şi trimis în solie pe Polonul Rudyński care avea şi o scrisoare dela Capitan Paşa către rege [1]). Solii sfârşesc cu amănunte asupra trupelor turco-tătare, roagă să fie ascultat sfatul lor şi să fie trimis un sol [2]).

La 17 Iulie, tot dela Oceacov, Barnovschi se adresa direct regelui Poloniei Sigismund III Vaza, şi după ce-i spune că s'a silit să înlăture planurile turceşti contrare dorinţei regelui, adaogă, tot pentru a-i câştiga încrederea — de altfel Domnul o şi recunoaşte — că a preferat să trateze el cu Turcii iar nu printr'un boier, cum ar fi putut s'o facă. Roagă pe rege să-i dea instrucţiuni încă înainte de a se grupa forţele duşmane şi atâta timp cât se mai poate face ceva bun, iar pentru mai târziu, să ceară detalii asupra chestiunii dela cancelarul polon şi dela Maximilian Przerembski, castelanul din Sieradz [3]).

Şi la această scrisoare se impun câteva observaţii. Propunând pe castelanul din Sieradz ca intermediar între el şi rege, Barnovschi dovedea oarecare abilitate, căci acesta îi era cumnat. In schimb este de neînţeles cum putea să spue regelui că a luat pe seama lui tratativele doar din dorinţa de a-l servi, deşi ar fi putut şi un boier de-al lui să trateze cu Turcii, când chiar Capitan Paşa înştiinţase pe regele Poloniei că Domnii români îl ajută cu trupele lor la Oceacov [4]). Acelaşi comandant turc înştiinţa pe St. Chmielecki că Barnovschi a fost ales ca mediator al păcei între Poloni şi Turci [5]). Ba mai mult decât

---

[1]) Probabil că aceasta este scrisoarea care se găseşte la Acad. Rom., mss. 5241, f. 87—89.

[2]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 575—577. Documentul acesta, deşi fără dată, e greşit pus între acelea care povestesc evenimentele din luna Noemvrie 1627. El se încadrează perfect între evenimentele din luna Iulie 1627.

[3]) *Ibid.*, p. 542—543.

[4]) Acad. Rom. mss. 5241, f. 87—89.

[5]) *Ibid.*, f. 94—95.

atât. Prin solii săi Grama și Jora, singur Barnovschi comunica lui Chmielecki că a fost silit să meargă cu Turcii pentru facerea întăriturilor dela Oceacov [1]).

In aceeași zi când a scris scrisoarea de mai sus regelui, Barnovschi adresa una și cumnatului său. Informațiile pe care le cuprinde sunt bogate și variate. Dă amănunte asupra concentrării armatei turcești, asupra Tătarilor, menționează că s'a întâlnit cu Capitan Pașa în ziua de 15 Iulie la Oceacov și adaogă că « dumnealui Domnul Munteniei și Pașa din Silistra sunt cu mine, cu mari forțe...». Pentru a putea fi oprite aceste forțe și pentru ca el să poată trata cu mai multă autoritate, Barnovschi cere să se intervie pe lângă rege ca să i se trimită un sol cu ajutorul căruia să trateze pacea cu Turcii. In alte chestiuni servitorul Rudyński îi va da verbal, amănunte. Capitan Pașa a putut fi convins cu greutate să adopte părerea lui Barnovschi [2]).

Scrisoarea aceasta este însemnată. Din ea se vede că Barnovschi, față de Poloni — numai cu scopul de a-i câștiga de partea sa în vederea unei protecții față de anumite, neprevăzute pretenții turcești — își atribuia meritul că prin propunerile lui de a se începe tratative de pace, a oprit pe Turci dela război. Evident că este o exagerare din partea Domnului Moldovei. Turcii dacă s'ar fi gândit serios la război, n'ar fi ascultat de sfatul lui Barnovschi. Și apoi acesta cum ar fi îndrăznit să facă asemenea propuneri unui pașă turc care știm cum respecta pe un Domn român? Dar această scrisoare ne mai impune o întrebare: dece Barnovschi n'a comunicat direct regelui toate aceste amănunte, căci doar în aceeași zi de 17 Iulie îi adresase și acestuia o scrisoare, după cum am văzut mai sus. Nu se poate presupune că atât de multe informații i-au venit de abea după ce redactase scrisoarea către rege. Această procedare e a se pune mai degrabă pe seama abilității. Trimetea bogate informații pentru ca să-și arate posibilitățile, dar nu direct, ci prin mijlocirea cumnatului care putea să-l sprijine pe lângă rege. Și abilitatea a dus la rezultatul dorit. La 23 Iulie 1627, Ștefan Chmielecki scria unui pașă [3]) că în urma insis-

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 575—577.

[2]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 545—546.

[3]) In rezumatul care precede documentul din Hurmuzaki, se spune că e vorba de pașa din Moldova. Documentul însă e fără adresă și în text nu e vorba de un asemenea pașă. De sigur e o greșeală.

tenţelor lui Barnovschi, e trimis un căpitan polon, Baltazar Witkowski, să trateze pacea. De sigur pentru a face impresie, Chmielecki sfârşea scrisoarea cu făgăduiala că nu se va mişca cu trupele câteva zile dela locul unde l-a găsit solul lui Barnovschi [1]). Că nu se gândea s'o facă aceasta, o dovedeşte scrisoarea lui cu aceeaşi dată adresată regelui, şi din care se vede că locul unde şi-a aşezat Chmielecki trupele, a fost ales ca punct strategic şi după cum spune singur, gata în orice clipă, aşteaptă rezultatul tatonărilor lui Witkowski [2]). Apoi situaţia generală din Polonia în plin război cu Suedia, după războaele cu Moscova şi Turcia — fapte pe care le cunoştea bine Chmielecki — îi impuneau acestuia multă prudenţă faţă de păgânii cari erau puternici.

De trimiterea lui Witkowski era înştiinţat, la 23 Iulie, şi Barnovschi care era rugat să-i dea sfaturi [3]).

Mai puţin poate dorinţa de a servi pe regele Poloniei decât frica de a se vedea amestecat fără voie într'un război contra Poloniei şi de partea Turcilor, făcu pe Barnovschi să scrie regelui la 23 Iulie — când încă nu ştia de trimiterea lui Witkowski — prin boierii Gavril stolnicul, o rudă a sa, şi Jora vornicul, că la îndemnul Tătarilor, Turcii ar fi gata să atace Polonia. Intervenţia lui Barnovschi a fost salutară, căci a întors pe Capitan Paşa dela planul iniţial inspirat de Tătari, hotărînd doar să întărească Oceacovul. Cere regelui ca odată cu înapoerea trimişilor lui să vie şi un sol polon la paşă. Barnovschi făgădueşte că va reţine pe Tătari [4]).

Nu la multe zile după redactarea acestei scrisori, trebue să fi sosit în tabăra turcească trimisul Witkowski. Instrucţiile cu care a venit acesta ni s'au păstrat. O parte sunt pentru Barnovski şi o alta pentru Capitan Paşa. Iată-le pe cele dintâi: armatele turceşti însoţite de cele moldoveneşti şi munteneşti apropiindu-se de frontierele polone şi voind să ridice fortificaţii, calcă tratatele. Cazacii şi locuitorii dela hotare, auzind acestea, s'au revoltat. Cazacii ameninţă — dacă Turcii nu renunţă la planurile lor — să facă o expediţie pe Nipru. Witkowski trebuia să se informeze de ce vreau Turcii şi Tătarii, şi mai ales dacă aceştia din urmă vreau daruri. Dacă Tătarii se poartă bine,

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 546—548.

[2]) *Ibid.*, p. 552—553.

[3]) *Ibid.*, p. 548—549.

[4]) *Ibid.*, p. 550—551.

restituesc prizonierii și plătesc despăgubiri, pot spera că li se va da ce e drept. Witkowski mai trebuia să capete informații asupra trupelor hanului și ale lui Șahin-Ghirai, asupra planului de a se face întăriri la Nipru și asupra relațiunilor turco-persane. Cum vedem, Barnovschi trebuia să furnizeze lui Witkowski o serie de informații ca unul care cunoștea bine lucrurile și în același timp, să transmită Turcilor anumite dorințe polone. In 8 zile, Barnovschi — căruia i se primeau cu recunoștință sfaturile — trebuia să înapoeze pe Witkowski cu un răspuns, după ce îi va fi înlesnit acestuia audiența la Capitan Pașa.

Instrucțiile lui Witkowski pentru Capitan Pașa, se pot rezuma în următoarele: Tătarii să fie împiedecați să prade în Polonia după cum se aude că au de gând să facă — și acest amănunt ne aducem aminte că a fost furnizat de Barnovschi, — pașa să retragă trupele turcești și să se renunțe la facerea de întărituri [1]).

Barnovschi a acționat repede încât la 29 Iulie, Witkowski avea răspunsul lui Capitan Pașa. El e de cea mai mare însemnătate căci se arată marele rol al Domnului Moldovei la stabilirea înțelegerii între Turci și Poloni. Ștefan Chmielecki nu are decât cuvinte de laudă pentru Barnovschi: « Aici, în aceste tratative, s'a arătat marea sinceritate, credința, statornicia Domnului Moldovei față de M. S. Regele și de republică; dela care (se raportă la Barnovschi), și eu am luat informație foarte bună și folositoare pentru astfel de aranjament (se raportă la pace), căci la îndemnul lui a renunțat pașa să clădească fortificația la Nipru, scoțându-i [planul] din cap cu lungile sale discuții convingătoare (długiemi swemi perswasiami), spunând că chiar prin această clădire a fortificației ar crește marea neîncredere în Poarta otomană (o domie Othomanskim)...». Pentru apărarea întăriturilor s'ar vărsa, zadarnic, mult sânge, căci la urmă Cazacii « pe care cu greu îi înfrânezi », le-ar distruge. Tot din raportul acesta al lui Chmielecki care cuprinde răspunsul primit de Witkowski dela Pașă, mai aflăm că sultanul a dăruit Domnilor Munteniei și Moldovei câte 20.000 zloți roșii căci țările suferiseră de pe urma Tătarilor. Și motivul acestei dărnicii a sultanului e explicat prin voința lui ca « să aibă folos dela supușii săi, știind că prin această pace încheiată cu M. S.

[1]) Anexa I.

Regele, aceste țări nu vor mai fi supărate de Tătari ». Tot din acest raport mai aflăm următoarele: Barnovschi era garant că Tătarii din Bugeac nu vor mai prăda în Polonia; la el s'ar afla prizonierii luați de Tătari « de curând » din Polonia; tot acesta ar fi avut ordin să facă întărituri la Raszków [1]).

Asupra rolului de mediator al lui Barnovschi între Turci și Poloni, s'au păstrat două scrisori care expun două puncte de vedere deosebite. Cea din 5 August e un raport adresat regelui de cumnatul lui Barnovschi, Przerembski, castelanul din Sieradz. In acest raport totul se exagerează în favorul Domnului moldovean. Nu degeaba își alesese acesta cumnatul ca intermediar între rege și el. Intreg raportul nu are alt scop decât de a înălța în ochii regelui pe Barnovschi. Astfel acesta ar fi refuzat să-l salute pe Capitan Pașa, la sosire — după cum acesta o ceruse — pe corabie. A îndeplinit actul în cort unde în afară de cei doi mai era vornicul Domnului, probabil Jora. Mijloacele întrebuințate de Barnovschi pentru a sili pe pașă să nu facă întăriturile, trădează intenția cu care a fost scris raportul. Domnul Moldovei a spus pașei că regele polon are succese în luptele cu puternicii vecini și i-a dat ca exemplu Hotinul. La replica pașei că regele e în război cu Gustav Adolf, Barnovschi a răspuns că regele Suediei a murit împușcat. Același a mai adăugat că regele a pus în mișcare împotriva pașei, opt voevodate. Pașa cuprins de frică scapă din încurcătură grație sfatului lui Barnovschi: să ceară regelui un sol pentru a întări tratatele și să țină din scurt pe Tătari. Exagerările sunt evidente. Un pașă tremură de frică în fața lui Barnovschi când acesta, sprijinit pe neadevăruri, ia apărarea unui rege creștin! [2]).

---

[1]) Жерела до історії України-Русн VIII матеріали до історії Української козаччини, Том. I, Ѹ Львові, 1908, p. 312—316; Mss. 211, f. p. Relatia od Prawy ktora była dana od Hassan Paszy Capitana Morskiego pod Oczakowem 29 Iully, Panu Baltazarowi Witkowskiemu Posłowi na Instructią Jego Mci Pana Stephana Hmieleckiego Horązego Braclawskiego z Obozu nad Suryą do Jego K. Mci. Die Augusty wyprawiony; Acad. Rom. mss. 5241, f. 69—74.

E sigur că Turcii n'au făcut întăriturile dela Nipru. Totuşi un document din 16 Oct. 1627 susţine contrarul şi afirmă că noile cetăţi ar fi fost înzestrate cu tunuri, muniţii şi proviante. Vezi: N. Iorga, *Stud. şi doc.*, XXIII, p. 165. Un doc. din 19 Fevruarie 1628 precizează — ceea ce e adevărat — că nu s'au făcut întărituri. *Ibid.*, p. 166.

[2]) Anexa II.

A doua scrisoare care comentează evenimentele dela Oceacov, bănuim că este mult mai aproape de adevăr cu atât mai mult, cu cât nu porneşte dela un duşman al lui Barnovschi, după cum dovedeşte sfârşitul documentului. Castelanul Cracoviei — acel pe care-l propusese Domnul Moldovei, în afară de cumnatul Przerembski, ca intermediar între el şi regele Poloniei, — scria regelui la 8 August 1627, afirmând că la baza acestor tratative nu e decât o şiretenie. Căpitan Paşa, Hasan, având armată puţină şi de proastă calitate, se teme să nu-l atace Cazacii. Din acest motiv a căutat ca prin mijlocirea lui Barnovschi să ajungă la încheerea unui tratat, cât de prost ar fi, pentru ca să se poată întoarce la Constantinopol în mod onorabil. Din partea lui, Barnovschi, fiind în mâinile Turcilor şi voind să-şi salveze vieaţa, a primit acest rol, căci Polonia putea să-i fie un sprijin. Castelanul Cracoviei era bine informat căci avea doi spioni care-l ţineau în curent cu evenimentele. Ambii erau în serviciul Domnilor români în armatele dela Oceacov. Castelanul propune regelui să nu închee noi tratate cu Turcii, căci este destulă pace cu Turcia, garantată printr'un pact chiar de actualul sultan. Conform tratatului nici întărituri nu se pot face la Nipru. Cazacii zaporojeni nu trebue să atace pe Turci dacă nu fac întărituri, ci numai să-i supravegheze până pleacă. Procedându-se în acest fel, Domnul Moldovei tot va avea mari foloase [1]). Sfârşitul acestui document e o dovadă că autorul lui nu era nefavorabil lui Barnovschi, dar vedea lucrurile în adevărata lor lumină.

Cu tot rolul scăzut al lui Barnovschi aşa cum reiese din documentul de mai sus, nimeni nu-i poate contesta că totuşi a adus servicii Polonilor, tocmai când aceştia aveau mari dificultăţi cu Suedia. Nu interesează din ce motive a acţionat Barnovschi, ci pur şi simplu că prin el s'a înlăturat atacul turco-tătar. Dacă Turcii erau în adevăr slabi, cum spune castelanul Cracoviei, să nu uităm că Tătarii puteau cauza Poloniei un mare rău.

Se pare însă că Polonii au găsit curând mijlocul de a face pe Tătari mai puţin primejdioşi, deci şi pe Turci, şi anume amestecându-se în cearta dintre ei. Şahin-Ghirai, alungat dintre Tătari, a intrat în legături cu Polonii spre a-şi recăpăta tronul. Solul lui

---

[1]) Anexa IV.

era la Varșovia. Castelanul Cracoviei, Gheorghe Zbarazki, consultat în această chestiune, e de părere să nu se piardă buna ocazie care se prezintă, dar totul să se facă prin mijlocirea Cazacilor, spre a nu se supăra Turcii cu cari se ajunsese la o înțelegere. Cazacii, — Turcii nu trebue să știe că ei acționează din îndemnul Polonilor, — dacă reușesc să redea lui Șahin-Ghirai țara, acesta va fi recunoscător Polonilor, iar dacă nu reușesc, lupta Cazacilor cu Tătarii ar fi fost suficientă să-i slăbească pe aceștia din urmă spre a nu mai fi o primejdie pentru Polonia. Deci Polonii ar fi câștigat și într'un caz și în altul. Barnovschi a avut și el un rol în aceste încercări. In primele zile ale lui Septemvrie — se pare că în ziua de 6 — castelanul Cracoviei a primit o scrisoare dela el în care intervine pentru Șahin-Ghirai « căci are veche prietenie cu el, și-l interesează mult ca să aibă un han prieten și vede o bună ocazie (okazyą własną) pentru amuțirea Tătarilor ». Castelanul nu se îndoește de sinceritatea lui Barnovschi, căci acesta, la vreme de primejdie, numai în Polonia se poate refugia și dovadă e că stărue să capete indigenatul polon. Pomenind de eventuale primejdii pentru Barnovschi care l-ar fi silit să se adăpostească în Polonia, castelanul o făcea ca acel care cunoștea situația Domnului Moldovei contra căruia se intriga la Constantinopol. Dovezile pe care le avea castelanul în această chestiune, le-a trimis cancelarului coroanei. Barnovschi s'a oferit să ia lui Șahin-Ghirai jurământul de credință, castelanul fiind de aceeași părere [1]).

Cât adevăr se cuprinde în informațiile de mai sus, e greu de spus. Se va fi redus, poate, totul la o simplă propunere a lui Barnovschi susținută de castelanul Cracoviei, neîncercându-se executarea planului? Nu e exclus să fie așa căci la 14 Septemvrie, scriind lui Șt. Chmielecki, Barnovschi cerea ca Tătarii să nu fie atacați de Cazaci, căci altfel, Șahin-Ghirai, care făgăduise că Tătarii timp de un an nu vor mai ataca Polonia, nu-i va mai putea opri.

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 554—559, scrisoarea din 9 Sept. 1627. Această scrisoare mai este publicată și la St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 39—40, fără an. E pusă între documentele dintre 11 și 17 August 1628. E o greșeală. In Scriptores rerum polonicarum V, Cracovia 1880, scrisoarea e datată 9 Sept. 1627 (p. 137—140), ca în Hurmuzaki, supl. II, vol. II. Spre deosebire însă de Hurmuzaki — deși în acesta documentul e publicat tot după Scriptores..., în această din urmă colecție se adaogă și localitatea unde a fost scrisă scrisoarea: Cracovia.

In ce privește prădăciunile în Polonia, s'a hotărît în cursul tratativelor dintre Chocimirski — noul trimis polon — și Capitan Pașa, ca Barnovschi să pedepseacă pe vinovați. In aceste chestiuni, după cum a hotărît pașa, dreptatea se va face în orașul Orheiu. Și chiar dela începutul aranjamentului polono-turc, Barnovschi a avut ocazie să-și exerciteze drepturile, după cum singur spune, față de lotrii din Tighina, Chilia și Cetatea-Albă [1]).

Sforțările pentru a se înlătura o ciocnire cu Turcii și Tătarii, au dat momentan roade. In general, punctele înțelegerii erau stabilite. Rămăsese ca să se mai trimită un sol mare la Constantinopol — propunerea aceasta fusese făcută chiar de Hasan Pașa, comandantul flotei turcești — care să dea forma definitivă pactului. Barnovschi stărue pe lângă Chmielecki pentru trimiterea acestui sol « deoarece — după spusa Domnului — acest fapt e cardo rei și când va fi trimis, toate lucrurile vor fi mai temeinice; însă fără el (sol) nu garantez o pace sigură » [2]). Slăbiciunea turcească mărea rolul Domnului Moldovei !

Raportând la 24 Septemvrie rezultatul misiunii sale la Hasan Pașa (Capitan Pașa), Chocimirski spunea că Barnovschi a făgăduit să facă înlesniri solului « nu pentru altceva ci pentru ca să poată ceea ce acum făgăduește să înlesnească marelui sol, cu cel mai mare respect și cu grabnică expediție » [3]), adică să nu-l facă să-și piardă vremea ci să-l trimită grabnic la Constantinopol. Când s'a cerut garantarea că Șahin-Ghirai nu va ataca un an Polonia, Barnovschi a scris direct acestuia, să făgăduiască cele cerute. Domnului îi trebuiau toate garanțiile că Tătarii se vor liniști, căci în neînțelegerile dintre aceștia și Poloni, pașa îl pusese mijlocitor. Barnovschi avea oarecare siguranță că va reuși în intervenția pe lângă Șahin-

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 559—561; Жерела, p. 319—321. Despre rolul lui Barnovschi în tratativele polono-turcești, pomenește și o scrisoare din 22 Sept. 1627, adresată regelui polon. Mss. 211, f. 425.

[2]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, *loc. cit.*

[3]) *Ibid.*, p. 562. Traducerea franceză a acestui pasagiu e cu totul greșită: «...nie dla czego inszego, iedno żeby mogł temu co teras obiecuie iako z naiwietszym poszanowaniem y pretko odprawą posłowi wielkiemu we wszystkim wygodzic » e tradus prin « dans le but de faciliter au grand ambassadeur l'obtention d'une réponse la plus favorable et la plus prompte possible ».

Ghirai căci cu el avea prietenie veche, de când l-a ajutat să aşeze pe tronul Transilvaniei pe Bethlen [1]). Tot acest document ne mai transmite un amănunt de cea mai mare siguranţă căci a fost spus chiar de Hasan Paşa lui Chocimirski: intervenţia lui Barnovschi a oprit pe Turci şi Tătari să construiască întărituri. Pentru paza Tătarilor din Cetatea-Albă, paşa vrea să puie un om în Tighina. Şi în acest document se pomeneşte de un om îndemănatic care la Orheiu să facă dreptate cetăţenilor poloni dela graniţă, dar nu e dat numele lui Barnovschi, care, spre cinstea lui, era lăsat de Hasan Paşa ca garant al celor făgăduite de el [2]).

Socotind misiunea sa îndeplinită, amiralul Hasan Paşa a părăsit Oceacovul, lăsând în această localitate pe Baltagi Paşa şi la Chilia pe Saksagi Paşa, ambii având obligaţia să supravegheze pe Tătari [3]). Liniştea fiind restabilită, Hasan Paşa plecat, s'a înapoiat şi Barnovschi în ţară pe la sfârşitul lui Septemvrie sau în cele dintâi zile ale lui Octomvrie, după ce stătuse la Oceacov cam trei luni de zile, cu începere de pe la 11 Iulie cel mai târziu [4]). Dacă acum scăpase

[1]) Barnovschi nu prea era statornic în părerile sale. Se pare că le schimba după împrejurări. Ne întrebăm dacă cu alte mijloace mai demne ar fi putut ieşi din încurcătură. Tot el — atunci când în scrisoarea dela 23 Iulie 1627 arăta regelui polon că la îndemnul lui Şahin-Ghirai, Turcii şi cu Tatarii ar fi gata să acţioneze contra Poloniei — spunea că acesta întrebuinţează faţă de Căpitan Paşa « convingeri perverse » şi faţă de nimeni nu-i de bună credinţă. V. Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 550—551.

[2]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 562—566.

[3]) *Ibid.*, p. 564.

[4]) Exact ar fi între 4 Iulie când era în tabără lângă Tighina (Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 539—540) şi 11 Iulie când scrie prima scrisoare din Oceacov (*Ibid.*, p. 540—541). Nu ştim precis ce trupe va fi avut cu el Barnovschi. Documentele se contrazic. In raportul dela 28 Ianuarie 1627 al lui Zorzi Giustinian către Doge, se spune că ambii Domni români au trebuit să vie în ajutor cu câte 5.000 soldaţi (Hurmuzaki, IV$_2$, p. 417). In scrisoarea lui Césy, Constantinopol 17 Oct. 1627, se spune că Moldovenii şi Muntenii erau 10.000, deci această informaţie ar confirma pe cea de mai sus. (I. Hudiţă, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France*. XVI-e et XVII Siècles, Jassy 1929, p. 44—45). Gh. Şincai, folosind pe Engel, spune în *Chronica Românilor*..., III, ed. II, Bucureşti 1886, că fiecare Domn avea câte 7.000 oameni (p. 25—26). Dar tot Césy spune la 17 Sept. 1628 că Barnovschi ar fi avut 8.000 sau 10.000 soldaţi. (Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 229). Din isvor polon demn de încredere, aflăm că Barnovschi ar fi avut cu el 6.000 soldaţi. Având în ve-

de întâlnirea zilnică cu Turcii, primejdia nu era deloc mai mică pentru el, căci la fiecare neînțelegere între Tătari și Poloni, el putea fi tras la răspundere ca cel care avea sub supravegherea sa menținerea liniștei la hotarele sudice ale Poloniei. Și în acest rol de garant al păcii, Barnovschi se dovedește foarte activ, luându-și rolul cât se poate de serios. Scriind regelui și cumnatului său Przerembski la 15 Octomvrie, se plânge că, împotriva pactului, Cazacii nu încetează atacurile, iar din Ucraina și Podolia, supuși de-ai regelui, sub motivul că vreau să aibă informații, pradă în Bugeac. Și ca dovadă că el își face datoria față de ai săi, Domnul Moldovei amintește executarea la Hotin a unor supuși turci reclamați de Chmielecki. Insistă apoi asupra trimiterii marelui sol la Constantinopol sugerând și ce anume să aibă acesta cu el spre a reuși: o asigurare din partea regelui că Tătarii și Turcii nu vor fi atacați de Cazaci. In schimb solul va căpăta (de unde știa Barnovschi aceasta?) și el o asigurare că Tătarii din Crimeea, Bugeac și Dobrogea, nu vor ataca Polonia. Conform vechiului său plan de a apropia pe Tătari de Poloni, Barnovschi scrie că hanul și Șahin-Ghirai n'ar fi nefavorabili, cer însă să li se dea ceea ce căpătau și până acum, anual, dela rege și doresc să li se trimită grabnic un sol. Barnovschi sfârșește, plângându-se că în lipsa lui, oameni de pe proprietățile polone dela graniță, au făcut prădăciuni și distrugeri în Moldova [1]). Probabil că Polonii, odată înlăturată primejdia turco-tătară și absorbiți fiind cu totul de chestiunea suedeză, nu prea puneau preț pe propunerile lui Barnovschi. Numai admițând acestea, înțelegem de ce Domnul Moldovei scria regelui la 16 Noemvrie, insistând — poate pentrucă-și luase anumite angajamente față de Turci și nerespectându-le își temea situația și chiar vieața — ca să se trimită un sol la Turci și altul la hanul din Crimeea cu o cât de mică scrisoare [2]). Insistența lui Barnovschi își mai găsește

dere că Domnul Moldovei era în strânse legături cu cercurile polone, putem ua ca sigură această cifră. Vezi anexa II.

In lipsa lui Barnovschi, țara a fost condusă de boierii Dumitrașcu logofăt mare și Ionac postelnic mare. Ambii aveau titlul de administratori ai pământurilor moldovenești. Vezi anexa III.

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 566—572; Жерела, p. 322—326. V. Hurmuzaki, IV$_2$, documentul din 28 Dec. 1627, p. 419.

[2]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 574—575. In același vol. din Hurmuzaki, p. 577—583, este o scrisoare polonă cu traducerea franceză, a sultanului către

— în ceea ce priveşte legăturile cu Tătarii — şi o altă explicaţie: Tătarii din Crimeea erau pentru o apropiere de Polonia cu care ar fi încheiat alianţă şi prietenie, după cum singur hanul tătărăsc, Mohamed Ghirai, scrie regelui polon la sfârşitul lui Noemvrie 1627, şi cu aceeaşi dată către Chmielecki [1]).

Cu anul 1628, rolul de garant al tratatului turco-polon, este pentru Barnovschi din ce în ce mai greu, mai ales din cauza complicaţiilor ivite. Interceptând nişte scrisori ale lui Gavril Bethlen, Barnovschi a aflat că acest principe îndeamnă pe Poloni să nu mai trimită ambasadori la Poartă ci din contra să profite de slăbiciunea Turcilor; la fel a scris şi hanului tătărăsc [2]). Dar această intrigă a principelui ardelean poate n'ar fi avut prea mari consecinţe dacă nu s'ar fi complicat cu neînţelegerile dintre Tătari. In luptă cu Cantemir, Şahin-Ghirai fugar, cu şase mii soldaţi, a trecut în primele zile ale lui April, Nistrul [3]).

La sfârşitul lui Aprilie sau începutul lui Mai, s'au întrunit la Braż (Braga?), chiar în faţa Hotinului, delegaţii poloni între cari era şi Maximilian Przerembski, cu delegaţii români, vornicii Ghianghea şi Gavrilaş, pentru aplanarea neînţelegerilor dela hotar. Lucrările acestei comisii se vor fi sfârşit cel mai târziu în ziua de 6 Mai. Ceva mai înainte de această dată, puţin înaintea întrunirii comisiei dela Braż, Şahin-Ghirai a scris lui Barnovschi, arătându-i motivele sosirii sale. Din această scrisoare se vede cât de grea era situaţia lui Barnovschi. Şahin-Ghirai era nemulţumit că la stăruinţa Domnului Moldovei hanul a scris Polonilor iar aceştia n'au răspuns refuzând să trimită darurile pretinse. Şahin-Ghirai ameninţa că dacă nu se trimit darurile, Nuradin nu va înapoia prizonierii luaţi din Polonia. Dacă această complicaţie nu va fi speriat poate prea mult pe Barnovschi, afirmaţia că Şahin-Ghirai vrea să se alieze, în vederea războiului,

---

regele Poloniei, ca răspuns la solia lui Stanislau Suliszewski. Să fie acesta marele sol cerut de Barnovschi? Din text e greu de tras concluzii, iar doc. nu e cu precizie datat.

[1]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 16, 18.

[2]) Hurmuzaki, IV_2, doc. din 5 Fevr. 1628, p. 419—420. Gavril Bethlen avea motive puternice să caute aliaţi contra Turcilor căci ştia că aceştia nu-l văd cu ochi buni. V. Hurmuzaki, IV_1, raportul din 6 Mai 1628, p. 607—608.

[3]) Anexa V. Vezi şi Hurmuzaki, (IV_2,) doc. din 13 Mai 1628, p. 420—421.

cu Gavril Bethlen, era destul de periculoasă pentru el și trebuia să-i dea de gândit. Rușii cari, de sigur, cunoșteau relațiunile tătaro-polone, erau și ei ațâțați să ridice armele împotriva Poloniei [1]).

Și complicațiile nu încetau. Cazacii zaporojeni continuând cu atacurile lor, revoltau pe Turcii cari credeau că, în baza ultimelor aranjamente, vor fi liniștiți. Pentru aceste fapte, Turcii îl acuzau pe Barnovschi, spunând că acesta i-a îndemnat să încheie o pace nesigură. Cunoscând acestea, înțelegem de ce Barnovschi ruga pe regele Poloniei, prin scrisoarea din 9 Iunie, ca să ia măsurile necesare [2]). In iritarea lor, Turcii, erau hotărîți să înceapă războiul cu Polonia la care trebuiau să ia parte și Domnii români cărora li s'ar fi dat ordin să vie cu 20.000 cai spre Nipru [3]). Polonii se vede că nu se mai sesizau de scrisorile lui Barnovschi, căci la 20 Iulie, acesta repeta cam aceleași lucruri ca în scrisoarea către rege, și lui Ștefan Chmielecki, adăugând că nu e vorba numai de el, ci de liniștea Poloniei [4]). Veștile pe care le avea Barnovschi dela capuchehaele sale din Constantinopol despre intențiile războinice ale Turcilor față de Poloni și înlăturarea lui Șahin-Ghirai [5]) cu care era în legături, sileau pe Domnul Moldovei, chiar dacă n'ar fi avut legături familiare cu Polonii și dragoste pentru țara vecină, măcar din considerații politice, să vadă singura lui scăpare numai în Polonia. Planurile de războiu ale Turcilor prevedeau repararea întăriturilor dela Tatar-Bunar și

---

[1]) Anexa VI.

[2]) Anexa VII.

[3]) Hurmuzaki, supl. I, vol. I, documentele din 26 Iunie și 10 Iulie 1628, p. 228—229. După unele informații pe care noi nu le socotim sigure, Barnovschi ar fi refuzat să vie personal cu ajutorul cerut, trimițând în loc pe un boier. Pașa supărat, l-ar fi pus pe acesta în lanțuri. In schimbul unei sume de bani boierul ar fi fost pus în libertate. Se poate crede că în toamna anului 1628 Barnovschi, cu atâtea încurcături pe cap, ar fi avut curajul să refuze ceea ce-i cerea un pașă turc și dacă ar fi făcut așa ceva, nimic din cele întâmplate n'ar fi comunicat Polonilor? Ne întrebăm dacă și informația asupra ajutorului de 20.000 cai cerut Domnilor români poate fi adevărat. Scrisorile lui Barnovschi către Poloni nu pomenesc de așa ceva. Vezi Hurmuzaki, supl. I, vol. I, doc. din 17 Sept. 1628, p. 229; N. Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. CLIX.

[4]) Anexa VIII.

[5]) Anexa IX.

dela Tighina [1]). Aducând Polonilor la cunoştinţă planurile Turcilor şi mişcările păgânilor, Barnovschi îşi dădea seama că ar fi fost în mare primejdie dacă scrisori de-ale lui către Poloni ar fi căzut în mâna duşmanilor. Astfel la 18 August îl ruga pe Chmielecki să puie în vedere oraşelor dela hotare, acolo unde era pericolul turco-tătar, şi mai ales celor care sunt mai aproape de Nistru, ca să-şi întărească bine cetăţile şi să fie cu atenţie şi nu uita să adaoge « că eu nu pot să scriu despre acest lucru la mai mulţi » [2]), evident pentru ca să nu-i fie trădată atitudinea filocreştină. Scria numai la persoane sigure.

La Chmielecki, repetatele scrisori ale lui Barnovschi au găsit cuvenita apreciere. Acesta i-a făgăduit ajutor şi l-a sfătuit să nu se teamă, ba una dintre scrisorile Domnului moldovean în care acesta îşi arăta temerile sale faţă de planurile păgânilor, a înaintat-o chiar regelui [3]).

Şi acest plan de atacare a Poloniei a căzut, poate nu atât prin frica inspirată de puterea Polonilor, cât din cauza slăbiciunii Turcilor. A fost destul paşei dela Tatar-Bunar să i se comunice prin Barnovschi că de îndată ce păgânii atacă Polonia, va fi atacat pe la spate de câteva mii de Cazaci din Ucraina, pentru ca întregul plan să cadă. Paşa Kienaan a rămas la Tatar-Bunar ţinând lângă el, spre mai multă siguranţă, pe sultanii tătari, Nuradin şi Buinac şi pe mârzacii Selmanşah şi Urak « şi pe alţi Tătari din Cetatea-Albă şi Dobrogea ». Chmielecki, din scrisoarea căruia scoatem aceste amănunte, crede că paşa, de abia după ce va trece Dunărea va îngădui Tătarilor să atace Polonia [4]).

Mulţumind prin scrisoarea din 18 August lui Chmielecki pentrucă i-a ascultat rugăminţile, Barnovschi nu scapă ocazia să puie stăruinţi şi pentru fugarul Şahin-Ghirai care era printre Cazacii zaporojeni. Turcilor nu le convenea că acest Tătar se adăposteşte în ţările Poloniei ştiindcă că păgânii lui ţin la el. Barnovschi propune lui Chmie-

---

[1]) Opt sute de Cazaci conduşi de Filonenko din Korsuń şi de Świerski, au atacat Tighina în timpul iarmarocului. Oraşul a fost ars şi mulţi Turci tăiaţi. Erau aproape să cucerească şi cetatea. Boii, banii şi alte furături le-au dus acasă. Vezi: St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 52.

[2]) Anexa X.

[3]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 42, scrisoarea din 1 Sept. 1628.

[4]) St. Przyłęcki, *o. c.*, scrisoarea din 1 Sept. 1628, p. 42.

lecki, care la rându-i trebuia să influenţeze pe lângă rege, ca Şahin-Ghirai să nu fie predat Turcilor. Procedând astfel Polonia nu va avea decât de câştigat [1]).

Un timp, toate aceste uneltiri ale lui Barnovschi împotriva intereselor turceşti, au rămas necunoscute Turcilor. O întâmplare neprevăzută însă, le-a dat la iveală. In drumul spre Cazacii zaporojeni, un sol al lui Barnovschi şi unul de-al lui Şahin-Ghirai, însoţiţi de patru Cazaci, au fost atacaţi de locuitori din Oceacov şi trimişi la Constantinopol [2]).

Văzând că terenul îi fuge de sub picioare şi fiind sigur că nu va mai putea lucra mult timp pe două fronturi, Barnovschi scrie vicecancelarului polon Toma Zamoyski la 18 Noemvrie, rugându-l să-i sprijine cererile pe lângă membrii dietelor şi pe lângă rege [3]), de sigur — documentul nu o spune dar o putem bănui — în legătură cu acordarea indigenatului, pentru care de mult pune stăruinţe. Barnovschi nu era însă un fricos care să se apere cu mâna altuia. In faţa pericolului care pe altul l-ar fi făcut poate să-şi piardă cumpătul, îl vedem că-şi permite să dea sfaturi Polonilor ca să nu recurgă la altceva decât la pregătirea unei bune apărări faţă de un eventual atac turco-tătar, el oferindu-se să le fie de ajutor [4]).

Desnodământul era aproape. Incercarea de a avea în fruntea Tătarilor din Crimeea pe Şahin-Ghirai, prietenul său, nu numai că a dat greş, dar chiar i-a grăbit căderea. Inţelegând să sprijine efectiv pe Şahin-Ghirai şi nu numai cu scrisori către Poloni, Barnovschi şi-a trimis contingentul de soldaţi care să susţie cu armele planul său politic. Armata lui Şahin-Ghirai alcătuită din Tătari, Cazaci şi Moldoveni — după un document aceştia din urmă ar fi fost 500 la număr [5]), după altul care dă totalul armatei la mai mult de 35.000 oameni, majoritatea ar fi alcătuit-o Cazacii şi Moldovenii [6]), deci aceştia ar fi fost mai mulţi de 500 — a fost sdrobită prin defecţiunea

---

[1]) Anexa XI; Seweryn Gołębiowski, *Szahin Giraj i Kozacy* (Biblioteka Warszawska 1852, t. II), Warszawa, 1852, p. 10; St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 52—53.

[2]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 45.

[3]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 583—584.

[4]) *Ibid.*, p. 585—586, scrisoarea din 3 Iulie 1629.

[5]) N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 187, doc. din 23 Iunie 1629.

[6]) Hurmuzaki, supl. I, vol. I, doc. din 8 Iulie 1629, p. 230.

Cazacilor. Participarea la luptă a acestor Moldoveni ar fi motivul înlăturării lui Barnovschi de pe tronul Moldovei — spune un document din 8 Iulie 1629, — căci motivul al doilea pe care-l dă acelaşi document, că Barnovschi e ginerele castelanului de Cameniţa [1]), e mai puţin sigur să fi influenţat atât de mult în acest sens. Turcii ştiau doar că Domnul Moldovei e căsătorit din primul an de domnie. Şi tot Turcii sunt aceia cari i-au încredinţat lui Barnovschi, deşi-i cunoşteau legăturile cu Polonii şi cine-i este soţie, rolul de mediator şi de garant al păcii. S'ar părea — dăm cele ce urmează sub formă de ipoteză — că mai sigur, alta ar fi fost cauza adevărată şi aceea care a influenţat mai mult pentru înlăturarea lui Barnovschi: lăcomia Turcilor. In adevăr, Miron Costin spune următoarele în cronica lui relativ la mazilire: « Pentru 40 de pungi de bani ce i-au cerşutu Vizirul lui Barnovski-Vodă, ferindu ţeara de obiceiu, i-au venitu mazilia, neplinindu încă 4 ani la Domnie; şi mulţi cari'i erau prieateni îlu sfătuiau să nu se puie împrotiva unui Viziru, ce să dea acei bani să nu'i vie vreo primejdie. N'au vrutu nici într'unu chipu să primească, să nu se facă asupra ţărei obiceiu...» [2]). Această informaţie din cronică e confirmată de un document olandez din 23 Iunie 1629, care spune că « vizirul, care caută să adune din toate părţile bani pentru războiu, şi-a pus în gând a mazili pe acel Domn (Barnovschi), care de mult era bănuit că avea în Polonia prea multe legături...» [3]). Incontestabil că existau motive care puteau duce la mazilire. Dar nu putem presupune că vizirul, în mână cu dovezi noui de vinovăţie, ca participarea la războiu a Moldovenilor de partea lui Şahin-Ghirai, şi bazându-se şi pe mai vechile dovezi, ca înrudirea lui Barnovschi cu castelanul de Cameniţa, precum şi legăturile lui de prietenie cu Polonii, să fi căutat să şantajeze pe Barnovschi? I-a cerut 40 pungi, cum spune Miron Costin, ca preţ al tăcerii, adică să nu comunice sultanului că Moldovenii au luptat de partea lui Şahin-Ghirai. Nu putea vizirul comunica sultanului, ca acuzare, şi lucrurile în deobşte cunoscute, cum erau legăturile lui Barnovschi de înrudire şi prietenie cu Polonii, căci doar acestea, credem noi, au fost singurele

---

[1]) *Ibid.* Vezi şi Hurmuzaki, IV_2, doc. din 7 Iulie 1629, p. 427. Vezi şi p. 90.

[2]) M. Kogălniceanu, *Cronicele României...*, I, ed. II, Bucureşti, 1872, p. 290.

[3]) N. Iorga, *Studii şi doc.*, IV, p. 187.

care pledaseră în favorul Domnului Moldovei când cu complicațiile politice din 1627 și pe care le-am povestit mai sus. Nu rămâne decât tot la bănuiala de șantaj. Vizirul neprimind ce a cerut, a reclamat sultanului ce a vrut și cum a vrut. După această reclamație se va fi sesizat și sultanul și va fi hotărît mazilirea lui Barnovschi, așa cum spune un document din 8 Iulie 1629: «...Les Moldaves quy estoient a cette deffayte ont donné suiect au Grand Seigneur de changer le prince de Moldavie nommé Bernolsky, pour estre soupçonné d'avoir trop d'intelligence avec les Polonnois, et pour l'estre marié avec la fille d'un Seigneur de Polongne, gouverneur de Camenits..., ou il a desia fait emporter la pluspart de son bien...» [1]).

La Constantinopol s'a dat mare luptă pentru ocuparea tronului Moldovei. Intâi, norocul a înclinat spre fiul lui Simeon Movilă, Moise, pe care-l sprijinea și Gavril Bethlen [2]). Grecii din Constantinopol însă, i-au dejucat planul și grație banilor lor, a ajuns Domn fiul lui Radu Mihnea, Alexandru, care la rându-i a rugat pe Bethlen să-l sprijine așa cum l-a sprijinit și pe tatăl său [3]).

După 3 Iulie 1629 când scrie din Iași voevodului Rusiei St. Lubomirski [4]), și înainte de 21 Iulie când din Hotin scrie breslei Stavropighiei din Liov [5]) făgăduindu-i ajutor pentru clădirea bisericii, Barnovschi a plecat spre Hotin, unde va fi ajuns nu mult înainte de 21 Iulie. Domnia lui Alexandru Coconul începe, după cum singur spune, la 22 Septemvrie 1629 [6]). Se pune întrebarea: de ce a plecat Barnovschi cu atâta timp înaintea venirii urmașului? Cauza a fost ceva mai presantă decât teama de Constantinopol. El a părăsit tronul, mai mult ca sigur, din cauza întâmplărilor interne, căci erau turbu-

---

[1]) Hurmuzaki, supl. I, vol .I, p. 230. In August, armata turcească condusă de Husain Pașa era la hotarele Moldovei gata să alunge pe Barnovschi. V. Dr. Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești* IX, București, 1937, p. 291, doc. din 18 Aug. 1629.

[2]) Török-magyarkori állam-okmánytár II, Pest 1869, scrisoarea din 15 Iunie 1629, p. 111. Vezi și scrisoarea din 18 Iunie 1629, p. 119.

[3]) *Ibid.*, scrisoarea din 19 Iulie 1629, p. 123—124.

[4]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 584—586.

[5]) *Ibid.* p. 586—587.

[6]) Dr. Andrei Veress, *Documente...*, IX, p. 292—294, documentul din 28 Septemvrie 1629.

rări în țară [1]), ca precauție, spre a nu fi surprins de evenimente. Dar de ce s'a oprit la Hotin când putea foarte bine să treacă în Polonia unde avea proprietăți, rude și prieteni, și unde știa că va fi bine primit, căci încă dela 20 Fevruarie 1629 i se acordase indigenatul? [2]) Putem presupune că Barnovschi, contând pe ajutorul polon care i se făgăduise și din nou îl ceruse din Hotin [3]) și neștiind că Polonii s'au arătat prietenoși cu urmașul său dându-i oarecare speranță — după cum singur, cu durere, o spune într'o scrisoare de mai târziu [4]), — și sperând că turburările interne se vor liniști, era hotărît să încerce curând, înainte de a se întări noul Domn și în strânsă legătură cu ajutoarele care le aștepta, o luptă cu urmașul pus de Turci [5]). De aceea, retras în puternica cetate a Hotinului, unde se

[1]) Chiar Barnovschi scriind din Hotin breslei Stavropighiei la 21 Iulie 1629, afirma că « acum ţara mea s'a turburat puţin » (Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 586—587). Un document din 9 August 1629 spune, în adevăr, că drumurile în Moldova sunt nesigure căci oamenii răi atacă. E atâta zăpăceală în ţară, încât nu se ştie precis ce e cu Barnovschi, veştile contrazicându-se. (Török-magy. okm., II, p. 126). Apoi un document din 15 Sept. 1629 (Hurmuzaki, VIII, p. 421), spune că oastea turcească concentrată la Dunăre i-a invadat ţara. La informaţiile acestea s'ar mai adăuga şi una destul de însemnată care dovedeşte că anumiţi boieri n'au fost mulţumiţi de Barnovschi care, având politica sa, i-a cam ţinut din scurt. Iată, de exemplu, ce spune logofătul Dumitraşcu, unul din cei doi boieri cari, în 1627, a ţinut locul Domnului cât acesta a fost ocupat la Oceacov, în scrisoarea adresată din Iaşi, lui Bethlen, la 26 Oct. 1629: «...iar în timpul domniei lui noi boerii n'am putut avea nici atâta libertate, ca să putem scrie Maiestăţii Tale sau după Maiestatea Ta celor din acea ţară nici măcar un răvaş; totdeauna am fost în bănuială înaintea sa, neprimind sfatul nostru, călărind totdeauna pe norocul slobod al minţii sale, aşa s'a purtat cu sine şi cu noi că acum privim cu amărăciune scăderea ţării noastre...». Dr. Andrei Veress, *o. c.*, p. 299.

[2]) *Volumina legum*, III, Petersburg, 1859, f. 615. « Konstytucje Sejmu Walnego Koronnego Warszawskiego, R[oku' P[ańskiego] 1629 dnia 20 lutego. Indygenat Hospodara Wołoskiego. Dla uważnych przyczyn, za przyczyną Posłow Ziemskich, y zgodą wszech Stanow, Mirona Bernawskiego, Hospodara I. Mci Wołoskiego, za indygenę y szlachcica Rzplety przyimuiemy y onego do swobod y wolności stanu szlacheckiego przypuszczamy. Vezi şi Niesiecki Kasper, *Herbarz polski* (wyd. Bobrowicza), t. II, Lipsk, 1839, p. 108.

[3]) Hurmuzaki, VIII, doc. din 15 Sept. 1629, p. 421.

[4]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, doc. din 20 Oct. 1629, p. 588—590.

[5]) Dr. Andrei Veress, *Documente...*, IX, p. 291, doc. din 23 Iunie 1629. Barnovschi ar fi refuzat să dea ajutor lui Cantemir contra lui Şahin-Ghirai, între altele, şi pentrucă ar fi voit să aibă forţe la dispoziţie pentru a face faţă la nevoie.

putea apăra un timp mai îndelungat cu puțini oameni, aștepta desfășurarea evenimentelor spre a interveni cu armele atunci când va crede oportun. Fapt sigur e că între Șt. Chmielecki care comanda armata contra Tătarilor nu departe de hotarul Moldovei și Barnovschi din Hotin, era o strânsă legătură [1]).

Scrisoarea lui Alexandru Coconul către Gavril Bethlen, din 28 Septemvrie 1629, ne spune că noul Domn a avut o luptă cu Barnovschi. Nu este exclus ca lupta care va fi avut loc la Hotin sau undeva în apropiere, între puțina armată a lui Barnovschi pe care un document o evaluează la 100 de oameni [2]) și aceea a noului Domn, să se fi dat la 24 Septemvrie, când și Tătarii, în număr de 80.000, conduși de sultanul Galga și de Mârza Kantemir au trecut Nistrul năvălind în Polonia [3]). Alexandru Coconul intenționat poate a căutat să coincidă atacul său cu acel al Tătarilor, spre a fi sigur că Barnovschi nu va putea primi ajutor polon [4]). Mica trupă a lui Barnovschi de abia ieșită din cetate pentru vreo recunoaștere — căci, puțini la număr, nu putem presupune că s'au aventurat departe de adăpostul sigur, — va fi fost surprinsă și deci silită să primească lupta în condițiuni atât de puțin favorabile. Armata lui Barnovschi a fost înconjurată de vistierul Lupu, bătută, din ea nerămânând decât 40—50 oameni. Restul, în cea mai mare parte, s'a predat [5]).

Atitudinea dârză a lui Barnovschi în momente atât de critice, a surprins pe Alexandru Coconul, încât, spre a se lămuri, a trimis la Hotin un om ca să-l întrebe pe fostul Domn ce vrea [6]). Dacă Domnul moldovean era nedumerit, nu tot așa era și Barnovschi. El voia să-și recapete tronul. Loial față de Polonia pentru care — spune el — și-a pierdut tronul, se simte totuși obligat să comu-

---

[1]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 93.

[2]) Dr. Andrei Veress, *Documente...*, IX, p. 296—297.

[3]) Despre năvala Tatarilor în Polonia vorbeşte şi scrisoarea lui Alexandru Iliaş către Gavril Bethlen din 29 Sept. 1629. (Dr. Andrei Veress, *Documente...*, IX, p. 294—296).

[4]) In relaţia lui Chmielecki asupra expediţiei sale contra Tatarilor, se spune sub data de 27 Septemvrie — data aceasta nu e a evenimentului povestit ci a zilei când a fost scris — că Barnovschi n'are nicio veste despre Tatari. V. St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 93.

[5]) Dr. Andrei Veress, *Documente...*, IX. Doc. din 28 Sept. 1629, p. 292—294.

[6]) *Ibid.*

nice vicecancelarului polon că speră ca prin banii pe cari i-a trimis la Poartă să-şi recapete tronul, dar că va acţiona în aşa fel — şi de aici iese în evidenţă omul de caracter — încât să nu fie călcate tratatele turco-polone spre a nu crea Poloniei dificultăţi. Dacă va recăpăta tronul, va căuta prin credinţă să merite protecţia regelui polon [1]).

In legătură cu năvălirea Tătarilor în Polonia se pune şi încercarea lui Barnovschi de a-şi recăpăta domnia. Un nobil polon, trecut de partea Tătarilor şi năvălind odată cu aceştia în Polonia, a fost făcut prizonier. La cercetare a declarat că Barnovschi ştia despre această năvală şi trebuia să arate năvălitorilor drumul. Pentru a-şi recăpăta tronul, ar fi făgăduit lui Galga 30.000 taleri, lui Kantemir 15.000, iar celorlalţi sultani şi mârzaci câte câteva mii. Galga a primit propunerea cu gândul ascuns ca să-l atragă pe Barnovschi din adăpostul sigur al Hotinului şi, de sigur, să-l predea Turcilor sau să-l omoare. Pentru a-l înşela şi mai mult pe Barnovschi, a dat ordin ca în afară de hrană, să nu se mai ia nimic din Moldova. Pentru menţinerea ordinei, Galga a lăsat oameni de-ai lui în sate şi oraşe. Planul urma să fie pus în aplicare la înapoierea Tătarilor din Polonia [2]). Informaţia e preţioasă numai că nu e adevărată decât în parte: Barnovschi a tratat cu Tătarii şi iată cum. După înfrângerea suferită în Polonia se va fi gândit Galga să se evidenţieze în ochii Turcilor cu ceva şi anume prinzând pe Barnovschi. In retragere, când era la trei mile de Hotin, a trimis la Barnovschi un sol ca să-l convingă să meargă cu Tătarii la Iaşi spre a-l aşeza pe tron în locul lui Alexandru Coconul. Neavând încredere în prietenia Tătarilor şi luând în considerare intrigile duşmanilor lui pe lângă regele polon, Barnovschi totuşi n'a voit să scape ocazia. Prudent însă, a rugat pe Tătari să puie în locul lui la Iaşi pe un prieten care putea să-şi dea seamă de cum stau lucrurile. Această propunere a fost primită. Galga a trimis înainte o mie de oameni, grosul trupelor urmând încet drumul spre Iaşi. Comunicând acestea vicecancelarului polon, Barnovschi roagă, ca în cazul când se va putea duce la Iaşi după plecarea Tătarilor din Moldova — deci încă o dovadă de prudenţă — să-i dea voie regele să recruteze soldaţi

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, doc. din 20 Oct. 1629, p. 588—590.

[2]) Seweryn Gołębiowski, *o. c.*, p. 26—27; vezi şi p. 16.

pe propria cheltuială spre a-și alcătui o gardă [1]). Prudența l-a scăpat pe Barnovschi de peire. Tătarii, văzând că nu le-a reușit planul, au prădat în Moldova [2]). Hotinul a rămas și mai departe în stăpânirea lui Barnovschi spre marea nemulțumire a Moldovenilor cari, necunoscându-i intențiile, trebuiau să vegheze armați [3]).

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, doc. din 20 Oct. 1629, p. 588—590. Trebue să recunoaştem că, dacă prima relatare a nobilului polon e parţial mincinoasă — Barnovschi doar nu putea trata cu Kantemir când refuzase să-l ajute (Dr. Andrei Veress, *Documente*..., IX, doc. din 23 Iunie 1629, p. 291) — nu-i mai puţin adevărat că şi Barnovschi care, cum singur spune, ţinea la prietenia cu Polonia, în scrisoarea către vicecancelar, ascundea anumite amănunte. De exemplu, nu putem crede că n'au fost şi aranjamente băneşti între Tătari şi el. Şi într'o scrisoare către Bistriţeni din 10 Noemvrie 1629 se spune că Tătarii ar voi să pue în scaun pe Barnovschi (Hurmuzaki, (XV_2), p. 976).

[2]) Dr. Andrei Veress, *Documente*..., IX, doc. din 26 Octomvrie 1629, p. 300—301; Hurmuzaki IV_2, doc. din 22 Dec. 1629, p. 438.

[3]) Doc. cit. din 22 Dec. 1629. S'a afirmat că Barnovschi în lunile Octomvrie Noemvrie şi Decemvrie ar fi fost în Iaşi. (Aurel H. Golimas, *o. c.*, p. 33 şi nota 1). Dovada afirmaţiei: 4 documente date din Iaşi. Unul din 12 Oct. 7173 (Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, I_2, Iaşi, 1907, p. 200—201), altul din 5 Noemvrie 7237 (sic! în loc de 7137; M. Costăchescu, *Neamul lui Oană, Dvornic de Suceava, și satele lui* în *Cercetări Istorice*, V—VII, Iaşi, 1932, p. 66—67. Nu spune de unde e dat); al treilea din 25 Noemvrie 7137 (Gh. Ghibănescu, *o. c.* p. 202—207); al patrulea din 11 Dec. 1629, regest în Melchisedek, *Chronica Hușilor și a episcopiei*... Bucureşti, 1869, p. 110, fără localitate. D-l Golimas nu observă că tot Melchisedek mai citează şi un document dat de Barnovschi la 8 Noemvrie 1629 *(ibid.)*. O cercetare mai atentă a documentelor ar fi convins pe d-l Golimas că această revenire a lui Barnovschi pe tronul Moldovei în 1629, n'a avut loc. In primul rând, un asemenea eveniment care presupune lupte şi ajutor străin — şi vom vedea că Miron Costin citează încercarea lui Barnovschi din 1630 de a-şi relua tronul — nu putea rămâne nesemnalat de cronică şi documente, iar Barnovschi s'ar fi grăbit să-l comunice Polonilor. Ori, nu găsim nicăiri nimic. Dar, în afară de această consideraţie de simplă logică istorică, şi documentele dovedesc imposibilitatea afirmaţiei d-lui Golimas. Să vedem. Primul document dat de Barnovschi din Iaşi ar fi cel din 12 Oct. 7137. La 20 Oct. 1629, Barnovschi scria din *Hotin* vicecancelarului polon (Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 588—590). De voiajul la Iaşi pe care i-l impune d-l Golimas, nici pomeneală. Senatorul George Apafi reîntors din Moldova la 14 Oct. 1629, adresa din Bucureşti, la 16 Oct., o scrisoare principelui Gavril Bethlen, în care se spune că Barnovschi e în *Hotin*. De o revenire a acestuia, nimic. (Dr. Andrei Veress, *Documente*..., IX, p. 296—297). Nici Dumitraşcu logofătul care scria din Iaşi la 26 Oct. 1629 aceluiaş principe, nu pomeneşte nimic. (*Ibid.*, p. 297—300). Vezi şi scrisoarea hat-

E greu să precizăm când a părăsit Barnovschi Hotinul și din ce cauze. Inainte de 3 Martie 1630 nu mai era în această cetate [1]). Căutând întâi adăpost în Polonia, această țară i-a refuzat oarecum ospitalitatea de teama ca prezența lui să nu cauzeze neajunsuri țării. Apoi a plecat între Cazaci unde, se spune că ar fi contribuit la întărirea mișcării lor [2]). Cât adevăr se cuprinde în această informație, nu se poate ști, căci un alt document din 2 Aprilie 1630 ne spune că Barnovschi a plecat spre Polonia pentru a se uni cu hatmanul polon în vederea atacării Moldovei [3]). Acest document este însemnat pentru noi căci ne permite să precizăm când a avut loc atacarea Moldovei de către trupele lui Barnovschi conduse de Nicoriță Hatmanul, cumnatul său, după cum spune Miron Costin: «Se ispitise Barnovski Vodă oare ce la margine cu trimisul lui, Nicoriță Hatmanul, la Toporeuți, în zilele acestei domnii a lui Alecsandru Vodă. Ce i-au eșitu oști împrotivă cu Lupul Vornicul și cu Grama Stolnicul, și au împinsu pre Nicoriță de la marginea țărei» [4]). Atacul neizbutit a avut

manului Bartolomei Minetti către acelaș principe, Iași 26 Oct. 1629. (*Ibid.*, p. 300—301). Chiar documentul din 22 Oct. 1629 pe care d-l Golimas îl citează (p. 33, nota 2), nu spune că Barnovschi e în Iași, ci că e în *Hotin*. (Hurmuzaki, XV_2, p. 971. Pentru d-l Golimas doc. e din Hurmuzaki, XIV). Restul documentelor din Octomvrie publicate în Hurmuzaki XV_2, nu pomenesc pentru această lună de o revenire a lui Barnovschi. Pentru documentele din Noemvrie care fac dovada afirmației d-lui Golimas, vom răspunde cu documente publicate cu 20 de ani înaintea apariției operei susnumitului și care trebuiau să-i fie cunoscute. La 9 și la 15 Noemvrie 1629, Alexandru Coconul scria *din Iași* scrisori către Bistrițeni. Domnul nu pomenește de o revenire a lui Barnovschi (Hurmuzaki, XV_2, p. 975, 977—978). Intr'un document din 10 Noemvrie se spune că Tătarii *ar voi* să-l pue în scaun pe Barnovschi. (*Ibid.*, p. 976). Pentru luna Octomvrie și Noemvrie, în sprijinul celor susținute de noi, să se vadă și documentele din 27 Oct. 1629 și 24 Noemvrie 1629. (Hurmuzaki, IV_2, p. 434—435 și 436 437). Pentru luna Decemvrie, în sprijinul afirmației noastre cităm doc. din 22 Dec. 1629 în care se spune că Barnovschi e în *Hotin* (Hurmuzaki, IV_2, p. 438), și doc. din 28 Dec. 1629, scrisoarea lui Iacob Deák către Bistrițeni, în care, deși vorbește de Moldova, nu pomenește de o revenire a lui Barnovschi. D-l Golimas trebuia să fie mai atent la prefacerea datelor documentelor din Octomvrie, Noemvrie și Decemvrie 7137 și mai puțin desprețuitor față de materialul documentar publicat!

[1]) Hurmuzaki IV_2, doc. din 3 Martie 1630, p. 439—440.

[2]) *Ibidem.*

[3]) *Ibidem*, p. 444.

[4]) Ediția citată, p. 291.

loc în Martie 1630 și documentul spune că Polonii au fost învinși. Putem presupune, deoarece informații mai ample asupra acestui atac, în afară de cele de mai sus, nu avem, că ajutorul polon a fost mic și neoficial. Acesta n'ar fi primul caz de intervenție polonă neoficială în treburile noastre. Și cunoscând cele de mai sus, ne întrebăm dacă părăsirea Hotinului de către Barnovschi, nu poate fi pusă în legătură cu acest atac?

La 28 Aprilie 1630, Moise Movilă devenea, prin voința Turcilor, Domn al Moldovei [1]). Această schimbare de domnie s'a făcut din cauză că Poarta voia să aibă în Moldova un om mai energic. Pe Alexandru Coconul « l-au învinuit că șade acolo în scaun ca un fier și alții, unii Greci, alții Români, pustiesc țara » [2]). Se pare însă că nu numai față de Greci și Români voiau Turcii să fie asigurați, ci mai era și teama de Polonia unde se adăpostea Barnovschi. Iată ce spune un document: « On attend aussy le retour du chaoux quy est allé en Polongne, et ce doubtant de quelques mouvements de ce costé la, il s'est fait depuis deux jours un nouveau prince de Moldavie nommé Moyse...» [3]). Turcii voiau ca acest nou Domn să încerce o apropiere turco-polonă [4]).

Aceste schimbări în Moldova nu descurajau pe Barnovschi. El urma mai departe planul său de a recâștiga Moldova prin luptă. In acest scop a trimis marelui hatman polon, Stanislau Koniecpolski, întregul său plan de acțiune care ne este necunoscut. In schimb, putem să știm ce cuprindea căci avem răspunsul lui Koniecpolski la fiecare punct al planului. Iată ce cuprinde răspunsul hatmanului dat la Mezyrów în 8 Septemvrie 1631, și trimis prin mijlocirea lui Ștefan Kowalski:

1. Din cauza păcii dintre Turcia și Polonia, numărul trupelor polone a fost redus atâta, încât abia ajung pentru apărarea frontierelor împotriva păgânilor. Din această cauză trupele nu pot fi întrebuințate în străinătate. Dacă primește ceva pozitiv din partea Porții, regele îi dă voie să recruteze soldați.

---

[1]) Dr. Andrei Veress, *Documente*..., IX, doc. din 28 Aprilie 1630, p. 306—307; Hurmuzaki, supl. I, vol. I, doc. din 30 Aprilie 1630, p. 231.

[2]) Doc. cit. din 28 Aprilie 1630.

[3]) Hurmuzaki, supl. I, vol. I, doc. din 30 Aprilie 1630, p. 231.

[4]) *Ibid.*, doc. din 14 și 30 Iulie 1630, p. 231.

2. Să nu se încreadă în popor căci e schimbător. Să nu se lase convins să recurgă la arme. Să-şi amintească ce au păţit alţii cari s'au încrezut mulţimii şi n'au aşteptat puterea dela acei cari au dreptul să le-o dea. Pentru a avea o domnie durabilă s'o capete legal.

3. Turcii sunt schimbători şi venali. Suliszewski în numele lui Koniecpolski, trata cu Murtaz-Paşa ca, fără să fie silit Barnovschi să se ducă la Turci cum i se cerea, să i se trimită steagul de domnie.

4. Suliszewski nu s'a întors dela Murtaz-Paşa. Se aşteaptă un răspuns decisiv dela Constantinopol. E prudent ca Barnovschi să aştepte cu răbdare.

5. Cazaci poate Barnovschi recruta mai mult de 2000, dacă-i vorba de război. Dar dacă-i vorba numai de o reinstalare, în cazul unui răspuns afirmativ dela Poartă, o trupă prea numeroasă n'ar putea decât să-i strice căci o nouă apăsare a ţării i-ar îndepărta supuşii. I se recomandă Polonul Łowczycki care are soldaţi expermentaţi.

6. Poate să locuiască la Ustia sau la Paniowce sau ori unde-i place. Dar, pentru a putea comunica uşor cu Koniecpolski în afacerile care-l interesează, e mai bine să locuiască mai aproape de acesta.

7. Să nu atace Hotinul şi să nu meargă asupra Sorocăi căci e împotriva tratatelor şi a voinţei regelui. Republica ar primi rău o asemenea faptă şi făcând-o şi-ar îndepărta pe sultan. E mai bine să aştepte rezoluţia favorabilă a Porţii.

8. Poate ordona ce vrea oamenilor din serviciul lui.

Kowalski trebuia să adaoge că Koniecpolski îi vrea binele. Noul Domn al Moldovei a trimis la Koniecpolski pe Condrea şi Todiraşcu, rugându-l să-l ierte şi asigurându-l de devotament. I s'a răspuns că dacă se sileşte să-şi câştige prietenia Polonilor, va avea bunăvoinţa regelui şi reciprocitate dela Koniecpolski. Barnovschi să nu creadă că Koniecpolski ţine mai mult la noul Domn decât la el care a dat dovezi indiscutabile de cinste, credinţă şi devotament. Să se aştepte mai bine rezultatul misiunii lui Suliszewski [1]).

Deşi Polonii se gândeau mai mult la liniştea ţării lor, cum de altfel era şi firesc spre a nu-i crea complicaţii, trebue să recunoaştem că sfaturile lui Koniecpolski erau foarte bune. Se mai im-

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 591—596.

pune o observaţie. Deşi Barnovschi e tratat cu multă delicateţe, pentru ca să nu provoace pe Turci printr'o întreprindere nechibzuită, i se impune domiciliu forţat, indicându-i-se două localităţi: Paniowce şi Ustia. Probabil că va fi locuit în această din urmă localitate care-i aparţinea, după cum spune Miron Costin [1]).

Informaţii asupra lui Barnovschi în anii de pribegie în Polonia nu avem decât mult prea puţine pentru a putea îngădui istoricului să înseileze ceva. De sigur, fostul Domn, de voie de nevoie, se va fi resemnat să urmeze sfatul lui Koniecpolski, renunţând momentan la executarea planului său de a recăpăta Moldva. Ducând o viaţă de simplu cetăţean paşnic, nu s'a mai vorbit de el şi din această cauză lipsesc informaţiile.

In timpul acesta, legăturile Poloniei cu Moldova erau normale şi prezenţa lui Barnovschi la Ustia nu împiedeca oficialitatea polonă să întreţie cele mai bune legături de vecinătate cu Domnii moldoveni. Cu durere va fi aflat Barnovschi de toate acestea, dar nu putea decât să se resemneze şi să aştepte. Polonia voia pace cu Turcia şi ca atare, relaţiile cu Moldova trebuiau să fie normale. Astfel vedem că în luna Octomvrie 1630, oameni de-ai lui Moise Movilă au fost la hatmanul polon [2]). Vicecancelarul polon Toma Zamoyski, la urcarea pe tron a urmaşului lui Moise Movilă, Alexandru, a prezentat felicitări acestuia, pentru care fapt i se mulţumeşte prin scrisoarea din 13 Iulie 1632 [3]).

Intâmplările din Moldova erau urmărite de Barnovschi cu atenţie. De sigur că oameni care-i rămăseseră credincioşi îl ţineau în curent cu tot ce se petrece în fosta lui ţară. Prin acest mijloc trebue să fi luat cunoştinţă şi de marea nemulţumire care a stârnit-o înlocuirea lui Moise Movilă cu Alexandru Iliaş. S'a afirmat chiar de către acel care a încercat să scrie o monografie asupra lui Barnovschi, că acesta ar fi avut un amestec în turburările din Moldova [4]). Dacă va fi avut sau nu amestec, nu ştim, deşi n'ar fi fost imposibil aşa ceva. E sigur însă că toate aceste nemulţumiri din Moldova, Barnovschi

---

[1]) Ediţia citată, p. 291. Pentru această localitate vezi şi: Słownik geograficzny t. 12. Warszawa, 1892, p. 831.

[2]) Dr. Andrei Veress, *Documente*..., IX, doc. din 29 Oct. 1630, p. 312—313.

[3]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 600—602.

[4]) Aurel H. Golimas, *o. c.*, p. 35—36.

înţelegea să le folosească pentru realizarea planului său. Dintr'o scrisoare a Elisabetei Barnovschi, mama fostului Domn, din 27 Decemvrie 1632, se vede clar că acesta nu renunţase la proiectul său [1]). Alungarea lui Alexandru Iliaş prin nemulţumirea generală a ţării, a dat lui Barnovschi un bun prilej să mai încerce norocul. Nu e sigur că Polonia a căutat să sprijine noua candidatură a lui Barnovschi, aşa cum s'ar înţelege dintr'un document din 20 Mai 1633 [2]). Miron Costin în cronica sa spune că, după ce boeri moldoveni au venit la Ustia ca să-l poftească pe Barnovschi să le fie Domn, acesta a înştiinţat pe regele polon şi pe demnitarii lui, cerându-le voie să plece [3]). Nu se poate înţelege din acestea că Polonia nu se mai ocupa deloc de soarta oaspetelui ei? Să se fi produs intervenţia polonă la Constantinopol după plecarea lui Barnovschi spre Moldova? Pare puţin probabil, căci ne întrebăm: dacă Polonia ar fi susţinut noua candidatură a lui Barnovschi, desnodământul fatal al ocrotitului ei n'ar fi pus-o în situaţia să protesteze? Ori, cele ce urmează după decapitarea Domnului Moldovei, şi atitudinea de nepăsare faţă de această crimă, ne face să ne îndoim că această intervenţie a putut avea loc, cu atât mai mult cu cât ştim că Polonia dorea să aibă pace cu Turcii.

Plecat cu mari speranţe din liniştea lui dela Ustia, Barnovschi ajungea la Constantinopol înainte de 20 Iunie [4]). Intrigile şi atitudinea dârză a boerilor cari l-au însoţit, au dus la decapitarea lui în ziua de 2 Iulie [5]).

In istoria relaţiunilor polono-române, această moarte a trecut ca ceva banal. Ce conta pentru Poloni pierderea atât de tragică a unui om care li se dovedise prieten? Pentru Moldova nici nu putea fi vorba de un protest. Polonia, din cauza atâtor complicaţii cu Suedia, Rusia, nu dorea războiul şi cu Turcia. Chiar cu o zi înainte de a se

---

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 602—603.

[2]) Hurmuzaki, IV_2, p. 466—467.

[3]) Ediţia citată, p. 295.

[4]) Hurmuzaki, IV_2, doc. din 20 Iunie 1633, p. 467.

[5]) *Ibid.* doc. din 13 Iulie 1633, p. 467—468; Hurmuzaki, XV_2, scrisoarea din 30 Iulie 1633, p. 992; *Monumenta comitialia regni Transsylvaniae* IX, Budapest 1883, scris. din 18 Iulie 1633, p. 337; Hurmuzaki, supl. II, vol. II, doc. din Aprilie 1634, p. 607.

începe lupta cu Abaza Pașa sub zidurile Cameniței, la 21 Octomvrie 1633, Moise Movilă Domnul Moldovei, prin trimisul Grotowski, era rugat de hatmanul St. Koniecpolski, să mijlocească pacea cu Turcii [1]). Din punct de vedere polon, în persoana lui Moise Movilă, se găsise un înlocuitor pentru răposatul Barnovschi. Care vor fi fost sforțările acestuia pentru a se ajunge la o înțelegere între Poloni și Turci, nu știm. Pacea, în care era vorba și despre țările noastre, s'a încheiat în Octomvrie 1634 [2]).

ANEXA I

Barnovschi este rugat să transmită Turcilor anumite dorinți polone, să dea informații lui Witkowski și să-i înlesnească acestuia audiența la Capitan Pașa.

[C. 23 Iulie 1627]

Jnstructia P. Witkowskiemu do Hospodara y Capitan Paszy.

Vkazac tego nikt nięmoze aby się w czym naymnieysze podobienstwo niedotrzymania przyazni tak Cesarzowi Tureckiemu iako y Tatarom dac miało, bo Jego K. Msc. statecznie y powaznie pactow wszytkich dotrzymawac onym raczy, odnich zasię miasto poprzysięzoney przyazni vstawiczne naiazdy na Panstwa swoie, y znisczęnie nie małe poddanych swych odnosi iednac (sic) conformuiąc się do intenciey Hospodara Jego Msci, przyąwszy wdzięcznię tę przyiacielską Jego Msci o vspokoięniu nas persuasią y radę, dałęm się nato przywiesc, ze do Hospodara Jego Msci zsyłam posła swego, wprawdziec niebyła to intentia moia, abym miał był dac czym przerwac sobie tęn tak potrzebny z Woyskięm Jego K. Msci zaciąg y przedsięwziętą drogę maiąc przed oczyma, nietylko pokoy w Vkrainie, ale

[1]) Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 603—605. Pentru neînțelegerea turco-polonă din toamna anului 1633, vezi: J. G. Krajewski, *Władysław IV* (1632—1648 r.), în *Historja polityczna Polski część II...*, p. 259—261.

[2]) Krajewski, *o. c.*, p. 261. Miron Costin (ed. cit., p. 300) spune că, Domnii români printr'o minciună au silit pe Abaza Pașa să se retragă de sub Camenița.

y dalsze przystoine postrzezęnie tego cobym szkodlywego z zamysłow niechętnych sąsiad tey Coronie bydz widział, iednacz vpewniony będąc od Hospodara Jego Msci, isz do zwrotu posła mego, nic hostile moliri nięma ten nieprzyaciel, dał się przywiesc nato, ze natym mieyscu, naktorym go Poseł Hospodara Jego Msci zastał chce czekac responsu, a isz nad czas nic droszego niemasz, tak drogiego czasu darmo trawic niechcąc rozkazuię to posłowi męmu aby nadaley osmego dnia do Obozu się wracał, y Hospodara Jego Msci niech otak prętka expedicią prosi.

Dziwuie się tęmu Jego Msc, ze Capitan Pasza z Woiski Tureckimi Wołoskimi y Multanskięmi, nad iasne pacta y poprzysięzone przymierze, ku Panstwom Jego Msci, zblyzylsie, y snadz zamek iakis nowy, nagranicach miałby budowac, czym wielkie poruszęnie nietylko w Kozakach, ale wewszytkich ludziach Vkrainnych a stało się, ktorzy sprzysięgly się y domnie stym przysłały ze wolą raczey głowy swe położyc, nizby takowego budunku dopuscic, ktorego wewszytkiey Vkrainie zapału trudno zatrzymac, y niemy ale Pasza Jego Msc przyczyną będzie, gdy zechce zamysł swoy konczyc, ze natym budunku y podęmknięniu Woisk Tureckich pokoy rwac się musi, iakosz y Kozacy vsłysawszy otym, starszych swoich od Krola Jego Msci sobie naznaczonych słuchac nie chcą, y o Dnieprowey Expediciey myslą.

Pilnosię tez otym pytac potrzeba czegoby po nas Pasza y Tatarowie potrzebowaly, mianowicie ieslyby Tatarowie zwykłych vpominkow potrzebowaly, tedy powiedziec nato, ze nie są ci godni vpominkow y łaski Jego K. Msci, ktorzy Panstwa Jego K. Msci ognięm y mieczęm woiuią y drapiezą, acz Pan Bog sprawiedlywy y dobrze ym też to nagradza, owszem potrzeba aby Pasza, iesly to ma wewladzy, sprawiedliwosc znych czynił, ze przeciwko pactom wazą się tego y pokoy targaią miedzy tymi Panstwy. Jednak ieslyby łaski Jego K. Msci zabiegaly, wieznie powracaly, y szkody wszytkie nagrodzily, mogą sobie połasce Jego K. Msci obiecowac, to co iest słusznego, y co przedtym miewaly.

Nadsłuchywac też o Woisku Hanskięm y Szangierewym iesly iuż ku Nieprowi przysly, wiec y o zamysłach dalszych strony budowania tego Zamku na Nieprze.

Niewadzi y opowodzęniu Tureckim z Persami pytac się.

Sprawiwszy to v Hospodara, prosic go aby przyiacielsko pomogł, zeby v Capitan Pasze iako naprędzey audientia bydz mogła, naktorey pozalecęniu chęci przyacielskiey powiedziec, ze maiąc poselstwo tymi dniami od Hospodara Wołoskiego dowiedział się tu w Oczakowie o bytnosci Capitan Pasze, y zdobrego zdrowia iego się cieszy, y rad tęmu, ze znim iako sczłowiekięm wielkim, mądrym, y vwaznym, vmowic się otym moze, co pokoy spolny obchodzi, y spolnie otym pomyslyc y postarac się, aby to co się wyszpociło znowu wrazie swey stanąc mogło. A niemnieyszy stąd biore pochop zem widział od Pasze v Posłanca Hospodarskiego list do Krola Jego Msci ktory mię tu na Vkrainę z Woiski swymi, dla zatrzymania s Cesarzem Tureckiem pokoiu zesłac raczył, dla czego pewięnęm, ze y Pasza tu ziachał, stey tedy miary posyłam y Posła mego do niego, proponuiąc to, aby pilnie wto weyrzał, coby przeciwko pactom bydz miało. A wprzod mowic strony Zamku na Nieprze. Ze zachodzą nas wiadomosci, isz, ten Zamek Pasza budowąc chce, co isz przeciwko pactom iakosię to iuż wyzey declarowało expostułowac znym oto, y powiedziec, ze na samy tylko głos tey nowiny, nietylko Kozacy, ale wszytka Vkraina, tak się ruszyła, iako to wyzey Hospodarowi się powiedziało, y toż tu powtorzyc, nawięcey otym powiadac, ze się Vkraina y Kozacy, tym przyscięm iego wzruszaią y iedni Niepręm, drudzy polęm gotowi. Ale to lubo spracą zatrzymac się iescze moze, iesly prętko Tatarow vymie, y sam się bawic tu z Woiski niezechce. Niechze Pasza vpatruie, kto powodęm y przyczyną tego zamieszania, a zatym strzez Boze rozerwania pokoiu, miedzy Panstwy będzie. Myc poki mozem iescze chocz przes gwałt dzierzęmy Kozaki, aby w Panstwach Tureckich szkod nie czynily, ale gdzie sam Pasza, tych rzeczy, ktore są occasią do niezgody, nievprzątnie, trudna to będzie tak wielkie Szalonych Kozakow y Vkraincow kupy y Woiska, ktore y Ziemią y morzęm gotuią się zatrzymac. Zawczasu tedy tęmu zabiegac potrzeba, aby im to zgłowy wybic rospusczęniem Woisk y poniechaniem tych strony budunku zamysłow, vkazac to iasnie, ze Pasza otym nie mysly, do tego Tatary vprzątnąc, aby tu nieprzychodzily, bo y my stym Woiskięm, ktorym Kozaki skromic by potrzeba, musielybysmy tu zostac, maiąc na Tatary oko, ktorzy iako iest wiadomosc znowu gotuią się do Corony. Prosic Pasze aby znich sprawiedlywosc vczy-

niona Jego K. Msci była, zato ze mimo pacta, w Panstwa Jego K. Msci wpadaią, y napotym te inuasie ich impediowane były [1]).

Bibljoteka Jagiellońska, Cracovia. mss. 211, f. 461.

Instruction donnée à Monsieur Witkowski, envoyé auprès du Hospodar et du Capitan-Pacha.

Personne ne saurait prouver qu'on eût donné tant à l'Empereur de Turquie qu'aux Tartares, le moindre prétexte de rompre l'amitié, parce que Sa Majesté Royale daigne observer strictement et sérieusement les traités conclus avec eux; tandis que, de leur part, au lieu de l'amitié jurée, Sa Majesté souffre d'incessantes incursions dans ses Etats et une grande ruine de ses sujets; cependant, me conformant aux intentions de Sa Grâce le Hospodar, dont j'accept avec reconnaissance les conseils amicaux, je me suis laissé amener à envoyer un délegué auprès de Sa Grâce; je n'avais pas, il est vrai, l'intention d'interrompre la marche si nécessaire avec les troupes de Sa Majesté Royale et de m'arrêter en route, parce que je n'avais pas en vue seulement d'assurer la paix en Ukraïne, mais encore d'empêcher toutes les entreprises nuisibles, projetées par les voisins malveillants de la Couronne; cependant, assuré par Sa Grâce le Hospodar que, jusqu'au retour de mon délégué, l'ennemi n'entreprendrait rien d'hostile, je me suis laissé amener à attendre la réponse sur le lieu même où l'envoyé de Sa Grâce le Hospodar m'avait trouvé; mais, comme il n'y a rien de plus précieux que le temps et comme je ne veux pas en perdre, j'ordonne à mon délégué de revenire au camp dans huit jours au plus tard et de prier, par conséquent, Sa Grâce le Hospodar de lui donner une prompte réponse.

Je m'étonne de ce que, contrairement aux stipulations claires et jurées des traités, le Capitan-Pacha avec les troupes turques, moldaves et valaques, se soit approché des Etats de Sa Majesté Royale et qu'il ait l'intention, comme on le dit, de construire sur la frontière un château, ce qui a provoqué une vive émotion chez les Cosaques et chez les habitants des confins, lesquels se sont confédérés et ont

---

[1]) Academia Română posedă o copie. Mss. 5241, f. 80—82.

envoyé me dire qu'ils y mettraient plutôt leurs têtes que de permettre cette construction ; on ne saurait arrêter cette agitation et ce ne serait pas notre faute mais celle de Sa Grâce le Pacha si la paix était rompue, dans le cas où il voudrait maintenir son intention et ne retirerait pas les troupes turques ; en effet, les Cosaques, ayant appris cela, ne veulent plus obéir à leurs supérieurs, institués par Sa Majesté le Roi et se proposent de faire une expédition par le Dniepr.

Il faut aussi que le délégué s'informe avec soin pour savoir qu'est-ce que le Pacha et les Tartares veulent de nous et particulièrement si les Tartares exigent les cadeaux habituels ; il faut alors répondre que sont indignes des cadeaux et de la faveur de Sa Majesté le Roi ce qui introduisent dans les Etats de Sa Majesté une guerre par le sang et par le feu et se livre aux pillage, que le bon Dieu est juste et qu'il leur donne la récompense méritée ; que, au contraire, il faut que le Pacha, s'il en a le pouvoir, fasse justice sur eux pour avoir agi contre les traités et troublé la paix entre les deux Etats. Cependant, s'ils tâchaient de mériter la faveur de Sa Majesté Royale, s'ils se conduisaient bien et réparaient les dommages qu'ils ont causés, [et restituaient les prisonniers] ils pourraient espérer en la bienveillance de Sa Majesté et obtenir ce qui est juste et ce qu'ils obtenaient auparavant.

Le délégué doit s'informer également si les troupes du Khan et de Szan-Ghereï sont déjà arrivées au Dniepr et quelles sont les intentions ultérieures au sujet de la construction du château en question sur le Dniepr.

Il ne nuirait pas, non plus, de s'informer quels sont les résultats de l'action des Turcs contre les Persans.

Après avoir accompli tout cela chez le Hospodar, il faut demander son concours amical pour que l'audience chez le Capitan-Pacha puisse avoir lieu le plus tôt possible. A cette audience, après l'avoir assuré de nos sentiments amicaux, il faut dire qu'ayant appris, par un messager du Hospodar de Moldavie, la présence du Capitaine-Pacha à Otchakov, je me réjouis de ce qu'il se porte bien et je suis content de pouvoir traiter avec lui, qui est un homme considérables, sage et raisonnable, de tout ce qui concerne la paix et de rechercher et décider, en commun avec lui, des mesures pour remettre en ordre tout ce qui s'en est écarté. J'en suis aise d'autant plus que j'ai vu, entre les mains du messager du Hospodar, une lettre du Capitan-

Pacha à Sa Majesté le Roi qui a daigné m'envoyer ici en Ukraïne avec des troupes pour maintenir la paix avec l'Empereur de Turquie ; je suis donc sûr que le Pacha aussi est arrivé ici dans le même but ; par conséquent, je lui envoie mon délégué pour lui proposer d'examiner avec soin tout ce qui serait contraire aux traités. Le délégué parlera d'abord au sujet de la construction d'un château sur le Dniepr. Il dira que nous avons appris que le Pacha aurait l'intention de construire le château en question ; ce serait contraire aux traités, comme il est expliqué plus haut ; il faut donc traiter ce sujet avec le Pacha et lui dire que ce bruit seul a provoqué une grande émotion non seulement parmi les Cosaques, mais, en général, parmi tous les habitants des confins, ainsi qu'on l'a expliqué au Hospodar ; il faut répéter tout cela et insister particulièrement sur ce fait que l'arrivée du Pacha a soulevé l'Ukraïne et les Cosaques et que l'on projette des expéditions, les unes par le Dniepr, d'autres par la terre ferme. Cependant, quoique, avec peine, on pourrait arrêter ce mouvement, si le Pacha réprimait sans tarder les Tartares et ne restait pas ici avec ses troupes. Que le Pacha réfléchisse à qui serait la faute de ces troubles et, Dieu en préserve, de la rupture de la paix entre les deux Etats. Tant que nous pouvons, bien qu'avec une grande peine, nous retenons encore les Cosaques, pour qu'ils ne fassent pas des dommages dans les provinces turques ; mais, si le Pacha lui-même ne met pas fin aux faits qui provoquent la discorde, il sera difficile de retenir les bandes affolées et les troupes de Cosaques et d'Ukraïniens qui se préparent à des expéditions par terre et par mer. Il faut donc prendre à temps des mesures pour les en dissuader ; il faut licencier les troupes turques et abandonner le projet de la construction susmentionnée ; il faut prouver à l'évidence que le Pacha n'y pense pas et réprimer les Tartares pour qu'ils ne viennent plus ici ; parce que, dans le cas contraire, nous devrions aussi rester ici, et, au lieu d'employer les troupes à la répression des Cosaques, surveiller les Tartares qui, d'après les renseignements que nous possédons, se préparent à envahir de nouveau la Couronne. Il faut prier le Pacha que justice soit faite à Sa Majesté Royale contre les Tartares qui, malgré les traités, font des incursions dans les Etats de Sa Majesté, et que, désormais, ces incursions leur soient défendues.

Acad. Rom. mss. 5241, f. 75—79.

ANEXA II

Mijloacele întrebuințate de Barnovschi față de Capitan Pașa, pentru a apăra interesele polone.

Varșovia, 5 August 1627.

Naiasnieiszy Mlciwy Krolu Panie a Panie moi Mlciwy.

Wywodzi się iako baczę z mniemania Hospodar Jego Mc. Wołoski, iako W. K. M. Pąn moi Mlciwy zlistu iego wyrozumiesz, a szerzey z rellatiey poslanca tego, ktorego expedit abys W. K. M. kazał wysłuchac: powierzyc się bowiem do mnie listowi wszystkiego dla roznych respectow niechciał. Atoli to effecit (a zda mi się rem magnam et reipublicae vtilem praestitit) ze zraził Capitąn Baszę zbudowania Zamku y Sąmsiedzctwa z tego: y to, ze do tąd Tatarowie z Krymu się nieruszyli, ea dexteritate vsus est. Skoro przypłynął Capitąn Basza we czterdziestu szesci Galerach, poszedł przeciwko nięmu wszesci tysięcy Woiska, chciał tęnze Capitąn, zeby go na Galerach przywitał, vczynic tego nie dowierzaiąc niechciał, w namiocie witał, przy tey audientiey niebył iedno Hospodar, Capitąn Basza, a Marszałek Hospodarski. Pokazał mu naprzod impossibilitatem budowania Zamku, pokazał y pericula ktoreby ztąd mogły sequi, wspomniał y to ze nowina oraz zroznymi y potężnymi Sąmsiady woiowac W. K. M. a zawsze feliciter. Przytoczył swiezy przykład Chocimski: replicował na to, ze Krol Polski iest teraz implicatus grani bello z Gustawęm: na co Hospodar, ze to Nieprzyiaciel słaby, ze się W. K. M. sczęsci, ze zrazono tak wielie Woiska iego; vdał y to ze Gustawa postrzelono, y postrzelony zmarł. O gotowosci zas Woiska W. K. M. vkrainym, o byciu P. Podczaszego, y o roskazaniu W. K. M. aby się osm Woiewodztw ruszyło razem przeciwko tęmusz Baszy szeroko wywodził. Permotus metu, radził się Basza coby miał ztym czynic, vdawaiąc przed nim, ze wielki sumpt prowadzi, na kazdy miesiąc na wszystkie galery wychodzi trzynascie tysięcy czerwonych złotych, zaczym iezeliby tęn sumpt bez pozytku miał podiąc, musiałby periculum vitae pati. Odpowiedział na to Hospodar, ze niema inszego remedium na to (bo tak małym Woiskiem trudnoby miał co sprawic, bo unas niema więcey szesci tysięcy Turkow wszystkich) iedno to, zeby do Krula Jego Mci pisał, prosząc o posła do potwierdzęnia pactow, a interim zeby zatrzymał Woisko Tatarskie.

Jedzie tedy z listami do W. K. M. y od tego Baszy, y od Hospodara. Z listu od hospodara do mnie pisanego, ktory W. K. M. posyłam, wyrozumiałem to, isz tego zyczy abys W. K. M. do niego dla zawarcia tractatow zesłał. Niezda mi się bydz e dignitate W. K. M. poniewasz tez nie sąm Cesarz pisze: aleby Jego Mc. Pąn Canclerz albo Jego Mc P. Hetman, kogo swego, iako ministri ad ministrum zeslali. Oddaie... Z Warszawy 5 Augusti 1627.

Iscăleşte castelanul din Sieradz

Mss. 211, f. 479. *M. Przerembski*

Traducerea.

Prea strălucite, milostive rege, domnul meu milostiv.

După cum văd, din părerea Domniei Sale Domnului moldovean rezultă — precum Măria Ta, domnul meu milostiv vei înţelege din scrisoarea lui şi mai pe larg din relatarea trimisului acestuia pe care l-a expediat pentru ca M. T. să porunceşti să fie ascultat — că n'a voit, din anumite consideraţii, să scrie totul în scrisoarea către mine. Totuşi, a făcut aceasta (şi mi se pare că a făcut un mare şi folositor lucru pentru republică) că a descurajat pe Capitan Paşa să mai clădească castelul şi din această vecinătate şi s'a folosit de această abilitate că Tătarii nu s'au mişcat până acum din Crimeea. De îndată ce a venit Capitan Paşa cu 46 galere, s'a dus în întâmpinarea lui cu 6.000 soldaţi. Acelaşi Căpitan voia ca să fie salutat pe galere. [Barnovschi], neavând încredere, n'a voit să facă aceasta, şi l-a salutat în cort. La această audienţă n'a fost decât Domnul, Capitan Paşa şi vornicul domnesc. [Barnovschi] i-a arătat mai întâi imposibilitatea clădirii castelului, a mai arătat şi primejdiile care ar putea să urmeze de aici, a amintit şi acest fapt nou că M. T. se luptă totdeauna cu succes cu feluriţi puternici vecini. A citat proaspătul exemplu dela Hotin. La aceasta, [Capitan Paşa] a replicat că regele Poloniei este acum prins în războiul cu Gustav. La care lucru Domnul [a replicat] că acesta-i un duşman slab, că M. T. ai izbutit să învingi multă armată a lui; a adăugat şi aceasta că Gustav este împuşcat şi împuşcat a murit. Iar despre pregătirea armatei M. T. din Ucraina, despre sosirea domnului paharnic şi despre ordinul M. T. ca opt voevodate

să pornească împotriva aceluiași pașă, a vorbit pe larg. Inspăimântat de frică, pașa a cerut sfatul ce ar avea de făcut cu acesta, declarându-i că suportă o mare cheltuială; pe fiecare lună, pentru toate galerele, cheltuește 13.000 zolți roșii și dacă s'ar încărca cu această cheltuială fără de folos, ar trebui să-și primejduiască vieața. La aceasta a răspuns Domnul că nu-i alt leac la acest lucru (căci cu o atât de mică armată cu greu ar putea face ceva, căci la noi nu sunt mai mulți de 6.000 Turci în total) decât ca să scrie către M. S. Regele, [și] rugându-l pentru un sol relativ la întărirea pactelor și în acelaşi timp ca să oprească armata tătărască. Prin urmare merge cu scrisori la M. T. și dela acest pașă și dela Domn. Din scrisoarea Domnului adresată mie [și] pe care o trimit M. T., am înţeles că dorește ca M. T., pentru încheierea tratatelor, să trimiți la el. Nu mi se pare că e demn pentru M. T., căci, de asemenea, nu scrie sultanul singur. Dar Domnia Sa Domnul Cancelar sau Domnia Sa Domnul Hatman să trimită pe cineva din ai lor ca dela demnitar la demnitar... Din Varșovia, 5 August 1627.

ANEXA III

Marele Logofăt Dumitrașcu și Marele Postelnic Ionac în calitatea de înlocuitori ai lui Barnovschi în timpul lipsei acestuia din Moldova, reclamă starostelui de Camenița, un furt de boi.

Iași, 5 August 1627.

Jasnie Wielmozny Msciwy Panie Starosto Kamyniecky.

Będąc W. M. nasz Msciwy Pąn Starostom Pogranicznym, niemny tesz wiedząc o przyiazny ktorą W. M. nasz Msciwy Pąn masz z Jego Kską Mscią w ktorego niebytnosci teras nastolycisie do W. M. naszego Msciego Pana oznaimuiąc W. M. naszemu Msciemu Panu, o wielky szkodzie ktorą poniesly tak kupci, [cuvânt șters], nateraznieyszim Jarmarku Jazłowieckym od Jego Msci Pana Tyszkiewyca wzabraniu szesciset Wolow, dliaczegoby to vczinił, W. M. nasz Msciwy Pąn raczysz dobrze otym wiedziec, ysz stado kradzione od Turkow znowu Turci jako swoie odiely y dliatego teras ubodzy liudzie szkodowac maią barzo niesłuszna przed Jarmarkiem Pan Podstarosci Jasłowiecky nakilka niedeł pisał sam do M[neciteț] aby

naten Jarmarek iako naiwięci kupcuw *(sic)* zaciągaly, upewniaiąc ich wszeliakym bespieczenstwem y pokoiem, co wydzac kupci, nato pisanie na Jarmarek skupiamy swemy teras pobrały woły iedne Tureckie, drugie Panskie, aczesc tesz y kupieckie; aysz teras do Jego Ksky Msci ydzie wposelstwie Pąn Kosztin Poscielnyk wtory, prosiemy W. M. naszego Msciego Pana rac W. M. nasz Msciwy Pan otim oznaimyc Jego Ksky Msci, gdziesmy otim teras posłaly do Hospodara Jego Msci a stim sie W. M. naszemu Mscimu Panu declaruiemy ze sam Turc ikarawąn ktory teras ydzie s Turek oprzec maią puky sie te woły wszystkie niewruca, y bendzie to większą szkodą kupieckym liudziom. Oddawpmy sie przitim łasce W. M. naszego Msciego Pana z Jas die 5 Augusti anno 1627.

W. m. naszego Msciego Pana vprzeimie
zycliwy y służyc chętny
Dumitraszko Logophet Wielky
Jonaky Poscielnik Wielky
Administratorowie Ziemie Mołdawsky.

Mss. 211, f. 481.

Traducerea.

Strălucite, preaputernice, milostive Domnule staroste de Cameniţa.

Domniata domnul nostru milostiv, fiind staroste de graniţă şi chiar cunoscând prietenia pe care d-ta domnul nostru milostiv o ai cu M. S. Regele, în lipsa căruia, acum, din capitală anunţând pe d-ta, domnul nostru milostiv, [aducem la cunoştinţa] d-tale, domnul nostru milostiv marea pagubă pe care au suferit-o atât negustorii..., la bâlciul de acum din Jazłowiec, din partea dumnealui domnul Tyszkiewicz, prin luarea a şase sute de boi. De ce a făcut aceasta, d-ta domnul nostru miloştiv, binevoeşti să ştii bine despre aceasta că turma furată dela Turci din nou Turcii, ca proprietatea lor, au luat-o şi de aceea acuma, oamenii săraci, au să sufere o pagubă foarte nedreaptă. Cu câteva săptămâni înainte de bâlci, singur d-l vicestaroste din Jazłowiec a scris către M... pentru ca să atragă la acel bâlciu cât mai mulţi negustori, asigurându-i de toată siguranţa şi liniştea. Văzând negustorii această scrisoare, am îngrămădit ale noastre la bâlci. Acum ne-au luat boii, unii turceşti, alţii boereşti, şi o parte chiar,

negustorești. Iar acum merge în solie la M. S. Regele, d-l Costin, postelnic al doilea. Rugăm pe d-ta, domnul nostru milostiv, binevoește d-ta domnul nostru milostiv să înștiințezi despre aceasta pe M. S. Regele, căci pentru aceasta am trimis acum la domnia sa Domnul. Iar cu aceasta, aducem la cunoștința d-tale domnul nostru milostiv, că Turcii vor opri convoiul de negustori care acum pleacă din Turcia, atât timp cât nu vor fi restituiți toți boii, și va fi acest fapt o mai mare pagubă pentru oamenii negustori. Cu aceasta, ne încredințăm favoarei d-tale domnul nostru milostiv. Din Iași, 5 August 1627.

Domniei-tale domnului nostru milostiv,
politicos, binevoitor și gata de serviciu
Dumitrașcu, mare logofăt
Ionac, mare postelnic
Administratori ai pământului Moldovei.

ANEXA IV

Castelanul Cracoviei, Gheorghe Zbarazki, detaliază regelui felul cum a tratat Barnovschi cu Capitan Pașa. Propunerile castelanului pentru ca Barnovschi să nu sufere nimic.

Cracovia, 8 August 1627.

Naiasnieyszy Msciwy Krolu Panie Panie moy Msciwy.

Czwarty dzień temu iako mi list przyniesiono Hospodara Wołoskiego pod Oczakowem pisany, kiedy się iuz z Bałtadzi Baszą był złączył, wktorym pisze ze Turkom dissuadował budowanie tego Zamku, iesliby się to pokazało, iz to iest grunt Coronny, gdzie go Turcy zakładac chcieli, tylko iz tego potrzebuią zebys W. K. M. nato mieysce kogo wysłać raczył na vznanie co prędzey, y ze otym Poslańcow swoich do W. K. M. posłał, zaczym y do mnie tez pisał prosząc zebym W. K. M. persuadouał y radził, zebys tego zwlekać nie raczył: wypisał przytym y potęgę Turecką, opowiedaiąc zyczliwosć swoię większą przeciwko Chrzescianom nizli przeciwko Poganom, y ze wto zechce potrafic, aby się pokoy miedzy tymi dwiema Państwy nie targał: zdało mi się tedy przestrzeć wtym W. K. M. Pana mego Msciwego, com y wybaczył, y co wiem pewnie, quo astu y Bałtadzi Basza y Hospodar czyni, a naprzod to W. K. M. za rzecz

pewną racz wiedzieć, ze Turcy tam barzo słabo przyszli, nie było ludzi piąciu Tysięcy więcey, y to barzo lichich, bo mąm dwu Sług swoich własnych, zktorych ieden Wołoskiemu a drugi Multanskiemu Hospodarom słuzą, y są w Woysku pod Oczakowem z niemi, tylko proszę abyto było wmilczeniu, y ci mi daią znać o wszystkiem, bo Pers do tych czasow victoriosus nieda się im roskurczyć, ale Bałtadzi Basza boiąc się barzo Kozakow, aby nań teraz pod Oczakowem nie natarli, szuka przez Hospodara Wołoskiego, zeby choć speciem iakąś nowych tractatow, bytez y naypodleyszych mogł miedzy W. K. M. a Panem swoim vczynic, y wrzeczy tę diferentię vspokoiwszy, honesta occasione wrocić się nazad, y vdać to y Porty za wielką przysługę iako obyczay ich iest, a Hospodar zas Wołoski nieborak ktorenu oskurę idzie, szuka v tego Baszy przysługi przes to, zebybył pewien zywota, gdyz teraz iest v Turkow w ręku. Rozumiałbym tedy zętym kształtem by się Hospodarowi dogodzić mogło, ktorego przecię ochronić trzeba salua Rpca ztamtey strony zebys W. K. M. raczył zakazać Panu Chmieleckiemu, aby się wzadnę tractaty ywzadnę Commisię nie wdawał, tylko simpliciter powiedział, ze W. K. M. y Rpta masz dostateczny pokoy z Caesarzem Tureckiem, vczyniony przez zawarcie Pakt nieboszczyka Bratka moiego, y confirmowanie dzisieyszego Caesarza Tureckiego, ywiadoma rzecz ze natey tu stronie Dniepru od nas, ktory brzeg iest Coronny, y dzieli Ordę od Polski, nie wolno salua pace zadnych zamkow budowac, ani natę tu stronę przechodzić: aprzytym zebys roskazać raczył napisać do Kozakow Zaporoskich surowo zeby niwczym nie smieli Turkow zaczepiać, iesliby Zamku nie zakładali, tylko zeby strzegli, poki az Turcy obeydą precz ztamtąd, tedy to samo zawielką przysługę stanie Hospodarowi. Oddaię przytym... W Krakowie die 8 Augusti 1627.

Iscăleşte castelanul Cracoviei
Gheorghe Zbarazki

Mss. 211, f. 485.

Traducerea.

Prea strălucite rege, domnul meu milostiv.

Sunt patru zile de când mi s'a adus scrisoarea Domnului moldovean scrisă din Oceacov, când se unise deja cu Baltagi Paşa; în care [scrisoare] scrie că a sfătuit pe Turci să nu clădească acel castel dacă

s'ar arăta că este pământ al coroanei acolo unde Turcii vreau să-l clădească — numai că M. V. trebue să binevoiască să trimită cât mai repede, în acel loc, pe cineva, pentru recunoaștere — și că a trimis pentru aceasta solii săi la M. V. pentru care lucru și mie de asemenea mi-a scris, rugându-mă ca să conving și să sfătuesc pe M. V. ca să binevoiască să nu zăbovească aceasta. De altfel ne-a descris și puterea turcească, afirmându-și mai marea sa bunăvoință față de creștini decât față de păgâni și că vrea astfel să reușească ca pacea dintre cele două State să nu se rupă. Atunci mi s'a părut [că trebue] să avertizez în această chestiune pe M. V. domnul meu milostiv, despre ce am observat și despre ce știu cu siguranță, cu care șiretenie activează și Baltagi Pașa și Domnul, și mai întâi M. V. binevoiască să știe ca un lucru sigur, că Turcii au sosit acolo foarte slabi, nu erau mai mult de 5000 oameni și aceștia de foarte proastă calitate. Căci am doi servitori ai mei proprii, dintre cari unul slujește Domnului moldovean și al doilea celui muntean și sunt cu ei în armata dela Oceacov, numai mă rog ca aceasta să rămâe în secret [1]), și aceștia mă înștiințează despre tot. Căci Persanul victorios până acuma nu se dă bătut, dar Baltagi Pașa, temându-se mult de Cazaci ca să nu-i atace acum la Oceacov, caută să poată, prin Domnul moldovean, să încheie într'un fel oarecare, noi tratate, fie chiar și cele mai rele, între M. V. și stăpânul său, și acest diferend fiind aplanat în fapt, să se întoarcă înapoi în mod onorabil și să prezinte acest lucru la Poartă ca un mare merit, după cum le este obiceiul; iar bietul Domn moldovean căruia pielea îi este în joc, caută favoare la acest pașă prin aceea ca să fie sigur de vieață, pentrucă acum este în mâna Turcilor. Deci aș înțelege că în acest fel ar putea fi satisfăcut Domnul, pe care, republica doar, din cealaltă parte, trebue să-l apere, ca M. V. să binevoiască să poruncească domnului Chmielecki să nu se amestece în niciun tratat și în nicio comisie, ci simplu să spue că M. V. și republica aveți îndestulătoare pace cu sultanul turcesc, făcută prin încheierea pactului răposatului frățior al meu și prin întărirea actualului împărat turcesc. Și e un lucru cunoscut că de această parte a Niprului spre noi, țărm care este al coroanei și desparte Oarda de Polonia, nu-i voie în timp de pace să se clădească deloc castele,

---

[1]) Cuvânt după cuvânt: în tăcere.

nici să se treacă de partea aceasta. Şi în afară de aceasta [M. Ta] binevoiască să dea poruncă să se scrie cu severitate Cazacilor zaporojeni pentru ca în nicio chestiune să nu îndrăznească să provoace pe Turci, dacă nu clădesc castelul, numai să vegheze până ce Turcii vor pleca de acolo. Atunci va fi tot spre marele merit al Domnului. Recomand... Cracovia, 8 August 1627.

ANEXA V

Barnovschi comunică lui Maximilian Przerembski amănunte în legătură cu Şahin-Ghirai.

Iaşi, 8 Aprilie 1628.

Od hospodara wołoskiego Mirona Bernawskiego do pana Maxymiliana Przerębskiego kasztelana sieradzkiego, z Jass 8 Aprilis 1628.

Przeszedszy Szahin-Ghiraj sułtan Dniestr w niedzielę przeszłą z sześcią tysięcy wojska tylko samego dworu swego i hańskiego, gdyż Czerkiesów i inszych Tatarów nieśmiał z sobą brać, w polach po wszystkich przechodach i przeprawach postawił był straże swe, aby mógł gdzie Kantemira upilnować; gdzie straż jego napadła na szpiegi Kantemirowe, których trzech było, i poimawszy je dostał od nich języka o Kantemirze, gdzie się obraca, za którym zaraz w też tropy poszedł [1]).

Traducerea.

Dela voevodul moldovean Miron Barnovschi către d-l Maximilian Przerembski, castelan de Sieradz, din Iaşi, 8 Aprilie 1628.

In dumineca trecută sultanul Şahin-Ghirai a trecut Nistrul cu şase mii de soldaţi aparţinând numai armatei curţii sale şi a hanului, deoarece n'a îndrăznit să ia cu el pe Cerchezi şi pe alţi Tătari. In câmpii şi-a pus străjile sale pe la toate potecile şi trecătorile (vadurile), pentru ca să-l poată supraveghia pe Cantemir. Straja lui a dat peste spionii lui Cantemir cari erau trei, i-a prins şi a aflat dela ei despre Cantemir pe unde umblă. După care informaţie, îndată s'a dus pe urmele lui.

---

[1]) Stanisław Przyłęcki, *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich*, XVII. wieku, Lwów, 1842, p. 22. Vezi şi mss. 209/II păstrat în Biblioteca Ossolineum din Lwów, f. 333.

ANEXA VI

Castelanul din Sieradz, Maximilian Przerembski, comunică regelui polon cum a decurs întrunirea cu delegaţii moldoveni dela Braż în legătură cu nemulţumirile supuşilor celor două ţări, şi ce amănunte a căpătat dela Barnovschi despre Şahin-Ghirai şi Gavril Bethlen.

[Braż ?], 6 Mai 1628.

Od pana Maxymiliana Przerębskiego kasztelana sieradzkiego do Króla Jego Mości. 6. Maja 1628.

Z roskazania W. K. M., pana mego miłościwego, w przeszły poniedziałek stawiliśmy się na kommissyją dla pomiarkowania krzywd tak obywatelów koronnych, jako i hospodara Jmci Wołoskiego. Fundowaliśmy jurisdyktią naszę na Braże, właśnie przeciw Chocimowi, której nikt nie impugnował, tylko pan Tyszkiewicz chcąc wnosić protestatie przeciw nam. Te iż fundamentu niemiały i authoritati majestatu W. K. Mci. contrariabantur one odciąwszy, zaczęliśmy akt ten more solito z ukontentowaniem wielkiem obywatelów wołoskich, przy bytności kommisarzów, ludzi zacnych p. Dżiegi dwornika wielkiego, i. p. Hawrelasa szwagra hospodara Jego Mości. Z temi in opere infiniti laboris dla trudności spraw przyjdzie te, które sapiunt violationem pactorum i securitatem pacis publicae, odprawić, a minutiora, przykładem innych dawnych kommisii, na inszy czas ex consensu partium odlożyć. Ciż pp. kommissarze remotis arbitris referowali nam imieniem hospodara J. Mci. requirując tego po nas, żebyśmy o tem na przestrogę W. K. Mci., pana mego miłościwego, oznajmili, i zda się nam to za rzecz potrzebną, jakoż jacula praevisa minus feriunt. Szahin-Giraj świeżo na wyjeździe kommissarzów pisał do hospodara Jmci., i odkrył się z myślami swemi, których przedtem tail, dając trzy przyczyny przyjścia swego. 1 mo. Żeby mógł Kantemiera jakimkolwiek sposobem zachwycić. 2 do. Że żal na nim to wycisnął i wyciska, aby nieznosił tego contemptu ani on, ani han, ztąd że na list hański ani responsu, ani posłańca od W. K. Mci. niewyprawiono, że upominków praetendowanych nieoddano, utyskując na hospodara, że on był authorem pisania hańskiego z strony pokoju do W. K. Mci., i deklarując się w tymże liście (jeśliże upominków nie oddadzą), więźniów tych, których poimano przy Nuradinie, nieprzywrócą: że się chce spiknąć z Ga-

borem, który słał do Krymu posły inwitując hana in societatem belli. Przydał też w tymże liście to: tymże go sposobem zaciąga Moskwa przeciw koronie polskiej; res periculi plena, racz W. K. M. pan mój miłościwy, uważając to, obmyślawać, jakoby się mogło huic malo obwiare. Ja też odprawiwszy kommissyją, a postarawszy się o jakie viaticum na drogę stawię się jako najprędzej do posług W. K. M., pana mego miłościwego. Oddając na ten czas i t.d. [1]).

Dela d-l Maximilian Przerembski, castelan de Sieradz, către M. S. Regele, 6 Mai 1628.

Din ordinul M. V. Domnul meu milostiv, ne-am prezentat lunea trecută la comisia pentru repararea nedreptăţilor atât ale cetăţenilor coroanei cât şi ale dumnialui Domnului moldovean. Jurisdicţia noastră pe care nimeni n'a atacat-o, ci numai d-l Tyszkiewicz a voit să ridice plângeri împotriva noastră, am stabilit-o chiar în faţa Hotinului, la Braż. Că aceste [plângeri] erau neîntemeiate şi ele micşorau şi contrariau autoritatea M. V. regale. Am început acel act după obicei, spre marea mulţumire a cetăţenilor moldoveni, în prezenţa comisarilor, oameni cinstiţi, a domnului Ghianghea mare vornic şi a domnului Gavrilaş, cumnatul M. S. Domnului. Cu acestea, pentru greutatea chestiunilor, cu mare muncă vor ajunge să fie discutate chestiunile care se raportă la violarea pactelor şi la siguranţa păcii publice, iar cele mai puţin însemnate, după exemplul altor comisii mai vechi, cu aprobarea părţilor, să le amânăm pentru alt timp. Indepărtând martorii, aceşti domni comisari ne-au referat în numele Domniei sale Domnului, cerând aceasta dela noi, ca să înştiinţăm ca un avertisment pe M. V. domnul meu milostiv şi ni se pare acest fapt ca un lucru folositor, căci jacula praevisa minus feriunt. De curând, la plecarea comisarilor, Şahin-Ghirai a scris d-sale Domnului şi şi-a dat pe faţă gândurile pe care mai înainte le ascundea, dând trei motive ale sosirii sale: 1) Ca să poată într'un fel oarecare să pue mâna pe Cantemir; 2) Că l-a apăsat jalea şi-l apasă, pentru ca nici el nici hanul să nu sufere acest dispreţ, că de aici, la scrisoarea hanului, nu s'a trimis nici răspuns nici sol dela M. S. Regele, că nu s'au dat darurile pretinse, plângân-

[1]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 22—23. Mss. 209/II, f. 333—334.

du-se împotriva Domnului [Moldovei] că el a fost autorul scrisorii hanului către rege în privința păcii, și declarând în aceeași scrisoare (dacă nu vor da darurile), că nu vor înapoia prizonierii cari au fost luați la Nuradin; că vrea să se întâlnească cu Gabor care a trimis soli în Crimeea, pentru a pofti pe han in societatem belli. In aceeași scrisoare a mai adăogat și aceasta: prin același mijloc îl atrage Moscova împotriva coroanei polone, lucru plin de primejdie. Binevoiască M. V. domnul meu milostiv — luând aceasta în considerare — să gândească cum se poate evita acest rău. Eu, de asemenea, ținând comisia și străduindu-mă să găsesc cele necesare pentru drum, voi fi cât mai repede la servirea M. V., domnul meu milostiv. Recomandând...

ANEXA VII

Barnovschi se plânge regelui polon că, împotriva tratatelor, Cazacii continuă prădăciunile în Turcia. Fiindcă a mijlocit pacea și e garant al ei, Turcii nemulțumiți îl acuză. Cere regelui să ia măsuri.

Iași, 9 Iunie 1628.

Od Mirona Bernawskiego, hospodara wołoskiego, do Króla Jego Mości. W Jasiech 9 Junij 1628.

Dziś trzeci dzień wrócili się do Jass z Carygrodu posłowie moi, którzy oddali mi niemało listów, pełnych żalu wielkiego i uskarzania się; na Kozaków zaporowskich, o to że niedawnych czasów na morze wpadszy, aż o państwa tureckie oparli się, gdzie szkody wielkie poczynili, i po dziś dzień czynić nieprzestają: niepomniąc ani na tak wiele surowych zakaz W. K. M., pana m. miłościwego, ani na pacta pacis, i przed tem toties i teraz świeżo utwierdzone. Wszystkę winę na mię nieprzyjaciele walą, utyskując i bardzo amarykując, żem ja ich niepewnym pokojem ułagodził. Uniżenie a wielce proszę, abyś W. Kr. Mść, pan mój miłościwy, przez kogo swego jako najprędzej a najgruntowniej insolencyom takowym obwiare raczył: gdyż nietylko fides mea, ale też i salus et securitas państw W. Kr. Mci agitur. Dalsze rzeczy wiadomości godne posłowie moi tameczni W. K. Mci ustnie referować będą. Oddaję przytem uniżenie powolne posługi moje. W Jasiech dnia 9. Junii 1628 [1]).

[1] St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 23—24. Mss. 209/II, f. 272.

Traducerea.

Dela Domnul moldovean Miron Barnovschi către M. S. Regele. In Iași, 9 Iunie 1628.

Acum trei zile s'au întors la Iași solii mei dela Constantinopol, cari mi-au dat nu puține scrisori pline de mare durere și plângere asupra Cazacilor zaporojeni, pentrucă nu de mult au năvălit pe mare, oprindu-se chiar în statul turcesc unde au cauzat mari pagube și până azi nu încetează să facă. Ne luând în seamă nici atât de asprele ordine ale M. T., domnul meu milostiv, nici tratatele, întărite și mai înainte de atâtea ori și acum de curând. Dușmanii dau toată vina pe mine, plângându-se și jăluindu-se tare că eu i-am îmblânzit cu o pace nesigură. Cu umilință și mult mă rog ca M. T. domnul meu milostiv să binevoiască, prin cineva al său, să pue capăt cât mai repede și cât mai temeinic, unor astfel de obrăznicii; deoarece este în joc nu numai credința mea, ci de asemenea și salvarea și siguranța statelor M. T. Alte știri demne despre aceste lucruri vor fi aduse la cunoștința M. T., verbal, de solii mei de acolo. In același timp recomand cu umilință, serviciile mele ascultătoare. In Iași 9 Iunie 1628.

ANEXA VIII

Barnovschi cere lui Ștefan Chmielecki să împiedice călcarea tratatului cu Turcii, oprind prădăciunile pe teritoriul turcesc.

[?], 20 Iulie 1628.

Od hospodara wołoskiego Mirona Bernawskiego do pana Stefana Chmieleckiego. 20. Julii, Anno Domini 1628.

Snadna jest rzecz fortecę lubo potężną zepsować, ale kiedy przyjdzie naprawować i znowu dobrze fortifikować, już daleko większej pracy i trudności zażyć potrzeba: tymże sposobem o pokoju rozumieć się może, który z jaką trudnością niedawnych czasów między państwy króla J. Mci a cesarzem tureckim jest postanowiony, niejest tajno WM. memu miłościwemu panu: wiadomo i to jako święte i potrzebne postanowienie teraz niektórzy ludzie swawolni ladajako psują, wielkie szkody i spustoszenie w ziemi pogańskiej czyniąc, przeciwko paktom świeżo potwierdzonym od J. K. Mci. O co jako

na mię wszyscy poganie narzekają, mnie w tem winę dawając, jużem po kilka razy WMci oznajmił, i teraz z żalu wielkiego powtarzać muszę, wielce prosząc, żeby WMć wszelakim sposobem tantis malis mederi niezaniedbywał: gdyż nietylko o mnie gra idzie, ale i o gruntowny pokój korony polskiej i całość Rzeczypospolitej. Poimali Turcy z tej swawolnej kupy dwóch kozaków, jednego z majętności J. Mci pana wojewody kijowskiego z Raszkowa, drugiego z majętności J. Mci pana N. Wierzbickiego z Kublic. Wielce proszę, abyś WMść, mój mściwy pan, Ich Mciów i inszych pogranicznych listownie obwieścił, żeby takowych buntowników skutecznie hamowali, niedopuszczając na się serc nieprzyjacielskich drażnić, żeby potem co gorszego ztąd nieurosło. Niewątpię że WMść będąc tu na pograniczu dla zabiegania wszelakim niebespieczeństwom koronnym i temu pro authoritate sua, z dawnej przyjaźni swojej przeciwko mnie, nieomiszkanie zabiegać zechcesz, eliberując i fidem publicam w postanowieniu pokoju, i mnie dalszych pogańskich nieżycząc amaricatii. Co ja omni genere gratitudinis WM. zadziaływać winien zostanę. Oddając na ten czas i t. d. [1]).

Traducerea.

Dela voevodul moldovean către d-l Chmielecki, 20 Iulie, Anno Domini 1628.

Este un lucru uşor şi plăcut să strici o cetate puternică, dar când e vorba s'o repari şi din nou s'o întăreşti bine, trebue să foloseşti cu mult mai multă muncă şi trudă. In acelaşi fel poate să se înţeleagă despre pacea care, cu câtă osteneală a timpurilor nu de mult trecute, a fost stabilită între statele Majestăţii Sale şi împăratul turcesc, nu este un secret pentru milostivirea voastră şi acest lucru e cunoscut domnului meu milostiv ca un aranjament sfânt şi necesar. Acum unii oameni nebunatici strică rău [pacea], pricinuind mari pagube şi pustiire în ţara păgânească, împotriva pactelor de curând confirmate de Majestatea Sa. Pentru care fapt toţi păgânii se plâng de mine, în această chestiune dând vina pe mine; deja de câteva ori v'am înştiinţat şi acum, cu mare părere de rău, trebue s'o repet, rugându-vă mult, ca,

---

[1]) Stanisław Przyłęcki, *o. c.*, p. 28—29. Mss. 209/II f. 335.

prin orice mijloc, să nu neglijaţi, în atâtea nenorociri, să mă ajutaţi: deoarece nu e vorba numai despre mine ci şi despre liniştea fundamentală a coroanei polone şi integritatea Republicei. Turcii au prins din această sburdalnică bandă, doi Cazaci: unul de pe proprietatea din Raszków a Domnului voevod de Chiev, celălalt de pe proprietatea Domnului N. Wierzbicki din Kublice. Rog mult ca Dvs. Domnul meu milostiv să înştiinţaţi prin scrisoare pe aceşti domni şi pe alţii dela graniţă ca să înfrâneze cu succes pe astfel de răsculaţi, nepermiţând ca să se irite inimile păgâneşti, pentru ca pe urmă să nu iasă de aici ceva mai rău. Nu mă îndoesc că D-voastră fiind aici la hotar pentru prevenirea tuturor pericolelor împotriva Poloniei şi a autorităţii sale, din vechea sa prietenie faţă de mine, veţi binevoi, fără zăbavă să [le] preveniţi, salvând şi credinţa publică în stabilirea păcii şi pe mine de alte nedorite amărăciuni din partea păgânilor. Pentru care fapt voi rămâne îndatorat să mulţămesc în tot felul D-voastre. Recomandând...

ANEXA IX

Barnovschi comunică generalului din Podolia, Potocki, că Turcii şi Tătarii intenţionează să atace Polonia. Dă amănunte asupra lui Şahin-Ghirai.

[?], 30 Iulie 1628.

Od tegoż do pana Potockiego generała podolskiego [1]. 30 Julii 1628.

Dziś trzeci dzień przyniesiono mi tę wiadomość z Carygrodu od Capitibajow naszych, którzy mi oznajmują, że han nowy osiadł w Krymie, którego brat Kałgaj sułtan zaraz ma iść do Polski, zebrawszy potężne wojsko z Krymu, z Dobrucza i z Budziaków. Kienaanpasza już się przez Dunaj przeprawił, ale ten niewielkie ma wojsko, mało co nad tysiąc: jednak i ten chce się kupić pod Białogrodem Owo zgoła ta jest intentia nieprzyjacielska, żeby się tej krzywdy w Polsce

[1]) Mikołaj, naprzód starosta feliński, później pisarz polny koronny, nakoniec wojewoda bracławski, ojciec Stefana, który miał Mohylankę wojewodzankę mołdawska za żonę. Generał znaczy starostę.

mścili, którą mają od Kozaków, co koło Tekiniey wszędzie popustoszyli. Szahin-Giraj wyboczył ku Zaporożu po przegranej, zaczem pogaństwo rospędzili się ku Polscze; daj panie Boże żeby się ich żły umysł odmienił i do skutku nieprzyszedł: jednak trzeba w czas rzeczom zabiegać; przeto ja o tem niemieszkanie WM. [1]) oznajmuję, wielce prosząc żebyś WM., mój miłościwy pan, niezaniedbywał o tem dać znać królowi J. Mci, panu memu miłościwemu, a ja przyjdzieli co więcej nowego niezaspię w powinnósci swojej i jako najprędzej dam znać o wszystkiem WM. m.m. panu, któremu na ten czas i t. d. [2]).

Traducerea.

Dela acelaşi către d-l Potocki, generalul Podoliei [3]), 30 Iulie 1628.

Acum trei zile mi-a fost adusă această ştire dela capuchehaele noastre din Constantinopol cari mă înştiinţează că noul han s'a stabilit în Crimeea [şi] al cărui frate, sultanul Galga, adunând o puternică armată din Crimeea, din Dobrogea şi din Bugeac, va merge în Polonia. Kienaan paşa a şi trecut Dunărea, dar acesta nu are armată mare, puţin mai mult de o mie. Totuşi şi acesta vrea să se grupeze la Cetatea-Albă. Aceasta este toată intenţia duşmană ca să-şi răzbune în Polonia, această insultă pe care o au dela Cazacii cari au pustiit pretutindenea pe lângă Tighina. Şahin-Ghirai, după înfrângere, s'a îndepărtat către Zaporoje, pentru care fapt, păgânimea a fugit spre Polonia. Dă Doamne Dumnezeule ca să se schimbe gândul lor rău şi să nu ajungă la rezultat. Totuşi lucrurile trebuesc prevenite din timp. Iată pentruce, fără zăbavă, eu înştiinţez pe domnia-voastră despre aceasta, rugând mult pe d-voastră domnul meu milostiv, ca să nu neglijeze să înştiinţeze despre aceasta pe M. S. Regele, domnul meu milostiv. Şi eu, dacă se va mai întâmpla ceva nou, nu voi adormi în datoria mea şi cât mai curând voi înştiinţa despre totul pe d-voastră domnul meu milostiv, căruia...

---

[1]) Indreptat de noi. In Przyłęcki MW.

[2]) Stanisław Przyłęcki, *o. c.*, p. 29 30. Mss. 209/II, f. 335—336.

[3]) Nicolai, mai întâi staroste de Felin, mai târziu copist de câmp al coroanei, la sfârşit voevod de Bracław, tatăl lui Ştefan care avea de soţie pe o principesă moldoveană din familia Movilă. General înseamnă staroste.

ANEXA X

In fața primejdiei turco-tătare, Barnovschi cere lui Șt. Chmielecki să ia măsurile necesare și la nevoie, după cum i-a făgăduit, să-l ajute dacă și el e atacat.

[?], 15 August 1628.

Od tegoż hospodara wołoskiego do pana Chmieleckiego, 15 Augusti 1628.

Po napisaniu listu pierwszego do WM. m. m. pana dostałem pewnej wiadomości o zamysłach pogańskich, którzy się koniecznie na zgubę korony polskiej rospuścili, że mają poprawować zamku na polach Budziackich w mieście nazwanem Tatarbena także i Tekiniey. Ma to rozkazanie od cesarza han nowy, i przysiągł na to, żeby koniecznie o Polskę się kusili i szukali wszelakich sposobów do wyniszczenia i wniwecz obrócenia, i dla tego się właśnie wojska pogańskie kupią. Proszę każ WM. listy do wszystkich pogranicznych miast popisać, a mianowicie do tych, które są bliższe od Dniestru, żeby zamki swe dobrze warowali i bardzo ostrożnemi byli, nie tak jako przedtem. Do Raszkowskiego starosty także WMść list swój dla przestrogi niemieszkanie poszlij: bo ja nie mogę do wielu o tem pisać. WMść też sam miej się bardzo na ostrożności i mnie wzajemnie o wszystkiem nie omieszkiwaj oznajmovać, znosząc się ze mną często przez pisanie, a proszę wielce, jeżeliby chcieli poganie na mię następować, żebyś WMść według deklaraciej swojej posiłkować mię nieomieszkiwał consilio et auxilio: gdyż te jadowite myśli pogańskie na wielkiej się chytrości i zdradliwej zasadzają. Do Szahin-Giraja posyłam swych ludzi, przy tymże posłańcu jego, proszę żebyś im WMść dał jakich pewnych a dobrych przewodników, a cokolwiek WMść masz wiadomości z strony Szahin-Giraja, wielce proszę dawaj mi WMść o wsystkiem znać bez wszelakiej zwłoki. Toż i ja wzajemnie czynić niezamieszkam cokolwiek będę miał godnego i potrzebnego wiadomości. Na ten czas i t. d. [1]).

Traducerea.

Dela acelaşi Domn moldovean către d-l Chmielecki, 15 August 1628.

După redactarea scrisorii dintâi către domnia-voastră domnul meu milostiv, am primit veste sigură despre intenţiile păgâne, care, ne-

[1]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 30—31. Mss. 209 II, f. 336.

apărat, spre pierderea coroanei polone s'au răspândit: că au să repare castelul din câmpiile Bugeacului, în orașul numit Tatar-Bunar și de asemenea în Tighina. Noul han are acest ordin dela sultan, și a jurat pentru aceasta ca, neapărat [Tătarii] să încerce să facă ceva în Polonia și să caute toate mijloacele pentru distrugere și nimicire și chiar pentru aceasta se strâng armatele păgâne. Domnia-ta poruncește, mă rog, să se redacteze scrisori către toate orașele dela graniță, și mai cu seamă către acelea care sunt mai aproape de Nistru, ca să-și întărească bine castelele și să fie foarte atente, nu așa ca mai nainte. De asemenea, domnia-ta trimite-ți fără zăbavă, scrisoarea către starostele din Raszków, ca un avertisment, căci eu nu pot să scriu către mai mulți despre acest lucru. Domnia-ta singur să fii foarte atent și pe mine la fel să nu neglijezi să mă înștiințezi despre tot, punându-te adesea în legătură cu mine prin scrisoare, și mă rog mult, dacă ar voi păgânii să meargă asupra mea, Domnia-ta, potrivit declarației tale, să nu neglijezi să mă ajuți cu sfatul și ajutorul. Pentrucă aceste veninoase gânduri păgânești se întemeiază pe șiretenie mare și perfidă. La Șahin-Ghirai trimit oamenii mei cu același sol al lui, mă rog numai ca Domnia-ta să le dea oarecari conducători siguri și buni și orice vești ai D-ta din partea lui Șahin-Ghirai, rog mult, dă D-ta știre despre tot, fără nicio zăbavă. Și eu nu voiu neglija să fac la fel, când voiu avea ceva vești demne și folositoare...

ANEXA XI

Barnovschi mulțumește lui Șt. Chmielecki pentru favoarea care i-o arată. Turcii ar vrea să puie mâna pe Șahin-Ghirai care e fugar pe teritoriul polon, la Cazaci. Roagă ca regele polon să nu-i refuze ospitalitatea căci, procedând astfel, Polonia va câștiga. Pe Șahin-Ghirai îl ia pe garanție.

Iași, 18 August 1628.

Od pana Mirona Bernawskiego hospodara mołdawskich ziem, (do Chmieleckiego) 18 Augusti 1628.

Nietylko listy WMci, mego mściwego pana, i pierwszy i teraźniejszy, ale daleko więcej sama rzecz, uprzejmą chęć i osobliwą WMci przeciwko mnie łaskę skuteczną prozbą potwierdza. Co i z

pisania WMści terazniejszego a szerzéj z ustnej posłów moich relatiej wyrozumiałem z niewymówną pociechą moją, że mimo zasługi moje sam pan Bóg afekt milościwy króla J. Mci, pana mnie miłościwego, przeciwko mnie skłonić raczył, tudzież i WMci serce przyjaźne do jednej z inszemi przyjaciołmi mojemi nachylił sentenciej. Wielce dziękuję WMci, memu m. panu, jako za świeżo oświadczoną uprzejmą łaskę w postulatach moich, tak i za tę, którą mi WMść mój mściwy pan na dalszy czas chętnie ofiarować raczysz. Będę się o to usilnie strał, żebym i J. K. Mci nieodmienną życzliwością i WMci memu mściwemu panu wszelaką wdzięcznością, takową łaskę umiał zadziaływać. Na ten czas i t. d. W Jasiech i t. d.

Cedula

Zostawszy wiernym poddanym i sługą życliwym Jegó Królewskiej Mości, pana mego miłościwego, wszelakim sposobem staram się o to, abym jako najlepiej życzliwość moję wierną, krolowi J., M. i Rzpltej mógł oświadczyć, ze wszystkich stron a zwłaszcza w takich rzeczach, z których pożytek wielki koronie polskiej urość może, i wielki w państwach J. K. Mci pokój, a to za przyjęciem do łaski Szahin-Ghiraja, który teraz jest między Kozakami na Zaporożu, i bez wszelkięj pokrywki szczerze żąda miłościwej łaski króla J. Mci. Bardzo bez niego tęskni pogaństwo, i wielce ich to frasuje, że pozbyli rycerskiego i tak zacnego człowieka, któremu niewiem, żeby się mógł w tym wieku równy we wszystkim świecie znaleść. Wyrozumiałem to gruntownie z zamysłow pogańskich, że bardzo pragną, i wszelakim sposobem starać się chcą, żeby go mogli jako z państw króla J. Mci wywabić; dla czego umyślnie idzie do króla J. Mci Czausz od cesarza tureckiego: ale ja który wszystkie humory nieprzyjacielskie wyrozumiewam, nieżyczyłbym takiego nieszczęścia koronie polskiej, żeby takiego człowieka upuścić miała: bo kiedy w Polszcze zostanie, (a życzyłbym aby król J. Mci nieżałował mu chleba, który siła ludzi i niepotrzebnych jedzą) śmiem za to przysiądz, że oprócz pokoju, siła ztąd dobrego Rzpltej urość będzie mogło. Rozumiem że WMść uważywszy to dobrze, zechcesz to królowi J. Mci serio perswadować, czego jako życzliwy i wierny sługa Jego K. Mci, panu memu m. szczerze życzę, i nietylko sam

warunek Rzpltej na sumnieniu mojem gotów jestem zapisać, ale i Szahin-Giraja, będzieli potrzeba, do niepochybnej przysięgi przywiodę, którego mores i naturam nieomylnie znam; jednak w tych rzeczach zwłoki niepotrzeba, która w rzeczach dobrych zwykła bywać szkodliwa.

Z strony nowin, które są w tych sam krajach, oznajmuję WMci, memu miłościwemu panu, że kapitan pasza, który nowego hana an państwo wsadził, przyszedł był pod Daszow, z pod Daszowa pod Białogrod, z Białogrodu do Koly, a z tamtąd poszedł do Carygrodu. Przyszedł teraz Kienaan-Pasza do Białogrodu, którego uczyniono starszym nad wszystkiemi zamkami od Ukrainy i rozkazano mu, żeby pod Daszowem pilnował dla Kozaków, żeby na morze niechodzili. Niedawnych czasów kilku Kozaków żywcem poimali na morzu Turcy, na których okręty napadszy mieli z niemi bitwę i poimali dwu Greków, którzy szli przy pośle moskiewskim, który poszedł do Carygrodu. Ten Kienaan-Pasza niema więcej Turków oprócz tysiąca. Będęli miał ponowę jaką, wiadomości godną, nieomieszkam za pierwszą okazią WM. memu miłościwemu panu oznajmić [1]).

Traducerea.

Dela Domnul Miron Barnovschi, voevod al pământurilor moldovenești, (către Chmielecki), 18 August 1628.

Nu numai scrisorile Domniei-tale, domnul meu milostiv, și cea dintăi și cea de acum, dar cu mult mai mult singur faptul, întărește intenția politicoasă, rugămintea îndeplinită și favoarea deosebită a D-tale față de mine. Ceea ce am înțeles din scrisoarea de acum a D-tale și mai pe larg din relațiunea verbală a solilor mei, spre nespusa mea mângâiere, că în afară de meritul meu, singur Domnul Dumnezeu a binevoit să încline spre mine, afecțiunea milostivă a M. S. Regelui, domnul meu milostiv, precum și inima prietenească a D-tale s'o aplece spre aceeași hotărîre cu alți prieteni ai mei. Mulțumesc mult D-tale, domnul meu milostiv, precum și pentru amabila favoare de curând manifestată în legătură cu cererile mele, la fel și pentru

[1]) St. Przyłęcki, *o. c.*, p. 31—32. Mss. 209/II, f. 307—308.

aceasta pe care binevoeşti D-ta, domnul meu milostiv, să mi-o oferi bucuros pentru viitor. Mă voiu sili din toate puterile pentru aceea ca să pot, pentru o astfel de favoare, să mulţumesc M. S. Regelui printr'o statornică bunăvoinţă şi D-tale domnul meu milostiv, prin toată recunoştinţa. Până atunci... In Iaşi...

Ţidulă

Rămânând supus credincios şi slugă binevoitoare a M. S. Regelui, domnul meu milostiv, mă silesc prin orice mijloc să pot arăta cât mai bine, M. S. Regelui şi republicii, credincioasa mea bunăvoinţă. n toate chestiunile dar mai cu seamă în astfel de chestiuni din care poate să crească mare folos pentru coroana polonă, şi mare pace în statele M. S. Regelui, şi anume prin primirea în favoare a lui Şahin-Ghirai care acum este la Zaporoje între Cazaci şi fără niciun ascunziş cere milostiva favoare a M. S. Regelui. Fără el păgânimea suspină mult şi îi supără mult că i-au lăsat fără de omul cavaler şi atât de distins, căruia nu ştiu dacă în acest veac i s'ar putea găsi egal în întreaga lume. Am înţeles temeinic din planurile păgâneşti [ale Turcilor], că doresc mult şi vreau ca să se silească în orice chip ca să poată să-l scoată din statele M. S. Regelui; pentru care lucru, dela sultanul turcesc merge anume un ceauş la M. S. Regele. Dar eu care înţeleg toate dispoziţiile duşmane, n'aş dori coroanei polone o astfel de nefericire ca să părăsească pe un astfel de om; căci când va rămânea în Polonia (şi aş dori ca M. S. Regele să nu-i refuze pâinea pe care şi mulţi oameni nefolositori o mănâncă) îndrăznesc să jur pentru aceasta, că în afară de pace, de aici va fi posibil să iasă mult bine pentru republică. Cred că D-ta reflectând bine, vei binevoi să convingi cu seriozitate pe M. S. Regele, lucru pe care, ca un servitor binevoitor şi credincios, sincer îl doresc M. S. Regelui, domnul meu milostiv. Şi sunt gata să iau pe conştiinţa mea nu numai justa condiţie a republicii, ci, dacă va fi nevoie, voiu aduce şi pe Şahin-Ghirai ale cărui obiceiuri şi fire le cunosc bine, la jurământ sigur. Totuşi în aceste chestiuni nu trebue zăbavă, care în chestiunile bune este, de obiceiu, dăunătoare.

In ce priveşte noutăţile care sunt chiar în aceste ţări, înştiinţez pe Domnia-ta, domnul meu milostiv, că amiralul (căpitan .paşa),

care a așezat un nou han în țară, a trecut la Dașov, dela Dașov la Cetatea-Albă, dela Cetatea-Albă la Chilia [1]) și de acolo a plecat la Constantinopol. Acum a sosit la Cetatea-Albă Kienaan Pașa, pe care l-au făcut comandant peste toate castelele din Ucraina [2]) și i s'a ordonat să supravegheze la Dașov pe Cazaci ca să nu meargă pe mare. Nu de mult Turcii au prins pe mare, vii, câțiva Cazaci pe vapoarele cărora năvălind, au avut cu ei o luptă și au luat prizonieri doi Greci cari mergeau cu solul moscovit care a plecat la Constantinopol. Acest Kienaan Pașa n'are mai mult de o mie de Turci. Dacă voiu avea vreo altă nouă veste demnă, nu voiu neglija, cu cea dintâi ocazie, s'o aduc la cunoștința Domniei-tale, domnul meu milostiv.

[1]) In Dicționarul geografic al Basarabiei nu se află nicio localitate Cola.

[2]) Trebue să se înțeleagă, credem, astfel: cu începere din Ucraina.

RĂSCOALA LUI HORIA ÎN COMITATELE CLUJ ŞI TURDA

de D. PRODAN

STADIUL CERCETĂRILOR ŞI CONTRIBUŢIA LUCRĂRII DE FAŢĂ

In fața răscoalei lui Horia cercetătorul istoric se găsește într'o situație privilegiată. Puține din evenimentele istoriei românești îi oferă un material atât de bogat și atât de variat. Colecții voluminoase de documente oficiale, corespondență, broșuri, ziare, material plastic chiar, îi stau la dispoziție. Cu fiecare zi apoi informaţii noui se pot adăuga la cele cunoscute, căci materialul împrăștiat prin arhive, biblioteci și colecții e departe de a fi descoperit în întregime. Materialul existent cercetătorului, se 'nțelege, nu-i lămurește totul, dar îi spune neobișnuit de mult. Atâtea părți ale răscoalei le poate azi reconstitui până în cele mai mici amănunte, atâtea probleme i se luminează din mai multe laturi. Greutăți îi pricinuesc mai des, nu lipsa de informație, ci abundența și diversitatea ei, discernământul în aceste încrucișări de știri venite din toate părțile.

Această abundență de material are mai multe explicații:

1. Răscoala s'a petrecut într'un timp apropiat de noi, cu mijloace multiple de informație, nelipsind dintre ele nici mijlocul prompt al lumii moderne: ziarul; într'un timp deci pentru care materialul în general e mult.

2. Răscoala s'a petrecut într'un vast imperiu, în care răsunetul evenimentelor creștea și el, în raport cu întinderea lui.

3. S'a petrecut, apoi, într'un timp când asemenea evenimente cădeau cu greutate în istorie. Ele depășeau acum repede interesul unui simplu proces local dintre nobil și țăran, care altă dată se sfârșea, obișnuit, cu îngenuncherea celui din urmă, fără multe intervenții din afară. Depășeau granițele chiar și trezeau un interes în Europa întreagă. Și interesul nu se oprea numai la o simplă curiozitate. Mișcările acestea se iveau destul de des și începeau de-acum să fie semne îngrijorătoare pentru lumea feudală însăși, dar mai ales semne prevestitoare de răsturnări viitoare pentru spiritele înaintate. Ca atare, erau urmărite cu atenție ori unde se iveau.

4. Meritul cel mai mare îi revine totuși administrației austriace care, dacă în îndreptarea stărilor de lucruri a reușit mai puțin, ne-a lăsat în schimb arhive vaste și bine organizate, în care sunt înregistrate cu minuțiozitate și pedanterie birocratică faptele.

Răscoala a avut astfel un răsunet surprinzător de puternic, și în scripte și în realitate. Numele lui Horia a făcut tot ocolul Europei civilizate. Il găsim în toate ziarele timpului. O mulțime de stampe, broșuri în nemțește, latinește și franțuzește au completat știrile din ziare. Cea mai răspândită din broșuri a ajuns să fie tradusă până și în limba suedeză [1]). Să mai amintim apoi că, pe cel mai hotărît apărător al lor, țăranii lui Horia și l-au găsit în Brissot, una din figurile mari ale revoluției franceze care, fără să-i fi știut cine sunt, le-a îmbrățișat cu convingere cauza, în numele dreptului la răzvrătire al tuturor asupriților [2]).

Dar cel mai puternic răsunet l-a avut, firește, în inima nobilimii ardelene. Ea era și cea lovită și cea acuzată. Rana ei rămase multă vreme deschisă. Drept urmare, actele răscoalei s'au strâns foarte curând și ele în dosare, ca pentru un proces în desbatere. Operă, care a fost continuată apoi, în același gând, de colecționarii istorici

[1]) Broşura *Horja und Klotska*..., publicată de Papiu Ilarianu în *Tezaur de Mon. Ist.*, vol. III, pp. 303—340. Exemplarul suedez descoperit în biblioteca oraşului Budapesta. Cf. articolul lui Robert Braun, *A százötven év előtti Hóra-világ*, din revista *Századunk*, 1935, p. 272.

[2]) *Seconde lettre d'un défenseur du peuple a l'Empereur Joseph II*... Dublin, 1785. Broşura o cunoştea şi Densuşianu, autorul ei ni l-a descoperit însă abia de curând d-l Mihail Auner, *Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784*, Sibiu 1935.

ai veacului XIX. Partea cea mai importantă a materialului documentar o găsim astfel în colecţii mari, păstrate azi toate în instituţiuni publice, pentru a înlesni munca cercetătorului.

Cu tot interesul pe care l-a trezit şi cu toată această abundenţă de material, istoria răscoalei nu s'a scris totuşi, decât târziu. Broşurile contimporane, încercările şi scrierile care au venit mai pe urmă, nu cunosc de loc, sau puţin de tot, materialul documentar. Dar mai ales le lipseşte atitudinea istorică. Obişnuit sunt simple reportajii menite să satisfacă momentan o curiozitate generală, cu părtiniri pentru una sau alta din cele două tabere în luptă, sau apoi acte de acuzaţie ori apărare, susţinute de prea puţine dovezi, într'un proces deschis.

Primul care a scris istoria răscoalei pe baza documentelor colecţionate, este contele Dominic Teleki [1]). Lucrarea lui e scurtă, insuficient informată, plină de inexactităţi şi lunecări dela litera documentului. Suferă peste tot de o insuficienţă critică, şi în alegerea izvoarelor şi în reconstituirea faptelor. Are cu toate acestea meritul de a fi deschis drumul cercetărilor şi de a fi ridicat chestiunea pe plan istoric. Deşi scrisă de un conte care, natural, nu uşor îşi putea ascunde un îndoit resentiment: pentru ţăranii cari se ridicaseră împotriva tagmei sale, şi pentru Românii, cari nu de mult luptaseră din nou împotriva naţiei sale, lucrarea trădează totuşi un vizibil efort de a lua o atitudine înţelegătoare faţă de răscoală. Condamnă de sigur faptele ţăranilor, acuză politica regimului austriac şi mai cu seamă purtarea Impăratului, pe care-l bănueşte de a fi avut un rol direct în pornirea mişcării, dar recunoaşte în schimb şi impilările de tot felul, la care au fost supuşi ţăranii şi pentru care judecă în primul rând nobilimea. Cercetând cauzele generale ale răscoalei, pe aceste impilări pune şi el accentul. O particularitate a lucrării e că, printre cauze, atribue un rol foarte important frământărilor religioase, născute din ciocnirea acţiunii de catolicizare a Habsburgilor cu reacţiunea ortodoxă alimentată de Ruşi, — instrumente şi pentru unii şi pentru alţii de lărgire a sferelor de influenţă politică.

Istoricul care a cuprins pentru întâia oară răscoala în toată complexitatea ei de cauze şi fapte, a fost Francisc Szilágyi [2]). Cu el

[1]) Teleki Domokos, *A Hóra-támadás története*, Pesta 1865, 183 p.

[2]) Szilágyi Ferencz, *A Hóra-világ Erdélyben*, Pesta 1871, 272 p.

istoria mișcării primește o schemă; problemele se distribue, metodic, în capitole și se analizează fiecare în parte. Atitudinea lui, potrivit concepției de atunci, e a unui judecător care cântărește cu atenție mărturiile, pentru a pronunța o sentință justă. Chiar dacă în acest gând nu izbutește peste tot, intenția e totdeauna prezentă. Cauzele răscoalei se împart acum în depărtate și apropiate. Cauzele mai îndepărtate le găsește Szilágyi în iobăgia Românilor din Ardeal, în sarcinile lor fără număr și în despotismul feudal. Cele apropiate în stările din domeniul Zlatnei, în sporirea sarcinilor iobăgești și fiscale de acolo, în arendarea dreptului de crâșmărit, stoarcerile de bani sub diferite titluri. Dar mai ales în abuzurile de tot felul în distribuția sarcinilor și încasarea obligațiilor bănești, și în lipsa revoltătoare de sancțiuni, care le seconda, în ciuda tuturor plângerilor. Răspuns la toate era doar nesocotirea consecventă a oricărei dispoziții în acest sens și, dimpotrivă, pedepsirea iobagilor ori de câte ori îndrăzneau să se plângă. Icoana fidelă a acestei îngrămădiri precipitate a elementelor de revoltă o descopere în voluminoasa « Inquisitio Zalathnensis ». Răscoala are un « preludiu », care a fost hotărîtor pentru izbucnirea ei: conscripția militară. Ea se desfășoară tulbure, primitiv, sălbatic. Cruzimile țăranilor sunt prezentate cu amănuntele și în culorile stridente ale scriptelor contimporane. Adjective și expresii de oroare se intercalează în expunere. Țăranii tăiați de nobilime la Deva, de pildă, în ochii lui și-au meritat soarta. Această explozie de ură și sălbătăcie a țăranilor și-o explică totuși. Condamnă mijloacele de luptă a lui Horia, dar pentru consecvența cu care a purtat în suflet, până la jertfă, o cauză nobilă, a găsit frumoase cuvinte de apreciere, pe care le citează de multe ori și publicațiile noastre. O grije specială a lucrării e absolvirea Impăratului de acuzațiile lui Teleki. Impăratul — o recunoaște și Szilágyi — prin atitudinea și ordinele sale a alimentat atmosfera de răzvrătire, direct însă n'a contribuit cu nimic la deslănțuirea răscoalei, iar în cursul ei și-a făcut pe deplin datoria, luând cele mai severe măsuri dictate de moment. Controversa își avea și tâlcul ei politic: Teleki era liberal și deci dușman al casei domnitoare, iar Szilágyi conservator și habsburgofil.

In general lucrarea cuprinde un câmp larg de informație, mult lărgit față de Teleki, ridică și desbate o mulțime de probleme, care sunt tot atâtea puncte de plecare pentru discuții ulterioare. Dar

tocmai această calitate e şi defectul lucrării. Insistenţa analizei pragmatice, cu sentinţele ei nelipsite, îi împiedecă prea des cursul, disociază prea mult evenimentele. Se mai adaugă la acest defect apoi şi un stil încărcat, greoiu, care mai apasă şi el asupra lucrării.

In literatura istorică maghiară Szilágyi a rămas istoricul adevărat al răscoalei. El a atins cel mai apreciabil grad de obiectivitate. Mai târziu ies la suprafaţă preocupările politice, pe care el reuşise să le împingă pe al doilea plan. Obiectivitatea istorică se conformează şi ea acestor preocupări.

Marczali, încadrând răscoala în *Istoria Ungariei în timpul lui Iosif II* [1]), îi dă cu totul altă înfăţişare. La originile ei recunoaşte şi el întreita apăsare naţională, socială şi religioasă, dar printre aceste origini îşi reiau locul şi inferiorităţile native ale Românilor, invocate de nobilimea lovită. Descopere chiar o pricină nouă, căreia îi dă o deosebită importanţă. Anume: în bandele de tâlhari, formate numai din Români, pe care şi le închipue bântuind pretutindeni în Ardeal. Prezentarea evenimentelor recade şi ea într'un limbaj ostil şi dispreţuitor, colorat cu felurite epitete, coborîndu-se mult sub nivelul la care îl ridicase Szilágyi.

Pe această linie reia chestiunea Jancsó Benedek, în istoria sa asupra străduinţelor naţionale ale Românilor [2]). Lucrare alcătuită pentru uzul politic al Statului ungar. Istoria răscoalei are capitol mare aici, larg deschis însă pentru discuţii şi polemici cu purtătorii de cuvânt ai ideii naţionale româneşti, cu Densuşianu în special, care-şi scrisese între timp istoria. Dar mai fu, în acelaşi timp, şi un prilej de reabilitare completă a nobilimii acuzate, de ridicare a ei în cumpăna istoriei, coborînd încă odată pe ţărani. Pasul înainte, pe care-l face această lucrare, e descoperirea unei noui pricini principale a mişcărilor ţărăneşti din Ardeal, valabilă pentru tot cursul veacului al XVIII-lea. Ea nu e alta decât pretinsa înmulţire rapidă a Românilor de aici prin «admigrare» din Principate, de unde îi alunga apăsarea regimului fanariot. Românii aceştia ar fi venit dintr'o ţară înapoiată, cu vieaţă seminomadă, într'una cu instituţiuni înaintate şi

[1]) Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, 3 vol., Budapesta 1881—1888.

[2]) Jancsó Benedek, *A román nemzetiségi tö۱ekvések története és jelenlegi állapota*, 2 vol. Budapesta, 1896—99.

cu populație așezată, împrejurări la care ei numai cu greu se puteau adapta. Și iată fondul acestor fluctuațiuni și tulburări continui, care duc până la răscoala lui Horia. Teoria aceasta a prins rădăcini adânci în istoriografia maghiară. O regăsim și în ultima istorie generală, a lui Homan și Szekfü [1]), unde se mai poate vedea și forma care a învins în prezentarea răscoalei. E o formă combinată din Marczali și Jancsó Benedek, cu preferințe pentru cel din urmă, dar cu o necunoștință a obiectului și cu licențe în judecăți și limbaj, care-i depășește și pe unul și pe altul. Szekfü îi împrumută doar prestigiul talentului și calității sale de mare istoric.

In literatura istorică maghiară concepția asupra răscoalei face deci o linie frântă. Incepând cu Teleki, ea se ridică la atitudinea într'adevăr istorică a lui Szilágyi și apoi recade până la generalizarea lui Szekfü, care și ca înțelegere și ca decență în formele de prezentare e mult, mult sub punctul de plecare. Linia s'a frânt sub presiunea unei devieri puternice a preocupărilor istorice, dar și sub necunoașterea suficientă a istoriei țărănești, pentru care istoriografia maghiară a avut totdeauna o repulsiune și puțină înțelegere [2]).

In istoriografia săsească răscoala n'a format obiectul unor preocupări speciale, dar a intrat ca parte integrantă în unele lucrări care cuprind această epocă [3]). Literatura istorică a Sașilor, în această

---

[1]) Homan-Szekfü, *Magyar történet*, vol. VI (veacul al XVIII-lea).

[2]) Printre contribuțiile unguresti la istoria răscoalei, dela Szilágyi încoace, cităm expunerea întâmplărilor din comitatul Arad: Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad város története*, II, Arad, 1895. Periodicele ungurești au adus și ele mai multe cercetări de amănunt, acte, scrisori, cronici, versuri; în deosebi revistele *Hazánk*, *Történelmi Tár* și *A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve*. N'au fost cuprinse însă în vreo lucrare nouă și n'au contribuit cu nimic la evoluarea concepției istorice oficiale. Aceea are alte puncte de plecare.

[3]) Mai stăruitor se ocupă de ea numai o cronică și o lucrare: G. M. Hermann, *Das alte und neue Kronstadt*, II, Sibiu 1887 și Ferdin. Zieglauer, *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen in der Zeit Joseph's II. und Leopold's II.*, Wien, 1881. In istoria generală a Sașilor din Ardeal, a lui Friedrich Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen f. d. sächsische Volk*, în 4 volume, răscoala cuprinde abia o pagină și ceva (vol. II, 1907, pp. 291—292). Relații asupra ei și a împrejurărilor în care s'a produs, ne mai dau corespondența și auotbiografia lui *Heydendorf* și corespondența guvernatorului *Samuil Brukenthal*, publicată în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, apoi broșura lui *Georg Joh. Schaser*, cuprinzând biografia lui Samuil Brukenthal, citată de Densușianu, *Rev. lui Horia*, p. 17.

chestiune, se caracterizează în general printr'o atitudine neutră, ia obişnuit poziţie de mijloc între lucrările ungureşti şi româneşti şi se mărgineşte mai mult la expunerea faptelor. O singură lucrare, scurtă şi aceasta, se ocupă numai de răscoală. E cercetarea d-lui Mihail Auner [1]), care aduce date şi lămuriri asupra efectului răscoalei la Viena şi, peste tot, asupra ecourilor ei în străinătate şi demonstrează lipsa de temeiuri documentare ale bănuielilor de amestecuri străine în ea.

Interesul istoric pentru răscoală şi la noi începe numai după revoluţia din 1848. Intâiele semne sunt extrasele lui Bălcescu din ziarele franceze. Pe la 1862 încep să apară primele documente [2]). Papiu Ilarianu publică şi el, tot acum, câteva cronici, documente şi stampe, împreună cu extrasele lui Bălcescu [3]). D. A. Sturdza prezintă, în 1877, portretele capilor răscoalei [4]), iar Odobescu ţine în 1878 o conferinţă despre răscoală la Ateneul din Bucureşti [5]).

Cea dintâi istorie românească a răscoalei e a lui *Nicolae Densuşianu* [6]). Ea e, până azi, şi lucrarea fundamentală. E cea mai întinsă, cea mai larg informată şi cea mai bine scrisă dintre toate lucrările de până acum asupra mişcării.

Densuşianu în cercetările sale porneşte pe urmele lui Szilágyi. La el însă informaţia se amplifică, schema se limpezeşte, evenimentele se însufleţesc şi, privite acum dintr'un unghiu de vedere românesc, primesc cu totul altă culoare. Prin temeiurile şi sufletul cu care e scrisă, opera lui a făcut o frumoasă probă de resistenţă. E printre puţinele lucrări de istorie românească ale veacului trecut, care se citesc şi azi. Mai ales povestirea vie a evenimentelor, unde siguranţa în utilizarea documentelor şi respectul pentru litera lor, merg alături de lărgimea, cu care le lasă ele înşile să vorbească, va rămânea un merit durabil al lui Densuşianu.

Unde nu resistă opera lui, e partea de concepţie, care, fireşte, e un produs al împrejurărilor şi al timpului în care a fost scrisă. Ea

---

[1]) Citată mai sus, la p. 224.

[2]) Densuşianu, *Rev. lui Horia*, p. 22.

[3]) *Tesaur de Mon. Ist.*, III, 1864, p. 299—405.

[4]) Densuşianu, *o. c.*, p. 20.

[5]) *Ibidem.*

[6]) *Revoluţiunea lui Horia în Transilvania şi Ungaria 1784—1785.* Bucureşti 1884, 519 p.

apare la 1884, la 100 de ani dela răscoală. Poartă deci caracterul unui act comemorativ. E scrisă în plin romantism istoric, când ideile și sentimentele depășeau ușor rigorile științifice. E scrisă, apoi, într'o perioadă activă a ideii de libertate națională, când armele morale pentru lupta în curs se căutau mai ales în istorie.

Răscoala lui Horia devine astfel o revoluție națională, conștientă, organizată, cu principii și program de luptă, iar țăranii răzvrătiți eroi ai ideii de libertate națională. Pricinile ei — naționale, sociale și religioase și la el — activează în ordine ierarhică, subordonându-se ideii naționale. Țăranii au conștiința precisă a acestei idei, conștiință pe care ei o derivau din lunga lor istorie de apăsare națională și din amintirea libertății pe care o pierduseră. Exista o evidentă continuitate între momentele principale ale istoriei lor: în mișcarea lor continuau, doar pe alt plan numai, revoluțiile din 1437, 1514, 1599 și alte « revoluții » mai mărunte; entusiasmul lor pentru conscripția militară se lega, peste veacuri, cu o « epocă militară » dela începuturile istoriei Românilor ardeleni. Densușianu le împrumuta deci toate atributele luptătorului național al timpului său. E un monument frumos ridicat țăranilor porniți la luptă, dar care le întrece mult de tot și puterile și intențiile.

Cu Densușianu răscoala intră ca un capitol important în istoria Românilor. Formele de prezentare sufăr schimbări — d-l N. Iorga, căutând să pătrundă, pe dedesubtul scriptelor oficiale, în spiritul țărănesc al răscoalei, ne-a dat și aici o interpretare independentă [1]) — dar izvorul de informație tot Densușianu rămâne [2]). In cei 50 de ani, cari s'au scurs dela apariția lucrării, răscoala a fost un subiect urmărit atent, și de Unguri și de Români, publicațiile au scos mult material, cunoscut și necunoscut de el. Dar toate l-au adăugit numai. N'a apărut în acest timp nimic de natură să-i clatine temeiurile documentare [3]).

[1]) N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, II, București 1915.

[2]) Din el extrage și Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, V, Iași 1892. Răscoala are capitol scurt și la Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889, pp. 473—484. Barițiu n'a insistat asupra ei — ne-o spune — fiindcă presupunea cunoscute faptele din lucrările apărute (Teleki, Szilágyi și Densușianu).

[3]) Cercetările au fost duse mai departe de felurite contribuții. N'avem intenția și nu e nici locul, să dăm aici o bibliografie, de aceea cităm, păstrând ordinea

Comemorarea de 150 de ani, din 1935, a trezit un nou val de interes pentru răscoală. Contribuțiile de atunci, însă, n'au adus nici ele mult nou, nici ca material, nici ca interpretare. Sunt în general spicuiri documentare sau precizări de detaliu, iar ca interpretare nu se depărtează de liniile trase de Densușianu și de lucrarea d-lui prof. I. Lupaș, apărută cu acest prilej [1]).

D-l Lupaș continuă literatura istorică asupra răscoalei cu o lucrare de popularizare, dar sintetică și întemeiată pe toate cercetările de până acum; adăugită chiar cu cercetări personale, de arhivă și la fața locului. In această nouă formă de prezentare, mai întâi, se renunță la termenul de « revoluție » în calificarea mișcării, care nu este decât un abuz de termen, încetățenit de Densușianu și care, din obișnuință mai mult, persistă încă. Originile răscoalei, apoi, nu mai sunt căutate în trecutul depărtat, căci ele se lămuresc îndeajuns din stările și mișcările veacului al XVIII-lea. Răscoala nu mai apare ca un fapt singular; ea se încadrează într'o serie de mișcări politice,

---

cronologică, numai câteva nume: Silvestru Moldovan, *Momente noui din Revoluția lui Horia*, Brașov, 1911, adoptă după revista *Die Karpathen*, care și ea le cunoștea din prezentarea lui Gustav Brabbée (publicată și în *Hazánk*, 1888) pretinsele legături ale lui Horia cu francmasoneria. T. V. Păcățianu, *Cum a fost prins Horia și Cloșca?* în rev. *Transilvania*, 1921, pp. 134—142, cu completări și amănunte asupra întâmplării. Ioan Băcilă, *Portretele lui Horia, Cloșca și Crișan*, Sibiu, 1922, extras din rev. *Transilvania*, descrie portretele și stampele colecționate de Academia Română. I. Lupaș, *Revoluția lui Horia*, Buc. 1921 (publicată în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, I și I. Lupaș, *Studii și conferințe*, Buc. 1928), cuprinde o privire sintetică asupra răscoalei, pe baza cercetărilor mai noui. Nicolae Firu, *Revoluțiunea lui Horia în Bihor*, Oradia 1925, cu date culese mai ales din actele oficiale ale județului. Traian Popa, *Documente privitoare la trecutul Românilor din vechiul scaun al Mureșului*, Tg.-Mureș, 1925, dă și câteva documente necunoscute, din această parte, asupra răscoalei. V. Șotropa, *Contribuții la istoria revoluției lui Horia*, în *Anuarul Inst. de Ist. Națională*, V (1928—1930), publică textele a 4 patente în românește din timpul răscoalei și extrage date din actele oficiale ale Bistriței. I. Boroș, *Rapoartele județului Caraș și alte informațiuni despre revoluția lui Horia*, în rev. *Analele Banatului*, 1931, aduce informații locale, de care se mai ocupase și înainte în rev. *Transilvania*. Roman Ciorogariu, *Horia și Cloșca*, Oradia, 1931, traduce din ungurește un text compilat dintr'o cronică germană contimporană și apărut sub numele poetului Friedrich Schiller. Lămuriri asupra acestui text: D. Prodan, *Din ecourile răscoalei lui Horia în străinătate*, rev. *Gând Românesc*, Cluj 1935 (Februarie).

[1]) I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*. Cluj 1934, 223 p.

religioase, social-economice din cuprinsul imperiului habsburgic (Transilvania, Ungaria, Boemia); are analogii printre aceste mişcări. Aşezată astfel în curentul de istorie generală şi în legăturile ei fireşti cu încercările de reforme agrare din veacul XVIII, răscoala ţăranilor din Transilvania se prezintă într'o lumină mai apropiată de realităţile istorice ale acestui veac. Cei trei factori principali: naţional, economic-social şi religios, pe cari Densuşianu îi subordonase unul altuia în geneza revoluţiei, devin cele trei feţe, cu egală valoare, ale răscoalei. Aspectul religios se precizează şi el aici ca o luptă a ortodoxiei împotriva asupritorilor eterodocşi, luptă care nu era decât un răspuns violent convertirilor silnice la catolicism, practicate de regimul austriac timp de peste opt decenii.

Ca o contribuţie pozitivă la istoria răscoalei se mai adaugă şi editarea, de către d-l Octavian Beu, a portretelor şi stampelor contimporane [1]), multe inedite sau chiar necunoscute şi printre care se află şi câteva de o reală valoare documentară [2]).

Acesta e, în linii generale, stadiul cercetărilor.

---

[1]) Octavian Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocei.* Cu 105 ilustraţiuni. Bucureşti, 1935.

[2]) Dintre cercetările apărute în jurul datei comemorative sau de atunci încoace, mai cităm: Ştefan Meteş, *Lămuriri nouă privitoare la revoluţia lui Horia*, Sibiu, 1933. Ştiri diverse, culese din reviste, publicaţii, arhive. Printre ele patru documente necunoscute în legătură cu tabăra ţăranilor dela Tibru. Zenovie Pâclişanu, *Revoluţia lui Horia*, Buc. 1934, în *Revista Fundaţiilor Regale.* Interpretare în sensul unei revoluţii categoric naţionale. C. Göllner, *Participarea emisarilor Mihail Popescu şi Salis la revoluţia lui Horia*, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, VI (1931 1935), Buc. 1936. Incercare de a dovedi amestecul acestora în răscoală cu informaţii noui, scoase din arhivele din Viena. I. Lupaş, *Impăratul Iosif II şi răscoala ţăranilor din Transilvania*, Buc. 1935, în anexă cu mai multe documente necunoscute sau inedite; printre ele raportul faorte important al contelui Jankovits, în care-şi rezumă rezultatele cercetărilor asupra răscoalei. Idem, *L'Empereur Joseph II et Horia*, în *Revue de Transylvanie*, 1935. Idem, *Patru rapoarte oficiale privitoare la situaţiunea regiunii miniere în timpul răscoalei ţăranilor din Transilvania la 1784*, Buc. 1936. Clara Iancu, *Latura economică şi socială a revoluţiei lui Horia*, teză de doctorat în Drept. Oradia 1935. Material cules din publicaţii şi observaţii juridice asupra iobăgiei din Ardeal înainte de răscoală. O. Beu, *Răscoala lui Horia în corespondenţa împăratului Iosif II cu arhiducele Leopold de Toscana* în omagiu *Fraţilor Alecsandru şi Ion Lapedatu*, Buc. 1936. Extrase comentate din această corespondenţă numai în parte utilizată până acum în referinţele ei asupra răscoalei.

Lucrarea de faţă e o încercare de a studia fenomenul într'un câmp limitat şi mai puţin cunoscut sondând, pe cât se poate, întreg materialul documentar accesibil. Dar, pentru determinarea obiectului ei, se mai impun şi câteva lămuriri complimentare.

Mai întâi în ce priveşte *teritoriul* care intră în preocupările ei:

Comitatele Cluj şi Turda, din timpul răscoalei lui Horia, nu coincid cu judeţele Cluj şi Turda de azi. Impăratul Iosif II, în zelul său de a dărâma cetăţuile de privilegii ale celor trei naţiuni şi de a topi, cu forţa, într'o singură naţiune toate popoarele Transilvaniei, îi dădu, printre alte multe reforme cu acelaşi obiectiv, chiar în 1784, o nouă organizaţie. Fărâmele autonome de scaune, districte şi comitate, care formau un pestriţ mozaic administrativ şi judecătoresc, le distribui în 11 comitate, puse în dependenţă mai strânsă de centru şi croite, pe cât s'a putut, împotriva vechilor organizaţii. După această nouă împărţire, comitatul Cluj cuprindea partea apuseană a judeţului Cluj de azi *(Circulus Kolos Superior)*, jumătate din judeţul Turda cu oraşul Turda *(Circulus Torda Inferior)* şi scaunul secuesc al Arieşului, având sediul la Cluj; iar comitatul Turda se compunea din partea răsăriteană a jud. Turda *(Torda Superior)*, restul judeţului Cluj *(Kolos Inferior)*, cercul Dobâca de jos şi districtul Bistriţei, având sediul la Reghinul-Săsesc. In acest comitat intra toată Câmpia Ardealului, cu părţi din judeţele Mureş, Năsăud şi Someşul de azi.

Cuprinsul de atunci al celor două comitate e şi câmpul de investigaţii al lucrării de faţă.

Pe această întindere, răscoala n'a cuprins decât o mică parte din comitatul Cluj, vreo 15—20 de sate, azi în judeţul Turda. In consecinţă *obiectul* lucrării va fi, mai mult decât povestirea faptelor din această mică parte, urmărirea efectului lor în satele neangajate în luptă şi mai ales reacţiunea nobilimii, care aici a fost mai dârză decât oriunde.

Pentru a da o icoană cât mai completă a frământărilor de aici, ne-am coborît în puzderia de amănunte, servite de acte, urmărind mişcarea sat de sat, gândurile şi faptele dela om la om. Această scrutare a amănuntului nu e de prisos, nici când e vorba de o mişcare colectivă. Ceea ce la prima vedere pare o pierdere în mărunţişuri, nu e decât o coborîre în *mecanismul intim* al evenimentelor, o apropiere de premisele lor mărunte, materiale sau psihologice. Alături

de datele verosimile am înregistrat destul de des exagerările faptelor, născocirile și svonurile neîntemeiate, cu versiunile lor, pentrucă ele, fără să cuprindă adevărul, operau cu valoarea adevărului și caracterizează acea tulbure stare de spirit, în care se mișcă masele. Voiam să dăm, prin aceasta, ceva din ceea ce constitue *atmosfera* unei asemenea mișcări. Scoțând la suprafață toate aceste elemente și clasându-le, evenimentele devin mult mai inteligibile pentru istoricul sintetic.

Izvoarele lucrării sunt, în cea mai mare parte, material arhivistic neconsultat sau inedit, cules mai ales din arhivele județelor Cluj și Turda și din colecțiile de documente accesibile [1]); completat, bineînțeles, cu cel din publicații. Lucrarea credem că va fi, prin aceasta, și un îndemn pentru alții să răscolească toate arhivele județene și comunale, la îndemâna tuturor, care cuprind încă material necunoscut, mărunt ce-i drept, dar concret și în nemijlocită apropiere de fapte. In regiunile răsculate el va completa și lămuri evenimentele, iar în celelalte va descoperi răsfrângerea lor în mulțime și perspectivele răscoalei, deopotrivă de utile, și unele și altele, pentru istoria ei.

Interesul particular al cercetării de față e că aici răscoala, care pornise dintr'o regiune curat românească, își face proba pe un teren

---

[1]) Din arhiva veche a comitatului Cluj s'a păstrat puțin. Pentru veacul al XVIII-lea n'au rămas decât protocoalele și registrele și câteva pachete de acte. Arhiva se păstrează azi în trei locuri: la Arhivele Statului din Cluj, la Muzeul Ardelean și la Prefectura județului. Protocoalele de pe anii 1784—85, întrebuințate în această lucrare, sunt la Arhivele Statului. Actele pentru acești ani lipsesc. Nu s'au păstrat decât o parte din actele de judecată și nici acelea aici, ci în arhiva comitatului Turda, unde au ajuns deodată cu trecerea în acest comitat a satelor la care se referă. Din arhiva veche a comitatului Turda s'a păstrat, în schimb, foarte mult material și în bune condițiuni. Prefectura județului, recunoscându-i valoarea, i-a dat toată atenția și după războiu. Din parte-mi un cuvânt de mulțumire țin să adresez d-lui prefect Ion Modrigan, profesor de istorie și d-sa, pentru bunăvoința, cu care mi-a împrumutat, pentru cercetare la Arhivele Statului, tot materialul celor doi ani, 1784—85. Spre norocul cercetătorului, acest material e aproape complet: puține acte lipsesc.

Arhiva Muzeului Ardelean, în care se păstrează colecțiile importante ale lui Iosif Kemény și Mike, așa de des citate în cursul lucrării, precum și alte documente consultate, e depusă la Biblioteca Universității din Cluj.

O parte, mai mică, a acestui material o cunoscuseră și Teleki, Szilágyi și Densușianu. In lucrările lor, generale, au întrebuințat însă foarte puțin din ceea ce au cunoscut. Totul se reduce la câteva pagini.

unde populaţia se amestecă, şi naţional şi confesional. Iobagii români se amestecau cu Ungurii şi Românii înşişi se împărţeau în uniţi şi ortodocşi, destul de învrăjbiţi între ei chiar în preajma răscoalei.

Rezultatele erau de prevăzut:

Lozincile iniţiale se adaptează locului, agitaţiile prind şi printre iobagii unguri, iar pe unde căzură şi ei în drumul mişcării, îi vedem ridicându-se alături de iobagii români. Realitatea iobăgiei comune era mult mai puternică, decât să se mai respecte, în asemenea momente, liniile de despărţire naţională.

Invrăjbirile confesionale dintre Români în cursul răscoalei dispar şi ele, — cel puţin din acte — dovedindu-se mult mai neînsemnate în faţa luptei comune decât ne-am fi aşteptat chiar.

Şi am mai putea adăuga, la aceste două, încă un rezultat: de culoare. Răscoala ţăranilor, coborîndu-te în rândurile ei şi urmându-i de aproape cursul, nu mai e o luptă, pe plan eroic, în marginile unor principii definite, cum e ispitit să creadă istoricul idealist, ci mai curând o deslănţuire tulbure de porniri şi nevoi elementare ale unei mulţimi oropsite.

Rezultatele acestea vin ca o dovadă mai mult, că mişcarea, în fond, nu era altceva decât o răscoală ţărănească; şi mai precis, o răscoală a iobăgimii împotriva nobilimii în special şi împotriva tuturor asupritorilor ei în general, — pornită de Români, fiindcă ei trăiau cele mai grele şi mai supărătoare variaţii ale vieţii iobăgeşti.

La sfârşit am adăugat câteva documente, alese din materialul felurit care ne-a stat la dispoziţie, cu gândul de a servi câteva dovezi la cele expuse în cursul lucrării. Dar am avut grija să nu lipsească dintre ele şi unele mai lizibile, care adică să nu fie numai acte justificative ci, în acelaşi timp, şi o lectură sugestivă. Textele ungureşti le-am dat după regulele societăţii istorice ungare, cu schimbările ortografice necesare pentru limpezirea textului. In textele latine am făcut de asemeni mici intervenţii ortografice. Scriptele veacului al al XVIII-lea au, mai ales în întrebuinţarea literei mari, inconsecvenţe, a căror reproducere supără numai lectura, fără nici un câştig deosebit pentru ştiinţă.

I

ACȚIUNEA ȚĂRANILOR

I. CÂTEVA DATE PENTRU STĂRILE DIN COMITATELE CLUJ ȘI TURDA IN PREAJMA RĂSCOALEI

Starea țărănimii din comitatele Cluj și Turda, în preajma răscoalei, nu era cu nimic mai bună decât în alte comitate. Același regim de servicii și nemăsurate sarcini iobăgești, progresiv pe măsură ce iobagul pierdea posibilitățile de a reacționa; același feudalism îmbătrânit, mic la suflet și abuziv, pe măsură ce cursul vremii se îndrepta împotriva lui. Același spor continuu de impozite, îndatoriri publice și contribuții pentru întreținerea armatei, care năvăliră deodată cu stăpânirea austriacă; aceeași administrație, înaintată mult, dar prea complicată și inoperantă în acest mediu ostil și rămas în urmă.

Nu vom încerca să schițăm mulțimea de sarcini și îndatoriri ale iobagului din această vreme — am depăși cadrele lucrării — cităm, doar ca o simplă ilustrare, cuvintele unui pretor, unui om al regimului deci, care nu poate fi bănuit de exagerări și ale cărui spuse le confirmă întru toate și documentele timpului. Anume, Gheorghe Josa, unul din pretorii comitatului Turda, de teama să nu fie cumva învinuit de colonel pentru întârzierea cu clăditul caselor de încartiruire, cu care a fost încredințat, roagă, într'un raport, comitatul, să nu se neliniștească câtuși de puțin din această pricină, « căci — spune el — toate acele clădiri rând pe rând se ridică, dar domnul colonel prea n'are liniște, că nu se gată toate deodată, când poporul birnic nici eu nu pot să-l storc, dintr'odată, de toate puterile lui, căci doar sărmanul norod și acum clădește pe nimic și acea grozavă casă de încartiruire și grajdurile, și, în același timp, bucate dă, cară, pentru

agonisirea banilor de dare aleargă, trudeşte, slujeşte şi pe stăpânul pământului, trebue să trăiască şi să lucreze şi pentru el; atât mai lipseşte doar să-l sfarm, să-l pustiesc, dacă-l pun, din răsputeri, să le facă toate deodată. Dar apoi forşponturile [1]) cele multe, căratul buţilor în sus şi în jos? Sunt aşa de multe aici năpăstuirile mulţimii, de nu se poate spune. Rog cu supunere onorata şi nobila Tablă să binevoiască a răspunde domnului colonel, că toate se vor face, dar, din pricina lipsurilor lui, poporul acesta (care numai cu mălaiul lui gol e mânat la toate muncile noastre: clădiri, cărăuşii, robote), nu poate nici el să se împartă, aşa deodată, în toate părţile » [2]).

E o schiţă simplă aceasta, cu multe scăpări, dar destul de sugestivă. Pentru a face încă un pas spre realitate, să mai trimitem aici numai la ordonanţa împotriva unor abuzuri feudale prea frecvente, apărută în preajma răscoalei [3]), ordonanţă interesantă nu atât pentru intenţiile ei bune, care rămâneau de obiceiu neputincioase în faţa rezistenţei unei clase şi inerţiei obiceiului ridicat la rang de drept, ci mai mult pentrucă ne face să cunoaştem câteva din abuzurile, extrem de variate, născocite sau tolerate de acest sistem.

Sunt două documente, de pe cele două feţe ale vieţii iobăgeşti: sarcini fără număr pe de o parte şi abuzuri fără frâu, care le corespundeau pe de alta.

Noul regim, de sigur interesat, dar fără îndoială şi bine intenţionat, reuşea perfect să zgândăre şi să facă evidente stările de lucruri, dar rămânea veşnic în neputinţă de a-şi traduce în fapte soluţiile. A fost, în schimb, destul de abil să convertească nemulţumirile în folosul său. Nici nu era prea greu. Căci cele două puteri, feudală şi de Stat, în concurenţa lor de exploatare a iobagului, i-au luat fiecare apărarea împotriva celeilalte. Şi fiindcă, dintre ele două, cea mai apăsătoare era evident cea feudală, era uşor de prevăzut în care parte se vor îndrepta preferinţele iobagului. Regimul a reuşit astfel să se constitue în apărătorul lui împotriva puterii feudale; îl vedem, *în formă*, urmărind pe toate căile scăderea sarcinilor iobăgeşti, pentru a face din iobag, *în fond*, un mai bun contribuabil. Nu lipsea din

---

[1]) Cărăuşii publice, dela nemţescul *Vorspann*.

[2]) Anexa 1.

[3]) Publicată la Dr. Ilarion Puşcariu, *Documente pentru limbă şi istorie*, II, Sibiu, 1897, pp. 107—109.

această străduință, bine înțeles, nici gândul, mărturisit și bine intenționat, de a face din el un mai bun element economic în Stat. Iar, ca răspuns, iobagii își îndreaptă nemulțumirile mai mult împotriva stăpânilor feudali și devin bune instrumente ale intențiilor politice austriece.

Semne'e de nemulțumire sunt multe și în comitatele, de care ne ocupăm și, natural, au același obiectiv. Protocolul din 1784 al comitatului Cluj, din Ianuarie până în Septemvrie, înregistrează vreo 30 de plângeri ale satelor pentru robotele prea multe și abuzurile domnești și vreo 10 reclamații de-ale domnilor împotriva iobagilor, cari nu vreau să-și facă slujbele iobăgești; în schimb, niciuna împotriva dărilor împărătești și abia trei cereri de scutire de contribuțiile militare în natură. Nesupunerile și tulburările se îndreaptă și ele împotriva domnilor, arendașilor sau dregătorilor domnești și numai rar împotriva perceptorilor regești.

Agitațiile iobagilor, fără să ia proporțiile celor din Munți, sunt prezente și aici. In protocoale apare odată și numele lui Horia. Oficiul Montan din Zlatna, scrie în Februarie 1783 comitatului Cluj să prindă pe *Ursu Nicula*, Petru Nicula și Manciu Cristul, « *coriphaeos quosdam tumultus excitantes* », cari s'ar fi ascuns în satul Ciucea [1]). E, de sigur, în legătură cu tulburarea dela Câmpeni, din Mai 1782, când țăranii au spart buțile cu vin, aduse în târg de arendașii armeni.

Horia cunoștea bine nemulțumirile de aici; câtăva vreme fusese chiar părtașul lor. Inainte de răscoală trăise, nu știm cât, și în satul Ciucea, din comitatul Clujului. Pentru aceasta sunt mai multe indicii:

Sentința din 1783 a scaunului domnesc din Zlatna spune, că era supus fiscal din Arieșul-Mare, de unde a trecut apoi în Ciucea, la un unchiu al soției sale. Fiind aici — îl acuză scaunul — a amăgit pe jelerii fiscali dinafară de hotarele domeniului, că dacă-i vor plăti lui cheltuelile cuvenite, el va umbla să-i scape de darea capului *(taxa capitis)*, dar banii, vreo trei sau patru sute de floreni, plătiți de ei în nădejdea scăpării de dare, i-a cheltuit fără să le aducă vreun folos. Todea Dumitru, — judele din Albac — l-a chemat apoi iar îndărăt și l-a dus în domeniul de sus al Zlatnei, ca să înceapă și acolo aceeași ațâțare [2]).

[1]) Arhiva jud. Cluj, *Protocollum politicum* 1783, Febr. 24.

[2]) Densușianu, *Revoluția lui Horia*, p. 138.

Că locuise în Ciucea mai precis se poate vedea din testamentul său [1]), în care însuşi spune: « satului Ciucea am fost datori 170 florinţi». Partea lui de aici erau banii pentru cosit şi banii groşilor, cari de sigur fuseseră datoriile lui faţă de domeniul pe care nu de mult trăise. «(Banii) i-am dat în mâna lui Petrişor Luca fiind birău şi într'a lui Brudaşcă Mihai, fiind faţă Ciuceanu Toader, în casa mea». Avea deci şi casă aici, — înafară de cea din Albac.

Baronul Bánffi Farkas ne spune şi el, într'o scrisoare din 15 Noemvrie 1784, că Horia a locuit înainte în (domeniul) Călata, în «prediul» lor *Börmény*, unde a fost jelerul fratelui său Gheorghe Bánffi [2]). Această aşezare «Börmény», zisă şi *Börvény* [3]), era pe valea cu acelaşi nume (româneşte *Ghermin)*, şi corespunde cu Iegăriştea de azi, de lângă satul Ciucea [4]).

Intr'o schiţă monografică a Sălajului [5]) cetim că, biserica de lemn din Cizer s'a ridicat în 1783 şi că, după însemnarea cu litere chirilice de deasupra uşii, « se conchide » că lemnele le-a cioplit Horia. Despre aceasta — ne comunică monografia — ştie şi poporul, care spune că pe acele vremuri Horia era fugar şi avea casă pe hotarul Ciucei, în « Puturoanca » [6]), de unde a trecut Meseşul şi a lucrat lemnul acestei biserici.

Tradiţia o confirmă şi testamentul lui Horia, în următoarea formă: « Nicula Ion a Neamţului, meşterul care a făcut biserica în Ţăzeri, 44 de florinţi am fost chizeş». Meşterul, care a făcut biserica, era deci acest Nicula Ion, poate vreo rudă de-a lui, şi numele acestuia

---

[1]) *Ibid.*, p. 456.

[2]) ...« Az elöljárók között egy vagyon Hore nevezetű, ki ezelőtt Kalotaszegen, a Börmény nevezetű praediumunkban lakott és az öcsém Bánffi Györgynek zsellére volt». Muzeul Ardelean, *Arhiva familiei Bánffy I.*

[3]) *Ibid.*, fascicolul satului Ciucea.

[4]) Aici era altă dată sticlăria conţilor Bánffi şi foarte probabil după aceasta s'a numit şi aşezarea, *uiagă*, în Bihor *iagă*, după ungurescul *üveg*, însemnând sticlă. Satul se numeşte azi Vânători, presupunând la originea Iegăriştii nemţescul *Jäger*.

[5]) Dr. Dionisie Stoica şi Ioan P. Lazăr, *Schiţă monografică a Sălajului*. Şimleul Silvaniei, 1908, p. 232.

[6]) « Puturoanca » e tot aci aproape, pe drumul care duce din Ciucea spre Cizer, în hotarul satului Prie. Informaţia d-nei Florica Benţea, învăţătoare în Ciucea. Locul fiind dincoace de Meseş, trebuia să cadă altă dată în domeniul Bánffi şi să facă parte din hotarul satului Ciucea.

va fi săpat deasupra ușii și nu al lui Horia, cum crede monografia. Ceea ce, bine înțeles, nu infirmă deloc spusele tradiției, că Horia a cioplit lemnul, — adăugăm — împreună cu alții de sigur, după planurile meșterului.

Iată câteva indicii pentru starea și ocupațiile lui Horia. Mai întâi iobag fiscal în Arieșul-Mare (Albac), jeler apoi pe moșia conților Bánffy în Ciucea, unde își plătește banii groșilor, cari nu vor fi altceva decât « taxa » de jeler, și își răscumpără cu bani cositul, o altă obligație jelerească, de sigur pentru a rămânea liber de asemenea obligații legate de timp și loc și pentru a-și putea căuta mijloace de traiu și în alte părți, cu ocupațiile moțești obișnuite, lemnăritul de pildă, fără de care Moțul sărac nici nu putea să trăiască. Și nu vom greși, credem, dacă presupunem, că mai avea nevoie de această libertate și pentru a-și putea împlini noua și riscata lui misiune de purtător de cuvânt al nemulțumirilor semenilor săi. Iată-l obligat cu sume importante pentru starea lui materială umilă, dar pe care toate le plătește, — chiar acei 44 floreni de chezășie pentru meșterul Ion Nicula care, se vede, fugise [1]).

Horia, după toate semnele, era și el unul din acei Moți cari, în cursul veacului al XVIII-lea, părăsesc fără încetare Munții Abrudului și își caută alte locuri de așezare. Acum apar, mai ales în domeniul Gilăului, proprietatea familiei Bánffi, o mulțime de nume moțești; acum se populează, cu Moți din jurul Abrudului, Munții Gilăului, nelocuiți înainte; acum apar una câte una așezările noui de aici: Mărișel, Măguri, Dângău, Giurcuța și altele. Așezările acestea ale Moților se ridică până la înălțimi neobișnuite de 1200—1300 metri, cum e cazul satelor Mărișel și Măguri [2]).

Pricinile acestor deplasări sunt multe: 1) creșterea populației pe un teren cu mijloace foarte limitate de traiu; 2) restrângerea libertății și sporirea sarcinilor cu iobăgia, care aici numai acum se introduce;

---

[1]) 44 floreni, după prețurile de atunci, corespundea cu o pereche de boi mijlocii. Proprietarul pentru a se asigura că iobagul nou venit sau pedepsit nu fuge, cerea chezășia câtorva iobagi din sat (obișnuit 5 sau 7), cu câte 40 floreni fiecare, pe cari, dacă iobagul fugea și nu-l puteau aduce înapoi, trebuiau să-i plătească. O astfel de chezășie plătise și Horia.

[2]) Așezările se pot urmări bine în conscripțiile urbariale ale domeniului Gilău. Muzeul Ardelean, *Arhiva familiei Bánffi I*, pachetul Gilău.

3) restricţiile în folosirea păşunatului şi pădurii, care sporesc an de an; 4) creşterea continuă a dărilor şi sarcinilor fiscale, introduse de noua stăpânire austriacă; şi altele [1]). Peste toate planând apoi abuzurile fără frâu ale administraţiei, dregătorilor, arendaşilor, cari adesea îndoiau sarcinile. Aceste multe pricini de deplasare vor fi, foarte curând, şi fondul răscoalei în această parte.

Pe de altă lature, motivul de atracţie erau condiţiile de aşezare de pe domeniul Bánffi. In Munţii Gilăului, cu toate neajunsurile vieţii la aceste înălţimi, ele sunt destul de ademenitoare; sarcinile sunt puţine şi aşezările cresc repede. Dar, odată aşezaţi, sarcinile sporesc şi ele. In curând se îndoiesc, se întreiesc, împotriva condiţiilor de aşezare. Procesul nu putea să fie altul nici în aşezările mai joase. Cu atât mai mult, cu cât aici condiţiile de vieaţă erau mai bune şi contribuabilul mai la îndemână. Proprietarii tind, fireşte, să-i fixeze locului şi să le impună rând pe rând sarcinile iobăgeşti, incomparabil mai multe decât ale jelerilor, dar fără să le ofere în schimb şi condiţiile de traiu, mult superioare, ale iobagului. Jelerii aceştia de obiceiu n'aveau în folosinţă decât locul, pe care îl defrişaseră singuri din pădure. In scriptele domeniului tocmai pe timpul lui Horia descoperim fugari din această pricină. E firească deci agitaţia jelerilor de aici pentru uşurarea sarcinilor, despre care vorbeşte scaunul din Zlatna, şi e explicabil şi zelul lui Horia, care împărţea cu ei aceeaşi soartă. Horia schimbase, ca şi ei, starea de iobag din Munţi, unde mijloacele de traiu scădeau şi sarcinile creşteau, cu aceea, inferioară, de jeler, dar care se va fi arătat, cel puţin la început, cu mai puţine îngrădiri şi cu mai multe posibilităţi de mişcare pentru agonisirea primitivelor mijloace de vieaţă ale omului dela munte. Dar greutăţile şi vexaţiunile, de care fugise dintr'un loc, le găsi, sub altă formă, într'altul, după cum le va fi găsit pretutindeni în peregrinările lui de Moţ prin ţară. Părtaş al nemulţumirilor mai întâi, purtătorul lor de cuvânt apoi, suspectat de oficialităţi, Horia n'avu lungă şedere nici aici. De-acum încolo e greu de găsit. Cu plângerile ţăranilor apare, în câteva rânduri, drept la Viena, dar nu se mai ştie bine unde-şi ţinea casa. De sigur pe undeva pe la Moţi de-ai lui, prin Munţii Gilăului, bine cunoscuţi de el şi prea puţin de autorităţi.

---

[1]) Date şi amănunte în Densuşianu, *o. c.*, p. 82 şi urm.

Paralel cu aceste nemulţumiri, neobişnuit de multe se arată, în aceste părţi, semnele luptelor dintre Uniţi şi Ortodocşi. In răstimpul dintre Ianuarie—Septemvrie, din anul 1784, prin faţa comitatului Cluj s'au perindat vreo 50—60 de asemenea pricini. Mare parte rezultau din zelul cu care propaga sau apăra aici Unirea, după publicarea edictului de toleranţă, protopopul Teodor Méhesi din Mănăştur.

Mişcarea ţăranilor din Munţi avea să găsească în aceste părţi deci, un teren pregătit de o pornire tot mai făţişe împotriva sarcinilor feudale, dublată de o înteţită frământare confesională. Aceasta din urmă însă în cursul răscoalei se ascunde, fără să tulbure mişcarea comună a iobagilor. Cel puţin actele multe, care ne-au rămas pentru aceste comitate, nu mai indică asemenea divergenţe.

2. CONSCRIPŢIA MILITARĂ

Proba destul de grăitoare a stărilor de lucruri o făcu şi în aceste părţi conscripţia militară, din vara anului 1784. Vestea ei se întinse repede, ca o undă de nădejde, în toate părţile. Mirajul scăpării din jugul iobăgiei aprinse toate satele. Ţăranii pretutindeni se sfătuesc, se mişcă. Satele, unul câte unul, îşi iau preoţii şi juzii în frunte şi pornesc pe drumul Albei-Iulii, să se înscrie « cătane » şi să ceară arme, încredinţaţi că aşa sună « porunca Impăratului ». Comanda militară din Alba-Iulia se văzu silită dela început să creeze un birou special pentru a face faţă tuturor cererilor. Dar în curând nici biroul nu fu deajuns şi trebui să treacă această însărcinare şi altor comandanţi. In cele din urmă găsi un mijloc şi mai expeditiv: ţăranii să nu mai pornească în masă pe drumuri, ci să fie înscrişi de ofiţerii şi dregătorii mai apropiaţi, sau chiar de preoţii lor, după un anumit formular. Dela jumătatea lunii Iulie până la jumătatea lui August, la Alba-Iulia se înscriseră astfel 81 de sate. Alte zeci de sate se înscriseră la Haţeg, prin vice-colonelul Karp, iar altele prin diferiţi ofiţeri, slujbaşi locali sau preoţi [1]).

Urmarea imediată fu că iobagii înscrişi începură să nu-şi mai împlinească îndatoririle iobăgeşti şi să-şi ameninţe în toate chipurile

---

[1]) Densuşianu N., *Revoluţiunea lui Horia*, pp. 119 120.

stăpânii, de cari, credeau ei, acum n'au de ce să se mai teamă. Actele înregistrează peste tot locul agitații, incidente, tulburări, — semne care arătau, fără putință de îndoială, ce se va putea naște dintr'o asemenea fierbere. Guvernul, alarmat, se grăbi să declare fără valoare conscripția și să ia măsuri severe pentru a curma orice agitație. Până la urmă comandamentul militar însuși trebui să recunoască primejdia și să pună la contribuție forța armată pentru liniștirea spiritelor.

Mișcarea, din comitatul Albei, trecu repede și în comitatele vecine, ale Clujului și Turzii.

In De ea, sat unguresc-românesc, apaținând Colegiului reformat din Aiud, despre conscripția militară — ne spune judele curții — începu să vorbească preotul unit, Popa Costan, către iobagul Samuil Varga. La această veste, judele satului, Ştefan Varga, în ziua de 15 August, adună, sub pedeapsă de 12 floreni, întreg satul, care hotărî să trimită la Alba-Iulia trei oameni: pe Samuil Varga, Petru Dombran și Eftimie Marian. Nerăbdarea era mare. Trimișii satului nici nu se întoarseră încă și țăranii și făcură primul act de nesupunere: își slobozîră vitele în lunca, pe care dregătorul afirmă că o oprise tocmai pentru ei, căci fânațele lor au fost inundate și erau amenințați să rămână fără fân. Cei trei veniră dela Alba-Iulia cu scrisoare către baronul Seeberg, controlorul oficiului de sare din Mirislău, să-i înscrie el. Așa, țăranii n'aveau de ce să mai facă acel drum, ci porniră cu toții, în frunte cu Popa Costan — « băuți și cu capul plin », zice raportul — la Mirislău și se înscriseră acolo. Numai judele domnesc, Gheorghe Oltean, n'a vrut să meargă, dar judele satului îi trimise vorbă să se înscrie și el numaidecât, căci altfel îl vor scoate din sat. Porunca adusă dela Alba-Iulia era ca, cei înscriși, 15 zile încă să-și facă slujbele iobăgești, după care se va vedea dacă mai trebue să facă sau nu. Dar nu mai așteptară nici aceste 15 zile. La domni nu mai lucrau decât de mântuială. Ba de bucurie toată săptămâna nu-și mai lucrară nici lucrul lor cum se cade, își lăsară bucatele pe câmp de le stricară ploile [1]).

Popa Costan, cercetat mai târziu, mărturisește numai atât, că a plecat împreună cu satul, dar dela Mirislău s'au întors, pentrucă

[1]) Raportul lui Kovásznai Bogdán Petru, judele curții Colegiului reformat din Aiud, din 20 August 1784. *Monumenta Hungariae Historica*, XXXVIII, *Halmágyi István naplói és iratai*, Budapesta, 1906, p. 659.

dregătorul dela sare le-a spus că n'au de ce să se mai ostenească până la Bălgrad, căci îi poate înscrie și el; după cum i-a și înscris [1]).

La vestea adusă de trimișii din Decea se puseră în mișcare numaidecât și iobagii din Mirislău [2]). Judele satului, Ștefan Szöke, adună și el satul și trimiseră pe Kováts Pișta (Ștefan), Nicolae Ciumbrudean și Simion Popa la Alba-Iulia. Se înscriseră apoi și ei prin dregătorul dela sare. De aici mișcarea se propagă repede spre Aiudul-de-Sus, Măgina, Gârbova [3]).

In satele din apropiere — spune Popa Costan — făcea agitație Popa Trăilă, protopopul unit din Inoc. El a umblat pe la Ghiriș, Agârbiciu, Grind, Luna și prin alte sate și i-a pornit pe Români să meargă la Alba-Iulia, încurajându-i că după aceea ei vor fi stăpâni în țară. Pe jelerul Onița Ion din Decea îl mustra cu vorbe ca acestea: «voi de ce nu vă mișcați, când toată țara se mișcă, stați laolaltă și faceți și voi ce fac alte sate, altfel veți rămânea pe veci iobagii Colegiului din Aiud» [4]).

Preotul neunit din Cârcedea, Popa Vasile, în schimb, susține în depoziția sa, că l-au chemat și pe el sătenii lui la Alba-Iulia, dar el n'a vrut să meargă cu niciun chip. Din scaunul Arieșului au plecat însă popii neuniți din Cucerdea și Feldioara și popa din Vereșmort cu credincioșii lor [5]).

Vestea trezi toată Câmpia. Contele Ludovic Bethlen scrie că, trecând prin satele de aici, a găsit oamenii peste tot pregătindu-se. Ajungând din drum vreo 5 sau 6 grupuri de țărani de aceștia, țăranii începură chiar ei să-l întrebe, ce să fie, de toate satele s'au pus în mișcare? Contele nu știu ce să le răspundă, îi întrebă numai că ei unde au pornit? Drept răspuns îi arătară atunci o hârtiuță, scrisă nemțește și fără vreo semnătură, în care ceti: «Dela Alba-Iulia se dă de știre, din porunca împăratului, că cei cari se vor înscrie acolo vor fi lăsați în pace; în 14 zile vine răspuns dela împăratul». Hârtii de acestea aveau mai multe, — spuneau că le împart pe sate niște

---

[1]) Anexa 11. Cf. şi procesul lui Popa Costan în arhiva judeţului Turda, *Büntenyítő Perek*, 1785, nr. 1123.

[2]) Sat românesc-unguresc şi acesta.

[3]) Halmágyi, *o. c.*, pp. 660—661.

[4]) Anexa 11.

[5]) *Arhiva judeţului Turda*, 1784, dosar 343.

cătane pentru câte 3 mariaşi — dar nu voiră să-i lase niciuna căci, ziceau, la Alba-Iulia le vor aduna iarăşi dela ei [1]).

Din Căpuşul-de-Câmpie plecară pentru arme Creţu Nicolae şi Iacob, fiul lui Popa Luca [2]). Cei din satul Luna se înscriseră prin caporalul Gheorghe Istvánffy, încartiruitorul militar din Agârbiciu [3]). Stăpânii satului Moci se plâng şi ei, că ţăranii pleacă cu sgomot spre Alba-Iulia, pentru arme şi cer comitatului Cluj să-i împiedece cu puterea publică [4]).

Spre miazănoapte mişcarea ajunse până la Pintic, nu departe de Bistriţa. Iobagii de aici se adunară la casa popii Vasilie şi apoi trimiseră la Alba-Iulia, pe cheltuiala satului, mai întâi pe Luca Vasilie şi, după el, pe judele satului, Bucur Ştefan [5]).

In Lechinţa vestea veni prin cărăuşii, cari fuseseră cu sare la Alba-Iulia. Aceştia, când se întoarseră acasă, spuseră celorlalţi că, întrebând pe acolo de conscripţie, au fost îndrumaţi la un preot român, cu numele Tiron, care ziceau că e preotul regimentului, şi acela le-a spus să meargă numai cu tot satul, că de bună seamă vor fi scrişi cătane şi nu vor mai sluji la domni; moşiile pe care stau vor fi ale lor şi chiar pământurile, fânaţele şi pădurile domneşti se vor împărţi între ei. Cu vestea lor ţăranii aceştia adunară întreg satul şi se duseră cu toţii la protopopul unit, Artimon Pop Samuil, care şi scrise îndată preotului Tiron. Când sosi răspunsul, satul se gândi să trimită 12 oameni, să se înscrie aceia mai întâi, dar protopopul le spuse că nu-i lasă, numai dacă merg cu tot satul. Aşa, se ridicară cu toţii şi plecară, în frunte cu protopopul, la Alba-Iulia. La plecare, protopopul spunea că, la poarta cetăţii din Bălgrad, pe Românii din Lechinţa îi va pune în rând, ca pe cătane, cu bâtele pe umăr în loc de puşcă şi aşa va intra cu ei în cetate. Ţăranii îi făgăduiră şi ei, în schimb, să-l ţină pe vieaţă popă în sat. Slujbe iobăgeşti, — spune raportul — de când a început protopopul să le poarte treburile,

[1]) *Halmágyi*, p. 669.

[2]) *Arhiva judeţului Turda*, 1784, nr. 738.

[3]) *Ibidem*, n-rele 265 şi 528.

[4]) Arhiva judeţului Cluj (la Arhivele Statului din Cluj), *Protocollum politicum*, 1784, 31 August, p. 320.

[5]) Arhiva jud. Turda, *Protocollum Judiciale*, 1784, Decemvrie 17 şi 1785, Ianuarie 27.

nu vreau să mai facă, dijma n'au adus-o decât doi, dar, la plecare, iobagii ziceau că vor scoate din șura domnească și dijma acelora când se vor întoarce. Ba au și hotărît cum să împartă pământurile, fânațele și pădurile domnești [1]).

Tot protopopul le scrise și satelor vecine: Dateș, Iclandul-Mic, Iclandul-Mare și Oarba [2]). Provizorul mai spune, că a văzut cu ochii lui cum veneau trimișii satelor, Români și Unguri, din Iernut, Deag, Peterlaca [3]), să se sfătuiască cu el ce-i de făcut [4]).

Cei din Dateș, într'adevăr, dela cei din Lechința aflară porunca cea nouă. Veni să-i vestească chiar judele satului, îndată ce sosiră cărăușii dela Alba-Iulia. Nu mai zăboviră nici ei nimic, se adunară cu toții și trimiseră la Alba-Iulia pe Cătana Ion; căruia, pentru osteneală, satul îi seceră o bucată de loc. De acolo omul acesta se întoarse cu o hârtie scrisă nemțește. « Iacă fraților — le zise — am adus și scrisoarea; pe mine m'au scris împreună cu copiii și cu toată averea și, ca să nu vă mai osteniți și voi până acolo, trebue să vă scrieți aici după mine, iar dacă nu găsiți om pentru asta, să mergeți la Bălgrad ». Plecară astfel cu tot satul, dar în Cecălaca fură opriți și au trebuit să se întoarcă. Scrisoarea — spune raportul — a ajuns în mâinile lui Popa Ion, iar dela el la protopopul Artimon [5]).

Pentru a se vedea în ce fierbere aduse satele această conscripție militară, cităm și un raport al pretorului Gheorghe Gámán către comitatul Turda. Raportul e scris în satul Pogăceaua (azi în jud. Mureș) și poartă data de 23 August. In el pretorul arată cum se străduește să strângă dela țărani « contribuțiile în natură pentru armată, așa cum au fost repartizate, dar chiar azi cei din Chimintelnic (Cipăieni) s'au sculat cu tot satul și au plecat la Alba-Iulia, să ia arme și să fie soldați. Au luat și pe jude cu ei. Comisia mi-au trimis-o îndărăt, spunând că ei bucate nu mai dau și nici nu mai slujesc la domni.

---

[1]) Raportul lui Mathias Lustig, provizorul moșiilor Bethlen din Lechința, dat din Dateș, 24 și 25 August 1784. *Halmágyi*, pp. 678—680.

[2]) *Halmágyi*, pp. 678—680.

[3]) In act *Tatárlaka*, ceea ce trebue să fie o transcriere greșită, în loc de *Péterlaka*, sat vecin cu Deagul.

[4]) Raportul provizorului din Lechința. *Halmágyi*, p. 679.

[5]) Cercetarea pretorului Alecse Nagyári, Dateș 25 August 1784. *Halmágyi*, pp. 685—686.

Ce va ieşi din asta, Dumnezeu ştie. Dacă cei din Chimintelnic se vor întoarce acasă cu vreun cuvânt de încurajare, ştiu că toată plasa (processus) îmi vor înnebuni-o şi toţi vor porni la Alba-Iulia. Mai ales satele Sânger, Săcal (Bărboşi), Zau, Budiu (azi Papiu-Ilarianu) ştiu că se vor deda la îndrăzneli. Ar fi bine să trimiteţi aici câţiva executori nemţi, căci cu executorii români mi-e frică să nu mă ard: lupul nu-şi mănâncă puiul. Aşa de învrăjbită e întreaga plasă, încât mă tem că în două trei zile nu voiu mai putea porunci nimănui ». Şi la sfârşit adaugă: « Aud că cei din plasa Iernutului nu mai merg nici ei în nicio slujbă, poate şi-au şi adus armele. Aici (în schimb) numai azi s'a tulburat întreagă plasa » [1]). Iar vice-comitele (subprefectul) cercului de sus al comitatului Turda [2]), Gheorghe Josa, înaintând acest raport Tablei comitatului, completează că, fiind în satul Sânger, ţăranii de acolo îi spuneau că la Alba-Iulia este un domn comandant, care la toţi Românii cari se duc la el, să ceară arme, le dă câte o dovadă pentru un mariaş [3]).

Indemnul creştea zi de zi, propagat de ţăranii înşişi. Preoţii peste tot locul trebuiau să se pună în frunte. Unde nu voiau, ţăranii îi luau cu de-a-sila. Un caz de acesta povesteşte amănunţit, într'o scrisoare românească, Popa Stanciul din Ferihaz (Albeşti), de lângă Sighişoara. Arată în această scrisoare anume, cum s'au adunat la el sătenii « zicând că au venit un om din Bălgrad de le-au spus că-i poruncă împărătească de scris iobagii la cătane, să le dea arme şi să scape de iobăgie. Şi au zis omul acela că aşa-i porunca, să meargă sătenii cu popa împreună, că altmintrelea nu va fi nimica şi vor rămânea tot iobagi în veac ». In zadar a încercat în toate chipurile să-i abată dela gândul lor, căci — spune mai departe preotul — « adunându-se satul într'o seară s'au sfătuit cu toţii şi iarăşi au venit asupra mea, numai să merg cu dânşii, că altmintrelea nu va fi ca

---

[1]) *Arh. jud. Turda*, 1784, nr. 772.

[2]) In acest timp comitatele se împărţeau în câte două sau trei *circuli*, care se subîmpărţeau în mai multe *processus*, corespunzătoare plaselor de azi. In fruntea comitatului sta un *supremus comes* (prefectul) şi un *ordinarius vice comes*. Cercurile aveau fiecare câte un *substitutus vice comes* şi un *ordinarius iudex nobilium* (főbiró, fibirău, cum îi ziceau Românii), iar plasele câte un *vice iudex nobilium* (pretor, solgăbirău) şi un *comissarius processualis*. Arhivele Statului Cluj, judeţul Cluj, *Protocollum Oeconomicum*, 1784, pp. 22—25.

[3]) *Arhiva jud. Turda*, 1784, nr. 772.

să nu mergi cu noi, că noi te ținem pe dumneata, cu sărăcia noastră, de-ți plătim casă și grajd și dăm și iarbă și din toate ce avem, ca să poți trăi; acum și dumneata caută să mergi cu noi, au dacă nu-i merge, noi și din casă afară te-om scoate, numai cată să mergi cu noi acuma, pe cum ne-au spus cătana aceea; de-am putea scăpa de iobăgie, că mai bine vom sluji pe împăratul decât pe domni, că noi nu mai putem birui cu slujbele și cu mânăturile domnilor și cu bătăile deregăt rilor și ale prefetușului, care ne bate în toate zilele. Că au bătut pe Ion Cătană și pe Ion Cândea; acei doi din bătaie au murit, de le-au rămas copiii săraci și pe noi pe mulți ne-au bătut de ne-au schilăvit. Ci de va mai ședea prefetușul aici, să-l ție Dumnezeu, ne mai omoară cu bătaia dumnealui de nu și-o face milă împăratul și gubernia au să ne dea arme să fim cătane, au să-l ia de pe capetele noastre, că de nu caută să buiduluim (pribegim) la alte țări, să ne prăpădim de pe locurile aceste » [1]).

Mișcarea era generală. Din satele cu populație amestecată plecară împreună cu Românii, și iobagii unguri. Din unele, cum au fost Ungurei, Vingard, Berghin, Sâncel, se înscriseră și Sașii [2]). Cătana Ion, din Dateș, puse pe drum chiar și pe Țigani, zicându-le: « dacă vreți să țineți cu satul, acuma-i vremea, căci vă scrie și pe voi și nu mai slujiți la domni ». După aceste vorbe au plecat și ei, dar n'au ajuns decât până la Cuci și s'au întors înapoi » [3]).

Pus în fața acestor stări, comitatul Turda ceru colonelului Leonardo și vice-colonelului Schultz, comandanții de pe teritoriul comitatului, intervenția armatei, iar guvernului oprirea conscripției și măsuri severe pentru liniștirea țăranilor.

Armata însă nu făcu, la început, niciun pas hotărît; temporiza lucrurile, căci nu avea ordine în acest sens. Vice-colonelul Schultz răspunse în 24 August, din Bădeni (Bágyon), că nici nu știe nimic despre conscripția militară; mai repede crede că amăgitori ascunși prin sate îndeamnă pe țărani la asemenea fapte [4]). Iar colonelul Leonardo, tot așa de evasiv, scrise comitatului în 29 August că, ori

---

[1]) Anexa 2.

[2]) *Halmágyi*, pp. 677, 678, 681. Densușianu, *o. c.*, p. 120.

[3]) *Halmágyi*, p. 686.

[4]) *Arh. jud. Turda*, 1784, nr. 265.

de câte ori cere ajutor militar împotriva tulburătorilor, să precizeze locul și numărul lor [1]).

Răspunsul guvernului poartă data de 31 August. Spune că astfel de plângeri au venit și din alte părți, dar guvernul n'a știut, nici el, nimic despre această conscripție. A și luat dispoziții, în înțelegere cu Prefectura Armelor (Comanda militară) din Sibiu, ca ea să fie oprită. Comitatul, în schimb, să trimită pe sate oameni în cari poporul are încredere, pentru ca să-l lămurească și să-l aducă la ascultare și numai când nu se mai poate altfel, să se recurgă la forța armată; în acest caz însă armata să procedeze cu toată moderațiunea. Comitatul să întrebuințeze și el toate mijloacele de persuasiune, ca nu cumva prin măsuri tari să ațâțe și mai mult sufletul învrăjbit al mulțimii; să vegheze ca domnii să nu încarce pe iobagi cu slujbe și robote peste litera ordinelor date, să le asculte plângerile și să le facă dreptate în forurile existente [2]).

Dar la această dată, Ștefan Halmágyi, comisarul guvernului, încredințat cu cercetările și liniștirea țăranilor, era la fața locului și lua măsurile de cuviință. Constatările lui acuzau mai mult imprudența comandei militare, decât pe altcineva. Nu împărtășea nici opinia generală a nobilimii, că preoții au ațâțat poporul. La cercetări se află că mulți dintre ei au plecat cu credincioșii lor mai mult de teamă să nu fie scoși din parohie sau porniți de țărani. Dar, pentru puterea lor asupra mulțimii, tot pe ei îi găsi mai potriviți pentru liniștirea lucrurilor. Propuse deci guvernului, să-i oblige la aceasta prin episcopii lor, cu amenințarea că, dacă se va mai ivi vreo tulburare undeva, ei să fie răspunzători. Și, pentrucă din unele sate s'au înscris și Unguri și Sași, mai ceru să fie îndrumați și episcopii acestora, să dea o mână de ajutor la liniștirea poporului [3]).

Baronul Seeberg, dela oficiul de sare din Mirislău, fu special cercetat de un controlor, trimis de prefectul portului din Partoș. Seeberg mărturisi că într'adevăr înscrisese trei sate, pe tabelele aduse de țărani,

---

[1]) *Ibidem*, nr. 531.

[2]) *Ibidem*, nr. 523. Cf. și raportul guvernului către împăratul, din 31 August 1784. *Halmágyi*, pp. 711—712.

[3]) Raportul comisarului Ștefan Halmágyi către Guvern, dat din Galda-de-Jos, 17 August 1784. *Halmágyi*, pp. 688—693.

dar nu s'a gândit că face cu asta vreun rău. Acum însă, că știe, nu mai face nicio conscriere [1]).

Vice-colonelul Schultz, care primise între timp ordin dela Còmanda militară, anunță și el, la 5 Septemvrie, comitatul Turda că a încredințat pe căpitanul Echinger, pe care-l pusese de mai înainte să cerceteze conscripția satului Luna, să pedepsească pe încartiruitorul militar, care le făcuse conscripția și să restitue sătenilor cei 8 floreni nemțești pe cari îi luase pentru osteneala lui. Juzilor și juraților, aduși în fața lui, le-a dat să înțeleagă — spune mai departe — că acea conscripție nu s'a făcut din porunca celor de sus și că ea nu e de niciun folos; iobagii să-și facă mai departe slujbele domnești și împărătești [2]).

Astfel, după ce se puse în mișcare armata și se publicară patentele de liniștire sub ochii ei [3]), ecoul acestor agitații încetul cu încetul se stinge în actele oficiale și lucrurile par să se fi retras în albia lor obișnuită. Ceea ce nu înseamnă deloc că țăranii se împăcaseră cu soarta. Era doar o retragere desamăgită după înfrângerea unei nădejdi și o resemnare neputincioasă în fața puterii organizate. Innăbușirea aceasta a stărilor de lucruri nu însemna și soluționarea lor. Dimpotrivă. Era numai un motiv mai mult, ca ele să se reverse cu și mai multă furie pe cea dintâi spărtură a zăgazurilor. Incercarea de-acum le dădu țăranilor prilejul să-și încerce curajul, care avea să le servească în curând. Căci motivele de răzvrătire se îngrămădeau zi de zi. Semne tot mai vădite arătau primejdia vorbelor simple, pe care iobagul Avram Chirilă din Ardeova le auzise încă de cu vară la Abrud, din gura Moților, că «nu-i modru să nu bată Dumnezeu țara asta!» [4]).

3. TRECEREA RĂSCOALEI IN COMITATUL CLUJULUI

N'au trecut decât două luni și temerile se adeveriră. In 2 Noemvrie răscoala se deslănțui din Munți, sălbatec, și în câteva zile cuprinse tot Zarandul, aproape tot comitatul Hunedoarei și o bună

[1]) Scrisoarea prefectului din Partoș, Fritz, către Ștefan Halmágyi, din 26 August 1784. *Ibidem*, p. 687.

[2]) *Arhiva jud. Turda*, 1784, nr. 528.

[3]) *Ibidem*, nr. 257.

[4]) « Nincs mod benne hogy az Isten ezen országot meg ne verje ». *Arhiva jud. Turda*, 1784, dosar nr. 654.

parte din comitatul Albei. In 6 Noemvrie atinse comitatul Sibiului şi tot în aceeaşi zi trecu şi în Ungaria, în comitatul Aradului.

La 8 Noemvrie ţăranii lui Cloşca prădau Baia-de-Arieş. De aici se întoarseră spre Mogoş, cu gândul să treacă peste munţi, la Galda, şi să dea drumul iobagilor închişi în castelul baronului Kemény.

Inainte de plecare din oastea aceasta se desprinse o parte, care trecu în comitatul Cluj. Grupul, după spusele unui iobag, era de vreo 300 de oameni [1]). Ţăranii trimişi înainte şi apoi grosul, care venea mai pe urmă, contagiară îndată toate satele din apropiere. La 9 Noemvrie sculară satele Sălciua-de-Jos şi Sălciua-de-Sus şi prădară curtea lui Sigismund Torotzkai din Sălciua-de-Jos. Luară apoi cu ei pe ţăranii de aici şi plecară mai departe.

In 10 Noemvrie sosiră « cu mare mulţime » în Bedeleu. In fruntea lor venea, în pieptar alb şi cu un pistol în mână, soldatul în concediu *Bercea Ion* din *Sălciua*, vestind în gura mare porunca Impăratului. Soldatul acesta căută mai întâiu pe juzii satului — cel nou se numea Flentea (Frentea?) Gavrilă, iar cel vechiu Domşa Toma — pe cari, se vede, îi convinse fără multă vorbă, căci amândoi porniră îndată, cu juraţii, prin sat, vestind şi ei acum, că e porunca Impăratului să se ridice câte un om de fiecare casă şi să meargă cu mulţimea să prade curţile domneşti; celui care nu va merge îi vor pune foc la casă, iar el va fi tras în ţeapă în faţa casei sale. Preotul satului, Popa Gheorghe, trase clopotul dela biserică, în semn de primejdie şi tot satul se puse în picioare. Câţiva bătrâni încercară, cu vorbe înţelepte, să-i oprească, dar mulţimea îi alungă cu înjurături. Se năpustiră mai întâiu asupra crâşmei lui Gaspar Torotzkai şi o dărîmară până în temelii. Morile domneşti le lăsară în pace şi plecară şi de aici.

O parte din ei trecu în satul vecin Vale. Bercea Ion se duse, iarăşi, mai întâiu la jude şi-i zise să scoale întreg satul, ca să meargă cu el pentru împlinirea poruncii împărăteşti, încredinţându-l că în urmă mai vin două oşti mari cu două steaguri şi ameninţând cu pedeapsa de 500 florini, dacă satul nu se va ridica. Părerile aici se împărţiră. Judele cel vechiu, Şandru Todor şi preotul satului sfătuiau pe ţărani să nu plece, căci — spuneau ei — « Impăratul, dacă

---

[1]) *Arhiva jud. Turda*, 1784, dosar 654.

ar fi poruncit un lucru ca acesta, l-ar fi dat în seama cătanelor lui, care ar veni cu alte semne; n'ar pustii și arde ca aceștia ». Judele cel nou însă sculă întreg satul, fără să țină seama de spusele lor, « doar cătana aceea — zicea el — nu umblă cu prostii ! ». Distruseră — după ce au pus pe crâșmar să se mute — crâșma lui Iosif și fierăria lui Sigismund Torotzkai și apoi plecară cu toții asupra curților din Sângeorzul-Trăscăului, unde ajunseră în aceeași zi, spre seară [1]).

Veștile despre apropierea răscoalei ajunseră, se înțelege, și în Sângeorzul-Trăscăului mult înainte de sosirea răsculaților. Le aduseră mai ales țăranii cari fuseseră la târgurile din Câmpeni și Abrud. Iobagul Mărie Nicula, care venise și el de acolo, cu trei zile înainte povestea la crâșmă cum pustiesc aceia peste tot locul averile și crâșmele domnești, cum chinuie și ucid pe Domni, pe dregători, pe gornici și pe juzii domnești și-i încredința pe cei de față, că nici trei zile nu vor trece și vor fi în Sângeorz. Ceea ce se și întâmplă. Satul era o țintă sigură a răsculaților, pentrucă aici erau curțile domnești ale familiei Torotzkai, care stăpânea mai multe sate.

Iobagii din Sângeorzul-Trăscăului erau în majoritate Unguri [2]). Acesta însă nu fu un motiv ca teama stăpânilor să fie mai mică. Dregătorul contelui Sigismund Torotzkai trimise în Munți pe haiducul Popuța zis Cătana Gheorghe, iobag din Vale, să afle ce oameni sunt aceia și cu ce gânduri vin. Cătana Gheorghe — după cum el însuși povestește — pe drum se întâlni cu soldatul din Sălciua și cu oamenii lui, dar mai apoi dete peste o ceată de țărani, cari numaidecât îl luară la întrebări și-l descusură, printre ghionturi, dacă e Român adevărat și dacă ține cu ei sau nu. Și pentru ca să se încredințeze mai bine, neavând altă cruce la îndemână, îl jurară pe un târnăcop. Se întoarse de acolo astfel convertit. Sosi Miercuri înainte de prânz, pe la nouă ceasuri, în goana calului, cu pălăria spintecată și, abia ținându-și răsuflarea, începu de zor să povestească ceea ce văzuse și auzise. Nu-i trebui mult să umple tot satul cu veștile pe care le aduse. Turburarea fu mare. Veștile lui erau, într'adevăr,

---

[1]) Datele pentru Bedeleu și Vale sunt luate după mărturiile țăranilor prinși pentru prădarea Sângeorzului-Trăscăului, cuprinse în dosarul 654, citat mai sus.

[2]) După statistica Românilor ardeleni din 1760-62 satul avea la această dată, abia 31 familii românești. *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, 1924-25, p. 642.

care de care mai alarmante şi luau alte şi alte forme de câte ori le povestea. Unii din martori l-au auzit spunând că în curând va sosi oastea lui Horia, cu porunca Impăratului şi cu trei steaguri în frunte, cu câte un bumb de aur în vârf fiecare; cătanele care vin au arme şi chivăre cu pajură de aramă, pe care stă scris « curuţ »; să-şi ascundă cine ce are şi să fugă pe unde poate, căci vor prăda şi pustii pe toţi Domnii şi pe toate slugile domneşti ! Alţii l-au auzit povestind pe uliţă, că în frunte vine chiar fratele Impăratului, cu care el însuşi a vorbit; vine cu atâtea cătane de nu le mai poţi număra; acum e pe Arieş în sus, iar Joi va prânzi în Sângeorzul-Trăscăului; pe Români i-a trimis înainte ca să isprăvească cu prăzile până când va sosi el cu oamenii lui; de aceea, cine nu se va da pe partea Românilor cari vin, sau se va pune împotriva lor, va fi tras în ţeapă pe loc. Pe alţii îi ameţea cu versiuni şi mai închipuite: ba că acele cătane ale Impăratului sunt îmbrăcate în ţundre negre şi ciorapi albi; ba că sunt în cămăşi roşii şi cu cruci de aur în piept, iar în fruntea lor au un steag roşu şi unul alb; ba că au pieptul îmbrăcat în fier, poartă pajură cu cruce pe chivără şi pene acoperite; sunt câte frunză şi iarbă, aşa de multe de abia le mai ţine pământul; nici nu ştie ce sunt, Turci, Tătari sau Muscali, căci româneşte nu vorbesc; ei i-au spintecat şi lui pălăria; când vor veni, ţăranii la toţi vor trebui să le dea de mâncare şi lumânări. Pe un Ungur îl speria: « numai afară din sat, că acuş aici om pieri cu toţii ! » [1]).

Aceleaşi veşti le duse şi la curtea domnească. Se adunară acolo, când le povesti, prefectul curţii, judele domnesc, preotul reformat şi sosi mai apoi şi preotul Unitarilor, Ştefan Sárdi. După cum spune acesta din urmă, speriaţi, începură să se sfătuiască ce-i de făcut. El propuse prefectului să scoale Trăscăul şi Sângeorzul şi să reziste. Careva răspunse: « ar fi bine să ne putem bizui pe credinţa poporului ». Şi iarăşi el: « dacă-i să ne împotrivim la aşa mulţime apoi trebue să ne împotrivim pe vieaţă, pe moarte, căci altfel va fi vai de noi ». « Să ne încărcăm puştile ! » hotărî judele Czápári şi se împrăştiară care încotro, să-şi ascundă fiecare ce poate.

Juzii satului, amândoi Unguri, erau şi ei în mare încurcătură. Nu ştiau ce să creadă. Auzind însă pe toată lumea vorbind, că aceia

[1]) Anexa 13.

vin cu știrea și porunca Impăratului, până la urmă se lăsară și ei învinși de teama, că răsculații vin într'adevăr cu porunca Impăratului și decât să ridice satul împotriva lor, găsiră că e mai cuminte să se supună poruncii. Se convinseră și mai bine după ce juratul, pe care îl trimiseră în calea lor, spre Bedeleu, se întoarse cu vești la fel și după ce oastea țăranilor veni cu aceleași vorbe pe cari le adusese și Cătana Gheorghe.

Stăpânii curților și dregătorii, se înțelege, nu se mai bizuiră pe nimeni, ci fugiră care încotro, înainte de sosirea răsculaților. Pentru apărare nu mai rămaseră decât slugii și iobagii, « picioarele fără cap » — după cum spune mai apoi preotul Unitarilor.

Flacările crâșmei lui Iosif Torotzkai, din Vale, care se înălțau în zare și apoi Românii, cari spre seară se iviră pe munți, speriară tot satul. Incât, atunci când sosiră, abia câțiva se mai gândiră la împotrivire. Nu se mai traseră nici clopotele în semn de primejdie, cum se obișnuia — dascălul Unitarilor spune că a fost oprit de jude — și nu se mai dădu nicio poruncă de împotrivire — n'avea cine să o mai dea. Românii intrară cu sgomot mare și strigând în toate părțile porunca Impăratului. Trupa se îngroșase simțitor cu țăranii cari veniră din toate satele mai apropiate; erau acum la vreo 600 de oameni, înarmați cu securi, furci de fier, lănci, bâte, îmblăcii și cu câteva puști și pistoale. Se aruncară mai întâiu asupra curții văduvei lui Francisc Torotzkai. Urmară apoi curțile baronilor Gaspar și Iosif și a contelui Sigismund Torotzkai. Vreo două slugi încercară să le țină piept la poartă, începură să strige « tolvai ! » (hoții) și să îndemne pe iobagi să se ridice împotriva lor. Dar nimeni nu se ridică. Câțiva iobagi din vecinătatea curții — spune unul din ei — se gândiră un moment să sară în ajutor, dar tot ei găsiră, că e mai cu cale să asculte sfatul preotului (paterului) David, care le zise: « Să plecăm noi de aici, că aici nu-i de stat... așa se petrec lucrurile în toată țara. Dacă am ști de bună seamă că nu vin cu porunca Impăratului, ne-am împotrivi; dar cine știe? Să ne ținem măcar vieața ».

In schimb cei mai mulți dintre iobagi se amestecară îndată printre cei veniți. Chiar slugile curților. Bucătarii lui Iosif Torotzkai, Barcea Savu și Bunea Pascul de pildă, erau printre cei mai înverșunați prădători. Bunea Pascul le ieșise în cale încă înainte de a intra în sat și-i călăuzi apoi peste tot locul prin curtea domnească. Nici Ungurii nu mai stătură mult pe gânduri, ci se aruncară și ei în învălmășală.

In furia lor ţăranii nu mai lăsară nimic întreg. Sparseră cu securile porţile şi uşile şi, printre strigăte şi înjurături, distruseră sau prădară tot ce le căzu în cale: uşi, ferestre, mobile, vase, bani, lucruri scumpe... In casa lui Sigismund Torotzkai, pe unde putură, scoaseră până şi pietrele din zid. Ba unii se căţărară pe acoperiş şi băteau cu furie şindrila, iar după ce se obosiră, voiră să pună foc casei; i-au oprit numai ţăranii din sat, de teamă să nu ia foc tot satul. Arhiva familiei o arseră în mijlocul casei. Alţii tăbărîră asupra cămărilor şi pivniţelor şi le goliră de tot ce se putea mânca. Sparseră cu securile buţile mai mari, pe care nu le putură mişca, şi se căzneau să rostogolească spre casă pe cele mai mici. Mulţi se îmbătară pe loc şi se făcură apoi şi mai activi. Alţii luară cu ei vitele şi bivolii din grajduri, porcii din coteţe, oile de pe câmp. Impărţiră pe apucate turma văduvei lui Francisc Torotzkai. Pe călugărul minorit David, confesorul curţii, îl urmăriră până prin pădure şi îi luară traista de piele de viezure, ascunsă în fugă sub o claie de fân, în care avea mai mulţi bani, un ceas de aur şi alte lucruri.

Devastările şi prăzile continuară până în cealaltă zi seara, când au venit husarii din Aiud. Ţăranii cărară toată noaptea, la lumină de lumânări, cu sacii, cu vedrele şi cu ce puteau, bucatele din hambare, vinul din buţi, bunătăţile din cămări. Cei din alte sate îşi umpleau traistele, desagii, îşi încărcau caii. «Pagubele contelui Sigismund Torotzkai trec de 80.000 de floreni — scrie într'o scrisoare, adresată fratelui său, Paul Boer, care şi el a fost trimis, deodată cu soldaţii, la Sângeorzul-Trăscăului — în vieaţa mea n'am văzut o pradă şi un prăpăd ca acesta; în pivniţă umblam în vin până în genunchi, în casă n'au lăsat nici măcar un cui; toate scumpeturile, mesele încrustate, scrinurile, scaunele, uşile, uşciorii, în aşa chip i le-au zdrobit, că nu mai puteai alege din ele nici măcar o scândură de trei degete» [1]).

Aceeaşi soartă o avură şi bisericile.

---

[1]) Scrisoarea e dată din Aiud, 14 Nov. 1784. Copie în Arhiva Muzeului Ardelean, *Collectio manuscriptorum C. J. Kemény*, Tom. XVI, *Hora 1784*, pp. 74—78. In termeni asemănători descrie pustiirea curţilor din Sângeorzul-Trăscăului şi Gabriel Foszto, un alt martor, într'o scrisoare cu aceeaşi dată, cu deosebirea că acesta exagerează pagubele lui Sigismund Torotzkai la un milion de floreni. Arhiva Muzeului Ardelean, Colecţia Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 151—54.

La curtea baronilor Gaspar și Iosif Torotzkai prădară capela romano-catolică. Dar cele mai mari pagube le făcură în biserica reformată, din apropierea curții lui Sigismund Torotzkai. Poarta închisă o sparseră cu securile. Pe un Ungur, care sta de pază, careva îl lovi de vreo două ori cu muchea securii, încât își pierdu graiul. Sparseră apoi ușa bisericii și pătrunseră înlăuntru. Nu le trebui mult timp să o facă de nerecunoscut. Nimiciră cu patimă tot mobilierul, toate cărțile, odăjdiile și obiectele de cult. Scoaseră și ramele dela ferestre. Unul din ei, Bogolia Simion din Sălciua, pentru mai mare batjocură îmbrăcă haina preotului, iar diacul din Bedeleu, Deac Lupul, își puse pe cap mitra preoțească. Alții sparseră ușile preotului reformat, care se numea Gabriel Farczádi, și-i ruinară și lui totul. Ii dărîmară până și zidul casei. Cărțile, pe care mai târziu, când cere să fie despăgubit, și le evaluiază la 900 de floreni, i le tăiară și călcară în noroiu. Soția îi scăpă, după unele versiuni, în hainele unei femei din sat, iar el, după ce se strecură printre ei cu vieață, fugi la un Ungur din apropiere, se ascunse în cotețul porcilor și se acoperi cu fân. Nu se mai ivi decât în cealaltă zi, după ce sosiră soldații. In același fel pustiiră și casa dascălului reformat de alături.

Imaginea acestei răsturnări ne-o dau mai bine iobagii, martori oculari, în depozițiile lor: « . . . ușa bisericii reformate au spart-o, fiarele și zăvoarele de pe ea le-au dus, amvonul și scaunele din biserică le-au tăiat în bucăți, « padimentul » l-au săpat, lada bisericii au spart-o și au luat tot ce au găsit în ea. . . », spune iobagul Petru Szakáts. Iar tatăl său, la acestea, mai adaugă: « Preotului i-au prădat grâul, vinul, slănina, hainele, albiturile, cărțile, lăzile, i-au luat legăturile de fier și țâțânile dela uși, trăsura i-au făcut-o țăndări și i-au dus fiarele, ferestrele casei, ușile, cuptoarele, mesele, paturile, scaunele și tot ce-au găsit în pivniță așa i le-au prăpădit, de nici în casă, nici în pivniță, n'a mai rămas nimic întreg ». . . [1]).

Prădară de asemenea biserica și chiliile călugărilor franciscani de pe deal și le goliră pivnița și cămara. Un Ungur, Moritz Andor, după spusele unui iobag, îndrăzni să se pună împotriva cu securea dar, firește, fără să-i mai poată opri. Vizitiul călugărilor pe semne se

---

[1]) Din ascultarea martorilor, anexată la procesul iobagului Plitan Nicula din Bedeleu. Arh. jud. Turda, *Bünfenyítő Perek*, 1785, dosar 1307.

împotrivi şi el, căci fu târît de ţărani în uliţă, unde în genunchi trebui să-şi cerşească vieaţa.

Biserica Unitarilor au salvat-o numai iobagii unitari cari erau printre răsculaţi [1]).

O parte din ţărani pătrunseră şi în oraşul, unguresc, Trăscău. Unui Ungur, care le ceru să vadă porunca Impăratului, îi arătară securile în loc de poruncă. Incepură şi aici să prade crâşmele domneşti şi tăiară un porc de-al lui Sigismund Torotzkai, descoperit în moara domnească. Mai prădară şi casa văduvei Friderik şi pivniţa medicului Literatus Iosif, pe care, se spune, îl căutau să-l omoare. Leagănul, din care mama abia îşi smulsese copilul, îl tăiară în bucăţi cu securile [2]). Mai atacară şi casele câtorva, spun martorii, cari dădură semne de împotrivire. Era numai un început de prădare a oraşului.

In Sângeorzul-Trăscăului, în schimb, ţăranii se făcură stăpâni peste tot. Toată noaptea şi ziua următoare o petrecură în chiote, pradă şi beţie. Porunca Impăratului o împliniseră cu prisosinţă: tot ce fusese domnesc în sat nu mai era acum decât ruină.

Iobagii unguri de aici, după cum am spus, se amestecară şi ei, mulţi, printre răsculaţi. Se prinseră şi ei repede de aceleaşi lozinci şi se îndemnau unii pe alţii; căci « a sosit vremea curuţilor » — vocifera unul. « Haideţi că niciodată nu vor mai fi Domni în Sângeorz; aşa a poruncit Românilor, Impăratul, să stârpească pe toţi Domnii! » — îi chema Kováts Istok, care prăda împreună cu nevastă-sa. Ba unii se contagiară în aşa măsură de această năvalnică furie, încât îşi sparseră, în rând cu Românii, propriile lor biserici. Câţiva, ca Mihail Rátz, Ion Járai cel tânăr şi Ion Csonka Rátz din Trăscău,

---

[1]) Scrisoarea lui Ştefan Matyus, dată din Tg. Mureş, 24 Nov. 1784. Arhiva Muzeului Ardelean, Colecţia Mike, *Az Oláhokról*, pp. I-IV.

[2]) Cf. raportul pretorului Emeric Gyarmati despre cursul răscoalei în comitatul Cluj *(Arhiva jud. Turda*, 1785, nr. 1364), rezumat şi în anexa 11. Câteva versiuni pretind că chiar copilul, după unele mic, după altele de 5 ani, i l-au tăiat cu securile. Vezi Teleki, *A Hóra-támadás története*, p. 38 şi *Protocollum politicum* pe 1785 al comitatului Cluj, la 26 Ianuarie. Ştirea o păstrează, din auzite, şi scrisorile; în listele oficiale ale celor ucişi în răscoală însă, acest omor nu figurează. Nici nu poate să fie adevărat, îndată ce pretorul, care cercetase amănunţit întâmplările, nu ştie de el.

după cum vom vedea la sfârșit, erau chiar printre conducători și printre cei mai înverșunați prădători ai curților și bisericilor. Juzii satului — Unguri — fură și ei la datorie. Incă de seara cutreierară satul, îndemnând pe iobagi la împlinirea poruncii împărătești, la care mai adăugară și porunca țăranilor sosiți, ca fiecare gazdă să pregătească de cină și loc de dormit pentru câte 3 inși și câte un lămpaș (felinar) pentru pradă. Porunca aceasta din urmă apoi nu se mai împlini, căci peste noapte cei mai mulți fură cu treabă, găsiră lumânări la curte, mâncară pe apucate din prăzi și se culcară pe unde se nimeriră.

Iobagii din sat, altfel, formau partea mai mică a răsculaților de aici. Cei mulți erau din satele din apropiere [1]). Unii alergaseră de-a-dreptul aici, iar alții îngroșaseră în drum cetele țăranilor cari veneau din spre Baia-de-Arieș.

Conducătorul lor era încă tot Bercea Ion din Sălciua, care, drept poruncă împărătească, își arăta aici biletul său de concediu și amenința pe țărani cu pedeapsă de 80 de floreni și cu tragerea în țeapă, dacă nu se vor supune poruncii. Soldați în concediu erau mulți printre răsculați [2]). Aceștia aproape peste tot locul își asumau rol de conducători, sau se făceau utili prin cunoștințele lor militare — puține câte le aveau. Comitatele recunoscură acest lucru dela început, căci le vedem intervenind la comandamentul militar pentru rechemarea lor la regiment [3]).

[1]) După raportul pretorului Gyarmati, citat mai sus, prădătorii dela Trăscău erau din satele Ponor, Râmeț, Lupșa, Muncel, Baia-de-Arieș, Sartăș, Brăzești, Sălciua-de-Sus, Sălciua-de-Jos, Poșaga, Uifalău, Vidolm, Ocolișul-Mare, Runc, Ocolișul-Mic, Bicălat, Surduc, Măgura, Borzești, Buru, Pietroasa, Hidiș, Cicău, Vălișoara, Poiana, Vale, Bedeleu, Sângeorzul Trăscăului și Trăscău. Cam aceleași nume de sate figurează și în ascultările martorilor. Se 'nțelege, nu toate aceste sate luaseră parte în masă la prăzi. Iobagul Mircea Petru din Vidac (Vidolm?) mărturisea la Alba-Iulia că unii erau chiar din Zarand. Nu e exclus acest lucru, când știm că țăranii din Zarand erau cei mai activi propagatori ai mișcării; pretutindeni îi găsim în fruntea răsculaților.

[2]) Gabriel Foszto, în scrisoarea citată mai sus (p. 255), spune că printre prădători erau « și Unguri, Mocani și soldați în concediu mulți ». Așa spun și alte scrisori.

[3]) După un raport al pretorului Daniel Zambo, din 5 Nov. 1784, numai prin satele cercului de jos al comitatului Cluj erau împrăștiați vreo 58 de soldați, concediați de regimentul Gyulai (format mai mult din Români). *Arh. jud.*

Alături de Bercea Ion, la Sângeorzul-Trăscăului, actele desprind din mulțimea țăranilor și alți conducători. Soldatul invalid, Tolan Maftei din Buru, umbla înarmat, cu mai mulți tovarăși, cari îl făcuseră căprar și se lăuda că are 50 de oameni sub poruncă. Diacul neunit din Bedeleu, Deac Lupul, se răstea la un Ungur că el are sub mână 26 de cătane, cu care a jurat, și el e « strajemeșterul » lor. Alți conducători erau Lupu și Ursu Rancea din Brăzești, cari se dădeau căprari *(decuriones)*, și Popa Simion din Râmeț [1]). După semne tot conducători păreau să fie și Bogolia Simion, fostul jude domnesc din Sălciua și Negrilă Ion. Bogolia Simion era acela care, împreună cu un soldat fără un picior, cu unul care se numea căprar și cu alții, veni Joi, după prădarea curților, la preotul unitar, să-i dea porunci. Aceștia — după spusele preotului însuși — începură mai întâi să-l descoase dacă nu cumva a ascuns, acasă sau în biserică, lucruri de ale curții și-l sfătuiră să le dea de bună voie, căci altfel îl vor pune să jure și va fi rău de el. Preotul tăgădui și ei îl crezură pe cuvânt. Apoi unul din ei îi zise: « Tu ești popa satului, să dai de știre Ungurilor: 1) să nu facă larmă la noapte, căci altfel va fi rău de voi; 2) când vom pleca de aici mai departe să vină un om cu noi de fiecare casă ». Prima dorință preotul, de frică, făgădui să le-o împlinească. La a doua însă îndrăzni să-i întrebe, dacă pot arăta vreo poruncă? Ei îi răspunseră atunci, că dimineață va fi aici și porunca; e la căpitanul lor care vine din urmă.

La prăzi se mai puseră în fruntea țăranilor și alții. Faptele lor se vor putea vedea la sfârșit, din sentințele pronunțate de comitatul Cluj [2]).

Turda, 1784, Nr. 130. Comitatul Solnocul-de-Mijloc urmărea şi el prin comitatele vecine soldaţii concediaţi de acest regiment, pe cari nu-i putuse prinde încă. Ibidem, *Protocollum politicum*, 1785, 1 Febr.

[1]) Anexa 3 şi *Benignum examen captivorum in Torotzko Sz. György interceptorum, die 13 Novembris 1784 Albae Carolinae peractum*. Arh. Muzeului Ardelean, Colecţia Ios. Kemény, *Hóra Pórhada*, I, pp. 267—69.

[2]) Reconstituirea întâmplărilor din Sângeorzul-Trăscăului e făcută, în primul rând, după întinsele ascultări de martori, păstrate în arhiva judeţului Turda, printre acte, sau alăturate la procesele ţăranilor învinuiţi; în deosebi după cele de sub n-rii 343 şi 654 din 1784 şi 1060, 1097 şi 1307 din grupul *Bünfenyítő Perek*, 1785. Părţi din ascultările de sub n-rii 654 şi 1060 sunt reproduse şi în anexele 7 şi 13. Am mai întrebuinţat raportul din anexa 11, ascultarea dela

Acești conducători, se înțelege, erau improvizați, întocmai ca și cetele pe care le conduceau. Se ridicau deasupra celorlalți, deobiceiu, numai prin curajul lor mai mare decât al altora și, de multe ori, fără să mai aștepte ca această calitate să le fie și recunoscută. Ca în orice mișcare colectivă. Capii adevărați ai răscoalei acționau în Munți și, cu ei, rămase acolo și umbra de organizație militară, pe care putură să o improvizeze cu mijloacele și priceperea lor țărănească. Astfel și această organizație, rudimentară cum era, ajunge tot mai disparentă, pe măsură ce răscoala înaintează. Ieșind treptat din cercul de autoritate al capilor ei, răscoala se propaga automat. Satele se răsculau unele pe altele. Țăranii, cei mai mulți, după ce prădau curțile Domnului lor și puneau în mișcare alte două-trei sate, se întorceau acasă să-și vadă de avutul pe care-l câștigaseră. Cetele lor, în acest fel, se schimbau într'una și cu ele deodată, de obiceiu, și conducătorii, a căror autoritate nu se întindea prea departe de satul lor. Răscoala își lărgea deci câmpul în chipul elementar al pustiirilor de foc sau de ape și tocmai de aceea era cu neputință să-și păstreze formele dela început. Indepărtându-se de epicentrul ei și depășind un anumit cerc, în cuprinsul căruia se zămislise, după cum vedem și din faptele dela Trăscău, își pierdea tot mai mult din lozincile inițiale. Acestea se modificau sau dispăreau, după cum cereau împrejurările locale. Odată deslănțuită, cu mijloacele primitive și improvizate ale țăranilor, nu se mai putea ține în frânele unor gânduri conducătoare. S'a sfărmat repede în tot atâtea răscoale locale, care se făceau rând pe rând tot mai independente de centru. In comitatele Arad și Hunedoara țăranii nu mai botezau pe Unguri în legea

---

Alba-Iulia și scrisorile citate; de asemeni, scrisorile contemporane ale poetului și preotului reformat din Turda, Ioan Gyöngyösi, către Gabriel Gulácsy, publicate de Ștefan Szilágyi în revista *Hazánk*, VII (1887). Despre prăzile din aceste părți mai vorbesc multe alte acte, scrisori și rapoarte, pe care, povestind aceleași întâmplări, adăugând puține lucruri sau nefiind izvoare de întâia mână, nu le mai specificăm. La expunerea faptelor din comitatul Cluj, Dominic Teleki, în lucrarea sa *A Hóra-támadás története*, p. 38, mai citează și un memoriu al secretarului Cancelariei Aulice, Iosif Kozma, întitulat *Species facti de exorto rusticorum tumultu, quoad incrementum in Comitatu Kolos*. Printre hârtiile și manuscrisele lui, dela Muzeul Ardelean, însă nu l-am aflat. Dar după datele lui Teleki nu pare să cuprindă nici acest memoriu lucruri deosebite de cele cunoscute din acte.

românească şi nu mai căsătoreau pe iobagi cu femei nobile. N'o mai făceau aceasta nici în comitatul Cluj [1]). La Trăscău, unde iobagii erau amestecaţi, mişcarea a luat cu sine şi pe Unguri [2]). Răscoala iobagilor români, prin generalizare, ameninţa să târască în vârtejul ei pe toţi iobagii din Transilvania, căci regimul feudal ardelean era, cu deosebiri de nuanţe doar, deopotrivă de apăsător pentru toţi ţăranii.

* * *

Vestea întâmplărilor din Sângeorzul-Trăscăului ajunse încă Joi, 11 Noemvrie, la Aiud. Căci « prefectul » şi judele domnesc al contelui Torotzkai, văzând primejdia, renunţară repede la hotărîrea de a se împotrivi şi se repeziră mai bine după ajutor, unul la Aiud, celălalt la Turda. Colonelul regimentului Leopold de Toscana, din Aiud, trimise în grabă pe sublocotenentul Inczédi, cu vreo 20 de husari, la cari se mai alăturară doi pretori cu vreo 20 de nobili şi alţi câţiva oameni înarmaţi. La Sângeorz, aceştia ajunseră spre seară. Ţăranii, unii mai prădau încă, alţii se împrăştiaseră prin satele şi pădurile din apropiere. Mulţi erau beţi. Indată ce intrară în sat, soldaţii strigară ca Ungurii să nu se teamă, puseră să tragă clopotele pentru ridicarea satului şi dădură poruncă să li se aducă lămpaşe. Se aruncară apoi asupra ţăranilor, tăiară sau împuşcară vreo câţiva şi prinseră la întâmplare, până seara târziu, vreo 140 de inşi. Sătenii, la această alarmă, câţiva se ridicară şi le dădură o mână de ajutor. Cei vreo 26 de nobili, trimişi de oraşul Turda, prinseră şi ei vreo 12 ţărani [3]).

---

[1]) O scrisoare din arhiva eparhiei bisericeşti a Târnavei *(Küküllői egyházmegye levéltára)* spune, că şi în Trăscău au pus cruci româneşti pe biserici, au botezat pe reformaţi şi pe Ungurii unitari din mine, iar pe cei cari au mai rămas, i-au jurat în legea românească. Alt undeva însă nu se pomeneşte acest lucru. E, evident, numai o confuzie cu întâmplările din altă parte, cum, de altfel, se confundă şi datele din restul scrisorii. *Történelmi Tár*, 1908, pp. 460—65.

[2]) « A magyar jobbágyok is várva várták ezt mindenütt, sőt hozzájok nagy hunyoritással voltanak, mint itt nem messze a torockói és szentgyörgyi sok magyar unitárius jobbágyság arról példát adott » — spune şi preotul Gyöngyösi din Turda. Rev. *Hazánk*, VII (1887), p. 111.

[3]) Cifrele din scrisori variază între 110—150 prinşi, 2—10 ucişi. Numărul răsculaţilor de aici îl socotesc la 600—1.600 oameni; cea mai apropiată de adevăr fiind, de sigur, cifra dintâi.

Ceilalți se retraseră în munții și pădurile din jur, de unde amenințau să nu se liniștească până când nu vor pârjoli orașul.

Pe cei prinși, Vineri dimineața, i-au încărcat apoi pe care și i-au dus la Aiud. Mulți dintre ei erau greu răniți. Câțiva au și murit pe drum sau în oraș; i-au ridicat morți din care. Unul, împușcat pe trei locuri — după cum povestește preotul reformat din Lopadea — a murit pe paie, lângă o fântână cu roată și a rămas acolo până Sâmbătă, când a venit călăul cu slugile lui, de i-a legat capul de picioare, l-a pus pe o prăjină și l-a scos afară din oraș. Ceilalți au fost închiși în pivnițele Bodor, din fața cetății [1]), de unde, după ce au mai pierit vreo câțiva din ei peste noapte — vreo 10—12 spun scrisorile, una din ele cu regret că i-au mai adus vii până la Aiud și nu i-au omorît pe toți [2]) — au fost trecuți, pentru mai bună pază și de teama ca țăranii să nu năvălească asupra orașului, în închisorile din Alba-Iulia [3]).

---

[1]) Scrisoarea lui Mihail Erősdi, preotul reformat din Lopadea, care, după cum spune, trimitea în fiecare zi câte un om la Aiud pentru ştiri. Col. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 31—32.

[2]) « Din Sângeorz am adus aici, la Aiud, legaţi pe care, mare parte răniţi, puşcaţi sau tăiaţi, până la vreo 140 de inşi, dintre cari au murit până acum la închisoare, de moarte bună, peste 12. După cum văd vor mai şi scăpa dintre ei, deşi cei mai mulţi sunt de aceia, cari au fost prinşi *in facto delicti* şi s'a găsit la ei *corpus delicti*. Dacă ştiam de asta, era mai bine să nu mai aducem de-acolo nici-unul în vieață. Dar numai odată să ni-i mai dea Dumnezeu ca atunci pe mână, am şti şi noi ce-ar trebui să facem cu ei... Scrisoarea lui Paul Boér, dată din Aiud, 28 Noemvrie 1784. Muzeul Ardelean, arhiva contelui Emeric Miko, *Misive*.

[3]) După cât afirmă Teleki, *o. c.*, p. 50, tradiţia le-a hărăzit o soartă nenorocită. Până târziu, pe la 1830,— spune el — se vorbea încă în Aiud, că peste noapte ferestrele pivniţei le-a astupat cineva cu paie şi dimineaţa pe toţi i-au găsit morţi. O versiune despre pieirea unora din ei păstrează şi « Ziarul răscoalei lui Horia ». Acesta spune, anume, că ţăranii, după ce au fost închişi în pivniţi, au început să se certe şi să se bată, iar câţiva s'au omorît unii pe alţii (N. Densuşianu, *Rev. lui Horia*, p. 297 nota 2), versiune cu totul neverosimilă ca explicaţie, dar posibilă ca întâmplare.

Că nu toţi, ci numai câţiva au putut să piară la Aiud, sunt mai multe dovezi: In 13 Noemvrie, Sâmbătă, şapte din cei prinşi la Trăscău sunt ascultaţi în Alba-Iulia (cf. *Benignum examen*... citat mai sus), unde se refugiase Tabla comitatului Alba. Iar mai târziu tot comitatul Alba condamnă încă doi din ei. Pe cei prinşi comitatul, de altfel, nu-i ţinea la Aiud, ci-i trecea, pentru mai multă siguranţă, în cetatea Albei-Iulii. Acolo îi şi judeca. Alexe Szentpáli, vice-comite în Alba,

4. IMPĂCAREA DELA SĂLCIUA

Mişcarea lua proporţii şi în aceste părţi. « Porunca Impăratului » străbătu şi aici toate satele, în aceeaşi goană şi cu acelaşi îndemn la faptă. Ţăranii nu aşteptau decât sosirea puhoiului, care să le dea curajul să o împlinească, aşa cum a fost împlinită şi în alte părţi. Şi apoi această poruncă nici nu suferea împotriviri, căci venea însoţită de sancţiuni care nu lăsau mult timp de gândit, ca: tragerea în ţeapă în faţa casei, aprinderea casei peste femeie şi copii, arderea satului şi alte pedepse de tot felul, dacă nu va fi urmată. Născocirile căpitanilor, răspândite pentru a mări curajul, svonurile despre înaintarea răscoalei şi numărul celor cari vin, despre planurile lui Horia şi voia Impăratului, trecute printre ţărani din gură în gură, luau felurite forme, care de care mai închipuite, sporind şi mai mult îndemnul.

Deveni curentă mai ales vestea, pe care o adusese şi Cătana Gheorghe, că însuşi fratele Impăratului vine în fruntea oştilor. Tot aşa spuneau şi nişte ţărani din Huedin, cari veneau dela târgul din Abrud, că în acele părţi dările nu se mai plătesc, fratele Impăratului fiind şi el acolo, cu tabără mare [1]).

---

care luase şi el parte la prinderea răsculaţilor din Trăscău, spune într'o scrisoare (dată din Aiud, 17 Nov. 1784, copiată în Col. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 30—31), că au prins acolo 130 de inşi şi au împuşcat 10; dintre cei prinşi au murit mai apoi 10, iar pe ceilalţi i-au dus la Alba-Iulia. Nu ştie nimic despre întâmplările pomenite, deşi scrie din Aiud şi numai câteva zile mai târziu. Nu ştiu nici alte izvoare. Popa Costan, din Decea, vorbea că numai pe 20 din ei i-au dus la Alba-Iulia, la ceilalţi le-au dat drumul (Arh. jud. Turda, 1785, dosar 1123).

Versiunea din Ziarul răscoalei lui Horia se va fi născut din nevoia de a-şi declina răspunderea pentru cei cari vor mai fi murit peste noapte din pricina rănilor sau bătăilor, iar cea din tradiţia, înregistrată de Teleki, va fi o exagerare a acesteia sau numai o născocire, ca atâtea altele din acest timp, bună pentru a da o satisfacţie nobilimii dornice de răsbunare.

Câţi au pierit anume, la Aiud, precis n'ar mai fi putut spune decât arhiva comitatului Alba. In protocoalele de judecată ale Tablei trebuiau să fie trecute numele celor cercetaţi sau judecaţi şi, prin comparaţie cu numărul celor prinşi, s'ar fi putut stabili dacă e ceva adevăr în aceste tradiţii. Dar arhiva comitatului Alba a ars în revoluţia din 1848-49.

[1]) Extras din ascultarea de martori, făcută de comitatul Cluj în 5 şi 19 Ian. 1785. Col. Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 95—97.

Un alt svon curent era sosirea ajutorului rusesc. Credința Românilor în ajutorul Rusiei se înrădăcinase în cursul luptei lungi împotriva Unirii și nu ne miră de loc, mai cu seamă aici, unde mișcarea luase iarăși forme acute. Unii țărani știau că Impăratul a dat pe Unguri pe mâna Rusiei, să facă ce vrea cu ei, pentrucă nu vreau să asculte poruncile lui și că Rusia acum se ridică și ea [1]). Bucur Ștefan, judele din Pintic, spunea crâșmarului domnesc din sat, să nu mai silească sărăcimea să plătească vinul, căci au venit Muscalii în țară și vor bea ei tot ce mai este, fără bani [2]).

Țăranul Tolan Chirilă din Buru, închis în Alba-Iulia, prinsese un svon și mai curios: s'a auzit că vine sora Impăratului, cu Impăratul Rusiei, să prade curțile domnești. Tot el spunea că la răscoală îi îndemnase unul în haine roșii, care venea în fruntea răsculaților și se numea căpitan [3]). După această mărturisire se pare că dela

---

[1]) Densușianu, *Rev. lui Horia*, p. 215.

[2]) Arh. jud. Turda, *Protocollum judiciale*, 1785, Ian. 27.

[3]) « Constitutus Tolan Kirilla ex Bare dicit: rumorem in pago sparsum fuisse de adventu sororis Aug. Imperatoris cum Imperatore Moscovitico ad devastandas dominorum terrestrium curias, post hunc rumorem autem supervenisse turbam praedonum cum uno in rubris vestibus qui capitaneus dicebatur, taliterque incolas Boraienses seductos fuisse *(adăugat de altă mână)* cuiusnam sortis vestes llae rubrae fuerint, numve iis indutus, fueritne Vallachus vel Germanus? autem ei examine non est ». *Benignum examen captivorum in Torotzko Sz. György interceptorum*, citat mai sus. Pe acest « căpitan » în haine roșii, cel care a adăugat notele dela sfârșitul mărturiei lui Tolan Chirilă, se pare că se gândea să-l identifice cu Salis sau cu Mihail Popescu, bănuiți atunci și unul și altul de amestec în răscoală. Bănuială adoptată și de cercetările noui istorice (cf. C. Göllner, *Participarea emisarilor Mihail Popescu și Salis la revoluția lui Horia*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, VI (1931—1935), Cluj 1936 și I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la 1784*. Discuția a continuat în *Revista Istorică* a d-lui Iorga). Că bănuiala aceasta, din informația de până acum nu se verifică, a demonstrat-o d-l M. Auner, *Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784*, Sibiu 1935. Reiese din această lucrare că verificabilă nu e decât coincidența dintre două lucruri: răscoala țăranilor și călătoria lui Popescu prin Ardeal și că o legătură documentară nu se poate arăta între ele. Itinerarul lui Popescu dela Viena spre București, cu ocol prin Nordul Ardealului, Bucovina și Iași, e explicabil și fără participarea lui la răscoală. Se poate susține cel puțin tot atât de bine și că a făcut această abatere tocmai din pricina răscoalei. Cu atât mai puțin se poate dovedi participarea lui Salis, care nici n'a putut fi descoperit nicăiri. Căpitanul văzut de Tolan Chirilă nu poate fi identic, deci, nici cu Salis nici cu Popescu. Ne-am mai putea gândi un moment la acel « căpitan » necunoscut,

Sălciua un grup de ţărani a luat drumul Trăscăului, cu ocol, pe Arieş în jos, pentru a pune în picioare şi satele de pe această linie.

Măsurile imediate ale Guvernului, pentru liniştirea satelor, n'au dat niciun rezultat pozitiv, nefiind, aproape de loc, secondate de o acţiune militară. Armata nu făcuse nicio intervenţie mai hotărîtă, prin care să dovedească ţăranilor că Impăratul e împotriva mişcării lor. Comandantul general, baronul Preiss, în neînţelegere cu Guvernul, ezita să păşească energic împotriva răscoalei, şi din subpreţuire a primejdiei, dar mai cu seamă se temea să o facă fără ordinul Impăratului, a cărui simpatie pentru poporul de jos şi aversiune faţă de nobilimea şi administraţia Transilvaniei era bine cunoscută. Armata era acum, după ce mişcarea luase proporţii aşa de mari, şi prea puţină pentru a o împrăştia, fără obiective precise, pe o întindere aşa de mare şi atât de bine apărată de natură. Cel puţin aşa se scuză comanda militară. Luă mai bine o atitudine expectativă; nu intervenea decât rar şi aproape totdeauna prea târziu pentru a mai putea împiedeca omorurile şi jafurile. Tărăgănelile şi complicaţia administraţiei, care făcuseră înainte atâta rău ţăranilor, se întorceau acum împotriva ei. Se văzu cât de greoiu se mişcă atunci, când trebuesc luate hotărîri rapide.

In ciuda acestei slăbiciuni, flacăra creştea într'una. Ştiri din toate părţile ţării confirmau primejdia generalizării răscoalei.

Pentru a face faţă situaţiei, Guvernul nu găsi nici el altceva mai bun de făcut, decât să înlesnească insurecţiunea nobilimii. Ingăduinţă, care avea şi mai puţini sorţi de a fi agreată de Impărat.

Provocată astfel de evenimente, în cele din urmă şi comanda militară trebui să se decidă la o acţiune oarecare. Dar nu recurse nici acum la forţă. Alese mai bine drumul tradiţional, de atâtea ori cu succes încercat în politica austriacă: înţelegerea paşnică. Drumul acesta prezenta mai multe avantaje. El nu cerea nicio jertfă şi chiar

---

cu chivără roşie, care apare alături de Horia în Munţi, dar pentru o asemenea apropiere, iarăşi, n'avem niciun alt indiciu. Căpitanul din Buru, despre care de altfel nici n'am mai putut afla nicio altă ştire, trebue să fie, mai repede, vr'un soldat în concediu sau vreunul din căpitanii obişnuiţi ai ţăranilor cari, pentru a-şi evidenţia gradul şi a-şi impune autoritatea, mergeau călare, îmbrăcau frânturi de uniformă sau câte o haină colorată, luată de prin casele nobililor, purtau pene sau alte semne şi se înarmau, când puteau, deosebit de ceilalţi, cu puşti, cu pistoale sau cu sabie. Imitau, după puterile şi gustul lor, o ierarhie militară.

dacă nu ducea la ținta finală: stingerea răscoalei cu mijloace pașnice, se câștiga un timp prețios, în care se puteau lua toate măsurile pentru cazul că mișcarea ar fi pornit din nou. Se putea aduce armată suficientă, care să fie organizată și așezată în poziții strategice și, ceea ce era și mai important, rămânea timp pentru sosirea ordinelor Impăratului. Pe de altă parte țăranii, odată împrăștiați, cu greu s'ar mai fi putut pune pe picior de războiu, mai ales că și iarna, care se apropia, avea să vină tot împotriva lor.

Efectele se văzură în curând. Vice-colonelul Schultz, exploatând la Tibru credulitatea lui Cloșca și a țăranilor lui, reuși să simuleze încheierea unui armistițiu pe 8 zile (12 Noemvrie), eveniment, de care ei, în simplitatea lor, nu și-au putut da atunci seama, că a și pecetluit soarta răscoalei. I-a urmat apoi în curând altul. Doctorul Molnar, trimis de Guvern, a reușit să pacifice, în același chip, și oastea lui Crișan, din Valea Bradului (16—17 Noemvrie). Armata primise ordin ca, oriunde va întâlni vreun grup mai mare de răsculați, să încerce o împăcare.

Tot printr'o astfel de împăciuire se puse capăt și răscoalei din comitatul Cluj.

* * *

Soldații și nobilii, din Aiud și Turda, cari prinseră o parte din răsculații dela Trăscău, nici nu plecară bine și țăranii, unii, se întoarseră și începură să prade acum nu numai curțile Domnilor, ci și pe ale Ungurilor cari nu li se alăturau. Amenințau să năvălească apoi asupra Aiudului, pentru a scăpa pe cei prinși. Teama în Aiud era mare. Femeile și copiii dormeau în cetate, iar nobilimea sta gata de luptă [1]). Pe țăranii prinși i-au trecut la Alba-Iulia.

Incă în ziua plecării soldaților (12 Noemvrie), după amiază pe la 3 ceasuri, sosi vestea în Turda, că orașul Trăscău cere ajutor dela Secuii din Ciagz, căci țăranii ar fi năvălit asupra lui cu mare mulțime *(isszonyú nagy sokasággal)*. Vice-comitele cercului Turda, Samuil Inczédi, trimise îndată doi pretori să ridice Secuimea din scaunul Arieșului și să sară în ajutor. După cum raportează unul din ei, Samuil Horváth [2]), au și strâns, până în cealaltă zi dimineața,

[1]) Teleki, *o. c.*, p. 38.

[2]) Din Grind-Cristur, 19 Nov. 1784. Arhiva Muzeului Ardelean, colecția Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 33—35.

vreo 400 de Secui, cu cari au venit până în hotarul Trăscăului. Pe Secui Horváth îi lăsă aci, cu celălalt pretor, iar el cu 17 călăreţi porni spre oraş, să vadă dacă mai e nevoie de ajutor şi în acest caz să-i anunţe printr'un călăreţ. La intrare îl întâmpinară doi inşi cari, dându-se drept trimişi ai oraşului, îi spuseră că în oraş e linişte şi, deci, oamenii cu cari a venit pot să se întoarcă acasă. El însă nu se încrezu în spusele lor şi intră în oraş. Aici se convinse numaidecât că fusese înşelat, căci în oraş află mare nelinişte; nimeni nu trimisese o astfel de solie şi atât orăşenii cât şi pretorul de aici, Emeric Horváth, găseau foarte necesară intrarea Secuilor în oraş. Dar când le scrise celor din câmp să vină, aceia nu mai erau acolo; plecaseră acasă, îndemnaţi de cei doi oameni cari îi ieşiseră în cale la intrare. Din ceea ce a înţeles că o parte a poporului din Trăscău nu e străină de răscoală. Au trebuit să şi prindă pe vreo câţiva inşi. Oraşul era, de altfel, şi înainte de răscoală, în proces permanent cu Domnii feudali. Samuil Horváth cu mare greutate mai putu strânge vreo 50 de oameni din Varfalău (Moldoveneşti), să-i aducă la locul primejdiei.

In aceeaşi zi (13 Noemvrie), pe la 5 ceasuri, sosiră în Sângeorzul-Trăscăului şi căpitanul Hertelendi cu sublocotenentul Inczédi şi cu 60 de husari din regimentul Kálnoki [1]).

Acţiunea împotriva răsculaţilor o începură împreună. Se împărţiră în două. Sublocotenentul, cu o parte a husarilor şi 16 nobili, plecă spre Vale, cu scopul să înconjure muntele satului şi să-i prindă. In 15 Noemvrie i-au şi hărţuit pe munte, în timp ce un grup, venit în ajutor din Trăscău, îi urmărea prin sat. Dar n'au reuşit să prindă mai mult de 5 oameni în sat şi 2 pe munte. Căpitanul, cu cealaltă parte a husarilor şi cu mai mulţi oameni din Trăscău, a intrat, în acelaşi timp, în satul Bedeleu, dar n'au putut prinde nici ei decât 7 inşi, dela cari au luat mai multe lucruri, prădate dela curţile din Sângeorzul-Trăscăului.

In curând se arătară din spre Ocoliş şi nobilii din Turda, Sând, Tur şi Comiţâg [2]), vreo 72 la număr, 42 călări şi restul pedeştri. Erau trimişi de contele Ioan Csáky, comesul suprem (prefectul) comitatului Cluj.

---

[1]) Inczédi era din regimentul Leopold de Toscana.

[2]) Şi Secuii erau socotiţi aici nobili.

Trupa, astfel mărită și îngroșată și de poporul din Trăscău, hotărî să atace Sălciua-de-Jos și Sălciua-de-Sus unde, după socoteli, se aflau vreo 200 de răsculați înarmați [1]).

La 16 Noemvrie dimineața, pe la 10 ceasuri, nobilimea, care ajunse mai repede, ajutată de ceața groasă, se apropie de sat. Nobilul și gornicul, pe cari i-au trimis să-i spioneze, le aduseră vestea că țăranii se adună în jurul bisericii. Ca să nu le scape niciunul, înainte de a intra în sat, puseră pedestrimea să se întindă pe margini și să prindă pe cei cari dau să fugă. Dar, îndată ce aceasta începu să urce dealul, țăranii din sat traseră clopotele în semn de primejdie. Atunci călărimea, după ce primi poruncă aspră să nu taie pe nimeni, dacă nu se împotrivește, dete galop cailor, înconjură satul și, în mai puțin de două ceasuri, prinseră vreo 87 de oameni, după rapoarte, fără să se facă vreo vărsare de sânge. Intre cei prinși, erau și femei și copii. Ii luară, se vede, la întâmplare, pe toți care-i găsiră în cale.

Căpitanul Hertelendi, cu sublocotenentul Inczédi și cu 43 de husari, cari dela Bedeleu o luară prin munți, pe aproape de Râmeț și Ponor, ajunseră abia peste trei sferturi de oră. Cât ce sosiră, se începu cercetarea celor prinși. Ascultarea lor însă mergea încet și de aceea se amână. Se hotărî numai ca femeile, care nu sunt suspecte și ai căror bărbați sunt prinși și ei, să fie puse în libertate. Rămaseră prinși astfel 42 de bărbați și 4 femei.

Dar pe la vreo două ceasuri după amiază se aud numai, deodată, chiote asurzitoare și împușcături pe munte. Era mulțimea țăranilor, care venea din spre Mogoș, Ponor și Râmeț și care urmărise printre munți, pas de pas, sosirea armatei și semnalase primejdia tot timpul cu tragerea clopotelor, împușcături și strigăte de adunare. Năvălea din spre cealaltă parte a Arieșului. Husarii și nobilii încălecară îndată. O parte din nobilii călări și pedestrime fu încredințată cu paza celor prinși, cealaltă parte a pedestrimei fu îndreptată pe coastele muntelui din spate, cu porunca să anunțe prin focuri de armă, dacă

---

[1]) Intâmplările dela Sălciua le povestim, mai ales, după două acte: 1) raportul lui Kerekes și Boros *(Species facti)*, prezenți între nobilii cari luaseră parte la acțiune, scris în Iara, 17 Nov. 1784, col. Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 35—38 și 2) scrisoarea sublocotenentului Inczédi către un prieten, dată din Sângeorzul-Trăscăului, 18 Nov. 1784; anexa 5.

ar năvăli ţăranii şi din spre Poşaga şi Runc, ca nu cumva să fie atacaţi, pe neaşteptate, din două părţi, iar căpitanul cu husarii şi cu restul nobilimii se postară la podul de peste Arieş. Sublocotenentul, cu un grup de soldaţi, fu însărcinat să strice podul. Căpitanul, după toate acestea, trimise doi husari înainte, să le facă semn ţăranilor să nu mai tragă, pentrucă vrea să vorbească cu ei. Se coborî apoi pe malul Arieşului, unde veni şi sublocotenentul cu doi soldaţi, şi le strigă să trimită pe mai marele lor, să vadă ce vreau. Se arătă atunci căpitanul *Forde (Furdea?) Nicula* din Ponor, împreună cu unul *Triş Ion*, amândoi călare şi se opriră pe malul celălalt al apei. Oastea lor rămase ceva mai în spate. Căpitanul, îndată ce sosiră, începu o lungă cuvântare, în care le arătă primejdia faptei lor şi le dădu să înţeleagă că, în loc să prade şi să pustiiască, ar fi mai bine să se întoarcă omeneşte la casele lor şi să dea prins pe Horia şi pe ceilalţi căpitani ai lui. Vor avea, în schimb, iertare (« pardon ») pentru relele de până acum. Pentru prinderea şi aducerea lui Horia viu, le făgădui dela Impăratul 2.000 de floreni, iar mort 1.000 de floreni, iar celor cari ar da mână de ajutor armatei la descoperirea rebelilor câte 100 de floreni. Ei răspunseră că nu se vor linişti până când nu vor fi slobozi toţi cei prinşi, şi cei din Aiud. Căpitanul nu se învoi decât pentru cei prinşi acum, convingându-i că slobozirea celor din Aiud nu stă în puterea lui. După ce căpitanul îi induplecă şi pe nobili, arătându-le ordinul de împăciuire al comandei militare, se întâlniră cu cei doi ţărani la capul podului şi făcură pace. Pe cei prinşi îi trecură apoi, spre nemulţumirea nobilimii, unul câte unul peste pod, cel dintâiu trecut fiind tocmai copilul de 14 ani al lui Forde Nicula. Căpitanul se amestecă după aceea printre ţărani îndemnându-i la ascultare. Ei încă îi făgăduiră, sub jurământ şi cu strângeri de mână, să nu mai prade niciodată şi să se întoarcă acasă. Blestemau — spune sublocotenentul Inczédi — pe Horia, că el ar fi început această tulburare şi făgăduiau că se vor trudi să-l prindă. Forde Nicula trimise şi el « curieri » pe toţi munţii cu porunca să nu mai îndrăznească nimeni să supere în vreun fel cătanele, iar oamenilor de aci le porunci să se împrăştie în linişte pe la casele lor. Vorbiră apoi mai mult despre Horia şi despre pacea de 8 zile făcută de el (!), după care — spunea căpitanul ţăranilor — vor vedea ce vor mai face. Când îl întrebară unde se află Horia, el le răspunse că l-a căutat şi el Luni (15

Noemvrie), să vadă ce-i de făcut cu cei închiși la Aiud, dar e dus undeva dincolo de Câmpeni. La întrebarea de ce e dus acolo și ce are de gând să mai facă, răspunse doar atât: « el știe, treaba lui ». Când însă li se spuse, că e porunca Impăratului să se liniștească și că toți cei cari vor mai fi găsiți prin Munți, de aici încolo, vor fi trecuți prin sabie fără crutare, unul din ei se încumetă să replice, că « Impărat este numai pe Arieș în jos, pe la ei, pe Arieș în sus, nu este ». Căpitanul lor îl și mustră pentru asemenea vorbe nesocotite: să tacă dacă nu știe!

După despărțire — spun spionii nobililor și ai armatei, cari tot timpul erau amestecați printre ei — le păru rău de ce-au făcut, nu se mai gândeau să se țină de legământ și erau gata să se întoarcă pe urma soldaților. Dar tot unii dintre ai lor i-au reținut. Spionii trebuiau să umble cu multă dibăcie printre ei. Țăranii i-au și pus de vreo câteva ori să le jure credință și să se lege că vor prăda alături de ei. S'au strecurat astfel până la Câmpeni și Mogoș, crezând că vor putea întâlni pe Horia sau pe fiul său. Dar Horia tocmai ținea sfat în Gura-Albacului și nu-i era îngăduit nimănui să se apropie de el.

Pacea aceasta s'a făcut în aceeași zi cu cea din Valea Bradului. Ordinul de pacificare, pe care căpitanul Hertelendi îl arătase și nobililor, era general. La Tibru țăranii au pus anumite condiții, la Valea Bradului au făcut anumite cereri. Țăranii dela Sălciua n'au mai pus nicio condiție și n'au mai făcut nicio cerere; s'au împăcat foarte simplu, numai în schimbul eliberării celor prinși. Căpitanul lor, se vede, le credea cuprinse toate în armistițiul dela Tibru, despre care vorbea ca fiind făcut de Horia. Iar făgăduiala de a da prins pe Horia și pe ceilalți căpitani ai lui, care era în dispozițiile comandei militare, dar care n'a fost cerută nici țăranilor lui Cloșca și nici țăranilor lui Crișan, cei din comitatul Cluj o făcuseră, după cum s'a putut vedea, fără intenția de a o și ține; de sigur numai pentru a scăpa mai ușor pe cei prinși.

Acțiunea țăranilor, aici, se încheie cu această împăcare. Cât timp țăranii din Munți zăboviră, în așteptarea roadelor închipuite ale păcilor încheiate, forțele adverse cuprinseră tot șesul și încinseră într'un cerc strâns Munții, pe care avântul lor întârziat, din a doua ridicare, nu mai avu puterea să-l frângă. Intinderea răscoalei, în Câmpia Ardealului și spre Nordul lui, fu stăvilită, astfel, și ea aici.

II

REACŢIUNEA NOBILIMII

1. APĂRAREA ORAŞULUI CLUJ. RIDICAREA NOBILIMII

Protocoalele comitatului Turda se ocupă de răscoala ţăranilor, mai stăruitor, abia dela 17 Noemvrie începând. Veştile şi apoi ordinele Guvernului, trebue să fi sosit, de sigur, mai de vreme.

In protocoalele comitatului Cluj prima ştire e înregistrată la 8 Noemvrie, deci destul de târziu şi aici. E scrisoarea directorului fiscal Iosif Torotzkai către pretorul Cristofor Miske, cuprinzând măsurile de luat pentru împiedecarea răscoalei, măsuri cunoscute. La 10 Noemvrie e înregistrat decretul gubernial, din 8 Noemvrie, tot cu măsuri de preîntâmpinare a răscoalei, în 8 puncte, iarăşi cunoscute. Incep să apară apoi rapoartele subprefecţilor şi pretorilor despre apropierea răscoalei de comitat.

Actele din arhiva oraşului Cluj (protocolul anului 1784 lipseşte) sunt şi mai tăcute. Veşti despre izbucnirea răscoalei trebue să fi sosit multe în oraş dar, se vede, la început, nu li s'a dat o importanţă prea mare din partea oficialităţii. Lucrurile se petreceau încă departe şi ştirile erau destul de nesigure, ca să poată trezi vreo teamă deosebită.

Dar, cu trecerea răscoalei în comitatul Cluj, primejdia deveni reală. Nobilii şi funcţionarii alergară din calea ţăranilor în oraş, vârînd groaza în cetăţeni. Unii nici aici nu se simţiră la adăpost, fugiră mai departe la Gherla, Bistriţa şi spre alte oraşe din Nordul Ardealului. Urmarea fu că ţăranii ameninţau acum să năvălească asupra Clujului, ca să pună mâna pe nobilii ascunşi aici.

Pe cât de mare pare să fi fost — după acte — nepăsarea la început, pe atât de exagerată deveni spaima acum. Tot felul de ştiri

vagi și alarmante circulau prin oraș. După scrisorile Clujenilor, din acest timp, răsculații ar fi vreo 13—14 mii, după o scrisoare germană chiar 30 de mii, cari toți — își închipuiau — vor năvăli acum asupra orașului. După o versiune căpitanul lor ar fi un Valah cu barbă mare, cu o cruce de aur și cu o diplomă începând cu « Josephus II-dus », pe care îl urmează vreo 14 mii [1]). Credința, că un preot trebuie să fie capul răsculaților, era o obișnuință din timpul tulburărilor religioase.

Numărul răsculaților din comitat, după cum am văzut, era încă destul de mic. Contagiate însă toate satele din jur, puteau să fie o amenințare serioasă și pentru Cluj. Dar aceasta încă nu se întâmplase. Teama totuși se prefăcu repede în panică și se luară măsuri în consecință. Intr'o cronică contimporană [2]) se spune, după o scrisoare din Cluj, dată din 14 Noemvrie, că se încuiară porțile cetății, se ridicară podurile și se așezară tunurile. Se dădu apoi poruncă cetățenilor ca toți câți pot purta armele să fie gata de ieșire la nevoie. In ziua aceea (14 Noemvrie) toți trebuiră să se adune în cetate, pentru ca judele orașului și contele Csáky să vadă numărul lor — care era de 4.000 — și să le dea porunci. Clujenii toată noaptea trebuiau să stea cu lumânarea aprinsă, toate intrările orașului erau păzite zi și noapte. Se turnă și o mare cantitate de gloanțe, care se împărți, împreună cu iarba de pușcă, între cetățeni, cari toți trebuiau să stea gata, cu puștile încărcate. Iar cetățeanul Anton Andrássy completează [3]) peste trei zile: ...« orașul chiar azi a înarmat 5.800 de oameni din oraș și i-a împărțit pe cartiere, în frunte cu câte un senator, în calitate de căpitan, fiecare, iar pe mine m'au pus colonel *(oberster)* peste ei și peste tot acest popor... Pe lângă aceștia, în fiecare noapte, 300 de oameni stau de pază în afara și în lăuntrul zidurilor »... [4]). Pe dealul Feleacului puseră străji, care să le dea de știre îndată ce s'ar arăta țăranii [5]).

---

[1]) Scrisoare în limba germană, nesemnată, dată din Cluj, 10 Nov. 1784. Colecția *Mike, Az Oláhokról*, Supliment, pp. 346-47.

[2]) *Umständlicher Bericht von den in Siebenbürgen entstandenen Unruhen.* Viena 1784. In *Tesaur de Monumente Istorice*, III, p. 347.

[3]) Scrisoare dată din Cluj, 17 Nov. 1784. Col. *Mike.*

[4]) Cifra cetățenilor înarmați e, fără îndoială, exagerată. Clujul avea la 1785 abia 9703 locuitori. Vezi conscripția statistică din acest an la Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez* II, p. 750.

[5]) Densușianu, *o. c.*, p. 218.

Teama crescu și mai mult când trupele din oraș și împrejurimi plecară asupra răsculaților.

Pentru orașul Turda primejdia era și mai apropiată. « Nu se poate descrie groaza, alergarea, plânsetele și țipetele din orașul nostru — scrie preotul Gyöngyösi — când sosi vestea dela Trăscău » [1]). Cetățenii se înarmară pe apucate, în 2—3 zile, și luară măsurile cuvenite de apărare, a căror aprobare o cerură dela comitatul Cluj [2]), iar comanda o încredințară lui Ştefan Kováts [3]). Apărarea apoi o întăriră necontenit, încât Gyöngyösi putea să scrie la 3 Februarie 1785: « orașul Turda azi e așa de pregătit, că ar putea să țină piept, zdravăn, și la 4—5.000 de hoți, cari ar fi nimica toată în fața lui » [4]).

Conventul din Mănăștur își temea importanta arhivă publică, pe care o avea sub pază [5]), căci țăranii nimiceau pretutindeni aceste mărturii ale privilegiilor domnești.

Dar, spaima cea mai mare cuprinse, firește, pe nobilii comitatului. Ei semănară doar groaza în oraș și-i îndemnară pe cetățeni să ia măsurile exagerate de apărare. La sosirea veștilor dela Trăscău, comitele suprem, care era contele Ioan Csáki, numaidecât chemă la adunare — spune un document [6]) — pe toți nobilii comitatului, fugiți la Cluj din calea prăpădului, să se sfătuiască cu ei ce-i de făcut. La chemarea lui, în ziua de 12 Noemvrie, nobilii se adunară în număr impunător, pe malul Someșului, sub cerul liber și în văzul mulțimii. Contele Csáki, pentru mai mare impresie, veni înarmat și într'o cuvântare, care-i mișcă pe toți, « cu lacrimi în ochi » le arătă acele întâmplări ne mai pomenite și-i rugă să se gândească, împreună cu el, la oprirea primejdiei, care neîncetat se apropie, încredințându-i că el « pentru fericirea scumpului său neam » e gata să nu-și

---

[1]) Rev. *Hazánk*, VII (1887), pp. 112-13.

[2]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784, 16 Nov.

[3]) Scrisoarea acestuia, dată din Turda, 17 Nov. 1784. Mike, *Az Oláhokról*, p. 35.

[4]) *Hazánk*, VII (1887), p. 112.

[5]) Densușianu, *o. c.*, p. 218.

[6]) Descrierea taberei lui Csáki, anexa 16. Descrierea aceasta e nedatată și nesemnată. E sigur totuși că a fost scrisă curând după răscoală, de unul care a urmărit de aproape mișcările nobililor și poate a luat chiar parte la acțiunea lor Scrierea poartă caracterul unei cronici oficiale a taberei.

cruțe nici cheltuială, nici osteneală și nici chiar sângele, dacă va trebui. Nobilii adunați, la aceste cuvinte, nu se arătară nici ei mai prejos, ci într'un suflet își închinară și ei puterile pentru împlinirea unui asemenea gând și îndată și hotărîră ca fiecare magnat sau nobil din cuprinsul comitatului să se înfățișeze, sub grea pedeapsă, care poate călare, care nu pe jos, în timp de trei zile la Cluj.

In ziua de 15 Noemvrie se aflau astfel în Cluj, înarmați și gata de luptă, 200 de magnați și nobili călare și vreo 50 de nobili pedeștri [1]). In ședința consemnată în protocoalele comitatului la aceeași zi, prezentară un memoriu, în care stăruiau ca plângerile lor să fie înaintate de-a-dreptul Impăratului [2]). Se ceti aici apoi scrisoarea comisarului gubernial, Mihail Brukenthal, stabilit la Sebeș, cu promisiuni de ajutor militar. Intr'o altă scrisoare, dată din 14 Noemvrie, același comisar îi îndruma să publice patentele românești de liniștire a țăranilor, trimise de Guvern, prin preoții satelor. E vorba de patenta din 11 Noemvrie.

Numai acestea însă nu erau de loc suficiente pentru a se simți în siguranță. Hotărîră atunci, la propunerea contelui Csáki și a mai multor nobili, *ridicarea întregei nobilimi împotriva Românilor răsculați* [3]). Hotărîrea aceasta nu era altceva decât confirmarea oficială a faptului împlinit.

A doua zi apoi contele Csáki puse să se scoată steagurile comitatului și să sune trâmbițele, la care semn se adunară cu toții în piața Clujului. Contele Csáki veni și el, călare, și, după ce îi luă în seamă, nobilii adunați se organizară militărește. Călărimea o îm-

---

[1]) Descrierea taberei lui Csáki. Anexa 16. Nu chiar toți nobilii au răspuns la chemare. Unii magnați fugiseră în alte orașe, mai departe de primejdie, iar nobilimea măruntă nu se va fi văzut așa de primejduită, ca să prindă armele. Mulți nu lipseau totuși. Jurământul de credință, din 1781, al comitatului Cluj (Muz. Ard., *Protocoalele comitatului Cluj*) îl semnează 533 de nobili. In 1784 teritoriul comitatului e altul, dar aproape egal cu cel din 1781, se poate menține deci, ca aproximativă, și cifra nobililor. Scăzând din aceasta o treime pentru cei cari nu puteau purta armele, cifra celor datori să se ridice se poate socoti la 350. Secuii din scaunul Arieșului, obligați la serviciu militar, erau la vreo 400—500, dar aceștia, după cum am văzut la capitolul cu intervenția dela Trăscău, s'au ridicat în grup aparte.

[2]) Arhiva jud. Cluj, *Protocollum oeconomicum*, 1784, p. 82.

[3]) *Ibidem*, p. 84.

părţiră în două escadroane, de câte o sută călăreţi fiecare, în frunte cu câte un căpitan şi cu toate gradele militare corespunzătoare. In fruntea pedeştrilor, cari erau abia 50, numiră un locotenent. Comanda generală o încredinţară contelui Csáki. După el veneau baronul Gheorghe Bánffi cu titlu de subcomandant, Paul Matskási cu grad de colonel şi apoi alţi magnaţi şi nobili cu calităţi inferioare de plutonieri (strajemeşteri) şi încartiruitori. Se fixară apoi regulele militare, care se dădură în scris comandanţilor, împreună cu listele oamenilor puşi sub comanda lor şi cu porunca să şi-i adune fiecare a doua zi în piaţă, înarmaţi şi gata de plecare.

In 17 Noemvrie apoi se adunară, în perfectă ordine militară şi, după ce contele Csáki le adresă câteva cuvinte de mulţumire pentru împlinirea poruncii sale, se dădu semnul de plecare, la care cei 250 de nobili, o mână de oameni, porniră cu mare importanţă pe strada de mijloc a oraşului, cu comanda generală în frunte, cu steaguri desfăşurate, în sunet de tobe şi trâmbiţe şi în admiraţia nobililor şi orăşenilor, spre Feneşul-Săsesc (azi Floreşti, jud. Cluj), unde sosiră încă în aceeaşi seară şi îşi aşezară tabăra [1]).

Comitatul nu se opri la atât, ci luă contact şi cu comitatele din jur, pentru a le informa şi a le propune aceleaşi măsuri de apărare. Scrise comitatelor Turda [2]), Bihor, Solnoc. Ceru ajutor militar dela comisarul Mihail Brukenthal [3]). Pentru a putea opri întinderea răscoalei spre Câmpie, contele Csáky mai ceru, în 16 Noemvrie, dela comitatul Turda o centurie de pedeştri şi două escadroane de călăreţi [4]), iar în 18 Noemvrie 100 de călăreţi dela oraşul Cluj, pe cari oraşul să-i trimită în tabăra dela Feneş [5]). Cererile de ajutor militar se repetă apoi tot mai des, atât din partea comitatului, cât şi din partea oraşului.

[1]) Anexa 16. Date la fel despre organizaţia militară a nobilimii de aici şi în scrisoarea dată din 8 Decemvrie 1784, a lui Anton Szentléleky, trimis de comitatul Sătmar la Cluj să ia informaţii despre cursul răscoalei. Szilágyi Ferencz, *A Hóra-világ Erdélyben*, Pesta 1871, p. 129 nota. Aceasta era oastea organizată a lui Csáki; oameni trimişi de el găsim şi la acţiunea dela Sălciua, care s'a petrecut înainte de ieşirea nobilimii din Cluj.

[2]) Una din aceste adrese e *anexa 4*.

[3]) Arhiva jud. Cluj, *Protocollum oeconomicum*, 1784, p. 84.

[4]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 23.

[5]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oec.*, 1784, p. 85.

Pilda comitatului Cluj o urmă de aproape comitatul Turda. Planul de organizare a nobilimii, propus de comitele suprem, baronul Ludovic Kálnoki, fu primit în ședința din 18 Noemvrie. După acest plan, nobilii de aici fură împărțiți pe plase (processus) și puși sub comanda subprefecților și pretorilor. Ca centre de acțiune, acestor unități li se fixară satele Grebeniș, Șăulia, Iernuțeni, Frata, Milaș, Orosfaia, Comlod, Sâniacob și Uifalăul-Săsesc; celor din cercul Dobâca, satele Feldioara și Buza. Orașelor Sic și Cojocna li se dădură comandanți aparte; ele trebuiau să se îngrijească singure de apărare. Iar districtul Bistrița trebuia să înarmeze câte 10 tineri, din cei mai tari, de fiecare sat și să-i pună sub comanda subprefectului Cserényi. Merinde fiecare era obligat să-și ia pe 8 zile, după care se va vedea dacă vor mai trebui să-și aducă de acasă sau se vor lua alte dispoziții. Pentru cai rămânea să se aprovizioneze dela țărani, recunoscându-le în scris tot ce au luat.

Misiunea, cu care-i însărcină comitatul, nu-i depășea hotarele: vor trebui să informeze Tabla despre orice mișcare a plebei valahe din cuprinsul comitatului, să o înăbușe cu toată puterea dacă undeva ar porni vreuna și să prindă, fără cruțare, pe turburători [1]).

Intențiunile militare ale contelui Csáky și ale nobilimii sale înarmate, în schimb, erau ca, deocamdată, să apere ieșirile din Munți, să împiedece propagarea mișcării spre Nord și spre Câmpie și să sară în ajutor în punctele atacate. După atingerea acestor ținte să treacă apoi la o acțiune ofensivă, alături de armată, în Munți [2]).

Dar înaintarea țăranilor se curmă deodată, înainte de a fi nevoie de intervenția nobilimii astfel organizate. Ii imobilizaseră armistițiile. Țăranii din comitatul Cluj am văzut că se considerau și ei cuprinși în armistițiul dela Tibru. De aceea nu mai făcuseră nicio

---

[1]) Arh. jud. Turda, *Protocollum Politico-Oeconomicum*, 1784, Nov. 18.

[2]) Cf. și scrisoarea de mai târziu a contelui Csáky către contele Kornis, dată din Aghireș, 30.XI.1784, în care spune că răsculații, împinși de armată și de nobilii din Alba, nu pot avea altă ieșire decât pe la Iara și Trăscău, prin trecătorile dela Vlaha și Gilău sau, mai departe, prin strâmtorile dela Valcău și Mărgău, care toate trebuesc ținute sub pază strânsă. Și deoarece nobilimea comitatului Cluj păzește mai mult trecătoarea dela Iara, iar celelalte, paza fiind slabă, rămân descoperite, cheamă pe nobilii din comitatul Solnoc să vină în număr cât mai mare la Huedin. I. Lupaș, *Impăratul Iosif II și răscoala țăranilor din Transilvania*, Buc. 1935. Anexe, p. 36.

încercare de a străbate mai departe de Trăscău; se opriseră pe poziţiile câştigate în aşteptarea rezultatului. Năvăliră în Sălciua numai când nobilii, neţinând seama de starea de pace, au intrat în sat şi au prins pe cei 87 de inşi.

* * *

Oprirea aceasta însă nu era de natură să poată înlătura teama. Condiţiile puse de ţărani numai ei singuri avuseră naivitatea să creadă, că vor putea fi împlinite. Răscoala trebuia să izbucnească din nou, îndată ce ţăranii se vor fi văzut înşelaţi. Semnele de prevestire nu lipseau:

Nişte iobagi din Huedin, auziseră la Abrud, că peste 10 zile răsculaţii vor fi la târgul din Huedin, ca să chinuie şi pe Domnii de aici [1]). Veşti la fel aduse şi ungurul Csörögi Matei, un alt ţăran din Huedin, care se nimerise chiar la prădarea Câmpenilor. Acesta povestea ţăranilor cum târgul se tot amâna, pentrucă au venit Abrudenii cu ţundre negre şi au început să spargă buţile şi să ia banii crâşmarilor şi cum strigau aceia în toate părţile: «stângeţi pe Unguri, şi pe buni şi pe răi, pe toţi cari nu trec la legea românească» [2]). Unui ţigan însă îi înfăţişa lucrurile cu totul în altă culoare: «la Abrud veştile sunt tare bune, acolo e lumea curuţilor, ne-a răsărit steaua acum şi mie şi ţie, dar va fi vai de Huedin când voiu ajunge eu acolo» [3]).

O ascultare a câtorva ţărani de pe Someşul Cald (22 Noemvrie) descoperea intenţia răsculaţilor de a pătrunde şi în Sălaj [4]), iar o scrisoare din Tăşnad afirma că poporul din Crasna, chiar şi Ungurii, îi aşteaptă cu bucurie [5]).

Teama că răsculaţii ar putea să primească vreun ajutor din afară, dela Ruşi, Turci sau din Ţările Române, cum se răspândise cre-

[1]) Mike, *Az Oláhokról.* Supliment, pp. 95—97.

[2]) Ascultarea din 20—24 Noemvrie a ţăranilor prinşi. *Arh. jud. Turda,* 1784, dosar 654.

[3]) Extras din ascultarea martorilor, din 5 şi 19 Ianuarie 1785. Mike, *Az Oláhokról,* Supliment, pp. 95—97.

[4]) ...« refertur praeterea tumultuantes eo esse animo, ut versus Sylvaniam eruptionem attentent ». Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.,* 1784, p. 93.

[5]) Scrisoarea Cristinei Gyulai din 28 Nov., în col. Mike, *Az Oláhokról,* pp. 339—45.

dința printre ei, era curentă și printre Unguri. La Cluj se răspândi svonul că 25 de mii de Turci au trecut granița pe la Turnu-Roșu și vin și ei să prade [1]). Iar preotul reformat din Turda afirmă, în scrisoarea din 3 Februarie 1785, că rebelii erau în legătură cu Țările Române, de unde așteptau ajutor. El dă drept sigură știrea că, la începutul anului, prin pasul Ghimeșului, au încercat să treacă în ajutorul răsculaților cel puțin 30 de mii de Moldoveni, dar i-au întors din drum vreo 400 de Secui. Din cealaltă parte veneau împotriva lor Turcii și oastea aceasta, prinsă între două focuri, a fost nimicită [2]). Nu erau, se înțelege, decât svonuri, ecouri vagi ale complicațiilor politice europene sau simple invențiuni, de care sunt pline scrisorile comtimporane [3]). In această stare de spirit surescitată

[1]) Scrisoarea preotului catolic Const. Mulay, Cluj, 18 Nov. 1784. Copie în col. Mike, *Az Oláhokról*, Supl., pp. 343—4.

[2]) Rev. *Hazánk*, VII (1887), p. 111.

[3]) Răscoala n'a avut nicio legătură în afară. Nici cercetările speciale dela sfârşitul ei şi nici cele de mai târziu n'au putut descoperi nicio dovadă. Lucrurile s'au petrecut mult mai scurt, Horia n'a făcut, sau n'a avut timp să facă, nici măcar legăturile cu ţăranii din afara Munţilor, cari erau gata să se ridice, necum să mai caute ajutoare în altă parte. Raportul ambasadorului austriac, Herbert-Rathkeal, către Kaunitz, dat din Constantinopol, 10 Octomvrie 1795, 10 ani deci după răscoală (publicat de d-l N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, Buc. 1903, pp. 513—14), în care se vorbeşte despre solia lui Horia la Domnul Moldovei, pentru a cere, prin el, protecţia şi ajutorul Porţii Ottomane şi după care se afirmă legătura lui Horia cu Moldova (cf. Şt. Meteş, *Lămuriri nouă privitoare la revoluţia lui Horia*, pp. 56—57 şi C. Göllner, *Participarea emisarilor Mihail Popescu şi Salis la revoluţia lui Horia)*, nesusţinut de nimic altceva, cade la cea mai mică intervenţie critică. E, evident, o ticluire, un act de complezenţă diplomatică, cerut de moment. Invenţia se trădează din fiecare frază. Dar ceea ce trădează mai mult această « *anecdote* », aflată « *de la maniere la plus autentique* », e tocmai ceea ce i-a adăugat autorul ei, pentru a-i da aerul de autenticitate: descrierea acelei solii de trei *ţărani* (Horia i-ar fi trimis măcar cu un preot!), între cari unul purtător de cuvânt în *latineşte* (!), cu numele *Janos* sau *Jonas* (!), de vreo 40 de ani, robust, spătos, remarcabil printr'o *mustaţă enormă* (!). Acesta e, pare-se, portretul cunoscut, cu mustăţi mari şi chip de haiduc, al lui Horia, pus în circulaţie de gravorul Iacob Adam din Viena (Reprodus la O. Beu, *Răscoala lui Horia în arta epocii*, planşa XI şi în multe părţi). Ceea ce se petrecuse cu 10 ani înainte era altceva: Herbert-Rathkeal obţinuse dela Poartă ca, în timpul turburărilor din Transilvania şi Ungaria, să nu acorde niciun refugiu pe teritoriul său acelora, cari s'au ridicat împotriva Curţii Imperiale. Cf. Göllner, articolul citat, *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, VI, p. 510, nota 2.

însă, își aveau valoarea lor psihologică: născute dintr'o atmosferă de teamă, veneau, tot ele, să o încarce și mai mult.

Pe de altă parte svonuri vagi circulau că Horia face și el pregătiri de luptă. Dovezi precise nu erau, dar tocmai această taină, care-i învăluia mișcările, mărea teama.

Ce-a făcut Horia în acest timp de așteptare, actele oficiale nu spun mai nimic. Pentru regiunea care ne interesează n'avem înregistrate decât vreo 4—5 date, disparate și nesigure:

La 15 Noemvrie Horia se afla—se spune—cu 28 de oameni ai săi la Mărișel [1]) unde, după o ascultare de martori, făcută de comitatul Cluj, a băut și jucat (!) o noapte întreagă în casa lui Hetea Drăghici și a jurat căprari pe Paven Simion, Paven Onu și Neag Petru, din Munții Giurcuța, cu poruncă să dea de știre Românilor de pe Someș, să stea gata cu toții și să-i sară în ajutor când el va trimite carte, căci va fi vai de sufletul celui care nu va face-o [2]). Baronul Iosif Naláczi scria din Cluj, la 21 Noemvrie, că Horia a trimis scrisoare pe sate, ca de fiecare casă să vină un om în Mogoș și Râmeț, la sfat și că, după știri, țăranii acum vreau să năvălească în comitat din spre Călata și Gilău [3]), iar un raport către comitat, din 23 Noemvrie, spunea că un țigan din Muntele Băișoara și țiganii din Almaș făuresc arme pentru răsculați [4]). Csáky și el scria, la 30 Noemvrie, contelui Kornis, că tâlharii se adună în mare număr prin munții comitatelor Alba și Cluj, în jurul Zlatnei, prin satele Sălciua, Ocoliș, Mermezău și oastea lor se îngroașe într'una, cu satele cari se ridică zi de zi [5]). Se mai știa că Horia a scris va-

[1]) Teleki, *o. c.*, p. 39.

[2]) Col. Mike, *Az Oláhokról*, Supl., pp. 95-97. Tradiția înregistrată de d-l I. Lupaş în *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj 1934, p. 194, că Horia ar fi avut şi o a doua soţie — nelegitimă poate pe Maria Paven a Târului, pare să fie confirmată şi prin această ştire. Horia va fi fost rudă cu aceşti Paveneşti, aşezaţi în Munţii Giurcuţa şi se va fi ascuns pe la ei şi înainte de răscoală. Fapt e că Horia şi Cloşca au fost prinşi prin apropiere; locurile acestea, lui Horia îi erau familiare. Bine înţeles, de astă dată nu puteau să fie ascunşi de ei, căci cei doi Paveni fuseseră prinşi ceva mai înainte, la 14 Decemvrie; în ziua când Horia îşi concedia oamenii la Câmpeni.

[3]) Col. Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 209—212.

[4]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784.

[5]) I. Lupaş, *Impăratul Iosif II şi răscoala ţăranilor din Transilvania*, Buc., 1935. Anexe, p. 35.

meşului din Huedin să lase slobodă trecerea bucatelor spre Munţii Abrudului [1]). Ştirile acestea vesteau ridicarea din nou a ţăranilor.

Din aceste câteva ştiri mărunte şi neprecise, se desprind totuşi două lucruri: intenţia ţăranilor de a propaga, la o nouă ridicare, mişcarea spre Nordul Ardealului şi planul lui Horia de a apare cu oamenii lui la târgul din Huedin, din 25 Noemvrie.

Despre planul acesta descrierea taberei lui Csáki ne comunică mai multe amănunte. Autorul ei e pe deplin încredinţat că Horia intenţiona să tăbărască asupra Huedinului şi de acolo să pornească răscoala pe văile Almaşului şi Agrişului în jos. Ceea ce întăreşte cu mai multe « dovezi »:

1. Chizeşii spionului Gavrilă Oneţ [2]), cercetaţi în Huedin, când s'au întors a doua oară din Albac, anume în ziua de 26 Noemvrie, povestiră sub jurământ cum tâlharii români din Albac şi din împrejurimi toţi le spuneau, că ei încă la 24 Noemvrie au venit, în frunte cu Horia, până sub Petroasa, dincoace de Albac, cu gândul să dea năvală în târgul din Huedin şi în drum să se oprească să pustiască în Zam şi Sâncrai, dar auzind că în Huedin şi în satele vecine s'au aşezat înaintea lor nobilii, de frică s'au întors.

2. Pretorul din Huedin, Sigismund Gergely, dădu, cu ştirea comandanţilor oastei nobile, unui Român de încredere, cu numele Macavei Bota [3]), o carte de trecere (salvconduct), în care scrise că,

---

[1]) Densuşianu, *o. c.*, p. 368.

[2]) Acest Gavrilă Oneţ, întrebuinţat de nobili pentru spionaj, era un Român aşezat în Iegărişte, cu contract, pentru iernatul vitelor. Cf. ascultarea chizeşilor lui în Sâncrai, 26 Ianuarie 1785. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 91—94. Tot acolo locuise şi Horia, pe care nu ne îndoim că îl cunoştea. « Om plăcut lui Horia » îi zice şi descrierea din care reproducem. De loc era poate chiar din satul lui Horia, unde numele e foarte frecvent şi azi.

[3]) Acesta trebue să fie identic cu Macavei Bota din scrisoarea lui Horia către locotenentul Petru Lupu (Hoffmann). Densuşianu, *o. c.*, p. 413. Printre altele, Horia cerea în scrisoare, ca domnii şi armata să trimită înapoi pe juzii vechi, cari se află la ei şi pe cari îi înşiră cu numele, ca să dea socoteală, « fiindcă mult au tras şi despoiat ». Printre ei e numit şi Macavei Bota. Trebue să fie identic, de asemeni, cu Macavei Bota din Râul (Arieşul) Mare, despre care o scrisoare a lui Efraim Egyedi (vezi datele asupra ei în nota următoare) spune că Horia, după ce şi-a pus oamenii să arunce de pe o stâncă pe Vasile Goia, l-a urmărit şi pe el, cu oaste mare, dar a izbutit să fugă peste munţi, spre Huedin, îmbrăcat într'o haină militară; a pus însă de i-au dărâmat casa şi i-au ars şura cu tot nutreţul dimprejur.

deoarece oamenii din unele sate ale plasei lui obișnuiau să umble înainte pe la Abrud și Câmpeni, iar acum nu mai îndrăznesc din pricina turburării de acolo, trimite pe omul acesta să-i înștiințeze pe aceia că, pentru păstrarea bunei vecinătăți de până acum, să nu supere pe cei de aici când merg acolo, după cum și cei de acolo vor putea coborî aici, ca și până acum, fără teamă. Acest om, cunoscut și umblat pe acele locuri, după îndrumările care i s'au dat, avea să-și facă drumul în așa chip, ca să fie prins și dus, cu carte cu tot, în fața lui Horia; care, după ce puse să i se citească și deslușească această carte, trimise înapoi pe Macavei Bota cu următorul răspuns, scris în limba românească:

« Luând această carte a solgăbirăului Gergely Sigismund, ca dela un vecin, și din toată dragostea pornită, cu înțelesul ca să fim bine unii cu alții și să trăim în dragoste, și noi, închinându-ne dumitale, îți dăm de știre, că oamenii cari se țin de moșia aceea nu vor avea nicio supărare și nu vor suferi nicio neplăcere; pentru care și noi ne rugăm și poftim ca, la târgul viitor, în Huedin, oamenii noștri să poată umbla în pace pentru târguieli, vânzări sau orice alt drum vor avea; altfel s'a isprăvit cu prietenia de vecini. Și noi dela gândul de acum nu ne strămutăm, ci de acela ne ținem până la sfârșit, așa cum ne-a îngăduit nouă Inălțatul Impărat, și rămânem al dumitale de bine voitor

Dat în Râul 11 Nov. (st. v.), 1784.

Ursu Nicula Horia
trimisul Impăratului

P. S. Tot așa îți poruncește dumitale, cu ceilalți împreună, și diacul lui, Samuil Martzi din Abrud [1]).

[1]) Scrisoarea aceasta e importantă şi pentru cuprinsul ei, dar şi din alte motive. Mai întâi ea se adaugă la cele abia vreo 4-5 scrisori atribuite lui Horia. Deşi o avem numai în traducere ungurească, şi cuprinsul şi forma o arată cât se poate de autentică. Nu încape îndoială că porneşte dela Horia. E de remarcat în ea apoi postscriptumul, din care reiese, destul de lămurit, că scrisoarea nu e de mâna lui; a scris-o Samuil Martzi din Abrud. Ceea ce aruncă bănuiala şi asupra celorlalte scrisori româneşti, că nu sunt scrise nici ele de mâna lui. Se deschide astfel din nou întrebarea, dacă Horia ştia scrie şi ceti? Se pare iarăşi că nu. De ce s'ar fi folosit de scrib pentru o scrisoare românească? Din exces de precauţiune, adică numai pentru a putea tăgădui la nevoie, după obiceiul lui, că a scris o asemenea scrisoare? E mai puţin probabil.

3. Tabăra nobililor era încă în Huedin, când popii și bătrânii satelor din împrejurime, prinși și trași la răspundere, aproape toți, dar mai ales popii, mărturisiră că Horia a trimis la ei oameni în ascuns cu știrea că, la târgul de ziua Sfintei Ecaterine, va veni și el la Huedin, și cu îndemnul să-i jure credință, căci el umblă cu porunca Impăratului. Aceștia s'au și legat, că vor sta alături de el cu

---

Numele lui Samuil Martzi îl înregistrează şi Szilágyi şi Densuşianu. Szilágyi *(A Hóra-világ Erdélyben*, p. 24) ni-l arată nobil român, fără să ne spună de unde ştie că e Român. Numele, de sigur, nu poate fi o dovadă că e străin. Ne îndoim, totuşi, că era Român. Nici scrisoarea citată de Szilágyi şi nici Densuşianu, care îl trece printre căpitanii ţăranilor *(o. c.*, pp. 106 şi 233), nu fac această afirmaţie; atâta spun numai, că era nobil. In lista celor botezaţi de ţărani în Abrud, de pildă, figurează o Clara Martzi de confesiune reformată şi un Paulus Martzi unitar (cf. colecţia Ios. Kemény, *Hóra Pórhada*, II, pp. 186 şi 193). Era în schimb, după toate semnele, un om al ţăranilor. Inainte de răscoală el le concepuse, în două rânduri, plângerile pe care le duseseră la Viena (Densuşianu, *o. c.*, p. 106). Iar în scrisoarea din timpul răscoalei, citată de Szilágyi, cetim că, alături de căpitanii ţăranilor, « e şi Samuil Martzi, nobil din Abrud, fugit de acolo din pricina bătăilor, suferite de mama sa (!) în mai multe rânduri; umblă acoperit cu un văl pe faţă şi călare pe un cal murg, bine făcut ». Povestind desfăşurarea răscoalei, la 7 Noemvrie îl aminteşte iarăşi, alături de Cloşca, Crişan şi fiul lui Horia. Scrisoarea aceasta e a pretorului Efraim Egyedi către vice-comitele Albei, Ladislau Balo şi e dată din Zlatna, 17 Noemvrie 1784 (Copiată într'un volum, fără signatură şi paginaţie, din grupul *Colligata* al *Arhivei Muzeului Ardelean)*. Informaţiile Egyedi şi le ia după cum ne spune în scrisoare — în deosebi dela Andrei Bardocz, « fiscalis regius » al domeniului Zlatnei, care scăpase din mâinile ţăranilor numai în cămaşe. Fusese şi el printre cei strânşi în jurul lui Paul Lörincz din Roşia. Andrei Bardocz era un bun cunoscător al oamenilor şi locului şi, înainte de a fi fost despoiat de ţărani, a avut prilejul să se informeze amănunţit asupra desfăşurării lucrurilor; o spune aceasta şi Egyedi şi se vede bine şi din povestire. Datele asupra lui Samuil Martzi sunt şi ele verosimile. Persecuţia lui şi a mamei sale, e explicabilă prin serviciile pe care le-a făcut ţăranilor.

Dar, din toate acestea, încă o întrebare se naşte în legătură cu el. Dacă într'adevăr a fost alături de căpitanii ţăranilor în timpul răscoalei, ceea ce se vede acum şi din scrisoarea lui Horia şi din a lui Egyedi, nu cumva lui i-a dat Horia rolul de « căpitan » la Bucium şi Musca ? După cele ce ştim până acum despre acel căpitan însă, e greu de făcut vreo afirmaţie. Se opune declaraţia ţăranilor, că nimeni nu l-a cunoscut. Buciumul şi Musca sunt vecine cu Abrudul şi pe Samuil Martzi, ţăranii de aici, trebuiau neapărat să-l cunoască. E adevărat, răspunsurile lor negative nu au valoare absolută — puteau să aibă vr'un motiv să-i ascundă numele dar, până când nu se vor aduce dovezi contrarii, trebuesc primite aşa cum le-au rostit.

credinţă şi, ca unui trimis al Impăratului, vor fi gata să-i împlinească întru toate porunca [1]).

Bánffi Farkas încă spune, în scrisoarea citată în capitolul întâi, că Horia, când au spart târgul din Câmpeni, întâlnindu-se cu cunoscuţii săi din Călata, le-a zis că va veni să vadă şi locurile pe unde a trăit el. Huedinul şi împrejurimile lui erau într'adevăr locurile pe care le cunoştea, ale căror necazuri le îndurase şi al căror purtător de cuvânt fusese. Mulţi din oamenii de pe aici îl vor fi cunoscut şi desigur îl aşteptau să vină. E foarte verosimil deci planul lui de a veni, sau de a-şi trimite oamenii, la târgul din Huedin, pentru a vesti mulţimii adunate porunca Impăratului şi a porni de aici răscoala spre Sălaj — pe care iarăşi îl cunoştea: lucrase acolo, după cum am văzut, la o biserică. Târgul, la care se adunau toate satele de pe o rază întinsă şi la care coborau şi Moţii dela munte, era cel mai potrivit prilej pentru aceasta. Aşa făcuse şi la Câmpeni. Era şi mai firească o ieşire pe aici, decât spre Cluj de pildă, unde apărarea era mult mai puternică.

Oastea nobililor o vedem făcând mişcări în funcţie de aceste ştiri. La 17 Noemvrie se aşezaseră, după cum am văzut, la Feneş. In 18, spionul Gavrilă Oneţ aducându-le vestea, că ţăranii lui Horia au de gând să pornească spre Iara, hotărîră ca, încă în seara acelei zile, întreaga oaste să treacă în Vlaha şi de acolo să pătrundă spre Iara. Dar nobilii abia se aşezară şi se puseră la odihnă, când omul lor le aduse vestea cu târgul din Huedin. La aceasta numaidecât ţinură sfat şi încă înainte de miezul nopţii se întoarseră la Feneş. La 19 Noemvrie trecură în Căpuşul-Mare, unde se opriră o zi, iar la 21 Noemvrie se aşezară în Huedin. In 22 Noemvrie apoi oastea se împărţi în chipul următor: jumătate din escadronul al doilea, cu sublocotenentul şi căpitanul, luă loc în Mărgău, al doilea căpitan, cu 25 călăreţi, în Valcăul-Unguresc (azi Văleni), locotenentul, cu 25 călăreţi, în Ciula (azi Ciuleni), iar restul rămaseră în Huedin [2]). Aici îi găsi armata, când veni să înceapă acţiunea.

Mişcările acestea n'au fost fără rost, tot aşa cum nici ştirile despre gândurile ţăranilor nu erau fără temeiu. Ţăranii vor fi fost, ca întot-

---

[1]) Anexa 16.

[2]) Anexa 16.

deauna, neîncrezători în făgăduieli și vor fi așteptat în neliniște rezultatele armistițiului.

Dar cel care se va fi îndoit mai mult de sinceritatea lui, poate, va fi fost însuși Horia. El, veșnic bănuitor, nici n'a apărut nicăieri să facă vreo astfel de învoială. Va fi căutat, cu neîncredere, să mențină treaz îndemnul la luptă. Indicii sunt rezultatele: țăranii, ridicați din nou la semnul lui, avură destul curaj să înfrunte chiar organizația militară.

Acțiunea lui Horia din acest timp e aproape necunoscută, tot așa cum, de altfel, e cu neputință să prinzi în date concrete acțiunea lui peste tot. Prin vieața lui ascunsă, firea lui neîncrezătoare și felul lui de a acționa, a reușit să se sustragă curiozității puterii constituite și, în acelaș timp, și investigației istorice. Inainte de răscoală autoritățile știau de un Ursu Nicula, care ațâță din umbră pe țărani, care le poartă plângerile până la Impăratul, dar în carne și oase nu reușiseră să-l cunoască.

Cu aceeași iscusință își ascunse partea lui de răspundere și în timpul mișcării.

Dela început, vedem că, lasă pe alții să pornească răscoala. Acțiunea lui directă și-o limită apoi la cadrul strâmt al Munților Abrudului, departe de ochii oficialității. Chiar în acest cadru apare rar și numai făcând câteva acte de șef, îndemnând pe țărani la împlinirea poruncii împărătești și a poruncilor lui, numind și jurând câțiva subalterni. La devastări nu e de față, decât la Câmpeni, iar în luptele țăranilor nicăieri.

El, care trăia ascuns și acționa din umbră, știindu-se acum mâna care rupsese zăgazurile, era natural să fie urmărit într'una de teama să nu cadă în vreo cursă și să fie prins. (La Bucium îl prinseră, în toiul răscoalei, chiar țăranii și nu lipsi mult ca să fie dat pe mâinile armatei). De aceea el nu părăsește cercul ocrotitor al Munților, nu apare la adunările din Mesteacăn și Curechiu, nu-l găsim în fruntea oștilor țărănești; umblă însoțit de oameni înarmați, nu iese în fața armatei sau oamenilor regimului ca să încheie vreun armistițiu, iar la întâlnirea din Câmpeni, cu colonelul Schultz, își lepădă cojocul și se pierdu repede în mulțime, îndată ce simți primejdia. Cu prinderea lui, soarta răscoalei se hotăra, fără îndoială, mai curând.

Cel care a contribuit mai mult la învăluirea în taină a rolului real pe care l-a avut el, mai mult chiar decât locul, împrejurările

şi oamenii între cari a acţionat, a fost Horia însuşi. Cu o prudenţă excesivă, dar autentic ţărănească, a căutat pe toate căile să-şi piardă urmele. Corespondenţa şi poruncile lui scrise au fost căutate degeaba; s'au găsit abia vreo câteva piese, şi acelea de cuprins indirect — şi care nici nu e de loc sigur că sunt scrise de mâna lui [1]). Mijlocit, şi fără scrisoare, şi-a comunicat şi condiţiile pe care le-a pus nobililor pentru împăcare. Când a fost prins n'a uitat să-şi arunce hârtiile în foc [2]), iar la judecată a tăgăduit tot, împotriva tuturor evidenţelor [3]).

Dar tocmai această atitudine ascunsă şi această rezervă în acţiune, i-au mărit puterea şi i-au creiat legenda. Numele lui Horia era prezent în toate mişcările ţăranilor; în mintea lor nimic nu se făcea fără el; dela el veneau poruncile, oastea lui, care trebuia să vină, îi îndemna la luptă. Horia, în traista lui de piele, purta taina;

---

[1]) Lipsa aceasta de corespondenţă poate să fie căutată şi în faptul că ţăranii o ascundeau. In tot cazul ea era foarte puţină. Conducătorul, un ţăran şi el, nu-i prea simţea nevoia. Dar, pe lângă această explicaţie, e destul de evident că Horia, chiar când îi simţea nevoia, evita, cât putea, corespondenţa în scris, care nu ştiai niciodată în ce mâini poate să ajungă.

[2]) Această mână de hârtii nu cuprindea, de sigur, nici falsuri, nici tainice încurajeri de sus, nici corespondenţă cu vreo societate secretă, cum s'a bănuit. Nu vor fi fost altceva, decât cele câteva scrisori primite din afară, dela oamenii lui, dela preoţi sau poate chiar dela nobili, cum era scrisoarea pretorului din Huedin, dar pe care le-a aruncat în foc numai pentru ca să nu lase nicio urmă de amestec în răscoală şi să poată tăgădui tot în faţa judecăţii, aşa cum a şi făcut.

[3]) Tâlcul acestei consecvente negaţii, nu trebue căutat, credem, în afară: tăcerea lui Horia în faţa judecăţii consună perfect cu îndoita lui calitate de Moţ şi ţăran, cu firea lui tăinuitoare şi cu acţiunea lui ascunsă. E o atitudine tipic ţărănească. Horia se va fi gândit simplu că, fiind tu însuţi « vinovatul », mărturisirile sunt mai primejdioase decât tăcerea. Mai ales când această tăcere putea să aibă şi o altă lature bună: dacă pentru el mai putea fi o scăpare, aceea nu mai putea fi alta, decât iertarea împăratului şi în faţa împăratului — va fi socotit — mai putea să ajungă doar dacă nu mărturisea nimic altora. Ce altceva ar mai fi putut să caute în noua lui călătorie la Viena, pentru care aştepta din ascunziş banii de drum, dacă nu iertarea împăratului? Cloşca, un ţăran deschis, ar fi mărturisit totul, întocmai ca şi Crişan, dacă n'ar fi stat împreună şi nu s'ar fi sfătuit înainte cu Horia. Că nu se poate pune temei pe presupusele legături ale lui Horia cu francmasoneria şi, implicit, pe explicarea tăcerii lui, ca urmând din jurămintele făcute acolo, a arătat-o d-l M. Auner, în lucrarea citată. Legătura aceasta e, după toate semnele, o invenţie târzie. E în obiceiurile francmasoneriei de a-şi găsi rosturi, ulterior, în evenimentele mai de seamă.

el vorbise cu Impăratul, el îi aducea poruncile, el singur îi știa gândurile. Mulțimea, care-și căuta eroul răzvrătirii, și-l găsi în el și îl înzestră cu toate puterile închipuirii sale. El fu ridicat, prin urmare, pe aripile legendei și deveni « Craiul » și « Impăratul ». Horia se prefăcu astfel în *duhul* mișcării, iar Cloșca și Crișan, cari purtaseră printre țărani aievea steagul sângeros al răscoalei, nu rămaseră decât brațele [1]). Dacă acțiunea lui directă și la lumină a fost mai mică, iar cea ascunsă a rămas o taină, în schimb rolul lui moral, atât de evident în orice moment al răscoalei, a fost extraordinar. Nu mai puțin, în închipuirea nobilimii, tot Horia era capul nenorocirii.

Dar, pe deasupra tuturor acestor considerații, un lucru rămâne lămurit azi: faptele s'au petrecut mult mai simplu, acțiunea lui directă a fost mult mai mică de cum o presupuneau contimporanii. Horia n'a avut nici o activitate de conducător întinsă, nici planuri complicate de luptă și nici ținte precise de atins. Mulțimile, pornite odată, n'a mai avut puterea nici să le cuprindă, nici să le stăpânească. A fost o expresie, nu o cauză a mișcării; mai mult s'a lăsat dus de ea, decât a condus-o. Lipsită, sau prea puțin atinsă, de influențe cărturărești, lipsită de vreo intervenție în rosturile ei din afară, lipsită de o conducere efectivă și pretutindeni prezentă, mișcarea și-a păstrat întreg și nealterat caracterul de răscoală țărănească, de izbucnire spontană și nestăpânită a tuturor relelor acumulate. Ea n'a pornit nici cu pregătiri întinse și îndelung calculate, n'a avut nici « ideologie » și principii, nici organizație și programe de luptă. A avut, evident, un centru de răspândire, forme proprii de propagare, gânduri generatoare. Nimic însă nu s'a ridicat peste elementar și improvizat; printre lozincile ei nestatornice doar o singură țintă hotărîtă perzistă: scăparea de iobăgie și de toate impilările, legate de ea.

2. PRIMEJDIA INTINDERII RĂSCOALEI

Pentru a face și mai evidente proporțiile pe care putea să le ia răscoala, să-i urmărim un moment efectele în satele necuprinse în vârtejul ei. Se va vedea atunci mai bine în ce măsură bântuia pre-

[1]) In poezia populară, de pildă, figurează mai puțin tocmai Crișan, care fusese cel mai activ. Legenda lui Horia, sub influența scriptelor, cronicelor și ziarelor contimporane, s'a prelungit și în istorie.

tutindeni acelaşi duh al răzvrătirii şi cât de inerente erau acelaşi fel de fapte, dacă nu era la timp înnăbuşită. Se va mai vedea astfel şi cât erau de îndreptăţite temerile nobilimii.

Să ne coborîm pentru aceasta, iarăşi, în mijlocul satelor şi în rândurile ţăranilor:

Popa Costan din Decea mărturiseşte că protopopul unit din Inoc, Popa Trăilă, îi spunea încă înainte de izbucnirea răscoalei, că «în scurtă vreme nu va mai fi picior de Ungur în ţară, pentrucă Ungurii au uneltit în toate felurile să-i stăpânească pe Români; şi apucaseră bine deasupra, dar Românii sunt în picioare acum şi le-au şi pus grumazii sub călcâiu». Iar când îi zise să nu vorbească astfel de netrebnicii, acela se răsti la el cu mânie: «ce vorbeşte el prostii, ce ştie el; peste 4-5 zile va vedea el ce se va întâmpla în ţară cu Ungurii, pentrucă el tocmai acum vine dela vlădica din Blaj, unde au fost adunaţi toţi protopopii... Au şi scris la Viena despre acest lucru şi acum aşteaptă numai răspunsul». Şi altele de acestea vorbea Popa Trăilă [1]).

Popa Costan, altfel, făcea şi el agitaţii. In vremea conscripţiei militare plecase doar şi el cu satul la Alba-Iulia. Mai târziu apoi, după ce se pornise răscoala, nobilului Iosif Miko din Vinţul de sus — depune acesta — îi arăta o scrisoare, cu chirilice, pe care spunea că i-a trimis-o vlădica şi îi scrie în ea să meargă la văduva lui Grigore Kemény şi să-i spună să nu şadă în sat unguresc, căci va avea val cu răsculaţii; să se mute mai bine în sat românesc. Pe baroneasă a şi văzut-o plecând, dar nu ştie unde. Tot aşa l-a sfătuit şi pe el. Mai întrebându-l de noutăţi îl încredinţa, din auzite, că din robii dela Aiud, prinşi în Sângeorzul-Trăscăului, au dus la Alba-Iulia numai 20 de inşi, pe toţi ceilalţi i-au slobozit fără nicio pedeapsă. Chiar şi celor duşi la Alba-Iulia le dau mâncare şi băutură cât le trebue şi pe deasupra şi câte un groş la zi [2]). Soţia lui Moise Gál auzise că patenta de liniştire ar fi tălmăcit-o ţăranilor ca şi când Impăratul i-ar fi întrebat dacă ţin cu el sau cu domnii. Lui Moise Gál din Chiend (azi Plăieşti), care îl întrebă de pricinile acestei rebelii, se jură că la Aiud, când a fost adunarea comitatului Alba *(congregatio marchalis)*, a văzut cu ochii lui cum a prins prefectul

[1]) Ascultarea Popii Costan. Anexa 11.

[2]) Mărturia lui Iosif Miko. *Arhiva jud. Turda,* 1785, dosar Nr. 1123.

Simion Kemény pe vlădica lor de piept și l-a scuturat, și cum i-a răspuns vlădica, să nu uite că asta nu va rămânea neplătită. Aceasta ar fi fost — după el — între altele, pricina răscoalei. Iar în Decea îi mai spunea că pe căpitanul răsculaților nu-l chiamă Horia ci Urha, pe care dacă cineva l-ar prinde, Horia n'ar mai putea face nimic [1]).

Toate acestea nu prea aveau temei și, răspândite de el, nici nu li se da prea mare crezare, căci, după spusele tuturora, era bețiv și nu-și trăgea seama totdeauna de ceea ce vorbea. Nu erau totuși fără primejdie în aceste zile de fierbere. Țăranii erau acum receptivi la orice svon și, în simplitatea lor, prind cu preferință tocmai pe cele mai puțin verosimile. Răscoalele dau prilej fiecărui nedreptățit să nădăjduiască tot ce-i trece prin închipuire. Actele păstrate ne dau nenumărate probe din această elementară și turbure stare de spirit, caracteristică tuturor răscoalelor țărănești. Veștile născocite sau rău înțelese, se amestecă și se confundă cu cele adevărate. Informația, purtată din om în om, e pervertită adesea până la nerecunoaștere, se asociază în drumul ei cu alte și alte elemente, după om și loc, face variante, crește apoi și prinde aripi din belșugul închipuirii populare. Momentul e propriu pentru plăsmuirea legendelor.

Agitațiile țăranilor în aceste părți cresc pe măsură ce sosirea răsculaților întârzie. In comitatul Turda, de pildă, rapoartele de această natură se îndesesc după ce răscoala din Munți se oprise. Mai întâi pentrucă știrile ajungeau la ei cu întârziere. Pe de altă parte țăranii, se vede, îi așteptau în taină și numai după ce văzură că întârzie, începură să se miște mai la vedere.

Perceptorii regești ai comitatului Turda, Ștefan Fogarasi și Ioan Rosnyai, raportează la 19 Noemvrie, că plebea valahă din amândouă cercurile nu mai vrea să plătească darea regească și e gata să se alăture țăranilor răsculați din comitatele Hunedoara și Alba [2]).

---

[1]) Ascultarea martorilor împotriva Popii Costan, în acelaşi dosar. Svonul că pe conducătorul răscoalei îl chiamă Urha (Orha), răspândit mai ales în aceste părţi, e înregistrat şi de alte scrisori şi a intrat şi în cronici. Orha e, destul de vizibil, numai o pervertire a numelui lui Horia. Versiunea a prins în legătură cu bănuelile oficiale că mai sunt şi alţii amestecaţi în răscoală.

[2]) Arh. jud. Turda, *Protocollum Politico-Oeconomicum*, 1784, 20 Noemvrie.

Despre aceleaşi intenţii ale ţăranilor din cercul Turzii scrie, din Sânger, şi pretorul Gheorghe Gámán, cerând ajutor militar [1]).

Domnii din Poca (azi Păcureni) şi Toldal raportează comitatului, că nu numai Românii ci şi Ungurii ameninţă nobilimea. Cer încartiruirea unui grup din nobilii insurgenţi în Poca [2]).

Iată şi un raport mai amănunţit. Pretorul Alexe Nagy Ari scrie la 19 Noemvrie, din Bogata, în rezumat următoarele: « In plasa mea, mai ales în Ludoş, (ţăranii) de o săptămână beau în sănătatea tâlharilor cari vor veni; în Bogata ieri întreg satul s'a adunat şi, cu furci de fier, au tăbărît asupra casei mele,— eu eram tocmai în Iernut — ziceau că ei nu străjuesc pe nimeni, ei n'au lipsă, păzească-se pe el fiecare, ei n'au să se teamă de nimeni şi lor nu le trebue nici şpan nici solgăbirău. Nobilii din Oroiu, pe cari i-am strâns în Bogata, cât am fost în Iernut toţi au plecat, după cât am înţeles, alungaţi de ei. Cu un cuvânt nu mai rămâne mult — dacă nu cumva Dumnezeu nu-i va opri — până să iese cuiul prin sac. Cei din Lechinţa trag cu urechea; din Iclandul-Mare, după cât am auzit, au şi plecat 6 inşi în calea tâlharilor, încă de Miercuri. Sunt foarte îndrăzneţi, pentrucă aici nu e nici nobilime, nici miliţie; aici îndată ce-şi pune piciorul vreo căpetenie de a tâlharilor îşi găseşte tovarăşi destui, pentrucă cei cari au umblat pe la Alba-Iulia, de s'au înscris (soldaţi), toţi sunt gata. Din Bogata şi domnii şi nobilii toţi au plecat, singur eu am rămas; sunt astfel nopţi de-a-rândul pe cal şi în arme, împreună cu dregătorii din Ludoş şi Dateş, şi cutreierăm, fără răgaz, Bogata, Ludoşul, Dateşul, Lechinţa. Ziua ne-am odihni, dar şi atunci prea puţin se poate... La Iernut, unde primejdia e mai mică, nobilii toţi sunt în arme, iar aici, unde suntem în marginea pieirii, nici vorbă de ridicarea nobilimii sau de sosirea vreunui ajutor armat ».— Cere la sfârşit comitatului să-i trimită în ajutor, dacă nu mai mulţi, cel puţin 50 de soldaţi călări, sau măcar tot atâţia nobili insurgenţi [3]).

Pe de altă parte, nobilii adunaţi în Iernut raportau şi ei în 18 Noemvrie comitatului Mureş, că toate satele româneşti de pe Mureş: Iernut, Ogra, Lechinţa, Icland, Dateş, Ludoş, Bogata şi mai multe

---

[1]) *Ibidem.*

[2]) ... « Pagenses rusticos non solum Valachos, sed etiam Hungaros in periculum nobilitatis minari ». *Ibidem,* 3 Decemvrie.

[3]) Anexa 6.

sate de pe Câmpie, sunt gata și nu se știe ceasul când vor începe pustiirile [1]).

Deodată cu temerile nobililor crește curajul țăranilor:

Șilpeșan Alecsă din Șopteriu (azi jud. Mureș) sfătuia pe iobagii din Urmeniș să nu mai meargă în slujbe domnești, decât o zi pe săptămână, căci așa a venit poruncă dela Impăratul acum de curând [2]).

In Cămăraș, Ștefan Șuteu amenința: numai să vină răsculații că el nici nu mai slujește la niciun domn! Iar când nobilii l-au prins, înainte de Crăciun, Ion Suciu, la care locuia, s'a pus cu puterea să-l țină, strigând că el nu-l lasă nici mort, pentrucă lui nimeni nu-i poruncește. La strigătele lui de «tolvai» — se spune în acuzație — prostimea, care era gata, s'a strâns la un loc și ușor se putea isca răul cel mare. După ce l-au prins i-au și găsit în ladă tot felul de arme de foc. Slujbe iobăgești nu numai că nu făcea, dar îndemna și pe alții să nu le facă, încât satul întreg ajunse pe punctul de a începe aceleași pustiiri, care se 'ntâmplaseră și în alte părți ale țării [3]).

Soldatul în concediu, Roman Solovastra, prins în Cârcedea (Stejeriș), voia să plece și el în calea lor și-și căuta tovarăși. Ba mai spunea că va merge cu vreo 12 inși, să caute pe judele domnesc al contelui Adam Teleki, «căci i-e groasă untura» [4]). Iar Nemeș Lăpădat, din Căpușul-de-Câmpie, o aducea din cântec, că de-ar veni (răsculații) și-ar pune frunză verde în căciulă [5]).

Nobilul insurgent, Andrei Ilyés din Beica-Română (de-Sus), mărturisește că Șilip Von (Filip Onu), din Iclandul-Mare, îi apostrofa, între altele, cu vorbe de acestea: «Voi nu v'ați ridicat din porunca Impăratului; răsculații dacă n'ar umbla din porunca lui, Impăratul are destule cătane și le-ar porunci să-i oprească. Voi nemeșii ce sunteți față de ei? Patru, cinci sute de oameni sunt nimic împotriva lor. Dacă mi-ar da ei mie poruncă, mi-aș lua încă vreo 20 de inși lângă mine și i-aș aduce aici, căci știu unde-s acum: sunt numai la Vinț. A și fost la ei un om de-al nostru, ba a fost pe la noi și un diac român,

---

[1]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 63.

[2]) Ibidem, *Prot. Politico-Oecon.*, 1784, 3 Dec.

[3]) Ibid., *Protocollum Judiciale Tabulae Comitatus Thorda a 17-a X-bris Anni 1784 usque 19-mo X-bris Anni 1785*. Desbaterea din 18 Ian.

[4]) *Ibid.*, 27 Dec.

[5]) *Arh. jud. Turda*, Nr. 738 (din 12 Dec. 1784).

cu scrisoare, care ne-a citit şi ne-a spus şi cu vorba, că dacă vin răsculaţii să-i primim din toată inima. Altfel domnii cei mari toţi s'au ascuns şi numai pe voi cei mărunţi vă poartă peste tot locul».— Procuratorul fiscal pentru aceste îndrăzneli îi ceru pedeapsa cu moartea, dar, fiindcă se apără că sufere de «nevoie» (epilepsie) şi pe deasupra mai are şi boala beţiei şi că în această stare a spus asemenea vorbe, Tabla comitatului nu-l pedepsi decât cu 15 beţe [1]).

Nobilul român, Stoica Macarie din Copru [2]), de astădată găsi de cuviinţă să se lapede de semenii lui. Când se ordonă insurecţia nobilimii nu se prezentă înarmat ca ceilalţi, veni numai cu o bâtă în mână şi, pretinzând că lui nu-i porunceşte nici viceşpanul nici solgăbirăul, plecă. Se lăuda că, chiar dacă umblă în opinci, el e tot aşa de nemeş ca şi alţii şi îndemna şi pe ceilalţi ca, dacă au minte, să nu se ridice. Ceea ce procuratorul fiscal (acuzaţia) explică prin comunitatea lui naţională şi confesională cu răsculaţii şi cere să fie pedepsit ca unul ce-a păcătuit împotriva nobilimii, cu care trebuia să facă acum cauză comună [3]).

Deşi era Ungur, tot în acest chip se purtă şi libertinul Ioan Vészi din Săplac. Pus de straje în satul Uifalăul-Săsesc, împreună cu alţii, de subprefectul Ştefan Széplaki, n'avu răbdarea să aştepte până sfârşeşte timpul hotărît, ci, în dimineaţa zilei de 24 Noemvrie se îmbătă şi se duse furios la el, începu să înjure şi să strige că el nu mai stă de pază, pentrucă aceasta nu e porunca Impăratului, ci numai a Domnilor şi Guvernului. Ameninţa că, dacă îl vor băga la închisoare, va avea destui tovarăşi cari să-l scoată de acolo; iar când într'adevăr îl duseră la închisoare, înjura groaznic toată nobilimea, mai ales pe subprefect, şi aţâţa mulţimea să stârpească pe toţi nobilii [4]).

Preotul unit, Popa Ion din Săcalul-de-Pădure, în schimb, când veni vorba de răscoală (23 Noemvrie), îl liniştea pe baronul Ştefan Bánffi — după mărturia acestuia: « Măria Ta să nu te temi, căci aceia (răsculaţii) nu-ţi vor clinti niciun fir de păr din cap, dar sunt aici în Ardeal nouă domni mari cari trebue să piară; până atunci rebelia

---

[1]) Ibidem şi *Prot. judiciale*, 1784, 17 Decemvrie.

[2]) Azi în jud. Cluj, atunci cădea în cercul Dobâca-de-Jos, care aparţinea comitatului Turda.

[3]) *Prot. judiciale*, 1785, 18 Ian. Cf. şi *Bünfenyitő iratok*, 1784—85.

[4]) *Ibidem*, 1784, 17 Dec. şi *Bünf. iratok*, 1784, Nr. 309.

nu se va sfârși. Eu știu, pentrucă am scrisori din mai multe locuri și dacă ai veni la mine acasă, ți le-aș arăta. Am și cinci feciori, pregătiți cu toate armele și numai să vină răsculații pe aici, că-i voi da pe toți» [1]). Guvernul, la 14 Decemvrie, dădu un ordin special *să fie prins*.

Intenții de răscoală, agitatori, amenințări și cuvinte suspecte, rapoartele descopere pe mai multe locuri: în Grebeniș, Zau, Sântana, Idicel, Moci, Sic și alte sate.

Agitațiile, după spusele preotului reformat Gyöngyösi, pătrunseră chiar în orașul Turda. Unul dintre Românii de aici îndrăzni să spună între lume, că «a răsărit steaua Românilor, Ungurii să se ducă în Scitia, căci Românii sunt locuitorii mai vechi ai țării» [2]). Gândul astfel exprimat e, evident, de origine literară; nu țăranul — care-l va fi rostit altfel sau nici nu l-a rostit de loc — ci vr'un cunoscător, poate preotul însuși, îl va fi îmbrăcat în această formă.

Mișcarea nu se arătă mai mică nici în satele din spre Nord. Pentru unele puncte rapoartele și ascultările martorilor vorbesc amănunțit și se pot vedea bine din ele gândurile țăranilor.

In Bonțida se înregistrează multe semne de nerăbdare. Țăranii toți aveau câte ceva de cârtit, toți aveau câte ceva cu domnii, mai ales cu dregătorii, și chiar cu Ungurii din sat. Din mulțime se ridicau tot felul de amenințări. «Să-i aducă numai Dumnezeu pe răsculați, că și noi avem aici vreo trei de fript» — zicea unul. «Numai să vină, că grăunțele din stogurile cele multe nu le-ar mai măsura domnii, ci sărăcimea, pentru ea» — observa un altul. Pe dregători — spuneau — «îi vor frige în piață ca pe niște miei». Mai ales pe dregătorul Ștefan Néb îl înjurau în toate chipurile și amenințau, ba să-l frigă de viu, ba să-i umple pielea cu paie. «Vom mai ajunge vremea de cu untura lui Néb vom unge carele»—prorocea careva la măcelărie.

Lozincile naționale ajunseră în formă vagă și aici. Simziana Ștefan, soția judelui român, nu putu trece pe la joc să nu le zică feciorilor unguri: «jucați feciori numai cu voie bună, că nici nu-ți

---

[1]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 715.

[2]) «Itt Tordán ahhoz képest igen kevés oláhság van, többnyire mind csak zsellér, jól élnek, de mégis sokan összeesküve *találtattak. Egy közülök* közönséges helyen feles emberek halattára merte mondani, hogy feljőtt az oláhok csillaga, a magyarok menjenek Scythiába, mivel ők régibb lakosai e hazának...», *Hazánk*, VII (1887), p. 111.

mai ajunge alt Crăciun!». Iar Vasile Bardoc îl speria pe gornicul Mate Ştefan: «lasă, lasă, că de-ar fi lumea cum s'aude, n'ar fi păcat pe voi Ungurii pe toţi să vă omoare,... azi mâine te-oi frige şi pe tine pe uliţa Ungurilor». Moaşa satului ştia că răsculaţii sunt Români şi Sârbi, iar dregătorul că ei s'au sculat împotriva Ungurilor şi Nemţilor. Mai neastâmpărat decât toţi era acest Vasile Bardoc, care, şi mai înainte, era un nesupus. Când comitatul dete ordin să se ridice furci în marginea fiecărui sat, ţăranii de aici — se spune în proces — intenţionat făcură furca prea slabă şi patrula, care o controlă, puse pe juzi să ridice alta mai tare şi încă două ţape lângă ea. Când fură gata cu lucrul, tot el observă: «noa acum făcurăm una de poate să ţină şi şase» — lăsând să se înţeleagă, că nobili [1]).

Cu tot felul de ameninţări umbla şi Arghiuş Şilip din Sucutard, care era şi el — spune protocolul — un răufăcător mai vechiu. Iulianei Baroti, din Leghin, de trei ori îi trimise vorbă să-l aştepte cu prânz şi cină bună, că vine cu 20 de oameni asupra ei. Tot aşa îi spunea şi lui Iosif Bocskor, printre înjurături,—era băut, se apără el — că dacă vor veni pe acolo răsculaţii, el va fi cel dintâi care îi va duce asupra casei lui [2]). Şi mai spre Nord, aproape de Bistriţa, ţăranii din Şieu-Sfântu ameninţau că şi ei, numai să vină curând răsculaţii, se vor duce mai întâi în Şieu-Odorhei, să prade şi să ardă curtea lui Alecsandru Bánfi, vor merge apoi asupra curţilor lui Cserényi din Blăjenii-de-Jos şi Şieu-Sfântu; peste tot unde vor găsi domni sau nemeşi şi mai ales de aceia cari i-au asuprit, le-au pus slujbe prea grele, sau au bani, îi vor chinui, jupui şi le vor umplea pielea cu paie [3]). Printre cei 7 ţărani, prinşi şi judecaţi de comitatul Turda, doi sau trei erau Unguri. Iar în Blăjenii-de-Jos, iobagul Băieş Toma, acuzat de mai multe hoţii şi nesupuneri şi înainte de răscoală,— pribegise şi prin Moldova — în postul Crăciunului le zicea Românilor din sat, în faţa bisericii, că numai 9 sau 10 inşi dacă ar sta lângă el, le-ar arăta el că niciunul n'ar mai sluji niciodată la domni [4]).

Punctul cel mai primejdios în această parte — după acte — era satul Pintic. Ţăranii de aici în vară trimiseseră şi ei oameni la Alba-

[1]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 514 şi *Prot. judiciale*, 1785, 25 Ianuarie.

[2]) *Ibidem*, *Prot. judiciale*, 1785, 17 Ianuarie.

[3]) Arh. jud. Turda, *Bűnfenyítő iratok*, 1784-85.

[4]) *Prot. judiciale*, 3 Februarie.

Iulia, pentru conscripţia militară, dar nu fuseseră primiţi, iar acum când se auzi de răscoală, din nou se puseră în mişcare, cu preotul în frunte. Nu mai voiau să facă slujbe iobăgeşti şi aşteptau nerăbdători sosirea răsculaţilor; unii nici nu se mai desbrăcau noaptea — spune un act. Pe preotul reformat de acolo şi pe dregătorul contelui Mihail Rhédei, îi sfătuiră să-şi adune şi să-şi ascundă ce au, căci mulţimea, care vine, pustieşte mai ales curţile domneşti. Românilor dimprejur le iau coperişele de pe case, ca să nu ardă şi casele lor (!). Soţia dregătorului, speriată, îşi încărcă tot ce putu şi voi să plece spre Bistriţa. Dar tot ei îi ţinură apoi calea. Buta Costan, încă pe când îşi încărca lucrurile, le zicea celorlalţi, că nu trebue lăsată să le ducă, pentrucă va avea lipsă de ele tabăra ţăranilor. Judele satului, Bucur Ştefan, sfătuia şi el pe crâşmarul domnesc să nu prea ceară datoria pentru vin dela iobagi, căci *domnia şi-aşa va fi ştearsă şi va fi altă lume.* Luca Vasile încredinţa pe ţărani, că vestea despre arderea curţilor domneşti au adus-o nişte trimişi din Batoş şi Reghin, cari acum s'au întors dela Viena [1]).

Pentru înfricarea satului, comitatul Turda ceru în 20 Noemvrie să fie încartiruiţi aici 15 soldaţi. In 25 Noemvrie ceru din nou 25 de soldaţi [2]). Colonelul Leonardo şi numai pentru atât solicită aprobarea Prefecturii Armelor din Sibiu şi numai după ce această aprobare sosi, în 26 Noemvrie, trimise 20 de soldaţi acolo. Putu să constate atunci că turburările erau într'adevăr pe punctul de a izbucni, că se şi dăduseră semne prin împuşcături dela casa preotului şi că, dacă nu sosea armata la timp, răscoala putea să înceapă şi în această parte [3]). Cu cercetările colonelul încredinţă pe căpitanul Veisz [4]), care să le facă împreună cu autorităţile civile ale plasei. Popa Vasile

---

[1]) *Ibidem*, 17 Decemvrie 1784 şi 27 Ianuarie 1785. Densuşianu, *o. c.*, pp. 288-89, mai ştie — nu ne spune de unde, de sigur din vreun denunţ al căruiva dregător sau nobil — că Popa Vasile a adunat pe săteni noaptea la biserică, unde le-a cetit o scrisoare a lui Horia, în care le fixa o zi când va sosi la dânşii pe la miezul nopţii, în care zi, chiar dacă el nu va putea veni, ei să fie gata, să dea semn cu tragerea clopotelor şi să năvălească asupra curţilor domneşti. Cercetările însă nu confirmă această ştire. Se vede şi din forma ei, cu arătări pe la miezul nopţii, că era numai o spaimă a oamenilor curţii.

[2]) Arh. jud. Turda, *Prot. Politico-Oecon.*, 1784, 20 şi 26 Noemvrie.

[3]) *Ibid.*, 27 şi 30 Noemvrie. De asemeni *Prot. judiciale*, loc. cit.

[4]) Ibid., *Prot. Polit.-Oecon.*, 3 Decemvrie.

fu aruncat la închisoare; de asemeni judele Bucur Vasile şi alţi vreo 5 ţărani, consideraţi primejdioşi [1]). Ludovic Széplaki supuse şi el comitatului Turda, în 10 Decemvrie, cercetarea câtorva locuitori din Pintic, deţinuţi în carcerile din Abafaia [2]).

In această atmosferă agitată servicii iobăgeşti aproape nu se mai făceau şi nici contribuţiile regeşti nu se mai puteau încasa. O repetă, mai ales, rapoartele perceptorului Fogarasi, din cercul Dobâca. Perceptorul regesc al plasei Cojocna cere şi el, în 18 Decemvrie, dela comitat, să activeze strângerea contribuţiei regeşti prin pretori, căci până acum nimic nu s'a strâns [3]).

Patentele de liniştire, adresate de guvern în româneşte [4]), căzură astfel pe un teren impropriu. In loc să-şi atingă ţinta, deveniră mai repede o probă a stărilor înaintate de lucruri. Cele mai multe sate le primeau cu neîncredere sau cu ostilitate.

După cum spun actele [5]), acestea se publicau, în fiecare sat, în forme solemne. Pretorul aduna tot satul şi, prin sunet de trâmbiţă, anunţa publicarea. Preotul satului citea patenta şi, după fiecare capitol, întreba pe ţărani dacă au înţeles. La urmă îi lămurea încă odată cuprinsul şi-apoi iscălea raportul de publicare, împreună cu

---

[1]) *Prot. judiciale*, loc. cit.

[2]) *Prot. Politico-Oeconomicum*.

[3]) *Ibidem*.

[4]) Sunt patru, tipărite deosebit în nemţeşte, ungureşte şi româneşte şi poartă datele de 11, 18, 22 şi 23 Noemvrie. Cea dintâi porunceşte Românilor răzvrătiţi « prin minciunile vătafilor » să nu mai pustiiască, ci să se întoarcă la vetrele lor, căci altfel vor fi înfrânaţi cu oastea ţării; cea de a doua făgădueşte 30 de floreni ungureşti pentru prinderea aţâţătorilor la răscoală şi ameninţă cu tragerea n ţapă a judelui, împreună cu doi juraţi, în satele care-i vor primi; a treia porunceşte cu asprime ţăranilor să fie cu supunere faţă de domni şi slujbaşi; iar a patra făgădueşte, în numele Impăratului, o răsplată de 300 de galbeni celor cari vor prinde pe conducătorii răscoalei. Publicate toate patru, în versiunea românească, de Virgil Şotropa, după exemplarele din arhiva Bistriţei, în *Contribuţii la istoria revoluţiei lui Horia*, din Anuarul Institutului de Istorie Naţională, V (1928-30). Ele se găsesc şi în arhiva Muzeului Ardelean, în colecţia *Nyomtatott oklevelek* şi în col. Mike, *Az Oláhokról*. In arhivele oficiale ardelene textele româneşti sunt destul de rare; acestea păstrează de obiceiu numai exemplarele ungureşti sau nemţeşti.

[5]) *Arh. jud. Turda*, 1784, n-rii 144, 556, 722.

bătrânii satului. In satele mai mari se mai afișa un exemplar și în uliță, pe ușa sau în fața bisericii.

Câteva date vor proba efectul:

Nobilii din Iernut raportează la 21 Noemvrie, după spusele pretorului Ioan Szabo, că în Lechința, când s'a citit patenta, tot satul a luat-o în râs. Popa Iov, fiul protopopului unit, Popa Samuil, de acolo, ar fi citit-o și lămurit-o mai mult în batjocură și ar fi zis că « prostii de astea am mai auzit noi de multe ori, vom vedea de aici încolo ce va fi ». Comitatul Târnava, care îl prinse, deși din ascultarea martorilor nu se confirma acuzația, îl pedepsi pe loc cu 50 de bețe [1]).

Baci Archimie, din Cămăraș, îndemna pe țărani să nu creadă patentele, pentrucă acelea nu sunt porunci împărătești, ci au fost scrise, fățarnic, de domni [2]); iar în Mănășturul-Unguresc (azi Mănăstireni), în timp ce le citeau trimișii comitatului, unul din mulțime observă cu glas tare: « berbeci de belit și butuci buni de pus pe foc ! » [3]).

In satele domeniului Șieul-Mare răzvrătirea împotriva patentelor fu generală. Preoții satelor nu voiau cu niciun preț să iscălească patentele, pretextând că ele sunt scornite *(excogitata)* numai de domni [4]). Iar o scrisoare a baronului Samuil Kemény adaugă, că aici nici țăranii nu vreau să-și pună degetul pe patente [5]). De ațâțare, în aceste părți, toate rapoartele acuză pe preotul neunit din Șieul-Mare. Preotul fu prins și închis în Abafaia, dar țăranii nu mărturisiră nici unul nimic împotriva lui și comitatul trebui să-l pună în libertate, pe cauțiune, până când se vor putea strânge dovezile cuvenite [6]).

Guvernul, în urma raportului înaintat de comitat, dispuse la 6 Decemvrie, ca în domeniul Șieu patentele să fie publicate în fața unui ofițer, iar cei ce se vor împotrivi să fie închiși și pedepsiți [7]).

---

[1]) *Ibid.*, Nr. 63; *Prot. judiciale*, 1784, 17 Dec.

[2]) Ibid., *Prot. judiciale*, 1785, 18 Ian.

[3]) Anexa 10.

[4]) Raportul lui Ștefan Fogarasi, perceptorul regesc al cercului Dobâca. Arh. jud. Turda, *Prot. Politico-Oecon.*, 1784, 3 Dec.

[5]) *Prot. Politico-Oecon.*, 1784, 3 Decemvrie.

[6]) *Ibid.*, 6 și 20 Decemvrie.

[7]) *Ibid.*, 13 Decemvrie.

Prefectura Armelor din Sibiu dădu şi ea ordin pentru asistenţa militară la publicarea patentelor [1]). Comitatul Turda apoi luă dispoziţii ca, în satele unde publicarea a fost nesocotită sau împiedecată, patentele să se publice din nou [2]).

Aceste multe citate vorbesc destul de limpede despre stările de aici.

Agenţii de fermentaţie, după cum am văzut, erau înşişi ţăranii. Actele de îndrăsneală, natural, le fac firile mai aprinse, mai turbulente, şi, de multe ori, în stare de beţie. Printre aceşti îndrăsneţi sunt de găsit, destul de des, ţăranii cari au mai puţin de pierdut, săraci, beţivi, certaţi cu autorităţile şi cu legile, sau consideraţi ca atare de stăpânire. In răscoale valorile active sunt altele decât în vremuri normale. In dosul acestor izbucniri de nerăbdare însă, răzvrătirea era generală; ieşirile acestea nu erau altceva, decât scânteile ei. Autorităţile comitatelor, tocmai de aceea, hotărăsc ca mai aspru să fie pedepsiţi juzii şi juraţii satelor căci, pe unele locuri, chiar ei sunt pilda cea rea [3]).

Ca agenţi principali ai mişcării, atât nobilimea cât şi oficialitatea, îi considera pe preoţi. In scriptele comitatului Turda, de pildă, sunt totdeauna primii acuzaţi. « Ţara ştie azi că pricina acestor tulburări pretutindeni au fost preoţii români, pretutindeni ei au fost capii, ei au amăgit poporul sau, chiar când nu l-au amăgit, nu l-au îndrumat pe calea cea bună, cum le era datoria; acest mare rău şi ei l-au vrut, l-au căutat şi au fost părtaşii lui » [4]) — constată procuratorul fiscal, în cursul procesului Popii Vasile din Pintic. Ceea ce cu aceeaşi tărie afirmă şi comitatul Cluj, în repetate rânduri [5]).

Preoţii, de sigur, n'au fost nici cauza răscoalei şi nici singurii amăgitori, cum pretind aceste afirmaţii. Acuzaţia e doar una din diversiunile nobilimii. Ceea ce se poate spune e că au avut într'a-

---

[1]) *Arh. jud. Turda,* 1784, Nr. 1596.

[2]) Ibid., *Prot. Politico-Oecon.,* 1784, 20 Decemvrie.

[3]) *Arh. jud. Turda,* 1784 Nov. 18, Nr. 556.

[4]) Ibid., *Prot. judiciale,* 1785, 17 Dec. « Siquidem compertum fuerit tumultum plebis valachicae praeprimis etiam opera poparum suorum propagatum extitisse » — spune şi decretul gubernial din 22 Febr. 1785. *Arh. jud. Turda,* 1785, Nr. 1881.

[5]) Cf. de pildă şi anexele 10 şi 12, rezumate mai încolo, la capitolul 4.

devăr un rol important în propagarea mișcării. Preoții săraci ai satelor, confundându-se social în masa țăranilor, au făcut, cum era și natural, adesea cauză comună cu ea [1]). Mai mult decât atât, ridicându-se ceva deasupra ca nivel cultural — puțin de tot în cele mai multe cazuri — dar, mai ales, având o ascendență morală asupra ei,— nu atât prin pilda vieții lor, care nu se deosebea mult de a țăranilor, cât prin faptul că dețineau în ochii mulțimii taina celor sfinte — atitudinea lor cântărea mult în aceste frământări. Preoții erau capii spirituali ai satelor; prin participarea lor au împrumutat un puternic suflu de fanatism mișcării. Că și în aceste părți au fost, pe unele locuri, principalii instigatori, se poate vedea atât din datele conscripției militare, cât și din cele înregistrate în timpul răscoalei. Pentru zelul lor mai adăugăm, la cele citate, doar mărturia crâsnicului bisericii neunite din Bonțida, Marian Von: « De 15 ani sunt crâsnic, dar niciodată n'am pomenit atâta umblet de scrisori ca acum, în vremea asta de tulburare. Cărțile veneau dela popii din Berchiș și Buru. Eu duceam la protopopul neunit din Luna, pe care l-am și întrebat, la ce-s bune atâtea cărți, iar el mi-a răspuns că sunt pentru fericirea noastră viitoare » [2]).

Răscoala, evident, trebuia să izbucnească și în aceste părți îndată ce oastea răsculaților se va fi arătat. Terenul era propriu. Răsculații însă nu mai soseau și țăranii în așteptare se agitau pe loc. Nu se găsi nici aici, cum nu se găsi nici în altă parte a Ardealului, niciun punct de pornire, nu răsări din mulțime niciun conducător să o pună în mișcare.

Nu e mirare. Mai întâi fiindcă răscoala izbucni elementar, fără nicio urmă de pregătire tehnică. Cel puțin în afară de Munți ea veni neprevestită, peste țăranii complet desorganizați și, până când ei se desmeteciră, puhoiul din Munți, pe care îl așteptau, se opri, iar nobilimea se puse în apărare. Momentul odată pierdut, deși agitația sporea într'una, șansele de a se ivi și alte puncte de plecare se micșorau pe măsură ce apărarea se organiza.

---

[1]) Numai acești umili preoți țărani sunt de căutat în rândurile răsculaților și nici de cum clerul mai ridicat, care nu numai că nu putea să ia parte la o asemenea răscoală, dar a dat o foarte utilă mână de ajutor la stângerea ei. Cf. și I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj 1934, pp. 84-85.

[2]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 514.

Nu e mirare apoi dintr'un alt motiv, născut deodată cu iobagul. Feudalitatea reuşise rând pe rând să-l împingă pe cele mai joase trepte ale vieţii. Iobagul nu mai era decât un simplu rob al pământului, în care conştiinţa libertăţii se stinsese; un suflet abrutizat, fără orizonturi şi fără nădejdi, a cărui viaţă, îngrădită în mii de chipuri, se scurgea, întunecat, în hotarele înguste ale satului şi servituţii veşnice. Exerciţiul vieţii libere îl pierduse de veacuri şi abia mai era în stare să-şi închipue, că ar mai putea vreodată să-şi depăşească soarta. Pentru evadarea din cătuşele strânse ale iobăgiei se însufleţea, deci, cu toată neîncrederea şi teama, acumulate în sufletul lui de slugă. Cu toată îngrămădirea necontenită a sarcinilor vieţii lui din ultimele veacuri, el căzuse prea jos şi rămăsese prea fără mijloace, ca să mai poată reacţiona. Indemnul la răzvrătire, ca să fie tradus în faptă, în veacul al XVIII-lea, a trebuit să fie alimentat din afară cu: luptele lui Rákoczi, frământările religioase aduse de catolicism, sprijinul Curţii din Viena, înfiinţarea regimentelor de graniţă, regularea urbarială, conscripţia militară şi altele. Răscoala lui Horia însăşi porni din afara iobagului comun al Transilvaniei, din inima Munţilor, unde, în schimbul vieţii mai aspre şi a sărăciei mai mari, instinctul libertăţii era un atribut al locului, unde libertatea de mişcare era numai de curând şi prea brusc îngrădită, unde sarcinile au fost într'un răstimp prea scurt şi într'un ritm prea provocător multiplicate [1]) şi unde mijloacele de luptă erau mai la îndemână. Pentru a rupe inerţia maselor compacte ale iobagilor dela şes, a le da curaj şi a le pune în mişcare, era nevoie de revărsarea puhoiului peste ele, de tot felul de ameninţări şi chiar de... «porunca Impăratului». Puse odată în mişcare însă, erau cu atât mai primejdioase. Temerile nobilimii erau, prin urmare, perfect justificate.

3. ZELUL NOBILIMII IN CONCURENŢĂ CU ACŢIUNEA ARMATEI

Disproporţia între cele două forţe adverse, în acest timp de pregătiri, deveni considerabilă. Timpul pierdut de ţărani, din simplitate, îl câştigară, ieftin, armata şi nobilimea, cu cursa pe care le-o întinse ţăranilor armata. Cumpăna, care la început, armata ţinân-

[1]) De pe la 1775 încoace. Cf. Densuşianu, *o. c.*, p. 82 şi urm.

du-se la o parte, părea să apese de partea țăranilor, înclină repede, cu greutate covârșitoare, de partea puterilor potrivnice.

Armata folosi timpul armistițiului în scopul pentru care-l încheiase: își spori efectivele și ocupă pozițiile strategice, din cari, la sfârșitul lui Noemvrie, după ce momeala își pierduse efectul și răspunsul Impăratului sosise, putu să înceapă o acțiune sistematică.

Și, pentrucă aceste măsuri militare nu le credea suficiente, în acelaș fel întrebuință timpul și nobilimea. Aceasta, numai cu armata, nu se simțea de loc în siguranță. Armata — după părerea nobililor — nu era în număr suficient; era greu de tratat, nu răspundea la cererile lor de ajutor și nu se punea la dispoziția lor, așa cum doreau. Nobilii își pierduseră încrederea în ea din cauza inacțiunii de până atunci. Până la urmă li se păru și lor întemeiată credința iobagilor, că oastea Impăratului nu e împotriva faptei lor. Se știa, de altfel, că grănicerii români simpatizează cu răsculații. Se răspândise vestea în Cluj că, trimiși în ajutor, în unele locuri, atacaseră pe jefuitori cu cremene de lemn și umplutură de tărâțe (!) [1]. S'au găsit printre ei într'adevăr și de aceia, cari luaseră parte la prădarea curților domnești și s'au auzit grăniceri spunând că, în două săptămâni toată Transilvania va fi a Românilor [2].

La început armata într'adevăr nu acționa și tărăgăna numai lucrurile. Și pentru cea mai mică mișcare, cerută de comitate, trebuia așteptat ordinul Prefecturii Armelor. Timpul se pierdea în corespondență. Procedura era intenționat complicată: comitatul cerea, de pildă, dela vreun comandant militar, de pe teritoriul său, dislocarea câtorva soldați în cutare sat, socotit de el în primejdie, răspunsul era că nu se poate fără ordinul Prefecturii Armelor. Solicitantul trebuia să se adreseze atunci Guvernului, ca acesta să intervină la Prefectura Armelor, să dea ordinul cerut. Și numai după ce acest ordin sosea, se trimiteau cei 10—20 de soldați în satul cu pricina. Se pierdea astfel o săptămână, până când să se ia o neînsemnată măsură de prevedere [3]. Mai târziu, se înțelege, lucrurile

---

[1]) Scrisoarea citată a baronului Naláczi.

[2]) Densușianu, *o. c.*, p. 248.

[3]) Cf. de pildă adresa comitelui suprem al Turzii, Ludovic Kálnoki, către vice-cancelarul Transilvaniei, dată din Reghin, 12 Decemvrie 1784. Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 25-26.

se simplificară, se dădură ordine generale şi dislocarea armatei se făcea apoi fără aceste complicaţii.

Dispoziţiile Guvernului nici aici nu erau altele, decât cele cunoscute în toate comitatele: funcţionarii să nu-şi părăsească posturile, să se oprească orice adunare a ţăranilor, orice adunare sau sinod al preoţilor români, vânzările de arme şi iarbă de puşcă, plecarea din sat fără paşaport; să se strângă armele dela ţărani, să nu se forţeze strângerea contribuţiei regeşti, ţăranii să fie îndemnaţi să-şi facă slujbele iobăgeşti, şi altele. Erau apoi patentele de liniştire, cari am văzut, în capitolul precedent, ce efect au avut.

Măsurile Guvernului erau inoperante şi acţiunea armatei nu răspundea aşteptărilor nobilimii. Armata, chiar când se puse mai hotărît în mişcare, cruţa prea mult pe răsculaţi, ceea ce nu convenea de loc nobililor porniţi spre răzbunare. Mai sigure erau pentru ei tot mijloacele proprii.

In aceste împrejurări, contele Csáky nu se gândea numai la o acţiune locală. Căută să convingă şi pe celelalte comitate, că e nevoie de o *insurecţiune generală* a nobilimii, care să fie organizată după un plan unitar. Se încinse astfel o corespondenţă deasă, cu şi între comitatele vecine, se făcură legăturile între unităţile de nobili înarmaţi, pentru a se putea sprijini la nevoie şi se luară peste tot măsuri de apărare asemănătoare. Comitatul Cluj ţinea legături strânse cu comitatele Turda, Mureş, Târnava, Bihor şi apoi cu toate comitatele din spre Nord.

Planul acesta de coordonare a acţiunii nobilimii n'a putut ajunge la o realizare deplină din cauza împotrivirii puternice a Guvernului; a avut totuşi consecinţe importante. De sigur, înspăimântată de realitatea primejdiei, dar şi încurajată de acţiunea lui Csáky, în scurtă vreme toată nobilimea din Nordul Ardealului şi chiar de peste graniţele lui, din Maramureş, Sătmar, Careii-Mari, îi urmă exemplul. In toate comitatele prefecţii şi pretorii se puseră în frunte şi formară cete de nobili, cari se deprindeau cu oamenii lor în arta războiului [1]) şi ţineau sub teroare satele. Prin acţiunea lui Csáky,

[1]) ... « Ilyen kuruc világ vagyon itten, az én szállásom előtt is minden nap két háromszáz ember exerciroz ki bottal ki fejszével, kinek mivel csak lehet ». Din scrisoarea lui Sigismund Kornis, prefectul Solnocului-de-Mijloc, dată din Zălau, 24 Noemvrie 1784. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 323-35.

Clujul deveni un puternic centru de reacțiune ungurească. O scrisoare din acest timp [1]) povestește cu admirație cum au intrat nobilii în oraș, în ordine militară și sub comanda lui Csáky și cum au strigat toți într'un suflet, în piața Clujului, că nu-l vor părăsi până la cea din urmă picătură de sânge. Erau toți în uniforme, cu cușme roșii, și toți își lăsaseră mustațe mari ungurești. In Cluj — spune mai departe scrisoarea — « chiar și doamnele toate se îmbracă ungurește și poartă năframe ungurești ».

Deși n'a avut prilejul să facă nicio ispravă războinică, contele Csáky deveni un simbol de luptă. Toate privirile nobilimii înspăimântate, mai cu seamă ale celei din Nordul Ardealului, se îndreptau acum spre el, ca spre un mântuitor. Samuel Bölöni, un cetățean al Clujului (?), se trudește să dea cuvânt acestor sentimente în versuri, întinse pe zeci de pagini. In acest avânt al lui, după ce povestește, stângaciu rimat și fără simț poetic, dar plin de indignare, faptele mârșave ale Românilor — explicabile, dacă e adevărat că se trag de acolo, prin caracterul lor de lup, moștenit dela lupoaica legendară a Romei — preamărește pe Csáky și, întrezărind faptele lui mari, îl compară, anticipat, cu eroii antici [2]).

Pornirea nobilimii rănite, împotriva plebei, care s'a ridicat pentru stârpirea castei și neamului ei, cu aceeași indignare o exprimă și predica rostită în biserica dela Feneș, în fața contelui Csáky și a nobililor săi înarmați, de preotul taberei, Andrei Ferentzi, care, oștilor răsvrătite, le găsi asemănare doar în monștrii Apocalipsului, ridicați în chip de lăcuste, din fântâna iadului, să pustiască pământul [3]).

Când țăranii se convinseră de înșelăciune și, ca urmare, pe la sfârșitul lui Noemvrie, se ridicară și porniră din nou la luptă, armata încercuise Munții, iar nobilimea era pretutindeni sub arme.

Comitatul Cluj era bine asigurat. Pe lângă alte unități de armată, sosise o « diviziune » din regimentul săcuiesc de graniță, din Târgu-

[1]) A Cristinei Gyulai către soțul său Sigismund Kornis, dată din Cluj, 16 Dec. 1784 (ziua când se ținu adunarea comitatului). Arh. Muzeului Ardelean, *Colecția generală.*

[2]) Versurile acestea, închinate contelui Csáky, sunt datate: Cluj, 22 Decemvrie 1784. Publicate în revista *Hazánk*, 1885, pp. 424-41 și în *A hunyadmegyei történelmi társulat évkönyve*, 1907, pp. 93—124. Sunt copiate și în colecția lui *Iosif Kemény*, dela Muzeul Ardelean.

[3]) Anexa 9.

Mureş (500 de soldaţi), pentru a opera din spre Gilău şi Huedin [1]). La Feneş sosi colonelul Lebtzeltern, ca să acţioneze în înţelegere cu Csáky. Alte unităţi militare, aduse din Ungaria, erau în Săplac, Fechetău şi Tohat. Pentru siguranţa oraşului Cluj, Guvernul ordonase o jumătate de centurie dela Gherla, din regimentul Gyulai [2]). Contele Csáky mai ceruse dela comitatul Turda 60 de oameni pentru apărare spre Rediu şi Ghiurfalău [3]), dela Sătmar 50 de călăreţi [4]), dela Târnava 100 de nobili înarmaţi [5]). Comisarul Mihail Brukenthal destină şi el, la 10 Decemvrie, o cohortă de husari pentru hotarul Ierii [6]). Unităţi mai mici din acestea fură împrăştiate pe sate. Pe sub Munţii Gilăului se traseră cordoane de armată şi de nobili. Pe sub Meseş se înşirui nobilimea din Solnocul-de-Mijloc, Crasna şi Chioar. Prefectul comitatului Turda, Ludovic Kálnoki, trase şi el, cu nobilii insurgenţi, o linie de pază din Munţii Gurghiului până la Cluj [7]). Alte cete de nobili ţineau sub teroare satele, cari zadarnic ar mai fi încercat să se răscoale.

Unităţile acestea de armată, de sigur, nu pot fi socotite toate ajutor dat comitatului Cluj. Unele sunt numai în trecere sau înlocuesc pe altele. Ajutoarele cerute dela comitate, se pare că n'au sosit nici ele. Armata deci nu era multă. Destul de multă însă împotriva ţăranilor fără organizaţie şi fără arme.

Măsuri preventive identice învăluiau Munţii Apuseni şi pe celelalte feţe.

Noua acţiune a ţăranilor trebui să se desfăşoare astfel în cercul închis al Munţilor. Aici era centrul de răspândire, unde gândurile dela început nu pierduseră nimic din putere; aici erau oamenii cu gustul viu al libertăţii şi cu avântul neînfrânt încă, pe cari Horia se putea bizui şi-i putea pune în mişcare cât de cât organizată; aici era cetatea lor, apărată de natură, în care armata nu pătrunsese încă. Condiţiile de luptă însă, erau neasemuit mai grele decât la începutul

---

1) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784, 8 Decemvrie.
2) *Ibidem*, 6 Decemvrie.
3) *Ibid.*, 22 Noemvrie.
4) Densuşianu, *o. c.*, p. 293.
5) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784, 4 Decemvrie.
6) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 335.
7) Szilágyi, *A Hóra-világ Erdélyben*, p. 81.

răscoalei. In fața forței organizate, soarta luptei țăranilor era ca și hotărîtă. Strânși în chingi acum și bântuiți de foame și de frig, făceau doar o ultimă sforțare, închipuindu-și că vor mai putea recâștiga pozițiile pierdute și continua lupta până la câștigarea drepturilor, pentru care începuseră răscoala. Sau, dacă nu mai mult, credeau că va birui gândul lor în cuprinsul Munților. Se convinseră însă, într'o săptămână, că e cu neputință. Armata pătrunse în Munți pe toate părțile și lupta lor deveni repede o disperată luptă de apărare, fără nicio perspectivă de biruință. Cele vreo trei încăierări cu armata, câștigate de țărani, le mai săltară un moment nădejdile, dar fu deajuns să piardă o singură luptă (Mihăleni, 7 Decemvrie), ca să le piardă și pe acestea. Țăranii, desamăgiți, începură peste tot, să se împrăștie pe la casele lor. La 14 Decemvrie Horia dete drumul, la Câmpeni, celui din urmă grup de țărani, care-l urmase cu credință până aici, plecă cu câțiva spre Albac și apoi se ascunse în Munți.

Intențiunile țăranilor de a rupe cercul strâns în jurul Munților și de a întinde răscoala spre miazănoapte și în tot Ardealul, rămaseră simple intențiuni.

In comitatul Cluj mișcarea nouă n'a mai putut pătrunde. Cronicele și scrisorile vorbesc că, la începutul lui Decemvrie, s'ar fi dat o luptă, între nobilii lui Csáky și răsculați, la Feneș [1]). In realitate a fost un simplu schimb de focuri de armă între o ceată de țărani și străjile lui Volfgang Bethlen — un glonte i-a trecut acestuia prin cușmă — în noaptea de 7 Decemvrie. Țăranii aceștia aprinseră, se zice, satul pe vreo trei locuri, dar focul a fost repede stins. Nici nu se știe cine au fost; erau răsculați veniți din Munți sau numai oameni din sat? [2]).

După descrierea taberei lui Csáki întâmplarea a fost și mai neînsemnată. Ea spune anume: In 4 (!) Decemvrie noaptea, se făcu mare zarvă, căci niște oameni nelegiuiți aprinseră din spre câmp grădina de sub « Leányvár » (Cetatea Fetii) și astfel, necunoscând atunci încă pricina adevărată a acestui foc, toată tabăra a stat în arme până la ziuă. Mai ales că țăranii din Feneș și Luna întăriră

---

[1]) Scrisoarea lui Ludovic Siess, din 8 Decemvrie. *Történelmi Tár*, 1901, p. 32 și altele.

[2]) Scrisoarea Cristinei Gyulai către Sig. Kornis, Cluj, 10 Dec. 1784. Arhiva Muzeului Ardelean, *Colecția generală*.

şi ei că, pe înserate, au văzut prin pădurea dela Vlaha mai mulţi Români venind din spre Iara. La Cluj însă vestea făcu mare sgomot. Cetăţenii închiseră porţile şi rămaseră în arme până în cealaltă zi. Spaima din oraş se potoli abia după ce contele Csáki le desvălui adevărul [1]).

Intâmplarea a luat proporţiile unei lupte numai pentru a mări faima lui Csáky. In jurul numelui său circulau acum tot felul de ştiri, mărite sau născocite de închipuirea admiratorilor sau duşmanilor săi. Pe la mijlocul lui Decemvrie era curentă ştirea, păstrată de cronici şi scrisori, că Horia, strâmtorat în Munţi de armată şi ştiind că nobilii sunt nemulţumiţi cu Impăratul, ar fi propus lui Csáky o împăcare şi s'ar fi oferit să lupte, cu cei 15 mii de oameni ai săi, alături de nobili, împotriva armatei [2]). Invenţia aceasta va avea ca izvor teama, că nobilimea insurgentă ar fi putut să se întoarcă împotriva regimului.

Tot în acest timp s'ar fi oferit lui Csáky un Român, să prindă pe Horia, dacă-i va da ajutor. S'ar fi şi dus cu el pretorul Gyarmati, cu vreo 20 de oameni, dar fără rezultat [3]). Acest Român nu va fi fost altul, decât Gavrilă Oneţ, spionul taberei.

Dar acţiunea concretă a nobilimii înarmate o simţiră mai cu seamă satele. Nobilii se descărcau asupra ţăranilor desarmaţi, îi băteau la orice mişcare. Prindeau şi târau în închisorile comitatului nu numai pe cei cari avuseseră vreun amestec în răscoală, ci şi pe cei bănuiţi după vorbele lor sau şi numai după spusele altora, iobagi, juzi, preoţi. Maltratau familiile celor absenţi. Satele nu mai erau îngăduite să comunice între ele, ţăranii nu mai puteau să-şi vândă produsele sau să-şi cumpere cele de trebuinţă. In târguri era oprit a vinde bucate Românilor. Chiar mai târziu, pe la mijlocul lunii

---

[1]) Anexa 16.

[2]) ... «er Hora, besagtem Herrn Grafen Csáky, einen Friedenschlusz angetragen habe, mit der Erklärung, dass derselbe sich, mit seinen 15.000 Mann, mit dem Herrn Grafen zu was immer für einen gefassten Vorsatz und allen Glücksfall conjugiren wolle...». Scrisoarea din 17 Decemvrie a lui Ludovic Siess în *Történelmi Tár*, 1901, p. 32. Vezi şi broşura *Horja und Klotska* din *Tesaur de Mon. Ist.*, III, p. 322.

[3]) Scrisoarea lui Francisc Sebess, dată din Zălau, 17 Dec. 1784. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 125-27.

Ianuarie, satul Sălciua abia obţinu dela comitat învoirea să-şi cumpere bucate pentru hrană [1]).

Pentru înfricarea ţăranilor Tabla comitatului Turda dispuse, să se ridice furci şi ţape în fiecare sat [2]). Dispoziţie, pe care o luă, se pare, şi comitatul Cluj. Era o răstălmăcire a patentei guberniale din 18 Noemvrie (dată şi în româneşte), care ameninţa satele care vor îndrăzni să primească în mijlocul lor pe « înşelători » şi se vor lăsa « biruite » de amăgirile lor, cu tragerea în ţapă a judelui, împreună cu doi juraţi. Şi, pentru ca să fie şi mai mare efectul, comitatul îi puse să şi le ridice ei singuri. In satul Berchiş (comitatul Cluj) furcile au fost puse chiar la poarta cimitirului Uniţilor. Episcopia din Blaj a trebuit să intervină la Guvern ca să fie îndepărtate de acolo [3]).

Nobilimea înarmată, pentru a se întreţine, făcea pe sate tot felul de rechiziţii, de cai, vite, care, fân, bucate. Comitatul Târnava, pentru ca nu cumva să fie învinuit vreodată că îngreunează poporul, decise, în înţelegere cu Tabla regească din Târgu-Mureş, ca nobilii insurgenţi să se aprovizioneze pe cheltuiala lor şi a curţilor cari, din diferite motive, nu iau parte la insurecţie [4]). Partea din urmă a deciziei viza pe văduve, infirmi, bătrâni, absenţi. Printre cei absenţi se numărau mai ales magnaţii. Aceştia, cei mai mulţi, se ascunseseră între zidurile cetăţilor, lăsându-şi moşiile în grija dregătorilor domneşti şi a nobilimii mărunte, care n'avea nicio obligaţie să se expună pentru ele. Nobilii sub arme zi de zi ridicau proteste, din această pricină, împotriva lor. Incât, la scrisoarea din 24 Noemvrie, în care magnaţii se plângeau, din cetatea Bistriţei, că averile lor nu sunt în destulă siguranţă, comitatul Turda se văzu silit să le aducă la cunoştinţă toate aceste nemulţumiri şi să-i facă atenţi că, ar fi de dorit ca ei înşişi să arate pilda cea bună [5]). Comitatul

---

[1]) Arh. jud. Cluj, *Prot. Politicum*, 1785, 13 Ian.

[2]) *Arh. jud. Turda*, 1784, Nr. 200... « Jussu praeterea Gubernii (!) ut seditiosa illa multitudo, novo terrore et metu percellatur, in singulis pagis patibula et pali excitantur » — spune şi paterul Constans Mulay în scrisoarea către paterul Templény, dată din Cluj, 18 Nov. 1784 Col. Mike, *Áz Oláhokról*, Supliment, p. 3 4.

[3]) Arh. jud. Turda, *Prot. Polit.-Oecon.*, 1784, 20 Dec. şi Densuşianu, *o. c.*, p. 323.

[4]) Arh. jud. Turda, 1784, Nr. 546.

[5]) *Ibid.*, 1785, Nr. 1387.

Turda, pentru întreţinerea insurecţiei, adoptă şi el aceleaşi dispoziţii. Comitatul Cluj la fel.

Pentru respectarea întocmai a ăstorfel de hotărîri, în asemenea vremuri, erau, de sigur, puţine garanţii. Materialul documentar totuşi — pentru comitatul Cluj cel puţin — nu îndreptăţeşte învinuirile aduse nobilimii de aici în această privinţă. Actele ne arată, dimpotrivă, că nobilii s'au întreţinut din averile lor şi din contribuţiile celor cari, din diferite motive, n'au putut prinde armele [1]), iar rechiziţiile le-au plătit. Contele Csáky a cheltuit mult din averea lui personală cu insurecţia — spune el mai târziu [2]) şi spun şi scrisorile contimporane. Teama de a nu li se aduce vreodată astfel de învinuiri, şi de sigur şi mândria magnaţilor din fruntea nobililor, îi va fi îndemnat să se ferească, pe cât se poate, de asemenea abuzuri.

Pe capul satelor, cuprinse de răscoală, căzu acum şi o altă nenorocire. Nobilii păgubiţi îşi măsurară singuri pagubele şi se puseră, cu dela sine putere, să se despăgubească din avutul ţăranilor, cele mai adesea şi din al acelora, cari nu erau vinovaţi cu nimic.

Pe deasupra acestora venea apoi încartiruirea armatei şi rechiziţiile obligatorii pentru întreţinerea ei, cu toate abuzurile, legate de ele [3]).

Emulaţia celor două puteri, pentru atingerea aceleiaşi ţinte: înăbuşirea răscoalei, apăsa astfel, peste trebuinţă, cu o greutate îndoită asupra ţăranilor.

4. DEZARMAREA NOBILILOR ŞI PACIFICAREA ŢĂRANILOR

Pe la mijlocul lui Decemvrie răscoala era sfârşită. Armata, care o innăbuşise, era acum suficientă pentru menţinerea ordinei, sau preîntâmpinarea vreunei noui răbufniri. Toate măsurile de preve-

---

[1]) Cf. şi Anexele 10 şi 16.

[2]) In petiţia înaintată Dietei ardelene din 1791. *Az erdélyi három nemzetekből álló Rendeknek... jegyzőkönyve*, Cluj 1791, pp. 193-94.

[3]) In Ţicud (Valea Largă), pretorul Samuel Inczédi, pentru încartiruirea unui locotenent, a alungat din casă pe preotul « schismatic », sub pretextul că şi-aşa i-a făcut-o satul. Insuşi contele Csáky recunoscu nelegiuirea şi dispuse ca preotul să fie reaşezat în drepturile sale. Raportul pretorului, din 6 Martie 1785, în *Arh. jud. Turda*, 1785, Nr. 1120.

dere fiind luate, Guvernul considera o acţiune paralelă a nobilimii de prisos. Mai ales că ea se desfăşura în ciuda acţiunii lui de pacificare.

O acţiune a nobilimii Guvernul o înţelesese cu totul altfel: ca un simplu mijloc de apărare locală în punctele atacate de ţărani, unde ar fi lipsit armata, sau ca ajutor unde ea n'ar fi fost suficientă. Dar nobilimea îi depăşise mult intenţiile. Insurecţia, în loc să fie un mijloc auxiliar de apărare, deveni, în ochii regimului, o primejdioasă organizaţie militară, cu acţiune proprie. Cunoscută fiind duşmănia, pe care nobilimea o purta Impăratului, organizaţia ei armată, pe lângă ispita de a-şi vărsa toată furia asupra ţăranilor puşi sub călcâiu, putea să fie o ameninţare pentru însuşi regimul austriac în Ardeal. Guvernul, mai ales după ce primi mustrări aspre şi din partea Impăratului, îşi da bine seama că încercase un mijloc neadmis şi primejdios şi combătea acum pe toate căile insurecţiunea, pe care o înlesnise. După înfrângerea ţăranilor cea mai gravă problemă, pentru Guvern, rămase dezarmarea nobilimii [1]).

Ordinele de înfrânare şi tragerile la răspundere a nobilimii pentru faptele sale se ţin lanţ, de altfel, încă dela începutul insurecţiunii. Incă la 16 Noemvrie comisarul gubernial Mihail Brukenthal adresa comitatului Cluj o scrisoare, în care se arăta nemulţumit că nobilii s'au strâns într'un grup de aproape 500. Făcându-i atenţi, că Guvernul n'a autorizat adunarea nobilimii la un loc, îi sfătueşte să se împrăştie în grupuri mici care, numai când şi unde va fi nevoie, să sară în ajutorul armatei şi chiar dacă, întâmplător « Doamne fereşte », vor fi siliţi la apărare proprie, să procedeze moderat, ca nu cumva prin asprimea şi cruzimile lor să întărîte şi mai mult poporul [2]). Csáky răspunse, la 17 Noemvrie, că motivul ridicării nobilimii a fost întârzierea ajutorului militar. « Primejdia — spune el — era atât de mare şi comitatul aşa de întins, încât nu-i mirare că toţi aceia, la cari le-a mai curs un pic de sânge vitejesc în vine, au prins armele ». Dar deşi s'au ridicat în număr destul de mare, — afirmă el mai

---

[1]) Nu era atât de gravă în realitate; nobilimea ardeleană nu mai prezenta asemenea primejdii. Temerile regimului erau exagerate. O arată toate documentele şi corespondenţa nobilimii din această vreme, în care nu se pot ceti asemenea gânduri. Nobilimea se ridicase într'adevăr numai pentru propria ei apărare.

[2]) Arh. Muzeului Ardelean. Colecţia Ios. Kemény, *Hóra Pórhada*, vol. I, pp. 289-92.

departe—mai mulţi de o sută, cuprinzând în acest număr şi servitorii, nu s'au strâns la un loc [1]). Guvernul, la 21 Noemvrie, ceru şi el lămuriri, cum s'a făcut că nobilimea s'a adunat în număr aşa de mare la un loc, împotriva intenţiunilor lui? [2]).

Motivele insurecţiunii şi rămânerii şi pe mai departe sub arme, erau multe. Nobilii din comitatul Cluj şi-le expuseră în şedinţele comitatului din 16 şi 17 Decemvrie 1784 [3]). Se întruni în aceste zile aşa numita *congregatio marchalis* [4]), sub prezidenţia contelui Csáky, pentru a preciza atitudinea nobilimii de aici faţă de răscoală, pentru a arăta Guvernului şi suveranului cauzele acţiunii ei de până acum şi a hotărî asupra celor de făcut de aci înainte.

Pentru înarmarea nobilimii şi purtarea ei de până acum, adunarea invocă următoarele argumente:

1. Iminenţa primejdiei pentru întregul comitat; dovada cea mai evidentă, pentru aceasta, fiind « cazul fatal » al Trăscăului.

2. Teama că « tâlharii » vor năvăli în comitat: înconjuraţi de toate părţile, dela hotarele comitatului Bihor până în hotarele Albei, de armată, şi împinşi fiind de ea, zi de zi, spre meleagurile acestea, care erau singurele porţi de ieşire, puteau să inunde pe neaşteptate întreg comitatul. Au mărit această teamă şi ameninţările tâlharilor de a năvăli în ţinutul Călatei, la târgul de ţară din Huedin (25 Noemvrie). Ar fi şi năvălit atunci, dacă nu erau împiedicaţi de venirea neaşteptată a nobilimii. Doveditoare e şi întâmplarea din tabăra dela Feneş, din noaptea de 7 Decemvrie, unde tâlharii, voind să năvălească din pădurile vecine, au atacat străjile puse de nobili.

3. Teama că se va răscula şi plebea de aici la semnele tâlharilor. Rapoarte vrednice de crezare şi ascultările mai multora, dovedesc pe deplin, că plebea de aici, mai ales cea românească, nu numai că nu se îngrozeşte de această turburare, dar aşteaptă cu nerăbdare sosirea tâlharilor. Argument, între altele, e faptul că iobagii din Călata, trecuţi la domeniul Zlatnei, au luat cu de-asila dela judele domnesc

---

[1]) Jakab Elek, *Kolozsvár története*, III, p. 457.

[2]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784, p. 92.

[3]) *Ibid.*, pp. 105-18. Procesul-verbal al şedinţei din 16 Decemvrie reprodus în *Anexa* 10.

[4]) Adunarea generală a magnaţilor şi nobililor comitatului *(universitas comitatus)*. Se întruneau, după lege, de patru ori pe an şi în cazuri excepţionale.

taxa fiscală; când acei iobagi au și spus că ei nu mai plătesc niciodată taxa domnească. Iar în Lupșa, după ce judele satului strânsese darea împărătească, rămasă din anul trecut, răzvrătiții i-au luat banii, spunând pe față, că ei nu vor mai plăti dare decât craiului lor *(Conjuratorum Principi)*. La Mărișel, Horia a jurat «ad nomen suum» căprari. Patentele de liniștire sunt primite cu ostilitate (cazul din Mănășturul-Ungurese).

4. Refuzul serviciilor dominale. Mulți iobagi, mai ales din districtul Călatei, s'au înțeles în taină, să nu mai asculte de domni și numai de teama nobilimii înarmate n'au izbucnit pe față.

5. Lipsa armatei. Prin plecarea ei, atât orașul cât și comitatul au rămas fără apărare, singura piedică pentru năvălirea tâlharilor rămânând teama de oastea nobilimii.

Aleseră apoi o deputație, compusă din contele Gabriel Haller, baronul Adam Radák, David Alexe Dindár și vice-notarul Ștefan Boér, care să-i iese în cale contelui Jankovits la Alba-Iulia și să-i expună cauzele răscoalei țăranilor și înarmării nobilimii. După instrucțiile date de adunare, această deputație avea să prezinte ca preludiu al răscoalei conscripția militară, iar ca motiv principal al propagării ei, întrebuințarea mincinoasă a numelui Impăratului. Dar ca motiv adânc al ei, avea să invoce firea înnăscută a plebei valahe, prea puțin muncitoare, obișnuită să trăiască din furt, aplecată la turburări și la cele mai mari cruzimi și sălbătăcii, dovedite din belșug prin pildele nenumărate ale vremurilor scurse. Avea să-i mai arate că la aceste înclinări, nu în mică măsură, contribue popii, ceva mai răsăriți din acest neam necioplit și cum, din acest motiv, și Horia s'a folosit de puterea lor [1]).

Iar, pentru a exclude posibilitatea unei astfel de mișcări pe viitor, deputația avea să propună comisiei regale:

1. Românii, cari locuesc în Munții Transilvaniei, să fie mutați în altă parte, unde să nu mai găsească adăpost pentru hoțiile și nelegiuirile lor și să fie înlocuiți cu un alt neam, cu moravuri mai bune. Căci, date fiind atâtea exemple ale trecutului, pentru ei nu mai e nicio nădejde de îndreptare.

---

[1]) Părerile acestea despre Români, comune de altfel întregii nobilimi din Ardeal, le exprimă, cu mai multă măestrie și cu mai multe «dovezi», comitatul Hunedoara în memoriul său, bine cunoscut, din 24 Decemvrie 1784.

2. Casele de pe sub Munţi, clădite în neorânduială, să fie dărîmate, aşa cum s'a hotărît prin ordinele guberniale, nepuse în aplicare până acum, şi să nu se mai admită nicicând ridicarea astorfel de căscioare, departe una de alta, ele fiind adăposturi sigure pentru tâlhari şi prăzile lor.

3. In satele de sub Munţi să se aducă armată suficientă, căci nu e fără temei teama că răscoala, adormită acum de asprimea iernii şi pentru înşelarea armatei, ar putea să se reaprindă la primăvară, cu şi mai mare putere.

4. Maiestatea Sa, luând în considerare că nu cu măsuri blânde se poate înfrâna plebea valahă, să dea voie să se aplice conducătorilor, aţâţătorilor şi complicilor lor, cele mai severe sancţiuni şi să nu îngădue niciun fel de îndulcire a legilor patriei în ceea ce-i priveşte.

Se luară apoi hotărîri cu privire la cheltuelile nobilimii cu înarmarea şi întreţinerea şi cu privire la despăgubirea satelor, unde a făcut rechiziţii. Iar la urmă de tot hotărîră să împiedece, în toate chipurile cu putinţă, aprovizionarea răsculaţilor cu bucate.

Nobilii rămaseră şi mai departe sub arme. Se hotărî numai ca — locul lor fiind luat acum de grănicerii săcui — să se împrăştie pe la casele lor, dar să stea gata. Se stabili şi o pedeapsă de 24 de floreni, pentru cei cari n'ar răspunde fără întârziere, în cazuri neprevăzute, la chemarea lui Csáky. In spre Iara însă, unde nu era încă tras cordon militar de apărare şi pe unde puteau să năvălească Românii, rămase să meargă însuşi Csáky, cu nobilii din scaunul Arieşului şi din cercul Turzii [1]; şi, cu o cale, să satisfacă şi cererea oraşului Trăscău, de a-i numi ofiţeri pentru organizarea cetăţenilor ridicaţi împotriva Românilor.

Nobilii se întâlniră în gând cu contele Jankovits, căci tocmai când luau aceste hotărîri şi căutau formulele cele mai potrivite pentru a-i lămuri înţelesul răscoalei de aici, adresa şi el din Deva o scrisoare comitatului, cu data de 17 Decemvrie, în care cerea, în 6 puncte, informaţii precise asupra cursului răscoalei în această parte, ce sate anume au fost luate de ea, care au fost faptele ţăranilor şi cine au fost conducătorii lor. Răspunsul întârzie mult; trebuiau făcute mai întâi cercetări în sensul întrebărilor puse. Cu cercetările

[1]) Scrisoarea lui Francisc Sebess către Sig. Kornis din 17 Dec. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 125-27.

fu încredințat vice-comitele Samuil Inczédi, care, la rândul său, însărcină cu ele pe pretorul Emeric Horváth și pe comisarul plasei Trăscăului, Emeric Gyarmati Aceștia înaintară un «species facti» amănunțit, cu data de 8 Ianuarie [1]). Pornind dela acesta apoi, comitatul concepu un lung raport, pe care-l înaintă contelui Jankovits abia la 15 Ianuarie [2]).

In acest raport comitatul nu se mărgini să răspundă numai la întrebările puse, ci găsi un nou prilej de desvinovățire a nobilimii, de astă dată a întregii nobilimi. După ce povestește, rezumând cercetarea, cursul răscoalei, trece la înșirarea cauzelor ei generale, citând în sprijinul fiecăreia cazuri doveditoare și completându-le, la urmă, cu o măestrită argumentație, menită să convingă pe contele Jankovits, că nu cruzimile nobililor și robotele prea multe au dus la ridicarea iobagilor, cum îndeobște se crede.

Pricinile «adevărate» ale răscoalei au fost cu totul altele și iată care anume:

1. Prea marea îngăduință, cu care au fost tratați până acum Românii, și multele lor delicte rămase nepedepsite; ceea ce, repetându-se prea des, i-a făcut să creadă că privilegiile și strălucirea prerogativelor nobilitare pot fi călcate în picioare.

2. Ura lor față de prerogativele nobilitare, pizmuirea libertății și imunității, pe care magnații și nobilii cu multe vărsări de sânge și cu primejduirea vădită a capetelor lor le-au câștigat și lăsat moștenire urmașilor. Pe acestea ei toate puterile și le-au pus să le răstoarne și să le coboare în rușinea servituții; averile și drepturile de stăpânire au uneltit să le împartă între ei, după cum și slujbele și onorurile publice credeau că tot ei trebue să le distribue. Ceea ce se poate vedea lămurit și din punctul întâi al păcii cu tâlharii.

---

[1]) Păstrat în *Arhiva județului Turda*, 1785, Nr. 1364. Intru cât e destul de fidel rezumat de comitat în conceptul raportului său (*anexa* 12), nu l-am mai reprodus deosebit.

[2]) *Anexa* 12. In arhiva jud. Turda se păstrează numai conceptul; originalul trebue să fie în arhiva comisiei regale.

Scrisoarea contelui Jankovits e înregistrată de comitatul Cluj (*Protocollum oeconomicum*, 1784) la 24 Decemvrie, oamenii comitatului sunt încredințați cu cercetările în 29 Decemvrie. Contele Jankovits urgitează de două ori răspunsul. La a doua scrisoare, înregistrată la 17 Ianuarie, protocolul notează că, cererea a fost satisfăcută în 15 Ianuarie.

3. Cea mai nesocotită şi neînţeleasă ură împotriva religiunilor recepte şi străduinţa lor de a le stârpi din rădăcini. Dovada: pe credincioşii religiunilor recepte i-au silit, cu armele şi cu toate caznele, să-şi calce jurământul şi să jure din nou pentru legea lor.

4. Ura împotriva naţiunii şi seminţiei ungureşti care, în strălucirea vitejiei de multe veacuri e prea vestită, în gloria libertăţii nu stă mai prejos de niciun alt popor, iar în lupta pentru răspândirea credinţii, încă dela intrarea sa în sânul bisericii creştine, e de toţi admirată. Intăreşte aceasta faptul, că turburarea de faţă a fost îndreptată mai mult împotriva naţiunii ungureşti, lăsând la o parte celelalte naţiuni.

5. Amăgirile popilor români, cari toate silinţele şi munca şi-au pus-o întru a îndrepta spre jafuri toate pornirile, gândurile şi străduinţele credincioşilor lor şi chiar pe ale altora. Ceea ce se poate vedea limpede şi din ascultarea Popii Costan din Decea.

6. Minciuna născocită de capul nelegiuit al tâlharilor, de Horia sau Nicula Urs şi de tovarăşul său Cătana sau Bercea Ion, că e porunca Impăratului însuşi să se ridice pentru uciderea şi nimicirea magnaţilor şi nobililor. Ceea ce a îndemnat pe locuitorii şi turburătorii din multe sate să treacă pe partea lor.

A 7-a apoi şi cea mai de căpetenie pricină a răscoalei, a fost conscripţia militară din vară,— pornită şi ea din îndemnurile preoţilor — prin care ei s'au crezut scăpaţi de servitute şi stăpâni pe vecie şi fără nicio despăgubire pe moşiile care le locuesc. Că la aceasta nu îndemnul de a sluji pe Maiestatea Sa cu armele i-a pornit, ci mai mult nădejdea scăpării de sub stăpânirea domnească şi a împărţirii moşiilor, dovadă e faptul că, la prinderea recruţilor, unii mai repede se mutilează decât să plece la oaste.

Astfel nu cruzimile domnilor, nici robotele şi nici sarcinile publice n'au fost pricinile răscoalei, cum socotesc unii şi cum se ştie din svonuri şi din ziare, pentrucă:

1. Mişcarea a pornit din părţile vecine cu Ungaria, unde regulamentul urbarial a fost mai de mult introdus. Trecând apoi în ţinuturile muntoase ale acestui Principat a luat cu sine şi pe aceia, cari niciodată n'au făcut robote domneşti, ci slujbele şi-le răscumpărau în bani.

2. Greutatea sarcinilor publice, nici ea nu i-a putut împinge la răscoală, căci satele răsculate dela munte, din pricina aşezării la mai

puţine sarcini supuse, au fost rar îngreunate prea mult şi, pe deasupra, locuitorii aceştia, atât prin putinţa de câştig şi de agonisire deci a banului de dare, cât şi prin locurile mai potrivite pentru locuit şi pentru trai, sunt mult mai fericiţi decât cei de jos, din câmpie.

3. Căci, dacă cruzimile domnilor şi greutatea sarcinilor publice ar fi fost cauza reală a răscoalei, de ce s'ar mai fi amestecat atunci şi în cele religioase? De ce au căutat să ia locul Apostolilor? De ce au silit cu puterea, cu armele, sub ameninţarea cu moartea şi cu alte cazne, pe orice Ungur care le-a ieşit în cale, să-şi calce jurământul dat religiunii sale recepte şi să primească pe cea neunită, numai tolerată? De ce au spart şi prădat bisericile şi clădirile menite cultului divin? Arhivele, păstrate obişnuit acolo, de ce le-au împrăştiat? De ce au spart criptele şi cimitirele, de ce au împrăştiat osemintele celor fără de vină, de ce au sfâşiat trupurile morţilor? De ce au călcat în picioare sfânta cuminecătură? De ce, în sfârşit, au tăiat, în cele mai mari chinuri, capetele preoţilor religiunilor recepte?

Şi apoi 4) nu iobagul vreunui domn, ci Horia, iobagul Maiestăţii Sale, din domeniul fiscal al Zlatnei, a ridicat piatra răzvrătirii în întreaga Transilvanie; acela care, nu numai în această rebeliune, ci — după cum arată actele procesului din arhiva provizorală din Zlatna — şi mai înainte, când au fost vărsate vinurile arendaşilor fiscali, tot el a aţâţat satele acelui domeniu, — sate fiscale, în care, în afară de Maiestatea Sa, nu se găseşte niciun alt domn şi care serviciile dominale le răscumpără cu bani.

5. Mai mult, iobagii unguri şi saşi, cari fac robote obişnuite domneşti, n'au fost amestecaţi în această răscoală, ci numai Românii, şi numai cei dela munte [1]).

Aceste inexactităţi, ocoluri şi substituiri de cauze cu efecte, puse în ordine logică şi îmbrăcate în forme patetice, puteau să pară nobililor o argumentaţie iscusită, dar pe contele Jankovits de sigur n'au reuşit să-l convingă. Realităţile erau altele, altfel se petrecuseră şi lucrurile şi destul de puţin convinşi vor fi fost ei înşişi de « adevărurile » descoperite. Decât pe aici era ieşirea cea mai uşoară din

---

[1]) *Anexa* 12. Vezi asemănarea celor 5 puncte din urmă cu memoriul nobililor din comitatul Alba. *Densuşianu*, pp. 347-48. Dar la Densuşianu data acestui memoriu lipseşte şi aşa e greu de stabilit care din două a copiat pe celălalt.

cauză: să faci din răscoală o mişcare naţională şi religioasă, ocolind fondul ei social-economic, unde nobilimea purta vina cea mare.

Fapt e că, în ciuda tuturor adevărurilor invocate, teama rămase prezentă. Nobilimea, cu toate prevederile şi măsurile oficiale, era departe de a socoti primejdia înlăturată. Se temea să-şi încredinţeze siguranţa numai armatei, mai ales când svonurile care circulau nu erau de loc liniştitoare. Printre ţărani se vorbea deschis că la primăvară se vor ridica din nou. Despre Horia şi Cloşca se ştia numai că s'au ascuns undeva în Munţi, cu gândul să fugă sau să aştepte acolo primăvara, când vor începe din nou răscoala. Se luară toate măsurile pentru a nu-i lăsa să scape. Baronul Simion Kemény scrise din Alba-Iulia comitatului Cluj (22 Decemvrie) despre intenţia lor de a fugi şi comitatul ordonă vigilenţă în toate părţile şi anunţă în grabă, prin curieri, comitatele Solnocul-de-Mijloc, Solnocul-Interior, Turda şi Târnava, propunându-le să facă la fel [1]).

Pe de altă parte, nobilimea ţinea cu orice preţ să fie suverană în comitat şi să ia parte activă la prinderea, cercetarea şi sancţionarea ţăranilor.

In curând apărură unităţi noui de armată în comitat. La 20 Decemvrie Guvernul ordona întreţinerea unei cohorte din regimentul şvăbesc («Suabandicae»), postată lângă Gilău, iar, la 21 Decemvrie, a unei « turma » din legiunea de Savoia şi a unei « diviziuni » din regimentul de Toscana, repartizate comitatului Cluj [2]). In 27 Decemvrie fură prinşi şi Horia şi Cloşca, în Munţii Gilăului, nu departe de Giurcuţa. Nobilimea era, totuşi, greu de înduplecat. Dârzenia nobililor, strânşi în jurul lui Csáky, deveni o adevărată obsesie pentru regim, care începu acum un întreg proces cu ei.

La 21 Ianuarie 1785 Guvernul ceru comitatului lămuriri, de ce au îmbrăcat nobilii uniforme şi au purtat titluri militare, fără nicio autorizaţie, şi ce abuzuri s'au făcut cu eliberarea salvconductelor? [3]). Csáky răspunse la 2 Februarie, printr'o scrisoare, guvernatorului Samuil Brukenthal, că nobilii au îmbrăcat uniforme militare, cu

[1]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.*, 1784, Dec. 24.

[2]) *Ibidem.*

[3]) Arhiva jud. Cluj, *Protocollum oeconomico-politicum*, 1785, p. 79. Copie în Mike, *Az Oláhokról*, Supliment, pp. 159-60. Guvernul scrise, în aceeaşi zi şi lui Csáky personal, punându-i aceleaşi întrebări. *Ibidem*, p. 161.

chivăre roșii, în primul rând pentrucă erau mai ieftine și mai potrivite pentru tabără, dar și pentru înfricarea poporului rebel, iar titlurile militare le-au purtat numai pe câmpul de luptă, prin bună învoire și pentru menținerea disciplinei. Numai cei cari aveau cărți de trecere false au fost deținuți și pedepsiți de comitat, iar pentru cărți noui nu se luau mai mult de 2 cruceri [1]).

Tot la 21 Ianuarie adresă și contele Jankovits o scrisoare comitatului, cerându-i ca nobilimea înarmată să se împrăștie fără întârziere, pentru ca nu cumva țăranii, de frică, să nu se întoarcă la casele lor. Ii mai cerea, totodată, să facă și o conscriere a rechizițiilor pentru întreținerea nobililor insurgenți sau a celor refugiați în orașe. Comitatul răspunse că oastea nobililor e disolvată, pentru nobilii refugiați nu s'au strâns bucate, iar ceea ce s'a luat dela țărani, pentru nobilimea sub arme, s'a plătit [2]). Contele Jankovits le ceru apoi, în 5 Februarie, să specifice cheltuelile pe care le-au făcut pentru propria lor apărare, pentru ca eventual să fie despăgubiți din Cassa Provincială. Răspunseră că s'au întreținut din munificența comitelui suprem și a câtorva magnați, iar ceea ce au luat pentru cai, au luat cu obligația de a plăti din averea lor proprie. Și-apoi pe nobilime nici n'o lasă inima să facă cheltueli Cassei Provinciale [3]).

Nobilimea încerca și ea, pe toate căile, să-și justifice acțiunea și să acopere abuzurile de care era acuzată. Invoca mai ales insuficiența armatei. Contele Csáky încă din 15 Ianuarie se înarmase cu un « certificat » din partea colonelului Lebtzeltern, prin care colonelul recunoștea, că nu i-a putut da decât 25 de oameni când, în 17 Noemvrie, a cerut ajutor pentru apărarea comitatului [4]).

Csáky nu se mulțumi nici acum cu o apărare individuală a comitatului. Intocmai cum la început căuta să organizeze o acțiune comună a întregii nobilimi, se gândea acum la un demers comun de justificare. Intr'o scrisoare, din 12 Februarie, socotea necesară întru-

[1]) Arh. Muzeului Ardelean. Copie în Mike, *Az Oláhokról*, Supl., pp. 163-66.

[2]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.-polit.*, 1785, p. 38. In ce stadiu se afla dezarmarea nobilimii, ne-o spune scrisoarea din 3 Februarie a lui Gyöngyösi: « nobilii sunt în picioare și acum, decât nu mai fac instrucție. Mulți s'au îmbrăcat în uniforme militare și se îmbracă zilnic și nu vreau să le lapede nici de acum încolo ». *Hazánk*, VII (1887), p. 207.

[3]) Arhiva jud. Cluj, *Prot. oecon.-polit.*, 1785, p. 79.

[4]) Copiat în Mike, *Az Oláhokról*, Supl., p. 85.

nirea din nou a congregaţiei marchale, pe 25 Februarie, la care să fie invitate şi celelalte comitate interesate [1]). Dar comitatele se temeau să ia parte la o astfel de adunare, neprevăzută în legile ţării. Chiar comitatul Hunedoara refuză în scris, motivând că aceasta nu ar fi în obiceiul ţării şi ar trebui să fie aprobată de Guvern [2]). Guvernul însă o desaprobă categoric. Prin decretul din 22 Februarie mustră pe contele Csáky pentru convocarea adunării comitatului în acest mod neuzitat şi interzise participarea deputaţilor din afară [3]).

Astfel, la 25 Februarie, se întruniră numai nobilii din comitat [4]) Hotărîră, totuşi, să trimită, în înţelegere cu celelalte comitate, o delegaţie comună la Impăratul, care să-i prezinte toate doleanţele nobilimii şi naţiunii ungureşti şi să justifice înaintea tronului atitudinea lor faţă de răscoală. Propuseră pentru această misiune pe contele Paul Bethlen, preşedintele Tablei regeşti, pe contele Ludovic Kálnoki, prefectul comitatului Turda şi pe Samuel Turi, asesor la Tabla regească. Numiră şi pe înlocuitori (contele Gabriel Haller şi baronul Iosif Naláczi) pentru cazul că cei doi dintâi n'ar putea lua parte şi numiră şi alte persoane marcante, care credeau ei că vor putea reprezenta nobilimea ţării [5]). Magnaţii Paul şi Alecsandru Bethlen, Simion Kemény şi Ioan Csáky, ca să pregătească terenul, scriseră în 27 Februarie vice-cancelarului George Bánffy, rugându-l să înduplece el pe Impărat, să le admită trimiterea unei delegaţii, care să-i înfăţişeze răscoala în adevărata ei lumină [6]). Se făcu şi înţelegerea, căci aceeaşi îngăduinţă o cereau împreună, într'o scrisoare cu aceeaşi dată, adresată direct Impăratului, comitatele Târnava, Turda, Alba şi Cluj, pentru delegaţia lor, compusă din contele Haller, baronul Naláczi şi asesorul Turi [7]).

---

[1]) Col. Kemény, *Hóra Pórhada*, II, p. 65.

[2]) *Ibid.*, pp. 67—68.

[3]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.-polit.*, 1785, p. 76.

[4]) Comitatul Turda ţinuse, deosebit, adunarea generală în 22 Februarie 1785. Hotărîrile pe care le înaintă, la cererea Guvernului, în 10 Martie (*Prot. polit.-oecon.*, 1785), în protocol însă nu sunt trecute. Ele vor fi fost consemnate în vr'un protocol aparte.

[5]) Arh. jud. Cluj, *Prot. oecon.-polit.*, 1785, pp. 76-77, în procesul-verbal al congregaţiei marcale.

[6]) Mike, *Az Oláhokról*, Supl., pp. 231-33.

[7]) *Ibid.*, pp. 235-40.

In fața Impăratului însă era greu de justificat insurecția. Cum o judeca Impăratul se putea vedea și din decretul gubernial, adresat comitatului Cluj la 24 Februarie — iarăși împotriva purtării uniformelor și armelor militare. Impăratul — afirma decretul — consideră înarmarea ca cea mai vinovată faptă și, dacă nobilii vor continua să rămână sub arme, îi va privi drept ațâțători și turburători ai liniștei publice și, ca atare, vor fi arestați. Impăratul dădu ordin și Comandei militare să fie cu grije, ca nobilimea să nu mai poarte alte arme, decât pistoale și puști de vânătoare [1]).

După toate acestea, la 10 Martie, Guvernul repetă încă odată ordinul: interzicea categoric nobililor de a mai purta arme, uniforme și grade militare, amenințând din nou cu arestarea pe cei cari nu se vor supune [2]).

Aceeași frecvență o aveau și răspunsurile de apărare ale nobilimii. Contele Csáky, la 7 Martie, informa pe vice-cancelarul Bánffy, că nobilimea de aici s'a văzut silită să înainteze suveranului un memoriu de desvinovățire pentru insurecțiune și-l ruga să intervină și personal în favorul comitatului [3]). E vorba, fără îndoială, de memoriul separat al comitatului Cluj, înaintat Impăratului în cursul lunii Martie. In acest lung memoriu nobilii răspundeau amănunțit la toate acuzațiile de până atunci și își repetau argumentele pentru insurecțiune, invocând cazurile de precedență din istorie și legile care o îndreptățeau [4]). Csáky înaintă Impăratului și un memoriu personal, în care-și asuma răspunderea pentru greșala comitatului, dacă comitatul a greșit prin ridicarea împotriva răsculaților, rugându-l ca, dacă argumentele invocate de comitat nu l-ar convinge pe deplin, să ordone o cercetare și, dacă nobilii se vor dovedi vinovați,

---

[1]) *Anexa* 14.

[2]) Arh. jud. Cluj, protocolul citat, 18 Martie. Ordinul acesta Guvernul l-a dat, probabil, după ce a cetit memoriul înaintat de comitat Impăratului, în care, între altele, nobilii cereau voie să îmbrace din nou uniforme și dreptul să poarte arme, « acesta fiind una din prerogativele cele mai de frunte ale nobilimii ». Densușianu, *o. c.*, p. 356.

[3]) Teleki, *A Hóra-támadás története*, p. 177. Csáky figurează ca semnatar și în memoriul magnaților.

[4]) Memoriul e tradus în întregime la Densușianu, *o. c.*, pp. 351-56. Argumentele lui, amplificate aici, fiind cunoscute din cele povestite până acum, nu-l mai rezumăm. Textul latin copiat în Mike, *Az Oláhokról*, Supl., pp. 57-77.

după legile ţării să-şi piardă capul şi averea, iar dacă nu, să fie pedepsiţi cu cea mai mare asprime aceia « cari au cutezat să pornească inima suveranului împotriva celor mai nevinovaţi supuşi ai săi » [1]).

In cele din urmă Impăratul, de sigur ca să pună capăt odată acestei lungi şi penibile certe şi pentru ca să împace într'un fel şi nobilimea, i-a primit argumentele. Rescriptul regal, comunicat de Guvern în 6 Mai, răspundea că desvinovăţirea nobilimii din comitat, pentru acţiunea din timpul răscoalei, a fost primită de Maiestatea Sa [2]).

* * *

Paralel cu acest proces, Guvernul şi contele Jankovits desfăşurau o zeloasă activitate de linişţire a ţăranilor. Mijlocul cel mai sigur pentru aceasta se dovedi amnestia. Contele Jankovits scria din Deva (la 1 Ianuarie) comitatului Cluj, să nu mai prindă şi pe Românii cuprinşi în amnestie [3]). Tot pentru liniştirea poporului ceru, în 3 Ianuarie, să desmintă prin publicaţie svonul mincinos, că amnestia generală ţine numai până la întoarcerea ţăranilor acasă şi după aceea toţi vor fi supuşi dreptului sabiei [4]).

Ţăranilor, cu începerea iernii şi în urma întâmplărilor nenorocite pentru ei, nu le rămase altceva de făcut, decât să se liniştească; reveneau la casele lor şi începeau să-şi facă slujbele iobăgeşti.

Date care să probeze contrariul sunt puţine:

Din satele răsculate mai erau câte 3-4 iobagi, cari nu se întorseseră încă acasă. Din Bedeleu lipsea chiar preotul, Popa Gheorghe, cu familia, la casa căruia se găsiră mai multe lucruri prădate. Lipsea şi judele, cu încă doi iobagi [5]). In protocolul comitatului Cluj, în acest timp, nu mai apare decât o singură plângere împotriva iobagilor cari nu-şi fac slujbele: a Cristinei Vas, văduva lui Nicolae Kemény, împotriva iobagilor săi din Răchişel [6]).

---

[1]) *Anexa* 15. Copia actului e nedatată şi nesemnată, totuşi, după cuprins, e evident adresa lui Csáky.

[2]) Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, p. 185.

[3]) Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, 10 Ianuarie.

[4]) *Ibid.*, 21 Ianuarie.

[5]) *Arh. jud. Turda*, 1785, Nr. 967 (5 Ianuarie).

[6]) Arh jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, 24 Ian.

Baronul Simion Kemény, prefectul Albei, cerea pentru comisia regească, însărcinată cu cercetările, o scrisoare a lui Horia, adresată pretorului Sigismund Gergely [1]). Se mai găsi în comitatul Cluj și o altă scrisoare, dată în numele lui Horia, care chema la adunare pe țăranii « din oarecari sate » [2]). Colonelul Leonardo oferea comitatului Turda ajutor militar, pentru cazul că se vor găsi și în aceste părți preoți cari strâng bani pentru Horia, așa cum se spunea în ordinul Prefecturii Armelor, că s'au găsit în comitatele Târnava și Făgăraș [3]).

Teama nobilimii, că răscoala ar putea izbucni din nou cu venirea primăverii, stăruia încă. Contele Csáky aduse în ședința comitatului din 26 Februarie svonul, că grănicerii români din districtul Rodnei ar fi plănuit ca, la o dată hotărîtă, să-și ucidă mai întâi ofițerii și apoi să înceapă stârpirea Ungurilor. Comitatul încunoștință îndată, despre aceasta, Guvernul și pe comandantul regimentului [4]).

Dar temerile de o nouă răscoală se dovediră neîntemeiate. Cu armata în coaste și lipsită de capul care o pornise, reaprinderea ei era exclusă. 2.515 țărani, aduși la Alba-Iulia din 419 sate ale comitatelor cuprinse de răscoală, purtau acum printre ceilalți groaza frângerii cu roata a lui Horia și Cloșca, la care fără voia lor asistaseră. Contele Jankovits ceruse și din comitatul Cluj câte 6 oameni de fiecare sat, trei bătrâni și trei tineri, pe ziua de 28 Februarie [5]). Deodată cu frângerea căpitanilor se frânseră și nădejdile. Amăgirea de un moment a țăranilor, că vor putea înneca în foc și sânge iobăgia, se stinse. Vor fi rămas, potrivit minții lor, doar cu mulțumirea în suflet, că au răsuflat odată în voie, de s'a cutremurat toată domnimea. De-acum încolo cel puțin domnii vor ști și ei de frică!

Lucrurile reintrară rând pe rând în făgașul lor obișnuit. Se strângeau și lucrurile nobililor, împărțite sau jefuite de țărani în timpul

[1]) *Ibid.*, 28 Ianuarie. Reprodusă în anexa 16.

[2]) *Ibid.*, 26 Februarie.

[3]) *Arh. jud. Turda*, 1785, Nr. 1462.

[4]) ... « propositum est per Ill. D. S. Comitem certis ex rumoribus innotuisse milites limitaneos valachos, et in specie districtus Rodnensis eo esse proposito, ut praestituto in termino praepositos prius suos officiales trucident, ulterius autem progrediantur ad nationis hungaricae eradicationem ». Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, p. 81.

[5]) Densușianu, *o. c.*, p. 452. Cf. și I. Lupaș, *Impăratul Iosif II și răsc. țăr. din Transilv.*, București 1935, p. 23, Nr. 1.

mişcării. Pentru căutarea lor funcţionau diferite comisii, alcătuite din dregători civili şi militari şi din preoţi români. Episcopul Ghedeon Nichitici scrise la 17 Ianuarie, din Sibiu, şi comitatului Cluj în această privinţă [1]). De altfel, încă din timpul mişcării, se luaseră dispoziţii severe pentru a împiedica vânzarea astor fel de lucruri şi a cerceta provenienţa lor. Ordine speciale arătau modalitatea refacerii actelor nimicite. Se cercetau amănunţit pagubele făcute de răsculaţi, câte clădiri sacre sau profane au distrus şi ce prăzi au făcut, pentru a se stabili despăgubirile cuvenite. Mai mult decât atât, Guvernul şi contele Jankovits făceau sforţări pentru a descoperi rechiziţiile făcute de nobilii insurgenţi şi a despăgubi pe ţărani. Impăratul hotărîse încă din Ianuarie, ca toate pagubele să fie plătite din Cassa Provincială. In tot cursul anului 1785 şi chiar 1786, se găsesc urmele acestei activităţi în protocoalele comitatelor.

Unii domni, se vede, tot nu renunţaseră la pretenţia, de a se despăgubi dela ţărani, căci în protocolul comitatului Cluj, la 12 Martie, e trecută plângerea a 75 iobagi din Sălciua-de-Jos împotriva contelui Sigismund Torotzkai, care-i obligă şi pe ei să-i răscumpere pagubele din Sângeorzul-Trăscăului, când ei nici n'au luat parte la răscoală [2]).

In cursul lunilor Aprilie şi Mai comitatul Turda mai înregistează oarecari semne de turburare în satele Frata şi Chiherul-de-Jos [3]), iar în jurul satului Poşaga mai rămaseră ascunşi câţiva din răscoala trecută, căci în 4 Mai se dă un decret gubernial pentru prinderea lor [4]).

Dar misiunea principală a comisiei cesaro-regale, în frunte cu contele Jankovits, după ce lucrurile se mai calmară, era cercetarea cursului şi motivelor mişcării, căutarea actorilor principali şi aplicarea sancţiunilor.

[1]) Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, p. 32.

[2]) *Ibid.*, p. 99.

[3]) Arh. jud. Turda, *Prot. polit. oecon.*, 1785, 1 Apr. şi 6 Mai.

[4]) Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1785, 24 Mai.

III

SANCŢIUNILE

1. CRITERIILE DE JUDECATĂ ŞI PEDEPSELE MAI MĂRUNTE

Prin închisorile comitatului Cluj au trecut, în timpul răscoalei, vreo 150 de ţărani [1]). Dacă mai adăugăm la aceştia pe cei vreo 140, prinşi la Trăscău şi pe alţi câţiva, cari au ajuns în închisorile din Alba-Iulia, Turda sau Aiud, numărul ţăranilor prinşi, din comitatul Cluj, trece peste 300.

Cei din închisorile Clujului sunt toţi iobagi. Doar câţiva preoţi se află printre ei: Popa Dumitru din Ocolişul-Mare şi Popa Vasile din Cârcedea, neuniţi, Popa Obreja din Sâncrai şi Popa Costan din Decea, uniţi, Popa Petre din Petridul (Petreştii)-de-Sus şi Popa Precup din Sălişte, fără indicaţia confesiunii. Vor mai fi preoţi şi unii dintre cei cari poartă numele Popa, fără să fie trecută în dreptul lor şi profesiunea. Sunt închişi aici şi Unguri, dintre aceia, cari am văzut că luaseră parte la prăzile din Sângeorzul-Trăscăului sau vor biseră suspect despre răscoală. Ţiganii, cari se găsesc şi ei printre captivi, unii fuseseră printre prădători. Erau, şi altfel, suspectaţi de oficialitate, că făuresc arme pentru răsculaţi. Comitatul le sechestrase, din acest motiv, instrumentele de lucru; în cursul anului 1785 găsim înregistrate cereri de ale ţăranilor pentru restituirea lor.

Majoritatea celor închişi sunt din satele răsculate, iar ceilalţi din multe alte sate, pe cari valul răscoalei nu le ajunsese. Sunt câţiva şi din comitatele Alba şi Turda.

Prin închisorile comitatului Turda au trecut mai puţini, iar să fie judecaţi n'au ajuns decât vreo 20 din ei, printre cari Popa Vasile

[1]) Calculul e făcut după protocoalele comitatului.

din Pintic, Iov, fiul protopopului din Lechința, nobilul român Stoica Macarie din Copru și libertinul ungur Ioan Vészi din Săplac [1]).

Numărul acesta de închiși rezulta din zelul cu care nobilimea și dregătorii comitatelor urmăreau vinovățiile în satele contagiate sau căutau să imunizeze pe celelalte.

In comitatul Cluj, un început mai serios se făcu la 18 Noemvrie, când fură aduși la închisoare vreo 30 de țărani din satele răsculate. Era a treia zi după pacea armatei cu țăranii dela Sălciua. Acțiunea aceasta continuă apoi în tot cursul lunilor Noemvrie și Decemvrie, în dosul cordoanelor de apărare, dela poalele Munților.

Incurajarea venea și din partea Guvernului care, pentru a reprima cu energie mișcarea, introduse « dreptul statarial » *(jus statarium, Standrecht)*, procedură militară, obișnuită în timp de războiu, constând dintr'o judecată sumară și executarea pe loc a sentinței. Guvernul, prin decretul din 21 Noemvrie, preciza că, dreptul statarial să se aplice numai « autorilor » și « instigatorilor », iar față de « tulburători » *(tumultuantes)* să se procedeze cu severitate. Dar ori câte instrucții s'ar fi dat, dreptul acesta, încăput pe mâinile nobilimii, rămânea un bun mijloc de răzbunare. Scrisorile nobililor, din acest timp, vorbesc cu satisfacție despre această măsură salutară.

Câți țărani au căzut victime procedurii sumare, sau furiei nobilimii înarmate, nu se știe decât cu aproximație. Din începutul care se făcu și după sentințele pronunțate de comitate, se poate deduce însă câți mai puteau să cadă, dacă nu se punea la timp o stavilă îndemnurilor ei lăuntrice.

Pentru comitatul Cluj nu avem asemenea date. Actele lipsesc, protocoalele și scrisorile nu vorbesc nimic, iar în protocolul de judecată, din 1785, nu sunt trecuți decât țăranii, cari au fost judecați normal, de Tabla Continuă. Lipsesc și conscrierile iobagilor morți în răscoală, pe cari le găsim pentru alte părți și pentru cari, se vede, se luaseră dispozițiuni oficiale. In Cluj o singură execuție e atestată: la 30 Noemvrie [2]). E, de sigur, a lui Dumitru Petre din Feleac, condamnat cu o zi înainte la frângerea cu roata. Lipsa de date, e adevărat, nu e numaidecât concludentă pentru lipsa de abuzuri cu

[1]) Citați, împreună cu alții, în capitolul 2 din partea a II-a.

[2]) ... « Al Vinczen felcsiptek sokat, itt is ma edgyet ».... Scrisoarea lui Petru Matskási, dată din Cluj, 30 (?) Nov. 1784. Mike, *Az Oláhokról*, p. 289.

acest drept, mai ales aici, unde nobilimea a fost așa de activă. E greu de crezut, totuși, că ar fi putut comite asemenea abuzuri, fără să transpire în corespondența oficială, mai ales când știm că acțiunea nobilimii de aici a fost tot timpul suspicionată și pas de pas urmărită. Decât un lucru e sigur: nobilimea a fost foarte neplăcut surprinsă de retragerea standrecht-ului. « Dacă țara se grăbea atunci cu acel frumos decret, azi mulți, foarte mulți hoți de Români erau trecuți, drept pildă, în luntrea lui Charon » — scrie cu regret și preotul reformat din Turda [1]).

Ingăduința aceasta astfel, Guvernul în curând și-o retrase singur, lăsând înfrângerea răscoalei în seama armatei, care acum era gata să intre în acțiune, iar judecarea celor închiși în seama comisiei regale, care avea să sosească în curând. La 27 Noemvrie Guvernul anunța comitatelor numirea Comisiei Jankovits și în aceeași zi decreta și ridicarea dreptului statarial [2]). Acest decret sosi la Cluj în 30 Noemvrie, în aceeași zi cu execuția pomenită.

Contele Jankovits, la 2 Decemvrie, ajunse la Arad, iar de acolo, la 15 Decemvrie, trecu la Deva. Primul lui gând, la sosirea în Ardeal, fu să oprească executarea sentințelor pronunțate de comitate, pentru a fi revizuite. Luă apoi, paralel sau în înțelegere cu Guvernul, mai multe dispoziții pentru judecarea în condiții echitabile a țăranilor și eliberarea, după o triere sumară, a celor mai puțin vinovați. Decretul gubernial din 16 Decemvrie dispunea ca acei dintre închiși, cari n'au fost « corifei » ori ațâțători, sau nu au vreo vină mai gravă în sarcina lor, să fie puși în libertate, în virtutea ordinelor de mai înainte [3]). Cel din 21 Decemvrie ordona ca soldații licențiați, prinși printre răsculați, să fie înaintați Statului Militar, împreună cu ascultările lor [4]). Un altul, din 27 Decemvrie, dispunea să se observe, fără nicio abatere, înaltul ordin din 30 Septemvrie 1784, prin care se dă dreptul osândiților la moarte, să apeleze la Tabla Regească, la Guvern sau la Augusta Curte [5]).

Abia acum se începu o procedură legală față de cei închiși.

[1]) Rev. *Hazánk*, VII (1887), p. 113.

[2]) Arh. jud. Cluj, *Protocollum Oeconomicum*, 1784, p. 99.

[3]) *Ibid.*, 20 Decemvrie.

[4]) *Ibid.*, 27 Decemvrie.

[5]) *Ibid.*, *Prot. oecon.-politicum*, 1785, 10 Ianuarie.

Se dădură ordine speciale cu privire la tratarea preoţilor. Decretul din 30 Decemvrie dispunea ca preoţii numiţi acolo—prins era dintre ei numai preotul din Decea—dacă nu sunt vinovaţi, să fie scoşi dela închisoare, iar, în caz contrar, cauza lor să fie înaintată Guvernului [1]). Contele Jankovits cerea şi el comitatului Cluj să cerceteze, înaintea altora, cauzele preoţilor neuniţi, aşa cum prevăd ordinele regale [2]). Cei patru preoţi, cari mai erau închişi aici, neputându-se dovedi că au luat parte activă la răscoală, au şi fost eliberaţi în cursul lunei Februarie. Cei din Petrid şi Sălişte fuseseră sloboziţi încă dela 31 Decemvrie [3]).

In raportul din 2 Februarie, către Impăratul, contele Jankovits spunea, între altele, că a dat instrucţii comitatelor Cluj şi Sibiu, să elibereze pe cei mai puţin culpabili, cari înmulţiseră şi ei numai numărul răsvrătiţilor, luaţi de curent sau ridicaţi de frică. In închisorile comitatului Cluj ştia că sunt 50 de inşi [4]). După protocoale însă, în acest timp, erau vreo 80.

In instrucţiile adresate comitatelor, la 21 Ianuarie, contele Jankovits împărţise pe cei prinşi în trei categorii: în prima intrau conducătorii (corifeii), aţâţătorii poporului la răscoală, complicii lor, ucigaşii, sacrilegii şi incendiatorii; în categoria a doua, cei cari se alăturaseră răsculaţilor, prădaseră cu ei, dar nu făcuseră vreo altă faptă mai însemnată; iar în a treia cei cari, din neînţelegere sau târîţi de alţii, îngroşaseră numai numărul rebelilor, luaseră parte mai mică la devastări sau fuseseră prinşi numai din bănuială. Drept norme de judecată stabilea apoi ca: cei din categoria a treia, după ce vor fi mustraţi şi îndrumaţi să asculte de autorităţi şi de domnii lor, să fie puşi în libertate, socotindu-li-se ca pedeapsă închisoarea de până atunci; celor din categoria a doua să li se aplice pedepse corporale, dar cari să nu treacă peste 60 de beţe; iar sentinţele celor din categoria întâia să fie înaintate Impăratului [5]).

Comitatul Turda judecă pe câţiva în 17 Decemvrie, iar pe ceilalţi între 17 Ianuarie — 3 Februarie [6]). Delictele unora din ei au fost

---

[1]) *Ibid.*, 14 Ianuarie.

[2]) *Ibid.*, 31 Ianuarie.

[3]) Ibid., *Prot. oecon.*, 1784.

[4]) Densuşianu, *o. c.*, p. 337.

[5]) Teleki, *o. c.*, p. 84.

[6]) Vezi în Arh. jud. Turda, *Protocollum judiciale*, 1785.

citate când a fost vorba de primejdia întinderii răscoalei spre Câmpie. Acuzația îi mai găsește, de obiceiu, răufăcători, hoți și nesupuși și înainte de mișcare. Lui Șilip Von, din Iclandul-Mare, procuratorul fiscal îi ceru pedeapsa cu moartea. De asemeni lui Băieș Toma din Blăjenii-de-Jos și țăranilor închiși din Șieu. Țăranii, pe de altă parte, cât pot își tăgăduiesc spusele și faptele sau, după ce se aduc dovezi împotriva lor, se apără că le-au făcut și au vorbit fără să-și dea seama, din prostie, fiind beți sau auzindu-le dela alții. Pedepsele sunt mici; nu trec peste 25 de bețe.

Mai lung fu procesul celor din Pintic [1]). Țăranii de aici erau turbulenți și înainte, « răi, hoți, tâlhari și desfrânați » — afirmă acuzația. Unii din ei treceau destul de des în Moldova, furau vite de acolo și le vindeau în Ardeal. In vară voiseră să se înscrie soldați « cu gândul să-și lapede de pe cap jugul iobăgiei, când ei, după legile patriei, sunt iobagi pe vecie », iar acum erau « ca praful de pușcă, la care numai o scânteie îi lipsea ca să ia foc ». « Pentrucă — după cum spune Sfânta Scriptură într'un loc — și pământul se cutremură când vrea să domnească sluga », celor 7 țărani închiși, procuratorul fiscal le ceru moartea fără cruțare. Țăranii, în schimb, se plâng de robia grea, la care sunt puși fără vină și resping acuzațiile: la Alba-Iulia au fost din hotărîrea satului; au făcut doar ce-au făcut și alții și n'au vorbit nici ei altceva, decât *ceea ce era în gura tuturora* [2]). Tabla îi condamnă: pe Bucur Ștefan, judele satului, și pe Luca Vasile la doi ani închisoare și câte 200 de bețe, aplicabile la răstimpuri, pe Monea Precup și Buta Costan la un an închisoare și 100 de bețe, iar pe Luca Pintea și Buzuc Vasile la câte 25 bețe, după care să fie eliberați, împreună cu Luca Pantilimon, pe chezășie. Cei patru dela început apelară la Tabla regească.

Capul acuzației era preotul unit al satului, Popa Vasile sau Popa Vasilică. Ca și în alte părți — spune acuzația — el, preotul, învrăjbise poporul; țăranii hotărîseră în fața bisericii și în casa lui, să meargă să se înscrie soldați; el și cu unul Andronic Todor, care fura vite din Moldova și le negustoreau apoi împreună, aduseseră, întorcându-se din Târgu-Mureș, dela târg, vestea despre răscoala din

---

[1]) *Ibid.*, 17 Dec. 1784 și 27 Ian. 1785. Și în *Bűnfenyítő iratok*, 1784, nr. 312.

[2]) ... « etiamsi quid fecerimus, vel dixerimus, ea sunt omnia talia quae in ore erant omni populo, feceruntque omnes et alii ». *Ibid.*, 27 Ian.

Zarand şi Hunedoara şi o răspândeau voioşi printre săteni; dela casa lui se trăseseră focuri de puşcă, în semn de ridicare; şi, pe deasupra, mai era şi desfrânat. Procuratorul fiscal, în şedinţa din 17 Decemvrie, ceru ca, fiind capul răzvrătirii, după legile patriei, « să fie dat morţii, fără milă ». Ţăranii ascultaţi însă, nu mărturisiră nimic împotriva lui, iar el se apără, prin procuratorul său, cu dârzenie: e numai un svon, nedovedit prin nimic, că preoţii lor ar fi pornit pe Români să se înscrie soldaţi; el, păstorul ei, totdeauna şi-a îndemnat turma, şi în biserică şi în afară de ea, să asculte de legi şi de domni; când veni vestea că e porunca Impăratului să se înscrie iobagii la miliţie, cum era să-i îndemne să nu meargă? — ar fi fost doar o răzvrătire împotriva Impăratului; că nu e vinovat, el dovedeşte cu mărturiile ţăranilor între cari a trăit, iar aceia cari îl învinuiesc, fără să-l fi auzit sau văzut, e limpede ca lumina zilei, că-l fac vinovat numai din ură, după cum tot din ură sunt aruncaţi în temniţă şi sufăr robie şi ceilalţi 7 ţărani din Pintic. « Aceasta e mai mult decât se cade —spune el prin procuratorul său—căci, chiar dacă pentru alţii am ajuns de ocară şi de ură veşnică, tot e mai scump sângele nostru decât al unui dobitoc necuvântător, fie el chiar sânge românesc, dar dacă e nevinovat şi acesta strigă la cer » [1]). Fu condamnat la un an închisoare şi se ceru episcopului unit să-l scoată pentru totdeauna din slujbă. Apelă şi el la Tabla regească.

Tabla regească însă îşi declină competenţa; în baza ordinelor mai noui procesele acestea trebuiau revizuite de Guvern sau de Impăratul [2]). Inaintate la 7 Martie Guvernului, acesta, în răspunsul său din 31 Martie, menţinu pedepsele lui Luca Vasile şi Bucur Ştefan, iar pe ale lui Monea Precup şi Buta Costan le reduse la 25 beţe, pe cari să le primească în târgul din Teaca. Cât privea pe Popa Vasile, decise, ca el să fie trecut mai întâiu la Blaj, unde să fie degradat şi apoi să fie redat justiţiei seculare [3]). Episcopul Bob în-

---

[1]) ... « sőt az eddigvalót is sokalják, mert ha másokért gyalázatban, örökös gyűlőlségben estünk is, de csakugyan drágább a mi vérünk mint egy oktalan állatnak vére, ámbár legyen olá vér, de ha ártatlan, az is az égre kiált ». *Ibidem*, 1 Februarie. Procesul se desbate în zilele de 17 Decemvrie 1784, 17 Ianuarie şi 1 Februarie 1785. Şi în *Bűnfenyítő iratok*, 1784, Nr. 311.

[2]) *Arh. jud. Turda*, 1785, Nr. 1402.

[3]) Ibidem, *Prot. politico-oecon.*, 1785, 18 Aprilie.

credință cu verificarea celor cuprinse în actele lui pe protopopii din Cătina și Târgu-Mureș, ceea ce nemulțumi comitatul; această verificare, de către niște inferiori, prejudiciind autoritatea celor cari cercetaseră cazul [1]). Provocat de Guvern, comitatul trebui să încredințeze totuși niște funcționari să le verifice. Dar procesul nu se termină în acest an. Guvernul, la 29 Noemvrie, cerea încă verificarea spuselor contelui Mihail Rhédei împotriva preotului din Pintic [2]).

* * *

In protocolul de judecăți al comitatului Cluj, prima sentință apare la 29 Noemvrie — cea amintită. Tabla continuă *(Tabula continua)* n'a avut până acum răgaz să judece, — spune ea — pentrucă toți erau cuprinși cu reprimarea răscoalei și: « *inter arma silent leges* ». Ședințele, cu reizbucnirea răscoalei, se întrerupseră din nou și se reluară apoi la 12 Ianuarie. Dar abia la 18 Ianuarie începu judecarea răsculaților. Până atunci comitatul eliberase pe mai mulți din cei dovediți nevinovați, provocat de ordinele amintite, sau aplicase o serie întreagă de pedepse mai mici, între 12—25 de bețe, celor socotiți mai puțin vinovați. Țăranii închiși sunt cercetați și mai târziu, după ce începură judecățile Tablei, în ședințele obișnuite, « economico-politice », ale comitatului, dar numai cei cu fapte mai mici; pedepsele nu trec peste 50 de bețe.

Pentru stabilirea vinovățiilor se făcură cercetări întinse, se ascultară cei prinși și se confruntară cu mărturiile altora. Ascultările se consemnară în procese-verbale cari, câteodată, se întind pe zeci de pagini [3]). Din ele se pot vedea vinovățiile dar, ceea ce e și mai important, se pot reconstitui cu lux de amănunte întâmplările. Devin, prin aceasta, prețioase izvoare istorice.

Cercetându-se astfel cei închiși, după prescripțiile legilor și instrucțiile comisiei regale, se văzu că cei mai mulți sunt nevinovați. Erau scoși dela închisoare după ce jurau: să fie cu credință față de Impărat și Țară, de dregători și domni, să-și împlinească datoriile

---

[1]) *Ibid.*, 22 Iulie.

[2]) *Ibid.*, 5 Decemvrie.

[3]) Vezi mai cu seamă pe cele de sub n-rii 654, 1060 și 1307, citate în partea I cap. 3 a lucrării.

iobăgeşti, să nu stea tovarăşi cu tulburătorii şi să dea de ştire îndată slujbaşilor, dacă oare cineva şi-ar pune în gând să se răscoale.

Cei cari, după faptele lor, cădeau în categoria a doua, erau condamnaţi la câte 8—90 de beţe şi despăgubiri, şi ameninţaţi cu moartea dacă se vor mai face vinovaţi vreodată de asemenea fapte. Pedepse considerate cele mai mici de legile timpului, dar nu era altceva de făcut; pornirile nobilimii erau îngrădite în categoriile stabilite de contele Jankovits.

Nu pedepsiră altfel nici pe Paven Onul şi Simion, din Munţii Giurcuţa, învinuiţi că au făcut hoţii şi înainte, că în timpul răscoalei au fost făcuţi căprari de Horia, cu porunca să ridice pe Românii de pe Someş şi că, întorcându-se dela Horia, au împărţit între ei şi alţi tovarăşi, bani şi alte lucruri de preţ, cari păreau să fie prădate. Procesul lor se întinse peste vreo 6—7 şedinţe. Sentinţa s'a tot amânat, până la 30 August, pentru a aduce dovezi noui împotriva lor şi, poate, şi cu gândul de a-i ţinea cât mai mult la închisoare. Totuşi nu-i putură clasa în categoria întâia şi-i condamnară: pe Onu la 60 beţe iar pe Simion la 90 de beţe [1]). Nesocotiră şi aşa prescripţiile, căci depăşiră limita de 60 de beţe, stabilită pentru categoria a doua.

Avram Vasile din Lupşa, care ajunsese cu oastea lui Cloşca până la Tibru, unde fusese de faţă şi la încheierea armistiţiului, neputându-se aduce vreo dovadă pozitivă pentru faptele lui, nici n'a fost pedepsit măcar. A fost eliberat [2]).

2. CONDAMNĂRI LA MOARTE

Pe cei cari erau susceptibili de a cădea, prin faptele lor, în categoria întâia, Tabla îi osândi pe toţi la moarte, alegându-le câte una, sau combinând mai multe, din gama întinsă de forme şi torturi ale decretului *Tripartitum*.

Le dăm numele şi în dreptul lor însemnăm şi faptele pe cari, după spusele martorilor şi protocoale, le-au făcut, sau erau acuzaţi că le-au făcut. Aceasta, şi pentru a se vedea ce fel de oameni erau şi

---

[1]) Arh. jud. Cluj, *Protocollum juridicum*, 1785.

[2]) *Ibid.*, 7 Februarie. Ascultarea lui în anexa 8.

cari au fost motivele condamnării lor, dar și pentru a întregi povestirea întâmplărilor din partea întâi a lucrării:

1. *Dumitru Petre* din *Feleac*, fusese condamnat în 1781, de magistratul orașului Cluj, pentru diferite furturi, la furci. Evadat din închisoare luă parte acum la răscoala Românilor. Prins din nou, în 26 Noemvrie, fu condamnat: ca unui hoț și prădător, să i-se frângă cu roata picioarele și pieptul, trupul tăiat în patru să i-se pună pe roată, iar capul să-i fie înfipt în țeapă. Ca o înăsprire a pedepsei, Tabla hotărî ca execuția să se facă chiar a doua zi [1]).

2. *Tolan Maftei* din *Buru*, soldat concediat pentru invaliditate, era printre prădătorii curților și bisericii reformate din Sângeorzul-Trăscăului, umbla înarmat prin Trăscău și — după cum am văzut — se dădea drept căprar. « Nici înainte nu era el om de omenie și făcea hoții ».

3. Feciorul *Mule (Mulă?) Todor*, morarul din *Vale* al lui Iosif Torotzkai, prădase în curtea grofească din Sângeorz, a spart acolo o ladă și a luat o cutiuță cu nasturi și inele de aramă, cari erau ale bucătarului și 6 mariași. La casa mamei sale s'au mai găsit și 16 piei de miel și mai multă cânepă. Pe un Ungur îl speria că are să-l tragă în țeapă dacă a ascuns lucruri de-ale grofului și nu le dă.

4. *Merie* (Mărie?) *Nicula* din *Măgura*, încă cu trei zile înainte de sosirea răsculaților spunea în Sângeorz că a fost și el la prădarea Abrudului și Câmpenilor, iar după ce-au sosit tâlharii s'a amestecat printre ei și a fost văzut mânând spre casă doi pui de bivol. Nu prea sta pe acasă, hoinărea în multe părți și mai înainte.

5. Țiganul *Dondoș Nicula* și feciorul său,

6. *Dondoș Petru* din *Sângeorzul-Trăscăului*, căraseră toată noaptea, împreună cu nevestele lor, tot ce le căzuse în mână. Acasă la ei s'au găsit, ascunse pe sub pat și în pod, vreo 12 ferdele (mierțe) de grâu, fiare, haine, rochii și altele.

Toți cinci fură condamnați, ca « hoți vădiți și prădători », la furci [2]).

7. *Rátz Mihai*, din *Sângeorzul-Trăscaului*, deși « *ut hungarae gentis esset excusarique videatur* » n'a fost mai bun decât ceilalți.

[1]) Arh. jud. Cluj, *Protocollum juridicum*, 1785, 29 Noemvrie (1784).

[2]) *Ibid.*, 17 Febr. Procesul lor, cu ascultările de martori, în Arh. jud. Turda, *Bűnfenyítő Perek*, 1785, dosar 1184.

Prădase şi el peste tot locul împreună cu nevastă-sa; spărsese o bute cu securea şi cărase vin, bucate şi alte lucruri. Impreună cu popa din Lunca, pe un Ungur îl făcuseră să jure că n'a ascuns lucruri de-ale grofului, îi puseseră apoi capul pe prag şi-l ameninţaseră cu moartea, dacă nu le spune unde e dregătorul. Pentrucă mai prădase şi în biserica reformată şi în casa parohială, fu condamnat la moarte pentru sacrilegiu, cu agravarea, să i se taie mai întâiu mâna dreaptă şi apoi capul, care să fie expus în locul fărădelegii, spre groaza altora [1]).

8. *Popuţa* zis *Cătana Gheorghe*, haiducul (om înarmat al curţii) contelui Torotzkai, din *Vale*, ca un aţâţător şi amăgitor pe faţă al mulţimii şi ca unul din aceia, cărora se datoreşte prădarea Sângeorzului şi Trăscăului, să fie tras în ţeapă [2]).

9. *Popa Onul* (Vonul) din *Bedeleu*, prădase în curtea văduvei lui Francisc Torotzkai, cărase cu sacul bucate de acolo şi din casa deregătorului şi « cerea furios » dela o Unguroaică sac să care şi din ale preotului Farczádi. După Ungurul Mos Mihail — spune acesta — alerga să-l omoare. Pentru aceste fapte şi pentrucă a mers şi el împreună cu ceilalţi asupra bisericii reformate, — deşi se apără că el a plecat de acasă numai de teama pedepselor şi pornit de judele cel vechiu, Domşa Toma, care a ridicat chiar bâta asupra lui — fu judecat, să fie tras în ţeapă [3]).

10. *Nicula Gheorghe* cel tânăr din *Vale*, zis şi *Kerekes*, din pricina meşteşugului său de rotar: pentrucă umblase cu securea şi prădase prin curtea văduvei lui Francisc Torotzkai, la 22 Februarie fusese judecat la 60 de beţe şi punere în libertate, după ce va face jurământ de credinţă. Dovedindu-se mai pe urmă, că şi el a fost « corifeu » şi că era împreună cu Plitan Nicula, care a condus pe prădători asupra bisericii reformate, de unde aceia au luat vase sfinte, o sumă însemnată de bani de ai bisericii şi alte lucruri preţioase, i se schimbă pedeapsa şi fu condamnat, ca un pângăritor al celor sfinte, să fie tras în ţeapă [4]).

---

[1]) Arh. jud. Cluj, *Prot. juridicum*, 1785, 21 Aprilie. Pentru completarea datelor întrebuinţăm aproape la toţi şi ascultările martorilor din pachetul *Bünfenyítő Perek*, în deosebi dosarele 654, 1060 şi 1307.

[2]) *Ibidem*. Vezi rolul lui în cap. 3 din partea I.

[3]) *Ibid.*

[4]) *Ibid.*, 27 Apr. şi *Bűnf. Perek*, Nr. 1300.

11. *Plitan Nicula* din *Bedeleu*, a fost — afirmă sentința — unul din aceia, cărora se datorește prădarea bisericii și parohiei reformate. Prădătorii curții erau să plece, dar el i-a chemat înapoi, s'a pus în fruntea lor și i-a ațâțat să meargă asupra parohiei și « bisericii grofului », căci și acelea sunt domnești și el știe, că acolo sunt ascunși bani și alte scumpeturi. El a fost cel dintâiu care a tras cu securea în poarta bisericii și tot el, împreună cu un soldat în concediu din Poșaga, a mers mai întâiu și asupra casei parohiale. Fu condamnat, să fie frânt cu roata pe locul fărădelegilor sale, frângându-i mai întâiu, cu patru lovituri, picioarele și-apoi « ștergându-l dintre cei buni » cu o a cincea lovitură în piept [1]).

12. *Csonka Rátz Ion*, Ungur din *Trăscău*, era în mijlocul prădătorilor bisericii și casei parohiale; din banii împărțiți, cu Deac Lupul și cu alții, se alesese cu *5 cruceri de aramă* (!). Unui Ungur care îi zise, că au venit să le dărîme biserica numai fiindcă sunt puțini, îi răspunse că: « așa a poruncit Impăratul să stricăm toate bisericile calvine ». Iar tovarășul său,

13. *Deac Lupul*, diacul din *Bedeleu*, era și el printre cei mai mari ațâțători. El era acela care se urcase, beat, să bată șindrila de pe coperișul casei grofești și voise apoi să-i pună foc. In biserică el răsturnă mai întâiu băncile și amvonul. In casa preotului îndemna pe toată lumea să spargă și luă, dintr'o ladă, o rochie și o năframă de mătasă, lăudându-se că, cu cele 26 cătane ale lui, va face lucruri și mai mari. Fără vorbele lui de ațâțare mulțimea n'ar fi avut atâta îndrăzneală. Tot el purta semnul (cruce sau steag?) în fruntea tâlharilor, cari mergeau asupra bisericii Franciscanilor [2]).

Fură condamnați amândoi, ca prădători, ațâțători, corifei și mai ales pentru sacrilegiu vădit, să fie frânți cu roata, în locul fărădelegilor, ca să slujească de pildă și altora [3]).

14. *Bunea Pascul* din *Sălciua-de-Sus*, bucătarul lui Iosif Torotzkai, când a auzit că vin tâlharii, a sărit în sus și a început să joace de bucurie, le-a ieșit în cale, i-a condus peste tot locul prin curțile domnești și a prădat împreună cu ei. A prădat și în biserica romano-catolică, la mănăstirea călugărilor franciscani, în cripta lor și

---

[1]) *Ibid.*, 6 Mai și *Bűnf. Perek*, Nr. 1307.

[2]) ... « et signa praetulisse ». *Prot. jurid.*, 1785, p. 162.

[3]) *Ibid.*, 17 Iunie și *Bűnf. Perek*, Nr. 1060.

în locuința abatelui. Ca un conducător al tâlharilor și pângăritor al celor sfinte, să fie tras în țeapă [1]).

15. Țiganul *Dondoş Toma Păcurar* din *Sălciua-de-Sus*, prins în iarnă, fugise din temnița din Turda și abia la 17 Mai căzu din nou în mâinile stăpânirii. In timpul răscoalei fusese dus de acasă, în Munți, de unde, întorcându-se îmbrăcat husar, în cisme, pantaloni vineți și chivără roșie, se plimba prin sat, se arăta la toată lumea « fără nicio rușine » și se lăuda că hainele le-a luat dela un Neamț (soldat) pe care el, cu mâna lui, l-a omorît la Cricău și că la Ponor el, și cu alții, pe toți husarii i-au omorît. După spusele lui vagi, relatate de martori, acuzația crezu dovedit, că a prădat în Cetea și Cricău și că a fost părtaș la ciocnirea țăranilor cu un grup de soldați *(cum manipulo militum)* din regimentul Leopold de Etruria, în Ponor. Ba îl mai bănuia că nu ar fi fost străin nici de uciderea soției lui Szotyori din Cetea și a domnului provizor din Cricău, căci arăta anumite lucruri cari ar fi fost ale lor. Ca vădit complice al răsculaților, prădător și ucigaș, fu osândit și el să fie tras în țeapă, în locul său de naștere, ca să le fie de pildă și altora [2]).

Comitatul Alba condamnase la moarte și el pe doi din cei prinși la Trăscău și anume pe:

16. *Simion Frenț* din *Vale*, neunit, de 35 de ani. Acesta prădase, mai ales în Sângeorzul-Trăscăului, bunurile magnaților și nobililor unguri și fusese printre cei mai înfocați ațâțători. Pe unul dintre martori îl încredința că « acum s'a isprăvit cu toți, domnii nu mai poruncesc » [3]). Deși se apărase că tot ce a făcut, a făcut numai silit de amenințările răsculaților și înșelat de porunca Impăratului, adusă de Horia, a fost condamnat, în baza *Decr. Tripartitum*, Part. 1, Tit. 15, ca un conducător al prădătorilor și corifeu, să i-se taie capul și, spre înspăimântarea altora, să se înfigă în țeapă, iar trupul să-i fie pus pe roată.

17. *Jon Járai* cel tânăr, Ungur reformat, de 25 de ani, lăcătuș al contelui Sigismund Torotzkai, din *Sângeorzul-Trăscăului*, pră-

---

[1]) *Prot. jurid.*, 26 Iunie şi *Bánf. Perek*, dosar 1303.

[2]) *Prot. jurid.*, 15 Nov. şi *Bánf. Perek*, 1036.

[3]) ... « finis iam est omnium, iam domini terrestres non mandant ». Sentința com. Alba din 17 Febr. 1785, extrasă în Mike, *Az Oláhokról*, pp. 249-51. Şi la Densuşianu, p. 483.

dase, împreună cu Românii, averile și curțile Ungurilor și pângărise bisericile. La curte a fost văzut îmbrăcat în țundră și spărgând cu securea: zicea că « el pentru nimeni nu mai sufere, căci a luat destule muchii de secure și bătăi până acum ». In casa parohială prădase împreună cu tatăl său, Mihail, și căuta peste tot locul pe preotul reformat, Farczádi Nagy Gabriel, să-l dea pe mâna Românilor, căci — spunea — așa s'a legat față de ei. Când careva îi aduse aminte, că și el e calvin ca și preotul, strigă că: el acum nu mai e nici calvin, nici papistaș, nici unitar, ci « curuț » (cruciat). Ajuns cu turma prădătorilor la mănăstirea Franciscanilor, trânti cu piciorul ușa abatelui și intră cu pipa în gură, spunând că el are sub poruncă trei companii. Doi Unguri îl și loviră pentru nerușinarea lui și-l scoaseră din casă. Ca unui « *ductor praedonum ac consequenter coriphaeus* » să i-se taie capul care, spre spaima altora, să se înfigă în țeapă, iar corpul să-i fie pus pe roată [1]).

Din comitatul Cluj fură astfel condamnați la moarte 17 inși, dintre cari 4 la frângerea cu roata, 5 la furci, 5 la tragerea în țeapă și 3 la tăierea capului. Printre ei erau 3 Unguri și 3 Țigani. Motivul principal al condamnării, la cei mai mulți, e pângărirea bisericilor. Aproape tuturora li se atribue apoi rol de conducători, ceea ce era, evident, o exagerare, — mai ales că faptele lor sunt, adesea, numai presupuse.

Câțiva muriseră la închisoare, înainte de a fi judecați. De sigur din cauza răului tratament, bătăilor sau rănilor. Pedepsele mici, la care o reduceau instrucțiile, nobilimea le putea adăugi în felul acesta. La data de 18 Aprilie, când începu judecata celor prinși în 18 Noemvrie, procesul-verbal notează: « în afară de cei morți la închisoare în acest răstimp » [2]). Intr'adevăr, din sentința pronunțată la 21 Aprilie lipsesc trei inși: Popuța Ion din Bedeleu, Plașca (Pașca?) Petru din Vale și Crișan, zis Trinar Nicula, din Sălciua. Vor mai fi murit și alții, din cei cari nu au trecute sentințe în protocol.

Sentințele acestea de moarte fură însă toate revizuite. La 10 Mai, Guvernul ordonă comitatului să transpună actele condamnaților la

---

[1]) Extras din *Protocollum Causarum* al comitatului Alba. Mike, *Az Oláhokról*, pp. 209-13. Cf. și ascultările de martori citate mai sus.

[2]) ... « in levata specificatis in carceribus emortuis (!) praesenti ex processu exmissis ». Arh. jud. Cluj, *Prot. Juridicum*, 1785, p. 70.

moarte comisarului regesc, Mihail Brukenthal [1]), iar la 19 August îi ceru să prezinte, aceluiaş, toate sentinţele pronunţate asupra răsculaţilor, pentru revizuire [2]). Pedepsele lui Tolan Maftei, Mulă Todor, Mărie Nicula, Dondoş Nicula şi Dondoş Petru fură schimbate astfel la 60 de beţe, iar ale lui Rátz Mihai, Cătana Gheorghe, Popa Onul şi Nicula Gheorghe la câte doi şi trei ani închisoare [3]).

Comisarul regal mai comunică, la 10 Septemvrie, schimbarea sentinţei lui Duma (Bunea) Pascul la 3 ani închisoare şi lucrări publice [4]). Tot numai la atât rămaseră condamnaţi şi Deac Lupul şi Plitan Nicula, iar pedeapsa lui Ion Csonka Rátz fu redusă la 60 de beţe [5]).

Sentinţele celor condamnaţi de comitatul Alba au fost revizuite numai în August, după ce vreo 5 inşi muriseră, iar ceilalţi reuşiseră să evadeze din închisoarea Albei-Iulii. După ce li se făgădui schimbarea pedepsei, reveniră de bună voie, sentinţele se revizuiră, şi rămaseră condamnaţi la câte 3 ani închisoare [6]). In lista evadaţilor figurează şi numele celor doi din comitatul Cluj [7]).

Sentinţa Ţiganului Dondoş Petru (Toma) fu înaintată abia în 13 Ianuarie 1786. Comisarul guvernului comunică, la 27 Ianuarie, că şi acestuia i s'a redus pedeapsa la 3 ani închisoare şi întrebă dacă mai sunt procese de ale răsculaţilor nejudecate? Comitatul răspunse negativ.

N'au putut fi executate deci niciuna din sentinţe, după dorinţa comitatului, decât doar cea dintâiu; dar aceea pe când era în funcţiune încă dreptul statarial.

3. ECOURI TÂRZII

Procesul mişcării nu se încheie nici aici, căci, la sfârşitul anului 1785, se luă o nouă hotărîre cu privire la răsculaţi: cei cari au comis acte de violenţă şi sunt cunoscuţi ca primejdioşi, să fie mutaţi în Banat,

[1]) Arh. jud. Cluj, *Prot. politicum*, 1785, p. 214.

[2]) *Ibid.*, p. 333.

[3]) Densuşianu, *o. c.*, p. 488. Aici sunt trecute numele celor osândiţi la moarte de comitatul Cluj, dar numai cele dela nr. 2-10. Densuşianu a utilizat, se vede, vreun raport din Mai 1785. Popa Onul din Bedeleŭ nu era preot, cum afirmă Densuşianu; condamnaţii erau toţi iobagi.

[4]) Arh. jud. Cluj, *Prot. jurid.*, 1785, p. 233.

[5]) *Ibid.*, p. 259.

[6]) Densuşianu, *o. c.*, pp. 486-87.

[7]) Cf. *Arh. oraşului Cluj* (Arhivele Statului), 1785, Nr. 123.

pe teritoriul regimentului de graniță româno-iliric. In iarna anului 1786, ajunseră astfel în Banat vreo 160 de familii din satele răsculate. Numele celor din comitatul Cluj nu sunt trecute în protocoale. Se știe numai, că au trebuit să se adune în Sângeorzul-Trăscăului și că, printre ei se aflau și căprarii Lupu și Ursu Rancea din Brăzești și Ungurul Ion Járai din Sângeorz [1]). Pentru acesta din urmă comisarul, Mihail Brukenthal, făcuse propunere deosebită Guvernului [2]).

Era mare teama printre țărani că, rând pe rând, toți vor fi mutați în Banat, încât Guvernul, la începutul lui Martie, simți nevoia să desmintă svonul printr'un decret special [3]).

Printre primele urmări ale răscoalei, în folosul țăranilor, trebue să numărăm mai ales trei:

1. Conscripția urbarială din cursul anului 1785, prin care se stabileau din nou, în scris, drepturile și îndatoririle iobagilor față de domni;

2. Controlul mai de-aproape al abuzurilor nobilimii. Comitatele trebuiau să înainteze, de pildă, trimestrial rapoarte despre procesele intentate de iobagi stăpânilor lor, pentru silnicie [4]);

3. Desființarea servituții personale și dreptul iobagilor de a se muta dintr'un loc în altul, cuprinse în decretul din 22 August 1785, al împăratului Iosif.

Acest decret, publicat pe sate în românește, și mai ales dreptul de liberă mutare, cuprins în el, produse o vie agitație printre țărani, cari, nu numai că pornesc în căutarea unor condiții mai bune de trai, dar încep să nu-și mai recunoască îndatoririle iobăgești și îndrăsnesc să se pună împotriva stăpânilor, pe cari și așa îi vor părăsi.

Citām un caz și din această regiune:

La 13 Octomvrie baronul Alecsandru Huszár și contele Mihail Teleki se plâng comitatului Turda că, după publicarea patentelor de liberă migrațiune, mulți iobagi, împotriva preamilostivei intențiuni a Impăratului și sensului adevărat al acestor patente, folosesc prilejul să le întoarcă pe înțelesul lor: în multe locuri nu-și mai fac slujbele iobăgești și se ridică împotriva domnilor. Aducând drept

---

[1]) Densușianu, *o. c.*, p. 504.

[2]) Același, în *An. Ac. Rom.* Seria II, Tom. II, Secția I, 1881, p. 148.

[3]) Arh. jud. Cluj, *Prot. polit.*, 1786, 20 Martie.

[4]) Arh. jud. Turda, *Prot. politico-oecon.*, 1785, 16 August.

pildă satul Dedrad, unde numiţii erau proprietari, cer ca iobagii să fie aduşi la ascultare [1]).

Comitatul la aceasta notează, că astfel de plângeri au mai venit şi din alte părţi; perceptorii regeşti se plâng şi ei, că mutarea liberă, fără restricţiuni, le face tot felul de încurcături, mai ales la strângerea restanţelor; tot astfel, stăpânii pământului cu greu i-ar mai putea obliga pe iobagi să-şi plătească datoriile, după ce au trecut sub altă jurisdicţie. Ceru, prin urmare, Guvernului, să roage pe Impăratul ca, dacă nu va putea schimba această hotărîre a sa, cel puţin să se 'ndure, să pună un termen pentru mutare. Iar până atunci ceru căpitanului Bek să pacifice satul Dedrad, precum şi satele Ideciul-de-Sus, Ulieş şi pe altele care ar face la fel [2]).

Baronul Ioan Bornemissa se plângea şi el, la 6 Octomvrie, comitatului Turda, că iobagii din domeniul Gurghiului şi mai ales iobagii săi *saşi* din Petelea (azi jud. Mureş), « mirosind ceva veşti noui » nu vreau să-şi mai facă slujbele iobăgeşti [3]).

La 17 Octomvrie, comitatul Turda raporta din nou, că plebea valahă abuzează de dreptul ei, dacă mutarea nu se restrânge la ziua de Sf. Gheorghe [4]).

Guvernul însuşi luase, de mai înainte, dispoziţii complimentare, reglementând formele de mutare, îndatoririle iobagilor şi lichidarea averii lor. Iar la începutul lui Noemvrie, ca răspuns la plângerile comitatului, comunică modalităţile de a readuce pe iobagi la linişte şi la slujbele lor, încunoştinţându-l totodată că, pentru atingerea scopului, a luat şi Prefectura Armelor dispoziţii militare [5]).

Completăm aceste date oficiale, extrăgând din scrisorile lui Gyöngyösi, care, chiar exagerate fiind, caracterizează situaţia: « Urmarea desfiinţării iobăgiei e — scrie acesta la 24 Octomvrie — că, pe multe locuri, iobagii nu mai vreau să facă niciun fel de slujbă. Vorbesc deschis că ei nu se mulţumesc nici cu atât, ci vreau *pământ fără slujbe*. Acum de curând, în Bonţida, nici iobagii unguri n'au

---

[1]) Impotriva acestora şi înainte de răscoală se ridicaseră plângeri că nu-şi fac robotele iobăgeşti. Arh. jud. Turda, *Prot. polit.*, 1784.

[2]) Arh. jud. Turda, *Prot. politico-oeconomicum*, 1785, 13 Octomvrie.

[3]) *Arh. jud. Turda*, 1785, Nr. 1824.

[4]) Arh. jud. Turda, *Prot. politico-oecon.*, 1785, 17 Octomvrie.

[5]) *Ibid.*, 10 Noemvrie.

vrut să slujească. Românii dela munte nici nu fac altceva decât se îndeamnă, se pregătesc » [1]). Tot aşa scrie şi la 23 Noemvrie: « Iobagii, în aşteptarea regulării urbariale, nu-şi mai fac slujbele după obiceiul vechiu, cum s'a hotărît prin decrete, ci, simplu de tot, nu mai fac de loc. Pe unele locuri, unde dregătorii au fost mai curajoşi şi au mai avut şi sprijinul ofiţerilor, prostimea a fost adusă la ordine cu puterea. In satul Dedrad Tabla a trimis pe subprefect, cu care s'a dus şi comandantul cu 12 soldaţi şi i-au strâmtorat pe iobagi tocmai când ieşiau dela biserică. Dar nu s'au îndoit uşor, au îndrăsnit să se împotrivească şi numai după ce s'au tras focuri de armă, au dat prinşi pe corifei. Procedeul, ce-i drept, a fost aprobat de Guvern, dar au fost făcuţi atenţi, (de acum încolo) să facă totul numai cu vorbe bune, ca să nu întărîte prostimea. Căpitanul, în schimb, a primit ordin sever dela Comanda militară, ca în acest fel să nu mai procedeze, altă dată să nu mai meargă decât cu unul sau doi soldaţi şi să-i mustre cu vorbe bune » [2]).

Ca un ecou întârziat al mişcării, mai înregistrăm agitaţia pe care o făcu grănicerul român, unit, *Haşa Dumitru* din *Monor*, prin satele comitatului Turda, pe la începutul lui Iunie 1785. Acesta — după cum mărturisi ţăranul liber, Ardelean Gavrilă din Ocniţa, care-l găzduise — după ce cină, ceru să vină trei juraţi mai deştepţi, cu cari să vorbească. Sosind juraţii, îi întrebă dacă sunt moşii domneşti (alodii) în sat şi câte sunt? Ei răspunseră că da şi că satul e împărţit în trei moşii. Ii întrebă atunci, ei cu cine ţin, cu Impăratul sau cu domnii? Juraţii, neştiind cu ce gânduri vine, îi răspunseră într'o doară, că ei ţin cu « cine le ţine chica ». Le dete sfatul apoi ca Românii, până la Sângeorz, să facă slujbe când le cer domnii şi să-şi plătească toate datoriile, căci nu peste mult vor veni dregători împărăteşti să-i ia în seamă şi vor scăpa atunci de slujbele domneşti. Lucru, pe care — zicea el — l-a spus, înainte de a veni în Ocniţa, şi celor din Ieciu (Brâncoveneşti), Felfalău (Suseni), Reghinul-Unguresc, Breţcu (Breaza), Filpiş şi Hărăstaş (Frunzeni), iar de aici vrea să-l ducă în Ida (Iuda). In cealaltă zi, Duminecă, adună din nou pe juzii satului, pe juzii domneşti şi pe mai mulţi săteni şi le spuse şi

[1]) Rev. *Hazánk*, VII (1887), p. 267.

[2]) *Ibid.*, p. 269.

lor tot aşa, mai zicând că pământurile domneşti nu peste mult vor fi ale bisericii, iar ei nu vor mai fi iobagi şi nici nu vor mai sluji la domni. Merse apoi cu ei din casă în casă până ajunseră la crâşmă, unde se puseră pe băut împreună [1]). Pe grănicer pretorul aici îl prinse şi comitatul, după ce îl ascultă, îl dete pe mâna colonelului Leonardo [2]).

Cazul ajunse şi la urechile Guvernului, care ceru dela comitat ascultarea lui [3]) şi dispuse, pe urmă, ca ţăranul Ardelean Pavel (Gavrilă), care-l primise în casa lui, să fie pedepsit cu 8 zile închisoare şi 12 beţe, iar cei cari l-au însoţit în cutreerarea satului, cu câte 8 zile de arest [4]).

Dar apoi lucrurile, încetul cu încetul, se calmează. Ecourile răscoalei se sting şi ele în actele oficiale. Gânduri de a lega firul rupt al mişcării, în aceste părţi, nu se mai înregistrează.

Pe măsură ce se pierde răsunetul ei, în schimb, reapar plângerile iobagilor împotriva abuzurilor feudale şi ale domnilor împotriva iobagilor, cari nu răspund, după dorinţă, îndatoririlor urbariale.— Chiar cu mai mare freventă decât înainte, căci iobagilor, după răscoală, li se deschise mai larg drumul să-şi apere drepturile, iar nobilii, ca răspuns, nu pierdeau niciun prilej să-şi afirme puterea. Reapar, cu ele deodată, şi hărţuelile dintre Uniţi şi Neuniţi, cari stagnaseră un moment, copleşite de importanţa evenimentului.

Ecoul răscoalei se stinse în actele oficiale. Nu voia să se stingă însă nici în amintirea nobililor şi nici a ţăranilor. Printre nobili teama de o nouă răscoală se trezea la cel mai mic sgomot, iar gândul ţăranilor, de a porni din nou la luptă, se rotea, ca un răsunet familiar acum, oridecâteori simţeau că povara vieţii lor creşte. Horia, drept simbol al răzvrătirii lor, intrase în legendă. Deşi-l văzuseră frânt cu roata şi împărţit în patru, nu le venea să-şi creadă ochilor: moartea lui trebue să fi fost o înşelăciune; nu el era acela; uşurările lor vin dela Viena, pentrucă « Horia e acolo în mare cinste, şi el le face pe toate » [5]).

---

[1]) Arh. jud. Turda, *Prot. judiciale*, 1785, 21 Iunie.

[2]) *Ibid.*, *Prot. polit.-oecon.*, 1785, 8 Iunie.

[3]) *Ibid.*, 14 Iul.

[4]) *Ibid.*, 22 Aug.

[5]) « Azt tudják, sőt erősítik, hogy Hóra ma is Bécsben van nagy méltóságban és ezeket ő viszi véghez»... Scrisoarea preotului Gyöngyösi, dată din Turda, 24 Octomvrie 1785. Rev. *Hazánk*, VII (1887), p. 267.

Urmări neplăcute avu răscoala, mai ales, pentru contele Csáky, cel care-și pusese tot sufletul și chiar averea la contribuție, în ridicarea nobilimii împotriva țăranilor. Drept răsplată își pierdu funcția de comite suprem [1]). Ceea ce îl răni adânc, căci, în ședința dela 18 Februarie 1791 a Dietei ardelene, îl găsim înaintând o cerere în care, amintind Stărilor serviciile și cheltuelile făcute de el în timpul răscoalei lui Horia, le cerea un act de recunoaștere, pentru ca faptele lui să nu fie răstălmăcite sau uitate, iar urmașilor să le poată lăsa o dovadă în scris și o pildă de urmat. Dieta hotărî să i se dea această dovadă sub semnătura Stărilor și cu pecețile celor trei națiuni [2]).

---

[1]) Densușianu, *o. c.*, p. 494.

[2]) *Az erdélyi három nemzetekből álló Rendeknek... jegyzőkönyve*, Cluj 1791, pp. 193-94.

ANEXE

1.

Beica-de-Jos, 1 Iulie 1784

Pretorul Gheorghe Josa motivează comitatului Turda întârzierea clădirii casei de încartiruire cu mulțimea sarcinilor iobăgești.

Méltoságos Gróf Camerarius és Fő Ispány Úr, Tekéntetes Nemes Continua Tábla,

Méltóztatott Gratiosus Patronusom, Jó Uraim!

In anexis két leveleit küldöm ezennel az oberster úrnak; nem tudom mit ír benne, de ha a quártélyháznak és istállóknak késedelmes épületéjért panaszol, legkisebbet se méltoztassék a Tekintetes Nemes Tábla megindulni rajta, mert mindazon épületek készüldegélnek, de a Méltóságos Obester úr igen sokat békételenkedik, hogy mindazok egy summába meg nem készülhetnek, holott a szegény contribuens népet egyszersmind kifosztanom minden erejiből nem lehet, mert most egyszersmind azon nagy szörnyű quártélyházat, istállókat a szegény nép ingyen építi, naturalékat is hordja, adja, contributio szerzése után fut, fárad, földesurát is szolgálja, magának is élni, dolgozni kell, csak az híja hát, hogy öszverontsam, pusztítsam őket, ha mindeneket egyszersmind egész erővel kezdek vélek véghez vitetni; hát még a sok forspont adás, tonnák alá s felhordását. Annyi itten a népnek nyomorúsága, hogy azt nem lehet ügyibe elé is mondani. Kérem alázatosan a Tekintetes Nemes Táblát, méltóztassanak oly kéréssel válaszolni az Oberster úrnak, hogy mindenek megépülnek, de az említett nép nyomorúságai miatt (a ki maga száraz máléja mellett dolgainkra, építésekre, vecturákra, napszámosságokra ingyen hajtatik) nem érkezhetik oly koránt (?) egyszersmind mindenfelére.

Alázatos tisztelettel maradván Nagyságodnak és a Tekintetes Nemes Táblának

M. Bölkény, 1 Jul. 1784.

alázatos szolgája
Jósa György m. p.

Arhiva județului Turda, 1784 nr. 444.

Notă: Pentru controlul textelor ungurești, sub raport ortografic, mulțumesc d-lui Atila Szabó, profesor de limba maghiară.

Traducere: Alăturat înaintez două scrisori ale domnului colonel; nu știu ce scrie în ele, dar dacă se plânge de întârzierea cu clădirea grajdurilor și a casei de încartiruire, rog On. Tablă să nu fie mișcată câtuși de puțin, căci toate acele clădiri rând pe rând se ridică, dar domnul colonel prea n'are liniște că nu se isprăvesc toate deodată, când poporul birnic nici eu nu pot să-l storc dintr'odată de toate puterile lui, căci doar sărmanul norod și acum clădește pe nimic și acea grozavă casă de încartiruire și grajdurile, și, în acelaș timp, bucate dă, cară, pentru agonisirea banilor de dare aleargă, trudește, slujește și pe stăpânul pământului, trebuie să trăiască și să lucreze și pentru el; atât mai lipsește doar să-l sfarm, să-l pustiesc, dacă-l pun, din răsputeri, să le facă toate deodată. Dar apoi forșponturile cele multe, căratul buților în sus și în jos? Sunt așa de multe aici năpăstuirile mulțimii, că nu se poate spune. Rog cu supunere Onorata și Nobila Tablă să binevoiască a răspunde domnului colonel, că toate se vor face, dar, din pricina lipsurilor lui, poporul acesta (care numai cu mălaiul lui gol e mânat la toate muncile noastre: clădiri, cărăușii, robote), nu poate nici el să se împartă, așa deodată, în toate părțile. Rămânând cu...

2.

Preotul ortodox Popa Stan (Stanciul) din Ferihaz (Albești, jud. Târnava-Mare) face dovada despre chipul în care l-au silit sătenii să meargă cu ei la Alba-Iulia pentru arme.

1. 1784 luna lui Avugustŭ zile 9.

Veni[n]d săteni[i] dela Ferihazu la mine zicându că au venit unu omu dela Belgradu de le[-a]u spusŭ că-i poruncă împărăte[a]scă de scris pe iobajii la cătane să le dea arme și să scape de [i]obăjie și au zisŭ omul acela că așa-i porunca ca să me[a]rgă săteni[i] cu pop împreună că almintrelea nu va fi nimica ci veți rămânea tot [i]obaji în ve[a]cu iară de nu va merje popa cu săteni[i] la Belgradu să vă scrieți să-l lepădați afară din sat că el popă mai mul[t] nu va fi în țara împăratului că-i por[u]nca înălțatului împăratŭ așa fiind săteni[i] la plugurile la domuni în labu dengă drumu au îndemunatu și pen satu venindu și penŭ satu omul acela vestindu oamenilor și s'au dusŭ înŭ Șordu [1]) la on domnŭ zicându către săteni că el este cătană.

2. Și venindu îndărăptu dela Șardu iară pen satu îndemnându oameni[i] ca să me[a]rgă cu el atunce minteni grăindu și cu birău satului înŭ uliță că el le va sta întru ajutoriu la toate la Belgradu și

[1]) Șard.

va merje cu dânș[i]i unde trebuie că el ști toate numai să veniți cu mine acuma pănă să oprește și de nu va merje popa minteni să-l scoateți afară din satu așa întărâtându satu asupra mea.

3. Venindu eu din câmpu me[-a]u ți[nu]tu cale[a] biraolŭ satului spuindu-mi toate cele din su[s] numite. Eu le-[a]mu răspunsu eu nu șt[i]u nimica de acele că eu nu am niceo poruncă de nicăirea darŭ vașŭ zice să le lăsați toate că ce va vrea împăratul va da și vooă și la alții și ce va fi țării împăratulu[i] va fi și vooă ci le lăsați toate că nu va fi ni⌈mi⌉ca de acele vorbe.

4. Adunându-să satu într'o sară s'au sfătuitŭ cu toți[i] și iară au venit asupra mea numai să mergŭ cu dânș[i]i că ami[n]trilea nu va fi ca să nu merji cu noi, că noi te ținemu pe dumuneata cu sărăciia noastră de-ți plătimu casă și grajdu și demu di[n] iarbă și din toate ce avemu ca să poți trăi acumu și dumuneata caută să merji cu noi au dacă nu-i merje noi și di[n] casă afară te[-o]mu scoate satu numai cată să merji cu noi acuma precumu ne-au spusŭ căta[na] aceia de pute scăpa de [i]obăjie că mai bine vom sluji pre împăratul decâtŭ pe domunu că noi nu mai putem birui cu slujbele și cu mânăturile domunilor, și cu bătăile deregătorilor și ale prefătușului care ne batŭ în toa[te] zile[le] că au bătut pe Ion Cătana și pe Ionŭ Cânde acei doi din băta[ie] s'au murit de le[-a]u rămas copii[i] săraci și pe noi pe mu[l]ți ne-au bătut de ne-au schilăvit, ci de va mai șăde prefătușu aice să-l ție dumnezeu ne-a mai omorî cu bătaia dumunealui de nu ș'o face milă împăratul și guberniia au să ne de arme să fimu cătane au să-l ia depe capetele noastre că de nu caută să bu[i]dulu[i]mu la alte țări să ne prăpădimu depe locurile aceste.

5. Iară adunându-să satu iară au mânat după mine de m'au chemat în uliță la dânși[i] iară silindu-mă numai caută să merji cu săteni[i] eu amu zisŭ că eu mai bucuros așŭ merje tocŭma la împăratul daca așŭ ști că-i poruncă împărăte[a]scă și iară le[-a]mu zisŭ o[a]meni buni ascultați-mă pe mine lăsați aceste știți cumu-i răgula cătanelor, cândŭ le vine porunca ele cată să me[a]rgă la o[a]ste și vorŭ rămâne muerile și copi[ii] plângându și iară nu va fi bine de dumneavoastră săteni[i] iară au răspunsu că astăzi de ne-[a]r duce numai să ne de arme și să scăpămu de [i]obăjie să știm că să slujim pre împăratul și așa silindu-mă nu am știut ce să mai facu.

6. Și iară amu zisŭ oameni buni ascultați-mă pe mine da[c]ă vă puneți cu atâta silă asupra mea eu nu știu ce să facu dară v'așŭ zice că să mânați unŭ omu au doi dela satu ca să vază este adevărat de acelea au nu este să vă face[ți] ură cu domuni[i] iară săteni[i] au zi[s] că caută să merji cu oameni[i] dela satu eu am zisŭ oameni buni eu dacă ei (= oi) merje s'o face o veste mare și nu va fi nimicŭ de acele ci mai bine ați merje la Sibiiu la gubernie să vă plânjiți de ce nu puteți și ce supărare aveți ei numai acolo să merjemu pe cum ne-au

spusu cătana aceaia eu iară amu zisŭ să facă carte să trime[a]ță pe poștă să vază așa e a[u] nu-s așa să știți pe ce să merjeți cu cheltuială până acolo satu nu au vrutŭ nici de cumu.

7. Eu daca amu văzutŭ că nu pociu scăpa de dânși[i] amu zisŭ așa să văzu ce or face săteni[i] stau toți unul lângă altul au ba no oameni buni dacă-i așa să vă iscăli[ți] satu tot să nu puteți tăgădui că nu-i cu voia voastră dacă o fi cumva să vă de arme împărătești și să fiți cătane că cu lucrurile împărătești nu e să glumă (!) și așa s'au i[s]călit toți cu numele lor și în locu de pecete deștu au pusŭ.

Zicându ei or sluji pre împăratul ca sârbi[i] ca militari care au arme numa să rămâe în căsile lor și cu moșiile lor ca (= ce) au ei că nu mai potu suferi bătăile și ciufușagurile care punŭ deregători[i] domunului mări[i] sale pe ei

Crăciunŭ Floare
Onea Fulică
Drăghiciu Popa
Bucurŭ Șuteu
Oana
Fulica
Ionŭ Pupăză
Andreiu Lupa
Ionŭ Neagu
Toma Neagu
Toma Rujoi
George Oni
Toaderŭ Halmaju
Ion Halmaju
Ion Bânta
Ion Barădane
Miha[i]lŭ Fulica
Cânde
Mihăilă Fulica
Ion Oprene
Văsiiu Fulica
Mihăilă Neagu
Mihăilă Varăvara
Ion Ciocodeiu
Văsiiu Pupăză
Onea Maăsinŭ (?)
Dumitru Cânde
Bucurŭ Baciu
Toader Ovese
Nica Ovese
Maniu
Achimu Ciuleiu
Toma Văsâicŭ
Toader Hulpoiu
Stan Hălmaju
Lupa Cânpe[a]nu
Bucurŭ Simtion
Eusifu (= Iosif)
Dămianu
Văsiiu Neagu
Mihăil Costandin
Mihăil Cânpe[a]nu
Andreiu Suciu
Bogole
Ștefanu Ciuleiu
Ile Opre
Mihăilă Țopa
Simion Trăistariu
Ionŭ Baciu
Achimu Ciuleiu
Toma Nicoară
Onea Pătru
George Drăgușŭ
Ion Drăgușu
Mihăilă Trăistariu
Ionŭ
Mihăil Pinte
Ion Madu (?)
Ionŭ Ciuleiu
Achimu Ciuleiu

Toma Boati	Ion Pinte
Davidu Păcală	George Andreşu
Stan Morariu	Onea Stroianu
Burŭ Olte[a]nu	Ionŭ Păcală
George Ciuleiu	Ion Baciu
George Nicoară	Onu Baciu
Bucurŭ Şuteu	Morariu
Ion Ne[a]gu	Onu
Şoiomocŭ	Cupta
Mihăil Popa	Mihă[i]lă Neagu
Mihăil Neagu	

In original numele sunt scrise cu literă mică şi în dreptul fiecăruia e şi amprenta digitală. Actul se păstrează la Arhivele Statului din Cluj, *Comitatul Alba-de-Sus*, 1784.

3.

[Alba-Iulia] *), *13 Noemvrie 1784*

Ascultarea lui Ion Bercea din Sălciua, cel care venea în fruntea răsculaţilor din comitatul Cluj.

Anno 1784 13-tia Novembris coram Tabula Cont. I. Comitatus Albensis Inferioris.

Praesente domino Antonio Kolb, I. regiminis Principe Toscaniani auditore. Instituitur benignum examen captivorum seditiosorum in possessione Thoroczko Sz. György interceptorum. Et quidem constituitur 1-mus Bercsa Juon.

Quomodo vocaris? — Bertsa Juon.

Ubi es interceptus? — In possessione Thoroczko Sz. György.

Quare es interceptus? — Quasi ego quoque fuissem praedonum complex.

Quid ergo negotii ibidem habuisti? — Pater meus misit per me avenam dominalem eo, et cum hac ivi illuc, in itinere autem praedones me etiam circumsteterant et tam avenam, quam cultrum a me abstulerunt.

Quare ergo diu es moratus? — Ego tantum nudius-tertius ivi ad Thoroczko Sz. György cum avena dominali.

Quos ergo novit praedones? — Ex Brezest Rantsa Ursz, Juon cum filiis, Rantsa Thodor, qui passuales a montium curatore extra-

*) Locul ascultării îl completăm după o altă copie, din arhiva Muzeului Ardelean, Colecţia Iosif Kemény, *Hóra Pórhada*, I, pp. 267-69, care poartă titlul de *Benignum examen captivorum in Torotzko Sz. György interceptorum, die 13 Novembris 1784 Albae Carolinae peractum.*

xerunt, ut libere cum ea peregrimentur, et quid quid agere voluerint pro lubitu agere possint, et audivi quod habeant ab Imperatore facultatem ut devastationes exercerent.

Unde scis tu quod has passuales extraxerunt? — Audivi ab aliis.

A quibus? — Nominare non possum.

Ergo unde vidisti praedocinum commissum? — Ex platea.

E quibus possessionibus fuerint praedones? — Ex possessionibus Lupsa, Muntsel, Szártes, Brezest, Offumbánya, Szolcsva, Remete, ex loco Val ya Flori et Bredgyest.

Quod novisti adhuc ex his? — Non novi.

Ergo ex Szoltsvensibus quos novisti? — Praeter Negrile Juon, judicem dominalem antea comitis Thoroczkai et Faur Dutz, alios non novi.

Cujus conditionis es? — Sum miles I. regiminis Gyulaiani ablicentiatus.

Quare tu, tuas ostendens passuales, dixisti sibi datas esse a Sua Sacratissima Majestate has litteras, ut iis rusticos coadunare possis ac nobilium bona devastare, et sic rusticos seduxisti? — Ego meis passualibus nullum seduxi, neque de litteris a Sua Sacratissima Majestate datis quidquam locutus sum.

Quare ergo passuales tuas ad Thorotzko Sz. György tecum tulisti, si ad avenam deportandam profectus es? — Ut me iis legitimare possim.

Ergo abvectam praedam vidistine et quis abvexit? — Praedam non vidi, sed audivi quod homines ex Brezest et Felsö Szolcsva potiorem praedam, nonnulli 5 et 6 equis abvexerint.

Ergo litteralia instrumenta quo posuerunt praedones? — Non scio, sed audivi, quod ea non succenderint, sed aliquo posuerint.

Fueruntne adhuc e militibus aliqui? — Duo fuerunt ex Also Szoltsva, duo ex Felsö Szolcsva, unus Thoma Koman et Hanes Petru ex Also Szolcsva Gyulaiani Regiminis, ex Felsö Szolcsva filius Buk Toader, alterum non novi, aeque Gyulaiani.

E Protocollo I. Tabulae Cont. I. comitatus Albae Inferioris extr. per Antonium Bisztrai, juratum ordinarium notarium.

Arhiva județului Turda, 1785, dosar 1121.

4.

Cluj, 17 Noemvrie 1784

Comitatul Cluj scrie comitatului Turda să ridice nobilimea și să-i vină în ajutor împotriva Românilor răsculați.

Inclyta Tabula Continua!

A Méltóságos Királyi Guberniumnak dispositioja azt hozza magával, de a szomszéd veszedelmek is intvén bennünket, hogy ily

közönséges és az egész erdélyi nemességet és magyarságat érdeklő környülállásakban a szomszéd atyánkfiaival egyetértvén egyenlő szívvel és akarattal védelmezzük magunkat, annakokáért jelentjük a Tekintetes Táblának, hogy a nemesség és magyarság ellen dühösködő oláh népségnek kegyetlensége, melynek közönségesen elhatott híréről az Tekintetes Tábla is eddig tudósíttatatt, mifelénk annyira elharapozatt immár, hogy Torockót és Torockó Szent Györgyet iszonyotos fenevadsággal egészen eltöltöttötték és udvarokat, magyarságat talám a tatártól sem várható kegyetlenségeknek példájával megrémítvén, amint bizonyos hirekből értettük, közelebb is jönni és felvett céljokat követni magakban eltökéllették. A nagy irtózásba és szomszéd veszedelmünktől való féltünkben többeknek leírására nem érkezvén, az Tekintetes Nemes Táblát és azon Nemes Vármegyét azon kérjük, hogy a mi veszedelmünkből a magakét is általlátván, a mi példánkra a nemességet kardra költeni, és minekelőtte a rossz tovább harapóznék és oda is a mi keserves veszélyünkkel eljutna, védelmezésünkre sietni és itten az egész veszedelmet velünk együtt, kik minnyájan főispányunknak vezérlése alatt készen állunk, megfojtani s egy szivvel-lélekkel magokat életre-halálra resolválni ne sajnálják. Ha ily szomszéd veszedelemben eképpen nem cselekeszünk, ezen fene és egészen a nemesség, magyarság veszélyére megesküdt és felfegyverkezett dühösségének elejét sohase vésszük. In reliquo constanti amicitiae cultu perseveramus.

Inclytae Tabulae Continuae obligatissimi servi
Claudiopoli, die 13-a 9-bris 1784.

Comes Joannes Csáky
S. Comes m. p.
Stephanus Boér
Jur. V. Notarius m. p.

Arhiva județului Turda, 1784, nr. 92.

Traducere: Din orânduirea Inaltului Guvern Crăiesc urmând, dar și primejdiile apropiate sfătuindu-ne, că în împrejurări ca acestea, care privesc întreagă nobilimea și ungurimea ardeleană, să ne apărăm în înțelegere cu semenii noștri, cu aceeași inimă și același îndemn, dăm de știre Onoratei Table că neîndurarea mulțimii Românilor, pornite cu înverșunare împotriva nobilimii și Ungurimii, a cărei veste va fi ajuns până acum și la cunoștința Onoratei Table, în părțile noastre s'a întins așa de mult, că Trăscăul și Sângeorzul, cu o înfiorătoare sălbătăcie de fiară, cu totul le-au pustiit și, cu pilda unei cruzimi, care poate nici dela Tătari nu s'ar fi așteptat, îngrozind curțile și Ungurimea, după cum am înțeles din oarecari știri, și-au pus în gând să vină și mai aproape, să-și urmeze și aici ținta lor. In

groaza cea mare și frica de primejdia vecină cu noi, neavând vreme să scriem mai multe, rugăm Onorata și Nobila Tablă, precum și acel Nobil Comitat ca, înțelegând din primejdia noastră și pe a sa, să ridice, după pilda noastră, nobilimea și, încă înainte de a se întinde mai departe răul și de a ajunge, primejduindu-ne amarnic pe noi, acolo, să alerge întru apărarea noastră și aici, împreună cu noi, cari sub comand. comitelui nostru suprem toți stăm gata, într'o inimă și un suflet, pe moarte și viață, a înăbuși primejdia cu totul, să nu pregete a se hotărî. Dacă într'o primejdie așa de apropiată nu vom făptui așa, preîntâmpinarea acestei blestemate turbări, care a prins armele și a jurat peirea nobilimii și Ungurimii, nici când nu va mai fi cu putință. In reliquo...

5.

Sângeorzul-Trăscăului, 18 Nov. 1784

Sublocotenentul Inczédi, din regimentul Leopold de Toscana, scrie unui prieten despre pacificarea țăranilor răsculați, la Sălciua.

Kedves barátom!

El nem mulathatom, hogy rövideden meg ne írjam, tegnapelőtt a havason történt actionkat. 16-dikban éjtszaka hozzánk jővének ide Szent Györgyre Gyarmati és Ferentzi commissariusok, akik jelenték, hogy főispány Gróf Csáki 300 nemességgel felindult a havasra, és az előljárója 80 emberrel Nagy Okloson hált, ahonnét Horváth Gáspár, a postamester Kerekes írtanak, melyre nézve, hogy mi segítségül lehessünk, mindjárt válagatott 30 huszárral felindulának a havasnak innetső részin Ponor és Remete felől, meg nem írhatom barátom milyen irtózatos kősziklák között mentünk mindnyájon torockai lovakon. Amidőn a havasra felértünk a tolvajok strázsái mindjárt észrevettenek, puskák szólásával jelt adtanak, egyik a másiknak kiáltottak, süssenek a nagy erdő felé, egy kőszikla tetejére, ahol truppokra verhessék magokat, mi pedig csak követtük útunkot Szolcsva felé; igyekeztünk ugyan közüllek elfogatni, de hamarébb észrevettek bennünket, úgy hogy semmiképpen nem közelíthettünk, és úgy el sem is foghattuk őket. Horváth Gáspár és Kerekes, közelitvén hamarébb Szolcsvához, egyszersmind réáütöttenek és elfogtanak valami 50 egy néhány embert. Az alatt mi is megérkezvén, kapitány Hirtelendi úrral kezdettük examinálni az elfogattatakot, de amidőn ebben foglalatoskodnánk és embereink leültenek volna kevés

falatozásra, egyszersmind hallánk szörnyű kimondhatatlan lármát, rikoltásokat mindenfelől, láttuk mindenfelől a véghetetlen sokaságú tolvajokot hozzánk közelíteni, puskaszólások és harangok félenverések közben. Minket nagyobb részétől, Ponor, Remete és Mogos felől eljövőknek, választott el az Aranyos. Ezt látván egy komandót küldettünk, mellyel magam is elmenvén az hidat kezdettük szaggatni, nem féltünkben, hanem hogy jobb moddal lecsendesíthessük és fellármázásuknak okát kitanulhassuk. Amidőn a hidat kezdettük szaggatni, egyik réánk is lőtt. Azalatt érkezék kapitány urunk is; intettük hogy többet ne lőjjenek és kapitány uram tőlem és két katonától késértetvén magát, leindultunk a viz mentére, kiáltván réájok és kérvén előljárójakot hogy jőne a viz partjára, hogy kitanulhassuk felindulások okát. El is jőtt egy *Forde Nyikulá* és *Tris Juon* nevezetű előljárók lóháton, megállott a víz partján és a nagy sereg háta megett. Ott mindjárt Hertelendi elkezdett nekiek egy hosszas oratiot, intvén őket hogy ne raboljanak, ne pusztítsanak, hanem szálljanak a magok házokhoz, adják kézben Horát és több kapitányait; ők pedig ha azokat kikapják, pardont kapnak; Horáért ha elevenen kézben adják 2000 forintot, ha pedig halva 1000 forintokot kapnak Őfelségétől. Melyre ők ezt felelték, hogy addig le nem csendesednek, valameddig az elfogattatott rabokot mind el nem bocsátják. Ezt megigérte kapitány uram, hogy az mostani elfogattatakot elbocsátja, csak igérjék meg hogy többet nem praedalnak, hanem házokhoz telepednek. Jóllehet ők praetendálták az enyedi rabokot is, de minthogy az hatalmában nem volt kapi ány uramnak, meg sem is igérte, hanem az ott elfogattatakot megigérte, hogy általadja, csak jöjjenek az híd végéhez, hogy ottan békességet csináljanak. Ezt meg is fogadták, el is jöttenek, akkor a rabokot el is vittük, és az hidon egyenként által is eresztettük. Kapitány uram közökbe ment, otton őket intette az engedelmességre; ők is fogadták esküvéssel, kézbeadással, hogy ezután soha se praedálnak, hanem hazatelepednek. Átkozták Hórát, hogy ő inditotta azt a szörnyű lármát, igyekeznek őtet kézben adni. És így megesvén a békesség, az előljáró kapitányok *Forde Nyikula* mindjárt curerokot küldett mindenik havasra parancsolattal, hogy a réánk felkölt nép mindjárt hazatelepedjék, és senki se probálja lőni vagy megindulni minket megtámadni. Az igaz hogy annyi volt a nép, mint a fövény, de mi ugyan csak egy cseppet sem féltünk, és ezt nem féltünkben cselekedtük, hogy a rabokat visszaadtuk, hanem hogy az írás beteljesedjék, a parancsolat, amely a kapitányunk kezében vagyon, hogy tudni llik a corifeusok elfogattassanak, a többi pedig intessék a hazaszállásra, intessék a rabolástól és az olyan tolvajságos élettől. Ezt most véghez vittük, megválik micsoda gyümölcse lészen. Kérdeztük Forde Nyikulától, hogy hol tartozkodik most az Hóra? Arra az felelte, hogy ő is kereste hétfün,

akarván vélle találkozni tractálni az enyedi rabok megszabadítása iránt, de nem találta. Kérdeztük, hogy hova ment? Az mondá, hogy Topánfalván túl ment. Kérdeztük, hogy miért ment oda s mit akar kezdeni? Arra csak könnyen felelé: *jel stie, traba luj*, és hogy szombaton telik be a friggyek, melyet 8 napig kötött volt Hóra a comendánssal, azután mi történik azt mondja meglátjuk, és hogy amidőn intettük őket a császár parancsolatjából az engedelmességre és az otthon maradásra, mert külömben aki ezután a havasokon találtatik mind kardra hányattatnak, arra azt felelte egyik, hogy császár csak az Aranyoson le vagyon, de azon feljül nállok nincsen császár. Jóllehet erről mindjárt megintette a kapitányok, hogy olyan bolondul ne szóljon, ha nem tudja a dolgot. Elég az, hogy mi visszaadók a rabokat, meg akarván próbálni azáltal is, hogy talám lecsendesednek. Fogadták is erősen előttünk, de amint halljuk, és megjött kémeink beszélik, hogy megbánták fogadásokat, meg sem is tartják; mindjárt akkor készültek utánnunk jőni, hanem voltak ugyancsak közüllök, akik tartóztatták olyanok. Mi nem bántuk volna, jóllehet ugyan szoros volt az útunk, nem igen lehetett volna vellek dolgozni, mivel csak olyan út vagyon a kősziklák tetején, ahol egyenként lehet csak, még úgy is félve menni. Kémjeink ugyan okossággal és vigyázással ártanak közöttök, keményen megeskették őket egynéhányszor, akik megesküdtek az ők hívségekre, hogy köztök fogna lenni és vellek együtt praedálni. Ezek a kémek felmentek egyenesen Mogosra és Topánfalvára, hogy találkozhassanak *Hórával* vagy fiával, de nem lehetett találkozniok, mert éppen akkor divánt tartott és nem volt szabad senkinek hozzája menni. De az igaz, hogy az öreg vagyon Topánfalván túl *in valya albakuluj*, Nyikula Ursz házánál, az ifjú pedig vagyon Mogosba. Mi ugyancsak akarjuk jobban kikémeltetni, és ha lehet felkeressük. Datum Torockó Szent György, 18. 9-bris 1784. Intzedi Printz Leopold Tuskana regimentben unter-hadnagy.

Copie în Arhiva Muzeului Ardelean, Colecția Ios. Kemény, *Hóra Pórhada*, 1784, pp. 317-19.

Traducere: Dragă prietene! Nu mă pot răbda să nu-ți povestesc pe scurt acțiunea noastră de alaltăeri din munți. In 16 noaptea au venit la noi, aici în Sângeorz, comisarii Gyarmati și Ferentzi, cari ne-au adus știrea că anume comitele suprem, contele Csáki, a plecat în munți cu 300 de nobili și că un comandant al lor, cu 80 de oameni, a petrecut noaptea în Ocolișul-Mare, de unde Gașpar Horváth și magistrul postelor ne-au scris și ei să le stăm în ajutor. Am și plecat îndată, cu 30 de husari aleși, pe laturea de dincoace a muntelui, în spre Ponor și Râmeț; nici nu-ți pot scrie, frate, printre ce stânci îngrozitoare am mers toți, pe cai din Trăscău. Când am ajuns sus

pe munte, străjile tâlharilor numaidecât ne-au zărit și au dat semne cu focuri de pușcă și au strigat unii la alții să tragă către pădurea cea mare, spre vârful unei stânci de piatră, unde să se poată aduna, dar noi ne-am urmat înainte drumul spre Sălciua. Ne-am trudit ce-i drept să prindem din ei, dar ne-au băgat de seamă înainte de vreme, așa că n'a fost chip să ne apropiem de ei și, deci, nici să-i prindem. Gașpar Horváth și Kerekes, ajungând mai curând la Sălciua, au tăbărît pe ei și au prins vreo 50 și câțiva. Ajungând apoi și noi, am început, împreună cu căpitanul Hertelendi, să cercetăm pe cei prinși, dar în vreme ce noi făceam această treabă, iar oamenii noștri s'au așezat să îmbuce ceva, auzim numai deodată o larmă nemaipomenită, chiote din toate părțile și vedem mulțimea nesfârșită de tâlhari că se apropie de noi, printre focuri de pușcă și sunet de clopote. De partea cea mai mare din ei, care venea dinspre Ponor, Râmeț și Mogoș, pe noi ne despărțea Arieșul. Văzând aceasta trimiserăm câțiva soldați, cu cari, ducându-mă și eu, am început să rupem podul; nu de frică, ci numai ca să-i putem mai ușor liniști și să aflăm pricina tulburării lor. Când am început să stricăm podul, unul a și tras asupra noastră. Intr'aceea a sosit și domnul căpitan. Le-am făcut atunci semn să nu mai tragă și ne-am coborît apoi, domnul căpitan, însoțit de mine și de doi soldați, pe malul apei, strigând la ei și cerându-le să vină mai marele lor la marginea apei, ca să lę putem afla pricina pornirii. Au și venit unul *Forde Nicula* și cu *Triș Ion*, amândoi călare și s'au oprit pe marginea apei, oastea cea mare rămânând în spate. Acolo Hertelendi le-a și început numaidecât o lungă cuvântare, îndemnându-i să nu mai jefuiască și să nu mai pustiiască, ci să se întoarcă la casele lor și să dea prins pe Horia și pe căpitanii lui, pe cari dacă vor pune mâna vor avea « pardon »; pentru Horia dacă îl vor da viu vor primi 2000 de floreni, iar mort 1000 de floreni dela Maiestatea Sa. La cele ce ei au răspuns, că nu se vor liniști până când nu vor fi slobozi toți cei prinși. Domnul căpitan le-a făgăduit că va slobozi pe cei prinși acum, dar să se lege și ei că mai mult nu mai pradă, ci se vor așeza la casele lor. Ei au cerut, ce-i drept, și pe robii din Aiud, dar domnul căpitan, nefiind în puterea lui, nu le-a făgăduit, ci le-a făgăduit să le dea numai pe cei prinși acum, dar să vină la capul podului, ca să facă acolo pace. La asta s'au și învoit, au și venit și atunci și noi am dus pe cei prinși acolo și le-am și dat drumul unul câte unul peste pod. Domnul căpitan s'a dus între ei și i-a îndemnat să fie cu supunere; s'au legat și ei cu jurământ și dând mâna, că de acum încolo nicicând nu vor mai prăda, ci se vor duce acasă; blestemau pe Horia, că el a pornit acea groaznică tulburare; se vo· sili să pună mâna pe el. Impăciuirea astfel făcută căpitanul lor, *Forde Nicula*, trimise numaidecât « curieri » pe toți munții, cu poruncă să plece acasă tot poporul ridicat împotriva

noastră și nimeni să nu încerce să tragă sau să pornească asupra noastră. E adevărat că erau mulți ca nisipul, noi totuși nu ne-am temut niciun pic; că le-am dat înapoi pe cei prinși n'am făcut-o de frică, ci doar ca să împlinim ceea ce era scris în porunca, pe care o avea la mână căpitanul că, anume, corifeii să fie prinși, iar ceilalți să fie îndemnați să se întoarcă acasă și să se lase de jafuri și de asemenea viață de tâlhari. Aceasta am împlinit-o acum, ce se va alege din ea, vom vedea. L-am întrebat pe Forde Nicula pe unde se ține acum Horia? La asta a răspuns că și el l-a căutat Luni, căci a vrut să se întâlnească cu el, să se înțeleagă ce-i de făcut pentru slobozirea robilor din Aiud, dar nu l-a aflat. L-am întrebat, unde s'a dus? Ne-a spus că dincolo de Câmpeni. L-am întrebat atunci, de ce s'a dus acolo și ce vrea să mai pună la cale? La asta răspunse doar ușor: *iel știe, treaba lui* și că Sâmbătă se vor împlini cele 8 zile, pe câte a făcut pace Horia cu comandantul; ce se va întâmpla după aceea, zice că vom vedea. Dar când le-am spus că e porunca împăratului să fie cu supunere și să rămână acasă, căci altfel cei cari vor mai fi găsiți prin munți, de acum încolo, toți vor fi trecuți prin sabie, unul răspunse, că împărat nu este decât pe Arieș în jos, iar de acolo în sus, la ei, nu este împărat. Ce-i drept, căpitanul lor l-a mustrat numaidecât, să nu vorbească așa prostii, dacă nu știe cum stă treaba. Destul că noi le-am dat înapoi pe cei prinși, voind să facem o încercare și prin asta, doar se vor liniști. Au și făgăduit-o tare în fața noastră, dar după cât auzim și ne povestesc spionii întorși dela ei, le pare rău de făgăduiala ce-au făcut-o; nici nu se vor ținea de ea; încă atunci erau gata să vină după noi, dar tot printre ei s'au aflat de aceia, cari i-au oprit. Nouă nu ne-ar fi părut rău, cu toate că era îngust drumul și nu s'ar fi prea putut lucra cu ei, căci pe vârful stâncilor nu este altfel de drum, decât de acela, pe care abia câte unul poți merge și și așa numai cu teamă. Spionii noștri au trebuit să fie deștepți și numai cu grije au putut umbla printre ei, i-au și pus să jure greu de vreo câteva ori și ei au jurat pe credința lor, că vor fi cu ei și vor prăda împreună cu ei. Spionii aceștia s'au dus de-a-dreptul la Mogoș și Câmpeni, ca să se întâlnească cu Horia, sau cu fiul său, dar nu s'au putut întâlni, căci tocmai atunci ținea sfat și nu era îngăduit nimănui să meargă la el. E adevărat însă că bătrânul (Horia) e dincolo de Câmpeni, în *Valea Albacului*, la casa lui Ursu Nicula (!), iar cel tânăr în Mogoș. Noi vrem să punem să-l spioneze și mai bine și, dacă se poate, îl căutăm. Dată în Sângeorzul-Trăscăului, 18 Noemvrie 1784. Inczédi, sublocotenent în regimentul Prințul Leopold de Toscana.

6.

Bogata, 19 Noemvrie 1784

Pretorul Alecsă Nagy Ari raportează comitatului Turda despre tulburarea satelor din plasa lui.

Méltóságos Gróf Camerarius és Fő Ispány Úr, Tekintetes Tábla!

15-a praesentis írtam vala a Tekintetes ordinarius viceispány Josa György úrnak, amely levelemet vitte el Szent Iványi Lászlo, nemes Küküllő vármegyéhez ragasztott nemes marosszéki szolgabiró, ki is Fejér vármegyében, Enyeden tulajdon emberemmel követségben járván, vállalta hogy Vásárhelyig aznap maga viszi el, onnét osztán egyenesen Szász Régenbe küldi el Sándor János úr. Azon levelemre választ még nem vehettem, itten pedig az én processusomban, nevezetesen *Ludasan*, aki már egy héttől fogva iszik az érkezendő tolvajok egészségiért; *Bogáton* tegnap az egész falu egyben gyűlt vasvilláson s a házamra jött (én éppen Radnóton voltam akkor, gróf Lázár József és gróf Teleki úraknál) s azt mondották, hogy ők senkit is nem strázsálnak, nincs szükségek, s nem kell sem ispány, sem szolgabíró; őrizze ki-ki magát, mert ők nem félnek. Az urai nemességet idegyüjtettem volt, s míg — amint feljebb is írám — Radnóton voltam, azalatt mind elmentek s idehagytak; úgy értettem bizonyos relatiokból hogy ugyancsak ők kergették el. Egyszóval nincs sok már hátra (hacsak az Úr Isten meg nem gátolja őket) rövid időre kiüti a szeg a zsákból magát. *Lekentzén* fülelnek, *N. Iklandról* 6, amint halottam el is ment elejekbe azoknak a tolvajoknak még szeredán. Erőssen bátrak is, mert itt sem nemesség, sem militia nincs, ide pedig ha bélépik valamelyik tolvaj előljáró, kap mindjárt pajtást eleget, mert azok akik Fejérvárra jártak, hogy feliratták magokat, mind készen vadnak. E pedig Nagyságos uram és Tekintetes Tábla egyenesen úgy van, amint megírám, nem a félelem viszen réá, hogy írjam, mert már én azon túl vogyok; Bogátról úrak, nemesek mind elmentek, én vagyok egyedül, magam pedig egész éjszakákat fegyverbe lovon a ludasi és dátosi udvaritisztekkel vagyunk, szüntelen Bogátot, Ludast, Dátost és Lekentzét járjuk, nappal nyugadnánk, de még akkor is keveset lehet. Engemet, mit tagadom, a félelem is bánt; de orvosolhatatlan e rajtam, hogy látom Radnoton, ahol még nincs oly veszedelem, a sok szép nemességnek egybengyűlését, itten pedig nállam, aki a veszedelem szélibe vagyok, még híre sincs a nemesség insurectiojának, vagy valami militare brachium érkezésinek. Instálok Nagyságodnak és a Tekintetes Táblának méltóztassanak valami dispozitiot tenni, s hozzám, aki szélytől vagyok, ezekben az félelmesebb négy falukban, ha többet

nem, bár 50 lovas katonát küldeni vagy, ha katonákat nem lehet, jó ügyes nemességről disponálni. Nagyságod és a Tekintetes Tábla gratiájában s fávorokban alázatoson ajánlott maradott

Nagyságodnak alázatos szolgája

M. Bogáth 19-a 9-bris 1784. Nagy Ari Elek

Arhiva județului Turda, 1784, nr. 24.

Traducere: In 15 a lunei acesteia am scris onoratului domn vice-șpan Gheorghe Josa, care scrisoare mi-a dus-o Ladislau Szent Iványi, solgăbirăul nobilului scaun al Mureșului, lipit acum de nobilul comitat al Țârnavei, care, întorcându-se dela Aiud, unde a fost trimis împreună cu un om de al meu, s'a învoit să o ducă el, încă în ziua aceea, până la Târgu-Mureș, iar de-acolo va trimete-o, de-a-dreptul la Reghin, domnul Ioan Sándor. La scrisoarea aceea răspuns n'am primit încă, aici în plasa mea însă, anume îm *Ludoș* de o săptămână beau în sănătatea tâlharilor cari vor veni. In *Bogata*, ieri, tot satul s'a adunat, cu furci de fier și a venit asupra casei mele (eu eram atunci tocmai în Iernut, la domnii conți Iosif Lázár și Teleki), zicând că ei nu străjuesc pe nimeni, ei n'au lipsă și lor nu le trebuie nici șpan nici solgăbirău, păzească-se pe el fiecare, căci lor nu li frică. Nobilimea din Oroiu o adunasem aici, dar până când am fost, după cum scrisei mai sus, în Iernut, toți au plecat și m'au lăsat aici; așa am înțeles din unele știri că tot ei i-au alungat. Cu un cuvânt nu mai rămâne mult (dacă nu cumva Dumnezeu nu-i va opri) și în scurtă vreme iese cuiul prin sac. In *Lechința* trag cu urechea, din *Iclandul-Mare* au și plecat șase, după cum am auzit, în calea acelor tâlhari încă de Miercuri. Sunt și foarte îndrăzneți, pentrucă aici nu e nici nobilime nici miliție; aici îndată ce-și pune piciorul vreo căpetenie de-a tâlharilor își găsește tovarăși destui, căci aceia cari au umblat pe la Alba-Iulia, de s'au înscris, toți stau gata. Și acestea, Mărite Domn și On. Tablă, sunt tocmai așa cum le scrisei; nu frica mă îndeamnă să le scriu, pentru că eu am trecut de asta, căci din Bogata și domnii și nobilii toți au plecat, singur eu am rămas; sunt astfel nopți dearândul pe cal și în arme, împreună cu deregătorii din Ludoș și Dateș și cutreierăm, fără răgaz, Bogata, Ludoșul, Dateșul, Lechința; ziua ne-am odihni, dar și atunci prea puțin se poate. Pe mine de ce să tăgăduesc, și frica mă stânjenește, dar nicidecum nu mă pot împăca cu gândul să văd în Iernut, unde încă nu-i așa de mare primejdia, frumosul număr al nobilimii adunate, iar aici, la mine, care sunt în marginea peirii, să nu fie nici vorbă de ridicarea nobilimii sau de sosirea vreunei puteri armate. Rog pe Măria Ta și On. Tablă să binevoiți a căuta să trimiteți aici, în aceste patru sate mai primejdioase, dacă nu mai mulți, cel puțin 50 de soldați călare sau, dacă soldați nu puteți, ceva nobilime isteață. Rămânând... etc.

7.

Cluj, 24 Noemvrie 1784

Ascultarea iobagului Cătana Gheorghe din Vale, cel care a adus veştile despre răscoală în Sângeorzul-Trăscăului.

1. Kinek hivnak, hová való és ki jobbágya vagy?

— Poputza alias Katona Gyorgyínek hivnak, gróf Torotzkai Sigmond úr Őnagysága gyertyánosi jobbágya vagyok.

2. Házas vagy-é, kicsoda, mikor, hol és miért fogott el?

— Házas vagyok, a gyertyánosi falusbíró házánál huszárok fogtanak el, azért hogy én kalauzoltam volna Torockó Szent Györgyre a tolvajokat.

3. Nemes Hunyad vármegyéből s egyébünnén öszvegyűlt tolvajoknak kicsoda, hová való a vezérek, láttad és beszéltél-e vellek?

— Uram Őnagysága praefectusa hírhozni a havasra felküldött, ahová indultam fel hétfűn és ott elsőben egy katonára akadtam, aki is szolcsvai jobbágya volt az uram Őnagyságának, azzal mentem a havas felé. Ezen utamban találkoztam osztán valami mokányokkal, akik is mondották nékem azon feleletemre, hogy én taxapénzért Abrud Bánya felé igyekezném, hogy nem bátorságos most ott járni, mert a tolvajok már jönnek Abrud Bánya felől felénk. Ezzel vissza is tértem osztán, — jóllehet akkor már a tolvajok elrontották volt Szolcsván az uram Őnagysága udvarát is — úgy visszajövetelemben találkoztam valami tolvajokkal, de hajnal lévén számokat nem vehettem fel, kik is, egy néhányat ütvén reám mind azon fogattanak, hogy nem vagyok-é magyar, de ők szavamnak nem hívén, azután egy csákányon kereszt helyett meg is eskettenek, hogy valóságos oláh vagyok. Amint tapasztaltam odavaló havasalji mokányok voltanak, amint a condrájok mutatták.

4. Az praedáló tolvajok mivégre, mikor és hányan gyűltenek öszve, most actu hol, hányan lehetnek és micsoda készülettel?

— Amely tolvajok engemet megvertenek nékem azt mondották akkor, hogy az mely emberek Szolcsván az uram Őnagysága udvarát felpraedálták, azok is közüllök valók, és ők is abban járnak, hogy ahány udvarházat kapnak mind felpraedálják. Feles számmal voltanak, amint hallottam 300-an, fejszékkel, láncsákkal, vasvillákkal, botokkal felfegyverkezve, és egy pisztolyt is láttam azon katonánál, aki őket vezérelte.

5. Eddig micsoda helységekben, kinek mi károkat tettek, és kit őltek meg?

— Szolcsván fejűl lévő arany és ezüstbányákban, a serfőzőnek pedig négy ökreit, két hordó borait, Topánfalván az ispány házát

hogy felpraedálták hallottam; azt is hogy itt feles embereket megőltek.

6. Ezen praedálókhoz micsoda helységbeliek, hányan, kénszerítésből-é vagy szántszándékkal adták magokat?

A tolvajok Torockó Szent Györgyre jővén az udvarok praedálására, a praefectus azonnal elszaladott, én pedig Gyertyánosra hazamentem. Azt hallottam, hogy a gyertyánosiak, lunkaiak, bedeleiek, szolcsvaiak adták magokat a praedálókhoz, de mennyi számmal nem tudom. Hallottam azt is, hogy minden faluban a falusbírákkal járván az a katona, a ki Enyeden vagyon fogva, teli torokkal kiáltozták, hogy ha minden háztól egy ember nem mégyen a torockószentgyörgyi udvarok elpusztítására tehát nyársban vonják.

7. A torockószentgyörgi praedálásokban kik voltanak jelen, ki indítására? Te jelen voltál-é, és mit praedáltatok?

— A feljebb specificált falusiak még más falubéliekkel is azokon kívül egyben elegyedve voltanak a praedálók; úgy vélem, mert én, a mint feljebb is mondám, a faluból kiszaladtam és az erdőn lappangattam mindaddig, míg másnap reggel a tiszttartóval és a katonákkal együtt a tolvajok után indultunk, mikor pedig Gyertyánosra hazamentem volt, már ott embereket nem találtam.

8. A reformatum templomot és pap házát kik, miképpen praedálták?

— Csak azt hallottam, hogy a reformatus cantornak puskáját, tarisznyáját gyertyánosi Mertza Vasiliának a nyakában látták, és azzal járt a praedáláskor Torockó Szent Györgyön alá s fel az utcán.

9. Melyik emberről mit tudsz, hogy beléelegyedett volna a tolvajkodásban?

— Azt tudom, hogy az a katona gyertyánoson a bíróval kikiáltatta volna, hogy a mely háztól nem mégyen fel a ház gazdája, mind nyársban vonják az házok előtt. Az odavaló pap, a tavalyi bíró, Sandru Todor mondotta ugyan nekiek, hogy ne probáljanak elmenni, mert ha a császár parancsolná ezt a dolgot, tisztek által vitetné véghez, s más jelei volnának annak, nem praedálnának és égetnének, mint ezek. De erre az új falusi bíró azt felelte, hogy nem jár bolondsággal az a katona, hanem a császár parancsolatjával s felköltötte az egész falut, nem gondolván a papnak s a tavalyi bírónak szavával.

Arhiva județului Turda, 1784. dosar 654.

Traducere: 1. Cum te cheamă, de unde ești și iobagul cui?

— Mă cheamă Popuța zis și Cătana Gheorghe și sunt iobag din Vale al Măriei Sale Domnului Grof Sigismund Torotzkai.

2. Ești căsătorit, cine te-a prins, când, unde și de ce?

— Sunt căsătorit și m'au prins husarii la casa judelui din Vale, pentrucă eu aș fi călăuzit pe tâlhari asupra Sângeorzului-Trăscăului.

3. Cine și de unde e mai marele tâlharilor adunați din cinstitul comitat al Hunedoarei și depe alte locuri? I-ai văzut și ai vorbit cu ei?

— Prefetușul (prefectul) Măriei Sale stăpânului meu m'a trimis sus la munte pentru știri, unde am plecat Luni. Acolo am dat mai întâi de o cătană, care a fost iobag în Sălciua la Măria Sa Domnul meu, cu acela m'am dus la munte. In drumul acesta m'am întâlnit apoi cu niște Mocani cari, la spusele mele că silesc spre Abrud pentru banii de taxă, mi-au spus că nu-i de umblat acum pe acolo, pentrucă tâlharii au și plecat dela Abrud către noi. Cu asta m'am și întors apoi; când colo tâlharii și prădaseră curtea din Sălciua a Măriei Sale. Așa, la venire, m'am întâlnit cu niște tâlhari, dar, fiind în revărsat de ziuă, nu i-am putut vedea câți erau, cari, lovindu-mă de vreo câteva ori, m'au tot încercat dacă nu sunt cumva Ungur și, necrezându-mă numai pe vorbă, m'au și jurat apoi, în loc de cruce pe un târnăcop, că sunt Român adevărat. După cât am băgat de seamă erau Mocani de pe acolo, de sub munte, cum îi arătau și țundrele.

4. Tâlharii și prădătorii aceia cu ce scop s'au adunat, când și câți, acum unde să fie, câți și cu ce pregătire?

— Tâlharii cari m'au bătut pe mine așa mi-au spus că oamenii cari au prădat curtea Măriei Sale, din Sălciua, sunt tot una cu ei și că și ei tot de aceea umblă, ca să prade toate curțile cari le vor cădea în cale. Au fost mulți la număr, după cum am auzit, vreo 300, înarmați cu securi, lănci, furci de fier, bâte și am văzut și un pistol la cătana care mergea în fruntea lor.

5. Până acum în ce sate, cui și ce pagube au făcut și pe cine au omorît?

— Am auzit că au prădat în băile (minele) de aur și de argint, de din sus de Sălciua și că berarului i-au luat patru boi și două buți de vin, iar în Câmpeni au prădat casa șpanului, apoi și că acolo au omorît mai mulți oameni.

6. De partea acestor prădători din ce sate și câți s'au dat, de silă sau de voia lor?

— Venind tâlharii în Sângeorzul-Trăscăului să prade curțile, prefetușul numaidecât a fugit, iar eu m'am dus acasă în Vale; am auzit numai că de partea prădătorilor s'au dat cei din Vale, Lunca, Bedeleu și Sălciua, dar câți nu știu. Am mai auzit și că, umblând cătana aceea, care e prinsă la Aiud, în fiecare sat cu biraiele satului, au strigat în gura mare, că dacă nu va merge de fiecare casă un om la Sângeorz, la pustiirea curților, îl vor trage în țapă.

7. La prăzile din Sângeorzul-Trăscăului cari au fost de față, îndemnați de cine; ai fost și tu acolo și ce-ați prădat?

— Prădătorii au fost cei din satele pomenite, amestecați și cu alții, din alte sate; așa cred, căci eu, după cum am spus și înainte, am

fugit din sat și am stat ascuns în pădure, până în cealaltă zi dimineața, când am plecat, împreună cu deregătorul și cu cătanele, după ei, iar când m'am dus acasă, în Vale, acolo n'am mai găsit oameni.

8. Biserica reformată și casa preotului cine le-a prădat și cum?

— Numai atât am auzit, că pușca și traista cantorului reformat le-au văzut la Vasilie Merța din Vale după cap și că, în timpul prăzilor din Sângeorzul-Trăscăului, cu ele umbla pe uliță în sus și în jos.

9. Ce știi și despre care om anume, că ar fi făcut hoții?

— Știu așa, că în Vale cătana aceea ar fi pus pe jude să dea de știre satului, că din care casă nu va pleca gazda cu ei, vor trage-o în țapă în fața casei. E drept că popa de acolo și judele din anul trecut, Todor Șandru, le-au zis să nu încerce să meargă, pentrucă dacă împăratul ar porunci lucrul acesta, l-ar împlini cu dregătorii lui și alte semne s'ar arăta, n'ar prăda și arde ca aceștia; dar la asta judele cel nou al satului răspunse că nu umblă cu prostii cătana aceea, ci cu porunca împăratului și a sculat satul, fără să ia în seamă vorbele popii și ale judelui din anul trecut.

8.

Cluj, 24 Noemvrie 1784

Mărturia iobagului Vasile Avram din Lupșa, care a fost în oastea lui Cloșca și a ajuns cu ea până la Tibru.

. . . .

Fassiojában Avrám Vaszílly eszerint titubálván keményebben fogták, sőt meg is pálcáztatták, s újabban, a pálcáztatás után examináltatván eszerint fateála:

Én is elmentem volt Magosig, mert az egész falu elment, Spán Iuon vezette az egész falut Magosra oly parancsolattal, hogy aki el nem mégyen, az háza eleiben nyársaltatik fel; e pedig a császár parancsolatja, azt színelte. A bivalokról pedig a ponoiiak azt mondották, hogy Csákjáról hozták.

Ujobban examináltatván viszont Avrám Vaszilia önként így declarálta a dolgot:

Volt a sokadalom kezdete péntek nap Topánfalván, aznap én is ott voltam, de semmi lárma nem esett, hanem csak híre hallatott, hogy másnap fogna oly dolog történni Topánfalván, amilyen soha sem volt. Én azon pénteken estvére hazamentem Lupsára, a topánfalvi történetben nem voltam jelen, hanem harmadnap mulva Kerpenyesen lakó Kloska nevezetű oláh, ki Hórával együtt Bécsben járt, sok körösi és topánfalvi s más ott körüllévő falubeli oláhokkal Lupsára jött a Spán Iuon házához, s ottan harang félreverésre s

a hegyoldalokról való kiáltozásokkal felköltötte a falut, ezt hírdetvén: a király parancsolatja, hogy minden ember felkeljen az uraság ellen, s aki engedetlen lenne, háza előtt az olyant gyermekével és háza népével nyársban huzzák. Magát kapitánynak nevezvén, Kloska megindul elől, egy bot végiben kötött s arany modjára fénylő keresztet hordozván, hol maga hol egy véle lévő kerpenyesi vén oláh mutogatta. A véle lévő nép, a lupsaiak s én is a lupsaiakkal együtt, elmentünk Mogosra, ahová gyültek a ponoriak s a több havasi faluk is. Ott olyan hírt hallánk, hogy az abrudbányaiak és verespatakiak jőnének ellenünk. Ekkor elküldé Kloska a lupsai határon, Saszu nevezetű helyben lévő oláh papot, a bisztrai Katur nevezetű két fiával, hogy vizsgálnák meg, ha jőnének-é bizonyoson az abrudbányaiak. Mi pedig a Kloska vezérsége alatt Krakkó felé indultunk, a lévén célja a tábornak, hogy Gáldra menjen s a tömlöcben lévő rabokat megszabadítsa. Krakkóig elmentünk, ott minden udvarokat felprédáltunk fényes nappal délután. Krakkóból még azon estvére kimentünk a közelebb lévő erdőben hálni, ahová másnap parasztebéd tájban egy katona nagy tiszt (nem tudom külömben nevét, hanem commendásnak mondották) táborunkhoz jöve két katonával, kik lovasok voltak, hagyván maga után távuljabb több katonákat is, egész becsülettel köszönvén Kloskának s társainak, ki a Hóra fia volt, megveregette a katonatiszt vállaikat, s ezt mondá hallottunkra: *Noj kredjem tse zik Vaminyi esty de Vominyie, s estye Vaminy Dereptz.* A Kloska kezében lévén a fennmondott kereszt, arról ezt mondá továbbá a katonatiszt: *Si vegyem ke Tyipu eszta pe krutse, Tyipu Impsratuluj si ma plek la Tyipu Imperatuluj, dare penela opta zi sze fie patse si linistye, si dups optazi ommsre la Kimpény s om vegye tse a fi.* Ezeket én is szájából hallgattam ki azon katonatisztnek, s míg Kloskával így beszélgetett a tiszt, szeme láttára megőlének egy nemes embert közülünk némelyek, kinek lovát elvévén a megölők az oláh táborban hozák, a katonatiszt Kloskától elkérvén, neki ajándékozá Kloska, s ezzel elválánk a katonáktól. Én visszatértem Krakkóba tarisznyám után, mert ott felejtettem volt, s míg az után jártam, Csáklyát is felprédálták a többi[ek]; ott nem voltam jelen, miként történt, arról nem tudok. Én értem utól a Ponorból valókat a csáklyai völgyen, kik vittek két bivalt, melyek Csáklyán lakó Szotyori nevű nemes emberéi voltak; s eszerint eloszlott ekkor a tábor. Voltak Tibor nevű faluból is köztünk akkor, mely falu Krakkón fejül van. Hogy osztán hazakerültünk Lupsára, úgy praedálták fel a lupsai udvart, melyben a spán lakott. A lupsaiak s én is jelen voltam, de későn érkeztem a prédára, mert már elhordottak volt mindent a háztól, éppen egy kevés búzát kaphattam.

Arhiva județului Turda, 1784, dosar 654.

Traducere: In acest chip ocolind lucrurile Avram Vasilie în mărturia sa, mai aspru l-au luat, ba l-au supus chiar la bețe și cercetându-l din nou, după bătaie, astfel mărturisi:

Și eu mă dusesem până la Mogoș, căci tot satul s'a dus; Șpan Ion a pornit tot satul spre Mogoș, cu porunca, pe care o arăta ca fiind porunca împăratului, că cine nu va merge va fi tras în țeapă în fața casei sale. Despre bivoli Pinorenii așa au zis, că i-au adus din Cetea.

Cercetat din nou Vasile Avram, acum de bună voie, în felul următor mărturisi starea lucrurilor:

Târgul din Câmpeni s'a început Vineri. In ziua aceea și eu am fost acolo, dar nu s'a iscat nicio tulburare; s'a auzit numai vestea, că în cealaltă zi se va întâmpla în Câmpeni ceva, ce nu s'a mai întâmplat niciodată. Eu în Vinerea aceea spre seară m'am dus acasă, în Lupșa; la întâmplarea din Câmpeni n'am fost de față, decât a treia zi după aceea a venit în Lupșa, la casa lui Ion Șpan, un Român din Cărpiniș, cu numele Cloșca, cel care a fost la Viena împreună cu Horia, cu mulți Români de pe Criș, din Câmpeni și din alte sate din împrejurimea aceea și cu strigăte de pe coastele munților și tragerea clopotelor au sculat satul, vestind că e poruncă dela împăratul să se ridice fiecare om asupra domnilor, căci pe cine nu s'ar supune poruncii îl vor trage în țeapă împreună cu copiii și cu toată casa. Zicându-și căpitan, Cloșca plecă înainte, purtând, legată în capul unei bâte, o cruce care strălucea ca aurul și pe care o arăta când el, când un Român bătrân din Cărpiniș, cu care era împreună. Mulțimea care era cu el, apoi cei din Lupșa și eu împreună cu ei, ne-am dus în Mogoș, unde s'au adunat Ponorenii și celelalte sate de munte. Acolo auzirăm vestea că cei din Abrud și Roșia ar veni asupra noastră. Atunci Cloșca trimise pe preotul român din locul care se numește Sasu, din hotarul Lupșei, împreună cu doi feciori ai unuia de-i zice Cotur, din Bistra, să știricească dacă vin într'adevăr Abrudenii. Iar noi am plecat, cu Cloșca în frunte, spre Cricău, scopul oastei fiind să meargă la Galda și să sloboadă pe robii din temniță. Am mers până la Cricău, acolo am prădat toate curțile, după amiazi, în ziua mare. Din Cricău încă în seara aceea ne-am dus în pădurea din apropiere să ne culcăm, unde în cealaltă zi, pe la prânz, se apropie de tabăra noastră un ofițer (numele nu i-l știu, dar ziceau că-i comandant), cu două cătane, cari erau călări, lăsând în urma lui, mai departe, și alte multe cătane, și, dând cu toată cinstea bună vremea lui Cloșca și tovarășilor lui, — unul era feciorul lui Horia — ofițerul îi bătu pe umăr și așa vorbi în auzul nostru: *Noi credem ce zic oamenii ăștia de omenie și ăști oameni direpți,* iar în mâna lui Cloșca fiind crucea pomenită mai înainte, despre aceea așa zise mai departe ofițerul: *Și vedem că chipu ăsta pe cruce-i chipu împăratului și mă plec la chipu împăratului dară, până la a opta zi să fie pace și liniște*

și după a opta zi om mere la Câmpeni și om vede ce a fi. Acestea chiar din gura ofițerului aceluia le-am auzit și eu, și în vreme ce ofițerul vorbea așa cu Cloșca, sub ochii lui omorîră unii dintre noi pe un nemeș și luându-i calul îl aduseră în tabăra românească, pe care, cerându-l ofițerul, Cloșca i-l dărui lui și cu asta ne despărțirăm de cătane. Eu m'am întors în Cricău după traistă, căci o uitasem acolo, dar până când am umblat eu după ea ceilalți au prădat și Cetea; acolo n'am fost de față; cum s'a întâmplat nu știu. Eu am ajuns din urmă pe Ponoreni, în valea Cetii; duceau doi bivoli, cari au fost ai unui nemeș din Cetea, cu numele Szotyori și așa s'a împrăștiat atunci tabăra. Au fost printre noi atunci și oameni din Tibru, care sat e din sus de Cricău. Când am ajuns apoi acasă în Lupșa, atunci au prădat și curtea din Lupșa, în care ședea șpanul; cei din Lupșa și eu am fost acolo, dar am ajuns târziu la pradă; căraseră până atunci totul din casă. Abia am mai putut găsi un pic de grâu.

9.

Feneșul-Săsesc (Florești), 5 Decemvrie 1784

Predică rostită în fața contelui Csáky și a nobililor ridicați împotriva Românilor răsculați, de preotul taberei, în biserica din Feneș.

Traducere [1]: Cuvântare sfântă, pe care cu grai viu a rostit-o, a treia Duminecă înainte de Crăciun, anul 1784, în biserica din Feneșul-Săsesc, preotul din Leghea, Andrei Ferentzi, acum preotul oastei nobile, în fața Măriei Sale Domnului Conte Ioan Csáki, comite suprem al nobilului comitat al Clujului, cel care pentru principele domnitor al Marelui Principat al Ardealului, scumpa sa patrie și neamul său unguresc s'a îmbrăcat în arme și în fața vitejilor magnați și nobili ai aceluiaș nobil comitat, strânși în tabără împotriva tâlharei prostimi românești.

Johannes in vinculis... Mat. Cap. 11, v. 1.
Quid existis in desertum... Ibidem, versu 7.

A doua din Cartea Regilor și întâia carte din Cronici aleg timpul primăverii pentru plecarea la oaste, *quo reges ad bella solent procedere* (2 Reg. 11, v. 1; 1 Par. 20, v. 1), când regii pornesc la războaie. Așa văd, floare vie a nobilului comitat al Clujului, viteji magnați și nobili

---

[1]) Textul unguresc, din pricina lungimii, nu-l mai reproducem. El nici nu cuprinde date istorice sau lucruri de natură să ceară o confruntare neapărată a traducerii cu originalul.

că a sosit acea vreme, — dar nu după crugul obișnuit al soarelui atârnat pe cer, ci după al schimbătoarei și jalnicei luni a lumii acesteia — când, mai ales tu, neam unguresc, trebue să prinzi armele în brațele-ți viteze și să pornești la oaste, când trebue să tragi sabia.

Pentrucă înspăimântătoarea și turbata oaste a țărnei valahe s'a rostogolit peste tine, ca marea în clocotire ridică spume, împotriva marelui tău principe domnitor [a pornit], vărsarea sângelui tău unguresc, cutropirea și pustiirea cu fier și foc a scumpei tale patrii a jurat; a și dănțuit în cenușa lor și nu numai de sânge nevinovat s'a făcut ucigașe, ci brațele-i nelegiuite chiar împotriva cerului le-a ridicat.

Surgite Principes, arripite gladium (Isa. 21.5), ridicați-vă Magnați și Nobili, trageți sabia, *ut gladius eorum intret in corda ipsorum, et arcus eorum confringatur* (Psal. 36), pentru ca sabia lor vrăjmașe inima lor mincinoasă să o pătrundă și lancea lor ucigașe, împotriva capului nostru stăpânitor, împotriva neamului și patriei noastre muiate în venin, peste capul lor să se frângă.

Surgite Principes, veniți să ne ridicăm, *aripite gladium*, sabia de grabă să tragem, căci iată *mors in olla*, chiar în cămin ne e moartea, primejdia, pieirea cu desăvârșire. Să tragem, viteji Magnați și Nobili, săbiile, cari de mult ne odihnesc în teacă, să vadă largul lumii, că neamul nostru unguresc, ca'ntotdeauna, dar mai ales acum, ducele nostru și nobilimea în arme *non sine causa gladium portat* (Rom. 13. 4), nu fără pricină au încins la brâul lor unguresc sabia lor nobilă și vitează, ci pentru

Marele nostru Principe,
Scumpa noastră patrie,
Neamul nostru unguresc

au încins la nobilul lor brâu sabia lor vitează, căci dacă a cerut vreodată, acum apoi și mai mult arme și inimă maghiară cere:

Credința către Principe,
Iubirea pentru patrie,
Sângele neamului.

Inalță-te vultur cu două capete, care cu biruință stăpânești, Prealuminate Impărat Roman Iosif al doilea, înalță-te și zboară grăbit întru ocrotirea marelui tău principat al Ardealului împotriva ulilor adunați în munți căci, cum va mai pluti, pe deasupra celor șapte munți, principatul tău, dacă vor smulge penele bătrâne din aripile-ți viteze? Dar apoi, dacă lumina ochilor vulturului tău întreagă, înțeleg nobilimea maghiară, va fi cuprinsă de ceața ridicată din munți, de norul acela negru, când vei mai putea privi drept la soarele vesel și senin al stăpânirii tale?

Iată Mărite Principe, Prea Inălțatul nostru Domn, iată, încă de mult *Johannes in vinculis* (Mat. 11. 1), viteaza inimă maghiară a lui Ioan, ducele nostru, cel care, cu sânge maghiar, din acei Sciți de demult s'a desprins, a contelui Ioan Csáki, vrednicul comite suprem, zic razimul nobilului comitat al Clujului, generalul și ocrotitorul lui, de mult e legată *in vinculis charitatis* de principele său, patria sa, neamul său, și încă nu cu al moșiilor, comorilor și avuțiilor lanț de fier, căci pe acesta îl poate prinde rugina, ci numai cu al credinței către Maiestatea Ta și al dragostei fierbinte pentru patria și neamul său lanț de aur. Și pentrucă *fortis est ut mors dilectio*, e mai tare decât moartea adevărata dragoste, iată ce strălucește, Prea Inălțatul nostru Domn, pe casca lui și a nobililor săi viteji: *aut vincere, aut mori*, sau trăesc biruitor sau vitejește mor, pentru principele meu, sângele meu, sabia trag.

A și tras sabia întreg nobilul comitat al Clujului, cu magnații și nobilii săi împreună, și, îmbrăcați în arme venind în fața Ta, ducele și neamul nostru către Tine Doamne așa se roagă: *levavi oculos meos in montes, unde veniet auxilium mihi* (Psal. 120. 1), jur împrejur privii munții împăduriți, cetățile firești și nu meșteșugite ale plebei valahe, cu ce putere și de unde-mi va veni ajutorul să biruesc oastea prostimei, care spre nimicirea principelui meu, pustiirea patriei și uciderea neamului meu unguresc s'a ridicat?

De bello domini (1 Reg. 25), oastea Domnului este aceasta, pentrucă dacă un neam pentru regele său, patria sa, sângele său încinge, nu a răzbunării, ci a apărării sabie, *non est illorum pugna sed Dei* (Exod. 17. 16.), Dumnezeu luptă pentru el.

Au doar nu acestea v'au încins săbiile și au bătut tobele primejdiei, nu acestea v'au înălțat steagurile războinice? Te întreb duce al nobilului comitat al Clujului, îmbrăcat în arme și pornit la oaste, au nu acestea au suflat în buciumele și trâmbițele tale de luptă? Răspunde și tu floare vie a nobilului comitat al Clujului, voi viteji magnați și nobili: *Quid existis in desertum videre* (Math. 11. 7.), ce ați plecat să vedeți în munții și pădurile nepătrunse? Au poate să petreceți v'ați adunat sub steag? Doar cei cari petrec, pe acestă vreme de iarnă, *in domibus sunt* (Math. 11. 8.), mai de grabă în casele lor petrec. Dar atunci *quid existis*, ce va izgonit subt acest cer potrivnic de iarnă? Nu acela oare care s'a răzvrătit împotriva marelui vostru principe, craiul tâlharilor din munții *Daciei*, a patriei voastre, a neamului vostru unguresc și nu numai a neamului, ci chiar a numelui vostru ucigaș, Horia, vrui să zic călăul [1]) *de quo scriptum est* (Math. 11. 10), de care, poate ca o prevestire, stă scris: *Nomen ejus exterminans*, și numele lui e pustiitor?

---

[1]) Asemănare de cuvinte: numele lui Horia e apropiat de « Hohéra », care înseamnă călău.

Pentru ca lumea să vadă aceasta, iată deschid Apocalipsul Sfântului Ioan, la cap 9, din care, pentru asemănare, o vedenie, ca pe o oglindă, vă voi arăta, în care cine are ochi să vadă ce a legat pe ducele nostru de vitejii săi nobili, de ce au ridicat brațe înarmate întru apărare și au plecat în pustiu magnații și nobilii din nobilul comitat al Clujului.

« Și am văzut — zice Sf. Ioan văzătorul de taine (Apoc. 9) — o stea căzută din cer pe pământ și i s'a dat cheia fântânii adâncului. Și a deschis fântâna adâncului și fum s'a ridicat din fântână și soarele și văzduhul s'au întunecat de fumul fântânii. Și din fum au ieșit lăcuste, pe pământ, iar înfățișarea lăcustelor era asemenea unor cai pregătiți de războiu, și fețele lor erau ca fețele omenești, și dinții lor erau ca dinții leilor, și aveau păr ca femeile. Pe capetele lor aveau cununi ca de aur, vuietul aripelor lor era asemenea cu vuietul unei mulțimi de care și de cai, cari aleargă la luptă, și aveau cozi asemenea scorpiilor și numele împăratului lor e nimicitor [1]) ».

Până aici vedenia, să vedem acum asemănarea:

Și am văzut o stea căzută din cer pe pământ: după cum Lucifer se răzvrăti împotriva cerului, așa se răzvrăti și Horia împotriva principelui nostru, deosebirea e doar numai atâta, că Lucifer s'a coborît din cer pe pământ, iar Horia s'a ridicat din iadul deschis prin răzvrătirea lui. *Și a deschis fântâna adâncului și fum s'a ridicat din fântână*, când ocrotit de fumul îngăduinții principelui nostru stăpânitor și a preaputernicei sale fețe, cu minciuni diavolești își deschise drum pentru tăierea și pustiirea neamului nostru. *Și soarele și văzduhul s'au întunecat de fumul fântânii*, căci fumul aurului, argintului, comorilor și slobozeniei, prostimii valahe numai decât îi luă mintea. Sub fumul acestora *ca pe niște cai pregătiți de războiu* își repezi lăcustele de pradă. *Fețele acestor lăcuste sunt ca fețele omenești*, pentrucă tot după chipul și asemănarea Preasfintei Treimi a fost zidită și această oaste ucigașe de tâlhari și, de aceea, Fiul întrupat al lui Dumnezeu și pentru ei s'a jertfit pe altarul crucii, când muri pentru viața lumii. *Dar dinții lor sunt ca dinții leilor*, căci asemenea leului când răcnește și-au arătat colții înveninați, ca leii și-au căscat gurile sălbatice și mușcă, taie, ard, ca numele și neamul nostru unguresc să-l sfâșie, să-l înghiță, să-l mistuie. *Și au păr ca femeile ;* părul este semnul vremelniciei, ceea ce mai apoi se va vedea când se va împlini Scriptura: *Conteret Deus dentes leonum in ore ipsorum*, va frânge Domnul acești dinți de leu, îi va zdrobi și praf se va alege dintr'înșii. Până atunci totuși *le vuiesc aripile*, căci, după cum am învățat dintr'un scris vechiu de mână, de pe ale lăcustelor aripi, scrise cu litere

[1]) Textul îl luăm din *Noul Testament* în traducerea lui Gala Galaction, adaptându-l, bine înțeles, la intervertirile textului unguresc.

arabe, acestea se pot citi: *cape*, *rape*, pustiiește, pradă! Au și vuit cu adevărat aripele lor pustiitoare, prădalnice și în așa chip au vuit că glasuri jalnice ne-au răsunat în amândouă urechile. *Și au cozi asemenea scorpiilor*, pentrucă în urma lor nimic altceva nu lasă, decât veninul arzător și mistuitor al inimilor noastre, *nihil omnino virens relinquit*. Despre lăcuste citesc în cartea Domnului, că până și verdeața nădejdii o nimicesc, pentru multă vreme, pe unde paște și pradă oastea lor pustiitoare. Cine nu vede acum că numele craiului lor e Nimicitor? *Nomen ejus exterminans*, și numele său e mare nimicitor. *Pe capetele lor aveau cununi ca de aur;* bine să băgați de seamă ce spune Scriptura, *ca de aur*, dar nu de aur adevărat, pentrucă aceasta arată numai fața, nu și din ce e făcută cu adevărat cununa, și-apoi Scriptura mai spune, că toate o aveau pe cap, crai sunt toate deci, una ca și alta, căci în cartea Domnului stă limpede scris: *Regem locusta non habet* (Prov. 30. 27), lăcustele nu au craiu.

Ai simțit așa dar, iubitul meu neam unguresc, mușcăturile de leu ale acestei oști de lăcuste, pornite din fântâna iadului și vei fi simțit că veninul din coada lor de scorpie era gata-gata să-ți învălue patria întreagă, dacă rara și iubitoarea inimă maghiară a ducelui tău, nu s'ar fi aplecat spre acești viteji magnați și nobili, îmbrăcați în arme. Și nu fără pricină, căci gândește-te numai, dacă vreun popor din cuprinsul Europei, apoi tu neam unguresc, mai ales, ai putea să-ți tânguiești din bucium cântecul jalnic, împreună cu regele David: *saepe expugnaverunt me a juventute mea* (Psal. 128. 2), încă din tinerețele mele adesea s'au luptat cu mine. Bate-ți de praf doar cronicele, în atâtea lupte biruitor neam maghiar: De câte ori ți s'a întunecat fruntea din pricina Evreilor păgâni? De câte ori ți-au spintecat țara coarnele trufașe ale semilunei păgâne, de câte ori ți-a udat cu sânge drumurile, casa? Grăiți despre acestea voi, movile ngrămădite, în cari odihnesc osemintele vitejilor noștri Maghiari! Printre toate acestea, totuși, o atât de înveninată săgeată poate niciodată, dar niciodată nu ți-a străpuns inima, cum ți-a străpuns-o această lance turbată a prostimei valahe.

In inimă-ți e înveninata săgeată, căci iată cu sânge, și încă cu sânge nevinovat, începură să se reverse, în acest an 1784, apele Mureșului și Arieșului. Se pare că *data est terra in manus impii* (Job. 9), ca și când pe mâna nelegiuiților ar fi fost dat de Domnul pământul și poporul unguresc al marelui principe al Ardealului. Incât *mors in olla*, *Vir Dei*, chiar în căminul nostru maghiar e moartea, bărbat trimis de Dumnezeu și duce al nostru.

Dar șterge-ți pâraile de lacrimi de pe obraji nobil neam, alină-ți vătămarea; bucură-te împreună cu versul psalmului, cu care și-a înstrunit harpa regele David: *et enim non potuerunt mihi* (Psal. 120. 2), văd că ai fost țintă a mii și mii de năvale, dar în zadar; ele nu te-au

răpus, nu te-au înghițit. De bună seamă nici acum nu se va putea mândri netrebnica mulțime învolburată, țărna valahă, că *abstulit coronam de capite tuo, spoliavit te gloria tua* (Job. 19. 9), că te va lipsi de mărirea ta și-ți va răpi coroana principelui tău stăpânitor, ci mai vârtos ți se va duce faima măririi, numele tău viteaz, dela răsărit la sfințit, dela miază-noapte la miază-zi.

Cu toate acestea, o viteji magnați și nobili! — adevăr zic, nu vreau rana să vă deschid ci mai degrabă să v'o leg — dacă vreodată, apoi acum treziți-vă și, aducându-vă aminte că lăcustele sunt semnul, flamura urgiei lui Dumnezeu, mărturisiți: *a Domino factum est* (Psal. 117. 23), al Domnului păhar e acesta, pe care *malitia inhabitantium*, pentru păcatele noastre de rând îl închină poporului său iubit, neamului unguresc, căci *miseros facit populos peccatum et regnum a gente in gentem transfert* (Ecl. 10. 8), vor umili popoarele faptele lor necurate și împărăția minciunei va trece din neam în neam.

Cu îngăduința ta grăiesc scumpa mea patrie! Nobili maghiari, cu îngăduința voastră grăiesc, și a doua oară vă zic, nu vreau rana să vă deschid, ci mai de grabă să v'o leg, dar iarăși, *nisi conversi fueritis gladium suum vibravit, arcum suum tetendit et paravit* (Psal. 7. 13), a ridicat deasupra capetelor noastre [Domnul] sabia-i răzbunătoare, a întins arcul său, pentru noi pregătit, și spre noi îl îndreaptă, dacă de desfrânare, blesteme și jurămintele voastre obișnuite nu vă veți lăpăda. De aceea, nu mai mult, decât atât vă zic: *immundicia nec nominetur in vobis, sicut decet Sanctos* (Eph. 5. 3), de desfrânare nici să nu se pomenească printre noi, ca să ne deosebim de aceia cari nu cunosc pe Dumnezeu.

A treia oară zic, și iarăși cu îngăduința ta zic, pentru ca mai vârtos să crezi, nobil neam, că nu vreau rana să-ți deschid, ci mai degrabă să ți-o leg: cum să ne înarmăm împotriva vrăjmașilor noștri, când împotriva lui Dumnezeu înarmată ne ținem limba, — așa cum Domnul cu drept cuvânt se plânge: *exacuerunt ut gladium linguas suas* (Psal. 63. 4), când pentru blesteme nelegiuite împotriva lui Dumnezeu ne ascuțim vârful limbii? Să ne aducem aminte și de ceea ce ne zice prin proorocul Malachie: *magnum est nomen meum in gentibus* (Mal. 1. 11), e mare numele Domnului chiar și la păgâni. Drept aceea, pe măsura cuvântului sfânt să ne fie și jurămintele. E mare legământ jurământul și dacă după cumpăna jurămintelor noastre de până acum ne va fi măsura ajutorului de sus, cum să mai nădăjduim fericirea, mai ales că *per risum operantur malum* (Prov. 16), numai în glumă, la jocuri și petreceri, pomenim pe Dumnezeu? Când doar numai *in nomine Domini*, singur în numele Domnului vom birui pe vrăjmașii noștri. Cu numele lui a doborît la pământ David pe acel morman de carne, pe Goliat; cu numele lui a biruit în toate vremurile poporul Domnului, în el să nădăjduim și acum

că, precum pasărea Foenix din cenuşa-i mai mândră s'a înălţat, aşa şi Ungurii, după acest nor cernit, de zile mai vesele şi mai senine se vor bucura.

Surgite Principes! Să ne ridicăm viteji nobili; să tragem sabia cu două tăişuri, a sufletului şi trupului armă! Căci dacă Dumnezeu e cu noi, cine va fi împotriva noastră! Iată, viteji magnaţi şi nobili, ce vă strigă ducele vostru: *Qui mecum non est, contra me est, et qui mecum non colligit, spargit!* (Math. 12. 30). Iubiţi şi viteji prieteni, cine către principele său cu credinţă, către patria sa cu iubire nu va fi, cine împreună cu mine şi încă cu suflet nestrămutat, pentru neamul său sângele nu-şi va jertfi, împotriva principelui său, patriei sale, împotriva sângelui său s'a ridicat!

O Isuse Christoase, marele nostru păstor! Tu ne vezi inimile, viaţa, sângele şi toate ale noastre: du-le jertfă Tatălui Tău Sfânt, mai întâi pentru preamărirea dumnezeiescului Tău nume, iar apoi pentru biruinţa principelui nostru domnitor, a scumpei noastre patrii şi a neamului nostru unguresc. Amin.

Textul unguresc copiat într'un volum, fără signatură şi paginaţie, din *Arhiva Muzeului Ardelean* (Biblioteca Universităţii din Cluj), grupul *Colligata.*

10.

Cluj, 16 Decemvrie 1784

Hotărîrile adunării generale (congregatio marchalis) a nobililor din comitatul Cluj cu privire la răscoală.

Celebratur Claudiopoli, in domo Illustrissimi Domini Domini Comitis Michaelis Rhédei de Kis Rhéde, Congregatio Marchalis, ob per turbatas temporis per tumultuantes Valachos circumstantias convocata, in qua, ad propos tionem Illustrissimi Domini Supremi Comitis Joannis Comitis Csáki de Keresztszeg, per numerosos magnates nobilesque, ex toto ambitu comitatus comparentes, sequentia determinata sunt:

1-o. Ut juxta puncta proposita (huc per extensum inserenda) representententur Excelso Regio Gubernio, quibus ex motivis ad id impulsa sit nobilitas, ut tumultuantibus armis instructa obviam ire debuerit, sunt proinde puncta illa motivaque sequentia:

1-o. Praesentissimum toti comitatui incumbens periculum, cujus exemplum luculentissimum dedit fatalis oppidi Torotzko, et T. Sz. György casus. Quale, ibi praedocinium exercitum fuerit? quam ingentia dominis terrestribus detrimenta, quae rebus et facultatibus jactura fuerit illata? quomodo, sacra profanata sint? quis, denique

terror incussus exstiterit? notius est quam, ut commemorari debeat. Exemplo sane et spectaculo tam horrendo, uniceque nobilitatem feriente merito commoveri poterat universus nobilium ordo, ad arma in sui defensam arripienda.

2-o. Latronum eruptionis metus: Quid cum pronius erat quam ut a confiniis comitatus Bihariensis, usque Albensis comitatus limites undique militia circumsepti latrones et quotidie versus plagas nostras, magis retrusi, hac unice exitum sibi inveniant et de repente totum comitatum inundent? Auxerunt metum hunc intentatae sepius a latronibus minae, quibus se signanter, ad districtum Kalataszegiensem erupturos, omniaque devastaturos, interminabantur, quod ipsum e benignis quoque nonnullorum examinibus luculentius prodiit; quid vero certius est? quam latrones hos 25-a 9-bris, occasione solemnium in oppido Bánffi Hunyad aniversariarum nundinarum, ad districtum Kalotaszegiensem erumpere voluisse, et erupturos etiam fuisse, nisi inopinato nobilitatis adventu deteriti fuissent. Confirmat id ipsum casus quoque, qui in castris Szászfenesiensibus sub noctem diei 7-a currentis mensis contigit, ubi latrones e vicinis sylvis erumpere volentes, excubias nostras aggressi fuerant.

3-o. Metus defectionis plebis ad signa latronum. Certum enim est plebem gremialem, praesertim valachicam, adeo non abhorruisse ab hac tumultuatione, ut potius laetabunda exspectaverit latronum horum adventum, quemadmodum hoc e fidedignis subalternarum relationibus, et benignis complurium examinibus manifesto eluxit. Argumento est, inter caetera, violenta taxae fiscalis per jobbagiones Kalotaszegienses, Zalatnensi dominio adscriptos, a dominali judice facta receptio, qua occasione eidem jobbagiones se nunquam deinceps taxam dominalem persoluturos declaraverunt. Confirmat id ipsum temerarium antesignani Hora factum, quo in alpibus Gyalaiensibus Marisel dictis decurionem constituit et ad nomen suum adjuravit, ea cum instructione, ut, ubi cum sociis eo venerit, obtemperanter se gerat, et quae oficii fuerint exequatur. Confirmatur hoc casu quoque Lupsaiensi, ubi collectam semel et incassatam regiam pecuniam contributionalem, de anno praeterito restantem, a judice pagensi seditiosi receperunt, aperte declarantes nemini se deinceps nisi Conjuratorum Principi contributionem pensuros. Sed quamvis subalternorum relationes et benigna examina plane aperte demonstrent, hanc plebis valachicae in omnibus fere locis ad latrones deficiendi voluntatem, nihil tamen id tam aperte prodit, quam patentalium contra seditiosos editarum publicationis occasio, quae dum in gremiali possessione M. Gero Monostor per exmissos praescripta solemnitate institueretur, non est veritus quidam, publicatores commissarios, coram conferta multitudine, verveces excoriandos et combustione dignos truncos vocitare, manifesto indicio quo

sensu esset, de hac publicatione, quae sane defectionis exempla in defectu militiae aliter cohiberi non poterant, quam praesentia et ostentatione armatae nobilitatis.

4-o. Detrectatio servitii dominalis. Certum enim est, e relationibus subalternorum officialium, multos praesertim in districtu Kalotaszegiensi jobbagiones conspirasse, ne dominis terrestribus in posterum obediant, metu nihilominus armatae nobilitatis in apertam seditionem erumpere ausi non sunt.

5-o. Defectus militiae. Constat enim eiusquoque, quae Claudiopoli excubabat militiae majorem partem isthinc abductam et totum comitatum militari praesidio ita nudatum fuisse, ut indubium sit extrema quaeque plagam hanc, totamque viciniam, passuram fuisse, nisi solo nobilitatis armatae metu conatus latronum impediti fuissent.

2-o. Necessarium invenit Marchalis Congregatio deputationem decernere, quae Regiae Commissioni, in persona Excellentissimi *Domini Comitis Antonii Jankovits*, cum adjuncto personali, jussu altissimo cum in finem ordinatae, ut causas exorti tumultus investigaret, obviam eat usque Albam Carolinam. Denominati sunt proinde pro deputatis: Illustrissimi Domini Comes Gabriel Haller ab Hallerstein, et Liber Baro Adamus Radák de Magyar Benye, Spectabilis item ac Generosi Domini David Alexius Dindar S. R. I. Nobilis de Dindaris ac Stephanus Boér de Nagy Berivoj Vice-notarius, tali quidem modalitate, ut recepta hinc instructione, cujus exemplum inferius insertum conspiciendum est, Tit. Dominis Regiis Commissariis ejusdem puncta distincte et ad captum coram explicent, quae instructio talis est:

1-o. Procedant deputati usque Albam Carolinam, et si Excelsam Commissionem ibi non deprehenderint, occultatis deputatorum personis fota (!) cum vicinorum comitatuum officialibus per litteras vel, si visum fuerit, per accessum quoque personalem cointelligentia, omnes praesentis objecti circumstantias et operationis, per eandem Excelsam Commissionem hactenus fors institutae progressum pro sui directione rite indagent, et hausta taliter congrua circumstantiarum notitia, prout e re videbitur vel accedant, vel Carolinae praestolentur eandem Excelsam Commissionem.

2-o. Accessu ad Excelsam Commissionem obtento, ante omnia nomine Inclyti Comitatus agant solemnes Sacratissimae Suae Majestati gratias pro ea clementia, qua vices tantoperae afflictae nobilitatis miserata, talem in investigatione tumultuationis hujus commissionem ordinare dignat[a] est, in cujus summa sapientia et aequanimitate merito spem collocare possit nobilitas fore, ut elicitis genuinis tantae suae periclitationis causis eam Sacratissima Sua Majestas captura sit informationem, unde optatum pacis ac tranquilitatis reditum attingere valeat.

3-o. Relatis taliter gratiis ad propositum deputationis delapsi, casus tumultuationis, qui se in hocquoque comitatu exeruerunt, a prima origine succincta serie deducendo specifice evolvant et sive enaratis, sive scriptotenus, exhibitis tumultuationis hujus in hocquoque comitatu progressibus pro penitiori informatione conscriptionem militarem, quae elapsa aestate tantos in plebe valachica motus, velut praeludia quaedam tumultuationis praesentis excitaverat, commemorare non praetermittant; inter caetera eoquoque minime ommisso, qualiter hi latrones, a confiniis Aradiensibus effusi, et peragratis Zarand et Hunyad comitatibus atque in Albensi comitatu, fiscalibus Zalathna et Topanfalva dominiis, foedum in modum expilatis, pro symbolo et tessera seditionis Suae Sacratissimae Suae Majestatis nomen perfide assummentes, submontanos quoque circuli nostri incolas, hac arte et fraudulentia, ita dementaverint, atque in nobilitatem, gentemque hungaram, eum in modum concitaverint, ut ubi oppida Torotzko et T. Sz. György expilanda animum induxissent, non haberent opus ipsi venire, sed gremiali populo sponte ad eorum signa convolante, velut emissariis suis uterentur.

Porro, pro radicali tumultuationis hujus causa assignari potest innata plebis valachicae, caeteroquin minimae laboriosae et rapto potius vivere solitae, ad seditiones et turbas ciendas propensio, ad summas immanitates, docentibus continua serie succedentium temporum exemplis, saepenumero profusa; quam in seditiosa et ad omnes turbas prona valachica plebe, non exiguum in modum intendunt et promovent, ministri sive popae, in summa gentis illius ruditate minus tamen rudes. In cujus confirmationem adferatur recentissimum exemplum, antesignanus enim latronum Hora, audito eo, quod ad domandam sociorum suorum audaciam militia siculica versus alpes progrediretur, binas continuo circulares popis inscriptas eorundem medio vulgari curavit, quibus ut militia salva ubique permitteretur astute cavit; exquo luculentum est Horae quoque poparum, velut ad seditiones pronissimorum ministerium, oportunissimum visum esse. Ea quoque clementia regia, qua rigor pristinarum legum criminalium per subsequentes benignissimas ordinationes regias mitigatus est, magnam ansam praebere videtur quoque audendi. Perdita enim haec natio benignitatem hanc regiam secius, ac deberat accipiens, et in favorem suum ab altissima intentione prorsus alienum interpretata, audacia potius et majorum patrandorum occasionem inde summit. Pro proxima vero praesentis tumultuationis tam procul progressae causa attingi potest, quod succursus militaris tarde nimis praestitus sit, atque adeo malum in ipso limine et exordio suffocari opprimique non putuerit (potuerit), ut ad eo nobilitas, tot caedes et damna ferre non valens arma capere, atque adversus publi-

cam et manifestam tumultuantium vim, in defectu militaris praesidii, se tueri coacta sit.

4-o. Ostensis hac ratione, detectisque tumultuationis causis, si oportunam nacti fuerint occasionem, media, quae congregatio haec ad exstinguendum, et in futurum quoque penitus sopiendum hunc tumultum, e re futura putat, commemorent.

Horum *Primum est:* Ut montana Transylvaniae loca, Valachorum, montium beneficio latrocinia et malefacta sua tegentium loco, ex alia quapiam moratiore natione coloniae disponantur, Valachis inde aliorsum, ubi maleficia latebris tegere nequeant, translocatis. Secus enim, docentibus retroactorum temporum exemplis, hanc latrocinandi et saeviendi indolem natura quasi ipsa iam inbibitam ut ponant, nulla plane spes est.

Secundum: Ut casae hinc inde per subalpestria loca, sine certa serie erectae, in conformitate praevigentium ordinationum gubernialium nunquam hactenus in effectum deductorum, ubique absque discrimine tollantur, neque unquam admittatur, ut, distantes a se ipsis et seriem non habentes domunculae, tanquam certissima latronum et praedarum receptacula, extruantur.

Tertium, et summe necessarium est: Ut ad loca submontana, de tumultuatione suspecta, regularis militia illocetur et, siquindem non absque fundamento praemetui possit tumultum hunc proximo vere resuscitandum, novasque vires accepturum, uno ad minus anno ibidem permittatur; secus enim seditio, quae nunc, per ostentationem armorum militarium et asperitatem imminentis hyemis, non nihil sopienda putatur, ineunte vere pejus recrudescet et totam inundabit viciniam.

Ultimum denique, et haud minus necessarium medium putatur: Ut Sacratissima Sua Majestas in clementissimam considerationem sumpto eo, quod plebs haec valachica nunquam mitioribus, sed quo severioribus mediis in officio contineri possit, adversus eos, qui tumultuationis hujus coriphaei, incentores et complices deprehensi sunt, aut deinceps deprehenderentur, clementer patiatur, ad ductum et rigorem praevigentium legum patriarum procedi, nullamque harum mitigationem admittat.

3-o. Consultatum est de eo, qua rationae compensandae veniant expensae, per susceptam contra tumultuantes expeditionem communitatibus illis, in quibus nobilitas armata condescensiones habuit, causatae, utpote portiones, tam equiles quam orales, ad praeindigitatam necessitatem administratae, cum aliis erogationibus necessario per quemcunque, praecipue tamen per Illustrissimum Dominum Supremum Comitem inpensis, et determinatum est:

Ut Substituti Domini Vice-comites eruant, seque informari curent, quanta summa veniat subrepartienda, qui subduxerunt se a suscepta

expeditione, aut impediti quominus eidem interesse possint, qui denique sint, qui aut nullum, aut vero inproportionatum succursum praestiterunt et hi quot in circulo comitatus habeant sessiones, quibus erutis, receptaque necessaria informatione, tandem Dominus Ordinarius Vice-comes, unacum Substi utis Dominis Vice-comitibus, Ordinario denique Notario, ac Joanne Mohai, repartitionem instituant, possessorio cujusvis approportionatam, viduas quoque includendo, ad illos qui, succursum neque praestiterunt, adaequate, neque in persona comparuerunt ad expeditionem, quae deinde repartitio omnibus penes honorificum insinuatum, in quantum unum quemque concernit, eminentioribus, medio Vice-iudicibus nobilium, autem tenuioris conditionis personis notificari debebit, ut intra 8-um ad manus Domini Ordinarii Vice-comitis administrent, secus enim penes hocce conclusum executionem experturi erunt et hoc quoad utrumque processum, in iisque causatas expensas inteligendum est.

4-o. Quoad poenalitatem illis infligendam, qui a praeindigitata expeditione semet absentarunt, determinatum est: Illam hac vice quidem relaxari tali cum declaratione, quod pro futuro, qui morosi inveniuntur ubicumque, aliquid simile praelucente guberniali ordinatione publicabitur, illi articulari poena mulctentur.

5-o. Concluditur sub poena 24 florenorum toties, quoties irroganda, ut, in casibus repentinis, quivis eo, quo Illustrissimus Dominus Comes Supremus postulaverit, illico comparere teneatur.

6-o. Placuit Marchali Congregationi illud etiam determinare, ut donec sufficiens succursus militaris ordinabitur, isque adveniet, post preces hinc eatenus ad Excelsum Regium Gubernium submissas, quivis magnas nobilisque iterum exeat, ad loca minus secura tutanda.

7-o. Conclusum est modis omnibus impediendum, ne annonalis provisio ad tumultuantes pervenire possit, ac hujus curam omnes officiales, precipue vero vice-comites, habeant.

Arhiva județului Cluj. *Protocollum politicum, 1784.*

11.

Cluj, 28 Decemvrie 1784

Ascultarea preotului unit din Decea, Popa Costan, cu privire la conscripția militară și la svonurile despre răscoală.

Anno 1784, die 28-va mensis Decembris Claudiopoli, apud domum praetorialem Incl. comitatus Colos, benignum examen infra nominati captivi institutum est modo sequenti:

1-mo. Kinek hívnak, hová való vagy, és micsoda rendbéli ember vagy?

Ad 1-mum. Hívnak Popa Kosztánnak és décsei unitus oláh pap vagyok.

2-do. Miért fogattattál el?

Ad 2-dum. Semmi okát nem tudom.

3-tio. Nemes Hunyad és Zaránd vármegyékben öszvegyült tolvajokról mit tudsz mondani?

— Ezen dologról nem tudok semmit is mondani, azt hallottam, hogy Hore volna a vezérek.

4-to. Hát most a nyáron oda voltál-é Károly Várra a hallgatóiddal a katona conscriptiora?

— A bizonyos, hogy ekkor elindultunk volt falustól, de a miriszlai sópajtától visszatértünk, azért hogy a miriszlai sótiszt nékünk azt mondotta, hogy őáltala is véghez mehet a conscriptio, nincs miért lefáradni, aminthogy azután a sótiszt conscribált is bennünket.

5. Erre a conscriptiora ki indított fel benneteket?

— Én, abban az időben a faluból kiindulásom esvén, egykoron az országútjában elé s hátrajönni-menni valami embereket láttam, ezek lázosztattak fel bennünket a conscriptiora menni.

6. Hát a mostani lármáról mit tudsz, és azelütt mit hallottál felőle?

— Aranyosszékben Inakfalván lakó oláh esperes, Popa Treillától hallottam most közelebbmult őszön, hogy a magyarok az országban rövid idő mulva mind egy lábig odalésznek, mert ugyanis a magyarok mesterkedtenek azon, hogy az oláhokon uralkodhassanak; erőssen fel is kaptak volt, de most az oláhok ugyan talpan állanak, úgy hogy a magyaroknak nyakakat az oláhok már talpak alá kapták. Én erről megintém, hogy ne beszélne ilyen haszontalanságat, és azonban mondottam is, hogy hogy eshetnék meg, mert e képtelen dolog, aki is mérgesen felém fordulván és engemet megriasztván azt mondja nékem, hogy miért beszélek oly bolondul s mit tudok én hozzá, s tudjam meg azt, mert annak a beszédnek megadom az árát, mivel 4—5 nap mulva meglátjuk, mi dolog történik az országban a magyarokon, mert ő most jött Balásfalváról a püspök úrtól, ahová is az esperesek mind odagyültenek volt. Aközben nékem ezt is mondotta, hogy Bécsben már írtak a dologról, s a választ várják is a magyarokról, és minden meglátja 3 4 nap mulva, a magyarokat mi fogja követni. Mely beszédjein elrettenvén, hazamentem.

7. Hát ezen beszédje után az esperesnek bétölt-é osztán a dolog?

— Tudom bizonyoson hogy ment és még Détsére is jött egy Onyitza Juon nevezetű gazdag zsellérhez, ezt evvel bódítván, hogy ti miért nem mozdultok, mikor már az egész ország mozog, mert ha nem az enyedi Collegiumnak örökös jobbágyi maradtok, azért álljatok egybe, cselekedjétek ti is azt, amit a többi falu. Melyre azon zsellérember azt felelte nékie, hogy ők atévők lésznek, amit a pap-

jok fog mondani nékiek. De ellenben ezt mondotta Popa Treilla: ti ne hajtsatok a papotokra, hanem fogadjátok meg az én szómat, mert én más papot adok tinéktek.

9. Minthogy köztek nem voltál, hát ezeket honnan tudod mondani?

— Onyitza Juon hozzám jővén, ő beszéllette nékem.

10. Talám ebből a beszédből építvén javallattad Mikó úrnak [az oláhok] közzé menni lakni?

— Nékem Mikó úr eleitől fogva jó uram lévén, mikor egyszer Vintzen jöttem volna keresztül, maga Mikó úr, a quartélyházoknál lévén, magához szólított, és újságokat kezde tőllem tudakozni, amelyre én osztán úgy mondám Mikó úrnak a Popa Treilla beszédiből, hogy jobb volna uram neked az oláh faluban lakni menned, mivel az oláh faluknak nem fog semmi bántódások esni, mert Popa Treillától hallottam, hogy egy commissio publicatiojára a Mezőségre odajárt volna, minthogy az oláh faluknak semmi bántódások nem lészen, tehát bolondságnak tartom neked is a magyarok közt lakni.

11. Hát báró Kemény Gergelyné asszony gerendi tiszttartójával találkozván, honnan vetted ezt és mérted is mondani, hogy Károlyvárt a raboknak nem mérnek véteni, sőt némelyeket el is bocsátották onnét, akik pedig ott maradtanak, azoknak garast is adnak napjára és ételt is bőven?

— Én a báró Kemény Gergelyné asszony Őnagysága tiszttartójának semmit sem mondottam arról, hanem Mikó úrnak beszéllettem ezt is újságul, hogy egy Bándra menő alföldi emberrel találkozván, aki is újságban nekem azt beszéllette, hogy Károlyvárt képtelen sok nép van elfogva, némelyeket szabadítják, némelyeknek bőven enni adnak, némelyeknek pedig garast is fizetnek, de bántani nem merik.

12. Hát amely oláh írást nállad kaptak a micsoda írás volt, hát ebben a havasi népet hová convocálni parancsoltad?

— Ezen írás ennekelőtte 10 esztendővel kőlt a Sofron idejében, mikor én is schismaticus popa voltam, akkori esperességemben akartam egy házossági causát elláttatni, abba írtam volt.

13. Hát még valami olyas hírt ezen lármának előtte hallottál-é valakitől, a melyből a nemességnek veszedelmét ki lehetett volna hozni?

— Én egyebet erre nem tudok mondani, hanem a közelebb mult Kisasszony napkori tordai sokadalomban menvén Tordára a kocsárdi nem unitus oláh pap, Popa Juon, a földvári nem unitus pappal, Popa Tyiforral, a décsei nem unitus pappal, Popa Iliszíával, a kercsedi nem unitus pappal (aki most velem együtt is raboskodik), Popa Vasziliával, ki is, Popa Juon, azt kezdé mondani újságul mindnyájunknak az útban, hogy azon időtájban Fogarasban egy urat gom-

bojégba kötözve, a nyakára lánc lévén kötve, vittenek elveszteni, amelyet tulajdon őmaga látott, és aki ennek veszedelme látására megyen a parasztnak 4 garas, a nemes embernek 5 sustákot fizetnek útiköltségül. Amelyről Popa Tyifor meginté, hogy ne beszélne aféle haszontalanságat, aki is nekiriaszkodván, azzal erősité szavait, hogy néki arról küldött levele is vagyon. Amelyet halván Popa Tyifor, külön is menne tőllek. Azt is tudom mondani, hogy Popa Treilla az esperes elment Gerendre, Lónára, Gyéresre, Egerbegyre és egyébüvé is, úgy indította az oláhságat a károlyvári consciptiora menni, avval bíztatván őket, hogy azután ők lésznek az urak az országban.

14. Ezeket honnan tudod, amelyeket most mondál?

— A kocsárdi popa beszédjét tudom a véle útazott Popa Tyifor beszédíből, esperes Popa Treilla cselekedetit pediglen tulajdon maga szájából mondani tudom.

15. Hát valami pénzbéli collectát szedtél-é, és mikor s ki számára?

— Igen is szedtem, de e volt a Sofronius idejiben, és az ő számára szedtem is.

Quod praescripti captivi benignum examen modo praemisso coram nobis peractum sit, de eo praesentibus fide officii nostri testamur. Datum anno, die, locoque ut in praemissis. Josephus Vajna de Páva m. p. I. Tab. Cont. com. Colos act. assessor et Josephus Dobo de Alba Julia m. p. Inclyti cottus Colos ordin. jur. assessor.

Adaus pe pagina următoare: Ezen décsei oláh pap, Popa Kosztán még ezt adja fassiojához, hogy nem régiben Felvintzen felakasztatott tolvaj Tolánt Popa Traila volt mellette, akinek által adta, hogy a tóháti méheskertnél lévő portékáit hozná el magának, a minthogy hallgatott is a popa vélle, s hogy felakasztatták, elment utána, s onnét egy oly cifra gyöngyös puskát hozott el, hogy a miriszlai camara ispány úr igért tizenkét forintat, ha legitimálni fogja, hogy hunnét kapta, de azt nem legitimálhatta, hanem elvitte Balásfalvára, s odaajándékozta püspök Major úr ő Excellia secretariussának, Vitetnek (?). Egyéb sok portékákat is hozott el onnét. Ezeket pedig tudom tulajdon szájából Popa Treilának, dicsekedvén nékem vélle.

Arhiva județului Turda, 1785, dosar 1123.

Traducerea textului unguresc:

1. Cum te chiamă, de unde ești și din ce stare?

— Mă chiamă Popa Costan și sunt preot unit în Decea.

2. De ce ai fost prins?

— Nu știu nicio pricină.

3. Despre tâlharii adunați în nobilul comitat al Hunedoarei și Zarandului ce știi să spui?

— Despre lucrul acesta nu știu nimic, decât am auzit că Horia ar fi capul lor.

4. Dar acum în vară ai fost cu credincioșii tăi la Alba-Iulia pentru conscripția militară?

— E adevărat că atunci plecaserăm cu tot satul, dar dela magazia de sare din Mirislău ne-am întors, pentrucă dregătorul dela sare așa ne-a spus, că și prin el se poate face conscripția, n'avem de ce să ne ostenim până acolo; după cum ne-a și scris apoi el.

5. La această conscripție cine v'a îndemnat pe voi?

— Eu în vremea aceea, având să plec odată din sat, pe drumul țării am văzut oameni mergând și venind, aceia ne-au sculat și pe noi să mergem să ne înscriem.

6. Dar despre tulburarea asta ce știi și mai înainte ce-ai auzit despre ea?

— Am auzit acum în toamnă dela protopopul român Popa Trăilă din Inoc, din scaunul Arieșului, că în scurtă vreme nu va mai fi picior de Ungur în țară, pentrucă Ungurii au tot căutat cum să-i stăpânească pe Români; și apucaseră bine deasupra, dar acum Românii sunt în picioare, așa că Ungurilor le-au și pus Românii grumazii sub călcâiu. La cari eu îl mustrai, să nu vorbească netrebnicii de acestea și i-am și zis: cum s'ar putea întâmpla, căci doar acest lucru nu-i cu putință? Dar el, întorcându-se cu mânie către mine mi-a zis, că de ce vorbesc așa prostii, ce mă pricep eu la astea și m'a speriat să știu că-mi voi plăti eu vorba aceea, căci peste 4—5 zile vom vedea noi ce se va întâmpla cu Ungurii din țară, pentrucă el acum a venit din Blaj, dela domnul vlădică, unde au fost adunați toți protopopii. Intr'aceea mi-a mai spus, că au și scris la Viena despre acest lucru și chiar așteaptă răspunsul despre Unguri, așa că peste 3—4 zile vor vedea toți ce-i va ajunge pe Unguri. De cari vorbe ale lui prinzându-mă spaima, m'am dus acasă.

7. Dar după aceste vorbe ale protopopului s'a întâmplat apoi acel lucru?

— Știu bine că a umblat și a venit încă și în Decea, la un jeler bogat, cu numele Onița Ion, pe care cu de acestea l-a amăgit că: voi de ce nu vă mișcați când toată țara se mișcă, altfel veți rămânea pe veci iobagii colegiului din Aiud; stați laolaltă și faceți și voi ce fac celelalte sate. La cele ce jelerul acela îi răspunse, că ei așa vor face cum le va spune popa lor. Dar Popa Trăilă iarăși zise: voi nu vă luați după popa vost, ci ascultați de vorba mea, căci vă dau eu vouă alt popă.

9. Dar dacă n'ai fost cu ei, acestea de unde le știi?

— Oniță Ion a venit la mine, el mi le-a povestit.

10. Poate luându-te după vorbele astea ai sfătuit pe domnul Miko să meargă să șadă între [Români]?

— Fiindcă domnul Miko mie mi-a fost totdeauna domn bun, când am trecut odată prin Vinț, domnul Miko, aflându-se la casele de încartiruire, chiar dânsul m'a chemat acolo și a început să mă întrebe de noutăți. Atunci eu, după vorbele Popii Trăilă, îi zisei că, mai bine ar fi să mergi dumneata să șezi în sat românesc, căci satelor românești nu li se va întâmpla nimic, pentrucă am auzit dela Popa Trăilă, că ar fi umblat pe Câmpie la citirea unei porunci, în înțelesul că satelor românești nu li se va întâmpla nimic; cred că e o prostie atunci să șezi și dumneata între Unguri.

11. Dar când te-ai întâlnit cu deregătorul baronesei Grigore Kemény, de unde ai auzit și cum ai cutezat să spui, că la Alba-Iulia nu îndrăznesc să le facă nimic celor prinși, ba că la unii le-au și dat drumul, iar celor cari au mai rămas acolo le dau bani pe fiecare zi și pe deasupra și mâncare câtă le trebue?

— Eu deregătorului Măriei sale baronesei de asta nimic nu i-am spus, ci tot domnului Miko i-am spus, ca noutate, că m'am întâlnit cu un om dela țară, care mergea către Band [pe Câmpie] și acela mi-a povestit că la Alba-Iulia sunt prinși o groază de oameni, pe unii îi slobod, la alții le dau de mâncare cât le trebue, la unii le plătesc și bani, dar de atins nu îndrăznesc să se atingă de ei.

12. Dar scrisoarea aceea românească, pe care au găsit-o la tine, ce fel de scrisoare era și unde ai poruncit să se adune poporul dela munte?

— Acea scrisoare a fost scrisă înainte de asta cu 10 ani, pe vremea lui Șofronie, când și eu eram popă schismatic; fiind atunci protopop am vrut să fac judecată într'o pricină de căsătorie, în pricina aceea am scris.

13. Dar alte vești, din care s'ar fi putut bănui primejdia nobilimii, înainte de această tulburare ai mai auzit dela cineva?

— La asta eu altceva nu pot răspunde decât că, mergând la târgul de Sântămărie, la Turda, împreună cu Popa Ion, preotul neunit din Cucerdea, cu Popa Chifor, preotul neunit din Feldioara, cu Popa Ilisie, preotul neunit din Decea și cu Popa Vasile, preotul neun t din Cârcedea (care acum și robește împreună cu mine), pe drum Popa Ion începu să ne spună, ca noutate, că în Făgăraș chiar atunci au dus un domn, legat ghem și cu lanțul de grumazi, să-l piarză, pe care l-a văzut cu ochii lui, și cine vrea să meargă să-i vadă sfârșitul îi vor da de cheltuială de drum prostului (omului de rând) 4 groși, iar nemeșului 5 șuștacuri. Popa Chifor îl mustră atunci să nu vorbească netrebnicii de acelea dar, răstindu-se la el, acela își întări vorba, spunând că lui i-a venit și scrisoare despre asta; ceea ce auzind Popa Chifor a și plecat dintre ei. Mai știu și că Popa Trăilă, protopopul, a umblat prin Grind, Luna, Ghiriș, Agârbiciu și alte sate și așa a pornit pe Români să meargă

la Alba-Iulia să se înscrie, îmbărbătându-i că după aceea ei vor fi domni în ţară.

14. Cele pe care le spuseşi acum de unde le ştii?

— Vorbele popii din Cucerdea le ştiu din spusele Popii Chifor, care a mers pe drum împreună cu el, iar faptele Popii Trăilă le ştiu chiar din gura lui.

15. Dar bani ai strâns, când şi pentru cine?

— Da, am strâns, dar asta a fost pe vremea lui Şofronie şi pe seama lui am şi strâns.

Adausul dela sfârşit: Acest preot român din Decea, Popa Costan, mai adaugă la mărturia lui şi că lângă hoţul Tolan, când l-au spânzurat, nu de mult, în Vinţul-de-Sus, a stat Popa Trăilă, căruia acela i-a spus să-şi ia pentru el lucrurile ascunse la stupina din Tohat, după cum popa a şi tăcut despre asta şi, după ce l-au spânzurat pe hoţ, s'a dus după ele şi a adus de acolo o puşcă aşa de frumos împodobită, că şpanul Cămării din Mirislău i-a făgăduit 12 floreni pentru ea dacă poate dovedi de unde o are, dar dovadă n'a putut arăta, ci a dus-o la Blaj şi a dăruit-o secretarului Excelenţei Sale Domnului Episcop Maior, lui Vitet (?) şi a mai adus şi alte multe lucruri de acolo. Acestea le ştiu iarăşi din gura lui Popa Trăilă, care mi s'a lăudat cu ele.

12.

[*Cluj, 15 (?) Ianuarie 1785*]

Raportul comitatului Cluj către contele Jankovits despre cursul şi cauzele răscoalei în această parte.

Ad litteras Excellentissimi D.D. Antonii Jankovits, dato Devae 17-a Decembris 1784 exaratas, circumstantialis eaque exacta et fidedigna species facti de exorto rusticorum tumultu.

Posteaquam egressa e finitimis locis Körösiensibus non exigua sceleratorum latronum manus in comitatu Huniadiensi cum Zarand neo unito et Albensi cum incolis quarundam possessionum, in iisdem comitatibus ingremiatarum, atroci ferrocitate, horrendas populationes, caedes et ruinas perpetrare, contraque magnates et nobiles summa severitate saevire incepissent; in praeconceptae istius furoris ulteriorem extensionem in comitatu etiam hocce Colosiensi cum Thorda Inferiori et S[ede] S[iculicali] Aranyas conjuncto, Circulo videlicet Inferiori, anno proxime praeterito 1784, die 9-a mensis Novembris, miles quidam ad determinatum temporis intervallum ablicentiatus, cognomine Katona alias Bertse Juon nuncupatus

ad possessionem Szoltsva descendens, coadunatis aliis etiam sibi similibus publicis latronibus, ea cum pestilentissimae seductionis promulgatione, quod nimirum, juxta tenorem mandati Sacratissimae Suae Majestatis, quicunque ad persequendos dominos terrestres, extinguendos magnates et nobiles, conquassandas item ac depraedandas curias nobilitares insurgere neglexerit, adveniente antesignano personam Principis repraesentante, illico ante domus suae habitationis januam palo infigetur, fere cunctas sibi associavit incolas Szoltsvaienses, quorum nonnulli terrore poenae perculsi, alii vero depraedationis aestu perciti, summa cum promptitudine partes ac conatus ejus secuti sunt; qui unanimi voto primum et ante omnia curiam Illustrissimi Domini Comitis Sigismundi Torotzkai de Torotzko Szent György invadendo, devastarunt, rumore interea praedocinii T. Sz. Györgyienses perciti; pro majori summi discriminis ac periculi certitudine, e curia praelaudati comitis delegatus est quidam expressus, Georgius utpote Katona, dominalis curiae apparitor, per Szoltsvam versus Abrud Banya, qui die 10-a praescripti mensis Novembris, circa horam nonam antemeridianam a suscepto itinere vehementibus cum suspiriis redux, curiam Szoltsvaiensem iam funditus esse eversam ac depraedatam, retulit, et sibi etiam ex eo quod conatibus latronum resistere satagebat, verbera inflicta ajebat, petasumque per illi lites dissectum ostentabat; qui ulterius etiam de numero militum interrogatus, respondit, innumerabilis militiae imperatoriae armata (turba) venire. His verbis dominos ejusdem possessionis terrestres, eorundemque officiales adeo perterruit, ut instantanee fuga sibi consulere coacti sint. Interea tumultuantis valachicae catervae dimidietas ad possessionem Bedelő deflectens, medio judicis pagensis sub praementionatae crudelissimae paenalitatis inflictu, non absimiliter ferme cunctos ejusdem loci incolas socios sibi adscivit, ubi absque omni mora diversorium Illustrissimi Liberi Baronis Caspari Torotzkai de dicta T. Sz. György similiem plane in modum devastarunt, ac conquassarunt; pars vero tumultuantium altera versus possessionem Gyertyanos tendens, ibi diversorium Illustrissimi Liberi Baronis Josephi Torotzkai accendit et in cineres redegit, porro hic etiam ex incolis possessionis Gyertyanos complures sibi nacti socios, molam seu officinam Illmi Comitis Sigismundi Torotzkai ferri cusoriam, ac in territorio ejusdem possessionis Gyertyanos extructam, securibus et malleis demoliti sunt, et quibusvis appertinentiis spoliarunt. Coadunati itaque hunc in modum ut conjectare licet circiter sexcenti, circa vesperam ejusdem diei, in possessione saepe dicta Torotzkó Szent György primum quidem nonnuli curiam Illmae Francisco Torotzkaianae, alii curias Illustrissimorum Caspari et Josephi Torotzkai, capellamque romano-catholicam, alii item curiam magnificis aedificiis circumseptam Illmi

Comitis Sigismundi Torotzkai, templumque huic vicinum helveticae confessioni addictorum parochias ad praefatum templum pertinentes, alii porro residentiam RR. Patrum Franciscanorum et templum Romano-catholicorum turmatim invaserunt, et propter residentiam et templum modo fatorum Franciscanorum, eadem nocte et immediate subsequenti die, miserabilem in modum devastarunt et expilaverunt, ex quibus cuncta supellectilia in iisdem reperta, vasa utpote aurea et argentea, aliaque cuiuscunque materiei et speciei existentia, vestimenta item pretiosa, ac omnia naturalia tam in cellis curialibus quam in granariis et hortis horrealibus congesta frumenta, quaevis litteralia instrumenta, vasa e templis sacramentalia, libros parochorum quamplurimos, cassam ecclesiae: verbo ad claviculum usque, quidquid in praememoratis curiis reperiri poterat dissiparunt, ac depraedati sunt. Tum eadem, 11-a videlicet mensis Novembris die, cauponas Illustrissimorum Torotzkaianorum Torotzkaienses ingressi, pari facinore devastarunt, dolia vino plena et in cellis educillorum deposita confregerunt. Non absimiliter domum viduae Friderikianae, aliam item doctoris medicinae Josephi Litterati, in eadem possessione situatas aggressi, supellectilia quae subduci in tam repentino casu non poterant, diripuerunt et infantulum quinquennem, securi in eum adacto, truculente interemerunt. Medicus quoque ad necem quaesitus est, sed fortuna furori eorum se commode subduxerat. Posteaquam his facinoribus integram diem consumpsissent, possessionum Sz. Győrgy et Torotzko incolas, medio parochi Szentgyörgyiensis Unitariorum, antesignanus miles ablicentiatus penes comminatione aestissimae mortis exhortatus est, ut, nisi furcis infigi vellent, a qualibet domo virum unum armatum ipsis adjungere non dubitarent; imperatorium cum mandatum esse clamitabant, ut domini terrestres ubicumque locorum interficiantur, bonaque cuncta eorundem diripiantur. Interea temporis dum haec agebantur, e vicinioribus pagis in possessionem Torotzko Valachi congregari videbantur, qui omnes et singuli prompti paratique erant integras possessiones illas depraedari, quae intentio effectum etiam in instanti consecuta fuisset, si ex oppido Nagy Enyed non ita sane multi (ex I. Legione Equestri Hetruriensi) milites incolis toroczkaiensibus et szentgyörgyiensibus oportunas suppetias tulissent, quorum ope totus tumultuantium globus feliciter dissipatus est, prout haec omnia exhibitae super praemissis legitimae peractae investigationes et benevola latronum incaptivatorum examina, longe uberius et ad evidentiam repandunt.

Rationes vero et motiva realia exorti rusticani tumultus sunt sequentia:

1-o. Nimius favor, eximia illis praestita indulgentia eo mentes, vires ac conatus Valachorum induxerunt, ut praevia conspiratione, odioque erga dominos terrestres, praeconcepta dominalem obedien-

tiam, a pristinis temporibus debitam, flagitiosissimo conatu excuterunt. Extant enim in hoc Principatu hodiedum etiam per multa impunita delicta, quae omnia prima erant principia modernarum tumultuationum. Posteaquam enim clementissimam hanc protectionem crebris vicibus gens valachica sentire coepit, eo dementiae prolapsa est, ut privilegiorum dignitatem, praerogativae nobilitaris splendorem, conculcatam, contumeliisque expositam esse credebat.

2-a ratio tumultuationis est odium praerogativae nobilitaris, invidia immunitatis et livor libertatis, quas majores magnatum et nobilium perpetuissimae memoriae per hiantia cruore vulnera, per manifestissima capitis discrimina, ad suos posteros transmiserunt, et quas totis viribus ac conatibus pervertere, ignominiosae servituti subjicere, bona et jura possessionaria inter se se dividere machinabantur, ea spreti fiducia, quod publicos honores et officiolatus ipsi administrabunt, prouti punctum etiam pacificationis latronum 1-m manifeste perhibet.

3-a ratio est insensissimum erga religiones receptas odium et radicitus eas exterminandi studium, eo a fortiore, quod lege receptas religiones profitentes in abjurationem suae et adjurationem eorum, vi, armis, variisque cruciatibus coegisse ferunt.

4-a ratio tumultuationis est odium nationis et gentis hungaricae, quae fortitudinis splendore a multis seculis famosissima, gloria libertatis nulli populorum secunda, religionis christianae autem propugnatione a prima in Ecclesiam Christianam conversione omnibus admiranda extitit; et hujus rationis soliditas ex eo etiam constat, quod praesens haec tumultuatio contra Hungaros tantum mota sit, neglectis reliquis nationibus.

5-a ratio est seductio gentis valachicae per popas ac parochos valachos instituta, qui omni studio ac opera auditorum suorum, ac etiam alienorum, mentes, intentiones ac conatus omnes ad incaminanda praedocinia induxerunt, collectioneque pecuniaria auxilium praestiterunt, pro uti hoc etiam e benignis Honorabilis Popa Kosztán pastoris ecclesiae graeci ritus unitae Decseiensis et providorum Bolgya Todor et Bolgya Juon, ut captivorum, examinibus clarum evadit.

6-a ratio est ducis latronum sceleratissimi Hore alias Nyikula Ursz nuncupati, ac ejusdem commilitonis Katona alias Bertse Iuon dicti fraudulenter excogitata illa factio, qua ex mandato Suae Majestatis Sacratissimae proprio in necem ac perniciem magnatum et nobilium insurgere debere tumultuantes et incolas complurium possessionum ad partes ejus seductas persvadebat.

7-a denique ratio, et quidem praecipua, tumultuationis est conscriptio militaris, ex persvasionibus parochorum localium superiori aestate Albae Carolinae instituta, qua mediante se ipsos e statu ser-

vitutis emancipaturos, haereditates quas incolunt perpetuo, sine omni prorsus solutione, possesuros fore credebant, quae quoniam tunc temporis sedata quidem quadamtenus est, verum nunc finem, quem consequi non poterant, summo cum patriae detrimento perficere pergunt, quae quidem conscriptio non ex eo principio, ut Patriae Sacratissimaeque Suae Majestati armis servire intenderent inchoata, sed spes excussionis servitus dominalis et subdivisionis haereditatum erat majus incitamentum, publica enim constat notorietate, quod, occasione captivationis tyronum, ex una possessione vix unus et alter statui poterat, membra potius sua mutilare, quam statum militarem amplecti voluerunt.

Quam ob rem non saevities (!) dominorum terrestrium, non ordinariarum robottarum praestatio, non publicorum onerum supportatio erat causa impulsiva tumultuationis, prout nonnulli hariolari audiuntur, nobisque ex disparso rumore ac publicis novellis innotuit, quoniam

1-o. Radix et origo rusticanae hujus rebellionis, in finitimis regni Hungariae partibus, ubi servit orum dominalium regulamentum seu Urbarium diu introductum est, orta, mota et suscitata esse dignoscitur, unde ad montanas ac alpestres Magni hujus Principatus partes translata, complures sibi e gremio incolarum alpestrium nacta est complices, et quidem tales, qui nunquam dominis suis terrestribus ordinariam servitiorum robottam, juxta morem et consvetudinem diuturnam, prestitere, verum taxarum solutione incumbentia dominalia servitia depurare consveverunt. Sed

2-o. Nulla etiam publicorum onerum intolerabilis supportatio impulit eos ad excitationem tumultuariae seditionis, alpestres enim tumultuantium possessiones, ob situationem locorum paucis oneribus gravatae praejuncturis, rare nimis onerati ac pressi fuere, unde, tum quaestus exercendi, tum quanti contributionalis acquirendi gratia, tum vero ob commodiorum commorationis ac habitationis locum, inferioribus incolis campestribus longe sunt beatiores. Si enim

3-tio. Saevities dominorum terrestrium, publicorumque onerum supportatio, esset causa realis tumultus, cur extra svetam trucidationis nobilium, rebus religionem concernentibus semet immiscuerunt? Cur vices Apostolorum gerere attentarunt? Cur Hungaros quosvis sibi obvios in abjurationem suae receptae et amplectendam religionis graeci ritus disunitae, qua toleratae, sub poena mortis variorumque inextricabilium, vi et armis adegerunt? Cur templa et aedes cultui divino religiose sacratas diruperunt et conquassarunt? Sacraria in eisdem conservari solita cur distulerunt? Cur criptas pristinas et czemeteria effringere, cadavera insontium discindere, atque ita in corpora defunctorum fermo more saevire attentarunt? Cur porro sacramentum pedibus, ex vehementiori forte Demonis instinctu

conculcarunt? Cur denique receptis religionibus addictos parochos, ingentes inter cruciatus decollarunt? Sed

4-to. Non privati alicujus domini terrestris, verum Suae Majestatis Sacratissimae jobbagio, in dominio fiscali Zalathnaiensi, possessioneque Topanfalva commorans, cognomine Hora alias Nyikula Ursz, movit ac excitavit a potiori omnem in Transilvania tumultuationis lapidem, qui non solum hac rebellionis occasione, sed praeteritis etiam non ita sane diu temporibus, quum vina arendatorum educillatorum fiscalium effracta et excussa sunt, incolas possessionum, ad praefatum dominium pertinentium, similiter excitaverat, pro uti acta processualia, de et super primaeva illa conspiratione confecta et in archivo provisorali Zalathnaiensi seposita, uberius repandunt, quae hunc in modum seductae ac excitatae possessiones regio fiscales, in quibus praeter Suam Majestatem Sacratissimam nemo privatorum reperiatur dominus terrestris, taxarum solutionibus incumbentia servitia dominalia exolvere consveverunt. Porro

5-to. Jobbagiones natione Hungari et Saxones, qui dominis sui terrestribus ordinariam hebdomadatim robottam praestare soliti sunt, praesenti tumultuationi implicati non sunt, sed Valachi solum, iique alpestris. Quibus taliter praemissis ad evidentiam patescit exigentiam servitiorum dominalium plane non fuisse causam impulsivam motarum tumultuationum. Et haec est genuina, circumstantialis, eaque exacta de exorto rusticorum tumultu facti species.

Arhiva judeţului Turda, 1785 dosar 1362. Concept nesemnat şi nedatat. Data însă i se poate stabili uşor după protocoalele comitatului.

13.

Sângeorzul-Trăscăului, 22 Ianuarie 1785

Ascultarea câtorva martori ai prădării curţilor şi bisericilor din Sângeorzul-Trăscăului.

Utri autem puncta nobis per antelaudatum substitutum vicecomitem exhibita sequentis erant tenoris.

Tudja-é a tanu nyilván és bizony^r^son hogy;

1. A torockószentgyörgyiek az bérohanó tolvajoknak nem resistáltak, azt mondván, hogy azon dolog császár hírével vagyon?

2. Mikor a tolvajok béütöttek az harangot félen nem verték, mikor a katonák megérkeztek pedig akkor félen verték?

3. Igaz-é, hogy a bírák azt parancsolták, hogy minden gazdának lámpása légyen, s nemde azon lámpásokkal s gyertyákkal mentenek-é a tolvajok az udvarakban prédálni?

4. Ugyanazon bírák parancsolták-é, hogy minden falusi gazdaasszony vagy minden háznál három-három tolvajnak ételt készítsenek?

5. Igaz-é hogy Jári Mihály fia, ki most Károlyvárt detentioban vagyon, kalauzolta légyen a tolvajokat mind a catholicum, mind a reformatum templomoknak felverésére sőt, hogy a reformatus papot halálra kereste volna, azt tudja-é?

6. A reformatum templom felveretésében kik voltanak a nevezetesebb előljárók? Nevezze meg a tanu!

7. Hát a magyarok közzül akár torockaiak, akár szentgyörgyiek közzül kik elegyítették magokot azon tolvajok közzi, kik velek együtt miként prédáltanak, mit s honnét vittenek és hordottanak el?

8. Azon alkalmatossággal a Méltóságos possessor urak vagy parochiák mi kárt vallottanak, kinek mije prédáltatott el, s azok nevezet szerént mikből állanak?

9. Mindazon elprédált akármi névvel nevezendő jovait uraságnak, papoknak, tisztartóknak vagy egyéb udvari szolgáknak tudja-é a tanu ma idegen kezeknél lenni, azok közzül akármi névvel neveztessenek azok, kinél mit tud, látott, hallott vagy bizonyoson észrevett, vallja meg igaz hite szerént cum congruis circumstantiis.

Sequuntur nomina testium eorumque fassiones:

1-mus testis. Providus Moyses Szakáts, jobbagio et curialista Magnificae dominae Francisco Torotzkaianae, annorum circiter 38, legitime citatus, juratus, examinatus, fatetur ad 1-mum. Tudom bizonyoson, hogy a torockószentgyőrgyiek midőn a tolvajok ide bérohantanak, semmiként nem resistáltanak, azért penig amint értettem, hogy a tolvajok azzal ijesztették volna, hogy ők császár hírével és parancsolatjával járnának, s még hátra többen volnának. Ad 2-dum. Az is igaz, hogy akkor, amint értettem, a falusi bíró parancsolatjából az harangot azért nem verték félen, hogy a tolvajok azzal fenyegették, hogyha lármát ütnének, úgy nekik is falusiakul több bajok lenne, mivel most egyébre nem céloznak, hanem hogy az uraságokot elpusztítsák. Amikor az huszárok megérkeztek penig, azok megparancsolták, hogy félenverjék az harangokot, és úgy osztán megértvén a falu, hogy valóságos tolvajok s nem Őfelsége hírével járnak, úgy minnyájan utánnok indultunk, s akit lehetett közüllök el is fogtuk. Ad 3-um. Nem hallottam, s nem tudom azt a parancsolatot, hogy minden gazdának lámpása légyen, míg a katonák meg nem érkeztenek; azt penig tudom nyílván, hogy az én Asszonyom udvarát vervén fel elsőbben, onnan feles gyertyát vittenek el, s rendre osztán a több udvarakra menvén, mindenütt hihető gyertyákat kaptanak, s azoknál fogva prédáltanak, s nem lámpással hanem csak mezítelen gyertyákkal. Ad 4-um. Az igaz, mert nékem is megparancsolták az ideváló bírák, hogy három afféle tolvajnak szállást, ételt, italt s ágyot készítsek. Ad-5-um. Hallomásból mondhatom, hogy az catholicum templomra az utrizált Jári Mihály fia, a deák kalauzolta a tolvajokot; azt penig szememmel

láttam, hogy a reformatum templomra a ment elől, a minthogy, ad 6-tum, sokakot láttam őutánna bérohanni a templomba, de névszerént megnevezni azok kik voltanak, nem tudom. Ad 7-mum. Én az Asszonyom udvaráról ki nem mentem, arra nézve, kik voltanak a magyarok közzül a más uraságok udvaraiba, nem tudom; az Asszonyoméba penig jártanak s prédáltanak szentgyörgyiek névszerént ezek: Láttam a Barta Menyhárt fiát, Miklóst, hogy mind künn mind benn prédált, Bet e János, Barta Miklós az Asszonyom jobbágyi, kik is most Fejérváratt detentioban vagynak, Gál Getzi ugyan az Asszony jobbágya leányostól, Getzi Istók a gróf takácsa, ki egy kövér sertését a Méltóságos asszonynak ugyanakkor meg is ölte. Ad 8-um. Ezen kérdésre míg voltaképpen meg nem vizsgálhatom, nem tudok felelni. Ad 9-num. Sok visszajött az udvarba azon elprédált vagyonokból, de sok van még oda, s azokot lehessen-é visszakapni vagy nem, arról nem tudok szóllani.

2-da testis. Provida foemina Christina Szász, providi Michaelis Mos, Illmi comitis Sigismundi Torotzkai jobbagionis et curialistae consors, annorum circiter 27, legitime citata, jurata, examinata fassa est. Ad 1-mum. Az igaz hogy ezen idevaló emberek amidőn a tolvajok ide béütöttenek semmiként nem resistáltanak, sőt Kováts Istóktól, Mlgs gróf úram Őnga jobbágyától, aki feleségével együtt megindult volt prédálni, hallottam, hogy ezt kiáltozta: *Jertek, mert nem lesz több úr soha többé Szent Györgyön, ezt parancsolván császár Őfelsége az oláhoknak, hogy minden uraságot pusztítsanak el* [1]). Ad 2-um. Mikor pedig az huszárok megérkeztek, akkor félenveretett az harang, de nem elébb, s ezt — amint közhírből hallottam — azért cselekedték a falusiak, mintha a katonaság ellenek jönne, s őket akarná levágni. Ad 3-um et 4-um. Az is igaz, hogy a bírák eljártak, s minden gazdának megparancsolták, hogy minden háznál lámpás s katonák számára étel-ital légyen azon estve, mikor a tolvajok béütettek, azt híresítvén, hogy a tolvajokot sok katonaság fogja követni; de osztán a lámpások ki nem tétettenek, míg a prédálások véghez nem mentenek, ők pedig az udvarakban talált mezítelen gyertyák világánal prédáltanak. Ad 5-um. Hogy az catholicum templomra másokkal edgyütt a detentus Jári Mihály fia is elment volna, hallottam, de az reformatum templom felveretésekor ottan jelen lett volna, nem láttam; hallottam penig bizonyoson, keresvén a reformatus papot, ezeket kiáltozta, hogy *ő most sem nem pápista, sem nem kálvinista, sem nem unitarius, hanem kuruc.* Mindezeket nem a maga szájából, hanem másoktól hallottam. Ad 6-tum, fennevezett Kováts Istókot abból tudom, hogy a tiszteletes uram portékáihoz nyult, hogy magábantérvén, a mi házunkhoz

---

[1]) Sublinierile sunt ale textului.

hozott három véka buzát, egy fogast, egy lapító deszkát, ilyen szavai mellett: hogy azért vitte volna el azokot, hogy megint visszaadja. Láttam ismét két torockai cigányt, de névszerént nem esmerem, hogy tiszteletes uramnak egyebek között el lévén ásva a pincéjiben egy selyempalástja, kihozták az udvarra, hová már egy hordó bort is az oláhok kivontanak volt, s ottan kettéhasították s elvitték. Ad 7-mum. Láttam Barta Menyhártnét Mltgs Torotzkai Josefné asszony jobbágyasszonyát leányával, Judittal együtt, aki most Torockón van férjnél, hogy a gróf udvarából a bort csebrekkel hordották, nem csak egyszer, hanem több versen is; még mondottam, hogy azt ne cselekednék, mert megsiratják, de ezt felelte vissza: *Jertek ti is s. v. basszam a lelke hejjén, mert most van az ideje.* Ezenkívül ugyan ők vitték a Mlgs gróf úr udvarából egy derekajt s holmi deszkákot s majorságokot, s ezek között egy kakaspujkát. Láttam ismét fenn is említett Kováts Istókot, hogy a gróf udvarából elvitt két vasmacskát, két darab sót s egy cseberbe apró sót, egy darab hájot, amint maga is előttem ezt megvallotta, sőt a gróf úr Őnga csizmadiája megszólítván egykor, mikor megrakadva ismét a gróf úr udvarából a maga háza felé ment volna, mondotta, hogy azt véle meg kellene osztani, arra így felelt oláhul: *Jertek ti is hordjatok, mert most az ideje.* A felső udvarból is elvitt volt egy dézsa turót s valami vajat említett Kováts Istókné, az anyjához, Moritz Istóknéhoz de ezeket, amint nékem mondotta, ismét visszavitte. Ad 8-vum. Azt meghatározni nem lehet mi károk esett Őnagyságoknak külön-külön, elég az, hogy mindennemű épületei, teli pincéji, gabonásai mind elprédáltattanak. Ad 9-num nihil.

. . . .

22-dus testis. Providus Stephanus Kováts, Illmi baronis Josephi Torotzkai jobbagio, annorum circiter 30, legitime citatus, juratus, examinatus, fassus est ad 1-mum. Az igaz, hogy a tolvajok ellen a falu fel nem kőlt azért, hogy a gróf úr Őnga udvari tisztjei felküldvén Katona György nevű hajdút az havasban, hogy onnan az ott egybencsoportozott tolvajokról bizonyos tudósítást hozna, ez kevés idővel, hogy a tolvajok is berohantanak, megérkezvén, mind az uraságot, mind tiszteket s mind a falusiakot ilyen szókkal ijesztett el, hogy ő látta már az ellenséget, és oly sok, hogy a földnek nehéz tartani, s nemsokára a faluba megérkeznek, veres ingesek s arany keresztet viselnek a melljeken és a császár parancsolatjával jönnek, és haki ellenek feltámadna, azt nyársba vonnák. Én is találkoztam vele azon alkalmatossággal, s hogy kérdeztem, mi új hírt hozott, oláhul így felelt: *Numaj áfáre gyin szát, ke akumus aitse om peri ku totzi,* és ad 2-um amiá lett, hogy az harangot is félen nem verték. Ad 3-um et 4-um. A bírák parancsolatját lámpás és vacsorakészítés iránt nem hallottam, hanem hogy Katona György mondotta, hogy

ha megérkeznek azon tolvajok, vagy, mint ő mondotta, őfelsége katonái, azoknak a falusiak gyertyát s ételt tartoznak adni; de azok osztán se gyertyát se ételt nem kértek, hanem amit hol kaptak, erővel elvették. Ad 5-um. Én hallomásból vallhatom, hogy utrizált Jári Mihály fiát Gáspár Miklós a papnál megütötte volna azon alkalmatossággal, amidőn a tolvajok ott voltanak. Azt is hallottam, hogy a reformatus papot is kereste s fenyegette, hogy ha megkapja, megveri. Ad 6-tum. *Torockai Rátz Mihályt láttam a reformatum templomnál a prédálás közben, láttam ugyanott ugyan Torockón lakott gyertyánosi Fekete Jánost, hogy felesed magával a cinterembe, a körisfa alól egy ládát kibontottak, s abból egy párnahajat kivévén, melybe* (mint Getzi Miklós mondotta), *feles arany és ezüst pénz volt, afelett sokáig hurcolódtak, s egymásra támadtak. Ott volt ezen hurcolódásban torockai Csonka Rátz is. Ismét ottan nagyon vitézkedett bedelei Déák Lupuj is, ki több társával együtt a romlást nevelte, a zsendelyt verette, a házokot s templomban ülőszékeket, s nevezetesen a prédikáló széket ő vágta le, sőt mint üsmerőmet megszóllítván, hogy miért dühösködnék annyéra olyan ember ellen, aki néki sokszor pénzt adott kölcsön, azt felelte: Ne szóljak keze alá, mert őnéki 26 katonája van s azoknak ő strázsa-mesterek, és meg is esküdt mellettek, s azokkal ő majd még más dolgot is csinál, a minthogy ő legnagyobb rontást is tett; sőt azt is kiáltozta, hol a pap, mert ha megkaphatja, mint a disznónak mindjárt vérit veszi.* Ottan láttam újfalusi Márk Szint Juon fiát, Todort, ablicentiatus katonát, aki hasonló dühösséggel viselte magát a templom elrontásában, sőt azt is, hogy megszólítattam miért dühösködnék annyéra a templom ellen, azzal fenyegetett, hogy mindjárt ott halok meg, aki a templomból egy öl könyvet kihozott s azt a sárba hánta, s fejszével hasogatta, s úgy tapatta. Ismét ott láttam szolcsvai Jákob Juont, amidőn az ablak rostélyát leverte a papháztól. Ad 7-mum nihil certi. Ad 8-vum. Azon alkalmatossággal tudom, hogy minden uraság épületei öszverontottattak, úgy a reformatum templom is parochiájával együtt, házi eszközei elhordotattak s elrontottattak, ládái fel verettettek, egyszóval mindenek elpusztíttattak, de azoknak árok mennyire mehetne, azt meghatározni nem tudom. Ad 9-num nihil.

32-dus testis. Honorabilis dominus Stephanus Sárdi, ecclesiae unitariorum szentgyörgyensis parochus, annorum circiter 48, in domo parochiali honorifice requisitus, ac ibidem serio admonitus, ut ad exhibita sibi utri puncta juxta puritatem conscientiae suam depromeret fassionem, nobis tunc inde digressis sequentem in scripits ad hospitium nostrum transmisit fassionem, et quidem ad 1-mum. Mikor 10-a xbris (!) 1784 az hamislelkű Katona György haza futa az havasból, magam is a Mlgs Gróf Torotzkai Sigmond úr Ónga udvarába futék, hogy ottan halljak valami bizonyost, holottis tit. praefectus uram, udvarbíró Czápári uram és a tiszteletes reformatus

pap praesentiájokban mikor beszéllené, micsoda sok népet látott, nevezetesen pantalléros, fegyveres, csákós huszárokot, pro et contra beszélgetni kezdők, mit csináljunk. Én tit. praefectus uramnak jovallám ezen szóval: Uram, költse fel kegyelmed Torockót és Szentgyörgyöt, s resistálni kell. Melyre, bizonyos nem vagyok benne, praefectus úram-é vagy udvarbíró úram, valamelyik azt felelé: Jó volna, ha a nép hűségihez bizhatnánk. Melyre én ismét azt mondám: Bizony pedig, ha resistál az ember annyi népnek, bár úgy resistáljon, hogy aut vincendum aut moriendum erit, ha nem bírunk vélek osztán ugyan jaj lesz nékünk. Mely után udvarbíró Czápári uram ismét így szóla: No, töltsünk fegyverre! És azzal onnat elszéledénk ki-ki portékáinkot dugdosni. És így estve felé seregelni kezdének az hegyeken az oláhok, azomban látjuk, hogy Mlgs báró Torotzkai József úr fogadója Gyertyánosnál ég, melyen megrémül az egész falu. Halljuk, hogy az udvari tisztek is elfutottak, a falusiaknak is színe, kik az udvarokhoz tartoztak, s csak a fejetlen láb maradott, és inkább hiszem ez okból inkább mint egyébből nem resistáltak a szentgyörgyiek, és e lesz az oka ad 2-dum annak is, hogy ad 2-dum az harangok sem a római catholicusoknál, sem a reformatusoknál, sem az unitariusoknál félen nem verettettek. Mely abból is világos, hogy másnap osztán a segítségre jött huszárok esküdt Rosa János által lett parancsolatjára mindjárt félenverték az unitariusok és reformatusok az harangot, és a tolvajok ellen felkőltek s a tolvajokot fogdosták. Ad 3-um nihil. Ad 4-um. Nem tudom s nem is hallottam a bírák parancsolták-é, nem-é, hogy a tolvajok számára főzzenek minden háznál; hanem minekutánna másodízben a tolvaj oláhok kapumra seregeltek volna csötörtökön, az udvarok felprédálása után, sarlatván engemet azon, hogy ha uraság jószága lészen nállam vagy a templomba, adjam ki szépen, mert ha nem, megesketnek s rosszul lesz dolgom, és végre tagadván én, hogy nállam semmi nincsen, ezt a két kívánságokot egyik közüllök proponálta volna nékem, his terminis: 1-o. Te vagy a falu papja, azért hirdesd meg a magyaroknak, hogy az éjjel lármát ne csináljanak, külömben rosszul lesz dolgotok. 2-do, hogy mikor innen elébb mégyünk, minden háztól egy ember jöjjön velünk. És ezekre feleletet tettem volna, az elsőt, ha akaratom ellen is féltembe megigérvén nékik, noha nem teljesítettem; a másodikra pedig felelvén, hogy ha arról hiteles parancsolatot nem mutatnak, nem tudok szóllani, kik azt mondák: reggel eljő a parancsolat is, hátralévén a tisztjeknél. Ezekkel eltávozának a kapumtól; de csakhamar egy, ki káplárnak mondotta magát közöttök, visszajöve és egy pisztalyt kére töllem másnapig, de én azt mondván: nékünk törvényünk vagyon arról, hogy fegyvert ne tartsunk, nékem soha sem is volt, elindula a mesterünkhöz, hogy ott is fegyvert kérjen; visszanézvén pedig a kapuból, azt mondá vissza: harmadmagammal

hozzád jövök vacsorára, amid vagyon viselj gondot réája. De csakhamar elhozá Isten az huszárkatonákot Enyedről és némely provincialista urakot, s a tolvajt többé nem láttam; vacsorát nem adtam. Ad 5-um. Azt a tiszteletes pater praesidens szájából hallám egykor a lárma után, a torockai pap házánál, hogy úgy hallotta, hogy az utrizált Jári Mihály fia vezette volna residentiájokra a tolvajokot s még pipált a praesidens házába, de én nem láttam. Azt pedig a tiszteletes reformatus paptól hallám a Mlgs gróf uram udvarába, mikor a katonák fogva hoznák oda bé a Járai Mihály fiát: most hallom, hogy még ez is fenyegetődzött réám. Ad 6-um nihil. Ad 7-mum. Csötörtökre virradólag éjjel, nem aluván azon éjjel egy cseppet is, az ablakomon ki elég embert láttam, hogy járt alá s fel lámpásokkal, de kik voltak nevezet szerént s mit honnan vittek, nem tudok. Csötörtökön penig nappal megnevezni ezeket tudom, hogy az ablakomon kinézém gyertyánosi Dávid Márjánt, hogy egy cseberbe valamit viszen vala le az utcán, elhiszem nem egyéb hanem bor volt, de honnet vitte nem tudom; úgy szentgyörgyi Györke Mihályt, hogy egy vagy két szál deszkát viszen vala az ablakom allatt, de azt is honnan vitte, nem tudom. Ad 8-vum, hogy minden Mlgs possessor uraknak sok mindenféle jovok prédáltatott el hallottam, de honnét mi, mennyi, én azt nem tudhatom, azért aestimálni sem tudom. Ad 9-num nihil.

Extras din ascultarea alor 33 de martori. *Arhiva județului Turda*, 1785, dosar 1060.

Traducere. Intrebările: Știe martorul lămurit și cu adevărat că:

1. Cei din Sângeorzul Trăscăului nu s'au împotrivit năvalei tâlharilor, zicând că acel lucru e cu știrea împăratului?

2. Că atunci când au năvălit tâlharii n'au tras clopotele, iar când au sosit cătanele le-au tras?

3. E drept că juzii au dat poruncă să aibe fiecare gazdă lămpaș, și nu cu acele lămpașe și cu lumânări s'au dus tâlharii să prade curțile?

4. Tot juzii aceia au poruncit ca fiecare casă din sat să pregătească de mâncare pentru câte trei tâlhari?

5. E adevărat că feciorul lui Mihail Jári, acela care acum e închis la Alba-Iulia, ar fi călăuzit pe tâlhari la spargerea bisericii catolice și reformate și că ar fi căutat chiar pe preot să-l omoare?

6. La prădarea bisericii reformate cine au fost în frunte? Să-i numească martorul.

7. Dar dintre Unguri, fie din Trăscău, fie din Sângeorz, cari s'au amestecat printre tâlharii aceia, cari au prădat cu ei împreună și cum, ce au dus și au cărat și de unde?

8. Cu acea îmtâmplare ce pagube au avut domnii și bisericile, cui i s'a prădat și ce anume?

9. Acele bunuri, de orice fel, prădate dela domni, preoți, dregători sau alte slugi ale curților, știe martorul să se afle în mâini străine?

Dintre acele, numească-se oricum, la cine și ce știe, ce a văzut, auzit sau a băgat de seamă, cu adevărat, să fie? Să mărturisească pe credința sa adevărată *cum congruis circumstantiis*.

Urmează numele martorilor și mărturiile lor:

Martorul 1. Moise Szakáts, iobag și slugă al curții Măriei Sale Doamnei Francisc Torotzkai, de vreo 38 de ani... La 1. Știu cu adevărat că cei din Sângeorz, când au năvălit aici tâlharii, nu s'au împotrivit în nici un fel, după cum am înțeles, pentrucă tâlharii i-ar fi speriat, că ei ar umbla cu știrea și porunca împăratului și că în urmă ar mai fi încă mulți. La 2. E adevărat și aceea că, după cât am înțeles, clopotele nu s'au tras din porunca judelui satului, pentrucă hoții l-au înfricoșat că, dacă ar face zgomot, ar fi mai rău și de el și de sat, căci ei acum nu au alt gând decât să pustiiască domniile; când au sosit însă husarii, aceia au dat poruncă să tragă clopotele și așa, înțelegând atunci satul că sunt hoți adevărați și nu umblă cu știrea împăratului, am pornit cu toții după ei și, pe cari am putut, i-am și prins. 3. Până la sosirea cătanelor n'am auzit și nu știu nimic de porunca să aibe fiecare gazdă lămpaș, dar știu bine că prădând mai întâi curtea stăpânei mele, au luat multe lumânări de acolo și, mergând apoi rând pe rând asupra celorlalte curți, trebue să fi găsit peste tot locul lumânări; cu acelea au prădat, nu cu lămpașe, ci numai cu lumânări goale. 4. E adevărat, căci și mie mi-au poruncit juzii de aici să pregătesc pentru trei tâlhari sălaș, mâncare, băutură și pat. 5. Că feciorul lui Mihail Jári, diacul, i-a călăuzit pe hoți asupra bisericii catolice, pot spune din auzite, dar că asupra bisericii reformate el a mers în frunte, l-am văzut cu ochii mei, după cum, la întrebarea 6, încă pe mulți i-am văzut năvălind după el în biserică; să-i spun însă cu numele cine au fost aceia, nu știu. 7. Eu n'am ieșit din curtea stăpânei mele și nu știu cari dintre Unguri au fost în curțile celorlalți domni, în a Doamnei mele, din Sângeorz, au umblat și prădat, după nume, aceștia: am văzut pe feciorul lui Melchior Barta, pe Nicolae, că a prădat și afară și prin casă, pe Ion Betze și Nicolae Barta, iobagii Doamnei, cari acum sunt închiși la Alba-Iulia, pe Gal Getzi, tot iobag al Doamnei, împreună cu fată-sa, pe Ștefan Getzi, țesătorul grofului, care a și tăiat tot atunci un porc gras de-al Măriei Sale Doamnei. 8. La această întrebare, drept vorbind, până când nu voi căuta să văd, nu pot răspunde. 9. Multe din acele bunătăți prădate s'au întors la curte, dar mai sunt încă multe pe afară; că acelea se vor mai putea aduce înapoi nu pot să spun.

Martorul 2. Femeia Cristina Szász, soția lui Mihail Mos, iobag și slugă al curții contelui Sigismund Torotzkai, de vreo 27 de ani. 1. E drept că oamenii de aici, când au năvălit tâlharii, nu s'au pus în niciun fel împotrivă, ba încă am auzit pe Ștefan Kováts, io-

bagul Măriei Sale grofului, care plecase la pradă împreună cu nevastă-sa, cum striga: « *Haideți că niciodată nu vor mai fi domni în Sângeorz; așa a poruncit Românilor împăratul să stârpească pe toți domnii!* ». 2. Când însă au sosit husarii — nu mai curând — s'a tras clopotul, dar asta, după cum am auzit vorbindu-se, au făcut-o sătenii ca și când cătanele ar veni împotriva lor și pe ei ar vrea să-i taie. 3 și 4. E adevărat și că juzii au umblat (prin sat) și au dat poruncă fiecărei gazde, în seara când au năvălit tâlharii, să fie la fiecare casă lămpaș și mâncare și băutură pentru cătane, vestind că în urma tâlharilor va veni cătănime multă, dar apoi lămpașele, câtă vreme au ținut prăzile nu s'au scos, iar ei au prădat numai la lumina lumânărilor găsite la curți. 5. Că asupra bisericii catolice ar fi mers, împreună cu alții, și feciorul, închis, al lui Mihail Jári am auzit, dar la prădarea bisericii reformate nu l-am văzut să fi fost de față. Am auzit însă că într'adevăr striga, căutând pe preotul reformat, că *el acum nu e nici papistaș, nici calvin, nici unitar, ci curuț* (cruciat). Acestea nu le-am auzit din gura lui, ci dela alții. 6. Pe Kováts Iștoc (Ștefan) de-acolo îl știu că s'a atins de lucrurile domnului părinte, că, trăgându-și seama, când a adus la noi trei mierțe de grâu, un cuier și o scândură de întins tăiței, a zis că el de aceea le-ar fi adus ca să le dea iar înapoi. Am văzut iarăși pe doi țigani din Trăscău, dar după nume nu-i cunosc, că, având domnul părinte, îngropată în pivniță, printre altele și o mantie de mătasă, au scos-o în curte, unde Românii mai trăseseră și o bute de vin, și acolo au tăiat-o în două și au dus-o. 7. Am văzut pe nevasta lui Melchior Barta, iobăgița Măriei Sale Doamnei Iosif Torotzkai, cu fată-sa, Iudita, care e măritată acum în Trăscău, că din curtea grofului au cărat vinul cu ciuberele, nu numai odată, ci în mai multe rânduri; încă le-am zis să nu facă asta că vor plânge ele pentru ea, dar [una] mi-a răspuns numai: « *Haideți și voi f.... în suflet că acum îi vremea!* ». Afară de asta tot ele au dus din curtea Măriei Sale Domnului grof un străjac (saltea), niște scânduri și ceva orătănii, printre ele și un curcan. Am mai văzut și pe Kováts Iștoc, cel pomenit mai înainte, că a dus din curtea grofului două scoabe de fier, o bucată de untură, două droburi de sare și, într'un ciubăr, sare măruntă, după cum și el a mărturisit în fața mea; ba cismarul Măriei Sale grofului zicându-i odată, pe când se ducea iar încărcat din curtea domnului grof către casă, că acelea ar trebui să le împartă cu el, îi răspunse pe românește: « *Haideți, cărați și voi, că acum îi vremea!* ». Și din curtea din sus a cărat o vadră de brânză și de niște unt pomenea nevastă-sa, că ar fi dus la mamă-sa, soția lui Moritz Iștoc, dar pe acestea, după cât îmi spunea, le-a dus iar înapoi. 8. Ce pagube au avut fiecare din Măriile Lor nu se poate socoti, destul atât că pivnițele pline, hambarele și sălașurile toate le-au fost prădate.

. . . .

Martorul 22. Ștefan Kováts, iobagul baronului Iosif Torotzkai, de vreo 30 de ani... 1. E adevărat că satul nu s'a ridicat împotriva tâlharilor, dar aceasta pentrucă deregătorii Măriei Sale grofului, trimițând la munte pe haiducul Cătana Gheorghe, ca să aducă știri despre tâlharii adunați acolo, acesta, sosind cu puțin înainte de a năvăli tâlharii, a speriat și pe domni și pe deregători și pe săteni cu aceste vorbe, că el a văzut dușmanii și sunt așa de mulți de abia-i ține pământul și nu peste mult vor fi în sat; au cămăși roșii și poartă cruci de aur în piept; vin cu porunca împăratului și dacă s'ar ridica cineva împotriva lor, pe acela l-ar trage în țapă. Și eu m'am întâlnit cu el atunci și, cum l-am întrebat ce veste a adus, așa mi-a răspuns românește: « *numai afară din sat, că acuș aici om pieri cu toții* » și 2. de aceea s'a întâmplat, că n'au tras nici clopotul. 3 și 4. Porunca biraielor pentru lămpaș și pregătit de cină n'am auzit-o, decât că Gheorghe Cătana a zis, că dacă vor sosi tâlharii aceia sau, cum le spunea el, cătanele împăratului, sătenii trebue să le dea lumânări și mâncare; dar aceia apoi n'au mai cerut nici lumânări nici de mâncare, ci pe unde și ce au găsit au luat cu puterea. 5. Eu pot să spun din auzite, că pe feciorul lui Mihail Jári, Nicolae Gáspár l-ar fi lovit, la preotul, atunci când erau și hoții acolo; am auzit și că a căutat pe preotul reformat, amenințând că, dacă îl găsește, îl bate. 6. *Pe Mihail Rátz din Trăscău l-am văzut la biserica reformată, în timpul prăzii; am văzut tot acolo pe Ion Fekete din Vale, care tot în Trăscău locuia, că sub frasinul din țintirim, a desfăcut o ladă cu mai mulți împreună și scoțând din ea o față de pernă, în care* (după cum a spus Nicolae Getzi) *au fost mulți bani de aur și de argint, s'au hărțuit multă vreme asupra ei, sărind unii la alții. Era acolo, în acea harță, și Csonka Rátz din Trăscău. Se mai vitejea tare acolo și Deac Lupu din Bedeleu care, împreună cu mai mulți tovarăși, a sporit prăpădul. El a pus să bată șindrila de pe case, a tăiat băncile și amvonul din biserică; ba întrebându-l, cum mi-era cunoscut, că de ce turbă așa împotriva unui om, care de atâtea ori i-a dat bani împrumut, răspunse să nu vorbesc, pentrucă el 26 de cătane are sub mână, el e strajemeșterul lor și a jurat alături de ele, cu acelea el va face și alte lucruri; după cum a și făcut cele mai mari stricăciuni. Ba mai striga, unde-i popa, că numai să-l poată găsi, de loc îl junghie ca pe un porc.* Am văzut acolo pe feciorul lui Marcu Sintion din Uifalău, pe Todor, soldat în concediu, care s'a purtat cu tot atâta înverșunare la stricarea bisericii; ba când i-am zis, că de ce-i așa de pornit împotriva bisericii, m'a amenințat că acolo pe loc voi muri. Acesta a scos din biserică un braț de cărți, pe cari le-a aruncat în noroi, le-a tăiat cu securea și așa le-a călcat cu picioarele. Am văzut, iarăși, acolo pe Ion Iacob din Sălciua, când a doborît zăbrelele dela fereastra casei preotului. Ad 7-mum nihil certi. 8. Cu acel prilej știu că toate clădirile domnești au fost ruinate,

tot așa și biserica reformată împreună cu casa preotului, toate lucrurile din casă le-au fost cărate sau stricate, lăzile le-au fost sparte, cu un cuvânt toate li s'au prăpădit, dar la cât s'ar ridica prețul acelora n'aș putea socoti. Ad 9-num nihil.

. . . .

Martorul 32. Ștefan Sárdi, preotul Unitarilor din Sângeorz, de vreo 48 de ani ... 1. Când, la 10 Decemvrie (Noemvrie) 1784, veni acasă din munți, în fugă, acel Cătana Gheorghe cu suflet viclean, alergai și eu la curtea Măriei sale domnului conte Sigismund Torotzkai, ca să aud vreo veste adevărată, dar când spuse, în fața domnului prefect, a domnului jude al curții, Czápári, și a cinstitului preot al reformaților, câtă lume a văzut, anume husari în cingători, în arme și chivăre, am început să vorbim pro et contra ce să facem. Eu dădui sfat domnului prefect cu această vorbă: « Domnul meu, ridică dumneata Trăscăul și Sângeorzul, trebue să ne împotrivim ». La care, nu știu bine domnul prefect sau domnul jude al curții, dar careva din ei răspunse: « Ar fi bine să ne putem bizui pe credința poporului ». La ceea ce eu iarăș zisei: « Negreșit că dacă omul se pune împotrivă la atâta norod, apoi așa să se țină ca aut vincendum aut moriendum erit, căci dacă nu biruim cu ei, apoi va fi vai de noi ». După care judele curții, domnul Czápári, zise iar: « Noa să ne încărcăm puștile! ». Și cu acestea ne împrăștiarăm de-acolo, să ne ascundem fiecare lucrurile. Și așa spre seară Românii începură să se adune pe dealuri, când vedem numai că arde făgădăul din Vale al Măriei Sale Domnului conte Iosif Torotzkai, ceea ce înspăimântă tot satul. Auzim că și deregătorii curților au fugit, tot așa și fruntea sătenilor, cari se țineau de curte, și numai picioarele fără cap au rămas. Cred că mai mult din această pricină, decât din altele, nu s'au împotrivit cei din Sângeorz și aceasta va fi fost și pricina pentru care nu s'au tras clopotele nici la romano-catolici, nici la reformați, nici la unitari. Ceea ce se vede și de-acolo, că în cealaltă zi apoi, când husarii sosiți în ajutor au dat poruncă, prin juratul Ion Rosa, unitarii și reformații numaidecât au tras clopotele, s'au ridicat asupra tâlharilor și au început să-i prindă. Ad 3-um nihil. 4. Nu știu și nici n'am auzit dacă juzii au dat sau n'au dat poruncă să se pregătească de mâncare la fiecare casă pe seama tâlharilor, dar când tâlharii români tăbărîră a doua oară asupra porții mele, Joi, după prădarea curților, începură să mă descoase și să-mi ceară dacă se află la mine sau în biserică lucruri domnești, să le dau cu frumosul, căci altfel mă pun să jur și va fi rău de mine. Tăgăduind eu, că la mine ar fi ceva, unul din ei îmi arătă aceste două dorințe ale lor, *his terminis:* 1) « Tu ești popa satului, de aceea să dai de știre Ungurilor, că la noapte să nu facă larmă, altfel va fi rău de voi. 2) Atunci când vom pleca de aici mai departe, din fiecare casă să vie un om cu noi ». La cea dintâi, dacă împotriva

voinței mele, de frică numai, le-am făgăduit, de împlinit nu le-am împlinit-o. I a a doua răspunzându-le însă că, dacă nu arată poruncă vrednică de crezare, nu pot zice nimic, ei îmi spuseră că vine dimineață și porunca, ea fiind în urmă la căpitanul lor. Cu acestea plecară din poarta mea. Dar numai decât unul din ei, care își zicea căprar, se 'ntoarse și-mi ceru un pistol până în cealaltă zi. Spunându-i însă că noi avem lege să nu ținem armă și că eu nici n'am avut niciodată, plecă la dascălul nostru, să ceară și de-acolo armă. Uitându-se atunci înapoi, din poartă, îmi zise: « Viu la tine la cină cu încă doi inși, îngrijește-te de ce ai ». Dar nu peste mult aduse Dumnezeu pe husarii din Aiud, cu câțiva domni din împrejurime și pe hoț nu l-am văzut mai mult și nici de cină nu i-am dat. 5. Din gura cinstitului pater prezident (abate) auzisem odată, după larma aceea, în casa preotului din Trăscău, că și el așa a auzit că feciorul lui Mihail Jári ar fi condus pe tâlhari asupra reședinței lor, și că încă a și fumat în casa praeses-ului, eu însă nu l-am văzut. Dar când soldații au adus prins în curtea Măriei Sale Domnului conte pe feciorul lui Mihail Jári, am auzit pe cinstitul preot reformat zicând: acum aud că și acesta m'a amenințat. Ad 6-tum nihil. 7. Miercuri noaptea către ziuă, nedormind în noaptea aceea niciun pic, pe fereastră am văzut mulți oameni umblând în sus și în jos cu lămpașe, dar cine erau anume, ce duceau și de unde, nu știu. Joi, pe zi, pot spune că am văzut, cum mă uitam pe fereastră, pe David Marian din Vale, că ducea ceva într'un ciubăr pe uliță în jos; nu era altceva, cred, decât vin, dar de unde-l aducea nu știu; tot așa pe Mihail Györke din Sângeorz, că ducea pe sub fereastra mea două scânduri, dar nici acelea de unde le-a adus nu știu. 8. Că la toți Măriții Domni stăpâni multe bunuri de tot felul li s'au prădat am auzit, dar de unde, ce, cât, eu nu pot ști și de aceea nici nu le pot socoti prețul. Ad 9-num nihil.

. . . .

14.

Sibiu, 24 Februarie 1785

Guvernul comunică nobililor din comitatul Cluj dispozițiile împăratului împotriva purtării armelor și uniformelor militare.

Sacrae Caesareo Regiae Apostolique Majestatis Archiducis Austriae, etc.

Tenore rescripti Inclyti Consilii Aulae Bellici, dato 15-ta mensis et anni labentis, ad Inclytam Supremam Armorum Praefecturam

exarati, Sua Majestas Sacratissima, ad factam sibi relationem, quod nobiles comitatus Colosiensis specimen vestitus, respective uniformes gestare coeperint, generales et officiales stabales creaverint, armaque parari curent, quamvis Eadem Altissima praesumat Regium Gubernium et Inclytam Supremam Armorum Praefecturam, muneris sui partibus, propriam defensionem a nobilibus suscipiendam sistendo satisfecisse; attamen Inclytae Supremae Armorum Praefecturae intimari iussit, quod Sua Majestas proceduram hanc magnatum et nobilium uniformem, respective vestitum sibi procurantium, officia militaria distribuentium et semet armantium, tanquam factum admodum culposum consideret, atque tales, qui similia porro attentare sustinerent, pro incentoribus et turbatoribus tranquilitatis publicae haberi, arrestari et puniri facere jubeat. Supremae proinde Armorum Praefecturae indispensabiliter invigilandum esse, ut ejusmodi casibus se se exerentibus, culposi quicunque hi sint, ad altissimum mandatum arrestentur, in specie autem illi, qui e servitio militari sive cum pensione, sive cum charactere militari dimissi essent et nova ejusmodi munia suscepissent, factum hoc severe exprobrandum et, si eidem insistant in eosdem, tanquam personas militares juxta leges animadvertendum esse. Praeterea praecepit Sua Majestas Sacratissima, ut Suprema Armorum Praefectura in id etiam attendat, num porro pro nobilibus arma parentur, sub quibus tamen gladii, pistoleta et sclopeta venatoria non intelligantur, sed tantum illae armorum species, utpote lodices, sclopeta appensoria equitatus (vulgo karabély), quae armationi domesticorum aut rusticorum deservire possent, quae si dein parare auderent, subinde absque ulteriori cum visitatione domorum et curiarum per exmittendos milites adimenda essent.

Quemadmodum itaque I. Suprema Armorum Praefectura altissimae hujus resolutionis adaequatum complementum, omnibus sibi subordinatis instantiis militaribus jam intimavit, ita Dominationibus Vestris etiam altissimum hocce mandatum eo fine transcribitur, ut id ipsum magnatibus et nobilibus sui circuli absque mora publicando, iisdem intiment, ut altissimae ordinationi regiae in omnibus obtemperent. E Regio Magni Principatus Transilvaniae Gubernio. Cibinii die 24-ta Febr. anno 1785. Br. Samuel de Bruckenthal Gubernator, David Székelly Cancellarius, Anthonius Horváth Secretarius.

Ordinul poartă numărul 1361. Copiat în colecţia Mike, *Az Oldhokról*, *Supliment*, pp. 79—82. O altă copie în colecţia citată la sfârşitul anexei 16.

15.

[*Cluj,... Martie 1785*]

Contele Csáki se desvinovăţeşte în faţa împăratului pentru acţiunea lui şi a nobilimii din comitatul Cluj în timpul răscoalei.

Ad Augustissimum Imperatorem.

Ex ea, quam hic de genu exhibere praesumo, ad benignissimam Sacratissimae Vestrae Majestatis de procedura Colosiensis nobilitatis clementer editam ordinationem audiendam, a me convocatorum magnatum et nobilium comitatus hujus, moderationi meae clementer concrediti, gemebunda repraesentatione clementissimo Sacratissimae Vestrae Majestatis, pro ingenita et orbi toti cognita summa sua sapientia perspicere, quanta malevolentia conati sint nonnulli integerrimam nostram erga eandem Sacratissimam Vestram Majestatem fidem, insontium factorum nostrarum sinistris et a rectissima nostra intentione toto coelo aberrantibus interpraetationibus in dubium adducere, nosque fidelissimos Sacratissimae Vestrae Majestatis subditos immerito criminari.

Cum vero et controversi vestitus introductio, et officiorum militarium distributio, et reliqua, quorum nobilitas insimulata est, acta, factave me, velut supremum comitem, a capite feriant et omnis, si quae esset, culpa jure maximo in me redundaret: hinc, ad supplices comitatus hujus magnatum et nobilium preces meas quoque de genu adnectere, Sacratissimamque Vestram Majestatem supplex orare non dubito. Ut, si rationes illae et argumenta, quae nobilitas ad evincendam suam innocentiam in medium adduxit, tantum ponderis et momenti in se complecti minime viderentur, ut Sacratissimam Vestram Majestatem de intemerata sua fidelitate, factorumque suorum rectitudine et intentionis integritate, dementes convictam redderent, dignetur eadem Sacratissima Vestra Majestas de actis, factis nostris strictissimam investigationem clementer demandare, et si aut ego, aut alii mecum vel minimum non modo patrasse, sed vel intendisse, comperti fuerimus, quod vel umbram infidelitatis saperet, me, complicesque meos, ad rigorem legum nostrarum, pro merito [1]) capitis, bonorumque omnium ammissionis poena, ad omnium exemplum, justissime plecti curare; sin autem nihil sinistre egisse, omnesque actiones nostras unice ad comprimendam tumultuationem, revocandamque publicam tranquilitatem direxisse deprehendi fuerimus, non modo Regiam Suam Gratiam nobis clementer confirmare, verum ab iis quoque, qui meam, inte-

---

[1]) In text: promerita.

grique comitatus fidem sine causa vellicare et clementissimi nostri Principis animum, contra immerentes vasallos, concitare veriti non sunt condignas et tantae temeritati commensuratas poenas repetere. Quod a Sacratissima Vestra Majestate eo enixius, contentiusque exorandum duxi, quo majori et pene insuperabili dolori mihi est, me, qui ad praelucem mihi majorum meorum innumeris illibatae suae erga Augustissimam Domum Austriacam fidelitatis monumentis clarissimorum exemplum nihil adhoc usque tempus antiquius, potiusque duxi, quam in omnibus actionibus meis verum fidelissimi erga principem suum subditi characterem exprimere, illo ipso facto, quod maximum erga Summum meum Monarcham fidelitatis argumentum fore putabam, in alicujus, a qua supremo rerum omnium judice teste, et animus et actiones meae abhorrent, infidelitatis suspicionem venire.

Absit, Augustissime Imperator, ut vel momento vivam quo vel puter esse infidelis: ita certe animo comparatus sum, ut nihil ardentius anhelem, quam intimo meo fervori campum aperiri, qui vita in fidelibus Sacratissimae Vestrae Majestatis obsequiis posita sanguinem meum ad ultimam usque guttam hauriat.

Copie nesemnată şi nedatată, în colecţia Mike, *Az Oláhokról, Supliment*, pp. 51-54.

16.

Descriere scurtă a acţiunii nobililor insurgenţi, strânşi în jurul contelui Csáki.

Tekintetes nemes Kolos vármegye nemes rendjeinek, az olá támadás alkalmatosságával táborba lett szállásoknak rövid, de igaz leírása.

Minekutánna Felséges Fejedelmünk, második József római császár parancsolatja szerint, ezen erdélyi nagyfejedelemség 11 vármegyékre felosztatott volna, mely végre kirendeltetett biztosok, úgymint báró Bánffi Farkas, gróf Kemény Farkas Őexcellentiájok és Sálmen Károly nevezetű szász, nemes Kolos vármegyének alsó kerületét nemes Torda vármegyéhez szakasztatták és nemes Torda vármegyének alsó kerületét, úgy nemes Aranyos székét egésszen nemes Kolos vármegyének megmaradott felső kerületéhez kapcsolták és Kolosvárról, minekutánna magok hátralévő ezen munkájoknak folytatására elmentenek volna, ezen ország rendjeinek hírek és akaratjok ellen véghezvitt környéki hatalmaknak öszvezavartatását, csakhamar más szomorú pusztítás követé, mert ugyanis a paraszt oláhság feltámada nemes Zaránd, már Hunyad vármegyéhez ada-

tott vármegyében és a nemeseket öldökölni és pusztítani kezdé, amint ezeket nemes magyar szívű olvasó az elébbeniekből könyves szemmel megolvashatod, melynek híre midőn Kolosvárra is elérkezett volna, akkori főispánja nemes Kolos vármegyének, gróf Csáki János úr, mindjárt novembernek 12. napjára marchalis széket hírdete, a melyen is ezen pusztítás előtt Kolosvárra béfutott úri és nemes rendek közzül felesen jelen lévén és a tisztelt főispány úr, egészen fegyverbe öltözve, a Szamoson egyben gyűlt nemes vármegye rendjeinek, ezen hallatlan dolgot könyves szemekkel elejekben terjesztvén, arra kéré minnyájokat, hogy a szüntelen közelítő veszedelemnek meggátolásáról gondolkoznának, ő maga részéről költségét fáradságát, sőt ha úgy kivántatnék vérit is kész volna édes nemzete boldogságáért feláldozni, melyre minnyájan a nemes vármegyének rendei magok készségeket hasonlóképpen ezen hasznos célnak elérésére forró indulattal felajánlák és azonnal meg is határozák, hogy minden úr és nemes ember fegyveresen harmad napok alatt, kitől kitelik lóháton, kitől pedig ki nem telik gyalog, Kolosvárt megjelenni ismérje kemény büntetés alatt mulhatatlan kötelességének. Mely meghatározás szerint novembernek 15. napján már mintegy 200 lovas és 50 gyalog fegyveres úrak és nemesek egyben gyűlve valának Kolosváratt, melyet megértvén a főispány, azonnal a nemes vármegye zászlóit kihozatván másnap, úgymint 16-dik, két trombitások által jelt adattata, melyre az egyben gyűlt lovasság és gyalogság a piacra öszvegyülekezvén, maga is lóháton megjelenék és az egyben gyülekezett népet eljárván, elvégezék azt, hogy a rend jobban megtartassék mind a lovasság, mind pedig a gyalogság bizonyos szakaszokba osztassanak, ezeknek előljárók neveztessenek, akik egyben gyűltek nevenként fel írattasanak; amelyeknek végben vitelekre bizonyos személyek rendeltetvén ugyanazon nap így határozák meg:

Fővezér: Gr. Csáki János
Alvezér: Br. Bánffi György
Obrister: Matskási Pál
Főstrázsa-mesterek: Gr. Lázár István és Gr. Haller Gábor
Kvártély mesterek, kiknek egyszersmind szénára, zabra gondjok légyen:
Zámbo Ferenc, substitutus viceispány,
Kabos Ferenc, Ketzeli Zsigmond
Auditor: Boér István
Adjutánt: Mohai János
Első svadron, melyben voltak 100 lovas nemesek:
Első kapitány: Br. Radák Adám
2-dik kapitány: Gr. Bethlen Miklós
Főhadnagy: Dindár Dávid

Alhadnagy: Biro Zsigmond
Strázsa-mester: Ketzeli Sándor
Káplárok: Farkas Gergely
László József
Gergely Zsigmond
Miháltz Antal

Második svadron, melyben hasonlóképpen 100 lovas nemesek voltak:
Első kapitány: Br. Josinczi Sándor
2-dik kapitány: Gr. Bethlen Farkas
Főhadnagy: Br. Torotzkai József
Alhadnagy: Palatkai László
Strázsa-mester: Sombori Elek
Káplárok: Hertzeg Mózes
Br. Bánffi Farkas
Gyarmati Sándor
Kabos Sándor

Gyalog nemesek lévén mintegy 50, ezeknek hadnagyok volt Biro György.

Eszerint kicsinálván az elöljárókat és némely regulákot is megállítván, melyek nevezetesen a felsőbbekhez való engedelmességet és az jó rendtartást határozták meg, még aznap leíratván, hitelessé tétetvén, a kirendelt commissio a kinevezett tiszteket maga eleibe hivatta, azoknak mind a megállított regulákot, mind pedig a kezek alá adatott nemeseknek neveiket írásba kiadta, oly parancsolattal, hogy másnap délután egy órakor ki-ki a maga népét egyben gyüjtesse, úgyhogy amidőn trombita-szó által jel adattatik Szász Fenesre elindulhassanak. Mely parancsolat szerint 17-dik jel adattatván a trombita által mind a lovasok, mind pedig a gyalogok oly szép renddel a piacra egybensereglettenek, hogy a Kolosváratt levő kevés katonaság és némely szolgált tisztek megvallatták, hogy ily szép renddel való egyben gyűlést esztendeig gyakorlott katonáktól sem lehetett volna kivánni. Az egybengyülés iránt túdosíttatván a fővezér, fegyveresen lóháton kijött maga szállásáról, és megköszönvén, hogy legelső parancsolatját is oly híven teljesítették és ezután is ezen engedelmességet ajánlván, mindjárt az elindulásra jelt adata, és maga előre a főbb tisztekkel megindulván, ezeket követték a lovasok, ezeket a gyalogok a szekerekkel és így szép renddel a Közép útcán, lobogó zászlókkal, trombita-, dobszóval kimasirozván, melynek keméntelen nézői voltanak, öreg rendű úrak és úriasszonyok, városiak, estvére Szász Fenesre megérkezék a nemes tábor és ottan ki-ki maga rendelt szállására bészálla.

Másnap, úgymint 18., a főbb tiszteket magához hivatván a fővezér, arról tanácskozván, hogy már mely felé vegyék útjokat, és mivel a spion Onyetz Gábrilla nevezetű (kiről azt lehet megjegyezni,

hogy ámbár oláh volt és Hórának kedves embere, de mégis, mint a következendőkből ki fog tetszeni, meglehetős hívséggel viseltetett a nemesek táborához), azt az hírt hozta, hogy Hóra gyülevész táborának egy része, mely Torockón pusztított, Alsó Jára felé szándékozik, mely hírvétel szerint tehát az végeztetett, hogy még aznap estvére az egész nemes tábor menjen Oláh Fenesre és onnét feljebb nyomuljon Jára felé. De amidőn már a nemes tábor Oláh Fenesen megtelepedett és nagyobb része elnyugodott volna, a feljebb nevezett Onyetz Gábrilla oly bizonyos tudósítást hoza, hogy az oláhságnak megdühüdett és már Abrudbánya felől az havasokra felindult katonaságtól való féltében tébolygó előljárója, Hóra, elküldötte volna némely meghitt embereit Bánfi Hunyad körül való némely helységekre, hogy azok oly készen légyenek, hogy Hóra maga is ottan a Szent Katalin napi vásárkor meg fog jelenni, és így újabb erővel magokat egybencsatolván, az Almás és Egregy folyó vizei mellett lemenvén, folytassák pusztításokat. Melyre nézve még akkor éjjel a fővezér a főtisztekkel tanácskozván, még éjfél előtt a nemes tábor vissza méne Szász Fenesre, 19-dik Nagy Kapusra, 20-dik ott mulatván, 21-dik bészálla Bánfi Hunyadra, ottan 22-dik hadi tanácsot tartván, ebben tett meghatározás szerint a második svadronnak fele része által méne Meregjora a kapitánnyal és alhadnaggyal, a második kapitány 25 lovassal Magyar Valkóra, a főhadnagy 25 lovassal Incselbe, a nemes tábornak pedig több része megmarada Bánfi Hunyadon, hogy így a falukon el lévén szállítva a nemesség, inkább vigyázhatna, hogy Hóra a maga célját el ne érhesse. És valójában felettébb szükséges is vala ezen kisded nemes seregnek ezen helységeket jó idején elfoglalni és ezáltal az Hóra feltett szándékát meggátolni, mert ha az akkori Bánfi Hunyadon Szent Katalin napkor esni szokott igen népes sokadalomkor Hóra béjöhetett volna, bizonyoson nem csak azon környékben felesen találtató oláh népes helységek lakossai, sőt még a magyarok is örömmel magokat vélle egyesítették volna, a prédálásnak kívánságától ösztöneztetvén, és így az Almás és Egregy folyó vizek mellékein lemenvén és elterjedvén, eddig véghezvitt siralmas pusztításokat mennyire tetézték volna akárki, aki józanan gondolkodik és azon helységeknek mivoltát és fekvéseit tudja, könnyen által láthatja, úgy hogy ha ezen veszedelmes feltételit Hóra elérhette volna, úgy annyira nevelte volna pusztító seregét, hogy annakutána bajosabban lehetett volna azt meggátolni. Hogy pedig magyar szívű olvasó bizonyosabb légy abban, hogy Hóra minden előre való készületeket megtett volt, hogy a Bánfi Hunyadi Szent Katalin napi sokadalomkor ottan megjelenjék és prédálását továbbá folytassa, a következendőkből által láthatod:

1-ször. Az Onyetz Gábrilla spion kezesei, úgymint Plese Ignat, Hajduk Péter, Bolos Von és Robotin, meghiteltetvén és examinál-

tatván Bánfi Hunyadon, amidőn visszaérkeztek Álbakról másod rendben, úgymint 26-dik 9-bris, igaz lelkek szerint azt beszéllették, hogy az álbáki és az ott körül lakó tolvaj oláhok közönségesen azt mondották nékiek, hogy 24-dik 9-bris már ők az Hóra vezérlése alatt eljöttek volt Álbákon innét *Szupt Petrásza* nevezetű völgybe oly feltett szándékkal, hogy a Bánfi Hunyadi Katalin vásárra üssenek, szálljanak pedig bé Zentelkére és Kalota Szent Királyra a pusztítás végett, de megvitték nékiek azt az hírt, hogy Bánfi Hunyadra és a körül való helységekbe már bészállattak a nemesek, melyen megrettenvén ismét visszatértenek.

2-szor. A nemes tábor előljáróinak hírivel egy Bota Makává nevű meghitt olá embernek az bánfihunyadi járásbéli szolgabíró, Gergely Zsigmond, oly értelmű menedéklevelet ád, hogy mivel az járásából való némely helységbéliek abrudbányai és topánfalvi vidékekre szoktak járni, de most az ott való lárma miatt nem mernek, azért ezen embert azért küldi, hogy tégye bizonyossá azon vidékbélieket arról, hogy az eddig való szomszédságnak fenntartására, az idevalókat, ha oda mennek ne bántsák, mivel az odavalók is ide, mind eddig is, bátron lejöhetnek. És ezen ember a néki adatott útosítás szerint, mint azon vidékeken ismeretes és jártos, úgy tészi útját, hogy elfogván a menedéklevelével együtt Hóra eleibe viszik, ki is azt elolvastatván és magának megmagyaráztatván, Bota Makavét ilyen értelmű oláh nyelven írott válasszal küldi vissza:

Vévén ezen szolgabíró, Gergely Zsigmond szomszédságos és egész szeretetből származott levelét azzal, hogy együtt jól légyünk és szeretetben éljünk, mi is magunk ajánlása mellett Uraságodnak jelentjük, hogy azon jószághoz tartozó embereknek semmi baja nem lészen és semmi nyomoruságot nem fognak szenvedni; ugyan azért kérjük mi is és kívánjuk, hogy embereink az jövő sokadalomkor Hunyadon vásárlás, eladás, vagy akárminémű útjokban békével járhassanak, egyébképpen vége lészen a szomszédsági barátságnak és mi a mostani szándékunktól el nem állunk, sőt abba végig megmaradunk, amint a Felséges Császár nékünk megengedte és maradunk Uraságodnak

Datum in Rivul, jó akarójok
11-dik 9-br 1794 (84!) Nyikula Urszu Hore,
császár követje

P. S. Abrudbányai Martzi Sámuel, az íródéákja is, azt parancsolja Uraságodnak a többekkel együtt.

3-szor. Még Bánfi Hunyadon mulatott a nemes tábor, a körül lévő helységeknek pópái és öregei elfogattatván és kérdőre vonat-

tatván, majd minnyájon — kivált a popák — megvallatták, hogy Hóra követeket küldött hozzájok alattomban, hogy a Szent Katalin napi vásárra Bánfi Hunyadra el fog jönni sokad magával, esküdjenek az ő hívségére, mert a császár parancsolatjával jár. Ezek híven ajánlották is volt magokat, hogy melléje állanak és mindenekben, mint császár követjének parancsolatját egész készséggel teljesítik.

E szerint, a mint feljebb is megíratott, a nemes tábor el lévén szállítva Bánfi Hunyadon és a körül levő helységekben, ottan mulatott 28-dikig, addig pedig szüntelen éjjeli, nappali vigyázással voltanak, az hideg esőzésekbe, havazásokban magokat nem kímélvén patroliroztanak fel az havasokig úgy, hogy csudára méltó, minden legkisebb unalom nélkült, sőt jó kedvvel, egész készséggel mennyit szenvedtenek, hogy a nemes tábornál lévő, háborúkban szolgált tisztek álmélkodtak rajta, hogy mely nagy hívséggel és szép renddel viszik magok terhes szolgálatjokat. Azomban pedig amidőn ezen vidéken a nemesség által a feljebb írt mód szerint a csendesség helyreállíttatott, és az Hóra pusztító célja semmivé tétetett volna, 28-dik Bánfi Hunyadra nagy későre érkezék Nagy Várad felől valamely gyülevész beteges katonaság (melyből ki-ki általláthatja, aki ezzel az hunyad és alsófejér vármegyei katonai segitséget a feljebb valókból egyben veti, hogy milyen szívvel rendeltetett mindenkor ezen Hóra lármájában a katonai segedelem), úgymint Egermann kapitány, Kettzer és Vetsei főhadnagyok allatt, a Preysok gyalog regementjéből 59, Devintzéből 41, Perlichingen lovas regimentjéből 108, mindöszve 208 katonák, kik is azon helységekben, amelyekben a nemesek voltak bészállván, két hétig ottan csendesen nyugodtanak, és annakutána helyreállván ismét vissza mentenek.

Minekutána ezen mód szerint a katonaság a nemesség helyit elfoglalta volna, a nemes tábor onnét megindula, és 29-dik méne Egeresbe, 30-dik Gyalu felé Szász Fenesre elébbeni tábor helyébe; és azon napon megérkezék oda is a katonai nagy segítség, úgymint főhadnagy Torma József Gyulai Ferencz gyalog regimentjéből való 50 katonával. Decembernek 4-dik napján éjjel nagy lárma esett, mert a Léány vára felől való kertet, a mező felől valamely gonosz emberek meggyujtották, mely miatt az egész nemes tábor viradtig mind fegyverbe állott, még akkor nem tudván ezen gyujtásnak valóságos eredetét, ehhez járulván, hogy feles számú szászfenesi és szászlónai emberek hítekkel erősítették, hogy az előtt való nap alkonyatkor feles oláhokat láttanak az oláhfenesi erdőken Jára felől jönni, amelyet meghallván némelyek, kiknek neveknek kedvezni kell, Kolosvárra bészaladtanak, ott nagy lármát csináltanak, úgy hogy a kapukat bézárva tartották, a polgárság fegyverbe állott, mindaddig mígnem másnap a fővezér által a lármának valóságáról tudosítás tétetvén, a városban indult rémülés lecsendesedett. 4-dik napjától

fogva decembernek 9-dik napjáig Szász Fenesen maradott a nemes tábor, minden nap magokat a lovaglásban és fegyver forgatásban gyakorolván, és egész Bánfi Hunyadig és Torotzkóig bizonyos számú nemeseket kiküldvén patrolirozni. 10-dik egy székely gyalog-regementbéli tiszt 80 katonával megérkezett és hadnagy Tormát felváltotta, ki is Kolosvárra visszament, de ezen székely katonák is csak egy napot mulatván, másnap az hegyeken Abrudbánya felé indultanak. Hanem egy megjegyzésre méltó dolog történék, mert egy együgyű, de jószívű székely katona, szállásban lévén Szász Fenesen egy oláhnál, kérdi Gr. Csáki fővezért, a tisztek jelenlétiben: « Hát Nagyságos Uram! — a gazdájára mutatván — ilyenek-é azok a kik a magyarokat pusztítják? ». Melyre felelvén Gr. Csáki, hogy ezen nemzetből valók azok, melyre viszont mondá a katona: « No Ngos Úram! Ha mind ilyenek, hogy sokáig itt ne mulassunk, adja ki Ngod szokmánnyába melyik katona közzülünk hányat vágjon le, hogy a szerint hamar vágjuk le és menjünk haza véle ».

Midőn ezek így folynának, az irigység felkele ezen nemes sereg ellen, és azért az hamis hírek által üldözőjébe kezdé venni. Mert ugyanis az idegen nemzetek, de — ami még fájdalmasabb — hazánkfiai közzül is találkozának olyanok, kik a Kolos vármegyei nemességnek ezen felkelését és táborba való szállását annyira merészlették olcsárolni, hogy azt nem egyébnek hanem korhelkedésnek, talám azért hogy a Kolosvárra bészorúlt uraságok közzül sokan, de nevezetesen Gr. Rhédei Mihály, Br. Bánffi Sándor, obrist-lieutenand Gr. Bethlen Gergely, Br. Alvintzi Gábor, Gr. Gyulai József úrak, Gr. Bethlen Miklosné, Gr. Bethlen Ádámné a generálisné és Gr. Kendeffi Elekné asszonyok Őngok pénzzel, borral és kenyérrel bőven gazdálkodtak, sőt — ami keservesebb — rebellionak is nem átollatták nevezgetni. Két nevezetes árulója volt eleitől fogva, mint annakutána kinyilatkozott, ezen nemes tábornak, kik minden mozdulásait, cselekedeteit és magaviseléseit szemmel tartották; azok közül a legártatlanabbokat is balra magyarázták, azokat Szebenbe a commendirozo generálisnak *Preiss Ferenc* nevezetűnek megírták. Egyik volt egy bécsi mézespogácsa sütőnek a fia, *Lebzeltern* nevezetű, a Gróf Gyulai Ferenc gyalog magyar regimentjének német obestere, a másik pedig egy sehonnai német, pensionatus májor, *Schlichten* nevezetű, aki Kolosváron telepedett volt meg és Gr. Csákinak az asztalánál élődett. Ezek tehát nem szüntenek árulkodni; nevezetesen azt adták fel, hogy a nemesek mint a katonák magok közül tiszteket neveztek, fegyveresek, azokat szüntelen késíttetik, szüntelen a fegyver forgatásban magokat gyakorolják, egyformájú ruhákot csináltatnak magoknak. A feljebb nevezett comendirozo tehát egyben sugott az akkori szász gubernatorral, *Bruckenthal* Sámuellel, aki, a közvélekedés szerint, ha nem egész inditója volt is az Hóra neve-

zetes lármájának, de a nemesek ellen kigondolt titkos céljának elérésére, annak első szikrájában igen könnyen lehető kioltásának, egyetértőleg a commendirozoval, meg nem gátolója, mint azt az akkori környülállások szembentűnőleg bizonyították, kiket a bosszúálló Isten azután csakhamar mindkettőjeknek hivataljokból következett elmozdítások által megbüntetett. Mely szerint szüntelen érkezvèn Szebenből a kedvetlen tudósitások, minden kedve a további táborozástól elmulék, most vévén észre, hogy az irigyek mindaddig forralták a dolgot, hogy váratlan jutalma fog lenni annak, hogy — amint a feljebbekből kitetszik — az Hóra pusztításának harapozását meggátolta, sok hideget, sanyarúságot szenvedett, fejedelméhez hívségét, édes nemzetéhez szeretetét meg akarta bizonyítani; mely a felsőbbektől balra magyaráztatott. Azért amely készséggel ezen nemes tábor egybengyűlt vala, oly szíves fájdalommal egy hetek alatt, apródonként eloszlék és egymástól keservesen elbucsúzék. Hogy pedig ezen balvélekedések és hamis vádak még a Felséges Udvarig is az nemességnek irigyei által felhatottanak, a Királyi Guberniumnak, a következő esztendőnek elejin, nemes Kolos vármegyéhez érkezett és ide alább szórúl-szóra leírt atyai dorgáló parancsolatja megbizonyítja:

(Urmează ordinul gubernial din 24 Febr. 1785, din anexa 14).

După o copie, fără indicarea datei şi autorului, dintr'un volum, cuprinzând copii de documente pentru răscoala lui Horia şi de alte acte din veacul XVIII—XIX, păstrat în *Arhiva Muzeului Ardelean* Cluj, grupul *Colligata*, fără signatură şi paginaţie.

Traducere: Descriere scurtă, dar adevărată, a chipului în care au pornit la oaste nobilii din onoratul şi nobilul comitat al Clujului, cu prilejul ridicării Românilor.

După ce acest Mare Principat al Ardealului fu împărţit, din porunca Maiestăţii Sale principelui nostru şi împăratului roman Iosif al doilea, în 11 comitate, când comisarii încredinţaţi cu aceasta, anume Excelenţele lor baronul Bánffi Farkas şi contele Kemény Farkas, împreună cu sasul Carol Salmen, au rupt cercul de jos al nobilului comitat al Clujului şi l-au dat nobilului comitat al Turzii, iar cercul de jos al comitatului Turda, precum şi nobilul scaun al Arieşului întreg, le-au alipit la cercul de sus, rămas, al nobilului comitat al Clujului; după ce aceştia plecară din Cluj mai departe pentru continuarea muncii ce le-a mai rămas şi după ce, fără ştirea şi împotriva voinţei Stărilor acestei ţări, fu săvârşit acest amestec al puterilor locale, în curând urmă un alt jalnic prăpăd, căci, anume, prostimea valahă se ridică în nobilul comitat al Zarandului, unit

acum cu comitatul Hunedoarei, şi începu să ucidă şi să nimicească pe nobili, după cum, cititorule cu nobilă inimă maghiară, în cele de mai înainte [1]), cu lacrimi în ochi le poţi citi. Care veste când sosi la Cluj, comitele suprem de atunci al nobilului comitat al Clujului, domnul conte Ioan Csáki, chemă numaidecât, pe ziua de 12 Noemvrie Scaunul Marchal [2]), la care, fiind de faţă mulţi din domnii [3]) şi nobilii fugiţi la Cluj din calea prăpădului, onoratul domn comite suprem, îmbrăcat întreg în arme, cu lacrimi în ochi arătând Stărilor nobilului comitat, adunate pe malul Someşului, acest lucru nemaipomenit, îi rugă pe toţi să se gândească la înlăturarea primejdiei, care într'una se apropie, căci el, pentru fericirea scumpului său neam, ar fi gata să-şi jertfească cheltuială, osteneală şi chiar sângele, dacă va trebui. La ceea ce toate Stările nobilului comitat, cu fierbinte pornire, de asemeni îşi închinară puterile pentru ajungerea acestui scop de folos şi pe loc şi hotărîră, ca fiecare domn sau nobil să-şi socotească de neapărată a sa datorie, să se înfăţişeze, sub grea pedeapsă, care poate, călare, care nu pe jos, în curs de trei zile la Cluj. După care hotărîre, în ziua de 15 Noemvrie, se aflau în arme, adunaţi la Cluj, vre 200 de domni şi nobili călare şi vreo 50 pedeştri. Înţelegând aceasta comitele suprem, în ziua următoare, anume în 16, puse să se scoată steagurile nobilului comitat şi să se dea semn prin doi trâmbiţaşi, la care semn, adunându-se călărimea şi pedestrimea sosită, în piaţă, se arătă şi el călare, şi, după ce luă în seamă oamenii adunaţi, hotărîră împreună ca, atât călărimea cât şi pedestrimea, pentru mai bună rânduială, să fie împărţite în anumite grupe, în fruntea cărora să fie numiţi comandanţi şi toţi cei adunaţi să fie scrişi cu numele; cu împlinirea cărora încredinţându-se unii dintre ei, în aceeaşi zi hotărîră să fie:

Comandant general, contele Ioan Csáki
Subcomandant, baronul Gheorghe Bánffi
Colonel, Paul Matskási
Strajemeşteri (plutonieri), contele Ştefan Lázár şi contele Gabriel Haller
Incartiruitori, cari să se îngrijească totodată de fân şi ovăs:
Francisc Zámbo, vice-comite substitut
Francisc Kabos
Sigismund Ketzeli
Auditor *(iudex militaris)*, Ştefan Boér
Adjutant, Ioan Mohai.
Escadronul întâi, în care erau 100 de nobili călare:

---

[1]) In scrisorile şi actele de mai înainte din volum.
[2]) Adunarea generală a nobililor comitatului.
[3]) Magnaţii.

Căpitanul întâi, baron Adam Radák
Căpitanul al doilea, contele Nicolae Bethlen
Locotenent, David Dindár
Sublocotenent, Sigismund Biro
Plutonier, Alecsandru Ketzeli
Caporali, Grigore Farkas
Iosif László
Sigismund Gergely
Antonie Mihåltz

Escadronul al doilea, în care erau de asemeni 100 de nobili călare:

Căpitanul întâi, baron Alexandru Josinczi
Căpitanul al doilea, contele Bethlen Farkas
Locotenent, baron Iosif Torotzkai
Sublocotenent, Ladislau Palatkai
Plutonier, Alecse Sombori
Caporali, Moise Hertzeg
baron Bánffi Farkas
Alecsandru Gyarmati
Alecsandru Kabos.

Nobili pedeștri fiind vreo 50, în fruntea acestora a fost numit locotenent Gheorghe Biro.

După ce astfel se orânduiră comandanții și se întocmiră și unele regule, cari hotărau, anume, buna rânduială și ascultarea față de cei mai mari și după ce încă în aceeași zi fură scrise și întărite, comisia chemă înaintea sa pe ofițerii numiți și le dete în scris atât regulele rânduite, cât și numele nobililor puși sub comanda lor, cu porunca să-și adune, pe cealaltă zi la un ceas, oamenii săi fiecare, cu cari, atunci când se va da semn cu sunet de trâmbiță, să poată pleca la Fenesul Săsesc [1]). După care poruncă în ziua de 17, dându-se semn cu trâmbița, în așa de frumoasă rânduială se înșiruiră în piață atât călăreții cât și pedeștrii, încât puțina miliție și chiar unii ofițeri încercați în serviciu mărturisiră, că o adunare în așa de frumoasă rânduială, nici dela soldați cu instrucție de un an nu s'ar fi putut cere. Fiind înștiințat despre adunare, comandantul general ieși din cartierul său călare și în arme, și după ce le mulțumi că și cea dintâi poruncă i-au împlinit-o cu atâta credință, și îi sfătui ca și de acum încolo să-i dea aceeași ascultare, puse numaidecât să se dea semn de plecare și pornind el în frunte cu ofițerii mai înalți, după ei urmară călăreții și apoi pedeștrii și carele. Mergând în marș pe ulița de mijloc a orașului, în acest frumos rând, cu steaguri desfășurate, în sunet de trâmbițe și bătaie de tobe, priviți de o mulțime fără număr, domni de

[1]) Azi Florești, jud. Cluj.

viță veche, doamne, orășeni, pe seară oastea nobililor ajunse la Feneș, unde se așeză la cartierul său rânduit fiecare.

In cealaltă zi, anume in 18, chemând la sine comandantul general pe ofițerii mai înalți, se sfătuiră în care parte să o ia și, pentrucă spionul cu numele Gavrilă Oneț (despre care se poate spune că, deși era Român și om plăcut lui Horia, s'a purtat totuși, după cum se va vedea din cele ce urmează, cu destulă credință față de oastea nobililor), aduse vestea că o parte din oastea dę adunături a lui Horia, care a prădat în Trăscău, are de gând să pornească spre Iara-de-Jos, se luă hotărîrea, ca întreagă oastea nobililor să se mute, încă în seara acelei zile, în Feneșul-Românesc (Vlaha) și de acolo să pătrundă, în sus, spre Iara. Dar oastea nobililor se așezase în Vlaha și cei mai mulți se dăduseră la odihnă, când numitul Gavrilă Oneț, aduse ştirea hotărîtă că, turbatul și smintitul căpitan al Românilor, de frica miliției care a plecat dela Abrud în Munți, ar fi trimis pe unele sate din jurul Huedinului niște oameni ai săi de încredere, [cu vorba], ca acelea așa să fie pregătite că la târgul de ziua Sfintei Ecaterina [1]) va fi și el acolo, pentru ca astfel uniți, cu puteri noui să pornească pe văile Almașului și Agrișului în jos, să pustiiască mai departe. Asupra căreia comandantul general sfătuindu-se atunci noaptea cu ofițerii înalți, oastea nobililor, încă înainte de miezul nopții, se 'ntoarse la Feneșul-Şăsesc. La 19 trecu apoi în Căpușul-Mare, ziua de 20 o petrecu acolo, iar la 21 se așeză în Huedin, unde ținând sfat la 22, după hotărârea ce o luară în acela, jumătate din escadronul al doilea, cu căpitanul și sublocotenentul trecură în Mărgău, al doilea căpitan cu 25 călăreți în Valcăul Unguresc (azi Văleni), locotenentul cu 25 călăreți în Ciula (azi Ciuleni), iar cealaltă parte a taberei nobile rămase în Huedin, pentru ca astfel așezată pe sate, nobilimea să poată veghea mai bine, ca Horia să nu-și ajungă ținta sa. Era într'adevăr mare nevoie ca mica oaste nobilă să cuprindă din vreme aceste sate și prin aceasta să zădărnicească gândul lui Horia, căci dacă Horia ar fi putut veni la târgul așa de căutat din Huedin, care cade obișnuit în ziua Sf. Ecaterine, fără îndoială nu numai locuitorii din satele românești, care se găsesc multe în acel ținut, ci chiar și Ungurii, îndemnați de pofta prăzii, s'ar fi unit bucuros cu dânsul, și astfel, coborînd pe văile Almașului și Agrișului în jos, până unde ar fi ajuns pustiirile jalnice săvârșite până atunci, oricine are o minte sănătoasă și cunoaște starea și așezarea acelor sate, ușor o poate vedea. Așa că, dacă Horia și-ar fi putut împlini acest gând primejdios, și-ar fi sporit așa de mult oastea pustiitoare, că după aceea cu greu i s'ar mai fi putut pune vreo piedică. Că Horia a făcut din vreme toate pregătirile ca să vină de ziua Sf. Ecaterine la târgul din Huedin, de unde

[1]) Din 25 Noemvrie, dela Huedin.

să-și întindă mai departe jafurile, te vei putea încredința și mai bine, cititorule cu inimă maghiară, din cele ce urmează:

1. Chizeșii spionului Gavrilă Oneț, adică Ignat Pleșa, Petru Haiduc, Onu și Robotin (!) Bălaş, jurați și cercetați în Huedin, când s'au întors a doua oară din Albac, anume în ziua de 26, povestiră pe drept sufletul lor cum tâlharii români din Albac și din jur toți le spuneau, că ei încă la 24 Noemvrie au venit, în frunte cu Horia, în valea numită *Supt Petroasa* (?), dincoace de Albac, cu gândul să dea năvală în târgul de Sf. Ecaterina din Huedin, iar în drum să se oprească să pustiiască în Zam și Sâncrai, dar sosindu-le vestea că în Huedin și satele din jur s'au așezat mai înainte nobilii, de frică iarăș s'au întors.

2. Pretorul plășii Huedinului, Sigismund Gergely, dete, cu știrea mai marilor taberei nobile, unui Român de încredere, cu numele Macavei Bota, o carte de trecere [1]) în înțelesul că, de oarece oamenii din unele sate ale plasei lui obișnuiau să umble înainte pe la Abrud și Câmpeni, iar acum nu mai îndrăsnesc din pricina tulburării de acolo, trimite pe omul acesta să-i înștiințeze pe cei de acolo că, pentru păstrarea bunei vecinătăți de până acum, să nu supere pe cei de aici când merg acolo, după cum și cei de acolo vor putea coborî aici, ca și până acum, fără teamă. Acest om, cunoscut și umblat pe acele locuri, după îndrumările cari i s'au dat, avea să-și facă drumul în așa chip, ca să fie prins și dus, cu carte cu tot, în fața lui Horia; care, după ce puse să i se citească și deslușească, trimise înapoi pe Macavei Bota cu răspuns scris în limba românească, având acest înțeles:

Luând această carte a solgăbirăului Gergely Sigismund, ca dela un vecin și din toată dragostea pornită, cu înțelesul ca să fim bine unii cu alții și să trăim în dragoste, și noi, închinându-ne dumitale, îți dăm de știre, că oamenii cari se țin de moșia aceea nu vor avea nicio supărare și nu vor suferi nicio neplăcere; pentru care și noi ne rugăm și poftim ca, la târgul viitor, în Huedin, oamenii noștri să poată umbla în pace pentru târgueli, vânzări sau orice alt drum vor avea; altfel s'a isprăvit cu prietenia de vecini. Și noi dela gândul de acum nu ne strămutăm, ci de acela ne ținem până la sfârșit, așa cum ne-a îngăduit nouă Inălțatul Impărat, și rămânem al dumitale de bine voitor

Dat în Râul 1784 (11 Nov. [2]). Ursu Nicula Horia
trimisul Impăratului

P. S. Tot așa îți poruncește dumitale, cu ceilalți împreună, și diacul lui, Samuil Martzi din Abrud.

---

[1]) Salvconduct.
[2]) Stil vechiu de sigur, corespunzând la 22 Nov.

3. Tabăra nobililor era încă în Huedin, când popii și bătrânii satelor din împrejurime, prinși și trași la răspundere, aproape toți, dar mai ales popii, au mărturisit că Horia a trimis la ei oameni în ascuns cu știrea, că la târgul de ziua Sfintei Ecaterina va veni și el la Huedin și să-i jure credință, căci el umblă cu porunca Impăratului. Aceștia s'au și legat, că vor sta alături de el cu credință și, ca unui trimis al Impăratului, vor fi gata să-i împlinească întru toate porunca.

Astfel, oastea nobilă care, după cum s'a scris și mai sus, era așezată în Huedin și satele din jur, a rămas acolo până în 28, dar până atunci nobilii ziua-noaptea au stat de veghe neîncetat și până sus pe munți au patrulat, fără să se cruțe nici de ploile reci, nici de ninsoare; te prinde mirarea cât au suferit fără a li se urî câtuși de puțin, ci, dimpotrivă, cu voie bună și gata la toate, încât ofițeri de cei cari au fost în războaie și se aflau pe lângă tabăra nobililor, au rămas uimiți cu cât de multă credință și frumoasă rânduială își poartă anevoioasa lor slujbă. Dar după ce nobilii făcură, în această parte, din nou liniște, în chipul arătat mai sus, și după ce zădărniciră planul pustiitor al lui Horia, târziu de tot, în 28, sosi la Huedin, dinspre Oradia, ceva miliție de strânsură betegită (de unde oricine, făcând asemănare între ajutorul militar din comitatele Alba și Hunedoara și acesta, va putea vedea cu ce inimă a fost dat el ori de câte ori a fost cerut în această tulburare a lui Horia), de toți vreo 208 soldați și anume: 59 din regimentul pedestru al Prusienilor, 41 din reg. De Vins, 108 din reg. de husari Berlichingen, sub căpitanul Egermann și locotenenții Kettzer și Vetsei, care miliție, așezându-se în satele în cari au fost nobilii, s'a odihnit acolo în liniște două săptămâni și, după ce s'a tămăduit, a plecat iarăși înapoi.

După ce locul nobilimii a fost luat în acest chip de miliție, oastea nobilă plecă în 29 la Aghireș, iar la 30 spre Gilău, în Feneșul-Săsesc, locul de mai înainte al taberei, dar și acolo sosi, în aceeași zi, marele ajutor militar, anume locotenentul Iosif Torma cu 50 de soldați din regimentul pedestru al lui Francisc Gyulai. In 4 Decemvrie [1]), noaptea se făcu mare zarvă, căci ceva oameni nelegiuiți aprinseră dinspre câmp grădina de sub « Leányvár » (Cetatea fetii) și astfel, necunoscând atunci încă pricina adevărată a acestui foc, toată tabăra a stat în arme până la ziuă. La aceasta au venit să se adauge și mărturisirile întărite a mai multor oameni din Feneșul-Săsesc și Luna, că în ziua aceea, pe înserate, au văzut prin pădurea dela Vlaha mai mulți Români venind dinspre Iara, pe cari auzindu-le unii, a căror nume trebuie să le trecem sub tăcere, alergară la Cluj și făcură acolo mare sgomot, încât se închiseră porțile și cetățenii rămaseră în arme

---

[1]) 7 Decemvrie după alte știri.

până în cealaltă zi când, fiind înștiințați de comandantul general despre ce e adevărat din zarva aceea, spaima din oraș se potoli. Din 4 până în 9 Decemvrie tabăra rămase în Feneșul-Săsesc, deprinzându-se zi de zi în călărie și purtarea armelor și patrulând până la Huedin și Trăscău. In 10 sosi un ofițer din regimentul pedestru săcuiesc, cu 80 de soldați, de schimbă pe sublocotenentul Torma, care se întoarse la Cluj, dar nici acești soldați secui nu stătură decât o zi; în cealaltă plecară prin Munți spre Abrud. Dar se mai întâmplă și un lucru vrednic de însemnat. Anume, un soldat secui, cu mai puțină minte dar bun la inimă, care era în gazdă, în Feneșul-Săsesc, la un Român, întrebă pe contele Csáki, comandantul general, fiind de față și ofițerii: « Măria ta, — arătându-și gazda — de aceștia sunt cei cari pustiesc pe Unguri? ». La ceea ce răspunzând contele Csáki, că din neamul acesta sunt, soldatul iarăși zise: « Noa Măria ta, dacă sunt toți ca acesta, să ne dai Măria ta pe capete care dintre noi câți să taie, ca degrabă să-i tăiem și să mergem acasă ».

Pe când astfel se petreceau lucrurile se ivi și pizma și începură, după știri mincinoase, prigonirile împotriva acestei oaste nobile, căci se găsiră, nu numai printre neamurile străine ci, ceea ce e și mai dureros, chiar printre fiii patriei, de aceia, cari îndrăzniră să bârfească așa de mult ridicarea nobilimii din comitatul Clujului și plecarea ei la oaste, că nici nu o socoteau altfel decât ca o desfrânare; poate de aceea, fiindcă mulți dintre domnii strâmtorați în Cluj, dar mai ales contele Mihail Rhédei, baronul Alecsandru Bánffi, contele locotenent-colonel Grigore Bethlen, baronul Gabriel Alvintzi, contele Josif Gyulai, soția contelui Nicolae Bethlen, soția generalului conte Adam Bethlen și soția contelui Alecse Kendeffi, i-au ținut din belșug cu bani, vin și pâine. Dar, ceea ce e și mai mâhnitor, e că n'au pregetat să o numească rebeliune. Doi trădători a avut dela început, după cum s'a descoperit mai pe urmă, această oaste nobilă, cari nu i-au pierdut din ochi mișcările, faptele, purtările și cari, răstălmăcind și pe cele mai nevinovate din ele, toate le-au scris generalului comandant dela Sibiu, cu numele Francisc Preiss: întâiul a fost fiul unuia care cocea turte dulci la Viena, se numea *Lebzeltern* și era colonelul neamț al regimentului unguresc de pedeștri Francisc Gyulai; al doilea un Neamț fără căpătâiu, maior pensionar, numit *Schlichten*, care s'a pripășit la Cluj și trăia dela masa contelui Csáki. Aceștia n'au contenit cu pârile; au făcut arătare, anume, că nobilii și-au numit ofițeri dintre ei, întocmai ca soldații, că sunt înarmați și își fac arme într'una, cu cari nu contenesc să se deprindă și că și-au făcut uniforme. Comandantul numit mai sus deci era înțeles cu guvernatorul sas de atunci, Samuil Brukenthal care, chiar dacă nu el singur a pornit, cum în deobște se crede, faimoasa tulburare a lui Horia, dar, pentru a-și împlini planul iscodit în taină împotriva

nobililor, n'a făcut nimic pentru a o stinge atunci când, printr'o înțelegere cu comandantul, foarte ușor s'ar fi putut, la întâiele ei scântei, ceeace împrejurările de atunci prea bătător la ochi au dovedit; dar pe cari apoi Dumnezeu, care toate le răzbună, în curând îi pedepsi pe amândoi, prin îndepărtarea din slujbele lor. Sosind astfel din Sibiu într'una știri neplăcute, [nobilimii] îi trecu orice poftă de a mai rămâne în tabără, căci abia acum băgă de seamă că pizma a urzit într'atât lucrurile, încât răsplata neașteptată va fi pentru râvna, cu care, după cum se poate vedea din cele de mai sus, a pus zăgaz pustiirilor lui Horia, pentru atâta frig și necazuri pe cari le-a îndurat numai pentru a-și dovedi credința către principe și dragostea față de scumpul lor neam, cari toate au fost pe dos tălmăcite de cei de sus. De aceea cu tot atâta durere în inimă, cu cât îndemn s'a strâns la un loc această oaste nobilă, s'au împrăștiat unul câte unul, într'o săptămână, cu amar luându-și rămas bun unii dela alții. Că aceste judecăți strâmbe și învinuiri nedrepte au străbătut, din pizma purtată nobilimii, până la Inalta Curte, dovadă e mustrarea părintească din porunca Guvernului regesc, primită de nobilul comitat al Clujului la începutul anului următor și care urmează aici din cuvânt în cuvânt:

(Urmează ordinul Guvernului din 24 Februarie 1785, reprodus în anexa 14).

ROMÂNII DIN VEACUL AL IX-LEA PÂNĂ ÎN AL XIII-LEA, ÎN LUMINA IZVOARELOR ISTORICE ARMENEȘTI

de AUREL DECEI

Pentru evul mediu îndepărtat izvoarele istorice privitoare la neamul românesc din nordul Dunării sunt extrem de puține. In majoritatea lor sunt izvoare indirecte și — în afară de argumentele de ordin logic — cele mai determinante pentru existența Românilor în ținuturile Carpaților sunt dovezile scoase din studiul nomenclaturei geografice [1]. Documentar apar Românii în regiunile pe care le locuesc și astăzi abia în secolul al XIII-lea; și fiindcă în întreg șirul acestor amintiri documentare [2] niciun singur indiciu nu arată că n'ar fi fost înainte în aceleași locuri, ci, dimpotrivă, pe temeiul acestor documente, *sunt* pur și simplu la un moment dat în cutare sau în cutare loc, începând cu anul 1210 (în regiunea Sibiului), aceasta înseamnă că existența lor acolo contemporanii nu o puneau la îndoială.

Indoiala a fost pricinuită de interese de altă natură decât cele strict științifice, de cele politice. Și în felul acesta a luat naștere nestinsa « chestiune a continuității Românilor în Dacia Traiană ».

In studiul de față de critică a izvoarelor — nu se poate să nu atingem și această problemă. N'o facem însă pentru ea însăși, ci

---

[1]) Ultima și cea mai masivă aprofundare a « argumentului topografic » a dat-o d-l N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei* (*Academia Română*, « *Studii și Cercetări* », XXI). București, 1933.

[2]) O listă a lor în secolul al XIII-lea cf. la Aurelian Sacerdoțeanu, *Considerații asupra istoriei Românilor în evul mediu*, București, 1936, p. 255 sqq.

pentrucă tot ceea ce se referă la trecutul nostru se întrepătrunde şi se învârteşte în acelaşi cerc vicios.

In urma coordonării informaţiunilor atât de îndepărtate şi de variate ca provenienţă, însă pentru aceea nu mai puţin preţioase ca valoare documentară, se câştigă, prin fragmentarele date analizate, o icoană aproximativă a destinelor neamului nostru până în veacul critic al închegării sale într'un sistem politic.

Cele patru-cinci secole — dela al IX-lea până la al XIII-lea — când o cronologie nu se poate fixa în istoria neamului nostru, constitue o epocă în care, după răstimpul lung al convieţuirii mai ales cu Slavii « anarchici » [1]) şi în urma contactului strâns cu popoarele numite cu un termen comprehensiv de origine iranică « turanice », sub acţiunea « fermentului militar mongol » [2]) încep să mijească primele organizaţii de stat. Prin aceste realizări politice, singurele în stare să facă să fie introdus poporul cel mai numeros din sud-estul Europei în istoriografia vremii — căci factorul economic-comercial şi cel militar propriu zis, de cucerire, se pare că n'au fost un apanaj al Românilor în timpul în care încă n'aveau cadrele politice — trecutul nostru se desprinde tot mai clar din obscuritatea evului mediu, pentru ca în secolul al XIII-lea şi în nordul Dunării — în regiunile în care tradiţia celor mai vechi cronici ungureşti, de acord cu ştirile oferite de cronicile apusene, îi găseşte ca băştinaşi — litera peremptorie a documentelor, *care totdeauna mărturisesc sau consacră o stare de lucruri existentă de demult*, să-i recunoască organizaţi.

In acelaşi secol al XIII-lea rolul politic care le revenise cu începerea secolului al XII-lea fraţilor lor din peninsula balcanică, « din toată Bulgaria », intrând astfel prin poarta larg deschisă de către celnicii români, Petru şi Asan, a istoriei universale, trece de acum pe seama românimei nord-dunărene.

Rostul studiului de faţă nu este, prin urmare, să străbată răstimpul dela obârşii până la întemeierea celor două state româneşti indepen-

---

[1]) *ἄναρχοι* în Strategikonul lui Mauriciu, cf. *Archiv für slavische Philologie*, I, (1876), p. 294.

[2]) Terminul e al lui Jovan Cvijić; cf. *La péninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris, 1918, p. 92.

dente. Cercetând în funcţiune de istoria noastră izvoarele privitoare la epoca indicată în titlu, de preferinţă cele privitoare la ramura carpato-danubiană a neamului nostru, de sigur concluziile studiului nostru, atât cele mărunte, cât şi cele finale — nefiind, în parte, de altfel, acum pentru întâia dată enunţate — pot, în urma cernerii materialului istoric pe care l-am avut la dispoziţie, dacă nu să rezolve această problemă (şi în istorie sunt o mulţime de probleme nerezolvite) cel puţin să o promoveze aducând câteva date nouă, necunoscute istoriografiei noastre de până acuma, şi lămurindu-le în cadrul ştirilor şi concluziilor general valabile.

IMPORTANŢA IZVOARELOR ISTORICE ARMENEŞTI PENTRU TRECUTUL NOSTRU

Izvoarele istorice armeneşti, atât cele scrise în Armenia cât şi cele scrise aiurea, pentru epoca mai veche n'au fost încă cercetate din punctul de vedere al trecutului nostru [1]). Din lămuritoarele lumini care se pot aduce de acolo pentru istoria noastră în evul mediu spicuim vreo câteva în studiul de faţă, încercând să le punem în legătură cu ceea ce se cunoştea din izvoarele occidentale privitoare la o epocă atât de întunecată ca aceea din veacul al IX-lea până la al XIII-lea. Cei doi autori armeni, care n'au fost încă puşi de-a-dreptul în corelaţie cu istoria Românilor, sunt într'adevăr, unul din secolul al IX-lea, iar celălalt din al XIII-lea, cuprinzând astfel una din cele mai importante perioade ale trecutului nostru: aceea a închegării de unităţi teritoriale, care, revărsându-se dincolo de hotarele strâmt locale, se impun atenţiei altora [2]).

---

[1]) Pentru o epocă relativ recentă cf. H. Dj. Sirouni, *Mărturii armeneşti despre Români. Valahia şi Moldova, eialelele guvernate de principi creştini de păr. Hugas Ingigian* (1758—1843), în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria III-a, tom. IX.* Bucureşti, 1929.

[2]) D-lui N. Iorga, căruia nimic nu-i scapă, îi este cunoscut primul, Moise Chorenaţ'i; însă, nestudiindu-l în mod special, îl crede din secolul al V-lea. Cf. N. Iorga, *Patru conferinţi despre Armenia.* Bucureşti, 1929, p. 53 şi id., *Istoria Românilor*, vol. II: *Oamenii pământului (până la anul 1000).* Bucureşti, 1936, p. 241, nota 1, unde îl face să trăiască prin secolul al X-lea.

MOISE CHORENAŢ'I (AUTORUL ŞI OPERA)

Cercetătorii istoriei noastre au trecut cu vederea, până acuma, interesantele informaţiuni pe care le oferă Geografia armenească atribuită lui Moise Chorenaţ'i [1]). Fiind pomenită incidental de istoricii noştri [2]), nu s'a încercat nicio lămurire a problemelor pe care le pune.

Deoarece se pare că în una din redacţiunile acestei Geografii armeneşti se cuprind date privitoare la Români, ne ocupăm mai de aproape cu autorul ei, dintâi, apoi cu ea însăşi.

Această Geografie armenească a fost atribuită lui Moise Chorenaţ'i, considerat personaj istoric şi discipol al sfântului Mesrob sau Maştoţ', ajuns mai târziu episcop, — după cum tot lui i se atribue o Istorie a Armeniei. Insă cercetările ulterioare au dovedit că acesta nu poate fi autor nici al Istoriei şi nici al Geografiei, cel puţin în forma în care le avem astăzi, fiindcă ele cuprind date posterioare secolului al V-lea, în care ar fi trăit celebrul tovarăş al inventatorului alfabetului armenesc, al sfântului Mesrob. Cele mai multe ştiri relative la Moise Chorenaţ'i le putem afla din Istoria atribuită lui: aci se vorbeşte despre călătoriile sale de studii la Edesa, la Antiochia, la Alexandria şi la Roma, precum şi despre alte evenimente din viaţa sa.

Jean de Saint-Martin, cunoscutul armenizant din veacul trecut, controlând aceste date cu ajutorul altor date sigure istorice, crede că poate stabili timpul în care a trăit Moise Chorenaţ'i, autorul de cărţi religioase, fixându-i cu aproximaţie şi epoca morţii după anul 460, pe care îl crede însă ca fiind alt personaj decât autorul Istoriei

---

[1]) *Choren* sau *Chorin* (cf. S. Wardapet, *Moses von Khoren oder Khorin*, în rev. *Ararat*, XLV (1908), p. 232—236) e o localitate în Armenia, în provincia Daron. « Chorenaţ'i » însemnează « din Choren », *Român* se zice azi armeneşte *Romanaţ'i*.

[2]) Cf. Al. Papadopol-Calimah, *Despre scrieri vechi pierdute atingătoare de Dacia*, în *Columna lui Traian*, VII (1876), p. 128: « *Moisi de Khoren*, ilustrul istoric şi geograf armean, a trăit şi a scris pe la 400 după Chr. El a călătorit şi a cercetat toate archivele şi bibliotecile Orientului, ale Siriei, Egiptului, Greciei şi Romei. El a scris între altele *Istoria Armeniei* şi o *Geografie universală*... Moisi a scris despre *Alani*, *Scythia*, *Dunărea* pe care o numeşte *Tanup*, despre Massageţi *(Maskhouth)* şi despre *Geţi* ».

Armeniei și al Geografiei, care ar fi trăit în secolul al X-lea [1]. In felul acesta toate inadvertențele rezultate de pe urma unei îngrădiri în timp a datelor Geografiei și ale Istoriei Armeniei care nu îngăduiau o siguranță cronologică, dispăreau.

Jean de Saint-Martin, departe de a nega valoarea acestor două opere, pentru vremea lor, a indicat calea care trebuia apucată pentru fixarea epocei în care au fost scrise.

Armenologii mai noui contestă autenticitatea părții autobiografice din Istoria Armeniei, în ciuda mechitariștilor — a acelor călugări armeni așezați mai cu seamă la Veneția și la Viena, unde întrețin flacăra vie a armenismului risipit în diaspore ca și neamul biblic al Evreilor — care se încăpățânează încă uneori în a-i atribui acestui atât de vechiu și de hărțuit personagiu și Istoria și Geografia.

Cele mai recente cercetări întreprinse asupra autorului și a operei, însă, confirmă critica lui Jean de Saint-Martin, stabilind că autorul Geografiei care ne interesează a trăit în secolul al IX-lea.

---

[1]) J. de Saint-Martin i-a consacrat un articol: *Notice sur la vie et les écrits de Moyse de Khoren, historien arménien*, în *Journal asiatique*, II (1823), p. 321—344, unde reeditează aceleași date ca în *Mémoire sur l'époque de la composition de la Géographie attribuée a Moyse de Khoren*, publicat împreună cu Geografia în *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, vol. II. Paris, 1819, p. 301—317. Nimic nu are în plus Mons. Placido Sukias Somal, *Quadro della storia letteraria di Armenia*, Venezia, 1829, p. 27. După Saint-Martin se ia Carl Friedrich Neumann, *Versuch einer Geschichte nach den Werken der Mechitaristen*, Leipzig, 1836, p. 49 sqq. Cf. și William Smith and Henry Wace, *A Dictionary of Christian Biography*. London, 1882, *s. v.* Printre cele mai bune studii asupra lui Moise Chorenaț'i este acela al lui Vetter, *Moses von Chorén*, în Wetzer u. Welte's *Kirchenlexikon oder Encyclopädie der Katholischen Theologie und ihrer Hülfswissenschaften*, II. Aufl., Freiburg im Breisgau, Bd. VIII, 1893, coll. 1955—1963, care referitor la personajul istoric din secolul al V-lea, atât poate da ca sigur: « Neben seine äusseren Lebensverhältnisse berichtet nur eine einzige gleichzeitige Geschichtsquelle, der Brief des Lazar von Pharb an Wahan aus dem Ende des 5. Jahrhunderts (ed. Ven., 1873, 607—609). Lazar weist in diesem Schreiben hin auf « den seligen Philosophen Moses », der in seinem Leben Armenien durch Wort und Schrift erleuchtet habe, der ein Bischof gewesen sei, dem aber das Bischofsamt den Tod gebracht, der überhaupt in seinem Leben zahllosen Undank erlebt hatte, und den seine Feinde noch nach seinem Tode mit unauslöslichem Hasse verfolgt hätten. Diese Worte wurden von jeher, obwohl sie die Heimat des fraglichen Bischofs und Schriftstellers nicht näher bezeichnen, auf Moses von Chorene gedeutet. Auf jeden Fall folgt aus Lazars Notiz soviel,

Ultimele cercetări făcute asupra autorului Istoriei Armeniei și al Geografiei se datoresc profesorului Dr. Iacob Manandian, *Die Lösung des Problems des Moses Chorenathsi*, Erivan, 1934 [1]). El stabilește că Istoria (care este strâns legată de Geografie, fiind fără nicio îndoială opera aceluiași autor) a fost scrisă după campania făcută de turcul Buga în Armenia (852—855), după cum reiese din ultimul capitol al ei [2]). Prin «păstorul» sau «tatăl», la care se referă, pomenindu-l cu mult respect, autorul ei, nu trebue înțeles Sahak sau Mesrob, care au trăit în secolul al V-lea, ci katolikosul Ioan V (834—855), mort în epoca în care scria. In felul acesta una din marile piedeci și prejudecăți pentru identificarea lui Moise Chorenaț'i — care era considerat discipol al sfântului Mesrob — este înlăturată. Apoi orașul Maurikiopolis-Șirakașat, amintit tot acolo, a putut ajunge capitală a provinciei Șirak numai pe timpul Bagratunilor (sec. IX). Terminul *post quem non* îl fixează la anul 902 [3]). In ceea ce-l privește pe însuși autorul acestor cărți, care deci nu pot fi decât din a doua

---

dass im 5. Jht. in Armenien ein Bischof mit Namer Moses lebte, der auch als Schriftsteller hervorragte. Wir dürfen daher wohl annehmen, dass der Moses mit dem Beinamen « von Chorene », den die armenische Kirche seit alten Tagen den Vätern des 5. Jhts zuzählt, mit diesem Bischofe identisch ist. Die Schriften des Bischofs Moses gingen verloren, oder sind jedenfalls nicht als solche mit Bestimmtheit bekannt ». U. Chevalier, *Répertoire des sources historiques du Moyen-âge, Bio-bibliographie*, Nouv. éd., Paris, 1907, vol. II, coll. 3271—3272, îi dă ca an al nașterii 407, și făcându-l archiepiscop de Pakrevant, îi dă ca an al morții 492. S. Weber, *Kirchlicher Handlexikon*, ed. M. Buchberger, Freiburg im Breisgau, 1912, Bd. II, col. 1044, « blühte zwischen 430 u. 482 ». Dr. theol. Gerh. Rauschen, *Manuale di patrologia e delle sue relazioni con la storia dei dogmi* (vers. ital. Gaet. Bruscoli), Firenze, 1904, p. 327, îl consideră pur și simplu un « falsificatore ». De aceeași părere e și Dr. Felix Haase, *Die Abfassungszeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren*, în *Oriens Christianus*, *Halbjahrshefte für Kunde des christlichen Orients*, N. S., Bd. X—XI (1923), p. 88—89, pe care dovezi peremptorii de critică istorică îl fac să declare: « Während sich der Verfasser als Zeitgenosse des 4. Jhts erklärt, wird er durch die literarische Abhängigkeit zu einem gewöhnlichen Betrüger des 7. oder 8. Jahrhunderts gestempelt, der auch die angebliche Selbstbiographie des Moses erfunden hat », după ce stabilește că atât Istoria Armeniei cât și Geografia universală au un singur autor.

[1]) Cu un rezumat în nemțește și în rusește. Titlul armenesc e: Hakob Manandian, *Chorenaț'ov Areldzadzi Ludzusi*, i-Erevan, 1934.

[2]) *Ibid.*, p. 219.

[3]) *Ibid.*, p. 81 sq.

jumătate a secolului al IX-lea, Manandian dovedeşte în mod definitiv că el este într'adevăr Moise Chorenaţ'i, cunoscut şi sub numele de Moise Kert'ogh, adecă « Poetul » [1]).

In secolul al IX-lea îl aşează şi cercetările lui Hans Lewy, făcute în ultimul timp asupra « Istoriei » lui Moise Chorenaţ'i. Chiar dacă nu poate fi fixată cu preciziune, indicându-se anume şi ani, epoca în care a trăit şi a scris autorul nostru armean, totuşi atâta rămâne stabilit: el a scris înainte de anul 900 [2]).

EDIŢIILE GEOGRAFIEI

Această Geografie a fost tipărită pentru prima oară la Amsterdam [3]), la anul 1668, de către episcopul armean Oskan, numit *Erevanţ'i*, « din Erivan, » care în istoria tiparului armenesc joacă acelaşi rol ca şi diaconul Coresi la noi, fiind cel dintâi mare tipograf armean [4]).

---

[1]) *Ibid.*, p. 224. Tot Kert'ogh e numit şi în Michaud, *Biographie Universelle ancienne et moderne*, Nouv. éd., Paris, s. d., t. XXVIII, p. 500—503.

[2]) Cf. Hans Lewy, *An additional note on the date of Moses of Chorene*, în *Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines*, XI (1936), p. 593 sqq. *Ibid.*, p. 597 sq. N. Adontz, *A propos de la note de M. Lewy sur Moise de Chorène*, îi face câteva observaţii critice, fără a preciza mare lucru. Lewy afirmă, p. 595: « Most scholars now agree that Moses wrote between 700—900, and three of the most competent dated Moses in the same time as I did », adecă între anii 876 şi 885.

Jos. Markwart, *Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenac'i*, în *Caucasica*, VI (1930), p. 67, revenind asupra părerii exprimată anterior (v. mai jos, p. 422, nota 1) întrezărise aceste rezultate când afirma că Moise Chorenaţ'i « am Hofe Aschots, des Fürsten der Fürsten, sein Werk als ein Spiegel des neuzuschaffenden armenischen Reiches verfasst hat ». Aşot I fu numit de Arabi « prinţul prinţilor » *(amīru'l umarā')* la 859; cf. Fr. Macler, *Armenia*, capit. VI din *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The eastern roman empire*. Cambridge, 1923, p. 158.

[3]) Armenii s'au stabilit pe la 1560 la Amsterdam, ocupându-se cu comerţul de perle, diamante şi cu traficul produselor din America; cf. Fr. Macler, *Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule ibérique et du sud-est de la France*, în *Revue des études arméniennes*, I (1920-21), p. 417.

[4]) Prima carte tipărită în armeneşte fu la anul 1565 la Veneţia; cf. Sukias Somal, *Quadro* cit., p. 145. Tot aci o biografie a lui Oskan.

După ce dă în vileag Biblia, la 1666 [1]), tipărește încă o serie de cărți, printre care se află și Geografia [2]). Manuscrisele le adusese dela Ečmiadzin, unde era și unde și astăzi este centrul spiritual al Armenilor; ele erau printre cele mai vechi manuscrise armenești cunoscute, anume din secolul al XIII-lea. După această ediție Oskan a retipărit același text în al doilea oraș al activității sale, în Marsilia, la anul 1683 sub titlul *Girk' aşcharhaț' ev aras pelak'anut'eanț' or ē Aluesagirk'*, « Carte de Geografie și de Fabule, care e Cartea Vulpii » [3]).

---

[1]) Fr. Macler, *Les livres imprimés arméniens de la bibliothèque de l'Université d'Amsterdam*, *REA*, VI (1926), p. 71 sqq., dă, pe temeiul studiilor anterioare ale mechitariştilor venețieni, lista cărților imprimate la Amsterdam, începând cu « Hisus Ordi » tipărită la 1660 de M. Dareț'i. Oskan scoate din teasc cu litere mai bune prima sa carte — un « Imnar », la 1664; la 1668 « Cartea Vulpii », care conținea şi Geografia; la 1672 e ultima carte a lui Oskan în capitala Olandei, apoi el trece la Marsilia. Un exemplar din Biblia lui Oskan se află la Paris: cf. Macler, *REA*, IX (1928), p. 7 sqq.

[2]) In *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* etc., Leipzig-Halle, 1747 (edit. J. H. Zedler), vol. LI, col. 846 se spune despre el: « *Uscan*, Ein Armenianischer Bischoff von Vuscharansch...». Fu trimis la 1662 de patriarhul armenesc (katolikosul) din Ečmiadzin în Europa ca să tipărească Biblia şi alte cărți în armeneşte. Petrecând câteva luni la Roma, se duse la Amsterdam « allwo er 1664 die ganze Bibel nach denen besten und ältesten Handschrifften in der Armenianischen Sprache, nebst noch unterschiedenen andern Büchern auf seine eigene Unkosten Drucken liess » şi trecu apoi la Marsilia, continuându-şi activitatea. Mai departe necunoscutul autor al acestei notițe biografice repetă: « *nach den ältesten Handschriften die er aus Armenien gebracht* ». Acelaşi lucru îl confirmă şi izvorul notiței: Ed. Martin, *Deux dissertations critiques*, Utrecht, 1717, rezumat în *Vermischte Bibliotek oder zulängliche Nachrichten und unpartheyische Gutachten*, VI. Band, Halle i. Magdeburg, 1718, p. 506: « nach den besten und ältesten *Codicibus Msc.* die er mit sich aus Armenien genommen ». Richard Simon, într'un articol asupra lui *Moyse le Grammairien* publicat în *Le grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* etc., al lui Louis Moréri, Nouv. éd., Paris, 1759, tom. VII, p. 850, indică printre manuscrisele aduse de Oskan în Europa unul din secolul al XIII-lea. Cf. *ibid.*, tom. X, p. 737 asupra lui Oskan.

[3]) Catalogul imprimat al Bibliotecii Naționale din Paris, la cota G. 10.767, o indică astfel: « Géographie et fables par Moise de Khorène. Suivi d'un abrégé d'histoire universelle. Traduit de latin en arménien, par Zacharie de Sionnie. Marseille, 1683, in -12, 320 pag. ». N'am putut găsi alte informații asupra acestui Zaharia din Siunia. La biblioteca Universității din Amsterdam se găseşte un exemplar din *editio princeps* a Geografiei; cf. Fr. Macler, *REA*, VI (1926), p. 93:

După doi ani, la 1685, la Amsterdam, un tovarăș de-al lui Oskan, Toma Vanandeţʿi a mai scos-o odată, împreună cu Istoria Armeniei, dovedind prin aceasta că Geografia atribuită de către cei care o imprimau lui Moise, contemporanul sfântului Mesrob, era foarte căutată. De ediţia marsiliană s'au folosit editorii necunoscuţi ai Geografiei dela 1689, care fu crezută că a fost tipărită la Ečmiadzin [1]). Ediţia lui Oskan dela Marsilia rămâne așadar ediţie de bază pentru multe din cele ulterioare.

Același text al Geografiei îl retipăresc, împreună cu Istoria Armeniei, însoţindu-le pe amândouă de o traducere în latinește și de note, fraţii William și George Whiston, la Londra, în anul 1736, sub titlul: *Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae libri III. Accedit ejusdem scriptoris Epitome Geographiae* etc. [2]). Ediţia aceasta whistoniană a servit de bază mechitariștilor din insula San Lazzaro de lângă Veneţia. Ei nu întrebuinţează alte manuscrise când o retipăresc, la Veneţia, în anul 1752, împreună cu Istoria. In două mici volumașe sunt traduse apoi în rusește cele două opere de către Iosif Ioannesov, sub titlul: Армянская Исторія сочиненная Моисеемъ

« In -32, 224 pages. Ornements marginaux et initiales ornées. Reliure bois recouvert de chagrin noir plein. *(Livre des pays et des contes (fables) c'est-à-dire Livre du renard.* Amsterdam, 1668) » având cota: BU. 971 H. 22. Neputând găsi la Paris, la Londra, la Bodleyana (Oxford) sau la Berlin ediţiunea *princeps* a acestei Geografii dăm în anexa fotografică titlul ei precum şi cele două pagini referitoare la Sarmaţia, după exemplarul păstrat la Berlin, *Preussische Staatsbibliothek*, cota Pq.2744. Dat fiind că ambele ediţii, atât cea dela Amsterdam 1668, cât şi cea dela Marsilia 1683, au acelaşi format şi cam acelaşi număr de pagini (cea cela Marsilia are în plus Istoria Armeniei) putem socoti absolut sigur că este vorba de acelaşi text, fiind amândouă tipărite tot de Oskan.

[1]) Cf. K. Patkanov, Изъ новаго списка Географіи, приписываемой Моисею Хоренскому (cit. mai jos), p. 21. V. însă şi Macler, *REA*, VI (1926), p. 80: « Les imprimeries fondées par Oskan portèrent toujours le nom « de sainte Etchmiadzin et de saint Sargis le général » à Amsterdam, à Livourne, à Marseille, à Constantinople ».

[2]) Mai conţine epistolele sf. Pavel. In *Praefatio* mărturisesc: « Chorenensis Historiae *Geographiam* ejusdem scriptoris adjunximus ex Pappi Alexandrini Commentariis exprompitam, quam *Uscanus* Episcopus, qui Versionem Haïcanam edidit, in lucem primum protulit (Amstel., 1668, 12), de quo tamen opusculo, ut nimium jejuno ac incondito, atque ab Librariis praeterea mendosissimi depravato, vix operae pretium videtur plura tradere, quam quae in notas nostras inclusimus ».

Хоренскимъ съ краткимъ Географическимъ описанiамъ древней Арменiи, Санктпетербургъ, 1809 [1]).

Tot pe la începutul veacului trecut un celebru armenizant francez, Jean de Saint Martin, întreprinzând o serie de studii asupra Armeniei, a dat la iveală vestitele sale *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, în două volume, Paris 1819. In volumul al doilea, p. 301—394 publică, traducându-l în franțuzește și comentându-l, textul Geografiei lui Moise Chorenaț'i, după cum singur afirmă, urmând ediția dela Marsilia și aceea a fraților Whiston [2]). A lui Jean de Saint-Martin e o încercare de ediție critică, prin grija meticuloasă a editorului de a clarifica fiecare pasagiu, de a controla aproape fiecare numire geografică și de a fixa epoca redactării manuscrisului care a stat la baza ediției *princeps* [3]).

Alte ediții până la anul 1843, la Veneția, n'au mai fost [4]). In acest an se tipăresc « Operele Complete » ale lui Moise Chorenaț'i, sub titlul de *Movsesi Chorinaț'voy Matinaț'raey*, în care, la pp. 583—616 se publică Geografia. Insă, după cum se spune în prefață și după cum reiese dintr'o comparație cu edițiile înșirate până acuma — care toate au același text [5]) — ediția dela Veneția 1843 se întemeiază pe alte 6 manuscrise, care pot fi socotite mai pure, fiind « purificate » de toate informațiile cari trec de secolul al V-lea de către copiști.

---

[1]) Ioannesov îl socotește pe Chorenaț'i ca aparținând secolului al V-lea și utilizează ediția Whiston.

[2]) *SM.*, p. 316: « Nous nous sommes bornés à rétablir, autant que nous l'avons pu, le texte dans toute sa pureté. Nous n'en connoissons aucun manuscrit ». In ceea ce privește ediția dela Marsilia el spune, referindu-se la greșelile ei de ortografie, că numele de țări sunt uneori nesigure. Tot el la p. 305—314 încearcă să dovedească cum că « compoziția » Geografiei se poate pune împrejurul anului 950. Argumentele sale sunt: faptul că în pasagiul în care descrie Germania, pomenește numele « Rușilor », care — zice el — numai pe la începutul secolului al X-lea ajung să fie cunoscuți mai bine la Constantinopol, iar în alte izvoare nu sunt amintiți; apoi, că în Crimea sunt pomeniți creștini, și se știe că Rușii nu s'au încreștinat decât la anul 986, etc.

[3]) *SM.*, p. 315, crede, ca și alții mai târziu, că prima ediție a fost aceea dela Marsilia, 1683.

[4]) La 1827 la Veneția se tipărește numai Istoria.

[5]) Manandian, p. 11 consideră edițiile anterioare făcute după un manuscris « fehlerhaft »; iar, p. 13, referitor la ediția Veneția 1843 recunoaște că prezintă lecturi deosebite de edițiile anterioare.

După 12 ani, la 1865, aceiaşi mechitarişti retipăresc o ediţie asemănătoare, stabilită după criteriile lor arhaizante. Acest text, astfel fixat, îl publică şi-l traduce în ruseşte K. P. Patkanov (Patkanian), sub titlul Армянская Географія VII вѣка по р. X. приписывавшаяся Моисею Хоренскому. Текстъ и переводъ съ присовокупленіамъ картъ и объяснительныхъ примѣчаній, Санктпетербургъ, 1877 [1]), îndreptând unele lecturi. Manuscrise noi ale Geografiei se căutau mereu. Astfel, la anul 1881 mechitaristul Arsen Soukry a publicat *Géographie de Moïse de Chorène d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français*, Venise, 1881, după un nou manuscris, — ediţie care este luată de către unii învăţaţi drept bază pentru studiul Geografiei. Patkanov a tradus — asemănând cele două texte: cel dela Veneţia 1843—1867 şi al lui Soukry — în ruseşte, sub titlul Изъ новаго списка Географіп, приписываемой Моисею Хорензсому, la 1883 [2]), însă de astă dată numai pasagiile privitoare la Europa răsăriteană.

Ultimele lecturi diferite de multe din ediţiile anterioare, după un nou manuscris păstrat la Ečmiadzin, le-a dat Franz N. Finck, în *Zeitschrift für armenische Philologie*, I (1903), p. 108 sq.

TEXTUL GEOGRAFIEI

Această Geografie armenească este alcătuită, după însăşi mărturia autorului, pe temeiul « Chorografiei ecumenice » a lui Pappus din Alexandria, un geograf urmaş al vestitului Ptolemeu din secolul

---

[1]) In Монографія Императорской Академіи Наукъ, Nr. 12. Patkanov i-o atribue nu lui Moise Chorenaţ'i, ci lui Anania Şirakaţ'i, un matematician şi astronom armean, care a trăit în secolul al VII-lea. Manandian, *o. c.*, p. 225 a arătat însă că nu poate fi Geografia noastră scrisă de Anania Şirakaţ'i, deoarece — printre alte argumente — Şirakaţ'i îşi imaginează pământul ca un disc patrulater, iar Moise Chorenaţ'i, urmându-l pe Ptolomeu, ca un glob. De altfel tot lui Anania Şirakaţ'i i-o atribuise şi Jos. Marquart, *Καρμπαλούκ, der « skythische » Name der Maiotis*, în *Keleti Szemle = Revue orientale*, XI (1910) p. 1—26 şi id., *Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste*, în Извѣстія русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ, XII (1911), p. 38.

[2]) In Журналъ Министерства Народнаго Просвѣсщенія, 1883, часть CCXXVII.

al III-lea p. Chr., care a lăsat o descriere a lumii întregi cunoscută pe atunci [1]) — « din care ne-am făcut noi extrasele » [2]). In cursul Geografiei, însă Moise Chorenaţ'i îl amintește și pe Ptolemeu [3]). Neputându-se preciza ce anume a primit Moise Chorenaţ'i dela Pappus, se poate constata totuși numaidecât că și-a împrumutat marile cadre ale operei sale geografice din Chorografia universală a regelui-geograf, între limitele căreia se mișcă. După ce face câteva consideraţii de ordin general asupra ştiinţei geografice [4]), începe cu descrierea Europei dinspre apus și trecând pe urmă la Libya (= Africa), termină cu Asia; prin urmare menţine diviziunea în trei continente a lui Ptolemeu. In calitatea sa de armean, însă, se oprește firește mai mult asupra regiunilor din Armenia sau asupra acelora din imediata vecinătate a ţării sale, extinzându-se în mod disproporţionat asupra lor, în detrimentul celorlalte.

Pentru a putea lămuri mai ușor pasagiul care ne interesează din această Geografie, precum și pentrucă la noi n'a fost publicat niciodată — fiind unele ediţii inaccesibile — citâm aici părţile care sunt în legătură cu Europa orientală, după ediţiile principale, care înfăţișează câte o versiune independentă:

I. *SM*.
II. *V*., și
III. *Soukry* (*Patkanov* [2]) [5]),

---

[1]) Suidas (ed. Bernhardy), *s. v.*: *Πάππος, Ἀλεξανδρεὺς, φιλόσοφος, γεγονὼς κατὰ τὸν πρεσβύτερον Θεοδόσιον τὸν βασιλέα* [= sec. IV]... *βιβλία δὲ αὐτοῦ, Χωρογραφία οἰκουμενική, Εἰς τὰ τέσσαρα βιβλία τῆς Πτολεμαίου μεγάλης Συντάξεως ὑπόμνημα*... Este singura informaţiune asupra Geografiei lui Pappus, care s'a pierdut. Asupra lui cf. Friedrich Hultsch, ***Pappi Alexandrini Collectionis quae supersunt e libris manu scriptis edidit latina interpretatione et commentariis***, în 3 volume, Berolini, 1875, unde se publică operele matematico-geometrice ale lui Pappus, fără a fi pomenită de loc Geografia.

[2]) Moise Chorenaţ'i, la *SM*., p. 323.

[3]) *Ibid*., p. 323, 327, 329 etc.

[4]) Consideraţiile acestea astronomico-matematice i-au determinat pe Patkanov și pe Marquart să afirme, în mod greșit, că Geografia noastră ar fi fost scrisă de Anania Șirakaţ'i.

[5]) Pentru o mai mare claritate fixăm aici grafic ediţiile și traducerile Geografiei:

a) I. Amsterdam (Oskan), 1668; II. Marsilia (Oskan ?), 1683; III. Amsterdam (Vanandeţ'i), 1685; IV. Amsterdam (? copertă: Ečmiadzin), 1689; V. Lon-

adăugând la urmă și redacțiunea cea scurtă — « redacțiunea-mamă », *hnazuyn mayr bnazriț'* cum o numește Manandian [1]) — reconstituită ca genuină.

Redăm traducerile lui *SM.*, *Soukry*, apoi și pe aceea a lui *Patkanov* (făcută după Veneția 1843—1865 și după Soukry) în limba franceză și rusă păstrând astfel interpretările lor; și la urmă numai, pasagiul care ne privește pe noi îl vom traduce literal în românește:

I. *SM.*, p. 335—341.

Incepe cu Spania; urmează insulele *Hibernia* și *Albion;* apoi *Gallia* care « renferme encore des villes, des peuples nombreux et puissans, et en particulier la nation des Francs » [2]); apoi:

« La Germanie est à l'orient de la Gaule et près de l'Océan sep-« tentrional; elle s'étend jusqu'aux montagnes de la Sarmatie et « jusqu'au Danube, le même que le Iozou [3]) des Russes, qui va se

---

dra (Whiston), 1736; VI. Veneţia (mechit.), 1752; VII. Ioannesov, S-Pbg., 1809; VIII. Jean de Saint-Martin, Paris, 1819.

b) I. Veneţia (mechit.), 1843; II. Veneţia (mech.), 1865; III. Patkanov, Армянская.

c) I. Veneţia (Soukry), 1881; II. Patkanov, Изъ новаго списка.

[1]) *O. c.*, p. 15.

[2]) *SM.*, p. 337; textul în faţă.

[3]) In textul armenesc e, la p. 116, *ț'-Danob (Tanop) get, or ē Iozu Rusaț' gay ev mtane i-Pontos dzovn ev sa medz ē k'an z-Tonavis (Donavis)*, « până la râul Danob, care e Iozu al Ruşilor, şi se varsă în marea Pontos şi e mai mare decât Tonavis ». Se admite îndeobşte că numele *Rus* apare numai pe la jumătatea secolului al IX-lea; cf. Alfred Rambaud, *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année* 1877, Paris, 1878; mai nou însă, cf. Dr. Ch. Kadlec, *The Empire and his northern neighbours* (în « *The Cambridge medieval History* », vol. IV), p. 301 sqq., unde se arată că erau cunoscuţi Varegii Ruşi şi geografilor arabi din, prima jumătate a secolului al IX-lea, de ex. Ibn Churdadhbih. Varegii *Βαράγγοι* şi Варяги, de origine normandă, întemeietorii principatelor slavo-« ruseşti », sunt indicaţi în aceeaşi epocă şi de tradiţia rusească; cf. *Chronica Nestoris* edit. Fr. Miklosich, Vindobonae, 1860, p. 10 tradusă de L. Léger, *Chronique dite de Nestor.* Paris, 1884 şi, după el, în româneşte G. Popa-Lisseanu, *Cronica lui Nestor,* în vol. VII din *Izvoarele Istoriei Românilor.* Bucureşti, 1936. Asupra rolului jucat de « Ruşii » normanzi în Istoria veche a Slavilor răsăriteni v. Dr. Wilhelm Thomsen, *Der Ursprung des russischen Staates. Drei Vorlesungen. Deutsche Bearbeitung von Dr. L. Bornemann,* Gotha, 1879; contra lui o parte din istoricii ruşi moderni, la Milioukov—Seignobos, *Histoire de la Russie,* vol. I², Paris 1935, p. 12 sqq. Prima menţiune a Ruşilor se află în cronicarul Prudentius *Annales Bertiniani* (în

«jeter dans la mer de Pont, et est aussi grand que le Tanaïs. La «Germanie renferme sept nations, parmi lesquelles est celle des «Goths. On y trouve trois montagnes principales, onze puissans «fleuves, neuf îles et quatre forêts remplies de très-grands arbres; «elle a aussi des mines de fer».

«La Dalmatie est à l'orient de la Gaule et voisine de la Ger«manie: du côté de l'occident elle atteint les sources du Danube; «au nord et à l'orient elle est bornée par le cours de ces fleuves, et «au midi elle a le golf Ionique. On trouve dans la Dalmatie six pro«vinces, beaucoup de villes et de cantons, six montagnes, vingt «fleuves, et sept îles. Il existe dans ce pays une bête sauvage, appelée «*bonasus* [1]), semblable au boeuf, qui lance ses excrémens aux chas«seurs et les brûle [2]).

« *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* »), Hannoverae, 1883, p. 19, la anul 839, când solii trimişi la Constantinopol se întorc « ... cum eis quosdam, qui se id est gentem suam, Rhos (ceea ce presupune un prototip bizantin *῾Ρῶς*) vocari dicebant; quos rex illorum chacanus...», şi unde « chacanus » — deşi a fost apropiat de unii de numele Hakon — este de sigur chaghanul, titlul domnitorului, de origine turanică, împrumutat din vecinătatea sudică. Cercetătorii mai noui au dovedit că acest ethnikon exista cu mult înainte în regiunile din nordul Mării Negre; cf. A. A. Vasiljev, *La Russie primitive et Byzance* (în *L'Art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, premier recueil, première partie* din *Orient et Byzance, Etudes d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet*, IV) Paris, 1930, p. 9—19. Cf. un « principem Rhos » localizabil în Armenia, în epoca biblică, la Hinricus Brennerus, *Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armeniorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae*, Stockholmiae, 1723, p. 55. Pentru originea ethni onului cf. substanţiala notă la Alexandre Eck, *Le moyen âge russe*, Paris, 1933, p. 9: « L'école dite slave... souligne l'existence du nom ethnique « Rusi » et des noms de nombreuses rivières « Rosi » dans le Sud de la Russie et dans le basin de la Mer Noire, et ceci longtemps avant l'apparition des princes varègues à Kiev ». Iozu e fără îndoială turcescul *Özü*; cf. *SM.*, p. 106—309. Acest nume îl dau şi astăzi Turcii otomani şi Tătarii Niprului.

[1]) Cf. Plinius, *Naturalis historia*, VIII, 15.

[2]) Ptolemeu, ed. C. Müller, *Claudii Ptolemaei Geographia*, vol. I, p. I., Paris, 1883, are altă ordine. Incepe cu *᾿Ιουερνίας νήσου Πρεττανικῆς* şi *᾿Αλουίωνος* apoi *῾Ισπανία Βαιτικῆ, Λουσιτανία, Ταρρακωνησία*, pe urmă *Κελτογαλατία* (p. 70) şi *Γερμανία μεγάλη* (p. 71). In Gallia, bine înţeles, nu sunt Francii. « Germania cea mare », p. 247—276: *Τῆς Γερμανίας τὴν μὲν δυσμικὴν πλευρὰν ἀφορίζει ὁ ῾Ρῆνος ποταμὸς, τὴν δὲ ἀρκτικὴν ὁ Γερμανικὸς ᾿Ωκεανὸς*, iar după ce

Urmează Italia, cu 17 insule « parmi lesquelles se trouve *Pontia* d'où étoit Pilate. Elle a deux métropoles, la célèbre Ravenne et Rome la grande » [1]).

« La Sarmatie, dont une partie est à l'orient de *Zaghoura*, qui « est le pyas de Bulgares selon les Allemands, et s'étend vers l'océan « septentrional, jusqu'à la terre inconnue de *Balak'h*, et au mont « Rhiphée, d'où sort le Tanaïs; la Sarmatie contient divers petits « cantons, et entre autres *K'herson Khrim*, qui est une presqu'île, « est aux Chrétiens; une grande quantité sont aux idolâtres. On « trouve dans la Sarmatie cinq, montagnes, treize fleuves, un petit

---

descrie, Oceanul, *τὴν δὲ μεσημβρινὴν πλευρὰν ὁρίζει τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ τὸ δυσμικὸν μέρος*, în spre răsărit fiind hotărnicită de *Σαρματικὰ ὄρη* şi de *Οὐιστούλα*. Printre munţii Germaniei Ptolomeu aşează *καὶ τὰ καλούμενα Ἄβνοβα*, care se găsesc la capătul Dunării, pe care şi Tacitus, *Germania*, cap. I, ii cunoaşte: « Danuvius... edito montis Abnobae ». Cunoaşte insula Scandia *καὶ κατέχουσιν αὐτῆς... τὰ δὲ μεσημβρινὰ Γοῦται* (Cf. *Soukry)*. Ptolomeu, după Germania, are *Ῥαιτία καὶ Οὐινδελικία;* Raetia începe dela izvoarele Dunării: *ἡ δὲ ἀρκτικὴ μέρει τοῦ Δουναβίου ποταμοῦ τῷ ἀπὸ τῶν πηγῶν;* urmează *Νωρικόν; Παννονία ἡ ἄνω* şi *Παννονία ἡ κάτω*, apoi spre sud *Ἰλλυρὶς, Λιβουρνία, Δαλματία* şi termină cu Macedonia. Comparând pasagiul lui Moise Chorenaţ'i cu Ptolemeu, se poate constata că autorul armean a contras toate aceste provincii, care la Ptolemeu se aflau la sud-estul Germaniei, făcând din ele una singură: Dalmaţia, pe care o lasă să se întindă până la izvoarele Dunării, limitând-o la Nord cu cursul aceluiaşi fluviu. Acest fapt, care pare arbitrar, se poate explica — credem — printr'o contaminare din *Illyricum* (în cadrele căruia fiinţa şi Dalmaţia) şi *Pannonia* (întinsă spre Nord-Vest de-a-lungul Dunării, către izvoarele ei. Aceasta se putea întâmpla mai uşor după aşezarea Slavilor în aceste regiuni dându-le astfel o înfăţişare etnică omogenă; cf. de ex., înainte de secolul al IX-lea « Croaţia dalmatică şi Croaţia pannonică », în Lavisse—Rambaud, *Histoire Générale du IV-e siècle à nos jours*, vol. I². Paris 1922, p. 730. E mai probabil însă ca această ştire să provină din epoca în care Carol cel Mare, risipindu-i pe Avari, a supus Pannonia şi o parte din Dalmaţia, făcând astfel cu putinţă o unificare mentalreală a regiunilor muntoase din Dalmaţia până în Alpi; cf. Ernst Dümmler, *Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern* (795—907), în *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, X (1953), p. 7 şi N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'umanité*, vol. II: *Histoire du Moyen-Age*, Paris, 1927, p. 113.

[1]) Ptolemeu nu pomeneşte Ravenna, fiindcă acest oraş, care la un moment dat luase locul Romei, numai în epoca ostrogoto-bizantină ajunse la o faimă universală.

« lac et deux îles. On y trouve encore deux autels, dont l'un porte « le nom d'Alexandre, et l'autre celui de César [1]).

« La Thrace est à l'orient de la Dalmatie; elle contient cinq « petites provinces et une grande, dans la quelle on trouve les vingt- « cinq nations des Esclavons, qui remplacèrent les Goths. La Thrace « a encor des montagnes, des fleuves, des villes, des îles et des lacs. « Sa métropole est l'heureuse Constantinople » [2]).

---

[1]) Şi la Ptolomeu, după Sicilia urmează *Σαρματίας τῆς ἐν Εὐρώπῃ θέσις* descriind-o astfel: *'Η ἐν Εὐρώπῃ Σαρματίᾳ περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτον τῷ τὲ Σαρματικῷ 'Ωκεανῷ κατὰ τὸν Οὐενεδικὸν κόλπον μέρει τῆς ἀγνώστου γῆς... τὸ δὲ κατὰ τὸν μεσημβρινὸν πέρας τῆς Σαρματίας τὸν διὰ τῶν πηγῶν τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ... ἀπὸ δὲ δυσμῶν τῷ τε Οὐϊστούλα ποταμῷ... ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τοῖς τε 'Ιάζυξι τοῖς Μετανάσταις ἀπὸ τοῦ νοτίου τῶν Σαρματικῶν ὀρέων πέρατος μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ Καρπάτου ὄρους, ὃ ἔχει θέσιν μς' L'' καὶ τῇ συνεχεῖ Δακίᾳ παρὰ τὸν αὐτὸν παράλληλον μέχρι τῶν Βορυσθένους τοῦ ποταμοῦ ἐκβολῶν, καὶ τῇ ἐντεῦθεν τοῦ Πόντου παραλίῳ μέχρι τοῦ Καρκινίτου...* Tanaisul (Donul) e spre răsărit; el desparte Sarmaţia europeană de Sarmaţia asiatică. După aceea înşiră munţii care se găsesc în Sarmaţia: *καὶ ἑτέροις δὲ ὄρεσι διέζωσται ἡ Σαρματία, ὧν ὀνομάζεται:*

> *ἥ τε Πεύκη ὄρος*
> *καὶ τὰ 'Αμάδοκα ὄρη*
> *καὶ τὸ Βώδινον ὄρος*
> *καὶ τὸ 'Αλανὸν ὄρος*
> *καὶ ὁ Καρπάτης ὄρος*
> *ὡς εἴρηται καὶ τὰ 'Ριπαῖα, ὧν τὸ μέσον*

cu coordonatele lor geografice. O mulţime de popoare locuesc în Sarmaţia europeană, printre care: *Πευκινοί, Βαστέρναι, 'Ιάζυγες, 'Ρωξολανοί 'Αμαξόβιοι, 'Αλανοί, Σκύθαι, Γύθωνες, Φίννοι,* etc., etc. Apoi: *'Υπὸ δὲ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ ἵδρυνται οἵ τε 'Αλεξάνδρου βωμοί καὶ οἱ Καίσαρις βωμοί.* Altarele acestea — desemnate în hărţile ptolemeice dela sfârşitul evului mediu; cf. A. E. Nordenskiöld, *Facsimile Atlas to the early history of Cartography*, Stockholm, 1888, Nr. IX şi XXIX — le cunoaşte şi Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 40 şi Plinius, *NH*, VI, 49.

[2]) Ptolemeu, după ce descrie şi Dacia, trece în dreapta Dunării, la *ἡ ἄνω Μυσία* şi *ἡ κάτω Μυσία*, mărginită cu Thracia *ὑπὲρ τὸν Αἷμον*. Moise Chorenaţ'i, la *SM.*, nu mai cunoaşte Moesiile, ci trece de-a-dreptul la Thracia. La Ptolemeu *ἡ Θρᾴκη περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῇ κάτῳ Μυσίᾳ* care dinspre apus se mărgineşte cu Macedonia şi cu Moesia superioară. Printre oraşele Thraciei se află la Ptolemeu şi *Βυζάντιον*.

După ce a descris astfel Sarmația europeană și Thracia, mai vorbește despre Macedonia și Grecia, apoi, terminând cu Europa, trece la *Libya* (= Africa) și pe urmă la *Asia*. Tot între limitele lui Ptolemeu înfățișează amănunțit toate provinciile Anatoliei, până la Armenia. Lăsând, în acest punct Armenia pentru mai târziu, continuă cu *Sarmația asiatică*, adică cu aceea care începe la răsărit de Tanais (Don):

« La portion de la Sarmatie qui s'étend vers l'orient est bornée « par les monts Rhiphées, le Tanaïs et les Palus Méotides, d'où « elle s'avance vers le mont Caucase, du côté des Ibériens et des « Cérauniens, et jusqu'à la mer Caspienne; elle contient les monts « Cérauniens, les monts Hippiques, avec d'autres encore; on y trouve « beaucoup de fleuves, parmi lesquels est l'Éthil [1]), qui se divise « en soixante-dix bras qui défendent la nation des Barséliens. Les « peuples qui habitent la Sarmatie sont en très-grand nombre, comme « les Khazirs [2]), les Boulkh, les Barséliens [3])... »; înșiră apoi vreo 52 de nume de popoare, cele mai multe neidentificabile sau, sub forma lor armenească, greu de recunoscut, și încheie pasagiul astfel: « Au nord sont les Huns avec leur villes de Varhantchan, et d'autres « encore. Le roi du nord, ou le *khagan*, est le prince des Khazirs; « la reine, ou la *khatoun*, femme du *khagan*, est de la nation des « Barséliens ».

---

[1]) « Éthil » este numele turcesc al Volgei; se întâlnește sub formele Etil, Itil, Etel, Atel, și însemnează « râu, fluviu ». La geografii arabo-persani din secolele IX—X, etc.: Itil; cf. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1905, p. 30 și A. Decei, *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardīzī* (în « Omagiul Lapedatu »), București, 1936, p. 14 (extras).

[2]) *Chazirii* sunt Chazarii, o populație turcească din nordul Mării Negre, întinzându-se spre apus până aproape de Nipru. Asupra lor — pe lângă monografia vagă a lui I. Kutschera, *Die Chasaren*, Leipzig, 1910 — cf. D. A. Chvolson, Извѣстія о Хозарахъ, Буртасахъ, Болгарахъ, Мадьярахъ, Славянахъ и Русахъ Абу-Али Ахмедъ бенъ Омаръ Ибнъ-Даста, etc. Санктпетербургъ, 1869.

[3]) *Barselienii* sunt tot o populație turcească; locuiau la Volga de mijloc și se găsesc și în Istoria Armeniei a lui Moise Chorenaț'i. Cf. Dr. M. Lauer, *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens*, Regensburg, 1869, p. 125, unde sunt aliați cu Chazarii, purtând lupte cu vecinii. La Al-Bakrī: Barṣūlā, un fragment al Bulgarilor rămași la Volga. V. și Marquart, *Streifzüge* cit., p. 57 și 490.

Descrie pe urmă Armenia, foarte amănunţit, apoi Arabia, India, China (« Djenastan »), sfârşind în apele oceanului.

In urma rezumatului mai extins din *SM.*, din celelalte redacţiuni reproducem numai capitolele care ne interesează de-a-dreptul.

II. *Veneţia* (1843, p. 595—596).

(Nefiind tradus decât în ruseşte de Patkanov, Изъ новаго cit. dăm aci o traducere în româneşte) [1]).

« Ţara Sarmaţilor, din care o parte e la răsăritul Germaniei şi « se întinde înspre Ocean până la ţara necunoscută şi până la mun- « tele Ribia, din care iese râul Tonavis (Donavis). Are Sarmaţia ţinu- « turi mici, K'erson, al creştinilor, peninsulă; şi multe altele ale pă- « gânilor. Are cinci munţi, treisprezece râuri, un lac mic şi două « insule. Are şi două altare, unul zis al lui Alexandru şi celălalt al « lui Cesar ».

III. *Soukry*, (p. 19—21).

A) Traducerea franţuzească a lui Soukry:

« 9. La Sarmatie à l'est de la Germanie, commence au fleuve « *Vistula* [2]), a des montagnes qui portent le même nom; près de « l'Océan du nord jusqu'à la terre inconnue et à l'extremité orien- « tale des montagnes qui s'appellent *Ripaei* [3]), d'où sort le fleuve « de Tanaïs [4]); Mais tout cela se trouve vers le sud. Tanaïs [5]) sépare « la *Sarmatie* en deux, l'Asie du côté de l'est, et l'Europe [6]) du côté « de l'ouest; et il entre dans le *Maeotis palus* [7]).

« On y fait la navigation jusqu'à la mer du Pont, puis par le Pont « et le fleuve de Tyras [8]) (auj. Dniester). Du côté du sud il sépare

---

[1]) Patkanov traduce această redacţiune după ediţia dela Veneţia 1865 (identică cu cea din 1843, utilizată de noi), alături de aceea publicată de Soukry, arătând prin ce se deosebesc cele două redacţiuni. V. mai jos, unde o dăm alături de traducerea franţuzească a lui Soukry.

[2]) Textul armenesc *Soukry*, p. 16: *Chistula.*

[3]) *Ibid.*, *Ribai.*

[4]) *Tanayis.*

[5]) De astădată nu mai este numit; în text e înlocuit cu pronumele.

[6]) *Europia.*

[7]) In text: *Meotis dzovak*, « marea-mică Meotis ».

[8]) *Tivras.*

« la Dacie de la Sarmatie. Il y a des petits pays [1]). Des pays chrétiens,
« il y a le continent *Taurica*, c'est-à-dire la Chérsonèse, qui est entre
« le lac de Byce et le *Maeotis Palus* et le Pont, et le fleuve Carcinitis
« au golfe du même nom. Mais il y a plusieurs contrées païennes,
« dont l'une s'appelle *Hamaxobii*, qui signifie *vivants dans les chars ;*
« il y a sept (ou cinq) montagnes d'où sortent plusieurs fleuves qui
« se jettent dans le Pont, et dont un a le nom de *Cotcho ;* il y a un
« petit lac, deux îles et deux temples ».

« 10. La Thrace, à l'est de la Dalmatie, près de la Sarmatie,
« commence du fleuve Tarus [2]) jusqu'au Danube [3]). Il y a cinq
« petits pays et d'autres comme *Vérumus* [4]) et *Dardania* qui est Te-
« trapoli [5]) ».

« Il y a du côté du midi la Thrace propre et du côté arctique
« le grand pays de Dacie [6]), habitation des Sclavines [7]), qui for-

---

[1]) Nota lui Soukry, p. 19: « D'après Ptolémée: *Μετὰ τὰς τοῦ Οὐϊστούλα (Chistula?) ποταμοῦ ἐκβολάς... καὶ αὐτοῖς ὄρεσιν... Μεθ' ἃς τοῦ διορίζοντος ἰσθμοῦ τὴν Ταυρικὴν Χεσόννησον τὸ μὲν πρὸς τῷ Καρκινίτῃ κόλπῳ...* (armenește: *Tavrakan ṭʿamakʿ kłzin ays inkʿn z-Kʿerson or kay i-medz Bivkean lĝʿin) πρὸς τῇ Βύκῃ, λίμνῃ... ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν περιέχεται τῷ τε ἀπὸ τοῦ Καρκινίτου ποταμοῦ ἰσθμοῦ καὶ τῇ Βύκῃ λίμνῃ (i-medz Bivkean lĝʿin) καὶ τῇ μέχρι τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ τῆς Μαιώτιδος λίμνης πλευρᾷ, καὶ αὐτῷ τῷ Ταναΐδι ποταμῷ, καὶ ἔτι τῷ ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ ἐπὶ τὴν ἄγνωστον γῆν μεσημβρινῷ... Καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Βορυσθένην δὲ ποταμῶν, ὁ μὲν Τύρας (Tivras* sau *Divras) ποταμὸς αὐτὸς ὁρίζει τὰ μέρη τῆς Δακίας καὶ τῆς Σαρματίας.* Notre auteur adopte la division de la Sarmatie en chrétienne et en païenne. La chrétienne était appelée *Ταυρικὴ Χερσόννησος* et la paienne *Ἁμαξοβίοι (Amakʿsabiu or ēn Aylkenṭʿalkʿ)*. Les deux temples sont, d'après Ptolémée, *Ἀλεξάνδρου βωμοί* (Alexandri Arae) et *Καίσαρος βωμοί* (Caesaris Arae). Je laisse aux savants la difficulté de dériver le nom du fleuve Cotcho *(Anuanen tmin Kočʿoy)* ».

[2]) *Taros*, care poate fi cetit — după dialecte; cf. A. Meillet, *Altarmenisches Elementarbuch* (în *Indogermanische Bibliothek, hrgg. v. H. Hirt u. W. Streitberg. Erste Abteilung. Erste Reihe.* Bd. 10. Heidelberg, 1913, p. 9-12 — și *Daros.*

[3]) *Danob ;* putând fi cetit și *Tanop.*

[4]) *Verivmus*, Soukry în notă: *Verin Mivsia* = Moesia superioară.

[5]) Nota lui Soukry, p. 20 « *Θράκης θέσις*. Ptolem. Tarus (Taros get), c'est l' *Ἀθύρα ποταμὸς* du géographe grec. Le pays de *Verimus* est peut-être la Mysie *(Μυσία*, qui se divise en Supérieure et en Inférieure l'arm. *Verivmus)*. Et la Dardanie de Ptolémée est composée de quatre ville ».

[6]) *Dakia*, cetibil și *Tagia.*

[7]) *Slavkʿ ; kʿ* fiind semnul pluralului.

« ment 25 races; le pays tomba au pouvoir des Goths [1]), venus de « l'île de *Scania* (ou Scandia) [2]), qui est l'*Hoemius* [3]) des Germains [4]). « Mais les Sclavines [5]) passèrent les fleuves Tanaïs [6]) et s'empa- « rèrent des autres pays de la Thrace et de la Macédoine, et ils allè- « rent dans l'Achaie et la Dalmatie. Les armées de Thrace étaient « composées de Tantalides, Sardiens, Sicilidiens, etc. [7]). Il y a des « montagnes et un fleuve, le Danube [8]), lequel se divise en six af- « fluents, et forme un lac et une île du nom de Peuce [9]). (Dans cette « île habite Aspar-Hroug [10]), le fils de Khoubraâtha [11]), fugitif de « *Chasuari* [12]), du mont des Bulgares [13]), qui chassa les Avares [14]) et

---

1) *Gutkʻ*, cetibil şi *Kudkʻ*.

2) In text *Skaniay*.

3) *Emios*; J. Marquart, *Καρμβαλοὺκ* cit., p. 17: « Von der Insel Skan(d)ia, welche genannt wird Emios » şi îl îndreptează în *gremios* citând pe Jordanes, *Getica*, I, 9 « amplam insulam Scandzam... ab huius insulae gremio, uelut examen apium erumpens, in terram Europae aduenit »; XVII, 94 « de Scandzae insulae gremio Gothos dixisse egressos ». Marquart se întreabă aci: « Hat also Anania Širakacʻi (adecă Moise Chorenaţʻi) etwa ein *lateinische* Quelle benützt? ».

4) *Germanaţʻoţʻ*.

5) *Sklavkʻn*.

6) *Danay*, cetibil şi *Tanay;* cu aceeaşi iniţială şi « *Dakia* » şi « *Danob* ».

7) Nota lui Soukry, *ibid.*: « les armées de Thrace sont, d'après la Géographie de Ptolemée: *Στρατηγίαι δὲ εἰσιν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ πρὸς μὲν τοῖς Μυσίαις, καὶ Αἷμον τὸ ὄρος ἀρχομινοῖς, ἀπὸ δεσμῶν: Δανθηλητική, Σαρδική, Σελλητική*.

8) *Danob*, cetibil şi *Tanob*, *Tanop* sau *Danop*.

9) *Pivki*, cet. şi *Biugi*.

10) *Asparhruk*, cet. şi *Asbarhrug*. Numele poate fi considerat şi nedespărţit printr'o linioară.

11) *Chubraatʻa*, cet. şi *Chupraatʻa*.

12) *Chazraţʻe* genitivul plural dela *Chazar*. Soukry scrie greşit: Chas*u*ari.

13) In text: *i-Bucharaţʻ lernen*, ablativul plural: « dela muntele Bucharilor ». Neputându-ne gândi la munţii din regiunea oraşului Buchara (care exista, de altfel, în secolul al X-lea ca « vechiul Buchārā », fiind cunoscut geografului arab Maqdīsī; cf. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion*, ed. II, Londra, 1928 (în « E. J. W. Gibb Memorial » Series, New Series, V), p. 116, e mai plauzibil « muntele Bulgarilor » — aşa cum traduce Soukry — presupunând o copie greşită având *Bucharaţʻ* pentru *Bulcharaţʻ* « al Bulgarilor » putând fi astfel foarte bine identificat cu munţii Urali.

14) *z-Avarn* « pe Avari ».

« demeura là) [1]). C'est à la Thrace qu'appartient Constantinople, ville « délicieuse, à l'entrée du détroit du Pont, qui s'appelle Bosphore « de Thrace. À vingt mille de Constantinople il y a la ville Hera- « clea, où se trouve le Théâtre qui est un de sept merveilles du monde; « d'ici vers le nord, jusqu'à Rome, il y a 200 milles ».

B) Traducerea rusească a lui Patkanov, Изъ новаго, p. 25—27 după ediţia dela Veneţia 1865 şi, pe urmă, după Soukry. O reproducem fiindcă Patkanov traduce mai precis fără a încerca să interpreteze introducând termenii antici:

„Ѳракія.

„По старымъ спискамъ: [Veneţia, 1865]

„Ѳракія къ востоку отъ Далмаціи, рядомъ съ Сарматіей, „имѣетъ пять небольшихъ и одну большую область, въ кото- „рой живутъ 25 славянскихъ (sklavaïn) народовъ. Ихъ мѣста „заняли Готы (Goudkh). Ѳракія заключаетъ въ себѣ горы, „рѣки, города, озера и столицу—Счастливый Константинополь".

„По новому списку: [Soukry].

„Десятая страна Европы, Ѳракія, лежитъ къ востоку отъ „Далмаціи рядомъ съ Сарматіей, начиная отъ рѣки Тароса „(читай:, Тирасъ, какъ въ описаніи европейской Сарматіи) и до „Дануба. Въ ней пять областей и еще страна Веримусъ (читай: „Веринъ-Мусъ, то-есть, Moesia superior) и Дарданія съ четырьмя „городами. На югѣ находится собственная Ѳракія, а къ сѣверу „великая страна Дакія, въ которой живутъ Славы — 25 наро- „довъ. Мѣста ихъ войной заняли Готы, прибывшіе изъ острова „Сканіи [2]), называемой Германскимъ Геміусомъ (?). Но склавы „*(sic)* [3]) перейдя рѣку Данай, заняли себя другую область въ „Ѳракіи и Македоніи, и прошли въ Ах(а)ію и Далмацію. Прежде

[1]) Nota lui Soukry, *ibid.*: « D'un des cinq fils de Crobat, prince de Cotragues et des Bulgares, nommé Apsarouch *(sic!)*, parvint par le Dnieper et le Dniester sur le fleuve *(sic!)* Honclus ou Ogl, au nord du Danube. (Voy. les Historiens Byz., Nic., Théoph. et Constat. Th. [?] LII. 1). Ce fait arriva l'an 668 de notre ère; par conséquent c'est une interpolation de l'auteur ». După cum vom vedea nu toate aceste date ale lui Soukry corespund realităţii.

[2]) Nota lui Patkanov: „Въпредисловіи на стр. 11-й говорится: Въ Сѣверномъ океанѣ насупротивъ Сарматіи и Германіи, находится островъ Сканде, на которомъ прежде жили Готы".

[3]) Semnul întrebării şi « sic » sunt ale lui Patkanov.

„же въ Ѳракіи были слѣдующія воеводства: Тандилике *(Δαν-
„θηλητική)*, Сардике *(Σαρδική)*, Сикилите *(Σελλητική)* и др. Во
„Ѳракіи двѣ горы и рѣки, изъ которыхъ одна, Данубъ, дѣлясь
„на шесть рукавовъ, образуетъ озеро и островъ, называемый
„Пюки (Peuce). На этомъ островъ живетъ Аспаръ-Хрукъ, сынъ
„Хубраата[1]) бѣжавшій отъ Хазаръ изъ горъ Булгарскихъ и
„прогнавшій Аваръ на западъ. Онъ поселился на етомъ мѣстѣ.
„Въ Ѳракіи лежитъ счастливый Константинополь при устѣ
„пролива Понта, называемаго Ѳракійскимъ Босфоромъ. Въ 20
„миляхъ отъ Константинополя находится городъ Ераклея съ
„театромъ, составляющимъ одно изъ семи чудесъ. Отсюда на
„сѣверъ до Рима 200 миль.

„Европейская Сарматія.

„По старымъ спискамъ:

„Сарматія часть (или половина; то-есть, европейская) ко-
„торой лежитъ къ востоку отъ Германіи[2]), тянется по сѣвер-
„ному океану до Неизвѣстной земли и до горы Рипія *(Ῥίπαια)*
„изъ которой вытекаетъ рѣка Тонависъ. Сарматія заключаетъ
„въ себѣ нѣсколько мелкихъ странъ, изъ которыхъ одну, Хер-
„сонезъ Таврическій, занимаютъ христіяне, а другія — языч-
„ники. Въ Сарматіи 5 горъ, 13 рѣкъ, небольшое озеро и 2
„острова. Тамъ же находятся два капища (или храма), изъ
„которыхъ одно называется Александровымъ *(οἱ Ἀλεξάνδρος
„βωμοί)*, а другое — Кесаревымъ *(οἱ Καίσαρος βωμοί)*.

„По новому списку:

„Девятую страну Европы составляетъ (Европейская) поло-
„вина Сарматіи, къ востоку отъ Германіи, начиная отъ рѣки
„Хистулы (читай: Вистулы) и горъ, носящихъ то же названіе
„ то-есть: Сарматскихъ). Она простирается по берегу Сѣвер-

[1]) Nota lui Patkanov: „Кубратъ или Кробатъ, властитель Котраговъ и Булгаръ, умеръ въ Фанагоріи, у истьевъ рѣки Куфена (Кубани) и оставилъ: 4 fii, din care unul [Asparuch] se aşează în *Honclus*, или *Ogl*, къ сѣверу отъ Дуная“.

[2]) Nota lui Patkanov: „Въ текстахъ Вистоновъ и Сенъ-Мартена вмѣсто: Германіи, стоитъ: Сарматія находится къ востоку от Загуріи, то-есть, Германскихъ Вулгаръ, тянется по Сѣверному океану до неизвѣстной земли, называемой Палахъ (?) и до горы Рипія. и пр.“. Asupra lecturii Палахъ, în loc de Балахъ, cf. mai jos.

„наго океана до Неизвѣстной страны и до восточныхъ око-„нечностей горѣ Рипа, откуда истекаетъ рѣка Танаисъ, кото-„рая, направляясь на югъ, раздѣляетъ Сарматію, на двѣ части; „на восточную въ Азіи и на западную въ Европѣ, до впаденія „своего въ море Меотисъ. Продолжая плаваніе на корабляхъ „до моря Понта, граница идетъ Понтомъ до рѣки Тираса (Tyras), „которая отдѣляетъ Дакію отъ Сарматіи. Въ Сарматіи мно-„жество мелкихъ странъ. Христіанамъ принадлежитъ Таври-„ческій полуостровъ, то-есть Херсонезъ, между озеромъ Бюке „(Byce) моремъ Меотисъ и Понтомъ до впаденія Каркинитской „рѣки въ заливъ того же имени. Остальныя области принад-„лежатъ язычникамъ, изъ которыхъ одинъ народъ называется „Амаксабіи, то-есть, живущіе въ телегахъ. Въ Сарматіи семъ „круглыхъ горъ, изъ которыхъ втекаютъ въ Понтъ много рѣкъ. „Некоторыя изъ послѣднихъ, соединившисъ вмѣстѣ, образуютъ „одну рѣку, называемую Кочо (?). Есть там неболшой озеро „два острова и два капища (храма)." Printre cele 52 de popoare din Sarmaţia asiatică sunt de reţinut: „Къ сѣверу от нихъ (нея) „живутъ народы Турковъ и Болгаръ, которые именуются по „названіямъ рѣкъ: Купи-Булгаръ, Дучи-Булгаръ, Огхондоръ „(Woghkhondor)-Блкаръ — пришельцы, Чдаръ-Болкаръ... Изъ „Гиппійскихъ горъ бѣжалъ сынъ Худбадра (читай: Хубрата, „какъ выше)". Pe legendarele „Amazoane" menţinute din Ptolemeu, le aşează „до рѣка Нра (читай: Ра)" [1]).

Tot aci îi aşează şi pe Chazari şi pe « Дачаны » care, ultimii, dacă sunt identificabili cu « Dacianii » ca asonanţă, desigur nu sunt ca aşezare geografică.

IV. *Redacţiunea originară.*

Părintele N. Akinian [2]), învăţatul mechitarist dela Viena, a avut amabilitatea să ne pună la dispoziţie următoarea redacţiune scurtă

---

[1]) Ra este Volga.

[2]) Neavând posibilitatea să studiem manuscrisele acestei Geografii ne-am adresat părintelui N. Akinian dela Viena, care cu multă solicitudine — pentru care şi pe această cale îi aducem cele mai vii mulţumiri — ne-a trimis « redacţiunea originară » de mai jos şi ne-a informat că manuscrisele cunoscute de dânsul, 15 la număr, nu trec de secolul al XIV-lea, în ceea ce priveşte epoca copierii lor.

(« Kurze Redaction »), reconstituită de dânsul prin eliminarea tuturor adausurilor care i se păreau că nu s'ar fi aflat în redacțiunea originară. Această redacțiune [1]) — care, dacă nu i-ar pomeni pe creștini în Crimea, ar părea contemporană cu Ptolemeu chiar, în orice caz cu un prezumptiv discipol al sfântului Mesrob (așa cum voesc, în sinea lor, mechitariștii) — este presupusă după cum am văzut, fără a fi însă reconstituită, și de Manandian, numind-o « redacțiunea-mamă » [2]). Ea ar fi următoarea [3]):

« Sarmataţʻvoţʻ [a]) hasarakn ē [b]), i-areveliţʻ [c]) kalov Germanaţʻvoţ [d]) ar « hivsisayin Ovkianosiv minčev ţʻ-andzanotʻ [e]) erkir [f]) ev ţʻ-Ribia [g]) « leaṛn, i-ormē elanē Tavnavis [h]) getʻ: Ev [i]) uni Sarmatia aliarhs « pʻokʻuns i-kʻristoneiţʻ z-Kʻerson [j]) ţʻamakʻ kłłi ev [k]) i het anosaţʻ ba- « zumn. Uni ev [l]) leṛins [m]) 5 ev [n]) getʻs 13 ev [o]) pʻokʻr liğʻ mi [p]) ev « kłzis 2. Uni ev bazns 2 min [q]) kočʻi Aleksandri ev mivsn Kesari ».

Traducerea lui Akinian, în nemțește:

« IX. Sarmatiens Hälfte liegt am Osten Germaniens und streckt « sich ob des Nordozeans bis zum unbekannten Land und zum « Gebirge Ripia, von wo aus Tawnawis Fluss den Ursprung nimmt. « Und hat Sarmatien kleine Gauen: die Halbinsel Cherson (die) « von den Christen (bewohnt ist) und viele andere (die) von den « Heiden (bewohnt sind). Es hat auch 5 Berge und 13 Flüsse und

---

1) Ea se apropie foarte mult de *V*.

2) *O. c.*, p. 15.

3) *Variante: a)* Sarmataţʻvoţʻ n *B*. S-voţʻ aliarhs *M*. oroy h. *CDMV*.; *b)* ē *lipsește CDMV*; *c)* i-eliţʻ *B*.; *d)* Kermanaţʻ voţʻn *B*. Kermanioy *V*. kalov Zaghuray (Zaghura *M*.) or ē Bulgharkʻ Germanaţʻvoţʻ *CDM*; *e)* ţ-andzanotʻ *M*; *f)* erkir zor Balakʻ kočʻen *CDM*; *g)* ţʻ-Revbia *A*. ţʻ-Rebia *F*. ţʻ-Ribia *CD*. Rubia *M*. ţʻ-Riba ţʻ-Jubia *VV*; *h)* Danis A.; *i)* ev *lipsește V*; *j)* z-Kʻ ersin *B*. z-Kʻ ursun *F*. z-tavrakan *V*. z-K. chrimn or ē *CDM*; *k)* leṛuns *A*.-l) ev *lipsește CDMV*; *m)* pokʻrali *A*; *n)* minn *BF*; *o)* keraru *FCA*. kesari *MV*.

A, Nr. 784, f. 7v der Wiener Mechitharisten-Bibl. (s. XIX—XIV).

B, Nr. 731, f. 113v der Wiener Mechitharisten-Bibl. (a. 1787).

C, éd. Marseille, 1683, p. 22.

D, ed. G. et G. Whiston, Londini, 1736, p. 346.

M, Saint-Martin, Mémoires, II, 338.

V, Movsēsi Chorinaţʻvoy Matinaţʻraey. Venetik, 1865, p. 595—596.

F, Die Lesarten der Etschmiadziner Handschrift, Nr. 1696 (s. XIV) — von Franz N. Finck în *Zeitschrift für armenische Philologie*, I (1903), p. 108.

« einen kleinen See und 2 Inseln. Es hat auch 2 Altäre, der eine « heisst (Altar) des Alexander, und der zweite der von Caesar ».

Această ultimă formă a Geografiei lui Moise Chorenaţ'i, din care e înlăturat tot ceea ce crede părintele N. Akinian, tot ceea ce într'adevăr s'ar putea admite că nu se regăsea în toate redacţiunile, ar reprezenta deci — *ipotetic* — redacţiunea originară, pe care am putea-o numi *redactio prima*, sau cum îi zice el: *Urredaction*. Pornind, bineînţeles, tot dela Ptolemeu, această formă a Geografiei armeneşti trebue să fie cea mai veche. Ea ar putea coborî până în secolul al VII-lea (pe care-l propune Patkanov), căci nu oferă niciun indiciu mai sigur pe temeiul căruia să-i fixezi vârsta. Insă această Geografie, astfel « purificată », poate foarte bine să fi fost concepută şi redactată şi în secolul al IX-lea.

INTERPOLĂRILE GEOGRAFIEI

Studiile mai noui, însă, şi mai cu seamă Manandian au demonstrat că autorul Geografiei a trăit într'adevăr în secolul al IX-lea. Având această certitudine, nu mai suntem siliţi să acceptăm o redacţiune în afară de timp, quasi fără vârstă. In orice caz probabilitatea unei astfel de redacţiuni — de altfel nu numai pentru pasagiile care ne privesc de-a-dreptul — nu exclude deloc interpretarea noastră, pe care o vom construi mai departe, trebuind să fie admise *de plano* interpolările.

Cum era şi natural, în cercurile armeneşti această Geografie, oricare i-ar fi fost forma ei dela început, a circulat necontenit. Cu fiecare nouă perspectivă deschisă geograficeşte asupra părţilor acelora ale pământului, care nu fuseseră iluminate de mintea limpede a Grecilor şi prin urmare nu fuseseră dobândite pentru bunul comun al civilizaţiei, forma iniţială a acestei Geografii rezumate din Ptolomeu se primenea: tot alte şi alte ştiri i se adăugau, la început nesigure, imprecise, însă cu timpul după ce se câştigau cunoştinţe mai bogate, mai exacte, despre nouile « ţări » şi « pământuri », « necunoscute » înainte, ele se stratificau, umplând golurile şi fiind acceptate de către copişti.

In acest proces de desăvârşire a ştiinţei geografice se pot distinge anumite zone de completare a manuscriselor originare. Manuscri-

sele care ajungeau în regiuni răsăritene își completau capitolele privitoare la răsărit, iar cele care își obțineau informațiunile din apus sau dela nord, își preschimbau acele capitole. Este de altfel soarta celor mai multe manuscrise care izvorăsc din evul mediu, ca să nu ne fie transmise în puritatea lor primordială. Concomitent cu progresul cunoștințelor umane evoluau și manuscrisele, în special cele cu caracter istoric sau geografic. Ele își trăiau viața lor proprie, crescând și desăvârșindu-se lăuntric. De aceea toate întregirile, sau, cum sunt botezate uneori repulsiv, toate interpolările care se aduc unui manuscris, atât de firești, fiind făcute numai din năzuința de a lămuri în sens contemporan pasagiile care ar rămânea poate obscure pentru cei care nu mai trăesc în epoca autorului, sunt și trebue să fie considerate tot atât de autentice ca și textul inițial. Iar dacă se poate stabili timpul în care a fost introdusă interpolația, atunci problema este rezolvită aproape singură.

O geografie are totdeauna și un caracter istoric. In cazul nostru, neputându-se fixa în mod precis epoca nașterii Geografiei, în redacțiunea ei primă armenească, se poate totuși stabili termenul *ad quem*. Anume, toate știrile care se găsesc în Geografia lui Moise Chorenaț'i și care nu se găsesc în Ptolemeu, — fie în *SM.*, fie în *Soukry-P.* sau în *V.*, fără a mai pomeni *redactio prima*, care e aproape fără vârstă — nu trec de secolul al IX-lea. Niciunul din marile evenimente istorice, care s'au desfășurat pe vasta scenă universală cuprinsă între hotarele acestei Geografii după secolul al IX-lea, nu este înregistrat. (De ex. Ungurii și Pecenegii nu îi sunt cunoscuți). Autorul fiind un armean, se ocupă pe o întindere anormală cu Armenia însăși; nu oferă însă nici în această parte vreo dată care să poată fi raportată la o epocă posterioară secolului al IX-lea [1]).

Prin urmare, deși, cele mai vechi manuscrise existente ale Geografiei cunoscute până acuma nu urcă mai sus de secolul al XIV-lea,

[1]) Cf. Dr. J. Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen.* (In: *Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-histor. Klasse, N. F.*, Bd. III, Berlin, 1901, p. 6: relevând că e pomenită lupta dintre Arabi și Turci la Gōzgān, în anul 119 H.—737 p. Chr., constată « Der Verfasser kann also frühestens gegen das Ende der Omaijadenzeit geschrieben haben, vermutlich aber erst unter den ersten Abbasiden ». Se știe că 'Abbāsizii încep la anul 750; cf. Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, T. I. Paris, 1912, p. 285.

după cum afirmă părintele N. Akinian — deşi Oskan adusese în Europa şi manuscrise din secolul al XIII-lea (v. mai sus, p. 419) — aceasta nu însemnează că textul însuşi ar data numai de atunci. Ne trecând ultima redacţiune dincoace de secolul al IX-lea, după cum au stabilit cei mai de seamă critici, i s'ar putea deci fixa ca o perioadă aproximativă anii 850—900, admiţându-se că împrejurul acestor ani a luat fiinţă redacţiunea *SM.*, — care este ultima.

AUTENTICITATEA EDIŢIEI *SM.*

Intorcându-ne acuma la ediţiile Geografiei lui Moise Chorenaţ'i precum şi la manuscrisele cunoscute, vedem numaidecât că ele nu sunt identice. Toate versiunille cunoscute astăzi ale Geografiei, comparându-le, se constată cu uşurinţă că diferă între ele într'o măsură mai mare sau mai mică. Textul *SM.*, după cum am văzut, are la bază ediţia fraţilor Whiston şi ediţia dela Marsilia 1683, care ea însăşi nu este decât reimprimarea aceleia dela Amsterdam, 1668. Acest text se deosebeşte atât de *V.*, cât şi de *Soukry*, nefiind identic nici cu redacţiunea originară, aşa cum o reconstitue părintele N. Akinian. De asemenea *V.* şi *Soukry* (P^2) se deosebesc atât între ele — căci nu numai fraze întregi nu se acopere, dar la o primă aruncătură de ochi se distinge disproporţionalitatea întinderii lor, ceea ce se poate constata şi faţă de *SM.* — cât şi, mai ales, de eventuala redacţiune originară. De ex. despre Asparuch nu se face pomenire decât în *Soukry* (P^2), iar în redacţiunea originară, în *V.* (P^1) şi în *SM.*, nu se face deloc. Este mai presus de orice îndoială — fără a mai cita şi alte pasagii — că nu sunt identice versiunile cunoscute, după cum este sigur că au existat şi există mai multe manuscrise ale Geografiei care aproape toată diferă între ele.

Şi atunci, astfel stând lucrurile, cu toate că după cum am spus, manuscrisul original după care s'a făcut ediţia dela Amsterdam 1668 — care ne interesează în deosebi, deoarece în ea şi în ediţiile derivate din ea se găseşte pasagiul cu pricina — nu a fost semnalat în bibliotecile europene şi nici aiurea, până acuma, totuşi autenticitatea acestei ediţii nu poate fi trasă la îndoială (şi nici n'a făcut-o nimeni) deoarece, cu siguranţă ea s'a bazat pe un manuscris autentic.

Dacă n'avem motive să ne îndoim de autenticitatea edițiilor *V.* și *Soukry*, atunci n'avem, cu atât mai puțin, niciunul ca să ne îndoim de aceea a ediției *SM.* [1]).

Pasagiul care ne interesează din redacțiunea *SM.* a Geografiei armenești este acela în care se descrie Sarmația europeană și Thracia.

El este următorul:

Sarmatațʻoțʻ aşcharhn, oroy hasarakn i-arevelițʻ kalov Zaghura, or ē Bulgharkʻ Germanațʻoțʻ, aṛ hivsisayin Ovkeanosiv, minčʻev țʻ-andzanotʻ erkir, zor Balakʻ koččʻen, ev Rivbia leaṛn, i-ormē elanē Donavis get. Ev uni Sarmatia aşcharhn pʻokʻuns, ev Kʻristonēițʻ z-Kʻerson Chrimn, or ē țʻamakʻ kłzi, ev ē hetʻanosațʻ bazums. Uni leṛins hing gets tasn ev erekʻ, pʻokʻr liğʻ mi, ev kłzis erkus, uni ev bagins erkus, minn kočʻi Ałeksandri, ev mivsn Kesari.

In traducere românească:

« Țara Sarmaților [2]), din care o parte e la răsărit de Zaghura [3]),
« care e (țara) Bulgarilor ai Germanilor, (se întinde) înspre Oceanul

[1]) Jean de Saint-Martin, în grija ce-a avut-o de a fi cât se poate de documentat, a căutat manuscrisele Geografiei armenești, însă n'a găsit niciunul; au fost găsite însă unele ulterior, în alte părți. Iată ce spune el în această privință, p. 316: « Nous n'en connoissons aucun manuscrit: seulement, dans le manuscrit arménien (Nr. 100 de la Bibliothèque Royale, *fol.* 247 *verso et* 248 *recto)*, on en trouve un court fragment relatif aux mesures itinéraires, qui ne présente aucune différence avec les imprimés ». Aceste *itinerarii*, pe care Jean de Saint-Martin le publică la p. 395—397, se aflau prin urmare și în ediția dela Marsilia, 1683, întru totul neschimbate, ceea ce nu exclude, așadar, că și Geografia a avut la bază un manuscris neidentificat încă. *Itinerariile* se află astăzi la Biblioteca Națională din Paris, *Ancien Fonds Arménien*, Nr. 191. Celelalte manuscrise ale Geografiei — în afară de acelea întrebuințate de editorii mechitariști — semnalate în bibliotecile din Europa nu pot fi luate în considerare, deoarece sau nu conțin capitolele respective sau nu au interpolările; cf. Dr. N. Karamianz, *Verzeichniss der armenischen Handschriften* (în: *Die Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliotheke zu Berlin*, Bd. X). Berlin, 1888, p. 79; Fred. Cornwallis Conybeare, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*. London, 1913, p. 293; Fr. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1908, p. 103.

[2]) In text: *Sarmatațʻoțʻ așcharhn*, iar mai jos *Sarmatia*. Deci primul e « țara « Sarmaților ». La fel e și « țara Thracilor » și « Thracia ».

[3]) Transcrierea științifică ar fi *Zalura ;* cf. transcrierea propusă de A. Meillet, *o. c.*, p. 19 sq. Insă *l* numai în epoca arhaică avea valoarea unui « l » dur, spre deo-

« nordic până la țara necunoscută, căreia îi zic Balak' [1]) și până la « muntele Rivbia [2]), de unde iese râul Donavis [3]). Și are Sarmația « provincii mici; și K'erson Chrim, a creștinilor, care e o peninsulă; « și o parte (este) a păgânilor. Are cinci munți, treisprezece fluvii « un lac mic și două insule. Are și două altare, dintre care unul numit « al lui Alexandru, iar celălalt al lui Cesar ».

« Țara Thracilor (este) la răsăritul Dalmației. Și are Thracia « cinci provincii mici și una mare, în care sunt douăzeci și cinci de « neamuri ale Slavilor [4]), în al căror loc intrară Goții [5]). Are munți « și fluvii și orașe și insule și lacuri. Metropola sa e fericitul « Constantinopol ».

Din acest pasagiu, în care se descriu regiunile locuite astăzi de Români, se impune lămurirea identității *Balak'-Valah*. Pentru a dovedi, făcând-o posibilă, această identitate, care de altfel se îmbie dela sine, trebue să procedăm matematic: cu câteva elemente cunoscute se poate determina al treilea element, necunoscut.

---

sebire de « l » simplu. In epoca autorului Geografiei se confundau. Mai târziu și astăzi fără excepție, se pronunță *gh* foarte gutural, ca ghainul arab. De ex. Dalmația este scrisă *Dalmatia*, pe care însă astăzi orice armean o cetește *Daghmatia* sau *Taghmadia*. Dovada că autorul pronunță *gh* o avem în numele Bulgarilor, scris *Bullark'*, cetit de sigur *Bulghark'*. Cf. de altfel Jean de Saint-Martin, *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VII, dit Jean Catholicos* (mort la anul 925), Paris, 1841, p. 21: Valarșak, fiul lui Arșak « de son temps, quelques habitants de la Bulgarie *(Poughkar)*, qui est dans le Caucase *(Kavkas)* sortirent de ce pays et vinrent se fixer dans les environs de Gouegha ». *Poughkar* transcrie de sigur pe *Bulkar* care poate fi cetit foarte bine și *Bulgar*.

[1]) Jean de Saint-Martin îl transcrie *Balak'h*. *K'* este o aspirată guturală destul de pronunțată; Meillet, *o. c.*, p. 10 îl transcrie — ca și alți armeniști de altfel — *k'*, relevând că și *Χριστὸς* este transcris *K'ristos*.

[2]) Sau *Rivpia;* cetit și *Rübia* de către Armenii dela Constantinopol.

[3]) Sau *Tonavis*.

[4]) In text: *Skalavaț'oț'*. Presupune o epentezare la *Sklav*, ca și *Balak'* din *Blak'*.

[5]) *Gut'k'; k'* este semnul pluralului. Numele poate fi cetit și *Kut'k'*, după dialecte. *SM*. traduce greșit: « ... Esclavons, qui remplacèrent les Goths », voind probabil să îndrepteze în sens istoric textul. Insă textul e clar: *oroț' p'ochanak' mtin Gut'k'* « în locul cărora *[oroț'* este ablativul lui *or* « care »*]* intrară *[mtanem* « a intra » *εἰσέρχομαι]* Goții. »

Elementul necunoscut, pentru noi, este acela pe care a încercat să-l lămurească însuși autorul Geografiei, prin acea *andzanot' erkir, zor Balak' koč'en* « țara necunoscută, căreia îi zic Balak' ».

De aceea e necesar să disociem mai întâi elementele cunoscute.

SARMAȚIA, RIFEII ȘI TANAISUL

Prima noțiune geografică — în cazul nostru — este Sarmația [1]. Moise Chorenaț'i distinge două Sarmații: una europeană și alta asiatică, distincțiune care se întâlnește la toți geografii antici de mai târziu. Numele și l-a primit dela poporul care o locuia și care apare mai întâiu la Herodot (IV, 123, la est de Tanais: *Σαυρομάτις χώρα*). La Ptolemeu apar cele două Sarmații. Hotarele Sarmației, în partea apuseană, încep la granițele Germaniei, după Pomponius Mela, III, 25 și III, 33, precum și după Ptolemeu (la fel Tacitus, *Germania*, 1 și 46), și anume la fluviul Vistula, având la nord oceanul iar spre sud coborînd până la Istru [2].

Ptolemeu, întinzând spre nord Sarmația, în unele părți până la latitudinea 63°, a umplut teritoriul atât de vast al Rusiei de astăzi cu o mulțime de munți. Astfel, în afară de munții « Sarmatici » [3],

---

[1]) V. K. Kretschmer, *Sarmatia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, II, A-1, coll. 1—12 și H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Zweite Hälfte, Berlin, 1878, p. 338—351. Este știut că Sarmația e un termin geografic care înlocuește uneori Sciția. Astfel Jordanes, *Getica*, cap. V: « ... Scythia, longe se tendens lateque aperiens habet... ab occidente Germanos et flumen Vistulae, ab arctu, id est septentrionali, circumdatur oceano, a meridie Persida, Albania, Hiberia, Ponto atque extremo alveo Istri qui dicitur Danubius ab ostia sua usque ad fontem », care are cam aceleași coordonate geografice ca și Ptolemeu; cf. Gudmund Schütte, *Ptolemy's Map of Northern Europe*, Copenhaga, 1917.

[2]) La *SM.* Vistula nu-i dată; e dată numai în versiunea *Soukry-P²*; nici N. Akinian n'o primește, deși în Ptolemeu este. Friedrich Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa (Erste Hälfte des Mittelalters)* în: Извѣстія Императорской Академіи Наукъ, *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, t. XI, 1899, Nr. 4—5), p. 313, discutând acest pasagiu afirmă: « Da Vistula mit der Weichsel zusammenfällt, so dürfte das sarmatische Gebirge sich mit den Karpaten decken ».

[3]) Munții « Sarmatici » se mențin și în Moise Chorenaț'i, *SM.*, p. 336, cap. Germania. Pentru *Sarmatici montes* cf. K. Kretschmer, *RE*, *ibid.*, coll. 14—15.

Ptolemeu mai cunoaște în aceste regiuni următorii munți: *Πεύκη*, *᾿Αμάδοκα*, *Βώδινον* şi *᾿Αλανὸν (sc. ὄρος) καὶ ὁ Καρπάτης ὄρος* 46° 48° 30′ *ὡς εἴρηται, καὶ τὰ ῾Ριπαῖα, ὧν μέσον* 63° 57° 30′.

Acești munți trecuți dela Ptolemeu la geograful armean cu un singur nume: *Rivbia*, contopindu-se astfel într'un singur munte — evident reproducând pe *῾Ριπαῖα ὄρη* — au dat prilej la întinse discuții asupra localizării lor în concepția greco-romană, perpetuată până adânc în evul mediu, precum și asupra sistemului orografic în Europa răsăriteană. Dintre numele de munți înșirați de Ptolemeu în Sarmația europeană [1]), care dispar pe urmă în Geografia armenească — afară de Peuce care trebuie căutată de sigur la gurile Dunării, însemnând numai insula cu același nume — muntele Amadoca, al Bodinilor și al Alanilor corespunde fiecare câte unui popor locuitor în acele părți [2]).

Καρπάτης ὄρος, care și el corespunde unui popor locuitor în Carpații de astăzi [3]), este așezat de Ptolemeu lângă *῾Ριπαῖα ὄρη*.

Aceştia sunt munţii lui Ptolemeu *Σαρματικὰ ὄρη*, daţi ca hotar între Germania şi Sarmaţia. Transpunându-i pe hartă după datele lui Ptolemeu, la capătul lor sud-estic avem Carpaţii, ca loc de obârşie al Tisei (Tibiscului). Kretschmer observă apoi: « Ein Zusammenhang der S. m. mit dem Carpates wird von ihm nicht angedeutet, wie denn überhaupt die Karpathen (und durch einen einzelnen Positionspunkt wie ein Berg bestimmt) bei ihm noch nicht als imponierender Gebirgswall auftreten » — *Tabula Peutingeriana*, în forma ei originară din secolul al treilea p. Chr., are, (Dr. K. Müller, *Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel*. Ravensburg, 1888), în locul munţilor Sarmatici, *Alpes Bastarnice*, din colţul răsăritean al cărora izvorăşte *fl. agalingus* (Nistrul): mai departe, spre răsărit, e *fluvium tanais qui diuidit asiam ac europam*, izvorând din nişte munţi nenumiţi, care stau în continuare cu *alpes bastarnice*.

[1]) Schafarik, *Slavische Alterthümer*, trad. M. v. Aeehrenfeld, Leipzig, 1843, vol. I, p. 489, în panslavismul său, căruia îi dibueşte rădăcini adânci în antichitate, crede că Ptolemeu prin « munţii » din sud-vestul Rusiei de astăzi şi din Basarabia şi Moldova sudică ar fi înţeles numai « coline împădurite », în slavoneşte *hory*, pe care geograful le-a redat cu *ὄρη* — ceea ce de sigur nu se poate susţine, chiar dacă se admite identitatea etimologiei indo-europene a acestor două cuvinte.

[2]) Cf. K. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (ediţie anastatică), Göttingen, 1904, p. 281, 697; 280, 703; 300, 702; 242, 701. Asupra insulei Peuce cf. V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926, p. 25 sq.

[3]) *Καρπάτης ὄρος* apare pentru prima dată la Ptolemeu, III, 5 şi 7—8: în cap. 5 despre Dacia, în cap. 8 despre Sarmaţia; iar în cap. 7 despre Iazigii Metanaşti, care

Incercând a lămuri acești munți Rifeici — care ne interesează pentrucă până la ei și până la țara necunoscută, căreia îi zic Balak', se întinde țara Bulgarilor « înspre Oceanul nordic » (deci se indică numai direcția nu și limita !) în reprezentarea Geografiei armenești —

---

erau o frântură din Sarmații iranici, așezați în regiunea Tisei și a Dunării, spune: *κατ' αὐτὸν τὸν Τιβίσκον ποταμὸν, ὃς ὑπὸ τὸν Καρπάτην τὸ ὄρος λήγει.* Pe urmă el dispare pentru multă vreme — până în epoca modernă (?) —, în timp ce numele Rifeilor se menține, fiind adânc înrădăcinat în terminologia antică. El trebue pus în legătură cu *Carpii,* unul dintre cele mai numeroase triburi ale Dacilor; cf. W. Tomaschek, *Die alten Thraker* [în *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Histor. Klasse,* CXXVIII (1893), II], p. 46 și 74, derivat din *Καρπα-ταοα.* La fel Robert Rösler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens,* Leipzig, 1871, p. 28; și Al. Philippide, *Originea Românilor,* vol. I: *Ce spun izvoarele istorice,* Iași, 1923, p. 288;V. Pârvan, *o. c.,* p. 41, 239, 247, 268 etc.; și Zeuss, *o. c.,* d. 699 nota 2: « Die Benennung des Karpatischen Gebirges *Καρπάτης* Ptol., ist ohne Zweifel Thrakischen Ursprungs, von den Dakischen Anwohnern ausgeg:ngen, ausgeleitet aus demselben Worte, mit dem sich das Volk (*sc.* Carpii) bezeichnete ». Slaviștii încearcă a-l explica din limba slavă; Schafarik, *SA.,* I, 248: « Der griechische Name Karpatus *(recte* Karpates), bei den Russinen noch *Chorby, Horby* lautend, mag aus dem den Griechen und Römern unaussprechbaren *Chrbet* und zwar nach dem Vorbilde der bekannten Insel Karpathos gebildet worden sein. Das Wort *Chrb, chrib* (*hrib*) bezeichnet noch heutigen Tages bei den Winden ein Berg. *Chrebet* nennen die Russinen noch jetzt jeden hohen Gebirgszug, z. B. *Jablonoj-Chrebet, Uralskoj-Chrebet,* etc. ». Alții iarăși l-au apropiat de ethnikonul Chorvat, în forma mai veche Charvat. O « Croație albă » în secolul al X-lea în sud-vestul Poloniei de astăzi, la Constantin Porfirogenitul, *De administrando imperio* (Bonn), cap. 30—33; cf. L. Niederlé, *Manuel de l'Antiquité slave,* t. I: *L'Histoire* (în: *Collection des Manuels publiée par l'Institut d'études slaves,* I). Paris, 1923, p. 76 și 91—92, nota 2. La fel S. Simonyi, în *Magyar Nyelvőr,* XLIII (1914), p. 440 sq. îl derivă din polonezul *karpa* « Struck Klotz im Wasser », înrudit cu polonezele dialectale *Karpaty, karpatny, chropowaty,* etc. « rauh »; cf. însă Fr. Barsi, *A Kárpátok neve,* în *Magyar nyelv,* XI (1915), p. 32, care relevă ptolemeicul *Καρπάτης* într'un timp când nu se poate vorbi de Poloni și respinge etimologia lui Simonyi. In sfârșit o altă etimologie la Marquart, *Streifzüge,* p. XXXVIII: « Der Name der nichts als die regelrechte slawische Umformung de germanischen Namens des Karpatengebirges (Hardapa nach Th. Braun) ist »; la fel I. Melegdi, *Magyar Nyelv,* XVIII (1922), p. 167; cf. Herrmann, *Karpates,* în *RE,* X-2, coll. 1999—2000: « . . . Ost-Beskiden, die Wald-Karpaten und das siebenbürgische Waldland » — greșește însă când afirmă că ar fi dat numele Croaților. Insă din motivul că așa cum ni-l dă Ptolemeu, *Καρπάτης* nu intră de loc în aria geografică slavă și pe altă parte e dovedit ca existând înainte de apariția semințiilor germanice în părțile noastre — căci după

Beckers constată că au un caracter « misterios » [1]), existând, în antichitate, astfel de munți localizabili chiar și în Etiopia. De aceea Beckers mai constată că ei sunt pomeniți totdeauna atunci când este vorba despre o reprezentare geografică necunoscută [2]). Intâia dată îi amintește Aristotel [3]) ca « așa numiți » lăsând ca din ei să izvorască cele mai multe și totodată cele mai mari fluvii după Dunăre. Herodot (II, 48, 49; II, 83 sq.) îi așează în Spania; Eschyl (fr. 183, *ap.* Beckers, *o. c.*, p. 538) la nord-vest, cam în Bretagne; iar Pindar (*Ol.*, III, 14 sq.) face Istrul să ia ființă din ei. Tot astfel și Strymonul (Vardarul) ia naștere din Rifei [4]). Toate acestea ne reconduc la concepția străveche, când numele lor se atribuia succesiv tuturor munților din nord, după cum progresau cunoștințele geografice elenistice asupra ținuturilor dela miazănoapte [5]). In felul acesta, pornind dela realul Hemus și apoi dela realii Carpați, numele de Rifei se dădea în general unor munți la nord. Incercările de localizare plutesc în vag, deoarece informațiile geografice antice sunt foarte variate și pe baza lor Rifeii pot fi identificați cu orice munți

---

marele geograf numele acesta se dădea numai Carpaților români până la izvoarele Tisei, nu și celor din Cehoslovacia și Polonia de astăzi — trebue să fie considerat ca un nume străvechiu în părțile noastre, rămas dela neamurile thraco-dacice care le-au locuit. Niederlé, *MASl*, I, 13 recunoaște, împreună cu J. Rozwadowsky, *Indogermanische Jahrbücher*, III (1922), p. 174 că este un nume cunoscut thracic; în ilirică *karpat*, colectivul lui *karp*, înrudit cu albanezul *krep*, « Fels Klippe » — după cum a arătat M. Vasmer, *Studien zur albanesischen Wortforschung* (în: *Acta et Communicationes Universitatis Dorpatensis*, I), Tartu, 1921, p. 24—26. Spre aceeași etimologie înclină și N. Drăganu, *o. c.*, p. 624. Admițându-se această etimologie, și numele Carpaților poate fi considerat, alături de al Dunării, ca o rămășiță thracică în limba și istoria noastră.

[1]) W. J. Beckers, *Das rätselhafte Hochgebirge des Altertums, die sogenannten Rhipäen*, în *Geographische Zeitschrift*, XX (1914), p. 534—557, care e cel mai complet studiu asupra lor. Cf. și Kiessling, *'Ρίπαια ὄρη*, *RE*, I, A-1, coll. 846, 916.

[2]) *Ibid.*, p. 534: « Bezeichnend ist, dass seiner immer dann Erwähnung geschieht, wenn es sich um unbekannte geographische Vorstellungen handelt ».

[3]) *Meteorol.*, I, 13, 20.

[4]) Sili Italici *Punica*, XI, 450. « Sed, quos pulsabat Riphaeum ad Strymona, nervi. . . ».

[5]) Beckers, *o. c.*, p. 556: « . . . der Name Rhipäen keinem Gebirge dauernd beigelegt wurde, sondern wechselte, und dass mehr oder weniger die nördlichen Festlandgebirge allgemein, die jeweilig in den Gesichtskreis der Griechen einrückten oder kolportiert wurden ».

dela nord, începând din capătul vestic al Europei până peste Urali, în inima Asiei [1]). Nici unii însă, din cei reali, nu pot fi considerați cu o constantă certitudine ca înfățișând Rifeii; cu atât mai puțin pot fi localizați undeva în nordul Rusiei europene, unde nu există munți. Din informațiile geografice greco-romane [2]), prin urmare, nu se poate obține o reprezentare clară, fără apel a lor. Oferindu-se unei atât de elastice interpretări, de-a-lungul Europei și Asiei, în anumite cazuri totuși ei pot fi considerați ca înfățișând anumiți munți reali. Astfel, cum am spus, ei pot fi considerați ca înfă-

---

[1]) Nici Uralii nu pot fi în mod constant considerați ca atari; cf. *ibid.*, p. 556. La p. 557 Beckers discută încercările mai noui de localizare cartografică a acestor munți « misterioși », cum e a lui Siegling, după Hecateu, unde sunt reprezentați ca o linie dreaptă cu direcția vest-est, din capătul vestic al căreea izvorăște Istrul; apoi a lui Ukert, *Geographie der Griechen und Römer*, Weimar, 1885, după Eratosthenes, așezându-i la nordul Boristhenesului (Nipru) și al Tanaisului (Don), curbându-se în formă de potcoavă paralel cu Oceanul nordic, trecând spre V-SV până la Rin și încovoindu-se pe urmă spre S-E, la nordul Adriaticei, prin Macedonia și Tracia până la Pontul Euxin. Cf. și hărțile după Ptolemeu, în vremea Renașterii, ap. Nordenskiöld, *o. c.*; C. Müller, *Ptolemäus-Atlas*. Paris, 1901, le dă o direcție SV-NE, longitudinea 61—64 și latitudinea 57-58 grade. Beckers dă această concluzie definitivă: « Der einzige Geograph, der dem Gebirge einem wissenschaftlichen Anstrich zu geben versuchte, ist Ptolemäus, in dem er es als Wasserscheide zwischen den Flüssen des Pontus und der Ostsee aufgefasst zu haben scheint ». Față de acestea v. judecata ponderată a lui Strabo, VII, 95: *διὰ δὲ τὴν ἄγνοιαν τῶν τόπων τούτων οἱ τὰ Ῥιπαῖα ὄρη καὶ τοὺς Ὑπερβορείους μυθοποιοῦντες λόγου ἠξίωνται.*

[2]) Plinius, *N. H.*, IV, 13, în Germania: « ... mons Saevo ibi, inmensus nec Ripaeis iugis minor »; IV, 12: « Neuroe, apud quos Borysthenes, Geloni, Thyssagetae, Budini, Basilidae et caeruleo capillo Agathyrsi, super eos Nomades deinde Anthropophagi, a Buce (cf. Moise Chorenaț'i, versiunea *Soukry-P².*, *Byce)* vero super Maeotim Sauromatae... mox Ripaei montes ». Pomponius Mela, II, 1: « ... ad dextram (*sc.* Tanaisului) Europa est... apposita Rhipaeis montibus proxima» apoi III, 51: « in Asiatico litore primi Hyperborei, super aquilonem Rhipaeosque montes, sub ipso siderum carmine jacent ». Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 38: « ubi Rifaei deficiunt montes, habitant Aremfaei, iusti homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronius et Visula (cf. *Soukry-P².*, care are Vistula, după Ptolemeu, însă celelalte versiuni nu o cunosc) praeterfluunt ». Cf. și C. V. Flacci *Argonauticon*, VII, 560—563. La Bizanț de ex., Procopiu, *De bello Gothico* (Bonn), p. 482: *Τάναϊς ἐξ ὀρέων τῶν Ῥιπαίων καλουμένων ἔξεισιν, ἅπερ ἐν γῇ τῇ Εὐρώπῃ ἐστὶν*. Și în tradiția cronicilor unguresti sunt cunoscuți — de sigur din sursă occidentală: de ex. Simon de Kéza.

ţişând Carpaţii. Pe lângă Ptolemeu — pe care se întemeiază geograful nostru armean — care aşează lângă olaltă *Καρπάτης ὄρος* şi *'Ριπαῖα ὄρη*, un alt geograf antic, Dionysos Periegetes, lasă să izvorască râul Aldeskos, identificat cu Argeşul, din munţii Rifeici, iar Isidor din Sevilla, îi cunoaşte *in capite Germaniae*, poate la sud-est [1]). Beckers, discutând părerea lui Redslob, *Thule*, Leipzig, 1885, care îi identificase cu Carpaţii, încearcă să o respingă [2]), însă tocmai propriile sale constatări şi concluzii lasă liberă şi această posibilitate a identificării Rifeilor cu Carpaţii. Că prin Rifei se înţelegeau şi Carpaţii se poate dovedi hotărîtor cu un pasagiu medieval (secolul al XIV-lea), în care se vorbeşte de invazia Tătarilor, care, despărţiţi în două grupuri « unum Ungariam et Poloniam intrat ex parte Rusie circa ripam maris Pontici transeuntes *montes Rifeos, quos Ungari Silvas vocant*... », determinând locul şi mai de aproape: « gentes Pannonie qui prope dictas inhabitant *silvas, Olaci videlicet et Situli*, passus clauserunt » [3]).

---

[1]) Isidor din Sevilla, *Etymol.*, XIV, VIII, 8: « Riphaei montes in capite Germaniae sunt a perpetuo ventorum flatu nominati; nam *ῥιφή* Graeca impetus et *ὁρμή* dicitur, *ἀπὸ τοῦ ῥίπτειν*». Cf. cap. *Dacische Ripäen und Karpaten (Hercynia silva)* la Kiessling, *RE*, I, A-1, col. 907—908, unde identifică fluviul « Aldeskos, den auch Dionys der Periegete von den Ripäen herleitet. Er heisst noch heute Argeš und entspringt auf den Transsylvanischen Alpen, die also als südliche Kette mit den Karpaten zu einem einzigen grossen Gebirge zusammengeschlossen waren ».

[2]) « Nicht minder schiesst Redslob über das Ziel mit seiner Behauptung, dass die Rhipäen kein anderes Gebirge darstellen als die Karpathen. Er stüzt seine Annahme auf die Richtungsbeschreibung, die Plinius gibt, um von Potus an den nördlichen Ozean zu gelangen. Aber abgesehen davon, dass er bei seinem Vorgange dem Ausgangspunkt, den Plinius im Sinne gehabt, willkürlich im Westen des schwarzen Meeres annimmt, ist zu beachten, dass die Karpathen zu nahe bei der Donau liegen, und diese Gegend war den Alten nicht völlig unbekannt. Zu Agrippas Zeit ist sogar der Lauf der Weichsel, die doch in der Westfortsetzung des Karpathenwalles ihre Quelle hat, bekannt gewessen. Agrippa nennt freilich den Strom zum ersten Mal in der antiken Literatur. Die Bekanntschaft mit diesem Karpathenstrom aber und dem angrenzenden Landschaftsbild schliesst aus, dass die österreichische Bergkette den Alten als die Rhipäen gegolten haben sollte, denn dann hätte diese Übereinstimmung wenigstens zu Agrippas Zeit zum Ausdruck kommen müssen ».

[3]) W. Holtzmann, *Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig (I. Rezension). (Texte zur Kulturgeschichte des Mittelalters*, vol. 3),

Pe temeiul acestora putem să spunem că munţii Rifei, în concepţia celor vechi, perpetuată până în evul mediu, reprezentau nişte munţi la nord, identificabili uneori şi cu Carpaţii.

In această calitate a lor, Moise Chorenaţ'i lasă să izvorască de undeva din lanţul lor fluviul Tanais [1]). Fiind puse în funcţiune de Rifei, izvoarele Tanaisului au fost şi ele mereu strămutate dintr'un loc într'altul. Herodot îl lasă să pornească dintr'un loc de sus, adecă dinspre nord [2]). Unii autori îi dau ca obârşie nord-vestul, către ţările Istrului [3]), alţii estul, însă aproape toţi îl coboară din munţii Rifei [4]).

Rom, 1927, p. 29. Este tocmai situaţia pe care le-o dă Ptolemeu şi prin urmare şi Moise Chorenaţ'i. « Quos Ungari *Silvas* vocant » este traducerea lui *Erdély* (*Ultra Silvas-Transsilvania*).

[1]) Cf. Herrmann, *Tanais* (*Τάναϊς*), în Pauly, Wissowa-Kroll-Mittelhaus, *RE*, Zweite Reihe, VIII Halband, coll. 2162—2171. Forma *Τάναϊς* este forma obişnuită la toţi autorii clasici. Ea s'ar reduce la un autohton *tana* (care de altfel retrăeşte în toată puritatea în numele coloniei genoveze *Tana* la gurile Donului în evul mediu), întâlnit sub forma *Tina* în cartea Iubileelor. Acest cuvânt însemna « apă »; *don* în limba ossetică (alanică) nici astăzi nu înseamnează altceva. De sigur acelaşi radical autohton străvechiu e şi în prima parte a celorlalte nume de fluvii din aceeaşi regiune: *Danastris* (Nistrul) şi *Danapris* (Niprul); cf. Robert Ferguson, *The river-names of Europe*, London, 1862, p. 33 sq. asupra rădăcinii — *ster*, sanscr. *ri* « a curge », gr. *ῥέω* lat. ,*rigo*, v. sa. *rîha* « torent » etc.; la p. 56 şi Siretul îl derivă din aceeaşi rădăcină. V. Pârvan, *Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, t. I (1931), p. 8, unde admite etimologia propusă de Sobolevskij în *Archiv für slavische Philologie*, XXVII (1905), p. 243 din rădăcina iranică *Dana* « râu » + *stru* (cf. Istru). Este atât de evident acest lucru, încât e de mirare cum Marquart, *Streifzüge*, p. 31 nota 1, recunoscând că şi Arabii au împrumutat forma grecească (Ibn Churdadhbih: *T(a)n(a)īs*; Ibn Rusta: *T(a)n(a)īs)*, notează: « die heutige Bezeichnung Don ist alanischen Ursprungs und geht auf das Appellativ *don*, *donä* « Wasser » zurück, hat also mit dem alten Namen nichts zu tun ».

[2]) IV, 57: *Τάναϊς ποταμός, ὅς ῥέει τανέκαθεν ἐκ λίμνης μεγάλης ὁρμεόμενος, ἐκδιδοῖ δὲ ἐς μέζω ἔτι λίμνην καλεομένην Μαιῆτιν.*

[3]) Cf. Herrmann, cit.

[4]) Plinius, *NH.*, IV, 12: « Agrippa... Tanain amnem ex Ripaeis montibus defluentem accipiens, novissimum inter Europam Asiamque finem ». M. Ann. Lucani, *Pharsalia*, III, 272—276:

> ... qua vertice lapsus
> Rhipaeo Tanais diversi nomina mundi
> Imposuit ripis, Asiaeque et terminus idem
> Europae.

E ușor să se înțeleagă felul cum își închipuiau lucrurile cei vechi și *eo ipso* și Moise Chorenaț'i: Rifeii erau niște munți la nord, Tanaisul, fluviu mare, care desparte două părți ale lumii, vine dinspre nord; prin urmare, numai din Rifei poate izvorî. Cu toate că, dacă privim pe hartă, în regiunea de unde ia ființă Donul nu există și nici n'a existat niciun munte, totuși este sigur că Rifeii pornind dinspre vest de undeva de departe și mergând spre est și mai departe, în concepția celor vechi din lanțul lor *trebuia* să purceadă marele fluviu care se vărsa în Maeotis. Autorul Geografiei armenești în felul acesta a primit tradiția și tot în felul acesta a și transmis-o.

Nu urmează, așadar, că Rifeii fiind identificabili și cu Carpații, după cum am văzut, Tanaisul trebue să izvorească din Carpați; el poate fi considerat foarte bine ca izvorând din alt punct al prelungului lanț al Rifeilor. Cele două lucruri nu trebue confundate: Carpații pot rămâne identificabili cu munții Rifei, precum pe de altă parte, și independent de aceasta, și Tanaisul poate izvorî, în reprezentarea imaginară a celor vechi, din munții Rifei, care am văzut cât de elastici sunt [1]).

Cf. şi Prisciani *Carmina*, 649—651; Isidor din Sevilla, *Etymol.*, XIII, XXI, 24 (numele îl derivă dela « Tanus, rex Scytharum »; Paulus Orosius, I, 2, etc. Altfel Ammianus Marcellinus, XXII, 8, 27: « ... Tanain... qui inter Caucasias oriens rupes », şi XXXI, 2, 13: « ... Hister... Sauromatas praetermeat, ad usque amnem Tanaim pertinentis ». Mai critic, între antici apare Strabo, II, 107, 6: *Οὐκ ἄξιοι δὲ λόγου τινὲς οἱ μὲν εἶπον ἀπὸ τῶν κατὰ τὸν Ἴστρον τόπων αὐτὸν τὰς ἀρχὰς ἔχειν καὶ ἀπὸ τῆς ἑσπέρας, οὐκ ἐνθυμηθέντες ὡς μεταξὺ ὁ Τύρας καὶ Βορυσθένης καὶ Ὕπανις μεγάλοι ποταμοὶ ῥέουσιν εἰς τὸν Πόντον, ὁ μὲν τῷ Ἴστρῳ παράλληλος οἱ δὲ τῷ Ταναΐδι.* Procopiu, cit., îl coboară tot din munţii Rifei, ca şi cronicile ungureşti, perpetuând tradiţia veche.

[1]) Trebue relevat însă că diferitele redacţiuni ale Geografiei noastre par a da loc unei confuzii. *SM.*, p. 338 (Sarmaţia europeană) are: Tonavis (Donavis) — o ortografie mai nouă, « postclasică » pentru Tavnavis; cf. Meillet, *o. c.*, p. 15 —; la fel e scris la p. 354 (Sarmaţia asiatică) şi la p. 336 (Germania). Dunărea e numită, p. 336, *Danob* sau *Tanop*. *V.-P*[1]., p. 596, 594 şi 623, la fel *Soukry-P*[2]., p. 16 (Sarmaţia europeană) *Danays* sau *Tanays*, când indică limitele Sarmaţiei; iar la aceeaşi pagină, în pasagiul despre Thracia, spune că Slavii au trecut *Danay* [sau *Tanay*] *get* « râul Danay ». Dunării tot *Danob* sau *Tanop* îi zice, aşa cum îi zic până astăzi Armenii. *Donavis-Tonavis* ar părea că este o contaminare cu numele gotic al Dunării: *Δούναβις*, aşa cum îl dă pseudo-Caesarius din Nazianz; cf. K. Müllenhoff, *Donau-Dunavъ-Dunaj*, în *Archiv für slavische Philo-*

ZAGORA

O altă noţiune geografică în capitolul respectiv din Geografia armenească este *Zaghura* (« ţara Sarmaţilor, din care o parte e la răsărit de Zaghura, care e [ţara] Bulgarilor »).

Zaghura — care în armeneşte n'are niciun sens de altfel — este Slavul *za* + *gora* şi înseamnă « dincolo de munte », indicând aşadar

---

logie, I (1876), p. 290—298, după Ducaeus, *Bibliotheca vaterum patrum*, Paris, 1624, vol. I, p. 588, 672: în Dialog. I, cap. 68, i se dau Dunării următoarele nume: *παρ' Ἕλλησι δὲ Ἴστρον, παρὰ δὲ Ῥωμαῖοις Δανούβιον, παρὰ δὲ Γότθοις Δούναβιν προσαγορευόμενον*, iar la cap. 144: *παρὰ δὲ Ἕλλησιν Ἴστρος καὶ Ἰνδὸς (?) ποταμὸς, παρὰ δὲ Ἰλλυρίοις καὶ Ῥιπιανοῖς* [care sunt locuitorii Daciei *ripensis*] *τοῖς παροίκοις τοῦ Ἴστρου, Δανούβης παρὰ δὲ Γότθοις Δουνᾶτις.* emendat — ultimul, de Müllenhoff — în *Δουνᾶυις*. Aceleaşi afirmaţii în K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, vol. II, Berlin, 1887, p. 366 — 367, M. Förster, *Der Name der Donau*, în *Zeitschrift für slavische Philologie*, I (1924), p. 1—25 a arătat că Goţii, pe lângă această formă, mai aveau şi *Donawa* pentru Dunăre. Forma gotică din pseudo-Caesarius a intrat în greaca modernă şi se regăseşte şi într'o diplomă a regelui ungar Ştefan cel Sfânt: *εἰς τὸν Δούναβιν:*; cf. N. Drăganu, *o. c.*, p. 576 şi J. Melich, *A honfoglaláskori Magyarország* (în: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve, szerkeszti Melich J., Gombocz Z., Németh Gy., I. Köt., 6 füzet)*, Budapest, 1925, p. 8. — S'ar putea presupune că Goţii, care au ajuns şi au rămas în sudul Rusiei, în special în Crimeea, până prin secolele XV—XVI (cf. R. Loewe, *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, Halle, 1896 şi F. Braun, *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St. Petersburg, 1890) au botezat Tanaisul cu numele *Donavis (Δουνᾶυις)*, ca un dublet al Dunării; cf. Dunărea-Duna-Dunav-Dunaj şi Düna-Dvina-Dunaieţul-Dunavăţul, precum şi V. Jagić, *Dunav-Dunaj in der slavischen Volkspoesie*, în *Archiv für slavische Philologie*, I (1876), p. 299—333, care arată că acest nume, cunoscut de toţi Slavii, înseamnează uneori « apă, râu » *per excellentiam*. Acest dublet, deşi posibil, este cu greu de admis. La fel cu pasagiul *Soukry-P*[2]., în care Slavii trec râul *Danay-Tanay* (transcris rău de Soukry *Tanaïs*, iar de Patkanov Данай şi neidentificabil cu Dunărea, în forma aceasta, deşi Slavii au trecut Dunărea în Thracia, nu Tanais-Donul !) şi care credem că redă o greşală a copistului dintr'un ablativ *Dan*[*ob*]*ay-Tan*[*ob*]*ay* — şi celelalte pasagii vor fi la avut la origine, atunci când e vorba cu adevărat de Tanais-Don, ca limită între Europa şi Asia, forma *Tanays-Danays* (aşa cum e în *Soukry-P*[2]. la primul loc, transcris, bine de astădată, *Tanaïs* şi Танайсъ) sau eventual *Tanais-Danais*, din care copistul a făcut *Tavnavis-Davnavis*, transformat la *SM.* şi *V.* în *Tonavis-Donavis*. Incomplet, însă just, J. Marquart, *Καρμβαλοὺκ* cit., p. 17: « Lies *Danbaj* für *Danaj* » înţelegând « Donaufluss ».

o regiune locuită de Slavi [1]), fiind o formaţiune analoagă cu *Ζαχλούμοι*, « dincolo de hâlm » [2]).

Zagora, o entitate geografică bine cunoscută în istoria imperiului bizantin, intră în stăpânirea Bulgarilor încă de pe timpul chanului Terbel (702—719) [3]), ajungând însă să fie delimitată precis abia mai târziu, pe timpul lui Boris I (853—888), care reprimi în urma unui tratat de pace încheiat cu Bizantinii la 864 sau 865 [4]), cu toate drepturile, această *terra deserta*, aşa cum o arată Symeon Magister [5]): *ὁ δὲ εὐμενῶς* [Mihail III, « Beţivul » (842—867)] *ἤκουσε*,

---

[1]) Cf. Drăganu, *o. c.*, p. 470, unde se dă o listă de astfel de nume: « *Zagorje (Zagrijah)*, germ. Sager; *Zagorica*, germ. *Sagritz*, în Carintia; *Zagora*, *Zagorica*, *Zagorje*, în Herţegovina; *Zagoričans*, în Serbia; *Zahórje*, în Galiţia (rut.); *Zagorz*, *Zagorza*, în Galiţia (pol.); *Zhoř*, *Zhorec*, *Zhorny*, *Záhoři*, *Zahořičko*, *Záhorky*, *Záhorkov*, *Záhořice*, *Zahořany*, în Boemia; *Zagorisach*, Göritz; *Ζαγορίον*, *Ζαγόρανη*, *Ζαγόριτζα*, în Epir, etc. Adaug *Zagořački varoš*, *Zagorje*, *Zagorje dolnje* şi *gornye*, *Zagorom* în Croaţia; *Zagorci* în Bulgaria, iar pentru fonetism amintesc balcanicul *Eski Zagra* alături de *Stara Zagora* ». Tot ca o completare amintim că unei regiuni din masivul Retezatului i se zice şi astăzi « Zagora », în graiul localnicilor, apoi *Zagra* în Anatolia, lângă fluviul Halys, pe care a încercat să o lămurească Zeuss, *o. c.*, p. 633 în notă.

[2]) Constantin Porfirogenitul, *De adm. imp.* (Bonn), p. 145 *Σέρβλοι Ζαχλούμοι*.

[3]) Cf. Ed. de Muralt, *Essai de chronographie byzantine*, vol. I, St. Petersbourg, 1855, p. 427—428; Schafarik, *SA*, II, p. 171. Mai bine o delimitează V. N. Zlatarski, История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, Томъ I: Първо вългарско царство, часть I: Епоха на хунно-българското надмощие. София, 1918, p. 170, ajutându-l Terbel pe Iustinian II (705—711) să apuce tronul, cu trupe slave şi bulgare, acesta прѣдалъ на Тервеля и цѣла ромейска областъ, която въ негово врѣме се наричала Загория, т. е. страната между източна Стара-планина и програничния окопъ — еркесия и между гр. Сливенъ и Месемврия. Това е било първото разширение границитѣ на българската държава въ Тракия; la fel, *idem*, *Geschichte der Bulgaren, I Teil: Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zum Türkenzeit* (679—1396) (în: *Bulgarische Bibliothek*, Bd. V), Leipzig, 1918, p. 16. Asupra miezuinei propriu zise cf. J. B. Bury, *The Bulgarian treaty of A. D.* 814, *and the great fence of Thrace*, în *The English historical Reiviev*, XXV (1910), p. 276—287, unde se fixează *ἡ μεγάλη σούδα* la Erkes ia (numele e turcesc şi însemnează acelaşi lucru).

[4]) Cf. Slatarski, *o. c.*, p. 42 şi C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 154.

[5]) Ed. Bonn, p. 666; cam cu aceleaşi cuvinte se exprimă şi Theophanes Contin. (Bonn), p. 165.

καὶ δέδωκεν ἐρήμην οὖσαν τηνικαῦτα τὴν ἀπὸ Σιδηρᾶς ταύτης δὴ τότε ὅριον τυγχανούσης Ῥωμαίων τὲ καὶ αὐτῶν, ἄχρι τῆς Δεβελτὸν, ἥτις οὕτω καλεῖται Ζαγόρια παρ' αὐτοῖς. Cu două secole mai târziu Kedrenos [1]) istorisește același lucru, cu deosebirea: ... *τυγχάνουσαν Ῥωμαίων τε καὶ Βουλγάρων ἄχρι τῆς Δεβελτοῦ ἣν οἱ Βούλγαροι Ζαγορὰν κατωνόμασαν*, lămurind mai bine împrejurările și apropiindu-se în chipul acesta mai mult de pasagiul lui Moise Chorenaț'i: «Zaghura, care e (țara) Bulgarilor». Develtos era așezat la o mică distanță în spre vest de golful numit astăzi Burgaz, iar Sidera ar fi fost nu unde e astăzi trecătoarea zisă turcește Demir Kapu (Poarta de fer) și bulgărește Vratnik (altitudinea 1104 m.), în Balcani — unde fuseseră și *Πύλαι Σιδηραῖ* ale bizantinilor — ci într'alt loc, căruia i se zice astăzi pasul Čalîkavak, pe drumul dela Șumla la Karnobad [2]).

Oricare ar fi fost, însă, limita vestică a acestui ținut cedat Bulgarilor de către bizantini, sigur este că prin Zagora se înțelegea la Bizanț o regiune la nordul Hemului, stăpânită de Bulgari [3]). Și

---

[1]) Ed. Bonn, II, p. 153. Această regiune o desemnează fără îndoială și pasagiul din Georg. Monachos (Bonn), p. 917, unde, povestind cum o mulțime de *Ῥῶς* năvălesc în imperiul bizantin, pe timpul împăratului Romanos Lekapenos, trec *τὸ τῆς ἀνατολῆς μέρος εἰς τὰ Σγῶρα* [Theoph. Cont. (Bonn), p. 424: *Σγόρα] λεγόμενα.*

[2]) Cf. Schafarik, *SA*, II, p.218; părerea i-o acceptă și Jireček, *GB.*, p. 154.

[3]) Că la Bizanț, mai târziu, nu se înțelegea, în mod restrâns, numai acea provincie, pe care o consideraseră «pustie», ci între agă regiunea dela nordul munților despre care Constantin Porfirogenitul spune, *De thematibus* (Bonn), p. 45: *τὸ περιώνυμον ὄρος τὸ διῆκον ἄχρι τοῦ Πόντου, τὸ καλούμενον Αἷμος* (căci *balkan* e nume mai nou, turcesc, și însemnează *munte, munte mare)*, se vede limpede dintr'un pasagiu din Niketas Choniates (Bonn), II, p. 679, unde, cu prilejul luptelor bizantinilor cu Vlaho-bulgarii, se vorbea despre *μοίρας αἰχμαλώτων Ῥωμαίων ὥσπερ τι σκύλων ἀφαίρεμα καὶ ἀπόδασμα τῷ ἄρχοντι Ζαγορᾶς Ἰωάννῃ.* Extinderea, mai târziu, a acestei denumiri asupra întregei Bulgarii este confirmată și de cronicele rusești; cf. Патріаршая или Никоновская лѣтопись [în: Полное Собраніе Русскихъ Лѣтонисей изданные по высочайшему повѣленію археографическою коммисиею, vol. X (1885), p. 43]: царь Калуянъ Болгарскій и Загорскій", sau E. Kałužniacki, *Einige Berichtigungen zum Texte der Urkunde Asens II. vom Jahre 1230—1242*, în *Archiv für slavische Philologie*, XI (1888), p. 624 или дѡ Трънѡва и по всемꙋ Загѡрїꙋ. Cf. și Jireček, *GB.*, p. 153 și *idem*, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien, 1891, p. 55: imperiul româno-bulgar dela Târnova era numit de bizantini și de Italieni *Zagorije* sau *imperio di Zagora.*

atunci equaţia lui Moise Chorenaţ'i: Zaghura ≐ ţara Bulgarilor este perfect valabilă.

(ŢARA) BULGARILOR

Geografia armenească continuă astfel: « ... Zaghura, care e [ţara] Bulgarilor ai Germanilor [se întinde] spre Oceanul nordic până la muntele Rivbia... ». Trebue aşadar să determinăm care era această ţară a Bulgarilor [1]) şi până unde se întindea în spre nord, în secolul al IX-lea.

In felul acesta, încă din primele două secole ale relaţiilor bulgaro-bizantine, Bulgaria — şi în special cea răsăriteană — era cunoscută sub numele de Zagora.

[1]) La Volga şi la Kuban mai rămâneau Bulgari. Insuşi Moise Chorenaţ'i numeşte în redacţiunea *Soukry*, p. 25, la nord de *Zik'un*, *Ζίχων* în Caucaz popoarele *T'urk'aţ' ev Bulgharaţ', ìst anuanţ' getoţ'd kočet'eal Kup'i Bulghar, Duč'i Bulghar, Olchontor Blkar ekn, Č'dar Bolkar* « Turk'ilor şi Bulgharilor, care sunt numiţi după numele râurilor de acolo Kup'i Bulghar, Duč'i Bulghar, Olchontor Blkar emigraţi şi Č'dar Bolkar ». (Marquart, *Streifzüge*, p. 59 pe « Turk'i » îi identifică cu Ungurii). In *SM.*, nu sunt pomeniţi; îi cunoaşte însă, parţial, Istoria Armeniei atribuită aceluiaşi autor. Marquart, *Streifzüge*, p. 57, explică astfel numirile: *Kup'i* este de sigur acelaşi nume cu *Κοῦφις* la bizantini, care nu e altul decât Kubanul; pe *Duč'i* îl crede *Kuč'i* care se regăseşte în numele fluviului *Koč'o* din descrierea Sarmaţiei, ceea ce pare verosimil. Această ipoteză e valabilă, chiar dacă nu se poate identifica râul, şi chiar dacă se admite ipoteza lui Fr. Westberg, *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa (Erste Hälfte des Mittelalters)*, cit., p. 314 — care vede numele acestui râu în *'Ατελ καὶ Κουζού* al lui Constantin Porfirogenitul şi îl identifică cu Niprul, spunând: « dann bedeutet eben *'Ατελκούζου* einfach « Fluss *Κουζού*» und deckt sich mit dem Dniepr. Somit wäre die fast allgemein angenommene Deutung für *'Ατελκούζου*-Atelköz im Sinne von Mesopotamien (междурѣчье) zu verwerfen und die alte Streitfrage erledigt. Da die Abfassungszeit der sogenannten Geographie des Moses von Choren im VII Jahrhundert, spätestens in den Anfang des VIII Jahrhundert gesetzt wird [Westberg cunoaşte numai ediţia *Soukry* = P^2], so darf *'Ατελκούζου*, falls Kotscho = *Κουζου* nicht aus dem Magyarischen, sondern muss aus dem Alttürkischen (Bulgarischen) erklärt werden, weil die Magyaren um die Wende des VII Jahrhunderts sicher noch nicht bis nun Dnjepr vorgedrungen waren ». Cel mai judicios studiu asupra acestei chestiuni este acela al alui Géza Fehér, *Atelkuzu területe és népe*, Budapest, 1913 (= *Különlenyomat a « Századok » 1913 évi folyamából)*, care arată, p. 16, că, pe baza celorlalte indicaţii ale imperialului autor bizantin « tisztán áll tehát elöttünk, hogy Atelkuzu a Baru(ch), azaz Dniepertől Szeretig terjedő terület »; în ceea ce priveşte « mesopotamia »

Fiind acesta unul dintre punctele vulnerabile ale faimoasei teorii a continuităţii Românilor în nordul Dunării, cu care intrăm deci în domeniul mai pozitiv al istoriei române, am crezut de cuviinţă să ne oprim ceva mai mult asupra lui.

Bulgarii [1]) — fie de origine turanică *(türk)*, fie, cum mai susţin unii, fino-ugrică — au venit şi s'au aşezat în locurile pe care le stăpânesc până astăzi, către sfârşitul secolului al VII-lea (679). Este în deobşte cunoscută tradiţia păstrată, cu mici deosebiri, la Theophanes Confessor şi la patriarhul Nikephoros, care o redau după alte izvoare mai vechi [2]), conform căreia cei cinci fii ai lui Kurt [3]), neascultând povaţa tatălui lor de a rămânea pe loc, s'au împrăştiat în regiunea Volgei [4]).

însă, conchide, p. 31: « Az Atelkuzu tehát az Atel, Etel = Dnyeper és a Kuzu = köz szavak összetétele, jelentése tehát Dnyeperköz ». Admiţându-se, acuma, identificarea Koč'o-Nipru, a lui Westberg, dispare şi dificultatea prezentată de cele două forme *'Ατελκούζου* şi *'Ατελ καὶ Κουζού*.

[1]) Cf. Tomaschek, *Bulgaroi*, *RE*, III, col. 1040: « Der zuerst im J. 481 geschichtlich bezeugte Namen B. mag entweder 'Mischling' oder 'Aufmischer' bedeutet haben, von dem türkisch-mongolischen Verbalthema *bulgha*, 'mischen' (3 sing. praes. *bulghā-r*, ursprüglich eine Nominalform) ». La fel, mai nou, J. Németh, *La provenance du nom « bulgar »*, în *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, vol. II, Cracoviae, 1927, p. 217—222. Astfel conexiunea lui *Βούλγαρος* cu Volga, presupusă încă de Nikephores Gregoras (Bonn), I, p. 19—21, trebue părăsită.

[2]) K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (527—1453), ed. II, München, 1897, p. 350. Izvorul comun a fost de sigur din veacul al VII-lea.

[3]) Theophan. *Κροβάτος*; Nikeph. *Κουράτος*; *Soukry*: *Chubraat'a*. Această şovăire în transcriere indică un nume apropiat turanic. Este probabil *Kurt* (lup). In lista principilor bulgari, găsită şi publicată după un manuscris slavon de A. Popov, la Moscova, 1866, se găseşte Курътъ. Cf. Jireček, *GB.*, p. 127 şi Dr. J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, Exkurs: Die bulgarische Fürstenliste, p. 72—98. Datele acestei liste în parte sunt veridice şi sunt întrebuinţate cu folos în istoria Bulgarilor. Ea conţine unele expresii turceşti, care, pe temeiul celor stabilite de J. B. Bury, *The chronological cycle of the Bulgarians*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XIX (1910), p. 127—144, au fost lămurite definitiv de J. J. Mikkola în studiul său *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, în *Journal de la Société finno-ougrienne*, XXX (1914).

[4]) Incongruenţa istorică a faptelor povestite de cei doi cronicari bizantini a dat prilej criticei istorice să stabilească, în ultimul timp, că totuşi unele părţi ale povestirii conţin un sâmbure de adevăr. Cf. Steven Runciman, *A history*

Asparuch [1]), al treilea dintre fiii lui Kurt [2]), trecând Niprul şi Nistrul, s'a aşezat într'un ţinut la Dunărea de jos care a dat multă

of the first bulgarian empire, London, 1930, p. 4: « For all its air of a fairy-tale, this story, told by the Greek chroniclers, is in the main a true description of the entry of the Bulgars into Bulgaria ». Julius Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren*, în *Ungarische Jahrbücher*, X (1930), p. 53—90, arată că sub presiunea Chazarilor pornesc o parte din Bulgarii care locuiseră în *ἡ παλαία Βουλγαρία ἡ μεγάλη* în spre apus. Cf. şi capitolul, Разтуряне на Кубратовата дръжава, în Zlatarski, История, I — 1, p. 96 sq.

1) La bizantini *'Ασπαρούχ*. Se cunosc şi formele *Isperich*, *Ispor* şi *Esper(er)ich*, cf. Zoltán Gombocz, *Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage*, în *Ungarische Jahrbücher*, I (1921), p. 195 şi Zlatarski, Историа, I-1, p. 123. *Soukry* are: *Asparhruk*.

2) In afară de Asparuch, care se aşează definitiv în Bulgaria nord-estică de astăzi, încă doi dintre fiii lui Kurt pleacă în spre apus. Cel mai tânăr ajunge tocmai la Ravenna, apoi în regiunea Beneventului; cf. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, în *Monumenta Germaniae Historica*: *Scriptores rerum Langobardarum et Italicarum saeculi VI—IX*, Berolini, 1878, p. 87 şi 154. Al patrulea fiu, după Theophanes-Nikephoros, trece Carpaţii şi Dunărea şi se aşează în Pannonia, unde exista — după cum se ştie — imperiul Avarilor, supunându-se acestora. Runciman, *o. c.*, p. 19 crede că « probably this migration was due to a desire to combine with the Bulgars that had come with the Avars in to the central Danubian plain », de unde, la anul 626 Avarii împreună cu aceşti Bulgari asediază Constantinopolul. La anul 630 cronica lui Fredegarius Scholasticus, *MGH.*, *Scriptores rerum Merovingicarum*, vol. II, Hannoverae, 1888, p. 187, precum şi *Gesta Dagoberti I*, *regis Francorum*, ibid., p. 411, arată cum o parte din aceşti Bulgari — vreo 9000 — după o revoltă neizbutită împotriva Avarilor ajung să fie masacraţi în Bavaria. Fr. Westberg, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ [în: Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, Новая Серія, часть XIII—XIV, Февраль—Мартъ] Санктпетербургъ, 1908, p. 46 îi identifică pe *Olchontor-bolkar* cu Bulgarii dela Dunăre: Не ставитъ-ли Моисей Хоренскій Олк-онтор, Вогкх-ондор, Вуг-унтур, въ связь съ „Волгою", если только это финское наименованіе рѣки было тогда уже извѣстно? Или не срывается ли въ олх(онтор) слово улуг „великій" согласно названію дунайскихъ болгаръ „Великими". Cf. însă argumentele contrarii ale lui Zlatarski, Исторія, I-1, p. 107 sqq. De aceea s'ar putea ca aceşti Bulgari ai lui Moise Chorenaţ'i în redacţiunea *Soukry-P²* să fie aceia veniţi şi aşezaţi în Pannonia, cum arată Marquart, *Die Chronologie*, cit., p. 89: « Die Ołchontor-błkar, die nach Europa auswanderten, d. i. die Unogundur-Bulgaren sind sicherlich nicht nach einem Fluss benannt, und wohnten längst nicht mehr nördlich vom Pontos »; e timpul scrierii Geografiei; cf. id., *Streifzüge*, p. 57 nota 5, unde are altă părere. In istoria Armeniei, trad. Dr. Lauer, p. 62 se vorbeşte despre « Weghentur-Bulgaren ». (Pentru curiozitatea ei amin-

bătae de cap celor care s'au ocupat cu istoria Bulgarilor [1]). De aci apoi a trecut în dreapta Dunării, instalându-şi corturile la Plisca-

---

tim aici cartea lui Lukácsi Kristóf, *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei*, Kolozsvár, 1870, care construeşte o teorie asupra originii comune a Ungurilor şi a Armenilor, bazându-se pe câteva asonanţe linguistice: de ex. pe aceşti « Velentur » îi derivă din ungurescul *kalandor* « vagabond »). In orice caz asupra Bulgarilor din Pannonia, cf. Runciman, *o. c.*, p. 10: « But, despite Alciocus's emigration, there were probably many Bulgars remaining in Pannonia and it was in reinforcement of these that the fourth son of Kubrat came. The Pannonian Bulgare remained under Avar suzerainty till the opening of the ninth century, when we shall hear of them again », iar mai departe, la p. 50: « The Pannonian Bulgars took advantage of the situation. On the eastern bank of the Theiss they completed the destruction of the Avars. The details are unknown; but by about the year 803 the Avar Empire had utterly disappeared » — referindu-se, prin urmare, la acţiunea convergentă a lui Krum din spre sud-est (cf. mai jos p. 468 şi izvoarele). Ipoteza aceasta este plauzibilă, însă de sigur numărul Bulgarilor rămaşi de sub Avari la răsăritul Tisei a fost foarte redus.

[1]) Theophan (Bonn), I, p. 547: *τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν περάσας καὶ τὸν Ὄλγον* [variante: *Ὄγκον, Ὀγκλὸν; Ὄγλος* la Nikephoros] *καταλαβὼν βορειοτέρος τοῦ Δανουβίου ποταμούς, μεταξὺ τούτων κακεῖνου ᾤκησεν, ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἑκάστου μέρους· τελματώδης γὰρ ἔμπροσθεν, καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος, πολλὴν τῷ ἔθνει τεταπεινωμένῳ διὰ τὸν μερισμὸν τὴν ἐκ τῶν πολεμίων παρεῖχεν ἄνεσιν.* Cf. şi Nikeph. (Bonn), p. 38—39. Acest *τόπος* nu este un râu, cum s'ar crede la prima lectură; cf. V. Beševliev, *Zur Chronographie des Theophanes*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXVI (1927), p. 36. Locul este *ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον* iar la p. 548 *ὀχύρωμα*, având în faţă mlaştini *(τελματώδης)*, în spate fiind înconjurat cu râuri; ar fi prin urmare, sudul Basarabiei. Totuşi n'a fost identificat sigur până astăzi. S'a admis că *Ὄλγος* cu toate variantele lui ar fi slavul ąglъ cet. *o^n gl* = unghiu, colţ, care s'a perpetuat în turco-tătărescul *Bugeac*, tot « unghiu ». Această etimologie ar dovedi că regiunea era locuită de Slavi, când au venit Bulgarii turanici şi că Bulgarii înşişi au numit-o cu nume slav. Schafarik, *SA*, II, p. 163 de sigur exagerează, când zice « Asparuch setzte sich zwischen den Siebenbürgischen Alpen und der Donau »; în notă recunoaşte că *Ὄλγος* este « Landwinkel »-ul dintre Prut, Dunăre şi Mare. Cf. şi Jireček, *GB.*, p. 129, care îi localizează tot acolo pe *Ugličii* slavi ai cronicei ruseşti. O. Lambin, Славяне на сѣверномъ Черноморьи (în: Ж. М. Н. П. CXCI, 1877, май), p. 50 sqq. explică altfel acest « unghiu »; contra lui Soloviev, Исторія Россіи съ древнѣйшей времени, I, 46, care crede în identitatea *Ὄγγλος*ului bizantin cu numele seminţiei Ugličilor, Lambin arată că formele sub care apare această seminţie sunt Уличи, Улутичи, Лутичи, Лютичи, Лутчи, Глутичи, Лучане, în diferitele manuscrise ale cronicei străvechi ruseşti. Iar formă originară (первоначальная форма) a acestui nume o stabileşte Ульци, въ един. ч. Улецъ, pe

Aboba, unde își făcu pe urmă capitala, în valea râului Kamčiya, în apropierea satului de astăzi Aboba.

In dreapta Dunării, în ținutul care se întindea până în munții Hemului spre sud, în vechea Moesie a Romanilor, Bulgarii găsiră

---

care o crede aceeaşi cu Улутичи—Лутичи—*Οὐλτῖνοι* ai lui Constantin Porfirogenitul, indicându-i şi rădăcina ул—, улъ или уло... означать пространную, открымую мѣстность, равнину, степную полосу земли. Şi conchide, p. 59, fixându-i ca locuitori ai Niprului: Итакъ, мы имѣемъ полное право признать Уличей не кочевниками, приходившими на Днѣпръ изъ черноморскаго угла между устьями Днѣстра и Дуная, а исконными обитателями мѣстности на нижнемъ Днѣпрѣ, къ югу отъ земли Полянской. La p. 63 Уголъ, la Nipru! Tot în Basarabia sudică îl aşează la început şi d-l N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, trad. Ot. Teodoru-Ionescu, vol. I, Bucureşti, 1922, p. 103; cf. însă id., *Notes d'un historien relatives aux événements des Balkans. Acad. Roum., Bull. Sect. Hist.*, I (1913), p. 58—59. Ultima părere a d-lui Iorga, *Istoria Românilor*, vol. II: *Oamenii pământului (până la anul* 1000*)*. Bucureşti, 1936, p. 301: « Li se dă [de fapt, şi-au luat-o] regiunea de pescari deasupra Dunării, între lacurile sărate, care s'a chemat la vechii romanici [?]: *Ongl*, din *angulus*, şi a ajuns la Tătari: Bugeacul »; pe urmă: « coborîrea în Scitia Minoră i-a adus însă pe Bulgari îndată într'o regiune unde viaţa romanică e constatată necontenit în forma cetăţii, a grupării episcopale. Şi aici ei ar fi rămas într'un cerc, un *ring* de lagăr închis, ale cărui urme s'ar fi descoperit la Nicoliţel între vii. » D-l C. C. Giurescu, *Istoria Românilor, I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun* (1432). Bucureşti, 1935, p. 251 admite tot două aşezări succesive: Bugeacul, apoi « Peuce » — delta sau Nicoliţelul. Louis Halphen, *Les Barbares, des grands invasions aux conquètes turques du XI-e siècle* » (în col. *Peuples et civilisations. Histoire générale, publ. s. direct. Louis Halphen et Philippe Sagnac*), Paris, 1930, p. 174 îl trece pe Asparuch în Dobrogea, unde are luptele cu Constantin IV.

Şcoala nouă istorică bulgară a încercat o etimologie turcească a cuvântului *Ὄγλος*. Zlatarski, История I-1, p. 125 sq. crede că *Ὄγλος* cu toate variantele lui nu reproduce decât o formă turcească *agl*, *ogl* « curte, incintă fortificată ». Cf. Niederlé, *MASl*, 1, p. 100: « Selon K. Škorpil, ce camp se retrouvait près de Nicolicelu ». Cuvântul se regăseşte într'adevăr în *aul* sau *avul* (cf. *αὐλή-aula)* tătăresc; în *ól-akól* unguresc şi în *āgil* turcesc « Hürde, Einzäunung für Weidetiere ». E verosimilă această explicare a *τόπος*-ului (v. *ὀχύρωμα*), care rămâne însă în imediata vecinătate a Dunării, în deltă, poate chiar în interiorul ei; cf. *Soukry-P*[2]: Asparhruk, fugind de Chazari, după ce-i alungă pe Avari se aşează în *insula Peuce*, într'o regiune locuită în tot cursul evului mediu de popoare turanice; cf. K. Fr. Neumann, *Die Völker des südlichen Russland in ihrer geschichtlichen Entwickelung*, ed. II, Leipzig, 1855. Cf. pasagiile, multe şi convingătoare, din clasicii greco-romani asupra insulei Peuce, la Zlatarski, История, I-1, p. 128 notă. Insă de sigur « insula » aceasta a lui Moise Chorenaț'i nu trebue înțeleasă *stricto*

alături de populaţia veche thraco-romană, pe Slavi, care trecuseră în sudul Dunării începând cu secolul al VI-lea şi mai ales în secolul al VII-lea [1]). Conform tradiţiei bizantine, Bulgarii « turanici »

---

sensu, sau răstălmăcită — aşa cum vrea să o facă, transformând-o într'o peninsulă, alcătuită din Dobrogea de Nord, Škorpil, *apud* Zlatarski, *ibid.*, p. 129 (citat): „Певки трѣбва да бѫде полуостровъ въ сѣверо-източната часть на Добруджа, сегашниятъ Бейски Буджакъ [în felul acesta s'ar înlătura şi dificultatea *"Ογλος* > Bugeac « unghiu »]. Тоя полуостровъ е омиванъ отъ сѣверната страна съ р. Дунавъ, отъ източната страна е обиколенъ съ дунавското блато, наречено островъ Дреновъ, а отъ югъ съ езерото Разимъ" — ci aşa cum just observă Zlatarski, la p. 128, că geograful armean, pornind dela Ptolemeu, care are insula Peuce, reţine numai acest element geografic în preajma deltei Dunării, unde ştia el că s'au aşezat Bulgarii lui Asparuch. Foarte interesant şi lămuritor, deşi foarte tardiv, este pasagiul următor din « Istoria » lui Dionisie Fotino, citat de d-l N. Bănescu în *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide* (în: *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, vol. II, Cluj, 1923), Bucureşti, 1924, p. 153: « *Covurluiu, Τὸ παρὸν θέμα εἶναι τὸ νοτιώτατον καὶ ὁροτεθεῖται πρὸς τὴν Δόμβριζαν (τὸ πάλαι Πεύκην) διὰ τοῦ Δουνάβεως. πρὸς τὴν 'Ιμβραΐλαν διὰ τοῦ ποταμοῦ Σιρέτου, καὶ πρὸς τὴν Βεσσαραβίαν διὰ τοῦ Προύτου* » — care arată că termenul geografic ptolemeic era totdeauna căutat la gurile Dunării.

[1]) Robert Rösler, *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedelung an der unteren Donau* (în *Sitzungsberichten der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil. Hist. Classe*. Bd. LXXIII (1873), p. 77—126). De aceeaşi părere e şi Radu Rosetti, *Invaziunile Slavilor în peninsula balcanică şi formarea naţionalităţii române*, Bucureşti, 1889, şi chiar şi unii învăţaţi slavi, de ex. Iovan Radonić, ap. Niederlé, în *Archiv für slavische Philologie*, XXV (1903), p. 309. Părerea s'a transformat în certitudine; cf. Zlatarski, История, I-1, p. 7: отъ началото на VI вѣкъ тѣ [= Slavii] погнали своитѣ чести нахлувания въ ромейскитѣ провинции на Балканския полуостровъ; aci îl citează şi pe M. Drinov, Заселенiе Балкансканскаго полуострова Славянами, în Сочиненiя, I, Sofia, 1909, p. 227 sq., carte pe care n'am văzut-o.La fel, L. Halphen, *o. c.*, p. 111; Runciman, *o. c.*, p. 22 sq.; Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, vol. I: *L'empire oecuménique* (527—641). Bucarest, 1935, *passim*. In apusul peninsulei balcanice tot în această epocă fixează trecerea Slavilor J. B. Bury, *The early history of the slavonic settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia, Constantine Porphyrogennetos's de administrando imperio, chapters* 29—36, London, 1920. In aceeaşi epocă şi Ch. Diehl, *Le monde oriental de* 395 *à* 1081, cit., p. 212, şi A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, trad. du russe par P. Brodin et A. Bourguine, tome I (324—1081), Paris, 1932, p. 184: « selon toute probabilité » pe timpul lui Anastasiu (491—518), însă, bazat pe Procopiu: « A l'époque de Justinien le Grand, les Slaves apparaissent pour la première fois sous leur propre nom ».

găsiră acolo *τῶν παρακειμένων Σκλαβινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* [1]). Pe o parte din Slavii găsiți acolo îi strămutară după

[1]) Moise Chorenaț'i, în toate trei redacțiunile, îi cunoaște în Thracia pe Slavi. *Thracia* lui, însă, nu mai este Thracia lui Ptolemeu, deoarece împrejurările s'au schimbat mult de atunci. Thracia antică, greco-romană se întindea *lato sensu* în spre nord până la Dunăre, dând pe urmă loc altor subdiviziuni administrative. In Geografia armenească, însă, se confundă Thracia greco-romană cu Thracia bizantină, adecă cu *θέμα* Thraciei, care se întindea dela Constantinopol până în fruntariile Bulgariei și ale Macedoniei. Cf. Constantin Porfirogenitul, *De Thematibus* (Bonn), p. 44—46: *ἥ τε γὰρ Βουλγαρία καὶ αὐτὸς ὁ Ἴστρος καὶ τὸ περιώνυμον ὄρος τὸ διῆκον ἄχρι τοῦ Πόντου, τὸ καλούμενον Αἶμος, τῆς Θρᾴκης εἰσὶ μέρη.* Thema Thraciei, ca și întregul sistem de administrare în theme, își are principiile de organizare fixate cel puțin de pe timpul lui Justinian II (687—701), desăvârșindu-se sub Leon Isauricul (717—741); cf. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* [în *Abhandlungen der phil.-hist. Classe der königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Bd. XVIII (1899)], p. 10 și mai ales 72 sq.; A. A. Vasiljev, *HEB.*, I, p. 331 sqq. Cf. apoi frumoasele capitole ale lui Ch. Diehl, în *Études byzantins*, Paris, 1905, p. 276 — 293: *L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin* și în *Le monde oriental*, cit., p. 221. O listă completă a lor o dă geograful arab Ibn Churdadhbih (sec. IX), în traducere franțuzească la De Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, vol. VI, Leiden, 1889, p. 77. Schafarik, *SA.*, II, p. 666—667, reproducând capitolul Thraciei din Geografia armenească, pe care el o crede din secolul al X-lea, după ediția din Marsilia, Veneția 1751, Whiston și *SM.*: « Es hat aber Thrakien fünf kleinere Landschaften und eine grosse, worin es sieben Slawenstämme giebt. In ihre Sitze sind die Gothen (Völker) eingedringen », emendează astfel numărul 25 în 7, după modelul bizantin, mai verosimil. El relevă că cuvântul armean *Kuth* poate însemna și « Goți » și « popoare » în general, deci « möglicherweise kann es also auch auf die Bulgaren bezogen werden »,— ceea ce însă nu poate fi susținut, căci Kutk' (sau Gutk') n'are acest sens în armenește. Și *SM.* are această inversiune: Slavi, pe urmă Goți. Inversiunea pare că se găsește și la *Soukry-P*[2]. Insă, la o recitire atentă a lor, nu urmează în mod peremptoriu că Goții au dat peste Slavi, căci se spune « către nord [de « Thracia proprie »], este țara cea mare a Daciei, unde locuesc Slavii, 25 de neamuri ». Apoi: după o trecere de timp « țara » căzu în puterea Goților. Care « țară »? La Dacia Aureliană, sau la cea Traiană se referă? In orice caz, pe urmă: « însă Slavii trecură râul Dunărea [cf. mai sus, p. 449] » în celelalte țări « ale Thraciei (?) »,— nu este un pasagiu prea clar. O supra — și o juxtapunere a timpului, atrăgând și una a celor două popoare,— atât se poate înțelege din versiunile *Soukry-P*[2]. Și pe această informație s'a bazat argumentarea slaviștilor întru sprijinirea teoriei că Slavii ar fi fost existând în regiunile Dunării și chiar în dreapta ei încă de prin secolele II—III p. Chr. Pe lângă Schafarik și *ASlPh*, VII (1883), p. 654, după *P*[2], și Niederle, *Ein Beitrag zur Geschichte der südslavischen Wanderungen*, *ASlPh.* XXV (1903), p. 307—316,

obiceiul lor în alte locuri [1]), însă cu toate acestea, în noul stat bulgar, Slavii rămân împreună cu populaţia romanică anterioară (Al. Philippide, *Originea Românilor*. Iaşi, 1925, vol. I, p. 439, 441, 453, 475—504), să reprezinte stratul cel mai dens al populaţiei: stăpânirea, numai, era a chaghanului bulgar, care aduse şi organizaţia de stat. Noul stat bulgar implântat în corpul imperiului bizantin era, deci, alogen [2]).

---

unde, pornind dela datele stabilite de Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899, p. 51 sq., conform cărora la 256 Dacia se găsea *de facto* în mânile Goţilor iar la 275 ea a fost părăsită în mod oficial de Aurelian, consideră această informaţie ca probantă pentru existenţa Slavilor la sudul Dunării în sec. III—IV. Revine însă în *MASl*, I, p. 59. Această inversiune n'a fost explicată satisfăcător până acum; ea poate nu-i decât o simplă inadvertenţă a lui Moise Chorenaţ'i, care şi-a încurcat izvoarele.

1) Pasagiul întreg, indicând şi graniţa apuseană, la Theophanes (Bonn), I, p. 549: *κυριευσάιτων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυϊνῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοιπους ἑπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτον ὄντας*. In traducerea latinească a lui *Anastasius Bibliothecarius* din secolul al IX-lea (Bonn, *ad calcem Theoph.)*, II, p. 227: «... Praesertim cum dominarentur et adiacentium Sclavinorum generationibus, quae dicebantur septem, Severes quidem locaverunt ab anteriore clausura Veregaborum ad partes Orientales, in locis autem, quae sunt ad meridiem et occidentem usque ad Avariam, residuas septem generationes, quae sub pacto erant». Asupra numărului de 7, căruia — pornit din cercul civilizaţiei semitice străvechi — i se atribue de sigur o putere şi un sens supranatural, cf. Iorga, *IR*, II, p. 302. Clisura Veregavilor este pasul Čalîkavak; Slatarski, *GB*., I, p. 13. Сѣвери se întâlnesc şi în cronica rusească, aşezaţi însă în Rusia centrală. Numele lor a fost dat ca origine a numelui Banatului de Severin, — Szörényi bánság şi prin urmarc şi oraşului Turnu-Severin. Dar pe lângă faptul că aceşti *Sêveri* («nordici») nu sunt daţi ca locuitori în regiunile Porţilor de fer dunărene, ci în Deliormanul bulgar (cf. Schafarik, *SA*., II, p. 165: *bereg* «ţărm», prin urmare către mare; la fel Niederlé *MASl*, I, p.; Dr. C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag, 1877, p. 149 derivă cuvântul dela «veriga», fără însă a-l localiza aiurea), vezi şi motivele de ordin filologic pentru care se exclude această etimologie, la Drăganu, *o. c.*, p. 261.

2) După toate calculele, Bulgarii lui Asparuch n'au fost mai mulţi de aproximativ 20.000; Marquart, *Streifzüge*, p. 484: 10.000; Zlatarski îi crede 20—25.000, considerând că primul lagăr al chaghanului bulgar a putut fi încartiruit în insula Sf. Gheorghe-Peuce; cf. Niederlé, *MASl*., I, p. 102, şi de aceea Ion Bogdan, când spune, în: *Românii şi Bulgarii, raporturile culturale şi politice între aceste două*

In urma sa, acest ἔθνος ῥυπαρὸν καὶ ἀκάθαρτον cum îi zice Theophanes, lăsa alţi Bulgari, care fură supuşi Chazarilor, într'o epocă nedeterminabilă [1]).

Aşezându-se în dreapta Dunării, Bulgarii, care aveau acel ferment turanic alcătuitor de state, pe care-l manifestaseră începând cu Hunii şi Avarii şi Ungurii şi Tătarii, s'au întins pe urmă, cu trecerea timpului, peste alte ţinuturi, supunându-şi-le. Mişcarea de expansiune se orientă mai întâi în spre sud, ca să-şi asigure frontiera dinspre imperiul bizantin: pe lângă anexările de teritorii de pe timpul chaghanilor Terbel, Krum şi pe urmă Omurtag, între 802—831, puseră mâna şi pe Filipopol, cu toate împrejurimile lui, iar sub Presian (836—853) şi sub Boris (853—888) ocupară şi Macedonia de nord până dincolo de Ochrida şi până la râul Ibar, ajungând statul bulgar să se extindă pe timpul ţarului Simeon (893—927) până la litoralul albanez şi până în Thesalia, gravitând aşadar necontenit înspre Sud.

Prin urmare Bulgarii la sfârşitul secolului al VII-lea, trecând, în sudul Dunării şi cuprinzându-i pe Slavii aşezaţi proaspăt acolo

popoare, Bucureşti, 1895, p. 14: « Când vorbim prin urmare de Bulgari şi de influenţa lor asupra noastră, noi înţelegem *un popor şi o influenţă de origine slavă* », are dreptate, însă numai începând cu sfârşitul secolului al IX-lea, când Bulgarii turanici sunt aproape complet slavizaţi.

[1]) Constantin Porfirogenitul, *De adm. imp.* (Bonn), p. 81: *Ὅτι καὶ ἡ μαύρη λεγομένη Βουλγαρία δύναται τοῖς Χαζάροις πολεμεῖν*; cf. şi p. 180. Theophanes, pe lângă Bulgaria dunăreană, mai cunoaşte *ἡ παλαιὰ Βουλγαρία . . . ἡ μεγάλη*. Cunoştinţele despre Bulgaria dela răsărit se înmulţesc deodată cu înaintarea spre nord a Arabilor; ele sunt destul de detailate la Ibn Faḍlan (sec. X) şi la Abū Ḥamīd al-Andalusī, (sec. XII), adunate la Chr. M. Fraehn, *Ibn Foszlan's Berichte über die Russen älterer Zeit*, St. Petersburg, 1823. Ea deveni cunoscută şi Occidentului, prin descrierea dominicanului Giovanni da Piano de' Carpini, publicată de către D'Avezac în *Recueil de Voyages et de Mémoires, publié par la Société de Géographie*, t. IV, p. I, Paris, 1839, p. 216: « . . . post Rusciam, Morduinos, Bileros id est magnam Bulgariam, Baskartos, id est magnam Hungariam », şi prin descrierea lui Wilhelm din Ruysbroek, *ibid.*, p. 231: « . . . de majore Bulgaria et Pascatur, qui est major Hungaria »; asupra acestora cf. Aurélien Sacerdoţeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIII-e siècle*, Paris, 1930, *passim*. Această Bulgarie este cunoscută şi din cronicile ruseşti. Insă în anul 1237 Tătarii lui Batu o pustiesc distrugând şi înfloritorul oraş Bolgar de pe Volga; cf. W. Barthold, *Bātū-Khān*, în *Encyclopédie de l'Islām*, Leyde-Paris, t. I, p. 699 şi id., *Bulghār*, *ibid.*

precum și pe thraco-romanicii mai vechi sau băștinași, se întind, în cele două secole care urmează, binișor peste hotarele Bulgariei de astăzi; cel puţin pentru peninsula balcanică propriu zisă această stăpânire a lor este necontestată.

In stânga Dunării de jos — a Istrului — însă, sau către Nord în cetatea Carpaţilor, această stăpânire dând naștere la întinse cercetări întreprinse în cadrul puţinelor mărturii istorice contemporane, sau, ori cum, nu prea târzii, este contestată.

A priori, concluziile noastre nu infirmă putinţa unei osmoze religioase, culturală, socială și până la un anumit punct și politică între cele două ţărmuri ale Dunării, al cărei caracter categoric de graniță, pentru întreg evul mediu, nu poate fi susţinut [1]).

Admiţându-se o neîntreruptă continuitate teritorială slavă pe amândouă ţărmurile Dunării, la venirea Bulgarilor, cum se face în deobște, isvoarele istorice bizantine pomenite mai sus totuși nu arată ca supuse nouilor cuceritori decât acele *ἑπτὰ γενεάς* din sudul Dunării, întinzându-se înspre apus până la Avari. Slavii rămași prin părţile noastre, din coborîrea lor spre sud, nu sunt așadar cuprinși printre seminţiile supuse Bulgarilor. Ca graniță nordică a acestora nu se amintește nimic, însă de vreme ce au trecut Istrul la sud, rămâne acest fluviu limita lor nordică.

Nu se cunosc mărturii istorice care să declare răspicat că Bulgarii, începând încă cu urmașii lui Asparuch, își menţin sub domi-

---

[1]) Cf. justele observări ale d-lui N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Leçons faites à la Sorbonne, Bucarest-Paris, 1922, p. 18: « Cette ligne n'était pas une ligne de frontière, mais bien une ligne de circulation intérieure. Il y a toujours eu une flote du Danube, naviguant entre des cités romaines sur la rive droite de même que sur la rive gauche; jusqu'à présent encore il y a le parallélisme de ces fortifications sur les deux rives ». Nici Nilul nu e graniţă în Egipt, dimpotrivă, e o cale de comunicaţie interioară; nici însăși Dunărea în Ungaria, după cum de sigur n'a fost nici pentru Românii evului mediu, care prin « Dunăre, Dunăre, drum fără pulbere » din poezia populară, de bună seamă nu înţelegeau o frontieră. Dunărea a primit acest atribut abia în timpurile noastre. In epoca bizantină uneori majestosul fluviu reprezenta o frontieră ideală, însă deoarece teoretic « Romeii » nu renunţaseră la stăpânirea ţinuturilor dela nordul ei, de multe ori ea nu însemna altceva decât o arteră fluvială internă; cf. substanţialul studiu al d-lui Iorga, *Le Danube d'empire* (în: *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924), p. 13—22 și id. *IR.*, vol. II, p. 254.

naţia lor şi stânga Dunării — după cum nimic nu spune de altfel că ar fi stăpânit-o înainte — adică, o parte nedeterminată din câmpia munteană; şi nu există nici de acelea care să arate că chaghanul întemeietor de stat ar fi trecut — în răstimpul probabil în care a băciuit în sudul Basarabiei — şi la apus de Prut.

S'a considerat ca o mărturie indirectă [1]), e adevărat, despre dominaţia bulgară asupra fostei Dacii nord-dunărene, încă la sfârşitul secolului al VII-lea, « Cosmographia » autorului necunoscut, zis Geograful Ravennat [2]). Intr'adevăr acesta, scriind după anul 679, cunoscând aşezarea Bulgarilor în Moesia inferioară (... *et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex supra scripta maiore Scythia egressi sunt)*, înşiră printre oraşele *(civitates)* [3]) acestei provincii principalele cetăţi ale Daciei Traiane din Ardealul propriu zis şi din Oltenia, deci din nordul Dunării, până la Porolissum (Moigrad, lângă Zălau); iar pe urmă, când vorbeşte despre *Datia prima et secunda*, unde sunt *modo Uni qui et Avari*, aşează acolo cetăţile care ca şi celelalte, de sigur nu mai erau decât poate în ruină şi care pe vremea stăpânirii romane se aflau toate în Banat [4]). Prin urmare

---

[1]) Mai întâi Dimitrie Onciul, în *Teoria lui Roesler, Studii asupra stăruinţii Românilor în Dacia Traiană de A. D. Xenopol*, în *Convorbiri Literare*, XIX (1885), p. 330. Vezi pe urmă şi A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. II. Bucureşti, 1925, p. 80—82.

[2]) Asupra lui, C. Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur*, Leipzig, 1882, p. 1194. In general este considerat ca un autor grec, tradus în latineşte într'o epocă asupra căreea nu se fixează totdeauna cercetătorii; astfel Márki Sándor, *Európa a Magyarok honfoglalása idejében*, Budapest, 1897, p. 5: secolul al IX-lea. Din traducerea latinească a pregătit un extras, un oarecare Guido, la anul 1119; cf. Joseph Schnetz, *Untersuchungen zum Geographen von Ravenna*, München, 1919; pe autorul cosmografiei îl crede din secolul al VII-lea. Cf. şi K. Gutschmid, *Kleine Schriften*, vol. V, Leipzig, 1894, p. 228 sqq. şi Iorga *IR.*, II, p. 233—234 şi nota.

[3]) Cetăţile daco-romane ale Daciei Traiane s'au risipit în epoca năvălirilor barbare. Cele dela Dunăre — de multe ori şi cele de pe stânga Dunării erau întreţinute de bizantini, după cum arată Procopiu; cf. Remus Ilie, *Cetăţile dela Dunăre şi rostul lor în secolul al VI-lea*, în *Revista Istorică*, XI (1925), p. 23—34. Unele din ele şi-au perpetuat numele în graiul localnicilor.

[4]) Textul e publicat de M. Pinder şi G. Parthey, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Berolini*, 1869:

« ... ad frontem ejusdem Albis [Elba] Datia minor dicitur [aceasta ar fi Dania, Danemarca], et dehinc super ex latere magna et spatiosa Datia dicitur: quae

Ravennatul trage o linie de demarcație clară între teritoriile supuse Avarilor, la răsărit de Tisa, până la linia munților, și între Ardealul propriu zis, care, împreună cu Oltenia erau *patriae Mysiae*. Xenopol și Onciul au explicat această incongruență în sensul că Bulgarii din Moesia inferioară își întindeau efectiv stăpânirea și asupra cetăților pe care Ravennatul le înșiră ca aparținând acestei provincii, dar care se aflau realmente în stânga Dunării, până în nordul Ardealului, iar înspre apus, până la linia câmpiei unde porunceau Avarii, cetăți care n'au făcut parte din Moesia niciodată înainte vreme. Interpretând în felul acesta datele Ravennatului, s'ar putea fără greutate admite că Bulgarii se întindeau — cel puțin cu numele — încă dela sfârșitul secolului al VII-lea și în nordul Dunării, până în coastele

---

modo Gipidia ascribuntur; in qua nunc Unorum gens habitare dinoscitur... (p. 28).

« Inter vero Traciam vel Macedoniam *et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant*, qui ex supra scripta maiore Scythia egressi sunt... iterum ponuntur Mysiae duae, id est inferior et superior... Item *trans fluvium Danubium sunt civitates Mysiae inferioris*, Porolissos, Certie, Largiana, Optatiana, Macedonica, Napoca, Patabissa, Salinis, Brutia, Apulon, Sacidaba, Cedonia, Caput Stenarum, Betere, Aluti, Romulas. Item, iuxta ipsam Cedoniam est civitas quae dicitur Burticum, Blandiana, Germigera, Petris, Aquas, Sarmazege, Augmonia, Augusti (p. 185—189).

« Iterum ad partem quasi meridianam, ut dicamus ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae quae dicuntur *Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant*, quas utrasque Datias plurimi descripserunt philosophi, ex quibus ego legi Menelac et Aristarchum Gothorum philosophos; sed ego secundum Sardatium ipsas patrias designavi. In quas Dacorum patrias antiquitus plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est Drubetis, Medilas, Pretorich, Pannonin, Gazanam, Masclunis, Tibis, quae coniungitur cum civitate Agmonia patriae Mysiae.

« Item ad aliam partem sunt [mai sus spusese « fuisse »] civitates im ipsas Datias, id est Tema, Tiviscum, Gubali, Zizis, Bersovia, Arcidaba, Canonia, Potula, Bacaucis.

« Per quas Dacorum patrias transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Arine, Gilpit, Gresia.

« Quae omnia flumina in Danubium merguntur; nam fluvius Flautasis finit psam patriam » (p. 202 sq.).

Că nu se poate susține prin aceste pasagii stăpânirea Bulgarilor aflători în Moesia inferioară, la 679, se vede şi din pasagiul p. 102 « Item iuxta *secundam Mysiam* ponuntur patriae duae quae dicuntur Epiros, Pelagonia », care n'au aparținut nici ele niciodată Moesiei.

stăpânirii — de aceeași natură — a Avarilor. Insă studiile mai noui au limpezit inadvertența geografului dela sfârșitul secolului al VII-lea, care în multe părți este în foarte strânsă legătură cu « Tabula Peutingeriana », introducând, bineînțeles, și știrile pe care le-a putut culege în vremea sa printre categoriile clasice. In orice caz, copistul acestor părți și-a confundat izvoarele din epoca imperială [1]), amestecându-l și pe Jordanes [2]) acolo unde găsea de cuviință. Prin urmare, concluziile trase de Xenopol și de Onciul nu sunt valabile, iar Bulgarii — conform Ravennatului — rămân în Moesia, adică acolo unde îi așează Moise Chorenaț'i în redacțiunea *SM.* și *Soukry-P²*.: la sudul Dunării, chiar dacă « Moesia inferior » din Geograful Ravennat nu este « Verinmus » (Moesia superioară) a lui Moise Chorenaț'i. Insă vecinătatea imediată a acestor două provincii omonime nu exclude identificarea.

După ce Bulgarii lui Asparuch — care constituiau o populație deși nu absolut inedită, totuși nouă — turburând apele Dunării, se potolesc în nord-estul Bulgariei de astăzi, nu mai avem alte știri despre ținuturile carpato-dunărene, coborînd aceeași întunecime istorică asupra lor. Dacă nu cumva se admite în acest răstimp *de plano*

---

[1]) Cf. fundamentalul studiu al lui J. W. Kubitschek întitulat *Karten* în *RE.*, X-2, col. 2022 sqq.: anul compilării pe la 700. El stabilește și filiațiile:

Erdkarte *a.*

Erdk. *c.* — Erdk. *b.*

Itiner. Anton. — Ravennas — Tab. Peuting.

Modelul Ravennatului cunoaște legiunea V Macedonica încă în Dacia (!), la p. 188: Largiana, Optatiana, Macedonica, Napoca, Patavissa. După cum se știe, niciodată n'a existat în Dacia vreo localitate cu numele Macedonica. Aceasta se explică numai prin compararea cu Tabula Peutingeriana, care are:

Patavissa XXIII (leg. V. Mac.)

Napoca XVI

Optatiana XV

Largiana.

[2]) Cf. Joseph Schnetz, *Jordanis beim Geographen von Ravenna*, în *Philologus*, LXXXI (1912), p. 86—100 și J. W. Kubitschek, *Der Text der Ravennatischen Erdbeschreibung*, în *Hermes*, XXII (1887), p. 471—478.

stăpânirea Avarilor peste platourile și munții Ardealului, unde se aflau fără îndoială Slavi și desigur și Daco-români [1]).

Insă, cam la un veac dela această epocă, avem o mărturie mai explicită, conform căreia teribilul chaghan Krum (802—814), supunându-i pe Avari [2]) în mod necesar a trecut — cel puțin a trecut — și în anumite regiuni nedeterminabile din preajma câmpiei bănățene. Se știe anume, că Avarii așezați în câmpia Panoniei, deci în șesul unguresc al Dunării până la Tisa, în secolul al VI-lea [3]), după

---

[1]) O admite L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în *Byzantion*, IV (1927—1928), p. 189 sqq. In urma ciumei ivite brusc, la anul 599, asediul Constantinopolului este ridicat şi se încheie o pace. Theophylaktos Simokattes (Bonn), VII, 15: *διομολογεῖται δὲ Ῥωμαίοις καὶ Ἀβάροις ὁ Ἴστρος μεσίτης, κατὰ δὲ Σκλαυηνῶν ἐξουσία τὸν ποταμὸν διανήξασθαι*, fixând deci Dunărea ca frontieră numai între Bizanţ şi Avari, nu şi între Bizanţ şi Slavi. «Ceux-ci étaient en quelque sorte livrés par le Khagan». La moartea împăratului Mauriciu (602), însă, «aussitôt, les Avares reconstituèrent leur forces, rétablirent leur hégémonie sur les Slaves de Valachie et soumirent les Bulgares de la Mer Noire» — întemeiat pe *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. De Boor, p. 24. Tot dela izvoarele bizantine pornind, d-l Iorga, *IPR.*, I, p. 101 atâta stabileşte: Bizantinii «deteră lupte Avarilor şi Gepizilor în smârcurile Tisei, în apropiere de Vidin, la cataractele Dunării, pe ţermul stâng», deci tot în regiuni de câmpie; nicăiri nu este pomenit muntele. In *IR.*, II, p. 230 sqq. d-l Iorga, în consideraţiile de ordin general asupra imperiului avar nu încearcă a-i fixa hotarele din spre răsărit, hotare care de altcum nici nu se pot de cât ipotetic bănui. După informaţiile Ravennatului (vezi mai sus) d-l Iorga, *ibid.* 233, crede că «*e vorba, nu de vechea Dacie, ci de partea din cea nouă unde erau de fapt Avarii, pe la Sirmiu şi Singidun*»; însă se bazează numai pe un pasagiu al necunoscutului geograf, iar alt pasagiu arată Daciile *ubi modo Uni qui et Avari inhabitant*, după oraşele *ex quibus aliquantas designare volumus, id est Drubetis, Medilas, Pretorich, Pannonin, Gazanam, Masclunis, Tibis*, prin urmare un teritoriu foarte întins între Pannonia şi Mehadia până la Turnu-Severin de astăzi.

[2]) Suidas (ed. Bernhardy), *s. v. Βούλγαροι: Ὅτι τοὺς Ἀβάρις κατακράτος ἄρδην ἠφάνισαν οἱ αὐτοὶ Βούλγαροι· ἠρώτησε δὲ Κρὲμ τοὺς τῶν Ἀβάρων αἰχμαλώτους, Πόθεν συνίετε, ὅτι ἀπώλετο ὁ ἄρχων ὑμῶν καὶ τὸ ἔθνος ὅλον.* Ei răspund: morala slăbită, crimele, facţiunile, beţia, etc. Pe urmă *οἱ Βούλγαροι ἠρέσθησαν εἰς τὴν στολὴν τῶν Ἀβάρων, καὶ μετημφιάσαντο αὐτὴν, καὶ ἕως νῦν περιβέβληνται.*

[3]) Cf. Allen Leeper, *Germans, Avars and Slavs*, în *The Slavonic Review*, XII (1933—1934), p. 122: prima apariţie istorică a Avarilor în Europa e la anul 558, iar la anul 562 ajunseseră, în raidurile lor jefuitoare, din Pannonia până în Turingia.

o eră glorioasă, în care ajunseseră departe în apus, iar în sud până la zidurile Constantinopolului, slăbiră mult către sfârșitul secolului al VIII-lea. Intre anii 791 și 796 ei fură zdrobiți de oștile lui Carol cel Mare. Incepute încă la 791, la un moment dat ostilitățile fură întrerupte. La 795 un *tudun* avar — mare căpetenie — se supuse Francilor. In același an ducele Friaulului Erizzo și ducele croat Voinimir — folosindu-se de luptele intestine ale sălbaticilor locuitori ai pustei, în care pieriră chaghanul și *iugurul* — făcură o incursiune până la ei acasă « între Dunăre și Tisa jefuiră ringul, marea incintă fortificată circulară, unde Avarii își îngrămădeau produsul prădăciunilor și tributul plătit de bizantini ». Campania decisivă avu loc la 796. Armata lombardă a lui Pipin, forțele france și alamane, cuceriră întreg teritoriul avar. Ringul fu distrus, noul chaghan li se supuse [1]). O parte din ei, de sigur destul de puțini, se retraseră înspre

---

[1]) Așa prezintă lucrurile Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen-Âge*, t. I: *Les destinées de l'empire en Occident de 395 à 888* (în: *Histoire générale publiée sous la direction de Gustave Glotz)*, Paris, 1928, p. 444. Cf. și Lavisse-Rambaud, *HG.*, I^3, p. 320—321 și mai ales p. 730 sq.; ponderatul Jireček, *GB.*, p. 143—144, își reprezintă astfel situația politică la sfârșitul secolului al VIII-lea: « Als er [Krum] das Reich übernahm, umfasste es Donau-Bulgarien und die Walachei, reichte also vom Haemus bis an die siebenbürger Karpathen. Krum eroberte einen grossen Theil von Ost-Ungarn und die byzantinischen Provinzen bis Constantinopel. In Ungarn hatte damals Karl der Grosse nach fürchterlichen Kämpfen das geschwächte Avarenreich vernichtet (796). Alles Land bis zum Donau war unter der Botmässigkeit der Franken... Nachbaren der Franken waren im Osten die Bulgaren »; la fel, Slatarski, *GB.*, I, p. 25—26. Eginhard, *Vie de Charlemagne* (éd. L. Halphen, Collection « *Les classiques de l'histoire de France du Moyen-Âge* »). Paris, 1923, p. 44, într'un sens general: « ... post quam utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Daciam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus quas ob amicitiam et junctum cum eo foedus Constantinopolitanus imperatorem habere permisit, deinde omnes barbaras ac feras nationes, quae inter Rhenum ac Visulam fluvios oceanumque ac Danubium positae; lingua quidem pene similes, moribus vero atque habitu valde dissimiles, Germaniam incoluit ita perdomuit ut eas tributarias efficeret »; iar la p. 38, referindu-se la « Avares sive Hunos » zice: « Quot proelia in eo gesta, quantum sanguinis effusum sit, testatur vacua omni habitatore Pannonia et locus in quo regia kagani erat ita desertus ut ne vestigium quidem in eo humanae habitationis appareat. Tota in hic bello Hunorum [*sc.* Avarilor] nobilitas periit, tota gloria decidit; omnis pecunia et congesti ex longo tempore thesauri direpti sunt ». *Annales regni Francorum inde ab a.*

răsărit unde nu-i primejduia deocamdată nimeni — « dincolo de Tisa », adică la răsărit de sinuosul fluviu [1]). Regiunea în care s'au aşezat aceşti metanaşti nu se poate preciza [2]); însă ţinând seamă de

---

741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiori et Einhardi (Ed. Fr. Kurze, în « *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* »), Hannoverae, 1895, p. 99, la anul 796: « . . . Pippinus autem Hunis [Avarii] trans Tizam fluvium fugatis eorumque regia, quae, ut dictum est, hringus, a Langobardis autem campus vocatur, ex toto destructa, direptis pene omnibus Hunorum opibus, ad patrem, Aquisgrani hiberna habentem venit ». La fel şi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *MGH.*, *SS.*, IX, p. 6-7, 9, care, arătând cum odinioară « Huni Romanos et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt », deci din regiunea Savei şi Dravei, aşezându-se ei acolo, la anul 796 « perveniens usque ad celebrem eorum locum qui dicitur Rinch, ubi iterum eorum principes se reddiderunt Pippino ». Ringul avar trebue închipuit tot aşa ca aulul bulgar; F. Lot., *l. c.*: « La description détaillée du Moine de Saint-Gall est pure fantaisie ». Mai târziu, locurile pe unde băciuiseră Avarii fură numite « Pannoniorum et Avarum solitudines », în *Regionis Abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* (« *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* »), Hannoverae, 1890, p. 39.

[1]) Pe lângă *Annales regni Francorum*, cit., cf. şi *Poeta Saxo*, *MGH.*, *SS.*, I p. 52, v. 29—32:

> « Cum quibus eventu certamina prospera laeto
> Trans fluvium Tizan gessit cunctisque fugatis
> Hostibus, a Francis Hunnorum regia tota
> Est aequata solo . . . ».

Conform acestei ştiri, Pipin ar fi trecut chiar Tisa, în urmărirea Avarilor, ceea ce admite Márki Sándor, *Szent Paulinus és az Avarok*, f. a. şi f. d. p., 10—11: «Valamivel alább [Saxo] még egyszer visszatér az avar háborura s elbeszéli, hogy Pipin apja parancsára kezdte ezt a háborut, melyet a frankok a Tisza (Tiza) folyón túl is kedvezö eredménynyel folytatván, a hunok királyi várát, melyet az elöbb hringnek mondtunk, a földdel tebtte egyenlővé ».

[2]) In regiunea Timişanei, din spre Torontal către Murăş există o serie de şanţuri, pe care Pontelly István, *Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi müsánczvonalok?*, în *Történelmi és régészeti értekezések*, II (1886), p. 181 sqq., le crede romane. De părere contrară e Péch József, *A zsadványi avar telepek Temes vármegyében*, *ibid.*, III (1887), p. 51 sqq., care arătând că sunt îndreptate către răsărit, încheie: « ezen sánczokat a síkon lakók épitették saját védelmükre a hegyi lakók ellenében », declarându-le avare. La fel Ortvay Tivadar, *Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig*, I köt., Budapest, 1914, p. 96 Avarii fugiţi dincoace de Tisa, fiind puţini, s'au desnaţionalizat repede pierzându-se printre Slavi, cum crede Ortvay, *ibid.*, p. 144, şi de sigur şi printre Români. In orice caz, la răsărit de Tisa ei nu mai sunt pomeniţi pe urmă

30*

faptul că la apus de Tisa Avarii nu ocupaseră decât şesurile, stepele, ca orice popor nomad, se poate presupune că n'au trecut de linia munţilor Crişanei-Banatului înspre răsărit, rămânând deci cam în preajma Murăşului şi a Crişurilor după ce ies în câmpia Tisei.

Faptul că izvoarele occidentale amintesc fuga unei părţi, mici de sigur, a Avarilor dincoace de Tisa, arată limpede că ei nu prea erau acasă « trans Tizam fluvium ». Rămânând totuşi acolo, nu e exclus ca în aceste părţi să-i fi supus şi bătut Krum — aşa cum ne spune Suidas, fără a da coordonate geografice — deşi Avarii supuşi de puternicul chaghan par mai curând a fi fost cei stabiliţi în apropierea Sirmiului şi a Belgradului sârbesc. Supunerea Avarilor sud-estici oricum, nu e cu putinţă a o fixa cronologic; va fi fost însă, fără îndoială, la începutul domniei lui Krum în primii ani ai secolului al IX-lea, căci pe urmă el se îndreaptă spre Constantinopol [1]).

Câţiva ani mai târziu, în una din expediţiile întreprinse de războinicul Krum împotriva imperiului bizantin, fratele său ocupă Adrianopolul, la 812 sau 813, şi luând de acolo ca la 10—12.000 de prizonieri, îi transpune *εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ* [2]),

---

niciodată. Ringuri avare neîndoelnice, « avargyűrű », au fost găsite de cercetătorii unguri; cf. Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, I rész: A legrégibb időktől a török hóditásig*, Arad, 1892, p. 37 sqq. E de remarcat că în încercările de lămurire a originii Săcuilor printre ultimele păreri este şi aceea că Săcuii sunt urmaşii Avarilor; cf. Hóman Bálint, *Der Ursprung der siebenbürger Székler*, în *Ungarische Jahrbücher*, II (1922), p. 9—36.

[1]) Francii prin distrugerea Avarilor au ajuns vecini cu Bulgarii, fără a ajunge deocamdată în conflict cu ei. Monachus Sangallensis, *Gesta Karoli imperatoris*, *MGH. SS.*, II, p. 741: « a Bulgaribus vero [Karolus] ideo manum retraxit, quia videlicet Hunis exstinctis, regno Francorum nihil nocituri viderentur ». Zlatarski, История, I-1, p. 248, nota 2, cu privire la această informaţie observă: „Може да се заключи, че българската власть се е простирала на сѣверѣ отъ срѣдни Дунавъ още въ 796 г., т. е. прѣди Крума" — ceea ce însă nu se poate susţine.

[2]) Mai întâi la Scriptor incertus, *De Leonis filii Bardae Armeni imperio* (Bonn), *ad calcem* L. Gramm.), p. 345—346: *καὶ λαβόντεροι Βούλγαροι τὴν αἰχμαλωσίαν πᾶσαν εἰς πλῆθος οὖσαν ἀναρίθμητον, καὶ πᾶσαν τὴν ἀποσκευὴν αὐτῶν, μετῴκισαν αὐτοὺς εἰς Βουλγαρίαν ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ*. (In acelaşi izvor, p. 347 se spune că s'a răspândit vestea că *ὁ Κροῦμος ἐστράτευσεν λαὸν πολὺν συναθροίσας καὶ τοὺς Ἀβάρεις καὶ πάσας τὰς Σκλαβινίας*, deci încă o dovadă că avea sub ascultarea sa Avari). Un secol mai târziu (cf. Krumbacher, *GBL*², p. 359),

cu scopul evident de a slăbi Thracia și Macedonia, pe care voia să și le supună. Deși în izvoarele în cari se povestesc aceste întâmplări nu se spune răspicat unde anume este acel *dincolo de Istru* (pentru noi *dincoace*) totuși din ele rezultă că Bulgarii stăpâneau undeva și în stânga Dunării. Aceste știrii au fost foarte mult discutate, pentru localizarea « Bulgariei de dincolo de Istru ». Incă bătrânul Engel, relevând — poate primul — acest pasagiu, credea că undeva în vechea Ungarie au fost duși acei prizonieri [1]); mulți au crezut că acea Bulgarie de dincoace de Istru [2]) — trebue căutată în câmpia muntenească. Insă cercetările mai noi au dovedit că e vorba de re-

---

un alt istoriograf bizantin, Symeon Magister (Bonn), p. 615 exact cu aceleași cuvinte descrie strămutarea adrianopolitanilor în Bulgaria dela nordul Dunării. Georgios Monachos (Bonn), p. 817, care-și termină opera pe la 866 (cf. Krumbacher, *o. c.*, p. 352—353): *καὶ τούτους κατῴκισε πέραν τοῦ Δουναβίου*. Leo Grammaticus (Bonn), p. 231, care îl utilizează pe Georgios Monachos (v. Ferd. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig, 1876, p. 89 sq.), cum de altfel cu toții pornesc dela contimporanul evenimentelor dela *Scriptor incertus*, istorisește și el evenimentele cu o mică deosebire: *κατῴκισεν μέχρι τοῦ Δουναβίου*. Insă dat fiind că archetipul conține *ἐκεῖθεν* și *πέραν*, această mică deosebire nu prejudiciază interpretarea care i se dă de obiceiu acestui pasagiu. De altfel însuși Leo Grammaticus, când povestește întoarcerea acestor captivi ai Bulgarilor înapoi la vetrele lor, pe timpul lui Presian, pe la 836—837, cf. Slatarski, *GB.*, I, p. 36, aduși de către corăbiile bizantine, îi numește « Macedonenii » *τῶν ὄντων πέραν τοῦ ποταμοῦ τοῦ Δουναβίου*. In această argumentare cu privire la situația acestei « Bulgarii » a fost invocat și Nikephoros Gregoras (Bonn), I, p. 390, care, vorbind despre întâmplările din secolul al X-lea, îi distinge pe *τῶν ἐντὸς Ἴστρου Βουλγάρων* — și nu o «Bulgarie», cum afirmă Ladislau Pič, *Über die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880, p. 71 și, după el, Xenopol, *IRDT.*, II[3], p. 88, nota 39. Tot astfel și *Annales Fuldenses* (« *Script. rer. Germ. in us. schol.* »), Hannoverae, 1891, la anul 896, referindu-se la evenimentele dintre 893 — 896, când au loc luptele dintre Unguri, aliați ai Bizanțului, și Bulgarii lui Simeon, pomenesc « naves illorum [ale bizantinilor] contra Avaros [Ungurii] mittunt ac eos *in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt* ». Ambele izvoare indică Bulgaria dela sudul Dunării — (Fulda, în Hessen, e la nordul Dunării) — fără a îngădui o altă interpretare.

[1]) Johann Christian Engel, *Geschichte der alten Pannonien und der Bulgaren*, Halle, 1797, p. 174: « Nach Ungarn abgeführt » și pagina 328: « Die Ein-und Umwohner von Adrianopol wurden in ungeheurer Zahl nach dem Theiss-Bulgarien gebracht ».

[2]) Trebue remarcat că archetipul are *Ἴστρος* nu *Δανούβιος;* prin aceasta s'ar indica, după terminologia clasică, Dunărea dela Porțile de Fier în jos până la Mare, nu în Pannonia.

giunea pe care o stăpâniseră în mod trecător hoardele lui Asparuch, însă care nu mai puţin constituia o Bulgarie, tocmai din acest motiv, în sudul Basarabiei actuale; deci deasupra gurilor Dunării [1]).

Aşadar, pe temeiul izvoarelor istorice bizantine — şi altele nu mai sunt, care să poată fi luate în considerare sub acest raport — care cuprind totuşi aşa de multe amănunte, încât uneori pot fi

---

[1]) Xenopol şi Onciul o aşează în câmpia muntenească. A. Hilferding, *Geschichte der Serben und Bulgaren*, trad. din ruseşte de I. E. Schmaler, vol. I, Bautzen, 1856, p. 31, nu precizează nimic. Paul Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Wien und Teschen, 1883, p. 28—29: « Ein Blick aut die Karte müsste jedermann belehren, dass « Die andere Gegend » von Debeltos aus in Thrakien am Schwarzen Meere, und « das Bulgarien jenseits des Ister » von Adrianopel aus wohl eher « den Winkel » bedeuten könnte, als das viel fernere Ungarn »; tot el relevă, contra lui Pič, *Abstammung*, cit. diferenta cronologică de cinci secole între *Scriptor incertus* şi Nikephoros Gregoras. Aceleaşi lucruri, *idem*, *Az oláhok története*, I köt., Budapest, 1894, p. 173. D-l N. Iorga, *IPR.*, I, p. 111: « Bulgarii nu erau stăpâni îndreptăţiţi nicăiri în acest şes [-muntenesc]. Dacă un izvor bizantin vorbeşte de *Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου* supt regele Crum [în notă: Symeon Magister, p. 615. In Georgius Monachus, p. 878 *πέραν τοῦ Δουναβίου* e o confusie], întâlnim ceva mai înainte amintită *Βουλγαρία* tocmai ca ţel de călătorie al aceloraşi captivi bizantini; *ἐκεῖθεν* ar fi să aibă deci înţelesul de *cis* pe lângă cel mai obişnuit de *trans*, şi poate că, dând Bulgariei această determinare, mai de aproape, unică în toată istoriografia greacă medievală, cronicarul se gândea la Bulgaria-Mare dela râul Atel care nu era câtuşi de puţin necunoscută în Bizanţ. . . ». Această unică interpretare a clarului pasagiu a fost combătută de Al. Philippide, *OR.*, I, p. 798—799. Mai târziu d-l Iorga, a admis existenţa unei Bulgarii la Nord de Istru; cf. *Notes d'un historien*, cit., p. 66: « Nous avons relevé ailleurs le double sens d' *ἐκεῖθεν*, qui peut aussi signifier » en deçà ». Mais, en admettant même l'autre sens, plus habituel — et on se demande ce que les prisonniers auraient eu à voir dans ces régions lointaines, alors que la rive droite elle-même contenait nombre de territoires inhabités —, il ne pourrait être question que de ces pays dont était venue un siècle et demi auparavant, la petite troupe d'Asparouch, « l'Ongl », le Boudschak ». Aceeaşi părere a fost întărită prin argumentele d-lui N. Bănescu, *La domination byzantine sur les régions du bas-Danube* [în: *Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*, XIII (1927)], p. 5—6 (extras), mai ales prin faptul că, după vreo 25 de ani de captivitate, la 839 sau 840 (Muralt, *Chron.*, I, p. 378 greşit: 837), aceşti « Macedoneni », primind ajutorul flotei bizantine, care a intrat pe gurile Dunării, şi voind să se întoarcă acasă, Presian (836—852) — nu Krum, cum greşit afirmă Marquart, *Streifzüge*, p. 30 — îi chiamă pe Unguri (*Οὔγγροι*, *Τοῦρκοι*, *Οὖννοι* cu câteşi-trele numele succesive, la Georgios Monachos cit., p. 530, cf. şi Leon Gramm. şi Theophanes Continuatus şi Contele Géza Kuun,

socotite ca nişte izvoare interne bulgare, nu se poate susţine o Bulgarie nord-dunăreană în sensul de dominaţie efectivă bulgărească asupra câmpiei munteneşti şi eventual şi asupra ţinuturilor carpatine.

Să vedem acum ce spun cronicarii şi geografii apuseni în acestă privinţă [1]).

Bulgarii, ajungând a fi vecini cu Francii, pe la începutul secolului al IX-lea, după distrugerea convergentă franco-bulgară a Avarilor, hotarul între Bulgaria şi imperiul carolingic se fixă în Pannonia inferioară la Dunăre şi la Sava, la început. Pe urmă chaghanii bulgari puseră mâna şi pe o parte din Sirmium [2]), ajungând până la

---

Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima, Claudiopoli, 1892, vol. I, p. 131—134) — prima dată când apar Ungurii în Europa. Ungurii, « qui résidaient dans ces régions de la Bessarabie actuelle » (Bănescu, *ibid.*) vin, dau o serie de lupte cu « Macedonenii », care sunt apoi salvaţi de corăbiile imperiale, întorcându-se în patrie. De altfel Theophanes Continuatus îi aşează, p. 216 *εἰς τὴν τῶν Βουλγάρων ἀπαχθῆναι γῆν* unde puteau fi mai uşor supraveghiaţi. Iar Ungurii, care veneau dinspre Don-Nipru, puteau foarte bine să-i atace în colţul sud-vestic al viitorului Etelköz, însă în niciun caz nu mai înspre Vest, în câmpia muntenească, unde la această dată chelandiile bizantine n'aveau ce căuta şi nu se încumetau tocmai din pricina Bulgarilor. Cf. de altfel şi J. B. Bury, *The chronological cycle of the Bulgarians*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XIX (1910), p. 137, unde citează după Theophanes A. M. 6171: « *ἐκεῖθεν τοῦ Δουναβίου* »; la fel C. Jireček, *Archiv für slavische Philologie*, XXI (1899), p. 608: « *πέραν τοῦ ποταμοῦ Δουναβίου* wohl gegenüber der Dobrudža in der Nähe der Mündungen ». Zlatarski, История, I—1, p. 277—278, după o cernere a izvoarelor, se pronunţă pentru acelaşi loc; cf. p. 278 nota 1, în regiunea Galaţilor un „хунно-български окопанъ лагеръ" încheind: „При такова обяснение и терминътъ *Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου* или *πέραν τοῦ Δουναβίου* става съвсемъ ясенъ: това сѫ тъкмо българскитѣ владѣния въ южна Бессарабия между рр. Серетъ и Днистъръ". Idem, *The making of Bulgaria*, în *The Slavonic Review*, IV (1924—1925), p. 374: « to the mouths of the Danube ». Fără a decide, sugerând numai o « Bulgarie transdanubienne », P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932, p. 20, 156 şi 192, care cunoaşte aceleaşi izvoare; cf. însă P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines au moyen-âge (à propos d'un livre récent de Mr. Moutaftchiev)* în *Revista Aromânească*, I (1929), (extras).

[1]) Onciul, *o. c.*, p. 327—328, admite stăpânirea bulgară asupra regiunilor sud-vestice ale României de astăzi, cu excepţia Moldovei.

[2]) Dümmler, *Südöstliche Marken*, cit., p. 15.

Drava[1]), după răscoala Timocianilor (818), apoi a Abodriţilor răsăriteni[2])

---

[1]) *Annales Fuldenses, l. c.*, a. 827: « Interea Bulgari Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus Bulgaricos super eos rectores constituerunt ». Cf. şi anii 818, 822 824, 825, 826, 829. *Annales regni Francorum, l. c.*, la a. 824, 825, vin soli bulgari la Aquisgrana: « erat enim de terminis ac finibus inter Bulgaros et Francos constituendis », Rösler, *RSt.*, p. 202—203, care, precum se ştie, nu vrea să admită o stăpânire bulgară la nordul Dunării, recunoscând totuşi că Bulgarii s'au întins până la Drava şi la Tisa de jos, e de părere că « hier überall haben wier jedoch nirgend Anlass zur Anname eines grösseren Bulgarenreiches im Osten der Donau, nirgends begegnet uns nur eine Erwähnung, dass die Bulgaren östliche Nachbarn Pannoniens gewesen und dass sie auf der Linie Weizen-Eszek über die Donau gekommen wären, was man denn doch vermuten dürfte ». Contra acestei afirmaţii v. Xenopol, *Teoria lui Rösler, studii asupra stăruinţii Românilor în Dacia*, Iaşi, 1884, p. 72—73.

[2]) La 818 apărură la Heristal, printre « aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet ac Bornae, ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant at ad nostros fines se contulerant », în *Annal. regni Francorum, s. a.* Dacă pe baza acestei ştiri nu e posibilă fixarea locurilor Abodriţilor, acelea ale Timocianilor în niciun caz nu pot fi aiurea decât pe valea Timocului, deci în părţile unde se ating astăzi hotarele Iugoslaviei cu ale Bulgariei nord-vestice; astfel Abodriţii *eo ipso* trebuiau să fie nu departe de acolo. Cf. asupra acestor evenimente E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien* [în: *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Bd., XX (1856)], p. 388 sqq. Insă Abodriţii mai apar odată şi dupăce Liudevit, învins, fugi în Serbia de astăzi în anul 824, la curtea din Frankfurt a lui Ludovic, *Ann. r. Franc. s. a.*: « Caeterum legatos Abodritorum qui vulgo Praedenecenti vocantur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt, qui et ipsi adventare nuntiabantur, ilico venire permisit. Qui cum de Bulgarorum iniqua infestatione quererentur et contra eos auxilium sibi ferri deposcerent, domum ire atque iterum ad tempus Bulgarorum legatis constitutum redire iussi sunt ». Prin urmare Abodriţii erau aceiaşi cu Praedenecentii *(vulgo P. vocantur)* şi se aflau la 824 *contermini* Bulgarilor. Niederlé, *MASl.*, I, p. 104 îi disociază: « L'explication de ces deux noms, *Abodriti* et *Praedenecenti*, est égalment obscure. Peut-être le premier contient-il le nom d'une rivière de la Hongrie méridionale, le *Bodrog* affluent de la Tisa inférieure. Quant au seconds, il est ordinairement rattaché au nom de la ville de Braničevo sur la Mlava (byz. *Βρανίτζοva, Βράνιτζα* latin *Brandiz, Brandiez*, serbe *Braničevo*), mais c'est un explication douteuse ». Apropierea numelui seminţiei slave de râul Bodrog nu-i doveditoare de loc, căci între Elba de jos şi Marea Baltică mai exista un trib slav al Obodriţilor sau Abodriţilor occidentali, fără ca să fi existat acolo vreun râu omonim, fiind cunoscuţi şi *Annal. Fuld.*, an. 889; cf. harta III, la Louis Léger, *Les anciennes civilisations slaves* (în: « Collection Payot », 5)

precum şi a Kučanilor [1]), răscoală care fu potolită, încheindu-se pace între Bulgari și Franci (824). Potrivit acestei păci, aceste triburi slave rămâneau sub domnia Bulgarilor. Fiind călcată după un răstimp, această pace va fi iarăși încheiată la 829, se pare pentru mai multă vreme, stabilindu-se o bună vecinătate între Omurtag (815—831) și Ludovic Piosul (814—840). In aceste lupte a murit desigur acel Onegavon, ?] *ταρκανὸς* al lui Omurtag, înecat în Tisa, în timp ce se afla la oaste. Inscripția pusă acestui «fidel slujitor» la Provadia în Bulgaria răsăriteană, dovedește dacă nu mai mult — pentru fixarea în spațiu a stăpânirii bulgare, la răsărit sau la apus de Tisa inferioară (și se pare că e vorba mai curând de ultima alternativă) — în orice caz atâta că în primele două decenii ale secolului al IX-lea Bulgarii aveau lagăr cu oști la Tisa [2]). O serie de solii bulgare consemnate în cronicile apusene mărturisesc, apoi, — pe

---

Paris, 1921. Situația lor v. şi la E. O. Schülze, *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*, Leipzig, 1896. Tot două seminţii vrea să facă din ei şi Zlatarski, История, I-1, p. 312: „български славѣни-абодрити, отъ които една часть населявала страната по лѣвия брѣгъ на Дунавъ между тая рѣка и Тиса, отъ устието на р. Сава, до онова на Тимокъ, а другата часть подъ имѣто преденеценци или браницевци... въ областьта на р. Млава". Ultimul expletiv al lor însă este clarul Branicevţi (Браничевци), cu *P* în loc de *B* dialectal. Aşa-l explică Zeuss, *o. c.*, p. 615: « Predenecenti sind die *Braniczewci*, die von Braniczewo, die Anwohner der Donau und der Mündung der Morawa ». Rösler, *RSt.*, p. 202, nota 1, îi socoteşte de asemenea locuitor în dreapta Dunării, în Dacia Aureliană; după el Marquart, *Streifzüge*, p. 117; la fel: Timočans şi Braničevici, la Fr. Dvorník, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926, p. 49—50. Complet greșit e Runciman, *o. c.*, p. 81: « the Slavs of the Timok (just south of Belgrade) and the Abodriti, a Slav race to the north or the Danube, just opposite »; la pagina 82: « the Abodriti and the Predenecenti » (the Branitchevtzi) just across the Danube to the Abodriti ».

[1]) Cf. Fr. Lot, *Des destinées*, cit., p. 483—484; Dümmler, *Südöstliche Marken*, cit., p. 27 şi, mai ales, *idem*, *Geschichte des ostfränkischen Reichs*, vol. I², Berlin, 1862, p. 37—40; apoi, Jireček, *GB.*, p. 147 şi idem, *Geschichte der Serben*, vol. I, Gotha, 1911, p. 194 sqq.

[2]) Inscripţia, pe un stâlp de marmură, a fost publicată de către W. Tomaschek, *Antike Inschriften aus Bulgarien* [în: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVII (1894)], Wien, 1895, p. 199—200, unde se dau şi o serie de variante ale numelui Tisei, la autori vechi; apoi de Ernest Kalinka, *Antike*

lângă faptul însuși al luptelor franco-bulgare — că aceste două mari state erau învecinate, fără a se putea stabili totdeauna cu precizie punctele unde se învecinau, existând între ele o mulțime de legături, îndelung cultivate. După o epocă de pace sau, cel puțin de lipsă de izvoare, izbucnind un nou război, de astă dată între Franci și Rastislav, principele Moraviei nordice [1]) — care stăpânea peste un imperiu slav întins între Tisa, lacul Balaton, prin vecinătatea Vienei, până pe la cursurile superioare ale Oderului și ale Vistulei — Ludovic Germanicul (843—876) ceru ajutorul lui Boris (853—888), probabil în anul 862 [2]). Bulgarii îl ajutară și astfel lupta continuă

Denkmäler aus Bulgarien (în: *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*), Wien, 1906, coll 77—78:

> *Κάνας υβηγη 'Ωμου[ρτ]άγ.*
> *Ωνεγαβον[ης ὁ Ζε]ραταρ-*
> *κανὸς θρ[επιὸς ἄ]νθροπ[ό]ς*
> *μου ἐγένετο [κὲ ἐπ]ελθὸ[ν] ἰς*
> *τὸ φουσᾶτον ἐπνήγην ἰς τὴ[ν]*
> *Tῆσαν τὸν ποταμόν· ἦτο δὲ*
> *γενεᾶς Κουβιάρης.*

asupra lui *Κάνας υβηγη* cf. Géza Fehér, *Le titre des khans bulgares d'après l'inscription du cavalier de Madara*, în: *L'Art byzantin chez les Slaves*, cit., p. 279. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 194 pune înecarea lui Onegavon în Tisa tot pe timpul luptelor franco-bulgare pentru Praedenecenti. Runciman, *o. c.*, p. 83 presupune că la anul 827 (Einhardus *s. a.*) concomitent cu flota bulgară de pe Drava opera contra Francilor și o armată de uscat; în legătură cu aceasta pune moartea lui Onegavon who « was on his way to the Bulgar camp when he was drowne in the waters of the Theiss ». Cf. *ibid.*, 81: Okorses, care la fel moare în apele Niprului « when proceeding to the Bulgar camp ». Jireček, *ibid.*: poate a murit contra Chazarilor. In orice caz aceste două inscripții dovedesc în mod peremptoriu că liniile intereselor bulgare erau divergente spre răsărit unde, prin urmare, putea foarte bine să existe o Bulgarie *ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ* la nordul deltei Dunării, tocmai în aceiași ani (!), și spre apus de cetatea Carpaților.

[1]) Cf. Fr. Dvorník, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (« *Byzantinoslavica Supplementa* », Tome I), Prague, 1933, p. 229 și tot aci, p. 223 « les frontières bulgares et morave se touchèrent quelque part dans la région de la Tisza » — prin urmare ajutoarele bulgare puteau veni dela sud. Cf. și Dümmler, *GOFR.*, III², 382.

[2]) Cf. Zlatarski, История I-2, p. 15; Runciman, *o. c.*, p. 102.

cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium [1]). Dacă am lua în considerare matematic punctele cardinale, atunci Bulgarii, ca să-i ajute pe Franci venind dinspre răsărit, trebuiau să fie undeva prin Maramurăş şi Bucovina sau prin Galiţia, ceea ce fireşte nu se poate. De aceea răsăritul trebue înţeles ca: Sud-Est. (Vezi mai jos, la p.495 asupra acestei chestiuni).

Tot în conexiune cu Moravia nordică există o altă informaţie în cronicile apusene, care a fost considerată ca o dovadă despre stăpânirea Bulgarilor asupra Ardealului. Anume, Svatopluk (870—894), aflându-se în război cu Arnulf, regele german pe urmă ajuns şi împărat (878—899), principele puternicului şi noului stat morav, constituia o mare primejdie pentru vecinul său occidental. Acesta văzându-se strâmtorat, ca să-şi aibă asigurat ajutorul şi prietenia Bulgarilor [2]), reînoeşte pacea cu vecinii dela sud-est de odinioară, în felul următor: « Missos etiam suos inde ad Bulgaros et regem « eorum Laodamur [Vladimir (888—893)] ad renovandam pristinam « pacem cum muneribus mense Septembri transmisit et, ne coemp- « tio salis inde Maravansis daretur, exposcit. Missi autem propter « insidias Zwentibaldi ducis terrestre iter non valentes habere, de « regno Brazlavonis per fluvium Odagra [Odra] usque ad Gulpam « [Kulpa], dein per fluenta Savi fluminis navigio in Bulgaria perducti. « Ibi a rege honorifica suscepti eadem via, qua venerunt, cum mu- « neribus mense Maio reversi sunt ». Acest pasagiu [3]) spune, deci, că Arnulf pe lângă nouile puncte ale păcii, s'a rugat ca Bulgarii să nu mai vândă sare Moravilor [4]); apoi, că solii trimişi de către Arnulf nu au putut trece la Bulgari pe drumul uscatului, desigur cel mai

---

[1]) *Annal. Fuld.*, a. 863: « Interea rex collecto exercitu specie quidem quasi Rastizen Margensium Sclavorum ducem cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium, ut fama fuit, domaturus...». Dvorník, *Les légendes*, cit., p. 229 dă anul 863; cf. şi Jireček, *GB.*, p. 151.

[2]) Cf. Lavisse-Rambaud, *HG.*, I², p. 521; Dümmler, *GOFR.*, III², p. 354—355; Augustin Fliche, *L'Europe occidentale de* 888 *à* 1125 (în: *Histoire Générale publ. G. Glotz*, t. II), Paris 1930, p. 16.

[3]) *Annal. Fuld.*, a. 892.

[4]) Zlatarski, История, I—2, p. 248, citând textul spune: „и съ просба да не се позволява износъ на солъ отъ България за Моравия". Coëmptio însă nu însemnează export; apoi, e vorba de o Bulgarie, deci de un stat bine definit, numai după ce solii trec la sud de Sava.

scurt, pe care probabil umblau înainte, din cauză că Pannonia — de bună seamă cea superioară, adecă « Dunántúl » căci cea inferioară era a Bulgarilor—era « insidiată » de Svatopluk, ci au trebuit să ocolească prin nord-vestul Iugoslaviei de astăzi, unde era principatul lui Braslav (880—897) care își avea capitala la Sisek [1]), tot pe ape până au putut ajunge la Bulgari; iar la întoarcere la fel au pățit. Momentul principal pentru problema noastră este acela căruia însuși Arnulf i-a dat atâta importanță: sarea. De unde provenea sarea aceasta, pe care Bulgarii erau rugați să nu o mai vândă de aci înainte (ne... *inde*) Moravilor nordici, când este știut că în Bulgaria de astăzi, sud-dunăreană, nu există saline, afară de *tuzlele* [2]) dela mare și că Bulgaria importă și astăzi sare dela noi? Schafarik, interpretând această informație, crede că provenea din salinele din nordul Ardealului [3]); Rösler nu admite această părere, obosindu-se să convingă că sarea pe care o puteau vinde Bulgarii era sare marină din Bulgaria [4]).

---

[1]) Cf. Melich János, *A honfoglaláskori Magyarország* (în: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve, szerk. Melich J., Gombocz Z., Németh Gy., I köt., 6, füz.)*, Budapest, 1925, p. 331.

[2]) Cuvântul e turcesc și însemnează *salină, sărărie.*

[3]) *SA.*, II, p. 201, nota 1: « die Salzthäler in Marmarosch waren im Jahre 892 in der Gewalt der Bulgaren ».

[4]) *RSt.*, p. 203—204: « Schafarik hätte noch mit mehr Recht an Siebenbürgen denken können, dessen Salzwerke mindestens viel früher als die der Marmaros bekannt und benützt worden sind »; greșește însă pe urmă: « Und liegen dann, nicht selbst die walachischen Salzgruben näher, wenn man denn schon nicht das Salz aus Bulgarien selbst will ausführen lassen, woher es die Bulgaren doch wahrscheinlich nahmen ». In vreme ce despre salinele muntene n'avem nicio știre din acea epocă, despre cele ardelene avem destule. Capacitatea saliferă a « Ultrasilvaniei » i-a uimit pe Unguri încă din primele clipe ale sosirii lor în Pannonia; cf. *Anonymus* (ed. Fejérpataky, Budapest, 1892, p. 26): « ... et ut ubi [în țara lui « Gelou »] foderetur sal et salgenia ». In *Vita Sancti Gerardi, Moresanae ecclesiae episcopi* (ap. St. Lad. Endlicher, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana,* Sangalli, 1849, p. 214—215): « Achtum [« Ajtony », pe care istoriografia ungurească îl admite pentru primii ani ai lui Ștefan cel Sfânt]... usurpabat sibi potestatem super *sales regis descendentes in Morosio,* constituens in portibus [cf. Partoș lângă Alba-Iulia, la Murăș] eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes conclusitque omnia suo tributo ». Salinele dela Turda erau la dispoziția regelui ungar la anul 1075; cf. Pauler Gyula, *A magyar nemzet története* 1301-*ig*, Budapest, 1894, p. 508, nota 88 și p. 436, unde se arată cum se

Cei care au întâlnit pasagiul în cercetările lor se grupează pe lângă una din cele două păreri. Insă, ţinând seamă de faptul că incontestabil Bulgarii se învecinau cu Moravii la Tisa de jos în care se varsă Murăşul purtător de sare — şi cea mai strălucită dovadă a acestui comerţ cu sare pe Murăş, apoi pe Tisa, în sus şi în jos până unde se varsă ea în Dunăre, este numele localităţii Slankamen (« Piatra sării », într'un loc unde nu există sare), lângă Ó-Zalánkemén (= cea veche), tocmai în punctul unde Tisa se uneşte cu Dunărea, însă pe ţărmurele sudic, — în această regiune trebue căutat locul unde vindeau Bulgarii sare Moravilor. Această constatare nu implică numaidecât şi o stăpânire bulgărească asupra Ardealului; sarea puteau foarte bine să o scoată locuitorii băştinaşi ai ţinuturilor de unde se extrăgea acest indispensabil articol încă de pe vremea Romanilor [1]); astfel, Bulgarii nu erau decât nişte intermediari. Oricum această mărturie nu dovedeşte decât atât că dela 892 înainte — siliţi pe de altă parte şi de marile schimbări etnico-politice în bazinul Dunării de mijloc în ultimul deceniu al secolului al IX-lea — Bulgarii probabil s'au obligat să nu mai vândă sare Moravilor [2]).

---

transporta sare pe Murăş dela Turda la Slankamen, unde se varsă Tisa în Dunăre; pe Someş, dela Dej, în spre Polonia şi Germania; sau cu căruţele dela Uioara şi Gherla, peste Meseş, în nordul Ungariei, încă din cele mai vechi timpuri. Pentru secolul al XIII-lea, cf. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. I, Bucureşti, 1897, p. 249 şi Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1892, p. 74: « ... de salibus... *versus Bulgariam*, Greciam et Cumaniam sufficienter deferri concedimus, de quacumque salifodina Ultrasilvana commodius... extrahi poterunt ».

[1]) Asupra acestei chestiuni cf. C. C. Giurescu, *IR.*, I², p. 137: « In afară de aur, se mai exploata *sarea, fierul şi marmura*. Sarea se scotea în mai multe locuri: la *Salinae*, astăzi Uioara pe Mureş, la Cojocna, la Ocna-Dejului, la Rupea, pare-se şi la Ocna Sibiului (nu ştim cum îi zicea pe atunci poate Cedonie). Ea se exporta în Pannonia unde acest articol lipsea şi chiar în Italia ».

[2]) Cf. acest foarte desbătut pasagiu la Pič, *o. c.*, p. 73—74; Xenopol, *Teoria lui Rösler*, cit., p. 74—75 şi idem *IRDT.*, II³, p. 84; Onciul, *o. c.*, p. 332; Dümmler, *GOFR.*, III², p. 104; Jireček, *GB.*, p. 160; St. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus*, Cambridge, 1929, p. 104; Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, cit., p. 30—31 argumentează slab, oprindu-se asupra sării marine; « Und eben die Ausfuhr des Meersalzes wollte Arnulf um 892 den Mähren vebieten lassen. die vor dem Bruch mit ihr aus Baiern (Salzburg, Hallein usw.) bezogen hatten » din saline cunoscute şi Celţilor. Idem, *Az oláhok története*, cit.,

Un alt argument pentru stăpânirea bulgară la răsărit de Tisa este proba admisă de către unii ca atare, pe care o oferă mult-discutata inscripţie cu caractere greceşti, dar într'o limbă sigur *türk* [1]), de pe unul din vasele de aur ale tezaurului aflat la Sân-Nicolaul Mare în Banat. Uşor citeaţă, ea e următoarea:

† *ΒΟΥΗΛΑ ΖΟΑΠΑΝ ΤΕϹΗ ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ ΤΑΓΡΟΓΗ ΗΤΖΙΓΗ ΤΑΙϹΗ*

prima traducere i-a dat-o vestitul turcolog V. Thomsen: « Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan

---

I, p. 174—175, unde arată că salinele maramurăşene sunt menţionate pentru întâia oară la anul 1239. C. Grot, Моравія и Мадьяры съ половина IX до начала X вѣка, Санктпетербургъ, 1881, p. 139, nota 2, arătase de altfel că Moravii îşi procurau sarea de obicei din regiunea Salzburgului precum şi din Bavaria; însă şi el crede că sarea pe care le-ar fi putut-o vinde Bulgarii era dela Mare. Pauler Gyula, *A magyarok története Szent-Istvánig*, Budapest, 1900, p. 147: Bulgarii « birták a Tiszántult [pentru noi, dincoace de Tisa], mert megakadályozhatták, hogy a morvák sót kapjanak. E só pedig nem lehetett a máramarosi, mint Safarik és nemileg Pič is hinni látszik, hanem az erdélyi jelesen a tordai, mely a Maroson jött le, mert a XIII század elejéig a magyarországi só is mind innen, vagy Kolos és Székaknáról a Meszesen keresztül jött, de az utóbbi útra a IX században még nem igen gondolhatunk ». Aceeaşi părere o primeşte şi Melich, *o. c.*, p. 17., D-l Iorga, *Notes d'un historien*, cit., p. 68, admiţând că sarea aceasta cobora pe Murăş, pare a admite — de astă dată — şi dominaţia bulgară pe tot cursul lui: « vers l'an 890 la rivière de Maros, qui transportait le sel de Transylvanie — il ne faut pas même penser au sel de la lagune d'Anchiale — se trouvait dans la possession des Bulgares ». Mai nou, V. Chaloupecký, *Sůl z Bulharska* (892) [în: *Sbornik Filosof. Fakulty Univ. Komenského v Bratislavě*, III (1925), č. 30], p. 1—11, s'a ocupat de acest pasagiu. Studiul fiindu-ne inaccesibil, reproducem ideile aşa cum le rezumă Zlatarski, Исторія, I-2, p. 248, nota 1: Pe baza documentelor (cancelariei ungureşti ?) din secolele XI—XII, Chaloupec ký stabileşte că Moravia, care se hotărnicea cu statul bulgar pe râul Tisa, primea sare din zăcămintele mari de pe cursul superior al Someşului, afluent al Tisei; nomenclatura slavă confirmă acest lucru. De aceea Zlatarski, *ibid.*, numeşte apodictic солъ отъ Бълиария за Моравия. Insă din motivele arătate mai sus nu se poate susţine calea Someşului, ci mai curând a Murăşului, care la Tisa de jos ajungea într'o regiune pozitiv, neîndoelnic bulgărească.

[1]) Limba *türk*, spre deosebire de *turcă*, prin care se înţelege de obiceiu limba Turcilor occidentali, a otomanilor, este limba curată turcească a inscripţiilor dela Orhon în Mongolia, din sec. VI, descifrate de Thomsen.

Boutaul a été adaptée à être suspendue » [1]), care, apoi, în ceea ce privește data la care a fost îngropat tezaurul, spune că « la vie et l'activité des deux hommes mentionnés dans l'inscription appartiennent à la période où les Bulgares turcs (ne pas confondre avec le peuple slave qui porte aujourd'hui le même nom) établis sur le cours inférieur du Danube, depuis 827 jusqu'à la conquête des Hongrois dans la dernière dizaine de ce même siècle, s'étaient aussi rendus maîtres de certaines parties de la Hongrie orientale, et y avaient établi une administration bulgare ». Această interpretare s'a bucurat de cea mai largă primire, și dacă ea ar fi acceptabilă, cel puțin ca datare, ar avea sorți de crezare; căci numele, fiind general turcești, au putut fi date oricăror persoane aparținătoare acestui neam. Și într'adevăr, studiile ulterioare au zdruncinat de altfel slaba certitudine: e mult

---

[1]) *Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie)*, în: *Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filologiske Meddelser*, I-1, København, 1917. Acestei inscripții i s'au dat până acuma o mulțime de datări: J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós, sogenanntes « Schatz des Attila »*, Budapest, 1885, îi dă ca vârstă secolul al VIII-lea; J. Strzygowsky, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917, p. 54 sq., îl crede mai vechiu, din motive artistico-arheologice; Dr. C. Diculescu, *Die Gepiden, Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, vol. I. Leipzig, 1922, p. 240 sq., cercând să explice cele două nume de persoană ca fiind gepide, deci și posesorii vasului ca fiind Gepizi, spune următoarele: « Das die Herrschaft *Builas*, wie Thomsen a. a. O., S. 27—28 gezeigt hat, in das letzte Drittel des 9. Jahrhunderts fällt, so muss er der unmittelbare Vorgänger des Glad sein », care și el ar fi avut, *ibid.*, p. 187, tot un nume germanic. (Asupra lui « Glad », cf. Ortvay, *o. c.*, p. 171—172 și, mai cu seamă, Drăganu, *o. c.*, p. 227). Cronologia lui Thomsen o primește și St. Mladenov, deși diferă ca interpretare linguistică, în *Zur Erklärung der sogenannten Buela-Inschrift des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklós*, în *Ungarische Jahrbücher*, VII (1927). Bulgar poate fi în această inscripție *βουηλα*, care nu e altceva decât *boila*, « türk. Rangtitel »; cf. V. Thomsen, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei* în *Zeitschrift der deutschen Morgenländisches Gesellschaft*, N. F., Bd. 3 (Bd. LXXVIII) (1924), p. 121—175 și J. Marquart, *Cronologie*, cit., p. 42, unde se discută și modelele bizantine: *βοελᾶς βοηλᾶ, Βουλίας ταρκανὸς* din care derivă și slavo-românul *boier*, deși se dă uneori acestui cuvânt o etimologie slavă: болый, болшой, cf. S. Platonov, *Histoire de la Russie*, Paris 1929, p. 80. Cf. de altfel A. Preobrajenskiy, Этимологическій Словарь Русскаго Языка, Москва, 1910, p. 40—41, dându-se etimologia turcească a cuvântului.

mai verosimil că tezaurul dela Sân-Nicolaul Mare trebue atribuit Pecenegilor, şi anume datând din secolul al XII-lea [1]).

In aceeaşi serie de dovezi avem, din a doua jumătate a secolului al IX-lea şi *Descriptio ciuitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* — care de fapt priveşte şi câteva regiuni din sudul Dunării — scrisă de *Geograful Bavarez*, între anii 866—890 [2]). După enunţarea titlului, continuă astfel: « Isti sunt, qui propinquiores resident finibus Danaorum [3]), quos uocant Nortabtrezii [4])... [urmează o serie de neamuri slave din Germania; apoi] Beheimare [5]), in qua sunt ciuitates XV. Marharii [6]) habent ciuitates XI. Vulgarii, regio est inmensa et populus multus, habens ciuitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit [7]) et non sit eis opus ciuitates habere. Est populus

---

[1]) H. Mötefindt, *Der Schatzfund von Nagy-Szent-Miklós, Komitat Torontál, Ungarn*, în *Ungarische Jahrbücher*, V (1925), p. 364 sq., îl atribue secolului al XII-lea, tot din motive arheologico-artistice. Din acelaşi secol îl declară şi Gyula Németh, *Les inscriptions du trésor de Nagyszentmiklós*, în *Revue des études hongroises*, XI (1933), p. 5 sqq., care, descifrând şi inscripţiile aşa zise « runice » de pe celelalte vase ale tezaurului, le tălmăceşte cu uşurinţă dintr'o limbă *türk*, cum era cea peceneagă: « La coupe de Boila Čaban, elle a été exécutée sur son ordre. Boutaul Čaban en a fait faire le boucle. C'est sa coupe à boire ».

[2]) Schafarik, *SA.*, II, p. 673—676, după manuscrisul Bibliotecii de Stat din München, Nr. 560; el crede că autorul acestei simple înşirări de nume de popoare şi enumărări nu prea demne de încredere de oraşe, este « ein bayerischer Geistlicher *(de Enisa ad Rhenum)* » care a scris la îndemnul vreunui principe german care intenţiona să supună pe Slavi, culegându-şi informaţiile din gura negustorilor bulgari, slavi precum şi dela misionarii germani. Motivele pentru care fixează între anii 866 şi 890 conceperea acestei *Descriptio* sunt următoarele: *a)* pomeneşte Moravia lui Svatopluk: *Marharii*, precum şi Moravia bulgărească: *Merehani; b)* vecinătatea Bulgarilor cu Germanii în Pannonia, care se termină la anul 896; *c)* numele Ruşilor, cunoscut la 862 (cf. însă mai sus, p. 424); *d)* numele *Phesnuzi* (Pecenegii), care trec la 889 Donul, precum şi numele Ungurilor *(Ungare)*, asupra cărora cf. şi Alfred cel Mare.

[3]) Danezii.

[4]) Abodriţii nordici, dela Elba de jos, cf. mai sus, p. 472

[5]) Boemii.

[6]) Moravii din *magna Moravia* dela Nord, a lui Svatopluk.

[7]) Mai înainte fusese cetit greşit: *excedit*, « denn der Sinn ist: Der Bulgaren ist eine solche Menge, Tapferkeit und Stärke, dass sie der Vesten nicht bedürfen und ohne sie sich zu vertheidigen wissen. Offenbar ist dies nach dem Berichte eines schlauen Bulgaren niedergeschrieben ».

quem uocant Merehanos [1]), ipsi habent ciuitates XXX. Iste sunt regiones, que terminant in finibus nostris. Isti sunt, qui iuxta istorum fines redident. Osterabtrezi [2]), in qua ciuitates plus quam C sunt. Miloxi [3]), in qua ciuitates LXVII. Phesnuzi habent ciuitates LXX... [urmează înșirarea triburilor slave din Rusia de astăzi; apoi] Vuizunbeire [4]). Caziri [5]), ciuitates C. Ruzzi... ungare. Vuislane [6])... » și termină prin regiunea Oppelnului (« Opolini »). Din această simplă înșirare de nume de popoare — cu o direcție generală Vest-Sud-Est — Bulgarii, pomeniți *in finibus nostris* ceea ce e adevărat, după cum am văzut mai sus, învecinându-se în regiunea Savei și a Dunării pannonice cu imperiul franc, sunt pomeniți în același timp și alături de Moravii sudici și de Osterabtrezii sudici, deci nordicitatea lor — pe temeiul Geografului Bavarez — nu se poate susține. Spusele acestuia cel mult confirmă stăpânirea bulgară asupra ținutului, poate de pe ambele laturi ale Tisei inferioare, însă sigur dintre Tisa și Dunăre — ceea ce, bine înțeles, e tot la nordul Dunării.

Nu mult diferă de notele geografice de mai sus *Descrierea Europei* făcută de regele englez Alfred cel Mare (871—901), ca o amplificare, în înțelesul timpului său, a traducerii lui Paulus Orosius (sec. V) [7]).

---

[1]) Moravii sudici, de pe Morava sârbească. In orice caz, aceştia nu sunt *ad septentrionalem plagam Danubii*, ci la sudul Dunării, la confluența Moravei.

[2]) Schafarik, *ibid.*: « östliche oder südliche Bodrizer ». Aceştia sunt, fără îndoială, *Abodriti vulgo Praedenecenti* ai analelor apusene, în regiunea oraşului Braničevo, lângă Moravi. Deci încă un neam tot la Sudul Dunării.

[3]) Milčanii « bulgarisch-slavischer Stamm », *ibid.*

[4]) *Ibid.*: « *Wizun-beire. d. i.* Weiss-Beiren, Weiss-Biliren oder Bulgaren ».

[5]) Chazarii.

[6]) « Vistulienii »; Ungurii nu se ştie dacă trebue localizați în « Lebedia » sau în Etelköz.

[7]) Câteva pasagii din Alfred cel Mare le dă Schafarik, în traducerea lui Dahlmann, *SA.*, p. 671—672. In *A Magyar Honfoglalás Kútfői*, editată de Szilágyi Sándor şi Pauler Gyula, Budapest, 1900, p. 314—315, Marczali reproduce, în limba veche engleză, însoțindu-le de o traducere în ungureşte, capitolele 2 și 14, din ediția facsimilată făcută după manuscrisul Lauderdale de către Joseph Bosworth, *A description of Europe and the voyages of Ohthere and Wulfstan, written in anglo-saxon by king Alfred the Great.* London, 1855.

Pentru a se putea compara Alfred cel Mare cu Orosius, dăm aci pasagiile care ne interesează din Pauli Orosii *Historiarum adversum Paganos libri*, VII (recogn C. Zangemeister), Lipsiae, Teubner, 1809:

Descrierea sa privește și Europa central-răsăriteană. Europa începe la fluviul *Danais;* Dunărea *(Donua)* « curge spre răsărit, la nord de Grecia *(Crecalande)* în *Vendelsae* » (Marea Venzilor), care pentru el e marea Mediterană și anexa ei, cea Neagră [1]). In Germania de azi, la nordul Dunării, printre alții, îi numește pe « Dena, and be northan him is Apdrede » [2]). Pe urmă continuă astfel: « Maroaro [3]), and hi Maroaro habbath, be westan him, Dyringas [4]) and Behamas,

---

« I, 2: Europa incipit ut dixi sub plaga septentrionis, a flumine Tanai, qua Riphaei montes Sarmatico auersi oceano Tanaim fluuium fundunt, qui praeteriens aras ac terminos Alexandri Magni...

« [Europa]. Incipit a montibus Riphaeis ac flumine Tanai Maeotidisque paludibus quae sunt ad orientem, per litus septentrionalis oceani usque ad Galliam Belgicam et flumen Rhenum, quod est ab occasu descendens, deinde ad Danuuium quem et Histrum uocant, qui est a meridie et ad orientem directus Ponto accipitur ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothia, deinde Germania est ubi plurimam partem Suedi tenent quorum omnium sunt gentes LIIII.

« Nunc quidquid Danuuius a barbarico ad mare Nostrum secludit expediam.

« Moesia ab oriente habet ostia fluminis Danubii, ab euro Thraciam, a meridie Macedoniam, ab Africo Dalmatiam, ab occasu Histriam, a circio Pannoniam, a septentrione Danuuium.

« Thracia habet ab oriente Propontidis sinum et ciuitatem Constantinopolium quae Byzantium prius dicta est, a septentrione partem Dalmatiae et sinum Euxini ponti, ab occasu et Africo Macedoniam, a meridie Aegaeum mare.

« Dalmatia habet ab oriente Macedoniam, ab aquilone Dardaniam, a septentrione Moesiam, ab occasu Histriam et sinum Liburnicum et insulas Liburnicas, a meridie Hadriaticum sinus.

« Pannonia Noricus et Raetia habent ab oriente Moesiam, a meridie Histriam, ab Africo Alpes Poeninas, ab occasu Galliam Belgicam, a circio Danuuii fontem et limitem qui Germaniam a Gallia inter Danuuium Galliamque secernit, a septentrione Danuuium et Germaniam ».

Pe Geți îi identifică cu Goții, ca și Jordannes; capit. I, 16: « Getae illi qui et nunc Gothi », iar în capit. VII, 28: « [Constantinus] mox Gothorum fortissimas et copiosisimas gentes in ipso barbarici soli sinu, hoc est in Sarmatarum regione, deleuit ». Dacia lui Paul Orosius este Dacia Traiană; cf. capit. I, 2; însă în cap. VII, 22, pe timpul lui Gallienus « Dacia trans Danuuium [la sud] in perpetuum aufertur ».

[1]) Schafarik, *SA.*, II, 672.

[2]) Dăm textul anglo-saxon după *MHK.*, cit. *Dena* sunt Danezii; *Apdrede* sunt Abodriții nordici.

[3]) Moravii nordici.

[4]) Türingii.

and Baeg-ware [1]) healfe; and be suthan him, on othre healfe Donua thaere ea, is thaet land Carendre [2]), suth oth tha beorgas, the man haet Alpis. To thaem ilcan beorgun licgats Baegth-wara-land gemaere, and Swaefa [3]), and thonne be eastan Carendran lande, begeondan thaem westenne is Pulgara land, and be eastan thaem is Creca land, and be eastan Maroaro lande is Wisleland [4]), and be eastan thaem sind Datia, tha the iu waeron Gotan. Be northan eastan Maroara syndon Dalamensan [5]), and be eastan Dalomensan sindon Horithi [6]), and be northan Dalomensam sindon Surpe [7]), and be westan him sindom Sysele [8]). Be northan Horiti is Maegtha-land [9]), and be northam Maegtha-lande Sermende [10]) oth tha Beorgas Riffin ». In capitolul 14 : « Thas land syndon Creca leode, and be westan Achie and lang thaes Wendel saes is Dalmatia thaet lans, on norththe healfe thaes saes, and be northan Dalmatia sindon Pulgare and Istria, and be suthan Istria is te Wendel-sae, the man haet Atriaticum; and be westan tha beorgas the man haet Alpis, and be northan thaet westen, thaet is betux Carendan and Fulgarum » [11]).

---

[1]) Bavarii.

[2]) Carintii.

[3]) Suevii.

[4]) « Ţara Vistulei » = Polonia de mai târziu.

[5]) Daleminţii; trib slav din Germania răsăriteană.

[6]) Croaţii nordici, la nordul Carpaţilor.

[7]) Sorbii sau Sorabii; tot în Germania răsăriteană.

[8]) Editorul i-a apropiat de Săcui-Székelyek. Insă e un trib slav, vendic; cf. Schafarik, *SA.*, II, 602.

[9]) Schafarik, II, 672: « Weiber oder Mädchenland », fiind poate o reminiscenţă a Amazoanelor.

[10]) Sarmaţia, la nordul căreia şi Alfred pomeneşte Rifeii.

[11]) In traducere românească: Capit. 2 « Danezii, şi la nord de ei Apdrede... Moravii, şi aceşti Moravi au la vestul lor pe Turingi şi pe Boemi şi pe o parte din Bavari. Şi la sud de ei, pe cealaltă parte a Dunării este ţara Carintia, la sud de munţii care se numesc Alpi. Hotarele Bavariei şi ale Suabiei ajung până la acei munţi. Şi apoi la răsăritul ţării Carintia, dincolo de pustie, e ţara Bulgarilor şi la răsărit de ea e Grecia; iar la răsărit de ţara Moravilor e ţara Vistulei, şi la răsărit de ea sunt Datia, care odinioară fură Goţi *(sic!)*. La nord-estul Moravilor sunt Daleminţii şi la răsărit de Daleminţi sunt Croaţii şi la nord de Daleminţi sunt Sorbii, şi la vestul lor sunt Sysele. La nordul Croaţilor e Ţara fetelor şi la nordul Ţării fetelor e Sarmaţia până la munţii Rifei ». Capitolul 14: « In aceste ţări sunt Greci. Şi la vestul Achaiei, lângă Marea Mediterană [Wendel sae, «Marea

S'a crezut că în Alfred cel Mare se cuprinde o dovadă despre întinderea Bulgarilor asupra Ardealului [1]), prin faptul că pomenește la răsărit de « pustia (Avarilor) » [2]) Bulgaria. Insă, cetind cu luare aminte informațiile lui, se poate constata că regele englez, în unele cazuri, a deviat direcțiile cardinale [3]), indicând pentru sud-est numai estul, deși uneori îl indică exact. In orice caz, pornind dela datele lui: Carintia-Bulgaria-Grecia, cu direcția spre răsărit, dacă așezăm Bulgaria dincolo de pustie, în România de astăzi, atunci Grecia trebuie așezată prin Ucraina actuală (deși, în altă parte, spune că Dunărea curge la nord de Grecia, ceea ce totuși pare o reminiscență istorică). Insă linia lui Alfred cel Mare vest-est trebue coborîtă în diagonală: nord-vest, sud-est, și atunci Grecia într'adevăr ajunge la capătul ei sud-estic, rămânând Bulgaria acolo unde-i era locul, adică în regiunea Dravei-Savei-Moravei « la nordul Dalmației » — cum zice tot el, și înspre răsărit, ca intermediară între Carintia și Grecia. Tot așa trebue gândită și direcția: la răsărit de Vistula e Dacia, (Traiană), căci în mod real Dacia se afla la sud-est de Vistula, după cum, de altfel, « țara Vistulei » se aflä la nord-est de Moravia, nu la răsărit. In felul acesta nu se poate invoca nici *Descrierea Europei* a lui Alfred cel Mare ca o dovadă despre o Bulgarie întinsă prin părțile noastre.

De o importanță deosebită, însă, este această *Descriere*, pentru faptul că ea arată, în locurile pe cari le ocupăm noi astăzi, și cari constituiseră odinioară Dacia Traiană, o țară: Dacia, unde fuseseră mai de mult Goții [4]), fără a mai indica cine se află acolo pe timpul

Venzilor »] e ţara Dalmaţiei, pe partea nordică a acelei Mări iar la nordul Dalmaţiei sunt Bulgarii şi Istria; şi la sudul Istriei e marea Mediterană, care se numeşte Adriaticum. Şi la vest Munţii, cari se numesc Alpi; şi la nord [e] acea pustie, care e între Carintia şi Bulgari ».

[1]) Cf. Onciul, *o. c.*, p. 333; Xenopol, *l. c.*

[2]) *Westen* « Wüsten », pustie, deşert. Sunt « Pannoniorum et Avarum solitudines », pomenite mai sus. Şesul Ungariei, după cum se ştie, este numit şi astăzi de către locuitorii lui *Puszta*, cu un cuvânt de origine slavă care nu totdeauna desemnează un loc nelocuit, ci mai curând redă rusescul степь « stepă ».

[3]) Asupra acestei chestiuni, v. mai jos, p. 495 şi 475.

[4]) Cf. mai sus Orosius: « Dacia ubi et Gothia ». Asupra acestei probleme cf. mai nou Dr. Constantin C. Diculescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien* (în « *Mannus-Bibliothek* » hrgg. von Prof. Dr. Gustaf Kossinna, Nr. 34), Leipzig, 1923, *passim*.

său, dar și fără a o face dependentă de oricare dintre neamurile vecine.

Intr'un alt pasagiu Alfred cel Mare îi numește și pe Unguri. Vorbind despre munții Bastarnilor, spune « the mon tha het Basterne, and nu by mon haet Hungerri [în alte manuscrise: Hungerie]» [1]). Prin acești munți trebue înțeleși Carpații păduroși și cei nordici, dintre Cehoslovacia și Polonia de astăzi, după cum dovedește Tabula Peutingeriana, care așează Alpii Bastarnici la nordul Daciei, lăsând să izvorească din ei câteva râuri care curg spre sud în Dunăre, precum și Agalingus (Nistrul), din capătul răsăritean al lor, care se varsă în marea Neagră.

Astfel, Alfred cel Mare confirmă intrarea Ungurilor prin pasul Vereczke, precum și denumirea rusească a Carpaților păduroși de горы Угорьския din cronica rusească [2]).

DUPĂ VENIREA UNGURILOR

La 895, însă, intră un nou popor în vasta scenă de care e legată, prin lumini așa de slabe contemporane, și soarta noastră, — în câmpia Dunării de mijloc, în Pannonia [3]): Ungurii. Acest nume nu era

---

[1]) *Ap.* Schafarik, *SA.*, II, 674, care identificând greșit acești munți, îi așează pe Unguri în Ardeal: « nach Alfred sassen sie vor 900 etwa in Siebenbürgen »; cf. și *ibid.*, p. 672: « Damals waren die Bulgaren noch mit Pannonien und Mähren benachbart, da die Magyaren noch nicht existirten, welche Alfred an einer andern Stelle nach Siebenbürgen setzt ». Insă denumirea de munții Bastarnici, *Alpes Bastarnice* se întâlnește numai în Tabula Peutingeriană; cf. ediția lui Dr. Konrad Miller, *Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel*, Ravensburg, 1888, reprodusă și în C. C. Giurescu, *IR.*, I, p. 257. Tot în regiunea Carpaților păduroși îi localizează și K. Kretschmer, *Sarmatici montes*, în *RE.*, II, A^1, zweite Reihe, driter Halbband, col. 14. O lămurire pur filologică aduce în plus Fritz Metzger, *Altgermanische Zeugnisse zu ost-und nordeuropäischen Völker-und Ländernamen*, în *UJB.*, II (1922), p. 226: « Im lateinischen Orosius werden die Ungarn nicht erwähnt. Der Ags. fügt bei Basterne « und nun heisst man sie Hungerre » bei. Die Ags. Annalen verzeichnen zum Jahre 1090 Hungrie, und zum Jahre 1057 Ungerland ». Tot aci și explicația: Bulgarum — Vulgarum — Fulgarum.

[2]) Vezi mai jos, p. 513.

[3]) Pannonia era, în înțelesul clasic, ținutul de șes dintre Dunăre, Sava și hotarele răsăritene ale Austriei de astăzi. Fu împărțită apoi în Pannonia inferioară,

necunoscut în aceste părţi, deoarece hoardele lor mai jefuiseră la apus de Carpaţi cu câţiva ani mai înainte; însă de astă dată avem de a face cu întregul popor imigrat din Etelköz. Ei trecură prin pasul Vereczke [1]) din Carpaţii păduroşi ai Cehoslovaciei de astăzi şi

---

între Sava şi Drava, şi Pannonia superioară, reprezentând restul. La Notarul anonim al regelui Bela are două înţelesuri: *a)* cap. IX şi XI « Ungaria arpadiană » şi *b)* cap. XLVI, XLVIII, XLIX, L şi LI « Ţinutul de dincolo de Dunăre » (ungureşte *Dunántúl)*; cf. Melich, *o. c.*, p. 415 şi Drăganu, *o. c.*, p. 15.

[1]) Cel mai judicios studiu asupra acestei chestiuni, al lui Pauler Gyula, *A magyar nemzet története szent Istvánig*, Budapest, 1900, p. 34, ajunge la concluzia: «895. év végén szállott le a magyar nemzet Arpád vezérlete alatt a vereczkei szoroson át a felső Tiszahátra, Munkács, Ungvár vidékére », pe unde intraseră şi Avarii, cf. p. 121, după Bury-Gibbon, V, 517; v. şi p. 153. In corelaţie cu această dată a fost fixată şi vestita sărbătoare a « milenariului » unguresc. La fel, idem, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I², Budapest, 1899, p. 1: în urma atacului peceneg în Etelköz — care se întindea între Nipru şi Siret — ei urcă cursul Nistrului, iar la râul San în Galiţia, îndreptându-se spre sud trec prin pasul amintit în câmpia Tisei. Ultimul cuvânt — deşi nu cel definitiv, poate — l-a spus în această chestiune Hóman, *o. c.*, p. 119, « a 895. év öszén kelt át a Kárpátok hágoin ». Arpad, ducele suprem face jertfa; după aceea: « indult meg Árpád fejedelem a Felső-Tisza völgyéről az évek ota keresett új haza elfoglalására, mialatt, népének egy része — talán három törzs népe — a Maros és Olt völgyén nyomult az ország szivébe ». Prin urmare, Hóman admite, ceea ce Rösler, *RSt.*, p. 161—162 a aruncat numai ca o ipoteză: că Ungurii nu au trecut toţi prin « Poarta Rusiei » ci — după cum şi-a desemnat şi harta dela p. 128 — şi prin munţii Moldovei către Ardeal, apoi de-a-lungul Munteniei şi Olteniei către Porţile de Fier, pe unde ieşiră apoi în câmpia pannonică. Necitându-şi izvoarele, deoarece cartea este destinată în primul rând marelui public, care primeşte concluziile fără examinare critică, este greu să refaci elaborarea lui proprie, care însă prin apodicticismul ei ar putea să se impună. Grot, *o. c.*, p. 261 sqq., urmându-l pe Rösler, încearcă să dovedească că nu pe la Kiev au trecut Ungurii, spre Vereczke, aşa cum mărturiseşte cronica rusească; cf. pasagiul mai jos, p. 513. Argumentul lui Grot că în aceeaşi cronică sunt pomeniţi aceiaşi munţi, în legătură cu faimoşii Askold şi Dir, la anul 882: „несоша на гору и погребоша ù на горѣ, еже ся нынѣ зоветъ Угорское“ nu e probant, deoarece munţii existau şi înainte de data trecerii Ungurilor peste ei — nu la 898, cum greşit e în cronica rusească — însă şi-au primit numele după această trecere, iar când cronica a fost alcătuită din diferitele ei componente, acest explicativ a fost introdus şi într'un pasagiu anterior. Cealaltă dovadă e şi mai puţin convingătoare: anume că Regino din Prüm, *MHK*, p. 322, prin fraza « et *primo* quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant, *deinde* Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebris incursionum

coborîră de-a-lungul Tisei. Apariţia noilor năvălitori a frânt continuitatea etnică slavă — la această dată şi Bulgarii turanici erau slavizaţi — la Dunărea de mijloc. Ei porniră a se revărsa în toate direcţiile în cuprinsul bazinului Dunării şi al Tisei. Ţinta aspiraţiilor

---

infestationis irrumpunt » voeşte să arate că au intrat prin Porţile de Fier şi prin Banat şi că numai pe urmă s'au îndreptat spre apus. Insă cum rămân Bulgarii numiţi în al treilea loc, care numai la apus nu erau; şi care, dacă Ungurii ar fi venit din spre sud-est, ar fi trebuit să fie pomeniţi în frunte? Vezi interpretarea lui Fr. Dvorník, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, cit., p. 245. Sosirea Ungurilor dinspre Ardeal o proclamă şi Marczali Henrik, *Magyarország Története* (în: Szilágyi Sándor, *A Magyar Nemzet Története*, I—II köt.), Budapest, 1896. Hóman îşi expusese mai înainte părerea, în *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése* (în: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve szerk. Melich J., Gombocz Z., Németh Gyula, I köt., 7 füz.*), Budapest, 1923, p. 33 sqq. Bineînţeles, dânsul admite că grosul noului neam a trecut prin pasul Vereczke însă — fără nicio indicare de izvoare, *fiindcă nu se cunosc* — fiul lui Arpad, Levente (*τὸν Λιούντινα* la acc., la Constantin Porfirogenitul, *De adm. imp.* cap. 51 şi 40), învingător la început, dar pe urmă învins de Simeon, ţarul Bulgarilor, care-i aţâţă şi pe Pecenegi contra Ungurilor, din faţa dublei primejdii « a Besztercze, Tatros és más patakok völgyein a Keleti-Kárpátok hirtelen emelkedö magaslataira kellett felhúzódniok. Az uttalan havasokon, rengeteg erdők közt vezető Borgói — Tölgyesi — és Gyimesi — szorosokon át nagy nehézségekkel, természeti akadályokkal és nélkülözésekkel küzködve vergödtek át Erdély földjére, a Maros felső folyásához ». Această ipoteză o întemeiază pe spusele « Cronicei » — care, spre deosebire de Anonymus, ar reproduce mai fidel « Gesta Ungarorum » din veacul al XI-lea (vezi mai jos, p. 531) — unde se găsesc următoarele: după ce Ungurii trec prin « Susdalia », « Kyo », după *Chronicon Dubnicense (ap.* M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima: Scriptores*, vol. III, Quinque-Ecclesiis, 1884, p. 27); « Exinde montes transcendentes per tres menses tandem deuenerunt in confinium regni hungarie scilicet in Erdeel, inuitis gentibus memoratis. Ibique terreis castris septem preparatis pro uxoribus et rebus suis conseruandis aliquandiu permanserunt. Quapropter teutonici partem illam ab illo die Sibenburg, id est septem castra vocauerunt »; acolo îşi distribue vestitele 7 căpitănii (iar număr biblic!); acolo moare Almus, tatăl lui Arpad; apoi auzind despre bunătatea fluviului Danubius, trec spre ţărmurii lui. Aceleaşi lucruri şi în *Chronicon Posoniense, ibid.*, vol. IV, p. 23 şi în *Chronicon Pictum Vindobonense, ibid.*, vol II, p. 123. Toate acestea, după Hóman, ar păstra tradiţia din « Dunántúl », care se deosebeşte de aceea a Anonymusului, din regiunea Tisei superioare. Insă, pe lângă mai multe incongruenţe manifeste din această povestire tardivă — căci nimic nu ne asigură că ea într'adevăr se găsea în « Gesta Ungarorum » din secolul al XI-lea — ceea ce o infirmă este însăşi etimologia « Sibenburg » dată Ardealului. Impotriva acestei ipoteze, precum şi împotriva aceleia a intrării

lor, însă la început a fost Apusul. S'au întins pe urmă şi înspre părţile răsăritene.

Vom încerca, în cele ce urmează, să arătăm cum şi când s'au întins Ungurii în spre răsărit, relevând totodată pasagiile cari interesează problema stăpânirii bulgare în cuprinsul marelui şi destul de greu accesibilului platou ardelenesc.

Impăratul Constantin cel-născut-în-purpură, — care îşi scrise importanta sa operă etnografico-istorică *De administrando imperio* pe la jumătatea secolului al X-lea [1]), într'o epocă în care Ungurii se îndreptau cu raziile lor jefuitoare mai mult înspre Apus (până la anul 955, la Lech) — ne-a lăsat câteva date asupra teritoriilor de răsărit ale Ungariei de mai târziu. După informaţiile acestuia, astfel se prezentau graniţele «Turciei», adică ale Ungariei. *a)* In capitolul 13: «Cu Turcii (= Ungurii) sunt aceste popoare învecinate: «înspre vestul lor Francia, înspre nord Pecenegii şi înspre sud Mo- «ravia cea mare, adecă ţara lui Svatopluk, care a fost cu desăvârşire

---

Ungurilor în Pannonia şi din spre Oltenia, cf. argumentele lui Szabó Károly, *A magyar vezérek kóra. Árpádtól Szent Istvánig*, Pest, 1869, p. 50—51: el o consideră ca fals întemeiată şi neputând fi cu toată certitudinea istorică acceptată. Mai vezi şi observaţiile lui Pauler Gyula, *Lebedia. Etelköz. Millenarium*, în *Századok*, XIV (1880), p. 20: «Ha a megriasztott magyarság Havasalföldön akart volna betörni az országba mintegy torkába kellett volna szaladnia az ellenségnek, melytől oly kegyetlenul megveretett, legalább is 60—70 mérföldnyi utat kellett volna tennie, nökkel, gyermekekkel, marhákkal Oláhországon keresztül... balszárnyon, délre, a Dunával, a bolgárokkal, kitéve az egész uton oldaltámadásoknak, és pedig akkor midőn a visszavonulás, a menekvés észak-nyugatra nyitva állott és az irányban minden lépés távolabb vitte őket a bolgárok és a besenyőktől». Aceste observaţii juste le primeşte şi Ortvay Tivadar, *o. c.*, p. 169. Contra lui Hóman e şi Konrd Schünemann, *Zur Landnahme der Ungarn*, în *UJB.*, III (1923), p. 280—283: o singură «Nordwestwärtswandern». Istoricii noştri nu admit decât intrarea într'un singur grup, în conformitate cu realitatea istorică, prin pasul uşor de străbătut al Carpaţilor păduroşi.

[1]) Cf. J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906), p. 517—577. La p. 522 stabileşte c'a fost scrisă între anii 948—951; printre izvoarele împărătescului autor era un oarecare Gabriel, fost ambasador al Bizanţului la Unguri; alte informaţii din arhivele ministerului de externe. Ungurilor el le zice totdeauna *Τοῦρκοι*, iar ţării lor *Τουρκία*; cf. Darkó Jenő, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi iróknál* (în: *Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, XXI köt., 6 sz.), Budapest, 1910, p. 39 sqq. unde sunt arătate locurile respective, până la Zonaras.

« distrusă de către acești Turci și luată în stăpânire. Iar Croații se « învecinează cu Turcii înspre munți. Pecenegii îi pot ataca pe Turci, « pustiindu-i, și să le ia multă pradă, năpăstuindu-i » [1]). *b)* Revenind apoi asupra vecinilor Ungurilor, mai precizează următoarele: Din Etelköz « Ungurii alungați de către Pecenegi, fugiră și s'au așezat « în pământul unde locuesc acum. In acel loc sunt aceste monumente « vechi: mai întâi e podul Impăratului Traian, la capătul Turciei « (= Ungariei), pe urmă Belgradul la trei zile dela acel pod, în care « este turnul sfântului și marelui împărat Constantin; și iarăși pe « cursul fluviului e [locul] numit Sermion, departe două zile de Belgrad; « apoi Moravia cea mare, cea nebotezată, pe care au distrus-o Turcii « și unde mai înainte domnea Svatopluk. Acestea sunt monumentele « și memorabiliile de pe fluviul Istros. [Teritoriul] de deasupra « lui, în care este întreaga așezare a Turciei, este numit acum după « numele râurilor care curg prin el. Aceste râuri sunt următoarele: « râul întâi este Timísis [2]), al doilea Tútis, al treilea Morísis, al « patrules Crísos, și iarăși alt râu e Tița. Se învecinează cu Turcii « înspre est Bulgarii, unde sunt despărțiți de Istros zis și Danubios, « înspre nord Pecenegii, înspre vest Francii, iar în spre sud Croații » [3]).

---

[1]) *De adm. imp.* (Bonn.), p. 81: *Ὅτι τοῖς Τούρκοις τὰ τοιαῦτα ἔθνη παράκειντι, πρὸς μὲν τὸ δυτικώτερον μέρος αὐτῶν ἡ Φραγγία, πρὸς δὲ τὸ βορειότερον οἱ Πατζινακῖται, καὶ πρὸς τὸ μεσημβρινὸν μέρος ἡ μεγάλη Μοραβία ἤτοι ἡ χώρα τοῦ Σφενδοπλόκου, ἥτις καὶ παντελῶς ἠφανίσθη παρὰ τῶν τοιούτων Τούρκων καὶ παρ' αὐτῶν κατεσχέθη· οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις παράκειντι. Ὅτι δύνανται καὶ οἱ Πατζινακῖται τοῖς Τούρκοις ἐπιτίθεσθαι καὶ μεγάλως πραιδεύειν καὶ παραβλάπτειν αὐτούς.*

[2]) Numele acestor râuri le cetim așa cum le-a pronunțat și le-ar pronunța și astăzi un Grec. Ultimul reda sau un ț, sau un č; la primele trei — afară de *Τούτης*, care de sigur e Tut, oricare i-ar fi fost pronunțarea genuină — desinențele — *ης* și — *ός*, caracteristice grecești, întăresc părerea că toate trei numele se termină în š: Timiš, Moriš, Criš. Cf. Drăganu, *o. c.*, p. 244 sqq., 496 sqq. și 313 sqq. o completă bibliografie și o discuție filologică a numelor. Forma *Τίβισις* se regăsește încă la Herodot, IV, 149, de care de sigur nu poate fi despărțită *Τιμήσης* al lui Constantin Porfirogenitul; tot la Herodot, IV, 49 întâlnim *Μάρις*. Forma cea mai veche atestată a celui de-al treilea nume este *Grisia*, la Jordanes, *De origine actibusque Getarum*, XXII, 113 în secolul al VI-lea, iar cea mai veche atestare documentară după venirea Ungurilor e dela 1075 « fluvium *crys* ».

[3]) *De adm. imp.* (Bonn), pg. 173—174: *οἱ δὲ Τοῦρκοι παρὰ τῶν Πατζινακιτῶν διωχθέντες ἦλθον καὶ κατεσκήνωσαν εἰς τὴν γῆν εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν. Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ τόπῳ παλαιά τινα ἔστι γνωρίσματα· καὶ πρῶτον μὲν ἐστιν ἡ τοῦ βα-*

Din aceste știri ne interesează hotarul răsăritean al « Turciei ». Tocmai în privința aceasta, însă, s'ar părea că există o lacună [1]). Anume, Constantin fixează foarte amănunțit granița dintre teritoriul Ungurilor și acela al Bulgarilor la Dunăre, începând la podul lui Traian, în locul, în care cu o mică diferență — punctul Vârciorova, la Porțile de Fier — avea să se așeze veacuri de-a-rândul granița ungurească și suind cursul acestui fluviu peste Belgrad la Sirmiu, adică la Sava; și tot în același capitol (40) mai declară că spre răsărit Bulgarii sunt despărțiți de « Turci » prin Dunăre [2]). In celălalt ca-

---

σιλέως; Τραϊανοῦ γέφυρα κατὰ τὴν τῆς Τουρκίας ἀρχὴν, ἔπειτα δὲ καὶ Βελάγραδα ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν τῆς αὐτῆς γεφύρας, ἐν ᾗ καὶ ὁ πύργος ἐστι τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως· καὶ πάλιν κατὰ τὴν τοῦ ποταμοῦ ἐκδρομὴν ἐστι τὸ Σέρμιον ἐκεῖνο τὸ λεγόμενον, ἀπὸ τῆς Βελεγράδας ὁδὸν ἔχον ἡμερῶν δύο, καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε ἡ μεγάλη Μοραβία ἡ ἀβάπτιστος, ἣν καὶ ἐξήλειψαν οἱ Τοῦρκοι, ἧς ἦρχε τὸ πρότερον ὁ Σφενδοπλόκος· ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὸν Ἴστρον ποταμὸν γνωρίσματα τε καὶ ἐπωνυμίαι· τὰ δὲ ἀνώτερα τούτων, ἐν ᾧ ἐστὶν ἡ πᾶσα τῆς Τουρκίας κατασκήνωσις, ἀρτίως ὀνομάζουσι κατὰ τὰς τῶν ἐκεῖσε ῥεόντων ποταμῶν ἐπωνυμίας· οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὗτοι, ποταμὸς πρῶτος ὁ Τιμήσης, ποταμὸς δεύτερος Τούτης, ποταμὸς τρίτος ὁ Μορίσης, τέταρτος ὁ Κρίσος, καὶ πάλιν ἕτερος ποταμὸς ἡ Τίτζα· πλησιάζουσι δὲ τοῖς Τούρκοις πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος οἱ Βούλγαροι, ἐν ᾧ διαχωρίζει αὐτοὺς ὁ Ἴστρος ὁ καὶ Δανούβιος λεγόμενος ποταμός, πρὸς δὲ τὸ βόρειον οἱ Πατζινακῖται, πρὸς δὲ τὸ δυτικώτερον οἱ Φράγγοι, πρὸς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρώβατοι. O ediție critică a acestei foarte importante opere geografice nu există; o ediție mai nouă întrebuințând mai multe manuscrise a capitolelor privitoare la Unguri a dat-o Marczali în *A Magyar Honfoglalás Kútfői.*

[1]) J. B. Bury, *o. c.*, p. 564 observă: « In A (cap. 13) the omission of the « eastern » frontier has no significance (perhaps it is due to a copyist's parablepsia), but the designation of the « southern » boundary as Great Moravia is highly significant ». El explică acest lucru prin epoca informației: Bizantinii, şi pe urmă şi Constantin Porfirogenitul, au primit această ştire în « the period 898—906 A. D., during which the Magyars were in possession of Eastern Hungary (between the Danube and Siebenbürgen) and had not yet taken Pannonia ». In acest răstimp de sigur nici frontiera din spre Bulgari nu era la locul indicat în capitolul 40.

[2]) Xenopol, *TR.*, p. 73—74 înţelege « la răsărit » *(πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος [οἱ Βούλγαροι])* în sensul absolut. Onciul, *o. c.*, p. 328—329 găseşte acolo doi termeni: 1) Dunărea şi 2) « la răsărit » absolut luat; iar acel « la răsărit » crede că trebuie să fie porţiunea Milanovaţ-Orşova Nouă, unde Dunărea curge vreo 40 de km. spre Nord *(recte*: Nord-Est). Insă explicaţia e alta; v. mai jos, p. 495.

pitol (13) hotarul răsăritean n'a fost dat. Insă în ambele capitole Pecenegii sunt arătaţi ca vecini ai Ungurilor *la nord* (la cap. 13: *πρὸς δὲ τὸ βορειότερον οἱ Πατζινακῖται;* iar la cap. 40 *πρὸς δὲ τὸ βόρειον οἱ Πατζινακῖται).* Granița dinspre Bulgaria este veridică: numai prin Dunăre erau despărțiți Ungurii de Bulgari, care pe atunci stăpâneau și Serbia propriu zisă. Insă Pecenegii nu erau și nici n'au fost niciodată la nordul Ungurilor. Pecenegii erau realmente la răsăritul Ungurilor; și anume la răsărit de linia munților ardelenești care coboară pierzându-se în câmpia Crișurilor, a Murășului inferior și a Timișului, în câmpia în care nomazii fino-ugrici își puteau încura caii ca orice altă hoardă nedeslipită de stepă. O linie cu direcția nord-sud, — afară de sudul Banatului, unde Ungurii stăpâneau pe la 950 regiunea Orșovei [1]), trebue imaginată și ca hotar răsăritean al Avarilor, căci dintre râurile Ravennatului date ca ale Daciei prime și secunde *ubi modo Uni qui et Avari inhabitant* (în secolul VII), 4 sunt perfect identificabile cu 4 ale lui Constantin Porfirogenitul [2]). Deci Ungurii se întinseseră pe la jumătatea secolului al X-lea în spre răsăritul Tisei numai până la linia munților ardelenești.

Căutându-i acuma pe Pecenegi, îi găsim, tot după același autor între Don și Siret *(Σέρετος)* [3]). In cap. 37 sunt înșirate cele opt « theme » ale Pecenegilor, cu opt principi [4]). Dintre acestea, patru sunt dincoace de Nipru « înspre apus și nord; căci thema Giazi-

---

[1]) Considerând că ambasada « clericului » Gabriel a avut loc pe timpul împăratului Romanos Lekapenos şi anume între 943—944 — cum a dovedit Géza Fehér, *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts. Nach dem De administrando imperio des Konstantinos Porphyrogennetos*, în *UJB.*, II (1922), p. 46, împingerea hotarelor în spre Sud-Est a avut loc între 906 şi această dată, în orice caz pe la 950 ele erau în regiunea Porţilor de Fier. De altfel Anonymus, cap. XLIV, ed. cit. pune cucerirea lui « castrum Vrsova » (Orşova) în primii ani ai aşezării Ungurilor în Pannonia.

[2]) Ravennat: Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Arine, Gilpit, Gresia.

[3]) In cap. 42, la p. 179, unde dă un itinerariu pe coastele Mării Negre, mai spune *ἡ δὲ Πατζινακία πᾶσαν τὴν γῆν τῆς τε Ῥωσίας καὶ Βοσπόρου κατακρατεῖ καὶ μέχρι Χερσῶνος καὶ ἕως τὸ Σαρὰτ Βουρὰτ καὶ τῶν λ' μερῶν.* Aceste două râuri sunt de sigur Siretul şi Prutul, indicând aici iarăşi limita apuseană.

[4]) Pg. 165: *εἶχον ἄρχοντας εἰς μὲν τὸ θέμα Ἡρτὴμ τὸν Μαϊτζαν, εἰς δὲ τὸ Τζοὺρ τὸν Κούελ, εἰς δὲ τὸ Γύλα τὸν Κουρκοῦταν, εἰς δὲ τὸ Κουλπέη τὸν Ἰπαόν, εἰς δὲ τὸ Χαροβόη τὸν Καϊδοὺμ, εἰς δὲ τὸ θέμα Ταλμὰτ τὸν Κώσταν, εἰς δὲ τὸ Χοπὸν τὸν Γιαζῆ, εἰς δὲ τὸ θέμα Τζοπὸν τὸν Βατάν.*

« chopon este vecină cu Bulgaria, thema Gyla inferioară e în apro-
« pierea Turciei (= Ungariei), thema Charoboi e lângă Rusia, iar
« thema Iabdiertim se hotărnicește cu ținuturile tributare Rusiei,
« cu Ultinii, Dervleninii, Lenzeninii și cu ceilalți Slavi » [1]). Spre sfârșitul aceluiași capitol, apoi, arată că o parte dintre Pecenegi se numeau *Κάγγαρ*, însă nu toţi, ci numai populația a trei theme, a lui *'Ιαβδιηρτι*, a lui *Κουατζιτζοὺρ* şi a lui *Χαβουξίγγυλα*, cei mai viteji şi mai nobili decât toţi, căci aceasta însemnează cuvântul *Κάγγαρ* [2]).

---

[1]) P. 166: *πρὸς τὰ δυτικώτερα καὶ ἀρκτικώτερα μέρη· τουτέστι τὸ θέμα Γιαζιχοπὸν πλησιάζει τῇ Βουλγαρίᾳ, τὸ δὲ θέμα τοῦ κάτω Γύλα πλησιάζει τῇ Τουρκίᾳ, δὲ τὸ θέμα Χαροβόη πλησιάζει τῇ 'Ρωσίᾳ, τὸ δὲ θέμα 'Ιαβδιερτὶμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χώρας τῆς 'Ρωσίας, τοῖς τε Οὐλτίνοι; καὶ Δερβλενίνοις καὶ Λενζενίνοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.*

[2]) In cap. 38, p. 169, arată motivele pentru care aceşti Pecenegi care i-au învins pe Unguri şi i-au alungat din locurile pe care le-au ocupat pe urmă ei erau numiţi astfel: *οἱ δὲ Πατζινακῖται οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπονομαζόμενοι (τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρ ὄνομα ἐπ' εὐγενείᾳ καὶ ἀνδρίᾳ ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς)* bătuţi de Chazari, fug peste Unguri, pe care îi bat, din care o parte *Σαβαρτοιάσφαλοι* numiti — fug în spre răsărit; cf. A. Decei, *o. c.*, p. 13. In ceea ce priveşte lămurirea acestor nume pe cale filologică — spre a se putea determina ceva şi relativ la situaţia lor geografică — s'au făcut următoarele încercări: Incă Schlözer, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Halle, 1774, vol. II, p. 247 pe *'Ηρτὶμ* l-a apropiat de « Erdély ». Insă Szabó Károly, *Biborbán született Konstántin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve* (în: *Magyar Akadémiai Ertesitő. A philosophiai, törvény-és történettudományi osztályok közlönye*, I köt). Pest, 1860, p. 102 observă foarte just că « a besenyő *Értém* tartományt a Dnieper és mármarosi havasok közé, a Szeret, Prúth, Dnieszter és Bug folyók felső vidékére kell helyeznünk, és hogy az Erdéllyel éppen nem azonosithatyuk », Tot Szabó îl explică pe *Χαβουξιγγυλὰ* « *Havasi Gyula*. Ezen tartomány magyar nyelvből megfejthető neve mely a moldvai Gyula (mai Dzsulest [*Giuleşti*, la sud de Baia]) vidékére igen helyesen alkalmazható ». Greșit aici e numai explicarea numelui peceneg al provinciei din ungureşte — aşa cum explică şi pe *Κάγγαρ* din Csángó, Ciangăi — căci localizare geografică e foarte verosimilă. Jos. Markwart, *Kultur und sprachgeschichtliche Analekten*, *UJB.*, IX (1929), p. 68—103 îl explică astfel: « der am Madjarenland angrenzende Bezirk *Χαβουξιγγυλὰ* d. i türk. *qapygčy Jula* 'der Torhüter' (Marzpān, Markgraf) Jula ». Tot Markwart mai emite o ipoteză, şi mai îndrăzneaţă, care se infirmă pe urmă: privitor la *τὸ θέμα τοῦ κάτωΓύλα* « aber von einem oberen *Γύλα* ist nichts bekannt. Der Name ist augenscheinlich verdorben. Der Häuptling dieser Horde zur Zeit des Auszuges hiess *Κουρκοῦταν* (Akk.). Also *τοῦ κατω*<*κου* [*ρ*] *κωτα?*». Insă

Toți aceștia de pe urmă au ocupat locurile Ungurilor. Prin urmare, în afară de cele trei triburi, care desigur băciuiau împrejurul Siretului, Prutului și Nistrului, de sus și de jos, tribul Gyla era învecinat cu Ungaria, fiind totuși între cei doi termeni cale de patru zile (cam vreo 200—250 de Km.) [1]: *ἀπὸ δὲ Τουρκίας ὁδὸν ἡμερῶν τεσσάρων* [2]. Imaginându-ni-i pe Unguri în câmpia ungară, întinzându-se înspre răsărit până la linia munților ardeleni către cursul superior al Tisei, locul în care această distanță poate fi măsurată între ei și Pecenegi cu toată verosimilitatea trebue căutat aproximativ între valea Lăpușului și valea Moldovei [3]. Că Pecenegii nu

---

Korkut sau Korkud este un nume foarte frecvent printre Turci. Ultima încercare de tălmăcire a acestor nume pecenege a făcut-o J. Németh, *Die petschenegischen Stammesnamen*, *UJB.*, X (1930), p. 27—34 — unde reia aceleași idei ca în *Zur Kenntniss der Petschenegen*, în *Körösi Csoma-Archivum*, I (1922), p. 219—225 — arătând că partea a doua a numelui este « ein türkischer Würdenname » sau alt nume, iar partea primă « ein Farbenname », desemnându-se tribul prin coloarea cailor pe care îi poseda tribul respectiv; obiceiu turcesc dovedit și prin analele chinezești, de ex. *Βορο — ταλματζ* > « der Stamm des Dolmetschers, mit grauen Rossen ». Deși, dela prima examinare, această interpretare pare foarte artificială și arbitrară, Németh reușește să-i facă pe toți să intre în același calapod. Astfel el înlătură ipotezele lui Markwart, propunând pentru *Χαβουξιν* un turcesc *kabuk-šyn* 'baumrindefarbig'; așa dar « der Stamm des Jula, mit baumrindefarbigen Rossen ». Alte explicații ale numelor nu există, până acum. Totuși, după cele expuse, n'avem motiv să ne îndoim de *τὸ θέμα τοῦ κάτω Γύλα* care de sigur presupune și un *Γύλα* superior, în părțile de sus, care s'ar putea foarte bine să fie redat prin acel *Χαβουζιγγυλὰ* unde termenul prim ascunde un neidentificat încă « superior », dacă nu cumva însuși *Γύλα* « inferiorul » mai avea un alt apelativ, netransmis de Constantin Porfirogenitul.

[1]) O zi de mers trebue socotită 40—50 km. Ca termen de comparație, pentru fixarea distanței de aproximativ 200 de km., cf. *De adm. imp.*, p. 173: *Τραϊανοῦ γέφυρα... ἔπειτα δὲ καὶ Βελάγραδα ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν τῆς αὐτῆς γεφύρας* și mai cu seamă *ibid.*, p. 177 *ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ ποταμοῦ Δανούβεως, ἐν ᾧ τὸ κάστρον ἐστὶ τὸ Βελέγραδα ἐπονομαζόμενον, ἔστιν ὁδὸς ἡμερῶν ὀκτώ, εἰ καὶ μὴ διὰ τάχους τις ἀλλὰ μετὰ ἀναπαύσεως πορεύηται.* Dela podul lui Traian, dela Turnu-Severin, până la Belgrad sunt, pe Dunăre, exact 241 km; iar dela Belgrad până la Salonic, pe valea Moravei și a Vardarului, aproximativ 500 km.

[2]) *De adm. imp.*, p. 166: *ἀπῴκισται δὲ ἡ Πατζινακία ἐκ μὲν Οὐζίας καὶ Χαζαρίας ὁδὸν ἡμερῶν πέντε... ἀπὸ δὲ Τουρκίας ὁδὸν ἡμερῶν τεσσάρων, ἀπὸ δὲ Βουλγαρίας ὁδὸν ἡμέρας ἥμισυ.*

[3]) S'au propus mai multe locuri pentru aceste « patru zile de mers ». Astfel, Julius Jung, *Contribuțiune la istoria trecătorilor Transilvaniei* (trad. Biron, extras

se icuiră pe la 950 prea adânc în câmpia munteană o dovedesc tot datele autorului lui *De administrando imperio:* în capitolul 42, după ce mai arată odată că Ungurii locuesc la nord de Dunăre *εἰς τὴν τῆς Μοραβίας γῆν*, precum şi la nord de Sava, « Pecenegia » începe numai în regiunea din stânga Dunării la Silistra *ἀπὸ δὲ κάτωθεν τῶν μερῶν Δανούβεως ποταμοῦ τῆς Δίστρας ἀντίπερα ἡ Πατζινακία παρέρχεται. καὶ κατακρατεῖ ἡ κατοικία αὐτῶν μέχρι τοῦ Σάρκελ* [1]) pe Don. Mai târziu Pecenegii s'au întins — cel puţin în raidurile lor — până în fundurile Olteniei, însă, pe baza informaţiilor lui Constantin Porfirogenitul, ca graniţă apuseană a acestui nou popor de stepă se poate fixa *grosso-modo* o linie nord-sud pe Siret în jos prin Bărăgan până în faţa Silistrei, pe ţărmul stâng al Dunării.

Astfel, conform informaţiilor avute de împăratul bizantin, Pecenegii se învecinau cu Ungurii la nord, iar Bulgarii la răsărit. Punc-

---

din « Convorbiri Literare » a. XXVII), Bucureşti, 1895, p. 29, crede că după izgonirea Ungurilor din Etelköz, stăpânind până la Silistra, Pecenegii stăpâneau probabil şi asupra Transilvaniei. Márki Sándor, *Európa a magyarok honfoglalása idejében*, Budapest, 1897, p. 24, recunoscând cu bună dreptate că nu poate fi vorba de un « stat » peceneg, ci numai de o dominaţie, e de părere că « Pecenegia » cuprindea Podolia de sud-est, Basarabia şi România dinainte de războiu; apoi, cu o viziune destul de clară, afirmă următoarele, p. 25: « A hatalmas Duna balpartja, még jóformán lakatlan volt, mert ha elkalandoztak is odáig a besenyők, állandobban csak a magyar honfoglalás után, 914-ben telepedtek meg ottan. Valószinű, hogy a besenyők a mai székelyek földjére is elkóboroltak. A Kárpátok közt való lakást egészben véve nem kedvelhette a lovas nép; a hegyvidéket, különösen az Aluta (Olt) mellékét, inkább a vlach pásztoroknak engedte át ». Provincia *Γύλα*, vecină cu Ungaria « ugy látszik, a mai Erdély s a Pruth közt terjedt el; *Kharovoé* (alkalmasint a Pruthtól a Bugig) »; la p. 26 provincia *Γύλα* o aşează în munţii Moldovei şi în regiunea Harghitei. Românii (Vlachi) se întindeau pe atunci, după Márki, p. 27, până în regiunea Făgăraşului. Pauler, *MNTSz.-Istvánig*, p. 159 crede că Pecenegii erau departe patru zile de Unguri între Târgu-Murăş şi Siret, fără a fi dovedit cu nicio mărturie că Ungurii pe la 950 stăpâneau în răsărit până pe la izvoarele Murăşului. Karácsonyi János, *Erdély és Szent-László*, în *Erdélyi Múzeum*, XXXII, uj f. X (1915), p. 28 « az a 4 napi járóföld, a mely Magyar — és Besenyő ország közt eterült, csakis Erdély és Krassószörénymegye lehetett », fiind convins că Muntenia era a Pecenegilor. Prin dealurile Moldovei îi aşează C. A. Macartney, *The Pechenegs* în *The Slavonic Review*, VIII (1929-30), p. 344; cele patru triburi *Κάγγαρ* — pe care-l derivă dela *qān* « chariot » — « would drive their herds up into the hills of Moldavia during the Summer heats ».

[1]) *Ibid.*, p. 177.

tele cardinale indicate de el trebue mutate înspre dreapta cel puțin cu un sfert de cadran: Pecenegii dela nord ajung astfel la nord-est sau și mai istoric, la est, iar Bulgarii dela est, ajung acolo unde de fapt erau: la sud-estul Ungurilor, despărțiți prin Dunăre. Oricare ar fi explicația acestei aparente anomalii [1]) — care se regăsește de altfel la mai mulți autori contemporani [2]) — înțelegându-se prin « răsărit » mai curând sud-estul, este sigur că rămânea între teritoriile stăpânite efectiv, sau mai bine zis, locuite de « Turci », de Pe-

---

[1]) Bury, *The treatise*, cit., p. 564 recunoaşte « an error in orientation of about half a quadrant. We have the Bulgarians to the s. e., the Patzinaks to the n. e., the Franks to w. and n. w., the Croatians to the s. w. ». In cazul acesta frontiera răsăriteană nu este omisă ci este indicată pur şi simplu de cursurile inferioare, în câmpia pannonică, ale râurilor Timiş, Beghei (?), Mureş şi Criş. Géza Fehér *o. c.*, p. 67 sqq. admite şi întăreşte această explicaţie a lui Bury: « Die zwei Daten des c. 13 *πρὸς μὲν τὸ δυτικώτερον μέρος αὐτῶν ἡ Φραγγία, πρὸς δὲ τὸ βορειότερον οἱ Πατζινακῖται* übernimmt K. ohne Besinnen in sein c. 40... Er weiss auch wo Bulgarien mit Turkien benachbart ist, weiter unten bezeichnet er es auch genau, aber nachdem er im c. 13 Patzinakien im Norden, Frankien im Westen verfand, Kroatien ihm im Süden bekannt war, so konnte er Bulgarien nur nach Osten versetzen », căci direcţiile cardinale secundare nu erau întrebuinţate pe timpul său; de ex. *Σερβλία*, p. 14, se mărgineşte la apus cu Croaţia, iar la sud cu Bulgaria. Fehér lămureşte în felul acesta menţionarea Pecenegilor la nordul Ungurilor: « Bekannt ist dass die Pečenegen ostnordöstlich angrenzten, dass sie in der Grenzbeschreibung des Gesandten *πρὸ; τὸ βορειότερον* verlegt wurden. Das rührt einmal daher, dass K. die *Πατζινακῖται* von Ungarn aus betrachtete, das damals also kleiner war als später, hauptsächlich aber daher, dass sie auf der grossen südrussischen Tiefebene wohnenden Völker bei den Byzantinern *τὰ ἔθνη τῶν βορείων καὶ Σκυθικῶν* genannt werden »; cf. *De adm. imp.*, p. 81, 82, 86, şi mai ales p. 166, unde Pecenegii sunt *πρὸς τὰ ἀνατολικώτερα καὶ βορειότερα ἀποβλες πόντα*. In evul mediu graniţele erau uneori relativ, alteori absolut indicate.

[2]) Fehér, *ibid.*, p. 68—69, arată urme de « Achtel-Kreis-Verschiebung » încă la Grecii vechi. In civilizaţia răsăritului — de unde au venit Ungurii — sunt probe neîndoelnice despre această optică geografică: Ouseley, *Travels in various countries of the East*, vol. I, London, 1819, planşa VIII, publică o hartă persană din secolul al XIII-lea, în care nordul îl găsim la nord-est, estul la sud-est, sudul la sud-vest, etc. Şi Alfred cel Mare are această orientare (cf. mai sus, p. 4 4). In *Imago Mundi* a lui Honoriu, preot din Autun, în secolul al XII-lea, în *MGH.*, *SS.*, X, p. 132 răsăritul este *sud-est*: « A Danubium, immo circa Danubium *versus oriente* usque ad mediterraneum mare est Messia, a proventu messium dicta. Deinde Pannonia inferior et Vulgaria ».

cenegi și de Bulgari un teritoriu foarte întins, în părțile în care îi găsim mai târziu pomeniți pe Români. Teritoriul acesta și pentru Constantin Porfirogenitul — care are știri destul de amănunțite asupra sud-estului Europei în secolul al X-lea — este o *andzanotʿ erkir*, « țară necunoscută »: nicio indicație răspicată nu ne dă asupra lui, lăsându-l să fie hărțuit în domeniul ipotezelor. Ceea ce este însă absolut sigur e că imperialul istoric nu poate fi invocat ca o mărturie despre stăpânirea Ardealului și a Munteniei de către Unguri sau de către Bulgari [1]); asupra ținuturilor muntoase dela nordul Dunării de jos — ca, de altfel, și asupra Românilor din peninsula balcanică — el n'a putut obține nicio știre și nici nu ne transmite prin urmare nimic.

Intinderea Bulgarilor înainte de așezarea Ungurilor în aceste părți s'ar părea că se confirmă prin știrile cronicilor unguresti. Aproape toate pomenesc în regiunea Tisei și în sud-estul fostei Ungarii o dominație bulgară, înainte de pătrunderea lui Arpad în pusta pannonică.

Astfel așa zisul *Anonymus* — care pare că își pierde anonimatul în urma studiilor mai recente ale învățaților unguri, putând fi numit *P(etrus) dictus magister... Bele regis Hungariae notarius* [2])

---

[1]) Pič, *o. c.*, p. 79, fără să cunoască adevărata cauză a modificării coordonatelor geografice observă: « Aus dieser Schilderung des Const. Porph. geht hervor, das die heutige Walachei nebst Transilvanien, also ein Gebiet von mehr als 100.000 Klm weder den Ungarn noch den Petschenegen gehörte; und da nach demselben Berichterstatt Bulgarien auch im Osten des ungarischen Reiches sich ausbreitete, so kann dieses, östlich von den ungarischen Wohnsitzen sich ausbreitende Bulgarien nur auf diese Gebiet der heutigen Walachei und Transilvaniens gedeutet haben ».

[2]) Jakubovich Elek, *P. mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez*, (în *Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kulturpolitikai müködésének emlékére*), Budapest, 1925, p. 169—213: pe timpul regelui Bela II (1131—1141); cf. și studiul publicat în *Magyar Nyelv*, XXI (1925), unde îl pune pe timpul regelui Bela III (1173—1196), numindu-l însă *P(aulus)*, fost « regalis notarius » la 1177 și episcop « ultrasilvan » la 1181, cu care îl identificase înainte și Sebestyén Gy., *Ki volt Anonymus?*, Budapest, 1879. Un studiu comprehensiv asupra discuțiilor « anonimice », cf. la A. Eckhardt. *L'énigme du plus ancien historien hongrois*, în *REH.*, III (1925). Hóman Bálint, în *A Szent-Lászlókori Gesta Ungarorum és XII—XIII századi leszármazói*, Budapest, 1925, stabilește că toate cronicele unguresti din sec. XII—XIII—XIV, așa dar și *Anonymus*, derivă din *Gesta Ungarorum* de pe la 1091.

chiar dacă sunt neautentice numele eroilor și epoca cuceririi, faptele rămânând însă — povestește cum Ungurii, intrând în Pannonia, dau acolo peste « Salanus », domnind ca descendent din chaghanii bulgari: « mortuo Athjla rege, *magnus Keanus* [= marele chan, prin urmare *chaganul*] *preavus ducjs Salanj dux de Bulgaria egressus, auxilio et consilio imperatorum Grecorum* preoccupaverat terram illam. Qualiter etiam ipsi Sclaui de terra conductu (sic!) fuerunt ad confinium Ruthenorum » [1]). Strămoșul lui « Salanus » deci, acel *magnus Keanus*, dacă încercăm să fixăm cronologic epoca în care « a ieșit din Bulgaria », a trăit cam pe timpul lui Krum, pe la începutul sec. IX; în chipul acesta, cronicile ungurești confirmă știrile bizantine. Situația acestui chanat rezultă clar din vorbele lui Arpad: « Athila [iar acum « Salanus »] habuerit *terram, que iacet inter Danubium et Thysciam usque ad confinium Bulgarorum* » în spre sud, desigur [2]). Când îl înving Ungurii pe « Salanus », acesta era « *cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum* egressus de Tetel » [3]), și se refugiază « pro salute uite *Albam Bulgariae* », care e Belgradul sârbesc, ungurește Nándorfehérvár. Faptul că *Anonymus* vorbește, pentru epoca cuceririi țării, despre Bulgari *și Greci* se explică ușor ca o inadvertență care i-a putut scăpa unuia care trăia în sec. XII, într'un timp deci în care primul imperiu bulgar (679—1018), sfărâmat, era o amintire istorică, iar « Bulgaria » se afla iarăși sub stăpânirea împăraților grecești dela Constantinopol. Pe aceștia îi cunoșteau foarte bine Ungurii, luptându-se cu ei și primindu-și o parte din coroana regală dela ei. Bulgarii, însă, existau, cu toate acestea, și reminiscențele puterii lor durau încă în sec. XII; și astfel alăturarea lor la Greci nu apare decât ca un fapt foarte natural [4]). La începutul secolului

---

[1]) Ed. Fejérpataky, p. 17.

[2]) *Id.*, p. 19.

[3]) *Id.*, p. 35. Aceeași inadvertență, când zice că « Salanus » « misit legatos suos ad imperatorem Grecorum et ducem Bulgarorum ut sibi auxilium darent causa pugna contra Arpad ducem Hungarorum ».

[4]) La fel concepe lucrurile și Odo de Deogilo, în *Liber de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII* [1137—1189] *Francorum rege suscepta*, *l. c.*,: « *intravimus Bogariam, terram Grecorum* ». De altfel regele Alfred I, în însemnările lui geografice, ap. Schafarik, cit., spune despre Dunăre (Donua), că izvorând din aceeași regiune ca și Rinul, « curge spre urmă spre răsărit, *la Nord de Grecia (Crecalande)* în Marea Mediterană *(Vendelsae)* »,—și Alfred I scria la sfârșitul sec. IX-lea!

al X-lea, însă, erau numai Bulgarii din dreapta Dunării aceia cari puteau fi luaţi în considerare. « Bulgarii » acuma, însă nu erau altceva decât Slavi; în sens general: Slavi sudici. Un chanat asemănător era şi al lui « Menumorut » [1]), care stăpânea în « castrum Byhor » [2]), şi care îi răspunse lui Arpad « per proprios legatos *bulgarico corde* superbe » [3]), iar în faţa pericolului maghiar se gândise să se refugieze la sudul Dunării: « Et ipse Menumorut dux eorum [mai sus: « totum populum a fluvio Zomus usque ad Crisium »] magis preparabat uias suas in Greciam [înţelege: în Bulgaria] eundi, quam contra eos ueniendi » [4]). Un alt ducat, tot în funcţie de Bulgari, întâlnesc Ungurii — după acelaşi izvor — în Banat: « Terram uero, que est a fluuio Mors usque ad castrum Vrscia [Orşova] preoccuppauisset quidam dux nomine Glad de Bundyn [Vidin] castro egressus adiutorio Cumanorum [5]) ex cuius progenie Ohtum fuit natus » Ungurii « cum uellent transire amnem Temes, uenit obuiam eis Glad, a cuius progenie Ohtum descendit, dux illius patrie, cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum » [6]). Totuşi şi el este învins şi în lupta cu Ungurii « mortui sunt duo duces Cumanorum et tres kenezy Bulgarorum » [7]).

In afară de aceşti chani, dependenţi de chaghanul — pe urmă « ţar » — din dreapta Dunării, situabili între Dunăre şi Tisa, în câmpia Banatului şi în regiunea celor trei Crişuri, *Anonymus* mai pomeneşte un « duce »: pe « Gelou ». Ducatul acestuia, aşezat în nord-vestul Ardealului şi populat cu Români şi Slavi (« Blasij et Sclaui »), spre deosebire de celelalte formaţii de state, pe care le pune în legătură cu Bulgarii, Notarul regelui Bela prin niciun cuvânt sau aluzie nu

---

[1]) Asupra lui « Menumorut » cf. Drăganu, *o. c.*, p. 280 sq.

[2]) Ed. Fejérpataky, p. 23.

[3]) *Ibid.*, p. 45.

[4]) *Ibid.*, p. 28.

[5]) « Cumanii » aceştia ai lui *Anonymus* sunt de sigur Pecenegii, care erau de acelaşi neam şi aceeaşi limbă cu ei, apărând însă mai de vreme; cf. Pesty Fr., *A szörényi bánság*, cit., I, p. 12. Cumanii adevăraţi ajung abia în secolul al XI-lea în contact cu Ungurii.

[6]) *Ibid.*, p. 39.

[7]) *Ibid.*, aceşti « kenezy » ai Bulgarilor — pomeniţi mai sus alături de Români, cu greu se poate admite că au fost « principi » bulgari (3 ?); au fost mai curând cnezi din ducatul lui Glad, cu atribuţii de cnezi români.

lasă să se vadă că ar atârna de cineva. Dimpotrivă, el e independent în acea parte a Ardealului, — căci restul Ardealului, partea cea mai mare a lui, nu îi este deloc cunoscută. Ungurii supun și această parte nord-vestică a Ardealului [1]).

Ultima știre care poate fi luată în considerare sub acest raport, este aceea referitoare la «Kean», altul decât înaitașul lul «Salanus». Ea nu se găsește la *Anonymus*, ci numai în cronicile ungurești din secolele XIII—XV, derivate din cronica lui Kézai [2]), care o redă în felul următor: «...rex Stephanus... Jula auunculo suo cum uxore et duobus filiis de septem castris in Hungariam adducto, et adiuncto septem castra Pannonie, *post hec* cum Kean *Bulgarorum duce et Sclauorum* preliatus est. Quo devicto de ipsius thesauro Beate virginis ecclediam de Alba [= Székesfehérvár] ditare non omisit» [3]). Acest chan al Bulgarilor și al

---

[1]) Ed. Fejérpataky, p. 26—27.

[2]) Cf. Hóman, *A Szent Lászlókori Gesta Ungarorum*, cit., *passim.*

[3]) *Magistri Simonis de Keza Gesta Hungarorum* (ap. M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima: Scriptores*, vol. II, Quinque-Ecclesiis, 1883), p. 77—78. Celelalte cronici redau astfel aceste evenimente — dupăce Ștefan cel Sfânt și-l supune pe Gyula:

a) *Chronicon Pictum Vindobonense* (a. 1358), cap. XXXVIII: « *Tercium bellum sancti regi Stephani contra Kean ducem* » (ap. Florianus, I, p. 141) « Post hec movit exercitum super Kean ducem bulgarorum et sclavorum, *que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant.* Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit, et inestimabilem copiam thezaurorum, et precipue in auro et gemmis ac pretiosis lapidibus accepit, et locauit ibi unum proauum suum nomine Zoltan, qui postea hereditauit illas partes transiluanas, et ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan. Erat enim ille antiquissimus, qui vixerat usque tempora sancti regis et, ideo voluit ipsum esse super gentes opulentas. [Face biserica dela Székesfehérvár; descrie odoarele; apoi]: Et quia pecunia illius Gyule fuit male acquisita, ideo ipsa ecclesia frequenter est passa incendium »; cf. și cap. XXXIX.

b) La fel *Chronicon Dubnicense* (a. 1479) cap. 63 (ap. Florianus, III, p. 44—45), cu deosebiri mici: *que gens loca naturali*... partes transsiluanas et ideo vulgariter dici solet Erdeeli Zoltan.

c) *Chronicon Posoniense*, cap. 35 (ap. Florianus, IV, p. 29—30): Post hoc mouit exercitum super ducem Kaan Wlgarorum et Sclauorum, quem deuicit et occidit et locauit ibi proauum suum nomine Zoltan, et inestimabilem copiam thesaurorum eius, precipue in auro et gemmis ac preciosis lapidibus, accepit. Ex hac iteque gaza sanctus Stephanus Albensem basilicam, quam ipse fundauerat plurimum ditauit. Et quia pecunia illius Gule et Gan fuit male aquisita, ideo

Slavilor a fost socotit de către mulţi cercetători ca stăpân peste o parte oarecare a Ardealului sau, în orice caz, al unei regiuni dela nordul Dunării, întemeindu-se mai cu seamă pe ceea ce ne-au transmis două din cronicile citate, fără a ţine seamă de faptul că cea mai veche (Kézai) nu lasă prin nici o aluzie să se înţeleagă că ar putea fi localizabil undeva acest chanat în Transilvania [1]). Cercetările mai noui, însă, par a dovedi că nu între munţii Ardealului trebue

---

ipsa ecclesia patitur incendio. Et etiam de thesauro dicti Kan fundauit ecclesiam in honore apostolorum Petri et Pauli in Sicambria.

Dintr'o simplă colaţionare a acestor cronici se poate vedea că: *a)* « Kean » sau « Kan » se întâlneşte în toate ca duce al Bulgarilor şi al Slavilor; *b)* pasagiul — singurul valabil — care poate oferi posibilitatea unei identificări geografice a locului: « que gentes (sau: gens), loca naturali situ munitissima inhabitant » nu se găseşte decât în două (a. 1358 şi a. 1479), iar în cea mai veche, din care derivă ambele, nu există; *c)* descrierea amplă, a bogăţiilor luate dela cel învins apare numai în cele derivate; *d)* Zoltan (asupra acestui nume arabo-turc: *sulṭān*, cf. Melich J., *A honfoglaláskori Magyarország*, cit., p. 42 sqq.) nu apare şi în cea mai veche, în Kézai; *e)* atributul de « Erdélyi » (Erdeelui, Erdeeli) nu i se dă acestuia decât în *Chron. Pictum Vindobonense* şi în *Chronicon Dubnicense*, f.) numai în cronicele derivate mai clădeşte Ştefan cel Sfânt o biserică, a ss. Petru şi Pavel, şi în sfârşit *g) Chronicon Posoniense* spune că din banii lui Gyula şi ai lui « Kan » (= « Gan », pe care, după un şir, iarăşi îl scrie « Kan ») a făcut regele Ungariei biserica din Székesfehérvár.

[1]) Cf. C. C. Giurescu, *IR.*, I, p. 240: « în partea sud-estică a Ardealului ». Pauler Gy., *A magy. nemz. tört. az Árpádházi kir. alatt*, I², p. 398—399 îl identifică pe « Kean » cu « Ohtum » (Ajtony), ceea ce e greşit, căci acesta este ucis de « Csanád », nu de Ştefan cel Sfânt — însă observă foarte just că fraza din cronicile *Dubnicense şi Vindobonense*: « et locavit ibi... Zoltan, qui... haereditavit illas partes transilvanas » se referă la « erdélyi Gyula » fiind întreruptă povestirea despre înfrângerea lui Gyula cu aceea a lui « Kean »; căci după ce se istoriseşte înfrângerea lui « Kean » se adaugă — reluându-se firul — « et quia pecunia illius Gyulae fuit male acquisita... ». Apoi Pauler, *ibid.*, notează: « Kean egyébiránt nem tulajdonnév, hanem a Kán czim; a Kean-nemzetség, melynek fő fészke Baranyamegyében volt, Kán néven is előfordul ». Impotriva acestei identificări cf. Ortvay, *Temes vm.*, cit., p. 195—196, căci pe Ajtony îl consideră ungur. Karácsonyi János, *Halavány vonások hazánk Szent István-korabeli határairól*, în *Századok*, XXXV (1902), p. 1054 consideră autentică interpelaţia « naturali situ munitissima loca » — ceea ce nu se poate susţine — şi le dibueşte în colţul de nord-vest al Ardealului, în regiunea Someşului rece; argumentul lui de căpetenie este: « Erdély e részén van *Keán-tó* most *Kajántó* helység, mely a legyőzött vezér nevét fenntartotta vagy esetleg a vezér elnevezésére épen ugy alkalmúl szolgált, mint a hogy a Névtelen Gyalu vára nevéböl faragta Gyalu (Gelou) vezért ». Insă

căutat acest chanat bulgaro-slav, ci în sudul Dunării, ascunzându-se sub « Kean » însuși țarul Samuil (997—1014) — considerat și numit de cronica ungurească tot chan ca și vechii « chani » din epoca în care Bulgarii încă nu erau slavizați — a cărui putere fu înfrântă de oștile bizantine ale lui Vasile II Bulgaroctonul, coalizate cu ale lui Ştefan cel Sfânt, regele Ungariei, care însuși a luptat probabil în regiunea Skopljei, împotriva « chanului » bulgar [1]).

---

etimologia lui Kajántó nu convinge. Tot Karácsonyi, în *Szent István király élete*, Budapest, 1904, p. 20—21 admițând *de plano* că Oltenia aparținea în secolul al IX-lea Bulgariei, emite ipoteza originii lui « Kean »: « innen könnyű volt; egy bolgár főurnak Keánnak, vagy Kajánnak Erdély lakatlan vidékeire húzod n s ott bolgár és szláv népeivel némileg önálló s Magyarország felől nehezen megközelithető országot alapítania »; anul, zice Karácsonyi, ar putea fi 1002 când Vidinul fu ocupat de împăratul bizantin. Insă toată această frumoasă teorie nu se sprijineşte pe niciun izvor istoric. Un alt învățat ungur, Mangold János, *A Magyarok oknyomozó történelme*, Budapest, 1903, p. 43 îl crede pe « Kean » chan peceneg din Moldova de astăzi, unde ar fi fost învins de Ştefan cel Sfânt. Prin urmare, o nesiguranță totală în ceea ce priveşte situarea lui Kean pe hartă, iar în ceea ce priveşte originea lui etnică — pe care o indică destul de clar numele « Kean », care e titlul turcesc « chan » — o certitudine: că nu a fost ungur. Pe o simplă impresie se bazează Melich, *o. c.*, p. 38, care, lăsându-l în locul pe care i l-a atribuit Karácsonyi, îl declară « éppolyan magyar törzsfő, mint az öregebb Gyula ».

[1]) Geza Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten* (= *Veröffentlichungen der Asiatischen Kommission der Körösi-Csoma Gesellschaft*), Budapest, 1921, p. 154 sqq. se ocupă pe larg de cooperarea bizantino-ungurească la dărîmarea imperiului bulgar, iar pe Kean îl consideră ca fiind un principe (« chan ») în afară de Ungaria propriuzisă, prin care el înțelege și Ardealul, şi bănueşte că trebue pus în strânsă legătură cu imperiul bulgar. Alianța bizantino-ungurească — pe care de altfel izvoarele bizantine n'o pomenesc — o arătase încă Karácsonyi în *Szent István Király élete*, cit., p. 21 sq., unde arată că Ştefan cel Sfânt e chemat de bazileul bizantin şi cu ajutorul lui ocupă « Cesaries » (?), de unde duce comori mari acasă. Hóman, *MT.*, I, p. 183—184, de sigur întemeiat pe aceleaşi studii,— căci izvoarele nu şi-le pomeneşte — stabileşte că Ştefan a pătruns pe valea Moravei, în anul 1003 sau 1004, pe pământ bulgăresc « az Ajtonyt támogató bolgár « Kán » — Sámuel cár — ellen », întru ajutorul lui Vasile Bulgaroctonul; la Üsküb s'a dat lupta, de unde s'a întors cu bogate comori. In felul acesta enigma lui Kean s'ar putea deslega — deşi acest chan, dacă într'adevăr a fost Samuel, apoi n'a fost ucis de mâna lui Ştefan, în anii menționați mai sus, aşa cum înfățişează lupta într'o enluminură *Chronicon Pictum Vindobonense*, căci Samuil a murit, în împrejurările cunoscute, în anul 1014; cf. Zlatarski, История, I-2, p. 741 — cu condiția ca tradiției păstrate în cronicile posterioare

In felul acesta dupăce am examinat — sperăm — toate mărturiile, atât contemporane, care de sigur, prin autenticitatea lor, au întâietate, cât și acelea posterioare faptelor, care păstrează numai tradiția, deformată după două-trei generații, putem afirma că nu există nicio singură dovadă istorică neîndoioasă care să arate întinderea stăpânirii bulgare în timpul primului imperiu (679—1018) asupra câmpiei din stânga Dunării, adică asupra a ceea ce va fi mai târziu Țara Românească, și cu atât mai puțin asupra cetății muntoase și a podișului Ardealului. Mărturii istorice categorice nu există în acest sens [1]); iar ipotezele sprijinite pe conjecturi arbitrare nu fac decât să îndesească vălul și așa destul de dens pe care destinul l-a aruncat peste aceste ținuturi [2]).

cu cel puțin două secole evenimentelor să nu i se ceară prea multă exactitate în cronologie și chiar în înlănțuirea faptelor.

[1]) Amintim în acest loc că nu se poate invoca, pentru stăpânirea Bulgarilor în Ardeal, documentul dela 1231 (Hurmuzaki, *Doc.* I, 120 și Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, 55), în care se vorbește despre o « terra Boie » din țara Făgărașului « in terra Blachorum existentem... *a temporibus iam quibus ipsa terra Blachorum terra Bulgarorum exstitisse fertur* », deoarece acest document este un *falsificat* al contelui Kemény (« Kemény-féle hamisitvány »). La noi l-au utilizat ca bun B. P. Hașdeu, *Istoria critica a Romanilorŭ din ambele Dacie în secolulŭ XIV*, Bucuresci, 1873, p. 10 și n. 50; Xenopol, *TR.*, p. 79 și nota 79; Onciul, *o. c.*, p. 335 și după ei mulți alții. D-l N. Iorga, *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 16—17, îl declară fals, de oarece « dominația bulgărească n'a existat niciodată în Ardeal ». Falsul l-a dovedit însă Tagány Károly în *Századok*, XXVII (1893), p. 55. E dat ca fals și la Dr. Karácsonyi J., *A hamis, hibáskeltü és kelethezetlen oklevelek jegyzéke*, 1400-*ig.*, Budapest, 1902, p. 1415. E greșit apoi și Xenopol, *TR.*, p. 78, nota 3 și *IRDT*, II³, p. 86, și Onciul *o. c.*, p. 333, după *Sancti Stephani regis legenda minor*, ap. Endlicher, p. 160, « sexaginta viri Byssenorum... de partibus Bulgariae egressi » căci în *Chron. Pictum. Vindob.*, p. 173 e: « Bisseni *per Albam Bulgariam* [= Belgradul sârbesc] *uenientes* », iar, pe de altă parte, Pecenegii în vremea aceea (sec. XI) se aflau și în Bulgaria; cf. C. Jireček, *Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči* (în: *Sitzungsberichten der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften*), Praga, 1880. In primele decenii ale secolului al XI-lea nu se putea vorbi încă despre o Serbie; cf. Émile Haumant, *La formation de la Yougoslavie* (în: *Institut d'études slaves de l'Université de Paris, Collection historique, V*), Paris, 1930, p. 41 sqq.

[2]) Sunt caracteristice aprecierile unor istorici din cei mai serioși asupra problemei stăpânirii bulgare în nordul Dunării de jos. Jireček, *GB.*, p. 167: « Jen-

Intorcându-ne acuma, după ce am stabilit că Bulgarii se întindeau în mod cert până la linia Dunării începând cu sec. VIII, la pasagiul din Geografia lui Moise Chorenaț'i, în care se descrie Sarmația europeană, având astfel lămurit pe temeiul mărturiilor istorice contemporane cadrul știrilor ce le conține, ne mai rămâne o necunoscută — neidentificată până acuma — aceea *andzanot' erkir*, *zor Balak' koč'en*, adică: « *țara necunoscută, căreia îi zice Balak'* ».

Evocând în minte, pentru un moment, harta istorică a locurilor cuprinse în acest pasagiu al Geografiei armenești, ea ni se înfățișează astfel: la sud se află Zagora, în regiunea de răsărit a Balcanilor, în punctul de unde începe țara Bulgarilor, făcând ea însăși parte integrantă din Bulgaria. Apoi, țara Bulgarilor se îndreaptă înspre

---

seits der Donau *scheint* vor dem Magyareinfall die Valachei und *vielleicht* auch Theile von Ungarn und Siebenbürgen zu dem bulgarischen Reiche gehört zu haben ». St. Runciman, *o. c.*, p. 27: « The exact extent of Asperuch's new kingdom is impossible to discover... but there was also considerable territory on the northern bank [= al Istrului], including Bessarabia as far as the river Dniester, and *probably* the bulk of the Wallachian plain »; peste « Trajan's Dacian colonists », p. 80 « the Khan ruled, *it seems*, by a sistem of military posts that controlled the districts around », iar în urma luptelor dintre țarul Simeon și Ungur p. 150 nota 2: « *In the absence of any definitive statement*, *it seems best* to assume that Symeon only retained Wallachia, which he lost a few years later to the Petchenegs. The Magyars *certainly* acquired Bulgarian Transylvania and Pannonia; Moldavia over which Symeon's hold was weak, *probably* fell to the Petchenegs ». La fel, Zlatarski, История, I-1, p. 152 sqq.: « Що се отнася до сѣверната граница, то тя остава за врѣмето на Исенриха мжчно опрѣдѣлима », și, *ergo*, folosește « brazda lui Novac » care taie de-a-lungul câmpia munteană până la Brăila ca dovadă sigură despre granița nordică a Bulgariei. La p. 248 Krum, la începutul al IX-lea unește « днешно източно Маджарско заедно съ Трансилванія (Седмиградско) »; iar din ceea ce spune *Monachus Sangallensis* « A Bulgaribus vero [Karolus] ideo manum retraxit, quia videlicet Hunis extinctis, regno Francorum nihil nocituri viderentur » conchide « може да се заключи, че българската власть се е простирала на сѣв. отъ срѣдни Дунавъ още въ 796 г., т. е. прѣди Крума ». Din această vagă și imprecisă știre și din « troianele » din Basarabia trage concluzia că Bulgaria se întindea până la izvoarele Tisei și până la cursul superior al Prutului, sprijinind totul pe несъмнѣнно și pe очевидно. Alte mărturii nici Zlatarski și nici Jireček și Runciman nu pot invoca în favorul unei așa de anormale întinderi a puținilor Bulgari la nordul Dunării de jos; iar *scheint*, *probably* și несъмнѣнно nu sunt argumente persuasive,— trebue să o recunoaștem.

nord, hotărnicindu-se cu munţii Rifeici — care am văzut că şi pe baza informaţiunilor istorico-geografice vechi se pot identifica cu Carpaţii — şi cu « ţara necunoscută, căreia i se zice Balak' ». Prin urmare, această ţară se află *în* sau *lângă* munţii Rifeici, pe de o parte, şi lângă ţara Bulgarilor pe de altă parte. Ştiind, apoi din datele sigure istorice care ne-au rămas din acea vreme întunecată, că Bulgarii şi-au întins stăpânirea în acea vreme până în apropierea fostei Dacii Traiane, care era un ţinut muntos — iar alţi munţi în nordul Bulgariei nu au existat şi nici nu există decât Carpaţii — apare clar ca lumina zilei că ţara aceea necunoscută căreia i se zice Balak', numai a Valahilor, adică a Românilor poate fi [1]).

Admiţând această identitate, care e atât de logică, fiind în acelaşi timp şi istorică, mai rămâne de lămurit forma în care apare în Geografia lui Moise Chorenaţ'i numele Românilor: Balak'.

[1]) Impotriva unei eventuale identităţi Balak' = Polac, *ergo* Poloni (cf. Joh. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, I Th., Leipzig, 1774, p. 156), se opune însuşi textul Geografiei, care are *Bulghark'* şi *Balak'*, prin urmare ambele nume scrise cu aceeaşi iniţială. Litera *b* este cetită şi *p* în unele dialecte; cf. Meillet, *o. c.*, p. 11, unde se arată deosebirea între *b* şi *p*, care în armeana clasică se pronunţau aşa cum se pronunţă astăzi în dialectele nord-estice; însă « die Aussprache der jetzigen Mundarten deckt sich fast nirgends mit derjenigen von Fr. *t, p, k ; b, d, g* ». Dr. Josef Karst, *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*, Strassburg, 1901, p. 30, dovedeşte şi cu elemente străine împrumutate de limba armenească, de exemplu arabe (unde nu există litera *p*) şi greceşti că atât ca iniţială cât şi ca finală se pronunţă totdeauna *b*. *B* o pronunţă şi astăzi toţi Armenii vestici, precum şi cei dela Constantinopol. Cf. şi C. Kainz, *Praktische Grammatik der armenischen Sprache für den Selbstunterricht*, Wien, f. a., p. 9. Insă nici din motive istorice nu se poate susţine această identitate, deoarece niciodată Bulgarii nu s'au întins în spre nord până dincolo de Carpaţi în regiunea Vistulei, unde erau Polonii. De altcum, numele de « Polac » nu este o formă veche; cf. Schafarik, *SA.*, II, p. 398, unde se arată că, alături de Lech, Polian este numele sub care apar mai întâi Polonii, iar « *Polak, Polaci* jetzt bei den Czechen, Slowaken und bei den Polen selbst die übliche Form, *findet sich in alten Quellen nicht* ». Cea mai veche menţiune a lor este în cronica rusească a lui pseudo-Nestor; cf. *MHK.*, p. 371: la anul 898, înainte de a fi amintiţi Ungurii, neamul slav era unit: « и Марава и Чеси и Ляхове и Поляне, яже нынѣ зовомая Рѹсь ». « Moravi et Cechi et Ljachi et Poljani, qui nunc Russi dicuntur ». Polonii, ca popor constituit aparte, încep numai în secolul al X-lea, deci cu un secol după Moise Chorenaţ'i, să se introducă în istorie; cf. şi W. Nehring, *Über die Namen für Polen und Lechen*, în *Archiv für slavische Philologie*, III (1879), p. 463—479: cele mai vechi forme « Poloni » şi « Ljach », în secolul al XI-lea,

Forma aceasta se explică cu uşurinţă dintr'un bizantin *Βλάχος*, ca formă epentezată [1]). Izvorul bizantin din care l-a putut împrumuta autorul armean, fireşte, nu se cunoaşte; însă nu trebue să ne gândim numai decât la un izvor scris şi pierdut cu vremea. Informaţiunea aceasta, despre o ţară numită Balak' la nordul Bulgarilor balcanici, a putut fi obţinută uşor de un armean învăţat, trăit în cercurile ştiinţifice dela Bizanţ; sau poate să fie şi de altă provenienţă, de ex. dela vreun armean trecut prin capitala imperiului de răsărit şi care a cunoscut chiar din propria-i experienţă împrejurările din nord [2]). Oricare ar fi realitatea, ceea ce e sigur este că la temelia acestei informaţii armeneşti trebue să stea un bizantin *Βλάχος* [3]).

---

[1]) Cf. aceeaşi formă epentezată în cronica siriană a lui Măr Mihail, ap. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarch Jacobite d'Antioche* (1166—1199), *éditée pour la première fois et traduite en français*, t. III, Paris, 1905, p. 204: Impăratul Alexiu Comnenul (1081—1118) « ... délivra leur ville [= Constantinopolul] des Francs des Comans, des Serbes et des Valaques *(Balakayê)* ». Cf. o formă epentezată la fel, în Hurmuzaki, I—1, p. 287: « Balachorum »—în izvoarele occidentale. Tot cu litera *B* apare scris numele Românilor şi în primele documente ale cancelariilor ungureşti şi papale, precum şi în cronicile medievale ungureşti; cf. Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, indice: până la anul 1234 în mod constant cu *B*: *Blaci*, *Blachi*, *Blací* şi numai mai târziu apar sub alte forme, maghiarizate sau cu reflex slavo-german: *Olachi*, *Olaci*, *Olati*, *Valachi*, *Walachi*, *Walati*, *Alati;* în cronici de ex.: *Anonymus:* dux *Blacorum*, şi Kézai: cum *Blackis*, — ceea ce dovedeşte şi vechimea informaţiilor celor mai vechi cronicari unguri. Faptul a fost observat de mult; cf. Daniel Cornides, *Vindiciae Anonymi Belae regis notarii*, Budae, 1802, p. 134: « fuisse ante seculum XII Valachos appellatos Blacos ». Alături de forma *Vlah*, aceea cu *B* pare că avea o întrebuinţare mai mare în primul ev mediu; cf. şi Philippe Mouskès, *MGH.*, *SS.*, XVI, pg. 368: as *Blas*. Tot cu *B* este şi ethnikonul *Blôch* «Român» al Saşilor, sau numele de familie săseşti *Bolach*, *Blesch*, găsite documentar în secolul al XIV-lea; cf. Misch Orend, *Die ältesten Familiennamen der Siebenbürger Sachsen*, *UJB.*, IX (1929), p. 261 sq. unde-i deosebeşte pe « Walachen » de « Walen » = Latini. Aceeaşi iniţială o are şi *Blökumanaland* — « terra Blacorum », ap. Em. Grigorovitza, *Românii în monumentele literare germane medievale*, Bucureşti, 1901, p. 127.

[2]) In interiorul imperiului bizantin colonizările şi transplantările de populaţie devenise un sistem de precauţiune împotriva mulţilor duşmani. Cf. Theophanes (Bonn), I, p. 340: la anul 542, deci pe timpul marelui Justinian, *τοὺς δὲ αἰχμαλώτους τῶν Βουλγάρων ἔπεμψεν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ εἰς Λαζικήν*.

[3]) Valoarea fonetică a lui *B* era pe vremea aceea la Bizanţ când *V*, când *B;* cf. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig, 1892,

Prin această știre primită în Geografia lui Moise Chorenaț'i, care păstra cadrele antice împărțirii geografice nouă, se determina acea *ἀγνοστικῇ γῇ* care se afla undeva la nord. Având știrea despre o « țară » *Balak'* la nordul Bulgarilor, pe care îi așezase între Sarmația europeană și între Thracia — deși formal ei încăpuseră în capitolul despre Sarmația europeană [1]) — despre o « țară » care înainte nu era cunoscută, își imaginează foarte normal și clar astfel lucrurile: Bulgarii, arhicunoscuți la Bizanț, se întind înspre nord până la niște munți, care sunt *ergo* Rifeii, munți nordici prin excelență și *ț'-andzanot' erkir, zor Balak' koč'en* « până la țara necunoscută, căreia îi zic Balak' ».

Numele pe care și-l dădeau ei înșiși — acei locuitori ai țării rămase de altfel tot în semiobscuritate — nu-l cunoștea și nici nuputea cunoaște Moise Chorenaț'i; el a auzit dela alții că se numește așa: *Balak'*. Numele genuin nu-l putea cunoaște, deoarece între aceea țară din munții dela nordul Dunării și imperiul bizantin erau icuiți slavo-bulgarii, și apoi numele însuși nici nu interesa atâta, odată ce fură astfel cunoscuți de toți vecinii lor. Căci este știut că numele de *Vlah*, cu toate variantele lui, a fost răspândit în sud-estul Europei de către Slavi, primindu-l la rândul lor dela neamurile germanice, care se aflau dela început în raza acelora cărora le aplicau acest nume: a romanicilor [2]). Termenul acesta germano-slav de-

---

p. 33, unde arată că schimbarea aceasta a sunetelor se poate urmări până în primele veacuri după Christos.

[1]) *Sarmația*, de altfel, este termenul care înlocuește mai vechiul *Scitia*; iar o parte din Sciția, *Scythia minor*, după cum se știe, o constituia Dobrogea.

[2]) Mai întâi și mai temeinic Gaston Paris, *Romani*, *Romania*, *lingua romana*, *romanicum*, în rev. *Romania*, I (1872), p. 12: « Le mot *Romanus* se traduisait en allemand par *walah*, mais jamais les *Romani* n'ont pris eux-mêmes cette dénomination; elle s'est maintenue en allemand (ou *Romanus* est inconnu) pour désigner les peuples romans pendant le moyen-âge, et n'a pas encore tout à fait disparu; elle s'est particulièrement attachée aux deux peuples qui ont gardé le nom de *Romani*, aux *Churwaelschen* et aux *Walachen* ». *Romanus* este « l'habitant, parlant latin, d'une partie quelconque, de l'empire ». Insă germanicii, p. 5: « le nom qu'ils lui donnent et qu'ils lui donnaient sans doute avant la conquête, c'est celui de *walah*, plus tard *welch*, ags. *vealh*, anc. nor. *vali* (suéd. mod. *val)*, auquel se rattachant les dérivés *walahisc*, plus tard *waelsch* (welche, et *wallon*. L'emploi de ce mot et de celui de *Romanus* est précisément inverse: le premier n'est jamais employé que par les Barbares, le second que par les Romains; l'un et l'autre

semna deci totdeauna o populaţie de origine romană, fie în apusul Europei, fie în răsăritul ei [1]).

Revărsându-se Slavii asupra Daciei traiane şi asupra ţinuturilor învecinate, precum şi asupra peninsulei balcanice, începând cu secolul al VI-lea, au întâlnit mai întâi, în mersul lor spre sud, populaţia de obârşie romană rămasă în Carpaţii sudici, precum şi pe amândouă malurile Dunării — populaţie ieşită din contopirea Thraco-Illyrilor cu Romanii [2]) — căreia i-au dat, dacă nu cumva i-l dădeau înainte,

---

ont persisté face à face ». Cf. observaţia din nota 2: în Viaţa sf. Éloi, II, 19: « *Nunquam tu Romane, consuetudines nostras evellere poteris*, le mot *Romane* traduit certainement le *Walah!* qui fut adressé au saint homme ». Acest ethnikon era întrebuinţat şi ca nume propriu; cf. *Annales regni Franc.*, l. c., p. 158: « circa Adalhardum abbatem et fratrem eius *Walahum* ». Originea rădăcinii *V-l-h*, printre alţii, o propusese Wilhelm Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Topographische, archeologische und ethnologische Miscellen*, Wien, 1882 (Extrasă din *Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Bd., XCIX, II Heft, anul 1881), p. 46: din secolul al X-lea înainte « Die Romänen sind nur unter dem slovenischen Namen wlah bekannt, der hinwieder auf das deutsche, Walh, Fremder, Gallier, romanisirter Kelte, Romane (ursprünglich VOLCAE Tectosages « qui Germaniae loca circum Hercyniam Silvam occupaverunt ». Caes. b. Gall. VI, 24) zurückgeht ». Aceeaşi etimologie la H. Paul, în *Grundriss der germanischen Philologie*, vol. I, Strassburg, 1896, p. 414: *Volca* latino-galic *Walhâ*, vechiu german. Cf. şi E. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Strassburg, 1910, *s. v.* şi Al. Keresztúry-Olteanu, *Vlach (Oláh), Rumun ori Român*, în *Familia*, seria II, vol. II (1927), p. 11 sq. Imprumutat din germană în limbile slave îl declară Fr. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, 1886, *s. v.* Fundamental greşit e Melich, *HMO.*, p. 311: « valószinűbbnek tartom azonban, hogy az ómagy. *vlach*, *vlách* magából az oláh nyelvből van átvéve », căci niciodată Românii nu s'au numit astfel pe sine. In ungureşte este intrat din slavă. V. şi Drăganu, *o. c.*, p. 17 sq.

[1]) De aceea, ceea ce spune V. Iagić, în comentariile latineşti ale traducerilor din cronica rusească în *MHK.*, p. 367: « Sub *volochis* sempe *romanos* intelligere debes » ar fi trebuit formulat mai adevărat « ...*romanicos* intelligere debes »; cf. mai jos, p. 519.

[2]) Problema conştiinţei romanităţii Românilor în tot decursul evului mediu n'a fost rezolvită încă, deşi mărturii categorice în acest sens există. La Bizanţ, cf. Kinnamos (Bonn.), p. 260: *Βλάχων πολὺν ὅμιλον, οἳ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀποίκοι πάλαι εἶναι λέγονται.* Tot din secolul al XII-lea sunt scrisorile papei Inocenţiu III; cf. *Hurm.*, I, p. 1 (la anul 1199): « Nos autem audito quod de nobili Urbs Romae prosapia progenitores tui originem traxerint, et tu ab eis et sanguinis eorum generositatem contraxeris... » şi p. 4: « ut sicut genere, sic sis etiam imitatione

numele de Vlahi. Coborînd mai la sud în peninsula balcanică, ei deteră peste Greci. Ca și ceilalți supuși ai imperiului roman, Grecii imperiului numit mai târziu « bizantin », conștienți că sunt *cives romani*, își ziceau *'Ρωμαῖοι* cum își zic până astăzi locuitorii greci ai Constantinopolului « Romei » [1]). Slavii, cunoscând însă dinainte, dela nord, o altă populație, de altă origine și vorbind o altă limbă, care își zicea sieși « Români », cu mai multă dreptate, le-au zis Grecilor pe nume: Greci. Petrecându-se în felul acesta lucrurile, trebuie totuși să presupunem că a fost necesar să treacă un timp de două-

---

Romanus, et populus terre tue, qui de sanguine Romanorum *se asserit* decendisse », ceea ce înseamnă — dacă nu-i adulație — că Românii lui Petru și Asan aveau conștiința romanității lor. In secolul al XVI-lea găsim iar mărturii indiscutabile despre acest lucru. Tranquillus Andronicus din Traù (cf. *Fontes Rerum Transsylvanicarum*, vol. IV, p. 243) scrie despre Românii ardeleni: « ... nunc *se Romanos vocant* »; însoțitorul lui Aloisio Gritti la Târgoviște, Francesco della Valle, scrie, ap. Cl. Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento* [în: *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, XVI (1929)], p. 15: « ... conservano il nome de *Romani*... si dimandano in lingua loro Romei, *perchè dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitar in quel paese*; la fel și Giovannandrea Gromo, care a trăit câtva timp în Ardeal, *ibid.*, p. 44: « *ma si come fanno professione* [sc. Românii] d'essere discesi da Colonia Romana quindi prima condotta da Tiberio (sic) contro Decebalo Re. ». D-l Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, vol. I, București, 1920, p. 76 citând aceste știri, refuză să creadă că ar fi existat conștiința romanității printre Români în acea vreme.

[1]) Constantin Porfirogenitul, *De adm. imp.*, p. 148 face deosebire netedă între *'Ρωμᾶνοι-Romani* și *'Ρωμαῖοι*-Greci. Pe primii îi cunoaște în partea apuseană a Iugoslaviei de astăzi înainte de venirea Slavilor *οὓς ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανὸς ἀπὸ 'Ρώμης ἀγαγὼν ἐκεῖσε κατεσκήνωσε· διὸ καὶ 'Ρωμᾶνοι ἐκλήθησαν διὰ τὸ ἀπὸ 'Ρώμης μετοίκους αὐτοὺς γενέσθαι ἐν ταῖς τοιαύταις χώραις, ἤγουν τῆς νῦν καλουμένης Χρωβατίας καὶ Σερβλίας;* cf. *ibid.*, p. 125—128. G. Paris, *l. c.*, crede că împăratul Constantin când afirmă *'Η δὲ καὶ τῶν αὐτῶν 'Ρωμάνων διακράτησις ἦν μέχρι τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ*, « on voit qu'il les rattache aux Valaques de la Mésie ». Prin urmare nu i se atribue numai populației de pe coastele răsăritene ale Adriaticei numele de *'Ρωμᾶνοι*. Asupra acestor Vlahi din apusul peninsulei balcanice cf. C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* [în: *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Hist. Classe*, XLVIII—XLIX (1902—1904)]; Silviu Dragomir, *Vlahii și Morlacii*, Cluj, 1924; Idem, *Über die Morlaken (ΜΑΥΡΟΒΛΑΧΟΙ) und ihren Ursprung*, în *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924).

trei veacuri până ce numele dat de către Slavi populației romanice de pe ambele laturi ale Dunării, numele de *Vlah*, să pătrundă, să fie acceptat apoi de către Grecii bizantini, înlocuindu-l pe acela de *Ῥωμάνος* — Romanus, atribuit populației romanice autentice.

Nu pare deloc împotriva logicei istorice ca numele de *Vlah* dat de către Slavi unei populații care își avea originea dela Roma, să apară în monumentele scrise abia după o trecere de două-trei veacuri dela așezarea lor în peninsula balcanică, adică prin secolul al VIII—IX-lea.

Până acuma, prima mențiune a numelui de Vlah era din secolul al X-lea [1]). Anume, la anul 976 fiul lui Nicolae, David, împreună cu alte căpetenii bulgare, răsculate împotriva bizantinilor, sunt uciși în Macedonia: *τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαβὶδ μὲν εὐθὺς ἀπεβίω ἀναιρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας καὶ τὰς λεγομένας*

---

[1]) S'a crezut și se crede mai nou iarăși că numele *Βλάχος* ar apare mai înainte de secolul al X-lea, anume în secolul al VIII-lea, în apropiere de Chalcidica. Cf. Tomaschek, *Zur Kunde*, cit., p. 43: în secolul al VIII-lea: *τὰ ἔθνη ἀπὸ τὰ παραδουνάβια μέρη, εὑρόντα καιρὸν ἀναρχίας... οἱ λεγόμενοι Ῥηχῖνοι καὶ ἁπλούστερον Βλαχορηχῖνοι καὶ Σαγουδάτειοι, ἐξουσιάσαντε τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἁπλώσαντες ἀπὸ ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς διάφορα μέρη*, în Macedonia. Tomaschek o reproduce după Uspenskiy, Исторія Аѳона, Кіевъ, vol. III; Востокъ христіанскій 1877, p. 311, nota 16, care o găsise la mânăstirea Castamonitu într'un codice din secolul al XII-lea; și Tomaschek notează *ibid.*, p. 44: « Neu und eigentümlich in jener Notiz ist nur die vulgäre Namensform *Βλαχορηχῖνοι*, welche darauf hindeutet, dass das (nach dem Flusse *Ῥήχιος*, *Ῥυγχος*, *Βρύχος* in der nördlichen Chalkidike genannte) Volk der *Ῥυγχῖνοι* ausser dem herrschenden slowenischen Bestandteile auch noch das einheimische wlachische Volkselement umfasst hat, das sich mit der Zeit stärker erwies ». Intr'o recenzie, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, VII (1920), p. 8, d-l Iorga, considerându-i din secolul al VII-lea, veniți deci odată cu Slavii ceilalți, îi admite. La fel și d-l Th. Capidan, *Românii nomazi*, în *Daco-romania. Buletinul « Muzeului Limbei Române »*, IV, Cluj, 1927, p. 199 sq. și, mai nou, în discursul de recepțiune *Romanitatea balcanică* (*Academia Română, Discursuri de recepțiune*, LXVII), București, 1936, p. 57. Cf. și Aurelian Sacerdoțeanu, *Vlahii din Calcidica* (extras din volumul « *In memoria lui Vasile Pârvan* »), București, 1934, p. 7 sq. Deși faptele istorice sunt foarte verosimile, se pare că documentul din secolul al XII-lea i-a lămurit, introducând nume și situații din vremea sa, în informația din secolul al VIII-lea, pe cunoscuții *Ῥυγχίνοι* de pe râulețul *Ῥήχιος* (cf. Jireček, *GB.*, p. 120) prin Vlahii contemporani cu documentul: *Βλαχορηχῖνοι*.

καλὰς δρῦς παρά τινων Βλαχῶν ὁδιτῶν [1]). Acești Vlahi *cărvănari*, — cum li se zice în dialectul aromân, sau *chelători*-călători, — cum sunt cunoscuți în Serbia [2]), însă, apar în sudul peninsulei balcanice. De aci s'a tras concluzia greșită că de acolo de unde apar pentru prima dată, în mod irecuzabil, în izvoarele timpului, s'au îndreptat înspre nord, trecând Dunărea în ținuturile carpatine. Prin această mărturie a lui Kedrenos, însă, se demonstrează că în secolul al X-lea, în secolul lui Constantin Porfirogenitul, deci, care nu cunoaște decât *Ῥωμᾶνοι* și *Ῥωμαῖοι* — numele de *Βλάχος* era cunoscut la Bizanț, atribuindu-i-se unei populații de obârșie romană. Insă în secolul al X-lea se pare că numele de Vlah avea o răspândire generală, căci se cunoaște și în documentele istriene și dalmatine din acelaşi veac [3]).

---

[1]) Kedrenos (Bonn.), II, p. 435. Pasagiul a fost relevat mai întâi de W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia* (în: *Sitzungsberichte der philosophische-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften in Wien*, Bd. LX), 1879, p. 401. Cf. și G. Murnu, *Când și unde se ivesc Românii întâiași dată în istorie. Convorbiri Literare*, XXXIX (1905), p. 97 sq. și 577 sq., reprodus și în Id., *Istoria Românilor din Pind. Vlahia Mare* (980—1259). *Studiu istoric după izvoare bizantine*, București 1913. După 44 de ani, însă, o altă mărturie salvată din acea vreme, îi cunoaște pe Români răspândiți « în toată Bulgaria » — deci nu numai în regiunea Vlaho-Clisurei, unde-i așezase Tomaschek pe temeiul știrii lui Kedrenos — care fusese iarăși supusă Bizanțului, până la majestoasa Dunăre. Este chrisobula lui Vasile II Bulgaroctonul, dela 1020, prin care se prevăd norme pentru reorganizarea bisericii în fosta Bulgarie și se ocupă în mod special și de *καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν Βλάχων*. Bulgaria aici se înțelege până la Dunăre, unde iarăși apar drungarii bizantini, la nordul căreia, fiindcă țarii bulgari nu stăpâniseră, nici bizantinii nu mai ridică pretenții. Cf. H. Gelzer, *Ungedrückte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, în *Byzantinische Zeitschrift*, II (1893), p. 45. Xenopol, *TR.*, cit., o datează greșit la anul 1019.

[2]) S. Dragomir, *Vlahii din Serbia, în secolele XII—XV*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, vol. I, Cluj, 1921—1922, p. 270—299; V. Bogrea, în *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, VII (1918), p. 50; Iorga, *IPR.*, trad., I, p. 132 și mai nou, Th. Capidan, *Românii nomazi*, în *Dacoromania*, IV, p. 200 sq.

[3]) Cf. Alexandru Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana*, I (1923), pg. 3'5 nota 1, după Attilio Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, Roma, vol. I, 1918, p. 343—433 și vol. II, 1919, p. 301, 481.

De aceea, după toate legile logicei umane, dacă în secolul al X-lea numele de Vlah este atestat în două puncte destul de îndepărtate unul de altul ale romanității orientale, nu pare deloc neverosimil ca același ethnikon să fi existat cu un secol mai de vreme nu numai în gura slavă, desemnându-se o populație de origine romană, neted deosebită de stăpânitorii bizantino-greci, ci și în tradiția fie scrisă fie orală bizantină, de unde l-a putut împrumuta un armean trăind la Constantinopol.

In felul acesta se lămurește, foarte simplu și natural, și informațiunea păstrată în una din redacțiunile Geografiei armenești din a doua jumătate a secolului al IX-lea, atribuită lui Moise Chorenaț'i, mărturisind existența unei populații romanice în acel secol, însă de astă dată în stânga fluviului până la care se întindeau Bulgarii, privind romanitatea ocrotită între munții și dealurile Carpaților, din vechea Dacie Traiană.

Această informație a lui Moise Chorenaț'i despre existența unei populații de obârșie romană în Carpați, în secolul al IX-lea nu este izolată.

Dimpotrivă, ea vine și confirmă celelalte izvoare istorice pozitive, cunoscute și istovite până acuma, cu care potrivindu-se desăvârșit, nu face decât să le susțină pe acelea, susținându-se implicit și pe sine. Ele, prin faptul că sunt din trei puncte diferite și îndepărtate, însă provenite din izvoare vrednice de crezare, care își sorbeau știrile la care se raportau din diferite locuri, au câștigat astfel *autenticitatea* cerută oricărei informații istorice pe care să se poată clădi.

Cele două mărturii, care întăresc informația bizantino-armenească, sunt: *a)* a lui pseudo-Nestor și *b)* a lui *Anonymus*, care după cum se știe, îi pomenesc pe Vlahi în regiunile muntoase dela răsăritul Pannoniei, la venirea Ungurilor.

Cronica cea mai veche rusească, în parte compilată, însă în cea mai mare parte originală, cunoscută sub numele de Повѣсть временныхъ лѣтъ (« Istoria anilor trecuți ») sau Первоначальныя лѣтописи (« Analele primordiale »)—după cuvintele cu care încep cele mai vechi manuscrise — a fost atribuită multă vreme unui

călugăr, numit Nestor, care ar fi trăit în secolul XI-XII. Insă cercetările mai noui [1]) au dovedit că nu poate fi el autorul acestei cronici, chiar dacă ar fi considerat ca un simplu compilator, autorul rămânând necunoscut.

Oricum, însă, Повѣсть временныхъ лѣтъ — care se opresc, în cele mai multe manuscrise — la anul 1110, conțin următoarele știri privitoare la Vlahi:

---

[1]) L. Léger, *Chronique dite de Nestor*, Paris, 1884, în introducere înfățișează problema multdiscutatului « Authorschaft » al cronicei rusești. Niederle, *MASl.*, I, p. 15—17, rezumând rezultatele cercetătorilor « nestorieni », arată că Повѣсть временныхъ лѣтъ au fost scrise între secolele X și XI — ultima dată amintită fiind 1116 — după vechile anale bisericești, după unele documente ruso-bizantine, precum și după cronicarii bizantini, netrecându-se cu vederea nici tradiția populară. In partea dela început se pot întrezări primele înmuguriri ale *panslavismului*, care formulase teoria « danubiană » a originii Slavilor, susținută și de Kadłubek, Boguphal și Długosz, acreditată chiar de Schafarik. Cu privire la această teorie, Niederle spune: « Le témoignage de la *Chronique* n'est malheureusement ni authentique ni réel. Il n'est qu'un spécimen de plus du tissu d'imaginations agencées par le chroniqueur sur le départ des Slaves de la terre de Babel, sur les routes qu'ils ont suivies à travers l'Asie Mineure jusqu'à la presqu'île balcanique, devenue leur première résidence, leur première patrie en Europe. De là l'identification des anciens Illyriens et des Slaves que nous trouvons dans la même chronique; de là aussi l'idée de leur premier habitat sur le Danube moyen, oú se trouvait au XII-e siècle la terre des Bulgares et des Hongrois ». Era o tendință generală a popoarelor de a-și înădi originile cu geneza semitică: și Turcii, prin Islam, credeau că se coboară din Iafet. In același fel concepe compilația cronicei și Nevill Forbes, *The composition of the earlier Russian chronicles*, în *The Slavonic Review*, I, (1922-23), p. 78—85 relevând că « the chronicle itself begins at the years 852 (6360 according to the old calculation) when, during the reign of the Emperor Michael according to the « chronicler », « the Russian land first came to be called by that name», insistând asupra ideilor naționaliste ale compilatorului: « This earliest chronicle is full of a sense of convinction of the unity of Russia... formed a nursery for the development of the national consciousness of the Russian people », numind-o, p. 84, de-a-dreptul « tendencious ». D-l N. Iorga, *Formes byzantines et réalités balkaniques. Leçons faits a la Sorbonne*, Bucarest-Paris, 1922, p. 94 declară această cronică « une vraie préparation au panslavisme du XIX-e siècle».

Manuscrisul Laurentinian, A. [1])

(Cap. III): По мнозѣхъ же времянѣхъ сѣли суть Словѣни по Дунаеви, гдѣ есть нынѣ Угорьска земля и Болгарьска... Волхомъ бо нашедшемъ на Словѣни на Дунайския и сѣдшемъ в нихъ и насилящемъ имъ, Словѣни же они пришедше сѣдоша на Вислѣ...[3]).

Manuscrisul Nikonian, B. [2])

По мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть Словене обаполъ Дунаи, гдѣ есть нынѣ Угорская земля и Болгарская... Волохомъ же нашедшимъ на Дунайскія Словены и сѣдшимъ имъ въ нихъ и насилующимъ имъ, Словене же пришедше сѣдоша обіи на Вислѣ...[4])

Iar pasagiul principal:

A:

(Cap. VIII. [anul], 898

Идоша Угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское и пришедъше къ Днѣпру сташа вежами, бѣша бо ходяще аки се Половци. Пришедше отъ въстока и устремишася чересъ горы вели-

B:

898.

О Угрехъ. Идоша Угри мимо Кіевъ горою, еже нынѣ зовется Угорское, и пришедше ко Днѣпру сташа вежами, бѣша бо ходяще яко и Половцы. И пришедше отъ востока устремишася чрезъ горы великія,

---

[1]) Comisia arheografică imperială rusească a grupat cele 168 de manuscrise, ale « Cronicei primordiale » în trei categorii: *a)* vechi; *b)* mijlocii; *c)* noui. Apoi, mai sunt unele rezumate din ele. Ediţia publicată în Полное Собраніе Русскухъ Лѣтописей se bazează pe cel mai vechiu manuscris, numit Лаврентіевскій списокъ după călugărul Лаврентій, Laurenţiu, care şi-a iscălit numele la sfârşit, la data 1377, când l-a copiat; cf. Forbes, *o. c.*, p. 76. Aici îl reproducem după a treia ediţie (1897) ПСРЛ, vol. I, p. 9.

[2]) Textul nou, după manuscrisul numit al Patriarhiei, unde se păstrează, sau Nikonian, după copistul Nikon.

[3]) In traducerea românească a d-lui G. Popa-Lisseanu, *Cronica lui Nestor, traducere şi comentarii* (în: *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. VII), Bucureşti, 1935, p. 34: « Mulţi ani în urmă Slavii se stabiliră la Dunăre, unde este acum ţara Ungurilor şi a Bulgarilor... Iar când Volochii atacară pe Slavii dela Dunăre şi se stabiliră între ei şi-i asupriră, aceşti Slavi plecară şi se stabiliră pe Vistula ». Cf. ediţia critică a lui Fr. Miklosich, *Chronica Nestoris, textum russico-slovenicum*, vol. I, Vindobona, 1860, p. 2.

[4]) Cf. manuscrisul mijlociu, ПСРЛ, VII, 262 neesenţial diferit.

кия яже прозвашася горы Угорьския, и почаша воевати на живущая ту Волохи и Словѣни. Сѣдяху бо тупраже Словѣни, и Вопохове прияша землю Словеньску; посемъ же Угри погнаша Волъхи и сѣдоша съ Словѣны, покоривше я подъ ся, о оттоле прозвася зешля Угорьска[1]).	иже прозвашася горы Угорскія и почаша воевати на живуаа ту. Сѣдяху бо ту преже Словенѣ. Волохи же пріаша землю Словеньскую, по семъ же Угры прогнаша Волохи и насѣдиша землю ту и сѣдоша съ Словены покоривше я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьская.

Acestea sunt pasagiile cronicei rusești, în care sunt amintiți Vlahii [2]). Cel dintâi nu poate fi fixat în timp; al doilea se referă la anul

---

[1]) Traducerea d-lui G. Popa-Lisseanu, *o. c.*, p. 46: « Ungurii trecură pe lângă Kiev, peste muntele care şi astăzi se numeşte Ugorskoie şi au ajuns la Dnipru şi-şi întinseră corturile, căci erau nomazi, cum sunt Polovcii. Venind din răsărit ei mergeau grăbiţi prin munţii cei înalţi, cari s'au numit ungureşti şi începură să se lupte cu Volochii şi cu Slavii cari trăiau acolo. Căci acolo erau stabiliţi mai înainte Slavii, iar Volochii supuseseră ţara Slavilor. In urmă însă Ungurii goniră pe Volochi şi luară în stăpânire această ţară şi se aşezară cu Slavii împreună pe cari şi-i supuseră şi de atunci ţara se cheamă Ungaria ». In ediţia lui Miklosich, p. 12, textul e astfel stabilit: и почаша воевати на живоущаа тоу Влахы и Словѣны. сѣдяхоу бо тоу прежде Словѣни, и Влахове прияша землю словѣньскоу, по семь же Оугри прогнаша Влахы, и наслѣдиша землю и Сѣдоша съ словѣны... Şi celelalte redacţiuni, de ex. cea mijlocie: Лѣтописной сборникъ, именуемой патріаршею или Никоновскою лѣтописю în ПСРЛ, vol. IX, 1862, p. 2 sqq., au exact acelaşi text, cu mici deosebiri dialectale, sau alte forme de plural ca Волохове şi Волохи; cf. şi Симеоновская Лѣтопись, ПСРЛ, vol. XVIII, 1913, p. 3 sqq.

[2]) Vlahii mai sunt pomeniţi în Первоначальныя лѣтописи încă de două ori: *a)* odată într'un sens general, într'o înşirare a diferitelor neamuri europene şi *b)* a doua oară istoric, pe timpul împăratului bizantin Heraklios (610—641). Ele sunt: *a)* ed. Miklosich, p. 2, Варязи... потомоужде морю сѣдять къ западоу до земля агляньскы и до влашьскы. Афетово бо и то колѣно: Варязи, Свеие, Ноурмане, Готе, Роусь, Агляне, Галичане, Влахове, Римляне, Нѣмьци, Корлязи, Венедици Фрянкове и прочии... In celelalte ediţii, ale comisiei arheografice ruseşti, după diversele manuscrise amintite mai sus, pretutindeni este forma Волохови sau Болъхи, etc., deci cu o vocală epentezată în prima silabă, după obiceiul rusesc; — şi *b)* după ce arată că Bulgarii au venit din Скуѳъ = Sciţia, peste Sloveni, la Dunăre, ed. Miklosich, p. 5—6: и по семь придоша Оугре Бѣлии, и наслѣдиша землю словѣньскоу си оубо Оугри почаша бытн при Ираклии цѣсари, иже находиша

898. In amândouă sunt menţionaţi Vlahii, sub formele Волохъ, sau Волъхъ.

S'a crezut că în amândouă pasagiile e vorba despre Români. Insă această părere nu e întemeiată. Intr'adevăr, în primul — conform ideilor « panslaviste » care pot fi foarte bine oblicite în Первоначальныя лѣтописи, unde, de ex. sfântul Pavel este considerat ca un apostol al Slavilor din Illyricum (Iugoslavia de astăzi) — se formulează clar teoria originii balcanico-pannonice a Slavilor (Словѣни): într'un mod imprecis în timpurile străvechi, aceștia ședeau la Dunăre, unde în secolul al XI-lea, în epoca alcătuirii cronicei, erau Ţara Ungurească și cea Bulgărească. Peste ei ar fi venit Волохи (Волхи). Prin acești Volochi, însă, nu putem să-i înțelegem pe Români, adică pe urmașii Daco-Romanilor, nici chiar pe Străromâni, deoarece e vorba de o epocă foarte veche, din primele secole ale erei creștine, când Romanii au putut ajunge în contact real cu străSlavii [1]), păstrându-se acest contact în tradiția poporală chiar, apoi și din cauză că întreaga istorie cunoscută a Românilor din evul mediu nu mărturisește nicio agresiune săvârșită asupra popoarelor slave din împrejurimi de către strămoșii noștri. Din celelalte pasagii, în care se întâlnesc Vlahii, acela unde sunt înșirați împreună cu Rimlianii, Galičanii, Nemții, Venețienii, Francii etc., totuși fiind deo-

---

по Хоздром. Insă acest pasagiu, aşa cum îl voeşte Miklosich, nu este complet, din cauză că în unele manuscrise se găseşte după sosirea Ungurilor Albi, fraza и нрогнаша Волохи. Cf. aceeaşi redacţiune a cronicei ruseşti, în Ермолинская Лѣтоп. vol. XXIII ПСРЛ, 1910, p. 2: и приидоша Угри Бѣлии, и прогнаша Волохи, и сѣдоша во Словѣнскои же земли, при царствии же Ираклиевъ, Гречьскаго царя, precum şi în altele. Această frază, omisă de către Miklosich, este însă primită de către L. Léger, *o. c.*, p. 8: « puis vinrent les Ougres blancs qui s'emparèrent de la terre slave, après avoir chassé les vlakhs, qui avaient occupé cette terre avant eux »; după Léger, G. Popa Lisseanu, *IIR.*, VII, p. 38. Pasagiul incriminat de Miklosich este primit în textul cronicei şi de Bielowsky, *Łatopis Nestora*, în *Monumenta Poloniae Historica*, vol. I, Lemberg, 1884, p. 547. La fel îl acceptă Grot, *o. c.*, p. 198 sq., după manuscrisele Radziwill şi al Academiei: «... прогнавши волохы иже бѣша рпеже приняли землю словеньску ».

[1]) Pentru adaptarea lui *divus* Traianus, ctitorul neamului românesc, ca zeitate în panteonul slav, cf. Prof. Dr. A. Brückner, *Slaven und Litauer*, în Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, vol. II, Tübingen, 1925, p. 508.

sebiţi de ei, nu este doveditor [1]); însă acela în care Vlahii sunt amintiţi în toate manuscrisele la începutul secolului al VII-lea, pe timpul lui Heraklios, ca învinşi de către «Ungurii Albi» [2]), sunt desigur

[1]) Deşi mai târziu, într'o «Continuare» (Продолженіе) a redacţiunii zise Nikonovskaia, ПСРЛ, vol. X, p. 37, astfel îi numeşte pe cruciaţii «latini» ai anului 1204: «пріидоша Римляне и Венедици и Нѣмцы и Фрязи на Царьградъ» unde, bine înţeles, ar fi putut întrebuinţa genericul Волохи, cum ar susţine cei care nu-i pot vedea de loc pe Români în cronica rusească. Cf. însă în acelaşi secol al XIII-lea Волохи în aceeaşi cronică, de astădată însă desemnându-i fără nicio îndoială pe Români, mai jos.

[2]) «Ungurii Albi» sunt consideraţi de unii învăţaţi, după epoca lor — pe timpul lui Heraklios — ca o fracţiune a Avarilor. In Annales Fuldenses, ed. cit., sub anul 895: «Avari qui dicuntur Ungari». Cronica rusească, în acelaşi pasagiu, de altfel, îi numeşte pe Avari Обрѣ, însă tot ea îi cunoaşte şi pe Chazari, aşa că argumentarea în folosul unuia din cele două popoare are sorţi de crezare egale. Grot, *o. c.*, p. 238, fără a ţinea socoteală de discrepanţa timpului crede «что подъ Бѣлыми Уграми разумѣются именно Мадьяры а отнюдь не Хозары». Greşeşte Hodinka, Antal, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, Budapest, 1916, p.34 în notă: «inkább hunnok értendők». Kuun, *Relationum*, cit., I, p. 1—2 îi identifică cu Chazarii; la fel Thúry J., în *Századok*, XXX (1896), p. 690. In *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, în *MHK.*, p. 389, se vorbeşte despre «Huni», prin cari se înţeleg Avarii, «quomodo Huni *Romanos* et Gothos atque Gepidos de inferiori Pannonia expulerunt et illam possederunt regionem, quousque Franci ac Bagoarii...». Vlahii cronicei ruseşti ar putea să fie identici cu aceşti *romanici* (deosebiţi de Franci) dintre Sava şi Drava. De altfel, pentru secolul al VII-lea mai ales unul din cele două popoare: Avarii sau Chazarii poate să fie luat în considerare; cf. şi Tamás L., *Romains, Romans et Roumains dans l'historie de la Dacie Trajane*, I, în *Archivum Europae Centro-Orientals*, I (1935). cit., p. 48, nota 76, după Zsirai, *Jugria, Finn-ugor népnevek*, I, Budapest, 1930, p. 103: «Hongrois, ou peut-être Kazares», sau Darkó Jenő, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi iróknál* (în: *Értekezések a nyelv-és széptudományok köréből*, XXI köt., 6 sz.), Budapest, 1910, p. 21: Chazari. O nouă ipoteză, destul de limpede construită, are J. Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren*, în *UJB.*, X (1930), p. 87: «Der Name Угри Бѣлии geht meiner Meinung nach auf die Donaubulgaren, deren alten Namen *Οὐννόγουροι* wir aus Agathons Bericht kennen. Der russische Chronist aber, der nicht weiss, dass sich der Name *bulgar* und *onogur* auf ein und dasselbe Volk bezieht, erwähnt die Donaubulgaren zweimal: einmal als Болгаре dann unter dem Namen Угри Бѣлии. Seine Bemerkung, dass die letzten zur Zeit des Kaisers Herakleios «zu sein anfigen» почаша быти, weist auf die oben erwähnten engen Beziehungen zwischen Kowrat und dem byzant. Kaiser hin, durch die der Name *onogur* in Byzanz allgemein bekannt wurde». Ar avea la bază deci un izvor bizantin. Această construcţie pare justă şi atunci «Ungurii albi» au dat peste Волохи din se-

Străromânii, însă s'ar putea să fie foarte bine și cei din munții Hemului, care din luptele lor cu Avarii în aceeași epocă au lăsat prețioasa *τόρνα*, *τόρνα*, *φράτρε*, ca o dovadă a romanității lor [1]).

Prin urmare, din toate aceste pasagii, se câștigă certitudinea că prin Vlahii epocei străvechi — romane — conform « panslavismului » care-i face pe Slavi să izvorască din peninsula balcanică, trebuie înțeleși Romanii, poate ai lui Traian, însă mai târziu trebue înțeles un popor coborîtor din Romani, care prin obârșia lui etnică, precum și prin numele său, mărturisea identitatea, până la un anumit punct, cu Romanii.

Când trec Ungurii prin Carpații păduroși în regiunea Tisei și a Dunării, la sfârșitul secolului al IX-lea, de sigur nimeni nu mai găsea de mult Romani curați, neamestecați, nu numai în sud-estul european, dar nici în Apus și nici chiar în Italia. Insă din neamurile venite în atingere cu Roma se mențineau, în ciuda urgiilor barbare, solid înfipți în Carpați, singurii descendenți cari le purtau numele: Românii, alături și amestecați uneori cu Slavii. De aceea prin Волохи pomeniți în locurile pe care le vor ocupa ulterior Ungurii, de astă dată cronicarul rus îi desemnează pe Români [2]). De astă dată, în

colul al VII-lea mai mult ca sigur la sudul Dunării de jos, în Thracia. Astfel, deosebindu-i și aici de Greci = *Ῥωμαῖοι*, cronicarul rus îi recunoaște și pe aceștia ca aparținând întinsei romanități orientale, fiind identici cu cei dela nordul Dunării, pe cari îi vor supune « Ungurii cei negri » la sfârșitul secolului al IX-lea.

[1]) Pasagiile cunoscute la Theophylaktos Simokattes (Bonn), *ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ* și Theophanos Confessor (Bonn), *τῇ πατρῴᾳ φωνῇ*. Fragmentele de limbă citate în text au fost considerate pe drept cuvânt ca primele dovezi de limbă românească. Jireček, în *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* [în *Denkschriften des Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Hist. Klasse*, LXVIII (1902)], p. 18, citând după Strategikonul împăratului Mauriciu, niște comenzi latinești din aceeași epocă în armata bizantină, consideră celebrele cuvinte tot niște comenzi militare; cf. însă temeinica argumentare contrară a lui Al. Philippide, *o. c.*, p. 506 sq.

[2]) Unul dintre cei mai vechi traducători ai cronicei rusești, Aug. Lud. Schlözer, *Nestor, Russische Annalen in ihrer slavonischer Grundsprache*, Göttingen, 1802, în vol. II, p. 81, nu crede în identitatea Volochi-Români, ceea ce de sigur este adevărat — după cum am văzut — pentru unele pasagii ale cronicei. Rösler, *RSt.*, p. 80 nu admite românitatea « Volochilor », care ar fi « die Franken des römischen Reiches der Karolingern ». Această neverosimilă părere a fost respinsă

mod categoric, nu mai poate fi vorba despre « Romani » [1]), « Franci », « Romani din imperiul german » etc., cu care au fost identificaţi, de către cercetătorii formaţi în spiritul röslerian [1]), Волохи din Перво-

---

de Xenopol *IRDT*, II³, p. 139—141, arătând că în cronica rusească sunt înşiraţi, ed. Miklosich, p. 2: Галичане, Влахове, Римляне, Нѣмьци, Корлязи, Венедици, Фрягове. Alţi învăţaţi însă cred posibilă această identificare; de ex. R. Trautmann, *Die altrussische Nestorchronik. Povest' vremennych lět*, în *Slavo-baltische Forschungen*, VI (1931), p. 282: « *Volochen*, 2, 3, 14, romanisches Volk im Donaugebiet (mutmasslich die Vorfahren der späteren Rumänen) ». La fel S. Mangiuca, *Daco-Romanische Sprach-und Geschichtsforschung*, I Theil, Oravicza, 1891, p. 118 sqq. Pe Volochii pomeniţi în primul pasagiu, printre celelalte popoare europene, Schafarik, *SA.*, I, p. 225—238, îi consideră Gali, ceea ce de sigur e greşit, căci acelaşi fragment are Галичане. Tot ca nişte strămoşi ai Românilor îi declară Léger, *o. c.*, p. 391. Istoricii noştri. începând cu Xenopol, *IRDT.*, II³, p. 137, şi terminând cu C. C. Giurescu, *IR.*, I², p. 263, cred în romănitatea Volochilor. O vedere nu prea clară asupra diferitelor pasagii are Tamás Lajos, *Romains, Romans et Roumains*, cit., p. 46 sqq. Vezi o încercare de recapitulare a comentariilor la G. Popa-Lisseanu, *o. c.*, introducere.

[1]) Argumentul principal al lor este că în Viaţa sfântului Methodiu (cf. *Vita sancti Methodii, russico-slovenice et latine*, ed. Fr. Miklosich, Vindobonae, 1870, capit. V) se află următorul pasagiu: и соуть въ ны вълишьли оучителе мнози крьстияни изъ Влахъ изъ Гърци и изъ Нѣмьци, оучаще ны различь а мы Словѣни... не имамъ..., pe care Dvorník, *Les légendes*, cit., p. 385, o traduce: « chez nous sont venus pour enseigner de nombreux chrétiens, des Italiens, des Grecs, des Germains, qui nous ont instruits de différents façons, Mais nous Slaves ... n'avons...». Miklosich le redase cu: Italia, Grecia, Germania, şi aşa le primeşte şi J. Melich, *Über den ungarischen Volksnamen 'lengyel', Polonus, der Pole*, în *Archiv für slavische Philologie*, XL (1926), p. 280. S. Mangiuca crede chiar că această formă a biografului sfântului Methodiu i-a folosit ca exemplu şi cronicei ruseşti; cf. *o. c.*, p. 122 şi 219. Insă denumirea de Vlah dată Românilor nu face decât să confirme implicit obârşia italiană a populaţiei carpato-dunărene. In acest sens este foarte elocvent pasagiul citat din Kinnamos (Bonn), p. 260: *Βλάχων πολὺν ὅμιλον, οἱ τῶν ἐξ 'Ιταλίας ἄποικοι πάλαι εἶναι λέγονται* — prin care se atestă mărturia clară despre originea italiană a Vlahilor. De altfel, în secolul al IX-lea, pe timpul anterior apostolatului celor doi fraţi dela Salonic, cu greu s'ar putea admite « Italieni »; mai curând poate fi vorba de « romanici ». K. Schünemann, *Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters*, în *UJB.*, IV (1924), p. 114, nota 1, susţine categoric că « Donauwalachen » — căutaţi de multă lume în izvoarele ruseşti — n'au existat: citând cap. II şi VIII din Повѣсть временнихъ лѣтъ, afirmă că se înţeleg acolo « ganz deutlich die Römer, von deren Herrschaft in Pannonien sie Kenntniss hatte. Im übrigen verwendet sie das Wort entsprechend dem deutschen *welsch* für alle

начальныя Лѣтописи. Cea mai bună dovadă despre identitatea acestor Волохи romanici, dela sfârşitul secolului al IX-lea, cu Românii [1]) o găsim tot în cronica rusească: anume aşa-zisul Ипатиевскій списокъ, manuscrisul din grupa apuseană [1]) păstrat la mânăstirea Ipatie din Kostroma, care are la început exact acelaşi text ca şi celelalte manuscrise principale numite, pomenindu-i pe Волохи în pasagiile respective, la anul 1292 (*recte* 1290) are următoarea ştire: «Того жъ року короля Венгерского Кумане албо Половцы зъ Волохами оубили именемъ Володислава» [2]). Prin această informaţie se infirmă explicaţia lui Jagić: «Sub volochis semper Romanos intelligere debes» [3]) — pe care au repetat-o în cor istoricii unguri, sau

---

romanischen Völker». Dacă pentru primul pasagiu ar putea avea dreptate, căci pe la anul 600 se mai poate vorbi despre Romani ca atari, apoi pe la sfârşitul secolului al IX-lea de sigur numai de «romanische Völker» — cum erau Românii — se poate vorbi. *Quod erat demonstrandum!*

[1]) E adevărat, cronica rusească nu-i aşează într'un loc anumit pe aceşti Волохи, după cum nu-i aşează nici pe Sloveni şi pe năvălitorii Unguri, însă de vreme ce îi menţionează pe Români *după trecerea Ungurilor peste munţi*, adică peste Carpaţii păduroşi, ei trebue căutaţi în Pannonia propriu zisă şi fireşte şi în colţul de nord-vest al Ardealului, în ţara lui «Gelou».

[2]) Cf. ПСРЛ, vol II., p. 892; v. şi Hodinka, *o. c.*, p. 453. Traducerea românească e: «In acest an Cumanii sau Polovţii cu Volochii l-au ucis pe regele unguresc, cu numele Volodislav». Inţelegerea şi cooperarea Românilor cu Cumanii a arătat-o — mai mult prin sugestii — d-l N. Iorga, în *Imperiul Cumanilor şi domnia lui Basarabă, un capitol din colaboraţia româno-barbară în evul mediu* în *Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, tom. VIII (1927—1928), p. 97—103. Un studiu mai comprehensiv e al lui Dr. Ioan Ferenţ, *Cumanii şi episcopia lor*, Blaj, 1931; cf. aci capitolul 12: «Cumanii şi înfiinţarea împărăţiei româno-bulgară» pentru alianţa Românilor din dreapta Dunării cu Cumanii, în secolul al XIII-lea. Iar pentru colaborarea cumano-română în cuprinsul regatului maghiar — care pe timpul unui rege cumanizat de sigur era accentuată — cf. scrisoarea lui Ottokar din Boemia către papa Alexandru IV, asupra luptei dela Kressenbrunn din 1262, Hurmuzaki, I-1, p. 287 şi N. Iorga, *Acte şi Fragmente cu privire la istoria Românilor*, vol. III-1, Bucureşti, 1897, p. 76: «...innumerabilem multitudinem inhumanorum hominum, *Comannorum*, Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et *Balachorum*, Bezzerminorum...», din care reiese că încă înainte de Ladislau Cumanul în oastea regilor unguri luptau Românii alături de Cumani. Românii sunt alăturaţi la Cumani în foarte multe izvoare germane medievale; cf. K. Schünemann, *Ungarische Hilfsvölker*, cit., p. 112: «Valwen und wilde Vlachin».

[3]) *MHK.*, p. 360.

cel puţin se corectează în sensul că după ce poporul românesc a fost zămislit, desprinzându-se din amorfismul daco-romano-slav, prin Волохи cronicei rusești *trebuie* să-i înțelegem pe Români. Căci în secolul al XIII-lea, alături de Cumanii care l-au ucis pe Ladislau Cumanul (1272—1290)[1]) numai Români puteau fi aceiași Волохи, care sunt menţionaţi mai înainte vreme în viitoarea Ungarie, la sfârșitul secolului al IX-lea, în Повѣсть временныхъ лѣтъ.

In felul acesta pasagiul din cronica rusească, în care se vorbește despre Români ca așezați, împreună cu Slavii, în locurile pe care le vor ocupa mai târziu Ungurii, la sfârșitul secolului al IX-lea, — spre deosebire de celelalte anterioare, în care sunt pomeniţi numai strămoșii lor, Străromânii sau chiar Romanii — este o dovadă incontestabilă despre existenţa unei populaţii romanice la nordul Dunării în adâncul evului mediu. Ea întărește informația Geografiei lui Moise Chorenaţ'i.

Confirmarea aceasta se face însă și prin cronicile apusene, mai ales prin cele unguresti.

In fruntea lor stă Notarul regelui Bela, care ne-a transmis un şirag de știri privitoare la Românii din veacul al IX-lea, răspândiți pe întreg cuprinsul Ungariei arpadiene. Hărţuit mult și contestat, cu excepţia capitolelor despre vitejia și faptele Ungurilor, ori de câte ori era vorba de ţinuturile în care urmașii cuceritorilor din secolul al IX-lea nu se aflau în majoritate, — mai ales de vreun secol încoace, — declarat « poet » de o școală hipercritică maghiară, care totuși primea cele mai multe informații păstrate numai la el, sau altele care se coroborau prin izvoarele apusene și bizantine[2]), în ultimul

---

[1]) Ucis la 10 Iulie 1290 sud cetatea Kőrösszeg, în cort noaptea, de Cumanii Arboc, Törtel şi Kemenč; cf. Szabó Károly, *Kún László 1272—1290*, Budapest, 1886, pg. 179, unde cronica rusească nu este întrebuinţată.

[2]) De ex. Karácsonyi János, *Kakuktojás*, în *Erdélyi Irodalmi Szemle* (1924) p. 196—203, unde vede în pasagiile privitoare la Tuhutum-Gelou un adaus al vreunui diac de după 1203, fără probe convingătoare, însă. Rösler, *RSt.*, cit., aceeaşi părere o avu despre Anonymus, apropiindu-l în timp de noi, făcându-l să trăiască pe timpul regelui Bela al IV-lea. Nu mult diferită de aceste păreri este şi aceea a d-lui Iorga, *Cele mai vechi cronici unguresti şi trecutul Românilor*, în *Revista istorică*, VII (1921), p. 1—22; dintre istoricii noştri, de altfel, niciunul nu-l judecă aşa de aspru.

timp, în urma cercetărilor metodice, cu multă pătrundere și acribie, el a fost reabilitat [1]).

In orice caz, logica sănătoasă umană precum și cea istorică, esențial identice, nu resping autenticitatea știrilor unui cronicar care scrie în secolul al XII-lea despre un popor deosebit prin numele și felul său de celelalte, pe care el nu-l face nici prin cea mai mică aluzie să vină — fie ca năvălitor, fie strecurându-se pe neobservate — din alte părți. Un cronicar în situația unui secretar regal, care avea toate posibilitățile de investigație ale timpului său, nu se poate concepe că n'ar fi avut cunoștință de deplasările Românilor, care prin urmare ar fi trebuit să găsească ecou în opera sa.

Insă Românii erau, în timpul în care scrie el — cel puțin atunci — de atâtea generații așezați acolo unde trăiau atât de temeinic — ca stejarii din « silva Blacorum » de peste câteva decenii — încât nimeni nu i-a oferit vreo știre cu privire la deplasările lor, la fel ca și

---

[1]) După cunoscutele păreri negative exprimate asupra valorii informațiilor lui Anonymus, cum a fost de ex. a lui Rösler, *RSt.*, *passim*, pe care în această privință, îl urmează și d-l N. Iorga, a lui Kaindl, *Studien zur ungarischen Geschichtsquellen*, Wien, 1907 și alții, în ultimul timp Notarul regelui Bela este tot mai acreditat. Heinrich Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*, Berlin, 1882, p. 102, declarase: « Das Werk des Notars kann also für die Zeit der Eroberung Ungarns nicht mehr als Quelle dienen », fiind « naivă » și putând fi utilizată cu folos numai pentru secolul al XIII-lea. Fejérpataky, însă, în *Irodalmunk az Árpádok korában*, Budapest, 1878, p. 516—517, apoi Pauler Gy., *Anonymus külföldi vonatkozásai*, în *Századok*, XVII (1883), p. 23 sq. precum și Id., *A magyar nemzet története az Arpádházi királyok alatt*, I², p. 359—361 și 516—517; Sebestyén Gy., *Ki volt Anonymus?*, Budapest, 1879, fixându-i epoca în care a trăit pe timpul lui Bela III, îi acordă tot mai multă credibilitate. Cercetările comparative, de temeinică critică a izvoarelor, de judecată pătrunzătoare — deși nu deplin purificată de prejudecata politică națională — întreprinse de Hóman Bálint asupra cronicilor ungurești mai vechi, și le-a rezumat în *La première période de l'historiographie hongroise*, în *Revue des études hongroises*, III (1925) — asupra cărora cf. și Aur. Sacerdoțeanu, *Considérations sur l'histoire des Roumains au Moyen-Âge*, Paris, 1929, p. 49 sq.— însă partea de elaborare critică a expus-o în amintita *A Szent László-kori Gesta Ungarorum*, Budapest, 1925, unde, arătând că la baza celor mai multe din vechile cronici ungurești stă *Gesta Ungarorum* de pe la 1091—1092, constată, p. 45, că Anonymus: « forrásait általában hiven követi, de mégis kritikával használya. Feltünő a mondákkal szemben követett szkeptikus eljárása », recunoscându-i un « raționalism savant ».

asupra Slavilor. Ei sunt răspândiţi pe o arie foarte întinsă din Ungaria arpadiană, la venirea Ungurilor. Şi anume în felul următor:

In cap. IX: «Ducii» Rutenilor îi laudă lui Almus Ungaria (arpadiană)—« terram Pannonie ultra modum esse bonam. Dicebant enim quod ibi confluerent nobilissimi fontes aquarum, *Danubius et Tyscia*, et alii nobilissimi fontes bonis piscibus habundantes. *Quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum.* Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse eo quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur. Et iure terra Pannonie *pascua Romanorum* [1]) esse dicebatur, nam *et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie*» [2]).

---

[1]) Ed. Fejérpataky, p. 14; cf. şi cap. XI, unde, înşirând printre râurile Pannoniei «Danubius, Tyscia, Wag, Morisius, Crisius, Temus et ceteri», după moartea lui Atila: «Et mortuo illo preoccupassent *Romani* principes terram Pannonie usque ad Danubium ubi collocauissent pastores suos».

[2]) Prima oară se găseşte acest termin în Odo de Deogilo, *De Ludovici VII profectione in orientem. MGH. SS.*, XXVI, p. 60, 62, privitor la «Dunántúl»: «Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicuntur in ea pabula *Iulii Caesaris* exstitere». Terminul acesta este foarte frecvent în izvoarele occidentale ale evului mediu. Richardus, ed. G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, VI, p. 9: «tandem uenerunt [Ungurii] in terram que nunc Ungaria dicitur, tunc uero dicebatur pascua Romanorum», «subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem». Kézai, ap. Florianus, II, p. 65 şi ed. G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, IV, p. 32: «Pannonie, Panfilie, Macedonie, Dalmacie et Frigie ciuitates, que crebris spoliis et obsidionibus per Hunos erant fatigate, natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum de Ethela licentia impetrata, transierunt, *Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia.* Repausato autem rege Ethela Sicambria V annis»; iar la pagina 70—37, aşezându-i de astădată în mod hotărît în Ardeal: «Zaculi [Săcuii], *cum Blackis in montibus* confinii sortem habuerunt». *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Florianus, I, p. 114: «*Vlachis qui ipsorum coloni existere ac pastores remanentes sponte in Pannonia*»; la fel *Chronicon Dubnicense*, ibid., III, p. 17, cu varianta «*ulachis*». In *Descriptio Europae Orientalis*, fără legături cu cronicile ungureşti, afară eventual de «Gesta Ungarorum» şi, care a fost scrisă la anul 1308, şi a fost publicată mai întâi de O. Górka, apoi de G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, II, p. 98 — redând şi tradiţia păstrată la Aromâni despre originea şi coborîrea lor dela nordul Dunării — spune: «inter machedoniam, achayam et thesalonicam est *quidam populus ualde magnus et spaciosus qui vocantur blazi, qui et olim fuerunt romanorum pastores ac in Ungaria ubi erant pascua Romanorum* propter nimiam terre uiriditatem et fertilitatem morabantur. Sed tamen ab ungaris inde expulsi, ad partes illas fugierunt... *Pannoni autem, qui inhabitabant tunc panoniam, omnes erant pastores romanorum, et habebant super se decem reges*

In acest capitol (precum și în cap. XI), *Anonymus* cuprinde nu numai Pannonia propriu zisă, adecă Ungaria întinsă *stricto sensu* între Tisa, Dunăre și Drava-Sava, ci toată Ungaria de pe timpul său, din secolul al XII-lea — care, în acea epocă, se întindea aproximativ între granițele ei dinainte de războiu [1]) — cu excepția Ardealului și a nordului Ungariei [2]). In toată această vastă arie, în șesul rodnic și opulent udat de fluviile înșirate în cap. XI, care, în parte, se opresc tot la linia munților ardelenești, înspre răsărit, le-a fost indicată noua patrie nomazilor Unguri ca foarte potrivită felului lor de viață, condiționat de pășuni și de râuri. Insă aci, la venirea lor, existau, pe lângă Slavi — Slovaci, Sloveni, etc. — și pe lângă Bulgarii slavizați și ei, « Vlahii, adecă păstorii Romanilor » [3]), răspândiți pretutindeni. Așa mărturisește tradiția păstrată în a doua jumătate a secolului al XI-lea, în « Gesta Ungarorum », la a doua sau a treia generație după a cuceritorilor, când faptele vibrau încă cu puternică intensitate în istorisirile bătrânilor [4]).

---

potentes in tota messia et panonia », pe care îi bat Ungurii. Cf. și Drăganu, *o. c.*, p. 29. Pe Kézai, care singur a păstrat știrea că « Blacki » au rămas *sponte* în Pannonia, împreună cu Săcuii (pe cari el îi consideră urmași ai Hunilor) și anume în munți, deci în Ardeal, Hóman, *A Szent László-kóri Gesta Ungarorum*, cit., p. 64, îl declară: « a teljes Gesta Hungarorum irója ». Iar în ceea ce privește pășunile Romanilor din Anonymus, S. Domanovszky, *Kéza Simon mester Krónikája*, Budapest, 1906, p. 82 le așează de-a-dreptul în Ardeal: « *Az ultra silvam Erdély* régi neve, a *pascua Romanorum*, mely nevet Anon. Pannoniára alkalmaz, pedig világosan Erdélyre mutat; erre vall a lakosok felsorolásának rendje is: Sclavi, Bulgarii *et* Blachii ac pastores Romanorum ».

[1]) Cf. Melich, *A honfogl. Magyarorsz.*, cit., p. 415 și Drăganu, *o. c.*, p. 15.

[2]) Cf. Drăganu, *ibid.*

[3]) Așa trebue tradus: « ... et Blachii ac pastores Romanorum », unde *ac* nu e copulativ ci expletiv; cf. Dr. I. Gherghel, *Pascua Romanorum ; Pabula Iulii Caesaris ? Un capitol din nomenclatura istorică română*, în *Revista Arhivelor*, II (1923), p. 383—397. La fel K. Schünemann, *Die « Römer » des anonymen Notars*, în *UJB.*, VI (1926), p. 454: « Wenn er daher die *Blachii* und die *pastores Romanorum* nebeneinander nennt, so bedeutet das nur, dass er beide für gleichartige Völker hält ».

[4]) Un obiect de discuție îl formează termenul *Romani*, tot la *Anonymus*. Cap. XLVIII și cap. XLIX, p. 43 Fejérpataky: « *reliqui* uero *Romanorum*... dimisso castro Bezprem, fuga lapsi sunt, et pro remedio uitae *in terram Theotonicorum* properauerunt » « plures *milites Romanorum* in ore gladii consumpserunt... Reliqui uero *Romanorum*... dum Hungarii et *Romani* in confinio essent, *Romani*

După ce arată *Anonymus* ce fel de popoare erau așezate, la venirea Ungurilor, în ceea ce numea el și contemporanii săi, cu un cuvânt arhaic, Pannonia, începe să povestească cucerirea — « a honfoglalás », care se desăvârșește treptat-treptat.

In părțile răsăritene ale viitorului regat unguresc Românii sunt pomeniți în două ducate: al lui « Glad » și al lui « Gelou » încă pe când trăia Arpad (+ 907) [1]. Primul se întindea între Murășul inferior și vechea cetate dispărută de pe Dunăre Haram: « mitterent exercitum contra *Glad ducem, qui dominium habebat a fluuio Morus*

fugiendo latenter fluium, qui est confinio Pannonie et *Theotonicum*, transnataverunt »; apoi cap. XLVI *ibid.*, p. 41: « Et hoc audito omnes *Romani*, per totam terram Pannonie habitantes uitam seruauerunt ». Schünemann, *o. c.*, p. 451, îi consideră « Italiener oder Romanen » sau chiar « Römer », însă nu « Römerhirten »; la fel E. Moór, *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze*, în *UJB.*, IX (1929), p. 65—66. Insă această interpretare nu este în întregimea ei justă: prin acești « Romani » se înțelegea de bună seamă populația romanică moștenitoare îndreptățită a stăpânirii romane de odinioară, dovedită în Pannonia prin cercetările arheologice până în secolul al VI-lea cf. Alföldi Andreas, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (în: *Ungarische Bibliothek.* Erste Reihe, vol. 10 și 12), Berlin-Leipzig, 1924—1926, populație care acolo unde era în continuitate teritorială cu grupul daco-român, ca parte a romanității mai mari orientale, în mod firesc poate fi socotită ca populație veche românească, așa cum o face d-l Drăganu, *o. c.*, p. 16—17. Cf. și Josef Pfister, *Pannonien in politisch-geographischen Betrachtung*, în *UJB.*, VIII (1928), p. 153: « Bis 568 bestand die Römersiedlung, während in der Umgebung schon lange alles von den Avaren besetz war. Jedoch waren die Römer wahrscheinlich gezwungen, den Avaren durch ihre Kunst und Handfertigkeit zu dienen. Und so mag anderen geschützten Stellen nach manche Niederlassung die ersten Völkerstürme überdauert haben oder von den neuen Völkern Dienste gestellt worden sein ». De felul cum concepeau cronicarii din secolul al XII-lea această descendență *Romani-Români* stă dovadă apodictică Presbiterul din Dioclea, ap. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini*, vol. III, Viena, 1748, p. 478: Bulgarii cuceresc. Totam Macedoniam... post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore *Romani* vocabantur, modo vero *Morovlahi*, hoc est *Nigri Latini* vocantur ». Cf. și S. Dragomir, *Vlahii și Morlacii*, cit., p. 57 și P. Cancel, *Despre « Rumân » și despre unele probleme lexicale vechi slavo-române*, București, 1921, p. 6. O altă dovadă în acest sens, este pasagiul cunoscut: « *Olahi Romani commorantes in partibus Ungarie Transilvanis, Ultralpinis et Sirmis* » din secolul al XIV-lea. In acest complex de mărturii, și « Romanii » Anonymusului ne apar cu multă verosimilitate ca o populație românească, cel puțin parțial.

[1]) Cf. Szabó K., *A magyar vezérek kora*, cit., p. 140 sq.

usque ad castrum Horom, ex cuius etiam progenie longo post tempore descenderat Ohtum, quem Sunad interfecit » [1]). In alt loc, cap. XI, Anonymus definește astfel hotarele stăpânirii lui « Glad »: « Terram uero, que est a fluuio Morus usque ad castrum Vrscia preoccupauisset quidam dux nomine Glad de Bundyn castro egressus » [2]). Cei doi căpitani unguri Zuardu (Zoárd) și Cadusa (Kadocsa) « ad partes Beguey peruenerunt, et ibi per duas ebdomadas permanserunt, donec omnes habitatores illius patrie a Morisio usque ad fluuium Temes sibi subiugauerunt, et filios eorum in obsides acceperunt. Deinde amoto exercitu uenerunt uersus fluuium Temes et castra metati sunt iuxta uadum arenarum, et cum uellent transire amnem Temes, uenit obuiam eis Glad, a cuius progenie Ohtum descendit, *dux illius patrie cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum* » [3]). Lupta se se dă pe Timiș « et in eodem belo mortui sunt duo duces Cumanorum et tres Kenezy Bulgarorum ». Glad [4]) se predă. La urmă Ungurii « castrum Vrsoua ceperunt ». In felul acesta ajung să stăpânească regiunea pe care peste câteva decenii Constantin Porfirogenitul o cunoaște ca supusă Ungurilor, regiunea Banatului românesc și sârbesc de astăzi.

Pe lângă această stăpânire a lui Glad, care — originar din Vidin — era desigur slav, Notarul regelui Bela mai cunoaște o formație politică, în care Românii se întâlnesc ca principal sau chiar exclusiv

---

[1]) Ed. Fejérpátaky, p. 27; ed. G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, I, p. 57.

[2]) *Ibid.*, p. 16 și p. 34.

[3]) *Ibid.* Prin « Cumanii » lui Anonymus se înțeleg Pecenegii; cf. Szabó, *o. c.*, p. 90: « Nem lehet ezeken másokat értenünk mint az Etelközt elfoglaló besenyőket, kik a mai Oláhország nagyobb részét is birták s igy Glád Orsováig terjedt birtokához közel szomszédok voltak, kiket mint a kún népek egyik ágát krónikáink is fölváltva *besenyő* és *kún* néven neveznek ».

[4]) Alte informații asupra lui Glad nu avem. Raționamentele lui Ortvay, *o. c.*, I, p. 171—172, îl fac să se nască pe la 840. Diculescu îl derivă din germanicul *Glada; cf. *Die Gepiden*, cit., p. 187. Melich, se pare cu mai multă dreptate, din slavul *glad* — « foame », ca *Gladimir* (cf. « de Bundyn egressus », deci sudslavic). Cf. și Drăganu, *o. c.*, p. 227, unde se dă o serie întreagă de numiri de sate și de ape în Banat, care păstrează aceeași rădăcină. Insă Melich cu toate acestea îl crede pe Glad ungur, deoarece Ajtony-Ohtum coboară din el, *A honfoglaláskori Magyarország*, cit., p. 308. Insă Ajtony putea foarte bine coborî în ramură colaterală din Glad.

factor, atât ca locuitori, cât și ca—ceea ce este, până acum, unic — conducători: anume voevodatul « ultrasilvan ».

In cap. XXIV: *De terra Ultrasiluana*, Anonymus povestește cum « Tuhutum pater Horca » [1]) « dum cepisset audire de incolis bonitatem terre Ultrasiluane, ubi *Gelou quidam Blacus* dominium tenebat, cepit ad hoc hanelare (cor. anhelare), quod si posse esset, per gratiam ducis Arpad domini sui terram Ultrasiluanam sibi et suis posteris acquireret ». El îl trimite pe Ogmand (Agg Mánd?), care « more uulpino bonitatem et fertilitatem terre et habitatores eius inspexisset » și, cap. XXV: « domino suo de bonitate illius terre multa dixit: *Quod terra illa irrigaretur optimis fluuiis, quorum nomina et utilitates seriatim dixit, et quod in arenis eorum aurum colligerent, et aurum terre illius optimum esset, et ut ibi foderetur sal et salgenia, et habitatores terre illius uiliores homines essent tocius mundi, quia essent Blasj et Sclaui, quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas, et dux eorum Geleou minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites, et auderent stare contra audatiam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur* ». Cap. XXVI: *Quomodo contra Gelu itum est:* Cu voia lui Arpad, Tuhutum « egressus est *ultra siluas uersus orientem contra Gelou ducem Blacorum.* Gelou uero dux Ultrasiluanis [2]) audiens aduentum eius, congregauit *exercitum suum* et cepit ueloccissimo cursu equitare obuiam ei, ut eum per *portas Mezesinas* prohiberet, sed Tuhutum uno die siluam pertransiens ad *fluuium Almas* peruenit. Tunc uterque exercitus ad inuicem peruenerunt, medio fluuio interiacente. Dux uero Gelou nolebat, quod ibi eos prohiberet cum sagittariis suis ». Apoi în cap. XXVII: *De morte Gelu*, într'o frumoasă pagină istorisește înfrângerea voevodului român de pe Someșul rece: « Mane autem facto, Tuhutum ante auroram diuisit exercitum suum in duas partes, et partem alteram misit parum superius, ut transito fluuio, militibus Gelou nescientibus, pugnam ingrederentur. Quod sic factum est. Et quia leuem habuerunt transitum utraque acies, pariter ad pugnam peruenerunt, et pugnatum est inter eos acriter, sed uicti sunt milites ducis Gelou

---

[1]) « Tuhutum » este transcris de filologii unguri *Töhötöm* sau, mai nou *Tétény ;* iar « Horca » pare să fie *Κάρχας* din Constantin Porfirogenitul.

[2]) Greșit, pentru *Ultrasiluanus.*

et ex eis multi interfecti, plures uero capti. Cum Gelou dux eorum hoc uidisset, tunc pro defensione uite, cum paucis fugam cepit. Qui cum fugeret, properans ad castrum suum iuxta fluuium Zomus positum, milites Tuhutum audaci cursu persequentes, ducem Geloum iuxta fluium Copus interfecerunt. Tunc habitatores terre uidentes mortem domini sui, sua propria uoluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca, et in loco illo qui dicitur Esculeu fidem cum iuramento firmauerunt, et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iurauerunt [1]).

Prin urmare, « Gelou » era voevodul [2]) « ultrasilvan » — socotind direcția dinspre Ungaria *(uersus orientem)*, din câmpie — el însuși Român de neam *(quidam Blacus)* și stăpânind peste *Români și Slavi*. El avea aci *dominium*, peste *terra Ultrasiluana;* pe lângă sine străjuia *exercitus suus;* ca loc de refugiu și, desigur, și de reședință, poseda *castrum suum*. Insă, mai presus de toate, acest voevod este *independent cu desăvârșire;* în timp ce toți ceilalți principi cu care se luptă Ungurii sunt sau dependenți de alți suzerani sau sunt arătați ca veniți de aiurea, numai acest *quidam Blacus* nu are niciun stăpân și nicio legătură cu nimeni [3]) și nu a venit de nicăieri: el este liber

---

[1]) Ed. Fejérpataky, p. 26—27; G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, I, p. 44—45. « Esculeu eo, quod ibi iurauerunt », ar fi Esküllő, Aștileul de azi (cf. Erdély-Ardeal, Erdőd-Ardud, etc.), *eskü* însemnând « jurământ ». O altă etimologie — în sensul teoriei care pornind dela numele topice « făurite » de Anonymus, mai ales în părțile unde-i așează pe Români — propune Karácsonyi J., în *Magyar Nyelv*, II (1906), p. 176—177, anume: satului i se zicea nemțește Schwalbendorf, iar un cuvânt vechiu unguresc, pierdut, *küllő* însemna tocmai un fel de rândunică; *ergo* Anonymus a ticluit el numele localității. Cf. însă argumentele contrarii ale lui Viski K., *Küllő ès Esküllő*, în *Magyar Nyelv.*, I (1905). p. 368.

[2]) Anonymus îi zice latinește *dux*. Voevod, după cum se știe, este *bellidux*. Terminul *duce* în românește nu s'a păstrat, sau, cel puțin, nu-l avem atestat. De altfel în această privință cf. judicioasa observație a lui J. B. Bury, *The treatise*, cit., p. 542, la *βοέβοδοι* ai Ungurilor încă de pe timpul băciuirii lor în Etelköz: printre populațiile mongolice « the Slavonic language was a sort of lingua franca »; totuși în epoca post-arpadiană *βοέβοδοι* este înlocuit cu *ἄρχοντες*.

[3]) Nu se poate susține nici gogomănia lui Melich J., *A honfoglaláskori Magyarország*, cit., p. 313: « Ilyen költözködő, vándorló, menekülő oláh volt *Gelou-Gyeló* is, aki bizánci segitséggel akart országot alapitani », în traducere românească: « Un astfel de român migrator, rătăcitor, refugiat a fost și G., care voia să întemeeze țară cu ajutor bizantin ». Nicio informație nu mai avem asupra acestei

ocârmuitor al « țării sale » în clipa în care Ungurii « more uulpino » îi iscodesc țara.

Țara sa însă nu pare să fi cuprins întreg Ardealul istoric. După indicațiile lui *Anonymus* în ea se intra *per portas Mezesinas*, din regiunea Crișului, dincolo de pădure, care avea o întindere de o zi (*uno die* siluam pertransiens); o străbătea râul Almașului, apoi Căpușul și « castrul » și-l avea pe Someș. « Ardealul lui Gelou nu este deci tocmai Ardealul lui Simion Dascălul, « mijlocul țerii », ci numai văile celor două Someșuri cu centrul la *Gilăul* de lângă *Cluj* » [1]).

Pentru autenticitatea comunității româno-slave în nord-vestul Ardealului la venirea Ungurilor — comunitate care în ceea ce privește componenta slavă pare a fi avut un caracter pronunțat rusorutean, sau, în orice caz nord-slavic [2]) — nu constitue nicio piedecă

mândre figuri de epopee a trecutului nostru, în afară de Anonymus, de unde reiese tocmai contrarul acestei insinuări absolut gratuite și tendențioase a filologului ungur. Un domn *(dominium tenebat)* peste *habitatores*, lucrători la aur și la sare, care are fortăreață, însemnează, pur și simplu, *că era așezat acolo.* Anonymus nu permite mistificarea lui Melich.

[1]) Drăganu, *o. c.*, p. 427.

[2]) Cf. asupra acestei chestiuni Drăganu, *o. c.*, p. 432, întemeiat pe argumente filologice. Rösler, *RSt.*, p. 65 sqq.—, neadmițându-i pe Români la venirea Ungurilor în Ardeal — crede că destul de frecventele localități din Ardeal, care conțin numele « Rușilor », ca: Ruși, Rusciori, Reussdorf, Reussmarkt, Oroszfája, Oroszfalú etc., ar fi premaghiare. Insă Grot, *o. c.*, p. 66, relevând că însuși numele de « Rus » dovedește că n'au putut fi premaghiare, le declară mult ulterioare: « было исторически извѣстное передвиженіе русскаго населенія въ эти края (XV), чемъ къ домадьярской эпохѣ ». Prin secolul al XII-lea pune Dr. Karácsonyi J., *Orosz-szláv lakosok Erdélyben*, Lugos [1926], trecerea păstorilor ruso-slavi în Ardeal; cf. și Dr. I. Nistor, *Der Nationale Kampf in der Bukovina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen historisch beleuchtet*, București 1919, p. 8 sqq., împotriva părerii acreditate mai cu seamă printre istoricii ruso-ruteni că Statul rutean din secolele XII și XIII s'ar fi întins peste o bună parte din Moldova, precum și peste nordul Ardealului, într'o epocă, așadar, din care crede d-l Iorga, *Ducele Ramunc*, în *Revista istorică*, XIX (1933), p. 114, că provine numele conducătorului Vlahilor din *Nibelungenlied*, care l-ar reda pe *Roman* din Halici (o altă părere rezumată la Drăganu, *o. c.*, p. 226). De sigur infiltrările vagi de ruso-ruteni spre sfârșitul evului mediu nu înlătură de loc verosimilitatea obârșiei nordice a elementelor slave de pe pragul evului mediu, care coborîseră dela nordul Carpaților spre sud și din care o parte în mod firesc se opri în părțile de nord ale Ardealului, desnaționalizându-se pe urmă încetul cu încetul în masa Românilor.

faptul că, în relatarea supunerii voevodatului independent din nord-vestul Ardealului, se întâlnesc câteva nume de origine ungurească, sau cel puțin turco-ungurească; a) *Almas*-Almás, din *alma* « măr », împrumutat el însuși dela Turci: *elma;* b) *Copus-Kapus*, (valea) « Căpușului », din *kapu* « poartă », împrumutat tot din turcă: *kapu* [1]); și c) *portas Mezesinas*-Mészes, « Meseșul » din ungurescul *mész* « var ». Numele, așa cum le dă Anonymus, sunt desigur numele cunoscute în mod general pe timpul lui, în secolul al XII-lea, fiind nume unguresti oficiale, care le substituiseră pe cele slavo-românești genuine.

In ceea ce privește, apoi, însuși numele voevodului, el nu complică deloc socotelile istoricilor. Filologii i-au lămurit proveniența, — mai bine decât istoricii — însă neverosimilitatea existenței lui « Gelou » ca nume dat unei persoane care ar fi trăit pe la anul 900, nu exclude câtuși de puțin existența persoanei însăși, nici veracitatea faptelor și nici istoricitatea luptei date, sau prezența Românilor și a Slavilor în acele locuri, după cum nu exclude nici ființa râului Someș sau a ruinelor « castrului » medieval de pe « *gialu* » de lângă Gilău. Toate aceste contingențe nu se desmint, chiar dacă numele de « Gelou » n'a fost purtat de voevodul român, care va fi avut, în acest caz, probabil un nume asemănător [2]), iar existența Românilor — constituiți într'un voevodat condus de un Român — în nord-vestul Ardealului, în epoca năvălirii Ungurilor este mai presus de orice îndoială.

Anonymus, care a fost și este suspectat de către adversarii continuității, nu este însă singurul dintre cronicarii unguri, care, în

---

[1]) Un alt *(Kis) Kapus* a dat, tot în Ardeal *Copșa*-mică.

[2]) Diculescu, *Die Gepiden*, p. 188, îl consideră de origine gepidă: *Geilamir, Gelu-mir*, dintr'un **Gaila*. Cf. însă obiecțiunile juste ale lui Melich, *o. c.*, p. 294 sqq. și id., *Gépides et Roumains: Gelou du notaire anonyme*, în *Revue des études hongroises*, VI (1928), p. 62 sqq. Pentru lămurirea acestui nume, este foarte important faptul că el nu se întâlnește ca nume de persoană. De aceea trebue considerat ca nume topic,— așa cum la Anonymus se mai găsesc câteva. D-l Drăganu, *o. c.*, p. 427 sqq. îl explică în legătură cu *Gyalú-Gilăul*, derivat dintr'un slavo-român *D'elou, D'ilou* « mons, Grenze, Gebirgszug », încheind, p. 432: « Deoarece în comunitatea slavo-română a lui Gelou, cu totul deosebită de a lui Glad, cum este explicabil prin poziția geografică, Slavii vor fi fost mai mult Ruși-Ruteni, cari aveau forma *D'ilov*, cea cu *e* li se poate atribui Românilor cari trăiau împreună cu aceștia ». Tot aci o bogată bibliografie.

secolele XIII și XIV, îi așeză pe Români în Ardeal, nu numai la sfârșitul secolului al IX-lea, ci de-a-lungul întregului ev mediu, ca urmași ai Romanilor, dovedind această descendență și prin atestarea formală și prin numele dat Românilor, prin numele de Vlahi. Și alți cronicari unguri îi așează tot în locurile în care locuesc astăzi Românii și care sunt exact aceleași peste care s'a întins stăpânirea romană în ținuturile Dacilor, după cum a fost relevat de atâtea ori.

Astfel Kézai — un bihorean — în cap. IV—I, arătând cum o parte din romanicii dalmatini au trecut peste mare în Italia, pe timpul lui Attila, « *Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia* » [1]). Prin « Pannonia », ca și Anonymus uneori, înțelege întreaga Ungarie arpadiană, căci la cap. IV—6, vorbind despre urmașii Hunilor în Europa, se exprimă astfel: « Remanserunt quoque de Hunis uirorum tria milia ex prelio Crimildino erepti per fuge interfugium, qui timentes occidentis naciones in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos sed Zaculos uocauerunt. Isti enim Zaculi Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognouerunt remeasse, redeuntibus in Ruthenie finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata, partem in ea sunt adepti, *non tamen in plano Pannonie, sed cum Blackis in montibus* confinii sortem habuerunt. *Unde Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibentur* » [2]). In acest pasagiu, în care scopul lui Kézai era de a înfățișa originea hunică a Săcuilor [3]), în al doilea loc sunt prezentați Românii, care trăiau împreună cu Săcuii în regiunile muntoase ale Ardealului, rămași după Romani *sponte*, apărând deci în ochii Ungurilor din secolul al XIII-lea ca adevărații băștinași ai locurilor, mai vechi în orice caz decât înșiși Hunii [4]).

---

[1]) V. mai sus, p. 522.

[2]) Ed. Florianus, I, p. 70; G. Popa-Lisseanu, *IIR.*, IV, p. 37.

[3]) Una din teoriile originii Săcuilor este aceea « hunică ». Cf. Szabó Károly, *A régi székelység*, Kolozsvár, 1890; el primește și știrile falsificatului cunoscut sub numele de « Csiki Székely Krónika ». Teoria aceasta, părăsită într'o vreme, a fost reluată mai nou de către învățații unguri; cf. succinta expunere a diferitelor teorii făcută de Gyallay Domokos, în Dr. Jancsó Benedek, *Erdély Története*, Cluj-Kolozsvár, 1931, p. 379 sqq. Asupra literelor împrumutate de către Săcui dela Români, cf. G. Popa-Lisseanu, *Excursul* la ediția lui Kézai.

[4]) Tot pe *Gesta Ungarorum* se întemeiază și *Cronica Hunilor*, considerată de Domanovszky, *o. c.*, p. 33—34 și apoi de Hóman, *A Szent Lászlókori Gesta*,

Tradiția hunică păstrează în același timp încă următoarea informație: « Exterminata multitudine filiorum Atile regis, tandem *Pannonia* remansit sine regibus decem annis, *Vlachis*, Grecis advenis, Messianis, Teutonicis, Sclavis exulibus remanentibus tantummodo in Pannonia » [1]. Dintre aceste popoare [2]) înșirate ca supuse lui Atila — schimbându-le numai numele uneori, nu și caracterul etnic — nici unul n'a lipsit, firește, din alaiul « biciului lui Dumnezeu »: în felul acesta, potrivit terminologiei cronicilor ungurești *(Blachi ac pastores Romanorum)*, prin « Vlahii » Hunilor îi înțelegem pe Romani, iar prin « Vlahii » contimporani ai *Gestei* din secolul al XI-lea — coborîtori, după aceeași concepție, aderentă perfect cu desfășurarea istoriei, din ei — pe Românii nord-dunăreni, adică tot pe *Balak*ʿ ai lui Moise Chorenaț'i și Волохи ai cronicei rusești.

Cronicile ungurești, prin urmare, când îi menționează pe Români ca existând, în secolul al IX-lea, în teritoriul care va deveni mai târziu Ungaria, nu fac decât să întărească informația strecurată în redacțiunile, studiate mai sus ale Geografiei armenești, simplă,

---

cit., p. 50 sqq. ca o operă independentă, în care se păstrează știrile — împrăștiate pe urmă în toate cronicele ungurești — asupra Hunilor. Hóman recunoaște însă că pentru istoria Hunilor elementele acestea nu au nicio valoare, servind numai la reconstruirea *Gestei*.

[1]) Mai bine în *Chronicon Budense*, edidit Podhraczky, Budae, 1838, p. 32; cf. Hóman. *o. c.* Același pasagiu apare astfel în celelalte cronici, toate derivate din *Gesta Ungarorum*:

a) *Chronicon Posoniense*, ed. Florianus, IV, p. 21: « Exterminata itaque multitudine filiorum regis Athile tandem Pannonia permansit sine rege X annis, *Olachis* Grecis Machianis Theutonicis Sclauis exulibus remanentibus tum in Pannonia, qui Athile seruiuerunt »;

b) *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Florianus, I, p. 120: « Postquam autem filii Athyle in prelio Crumhelt cum gente Scytica fere quasi deperissent, Pannonia extitit decem annis sine rege, Sclauis tantum modo grecis *vlachis* teutonicis aduenis messianis remanentibus in eadem, qui viuente Athyla populari seruitio sibi seruiebant »;

c) Kézai, ed. Florianus, I, p. 70 și G. Popa-Lisseanu, *IIR*, IV, p. 37: « Postquam autem filii Ethele in prelio Crumhelt cum gente Scitica fere quasi deperissent Pannonia extitit X. annis sine rege, Sclauis tantum modo Grecis Teutonicis Messianis et *Vlahis* aduenis remanentibus in eadem, qui viuente Ethela populari seruitio sibi seruiebant ».

[2]) « Messiani » sunt probabil « Moesiani ».

însă cu atât mai plauzibilă și mai categorică și având valoarea unei știri contemporane.

Dintre dovezile pozitive, care pot fi invocate pentru existența Românilor în regiunea Carpaților, în epoca alcătuirii *Gestei Ungarorum*, adecă la sfârșitul secolului al XI-lea, mai aducem aici una, care prin faptul că provine dintr'un loc foarte îndepărtat, este cu atât mai importantă. Anume o inscripție runică aflată în Sjönhem pe Gotland mărturisește că un tânăr vareg numit Rōdfōs, în călătorie prin țări străine, fu ucis mișelește de *Blakumen* [1]). Prin Blakumen se înțelegeau Românii [2]). In aceea inscripție, așadar, e vorba despre Românii dela răsăritul Carpaților, din ținuturile care mai târziu vor alcătui țara Moldovei. Tot cam în aceleași locuri sunt cunoscuți Românii, cu un secol mai târziu, din pasagiul lui Niketas

---

[1]) R. Ekblom, *Die Waräger im Weichselgebiet*, în *Archiv für slavische Philologie*, XXXIX (1924), p. 211 (după Noreen, *Altschwedische Grammatik*, 495): « *Blakumen* hält man — und wohl mit Recht — für gleichbedeutend mit *Walachen*, d. i. dem Mischvolk von vorzugsweise Römern und Slaven, aus dem die Rumänen unserer Zeit hervorgegangen sind... (Rōdfōs) benutzte für seine Reise den Weg Weichsel und Bug stromaufwärts und dann direkt zum schwarzen Meer, so erklärt die Angabe der Sjönhemer Steines eine recht natürliche Erklärung. Die fragliche Runeninschrift, dürfte frühestens aus dem Ende des 11 Jahrhunderts herrühren. Vielleicht war *Rōdfōs* einer der letzten, die auf diesem Wege nach dem Ziel vorzudringen versuchten, das allen Wikingern verlockend im Osten vorschwebte — der Kaiserstadt am Bosporus ». Melich, *o. c.*, p. 303, admițând această explicație a lui Ekblom, își sprijinește pe ea, în parte, argumentarea admigrației dela sudul Dunării care revine, ca un leit-motiv al obsesiei istorice unguerești. Lajos Tamás, *Romains, Romans et Roumains*, cit. p. 46, nota 71, încercând o răstălmăcire a lui *Blakumen* fiindcă există radicalul *blak* în unele limbi germanice, din care ar deriva *vlah*, se întreabă: « L'explication de l'inscription runique *Blakumen*, trouvée à l'île de Gotland mériterait par contre un sérieux examen: ne doit-on pas partir dans ce cas spécial de la signification « homines nigri? » Prin această îndoială, însă, poate aduce în discuție numai accepțiunea etimologică a cuvântului și nicidecum faptul că prin suedezul *Blakumen* se desemna o populație românească în secolul al XI-lea, la nord-estul României actuale. Cf. și Drăganu, *o. c.*, p. 223, 404 și Giurescu, *IR.*, I, p. 309.

[2]) Cf. Grigorovitza, *o. c.*, apoi Dr. I. Gherghel, *Câteva contribuțiuni la cuprinsul noțiunii cuvântului « Vlach »*, extras din « *Convorbiri Literare* » pe 1920, București, 1920, p. 11. Cf. și Müllenhoff, *DA.*, V, p. 311: « saga » lui Starkad, unde se spune că a atacat, « părțile Poloniei », deci aceeași regiune pe care o vizează Ekblom; iar în aceea a lui Egil și Asmundar sunt pomeniți « Visin af Blökumanalandi », care ar putea să fie, contrar credinței lui Müllenhoff, « Biseni », Pecenegii.

Choniates, în care se spune că aventurosul Andronic, vărul lui Manuil Comnenul (1143—1180), după ce scăpă din închisoare, refugiindu-se în principatul Haličului, *fu prins de Vlahi la hotarele Haličului*, la anul 1164 [1]). Acești Vlahi nu sunt nici « chervanagii »,

[1]) Niketas Choniates (Bonn), p. 171: *τῶν τῆς Γαλίτζης ὁρίων λαβόμενος... συλληφθεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων...* că e vorba de granițele Galiției actuale reiese din p. 168: *ἔστι δὲ ἡ Γάλιτζα μία τῶν παρὰ τοῖς ῾Ρὼς τοπαρχιῶν, οὓς καὶ Σκύθας ῾Υπερβορέους φασίν.* Acest fapt—fără a fi de altfel menționați Românii—este relatat și de cronica rusească; cf. Onciul, *Originile Principatelor Române.* București, 1899, p. 236. Din această mărturie explicită, istoriografia ungurească trage concluzia că pe la mijlocul secolului al XII-lea Românii începuseră să apară la răsăritul Carpaților, *mai întâi;* cf. Pauler, *MNTÀKA.*, I², p. 466: « mi arra mutat, hogy az oláhok első nyomait a Duna balpartján, a mai Oláhország északkeleti részében abban a hézagban kell keresnünk, mely a nyugot felé terjeszkedő kúnok, s az egyre mindinkább errefelé szoruló bessenyők közt támadt, kiknek leszorulása e vidékről, a XI. század vége felé, adhatott nagyobb lendület is az oláhoknak a Dunán való átvándorlásra, ámbár megkezdődni, *bizonynyal már jóval előbb kezdődött* ». Așadar, urmându-și firul judecății,— chiar dacă «golul» dintre Pecenegi și Cumani, în secolul al XI-lea, situabili după Pauler (fără nicio indicație a izvoarelor !) în părțile nord-estice ale României ante-belice nu este nici dovedit, nici verosimil — istoricul maghiar admite că Românii erau înainte de secolul al XI-lea, deci în al X-lea și al IX-lea, la nordul Dunării. Dogma emigrării Românilor din Sudul Dunării la nordul ei în secolul al XIII-lea, când sunt atestați documentar pentru prima dată — dogma atât de dragă istoriografiei ungurești — în ultimul timp, de altcum, pare că își vede sguduit termenul *a quo* tocmai de către cei mai înfocați apărători ai ei; tot mai adânc în evul mediu este împinsă epoca « venirii » Românilor din Balcani. Astfel, filologul Melich, în cartea sa des citată, *A honfoglaláskori Magyarország*, p. 315, strecurând dovezile istorice și cele filologice prin filtrul logicei sale specifice, formulează în felul următor rezultatele cercetărilor sale, pe care le redăm aici în traducere: « Părerea mea în chestiunea română este așa dar aceasta: Daco-românii *s'au putut* desprinde de patria lor de baștină înainte de hotarul secolelor al IX-lea și al X-lea. Printre evenimentele din peninsula balcanică în secolele VIII-IX au fost mai multe de așa natură, încât *au putut avea* ca urmare strămutarea, cutreerarea, refugierea dintr'un loc într'altul a unor mase sau frânturi de neamuri locuitoare acolo. Așa *au putut* să se strămute, să cutreere, să se refugieze și Străromânii, dintre care Daco-Românii *ar fi putut locui*, la hotarul secolelor al IX-lea și al X-lea, precum și în prima jumătate a secolului al X-lea, în Ardeal și chiar și în afară de Ardeal, răsfirați, adeseori în mod temporar. Un astfel de Român rătăcitor, cutreeerător și refugiat a fost și *Gelou-Gyelő*, care voia să întemeieze țară cu ajutor bizantin. Și el *a putut* ajunge dela Dunărea de jos acolo, unde îl așează Anonymus, și de unde oamenii săi, supușii săi, *eventual putură* să emigreze, să se refugieze mai departe...». Toate aceste probabilități sunt lipsite de bază istorică.

nici nu stau sub altă stăpânire; nu depindeau — după izvorul bizantin — nici de principatul Haličului. Acest izvor istoric, prin urmare, dovedeşte peremptoriu că în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cam la o sută de ani dela uciderea, prin aceleaşi locuri, a lui Rōdfōs, şi tot de către « Blakumeni », nearătaţi ca supuşi cuiva, Românii trăiau, de bună seamă în număr considerabil, şi la răsăritul Carpaţilor.

VARDAPETUL VARDAN

Din importantele lumini care se pot aduce din izvoarele istorice armeneşti pentru istoria noastră în evul mediu, spicuim aici şi ceea ce ne oferă opera vardapetului *Vardan Pardseperț'i* [1]).

Unul dintre cei mai cunoscuţi scriitori ai vechei şi bogatei literaturi armeneşti este Vardan, zis şi « Răsăriteanul » [2]). Se impusese contemporanilor pe la jumătatea secolului al XIII-lea, la Pardseperț', unde se născu, în Cilicia armenească [3]). Numai anul morţii îi este sigur: 1271. Fost elev al lui Vanagan şi primind o instrucţie foarte frumoasă, căci, pe lângă cunoaşterea limbii greacă, siriană, persană şi ebraică, a fost foarte bine iniţiat în studiile teologice, a lăsat mai multe opere, care în majoritatea lor au un caracter religios [4]).

Din toată opera sa pe noi ne interesează numai Geografia şi Istoria Universală atribuite lui.

---

[1]) « Vardapet », sau după pronunţarea Armenilor din Turcia, « vartabed » (cari zic « *Vartan* »), însemnează « doctor » « maître »; cf. P. Alphandéry, *Note sur une étymologie du mot « Vardapet »*, în *Revue des études arméniennes*, IX (1929, p. 1 sq.

[2]) *Vardan Arevelț'i.*

[3]) Asupra acestei Armenii nouă cf. Éd. Dulaurier, *Royaume de la Petite Arménie a l'époque des croisades*, Paris, 1862.

[4]) Cf. Mons. Placido Sukias Somal, *Quadro della storia letteraria di Armenia*, Venezia, 1829, p. 109 sq. Pe urmele acestui « cadru » e şi C. Fr. Neumann, *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen*, Leipzig, 1836. Independent e Félix Nève, *L'Arménie chrétienne et sa littérature*, Louvain, 1886. Printre operele religioase ale lui Vardan sunt de amintit: Comentariile sf. Scripturi, în special asupra Psalmilor, Pentateuchului, a Cărţii lui Daniil; Elogiul unui teolog armean, Grigore Iluminatorul; Omiliile; o Carte de fabule: « Cartea Vulpei ». Mai nou, asupra lui Vardan, în Garegin Zarp'analian, *Istoria literară a Armeniei vechi, sec. IV—XIII*, (în armeneşte), Veneţia, 1923. vol. II[4], p. 743.

GEOGRAFIA

Una din operele sale, în care îi pomenește pe Români, este *Geografia* [1]).

Această Geografie este atribuită de către toți cercetătorii, aproape fără excepție [2]), vardapetului nostru. Copiștii ne-au transmis-o sub numele lui Vardan, cu toate că la sfârșitul ei se vorbește despre mormântul lui. Această știre, însă, poate fi vreun adaus ulterior, făcut de vreun elev pios al lui [3]). Ea a fost publicată pentru prima dată la Constantinopol, la anul 1728, *ad calcem* unui dicționar de cuvinte grele din Sf. Scriptură, de către Diraț'u Murad, care a primit-o dela vardapetul Iacob. După această ediție, având, după cum însuși mărturisește, — însă necorespunzând întru toate adevărului, cum vom vedea mai jos — ca mijloc de control și un manuscris păstrat la Paris, J. de Saint-Martin, a republicat-o în ale sale *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, 1819, vol.II, pp. 406—471, atribuindu-i-o, bineînțeles tot lui Vardan și însoțind-o de o traducere în franțuzește și de note. Ea are la bază, după cum se poate constata numaidecât, și după cum o recunoaște și *SM.*, Geografia mai veche a lui Moise Chorenaț'i, deosebindu-se de ea în mai multe amănunte.

Aici reproducem — folosindu-ne și de traducerea armenizantului francez — părțile privitoare la Europa [4]), după *SM.*:

« Către apus este Frankistanul. Spania e triunghiulară. Acolo « se găsesc moaștele sfântului apostol Iacob [5]) și multe mine de aur, « unde sunt chinuiți condamnații la moarte. La apus ajungi la țara « Aganaț'ienilor și de acolo la orașul de aramă, care azi e ruinat și

---

[1]) Intitulată « Geografia noului traducător și al doilea iluminător a lui Vardan vardapetul »; cf. Zarp'analian, *l. c. Așcharhagrut'iun*, propriu-zis « Arătătoarea Lumii »; așa cum și Persanii și apoi Turcii își intitulau Geografiile: *Djihānnumā*.

[2]) Cf. mai sus Zarp'analian o consideră apocrifă și « mai degrabă o onomastică a orașelor, decât o Geografie », ceea ce se potrivește pentru Armenia. V. însă H. Oskean, *Vardan Arevelț'i*, în *Handes Amsorya, Monatsschrift für armenische Philologie*, *XXXV* (1921), Wien, col. 373, care nu se îndoește de autenticitatea ei și-l numește răspicat pe Vardan, *Așcharhagir* « geograf ».

[3]) Cel mai vechiu manuscris al lui Vardan e dela 1297.

[4]) *SM.*, p. 451—452.

[5]) La San Iago de Compostella.

« e numit Liurike [1]). Acolo e capătul lumii unde s'a dus Sf. Pavel.
« Apoi e țara Alamanilor, unde se găsesc rămășițele sf. maici a lui
« Dumnezeu. Aceste popoare sunt din rasa Arsacizilor, din urmașii
« viteazului Tiridat. Constantin îi ceruse, și Tiridat îi trimise 400
« de oameni. Țara Germanilor este lângă Galia și Oceanul nordic.
« Dalmația este către izvoarele Dunării *(Danob)*. Italia e la răsăritul
« Galiei și la Sudul Dalmației; acolo e marele oraș Roma *(Hṛom)*,
« întemeiat de regele Romulus. Acolo se găsesc sorii lumii, sf. Petru
« și Pavel. Este scaunul patriarhal al Latinilor, care sunt Franci
« *(Latinaṭ'oṭ' or ēn Frangk')*. Sunt în apus patru capitale: adecă
« Roma, Milanul, Anglia *(ev Anklizay)* și Parisul. Trei sunt reșe-
« dințe regale iar Parisul e locul unde se adună doctorii (vardapeții).

« Dincolo de râul Dunării este neamul Goților [2]). Apoi sunt
« Rușii, al căror oraș Moscova le este capitală. In vecinătate se gă-
« seștea neamul Ulach [3]), apoi acela al Bulgarilor, care se întinde
« până la țara Sarmaților; iar de acolo se merge la Iberieni [4]). Toți
« sunt înspre Nord-Vest. Țara Thracilor *(T'rakaṭ'oṭ')* e la răsăritul
« Dalmației. Thracia are șapte țărișoare, râuri, orașe, insule și orașul
« Samandria [5]), care e pe Lova (?) și pe Sečova (?), de unde se merge
« până la Constantinopol. Veneția este un port în mijlocul mării,
« unde se studiază chimia și unde se dă argintului culoarea aurului.
« Sunt la Franci douăsprezece neamuri de limbi diferite, opt la Ro-
« mani [*hoṛomn (sic)*] și opt la Iberieni. Olintul e un oraș în Thracia,
« lângă Stagira, patria lui Aristotel. Mai sunt încă multe neamuri,
« orașe și țări, care nu ni se par vrednice a le descrie și de care de
« aceea n'am voit să ne ocupăm ».

Ediția Geografiei dela Constantinpol n'am putut-o consulta, negăsind-o nicăieri. Insă am cercetat două manuscrise ale ei, unul dela

---

[1]) *SM.*, crede că Liurike ar fi Illyricum, iar « orașul de aramă » un oraș legendar din poveștile arabo-persane; cf. și H. Laurentie, *La version arménienne du conte de la ville d'airain*, în *Revue des études arméniennes*, I (1920-1921), p. 297 sq.

[2]) *SM.*, traduce astfel: « la nation des Gètes »; cf. mai jos.

[3]) Aci, între parenteze, *SM.*, explică « Valaques ».

[4]) *Ivir.* E vorba de Iberienii din Caucaz, de unde ne-a venit nouă, peste veacuri, Antim Ivireanul.

[5]) *SM.*: Sémandria ». In text e Samandria. Este Smederevo din Iugoslavia de astăzi, lângă Dunăre, numită și Semend ria.

Paris și altul dela Londra, pentru a controla textul. Manuscrisul dela Paris — ace'a pe care spune că l-a întrebuințat și *SM.* — e cel mai vechiu [1]), fiind copiat în secolul al XVI-XVII-lea. El diferă și în alte privințe, în special tocmai în pasagiul care ne interesează, de ediția lui *SM.*, precum și de manuscrisul dela Londra, care pe de altă parte, se apropie mai mult de *SM.* (și de ediția constantinopolitană), deși e tot din secolulul al XVII-lea (1616) [2]).

Pasagiul în care ne pomenește pe noi manuscrisul cel mai vechiu, este următorul: *ev aba ainkoys Danobar getoyn, azgn Gît'aț'. ev aba Rusaț'* [3]), *ev Ulachaț' azgn sahmanakiț' ē nmin. ev aba azgn Bulgharaț' gay hasanē i Sarmataț'ik'* [4]). « Și apoi dincolo de râul Dunăre « *(Danob)* [5]) neamul Goților [6]). Și apoi al Rușilor. Și neamul Ula- « chilor în vecinătatea lor. Și apoi neamul Bulgarilor, care se întinde « până la [al] Sarmaților ».

---

[1]) V. Fr. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908, p. 80, Nr. 147 (Nr. vechiu: Ancien fonds arménien, 74). Scriere bołorgir, pe hârtie. De vechimea textului mărturisesc unele forme arhaice, curente încă în secolele XII—XIII, care pe urmă fură modificate. De ex., în MS. Paris, avem *Paulos* « Pavel ». Prin « Lautverschiebung », acest *p* s'a schimbat în *b*, în pronunțare, iar *l* dur, (ca ł polonez și лъ rus), în *gh* gutural, iar *au* în *o* (cf. A. Meillet, *o. c.*, p. 6, 15, 12), încât astăzi se scrie *Bolos* și se pronunță *Boghos*, așa cum e în MS. Londra. Exemplele s'ar putea înmulți, însă ajunge acesta, care e destul de concludent.

[2]) Fred. Cornwallis Conybeare, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913, p. 293—294. MS. acesta are cota: Or. 5459; scriere notergir, pe hârtie, « with modern orthography ».

[3]) MS., *îrusaț' ; î* e superfluu.

[4]) Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. arménien, Nr. 147, fol. 145 a.

[5]) *Danob* (Danubius), poate fi cetit și *Tanop;* cf. Meillet, *o. c.*, p. 11, după dialecte.

[6]) SM., cetise și traduse « Gëtes », prin care desigur el nu-i înțelegea pe alții decât pe Geții, despre care și Kantakuzenos (Bonn), I, 465 zice (sec. XIV): *οἱ πέραν Ἴστρου Γέται οἱ ὁμόσκευοι τοῖς Σκύθαις,,* prin care, poate îi desemnează pe Români; cf. și N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes, im Rahmen seiner Staatbildungen*, vol. I, Gotha, 1905, p. 143 notă. In text e *Gît'aț'*, genit. plur. dela sing. *Got'*, care în mod normal dă *Gît'aț'*, de unde *î* neaccentuat poate cădea, rămânând *Gt'-aț'*. Dintr'un *Get'* ar fi genit. plur. *Git'-a-ț'*, transformându-se *e* în *i*. (De altfel există, în armenește cuvântul genuin *got'* « milă, conștiință », care, firește, n'are ce căuta aici). Menținem, așadar, Goții.

Așa este textul în manuscrisul cel mai vechiu, cel dela Paris. Textul publicat de *SM.* — deși el traduse « la nation des Oulakh » — are *ev aba chaghaț' Ulachaț'* « și apoi [neamul] mișcătorilor Ulachi ». *Chaghaț'* este genit. plur. dela tema verbală *chagh-a-l* « a se mișca »; *chaghaț'* poate fi deci tradus cu « mișcător, agil, ușor ». Acest calificativ însă probabil se găsește numai în ediția 1728 dela Constantinopol, iar *SM.* l-a introdus de acolo într'a sa. In manuscrisul dela Londra stă [1]) *ev ap' z-chaghaț' azgn sahmanakiț' ē nmin* « și țărmul cu neamul mișcător [?] în vecinătatea lor ». Acest manuscris mai are, apoi, la fel ca și *SM.*— Constantinopol[2]), *Rusaț' or Moskov ē anun k'aghak'in or ē at' or azgin i-Rusaț'*... « al Rușilor, care au orașul Moscova, care e capitala Rușilor ». Această ultimă informație, care nu se găsește în manuscrisul dela Paris — cel mai vechiu, repetăm, este ca și înseși manuscrisele, de altcum, de dată mai recentă. Moscova într'adevăr fu întemeiată la mijlocul secolului al XII-lea (1147) [3]), așa că — conform desvoltării ei istorice, legată de evoluția principatului de Moscova [4]) — nu putea să câștige atâta faimă, ca de ex. Parisul, Roma, Milanul și « Anglia », încât să-și lase numele într'o geografie din secolul al XIII-lea. Această informație trebue socotită, așa dar, ca o sigură interpolație tardivă, poate de aceeași vârstă cu manuscrisele.

In ceea ce privește atributul *chaghaț'* [Ulachaț'] « al mișcătorilor [Ulachi] », sau *ap' z-chaghaț' azgn* « țărmul cu neamul mișcător », s'ar putea de asemenea să fie o interpolație, căci în cel mai vechiu manuscris nu există acest calificativ.

De aceea, în urma celor expuse mai sus, noi considerăm ca autentic textul Geografiei, așa cum îl dă manuscrisul din Paris. Ră-

---

[1]) Londra, British Museum, Ms. Or. 5459, fol. 31 a.

[2]) *Ibid.*

[3]) Cf. M. Karamzin, Исторія Госсударства Россійкаго, Санкпетербургъ, 1818, vol. II, p. 216: По крайней мѣрѣ знаемъ, что Москва существовала въ 1147 году, Марта 28, и можемъ вѣрить новѣйшимъ Лѣтописцамъ въ томъ, что Георгій былъ ея строителемъ; cf. și Примѣчанія, p. 176 Nr. 301, unde indică izvoarele.

[4]) Cf. A. Rambaud, *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877*, Paris, 1878, p. 157 sq.; P. Milioukov-Ch. Seignobos-L. Eisenmann, *Histoire de Russie*, Tome II[2]: *Des origines à la mort de Pierre le Grand*, Paris, 1935, p. 126 sqq.

mânând, în orice caz, pomenirea și în Geografia lui Vardan a Românilor, de astă dată învecinați cu Rușii, deci la nordul Dunării, alcătuind un popor (« neam ») destul de numeros și de însemnat, ca să poată fi alăturat de-al Rușilor și al Bulgarilor, relevăm aici faptul că « al doilea iluminator » al Armenilor a avut, pentru cele două opere ale sale, două izvoare de informație. Cel dintâiu era bizantin: Blach-Vlach [1]), iar celălalt, venindu-i dela nord, era cel obișnuit « turanic »: Ulach, Oláh, Ūlāķ, etc. Acesta fu primit desigur dela Tătari, care erau stăpânii stepelor din nordul Mării Negre, în secolul al XIII-lea.

ISTORIA UNIVERSALĂ

Istoria sa, care începe cu creația lumii și ajunge până la anul în care o termină, 1269 [2]), e întemeiată pe documente adeseori străine și e de un deosebit interes pentru epoca mongolă, autorul ei fiind unul dintre bine văzuții teribilului han monhol Hūlāghū, care a distrus califatul ʻabbāsid dela Bagdad (1268). Intr'un pasagiu, însă, din descrierea celei de-a treia cruciade (1189—1192), Vardan îi pomenește pe Români ca fiind în solda « Francilor » lui Frederic Barbarossa. Intr'adevăr, după ce arată desfășurarea jocului diplomatic între basileul bizantin și împăratul apusean, el spune că constantinopolitanii *« transportară gratuit toată mulțimea pe care Francii o re- « crutaseră în ținuturile Vlahilor și ale Bulgarilor (i-Blachaț' ev i-Bul- « gharaț') cu o grămadă de comori adunate, trecând prin aceste ținuturi »* [3])

---

[1]) V. « Istoria Universală ».

[2]) F. Nève, *l. c.*, greşeşte: 1267.

[3]) *Istoria Universală* a lui Vardan a fost tipărită, în armeneşte numai, la Moscova, şi la Veneţia. Éd. Dulaurier, cunoscutul armenizant francez, a dat o traducere a celor mai interesante pasagii referitoare la Mongoli în *Journal Asiatique*, pe anii 1860—1861. Apoi tot el a publicat textul armenesc, însoţit de traducerea franţuzească, a părţilor privitoare la cruciade, în Tom. I din *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, Paris, 1869, de unde, dela p. 440 împrumutăm şi noi datele, folosindu-ne şi de traducerea franţuzească. Cf. Louis Bréhier, *L'église et l'orient au moyen âge*: *Les croisades* (în: *Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique*), VII-me édition, Paris, 1928, p. 122; apo F. Chalandon, *The later Comneni*, în *Cambridge Medieval History*, vol. IV, p. 384; Vasiliev, *Histoire de l'empire bizantin*, cit. II, p. 88.

Prin acești « Blachi » așezați alături și înaintea Bulgarilor, trebue înțeleși nu Românii din nordul Dunării — din părțile Banatului cu care ar fi putut veni eventual în atingere Frederic Barbarossa în trecerea sa pela Belgrad și Braničevo [1]) — ci desigur Românii din sudul Dunării, adecă din regiunea Balcanilor. Aceștia, după cum se știe, cu vreo trei ani mai înainte întemeiaseră, sub conducerea fraților români Petru și Asan, un nou stat, care, fiindcă îi cuprindea între limitele sale și pe Bulgari, este numit în deobște românobulgar [2]).

---

[1]) Drumul pe uscat, european, al cruciaților pe acolo era: prin Ungaria de dincolo de Dunăre, trecea Drava în Sirmiu, apoi Sava lângă Belgrad: « in villa Bellegravae Bulgarorum hospitio, quam Petrus [Eremitul] et illius exercitus non longe ante depraedati combusserant » poposește și Godefroy de Bouillon; cf. Reinhold Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck, 1901, p. 64 și René Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, vol. I, Paris, 1934, p. 9, 14. De acolo continua prin Niș, Sofia, Filipopol. In ultimii ani ai secolului XI, pe timpul primei cruciate, Românii nu sunt pomeniți în aceste părți, cf. N. Iorga, *Les narrateurs de la première croisades*, Paris, 1928: de ex. Raymond d'Agiles, p. 9, spune că au întâlnit cruciații « des Turcs, des Cumans ou des Ouzzes *(Husi)*, des *Tanaces*, non identifiables, des Pétchénegues et des « Bulgares », iar Albert « Aquensis », p. 22, la fel informează numai asupra Cumanilor (Comanitae), asupra Bulgarilor și-i menționează și pe « Pincenarii [Pecenegii] qui Bulgariam inhabitabant ». Am văzut însă mai sus că în secolul al XI-lea, prin chrisobula lui Vasile II Bulgaroctonul, Românii sunt cunoscuți în toată Bulgaria. După un secol, pe timpul cruciatei a treia, apoi, numele lor va umplea cronicile timpului, deoarece ei s'au ridicat la un rol determinant politic.

[2]) Acest nou factor politic a fost alcătuit de Românii din Balcani sub conducerea celor doi celnici, Petru și Asan, « proprietari de turme fără nume de familie »; cf. N. Iorga, *Istoria Poporului Românesc*, trad. rom. vol. I, p. 223. D-l Iorga, însă, îi crede din Pind; cf. și Id., *Istoria Românilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia,* etc.), București, 1919, p. 21 sq. capitolul intitulat « Românii din Pind întemeetori de stat ». Vezi însă C. C. Giurescu, *IR.*, I, p. 296. Istoricii slavi în mod constant neagă românitatea conducătorilor Petru și Asan, începând cu Jireček, *GB.*, *passim*. V. de ex. F. Uspenskiy, Образованіе втораго болгарскаго царства (Изъ XXVII т. Записокъ Императорскаго Новороссійскаго Университета), Одесса, 1879, p. 88—108, capitolul Румыны (Валахи). Происхожденіе династіи Асеней, în care — cu toată tendința sa de a-i înlătura cât mai mult pe Români dela începuturile acestui nou și important stat — recunoaște, p. 104, că нѣтъ ничего удивлительнаго, что византійскіе лѣтописцы начавшееся на Балканскомъ полуостровѣ движеніе назвали валашскимъ и предводителямъ Петру и

Prin urmare, tocmai în epoca aceasta, neamul poate cel mai numeros din peninsula balcanică [1]), Românii, se aflau într'o epocă de mare expansiune și de deplină afirmare a însușirilor atâta timp neexercitate, de organizatori politici. Apăruți astfel ca niște neofiți în lupta politică, ei la început nu au fost apreciați după valoarea lor. Pe urmă însă, aproape toate izvoarele istorice, atât bizantine, cât și apusene, ne dau îmbelșugate vești asupra lor. Astfel, cel mai amănunțit informator asupra cruciatei lui Frederic Barbarossa, clericul cunoscut sub numele de Ansbertus [2]), îi întâlnește pretutindeni pe Români, în calea cruciaților porniți în ziua de sf. Gheorghe, 1189 dela Regensburg [3]). După ce aceștia trec de « Brandiz » (Braničevo): « in

---

Асеню прямо или косвенно приписали романское происхожденіе. Dar el îi consideră pe bizantini tendențioși, motivându-și afirmația prin ura Grecilor contra Bulgarilor. Insă din adâncirea comparativă a izvoarelor bizantine — de o claritate convingătoare — nu reiese deloc acest lucru. V. Vasilievskiy, în recenzia pe care a făcut-o cărții lui Uspenskiy, în Журналь Министерства Народнаго Просвещенія, 1879, CCIV, p. 181 nu lămurește deloc confuzia voită slavofilă: Петръ и Асень были потомки прежнихъ Болгарскихъ царей выросшіе среди валашскаго населенія, въ такой мѣстности Болгаріи, гдѣ они преобладаго велѣдствіе того усвоившіе языкъ этого племени. Они могли считаться и Валахами, и Болгарами, могли обращаться къ тѣхъ и другимъ, какъ къ своимъ родичамъ. Aceleași neîntemeiate afirmări și la Mutafčiev, *o. c.*, p. 218, și la Zlatarski, Ист.рия Т. II: България подъ византийско владичество (1018—1187). Софія, 1934, p. 410 sq. Studiul lui Const. R. von Höfler, *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches, der Aseniden* 1186—1255, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte*, I, [în: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Classe, Bd.* XCV (1880)], p. 229—245, — distins printr'o desăvârșită obiectivitate științifică, cf. p. 244, ajunge la concluzia următoare, cu privire la coborîrea prezumptivă din vechii țari bulgari a celor doi fruntași români, p. 242: « Es ist nun bereichnend, dass er [Ioniță] selbst da, wo es in seinem Interesse lag, sie als seine *Ahnen* zu bezeichnen, nur den Ausdruck Vorgänger (praedecessores) gebrauchte, während er sie Kaiser nennt, sich selbst ebenso bezeichnet und daneben vom Kaiserthum Bulgariens und Wlachiens spricht ».

[1]) O recunoaște și Rösler, *RSt.*, p. 115, că populația romanică din Thracia, Thesalia, Moesia, Macedonia « an Zahl und physischer Kraft das griechische übertraf ».

[2]) *Fontes Rerum Austriacarum, I Abtheilung*: *Scriptores*, V Band, Wien, 1863, p. 1 sq., intitulată: « *Ystoria de expeditione Friderici imperatoris edita a quodam Austriensi clerico, qui eidem interfuit, nomine Ansbertus* ».

[3]) Cf. Dr. Friedrich Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*, IV Th., Leipzig, 1826, p. 58.

ipsa silua longissima Bulgarie [1]), quam idus iulii [2]) ab Brandiz pro-
« mouentis intrauimus, Greculos, Bulgaros, Seruos et *Flacos* [3]) se-
« mibarbaros in insidiis ponerent, ut ex abditis repentinis incur-
« sibus extremos in castris, sed et seruientes in pastu equorum col-
« ligendo progredientes sagittis toxicatis ferirent, quorum plures
« dum comprehenderentur, confessi sunt, iussu domini sui ducis
« de Brandiz et principaliter imperatoris Grecorum edicto ad hec
« se perpetranda coactus » [4]). După ce trec, cu greutate, de aceste neamuri, care le îngreuiau drumul, fiind în serviciul « voevodului » *(dux)* de Braničevo, sau în al aceluia al basileului, cruciații constată că un nou stat se înființase înspre nord și nord-est: « Preterea *Bulgarie in maxima parte ac uersus Danubium, quousque mare influit, quidam Kalopetrus Flachus et frater eius Crassianus* [5]) *cum subditis Flachis tyrannizabat* » [6]). Era noul imperiu româno-bulgar [7]). Acești

[1]) Arnoldus Lubecensis, la Wilken, *o. c.*, p. 62: « Nemus illud maximum et notissimum, quod *Bulgerewalth dicitur* ».

[2]) 15 Iulie.

[3]) Pe « Greculos » d-l Iorga îi traduce « păcătoşi de Greci », în *Istoria Românilor din peninsula balcanică*, cit., p. 25. In privința formei *Flacos* — deşi Ansbertus are şi *Blaci* — pare a fi o formă supusă influenței « Lautverschiebung »-ului frecvent german; cf. p. 22: Antronico. Nu e nefirească proveniența dublă a celor două forme, la acelaşi autor.

[4]) Ansbertus, p. 20.

[5]) Petru — acest « *quidam... Flachus* », ca şi « Gelou », care era pentru învățatul cronicar ungur tot un *quidam* — era numit *Kalo-*, ca şi mai târziu Ioniță, Kalojohannes, ceea ce însemnează « frumos », « bun », « viteaz ». *Crassianus* este explicat de d-l Iorga, *l. c.*: *Kyr Assianus*, ceea ce indică o contaminare bizantină.

[6]) Ansbertus, p. 24, continuând astfel: « In ea fluctuatione regni Grecie prefati comites de Seruia et Crazzia [Croația] eo tempore, quo exercitus crucis transmeabat, occasione accepta partem Bulgarie sue dicioni subiugauerant federi inito cum Kalopetro aduersus imperatorem Constantinopolitanum, qui scilicet Kalopetrus dominum imperatorem [pe Frederic] scriptis et nunciis officiose salutauit debita reuerentia et fidelis auxilii contra hostes spensione maiestati eius inclinabat ».

[7]) Tot această nou-înființată « Românie » dintre Balcani şi Dunăre, trebue înțeleasă şi atunci, când, dela Adrianopol, unde poposise împăratul, o parte din oaste curățea împrejurimile, p. 48—49: « Rursus duobus cum agminibus nostri diversas in partes Graeciae funduntur et unum quidem agmen, quod erat episcopi Wirtzburgensis et comitum de Salm et de Widin et de Spanheim, *versus terram Blacorum* duas civitates ab hostibus relictas et tertiam bellica manu cum multo sangvine ultra quinque millia occisorum expugnarunt. Una ipsarum

doi « tirani » intră în legături cu împăratul german *(« imperator Romanorum »)*, făgăduindu-i dela început ajutoare, încă de pe când staționa la Niș. Cruciații purced mai departe, pe drumul bine cunoscut spre Constantinopol [1]). In timp de Frederic se afla la Adrianopol, în Ianuarie 1190, « *Kalopetrus Blacorum et maxime partis Bulgarorum in hortis* [2]) *Tracie dominus*, qui se imperatorem et coronam imperialem regni Grecie ab eo sibi imponi efflagitat seque ei circa initium ueris *quadraginta millia Blacorum et Comanorum tenentium arcus et sagittas* aduersus Constantinopolim transmissurum constanter asseuerabat. Quem nuntium dominus imperator benigne a se pro tempore remisit et Calopetro placentia rescripsit » [3]). Deși o

---

civitatum incendio data est ». Cetățile lor muntoase sunt arătate și de către istoricii bizantini; totuși nu se poate preciza mai mult asupra acelui *versus terram Blacorum*, care pare că indică direcția, deci o regiune la poalele Balcanilor sudici; *terra Blacorum* fiind, bine înțeles, în Balcani și la nord de Balcani. O altă « Românie » cunoaște Ansbertus în apropierea Salonicului, p. 42: « Fridericus advocatus de Perge... invasit *regionem opulentam Flachiam dictam, non multum a Thessalonica distantem*, in qua rebelles aliquot occidit, abundantiamque necessariorum plus quam revehere sui potuissent invenit ». Ultimele cuvinte confirmă « comorile » lui Vardan.

[1]) Cf. mai ales Dr. Const. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*, Prag, 1877, p. 31, 34, 82, 92, etc. — Ansbertus, p. 26: « per asperas et duras uias siluarum progrediebamur et redimina insidiarum et incursionum fortiora ue certamina ab hostibus *Grecis et Flachis* incurrimus, sicut ab imperatore Grecorum Ysaakio procuratum dinoscitur » — luptând oarecum *more thracico*: « ... et rapinis rerum et occisione pabulariorum non modicum sustinuimus detrimentum. Nam iterum quidam latrunculi sagitarii secus stratam publicam in condensis ueprium latitantes ex improuiso sagittis toxicatis plerosque ex nostris inermes et minus caute incedentes affligere non cessarunt ». Printre ei erau și Cumani, p. 40.

[2]) In notă: probabil *in horis*.

[3]) Ansbertus, p. 44. Cf. Wilken, *o. c.*, p. 96 « Friedrich... zerstörte aber mit Klugheit nicht völlig seine Hoffnung, sondern erhielt diese wichtige Verbindung für den Fall der Noth ». In aceiași termeni — cu excepția pomenirii Românilor, alături de Cumani — se exprimă și un alt cronicar, la Wilken, *ibid.*, nota 88 (după Canisii lect. antiq. t. I, fol.: Anonymi narratio de expedit. Asiatica Frederici): « Interea, Kalopetrus, qui cum Assamo fratre suo dominabatur populis Blacorum, misit legationem Adrianopolin, diadema regni Graeciae de manu capiti suo rogans imponi, et adversus Imperatorem Constantinopolitanum promittens se venturum illi in auxilium cum XL millibus Cumanorum, Imperator vero illius petitioni amicabile et placens pro tempore dedit responsum.

parte dintre Români luptau în rândurile bizantinilor, alături de Greci, în majoritatea lor erau în acel moment cei mai înverşunaţi duşmani ai basileului [1]) şi de aceea nu e de mirare să găsim confirmată ştirea lui Vardan chiar la Ansbertus [2]), când declară că în faţa piedecilor puse de Isac Anghelul cruciaţilor « si invitum admodum piissimum Romanorum imperatorem obstinatio et pertinacia Constantinopolitani imperatoris perduxisset, naves etiam galeas ab Italia et Apulia et maritimis idem providus imperator per literas et nuntios praeparaverat, *exercitum quoque auxiliarorum Servorum et Blacorum ultra sexaginta millia* in promtu habebat » însă acest ajutor dat — fie de către Vlahi şi Sârbi, cum zice Ansbertus, fie de către Vlahi şi Bulgari, cum informează Vardan — poate fi recunoscut şi într'un pasagiu dintr'o scrisoare contimporană a lui Tageno, scrisă la « 3 Idus Novembris » (1189), deci înainte de soliile Românilor: « Urbes et castella in manu nostra sunt, nec est qui audeat audito nostro nomine mutire, *Blaci nobiscum sunt. Armeni fideles nostri sunt*... » [3]).

Quamvis alia cura et videre bona Ierusalem, quam in Graecia demorando alienum sibi imperium vendicare ». Aprecieri asemănătoare asupra tactului politic al împăratului apusean are Wilhelm von Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, vol. VI⁵, Leipzig, 1895 (herausgegeben und fortgesetzt von B. von Simson), p. 247.

[1]) Celelalte pasagii în care se vorbeşte despre Românii sud-dunăreni la Ansbertus sunt, p. 53, — încă în luptele din Balcani — « Sequenti die [3 Februarie] impegerunt nostri in *phalangas conductitii exercitus Constantinopolitani imperatoris Blacorum et Cumanorum*, cum quibus congressi duce absente in fugam eos inopinatam converterunt, paucis quidem e nostris, pluribus vero hostium captivatis et vix quindecim nostrorum servientibus occisis, uno etiam milite Hugone et Tispach perempto ». La 1 Martie 1190, înainte de trecerea Hellespontului, Frederic mai primeşte două solii: « Eo... tempore dapifer magnus Constantinopolitani imperatoris, qui exercitus pergrandem adunauerat, ut *Blachorum hostium publicorum* agmina proturbaret, transmissa legatione supplicauit domino imperatori [pe Frederic], ut quoniam pax inter ipsum et dominum suum Constantinopolitanum imperatorem fratrem imperii ejus unita esset, gloriosum exercitum peregrinorum Christi sibi transmitteret *in adjutorium ad dimicandum contra Blachos*. Ipsa nichilominus die *Kalopetrus Blachorum dominus itemque a suis dictus imperator Grecie, literis directis auxilium Christi peregrinorum aduersus exercitum Grecorum expoposcit*, sed utrique nuncii a domino imperatore inefficaciter sunt reuersi ».

[2]) p. 53.

[3]) *Tagenonis relatio*, cuprinsă în *Chronicon Magni Presbiteri*, în *MGS.*, *SS.* XVII, p. 510.

Fără a mai face apel la istoriografia bizantină — care de altfel n'are această informaţie — constatăm, prin urmare, că pe temeiul celor trei izvoare, îndepărtate ca provenienţă, se poate considera ca sigur ajutorul dat de către Românii sud-dunăreni lui Frederic Barbarossa, sporind astfel rândurile cruciaţilor şi însuşindu-şi cauza creştină încă dela sfârşitul secolului al XII-lea.

E de remarcat că forma sub care sunt pomeniţi, la Vardan, aceşti soldaţi români şi bulgari, recrutaţi — şi nu ştim în ce condiţii fuseseră recrutaţi de Frederic, care, după cum am văzut, făcu să se întoarcă fără un răspuns precis cele două solii oficiale ale celor doi celnici — care desigur vor fi ajuns până în Cilicia lui Vardan, unde se înecă împăratul german şi de unde se vor fi întors apoi acasă, împreună cu ceilalţi cruciaţi, este bizantină: *Βλάχοι* pronunţată *Vlachi*, însă cetită şi *Blachi*, aşa cum o redă istoricul armean.

Deosebirea de forme — turanică şi bizantină — la acelaşi autor nu este deloc anacronică; şi europeanul Ansbertus are *Blaci* şi *Flachi*. Faptele însă rămân deplin valabile.

«DACIA» IN IZVOARELE MEDIEVALE

Fără a mai invoca şi celelalte pasagii din scriitorii bizantini sau occidentali, care au fost utilizate pentru a dovedi existenţa unei populaţiuni româneşti în ţinuturile carpato-dunărene, în adâncurile evului mediu, în acest loc ne mai oprim puţin asupra numirii «Dacia» — adică a teritoriului Daciei Traiane — în izvoarele evului mediu, numire care se întâlneşte şi în versiunea *Soukry* a lui Moise Chorenaţ'i. Bine înţeles, presupunem elucidată cunoscuta asonanţă Dacia-*Dania*, după modelul lui Iordanes: Geţi-Goţi, care se încetăţenise în cronicile medievale [1]) şi care nici nu are niciun fel

[1]) Această confuzie se regăseşte chiar şi în istoriografia ungurească latină medievală, care totuşi se întemeiază în mare parte pe tradiţii proprii; de ex. Kézai, ed. Popa-Liseanu, p. 31: «[Attila]... super *Dacos*, Noruagios, Frisones, Lituanos et Prutenos exercitum magnum destinauit», — unde *Dacii* sunt *Danezii*. Cât era de mare confuzia se poate vedea — pe lângă alte exemple, din Cronica lui Ekkehardus, *MGH.*, *Scriptores rerum Merovingicarum*, VIII, p. 124: «Ex hac igitur Scanzia insula diversae nationes egressae sunt *Dani*, *Daci*, Heruli, Rugi, Turcilingi, Wandali, Winidi, qui et Longobardi»

de reflex asupra istoriei noastre, decât atâta că prin această confuzie a cronicarilor Dacia propriu zisă, cea înflorită în preajma Carpaţilor, era oarecum ostracizată din terminologia geografico-istorică a timpului. Locul şi oamenii dăinuiau, însă termenul fiind aplicat altei ţări, Dacia adevărată, cea deposedată de nume, rămânea şi se adâncea tot mai mult în obscuritate. Abia din când în când mai apare în terminologia vremii, mărturisind eroica sa vitalitate de-a-lungul secolelor şi a vijeliilor istorice care s'au deslănţuit asupra ei.

In a doua jumătate a veacului al treilea p. Chr. Dacia Traiană, adecă acea dela nordul Dunării [1]), este părăsită în mod oficial de Romani, creindu-se una nouă între cele două Moesii: Dacia Aureliană împărţită şi ea, după cum se ştie, în două părţi: Ripensis şi Mediterranea [2]). Scăpând astfel din raza intereselor romane — deşi câteva secole de-a-rândul foştii stăpânitori mai întreţin relaţii economice-politice cu ţinuturile tot mai mult barbarizate ale fostei Dacii Felix — şi lumina geografică este tot mai rar proiectată acestei Dacii, fiindcă majoritatea provinciilor romane se află la sudul Dunării, însă, în acelaşi timp, este pomenită Sciţia, care era, după cum se ştie, la nordul fluviului. In secolul al VI-lea, însă, când scrie Iordanes, *Dacia* — care un răstimp fusese şi *Gotia* [3]) — se chema, sau cel puţin apologetul germanicilor o chema, *Gepidia* [4]). El delimitase, de altcum, mai înainte, astfel Dacia Traiană: «... in qua Scythia prima ab occidente gens resident Gepidarum — *introrsus illis* [*sc.* fluminibus] *Dacia est, ab coronam specimen arduis*

---

[1]) Cf. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, cit., II, p. 333.

[2]) Pasagiile principale din autorii clasici referitoare la acest fapt sunt următoarele: Eutropius, *Breviarium*, VIII: «[Dacia] sub Gallieno imperatore amissa est, per Aurelianum translatis exinde Romanis duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt» şi IX, 8: «Dacia quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta tum amissa est». Cf. şi Flavius Vopiscus, XXXIX, 6, 7. Asupra Daciei Aureliene cf. B. Filow, *Die Teilung des Aurelianischen Dakiens*, în *Klio*, XII (1912), p. 234 sqq.

[3]) *Getica*, XII, 74: «*Quae patria* [*sc.* Dacia] *in conspectu Moesiae sita Danubium corona montium cingitur... Haec Gotia, quam Daciam appellavere majores, que nunc, ut diximus, Gepidia dicitur*».

[4]) Cf. Diculescu, *o. c.*, p. 71. Se întâlnesc şi formele *ἡ Γηπαίδων χῶρα, τὰ ὅρια τῶν Γηπαίδων* şi *τὰ Γηπαίδων ἤθη.*

Alpibus emunita» [1]). In felul acesta, Iordanes are aproape exclusiv în vedere Dacia Traiană, relevând-o și sub forma de *Dacia antiqua* [2]), spre a o deosebi limpede de cea nou creată în peninsula balcanică.

Procopiu, însă, din aceeași epocă, înțelege prin Dacia pe cea sudică: *Δακίας δὲ ὡς ἀρχοτάτω γενόμενος ἐνταῦθα διορίζων... τήν τε Ῥωμαίων γῆν ἐν δεξιᾷ οὖσαν.* [3]).

Scriitorii bizantini, pe lângă ideea politică romană, ai cărei exponenți se socoteau, perpetuiază și terminologia istorico-geografică clasică. Acest sentiment al tradiției, desvoltat într'o așa măsură și potrivit pentru interiorul imperiului bizantin, unde de cele mai multe ori formele vechi durau, era anacronic atunci când țintea țările și popoarele atât de primenite, din afara granițelor. Numele vechi, mărturii glorioase, produc numai încurcături, atunci când sunt aplicate unor contingențe nouă etnice, mai cu seamă la Dunărea de jos, unde de multe ori ființa o *no man's land.*

Astfel Suidas, care cunoaște izvoarele clasice, în secolul al X-lea, numește amândouă Daciile: cea nord- și cea sud-dunăreană: *Δακία χώρα· ἣν ὁ Τραϊανὸς ἐν τοῖς πέραν τοῦ Ἴστρου χωρίοις κατῴκισε... Αὐρελιανὸς... ἀπειλημμένην διασώζεσθαι... ἐν μέσῃ τῇ Μυσίᾳ καθίδρυσε, τὴν χώραν ὀνομάσας Δακίαν.* [4]) Insă când îi identifică pe Daci cu Pecenegii: *Δάκες. οἱ νῦν Πατζινακῖται λεγόμενοι* [5]), desigur se gândește nu la Pecenegii care poate prădau și treceau și prin peninsula balcanică, ci la Pecenegii care începeau să se instaleze durabil în câmpia munteană precum și în văile și câmpiile ardelene [6]). Această identificare însă nu exclude existența unei auten-

---

[1]) Iordanes, *Getica*, V, 33. In acelaşi capitol înşiră râurile: *Tisia, Danubius, Flutausis* (Oltul). Cf. şi L, 264.

[2]) *Ibid.*, XII, 74: «*Daciam dico antiquam*, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur».

[3]) *De bello gothico* (ed. Haury), IV, 5.

[4]) *Suidas* (ed. Bernhardy), I, 1164.

[5]) *Ibid.*, col. 1163.

[6]) Cf. mai sus, p. 494 Constantin Porfirogenitul, tot în secolul al X-lea, prin informaţiunile analizate mai sus lasă să se bănuiască ceea ce peste un secol afirma categoric Kedrenos (Bonn), II, p. 583: *Τὸ ἔθνος τῶν Πατζινάκων Σκυθικὸν ὑπάρχον... νέμονται δὲ τὰς πέραν Ἴστρου ἀπὸ τοῦ Βορυσθένους ποταμοῦ καὶ μέχρι Παννονίας ἡπλωμένας πεδιάδας, νομάδες τε ὄντες καὶ τὸν σκηνίτην διὰ παντὸς*

tice populații daco-romane în locurile pe care le ocupă, mai mult nominal, Pecenegii; vechea populație trăește mai departe și cu nouii năvălitori, care tocmai din cauza ei sunt botezați, de către arhaizanții bizantini, Daci. Consecința logică ce se poate trage din această împrejurare ar fi că, de vreme ce, în secolul al X-lea — când văzurăm că Ungurii, tot după izvoare bizantine, nu se întindeau, cel puțin pe la jumătatea secolului, mai în spre răsărit de linia munților din apusul vechei Dacii, a Daciei *antiqua*, cum ar zice Iordanes iar alți stăpânitori, de orice natură, nu se cunosc asupra plaiurilor carpatine, Pecenegii vor fi fost aceia care exercitau această dominație poate nominală prin munți și codri și efectivă drin bărăganuri, asupra populației băștinașe, nevenetice.

Ethnikonul *Δάκος* — fără a fi menționată o *Δακία*, ceea ce implica un stat, o formă politică — se mai întâlnește apoi la Anna Comnena, în secolul al XII-lea, referindu-l însă la secolul al XI-lea. Anume, ea arată că sub Alexiu Comnenul (1081—1118), după ce este încoronat, *ἐπεὶ γὰρ ἃς πάλαι εἶχον οἱ τῶν Δακῶν ἀρχηγέται μετὰ τῶν Ῥωμαίων σπονδὰς τηρεῖν εἰσέτι οὐκ ἤθελον, ἀλλὰ παρασπονδήσαντες διέλυσαν* [1]). Sub acești Daci e verosimil să se ascundă Ungurii.

ἀσπαζόμενοι βίον. Tot în secolul al XI-lea, un alt mare scriitor bizantin, Mihail Psellos, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance* (976—1077, Tome II, Paris, 1928 [edit. Ém. Renauld, în « *Collection Byzantine publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé* »] p. 124—125, îi așează pe Pecenegi tot la nordul Dunării, deci în fosta Dacie, pe timpul expediției ungaro-pecenege a lui Isac Comnenul (1057—1059): *πανστρατιᾷ ἐπὶ τοὺς ἑσπερίους χωρεῖ οὓς Μυσοὺς μὲν ὁ πάλαι χρόνος ὠνόμαζεν, εἶτα δὲ εἰς ὃ λέγονται μετωνομάσθησαν· γενόμενοι δὲ ὁπόσα ὁ Ἴστρος πρὸς τὴν τῶν Ῥωμαίων δυορίζει ἡγεμονίαν, ἀθρόον τε ἀπανέστησαν καὶ πρὸς τὴν ἡμεδατὴν γῆν μετινκίσθησαν· αἰτία δὲ αὐτοῖς ἀπααναστάσεως τὸ τῶν Γετῶν ἔθνος, ὁμοροῦντες μὲν ἐκείνους, ληστεύονες δὲ τούτους καὶ ληϊζόμενοι, καὶ πρὸς τὴν μετοικεσίαν ἐκβιαζόμενοι*. Renauld, în notă, explică: « Psellos, nous l'avons constaté à diverses reprises, se fait, pour ainsi dire, une loi de ne pas désigner les gens et les peuples par leur nom ». Enigma o desleagă Zonaras (Bonn), III, p. 671, referindu-se la aceleaşi evenimente: *Ὁ δὲ Κομνηνὸς, κατὰ τῶν Οὔγγρον καὶ τῶν Σκυθῶν, οἱ Πατζινακῖται λέγονται, ἐκστρατεύσας τοῖς μὲν Οὔγγροις εἰρήνην αἰτησαμένοις ἐσπείσατο*. Psellos prin Misieni îi înțelege așa dar pe Pecenegi, chiar şi nenumindu-i, iar Zonaras tot pe Pecenegi îi numeşte Sciți. Geții lui Psellos sunt Cumanii, care tot în a doua jumătate a secolului al XI-lea apar şi în cronica rusească.

[1]) Ed. Bonn, I, p. 166. Dr. I. Gherghel, *Zur Geschichte Siebenbürgens. Nach den Quellen dargestellt*, Wien, 1891, p. 41 nu crede că acești *ἀρχηγέται* ar fi fost

In pasagiul, în care arată că *Κελτοὶ*, care sunt cruciaţii, *καθάπερ τινὰς ποταμοὺς ἁπανταχόθεν συρρέοντας τὰς διὰ τῶν Δακῶν ὡς ἐπίπαν πρὸς ἡμᾶς ἐπερχομένους πανστρατιᾷ* [1]) fără nicio îndoială sunt desemnaţi, prin Daci, Ungurii, deoarece primii cruciaţi n'au trecut prin teritorii locuite de Români, la nordul Dunării. Această substituire de nume e şi mai evidentă în fraza: *οἱ ἐκ τῶν Δακῶν ἥκοντες ἀποκρισιάριοι παρὰ τοῦ κράλη καὶ συμπενθέρου τῆς βασιλείας* [2]), căci *Κράλης*-Király era numai regele Ungariei numit. La fel şi în pasagiul geografic, în care vorbeşte despre Hemus-Balcan *ἑκατέρωθεν δὲ τῶν καταρρύτων αὐτοῦ πολλὰ καὶ πλουσιώτατα ἔθνη νέμεται Δακῶν, μὲν ὄντων βορειοτέρων καὶ τῶν Θρᾳκῶν, νοτιωτέρων δὲ Θρᾳκῶν τε αὐτῶν καὶ Μακεδόνιον* [3]) prin Daci trebuie înţeleşi Ungurii, deoarece Anna Comnena descrie Hemul ca un munte pornind dela Marea Neagră şi întinzându-se până la Adriatică, înspre pădurea Herciniei: în felul acesta, Dacii dela nordul lui pot fi foarte bine aceiaşi Daci supuşi « kralului ». S'ar putea însă ca lucrurile să stea altfel în acest discutat pasagiu privitor la anul 1087, când Čalgî şi Solomon au pătruns în sudul Dunării: *Ἔαρος δὲ ἐπιφανέντος διελθὼν ὁ Τζελγοὺ τὰ ὑπερκείμενα τοῦ Δανούβεως τέμπη (ἡγεμὼν δὲ οὗτος ὑπερέχων τοῦ Σκυθικοῦ στρατεύματος), σύμμικτον ἐπαγόμενος στράτευμα ὡσεὶ χιλιάδας ὀγδοήκοντα ἔκ τε Σαυροματῶν καὶ Σκυθῶν, καὶ ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ στρατεύματος οὐκ ὀλίγους, ὧν ὁ οὕτω καλούμενος Σολομὼν δημαγωγὸς ἦν.* [4]). « Strâmtoarea Dunării » este desigur re-

---

Unguri: « Die Stelle, die man bisher als entscheidend auf das Volk der Ungarn gedeutet hat, spricht von *τῶν Δακῶν ἀρχηγέται* zu einer Zeit (1059), als die ungarische Theilfürsten ihre Macht schon eingebüsst hatten ». Insă se pare că nu trebue înţeleşi « principi », « conducători », ci numai fruntaşi ai Ungurilor, care veniră ca soli la Sofia înaintea basileului; cf. Pauler, *MNTÁKA*, I², pg. 104 şi 429, şi Hóman, *MT*, I, pg. 269. Rege al Ungariei era Andrei I (1047—1060), Cf. si Muralt, *o. c.*, II., pg. 4.

[1]) Ed. Bonn, II, pg. 30. La II, 35 Petru Eremitul trece *διὰ τῶν μερῶν τῆς Οὐγγαρίας!*

[2]) *Ibid.*, II, 246. Cf. recenzia lui Vasilievskiy, cit., p. 171, unde traducând « apocrisiarii » cu посолъ « ambasador », afirmă: Яснѣе дня, что здѣсь Даки *(ἐκ τῶν Δακῶν)* сутъ Угры; на дочери ихъ короля былъ женомъ сынъ царя Алексѣя Іоаннъ Комнинъ.

[3]) *Ibid.*, II, 299.

[4]) *Ibid.*, I, 330—331. Cf. şi Muralt, *o. c.*, II, 61.

giunea Porților de Fier; prin « Sauromați » — dacă « Sciții » sunt Pecenegii lui Čalgî [1]) — trebue înțeleși Cumanii, cu care de altfel Solomon avusese legături, promițând Ardealul hanului lor Kutesk. Solomon — care aici apare numai ca conducător, — este fostul rege al Ungariei (1063—1074). «Nu puținii soldați *dacici*» pe care îi conduce el și care, prin urmare nu erau în mod necesar dintre supușii lui [2]), dat fiindcă el trăia de vreo câțiva ani între Pecenegi, la

---

[1]) Numele de popoare arhaizante, la Anna Comnena, au dat loc la foarte multe discuţii asupra naţionalităţii lor. Ea cunoaşte foarte bine şi numele noui, de Pecenegi şi Cumani, însă în mod obişnuit se pare că prin Sciţi îi înţelege pe Pecenegi, iar prin Sauromaţi pe Cumani; cf. Indicele, la sfârşitul ediţiei Bonn.

[2]) Finlay, ap. Vasilievskiy, cit., p. 170, îi vedea în ei pe Români. La fel şi Uspenskiy, Образованіе, cit., p. 97 sqq. Unul dintre argumen.ele sale este că bizantinii îi numeau pe Unguri *Οὖινοι, Οὔγγροι, Παίονες, Γήπαιδες,* ceea ce e adevărat; cf. Darkó Jenő, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi iróknál*, cit., precum şi Gyula Moravcsik, *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz*, în *BZ*, XXX (1930), p. 247 sqq. Au mai fost numiţi Ungurii şi « Turci » şi altfel, însă acest argument nu e concludent, deoarece, după cum reese din Anna Comnena, la care se găseşte pasagiul cu pricina, Ungurii sunt desemnaţi prin *Δάκοι*. O altă dovadă pentru teza sa o găseşte Uspenskiy într'un pasagiu din Niketas Akominatos obţinut dela Miller, care sună astfel: *καὶ Δάκης μέν σοι δουλαγωγεῖται Δαλμάτης δὲ καὶ 'Ιλλυριὸς ϑαπεινοῦται σοι. ὑποπίπτει δ' ὁ Παίων, ὁ δ' 'Αλαμανὸς σπένδεται* conchizând: « эти и подобныя мѣста имѣютъ по крайней мѣрѣ то значеніе, что не позволяютъ видѣть въ дакахъ византійскихъ писателей непремѣнно угровъ ». Insă pe lângă faptul că acest ultim pasagiu se găseşte la *alt* autor, din secolul al XIII-lea, prin « Dacul » care şi i-a supus pe Iliri, pe Dalmaţi şi pe Pannoni şi s'a împăcat cu Alamanii (Germanii) nu-l putem înţelege decât pe regele ungur, cu toate că sunt enumeraţi printre supuşii săi Pannonii, prin care trebue să-i înţelegem poate pe Moravi. Vasilievskiy, cit., nu primeşte această interpretare. Gherghel, *Zur Geschichte Siebenbürgens*, cit., p. 41—42 disociază just: « Unter den *τοῦ Δακικοῦ στρατεύματος οὐκ ὀλίγους* dürfte daher weniger Salomons nächster Anhang, als vielmehr ein *beträchtlicher* Heerestheil der « Daker » zu verstehen sein », însă greşeşte când îi identifică pe *Δάκοι* cu « Cuni » din *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Florianus, I, p. 194 şi 195: « Salomon... fugiens adiit ducem Cumanorum qui uocabatur Kutesk. *Cui iurauit quod Transiluanam prouinciam proprietario sibi traderet*, et filiam eius in uxorem acciperet, si ille in auxilium eius super Ladizlaum ueniret... Salomon cum *latrunculis Cunorum* inuasit Bulgariam et confinia Grecie, ubi ab exercitu imperatoris Grecie miserabiliter sunt percussi ». Asupra luptei mai amănunţit la Pauler, *MNTKÁ*, I², p. 152 şi notele 304—305; Pauler prin Daci îi înţelege pe Unguri, iar prin « Cuni » pe Pecenegi. Tot Unguri îi consideră, fără excepţie, şi Moravcsik, *o, c.*, p. 250.

răsăritul Ungariei, au fost declaraţi de unii cercetători ca Români, iar de alţii ca Unguri. Considerând că, de obiceiu împărăteasca autoare prin *Δάκοι* îi înţelege pe Unguri — deşi cunoaşte de asemenea şi *Οὐγγρία* [1]) — ar trebui ca şi în acest pasagiu să îi vizeze pe ei; însă faţă de împrejurarea că aliaţii lui Solomon sunt numiţi ei înşişi în izvoarele bizantine Daci, fiindcă locuiau în fosta Dacie Traiană, iar Pecenegii lui Čalgî îşi fac trecere împreună cu revoltatul ex-rege prin regiunea Porţilor de Fier, în plină Dacie, e foarte posibil ca sub numele acesta străvechiu să se ascundă o bună parte din locuitorii băştinaşi ai muntoaselor ţinuturi din Răsăritul Ungariei, din Banat şi Ardeal, peste cari Ungurii abia de câtva timp îşi afirmau supremaţia contestată în repeţite rânduri de către Pecenegi şi Cumani, care necontenit le-o pustiau. De altfel Ungurilor nu li s'a putut atribui numele de Daci, decât după ce la Bizanţ se ştia precis că au în stăpânirea lor şi părţi din fosta Dacie Traiană, adecă părţile ardelene. Faptul că Anna Comnena nu-i aşează pe Români *(Βλάχοι)* la nordul Dunării în mod explicit, arătând un popor şi statornic şi nomad [2]) cu acest nume în sudul fluviului care în secolul al XI-lea era din nou acoperit de vasele imperiale [3]), nu prejudiciază deloc asupra probabilităţii existenţei unei populaţii româneşti în cuprinsul fostei Dacii Traiane, care se ascundea sub numele deplasat şi asupra Ungurilor — care, cum am văzut, îşi au şi numele lor propriu — stăpânitori din acest secol ai teritoriilor răsăritene ale Ungariei « arpadiene ».

In acelaşi secol al XI-lea, însă, un alt scriitor bizantin, Kekaumenos, îi identifică, fără putinţă de altă interpretare, pe Daci cu Românii, în capitolul intitulat *περὶ ἀπιστίας τῶν Βλάχων* din « Strategikonul » său: *οὐδέποτε δὲ ἐφύλαξεν πίστιν πρός τινα (τὸ τῶν Βλάχων γένος) οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων. πολεμηθέντες παρὰ τοῦ βασιλέως Τραϊανοῦ καὶ παντελῶς ἐκτριβέντες ἑάλωσαν καὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Δεκεβάλου ἀποσφαγέντος καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ δόρατος ἀναρτηθέντος ἐν μέσῃ τῇ πόλει Ῥωμαίων. οὗτοι γὰρ εἰσὶν*

---

[1]) Ed. Bonn, I, 256 şi II, 33.

[2]) *Ibid.*, I, 245 şi I, 395. Cf. Sacerdoţeanu, *Consideratiuni*, cit., 238.

[3]) După cum reiese clar din pasagiul care descrie expediţia navală a lui Gheorghe Euphorbenos, I, 337.

οἱ λεγόμενοι Δάκαι καὶ Βέσσοι· ᾤκουν δὲ πρότερον πλησίον τοῦ Δουναβίου ποταμοῦ καὶ τοῦ Σάου ὃν νῦν ποταμὸν Σάβαν καλοῦμεν ἔνθα Σέρβοι ἀρτίως οἰκοῦσιν, ἐν ὀχυροῖς καὶ δυσβάτοις τόποις. Τούτοις θαρροῦντες ὑπεκρίνοντο ἀγάπην καὶ δούλωσιν πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς καὶ ἐξερχόμενοι τῶν ὀχυρομάτων ἐληΐζοντο τὰς χώρας τῶν Ῥωμαίων. ὅθεν ἀγανακτήσαντες κατ' αὐτῶν, ὡς εἴρηται, διέφθειραι αὐτούς. Οἳ καὶ ἐξελθόντες τῶν ἐκεῖσε διεσπάρησαν ἐν πάσῃ τῇ Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ... [1])

In acest capitol se găsește formulată, pe lângă identitatea, în sensul de descendență, dintre Daci și Vlahi, și părerea despre originea Românilor. Că este vorba despre Dacia Traiană o arată fraza în care se spune că Traian a purtat războiu contra lor, învingându-l pe Decebal. Egalitatea Vlahi — Daci și Bessi [2]) nu arată că primii coborau numai din Bessi, așa cum vrea Tomaschek [3]), ci conține, în germene, adevărul stabilit de atâția istorici și filologici moderni, că Românii sunt o parte din marea romanitate, întinsă și la nordul și la sudul Dunării; certitudinea aceasta se sprijinește și pe fraza

[1]) Publicat mai întâi de B. Vasilievskiy, Совѣты и расказы византійскаго боярина XI вѣка, Санкт—Петербургъ, 1881, p. 106 apoi republicat de B. Wassiliewsky şi V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, Petropoli 1896, p. 74. L-a relevat şi comentat mai întâi W. Tomaschek, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel*, cit., p. 58 sqq. Cf. traducerea românească a pasagiului la Philippide *o. c.*, I, p. 663—664. S. Mangiuca, *o. c.*, p. 220: prin Daci îi înţelege pe locuitorii Daciei Traiane. Cf. şi Sacerdoţeanu, *Consideraţiuni*, cit., p. 238 și Drăganu, *o. c.*, p. 20 sqq.

[2]) Asupra acestui neam al Thracilor cf. V. Pârvan, *Getica*, cit., p. 75.

[3]) *O. c.*, p. 62. Nu e deloc convingătoare logica lui Tomaschek: « In der Verbindung, mi. *Βέσσοι* kann *Δάκαι* nur die romanischen Provinzialen von Dacia ripensis, Dacia mediterranea und Dardania bezeichnen Nur insofern, als diese aurelianischen Provinzen auch die aus dem traianischen Dacien herausgezogenen römischen Provinzialen aufgenommen hatten, ist eine Anknüpfung an die nordische, frühzeitig verlorene Provinz gestattet. Der missverstandene Name (?) hat den Despoten verleitet, die Wlachen mit den weit berühmteren Daken des Decebalus in Verbindung zu bringen und seine Reminiscenzen aus Dio Cassius anzufügen ». Insă tocmai faptul că Kekaumenos îi deosebeşte răspicat pe Daci (şi nu cunoaştem niciun izvor istoric, în care să fi fost aplicat termenul de « Daci » locuitorilor nou-createi şi efemerei Dacii Aureliene) de Bessi, arată că erau două popoare deosebite, trăind în ţinuturi deosebite; iar Dio Cassius, la care face apel Tomaschek, în capit. IX, 419 îi cunoaşte pe Daci în Dacia Traiană, iar pe Bessi tot el îi aşează la sudul Dunării.

următoare, care enunță că ei (fie Daco-Bessii, fie Vlahii) locuiseră la nord în vecinătatea Dunării și a Savei, ceea ce fără îndoială înseamnă, cum arată istoria, și la nordul acestor două fluvii, prin locuri tari și prin fortărețe *(ὀχυρώματα)*, de unde îi infestau pe împărații romani *(τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς)*. Sunt apoi bătuți. Fugind de acolo, s'au răspândit în sudul peninsulei balcanice până în Epir și Macedonia. Epoca, în care au coborît dela nord Vlahii în sudul Balcanilor — deși nu toți Aromânii sunt dela nord [1]) — a fost fixată de unii cercetători în secolul al VII-lea, pe timpul invaziunii Slavilor [2]) iar de alții, mai cu dreptate, după venirea Ungurilor, deci după anii 900 [3]). Această ultimă teorie a fost confirmată prin mărturia călugărului anonim care scrie pe la anul 1300: « Notandum est quod inter machedoniam, achayam et thesalonicam [4]) est quidam populus ualde magnus et spaciosus *qui uocantur blazi, qui et olim fuerunt romanorum pastores, ac in Ungaria ubi erant pascua romanorum* propter nimiam terre uriditatem et fertilitatem olim *morabantur. Sed tamen ab ungaris inde expulsi, ad partes illas fugierunt* [5])... *regnum ungarie olim non dicebatur ungaria, sed messia et pannonia*... *Panoni* autem, *qui inhabitabant tunc panoniam, omnes erant pastores romanorum, et habebant super se decem reges potentes in tota messia et panonia* » [6]). Această mărturie formală, complectându-se admirabil cu Kekaumenos, confirmă, pe lângă teoria unității teritoriului întins de formare a neamului românesc, și faptul istoric că Românii au fost despărțiți în mai multe ramuri, în epoci diferite. Studiile atât

---

[1]) Cf. Drăganu, *o. c.*, p. 22; Th. Capidan, *Românii din peninsula balcanică*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, II (1923), p. 91 sqq., Idem, *Meglenoromânii*. I. *Istoria și graiul lor;* II. *Literatura populară la Meglenoromâni*, în: *Academia Română. Studii și cercetări*, vol. VII, (1925—1928); și O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. I, Paris, 1922, p. 330 sqq.

[2]) D. Onciul, *Tradiția istorică în chestiunea originilor române*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria II, Tom. XXIX, p. 570.

[3]) B. P. Hașdeu, *Strat și substrat-Genealogia popoarelor balcanice*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, Tom. III, București, 1892, p. XXXII.

[4]) Deci în același loc, aproape de Salonic, unde Ansbertus numește *Flachia ;* cf. mai sus, p. 543.

[5]) Ed. G. Popa-Lisseanu, *IIR*, II, sub titlul *Anonymus geographus, Descriptio Europae Orientalis* (după Olg. Górka) p. 17. Anul exact, în care scrie, este 1308.

[6]) *Ibid.*, p. 42.

de minuțioase ale filologilor români cu privire la diversele *membra disiecta* ale romanității orientale, precum și cu privire la drumurile străbătute de Străromâni în evul mediu sub presiunea năvălirilor mereu împrospătate dinspre răsărit, sunt astfel sprijinite și de rezultatele cercetărilor istorice.

Aceeași tradiție bizantină, întemeiată pe realitățile străvechi istorice și de dragul căreia numirile oarecum sfinte ale trecutului nu puteau fi desrădăcinate [1]) — fiind, e adevărat, uneori greșit întrebuințate pentru popoare care aveau comun cu popoarele antichității numai faptul că locuiau pe aceleași meleaguri — o găsim exprimată și mai târziu. In ultimul secol de viață bizantină, în al XV-lea, Laonikos Chalkokondilas prin Daci îi înțelege totdeauna pe Români, fără a menționa termenul bizantin curent pentru Români: *Βλάχοι*. In același mod procedaseră și Suidas, Kedrenos și Kekaumenos când îi numesc pe locuitorii contimporani cu ei ai Daciei Traiane Daci, chiar dacă îi țînteau numai pe proaspăt veniții nomazi ai stepelor: sub numele acordat cu destulă ușurință veneticilor se ascunde grosul populației băștinașe [2]). Chalkokondylas lămurește minunat obscuritățile celorlalți. Pentru el Pannonia [3]) adecă Ungaria, se întinde (înspre răsărit) până la Daci: *Παιονία δὲ ἄρχεται ἀπὸ Βιέννης... καθήκει ἐπὶ Δακούς τε καὶ Τριβαλλούς* [4]). Iar când înfățișează ori-

---

[1]) Un exemplu despre întrebuințarea numelor arhaice, fără niciun discernământ, cf. la Iorga, *Histoire de la vie byzantine, empire et civilisation*, vol. III: *L'empire de pénétration latine* (1081—1543), București, 1934, p. 41, unde retorul triumfurilor lui Ioan Comnenul înșiră lângă olaltă: Geți, Masageți, *Daci*, Sciți, Cilicieni, Isaurieni, Pamphili, Perși, Asirieni, Dalmați și Nomazi.

[2]) Adevărul acesta îl recunoaște Moravcsik, *o. c.*, p. 252: « Diese Namen, welche die Ungarn nach der Landnahme erhielten, spiegeln jenes Bild wider, welches sich die Byzantiner von Ungarn unter den Arpaden machten. *Παίονες (Παννόνιοι), Σαυρομάται, Δάκες bedeuteten eigentlich die drei Hauptteile von Ungarn bzw. ihre alten Bewohner* und werden im XI-XII Jahrhundert nach der Landnahme und Erstarkung der ungarischen Herrschaft von den Byzantinern auf die Ungarn als die Herren jener Gebiete übertragen. *Γήπαιδες, Μυσοὶ, Γέται*, deren Gebrauch erst im XII Jahrhundert zur Zeit der Komnenen aufkam sprechen von dem südlichen Vordringen der Ungarn ». In notă mai citează câteva pasagii *sub specie*.

[3]) Asupra identității: Pannoni-Unguri, cf. Darkó, *l. c.*, și Moravcsik, *o. c.*, p 249, unde se citează și exemple slavonești, de ex. unul de pe la 900.

[4]) Ed. Bonn, p. 72. Prin Triballi îi înțelege pe Sârbi. Cf. și p. 7.

ginea Pannonilor-Ungurilor recurge la terminologia antică, recunoscând singur că denumirea de Daci și Geți aplicată neamului care-și avea capitala la Buda [1]) nu este potrivită [2]). Intrebuințând *Παιονία* pentru Ungaria propriu zisă, prin compusul *Παιονοδακία* desemnează Ardealul [3]), ceea ce întărește spusele noastre de mai sus, că Ungurii au fost numiți Daci numai după ce s'a știut la Bizanț că ei au pus stăpânire pe o parte, cel puțin, din Dacia Traiană. Construind astfel logica bizantină, rămânea ca Românilor și Țării-Românești întemeiată și deslipită de orice suzeran între timp să li se confere numele de *Δάκες* și *Δακία* [4]).

In comparație cu izvoarele istorice bizantine, cele apusene sunt mai realiste; nu împiedică vederea prin reminiscențele istorice, decât rareori. Dar deoarece nici în acestea nu găsim informațiuni mai amănunțite asupra fostei Dacii Traiane, în evul mediu, în afară de vagi și sporadice aluzii sau mențiuni foarte sumare, cursul isto-

---

[1]) *Ibid.*, p. 73: *ἔστι δὲ αὐτοῖς βασίλεια ἐν Πούδῃ πόλει εὐδαίμονι παρὰ τὸν Ἴστρον.*

[2]) *Ibid.*,: [Pannonii] *οἴονται δέ τινες τούτους οἱ μὲν Γέτας γενέσθαι τὸ παλαιόν, καὶ ὑπὸ τὸν Αἶμον οἰκοῦντας, ὑπὸ Σκυθῶν κακουμένους, ἀναχωρῆσαι ἐς τήνδε τὴν χώραν ἣν καὶ νῦν οἰκοῦσιν· οἱ δὲ φάσι Δάκας γενέσθαι ἐγὼ δὲ ὁποῖον ἄν τι εἴη τὸ γένος τοῦτο τὴν ἀρχὴν, οὐκ ἂν ῥαδίως εἰπεὶν ἔχοιμι· τοὔνομα μέντοι τοῦτο ὑπό τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένος, οὐ πάνυ τι καλῶς ἔχοιμι ἑτέρῳ τινὶ ὀνόματι καλεῖν τούτους.* Prin Geți el îi înțelege pe Geții scriitorilor clasici, care erau arătați ca locuind și în dreapta Dunării.

[3]) *Ibid.*, p. 77: *ἐπὶ Παιονίαν καὶ Παιονοδακίαν.*

[4]) *Ibid.*, *ἐπὶ Μύρξαν τὸν Δακίας ἡγεμόνα.* Țara acestor Daci *διήκει δ' αὐτῶν ἡ χώρα ἀπὸ Ἀρδελίου τῆς Παιόνων Δακίας ἀρχομένη ἔστε ἐπὶ Εὔξεινον Πόντον.* Originea lor: *Δάκες δὲ χρῶνται φωνῇ παραπλησίᾳ τῇ Ἰταλῶν διεφθαρμένῃ δὲ ἐς τοσοῦτον καὶ διενεγκούσῃ ὥστε χαλεπῶς ἐπαΐειν τοὺς Ἰταλοὺς ὁτιοῦν, ὅτι μὴ τὰς λέξεις διασημειουμένων ἐπιγινώσκειν, ὅτι ἂν λέγοιτο. ὅθεν μὲν οὖν τῇ τοιαύτῃ φωνῇ διαχρώμενοι ἤθεσι Ῥωμαίων ἐπὶ ταύτην ἀφίκοντο τὴν χώραν καὶ αὐτοῦ τῇδε ᾤκηναν, οὔτε ἄλλου ἀκήκοα περὶ τούτου διασημαίνοντος σαφῶς ὁτιοῦν, οὔτε αὐτὸς ἔχω συμβαλέσθαι ὡς αὐτοῦ ταύτῃ ᾠκίσθη.* Predilecția pentru denumirile vechi se găsește și în *Critobuli epistola ad Machemetem*, în C. Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum*, vol. V. P. I, Parisiis, 1883, unde, la p. 143, pe Vlad Țepeș îl numește *τὸν ἡγεμόνα Γετῶν* iar pe Ioan Corvin din Huniedoara, la p. 143, 115: *Ἰωάννης, ὁ Παιόνων καὶ Δακῶν ἡγεμὼν.* Prin Daci, prin urmare, în aceeași ordine, îi înțelege pe locuitorii Daciei Traiane, însă nu pe Unguri, ci pe Români.

riei plaiurilor noastre, în această epocă, nu poate fi reconstituit decât fragmentar.

Geograful Ravennat, după cum văzurăm [1]), dă numele de *Datia* şi Danemarcei şi Daciei Traiane, considerând-o pe cea dintâi *minor*, iar pe cea autentică *magna et spatiosa Datia quae modo Gipidia ascribuntur*. El e poate primul care identifică Dacia cu Dania, lăsând această identificare moştenire cronicarilor medievali. Ar fi fost normal ca Dacia « cea mare şi întinsă » să fie mai des pomenită printre ştirile rămase din evul mediu, însă lucrurile s'au întâmplat tocmai pe dos. Cronicarii apuseni, trăind în contact neîntrerupt cu Dania, şi despărţiţi de Dacia propriu zisă prin neamurile barbare icuite între ele, ne-au lăsat multe notiţe privitoare la mica ţărişoară apuseană, în timp ce asupra fostei provincii romane abia la doi-trei dacă se mai găseşte vreo pomenire.

Când întâlnim numele Daciei aplicat Daciei Traiane este sigur că avem de-a face cu o reminiscenţă clasică, ca şi la bizantini. Insă, spre deosebire de scriitorii greci, în apus numai atunci se întâlneşte, când autorul utilizează de-a-dreptul un izvor clasic, când are înaintea ochilor vreo descriere geografică antică, pe care o reproduce întocmai. Astfel, chiar Ravennatul, deşi lasă posibilitatea unei confuzii în ceea ce priveşte termenul de Dacia, totuşi înţelege în mod obişnuit, prin acelaşi termen Dacia Traiană, când spune: « sunt patriae *spatiosissime*, quae dicuntur *Datia prima et secunda*, *quae et Gipidia appellatur*, *ubi modo Uni qui et Avari inhabitant* », prin care (per quas *Dacorum* patrias) trec râurile Tisa, Marisia, Gresia, etc. Dacia prima şi secundă poate să fie *Superior* şi *Inferior*, adică primele împărţiri administrative ale Daciei Traiane [2]).

S'ar părea apoi, că în pasagiul citat [3]) din Eginhard, în care se înşiră o parte din ceea ce Carol cel Mare a supus în răsărit: « utram- que Pannoniam et *adpositam in altera Danubii ripa Daciam*, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus » [4]),

[1]) Mai sus, p. 462. Cf. şi Diculescu, *Die Gepidem*, p. 135 şi 233.

[2]) Cf. Diculescu, *o. c.*, p. 233.

[3]) Mai sus, p. 466.

[4]) *Annales Marbacenses*, în « *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* », Hannoverae-Lipsiae, 1907, p. 12, mai explicit acelaşi text « *et adpositam in altera parte Danubii ripa Daciam Hystriam...* ».

în raport cu Dalmaţia, Istria şi chiar cu Panoniile, Dacia aşezată pe cealaltă parte a Dunării ar trebui să fie Dacia Traiană; însă socotind că Eginhard scria la Aachen [1]), care se afla la nordul Dunării, prin *altera Danubii ripa* trebue să înţelegem laturea dreaptă a marelui fluviu, deci Dacia *ripensis*, cum sugerează de altfel şi *ripa*. Această interpretare apare cu atât mai sigură cu cât se ştie că oştile lui Carol cel Mare nu s'au luat după fugarii Avari la răsărit de Tisa, aşa dar în Dacia Traiană [2]).

De asemenea şi în celălalt pasagiu citat din Analele carolingiene, în care e vorba despre solia bulgară dela 824: « ... legatos Abodritorum, qui vulgo Praedenecenti vocantur et *contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem* incolunt... » nu poate să se refere la Dacia din Carpaţi, ci tot la aceeaşi Dacie Aureliană lipită de Dunăre, singură cunoscută la curtea împăratului care deodată cu vechile forme politice învia şi moştenirea ştiinţifică clasică. Argumentul decisiv este — pe lângă învecinarea Bulgarilor cu Dacia — situarea « Praedencenţilor » la Braničevo, aproape de gura Moravei. Pentru desăvârşirea logicei, e adevărat că o Dacie, arătată anume ca fiind aceea adiacentă cu Dunărea, nu exclude o altă Dacie, deosebită de cea luată în discuţie; însă supoziţia aceasta, deşi îndreptăţită, nu este totuşi exprimată, şi atunci, cel puţin după această informaţie, nu se poate susţine în mod categoric perzistenţa în cronicile apusene a termenului geografic de Dacia, indicând hotărît fosta stăpânire romană în nordul Dunării [3]). Ceea ce însemnează că, în concepţia

---

[1]) Cf. Louis Halphen, *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne*, Paris, 1921, p. 116.

[2]) Greşeşte, aşadar, Konrad Schünemann, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12 Jahrhundert*, Berlin u. Leipzig, 1923, pg. 133: « Einhard... bezeichnet einmal, um mit möglichst viel verschiedenen Namen der unterwortenen Länder prunken zu können, das Land zwischen Donau und Theiss als *Dacia*, indem er hierbei ebonsowenig wie die andern in Übereinstimmung mit dem Altertum verfährt. » « Praedenecenti » şi Timočanii erau în Dacia Aureliană şi pentru ei poartă carolingii lupte cu Bulgarii.

[3]) In evul mediu, când graniţele între diferitele state sau neamuri nu erau totdeauna bine fixate, sau nu sunt cunoscute pretutindeni, fluviile constituiau un punct de plecare fix pentru delimitarea lor. Dunărea, care străbate Europa în direcţia Vest-Est, era de mare ajutor sub acest raport. Insă adverbele de loc întrebuinţate în funcţie de Dunăre produc încurcături la o lectură gră-

istoriografilor apuseni, care desigur cunoşteau o parte din izvoarele clasice, după ce imperiul roman a renunţat în mod oficial la Dacia Felix, organizând o nouă Dacie la sudul Dunării, atât denumirea veche, cât şi locuitorii care în mod firesc continuau să trăiască în fosta provincie carpatină, au căzut deliberat în păragină.

bită a izvoarelor. Astfel, în *Chronicon Vedastinum*, *MGH*, *SS*, XIII, p. 699, referindu-se la atacul Arabilor asupra Bulgarilor, la 716, spune: « *Bulgarorum gentem. quae est super Danubium*, bello aggrediuntur ». *Super* trebue aici considerat dinspre nord, de unde era scrisă cronica şi ar avea sensul de *dincolo ;* Bulgarii fiind aceia dela sudul Dunării, din nou-întemeiatul stat Bulgar. Aceleaşi expresii în *Chronicon Universale*, *ibid.*, p. 19. Cu totul opus e sensul lui *supra* în *Conversio Bagoariorum*, cit.: « . . . a Moimaro duce Maravorum *supra Danubium* » unde trebue înţeles « la nord » de Dunăre, deoarece *Conversio* a fost scrisă la Salzburg, în Tirol. Nu trebue apoi înţeles ca o dovadă de stăpânire bulgară la nord de Dunăre, pe timpul războiului bizantino-ungaro-bulgar dela 893, prin fraza Analelor dela Fulda *s. a.* 896: « Greci astucia sua naves illorum contra Avaros [sc. Ungurii; mai sus « cum Avaris, qui dicuntur Ungari »], mittunt ac eos in *regnum Bulgarorum ultra Danubuim* transponunt », deoarece aceste anale se scriau în Bavaria, faţă de care *ultra Danubium* era la sudul Dunării.

INCHEERE

La sfârşitul cercetărilor noastre se impune o recapitulare a concluziilor la care am ajuns.

N'am avut de gând a istovi toate mărturiile, directe sau, mai curând, indirecte, privitoare la teritoriul şi la neamul nostru în răstimpul indicat în titlu, după cum nu ne-am pus ca ţintă nicio construcţie — de multe ori ipotetică — a seriei evenimentelor istorice desfăşurate de soartă peste plaiurile noastre între cele două secole: al IX-lea şi al XIII-lea, de când au venit Ungurii în bazinul pannonic şi până când apar cu certitudine şi cu amănunte primele organizaţii politice-militare româneşti, documentar. Nu ne-am fixat, prin urmare, aprioric, un plan, în care să silim, ca într'un pat al lui Procustes, să intre toate informaţiunile care se pot stoarce din scriitori atât de diferiţi ca origine şi ca loc de activitate în evul mediu vechiu. Am avut în vedere numai cernerea critică a ştirilor privitoare la ţinuturile noastre, carpato-dunărene, fiind siliţi astfel să le căutăm printre ştirile în cari se pomeneau popoarele străine, năvălitoare, care în continua lor primenire alcătuiau state efemere, însă cu caracter aproape exclusiv războinic, lăsând astfel urme uneori destul de adânci în istoriografia vremii.

Fără a parcurge cele patru-cinci lungi şi întunecate secole care îi despart pe cei doi autori armeni, informaţiunile pe care ni le oferă ei într'o anumită continuitate, constitue cu toate acestea o trăsătură de unire între diferitele izvoare istorice utilizate precum şi un prilej de a le alcătui într'o cercetare autonomă, care izbuteşte — sperăm — să devină în acelaşi timp un studiu organic.

După ce am stabilit autenticitatea textului Geografiei armeneşti în redacţiunea Saint-Martin, cea mai nouă, dela sfârşitul secolului al IX-lea, controlând datele ei cu ceea ce, în parte, este cunoscut, şi înşirându-le armonic, am putut constata că termenul ptolemeic

« țară necunoscută » — în urma știrilor noui ale lui Moise Chorenaț'i — devenea o *« țară... căreia îi zic Balak' »*, care se afla la nordul Bulgarilor. Noua știre, admisibilă prin logică și confirmată de faptul că același nume de popor apare, cu un secol mai târziu, și în izvoarele bizantine, este de importanță foarte mare pentru trecutul nostru. Ea ne arată că o populație hotărît romanică, era așezată, în secolul al IX-lea, și desigur în cele anterioare, în preajma Carpaților — identificabili cu Rifeii— și în ținuturile dunărene, deosebită fiind de Bulgari și de Slavi, pe care Geografia îi cunoaște și îi menționează;— aceeași Geografie, care pe Unguri încă nu-i cunoaște.

Tot în aceleași locuri sunt pomeniți la sfârșitul secolului al IX-lea, la însemnata cotitură istorică marcată prin invazia Ungurilor, Românii atât în cronicele cele mai vechi unguresți — fie în *Gesta Ungarorum*, fie în *Anonymus* și *Kézai* sau în celelalte, înrudite cu ele — cât și în « Letopisețul primordial » rusesc, și în alte izvoare istorice puțin posterioare. Insă Geografia armenească nu confirmă numai existența pură a Românilor în locurile pe care ei le ocupă astăzi, ci, în deplină concordanță cu amintitele cronici, care nici ele nu oferă vreo legătură derivativă între ele, îi înfățișează ca trăind într'o « țară românească », prin urmare ca având o unitate teritorială, care firește nu putea fi numită stat, însă totuși nu mai puțin era o *terra*. Nu ni se dau în această Geografie, nici întinderea, nici natura organizației țării, precum oaste, biserică [1]), negoț, — după cum nici în documentul

[1]) In ceea ce privește vieața religioasă a Daco-Românilor în evul mediu adânc, — până în secolul al XIII-lea, când avem primele și foarte valoroasele informațiuni despre temeinicia și capacitatea de răspândire a credinței ortodoxe a Românilor, prin documentul dela 1234, (Hurmuzaki, I, 132,) în care, pe lângă episcopii « falși » de rit grecesc, se vorbește de proselitismul acestora printre Sași și Unguri, precum și prin acela dela 1247, citat, în care sunt amintite bisericile Românilor clădite și care se vor clădi — avem mai curând deducții în loc de dovezi. Astfel cf. P. P. Panaitescu în judiciosul său studiu *La littérature slavo-roumaine (XV—XVII-e siècle) et son importance pour les littératures slaves*, v Praze, 1931, p. 2, arată că unitatea ritului greco-slav la Români confirmă teoria că liturghia slavă este anterioară cuceririi Transilvaniei de către Unguri, într'o epocă în care Românii trăiau în mici voevodate libere, căci nu se poate închipui că s'ar fi produs o astfel de reformă religioasă din partea unor imigrați sub tutela coroanei apostolice catolice a sfântului Ștefan, regele Ungariei; apoi, orânduiala ierarhică aproape completă n'ar fi fost cu putință să și-o fi dat niște « pă-

cancelariei ungureşti, care aminteşte *terra Blacorum* în Ardeal, nu se dau — însă, dată fiind depărtarea foarte mare la care scria Moise Chorenaţ'i, nici nu ne putem aştepta la mai mult. E destul atâta, *cu atât mai mult cu cât Moise Chorenaţ'i, trăind în secolul al IX-lea, e contemporan cu evenimentele povestite mai amănunţit de Anonymus şi de cronica rusească.*

In aceeaşi tradiţie, apoi, peste câteva secole scrie vardapetul Vardan. Inspirându-se din aceeaşi Geografie, el — în secolul al XIII-lea, prin urmare în acela în care documentele latineşti apusene mărturisesc peremptoriu existenţa unei populaţii organizate în regiunea Carpaţilor — în loc de termenul bizantin *Βλάχος*, care persistă în primele atestări ungureşti, şi pe care el îl foloseşte numai atunci când e vorba de Românii din sudul Dunării, cunoscuţi acum mai bine de către bizantini, are pentru Românii dela nordul Dunării Ulah [1]), ca o dovadă despre provenienţa răsăriteană, mon-

stori nomazi din Balcani », căci ea implică necondiţionat o organizare politică. Se menţine însă verosimilitatea românităţii lui Ursus, *ἐπίσκοπος τῶν ᾿Αβαριτῶν*, episcop al « locuitorilor din ţara Avarilor », care a participat la sinodul dela Niceea, la 787, mai nou la C. C. Giurescu, *IR*, I, p. 208. Incercarea pe care o face O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtéa de Arges*, vol. I. Paris, 1923, p. 368—primită, fără discuţie, de Ph. Schweinfurth, într'o recenzie în *Byzantinische Zeitschrift*, XXXV (1935), p. 115 — de a găsi un arhiepiscopat ortodox românesc, la Curtea de Argeş într'o listă a sufraganilor patriarhiei din Constantinopol sub Leon VI Inţeleptul, (886—911) nu este deloc sigură. Chiar dacă *᾿Αρτζεσίου ἤγουν ἁγίου Νικολάου* se acopere cu Argeşul, — însă poate fi foarte bine şi oraşul omonim din Armenia din apropierea lacului Van — în afară de *ὁ Τόμεως* care poate fi Tomi-Constanţa de azi, unde în primul ev mediu este atestată o vieaţă creştină, cf. Tomaschek *Die Goten in Taurien*, cit., p. 47, niciuna dintre apropierile făcute de Tafrali nu rezistă criticei. *Τουτάρων* e imposibil să « fait penser à *Ταtάρων* c'est-à-dire au territoire des Tartares, probablement de la Russie méridionale » deoarece Tătarii apar acolo numai la începutul secolului al XIII-lea. Insă prin acest nume se înţelege mai curând provincia *Taron-Daron* din Armenia; cf. *SM.*, I, 98, 99 şi II, 361, 429. La fel *Χατζτουν* ar putea fi o lectură greşită pentru *Χατζιουν*, *Haṭ'iun* din provincia Duruperan în Armenia; cf. *ibid.*, I, 25. Iar localitatea *᾿Αρτζικὲ* e desigur *Ardzge*, *Artzge*, o mănăstire lângă lacul Van; cf. *ibid.*, I, p. 104—105. Aceste identificări sunt cu mult mai plauzibile decât cele propuse mai sus.

[1]) In legătură cu ethnikonul *Ulah-Oláh*, care reproduce, fără nicio îndoială, slavicul *Vlach*, mai relevăm un nume de persoană asemănător, cel puţin ca fonetism, la popoarele turanice: *ἀνδρὸς Βαλάχ*, în regiunea Donului, soţ al reginei

golică a denumirii date de nomazii care își izbeau ultimele valuri de zidul străvechiu al Carpaților. Insă, tot odată, prin concordanța deplină a celor doi geografi, despărțiți și în timp și în spațiu, însă întrebuințând, în parte, aceleași noțiuni clasice, peste care turnau știrile nouă, lămurindu-le în sens contemporan, câștigăm certitu-

---

Βοαρήξ, pe la anul 520, la Theophanes (Bonn), I, p. 269, iar la Malalas (Bonn), p. 430: *Βλάχ* și *Βόα*; cf. Dr. I. Gherghel, *Câteva contribuțiuni la cuprinsul noțiunei cuvântului « Vlach »*, extras din « *Convorbiri Literare* », 1920, p. 6—7. Același nume pare să fie și cel dat de Mār Mihail; cf. *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche* (1166—1199) *éditée pour la première fois et traduite en français par J.B. Chabot*, t. III, Paris, 1905, p. 198: « Bâlaq était un des Turcs qui régnaient en Mésopotamie ». Același nume și printre tovarășii chanului Batu în chronica lui Kirakos Gandzakeț'i (sec. al XIII-lea), la K. Patkanov, Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ, СПбургъ 1874, vol. II, p. 88 și 90: Балаха. Și din limbile turanice s'a încercat să se lămurească originea ethnikonului prin care ne desemnează pe noi străinii; cf. ipoteza nereușită a lui Pais Dezső, rezumată de Gyallay Domokos în Dr. Jancsó Benedek, *Erdély Története*, Cluj-Kolozsvár, 1931, p. 383: «... Gyalu («Gelou») vezér népe. Ez valojában *bolgár-szláv* népség, amennyiben a *blak* a török « *bulgar* » *(bolgár)* népnévvel egy tőről sarjadt és vele együtt « keverék » értelmü *bulak* nép névnek szláv nyelvi elváltozása ». Raportând această elucubrație la informațiile clare și naturale ale lui Anonymus, apare cu atât mai îndreptățită contestarea, din motive fonetice, pe care i-o face d-l Drăganu, *o. c.*, p. 426 nota 4. Totuși Pais, văzând că nu poate fi susținută etimologia propusă, oferă alta; cf. L. Tamás, *Romains, Romans et Roumains*, cit., vol. II, p, 57, nota 23: « Tout récemment, M. Pais suppose que chez l'Anonyme (Chap. 24—25) *Blacus*, resp. *Blacorum* soit un nom d'origine turque venu par l'intermédiaire des langues slaves; cette fois il le prend pour un dérivé nominal à suff. -ku-χu du verbe *bal* couper, battre. A son avis, l'éthnique bal*ku* — balχu > *blach* aurait subi une contamination avec le nom des *Vlach* de langue romane [?] d'ou résulta aussi la confusion des connaissances rélatives à ces deux peuples... » încheind în aceeași notă de probitate științifică: « Si l'on pouvait apporter aussi des preuves historiques à l'appui de cette thèse, la légende de l'existence des Roumains en Transylvanie à l'époque de la conquête du pays s'en trouverait, une fois de plus, fortement discreditée ». Faptele istorice, însă, refuză acest ajutor. Dimpotrivă, dacă cineva ar primi alambicarea lui Pais, ar contribui la confuzia, pe care el o atribue înaintașilor, căci nu există un « nom de *Vlach* de langue romane », iar Slavii având numele etnic de *Vlach* în secolul al IX-lea, deci înainte de « honfoglalás », după cum rezultă din Legenda sf. Methodiu (cf. mai sus, p. 518), dându-l unei populații romanice, nu mai era nicio pricină ca să primească același nume (deși *blach* este imposibil într'o gură turanică, unde niciodată nu încep cuvintele cu două consonante) dela alt popor întrebuințând concomitent *vlach* și *blach*.

dinea, așa cum o aveau și ei că în aceleași locuri trăia același popor, că toate vicisitudinile soartei nu l-au mișcat de acolo, iluminând astfel ipotezele construite de istoricii de bună credință cu elemente nu totdeauna pozitive, însă nu mai puțin logice și verosimile despre existența unei populații romanice în diferitele teritorii numite, fie *Blökumanaland*, fie *terra Blacorum*, fie — mai târziu — « Țara Românească ».

Intemeiați și pe aceste două izvoare armenești, putem afirma așadar că, începând cu secolul al IX-lea, în nordul Dunării, prin plaiurile carpatine se poate vorbi — fiind cunoscută și, mai ales, atestată — despre o țară românească. Teritoriul stăpânit astăzi de Români nu era, prin urmare, o « terra deserta et inhabitata » [1]), ci era locuit de stăpânii lui de astăzi. Organizarea acestei « țări », gradul de independență al ei nu-l știm, însă îl putem bănui din faptele ulterioare, ca de ex. natura voevodatului transilvan — studiat și adâncit, în ultimul timp, de d-l profesor I. Lupaș [2]) — menținut, cu forme

[1]) I. Iung, *Roemer und Romanen in den Donauländern, Historisch-ethnographische Studien*, ed. II, Innsbruck, 1887, p. 268, a adunat un mănunchiu de pasagii din cronici medievale, în care se pomenesc ţinuturi « deşerte şi necultivate » « fără locuitori », din Bavaria, Carintia, Polonia, Austria, ţinuturi care erau însă populate. Cf. şi *Vesten* = *Wüsten* a lui Alfred cel Mare, care e desigur « Pannoniorum et Avarum solitudines » din Regino din Prüm, adecă *şesul* pannonic, al Ungariei de astăzi. Acest şes, după cum se ştie, e numit şi astăzi de către milioanele lui de locuitori *puszta*, cu un cuvânt de origine slavă, care nu este altceva decât *desertum*. In *Conversio Bagoariorum et Curantanorum*, cit., care îi aminteşte pe Huni (= Avari), « *in aquilonari parte Danubii in desertis locis habitantes* ». In aceiaşi termeni vorbeşte despre aceleaşi ţinuturi şi *Gestorum Treverorum X Continuatio III, MGH, SS*, XXIV, p. 389, despre expediţia cruciată a lui Frederic Barbarossa, prin urmare la sfârşitul secolului al XII-lea: « iter arripuit et exercitum vivificare crucis *per desertum Hungariae et Bulgariae* quasi alter Moyses transduxit». La fel Odo de Deogilo, in *Liber de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII Francorum rege suscepta, MGH, SS*, XXVI, p. 63: « intravimus Bogariam, terram Grecorum ... ceterum *deserta* transivimus ». Cf. şi mai sus, p. 451, unde Zagora dată Bulgarilor este declarată de bizantini « pustie ». In felul acesta întreaga Europă, cum nu le-ar plăcea unor istorici tendenţioşi, era un *desertum* şi o *puszta!*

[2]) *Voevodatul Transilvaniei în secolul XII şi XIII* (în: *Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice, seria III*). Bucureşti, 1936; cf. la p. 3 fundamentala constatare asupra organizaţiunii voevodale din Transilvania: « ea trebuie considerată ca un produs specific românesc, pe care penetraţiunea stăpânirii ma-

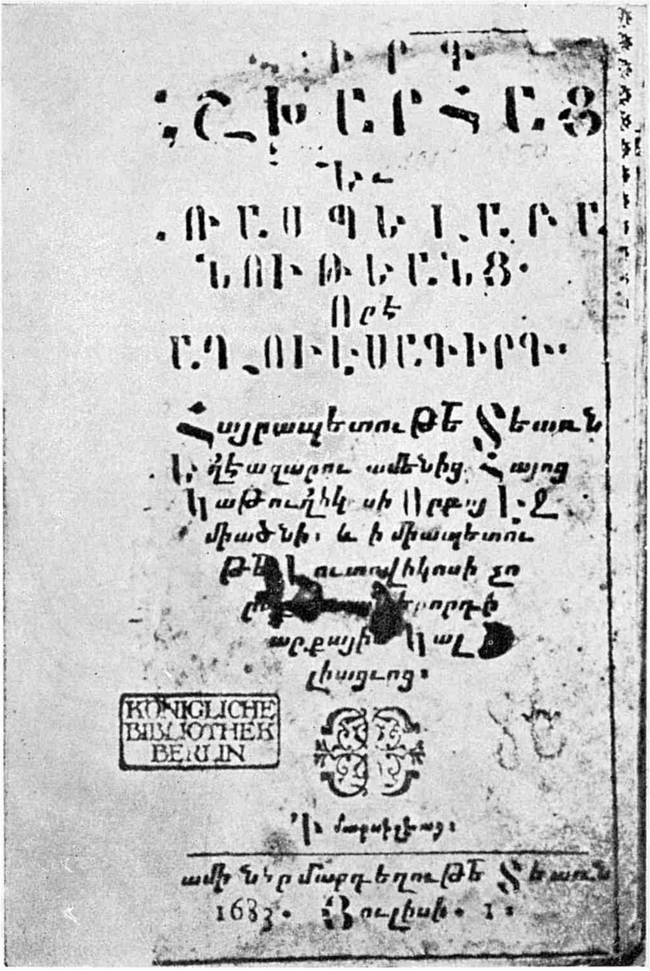
originale și răspicat românești și în cadrul statului maghiar, chiar fără a mai face apel la celelalte forme politice alcătuite de Români în alte părți [1]), și cunoscute din documentele rămase. Concluzia finală, deci, și în același timp cea mai importantă, este aceea a existenței, în secolul al IX-lea, — după Moise Chorenaț'i — a unei populații romanice în același loc în care, în secolul al XIII-lea și Vardan o cunoaște.

In cercetările viitoare istorice privitoare la trecutul nostru va trebui prin urmare, să se țină seamă și de aceste două izvoare armenești.

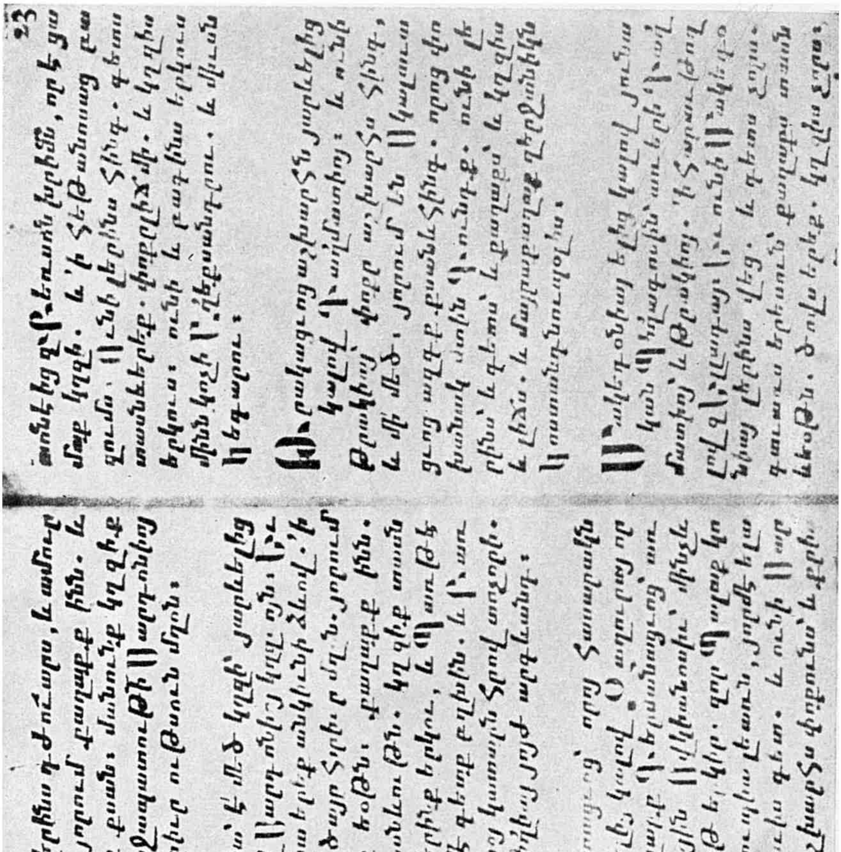
---

ghiare în această regiune nu a fost în stare s'o desrădăcineze din solul natal, nici s'o împiedice în ulterioara ei desvoltare, oricât de mult s'a străduit s'o facă, după cum apare din repetatele mărturii ale documentelor vremii ». Persistența unei astfel de alcătuiri politice, a voevodatului ca o moștenire a ducatului de forma lui « Gelou » nu era cu putință în cazul unei ocupări violente și deodată a întregului Ardeal. Insă, după cum înșiși istoricii unguri recunosc, *în Ardeal n'a fost cucerire;* cf. Tagányi Károly, *A honfoglalás és Erdély. Megvilágitásul a székely kérdéshez*, în *Etnographia*, I (1890), p. 215: « *Erdélyben nem volt honfoglalás*, vagyis Erdély meghoditásában a *nemzet* nem vett részt ». Aceași lentă penetrație o desprinde din mărturiile rămase, din epoca lui Ștefan cel Sfânt până la a lui Andrei II, la începutul secolului al XIII-lea, și Dr. Karácsonyi János, *A honfoglalás és Erdély*, Budapest, 1896 [Különlenyomat a « *Katholikus Szemle* » 1896-iki III füzetéből].

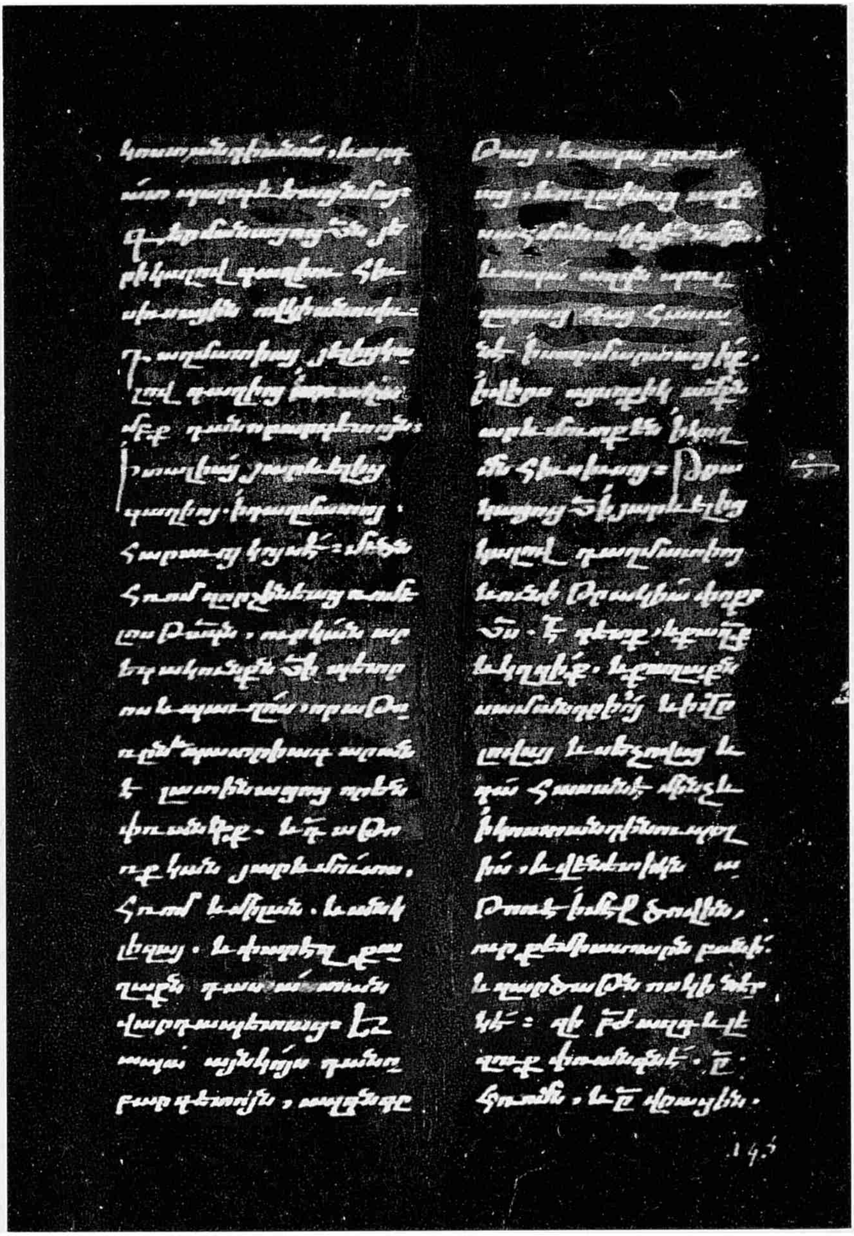
[1]) La sudul Carpaților, în viitoarea « Țară Românească », sau la Dunărea de jos, în secolul XI-XII; cf. N. Iorga, *Cele d'întâiu cristalisări de stat ale Românilor*, în *Revista Istorică*, V (1919), p. 103—113 și N. Bănescu, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, III (1922).— Cf. însă, mai nou, C. Necșulescu, *Ipoteza formațiunilor politice române la Dunăre în sec. XI*, în *Revista Istorică Română*, VII (1937), 122 sq.

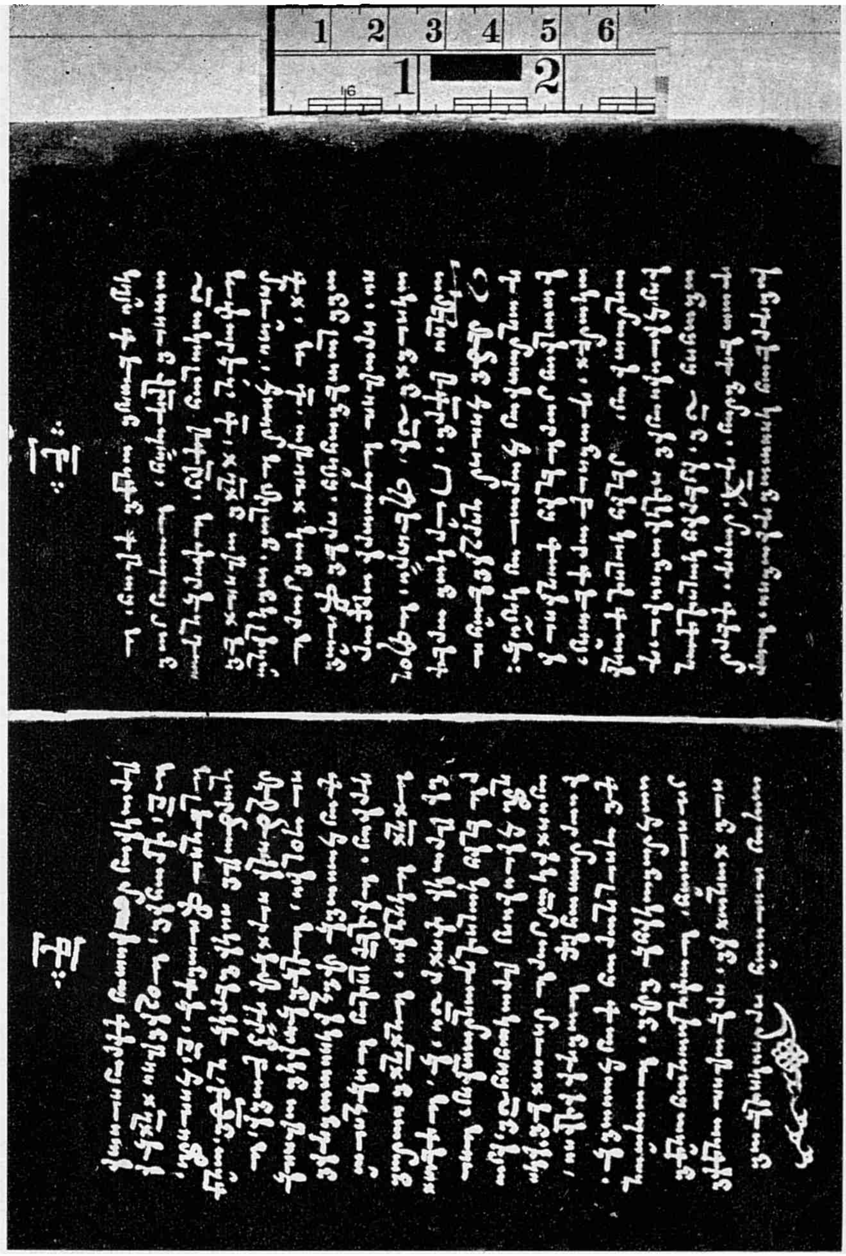
Foaia de titlu a ediției din Marsilia, 1683. din « Preussische Staatsbibliothek », Berlin.

Paginile cu capitolele despre Sarmaţia şi Thracia.

Geografia lui Vardan. MS. dela Paris, Bibliothèque Nationale, f. armén. N° 147, f° 145.

Geografia lui Vardan. MS. dela Londra, British Museum. MS. Or. N° 5459, f° 31.

BIBLIOGRAFIE

ADONTZ, N., *À propos de la note de M. Lewy sur Moïse de Chorène*, în *Byzantion, Revue internationale des études byzantines*, XI (1936).

ALFÖLDI, ANDREAS, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, în *Ungarische Bibliothek, erste Reihe*, vol. 10 şi 12, Berlin-Leipzig, 1924—1926.

ALFRED CEL MARE, *Descrierea Europei*, v. Bosworth.

ALPHANDÉRY, P., *Note sur une étymologie du mot « Vardapet »*, în *Revue des études arméniennes*, IX (1929), *(REA)*.

Annales Fuldenses, în *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hannoverae, 1891.

Annales Marbacenses, în *Script. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannoverae-Lipsiae, 1907.

Annales regni Francorum, inde ab a. 741 usque ad a. 829 ui dicuntur Annales Laurissenses maiori et Einhardi, în *Script. Rer. Germ. in usum schol.*, Hannoverae, 1895.

ANASTHASIUS BIBLIOTHECARIUS (sec. IX), Bonn, *ad calcem* Theophanis.

ANONYMUS BELAE REGIS NOTARIUS, v. Fejérpataki şi Popa-Lisseanu, *(IIR.)*.

ANONYMUS GEOGRAPHUS, *Descriptio Europae Orientalis*, v. Popa-Lisseanu *(IIR.)*.

ANSBERTUS, *Ystoria de expeditione Friderici imperatoris edita a quodam clerico, qui eidem interfuit, nomine —*, în *Fontes Rerum Austriacarum*, I Abtheilung: Scriptores, V Band. Wien, 1863.

BĂNESCU, N., *La domination byzantine sur les régions du bas-Danube*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*, XIII (1927).

BĂNESCU, N., *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du bas-Danube*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, III (1922).

BĂNESCU, N., *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj*, vol. II, Bucureşti, 1924.

BARSI, FR., *A Kárpátok neve*, în *Magyar Nyelv*, XI (1915).

BARTHOLD, W., *Bātū-Khān*, în *Encyclopédie de l'Islam*, Leyde-Paris, t. I, s. v.

BARTHOLD, W., *Turkestan down to the Mongol invasion*, ed. II, în *« E. J. W. Gibb Memorial »* Series, New Series, V, Londra, 1928.

BECKERS, W. J., *Das rätselhafte Hochgebirge des Altertums, die sogenannten Rhipaen*, în *Geographische Zeitschrift*, XX (1914).

BEŠEVLIEV, V., *Zur Chronographie des Theophanes*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XXVII (1927) *(BZ.)*.

BIELOVSKY, *Latopis Nestora*, în *Monumenta Poloniae Historica*, vol. I, Lemberg, 1884.

BOGDAN, I., *Românii și Bulgarii, raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895.

BOSWORTH, J., *A description of Europe and the voyages of Ohthere and Wulfstan, written in anglo-saxon by king Alfred the Great*, London, 1855.

BRAUN, F., *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St.-Petersburg, 1890.

BRÉHIER, L., *L'église et l'orient au moyen-âge. Les croisades*, în *Bibliothéque de l'enseignement de l'histoire écclesiastique*, ed. VII, Paris, 1928.

BRENNERUS, HINRICUS, *Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armeniorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae*, Stockholmiae, 1723.

BRÜCKNER, PROF. DR. A., *Slaven und Litauer*, în *Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte*, vol. II, Tübingen, 1925.

BURY, J. B., *The Bulgarian treaty of A. D.* 814, *and the great fence of Thrace*, în *The English historical Review*, XXV (1910).

BURY, J. B., *The chronological cycle of the Bulgarians*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XIX (1910).

BURY, J. B., *The early history of the slavonic settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia, Constantine Porphirogennetos's de administrando imperio, chapters* 29—36, London, 1920.

BURY, J. B., *The treatise De administrando imperio*, în *Byzantinische Zeitschrift*, XV (1906).

CANCEL, P., *Despre « Rumân » și despre unele probleme lexicale vechi slavo-române*, București, 1921.

CAPIDAN, TH., *Meglenoromânii*. I. *Istoria și graiul lor*. II. *Literatura populară la Meglenoromâni*, în *Academia Română, Studii și Cercetări*, vol. VII (1925-1928).

CAPIDAN, TH., *Romanitatea balcanică*, în *Academia Română, Discursuri de recepțiune*, LXVII, București, 1936.

CAPIDAN, TH., *Românii din peninsula balcanică*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, II (1923).

CAPIDAN, TH., *Românii nomazi*, în *Dacoromania, Buletinul « Muzeului Limbei Române »*, IV, I, Cluj, 1927.

CASTORIUS, *Weltkarte*, v. Miller.

CHABOT, J. B., *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche* (1166-1199) *éditée pour la première fois et traduite en français*, t. III, Paris, 1905.

CHALADON, F., *The later Comneni*, în *Cambridge Medieval History*, vol. IV.

CHALOŮPECKY, V., *Sůl z Bulharska* (892), în *Sbornik Filosof. Faculty Univ. Komenského v Bratislavĕ*, III (1925),

CHEVALIER, U., *Répertoire des sources historiques du Moyen-âge. Bibliographie.* Nouv. éd., Paris, 1907,

Chronicon Dubnicense, în N. Florianus, *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, Pars prima: *Scriptores*, vol. III, Quinque-ecclesiis, 1884.

Chronicon Magni Presbiteri, în *MGH. SS.*, XVII

Chronicon Pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, *HHFD.*, vol. I.

CHVOLSON, D. A., Извѣстія о Хозарахъ, Буртасахъ, Болгарахъ, Мадьярахъ, Славянахъ и Русахъ Абу-Али Ахмедъ бенъ Омаръ Ибнъ-Даста. Санкпетербургъ, 1869.

CORNIDES, DANIEL, *Vindiciae Anonymi Belae regis notarii.* Budae, 1802.

CONSTANTIN PORFIROGENITUL, *De administrando imperio* (Bonn).

CONSTANTIN PORFIROGENITUL, *De Thematibus* (Bonn).

Conversio Bagoariorum et Carantanorum, v. *MHK.*

CONYBEARE, FRED. CORNWALLIS, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913.

Critobuli epistola ad Mechem tem, în G. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. V, p. I, Parisiis, 1883.

CVIJIĆ, JOVAN, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918.

DARKÓ, JENŐ, *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizanczi iróknál*, în *Ertekezések a nyelv-és széptudományok köréből*, XXI köt. 6. sz., Budapest, 1910.

DECEI, A., *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardīzī.* în *Omagiul Lapedatu*, București, 1936.

DE GOEJE, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, vol. VI: *Ibn Churdadhbih, Kitab al-masalik wa al-mamalik.*

DENSUȘIANU, O., *Histoire de la langue roumaine*, vol. I, Paris, 1922.

Descrierea Europei, de Alfred cel Mare, v. *Bosworth*,

Descriptio ciuitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii, v. *Geograful Bavarez.*

DICULESCU, DR. C., *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, Leipzig, 1922.

DICULESCU, DR. CONSTANTIN C., *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, în *« Mannus-Bibliothek » herausgegeben von Prof. Dr. Gustaf Kossinna*, Nr. 34, Leipzig, 1923.

DIEHL, CH., *Études byzantins*, Paris, 1905.

DIEHL, CH., *Le monde oriental de* 395 *à* 1081, în *Histoire Générale publiée sous la direction de G. Glotz*, Paris, 1935.

DOMANOVSZKY, S., *Kézai Simon mester kronikája*, Budapest, 1906.

DRĂGANU, N., *Românii în veacurile IX—XIV, pe baza toponimiei și a onomasticei*, în *Academia Română. Studii și Cercetări*, XXI, București, 1933.

DRAGOMIR, S., *Über die Morlaken und ihren Ursprung*, în *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, XI (1924).

DRAGOMIR, S., *Vlahii din Serbia, în secolele XII—XV*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, vol. I. Cluj, 1921—1922.

DRAGOMIR, S., *Vlahii și Morlacii*, Cluj, 1924.

DUCAEUS, *Bibliotheca veterum patrum*, Paris, 1624, vol. I.

DULAURIER, ÉD., *Royaume de la Petite Arménie à l'époque des croisades*, Paris, 1862.

DÜMMLER, E., *Geschichte des ostfrankischen Reichs*, vol. I², Berlin, 1862 *(GOFR.)*.

DÜMMLER, E., *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien*, în *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Bd. XX (1856).

DÜMMLER, E., *Über die südöstlichen Marken des frankischen Reiches unter den Karolingern* (795—907), în *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, X (1833).

DVORNÍK, FR., *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (« Byzantinoslavica Supplementa, tome I »), Prague, 1933.

DVORNIK, Fr., *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926.

ECK, A., *Le moyen-âge russe*, Paris, 1933.

ECKHARDT, A., *L'énigme du plus ancien historien hongrois*, în *Revue des études hongrois* III (1925).

EGINHARDT, *Vie de Charlemagne*, éd. L. Halphen. Collection «*Les classiques de l'histoire de France au Moyen-âge*», Paris, 1923.

EISENMANN, L., v. *Milioukov*.

EKBLOM, R., *Die Waräger im Weichselgebiet*, în *Archiv für slavische Philologie*, XXXIX (1924).

EKKEHARDUS, *MGH.*, *Scriptores rerum Merovingicarum*, VIII.

ENDLICHER, ST. L., *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Vita Sancti Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi*, Sangalli, 1849.

ENGEL, J. CH., *Geschichte der alten Pannonien und der Bulgaren*, Halle 1797.

FEHÉR, G., *Atelkuzu területe és népe*, Budapest, 1913.

FEHÉR, G., *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in dem V—XI Jahrhunderten* (în *Veröffentlichungen der Asiatischen Komission der Körösi-Csoma Gesellschaft)*, Budapest, 1921.

FEHÉR, G., *Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des* 10. *Jahrhunderts. Nach dem De administrando imperio des Konstantinos Porphirogennetos*, în *UJB.*, II (1922).

FEJÉRPATAKY, F., *Anonymus Belae regis Notarius*, Budapest, 1892.

FEJÉRPATAKY, *Irodalmunk az Arpádok korában*, Budapest, 1878.

FERENŢ, DR. I., *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931.

FERGUSON, R., *The river-names of Europa*, London, 1862.

FILOW, B., *Die Teilung des Aurelianischen Dakiens*, în *Klio*, XII (1912).

FINCK, F. N., *Lesarten der Etschmiadziner Handschrift des M. von Choren*, în *Zeitschrift für armenische Philologie*, I (1903).

FLACCI, G. V., *Argonauticon*, VII, 560—563.

FLICHE, A., *L'Europe occidentale de* 888 *à* 1125, în *Histoire Générale publ. G. Glotz*, t. II (Paris, 1930).

FLORIANUS, M., *Historiae Hungariae Fontes Domestici*. Quinque-ecclesiis, 1884.

Fontes Rerum Austricarum, v. *Ansbertus*.

FORBES, N., *The composition of the earlier Russian chronicles*, în *The Slavonic Review*, I (1922-23).

FÖRSTER, M., *Der Name der Donau*, în *Zeitschrift für slavische Philologie*, I, (1924).

FRAEHN, CHR. M., *Ibn Foszlans Berichte über die Russen älterer Zeit*. St.-Petersburg, 1823.

FREDEGARIUS, SCHOLASTICUS, *MGH., Scriptores rerum Merovingicarum*, vol. II, Hannoverae, 1888.

GELZER, H., *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, în *Abhandlungen der phil.-hist. Classe der königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Bd. XVIII (1899).

GELZER, H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, în *Byzantinische Zeitschrift*, II (1893).

GEOGRAFUL PAVAREZ (sec. IX), *Descriptio ciuitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*, în *Schafarik, SA.*, II.

GEORGIOS MONACHOS (Bonn).

Gestorum Treverorum Continuatio, III, *MGH., SS.*, XXIV.

GERGHEL, DR. I., *Zur Geschichte Siebenbürgens. Nach den Quellen dargestellt*. Wien, 1891.

GERGHEL, DR. I., *Câteva contribuţiuni la cuprinsul noţiunii cuvântului « Vlah »*, extras din « Convorbiri Literare », Bucureşti, 1920.

GHERGHEL, DR. I., *Pascua Romanorum. Pabula Iulii Caesaris. Un capitol din nomenclatura istorică română*, în *Revista Archivelor*, II (1923).

GIESEBRECHT, W. VON, *Geschichte der deutscher Kaiserzeit*, vol. VI[5] *(Herausgegeben und fortgesetzt von B. von Simson)*, Leipzig, 1895.

GIURESCU, C. C., *Istoria Românilor*, I. *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun* (1432), Bucureşti, 1935.

GOMBOCZ, Z., *Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage*, în *Ungarische Jahrbücher*, I (1921).

GRIGOROVITZA, E., *Românii în monumentele literare germane medievale*, Bucureşti, 1901.

GROT, C., Моравія и Мадьяры съ половина IX до начала X вѣка, Санктпетербургъ, 1881.

GROUSSET, R., *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, vol. I, Paris, 1934.

GUTSCHMID, K., *Kleine Schriften*, vol. V, Leipzig, 1894.

HAASE, DR. F., *Die Abfassungszeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren*, în *Oriens Christianus, Halbjahrshefte für Kunde des christlichen Orients, N. F.*, Bd. X—XI, 1923.

HALPHEN, L., *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne*, Paris, 1921.

HALPHEN, L., *Les Barbares des grands invasions aux conquêtes turques du XI-e siècle*, éd. II, în *Peuples et civilisations, Histoire Générale*, publiée sous la diréction de L. Halphen et Ph. Sagnac, Paris, 1930.

HAMPEL, J., *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós, sogenannte « Schatz des Attila »*, Budapest, 1885.

HAŞDEU, B. P., *Istoria critica a Romaniloru din ambele Dacie in secolulu XIV*, Bucuresci, 1873.

HAŞDEU, B. P., *Strat şi substrat — Genealogia popoarelor balcanice*, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, t. III, Bucureşti, 1892.

HATZIDAKIS, G. N., *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig, 1892.

HAUMANT, E., *La formation de la Yougoslavie*, în *Institut d'études slaves de l'Université de Paris. Collection historique*, V, Paris, 1930.

HAUPTMANN, L., *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VI-e siècle*, în *Byzantion*, IV (1927—1928).

HERRMANN, K., *Tanais*, în *Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, Real-Encyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, VIII Halbband, coll. 2162—2171.

HILFERDING, A., *Geschichte der Serben und Bulgaren*, trad. din ruseşte de I. E. Schmaler, vol. I, Bautzen, 1856.

HIRSCH, F., *Byzantinische Studien*, Leipzig, 1876.

HODINKA A., *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*, Budapest, 1916.

HÖFLER, C. R. VON, *Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Aseniden*, 1186—1255. *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte*, I, în *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philos.-histor. Classe*, Bd. XCV (1880).

HOLTZMANN, W., *Bruchstücke aus der Weltchronik des Minoriten Paulinus von Venedig* (I Rezension). Texte zur Kulturgeschichte des Mittelalters, vol. III, Rom, 1927.

HOMAN, B., *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*, în *A magyar nyelvtudomány kézikönyve szerk. Melich J., Gombocz Z., Németh Gy.*, I, köt. 7 füz., Budapest, 1923.

HOMAN, B., *A Szent-László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII századi leszármazói (forrástanulmány)*, Budapest, 1925.

HOMAN, B., *Der Ursprung der siebenbürger Székler*, în *Ungarische Jahrbücher*, II (1922).

HOMAN, B., *La première période de l'historiographie hongroise*, în *Revue des études hongroises*, III (1925).

HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Imago Mundi*, în *MGH.*, *SS.*, X.

HUART, C., *Histoires des Arabes*, t. I, Paris, 1912.

HULTSCH, F., *Pappi Alexandrini Collectionis quae supersunt e libris manu scriptis edidit latina interpretatione et commentariis*, 3 volume, Berolini, 1875.

HUNFALVY, P., *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Wien und Teschen, 1883.

HURMUZACHI, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. I, Bucureşti, 1897.

IBN CHURDADHBIH (sec. IX), în traducere franţuzească la *De Goeje*.

ILIE, R., *Cetăţile dela Dunăre şi rostul lor în secolul al VI-lea*, în *Revista Istorică*, XI (1925).

IOANESOV, I., Арменская Исторія сочиненная Моисеемъ Хоренскимъ съ краткимъ географическимъ описаніамъ древней Арменіи, Санктпетербургъ, 1809.

IORGA, N., *Acte şi fragmente cu privire la Istoria Românilor*, vol. III-1, Bucureşti, 1897.

IORGA, N., *Cele d'intâi cristalisări de Stat ale Românilor*, în *Revista Istorică*, V, (1919).

IORGA, N., *Cele mai vechi cronici ungurești și trecutul Românilor*, în *Revista Istorică*, XIX (1933).

IORGA, N., *Ducele Ramunc*, în *Revista Istorică*, XIX (1933).

IORGA, N., *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, vol. II: *Histoire du Moyen-Age*, Paris, 1927.

IORGA, N., *Formes byzantines et réalités balkaniques. Leçons faites à la Sorbonne*, Bucarest-Paris, 1922.

IORGA, N., *Geschichte des rumänischen Staates, im Rahmen seiner Staatsbildungen*, vol. I, Gotha, 1905.

IORGA, N., *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*. vol. I: *L'empire oecuménique* (527—641), București, 1935.

IORGA, N., *Idem*, vol. III: *L'empire de pénétration latine* (1081—1453), București, 1934.

IORGA, N., *Imperiul Cumanilor și domnia lui Băsărabă, un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom. 8, VIII (1927—1928).

IORGA, N., *Le Danube d'empire*, în *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924.

IORGA, N., *Istoria poporului românesc*, trad. Ot. Teodoru-Ionescu, București, 1922, vol. I.

IORGA, N., *Istoria Românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915.

IORGA, N., *Istoria Românilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.)*, București, 1919.

IORGA, N., *Istoria Românilor prin călători*, vol. I, București, 1920.

IORGA, N., *Istoria Românilor, vol. III: Oamenii pământului (până la anul 1000)*, București, 1936.

IORGA, N., *Les narrateurs de la première croisade*, Paris, 1928.

IORGA, N., *Notes d'un historien relatives aux événements des Balcans*, Acad. Roum. Bull. Sect. Hist., I, 1913.

IORGA, N., *Patru conferinți despre Armenia*, București, 1929.

ISOPESCU, C., *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, în *Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique*, XVI (1929).

JAGIĆ V., *Dunav-Dunaj in der slavischen Volkspoesie*, în *AfslPh.*, I (1876).

JAKUBOVICH, E., *P. mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez*, în *Emlékkönyv Dr. Grof Klebersberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai müködésének emlékére*, Budapest, 1925.

JANCSÓ, DR. BENEDEK, *Erdély Története*, Cluj-Kolozsvár, 1931.

JERNSTEDT, V., v. *Wassiliewsky*.

JIREČEK, C., recenzie în *Archiv für slavische Philologie*, XXI (1899).

JIREČEK, C., *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien, 1891.

JIREČEK, C., *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*, Prag, 1877.

JIREČEK, C., *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, în *Denkschriften der Wienner Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe*, XLXIII—XLIX (1902—1904).

JIREČEK, C., *Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči*, în *Sitzungsberichten der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Praga (1889).

JIREČEK C., *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876.

JIREČEK, C., *Geschichte der Serben*, vol. I, Gotha, 1911.

JORDANES, *De origine actibusque Getarum*, XXII.

JUNG, J., *Contribuțiune la istoria trecătorilor Transilvaniei*, trad. Biron, extras din « Convorbiri Literare », a. XXVII, București (1895).

JUNG, J., *Römer und Romanen in den Donauländern, Historisch-ethnograpische Studien*, ed. II, Innsbruck 1887.

KADLEC, DR. E., *The Empire and his northern neighbours*, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV.

KAINDL, *Studien zur ungarischen Geschichtsquellen*, Wien, 1900.

KAINZ, C., *Praktische Grammatik der armenischen Sprache für den Selbstunterricht*, Wien, f. a.

KALINKA, E., *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, în *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung, Wien, 1906.

KALUZNIACKI, E., *Einige Berichtigungen zum Texte der Urkunde Asens II vom Jahre 1230—1241*, în *Archiv für slavische Philologie*, XI (1883).

KARÁCSONYI, J., *A hamis, hibáskeltü és keletkezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, Budapest, 1902.

KARÁCSONYI, J., *A honfoglalás és Erdély*, Budapest, 1896. (Különlenyomat a « Katholikus Szemle », 1896-iki, III füzetéből).

KARÁCSONYI, J., *Erdély és Szent-László*, în *Erdélyi Muzeum*, XXXII-uj, f.X (1915).

KARÁCSONYI, J., *Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól*, în *Századok*, XXXV (1902).

KARÁCSONYI, J., *Kakuktojás*, în *Erdélyi Irodalmi Szemle* (1924).

KARÁCSONYI, J., *Orosz-szláv lakosok Erdélyben*, Lugos, 1926.

KARÁCSONYI, J., *Szent István élete*, Budapest, 1904.

KARAMIANZ, DR. N., *Verzeichniss der armenischen Handschriften*, în *Die Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliotheke zu Berlin*, Bd. X, Berlin (1888).

KARAMZIN, M., Исторія Госсударства Россійскаго, Санктпетербургъ, 1818.

KARST, DR. J., *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenische*, Strassburg, 1901.

KERESZTURY-OLTEANU, AL., *Vlach (Oláh), Rumun ori Român*, în *Familia*, seria II, vol. II (1927).

KEZA, *Magistri Simonis de —, Gesta Hungarorum*, v. Florianus, *HHFD.*, vol. II şi Popa-Lisseanu, *IIR.*, vol. IV.

KIEPERT, H., *Lehrbuch der alten Geographie*, zweite Hälfte, Berlin, 1878.

KINNAMOS (Bonn).

KLUGE, E., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Strassburg, 1910.

KRETSCHMER, V. K., *Sarmatia*, în *Pauly-Wissowa, Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft II*, A-1, coll. 1—12,

KRETSCHMER, V. K., *Sarmatici montes*, în *RE.*, II, A-1, zweite Reihce, dritter Halbband, col. 14.

KRUMBACHER, K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches* (527—1453), ed. II, München, 1897.

KUBITSCHEK, J. W., *Der Text der Ravennatischen Erdbeschreibung*, în *Hermes*, XXII, (1887).

KUTSCHERA, I., *Die Chasaren*, Leipzig 1910.

KUUN, CONTELE GÉZA, *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*, Claudiopoli, 1892.

LAMBIN, O., Славяне на сѣверномъ Черноморьи, în: Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, часть CXCI, 1877.

LAUER, DR. M., *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens* (trad.), Regensburg, 1869.

LAURENTIE, H., *La version arménienne du conte de la ville d'airain*, în *Revue des Etudes Arméniennes*, I (1920—1921).

LAVISSE-RAMBAUD, *Histoire Générale du IV-e siècle à nos jours*, ed. III, vol. I, Paris, 1922.

LEEPER, ALLEN, *Germans, Avars and Slavs*, în *The Slavonic Review*, XII (1933—1934).

Legenda minor Sancti Stephani regis, v. Endlicher.

LÉGER, L., *Chronique dite de Nestor*, Paris, 1884.

LÉGER, L., *Les anciennes civilisations slaves*, în « Collection Payot », vol. V, Paris, 1921.

LEO GRAMATICUS (Bonn).

LEWY, HANS, *An additional note on the date of Moses of Chorene*, în *Byzantion*, XI (1936), p. 593.

Lexicon, Grosses vollständiges Universal —, aller Wissenschaften und Künste, etc., Leipzig-Halle, 1747.

LOEWE, R., *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere*, Halle, 1896.

LOT, F., *Les destinées de l'empire en Occident de* 395 *à* 888, în *Histoire Générale publiée sous la direction de G. Glotz*, Paris, 1928.

LUCANUS, M., *Pharsalia.*

LUKÁCSI, K., *A magyarok öselei, hajdankori nevei és lakhelyei*, Kolozsvár, 1870.

LUPAŞ, I., *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII*, în *Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice.* Seria III, Bucureşti, 1936.

MACARTNEY, C. A., *The Pechenegs*, în *The Slavonic Review*, VIII (1929—1930).

MACLER, FR., *Armenia*, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV.

MACLER, FR., *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908.

MACLER, FR., *Les livres imprimés arméniens de la bibliothèque de l'Université d'Amsterdam*, *REA.*, VI (1926).

MACLER, FR., *Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la péninsule ibérique et du sud-est de la France*, în *REA*, I (1920—1921).

Magyar Honfoglalás Kutfői, A., ed. Szilágyi Sándor şi Pauler Gyula, Budapest, 1900.

MANANDIAN, DR. IACOB, *Die Lösung des Problems des Moses Chorenathsi (Horenaț'-ov areldzadzi ludzusi)*, Erivan, 1934.

MANGIUCA, S., *Daco-Romänische Sprach-und Geschichtsforschung*, I Theil, Oravicza, 1891.

MANGOLD, J., *A magyarok oknyomozó történelme*, ed. IV, Budapest, 1903.

MARCU, AL., *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, în *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923.

MARCZALI, H., *Magyarország Története*, în *Szilágyi Sándor, A Magyar Nemzet Története*, vol. I—II, Budapest, 1896.

MARCZALI, H., *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden*, Berlin, 1882.

MÁRKI, S., *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, I rész.: *A legrégibb időktől a török hoditásig*, Arad, 1892.

MÁRKI, S., *Europa a magyarok honfoglalása idejében*, Budapest, 1897.

MARQUART, J., *Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste*, în Извѣстія русскаго археологическаго Института въ Константинополѣ, XII (1911).

MARQUART, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

MARKWART, J. (= MARQUART), *Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenac'i*, în *Caucasica*, VI (1930).

MARQUART, J., *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, în *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol.-Histor. Klasse, N.F., Band III, Nr. 2*, Berlin, 1901.

MARQUART, J., *Καρμβαλοὺκ, der « skythische » Name der Maiotis*, în *Keleti Szemle-Revue Orientale*, XI (1900).

MARKWART, J. (MARQUART), *Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten*, în *Ungarische Jahrbücher*, IX (1929) *(UJB)*.

MARQUART, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1905.

MARTIN, M., *Deux dissertations critiques*, Utrecht, 1717, v. Vermischte Bibliothek.

MAURIKIOS, *Strategikon*, în *Archiv für slavische Philologie*, I (1876) *(AfslPh)*.

MEILLET, A., *Altarmenisches Elementarbuch*, în *Indogermanische Bibliothek*, herausgegeben von H. Hirt und W. Streitberg, Erste Abteilung, Erste Reihe, Bd. 10, Heidelberg, 1913.

MELICH, J., *A honfoglaláskori Magyarország*, în A *Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve*, szerkeszti Melich J., Gombocz T., Németh Gy,. I köt., VI füz., Budapest, 1925.

MELICH, J., *Gépides et Roumains: Gelou du notaire anonyme*, în *Revue des études hongroises*, VI (1928).

MELICH, J., *Über den ungarischen Volksnamen lengyel, 'Polonus', der Pole*, în *Archiv für slavische Philologie*, XL (1926).

METZGER, F., *Altgermanische Zeugnisse zu ost-und nordeuropäischen Völker- und Ländernamen*, în *UJB*, II (1922).

MICHAUD, *Biographie Universelle Ancienne et Moderne*, nouv. éd., Paris, s. d. t. XXVIII.

MIKKOLA, J. J., *Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren*, în *Journal de la Société finno-ougrienne*, XXX (1914).

MIKLOSICH, FR., *Chronica Nestoris*, Vindobonae, 1860.

MIKLOSICH, FR., *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, 1886.

MIKLOSICH, FR., *Vita Sancti Methodii, russico-slovenice et latine*, Vindobonae, 1870.

MILIOUKOV, P.-CH. SEIGNOBOS-L. EISENMANN, *Histoire de Russie*, éd. II, t. I: Des origines à la mort de Pierre le Grand, Paris, 1935.

MILLER, Dr. K., *Weltkarte des Castorius gennant die Peutingerische Tafel*, Ravensburg, 1888.

MLADENOV, ST., *Zur Erklärung der sogenannten Buela-Inschrift des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklós*, în *UJB*, VII (1927).

MONACHUS SANGALLENSIS, *Gesta Karoli imperatoris*, în *MGH.*, *SS.*, II.

Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, (MGH., SS.)

MOOR, E., *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze*, în *UJB*, IX (1929).

MORAVCSIK, GY., *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz*, în *BZ*, XXX (1930).

MORAVCSIK, GY., *Zur Geschichte de Onoguren*, în *UJB*, X (1930).

MÖTEFINDT, H., *Der Schatzfund von Nagy-Szent-Miklós, Komitat Torontál, Ungarn*, în *UJB*, V (1925).

MÜLLENHOFF, K., *Deutsche Altertumskunde*, vol. II, Berlin, 1887.

MÜLLENHOFF, K., *Donau-Dunavъ-Dunaj*, în *AfslPh*, I (1876).

MÜLLER, C., *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. V, p. I, Parisiis, 1883.

MÜLLER, C., *Ptolemäus-Atlas*, Paris, 1901.

MURALT, ED. DE, *Essai de chronographie byzantine*, vol. I, St.-Petersburg, 1855.

MURNU, G., *Când și unde se ivesc Românii întâia dată în istorie*, în *Convorbiri literare*, XXXIX (1905).

MURNU, G., *Istoria Românilor din Pind. Vlahia Mare* (980—1259). *Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913.

MUTAFČIEV, P., *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NECŞULESCU, C., *Ipoteza formaţiunilor politice române la Dunăre în sec. XI*, în *Revista Istorică Română*, VII (1937).

NEHRING, W., *Über die Namen für Polen und Lechen*, în *AfslPh*, III (1879).

NÉMETH, J., *Die petschenegischen Stammesnamen*, în *UJB.*, X (1930).

NÉMETH, J., *La provenance du nom « bulgar »*, în *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowsky*, vol. II, Cracoviae, 1927.

NÉMETH, J., *Les inscriptions du trésor de Nagyszentmiklos*, în *Revue des études hongroises*, XI (1933).

NÉMETH, J., *Zur Kenntniss der Petschenegen*, în *Körösi-Csoma-Archivum*, I (1922).

NESTOR, *Cronica*, v. Léger, Miklosich, Popa-Lisseanu şi Bielovsky.

NEUMANN, K. FR., *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwickelung*, ed. II, Leipzig, 1855.

NEUMANN, K. FR., *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen*, Leipzig, 1836.

NÈVE, F., *L'Arménie chrétienne et sa littérature*, Louvain, 1886.

NICEPHORI, *archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. De Boor.

NIEDERLÉ, L., *Ein Beitrag zur Geschichte der südslavischen Wanderungen*, în *AfslPh.*, XXV (1903).

NIEDERLÉ, L., *Manuel de l'Antiquité slave*, t. I: *L'Histoire*, în *Collection des manuels publiée par l'Institut d'études slaves*, I, Paris, 1923.

NIKEPHORES GREGORAS (Bonn).

NIKETAS CHONIATES (Bonn).

NISTOR, DR. J., *Der nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen historisch beleuchtet*, Bucureşti, 1919.

NORDENSKIÖLD, A. E., *Facsimile-Atlas to the early history of Cartography*, Stockholm, 1888.

ODO DE DEOGILO, *Liber de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII Francorum rege suscepta*, *MGH.*, *SS.*, XXVI.

ONCIUL, D., *Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinţii Românilor în Dacia Traiană de A. Xenopol*, în « Convorbiri Literare », XIX (1885).

ONCIUL, D., *Tradiţia istorică în chestiunea originilor române*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*. Seria II, t. XXIX.

OUSELEY, *Travels in various countries of the East*, vol. I, Londra, 1819.

OREND, M., *Die ältesten Familiennamen der Siebenbürger Sachsen*, *UJB.*, IX (1929).

OROSII, P., *Historiarum adversum Paganos libri VII (recogn. C. Zangemeister)*. Lipsiae, Teubner, 1899.

ORTVAY, T., *Temes vármegye és Temesvár város története a legrégibb időktől a jelenkorig*, I köt., Budapest, 1914.

OSKEAN, H., *Vardan Arevelc'i* în *Handes Amsorya Monatsschrift für armenische Philologie*, XXXV (1921), Wien.

PANAITESCU, P. P., *La littérature slavo-roumaine (XV—XVII-e siècle) et son importance pour les littératures slaves*, v Praze, 1931.

PANAITESCU, P. P., *Les relations bulgaro-roumaines au moyen-âge (à propos d'un livre récent de Mr. Moutaftchiev)*, în *Revista Aromânească*, I (1929).

PAPADOPOL-CALIMAH, AL., *Despre scrieri vechi pierdute atingătoare de Dacia*, în *Columna lui Traian*, VII (1876).

PARIS, G., *Romani, Romania, lingua romana, romanicum*, în rev. *Romania*, I. (1872)

PARTHEY, G., v. Pinder, M.

PÂRVAN, V., *Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Sectiunii Istorice.* Seria III, t. I (1923).

PÂRVAN, V., *Getica, o protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1927.

PATKANOV, K. P., Армянская Географія VII вѣка по р. Х. приписывавшаяся Мойсею Хоренскому. Текстъ и переводъ съ присовокупленіамъ картъ и объяснительныхъ примѣчаніамъ. Санктпетербургъ 1877. In: Монографія Имиераторской Академіи Наукъ, Nr. 12.

PATKANOV, K. P., Изъ новаго списка Географіи приписываемой Моисею Хоренскому, în: Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, часть CCXXVII, 1883.

PAUL, H., *Grundriss der germanischen Philologie*, vol. I, Strassburg, 1896.

PAULER, GY., v. *A magyar honfoglalás kútfői.*

PAULER, GY., *A magyar nemzet története 1301-ig*, Budapest, 1894.

PAULER, Gy., *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt.*, ed. II, vol. I, Budapest, 1899.

PAULER, GY., *A magyarok története Szent-Istvánig*, Budapest, 1900.

PAULER, GY., *Anonymus külföldi vonatkozásai*, în *Századok*, XVII (1883).

PAULER, GY., *Lebedia, Etelköz, Millenarium*, în *Századok*, XIV (1880).

PAULUS, DIACONUS, *Historia Langobardorum*, în *MGH.*, *Scriptores rerum langobardarum et italicarum saeculi VI—IX*, Berolini, 1878.

PÉCH, J., *A zsadványi avar telepek Temes vármegyében*, în *Történelmi és régészeti értekezések*, III (1887).

PHILIPPIDE. AL., *Originea Românilor*, vol. I: *Ce spun izvoarele istorice*, Iaşi, 1923.

PIĆ, L., *Über die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880.

PINDER, M. şi PARTHEY, C., *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Berolini, 1869.

PLINIUS, *Naturalis Historia.*

POETA SAXO, în *MGH.*, *SS.*, I.

Полное Собраніе Русскихъ Лѣтоиисей изданные по высочайшему повѣленію археографическою коммиссіею. Санктпетербургъ.

PONTELLY, I., *Romai vagy avar emlékek-e a délmagyarországi műsánczvonalok*, în *Történelmi és régészeti értekezések*, II (1886).

POPA-LISSEANU, G., *Izvoarele Istoriei Românilor (IIR.)*:

1. Anonymus Bele regis notarius, *Gesta Hungarorum.*
2. Anonymus Geographus, *Descriptio Europae Orientalis.*
4. Simon de Kéza, *Chronicon Hungaricum.*
7. Nestor, *Cronica.*

PREOBRAJENSKIY, A., Этимологическій Словарь Русскаго Языка, Москва 1910.

PRISCIANUS, *Carmina.*

PROCOPIUS, *De bello gothico*, ed. Bonn și Haury.

PRUDENTIUS, *Annales Bertiniani*, în *Script. rer. Germanic. in usum schol.*, Hannoverae, 1883.

PSELLOS MIHAIL, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance* (976—1077), t. II, în *Collection byzantine publiée sous le patronage de l'Association G. Budé*, Paris, 1928.

PTOLEMAEUS, CLAUDIUS, *Geographia*, ed. C. Müller, vol. I, p. I, Parisiis, 1883.

RAMBAUD, v. Lavisse-Rambaud.

RAMBAUD, A., *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année* 1877, Paris, 1878.

RAPPAPORT, I., *Die Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899.

RAUSCHEN, DR. THEOL. GERH., *Manuale di patrologia e delle sue relazioni con la storia dei dogmi* (vers. ital. G. Bruscoli), Firenze, 1904.

Recueil des historiens des croisades, t. I: *Documents arméniens*, Paris, 1869.

Recueil de voyages et de Mémoires, publié par la Société de Géographie, t. IV, p. I, Paris, 1839.

REDSLOB, W., *Thule*, Leipzig, 1885.

Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi, în *Script. rer. Germanic. in usum schol.*, Hannoverae, 1890.

RÖHRICHT, R., *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck, 1901.

ROSETTI, R., *Invaziunile Slavilor în peninsula balcanică și formarea naționalității române*, București, 1889.

RÖSLER, R., *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871.

RÖSLER, R., *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedelung an der unteren Donau*, în *Sitzungsberichten der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Hist. Classe*, LXXIII (1875).

RUBRUK, W. DE, v. *Recueil de Voyages.*

RUNCIMAN, ST., *The emperor Romanus Lecapenus*, Cambridge, 1929.

RUNCIMAN, ST., *A history of the first Bulgarian empire*, London, 1930.

SACERDOȚEANU, A., *Considerații asupra istoriei Românilor în evul mediu*, București, 1936.

SACERDOȚEANU, A., *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIII-e siècle*, Paris, 1930.

SACERDOȚEANU, A., *Vlahii din Calcidica*, extras din vol. « In memoria lui Vasile Pârvan », București, 1934.

SAINT-MARTIN, JEAN DE, *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean III, dit Jean Catholicos*, Paris, 1841.

SAINT-MARTIN, J. DE, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, vol. I—II, Paris, 1819 *(SM.)*.

SAINT-MARTIN, J. DE, *Mémoire sur l'époque de la composition de la Géographie attribuée a Moyse de Khoren*, în *SM.*, II, Paris, 1819.

SAINT-MARTIN, J. DE, *Notice sur la vie et les écrits de Moyse de Khoren, historien arménien*, în *Journal Asiatique*, II (1823).

SCHAFARIK, *Slavische Alterthümer*, trad. M., v. Aehrenfeld, vol. I—II, Leipzig, 1843.

SCHLÖZER, A. L., *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I—II, Halle.

SCHLÖZER, A. L., *Nestor, Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache*, Göttingen, 1802.

SCHULZE, E. O., *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*, Leipzig, 1896.

SCHNETZ, J., *Untersuchungen zum Geographen von Ravenna*, München, 1919.

SCHNETZ, J., *Jordanis beim Geographen von Ravenna*, în *Philologus*, LXXXI (1912).

SCHÜNEMANN, K., *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*, Berlin u. Leipzig, 1923.

SCHÜNEMANN, K., *Die « Römer » des anonymen Notars*, în *UJB.*, VI (1926).

SCHÜNEMANN, K., *Zur Landnahme der Ungarn*, în *UJB.*, III (1923).

SCHÜNEMANN, K., *Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters*, în *UJB.*, IV (1924).

SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini*, vol. I—III, Viena, 1748.

SCRIPTOR INCERTUS, *De Leonis filii Bardae Armeni imperio, ad calcem* L. Gramm. Bonn.

SEBESTYÉN, GY., *Ki volt Anonymus?*, Budapest, 1876.

SEIGNOBOS, GH., v. Milioukov.

SIMON, R., *Moyse le Grammairien*, în *Le grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, etc., al lui Luis Moréri. Nouv. éd., t. VII, Paris, 1759.

SIROUNI, H. DJ., *Mărturii armeneşti despre Români: Valahia şi Moldova, eialetele guvernate de principi creştini, de păr. Hugas Ingigian* (1758—1843), în *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, t. IX, Bucureşti, 1929.

SMITH, W., and Wace, H., *A Dictionary of Christian Biography*, London, 1882.

SOUKRY, ARSEN, *Géographie de Moise de Chorène d'après Ptolémée, texte arménien traduit en français*, Venise, 1881.

STRZYGOWSKY, J., *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917.

SUIDAS, *Lexicon graece et latine*, rec. G. Bernhardy, Halis et Brunswigae, 1853.

SOMAL, MONS. PLACIDO SUKIAS, *Quadro della storia letteraria di Armenia*, Venezia, 1829.

SYMEON MAGISTER, Bonn.

SZABÓ, K., *A magyar vezérek kora. Arpádtól Szent Istvánig*, Pest, 1869.

SZABÓ, K., *A régi székelység*, Kolozsvár, 1890.

SZABÓ, K., *Biborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve* în *Magyar Akadémiai Értésitő. A philosophiai, törvény és történettudomány osztályok közlönye*, I köt., Pest, 1860.

SZABÓ K., *Kun László, 1272—1290*. Budapest, 1886.

SZILÁGYI, S., v. *MHK*.

SZILÁGYI, S., *A magyar nemzet története*, v. Marczali.

TACITUS, *Germania*.

TAFRALI, O., *Monuments byzantins de Curtéa de Arges*, vol. I, Paris, 1923.

Tagenonis Relatio, în *Chronicon Magni Presbiteri*, *MGH.*, *SS.*, XVII.

TAMARO, AT., *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, vol. I—II, Roma, 1918—1919.

TAMÁS, L., *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, I, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I (1935).

TEUFFEL, V. C., *Geschichte der römischen Literatur*, Leipzig, 1882.

The Cambridge Medieval History, vol. IV: *The eastern Roman empire*, Cambridge 1923.

THEOPHANES, Bonn.

THOMSEN, W., *Alttürkische Inschriften aus der Mongoloi*, în *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, N. F., LXXVIII (1924).

THOMSEN, W., *Der Ursprung des russischen Staates. Drei Vorlesungen*. Deutsche Bearbeitung von Dr. L. Bornemann, Gotha, 1879.

THUNMANN, J., *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774.

TAGÁNYI, K., *A honfoglalás és Erdély, megvilágitásul a székely kérdéshez*, în *Ethnographia*, I (1890).

TOMASCHEK, W., *Antike Inschriften aus Bulgarien*, în *Archaelogisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, XVII (1894).

TOMASCHEK, W., *Die alten Thraker*, în *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Classe*, CXXVIII (1893).

TOMASCHEK, W., *Über Brumalia und Rosalia*, ibid., LX (1918).

TOMASCHEK, W., *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Topographische, archeologische und ethnologische Miscellen*, Wien, 1882.

TRAUTMANN, R., *Die altrussische Nestorchronik, Povest' vremennych let*, în *Slavobaltische Forschungen*, VI (1931).

UKERT, I., *Geographie der Griechen und Römer*, Weimar, 1885.

USPENSKIY, F., Образованіе втораго болгарскаго царства In:, Записки Императорской Новороссійскаго Университета, vol. XXVII, Одесса, 1879.

VARDAN, *Istoria Universală*, v. *Recueil des historiens*.

VASILIEVSKIY, B., Совѣты и расказы византійскаго боярина XI вѣка, Санктпетербургъ 1881.

VASILIEVSKIY (WASSILIEWSKY), B. şi V. JERNSTEDT, *Cecaumenii Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, Petropoli, 1896.

VASILJEV, A. A., *La Russie primitive et Byzance*, în *L'Art byzantin chez les Slaves. Les Balkans, I recueil, I partie; Orient et Byzance. Études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet*, IV, Paris, 1930.

VASMER, M., *Studien zur albanesischen Wortforschung*, în *Acta et communicationes Universitatis Dorpatensis*, I, Tartu, 1921.

VETTER, *Moses von Chorén*, în *Wetzer u. Welters Kirschenlexikon oder Encyklopädie der Katholischen Theologie und ihrer Hülfswissenschaften*, II Aufl., Bd. VIII, Freiburg im Breisgau, 1893.

VISKI, K., *Küllő és Esküllő*, în *Magyar Nyelv*, I (1905).

Vita Sancti Gerardi, Moresanae ecclesiae episcopi, v. Endlicher.

WACE H., v. Smith.

WARDAPET, S., *Moses von Khoren oder Khorin*, în *Ararat*, XLV (1908).

WEBER, S., *Kirchlicher Handlexikon*, ed. M. Buchberger, Freiburg im Breisgau, 1912.

WESTBERG, FR., *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (Erste Hälfte des Mittelalters), în : Извѣстія Императорской Академіи Наукъ, *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Pétersbourg*, t. XI, 1899.

WESTBERG, FR., Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ in: Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, Новая Серія, часть XIII—XIV, 1908.

WHISTON, WILIAM şi GEORGE, *Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae libri* III. *Accedit ejusdem scriptoris Epitome Geographiae*, etc., Londini, 1736.

WILKEN, DR. FR., *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*, vol. IV, Leipzig, 1826.

XENOPOL, A. D., *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. II, Bucureşti, 1925.

XENOPOL, A. D., *Teoria lui Rösler, studii asupra stăruinţii Românilor în Dacia*, Iaşi, 1884.

ZARP'ANALIAN, G., *Istoria literară a Armeniei vechi*, sec. IX—XIII, ed. IV, vol. II, Veneţia, 1923 (în armeneşte).

ZEUSS, K., *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (ed. anastatică), Göttingen, 1904.

ZIMMERMANN-WERNER-MÜLLER, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1892.

ZLATARSKI (SLATARSKI) V. N., *Geschichte der Bulgaren*, I. Teil: *Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zum Türkenzeit* (679—1396), în *Bulgarische Bibliothek*, Bd., V, Leipzig, 1918.

ZLATARSKI, V. N., История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове, Томъ I—II, София 1918—1922.

ZLATARSKI, V. N., *The making of Bulgaria*, în *The Slavonic Review*, IV (1924—1925).

ZSIRAI, F., *Jugria, Finn-ugor népnevek*, I, Budapest, 1910.

MISCELLANEA

« VIZITE » CALVINEŞTI LA PREOŢII ROMÂNI DIN ŢARA FĂGĂRAŞULUI. UN DAR AL LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU LA FĂGĂRAŞ

Comunicări de VALER LITERAT şi MARTIN JÁRAY

1. In arhiva bisericii reformate din Făgăraş, în documentele privitoare la această biserică, se găsesc câteva date cari interesează şi trecutul bisericii româneşti din secolul al XVII-lea. Parte din ele au fost publicate de Pokoly József, în *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, an. VIII, Budapest, 1910.

Acolo s'a publicat decretul dela *2 Apr. 1657* al principesei Susana Lorántfy, prin care se instituiau inspectori « vizitatori » ai preoţilor şi parohiilor româneşti din Ţara Făgăraşului, cari nu mai erau sub jurisdicţiunea metropolitului ortodox dela Alba Iulia, — precum şi cel dela *3 Aprilie 1657*, prin care se organiza o şcoală românească, alături de cea ungurească. Această şcoală trebuia să o urmeze toţi viitorii învăţători şi preoţi din Ţara Oltului.

Nu e nicio îndoială că amândouă aceste decrete aveau să promoveze scopurile calvinismului, dar ele au avut şi o urmare fericită pentru biserica ortodoxă: au contribuit la familiarizarea preoţilor şi credincioşilor cu limba românească la slujbe, ajutând astfel la înlăturarea celei slavone.

Despre activitatea inspectorilor, până acum nu se cunoştea nicio urmă scrisă. In suspomenita arhivă se păstrează un document, (catalogat la Nr. 298, în pach. XXIX), care din afară poartă însemnarea: *1658-beli visita(t)ioja az olá Papok(na)k*, iar înlăuntru titlul: *Examen Pastorum Districtus Terrae Fogaras, Anno 1658 Febr. inchoatum*, despre care credem că a fost chiar primul act de acest fel.

Pentru afirmația aceasta ne bazăm pe împrejurarea că la începutul acestui proces verbal, examinatorii arată oarecare nesiguranță în așezarea chestiunilor.

Au fost cercetați preoții și gramaticii din 39 sate, începând cu cele dela răsăritul districtului și ajungând, spre Apus, până la Drăguș și Viștea de Jos. Dacă examenul s'a continuat și cu satele din spre Apus de această linie, nu putem ști, rezultatele nefiind consemnate în protocol. Foarte probabil însă că examenul a fost întrerupt subt amenințarea invaziei tătărăști, care în August 1658 [1]), va pustii Țara Făgărașului. Chiar și pe teritoriul străbătut de examinatori au rămas nepomenite câteva sate. Nu ni se spune nimica pentru ce au fost trecute cu vederea. Aceste sate sunt: Beclean, Beșimbac (Olteț), Grind, Hurer, Luța, Perșani, Sebeș și Voila. Nu mai vorbim de Șercaia, unde nu era organizată parohie românească, nici de însuș orașul Făgăraș, pe ai cărui preoți români îi cunoșteau bine conducătorii bisericii reformate și inspectorii.

Juriul examinator trebuia să fie compus din mai mulți inspectori, după dispozițiile din p. III și XI ale Instrucțiunii sus pomenite. Se pare că jurații, preoții și gramaticii satelor au fost grupați în câteva centre, ca Veneția de Jos, Șinca, Ileni, Recea, Voila, ori chiar că au fost aduși pe rând, după sate, la Făgăraș. Sigur e că examinatorii n'au trecut din sat în sat, cum trebuia să facă, după întreg spiritul aceleiași ordonanțe, și mai ales după p. VIII și XIV.

Astfel, la Sâmbăta de Sus, ei însemnează că din partea domnului Preda Vornicul nu s'au înfățișat la cercetare nici jurații, nici preoții. Insemnarea ar fi fost de prisos dacă inspectorii ar fi fost la fața locului. Inspectorii văd în dosul acestei neînfățișeri o instigație, dar nu precizează din partea cui. Vizat e însuși Preda Vornicul, stăpânul satului [2]), care se vede că se simțea destul de tare ca să-și ferească preoții și gramaticii de amestecul inspectorilor calvini. In actul de față, la Sâmbăta de Sus, se însemnează totuși jurații și preoții, precum și constatările examenului. Explicația ni se pare a fi următoarea:

---

[1]) Dr. Nagy Géza, *A kik kősziklára épitettek*, Cluj, 1937, p. 155.

[2]) Stăpân dela 1654, după documentul publicat de d-l I. Lupaș, *în Documente istorice, privitoare la moșiile brâncovenești din Transilvania și Oltenia* (1654—1823), Cluj, 1933.

Se știe că Sâmbăta de Sus stă din două sate, despărțite prin un râu. Stăpânirea brâncovenească pare a fi fost mai întărită în satul din spre apus; din *acest* sat nu se vor fi prezentat cei chemați la examen. Urmează deci că cei însemnați ca prezenți la « examen », să fi fost din Sâmbăta de Sus răsăriteană.

Constatările acestui examen sunt cuprinse pe 11¼ pagini de coală. Din cele 4 coale cusute laolaltă, au rămas nescrise 4¾ pagini. Dacă examenul s'ar fi terminat, am fi avut de sigur și formula de încheiere, din care am fi putut vedea cine au fost examinatorii și locul sau locurile, unde au ținut examenul. La tot cazul, unul dintre examinatori a trebuit să fie însuși Mihai Silvași, învățătorul școalei românești din Făgăraș.

Ceea ce se cerea preoților: Să știe spune românește: Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, apoi cetitul, scrisul românesc, — ni se pare azi extrem de puțin. Predica ce li se cerea, încă se va fi redus la cetitul Cazaniei. De asemenea și pentru grămătici, un fel de învățători și candidați de preoție, obligația de a ști ceti românește era de tot neînsemnată. Totuși comisia nu e prea mulțumită de rezultatul examenului. Explicația: Preoții știau în slavonește slujbele, iar introducerea limbii românești în biserică li se va fi părut o înoire care nu cadra cu tradiția ortodoxă.

Au fost de sigur și preoți cu cunoștințe foarte puține. Pe lângă preoții credincioși tradiției slavone, comisia găsește la alți câțiva cunoștințe mulțumitoare, adecă în limba românească și după Catehism; așa cum cereau îndrumările calvinești: la preoții Dobre din Comăna de Sus, Neagoe din Comâna de Jos, Sin din Vad și Oprea și Aldea din Șinca, Radul din Toderița, Radul și Luca din Ludișor și Mani din Voivodenii mari. Popa Stoica din Breaza se silește să învețe, deși e om în vârstă, iar popa Toma din Dridif întrece în învățătură pe toți ceilalți.

E interesant de văzut raportul, în care sunt preoții față de păstoriții lor. Jurații spun despre aproape toți preoții lor că au purtare morală bună, că, după cât îi ajută priceperea lor, preoții au destulă învățătură și că își împlinesc bine îndatoririle. De abia despre 12 se spune că sunt bețivi, certăreți, ori sunt învinovățiți că au refuzat unor credincioși administrarea tainelor, ceea ce, față de 63 preoți cercetați, reprezintă o proporție redusă pentru acele timpuri. Că

de cele mai multe ori preoţii fac slujbele în slavoneşte (« sârbeşte »), din partea juraţilor nu se arată nemulţumiri.

Pentru această atitudine a juraţilor însă sunt nemulţumiţi examinatorii. Aşa de ex. faţă de juraţii dela Voivodenii mici, examinatorii fac observaţia că afară de unul, ceilalţi sunt oameni foarte neînţelegători, iar imediat la Pajorta cetim: Şi aceştia mărturisesc bine despre preotul lor, dar n'ar strica dacă şi ei ar avea mai multă pricepere, pentru ca şi adeverinţa lor să aibă mai multă crezare.

2. Calvinii aveau în Făgăraş biserica lor veche aproape de Piaţa Unirii de azi, pe ţărmul stâng al râului Berivoi. La sfârşitul lui August 1658, Tătarii n'au putut cuprinde cetatea, dar au distrus oraşul. Ei au ars şi biserica reformată şi, de sigur, şi pe cea românească. Cea calvină a fost reclădită de principele Mihail Apafy, prin anii 1662—1663, în partea de miazănoapte a Pieţii Unirii.

In vremea răscoalei lui Fr. Rákoczy II, cetatea Făgăraşului a fost ţinută de imperiali. Oraşul a fost iară şi ars, între 1704 şi 1707. Biserica reformată a fost sdrobită, la 1704, de tunurile din cetate, mai apoi turnul i-a fost doborît, sub pretextul că din el duşmanii spionau cetatea, în adevăr însă din ură faţă de calvini.

Acestora li s'a dat totuşi voe să-şi facă slujbele în biserica din cetate, până la 10 Febr., 1712, când au fost opriţi. Au fost îndrumaţi să-şi construiască altă biserică, dar mai departe de cetate, nu pe locul celei vechi. Astfel s'a zidit biserica actuală, pe un loc cumpărat, în cursul anilor 1712—1715.[1])

Ardealul trecuse prin lunga revoluţie a lui Fr. Rákoczy, sfârşită la a. 1711. Curuţi şi Labanţi pustiiseră ţara, locuitorii erau împrăştiaţi. Parohienii reformaţi din Făgăraş nu erau în stare să-şi zidească biserica, de aceea s'a format un comitet din marii nobili, cari au strâns fondurile de lipsă. E interesant că au cerut ajutor şi dela voevodul Constantin Brâncoveanu, prin mijlocirea stolnicului Constantin Cantacuzino. Amândoi erau « vecini » cu Făgăraşul, ca proprietari ai satelor Sâmbăta şi Recea.

---

[1]) Aproape toate informaţiunile de până aci sunt scoase din arhiva bisericii reformate din Făgăraş.

Publicăm aci scrisoarea stolnicului Cantacuzino, din care se vede că marele voevod binefăcător a dăruit bisericii reformate, pentru clădire, *200 taleri leoni sau 400 flori ungurești.* Până acuma el era cunoscut ca mare ocrotitor al bisericii ortodoxe din întreg Răsăritul. Personalitatea lui ni se arată acum și mai luminoasă: Nu-și precupeția banul când era vorba de vreo binefacere față de orice biserică creștină.

Stolnicul Cantacuzino pomenește de o altă scrisoare a lui Constantin Brâncoveanu însuși, în legătură cu același dar. De sigur că s'ar da de ea, când s'ar cerceta actele privitoare la zidirea bisericii, acte cari nu sunt în arhiva bisericii și nici nu știm unde se păstrează.

Scrisoarea stolnicului Cantacuzino, pentru noi, e o dovadă mai mult despre relațiile destul de strânse, cari au existat și în trecut între Muntenia și Transilvania, îndemnând pe Constantin Brâncoveanu a priveghia asupra așezămintelor din Nordul Carpaților aproape ca și asupra celor din propria sa țară.

ANEXE (traducere

I

(pag. 1)

Cercetarea Preoților Districtului Țării Făgărașului, începută în Februarie, anul 1658.

1. *Veneția de Jos*

Oprea Mircan Barb Burcea Toader Șigmond Stan Oancea Stanciul Fâstâc Mani Piciorag Dumitru Săcuiu, jude	*Jurații satului.*

Preoți aprobați	*Gramatici*
Popa Hherman Popa Radul	Solomon, fiul popii Radul Ion, fiul lui Radu Penciu Dumitru, fiul popii Gherman

Popa Gherman e învinovățit că n'a comunicat, la moarte, pe iobagul domnului Szegedi.

Acești preoți sunt declarați că nu știu cele Zece porunci, iar Radul stă rău și cu cititul.

2. *Comăna de Jos*

Bucur Rogojel Stan Turțea Stan Josanul Stan Șerb Radul Joban Stănilă Suflea Costea Mucenic	*Jurați.* Aceștia mărturisesc bine despre preotul lor. Totuși spun că săvârșesc serviciul mai ales pe limba sârbească.

Gramatic: Stan, alții nu sunt. Și acesta e surd.

Preoți

Popa Neagoe. Știe Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, și să cetească (știe) cam așa.

(pag. 2)

3. *Cuciulata*

Radul Fuiorea, jude Ion Chiușdea Oprea Tânjală Stanciul Tânjală Oprea Crănguță Radul Toader Stoica Roșca Mihăilă Crepșa	*Jurați.* Aceștia mărturisesc despre preotul lor că cercetează câteodată, rar, cârciuma. Odată n'a ținut nici predica de duminecă.

4. *Lupșa*

Radul Omul Radul Danciul Stanciul Cloțara Lud Bontea	*Jurați*

Gramatic

Stan, fiul lui Aldea Chiușdea din Cuciulata; e orfan, n'are nici tată, nici mamă.

Preoți

Popa Stanciul Acest preot locuește în Cuciulata, dar slujește și la Lupșa. Cetitul românește, Tatăl nostru și Crezul etc. le știe cam așa.

5. *Comăna de Sus*

Mani Pleșa Stan Mija Oprea Brezan Bucur Şuteica Oprea Drăghici Stan Vodă Mani Brotea	*Jurați.* Aceștia mărturisesc bine despre preotul lor.

Gramatic

Lupul, fiul lui Mani Purcar, fiu de boier.

Preoți

Popa Dobre. Căsătorit a doua oară. Ştie Tatăl nostru, cetitul, Crezul, Zece porunci.

(pag. 3)

6. *Veneția de Sus*

Stan Brânză Roman Bacoș Rad Pasere Aldea Daicul Bucur Roșca Mani Şuteică Radul Titirează	*Jurați.* Aceștia mărturisesc despre preotul din Veneţia de Jos așa ca și cei de acolo.

Preot n'au în sat, ci servește uneori preotul Radul din Veneția de Jos.

7. *Holban*

Stanciul Putec (Pântec?) Banul Negrea Vasile Iepure Radul Căprarul Stoica Oltean Drăghici Muntean	*Jurați.* Despre preotul, juratul cu numele Banul Negrea, așa mărturisește că, deși l-a chemat în vremea boalei de moarte a fiului său, dar (preotul) nu s'a dus, și a murit necuminecat.

Aceștia *n'au preot* în satul lor, ci la ei servește popa Dragumir, preotul Poienii Mărului.

8. *Părău*

Radul Rață Mani Măneguţ Făt Buta Neagoe Cârstea Roman Grasă Mani Nore	*Jurați.* Aceștia mărturisesc despre buna purtare și știința preoţilor lor.

Preoți

Popa Andrei Popa Ion	Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci și să cetească românește Testamentul, le știu cam așa.

Gramatici

Stanciul Făt Bucur Andrei	Căsătoriţi. Făt știe cet ibine, Bucur însă e absent.

(pag. 4)

9. *Vad*

Solomon Cârstian Idumir Baţcul Şandru Hara Idumir Frat Toader Burtea Drăghici Bungard Aldea Cozgarea	*Jurați.* Aceștia răspund bine despre preoţii lor și dintre ei unii ştiu bine și Tatăl nostru.

Preoți

Popa Sin Popa Radul	Și aceștia știu Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci; Sin știe și să cetească [1]), dar Radu nu (știe) atâta.

10. *Ohaba*

Ludul Avram Dobrea Avram Stoica Colțea Stan Nartea Radul Codâia Radul Zelike ((Zeche?)	*Jurați.* Și aceștia mărturisesc bine despre preotul lor.

Preotul lor: Popa Coman. Știe cam așa Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci și să cetească.

11. *Șinca*

Coman Pilecse Neagoe Pulecse Stan Popa Radul Vârșog Solomon Ștefan Vlad Tritul Stoica Bobei	*Jurați.* Și aceștia mărturisesc bine despre buna purtare, știința și învățătura preoților lor.

Preoți

Popa Oprea Popa Aldea	Știu Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci și cetitul.

Gramatici

Roman Dobre Aldea Popii Oprea	Lipsesc amândoi.

---

[1]) La 1666, Sin e făcut boer de principesa Ana Bornemissa. Vezi: Ioan cav. de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boerii din Țara Făgărașului*, Sibiu, 1907, pag. 358.

12. *Șercăița*

Radul Bulbos, jude
Ion Sfrighenciu
Bărbat Sagan
Roman Stupilă
Șandru Digma
Coman Todoran
Coman Idumir

Jurați. Mărturisesc (bine), despre vieața preotului și despre buna purtare a lui între ei. Despre știința lui însă spun că în biserica lor vorbește mai mult sârbește decât românește.

Preotul lor: Popa Mitrea. Știe Crezul, Tatăl nostru, nu (știe) Zece porunci. Are un fiu de 12 ani, ca *gramatic*. Tatăl știe cam așa și scrisoarea românească.

13. *Bucium*

Coman Tatul, jude
Ion Albul
Cârstian Bude
Ion Dan
Mani Manta
Ion Muntean

Jurați. Și acesștia mărturisesc despre viața și buna purtare între ei a preotului lor.

Preotul lor, Popa Ionașcu. Știe Tatăl nostru, Crezul, nu (știe) Zece porunci. Nu prea știe să cetească nici scrisul românesc.

Gramatici are doi acest preot. Unul e fratele său mai mic, și celălalt e Cârstian Bude, fiu de țăran.

14. *Hârseni*

Ion Lie, jude
Oprea Doboriță
Lazăr Buzar
Oprea Stan
Bucur Bănciulea
Voicu Marciul
Aldea Ciuciul

Jurați. Și aceștia mărturisesc bine despre viața, învățătura și buna purtare printre ei, ale preotului lor.

Preotul lor: Piopa Neagoe. Știe Tatăl nostru, Crezul, dar nu (știe) Zece porunci. Și la cetitul românește e aproape slab.

Garmatici are trei acest preot, dintre cari unul e însuși cumnatul lui, al doilea e fiul lui Bârsan Urs, al 3-lea e fiul fiului lui popa Petrea Șchiopul (?).

15. *Râușor*

Comșa Cotârcă, jude
Barb Fabian
Oprea Stoică
Comșa Cornea
Ceilalți lipsesc

Jurați. Aceștia au doi preoți și, precum raportează, câteodată e ceartă între ei. Incolo mărturisesc bine (despre ei). Preotul lor, popa Aldea e învinovățit pentru nebotezarea copilului lui Ivan Frățilă și pentru necuminecarea tatălui acestuiași.

Preoți

Popa Aldea
Acesta nu e aprobat:
Popa Comșa

Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci le știu în felul cum le învățaseră mai înainte. Și cetitul românește (îl știu) așa și așa.

(pag. 6)

16. *Ileni*

Ion Botea, jude
Bucur Poponiță
Stan Alante
Radul Itul
Oprea Bobeș
Stoica Mihul
Cârstian Ghizdav

Jurați. Aceștia raportează despre preotul lor că vorbește mai mult sârbește decât românește. Și de altfel spun că e bețiv mai ales Comșa, care, ce e drept, e fiu din Ileni.

Preoții lor

Popa Comșa Ilereanul
Popa Comșa Beriveanul

(p. C. Ilereanul) știe stricat Tatăl nostru și Crezul. Și scrisoarea românească o cetește rău.

17. *Mărgineni*

Ion Şchiop, jude Stanciul Stan Stoica Fulic(ea) Bucur Lupenciu Roman Vasile Toader Pulpă Radul Botă	*Juraţi.* Aceştia acuză pe preoţii lor de beţie şi de cercetarea crâşmelor; şi serviciul îl săvârşesc mai adsea sârbèşte decât româneşte.

Preoţii acestora:

Popa Stanciu
Popa Ilie
Popa Oana
Popa Ion

Gramatici sunt 4, trei dintre ei sunt fiii preoţilor, al 4-lea e ţăran.

18. *Toderiţa*

Moize (?) Ciobaş Ion Stoica Manĭ Şarlău Oprea Toma Stan Şarlău Manĭ Drăghiciu Ion Hăsman	*Juraţi.* Aceştia mărturisesc bine despre preotul lor, purtarea şi ştiinţa lui sunt cum se cuvine, după cât pricep ei.

Preotul lor: Popa Radul. Ştie Tatăĭ nostru, Crezul, Zece porunci, nu. Ştie ceti româneşte.

Gramatic. Stoica, frate mai mic al preotului, e fecior bătrân. Preotul de mai înainte, pe care l-au avut, s'a făcut călugăr şi în acea stare locueşte şi acuma în sat.

In acest sat mai e şi un alt gramatic, cu numele Ionaşcu, fiul preotului Ioṅ. Ştie ceti rău scrisoare românească. S'a poruncit ca să meargă la Făgăraş, să înveţe.

(pag. 7)

19. *Mândra*

Oprea Gurgunea, jude Comșa Moldovan Oprea Bunea Mihăilă Tarbă Bucur Roșca Radul Coleșoi	*Jurați.* Și ei mărturisesc, ce e drept, despre purtarea bună și știința preotului lor, dar după cum raportează ei și acela împlinește serviciul mai adeseori în limba sârbească.

Preotul lor, Popa Neacșa.
Gramatici sunt 2.

20 *Iași*

Bucur Lie, jude Dan Neagoș Stoica Scorțea Bucur Scorțea Șerban Draghiciu Cârstea Manĭ Stoica Neagoș	*Jurații satului.* Și aceștia mărturisesc bine despre purtarea și învățătura preotului lor, dar învățătura (*) a avut obiceiul să o săvârșească mai adesea pe sârbește.

Preotul lor: Popa Radul. Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci și el le știe așa ca și ceilalți; (știe) și cetitul românesc cam așa.
Gramatici sunt doi, unul e din boieri, celălalt e fiu de țăran.

21. *Săvăstreni*

Aldea Pitar Oprea Făt Radul Micul Ion Muntean Luca Bărdaș Stanciul Făt Comșa Purdul jude	*Jurați.* Mărturisesc bine despre purtarea și învățătura preoților la amândurora, precum și conversațiile lor cu ei.

Preoţii lor

Popa Aldea Popa Stan	Ştiu stricat Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci; şi cetitul scrisului romănesc (îl ştiu) numai puţin.

Gramatici 4.

1. Hangul, fiul preotului Radul. 2. Ionaşcu, fiul preotului Stan. 3. Marcul, fiul bătrânului Pitar. 4. Fătul, fiul lui Ion Pralea.

22. *Berivoii mici*

jude Coman Cazan Aldea Stroia Radul Frat Oprea Tâmpa Stoica Micul Comşa Bălan Bucur Frat	*Juraţi.* Mărturisesc bine despre buna purtare, învăţătura şi ştiinţa preoţilor lor.

Preoţii lor:

Popa Aldea Popa Nicudă	Ştiu stricat, şi ei ca mai toţi ceilalţi Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci.

Gramatici sunt doi, dintre cari unul e fiul preotului Aldea, celălalt e al lui Nicudă. Acesta e şi căsătorit, celălalt e un copil lipsit de educaţie.

(pag. 8)

23. *Săsciori*

Stoica Botu iun. jude Stoica Botu Stoica Popa Stan Cascul Chiuşdea Rodul Radul Pălae Stan Boştea	*Juraţi.* După cum raportează aceştia, amândoi preoţii lor au purtare rea, sunt beţivi şi bătăuşi. Nici slujba lor din biserică nu o îndeplinesc precum s'ar cere, ba încă, din pricina beţiei lor (năravului lor de a se îmbăta) s'a pierdut de câteva ori chiar şi slujba bisericească de dumineca.

Preoții lor.

Popa Ion Popa Coman	Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, le știu și ei stricat, ca mai toți ceilalți, dar la cetitul scrisului somânesc sunt rău amândoi.

Gramatic este un tânăr fecior, cu numele Radu, fiul preotului Ion, știe ceti rău scrisoarea românească.

24. *Copăcel*

Ion Pită Bucur Bucurenciu Radul Cozma Stoica Baica Marcul Iepure Coman Luptate Radul Manta	*Jurați.* Mărturisesc bine despre purtarea bună a preoților lor, despre învățătura și știința lor, numai că și aceștia îndeplinesc serviciul lor mai des sârbește.

Preoții lor.

Popa Ion. Știința acestuia, după felul lor (al preoților români), poate merge, dar n'ar strica dacă ar ști mai bine cetitul scrisului românesc.

Popa Vasile e absent.

25. *Berivoii mari*

Stoica Piciorea Petraș Bărat Radul Gheorghe Stoia Bărat Ștefan Nasea	*Jurați.* Mărturisesc bine în toate, despre viața, învățătura și știința preotului lor.

Preotul lor: Popa Radul, Știe Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, au ei obiceiul să le spună, așa precum (știe) și cetitul românesc.

26. *Recea*

Oprea Michiea Bucur Pavel Martin Cojocarul Dumitru Robu Tătar Matei Bucur Tărchilă Radul Goţ	*Juraţi.* Mărturisesc bine despre viaţa şi învăţătura preoţilor.

Preoţi.

Popa Oprea [1]) Popa Manĭ [1])	Ştiu în felul lor Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci; şi scrisul românesc mai aşa, mai ales Manĭ.

Gramatic e fiul popii Oprea, căsătorit.

(pag. 9)

27. *Dejani*

Bârsan Brişchin, jude Radul Alde Oprea Sin Radul Cornea Stoica Bobei Mailat Brişchin	*Juraţi.* Ei fac bună laudă despre purtarea morală şi învăţătura preotului lor, numai că şi acesta împlineşte serviciul adeseori sârbeşte.

Preotul lor: Popa Comşa Liseanul. Ştie, după felul lor, Tatăl nostru, Crezul. Şi scrisul românesc îl ceteşte cam aşa.

Gramatic. 1. Un ficior tânăr, cu numele Vlad Drăghiciu, care s'a căsătorit nu de mult. Nu ştie bine nici cetitul scrisului românesc, nici nu are bază la catehism. Se cere neapărat să meargă la şcoala românească.

Despre amândoi se face pomeaire şi în însemnările de pe Triod-Penticostarul slavonesc dela Netotu. Vezi: V. Literat, *Din Ţara Oltului. Insemnări vechĭ din biserici noi*, în « *Ţara Bârsei* ». An X, No. 4—6, Iulie—Dec. 1938, p. 316 = 317.

28. *Netotu*

Gavrilă Dumitru Oprea Bucșa Stoica Folea Radul Grueț Pătraș Clabul Stan Monea Oprea Buzunar	*Jurați.* Aceștia au doi preoți. Despre amândoi mărturisesc bine, atât despre purtarea morală, (cât și despre) știința și învățătura lor.

Preoți.

Popa Radul cel bătrân Popa Radul cel tânăr	Aceștia sunt oameni foarte simpli, mai ales cel mai bătrân nici nu vede să citească, celălalt cetește așa și așa, și știe stricat Tatăl nostru și Crezul.

29. *Drăguș*

Radul Șerb, jude Oprea Comșa Bărbat Șandru Oprea Stoica Bărbat Vechete (Vichente ?) Ion Țuna	*Jurați.* Aceștia mărturisesc bine despre cei doi preoți ai lor, cu privire la învățătura și purtarea morală a lor, numai că și acesta (sic ! aceștia) nu pot părăsi scrisul sârbesc.

Preoți.

Popa Bărbat Popa Lazăr	Aceștia știu totul stricat: Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci; și la cetit sunt rău, mai ales Bărbat.

Gramatici sunt 3. Unul e căsătorit, ceilalți doi sunt necăsătoriți. Cel căsătorit e fiul preotului Bărbat, Ionașcu, cetește scrisul românesc cam așa. Numele unuia necăsătorit e Gheorghe. Al 3-lea e fiul unui iobag de al Măriei Sale Doamnei noastre, și locuește în mânăstirea Drăgușului. Acestora le e de lipsă învățătura în școală.

30. *Breaza*

Jude Senca Dateș Bucur Toma Bucur Ganea Oprea Bădilă Stoica Oancea Nicul Comșa Bucșa Frățilă	*Jurați.* Și aceștia mărturisesc (bine despre moralitatea, știința și învățătura preotului lor, întru cât pot ei face o judecată despre el.

Preot. Popa Stoica. Știe Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci, după Catehism, nu așa stricat ca ceilalți și se și silește să învețe, cu toate că e om în vârstă.

(pag. 10)

31. *Ludișor*

Frățilă Coșda Aldea Pleșa Aldea Comaniciu Radul Ganea Aldea Drăghiciu Oprea Stroia Ion Boer	*Jurați.* După cum raportează aceștia, un preot al lor, anume popa Radul, mai întâi a trăit în concubinaj cu soția, cu care locuește acuma și — cerând iertare comunității bisericești — locuesc împreună. Despre ceilalți preoți mărturisesc bine, întru cât pot ei să judece.

Preoți.

Popa Manĭ Popa Stoica Popa Radul Popa Luca Popa Banciu	Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci și cetitul românesc le știu, deși stricat; totuși Radul și Luca le-au învățat după Catehism, și le și știu.

Gramatici sunt trei: 1. Fiul popii Banciu, al 2-lea al lui Ionașcu Grama, al 3-lea al popii Manĭ.

32. *Lisa*

Vulcan Cațavei Ion Cobea Micul Șerb Aldea Marcea Radul Monea Aldea Lupul Oancea Marcea	*Jurați.* Aceștia mărturisesc bine despre preoți, după cât pot ei judeca; după cum spun ei, fac mai adesea serviciul sârbește.

Preoți.

Popa Manĭ Popa Marcu Lipsește popa Bârsan	Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci le știu stricat, și cetitul slab. Manĭ totuși știe mai binișor.

33. *Dridif*

Șandu Banciu Aldea Șerban Comșa Cioară Ion Coleșa Bucșa Nen Barbu Romcea Barbu Toflea	*Jurați.* Despre preoții lor, întru cât pot judeca ei după înțelegerea lor slabă, mărturisesc bine; numai că îndeplinesc sârbește slujba bisericească.

Preoți.

Popa Toma. Acesta întrece pe ceilalți cu privire la știință.

Popa Comșa. Și acesta știe stricat Tatăl nostru, Crezul, etc.

Gramatici sunt doi. Unul e Nen, care e căsătorit, celălalt e Bucșa, care e necăsătorit.

34. *Voivodenii mari*

Toader Pleșa Stanciul Boanta Ion Hâlmul Manĭ Teleu Aldea Giurgiu Radul Cotona Bucur Nistor	*Jurați.* Despre preoții lor mărturisesc așa ca Dridișenii, mai sus.

Preoți.

Popa Manĭ. Acesta știe după Catehism Tatăl nostru, Crezul, etc.

Popa Stan. Aceata e mai jos decât Manĭ, atât ca privire la știință, cât și la viața lui.

Gramatici 2. Amândoi necăsătoriți și le e de lipsă învățătura în școală.

(pag. 11)

35. *Voivodenii mici*

Bucur Căbuz Coman Cercel Barb Oana NB. Manĭ Cercel Manĭ Iftemie Radul Șerb Aldea Aldeș	*Jurați.* Despre preoții lormărturisesc așa și așa; dar afară de unul (poate cel însemnat cu NB) sunt oameni foarte nepricepuți.

Preotul lor. Popa Stanciul. Acesta e un bătrân foarte neînvățat, i-a scăzut și lumina ochilor.

36. *Pojorta*

Oprea Bors Bărbat Iele Șandru Zârnovan Bucur Bărbat Dumitru Bârsan Comșa Petru	*Jurați.* Și aceștia mărturisesc bine despre preotul lor, dar n'ar strica dacă și ei ar avea mai multă pricepere, pentru ca și certificatul lor să poată avea mai multă crezare.

Preotul lor: Popa Cordea. Slab în știință.

37. *Sâmbăta de Sus.* Observare

Oprea Buta Oprea Vlăgărea Coman Toacă Toader Pulțea (Pilțea?) Radul Pocan Oprea Nartea	*Jurați.* Despre preoții lor mărturisesc ca mai sus.

Preoţi.

Popa Comşa Popa Radul	Amândoi ştiu stricat Tatăl nostru, Crezul, Zece porunci etc. şi cetitul slab.

Observare. Din partea domnului Preda Vornicul nu s'au înfăţişat nici preoţii, nici juraţii; de ce gânduri au fost îndemnaţi şi de ce spirit au fost aţâţaţi, nu se ştie.

38. *Viştea de jos*

Radul Stoia Ivan Dan Ion Albul Ion Dulea Oprea Comşulea Streza Potcoavă Petraş Truşcă	*Juraţi.* Despre preoţi mărturisesc tot aşa ca mai sus.

Preoţi.

Popa Ioan Popa Comşa	Stau slab cu ştiinţa.

(pag. 12)

39 *Sămbăta de jos*

Radul Ion Oprea Dragumir Oprea Molduvan Coman Ţipea Oprea Mareş Toader Mareş Cârstea Aldoia	*(Juraţi)*. Despre preotul lor mărturisesc bine.

Preotul lor: Popa Ion. E slab la cetitul scrisului românesc.

II (traducere)

(Membrilor de toate categoriile ai bisericii reformate din Făgăraş) le doresc după inima mea toate binecuvântările sufleteşti şi trupeşti şi bunuri de mântuire.

Primind cu cinste scrisoarea Excelenţelor Voastre, scrisă mie la 26 Noemvrie, din ea am înţeles despre cererea Excelenţelor Voastre către Ilustrul Voevod al Munteniei, Măria Sa, pentru un ajutor la zidirea bisericii din Făgăraş a Excelenţelor Voastre. In privinţa căreia n'am trecut cu vederea, după dorinţa Excelenţelor Voastre, să stăruesc după putinţa mea, înaintea Măriei Sale Voevodului Munteniei, pentru lucrul Excelenţelor Voastre, drept care Măria Sa a şi poruncit să se numere la mâna curierului Excelenţelor Voastre două sute de taleri leoni, adecă patru sute de florini ungureşti, ceea ce Excelenţele Voastre o pot înţelege mai pe larg din scrisoarea Măriei Sale.

Eu însă şi după asta, în orice Vă pot servi Excelenţelor Voastre după puţina mea putinţă, nu numai cu dragă inimă nu o trec cu vederea, ci mai mult voi socoti-o ca un câştig şi noroc al meu.

După cari, recomandând pe Excelenţele Voastre pazei Indurătorului Dumnezeu, rămân al Excelenţelor Voastre totdeauna binevoitor vecin, servitor.

Târgovişte, 6 Dechemvrie 1713.

(ss) Constantinus Cantacuzénus

ANEXE

I

(pag. 1)

Examen Pastorum Districtus Terrae Fogaras Anno 1658 Febr. inchoatum.

1. *Alsó-Venicze*

Opre Mirkán Bárb Burcse Thoader Sigmond Sztan Oáncsa Sztancsul Fusztuk Many Picsorágh Dumitru Szekuj Biro	*Falu Esküttej.*

Confir(malt) Papok	*Grammatikok*
Popa Germán Popa Ráduly	Salamo(n)(,) Ráduly pap fia Iuon(,) Ráduly Pencs fia Dumitru(,) Popa German fia.

Popa German aval vádoltatik hogy az Szegedi ur jobbágyát halálakor nem communicálta.

Ezen fen declaralt papok nem tudgyák a' Tiz Parancsolatot Raduly penigh az olvas(a s)ban is rossz.

2. *Alsó-Komána*

Bukur Rogosel Sztán Turcze Sztán Zoszanul Sztán Serb Raduly Joban	*Esküttek.* Ezek a papjok felől jól testálnak, a tanitást mind az által racz nyelven mondják hogy peragálja gyakrabban. *Grammatik.* Sztán több nincs, s ez is süket.

Papok

Popa Nyagoj. Pater nostret, Credot, Tiz parancsolatot tudja, volasni is alkalmasint.

(pag. 2)

3. *Kucsuláta*

Raduly Fujore biro Iuon Küsde Opra Tensála Sztancsul Tensála Opra Krenkucza Raduly Thoder Sztojka Roska Mihajla Krepsa	*Esküttek.* Ezek ugy testaltak a papjok felöl hogy néha neha el latogat a' korcsmára. Vásarnapi praedica(ti)ot is mulatot el egyszer.

4. *Lupsa*

Raduly Omul Ráduly Dáncsul Sztáncsul Kloczára Lud Bonte	*Esküttek.*

Grammatik

Sztán. Kucsulati Alde Küsde fia; árva, sem attia, sem annyja.

Papok.

Popa Sztancsul. Ez a' pap Kucsulátán lakik, de Lupsára is szolgál. Az olá olvasást, Mi Atiankot s- Credot etc. tudja alkalmasint.

5. *Felső-Komána*

Mány Plessa
Sztán Misa
Opre Brezan
Bukur Süteke
Opre Dragics
Sztán Vode
Mány Brute
} *Esküttek.* Ezek jol testalnak az papjok felöl.

Grammatik

Lupul, Many Purhar, fia, boerfi.

Papok

Popa Dobre. Masodsor hazasodot. Mi Atiankot, olvasást, Credot, Tiz Parancsolatot tud.

(pag. 3)

6. *Felső-Venicze*

Sztán Brinza
Roman Bakos
Rád Paszszere
Algye Dajkul
Bukur Rosk(a)
Many Süteke
Raduly Titireza
} *Esküttek*, Ezek a' szerent testalk az Alsó Veniczej pap felöl mint az oda valók.

Papjok nincs falujokban, hanem az Alsó Veniczej Ráduly pap szolgál nehánykor.

7. *Holbák*

Sztáncsul Putek Banul Nyegre Vaszily Iepure Radul Kaprarul Sztojka Oltán Dragics Muntán	*Esküttek.* Papjok felöl Bánul Nyegre nevü esküt ugy testál hogy noha hitta fia halalos betegseginek idején, de el nem ment, s communicálatlan halt meg.

Papjok ezek(ne)k nincsen falujokban, hanem az Pojána Marului pap, popa Dragumir szolgál kösztük.

8. *Parro*

Raduly Rácza Mány Manyégutz Fet Buta Nyagoj Kirszte Román Grasze Mány Nore	*Esküttek.* Papjok jo maga viseletireol és tudománjarol ezek testalk.
Papok	
Popa András Popa Iuon	Mi Atiankot, Credot, Tiz Parancsolatot és oláhul a' Testamentumat olvasni alkalmasint tudják
Grammatikok	
Sztancsul Fet Bukur Andras	házasok. Fet jol tud olvasni, Bukur penigh absens.

(pag. 4)

9. *Vááď*

Salamon Kirsztián Idumir... Baczkul Sandru Hara Idumir Frat Thodor Burte Dragics Bungard Alde Kozgare	*Esküttek.* Ezek a papjok felől jól felelnek, s közüllük némellyik jól tudja a Mi Atiánkot is.

Papok.

Popa Szin Popa Ráduly	Ezek is tudják a' Mi Atiankot, Credot, Tiz Parancsolatot; olvasni is tud Szin, de Raduly nem annyira.

10. *Ohába*

Ludul Abraham Dobre Abraham Sztojka Kolcze Sztán Nárte Raduly Kodije Raduly Zelike (Zekke)	*Esküttek.* Ezek is jól testalk a' papjok felől.

Papjok.

Popa Koman. Mi Atiankot, Credot, Tiz Parancsolatot és olvasni, alkalmasint tud.

11. *Sinka*

Koman Pulyeksze Nyagoj Pulyeksze Sztán Popa Raduly Virsogh Salomon Stephan Vlád Tritul Sztojka Bobej	*Esküttek.* Ezek is papjok jó magaviseletéről és tudományásol, s tanitásaról jól testalk.

Papok

Popa Opre Popa Alde	A' Mi Atjánkot, Credot, Tiz Parancsolatot és az olvasást tudják.

Grammatikok

Roman Dobrul Alde Popi Opre	Absentes uterque.

12. *Sarkanyicza*

Raduly Bulbosz biro
Iuon Szfrigencs
Barbát Szágan
Roman Sztupila
Sandru Digna
Koman Todoran
Koman Idumir

Esküttek. Az Pap életireol, s köztök jó magaviseletirül, testalk; tudomannyárol penigh azt mondják hogy ráczul többet beszél templumjokb(an) mint oláhul.

(pag. 5)

Papjok. Popa Mitre. A' Credot, Mi Atiánkot tudgja, a' Tiz Parancsolatot nem. Egy fia vagyon 12 esztendős *Grammatik* szamban. Az átyia az oláh irást is alkalmasint tudja.

13. *Bucsum*

Koman Tátul, biró
Iuon Albul
Kirsztian Bude
Iuon Dán
Mány Mánta
Iuon Muntean

Esküttek. Papjok élete s köszteok valo jo magok viseletireol ezekis testalk.

Papjok. Popa Ionásko. Az Mi Attiankot, Credot tudgya, a' Tiz Parancsolatot nem: Olvasni is nem igen tud oláh irást.

Grammatikja ezen papk ketteö. Egygyik Ocse s-az más Kirsztian Bude paraszt ember fia.

14. *Herszeny*

Ion Lie biró
Opre Doboricza
Lázar Buzár
Opre Sztan
Bucur Buncsule
Vojk Márcsul
Alde Csucsul

Esküttek. Ezek is jol testalk elete, tanittása s koszteok való jó magaviseleté·ól papjokk.

Papjok. Popa Nyagoj. Az Mi Attiankot, Credot tudja, de a' Tiz Parancsolatot nem, s-az oláh olvasasban is majd gyárlo.

Grammatikja ezen papk vagyon haro(m), kikk egygyike maga sogora, masodikja Barszan Ursz fia, 3-dik Popa Petre Skiopul (?) fiának a' fia.

15. *Rusor*

Komsa Kotiske b(iró)
Barb Fábjan
Opre Sztojke
Komse Kornye
Caeteri Absentes

Esküttek. Ezekk két papjok vagyon, s a' mint referálják, nehánykor vagyon veszekedes egymás kőszt, egyéb iránt jól testalk. Ivan Fraczila gyermekinek meg nem keresztelesivel vádoltatik az papjok popa Alde és ugyan enne attiának nem communicálásával.

Papok

Popa Alde
Ez nem Confir. Popa Komsa

Mi Attyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot tudk a' szerént a' mint azelőt tanulták volt. Az oláh olvasást is imigy amugy.

(pag. 6)

16. *Illyen*

Juon Bote, biró
Bukur Poponicze
Sztán Alante
Raduly Itul
Opre Bobes
Stoika Mihul
Kirsztian Gizdav

Esküttek. Ezek a' papjok felől azt referálják hogy ráczul beszél többet, mint oláhul, s egyéb iránt is részeges(ne)k mondják, főképpen Komsát, a' ki ugyan Illyen is.

Papjok

Illyeni — Popa Komsa
Berivoj Popa Komsa

Az Mi Attiankot, Credot corrupte tudgya, az oláh irást is roszszul olvassa.

17. *Margsina*

Juon Skiop, biro Sztáncsul Sztán Sztojka Fulik Bukur Lupencs Roman Vaszily Thoder Pulpe Raduly Bote	*Esküttek*. Ezek a' papjokat részegeskedessel s korcsomak latogatásával vadolják; a' szolgálatot is raczul viszik gyakrabban végben mint oláhul.

Papjok (ezek(ne)k

Popa Sztáncs
Popa Ilie
Popa Ona
Popa Iuon

Grammatikok vannak nr. 4, harman a' papok fiai, 4-dik paraszt ember

18. *Thodoricza*

Majze (?) Csobás Juon Sztojka Many Sárlo Opre Thoma Sztán Sárlo Mány Dragics Juon Keszmány	*Esküttek*. Ezek a' magok papjok felől jől testalk, az maga viselete s tudommánnya illendőképpen vagyon, az ő módjok szerént.

Papjok. Popa Ráduly. Mi Attyánkot, Credot tud, de a Tiz Parancsolatot nem. Oláhul olvasni tud.

Grammatik. Sztojka a' papk öcse, eoregh legény. Elebbeni papjok a' ki volt, calugerre lőt, s azon állapotban lakik most is a' faluban.

Ezen faluban, vagyon más grammatik is, Jonasko nevü, popa Iuon fia, oláh irást roszszul tud olvasni; meg van hagyva hogy Fogarasban mennyen tanulni.

(pag. 7)

19. *Mondra*

Opre Gurgune, biro Komsa Molduvan Opre Bune Mihaile Tárba Bukur Roska Raduly Kolesai	*Esküttek.* Papjok jo maga viselesiről, s tudomannyáról testalk ök is ugyan, de a' mint referálják az is gyakrabban rácz nyelven viszi végbe a' szolgálatot.

Papjok: Popa Nyaxa.
Grammatik vagyon 2.

20. *Jáás*

Bukur Lie, biro Dán Nyagos Sztojka Szkorcze Bukur Szkorcze Serban Dragics Kerszta Mány Sztojka Nyagos	*Falu Esküttej.* Ezek is jol testalk papjokk maga viseleteröl, s tanittásárol, de a' tanitást raczulszokta gyakrabban perágalni.

Papiok. Popa Ráduly. Mi Atyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot mint a: többi eois a' szerent tudja, oláh olvasás is alkalmasint.
Grammatik vagyon nr. 2. Egygyik boér, a más paraszt fi.

21. *Szevestrény*

Alde Pitár Opre Fet Raduly Mikul Iuon Muntán Luka Bardas Sztancsul Fet biro Komsa Purdul	*Esküttek.* Mind a' két papjok magok viseletiről, s tannittásokról is, s velek való conversatiojokról jól testalk

Papiok.

Popa Alde Popa Sztán	Mi Attiankat, Credot, Tiz Parancsolatot corrupte tudjak, az olah irask olvasásatis csak mediocriter.

Grammatikok: no. 4.

1. Hangul, popa Raduly fia. 2. Jonasko, popa Sztan fia. 3. Markiul, az eoregh Pitar fia. 4. Fetul, Iuon Prale fia.

22. *K. Berivoi*

biro Koman Kázán Alde Sztroje Raduly Frat Opre Tompa Sztojka Mikul Komsa Balán Bukur Frát	*Esküttek.* Papjok jó magaviseletekről, tanittásáról és tudományokról jól testalk.

Papiok

Popa Alde Popa Nikude	Mi Attiankot, Credot, Tiz Parancsolatot ökis corrupte, mint szinte mások tudják.

Grammatikoj vannak nr. 2. Kikk egygyike Popa Alde fia, az más Nicudeje. Ez házas is, az másik neveletlen gyermek.

(pag. 8)

23. *Szeszcsor*

Sztojka Boto jun. biro Sztojka Boto Sztojka Popa Sztan Kászkul Küsde Rodul Raduly Palae Sztán Boste	*Esküttek.* Ezek a' mint referálják mind a' ket papjok rossz magok viselők, részegesek, s verekedők. Templumbeli szolgálatiokat sem viszik ugy végben a' mint kivántatnék, sőt részegeskedesek miat a' vasarnapi templumbeli szolgálat is egynehányszor mult el.

Papjok.

Popa Iuon Popa Koman	A Mi Attiánkot, Credot, Tiz Parancsolatot tudgják corrupte őkis mint szinte a' többi, de az oláh irást olvasásában roszazak mind kettö.

Grammatik vagyon egy Raduly nevü ifiu legényke, popa Iuon fia, oláh irást roszszul tud megholvasni.

24. *Kapocsel.*

Juon Pita Bukur Bukurencs Raduly Kozma Sztoika Bajka Márkul Jepure Koman Luptate Raduly Mánta	*Esküttek.* Papjaikk jo magok viselésekről, tanittásakról, s-tudomannyokrol jol testalk, csak hogy szolgalattiokat ezekis raczul peragaljak gyakrabban.

Papjok.

Popa Juon. Ennek az eö módjok szerént való tudománnya meg lehet, de az oláhirás olvasását nem ártana ha jobban tudná.

Popa Vaszilie absens.

25. *N. Berivoi*

Sztoja Piczore Petras Barat Raduly Georgy Sztoja Barát Stephan Násze	*Esküttek.* Papjok eletireol tanittasarol és tudománnyárol jol testálnak mindenekben.

Papjok.

Popa Raduly. Mi Attiankot, Credot, Tiz Parancsolatot a' szerént a' mint ők szokták mondani tudja, s az oláh olvasást is.

26. *Récse*

Opre Mikije Bukur Pavel Martin Kosokárul Dumitru Robu Tatár Mate Bukur Terkila Raduly Gocz	*Esküttek.* Az papok eletireol s-tanittasárol jol testalk.

Papok

Popa Opre Popa Mány	Mi Atyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot tudjak az eö módjok szerént, az oláh irást is alkalmasint, fökeppen Mány.

Grammatik vagyon popa Opre fia, házas.

(pag. 9)

27. *Desány*

Berszán Briskin, biro Raduly Alde Opre Szin Raduly Kornye Sztojka Bobei Majlad Briskin	*Esküttek.* Papjok erkölcsiről s tanittasáról jó commenda(ti)ót tésznek csak hogy ez is ráczul viszi gyakorta az szolgálatot végbe.

Papjok.

Lészai Popa Komsa. Az eo módjok szerént Mi Atyánkot, Credot tudgya. Az oláh irást is alkalmasint olvassa.

Grammatik. 1. Dragics Vlád nevü ifiu legény, ki nem régen házasodot megh, se oláh irást olvasni nem tud jól, sem penigh a' Catechismusban fundatus, szükségesképpen az oláh Scolába kelletik menni.

28. *Netot*

Gabrilla Dumitru Opre Buxa Sztojka Folye Ráduly Greucz Petrás Klabul Sztán Mónya Opre Buzunar	*Esküttek.* Papjok ezekk kettő, mind a' kettő felól jól testalnák mind erkölcsiről, tudománnyáról es tanittasáról.

Papok

Popa Ráduly senior Popa Ráduly junior	Ezek igen simplex emberek, kéváltkeppen az idösbik nemis lát olvasni, a' masik imigy amugy olvas, es mind Mi Attyánkot, Credot corrupte tud.

29. *Dragus*

Raduly Serb, biro Opre Komsa Barbat Sandru Opre Sztojka Barbat Vekete Juon Czuna Dan Buzilecse	*Esküttek*. Ezek két papjok felől tanittásokra, s erkölcsökre nezve jól testalk, csak hogy ez is a' rácz irást nem hagyhattia.

Papok

Popa Barbat Popa Lazar	Ezek mind Mi Atyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot corrupte tudjak, az olvasásbanis rosz, föképpen Barbát.

Grammatik vagyon nr. 3. Egygyik házas, a' ketteje nötelen, a' házas, popa Barbát fia, Ionásko alkalmasint olvassa az oláh irást. Az egygyik nőtelennek neve Győrgy. Az 3-dik Aszszoniunk ő Nga Jobbágya fia, s az Dragusi Monaszteriában lakik. Ezekk szükséges az Scolába való tanulás.

30. *Bráza*

Biro Szenka Dátes Bukur Thoma Bukur Gánye Opre Badila Sztojka Oáncsa Nikul Komsa Buxa Fraczila	*Esküttek*. Ezek is papjokk erkölcse, tudománnya, s a tanittása felöl testalk, a' menyiben iteletet tudk feLöle tenni.

Pap.

Popa Sztojka. Az Mi Attyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot tudja a Cathechesis szerint, nem ollyan corrupte mint a' teobbi, s- igyekezikis tanulni, noha idös ember.

(pag. 10)

31. *Ludissor.*

Fraczila Kosda Alde Plessa Alde Kománics Ráduly Gánye Alde Dragics Opre Sztroje Juon Boer	*Esküttek.* Ezek a' mint referálják egy popa Raduly nevü papjok elsőben a' mely feleségivel most lakik paráznául élt, s- Eccl(esi)a követvelak(na)k edgyüt. Az tőb papok felöl jol testalnak, a menyiben ítéletet dudk tenni.

Papok.

Popa Many Popa Sztojka Popa Raduly Popa Luka Popa Bancs	Az Mi Atyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot, és az oláh olvasást tudják, jól lehet corrupte, mind az által Raduly is Luka a Catechesis szerént tanulták, studják is.

Grammatikok vannak No 3.: 1. Popa Báncs fia. 2-dik Grama Jonaskoje, 3-dik. Popa Manye.

32. *Lésza*

Vulcán Kaczave Juon Kobe Mikul Serb Alde Marcse Raduly Monye Alde Lupul Oancsa Marcse	*Esküttek.* Ezek a' papok felől a' menyiben iteletet tehe znek jól testalk, ráczul viszik a' szolgálatot gyakrabban végben, a' mint mondják.

Papok

Popa Many Popa Márk Absens Popa Berszan	Mi Attyankot, Credot, Tiz Parancsolatot corrupte tudk, az olvasást is mediocriter, Many mint az által jobbacsban tud.

33. *Dridiff*

Sandru Báncs Alde Serban Komsa Csore Iuon Kolesa Buxa Nen Bárb Romcsa Barb Toffle	*Esküttek.* Papjok felöl a' menyiben vékony értelmek szerént iteletet tehetnek jol testalnak, scak hogy a templumbeli szolgólatot raczul peragaljdk.

Papok.

Popa Thamas. Ez excellalja a' teoőit tudományra nézve.

Popa Komsa. Ez is corrupte tudja a' Mi Attyánkot, Credot etc.

Grammatik vagyon 2. Egygyik Nen, ki házas, a' másik Buxa, ki nőtelen.

34. *N. Vajdaffalva*

Thoder Plessa Sztancsul Bonta Juon Helmul Mány Czelö Alde Gsurgs Raduly Kotona Bukur Nisztor	*Esküttek.* Papjok felöl similiter testalnak ut supra Dridifienses.

Papok.

Popa Many. Ez Catechesis szerint tudja a' Mi Attyankot, Credot etc.

Popa Sztan. Ez mind tudománnyára, s mind elete(re) nézve aláb való Mánynal.

Grammatikok Nr. 2. Nőtelen mind kettő s szükséges a' Scoában valú tanulás.

(pag. 11)

35. *Kis Vajdafalva*

Bukur Kabur Koman Csercse. Barb Ona NB. Mány Csercsel Many Iftemje Ráduly Serb Alde Aldeș	*Esküttek.* Papjok felöl testálnak imigy amugy, de egygyen kivul igen ertetlen emberek.

Papjok,

Popa Sztáncsul. Ez igen tudatlan öregh ember, szemevilága is megfogyatkozott.

36. *Posorita*

Opre Bos Barbátt Jele Sándru Zernovan Bukur Barbát Dumitru Berszán Komsa Petru	*Esküttek.* Ezek is papjok felől jől testalk de nem ártana ha ezekben is tőb értelem volna hogy testimoniumjok jobb hitele lehetne.

Papjok: Popa Korde. Mediocris a' tudományban.

37. *Felsö Szombatfalva* Not.

Opre Buta Opre Vlágare Koman Toke Thoder Pulcze Raduly Pokan Opre Nárte	*Esküttek.* Papjok felől similiter testalnak ut suprá.

Papok

Popa Komsa Popa Ráduly	Mind Mi Attyánkot, Credot, Tiz Parancsolatot etc. corrupte tudk, olvasást is mediocriter.

Notandum: Praeda Vornik uram reszsziröl sem papok, sem penigh esküttek nem comparealtak, quibus inducti respectibus et que moti spiritu? nescitur.

38. *Alsó-Vist*

Ráduly Sztoje Jvan Dán Juon Albul Juon Dulye Opre Komsulye Szetreza Patkoev Petras Truska	*Esküttek.* Papok felöl si(mil)iter testalnak ut supra.

Papok.

Popa Ivan
Popa Komsa } mediocriter vannak'a tudományban.

(pag. 12)

39. *Alsó-Szombatff.*

Ráduly Iuon
Opre Dragumir
Opre Molduvan
Koman Czipe } Papjok felöl jol testalk.
Opre Mares
Thoder Mares
Kirszta Aldoje

Papjok.

Popa Juon. Gyarló az oláh irás(na)k olvasás(a)ban.

II

SCRISOAREA DELA 6 DECHEMVRIE 1713, A LUI CONSTANTIN CANTACUZINO

Az fógarasi Reformata Ecclésiának Mlgos, Tekintetes, Nemes és Nemzetes Tagjainak közönségessen, Istentől minden Lelki s Testi Áldásokat, és üdvességes jókat szivem szerint kivánom.

Az Kgltek 26-ta Novembris nékem irott levelét becsülettel vévén abból az Kgltek a Mlgos Havasalföldi Fejedelem(ne)k ő Ngának az Kgltek Fagarasi Templomának felépitésére segitség iránt valo tett Instantiáját meg értettem. Kihez képest a Kglmetek Kévánsága szerint, a Mlgos Fejedelem elött tehetségem szerint a Kgldtek dolgát promoveálni el nem mulattam, a mint is ő Nga az Kgltek Expressusi kezébe két száz oroszlányos tallérokat az az négy száz magyar forintokat olvastatni parancsolt, melyet az ő Nga Leleveléből Kgltek bővebb(en) megértheti. En pedig ez után is valamib(en) vékony tehetségem szerint Kgltek(ne)k szolgálhatok, nemcsak tiszta jó szivvel

el nem mulatom, hanem inkább nyereségnek és szerencsémnek fogom tartani.

Melyek(ne)k utána az Ur Isten Kegyelmes oltalmába ajánlván Kglteket maradok mindenkor Kglmeteknek kész jóakaró szomszédja, szolgája.

Tergovest, 6-tâ X-bris 1713.

(ss) Constantinus Cantacuzénus

Adresa dinafară:

Az Fagarasi Reformata Ecclesiának Mlgos, Tekintetes, Nemes és Nemzetes Tagjainak Közönségessen becsülettel adassék.

Făgăraş

Sigil mic, pe ceară neagră, cu emblema Cantacuzinilor: vultur cu două capete și coroane, cu literele: KSKT (Constantin Cantacuzino Stolnicul).

(Scrisoarea se găsește în pachetul 30, sub Nr. 306, al bisericii reformate din Făgăraș).

DIETELE TRANSILVANIEI ŢINUTE SUB DOMNIA LUI MIHAIU VITEAZUL (1599—1600)

Mihaiu-Vodă Viteazul a convocat, ca stăpân al Transilvaniei, patru diete. Două la Alba-Iulia, una la Brașov și una la Sebeș. Cea din urmă, chemată pentru ziua de 1 Septemvrie 1600 la Sebeș, nu s'a mai putut ţinea fiindcă nobilimea răsculată nu s'a dus la Sebeș, ci la Turda, pregătind lupta dela Mirislău, nenorocită pentru Domnul român.

Cine va citi în întregime hotărîrile dietelor, al căror text se tipărește aci în traducere românească, își va putea da seama de greutățile pe cari le-a întâmpinat Domnul român din partea celor trei « națiuni transilvane », înmănunchiate în dietele, de cari a trebuit să țină seama chiar și Mihaiu, cuceritorul Transilvaniei. Părți din hotărîrile dietelor au fost cunoscute și până acum. D-l prof. I. Lupaș ne-a dat în cartea d-sale: *Istoria unirii Românilor* mai multe fragmente

din hotărîrile primei diete, ţinută la Alba-Iulia în zilele de 20—28 Noemvrie 1599 [1]), precum şi părţile privitoare la preoţii şi iobagii *români* din Transilvania din hotărîrile votate în dieta a treia, convocată tot la Alba-Iulia în zilele de 20—27 Iulie 1600[2]). Monografia d-lui prof. P. P. Panaitescu asupra lui *Mihaiu Viteazul* reproduce deasemenea părţi din aceste hotărîri [3]). Textul românesc respectiv însă e mai puţin precis, aci, decât în studiul d-lui Lupaş, probabil fiindcă traducerea a făcut-o un literat, nu un istoric.

Textul original al acestor diete e tipărit de istoricul maghiar Alexandru Szilágyi în vol. IV din *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*. Textul dietei a doua, ţinută la Braşov în zilele de 12—15 Martie 1600, este inedit. Documentul original mi-a fost pus la dispoziţie de d-l Ştefan Meteş, directorul Arhivelor Statului din Cluj, pentru a-l folosi la cursurile ce le-am ţinut despre Mihaiu Viteazul în anul universitar 1937—1938 la Cluj, suplinind în anul respectiv catedra de Istoria veche a Românilor [4]). Tot pentru cursuri am făcut şi traducerile de mai jos din limba ungurească, străduindu-mă să redau textul original pe cât posibil mai fidel şi, fireşte, în întregime.

Cele mai mari greutăţi le-am întîmpinat la citirea textului cuprinzând hotărîrile dietei a treia. Cine va deschide vol. IV al *Mon. Com. Regni Transylvaniae* din posesiunea bibliotecii *Institutului de Istorie Naţională din Cluj* la pag. 520—529, unde se reproduce textul unguresc al acestei diete, va rămânea uimit de mulţimea greşelilor pe cari le-a constatat d-l prof. I. Lupaş, confruntând textul acesta al lui Szilágyi cu textul documentului aflător în arhiva fostei Universităţi săseşti din Sibiu. In textul lui Szilágyi d-l prof. Lupaş a găsit nu mai puţin de 170 greşeli de transcriere. E adevărat că documentul din arhiva dela Sibiu nu este documentul original al dietei, ci o copie contemporană, însă anumite părţi din textul dat de Alexandru Szilágyi au greşeli de sens, pe cari nu le-am putut înţelege

---

[1]) I. Lupaş, *Istoria unirii Românilor*. Bucureşti, Fundaţia Culturală Regală « Principele Carol », 1937, p. 127—130.

[2]) Idem, *ibidem*, p. 136—138.

[3]) P. P. Panaitescu, *Mihaiu Viteazul*. Bucureşti, Fundaţia Regele Carol I, 1936, p. 164—168.

[4]) Mulţumesc d-lui Ştefan Meteş şi aci pentru bunăvoinţa cu care mi-a dat să folosesc documentul din posesia Arhivelor Statului din Cluj.

decât călăuzit de îndreptările făcute de d-l prof. I. Lupaş în temeiul confruntării cu textul păstrat la Sibiu.

Urmează acum traducerile româneşti. Am menţinut preambulurile şi epilogurile latineşti, deasemenea şi împărţirea pe puncte a hotărîrilor, date de Al. Szilágyi, deşi în original semnul grafic al punctelor lipseşte. Hotărîrile dietei a doua le-am înşirat deasemenea pe puncte, cu toate că şi aci originalul nu are semnul grafic al punctelor.

I. DIETA DELA ALBA-IULIA DIN 20-28 NOEMVRIE 1599

Traducerea românească

Nos Michael Valachiae transalpinae vajvoda, sacratissimae caesareae regiaeque maiestatis consiliarius, per Transylvaniam locumtenens, et eiusdem cis Transylvaniam partiumque ei subiectarum fines exercitus generalis capitaneus etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod spectabiles, magnifici, generosi, egregii, nobiles caeterique status et ordines trium nationum hujus regni Transylvaniae, et partium ditioni huic subiectarum, in generalibus eorum comitiis ad diem 20. novembris anno domini 1599. hic Albae Juliae ex edicto nostro celebratis congregati, exhibuerunt et praesentaverunt nobis quosdam infrascriptos articulos, in eisdem comitiis paribus ipsorum votis et unanimi consensu conclusos; supplicantes nobis humilime: ut nos universos eos articulos, omniaque et singula in eisdem contenta, ratos, gratos et accepta habentes, nostrum illis consensum benevolum, pariter et assensum praebere dignaremur. Quorum quidem articulorum tenor talis est.

Articuli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae et partium Hungariae huic ditioni subjectarum in generalibus eorum comitiis ad diem 20. novembris anno domini 1599. Albae Juliae celebratis conclusi.

[1] Deoarece toate puterile şi stăpânirile sunt dela Dumnezeu, credem că prin grija Sfinţiei Sale, prin milostivirea arătată nouă şi prin buna hotărîre a întregii creştinătăţi ai ajuns Măria Ta, în această

vreme de luptă împotriva cumplitului dușman păgân, Principe al nostru milostiv, pentru care lucru ne silim necontenit să-i fim mulțumitori, că până în această vreme ne-a păzit cu milostivire în dulcea noastră patrie de orice dușman, rugându-ne și acum Sfinției Sale: ca să putem rămânea în dulcea noastră patrie sub milostiva și sârguitoarea ocrotire a Măriei Tale, spre mărirea numelui cel sfânt al Lui și spre lățirea și mărirea numelui și gloriei Măriei Tale. In această adunare am înțeles dorința Măriei Tale, potrivită cu împrejurările vremii de acum, că adecă Măria Ta dorești dela noi două lucruri spre binele și dăinuirea sărmanei noastre patrii: întăi, să fie hrană potrivită și cuviincioasă în orice timp și în orice loc, ca Măria Ta să nu duci lipsă nici de hrană, nici de bani, cari sunt nervul războiului, fără de cari nu e cu putință războirea, după Dumnezeu.

[2] In ce privește hrana, Măria Ta, văzând marea scădere a țării în deosebi pentru nutreț, hotărîm să se dea de fiecare poartă 8 banițe de făină de grâu și 8 banițe de ovăs, sau de orz; de câte 10 porți o vită de tăiat. Pentruca cei săraci să nu fie scăzuți nici ei, hotărîm: în loc de o câblă clujană de făină, adică în loc de 8 banițe, să dea un florin, iar în loc de o câblă de ovăs, adecă 8 banițe clujene, patruzeci de bani; săracii cari n'au nici orz, nici ovăs, să aducă secară, al cărei preț să fie de 60 de bani, iar al orzului așijderea.

Vitele de tăiat să fie prețuite de judele târgului; dacă omul sărac nu poate da o vită, să dea trei oi.

Deoarece prețul grâului e mare și acum, și e în creștere, după cum vedem cu ochii, de ceeace să ne ferească Dumnezeu, Măria Ta să-l îngrădească după împrejurări; de darea hranei să nu fie scutite moșiile nimănui, nici ale Măriei Tale, nici ale domnilor, nici ale nobililor. Sașii vor lua parte și ei, după obiceiul lor, în aceeași măsură la purtarea sarcinei. Aceia cari vor aduce în tabără hrană spre vânzare să nu fie supărați de nimeni, ci să o vândă cum vor putea, căci astfel de negoț pacinic aduce pretutindeni belșug. Am înștiințat pe Măria Ta că ovăsul crește la Secui, dar cum va fi voia Măriei Tale, ne vom supune.

Deoarece Măria Ta ai dat Secuilor libertatea, după amintirea oamenilor ei aveau potrivit cu vechea lor libertate astfel de lege, că de câteori se schimba principele, ori se căsătorea, din câte șase boi se lua unul pe seama principelui, ceeace ei numiau frigerea

boilor; această dajdie s'o ia Măria Ta și acum, căci cu ea își va putea împlini Măria Ta o mare parte din trebuințele Curții și ale oștirii.

Clujul, Aiudul și Turda, fiind așezate chiar în drumul țării, și Turda și Aiudul fiind și acum cuprinse de oștire, au greutăți nenumărate, să fie scutite de darea hranei și a banilor, iar celelalte orașe să dea hrană pentru oaste, fiecare după puterile sale.

[3] In ce privește partea a doua a dorinții Măriei Tale, banii, nervul cu care se poartă războiul, ne-am înțeles că, deși țara e așa de stricată și pustiită, cum ști și vezi cu ochii Măria Ta, cu toate acestea pentru dăinuirea patriei, pentru unirea noastră cu creștinătatea și pentru bunăvcința noastră față de Măria Ta, din dragă voie făgăduim Măriei Tale câte 6 florini de fiecare poartă; 3 florini să fie plătiți până în a 25-a zi dela data acestor articole, iar ceilalți 3 florini iarăși până în ziua a 25-a de atunci înainte; de această dare să nu fie scutită averea nimănui, nici a Măriei Tale, nici a domnilor. Cei cu moșiile neimpuse, precum au plătit mai înainte 3 florini, acum fiind darea îndoită, îndoit să plătească și ei. Orașele libere să plătească și ele, după puterile lor de mai înainte, darea vremurilor de acum.

La dajdia aceasta să contribue și Sașii, după obiceiul lor; să contribue însă și Sârbii, cari se află în țară, astfel ca Sârbul, care are casă proprie în țară să dea un florin, iar cel ce nu are casă, să fie scutit.

Tot astfel și Grecii și alți negustori veniți din țări străine, să plătească fiecare după averea și negustoria sa.

Locurile și satele arse în cursul acestui războiu să fie scutite de dare. Ne rugăm Măriei Tale ca Măria Ta să primești acestea cu bunăvoință și cu milostivire dela noi, și după aceasta, dacă ne va ajuta Dumnezeu, nu vom fi spre scăderea Măriei Tale.

[4] Deoarece adesea nu se poate încasa darea din pricina sărăciei, șpanii să prindă, în cazurile acestea, pe iobagii nemeșilor din satul sau de pe moșia respectivă și să-i poată ținea prinși până ce vor achita darea, iar unde ar fi rămas moșia nemeșească pustie, fără iobagi, șpanii să încaseze darea de pe altă moșie a nemeșului cu pricina.

[5] După cum te-ai milostivit Măria Ta a făgădui, să aduni oastea la un loc anumit și să cureți drumurile țării de tâlhari, să scoți ostașii din casele nemeșilor și te străduești spre binele nostru, pentru

toate acestea vom sluji Măriei Tale ca Domnului nostru milostiv; ne rugăm Măriei Tale să fie acestea după făgăduinţa milostivă a Măriei Tale, ca trăind în pace sub ocrotirea Măriei Tale, să fim mai potriviţi pentru slujba Măriei Tale şi a patriei.

[6] Fiindcă în cursul războiului iobagii, ne mai voind să asculte de noi, au săvârşit felurite necuviinţe, ne rugăm Măriei Tale să porunciască şpanilor din judeţe, să vestească, ca toţi iobagii să asculte şi după aceasta, ca mai înainte, de domnii lor şi să le fie supuşi, aşa încât darea Măriei Tale şi hrana oştirii s'o putem aduna şi administra mai uşor şi să putem fi şi noi omni ex parte de folos în slujba Măriei Tale şi a patriei.

Sunt plângeri, milostive stăpâne, că unii Sârbi şi fugari ce locuesc în această ţară, trecând de partea vagabonzilor, au săvârşit multă răscolire; rugăm pe Măria Ta să poruncească căpitanului-general să-i pedepsească pe aceşti fel de oameni.

Deoarece sunt şi unii nemeşi cari, trecând în oastea Măriei Tale, au făcut pagube şi au prădat, hotărîm ca astfel de nemeş să fie silit să se prezinte personaliter et rationem facti reddere; dacă a fost judecat şi va face apel, apelul să i se primească, el însă intra tempus revidende appellationis să fie închis la dispoziţia şpanului şi să nu fie slobozit la cererea nimănui, apelul să fie judecat, iar dacă nu se va prezenta să fie proscris. Acestorfel de păcătoşi, rugăm pe Măria Ta, să nu le dea nicio iertare. Acest fel de purcedere să se urmeze şi pentru Secui.

[7] Fiindcă Măria Ta, la rugămintea noastră, vrea să înfrâneze şi să judece in officio pe Cazacii şi pe alţii cari au năvălit în mahalalele oraşelor, au jefuit tot ce au găsit şi au ameninţat oraşele cu foc, — pentru aceasta vom sluji Măriei Tale ca Domnului nostru milostiv.

[8] Ne-am plâns Măriei Tale despre nişte bieţi nemeşi, cari deşi ar fi depus jurământul de fidelitate în faţa Măriei Tale, totuşi moşiile lor, rămase din străbuni, sau zălogite, au fost cerute de alţii dela Măria Ta; cum Măria Ta ne-ai dat un răspuns milosiv şi astfel de moşii rămase din străbuni, sau zălogite, ori cumpărate cu bani ni le-ai lăsat, pe seama acelor nemeşi şi pe seama noastră, vom sluji pentru aceasta Măriei Tale.

[9] Moşiile rămase din străbuni, sau zălogite, ori cumpărate cu bani, ale celor morţi sau pieriţi în războiu — şi cerute de alţii dela

Măria Ta — dacă au rămas văduve sau orfani, să nu-i scoţi Măria Ta pe aceştia din posesiunile lor, nici să le dai în mâna altora, dinpotrivă chiar dacă au fost luate de alţii, să fie restituite văduvelor şi moştenitorilor şi Măria Ta să faci lege, şi cum va statori legea aşa să rămână, după legile vechi ale ţării.

[10] Am hotărît despre servitorii fugiţi: să fie restituiţi, de pretutindeni, sub pedeapsă capitală [1]), după articolele din trecut, adăugând că pe servitorii fugiţi în oraşe, sau cari vor fugi, judele e dator a-i da îndată şi de facto, sub pedeapsă capitală, în mâna acelora dela cari au fugit; dacă vre-un nobil ar face apel la jude şi judele nu ar împlini cele de cuviinţă, rămâne asupra lui preţul servitorului şi, dacă l-ar achita, stăpânul vechiu să poată ţinea un orăşean în locul lui, iar servitorul fugit să poată fi urmărit pretutindeni.

[11] Am mai hotărît ca acei bieţi nemeşi, cari din cauză de boală, sau temându-se de vagabonzi, n'au putut veni aci să facă jurământ de credinţă, să poată face jurământul după această dietă, înaintea şpanilor rezidenţi ai scaunelor sau înaintea reprezentanţilor lor, după obiceiul vechiu; pentru absenţele lor de până acum să nu fie pedepsiţi.

Nu vorbim despre domnii şi despre cei mai mari, cari au plecat în alte ţări, ori n'au voit să vină la dietă.

Casele şi vitele văduvelor sau ale orfanilor de nemeşi, cerute de alţii dela Măria Ta, rugăm pe Măria Ta ca, luând pe aceşti săraci sub ocrotirea milostivă a Măriei Tale, să le restitui orice li s'a luat, păzindu-i cu milostivire de orice violenţe.

[12] Pentru promisiunea de a restitui cu milostivire moşiile unor nemeşi, luate de slujbaşii Măriei Tale din Buia [2]), Monor [3]) şi din alte locuri, vom sluji Măriei Tale ca unui stăpân milostiv.

[13] Am hotărît, ca servitorii fugiţi sau pierzători de vreme, dacă ar fi întrat printre Cazaci sau printre alţi oşteni ai Măriei Tale, cu voia Măriei Tale să fie restituiţi stăpânilor lor.

[14] Am rugat pe Măria Ta, ca Măria Ta să ne ţină generaliter pe noi în ţară în toate privilegiile şi scrisorile noastre; pentru

---

[1]) Sub poena homagii.

[2]) Bolya = Buia, jud. Târnava-Mare.

[3]) Monor, jud. Năsăud.

milostivul răspuns ce ne-ai dat că vei respecta toate privilegiile, scrisorile și libertățile noastre, în afară de donațiunile făcute de principele Sigismund [1]), vom sluji Măriei Tale, ca stăpânului nostru milostiv.

[15] S'a hotărît ca în vremurile acestea orice nemeș a păgubit pe vecinul său nemeș sau ne nemeș, fie în persoana, fie în moșiile sau în vitele lui, acești fel de nemeși să fie pedepsiți de către șpani în cea dintâi zi de judecată, fără întârziere și fără nici o amânare.

[16] Pentru că Măria Ta ai slobozit pe Nicolae Gávai, Francisc Budai și Ștefan Kakas să se întoarcă în această țară, la Măria Ta, și să-și stăpânească în pace moșiile rămase din strămoși, sau zălogite, și alte vite, vom sluji Măriei Tale, ca stăpânului nostru milostiv.

[17] Am mai hotărît, cu privire la vechii iobagi ai nemeșilor din Secuime, cari s'au înscris între Secuii liberi, nefiind Secui ci iobagi, stăpâniți în pace înainte de cel dintăi atac, să fie restituiți stăpânilor lor, iar în viitor astfel de iobagi moșteniți să nu mai fie primiți între Secui. Tot astfel casele rămase din bătrâni, moșiile, câmpurile arătoare, fânațele, lacurile, pădurile, morile, apele, locurile de mori și orice moșteniri nemeșești aparținătoare lor dela început și pe cari le-au stăpânit în pace până acum, să rămână pe seama nemeșilor și să le stăpânească liberi ca moștenirea lor proprie.

Sunt apoi și iobagi de aceia, pe cari nemeșii i-au adus, din alte părți, pe moșiile lor din Secuime, cari nu sunt Secui, ci sau Români, sau Sași, sau Unguri; am hotărît ca să rămână și ei în liniște la vechii lor stăpâni, iar Măria Ta să dai porunci aspre către toți căpitanii scaunelor secuiești să fie respectată hotărîrea și aprobarea aceasta a Măriei Tale de domnii Secui.

[18] In ce privește pe Sași, cari nu sunt mai punțin însemnați în țara aceasta, plângându-se de mari lipsuri și jafuri din partea vagabonzilor, am hotărît cu învoirea milostivă a Măriei Tale: ca nici domn, nici nemeș, nici servitor și nici un om de orice rang ar fi, umblând printre ei, să nu cuteze a le lua ceva cu puterea, ci acelora cari doresc adăpost, să li se dea adăpost, iar de ar avea trebuință de ceva să li se dea pe bani și dacă ei de bună voie ar oferi cuiva ceva, să rămână la judecata lor.

---

[1]) Báthory.

[19] Poștele, cari umblă cu scrisorile Măriei Tale, să se țină de ceeace stă scris în ele: o poștă să primească un cal, dacă sunt două poște, doi cai, dar căruțe să nu se dea nimănui, afară de cazul când s'ar spune anume acest lucru în scrisoarea Măriei Tale. Cine va cere cai și căruțe în afară de scrisorile Măriei Tale, aceluia să nu i se dea nimic. Dela astfel de poște să adune Măria Ta, prin domnul cancelar, scrisorile, ca poștele să nu mai poată umbla cu asemenea scrisori.

Deoarece se poate întâmpla ca iobagii, din cauza dărilor apăsătoare, să fugă, dorind libertatea, între Secuii liberi, trecând darea lor mărită asupra altor săraci, se hotărește că orice iobag care ar fugi acolo dinaintea dărilor și n'ar voi să se reîntoarcă la vechiul lui stăpân, să fie spânzurat; Măria Ta să dea de știre tuturor căpitanilor din scaunele secuiești și să le poruncească să respecte și ei această hotărîre.

[20] In sfârșit Măria Ta făgăduești că vei face jurământul după obiceiul și datina celorlalți principi creștini pentru păstrarea libertății patriei; vom sluji Măriei Tale, pentru aceasta, ca stăpânului nostru milostiv.

Nos itaque praemissa supplicatione annotatorum dominorum regnicolarum trium nationum regni Transilvaniae et partium Hungariae huic ditioni subjectarum etc. praescriptos universos articulos, ac omnia et singula in eisdem contenta ratos gratos et accepta habentes, praesentibusque literis nostris inseri et inscribi facientes, nostrumque illis consensum praebentes clementer acceptavimus ac probavimus, ratificavimus et confirmavimus, prout acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus; offerentes nos benevole, quod praemissa omnia in omnibus suis punctis, clausulis et articulis tam nos ipsi observabimus, quam per alios quoslibet ubique per nostram ditionem firmiter et inviolabiliter observari faciemus. Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Albae Juliae vigesima octava die mensis Novembris, anno domini 1599 [1]).

---

[1]) Textul unguresc e publicat mai întâiu de Iosif Kemény și Ștefan Kovács în *Erdélyország Történeti Tára*, Vol. I, p. 234—244, de unde îl reproduce Alex. Szilágyi în: *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, Budapest, 1878, Tom. IV, p. 429—437.

II. DIETA DELA BRAŞOV DIN 12—15 MARTIE 1600

a) Textul original

Nos Michael Valachiae Transalpinae vaivoda, sacrae caesareae regiaeque majestatis consiliarius, per Transylvaniam locumtenens, eiusdemque cis Transylvaniam ac ditionum partiumque ei subiectarum fines exercitus generalis capitaneus etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod magnifici domini ac egregii nobiles coeterique status et ordines trium nationum hujus regni Transylvaniae in partialibus eorum comitiis ad diem duodecimum mensis Martii, anno domini millesimo sexcentesimo in civitate Coronensi ex edicto nostro celebratis congregati, exhibuerunt nobis et praesentaverunt quosdam infrascriptos articulos, in eisdem comitiis paribus ipsorum votis et unanimi consensu conclusos, supplicantes nobis humilime: ut nos universos ac singulos eos articulos, omniaque et singula in eisdem contenta ratos, gratos et accepta habentes, nostrum illis consensum benevolum pariter et assensum prebere dignaremur. Quorum quidem articulorum tenor talis est:

Articuli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae in partialibus eorum comitiis ad diem duodecimum mensis Martii, Anno domini millesimo sexcentesimo in civitate Coronensi celebratis conclusi.

[1] Nagy hálákat adunk kegyelmes urunk az mii kegyelmes Istenünknek, hogy mii oltátul fogva Nagyságodat mutatta ő felsége kegyelmes fejedelmünknek lenni, az oltátúl fogva Nagyságodnak oly kegyelmes gondviselése volt reánk, hogy édes hazánkban minden ellenségek ellen békével és csendesen meghmaradtunk. Könyörgünk ő szent felségének, hogy ez utánnis Nagyságodat mindenekben ugy vezérellie és igazgassa, kii legyen mind az szeghény hazának és minniájunknak meghmaradására, az Nagyságod jó hirének nevének kiterjedésére és az egész keresztiénségnek javára és épülésire.

[2] Látván azért és meghgondolván Nagyságodnak az praesidium és külömb külömbféle hadainak tartására való sok köldségét és naponként való szükségét, noha az mint Nagyságod meghtapasztalhatta országunknak és az szeghénségnek sok fogyatkozásit ugy annyira, hogy majd mindenünktűl exhauriáltatunk, mindazáltal az mire az

úristen elégségessé teszen bennünket, mint ez ideig ez utánnis Nagyságodnak semmi üdőben meg nem akarunk fogyatkozni.

[3] Igérünk azért Nagyságodnak kapuszám szerénth hada népe tartására négy négy forintot, felét a dato praesentium és jövendő huszadik napra, felét pedig az után mégh huszadik napra az Nagyságod tárházába éppen és fogyatkozás nélkül beszolgáltatni, mely tereh viselésre az szász uraink iz az ő módjok szerént igérik magokat. Az rovatlan heliek pedig ezen adóban harmad részen kivől annyit contribuálnának mint ennek előtte való közelbik gyülésben felvete adóban; könyörgünk Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak, hogy Nagyságod tekintene az szeghénségnek sok fogyatkozásit, vegye kegyelmesen tőlűnk ez után is, valamire eleget teszünk, Nagyságodnak semmiben nem akarunk megfogyatkozni.

[4] Miért pedig hogy Nagyságodnak az harminczadok jövedelmében nagy fogyatkozását láttjuk, az szeghénség is pedig kiváltképpen az buzának árrábúl adhattja meg az adót, végeztük, hogy Magyarországon és Havasalfölden kivöl semmi heliekre az buzát ki ne vihessék, hanem tulajdon csak Magyarországban és Havasalföldében. Mely dolog ellen ha ki cselekednék attúl priváltassék és meg is büntetessék.

[5] Vagyon nagy panaszolkodás az nemességtűl, hogy az lakságon való jobbágyok földes uroknak nem akarnának szolgálni, sőt némelliek öléssel és egyéb méltatlan dologgal illettnék őket. Végeztük azért, hogy mint az előtt ez után is minden helieken levő laksági jobbágyok az földes uroknak szolgáljanak, szavokat fogadgiák, tüllők halgassanak és mindenekben az elébi állapattiokhoz tarcsák magokat, mert ha ki az ellen cselekszik mindenüt persequálhassák és fejével érje megh, ha pedig földérűl akár mely nevezetes heliekre mennének is minden helyekrűl tartozzanak ki adni.

[6] Tetszet ez is, hogy valamely jobbágy az lakságrúl és városokrúl is vagy az adónak megh nem adhatása miat vagy egyéb aránt az Székely földére ment volna, azokat is minden heliekrűl az Capitánok és egyéb tisztviselők sub amissione offitii tartozzanak restituálni.

Ha ki pedig az laksági jobágyok közzül az szabad Székeliek közzé beiratta volna magát, azokat is sub eadem poena tartozzanak ki adni. Az kik pedig ez ideig be nem irattattanak azok ez után is be ne irattassanak.

Nos itaque praemissa supplicatione praefatorum dominorum regnicolarum nobis modo qui supra porrecta benigne ex audita et admissa praescriptos universos et singulos articulos ac omnia et singula in eisdem contenta ratos, gratos et accepta habentes, praesentibus literis nostris verbo tenus inseri et inscribi facientes, nostrumque illis consensum praebentes, benevolum pariter et assensum acceptavimus, approbavimus, ratificavimus et confirmavimus. Offerentes nos benevole, quod praemissa omnia et singula tam nos ipsi observabimus quam per alios quospiam ubique per ditionem nostram firmiter observari faciemus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in civitate Coronensi die decima quinta mensis Martii, anno domini millesimo sexcentesimo.

+ Io Mihail V[oevo]d. (Iscălitură cirilică).

(L. S.)

(Pe verso la pag. 4: Pro civitate Colosvár).

b) Traducerea românească

După preambulul latinesc:

[1] Inălțăm rugăciuni fierbinți către milostivul Dumnezeu pentrucă, de când ni te-a trimis pe Măria Ta să ne fii Principe milostiv, ai avut atâta grijă milostivă de noi, încât am putut rămânea în dulcea noastră patrie, împotriva tuturor dușmanilor, cu pace și în liniște. Ne rugăm Sfinției Sale ca să îndrepte pașii și să conducă pe Măria Ta și de acum înainte întru toate, ca să fie spre dăinuirea bietei noastre patrii și a noastră a tuturor, spre lățirea faimei și a numelui Măriei Tale și spre binele și întărirea întregei creștinătăți.

[2] Văzând și judecând cheltuelile multe și trebuințele zilnice pe cari le ai Măria Ta cu întreținerea curții și a feluritelor oști, nu vom fi spre scăderea Măriei Tale nici de acum înainte, cum n'am fost nici până acum, din ceeace ne va da Dumnezeu cu prisosință, cu toate că Măria Ta ai putut oblici marile lipsuri ale țării și ale sărăcimii, fiind aproape secătuiți.

[3] Făgăduim, astfel, Măriei Tale pentru întreținerea oștirii, de fiecare poartă, câte patru florini; jumătate să fie plătiți cinstit și fără scădere la cămara Măriei Tale până în a 20-a zi dela data de azi,

iar jumătatea cealaltă până în ziua a 20-a de atunci înainte; aceste sarcini vor fi purtate și de Sași după obiceiul lor. Locurile neimpuse să contribue la această dare, în afară de $^1/_3$ parte, cu darea stabilită în dieta de mai înainte. Ne rugăm Măriei Tale, domnului nostru milostiv, să privească Măria Ta lipsurile sărăcimii, și să primească acestea cu milostivire dela noi și și după aceasta, atât cât vom putea, nu vom fi întru nimic spre scăderea Măriei Tale.

[4] Deoarece am văzut marile lipsuri ale Măriei Tale în ce privește veniturile treizecimilor, iar sărăcimea poate plăti darea mai ales din vânzarea grâului, am hotărît ca grâul să nu poată fi exportat în alte părți în afară de Ungaria și de Țara-Românească, ci numai în Ungaria și în Țara Românească. Cine va face altfel să i se ia [grâul] și să fie pedepsit.

[5] Sunt plângeri mari din partea nobilimii că iobagii nu vor să mai slujească domnilor lor, iar unii au început să-i ucidă și să le facă tot felul de necuviințe. Hotărîm ca iobagii de pretutindeni să slujească și să asculte de stăpânii lor și de acum înainte, ca în trecut, să fie supuși și să fie întru toate în stările de mai înainte; iar aceia cari nu vor face astfel să fie pretutindeni urmăriți și să plătească cu capul; fugind de pe moșii, oriunde, să fie restituiți.

[6] Am hotărât și aceasta, ca toți iobagii, dela țară sau din orașe, cari ar fugi dinaintea dărilor sau din alte pricini pe pământul Secuilor, să fie restituiți, de pretutindeni, de către căpitani și de către alți funcționari, sub pedeapsa pierderii slujbei.

Aceia dintre iobagii dela țară cari s'au înscris între Secuii liberi, să fie restituiți și ei sub aceeaș pedeapsă. Cei neînscriși până acum să nu poată fi înscriși nici de aci înainte.

Urmează finalul latinesc și iscălitura.

III. DIETA DELA ALBA-IULIA DIN 20—27 IULIE 1600
Traducerea românească

Nos Michael Valachiae Transalpinae et Moldaviae vayvoda, sacratissimae caesareae regiaeque majestatis consiliarius et per Transylvaniam locumtenens. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod spectabiles et

magnifici generosi et egregii nobiles coeterique status et ordines trium nationum regni hujus Transylvaniae et Partium Hungariae ditioni huic subjectarum, in generalibus eorum comitiis ad vigesimum diem mensis Julii, anno domini millesimo sexcentesimo in civitate nostra Alba Julia, ex edicto nostro celebratis, congregati, exhibuerunt et praesentarunt nobis quosdam infrascriptos articulos, in eisdem Comitiis paribus ipsorum votis et unanimi consensu conclusos, omniaque et singula in eisdem contenta ratos, gratos et accepta habentes, nostrumque illis consensum praebentes, benevole acceptare, approbare, ratificare ac confirmare, ac tam nos ipsi observare quam per alios quospiam, ubique per hanc ditionem firmiter observari facere dignaremur. Quorum quidem articulorum tenor talis est:

Articuli dominorum regnicolarum trium nationum regni Transylvaniae et partium regni Hungariae, ditioni huic subjectarum, in generalibus eorum comitiis ad vigesimum diem mensis Julii, Anno domini millesimo sexcentesimo hic Albae Juliae celebratis, conclusi.

Milostive stăpâne, am înțeles din vorbele Măriei Tale grija și milostivirea Măriei Tale față de noi, precum și ceeace dorește Măria Ta dela noi în aceste împrejurări.

Mai întâi ne bucurăm și înălțăm rugăciuni fierbinți către Dumnezeu, că Sfinția Sa ne-a ținut, până în acest ceas, patria și pe noi în aceste vremuri de războaie sub protecția Măriei Tale. Ne rugăm Sfinției Sale ca și de aci înainte să-și întindă această milostivire și bunătate asupra noastră. Vedem că și de aci înainte Măria Ta te străduești să-ți îndrepți toate intențiunile, cu prisosință, pentru scăparea bietei noastre patrii de dușmanii din afară și pentru starea ei liniștită și pacinică, pentru care bună pornire și sentimente milostive față de noi ale Măriei Tale dorim, ca Dumnezeu să binecuvinteze pe Măria Ta, să dea putere și ajutor Măriei Tale ca să avem și de aci înainte pace și rămânere sub cârmuirea Măriei Tale, pentru care osteneală și purtare de grijă a Măriei Tale noi te vom sluji ca pe stăpânul nostru milostiv.

[1] In ce privește dorința Măriei Tale, o vedem în două lucruri: întâi, în plătirea banilor pentru întreținerea oștirii, a doua, în participarea noastră la războiu. Cu toate că astfel de cheltueli, milostive· stăpâne, trebue suportate de satele sărace, și ele sunt în lipsuri — Măria Ta ști bine aceasta — totuși, pentrucă întreținerea oastei nu

poate fi fără cheltueli și concedierea oștenilor n'ar fi spre folos, nu voim să fim nici acum, cum n'am fost nici în trecut, spre scăderea Măriei Tale, sau a patriei, din ceeace ne-a dat Dumnezeu.

Făgăduim, astfel, Măriei Tale pentru întreținerea oastei și pentru diferite alte cheltueli de fiecare poartă 6 florini; 3 florini să fie plătiți până în a 20-a zi dela data acestor articole, iar 3 florini până în a 20-a zi de atunci înainte.

Sașii să suporte greutățile în aceeaș măsură cu noi, după obiceiul lor, de asemenea și locurile neimpuse și libere, și orașele și locurile impuse; după cum au plătit mai înainte 6 florini, așa să plătească și acum. Ne rugăm cu umilință Măriei Tale, stăpânului nostru milostiv, ca văzând starea neasemănat de nenorocită a satelor noastre, să primești acestea cu milostivire dela noi. Și și de aci înainte, pe cât ne va ajuta Dumnezeu, nu vom fi niciodată spre scăderea Măriei Tale și a patriei.

[2] In ceeace privește participarea noastră la războiu: vom fi gata cu călăreții și cu pedestrașii noștri; așteptăm semn dela Măria Ta și ceeace ne va cere Măria Ta noi ne vom ținea, după trebuință, de cele stabilite.

[3] Ne plângem, mai departe, că iobagii și slugile tocmite ne fug dinaintea dărilor și trec între călărașii și pedestrașii Măriei Tale, unii apoi între haiduci, alții între pedestrașii din cetăți, de unde ne amenință cu uciderea și cu devastarea. Deasemenea trec la boeri și la alți slujitori ai Măriei Tale.

Hotărîm ca astfel de slugi și iobagi fugiți să fie restituiți în grabă de pretutindeni. Iar după aceasta nimeni să nu poată primi astfel de iobagi și slugi.

[4] Aflând, apoi, că mulți oameni lipsiți și neplătiți au trecut între lefegii Măriei Tale, cari din ceas în ceas ne pradă și ne strică satele, rugăm pe Măria Ta să urmărească prin cei mai mari, fără întârziere, pe ostași și găsind printre ei astfel de vagabonzi și rătăcitori, să fie pedepsiți; și cu asprime să poruncească căpitanilor și hodnogilor să nu mai primească de aci înainte astfel de oameni.

[5] S'a hotărât ca în aceste vremuri, dacă nevoia o va cere, să fim și noi gata pentru războiu; iar în nici o casă nemeșească ostași, călărași sau pedestrași să nu poată sălășlui, ci dacă au sălășluit până

acum în unele locuri Măria Ta să-i scoţi de acolo, ca să putem fi îndestulători în slujba Măriei Tale.

[6] Fiindcă s'a înmulţit pretutindeni numărul răufăcătorilor, ne rugăm Măriei Tale să poruncească prin scrisori generale şpanilor din judeţe, precum şi oraşelor, să alunge şi să pedepsească pretutindeni pe răufăcători; pentru alungarea lor oraşele să fie silite, la nevoie, să dea ajutoare pentru întreţinerea drabanţilor.

[7] Am hotărît cu privire la acei nemeşi dintre noi cari, după venirea Măriei Tale în această ţară, au năvălit asupra caselor noastre şi ne-au jefuit vitele, să poruncească Măria Ta şpanilor ca din vitele acestorfel de vagabonzi să fie satisfăcuţi cei păgubiţi, iar în ce priveşte pe cei abuzivi să fie judecaţi după forma sumară.

[8] Se întâmplă şi lucruri ca acestea: unii nemeşi — mai ales în timpul când eram în Moldova cu domnii boieri — au prins pe boieri cu plângeri mincinoase cuprinzând moşii şi, când cei păgubiţi au voit să-şi apere drepturile, au pus mâna pe moşiile lor. Ne rugăm Măriei Tale să poruncească domnilor boieri să nu se amestece în astfel de lucruri, căci treburile noastre ni le descurcăm noi cu legea; să nu ne turbure pe noi în aşezămintele noastre. Iar cei cari vor umbla cu astfel de plângeri mincinoase de aci înainte, şi minciuna plângerilor se va dovedi prin lege, să fie pedepsiţi ca mincinoşi.

[9] Am hotărît, să nu se facă execuţie numai pe bază de plângeri de rea credinţă, prin scrisori circulare, ci în astfel de lucruri să se observe vechiul obiceiu al ţării.

[10] In ce priveşte pe nemeşii, cari nu sunt nici în solda Măriei Tale, nici altfel, şi s'au împrăştiat pe moşiile noastre, săvârşind şi diferite alte fapte, să fie ţinuţi în cadrele articolelor de mai înainte. Iar aceia dintre ţărani, cari au săvârşit sau vor săvârşi astfel de lucruri, să ajungă sub autoritatea şpanilor, ca la urmărirea păgubitului să poată fi prinşi şi după lege pedepsiţi.

[11] Deşi am hotărît în dieta din Braşov, ca fiecare iobag, sub pedeapsa pierderii capului, să asculte de stăpânul său şi să-i slujească, totuşi sunt plângeri că în unele locuri nu se împlinesc acestea. Ne rugăm, astfel, Măriei Tale, să îngădue Măria Ta mână liberă tuturor nemeşilor să-şi poată pedepsi iobagii şi pro omnia remedia să-i poată sili la muncă; dacă pentru acestea nemeşii n'ar avea puteri îndeajuns, şpanii comitatelor să le fie de ajutor. In judeţe şi în oraşe

să se dea de ştire, că iobagii cari vor lipsi dela aceste îndatoriri, vor fi pedepsiţi de şpani, iar dacă nici aceasta nu-i îndreaptă, să fie spânzuraţi.

[12] Iobagii cari au fugit, după venirea Măriei Tale, în locuri lăzuite, între Secui sau între Saşi, hotărîm să fie ceruţi cu poruncă: cei de pe locurile lăzuite, de pe toate moşiile şi din mine, dela nobili, iar cei dintre Secui sau dintre Saşi, dela căpitanii acestora, aşijderea şi cei din oraşele întărite şi libere. Dacă nu vor fi restituiţi, să fie chemate amândouă părţile cu toate scrisorile şi dovezile la scaunul judeţului, la Saşi sau la Secui, la cea dintâi adunare după prezentarea cererii şi non obstante eo, quod attestationes intempestivae essent să judece, şi la ceeace va hotărî legea să nu mai încapă apel, ci să stabilească omni ulteriori remedio post habito finaliter. Astfel de iobag nerestituit, post judiciariam determinationem sedis comitatus, să fie restituit nu cu zece mărci ci cu preţul de patruzeci de florini.

La Saşi şi Secui, iobagul nerestituit după judecată, va rămânea în schimbul preţului de douăsute florini.

In acest timp orice dări s'au pus asupra acestor fel de iobagi fugiţi, să fie plătite de cel răzvrătit, acela care praeter omnem causam rationabilem a reţinut pe iobag.

Căpitanii şi slujitorii Măriei Tale din oraşe şi dela curte, asijderea şi căpitanii camerali dela mine, să se ţină peste tot de aceste hotărîri.

Aceleaşi hotărîri să fie urmate şi în ce priveşte pe slujitorii fugiţi.

[13] Aceia, cărora Măria Ta le-ai dat moşii în comitate, sau chiar în afară de ele, au leafă dela Măria Ta, şi sunt nemeşi, să dea după vechiul obiceiu călăraşi şi pedestraşi de pe moşii sub steagurile comitatelor; dacă sunt slugi să trimită oameni de ai lor.

[14] Oraşul Teaca [1]), care a plătit dările şi alimentele şi mai înainte judeţului Cluj, decidem să asculte şi în viitor de şpanii judeţului Cluj şi dările şi alimentele să le dea după rânduiala veche, asijderea şi ţinutul Poiana Sărată [2]) să urmeze în acestea obiceiul din bătrâni.

---

[1]) Teke = Teaca, azi comună mare, sediu de plasă, în jud. Mureş.

[2]) Sósmező = Poiana Sărată, în jud. Trei-Scaune.

[15] Am hotărît, ca nemeșii cari au bătut și ucis iobagi în vremurile acestea, să fie judecați sub formă sumară de către șpanii comitatelor.

[16] Moșiile pustiite de foc sau de oști să fie cercetate de șpanii județelor, după sate sau după parcele, constatându-se dacă au fost pustiite cu totul sau numai în parte, de foc sau de oști, câți birnici au fost mai înainte și câți mai sunt acum, făcându-se arătare Măriei Tale și Măria Ta să faci scăzăminte după făgăduință, și dabilarii Măriei Tale să ia astfel în seamă dările dela domnii șpani și dela incasatori.

[17] Sârbii, cari nu sunt lefegii, să plătească dări oriunde ar fi stabiliți în țară, iar aceia cari n'ar voi să plătească, acolo unde locuiesc, să fie scoși din țară.

[18] Unii nemeși ne fac cunoscut că șpanii camerali, după un obicei nou, nu vor să dea sare din mine pentru trebuințele casei; decidem ca șpanii camerali de pretutindeni să dea sare, după noul obicei, pentru trebuințele caselor nemeșești.

[19] Se plâng nemeșii din comitatul Zarandului că li se cere, din partea căpitanului din Ineu [1]), să meargă la adunări și la scaunele de judecată la Ineu. Hotărîm ca, fiind împotriva vechilor obiceiuri, adunările și scaunele de judecată ale comitatului să rămână cum a fost mai înainte. Iar căpitanul din Ineu să nu mai aibă astfel de dorinți nemotivate.

[20] S'au întâmplat și astfel de lucruri, că unor oameni de seama noastră li s'au adus scrisori de ale Măriei Tale, unele scrise în limba sârbească, altele în limba românească, din care pricină n'au putut înțelege din ele porunca și voința Măriei Tale. De aceea am hotărît ca astfel de scrisori să fie trimise nobilimii sau în limba maghiară sau în limba latină; cine ar mai umbla pe la nemeși cu astfel de scrisori românești sau sârbești, pe niște oameni ca aceia să-i prindă și să-i trimită prinși la Măria Ta împreună cu scrisorile.

[21] Văzând numărul scăzut al vitelor, hotărîm ca astfel de vite cornute să nu poată fi duse din țară; cine le va duce dela acela să-i fie luate la vămi și în alte părți.

[22] In privința hranei sunt neajunsuri, pentrucă de pe multe moșii ale Măriei Tale și chiar din ținuturile cetăților, așijderea și

---

[1]) Jenő = Ineu, azi Incești, în jud. Bihor.

de pe moșiile domnilor, nu se dau cele trebuincioase pentru hrană, ci numai moșiile bieților nemeși dau ce pot să dea; ceeace însă fiind puțin și neîndestulător pentru întreținerea atâtor oști, hotărîm să se dea pentru hrană și de pe moșiile Măriei Tale și și din alte locuri.

[23] Mai departe poftești Măria Ta, stăpânul nostru milostiv, ca satele lăzuite, satele ungurești și săsești, să îngădue pășunat liber, în locurile și hotarul necultivat, satelor românești ce sunt hotarnice cu ele, cu toate că greutățile și plata dărilor o poartă în chip egal. N'am putut da pășunat liber, milostive stăpâne, satelor românești vecine din pricina că ne-au păscut semănăturile cu vitele și oile lor, deasemenea și fânațele; au făcut pagube mari și viilor, de unde au ars parii și spinii, săvârșind multe astfel de lucruri. Cu toate acestea din respect față de Măria Ta și din bunăvoința noastră față de Măria Ta încuviințăm aceasta ca toate satele lăzuite, atât cele ungurești cât și cele săsești, să dea satelor românești, precum și satele românești altor sate românești, pășunat liber pentru cai, boi, junci și porci, afară de oi, fiindcă pentru oi nici până acum n'a dat nici un vecin altui vecin asemenea locuri de pășune.

Pășunatul boilor, juncilor, cailor și porcilor va fi numai pe acolo, pe unde e loc liber și pășune; nu vor putea fi lăsate nici în păduri, nici pe sămănături, nici pe fânațe, nici în vii sau în alte locuri oprite. Dacă fânațul e dat pentru păscut, să nu fie râmat de porci, căci dacă vor fi găsiți pe astfel de locuri, vor putea fi luați, iar stăpânii lor pedepsiți după legile țării.

In schimb și satele românești, cari primesc pășunat, să dea și ele drept de pășunat satelor vecine dela cari primesc acest drept, iar dacă aceste sate românești n'ar da drept de pășunat, nici satele vecine ungurești, săsești sau românești să nu fie datoare a le da pășunat. Acest drept de pășunat să fie astfel, încât să nu colinde până la al treilea sau al patrulea sat, ci numai în locurile, unde se întâlnesc hotarele a două sate vecine.

Sașii să se țină și ei, în toate amănuntele, de încuviințarea acestui fel de pășunat liber.

[24] In ce privește a doua dorință a Măriei Tale, ca persoanele preoților români să nu poată fi silite de nimeni la robotă, am respectat și în această privință dorința Măriei Tale și am hotărît, ca

preoţii români să fie scutiţi pretutindeni, în persoana lor, de astfel de slujbe.

[25] Despre fiinţa vămilor din ţară, mai ales la pasuri, să meargă şpanii să se convingă; să dea şi Măria Ta oamenii Săi pe lângă ei şi văzând unde şi în ce locuri sunt trebuincioase astfel de vămi, să încunoştiinţeze pe Măria Ta. Aceia cari stăpânesc astfel de vămi să arate scrisorile doveditoare, pe cari, văzându-le Măria Ta, să hotăreşti pro loci statu et reipublicae emolumento în ce locuri trebuesc să fie astfel de vămi.

[26] Decidem ca şi căpitanii din cetăţi, juzii dela Curte şi alţi slujbaşi, cari vor săvârşi samavolnicii sau alte necuviinţe asupra nemeşilor, să fie chemaţi, după obiceiul de mai înainte, la scaunul de judecată al comitatului, în care se află cetatea, şi să fie judecaţi după forma sumară asupra samavolniciilor săvârşite; să stea şi ei înaintea judecăţii.

[27] Dacă au fost luate moşiile unor bieţi oameni de seama noastră, sau ale orfanilor şi urmaşilor acestora, cei păgubiţi să purceadă la şpanul suprem şi să înscrie pentru cel dintâi scaun de judecată, la comitat, pe cel care i-a luat moşiile, numind aşijderea şi locul. Dacă nu ar fi scaun de judecată, oriunde va găsi pe şpan să facă înscrierea şi, înscriind şpanul, astfel, pe toţi, să-i dea în mâna Măriei Sale, pe cari Măria Sa să-i cheme într'o anumită zi — aducând Măria Ta din timp aceasta la cunoştinţa celor două părţi — şi să restitue moşiile cui se cuvin.

[28] Sunt şi astfel de plângeri că Măria Ta ai dăruit moşii — fără ca după legile noastre vechi să le fi luat cu scrisori, aşa cum s'ar fi cuvenit, — cerute pe drept sau pe nedrept, intrând curând cu scrisori în posesiunea lor, fără să fi avut loc nici o judecată. Am hotărît ca în cazul unor deciziuni contrare celor stabilite, fiind moşiile totuşi luate în posesiune, şpanii să continue, diligenter, a restitui cele luate, donatarul să-şi arate donaţiunea iar aceasta să fie urmărită suis modis prin lege.

[29] Decidem ca pentru cele ce duce nemeşul spre folosinţa casei sale să nu plătească nici dare nici treizecime, iar tricesimarii şi vameşii să se ţină de această hotărîre.

[30] Fiindcă în dieta mai veche din Mediaş funcţiunea de voevod al ţiganilor a fost abrogată pentru totdeauna, hotărîm ca acea

deciziune să fie respectată și cei cari de curând au stors dela Măria Ta funcțiunea de voevod al țiganilor să nu o poată exercita, iar scrisorile emanate cu acel prilej să nu aibă nici o tărie.

[31] Am hotărît și aceasta ca, dacă vreun preot român s'ar recăsători și satul nu ar vesti pe vlădica cu prilejul vizitației canonice, șpanii să poată lua dela astfel de sat două sute de florini pe seama Măriei Tale.

Nos itaque praemissa supplicatione fidelium nostrorum regnicolarum trium nationum regni nostri Transylvaniae, et partium Regni Hungariae ditioni huic subjectarum, clementer exaudita et admissa, praescriptos universos articulos, modo praemisso nobis praesentatos, praesentibus literis nostris inseri et inscribi fecimus. Eosdemque ac omnia et singula in eisdem contenta, ratos, gratos et acceptos habentes, nostrum illis consensum praebentes, benevolum pariter et assensum acceptavimus, approbavimus, ratificavimus et confirmavimus, offerentes nos benevole, quod praemissa omnia in omnibus punctis, clausulis et articulis tam nos ipsi observabimus quam per alios quoslibet, ubique per ditionem nostram firmiter observari faciemus. Imo acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum Albae Juliae die vigesima septima mensis Julii, anno domini millesimo sexcentesimo.

(Locul sigilului lui Mihaiu) [1]).

IOACHIM CRĂCIUN

NEGUSTORI GRECI AGENȚI REVOLUȚIONARI LA NOI ȘI IN APUS

In arhiva orășenească din Lipsca se află, sub Tit. L (13), un dosar referitor la câțiva negustori greci, cari în ultimii ani ai veacului XVIII se refugiară în acest vestit centru comercial al Saxoniei, expulzați fiind din Viena și de pe teritoriul statelor austriace pentru agitație revoluționară. Cazul acestor greci, neastâmpărați vestitori și pregătitori ai eteriei de mai târziu, merită atenția cuvenită cu atât

[1]) Textul unguresc reprodus de Alex. Szilágyi în: *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, Budapest, 1878, Tom. IV, p. 520—529.

mai mult, cu cât unii din ei se dovedesc a fi activat și în Țările Române, folosindu-se fie de legăturile de rudenie, fie de complicitatea compatrioților lor, cari aciuiți pe la curțile domnilor noștri, nu erau streini nici de răspândirea ideilor revoluționare franceze, nici de agitația și uneltirile emigranților poloni și nici de mișcările revoluționare dela Dunăre pentru eliberarea creștinilor de sub jugul otoman.

Iată cuprinsul dosarului: Cu data de 10 Mai 1798 Direcțiunea Poliției din Viena înștiințează pe Principele elector Frideric August al Saxoniei că « mai mulți greci — din cauza uneltirilor revoluționare pe teritor turcesc — au fost arestați, cercetați și aceia dintre ei, cari erau supuși turci, la cererea Porții fură extrădați spre judecare. Cei ce erau supuși imperiali, sau de altă natură, ca oameni deosebit de primejdioși, în urma deciziei aulice fură expulzați din toate statele imperiale ».

Cum însă dintre supușii austriaci:

George Pulio, născut în Siatista, Macedonia, fost tipograf în Viena;

George Teohar, originar din Castorea în Macedonia, fost judecător de mărfuri (Warensensal) în Viena;

Filip Petrovitsch din Diosch, din Smirna, fost servitor de prăvălie, precum și

Gaspar Peters, originar din Wartstein, în Vestfalia, profesor de limba franceză, au declarat că vor să plece și să se așeze la Lipsca, — unde Pulio și Teochar au și plecat, rămânând ca familiile lor să-i urmeze îndată, — iar Petrovitsch și Peters, mâine, la ora 11, vor fi duși cu poștalionul la graniță, Direcțiunea Poliției din Viena încunoștiințează despre aceasta Magistratul orașului Lipsca, pentru a lua măsurile cuvenite.

Sesizată de adresa de mai sus, conducerea orășănească chiamă pe Teochari și Pulio la Rathstube, unde, în ziua de 22 Mai, li se ia interogatoriul.

Primul declară următoarele:

Il chiamă *Gheorghe Teochar*, de 39 ani, născut la Castorea în Macedonia, de religie ortodoxă.

Inainte cu vreo 20 de ani și-a părăsit patria, fiind adus la Viena să învețe negoțul; a stat timp de 6 ani în slujba negustorului vienez Ioan Hagi Mosco, apoi a făcut comerț pe cont propriu, cercetând

și târgurile dela Lipsca. In anul 1786 s'a căsătorit la Viena, unde se află și acum soția lui, cu care a avut 6 copii, dintre cari trăiesc trei. In anul 1795 și-a desființat negoțul, deoarece a fost pus judecător de mărfuri orientale, slujbă pe care a administrat-o până în luna Mai din anul curent. Cum însă în acest timp la Viena au fost arestați și improcesuați diferiți Greci sub învinuirea că vor să organizeze o revoluție în Grecia, a căzut și asupra lui năpasta să fie arestat, fără să fi avut cea mai mică vină. Curând însă fu pus în libertate cu obligația de a părăsi Viena și țările imperiale, primind în acest scop și pașaportul alăturat. In ziua de 3 Mai părăsi deci Viena împreună cu feciorul său mai mare, copil de 8 ani, venind la Lipsca.

La întrebarea că, străin fiind, de ce nu s'a anunțat până acum personal, sau prin gazda lui, autorităților superioare, răspunde că n'a știut să fie nevoie de așa ceva și că era datoria hotelierului să o facă. Scopul venirii lui la Lipsca este să se așeze aici ca negustor grec și să facă comerț; în acest sens a și scris soției sale să vină și ea cu cei doi copii și crede că e pe drum. De altfel este foarte bun cunoscut de toți Grecii de aici și de diferitele case de comerț, și a stat în legătură și cu consilierul cameral Grega v. Felix și cu d-nii Hofmann și Bracke.

In continuare, următorul, *Gheorghe Pulio*, declară că are 32 de ani, născut în Macedonia, căsătorit, de religie ortodoxă. Inainte cu 13 ani și-a părăsit patria, mergând întâiu în Ungaria, apoi la Viena, unde a făcut comerț și unde s'a căsătorit, soția sa aflându-se și acum în capitala austriacă. Puțin înainte de căsătorie a fost pus jude de mărfuri, slujbă pe care a îndeplinit-o până în luna Aprilie a acestui an. Cum însă la Viena mai mulți Greci au fost arestați pentru tipărirea de scrieri revoluționare, a căzut și asupra lui năpasta de a fi arestat pentru simple bănueli, la începutul acestei luni însă a fost pus în libertate, cu condiția să părăsească imediat capitala și țările imperiale și în acest scop a primit pașaportul alăturat, cu care, în ultima săptămână a trecutului târg de Paști, a venit la Lipsca.

Scopul venirii lui este să se așeze aici ca negustor grec și să facă negoț, dar întru cât ar întâmpina piedici, este dispus să-și încerce norocul și în altă parte.

A doua zi li se comunică celor doi negustori hotărîrea magistratului, prin care erau obligați să părăsească imediat teritoriul saxon,

fiind solicitați să precizeze locul unde vor să plece. Indicară Frankfurt-am-Main, pentru care primiră pașaport, dar odată cu plecarea lor porni și adresa poliției din Lipsca către autoritățile noului loc de refugiu al celor doi pribegi.

Peste o lună, la 30 Iunie 1798, Poliția din Viena aviză pe Principele Elector al Saxoniei, că urmează să mai vină la Lipsca un alt negustor grec, *Constantin Duca*, aflător deocamdată în spitalul închisorii din capitala imperială, dar care va fi expulzat din țările austriace.

Noul pribeag sosi abia peste patru luni la Lipsca, unde a stat apoi mai bine de un an fără să se fi anunțat la autoritățile cuvenite și ar mai fi rămas încă mult timp ascuns, dacă, în urma unor certuri, nu ar fi fost denunțat de grecul Pano Sica. Denunțătorul, cu data de 2 Dec. 1799, depuse o plângere la Poliția din Lipsca împotriva lui Constantin Duca, destăinuind că acesta în anul 1797 fusese arestat înpreună cu mai mulți complici în capitala austriacă, sub învinuirea de conspirație împotriva statului și că din acest motiv a făcut 10 luni închisoare, fiind apoi expulzat din țările imperiale, în timp ce complicii lui fură duși și extrădați la Belgrad, unde au fost decapitați. De când se află aici — scria reclamantul — C. Duca nu numai că a căutat tot timpul să-și bată joc de religia creștină, dar în repetate rânduri a declarat în locuri publice că Isus Christos a fost un impostor, iar în decursul slujbei dumnezești din capela noastră, în timpul când, după obiceiurile noastre bisericești, se făcea procesiunea cu luminările de său aprinse, acuzatul se deda la exhibiții de exerciții militare și alte batjocuri ale ritului nostru grecesc.

Tot atâta lipsă de considerație are însă acest C. Duca și față de înaltul regim, declarând în repețite rânduri că regimul rusesc și cel austriac sunt tiranii.

Cum acest C. Duca, din cauza purtării sale din Viena, se dovedi a fi un om peste măsură de periculos, care n'ar trebui să fie suferit în nici un stat, și cum prin cele rostite împotriva lui Isus Christos a comis o blasfemie și împotriva religiei aici stăpânitoare, mai departe, cum coreligionarilor greci exercițiul slujbei divine le-a fost îngăduit de forul prea înalt și a fost împărtășit de ocrotirea autorităților, și cum nu mai puțin defăimarea capilor de state streine în nici un chip nu este îngăduită, și cum, în sfârșit, mai sus denunțatul

zilnic mă insultă și tulbură pe mine și pe ceilalți Greci de aici, în temeiul reclamațiunii mele rog prea plecat anchetarea și pedepsirea lui Constantin Duca, precum și asigurarea slujbei noastre religioase, a persoanei mele și a celorlalți negustori, împotriva insultelor lui.

In urma acestui denunț pârâtul fu adus în aceeași zi la Rathstube, unde i se luă interogatoriul, dresându-i-se proces verbal.

C. Duca declară că are 46 ani, născut în Siatista, Macedonia, unde tatăl său, de mult mort, a fost negustor. La etatea de 18 ani fu trimis la Viena la companistul tatălui său, Constantin Lazăr, să învețe limba germană și negustoria. Inainte cu 24 ani a fost luat de tatăl său tovarăș la întreprinderea lui negustorească, făcând apoi multe călătorii prin patria sa și mult negoț. In anul 1783 s'a căsătorit la Tesalonic, aducându-și soția la Siatista, unde a rămas timp de 2 ani și de unde apoi « din cauza tulburărilor survenite » a plecat părăsindu-și patria și stabilindu-se la Viena.

După moartea tatălui său, întâmplată în anul 1786, și-a mutat întreagă întreprinderea comercială de acasă la Viena și acolo a negustorit mai departe până la 1797. Soția sa în schimb a plecat la părinți, în Tesalonic, unde se află și acum.

La întrebarea dacă e adevărat că a zăcut în anul 1798 în spitalul închisorii din Viena răspunde: da; a avut o boală de nervi și a stat acolo timp de 87 zile până s'a lecuit.

Neagă că ar fi fost expulzat din țările imperiale; nu poate tăgădui însă că în ziua de 30 Dec. 1797 a fost arestat la Viena și pus sub cercetare. Atunci — spune anchetatul — 12 Greci au fost arestați, sub învinuirea de ațâțare la răscoală, el însă nu e vinovat că l'au amestecat în această afacere pe simplul motiv că se cunoștea cu cei arestați. Nici n'a fost găsit culpabil și de aceea a fost pus în libertate.

Declară că a venit la Lipsca în ziua de 29 Octomvrie 1798. Aici n'a făcut comerț, ci a trăit din averea ce i-a mai rămas. Vrea să se apuce însă din nou de negoț, în nădejdea că va reuși să-și recâștige o parte din averea pierdută într'o bancrută.

Punându-i-se apoi în vedere, că dacă îngreunează descoperirea adevărului, riscă să i se prelungească arestul, inculpatul recunoaște că după ce a fost arestat la Viena a fost ținut 10 luni în închisoare, dar neagă că aceasta s'ar fi întâmplat din cauza unei conspirațiuni

împotriva statului. Cu totul pe nedrept i s'a atribuit că ar fi iscat răscoală în Turcia, dovadă că după o amănunțită cercetare a fost achitat și pus în libertate.

Stărue să nege că ar fi fost expulsat, dar recunoaște că unii din complici au fost excortați din Viena și extrădați la Belgrad, aceasta însă a auzit-o abia după plecarea sa din capitala austriacă. De asemenea neagă că și-ar fi bătut joc de religia creștină, că ar fi spus că Isus Christos a fost un impostor, că în timpul slujbei de Paști, în timpul procesiunii în jurul capelei grecești, când i s'a dat lumânarea, ar fi făcut exerciții de pași militărești, că ar avea sentimente ostile față de regim și că ar fi declarat că regimul austriac și cel rusesc sunt tiranii. Toate acestea — spunea C. Duca — sunt minciuni și răzbunări din ură.

Nu mai puțin este neadevărat că el n'ar trăi bine cu ceilalți greci; unul singur îi este dușman, anume Pano Sica, autorul reclamației, care, ducând o viață ușuratecă și luxoasă i-a cerut bani împrumut în repețite rânduri și, fiind refuzat, l-a amenințat cu cuvintele: « ai să vezi tu ce vei păți ».

De altfel acest Pano Sica a fost arestat la Viena și expulzat din țările imperiale, fiindcă a vrut să-și ucidă fratele și pe vărul său în plină stradă. In consecință cere pedepsirea lui pentru denunț calomnios.

Reclamantul Pano Sica aduce însă în sprijinul acuzațiilor lui un certificat eliberat de *Calinic* « arhimandritul Grecilor și preot al capelei de aici », care sub iscălitura lui și altor doi martori, unul Theodorit și celalt Sergius Manussi, susține că C. Duca a stat 10 luni în arest la Viena împreună cu alți complici pedepsiți de regimul turcesc, că aici în Lipsca acuzatul a avut o purtare scandaloasă față de biserică, făcând propagandă anticreștină între Greci, spunând că Biblia e o minciună și că Isus Christos a fost un înșelător ca și Mahomed și alții, și declarând că regimurile monarhice și aristocratice sunt tiranii. Toate acestea — spunea Calinic — le-a declarat înaintea mea și a altor martori.

Inainte însă de a se lua o hotărîre împotriva lui C. Duca, acum complet demascat, fu chemat în ziua de 9 Dec., 1799 la Ratstube și reclamantul, care declară următoarele:

Se numeşte *Pano (Panajot) Sica*, necăsătorit, de 24 ani, născut în Chanina în Epir, unde trăeşte tatăl său. Aici, la Lipsca, se susţine din propria-i avere.

In anul 1792 a venit, cu permisiunea tatălui său, la Viena, la vărul său — un negustor grec cu numele Stavro Ioan —, să înveţe nemţeşte. Aici a stat 3 ani, apoi a plecat la Veneţia şi de aici în patrie. La Paştile anului trecut, tatăl său l-a trimis din nou la Viena şi din Ianuarie a acestui an a stat aici la vărul său Stavro Ioan, unde stă şi fratele său mai mare ca companist în negoţul acestuia. Scopul acestei din urmă călătorii era să înveţe bine nemţeşte, englezeşte şi italieneşte şi să stea în ajutorul vărului său în negoţ. Cum însă în luna Februarie a acestui an fu recomandat unui principe din Valachia, la stăruinţa vărului său a fost nevoit să plece spre Ţara Românească, dar la graniţă a aflat că Turcii au ucis pe principele respectiv. Avizând prin scris pe vărul său de cele întâmplate, acesta i-a ordonat să se reîntoarcă la Viena, ceeace a şi făcut. După un popas de 4 săptămâni apoi, vărul său l-a trimis la Berlin să se perfecţioneze în negustorie; între timp însă s'a răsgândit şi i-a ordonat să rămână la Lipsca pentru a învăţa nemţeşte. A venit deci la Lipsca la începutul lunei August. A locuit la început timp de 2 luni la grecul de aici Sterio Manussi, apoi s'a mutat în Neue Markt 18.

Toate acuzele aduse de C. Duca împotriva lui le respinge. Neagă că ar fi fost expulzat, că ar duce viaţă luxoasă, că ar fi făcut multe datorii, că ar fi cerut vre-odată împrumuturi dela Duca, sau că l-ar fi ameninţat. Deasemenea respinge acuzaţia că ar fi vrut să-şi ucidă fratele şi vărul pe străzile Vienei şi că ar fi fost din această cauză arestat şi expulzat.

Recunoaşte însă că la Viena, la cererea vărului său, a fost arestat, dar nu din motivele spuse de Duca, ci din cauza că el voia să înveţe medicina, iar vărul său se opunea; deasemenea voia să plece la Berlin numai dacă i se dă voie să facă medicina, ceeace l-a determinat pe vărul său să-i ceară arestarea şi să-l oblige pe cale judecătorească să facă cum îi ordonă el. Deacea şi clauza din paşaport. In sprijinul celor de mai sus invoacă drept martor pe Sterie Manussi.

A doua zi după audierea lui Pano Sica, C. Duca, din arestul unde se afla, ceru eliberarea sa, oferind o cauţiune de 100 taleri şi stăruind că denunţul acuzatorului său se întemeiază pe simple calomnii.

Autoritățile deciseră însă ca amândoi să părăsească țara. Pano Sica ceru și pe data de 3 Ianuarie 1800 obținu pașaport pentru Amsterdam.

Constantin Duca în schimb stăruia să i se acorde rămânerea în Lipsca cel puțin până la viitorul târg de Paști, să se ceară noui informațiuni dela Viena și se vor convinge că nu e un criminal și nici om de desordine. Anexează în acest scop un certificat iscălit de un Armean și trei negustori nemți din Lipsca, că e un om de treabă și face negoț cinstit și nu uită să adaoge, că de când petrece în acest oraș a cheltuit peste 800 taleri. Dar toate stăruințele lui Duca de a rămânea în acest emporiu comercial, devenit al doilea focar de răspândire a ideilor revoluționare grecești, se dovediră zadarnice. Cu data de 10 Februarie 1800, poliția din Lipsca elibera pașaportul în care se preciza că expulzatul C. Duca, fiind oprit să mai petreacă în interiorul țării, este îndreptățit să călătorească la Halle, iar de acolo peste Groskugel mai departe.

Acestea sunt informațiile ce ni le dă dosarul amintit cu privire la negustorii expulsați din Viena. Activitatea lor revoluționară din capitala imperiului austriac ne este însă bine cunoscută din alte documente referitoare la complotul organizat în cursul anului 1797 de către revoluționarul de origine macedoromână, Riga Veleștinul [1]), ai cărui colaboratori fuseseră cei patru negustori expulsați.

Se știe anume că Riga, după ce organizase la București « Eteria » [2]), atrase asupra sa atenția agentului comercial austriac Merkelius, care la începutul lui August 1796 îl semnala ca pe un « om foarte viclean și mare prieten al Francezilor », care a plecat peste Transilvania [3]), la Viena, unde vrea să tipărească o hartă grecească [4]). Aici Riga intră în legături strânse cu Coroneo, care rămăsese apoi un colaborator și îndrumător prețios al Veleștinului, ajungând să fie arestați împreună la Triest [5]).

---

[1]) Emil, Legrand, *Anekdota engrafa peri Riga Velestinli*, în *Deltion tis istorikis kai etnologikis etairas tis Ellados*, Tom. III, Atena, 1889.

[2]) Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, Gamber, 1898, p. 202 squ.

[3]) In legătură cu această călătorie trebue pusă oare scrisoarea lui din Iulie 1796 către compania Grecească din Sibiu? (N. Iorga, *Studii și Docum. XII*, p. 120, No. 250).

[4]) Hurmuzaki, *Docum.* XIX_1, p. 789.

[5]) E. Legrand, *o. c.*, p. 598.

Ca material de propagandă destinat întregei lumi creștine din sudestul european, Riga făcu să apară în capitala austriacă cunoscuta-i hartă, gravată de Franz Müller și tipărite de Iacob Nitsch din cartierul Iosefstadt [1]), precum și numeroase foi volante revoluționare, printre cari celebrul imn « Os pothe palicaria », marsilieza grecească, și o proclamație cu idei inspirate din constituția franceză.

Acțiunea Veleștinului găsi răsunet și sprijin în lumea negustorilor greci din Viena, dintre cari unii, lichidându-și întreprinderea prin bancrută frauduloasă, plecau spre porturile libere italiene pentru a sprijini de acolo liberarea Greciei [2]).

Aceștia umplură Peninsula Balcanică și Țările Române cu materialul de propagandă revoluționară tipărit în capitala austriacă. Astfel negustorii bucureșteni Poligaki (Pilizahi) și Avrami fuseseră pe la Viena și preluară câte 300 exemplare din harta lui Riga și alte tipărituri, iar negustorului din Iași, Gheorghe Michaeli îi fură expediate 500 exemplare din Noul Anacharsis partea IV [3]).

Manifestul revoluționar al lui Riga ajunse să fie răspândit în Țările Române și prin ostașii răsculatului Pasvan-Oglu, alarmând Poarta, care era în posesiunea unor astfel de exemplare [4]).

O mare cantitate din acest material — câteva lăzi — destinat Greciei, fu trimisă de însuși Riga la Triest, unde veni și el cu gândul de a pleca în Morea, după ce în prealabil va lua înțelegere cu Napoleon, care se afla în campania din Italia [5]).

Autoritățile austriace, prinzând însă de veste de cuprinsul lăzilor și de planurile lui Riga, la sosirea acestuia în Triest îl arestară împreună cu Coroneo și-l aduseră la Viena, de unde plecau firele complotului [6]).

Intre timp, în ziua de 24 Decemvrie 1797, fură arestați sub învinuirea complicității 5 greci din Viena, anume Eustratie Argenti,

---

[1]) N. Iorga, *O hartă a Țării Romanești din c. 1780*, An. Ac. Rom., Mem. Sect. Ist., Ser. II, Tom. XXXVI, p. 925 squ; E. Legrand, *o. c.* p. 652.

[2]) E. Legrand, *o. c.*, p. 596.

[3]) E. Legrand, *o. c.*, p. 652—54.

[4]) Hurmuzaki, *Docum.*, Supl. I_3, p. 484.

[5]) G. G. Cervinus, *Insurection et regeneration de la Grèce*, Paris, 1863, Tom. I, p. 87—88.

[6]) Diamandi-Amniceanul, *Aromânul Riga Fereu și Revoluția grecească din 1821*, « Adevărul Literar », 1923, Apr. 22.

negustor; Mihail Panaiot, comptoarist; Philip Petrovitsch, expeditor; Andrei Macoti, fost contabil, toți în serviciul lui Argenti și medicul Dimitrie Nicolides. Peste două zile, la 26 Decemvrie, fu arestat și « Georg Bullio, tipograf grec » [1]) apoi la 30 Decemvrie veni rândul și lui Constantin Duca, numărul deținuților urcându-se — după cum mărturisi acesta cu prilejul anchetei din Lipsca — la 12, între cari și Gheorghe Teohari Torunzia.

Ancheta — după cum se știe — dovedi vinovăția celor arestați și drept urmare 8 din deținuți, în frunte cu Riga Veleștinul, ca supuși otomani fură extrădați Pașei din Belgrad, care îi execută [2]), iar ceilalți 4, supuși austriaci, fură expulzați din țările imperiului habsburgic, după cum ne arată actele din dosarul aflător în arhiva orașului Lipsca.

Să ne oprim puțin asupra acestora din urmă. Dintre ei, sigur român este numai *Gheorghe Pulio.*

Născut în 1766 la Siatista [3]) în Macedonia, pe la 1785 își părăsește patria, probabil din aceleași motive pentru cari făcuse la fel și în acelaș an și compatriotul său Constantin Duca, adică « wegen entsthenden Unruhen » — după cum declară acesta din urmă la ancheta din Lipsca. G. Pulio se așeză întâiu în Ungaria — spune el — de sigur la Buda, unde era un puternic centru de negustori aromâni; de aici veni la Viena unde s'a căsătorit. Cu prilejul anchetei dela Lipsca, Puliu ascunde adevărata activitate desfășurată la Viena, limitându-se să spună că în capitala imperiului a făcut negoț, ajungând mai târziu să îndeplinească slujba de judecător de mărfuri orientale până în momentul arestării lui. Poliția din Viena îl semnală însă autorităților saxone în calitate de « fost tipograf » și această activitate tipografică l-a dus în închisoare.

---

[1]) E. Legrand, *o. c.* p. 606.

[2]) Rizo-Nerulos Iakovaki, *Histoire moderne de la Grèce*, Genéve, 1828, p. 139—140.

[3]) La 1890 *Weigand* preciza: „Schatista, *früher rein aromunisch*, fast ganz gräzisiert". (Die Aromunen, Leipzig 1895, I, p. 287). Printre *Armatolii Români* găsim la 1750 pe căpitanul Macri-Puliu, la 1770 pe căpitanul Mavro-Puliu, iar între anii 1800—1810 pe « frații Puliu » (Ioan Caragiani, *Studii istorice asupra Românilor din Pensinsula Balcanică*, Ac. Rom., București, 1929, p. 145—148). La începutul veacului al XIX-lea ajunge dascăl la școala din Ohrida *românul* Hagi Puliu din Samarina. (T. Capidan, *Aromânii*, Ac. Rom., Studii și cercetări, XX, Buc. 1932, p. 56—7).

De fapt *fraţii Gheorghe şi Publio Pulio* cumpăraseră tipografia lui Baumeister din Viena şi primul lor produs tipografic a fost Calendarul din anul 1795 [1]). Tot în această « Imprimerie a Marchizilor Puliu » apăru la 1797 cartea de capitală importanţă pentru istoria literaturii macedoromâne « Nouă pedagogie sau Abecedar uşor spre a învăţa pe copiii tineri carte românească în deobşte întrebuinţare la Aromâni » scrisă de Constantin Ucuta, « hartofilax şi protopop în Posen din Prusia Meridională » [2]) şi se mai ştie că tot aceşti descendenţi ai lui Marcu (= Marchides) [3]) Puliu au fost editorii primelor ziare sârbeşti [4]).

Pe lângă această activitate tipografică, fraţii Puliu făceau şi negustorie, dar nu de natură a putea fi mărturisită la Rathstube din Lipsca. Anume, cu data de 5 Februarie 1797, agentul austriac din Bucureşti, Merkelius, anunţă guvernul din Viena că în ziua de 28 Decemvrie 1796 supusul austriac « *librarul (Buchhändler) Publio Marchides Pulio* » veni cu paşaport austriac la Bucureşti cu diferite cărţi, pe cari în cursul lunei Ianuarie a acestui an le-a oferit spre cumpărare la diferiţi boeri. De câteva zile însă s'au făcut auzite cuvinte de condamnare împotriva acestor scrieri şi Merkelius, procurându-şi lista lor, constată că întradevăr sunt « foarte stricăcioase ». Drept urmare agentul austriac întrebă pe Pulio dacă are permisiunea înaltului regim să scoată din ţară asemenea cărţi, la ceeace librarul răspunse că are chiar ordin în acest sens. Domnul Ţării, alarmat şi el de răspândirea unor asemenea scrieri, ceru lui Merkelius să oprească desfacerea lor, ceeace acesta se grăbi să raporteze la Viena.

Catalogul anexat cuprinde peste 60 titluri de scrieri revoluţionare franceze [5]).

Simţindu-se urmărit, Pulio se ferea de Merkelius, care, bine informat, raportează la 1 Aprilie 1797 că numitul librar se pare că

---

[1]) Per. Papahagi, *Scriitori Aromâni în sec. XVIII*, Bucureşti, 1909, p. 50.

[2]) Th. Capidan, *Aromâni. Dialectul Aromân*, Ac. Rom. Studii şi Cercetări XX, Bucureşti, 1932, p. 61.

[3]) N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, *Revoluţionarii*, Bucureşti, 1938, p. 81.

[4]) Dr. D. I. Popovici, *Aromânii ca negustori în Serbia şi Austro-Ungaria* (trad. C. Constante), Bucureşti, 1934, p. 18.

[5]) Hurmuzaki, *Documente*, XIX_1, p. 815—816.

n'a venit cu cărțile sale la București cu intențiile cele mai curate, de vreme ce evită să dea pe la Agenție, deși fusese în repețite rânduri invitat, « și mai cu seamă de oarece în ziua de 29 Martie a plecat la Iași în tovărășia republicanilor poloni » [1]).

Librarul Pulio se dovedea astfel a fi un agent revoluționar, care activa în Țările Române, unde Riga întreținea corespondență cu tovarășii săi de idei: Gheorghe (Iordachi) Golescu, Manolachi Persiano, Gheorghe (Iordachi) Slătineanu, Theodosi, Lambros, Poligaki, Ioanni Zanzi (Ceauș?), Nicolati, Stafraki și Manassi din București și Ioan și Gheorghe Michaeli din Iași [2]).

Vinovăția fraților Puliu se dovedi apoi în întregime după arestarea lui Riga, cu prilejul anchetei dela Viena. Gheorghe Puliu era înșirat printre cei ce au sprijinit bănește pe Riga; el era pe larg informat de toate planurile acestuia, ajungând cu Veleștinul la o înțelegere că poporul grec trebue să fie pe deplin luminat asupra rostului mișcării, prin scrieri potrivite, cari, firește, urmau să fie tipărite, sau numai procurate și răspândite de Puliu. Nu s'au înțeles însă asupra prețului de desfacere al cărților [3]). Dar fapta cea mai greu incriminată a fost tipărirea clandestină a proclamației revoluționare a Veleștinului în tipografia lor. Lucrul s'a făcut în taină: în două nopți ale lui Noemvrie fură trase 3.000 exemplare din proclamație, cari au fost trimise la locuința lui Riga [4]). Mărturisirea făcută în acest sens de ucenicii tipografi Ioseph Adam, Ioseph Klötzel și Franz Hugale, au fost deplin doveditoare [5]).

Tot la George Puliu au fost depozitate 900 exemplare din harta lui Riga [6]) și tot la el s'a găsit un pachet sosit din Augsburg cu numere din ziarul « La Décade philosophique, litteraire et politique », despre proveniența căruia Puliu mărturisește că înainte cu ½ an un negustor din Constantinopol, Alexandru Basili, i-a dat în comision

---

[1]) Hurmuzaki, *Documente*, XIX$_1$, p. 821; N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, Payot, 1918, p. 86.

[2]) Alexandru Elian, *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*, Vălenii de Munte, 1935, p. 3 squ.

[3]) E. Legrand, *o. c.* p. 688.

[4]) Idem, *ibidem*, p. 608.

[5]) Idem, *ibidem*, p. 660.

[6]) Idem, *ibidem*, p. 654.

ca jurnalele de mai sus, cari vor sosi pe adresa fraţilor Puliu la Viena, să le transmită pe adresa lui în capitala imperiului otoman. De unde veneau aceste ziare la Viena, Puliu declară că nu ştie [1]).

Puliu era bine cunoscut pentru ideile sale democratice, dar cu toate dovezile pentru vinovata activitate desfăşurată în cadrul acţiunii revoluţionare a lui Riga, el găsi totuşi în timpul procesului mari sprijinitori printre membri guvernului din Viena, cari voiau să-l scape. De aceea baronul Herbert Rathkeal scria la 24 Februarie 1798 din Pera ministrului său din Viena, că « Je m'affligeois entre autre sensiblement de voir qu'un homme comme Pulliu, malgrè sa mauvaise conduit et sa profession ouverte de démocratisme, eut pu ancore trouver assez de protecteurs dans nos departements pour resister aux attaques diverses que je lui portois sous les auspices de Vctre Excellence » [2]).

Cu toate aceste mari protecţii însă, Gheorghe Puliu fu condamnat la expulsare. Din capitala imperiului plecă la Lipsca, iar de aici, după cum ne arată dosarul amintit, se îndreptă spre Frankfurt-am-Main. Se pare însă că nici acum n'a renunţat la activitatea revoluţionară, fiindcă el trebue să fie acel « Puliu » care, după moartea lui Riga, îşi lua angajamentul să poarte din Germania corespondenţă cu Grecia, cu Levantul şi cu Ţările Române [3]).

Tovarăşul de exil al lui Pulio, *Gheorghe Teohari Torunzia* [4]) ispăşi vina de a fi fost răspânditorul ideilor şi al tipăriturilor lui Riga Veleştinul. Anume, cu prilejul anchetei dela Viena, el mărturiseşte că a cumpărat 3 hărţi şi 50 tablouri reprezentând pe Alexandru cel Mare, editate de Riga, şi le-a trimis fratelui său Gheorghe Torunzia, negustor la Zemlin. Recunoaşte apoi că a discutat cu studentul în medicină Karakassi, cu Sacellarius şi Panajot, stările din Grecia şi şi-au manifestat dorinţa de a o vedea eliberată de sub jugul turcesc.

---

[1]) Idem, *ibidem*, p. 702.

[2]) E. Legrand, *o. c.*, p. 638.

[3]) Pompiliu Eliade, *o. c.*, p. 230.

[4]) In dosarul din Lipsca e numit doar Gheorghe Teohari, originar din Castorea; în actele anchetei din Viena e arătat cu numele complet Gh. Teohari Torunzia, originar din Siatista, (Legrand, *o. c.*, p. 692).

In Martie anul trecut (1797), fiind la Zemlin, a cântat Os pothe palikaria înaintea fratelui său și a negustorilor Nicolae Phylacto, Gheorghe Athanasi și Gheorghe Auxentio. Iar în Octomvrie a primit dela Riga un exemplar din proclamație, pe care, la Pesta fiind, a dat-o spre copiere lui Demetriu, calfa negustorului Dormussi. Despre această proclamație a discutat și cu fiii negustorului, cu Cristofor și Alexandru Dormussi, cari însă îi cunoșteau de mai înainte cuprinsul. De altfel în cafeneaua Leser din Pesta toți Grecii cunoșteau conținutul proclamației, deși nu o văzuseră. Torunzia, la stăruințele crâsnicului Ioan Karaza, i-a dat-o să și-o transcrie. Intrebat de anchetatori, Karaza spune că a dus proclamația la revizorul de cărți din Pesta, Petrovitsch, pentru a o deferi autorităților. Actele sosite din capitala Ungariei arătau însă anchetatorilor vienezi, că crâsnicul a dat proclamația revizorului de cărți ilirice din Buda, cu numele Ragazzi, pentru a o imprima din nou și a o răspândi.

Acestea fiind dovedite, Torunzia împărtăși aceeaș soartă ca și Pulio: fu expulzat din Viena, de unde plecă la Lipsca, iar de aici la Franfurt-am-Main.

Dintre complotiștii anchetați la Lipsca, cel mai îndrăzneț agitator pare să fi fost *Constantin Duca*. Din dosarul anchetei dela Viena nu reiese că vinovăția lui ar fi fost așa de mare ca a lui Pulio și a lui Torunzia. S'a aflat doar atâta, că în una din zilele lunii Septemvrie 1796, fiind la masă cu Riga în casa lui Argenti, au cântat imnul revoluționar al Veleștinului și că a răspândit proclamația acestuia [1]). Totuși cele 10 luni petrecute în spitalul închisorii din Viena sunt o indicație că C. Duca era un agitator periculos, iar acuzațiile, dovedite, ridicate împotriva lui de Pano Sica în fața autorităților din Lipsca, sunt o probă că și după expulsarea din țările imperiale a rămas un îndârjit propagator al ideilor revoluționare franceze.

Republicanismul răspicat mărturisit în repețite rânduri prin desele declarații că regimurile monarhice — cel rusesc și cel austriac — sunt tiranii, apoi propaganda fățișe dusă împotriva bisericii creștine, bătându-și joc de slujba religioasă și afirmând că Mântuitorul a fost un impostor ca Mohamed și alții, ne duc la literatura revolu-

[1]) E. Legrand, *o. c.*, pp. 668, 680.

ţionară ascunsă în depozitele clandestine ale librăriei fraţilor Pulio [1]), pe care aceştia încercau să o desfacă printre boerii Ţărilor Române şi printre emigraţii poloni.

De altfel aceleaşi idei le răspândea la Viena şi doctorul Dimitrie Nicolides care, cu prilejul anchetei din capitala imperială, se scuză susţinând că declaraţiile lui că monarhii sunt tirani şi că în Franţa domneşte dreptatea, nu se referă la Austria şi la Prusia, ci la Turci şi la Domnii Munteniei şi Moldovei, cari în adevăr sunt tirani [2]).

Pe lângă această acţiune de răspândire a ideilor revoluţionare, Constantin Duca a fost şi un sprijinitor bănesc al mişcării lui Riga Veleştinul. In declaraţia pe care o face la Ratsstube din Lipsca vorbeşte de o bancrută ce ar fi suferit-o la Viena şi de pe urma căreia a pierdut o parte din avere. Acest faliment trebue să fi fost în realitate o lichidare de bună voie a întreprinderei sale comerciale pentru a servi mai liber scopurile revoluţionare ale lui Riga, aşa cum erau informate autorităţile austriace că fac numeroşi Greci din capitala imperiului şi dela Constantinopol [3]).

* * *

Acestea sunt deci vinovăţiile pentru care cei trei negustori fruntaşi Gheorghe Pulio, Gheorghe Teohari Torunzia şi Constantin Duca, fură nevoiţi să ia calea pribegiei. Dosarul dela Lipsca, pe lângă informaţiile ce ni le dă în legătură cu soarta acestor complotişti expulzaţi din ţările imperiale austriace, ne oferă prilejul să privim în lumea negustorilor răsăriteni din cele două vestite emporii comerciale ale Europei Centrale. Marile case de comerţ macedoromâne şi greceşti din Viena şi din Lipsca erau, pentru fraţii noştri din Macedonia şi Epir, o înaltă şcoală de practică negustorească, introducându-i în arterele unei circulaţii economice, care atingea toate marile centre comerciale ale Europei apusene şi răsăritene.

In capitala imperiului austriac şi în cea saxonă, ca şi în toate centrele mai importante europene, « Grecii » constituiau o societate

---

[1]) In Palladion, *Poeme en 6 Chants par Frederic II Roi de Prusse,* Cap. XVI *Pensées sur la religion,* se găseşte între altele: « De Jesus Christ était un homme comme Mohamet etc. », Hurmuzaki, *Documente,* XIX_1, p. 816.

[2]) E. Legrand, *o. c.* p. 676—678.

[3]) E. Legrand, *o. c.*, p. 596.

aparte. Işi aduceau rudeniile sau cunoscuţi să înveţe limbă streină şi tehnică negustorească, sau să studieze medicină şi filosofie, căsătorindu-i aici, dar ţinând strânse legături cu cei de acasă.

Datele biografice cuprinse în dosarul din Lipsca ne dau în privinţa aceasta preţioase amănunte. Gheorghe Teohari Torunzia vine din Siatista să facă timp de 6 ani ucenicie la casa de comerţ a lui Hagi Moscu din Viena, apoi se însoară aici şi rămâne să facă negoţ pe cont propriu. Acest Hagi Moscu, amintit de Torunzia ca negustor între anii 1778—1784 la Viena, trebue să fie identic cu Pantazi Moscu, negustor şi agent al Domnului muntean Nicolae Mavrogheni (1786—1790) în capitala austriacă [1]. In favoarea acestui Pantazi intervine « din înalt ordin » la 1 Octomvrie 1787 agentul austriac la Bucureşti, Metzburg, să-şi primească cărţile ce le reclama dela fratele său din capitala Munteniei [2]. Se ştie apoi, că Pantazi, Ioan şi un al treilea frate, Dimitrie, erau fiii bătrânului Ioan Moscu, care între anii 1737—39 era staroste de ne gustori la Bucureşti. Dintre cei trei fraţi, Ioan avea casă de bancă în capitala Ţării Româneşti. La începutul domniei lui Vodă Şuţu îl găsim printre cei traşi la răspundere pentru sprijinirea Austriacilor [3]; între anii 1793—98 ajunge apoi paharnic [4]. E numit totdeauna « Hagi Moscu » [5] de aceea şi Pantazi din Viena se simţea îndreptăţit să poarte atributul de « hagi » şi deci el este acel « Hagi Mosco », negustor vienez, care până la data de 16 Maiu 1796 era « comisionar şi corespondent » al Domnului muntean Alexandru Moruzi, care la data de mai sus îl înlocueşte în această sarcină cu Grigoraşcu, al doilea secretar domnesc [6].

In această casă de comerţ cu strânse legături familiare în Ţara Românească, şi de mare vază şi încredere în capitala imperiului austriac şi-a făcut educaţia negustorească Torunzia. Şi, de sigur, tot datorită legăturilor acestei case a ajuns mai târziu să fie « foarte bun cunoscut cu toţi Grecii şi cu diferitele case de comerţ din Lipsca.

---

[1]) I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 280.

[2]) Hurmuzaki, *Documente*, XIX_1, p. 336.

[3]) N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII *(Revoluţionarii)*, Bucureşti, 1938, p. 105.

[4]) I. C. Filitti, *o. c.*, p. 280.

[5]) Hurmuzaki, *Documente*, XIX_1, p. 807.

[6]) Hurmuzaki, *Documente*, XIX_1, p. 776, 785.

Asemănător e cazul lui Constantin Duca pe care tatăl său, negustor în Siatista, îl trimite să învețe limba germană și negustoria la companistul său din Viena, Constantin Lazăr, pentru ca mai târziu să-l recheme acasă ca tovarăș pe deplin instruit, care să poată face numeroase călătorii de afaceri, după cerințele negoțului de atunci. După moartea tatălui său apoi, din cauza tulburărilor politice ivite în acele părți, revine în Viena, unde ajunge negustor de vază.

Tot negoțului a fost destinat și acuzatorul din Lipsca al lui C. Duca, tânărul cam risipitor, Panaiot Sica, pe care tatăl său îl trimise la Viena la negustorul Stavro Ioan, nepot al bătrânului Sica și companist cu un alt fiu al acestuia. Tânărul Pano, stătu un timp la rudenii, vărul și fratele său, apoi se duse la Veneția, de acolo în patrie, pentru ca să fie apoi din nou trimis la Viena « să învețe bine nemțește, englezește și italienește și să stea în ajutorul vărului său la negoț ». Voiau deci să-l pregătească pentru comerț în stil mare, deși tânărul se simțea atras mai mult de studiul medicinei.

Nu știm cu ce rosturi fusese recomandat tânărul Pano Sica Domnului muntean Const. Hangherli. In împrejurările haotice dela Dunăre și din Țara Românească a acelor vremi [1]) însă, un tânăr instruit putea fi în multe feluri utilizat. Cert este că nădejdile legate de călătoria dela Viena spre Țara Românească s'au spulberat odată cu vestea, aflată la graniță, că Domnul Țării Românești fusese ucis de Turci. Iar rostul acestei călătorii nu se putu acorda cu noua domnie a lui Moruzi, și Pano Sica se reîntoarse la Viena.

I. MOGA

« ȚARA », « DISTRICTUL » ȘI PLAIUL LOVIȘTEI

In *Buletinul Societății Regale de Georgafie*, vol. LV, 1936, p. 275—277 d-l I. Conea răspunde la recensia pe care o făcusem în vol. VI al Anuarului nostru, asupra lucrării d-sale despre Țara Loviștei [1]). Tonul acestui răspuns și mai cu seamă faptul că el nu

[1]) N. Iorga, *Istoria Românilor*, VIII, pp. 130—131.

[2]) I. Conea, *Țara Loviștei*. București, 1935, 217 p.; Recensia noastră în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, VI, 1931—1935, Cluj, p. 664—673 și tiraj aparte: I. Moga, *Problema Țării Loviștei și ducatul Amlașului*, Cluj 1935, 11 p.

aduce nimic nou pentru lămurirea problemei puse în discuție, ne-ar scuti de orice replică.

Chestiunea Țării Loviștei merită însă o revenire, o mai atentă cercetare. De aceea în cele ce urmează, ca întregire la recensia noastră amintită, ne vom opri asupra « țării », a « districtului » și a « plaiului » Loviștei.

D-l Conea, rezumând cercetările sale din cap. I și II al monografiei amintite, în cap. III scrie, conclusiv, următoarele: « In documentele dela 1233, 1265 și 1311 — Loviștea este arătată ca fiind o « terra », adică o « țară », — în înțelesul vechiu românesc al acestui cuvânt, așa cum apare el la unii din cronicarii noștri și cum apare în documentele vechi.

Iar aceste « țări » — se știe — erau un fel de mici state mai mult sau mai puțin autonome, unități politico-administrative locale, situate de obiceiu în câte una din așa numitele depresiuni *peri-* sau *intra*carpatice. Loviștea, deci, fiind fost și ea o asemenea « țară » sau « romanie », înseamnă că avem și în cazul ei de a face cu una din acele mici organizații autonome în care Românii și-au dus vieața pe timpul evului mediu » [1]).

Depresiunea intracarpatică în care e așezată Loviștea este bazinul Titești-Brezoi din fața confluenței Lotrului cu Oltul. In acest bazin crede, deci, d-l Conea că a existat în secolul XIII un asemenea « mic stat, mai mult sau mai puțin autonom », o « țară », o « unitate politico-administrativă », deducând toate acestea din studiul geografic al bazinului amintit și din textul documentului dela 1311 în care se vorbește de « Terram... Loystha vocatam, ab aqua Lottur vocata, que fluit ad aquam Olth ».

Am arătat în recensia noastră că documentul amintit e un falsificat și că autorii acestui falsificat n'au avut în vedere Loviștea din bazinul Titești-Brezoi, ci munții din Nordul Lotrului. D-l Conea, în răspunsul său, spune că îi este indiferent dacă documentul e fals, sau nu; dacă o asemenea țară a existat în sec. XIV, când a fost falsificat documentul, « a trebuit să existe sigur și în cel anterior și în cel pre-anterior, etc. ».

[1]) I. Conea, *o. c.*, p. 46—48.

Se înţelege că o realitate geografică, dovedită ca existentă în secolul XIV, trebue să fi existat şi în veacul anterior etc. Problema este, însă, dacă realitatea geografică amintită în falsificatul conţilor de Tălmaciu este în adevăr o « ţară » în sensul de unitate politică administrativă, mai mult sau mai puţin autonomă, izolată în bazinul Titeşti-Brezoi, sau e altceva.

Dacă o asemenea « ţară » ar fi existat în acel bazin, la 1233, 1265 şi 1311 şi *regii Ungariei ar fi avut cunoştinţă de existenţa* ei, ea ar fi trebuit să fie cunoscută şi la 1247 şi am găsi-o amintită de regele ungar în diploma Ioaniţilor, în care sunt înşirate *toate* « ţările » cunoscute la acea dată de regii unguri, la apus şi răsărit de Olt, pe versantul nordic şi sudic al Carpaţilor. Absenţa din diploma Ioaniţilor a acestei « ţări » — care *trebuia* să fie amintită, fie în categoria celor dăruite, fie a celor exempte din această donaţie, fie ca teritoriu de delimitare spre nord sau spre apus a « ţării » vecine a lui Seneslau, — dovedeşte că regii ungari n'aveau cunoştinţă de existenţa Ţării Loviştei şi că documentul dela 1233, din care derivă pretinsa confirmare din 1265 şi 1311, e o plăsmuire târzie, care după cum vom vedea nu se referă la Loviştea din bazinul Titeşti-Brezoiu. Existenţa acestei « ţări » deci, în înţelesul dat ei de d-l Conea şi limitat la graniţele bazinului amintit, documentar rămâne nedovedită.

In sprijinul tezei sale, autorul nu poate aduce decât izolarea forţată a bazinului Titeşti-Brezoiu de valea şi munţii Lotrului şi interpretarea *şi mai forţată* a termenului « Terra Loystha ». D-l N. Iorga a lămurit la timpul său că « terra » « nu trebue să fie în realitate o ţară de hrană şi locuită. Putea fi şi munţi. « Utilitates et pertineutial » nu înseamnă decât venituri şi dependinţe » [1]). Noi i-am dat acestui termen înţelesul de *regiune* muntoasă, cu păduri şi ape, toate *pertinentiae*, cu *utilitates*, ca vânatul, pescuitul, păşunatul, ghinda, — venituri regale obişnuite pe acea vreme.

O asemenea regiune era şi masivul de munţi din Nordul Lotrului — lat de 40 km — şi valea Lotrului, despre care d-l Conea atât de pripit afirmă că « mai ales în acea vreme este de bănuit că va fi fost foarte slab populată şi, deci, foarte puţin preţuită » [2]).

---

[1]) *Revista Istorică*, April-Iunie, 1935, p. 148.

[2]) I. Conea, *o. c.*, p. 27.

« Bănuiala » de mai sus n'are alt rost decât să excludă valea și munții Lotrului din cercul posibilităților de a găsi în ei elementele caracteristice ale « terrei » amintite în falsificatul conților de Tălmaciu. Această « bănuială » însă e în contrazicere cu *realitatea* constatată mai târziu de autor, deoarece în alt capitol tot d-sa spune: « pe munții din raza Lotrului am avut *totdeauna* o vieață pastorală foarte intensă. Și cum de această vieață se leagă, pe de altă parte, un fenomen de adâncă resonanță în trecutul nostru, — acela al *transhumanței* —, vom înțelege ușor cum *valea Lotrului a fost fatal să joace, prin situația ei, un mare rol (de mare drum al oilor) în trecutul poporului românesc* » [1]). Deci însuși autorul e de acord că marele drum al oilor constatat de d-sa ca existând pe valea Lotrului din mărturii ale secolului XIX și XX, a fost fatal să existe și în veacurile anterioare și, fără îndoială — adaogăm noi — că și în secolul XIII—XIV, când păstoritul nu a fost constrâns încă, în măsura impusă de veacurile următoare, să cedeze terenul agriculturii, și deci trăia o epocă de înflorire. In această privință prețioase indicațiuni ne dă un document din 1383, o convenție încheieată între Românii dela poalele munților Țibinului și între Sașii din Cristian și din Sibiu [2]).

In articolul prim al acestei convenții se vorbește de « mulieres vel viri de partibus Transalpinis » veniți aici și uciși în lupte, al căror caracter ni-l lămurește articolul al doilea din convenție, prin care Românii își luau angajamentul să nu mai pască oile și vitele pe teritoriul Sașilor. Era deci lupta pentru pășuni, în care au căzut și Români din Muntenia. Faptul apoi că Românii ardeleni își luau în articolul al treilea al acestei convenții angajamentul să păzească munții dela Tălmaciu până la Săliște, ne arată că acești Munteni veniau pe potecile din munții Lotrului, iar nu pe la Câineni și Turnu Roșu, pe unde puteau fi opriți de organele de pază. Iată, deci, că transhumanța prin munții Lotrului exista și atunci și față de opreliștile pe care le întâmpina oieritul la șes, el trebue să se fi intensificat peste munți, pe potecile de totdeauna și pe marele drum din valea Lotru lui.

Acest lucru se întâmpla tocmai pe timpul când se ticluia falsificatul conților de Tălmaciu și deci numiții conți aveau tot motivul

[1]) I. Conea, *o. c.*, p. 67.

[2]) Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, II, p. 565.

să preţuiască munţii şi valea Lotrului pentru un « proventus » atât de însemnat ca păstoritul.

Dar termenilor de « proventus et pertinentiae » — care în teza d-lui Conea joacă un rol important în determinarea înțelesului de « terra », ca ţară intens locuită — nu le putem da prea mare crezare, fiindcă n'avem certitudinea că acești termeni din falsificatul conților de Tălmaciu vizează realităţi *precis* cunoscute. Puteau să fie și termeni generali, o formulă diplomatică usuală, care aici ar arăta că autorii falsificatului nu cunoșteau veniturile precise și dependințele acestei « terra ». Intr'un act de donaţie de importanţa pretinsei danii făcute la 1233 comitelui Connad de Tălmaciu, regele ungar de obiceiu precizează veniturile țării, modalităţile de folosință ale lor, delimitând precis cât îi revine lui și cât are drept să folosească din aceste proventus cel ce primește donaţia. Diplomele similare date cavalerilor Teutoni și celor Ioaniţi sunt în această privință foarte precise.

Lipsa acestor preciziuni în falsificatul conților de Tălmaciu, care ar fi *trebuit* să facă mențiune cel puțin de vama dela Câineni, sau dacă aceasta nu exista încă, de vadul comercial ce trecea prin Loviștea și de veniturile lui, sau cel puțin de obligația conților de a păzi acest vad pentru bunul mers al comerţului — suntem doar în epoca lui Vlaicu care dăduse privilegiul de comerț Sașilor, când funcționa vama dela Slatina — arată că acest falsificat n'a avut în vedere Loviștea din bazinul Titești-Brezoi, ci munții dela Nord de Lotru, ale căror venituri autorii falsificatului nu le puteau preciza decât în termeni generali.

Că acești munți au fost în mod arbitrar revendicați de conții de Tălmaciu, ne-o dovedește faptul că asemenea deprinderi abuzive au devenit, pe semne, o tradiţie la acești conți și dovada ne-o dau documentele din 17 Aprilie 1418 date de regele Sigismund, din care se constată că numiţii castelani au îndrăsnit prin « abusivis novitatibus, imo potius corruptelis adinventis et introductis, quae iam quamvis omino indebite et irrationabiliter quasi in ius essent redactae » să stoarcă munci și dări de pe moșiile abației din Cârţa « contra iura ac libertates et privilegia predicti manasterii abusive inventas » [1]). Iată deci, că acești conți falsificau adevărul fără scrupule

[1]) G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, tol. IV (1416—1437), Hermannstadt, 1937, p. 73—74.

de conștiință, pentru a revendica drepturi imaginare. Și dacă au îndrăsnit să o facă față de abația din Cârța, ale cărei drepturi de posesiune asupra moșiilor erau ușor controlabile, cu atât mai mult au putut-o face pentru o regiune de munte, a cărei situațiune de drept nu era deplin lămurită.

*

Dar, dacă falsificatul conților de Tălmaciu nu s'a referit la Loviștea din bazinul Titești-Brezoiu, ce au înțeles ei prin « Terram... Loystha vocatam, ab aqua Lothur vocata, que fluit ad aquam Olth ».

Acum credem a fi în măsură să dăm răspuns hotărît: au înțeles « *Plaiul Loviștei* ».

D-l Conea s'a lovit și d-sa de existența plaiului Loviștei, care cuprindea și valea și munții Lotrului. Așa l-a văzut pe harta stolnicului Cantacuzino, care arăta « județul Argeș trecând și pe dreapta Oltului, unde cuprindea valea Lotrului toată. Această vale intra, evident, în *plaiul Loviștei* » (p. 58). La fel găsește încadrat plaiul și la Fotino, ca parte integrantă a județului Argeș. « Așa era pe vremea lui Fotino — spune autorul — și așa a fost totdeauna, până la 1833 » (p. 59). Suntem și noi de acord că așa a fost totdeauna și admitem că autorul a rostit un adevăr care va rămâne, anume că « *un plaiu Loviștea trebue să fi existat totdeauna, dela Intemeiere încoace* » (p. 58). Numai că această afirmație e în contrazicere cu tot ceea ce susține d-sa privitor la Țara Loviștei. Fiindcă dacă a existat *totdeauna* un plaiu al Loviștei care să fi cuprins munții cu valea Lotrului, rămâne inutilă izolarea în bazinul Titești-Brezoi a termenului « Terram Loystha » din documentul falsificat de conții de Tălmaciu. De aceea d-l Conea pentru a pune de acord mica unitate politico-administrativă susținută de d-sa, cu realitatea Plaiului Loviștei arătat de documente și hărți, susține existența a *două Loviști*, una populară, la stânga Oltului, în bazinul Titești-Brezoi și alta, o *Loviște recentă* [1]) administrativă, care cuprinde și valea Lotrului, așa cum arată hărțile și documentele că s'a întins Plaiul Loviștei. După d-sa « A fost deci o vreme, când Loviștea argeșană *trăia — fără ca Loviștea Lotrului să existe* » [2]).

[1]) I. Conea, *o. c.*, p. 28.

[2]) *Idem*, p. 31.

Această Loviște argeșeană, din bazinul Titești-Brezoi « evoluând ca spațiu în cursul vremii », ca numire administrativă ajunge să cuprindă și transgresiunea ei de pe Olt. Astfel « a urmat un răstimp spune d-l Conea — în care denumirea de Loviște a unit, pentru administrația țării, ambele maluri ale Oltului » [1]). Când s'a săvârșit acest proces? Autorul răspunde că: nu știm. « El trebue să dateze, însă, din vremea când satele de pe Loviștea au intrat în preocupările de organizare administrativă ale Țării Românești: cu alte cuvinte, vremea Intemeierii [2]).

Ori, credem că și d-l Conea este de acord că timpul întemeierii nu poate fi mai târziu de anul 1311 și în acest caz documentul falsificat în favoarea conților de Tălmaciu putea avea în vedere această « Loviște recentă » care cuprindea și valea Lotrului cu munții dela nord. Și dacă documentul dela 1311 se referă la « Loviștea *recentă* » cam ce dovezi are autorul — și cât sunt ele de vechi — despre timpurile când trăia o Loviște argeșană « fără ca Loviștea Lotrului să existe? ».

Dar să revenim la *Plaiul Loviștei.*

D-l Conea trece prea ușor asupra înțelesului *geografic* al termenului de plaiu și se ocupă aproape exclusiv de caracterul administrativ al lui; « Dacă n'a existat un județ Loviștea, a existat în schimb un plaiu (= plasă, unitate administrativă) cu acest nume... » Și pentru a sublinia caracterul administrativ al Plaiului Loviștei, precizează că valea Lotrului a fost « excrescența *administrativă* de pe Olt a Loviștei » [3]).

Deci a fost un timp când Loviștea Lotrului nu exista, iar când apare, ea e rezultatul unui proces politic: e excrescența administrativă a Loviștei — tot administrative, nu? — din bazinul Titești-Brezoiu.

O afirmație categorică, dar nedovedită, care în realitate se reduce la o ipoteză, și aceasta puțin verosimilă.

Și iată de ce:

Fotino înregistrează o realitate, care se dovedește a fi fost la fel în toate veacurile cunoscute ale Loviștei. El ne arată existența unui

---

[1]) *Idem*, ibidem.

[2]) I. Conea, *o. c.*, p. 30.

[3]) I. Conea, *o. c.*, p. 60.

plaiu al Loviștei cu 20 sate, care trecea Oltul și cuprindea și valea și munții Lotrului. *Toate* potecile Plaiului Loviștei spre Transilvania arătate de el, duc peste *aceşti* munţi, deci toate satele Plaiului Loviștei se orientează spre *dreapta*, nu spre stânga Oltului. In schimb satele Corbeni, Brăteni, Bălăcenii, Titești, Băișoara, Glăveștii și Câinenii, deci satele așezate de-a-lungul vadului comercial Turnu-Roșu, Câineni, Titești, Sălătruc, «drumul cel vechiu» căruia d-l Conea îi atribue rol hotărîtor în organizarea «ţării» Loviștei și cari de fapt erau în marginea Loviștei, aparțin *Plaiului Arifului* și potecile lor se îndreaptă toate peste acest plaiu, la *stânga* Oltului [1]). Această orientare diferită a satelor amintite nu poate fi rezultatul unei măsuri administrative, ci a unui firesc proces geografic: vadul comercial Câineni-Titești-Sălătruc, pare a fi avut rolul de delimitare *și unire* a două zone geografice, a două plaiuri, deosebite.

Harta lui Riga Veleștinul (1797) situează Plaiul Loviștei exclusiv pe dreapta Oltului, în munții și valea Lotrului, iar Loviștea propriu zisă, din bazinul Titești-Brezoi, o delimitează deosebit, fără să o numească.

Harta lui Sulzer (1774) ne dă un «*District Loviştea*», identic cu cel conturat pe harta căpitanului inginer Schwanz, lucrată la 1717. Acesta din urmă înglobează în «districtul» Loviștei nu numai Plaiul Loviștei și Loviștea din harta Veleștinului, ci și câțiva munţi din plaiul Arefului.

Pentru a dovedi inexistenţa acestui district atât de categoric trasat de pe harta lui Schwanz, — și, credem, că intenţionat păstrat și de Sulzer — d-l Conea recurge la o spectaculoasă confruntare de date și teatrale deducții istorice, de cari s'ar fi putut lipsi, dacă ar fi cunoscut materialul documentar de mult publicat de C. Giurescu [2]). Astfel ar fi aflat că originea «districtului» Loviște, trebue căutată în măsurile autorităților militare și fiscale austriace, cari încă din Ianuarie 1717 au pus satele [3]) din acest proiectat district

---

[1]) D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, Tom. III. Bucureşti, 1859, p. 161.

[2]) C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub Austriaci*, I, Bucureşti, 1915, 690 p.

[3]) In număr de 12 şi anume: 1) Câineni; 2) Greblești, Robeşti; 3) Boişoara, Găuşani; 4) Titeşti; 5) Burboieşti, Bratovoieşti; 6) Cocoi; 7) Spini, Băieşti;

sub autoritatea vameșului din Câineni «cum priore etiam usuata dependentia», atât în cele juridice, cât și în ce privește dările. Judecățile — spunea documentul amintit — le va pronunța vameșul, după obiceiul țării (pământului), consultând și pe bătrâni și dând sentință în scris la mână. Jumătatea veniturilor din pedepse va fi vărsată fiscului regal, ceealaltă jumătate va reveni vameșului, dând din ea și *vătafului*, de câte ori acesta îl asistă și va fi consultat în judecată, de asemenea se va ține seama și de ceeace oficiul vamal va adjudeca celor două mănăstiri, Cozia și Arnota, precum și *Căpitanului* «antea in Lovista existens», dacă din nou va fi așezat în slujbă.

Satele mai sus amintite, făcând slujbă de *plăeși*, aceeași slujbă o vor face, și cu același număr de oameni, și de acum înainte; din rândul acestor plăeși vameșul va propune un vătaf potrivit, care să stea sub autoritatea lui.

Iată deci originea districtului trasat pe harta lui Schwanz și el corespunde aproximativ cu Plaiul — administrativ — al Loviștei. Credem chiar că în acest caz «districtus» este traducerea latinească a termenului de «plaiu» în sens administrativ. Considerațiunile de ordin *strategic* care au impus austriacilor nevoia de a anexa bazinul Titești-Brezoi, au fost subliniate de generalul Stainville, în instrucția ce o dădu plenipotențiarilor austriaci însărcinați cu încheierea păcii dela Passarowitz: «umb den Ruckhen in Siebenbürgen heraus frey zu setzen» [2]).

Tot Stainville însă, văzând opoziția întâmpinată cu prilejul tratativelor, adaogă curând că pentru Loviștea din bazinul Titești-Brezoiu nu trebue priclitată pacea «demnach entscheidet sich die gränitz naturaliter durch den flusz Aluta von sich selbst» [1]). Granița așa a și fost apoi fixată [3]).

Chiar și după această delimitare, care lăsa Loviștea sub stăpânirea Țării Românești, munții și satele din *dreapta* Oltului mai sunt odată amintite ca «districtum Lovist» cu indicația, «supra monasterium

---

8) Perişani, Mlacşani; 9) Sărăcineşti, Racoviţa; 10) Copăceni, Cornet; 11) Călineşti; 12) Voineasa, Mălaia, Brezoiu. V. C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub Austriaci*, I, Bucureşti, 1913, p. 132.

[1]) Hurmuzachi, *Docum.* VI, p. 214.

[2]) Hurmuzachi, *Docum.*, VI, p. 240.

[3]) C. Giurescu, *o. c.*, p. 348.

Cozia usque Arxaviam, ad ripam Alutae situm » [1]), apoi odată ca « districtum Lotrensis » [2]) pentru ca apoi numirile acestea să dispară și să se vorbească doar de « Dörfern an der Lotra oder Lovista » sau « Dörfern in der Lovista und an der Lotra » [3]) ai căror locuitori fură scutiți de dări, primiră un jude al lor, fiind în schimb obligați să dea oameni la lucru pentru întreținerea viei Carolina, pe care tot ei o lucraseră pe vremea căpitanului Schwanz [4]). Toți acești locuitori erau însă cuprinși sub numirea de *Lovișteni* [5]).

Așa dispare efemera numire de « district Lovista » încă în timpul stăpânirii austriace în Oltenia și rămâne numirea generală de *Lovișteni* pentru toți locuitorii dela dreapta Oltului, deși în documentele române îi găsim cu numele de « Lotreni ». Prin această numire de Lovișteni străbătea realitatea Plaiului Loviștei, căruia Austriacii au încercat să-i suprapună construcția exagerată ca dimensiuni a « districtului Loviștea ».

Continuând cu cercetarea retrospectivă a Lovistei vedem că harta Stolnicului Cantacuzino nu ne aduce nimic nou: județul Argeșului înainte de stăpânirea austriacă în Oltenia cuprindea și munții și valea Lotrului, deci și Plaiul Loviștei, pentru care vedem confirmată, la 1691, existența unui « căpitan » al Loviștei [6]). La fel și la începutul acestui veac, la 1625 județul Argeș cuprindea și Loviștea [7]).

In legătură cu situația specială a satelor din Plaiul Loviștei, semnificativ este hrisovul din 1505 al lui Radu cel Mare, prin care confirmă dăruirea vamei dela Câineni făcută la 1415 de Mircea cel Bătrân, mănăstirei Cozia [8]). In acest act de confirmare se precizează « *Și* Lotrenii, cari voesc să fie negustori și a duce mărfuri din țara domniei mele, sau din Ungaria, *toți Lotrenii*, să plătească vama sfintei mănăstiri, pentrucă omul acela care *nu vrea* plăti vama

---

[1]) C. Giurescu, *o. c.*, p. 360.
[2]) C. Giurescu, *o. c.*, p. 468.
[3]) Giurescu, *o. c.*, p. 630.
[4]) C. Giurescu, *o. c.*, p. 637—638.
[5]) Hurmuzachi, *Docum.*, VI, p. 525.
[6]) N. Iorga, *Studii și Docum.*, XIV, p. 243.
[7]) N. Iorga, *Studii și Docum.*, XI, p. 289.
[8]) St. Nicolaescu, *Documente inedite dela Mircea cel Bătrân*, 1386—1418, p. 23.

sfintei mănăstiri și ce i se cuvine, unul ca acel om, așa să știe: că se va pune în țeapă la vad » [1]).

Nu poate fi aci vorba, deci, de contrabandă, ci de refuzul Lotrenilor de a plăti această vamă, bazați, fără îndoială, pe o tradiție, pe care o vedeam confirmată în instrucția dată de organele austriace în 1717 vameșului dela Câineni. Și această situație, oarecum privilegiată, ne face să avem convingerea că sub « toți Lotrenii » cari se ocupau cu negoț trebue să înțelegem pe locuitorii plaiului Loviștei, sau cel puțin că acești Lotreni și în veacul XV făceau parte din Plaiu.

O indicație în această privință ne-o dă hotărnicia dela 1520 care stabilește granițele acestui plaiu pe culmile nordice ale munților Lotrului.

Dar această hotărnicie mai are și o altă, importantă, semnificație. Ea dovedește că la 1520 a fost nevoie să se pună capăt unei vechi neînțelegeri asupra hotarului dela dreapta Oltului. Inseamnă că granița de pe culmile munților din dreapta Oltului până atunci a fost *discutabilă*, într'o situațiune de drept nelămurită și în anumite puncte ea a rămas ca atare și după hotărnicia din 1520, încă până adânc în veacul XVIII. Nevoiea de a stabili granița, — până atunci nesigură, în orice caz nerespectată, — în munții dela nord de Lotru s'a simțit de mult, încă din veacul XIV. O dovadă o avem în amintita convenție din 1383. In punctul al treilea al acestui act se precizează: « assumpserunt ipsi Walachi custodiam observandam in omnibus alpibus a Talmacz usque ad Magnam villam Walachikalem » (= Săliștea). Deci Românii dela poalele munților Țibinului se angajau la slujbă de *plăeși*, de paznici ai graniței, care este indicată vag a se întinde pe munții dela Tălmaciu până la Săliște, deci aproximativ pe unde trece hotărnicia dela 1520, graniță care înainte de 1383 n'a fost respectată, și care tot așa a rămas și după această dată până la 1520.

Dar acest document vine să întărească și el convingerea noastră că falsificatul conților de Tălmaciu numai la munții Lotrului s'a putut referi, iar nu la Loviștea din bazinul Titești-Brezoi. Și iată de ce. Din paza ce trebuia să se facă pe munții dela Tălmaciu la Săliște, rezultă că munții Lotrului erau în stăpânirea Domnului

---

[1]) St. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Ardealul în secolul XV—XVI.* București, 1905, p. 236.

Ţării Româneşti, a lui Radu I şi deci cu atât mai mult trebue să fi aparţinut acestei stăpâniri Loviştea din bazinul Titeşti-Brezoi. Ori este exclus să ne putem imagina că numiţii conţi au putut nădăjdui să obţină prin falsificatul lor vama dela Câineni (— vadul Genune) sau drumul comercial de prin Loviştea, atâta timp cât în munţii Lotrului erau în stăpânirea Domnului Ţării Româneşti. In schimb pentru aceşti munţi am arătat în recensia din Anuarul VI împrejurările istorice care puteau face discutabilă stăpânirea lor, iar acum am stăruit cu dovezile existente asupra faptului că graniţa din Nordul acestor munţi, cel puţin până la 1520, a fost discutabilă. Imprejurarea că prin falsificatul lor conţii de Tălmaciu n'au putut obţine dela regii Ungariei confirmarea pretinselor drepturi asupra acestei regiuni, dovedeşte că acele drepturi n'au existat. Şi odată căzută această încercare de mistificare, Saşii, la 1383, iau măsuri de pază nu la Turnu Roşu, pe unde se pătrundea pe la Câineni în Lovişte şi unde paza putea fi făcută uşor, ci de-a-lungul munţilor dela Tălmaciu până la Sălişte, unde trebuia fixată o graniţă — dacă nu era — pentru a pune capăt neplăcerilor care le veneau *peste* şi *din* aceşti munţi, dela Românii de pe ambele versante ale Carpaţilor.

După această lămurire a înţelesului mărturiilor documentare contemporane, teza d-lui Conea, că «Terra... Loystha» din falsificatul conţilor de Tălmaciu nu se poate referi decât la Loviştea din bazinul Titeşti-Brezoiu nu mai poate fi susţinută. Dimpotrivă *prezenţa lui « Terra Loysta » în documentul datat la 1311 — considerat de noi ca falsificat în a doua jumătate a veacului XIV — este o dovadă că în acest veac* numirea de Loviştea cuprindea şi munţii Lotrului şi deci că documentul ne *certifică existenţa Plaiului Loviştei.*

Ce alt echivalent *latinesc* şi medieval, al termenului de *plaiu* puteau folosi conţii de Tălmaciu decât acela de « *terra* »?

Deci textul: « *Terram... Loystam, ab aqua Lothur vocata, que fluit ad aquam Olth* », are înţelesul firesc şi gramatical de: *Plaiul numit Loviştea, dela apa numită Lotru, care se varsă în Olt* », iar nu interpretarea nefirească pe care se sprijine arhitectura monografiei d-lui Conea.

In textul de mai sus avem deci precis indicaţi munţii dela nord de Lotru şi la apus de Olt, cari şi pe acea vreme formau « plaiul » Loviştei aşa cum ni-l arată Fotino, cu potecile care se orientau toate

spre apus, pe dreapta Oltului, și cum îl delimitează și harta lui Riga Veleștinul. Un «plaiu» în sens *geografic*, vechiu ca și Loviștea, plaiu a cărei posesiune conții de Tălmaciu o considerau discutabilă și ai cărui locuitori — « Lotrenii » din 1415 — cu greu se puteau împăca cu normele fiscale impuse celorlalți locuitori de Domnia dela Argeș.

I. MOGA

« OBŞTEA OPINCARILOR » DIN SĂLIŞTE

Dăm, în cele ce urmează, două plângeri dela sfârșitul anului 1826 ale Obştii Opincarilor din Săliște împotriva Breslei Pielarilor și Tălparilor din Sibiu. Vechimea acestei industrii țărănești, legată de viața păstorească și de portul Mărginenilor, este desigur tot atât de îndepărtată în veacuri ca și a piuăritului, a țesutului pănurei [1]), adică din « moși strămoși cari s'au hrănit cu acest meșteșug », cum spun opincarii în plângerea lor către Magistratul din Sibiu.

Tăierea opincilor și vânzarea lor de opincarii Mărgineni a luat însă avânt mai cu seamă de o jumătate de veac încoace, când aceștia își desfăceau marfa nu numai în satele vecine ci și pe la târgurile de țară mai îndepărtate. Această negustorie pe rază întinsă trebue pusă în legătură cu măsurile luate în a doua jumătate a veacului al VXIII-lea de guvernele vieneze pentru sporirea industriei indigene burgheze și țărănești și intensificarea comerțului, chiar neținând prea mult seama de privilegiile breslelor. După moartea lui Iosif II însă, restabilirea vechilor privilegii aduce cu sine eliminarea treptată din târgurile de țară a acelora, cari prin mărfurile lor puteau aduce vreo atingere monopolului exercitat de bresle.

Impotriva acestei excluderi opincarii Mărgineni nu puteau protesta, fiindcă n'aveau drepturi de « țehiu » [2]), și apoi le mai rămânea destul teren pentru desfacerea marfei lor prin satele de sub munte și mai cu seamă la târgul săptămânal din Săliște. La acest târg, a cărui existență e subliniată de geograful ardelean din sec. al XVIII-lea

---

[1]) V. lucrarea noastră din prezentul Anuar, Politica economică austriacă și Comerțul Transilvaniei în veacul al XVIII-lea, cap. « Incurajarea industriei ardelene », p. 133.

[2]) « Țehiu » = czéh = breaslă.

M. Lebrecht [1]), se aprovizionau toate satele din împrejurimi și venitul strâns din vamă era destinat «spre înzestrarea școalei noastre a satului», venit pe care Săliștenii reușesc să îl asigure și pe viitor prin încuviințarea obținută în acest sens la 1821 dela Impărat, datorită intervenției făcute de «naționalul Episcop, prealuminatul și prea sfințitul Domnul Vasilie Moga [2])».

Firește că în acest târg nu se aproviziona numai lumea păstorească și «obștea sărăcimei», care se plânge Magistratului și care purta opinci cu păr, ci și oameni înstăriți și multe țărance, cari din cauza pământului nerentabil pentru agricultură, își petreaceau tot timpul cu țesutul pănurei, a brâelor, a cergilor frumos colorate și a pânzei fine, țărănci cu ales gust în împodobirea minuțioasă, pe fir, a îmbrăcăminții lor de o rară distincție și simplitate. Era lumea celor ce trăiau acasă din venitul turmelor dela munte și cari știau prețui o îmbrăcăminte mai aleasă ca opincile de talpă. De aceea ne simțim îndemnați a crede că nu era cu totul lipsită de temeiu acuzația adusă de Breasla Pielarilor și a Tălparilor din Sibiu, că pentru a se sustrage scumpetei opincilor de talpă (= 1 zlot (florin) perechea), Mărginenii cumpărau dela opincarii lor opinci cu păr, le rădeau și le argăseau, lucru pe care numai breslașii pielari din Sibiu aveau dreptul să-l facă.

Dar pentru a înlătura concurența opincarilor de pe piața Săliștii, «Țehiul» Sașilor din Sibiu se pare că mai invoca și o pretinsă ordonanță prin care se oprea portul opincilor cu păr, pretextând probabil molima care a determinat măsurile de carantină impuse pieilor aduse din Țara Românească de «*Obștea hăsnarilor*» Sălișteni. Această ordonanță are însă același substrat ca și măsura cerută la 1769 de postăvarii din Cisnădia și Sibiu, de a se interzice Sasilor să mai poarte țundre românești, din cauza concurenții pe care o făcea pănura țesută de Mărgineni marilor țesătorii săsești [3]).

Prin ordonanța invocată de «Țehiul» din Sibiu se lovea greu în «hăsnarii» mărgineni, negustori ambulanți, cari erau acum con-

---

[1]) Versuch einer Erdbeschreibung des Grosfürstenthums Siebenbürgen. Hermanstadt, 1789, p. 72—3. V. și *I. Moga.* Din trecutul economic și administrativ al Săliștei în secolul al XVI—XVIII-lea, în *Anuarul Gimnaziului Mixt din Săliște-Sibiu pe anul școlar 1928—9.* Sibiu, 1929, p. 21.

[2]) Adresa Săliștenilor către Guvernul ardelean în proprietatea noastră.

[3]) V. prezentul Anuar, p. 139.

strânși să-și dea marfa adusă din Țara Românească pe preț derizoriu pielarilor sași, dar mai cu seamă se da lovitura de moarte opincarilor Mărgineni, cari ne mai putând tăia și vinde nici opinci cu păr, erau condamnații pieirii, lăsând piața Săliștii la discreția pielarilor din Sibiu. Aceștia apoi, prin Inspectorul din Sibiu, s'au și prezentat în 4 Dec. 1826 la târgul din Săliște și au sechestrat opincile cu păr, chemând la răspundere la Sibiu de fruntașii comunei, sub învinuirea de « contrabandă ».

Drept urmare Săliștenii fac plângerile de mai jos și îndrăznesc a cere să li se dea și lor « Privilegium de Țehiu ».

Această plângere opincarii o adresează nu numai Magistratului din Sibiu, dela care n'așteptau cine știe ce bine, ci și Comisiei Imperiale însărcinată să decidă într'un vechiu proces al Săliștenilor cu Universitatea Săsească.

Inclite Magistratus Cibiniensis!

Noi jeluitorii cei mai din jos iscăliți, opincarii din satul Săliște, ne plângem și arătăm la Cinstitul Magistratum al Sibiiului, cum că fiind satul nostru supt munte în loc pietros și pădureț, rece și iernatec, n'avem hotar bun că-i strâmt și sterp de nu să fac bucatele cu care să ne hrănim noi și copiii noștri cei săraci, că hrana noastră și portul ne ieste acesta, meșteșug opincăria, — pe care-l avem dela moșii și strămoșii noștri rămas de ne-am hrănit până acuma noi și copii noștri, că dintr'acesta meșteșug am plătit contribuția Impăratului, dintr'acesta ne-am ținut casele, dintr'acesta ne-am hrănit copiii, și dintr'acesta am împlinit toate lipsele Impăratului și ale satului, la ce ne-au poruncit până acuma Inălțatul Impărat și de toată persoana de om am plătit 30 cr. de argint de om.

Dară acuma de vre-o câțiva ani în coace, nu știm pentru ce pielarii (chielarii) sau tălparii dela Sibiiu ne-au oprit dela târgurile cele de țară mari a vinde opinci cu păr, — iară prin satele noastre pe subt munte tot ne-au fost slobod a vinde opinci cu păr până acuma, — dară acuma în 4-a December 1826 au venit dela Sibiiu chelarii (tălparii) în târgul nostru al Săliștii și de tot ne-au oprit a vinde opinci cu păru și au luat în scris pe cari i-au găsit cu opinci cu păr vânzând. Dară n'am vândut numai cu păr, ca și de cele de talpă am vândut, care tocmai dela tălparii dela Sibiiu le-am cumpărat și cine de care

vrea de acelea cumpără, — și numai de cât au poruncit D. Inspector ca noi opincarii să mergem la Sibiiu la Dumnealui. — După care poruncă minteni ne-am și dus, eu Stan Beju, și Aleman Hanciu, Aleman Muntean, Jurca Jurca, Mitiu Hanciu, Coman Roșca, și așa ne-au poruncit D. Inspector ca opincile cele cu păr să le ducem la Sibiiu pe *controbonta* negreșit.

Așa dară noi simțim și înțălegem că nu-i așa precum au dat Țehiul Chielarilor și al Tălparilor asupra noastră ponosurile la Cinstitul Magistratum al Sibiiului, — că noi putem arăta cu marturi că cumpărăm cheile (pieile) dela oameni cunoscuți și negutătorii fleșeri rânduiți la acela meșteșug și așezați, cu contracturi dela Tisturile orașelor și ale satelor, care ne dau chei fără de nici o boală atinsă, — nu așa precum ne pârăsc chielarii și tălparii Sibiiului. Pentru care ne rugăm cu umilință de cinstiții domni ai Magistratului Sibiiului să se milostivească a ne slobozi și nouă acest meșteșug, după care ne-am hrănit copiii noștri până acuma, — iară dacă nu se va putea într'alt chip sau modru, ne rugăm să ni se deie și nouă puterea și Privilegium de *Țehiu* a face talpă ca să nu perim și noi cei săraci ne având alt meșteșug cu ce să ne plătim darea Impăratului și să ne împlinim lipsele hrănii vieții noastre după care până acuma ne-am hrănit și ne-am îmbrăcat.

Secundo. Arătăm și noi ceialaltă parte a sărăcimii, care ne hrănim cu negutătoria aceasta, de ne plătim contribuția împărătească și ne ținem copiii noștri,—că noi aducem chiei din Țara Românească pe vama Impăratului, după ce facem Lazaretul 3 și 6 săptămâni până ce se curăță cheile, după cum iaste porunca împărătească, și plătim hărminția de vamă cum să cade precum arată Reghiile [1]) oamenilor din satul care aduc chei (piei). Dară chielarii dela Sibiiu ne opresc pe cumpărătorii noștri opincari ca să nu putem vinde marfa noastră după cum să cade, ca alți negustori și hăsnari [2]); nu socotesc că noi încă facem dobândă la împăratul că-i plătim pentru marfa noastră *vama* de câte ori aducem.

Ci dacă mergem la Sibiiu cu chieile (pieile), marfa noastră, al dumnealor chielari și tălpari, nu mai ne trufuluesc și ne ciufuluesc marfa, că nu ne plătesc precum se cade și cât face marfa noastră, ci

[1]) Autorizație de import.

[2]) = házalo = hausierer = negustori ambulanți.

sântem numai cu osteneala cea multă și treapădul în zadar, — De-i ceva haznă toată o trag dela noi mai sus numiţii chielari şi tălpari.

Aşa dară-noi hăsnarii cei de chiei sântem gata a pieri, ca și mai sus numiţii opincari.

Tertio. Şi Noi obştea cea mai mare a sărăcimii, care avem oi, capre, vaci pe munţi, care le ţinem cu păstori, și ne caută ai încălţa cu opinci de cele cu păr, că cele de talpă sânt arse, şi nu pot sluji acolo la munte, fiindcă să umble ciobanii și păstorii noștri pe locuri pietroase și tari cu cele de talpă, minteni să taie și să sfârtică, dară cele de păr nu, ci sânt cu mult mai trainice, și dacă să sparg le cârpim și mai mult ţân decât cele nouă de talpă cu cârpitul, dară cele de talpă nu țân cârpitura și minteni să strâcă. Şi aceasta ne jeluim a Cinstitul Magistratum cum că o pereche de opinci de cele de talpă de frunte le cumpărăm dela tălpari cu câte un zlot și mai scumpe perechea, iară de cele cu păr le putem cumpăra cu 30 cr. [1]) și mai lesne perechea, și care-s de talpă cu 30 cr., cu părul le putem căpăta cu 15 cr. și așa Dumnealor chielarii și tălparii cu țechiurile lor tot din zi în zi ne îngreuiază pe sărăcime, că noi cei săraci nu avem putere de a cumpăra opinci scumpe de talpă, că banii s'au împuținat și nu putem da pe lucru slab, că la munte numai o dată calcă pe piatră opinca de talpă să taie. Că numai Dumnezeu știe cu câte lipsuri și ostăneală câștigăm noi sărăcimea câte un ban că năcazurile sânt multe la sărăcime și grele.

Şi aceasta arătăm noi obștea sărăcimii, că nu-i așa pre cum arată tălparii dela Sibiiu că noi dacă cumpărăm opincile dela opincari le radem părul cu briciul și cu cuțâtul jos și le argăsâm cu scoarţă de arin și le fierbem în scoarţă, după aceea le ţinem 3 zile, apoi le facem și le încălțăm și dacă-i vre-o poruncă împărătească și gubernială să nu să poarte opinci cu părul neras și neargăsite, noi sărăcimea ne rugăm la domni ca să milostivească spre a noastră plânsoare a ne face și nouă vre-o mângăiere, ca să nu ni se strice obiceiul dela moși strămoșii noștri cel vechiu.

In fața mea judele Dumitru Borcea, Mihai Buda jurat, Oprea Popa detto, Dumitru Hășigan detto, Oprea Chipară detto, Văsălie Dădârlat detto, Ioan Popa detto, Nicolae Popovici notariu.

---

[1]) crețari = kreuzer = krajczár.

Noi opincarii jeluitori:

Dumitru Şteflea, Stan Beju, Alăman Hanciu, Ioan Popa, Dumitru Miron, Oprea Moga, Ioanăş Gosa, Dan Hăşigan, Oprea Cărată, Ioan Dădârlat, Dumitru Hanciu, Ioan Cergău, Nicolae Hanciu, Toader Hanciu, Ioanăş Schitea, Dumitru Lazăr, Ioan Miclăuş, Alăman Muntean, Coman Cup, Savu Zămonie, Jurca Jurca, Nicolae Remetic, Lupea Tipuriţă, Dumitru Popa, Ilie Grecul, Nicolae Beju, Oprea Comă, Stan Beju, Coman Hanciu, Ioan Popa, Oprea Goşa.

Prea Cinstită Comisie Impărătească, nouă mult milostive Stăpâne,

Noi opincarii, care am tăiat şi acum tăiem opinici, de ne-am pomenit dela moşi şi dela strămoşii noştri cu acest meşteşug, în Sălişte, de ne-am hrănit şi ne-am plătit vama Impăratului şi până acuma n'am avut nice o supărare, nice părinţii noştri, şi ne-am putut hrăni,— iară acuma de vreo câţiva ani ne-au dat poruncă Ţehii Chelarilor din Sibiiu, ca noi mai mult să nu fim slobozi a mai face opinci de acelea cu păr, acuma noi având acel puţin meşteşug şi dela acesta ne opreşte, de unde ne-am hrănit casăle şi copii noştri şi ne-am plătit darea Inălţatului Impărat, suntem pieriţi de tot, că alt meşteşug nu ştim, că acela l-am avut dela părinţii noştri, de când ne-am pomenit, şi nu ne-au mai oprit nimenea. Dară dacă nu ne vrea a ne îngădui ca să facem şi să vindem opinci de acele cu păr, să ne căpătăm îngăduirea a lua şi noi părul de pe chiei, să avem şi noi meşteşug a ne putea ţine casele şi copii noştri, ca să putem trăi după cum am trăit moşii şi părinţii noştri.

Pentru aceea foarte umilit jeluim la Prea Mult Milostiva şi Mărita Comisie Impărătească, a se milostivi şi a căuta cu ochi milostivi la sărăcia şi la neputinţa noastră numai în cât va lumina Dumnezeu cu mare dreptate.

Şi rămânem în toate ascultători mai mici plecaţi, aşteptând o milostivă mângăiere.

Sălişte, la 13 December 1826.

In faţa mea judele (urmează toate semnăturile din plângerea adresată Magistratului din Sibiu).

I. MOGA

CUM DESCRIE STĂRILE POLITICE ŞI ECONOMICE DIN TRANSILVANIA UN NOBIL UNGUR LA 1744

Memoriul baronului Ştefan Dániel (Vargyasi) către dieta din Sibiu: *Despre relele interne ale Transilvaniei şi remediile lor salutare* (De intestinis Transylvaniae malis et eorum remediis salutaris). Memoriul scris în întregime în latineşte este datat din Sibiu în timpul dietei generale, înainte să fi comunicat comisarul regal statelor propunerile regale (mandata regia), la *3 Mai 1744*. Manuscrisul se află în arhiva Bibliotecii Universităţii din Cluj. A fost publicat la anul 1913 de d-l Ludovic Kelemen în colecţia « Ujabb adattár a Vargyasi Dániel család történetéhez » Cluj, pp. 175—196.

Credem că nu va fi de prisos publicarea lui în resumat cu părţile traduse integral şi interpretate acolo, unde prezintă interes deosebit pentru Românii ardeleni.

Inainte de a trece la memoriu să spunem câteva cuvinte despre autorul lui. Ştefan Dániel (senior) s'a născut la 1684 din părinţii Ştefan Dániel prim jude regesc, asesor la scaunul regesc de judecată şi Sofia Kemény. Crescut în religia unitariană, mai târziu trece la reformaţi (calvini). In timpul răscoalei lui Francisc Rákoczy II este trimis în solie la Brâncoveanu, mai târziu îl aflăm refugiat în Moldova. La 1711 după încetarea mişcării este graţiat, iar la 1740 primeşte titlul de baron. La 1745 este numit jude regesc al scaunului Odorheiu. Moare la 1774.

Desvoltă o activitate literară destul de bogată, scrierile lui au mai mult caracter religios-moral. (Szinnyei, Magyar irók élete, etc., vol. II, pp. 195—6).

Vedem că n'a fost un nobil de rând, a fost om cult pentru epoca sa. Cunoştea pe Românii ardeleni, dar cunoştea şi starea de spirit din cele două Principate. Toate aceste l-au făcut, precum vom vedea, să se teamă de Românii din Transilvania şi să fie încredinţat de ajutorul ce-l vor primi din Principate.

Inainte de toate, memoriul vorbeşte despre antagonismul, care există în fiecare stat, între armată şi administraţia civilă, dar înţelepciunea administratorilor trebue să introducă armonie între ele. Soldatul este respectat în Transilvania — spune autorul —, deşi se observă anumite excese din partea armatei, ale căror cauze le vede în:

1. Indulgența generalilor față de soldați. In urma războaielor cu Turcii soldații sunt obișnuiți cu anumite libertăți (licentia... assuetus) pe care le aplica și în dauna poporului.

2. Nu se mai observă regulamentele (regulamentorum debitae observationis nulla amplius habetur ratio) confirmate de principii Transilvaniei, ci slăbindu-se disciplina în armată, calea este deschisă pentru asuprirea locuitorilor.

Memoriul se referă apoi la funcționari. Spune că cei mari precum și cei mici își caută numai interesele personale (privati studium) neglijându-și oficiul. Iar poporul contribuabil, care și înainte fusese extenuat, fu luat în apărare încă de Carol VI. Funcționarii nu se conduceau de iubirea virtuții (qui enim virtutis amore regi nollent) erau îmblânziți de frica socotelii ce trebuiau să dea (metu reddendae rationis compescuntur), dar exceselor li s'a pus zăgaz și liniștea contribuabililor începe să revie.

Vorbește și despre administrarea justiției cuprinsă în vechile « Tabula regia ». Carol VI s'a îngrijit și de justiție; opera sa a fost continuată și de Maria Terezia, care a dat o rezoluție regească la 1742.

Prudența politică cere, ca cetățenii să nu fie îngreunați cu mai mari sarcini decât este necesar pentru susținerea statului. Dreptul, care politicește se cheamă « dominii eminentis extraordinarium », adică dreptul de a se folosi de avutul cetățenilor ca și de al său — se numește și crima Machiavellismului —, însă datoria bunului principe este să se îngrijească de avutul fiecăruia. Totuși, s'a întâmplat acum că poporul este prea încărcat cu impozite. In timp ce locuitorul sărac nu mai este solvabil, este expus execuțiilor militare, încât se vede, nevoit a-și vinde și vitele de jug. De aici provine lipsa animalelor, de aici holdele rămase nelucrate. Astfel poporul abia își târește vieața (vix iam spiritum trahit populus) din lipsa banilor și a articolelor de prima necesitate. Aici autorul zugrăvește adevărata stare a poporului de jos din Transilvania. Trebue deci a se lucra în direcția aceea ca contribuabilii să fie solvabili, căci în cazul contrar urmarea este sărăcia publică (eorum aegestatem publica pernicies sequatur).

Pentru intețirea circulării banilor să se întrebuințeze mijloacele cele mai potrivite, mai ales promovarea comerțului și a meșteșugurilor, apoi legiferarea potrivită.

Meșteșugurile încă din cele mai vechi timpuri n'au înflorit în Transilvania, deci s'ar putea introduce cât mai multe manufacturi. Industriile trebuesc așezate în suburbiile cetăților Alba Iulia, Gherla și Hunedoara. Orașele libere contra privilegiilor lor să fie constrânse a primi și străini.

Ştim, că Transilvania este mai puţin potrivită pentru comerţ, din cauza provinciilor vecine cu sol mai fertil.

Mai important este comerțul cu sare, dar sarea este încă din bătrâni drept regal. Totuși, dincolo de Transilvania este permis comerțul cu sare cu beneficiul carelor (vamă după care). Astăzi însă acest beneficiu îl revendică numai pentru sine Direcţia Cameratică.

Deoarece comerțul cu sare este liber, eraiul regal și poporul transilvănean va avea mare câștig din acesta și prin el poporul și-ar relua puterile aproape secătuite. N'ar trebui să absoarbă funcţionarii camerari mare parte din venitul regal cu salariile lor foarte mari.

Comerțul transilvănean izvorește de obiceiu din: animale, vin și tot felul de cereale. Cândva boii din Transilvania erau exportați în voie, dar azi din cauza urcării excesive a vămii dela introducerea exarendării Nefczeriane a fost înstrăinat și acest comerţ care aproape cu totul a încetat. De aceea în toate vitele este săracă, vin și cereale nu sunt în abundență ca să fie exportate, deci trebuesc distribuite în Transilvania, prin urmare este necesară augmentarea circulației banilor, precum trebue să fie interzis și exportul în Ungaria (în afară de timpul foametei) a vitelor (cu excepția porcilor) a vinului și a cerealelor. Toate produsele naturale ale provinciilor vecine, ca mulțime și în calitate, întrec pe acelea din Transilvania și când acestea sunt introduse în Transilvania se vând ușor pe un preţ mic și cele originare tânjesc, astfel comerțul întreg din această provincie îl acaparează provinciile vecine, deci banii Transilvaniei ajung la externi, provincia sărăcește, se depopulează iar poporul contribuabil nu mai este în stare a-și îndeplini obligațiile către principe.

Totuși, Direcția cameratică afirmă că prin acest lucru cresc mult veniturile regale, și că paguba eraiului regal și cea publică ar fi numai aparentă și neînsemnată.

Promovarea comerțului cere ca negustorii să nu fie mai puțini decât cei de trebuință, însă nici să nu fie prea mulți cum sunt în Transilvania. Sașii au în orașele regești prea mulți, în afară de aceștia

este compania negustorilor greci la Sibiu, la care se adaugă Bulgari, Evrei și Armeni. Cei dintâi nu ating număr prea mare, dar societatea negustorilor armeni așa de mult a crescut că au două orașe însemnate Gherla (Armenopolis) și Dumbrăveni (Elisabethapolis) cu multe biserici și clădiri frumoase și populație deasă. Al treilea oraș este Frumoasa (Szépviz, jud. Ciuc) asemenea cu biserici și clădiri frumoase.

Această mulțime a negustorilor externi periclitează țara, deci autorul cere să se aducă legi împotriva lor:

1. Să nu-și întindă coloniile în afară de cele trei orașe.
2. Să nu ceară, cu atât mai puțin să li se dea, dreptul de cetățenie.
3. Grecilor și Armenilor, precum și altor peregrini, le este interzis a cumpăra și a avea posesiuni, a îndeplini funcțiuni publice, în baza legilor (Appr. Con. P. 3. T. 41. AR. 1). Privilegiile orașelor armene au fost admise numai întru cât nu sunt în contrazicere cu legile țării, dar este cunoscut că societatea Armenilor este în contrast cu aceste legi. Autorul aduce și dovezi din Biblie, unde se spune că străinii care locuiau între Evrei erau așezați la porți.

Dar, pentru noi, partea cea mai interesantă a memoriului este pasajul dedicat Românilor, de aceea unele locuri de aici le vom da traducându-le în întregime:

« *Deși poporul Valah nu este recunoscut în Transilvania, în adevăr trebue tolerat numai* « *usque ad beneplacitum principis et statuum* » Appr. Con. P. 1. T. 1. Art. 3. Tit. 8. Ar. 1. Tit. 9. Ar. 1. Part. 2. Tit. 53. Ar. 1). « *Mult mai mult decât Armenii trebue priviți (Românii) numai ca supuși vremelnici: și dacă folosul patriei așa cere aceasta și anume dacă între termenii fixați amintiți mai 'nainte pe lângă care sunt admiși și tolerați, câtuși de puțin se astâmpără, deci după judecata principelui și a statelor vor fi pedepsiți sau chiar eliminați.*

Se adaugă la aceasta frauda lor în ceea ce privește contribuția, foarte prejudicioasă vistieriei publice. Obișnuesc a plăti domnului (pământului) sau fiscului regal ca terragiu de fiecare familie câte zece floreni » în casa provincială conform pactului încheiat; câte un Armean foarte bogat dă numai 30 fl. renani dar un negustor din Sibiu tot așa de bogat 120. Se mai vorbește despre înfloritoarea stare materială a Armenilor, care curând vor cumpăra și posesiunile nobililor. Se referă apoi la îmbrăcămintea poporului de jos care poartă haine de preț, deși nu i se cuvin; acest lucru trebue oprit. Credem

că sunt vizați Românii, majoritatea poporului, care era împiedecat a purta haine de postav.

« *Constituția Transilvaniei prevede trei națiuni recepte încă din vechime contopite laolaltă* și patru religii de asemenea primite, și în uniunea pragmatică a acestora consistă fericirea și bunăstarea Transilvaniei, precum este cunoscut tuturora. Totuși, se găsesc unii cetățeni ai patriei, care nesocotind legile ei fundamentale se străduesc a recunoaște acea *barbară și abjectă plebe Valahă ca a patra națiune* și a introduce în acest scop sugestii sfătuitoare și prin aceasta frâng sancțiunea pragmatică a uniunii Transilvaniei și tind cu mare primejdie, a o strica prin toate mijloacele ».

Vorbește apoi din nou despre această uniune preamărindu-o, numindu-o sfântă și repetă articolele de lege aduse contra acelora care ar căuta să se împotrivească acestei uniuni.

Dreptul tuturor popoarelor, chiar și Sf. Evanghelie, oprește ca străinii să aibă beneficii și drepturi cetățenești.

« Valahii însă (în afară de câțiva boieri pe cari în loc de nobili îi au în districtul Făgărașului, iar alți nobili de obiceiu cu o singură sesiune în Chioar) așa au fost admis odinioară de către Statele și Ordinele aceluiași principat ca să ridice colonii în menționatul principat, că în mare parte vor trebui să fie supuși ereditari ai posesiunilor teritoriului, în parte într'adevăr sunt considerați clăcași și venetici. De aceea și articole de legi s'au stabilit împotriva lor și întâi că nu trebue priviți ca națiune receptă. (App. Cons. Pa. 1. Tit. 8. Art. 1 și 2). Că trebue tolerați în patrie « usque ad beneplacitum principis et regnicolarum dumtaxat » și numai până când vor fi folositori binelui obștesc ».

« Articolul 6 al anului 1661 din Alba Iulia prevede că nu sunt capabili să obțină donațiuni, chiar dacă au obținut oarecari privilegii, acestea sunt casate și trebuesc privite invalide. Și dacă plebea valachă nesocotind rațiunile amintite bazate pe constituția Principatului, s'ar încumeta a urgita în mod temerar și a pretinde drepturi cetățenești și starea de națiune receptă, turburători în mod public și în contra liniștei bazate pe uniunea sacră a celor trei națiuni din Transilvania merită și totdeauna se pot teme de pedeapsa stabilită prin articole și foarte atroce precum se poate vedea din condițiile formulei jurământului uniunii susnumite (si... plebs antelata Valachica, ius civitatis, et receptae nationis statum, iurisdictionem que civilem etiam

nunc temerarie urgere atque praetendere non supersederet...)». Aici Baronul se referă la activitatea episcopului Ioan Inochentie Micu Klein. Acesta ceruse încă în dieta din 1737/38 drepturile promise pentru preoții uniți, iar pentru Români recunoașterea ca a patra națiune. Dieta sculându-se în picioare protestează împotriva obrăzniciei Valahilor. Și în anii următori episcopul cere din nou aceleași lucruri. Este memorabilă mai ales dieta din 1744 către care adresează memoriul acesta Baronul Daniel, de altfel ultima la care a mai participat episcopul Micu-Klein înainte de a pleca la Roma, în care curajosul episcop răspunde cu demnitate la toate ofensele aduse Românilor de către nobili. Aceștia spuneau că « Românii sunt niște pribegi » la care cuvinte episcopul răspunde « nu pot fi altcum, deoarece sunt împilați până la sânge ». Apoi după ce nobilii spun că Românii « *sunt tâlhari și hoți și leneși* » episcopul le răspunde « *Nu trebue să vă mirați, căci bieților oameni, în afară de piele, nu le lăsați nimic, cu ce să se hrănească... iar de pe unii nu despoiați și pielea?* ».

« Este vrednică de atențiune *chiar și din motive politice propagarea și înmulțirea peste măsură a acestei plebe* venetice și străine; pentrucă aceasta în așa măsură *a inundat aproape toată Transilvania* încât acum se vede că dacă nu întrece cel puțin egalează două din cele trei națiuni recunoscute într'ânsa. Și cât este de *uimitoare fecunditatea* acestei plebe, o vedem de acolo că foarte multe sate înainte cu aproximativ 50 de ani au fost locuite amestecate în parte cu Valachi, în parte cu Unguri și Sași; din contra, azi, după ce s'au stins prin moarte acești locuitori primitivi, toate locurile lor le țin ocupate urmașii fecunzi ai Valahilor străini. In afară de aceasta, se văd multe sate în care numai bisericile, ba chiar nu puține dintr'însele înșiș satele sunt împrejmuite cu ziduri și cu turnuri, ceea ce arată, că odinioară Ungurii sau Sașii au fost posesori, azi însă, locuitorii lor sunt în toate Valachii străini cărora *dacă nu li se vor pune piedeci în timp, cu atât mai mult dacă frânele li se vor slăbi și puterile lor vor crește*, de această mulțime a străinilor, *de libertatea lor trebue să ne fie frică, ca nu cumva precum în vechime din calul troian... să provină pieirea și nimicirea națiunilor recepte și strămoșești*, în fine a întregului popor din Transilvania ».

Baronul Dániel și-a dat seamă de realitatea prezentului și a întrezărit urmările ei într'un viitor nici nu prea îndepărtat. Nația Valahă,

atât de disprețuită dar viguroasă prin sporul ei extraordinar și prin tenacitatea ei, și-a spus cuvântul respicat la 1918, dărâmând toate privilegiile nedrepte ale celorlalte națiuni în minoritate, lucru tocmai de care îi era frică Baronului Dániel la 1744.

« Și dacă se examinează serios natura schimbăcioasă neconstantă și șiretenia geniului său și se cercetează *uniunea popilor ei*, care încearcă să convingă pe toți că s'au unit cu biserica romano-catolică, nu este niciun motiv să li se dea crezare ».

« In adevăr totdeauna a fost obiceiul minții Valahilor a se acomoda printr'un fel, de a se uni cu acea religie pe care o urmau principii Transilvaniei, dar nu din cunoașterea adevărului nici din îndemnul lăuntric al Spiritului Sfânt, ci în realitate numai pentru a câștiga favorul principelui și pentruca și popii lor să participe la drepturile și privilegiile de care se bucură clerul religiilor recunoscute, de aceea să deschidem analele principatului și ni se vor oferi exemple variate ale popilor acelei religii, și anume, în timpul lui Ioan II s'au unit cu religia unitariană, pe urmă sub principii reformați cu cea reformată, azi într'adevăr cu cea catolică în mod simulat; *că numai clerul valah a profitat. Dar este orb cine nu vede că tot poporul rătăcește în erorile sale strămoșești* ». In această parte a memoriului autorul prezintă în lumina ei adevărată unirea. « Precum se spune în vremuri mai vechi s'a făcut o protestare de mai mulți în numele poporului întreg de ritul grecesc și încă în timpul divului împărat Leopold, fățiș împotriva unirii mai sus pomenită. In privința aceasta dacă privim starea amânduror valachi, atât a clerului cât și a poporului, aflăm că au acea natură, acea *perseverență așezată în suflet de natură care pentru maxima religiei sale, la care țin ca la unicul și principalul scop al mântuirii veșnice*, la care toți trebue să se supună, acea superstiție oarbă și total barbară *care în limba lor natală sună astfel: Așa am pominit*, adică ei în religia moștenită dela strămoși, până la sfârșit trebue să persiste. Deși azi clerul valah pare a nu accepta religie străină dar pentru puțin timp este gata a-și schimba (religia) în confesiune simulată. *Poporul dimpotrivă, nici nu vrea să-și imagineze pretinsa uniune*, ba chiar superstiția mai sus amintită a înfipt rădăcini așa de adânci în sufletul său că *nici printr'un sfat uman nici prin vreo silință, ci numai singur prin virtutea și prin extraordinara operațiune a Spiritului Sfânt s'ar putea desrădăcina.* Același popor valah

recent a dat dovada eclatantă a tenacității și inconstanței, căci când a sosit aici la Sibiu, în timpul dietei din prezent pe lângă încuviințarea patriarhiei din Bosnia, un oarecare eremit sau monah schismatic, care blestema extrem pe Valachii uniți de ritul grecesc și se străduia a-i rechema la vechile erori schizmatice, aceștia uitând de unirea lor amintită au alergat în cete la el și nu li-a fost rușine să-l adore ca pe un zeu...».

Autorul memoriului cunoștea bine evenimentele în legătură cu călătoria călugărului Visarion, căci el se înțelege sub acel « oarecare eremit ». De fapt Visarion obținuse cu doi ani mai înainte un pașaport dela patriarhul sârbesc Arsenie IV Iovanovici. Baronul Daniel nu exagerează de loc efectul propagandei antiunite a lui Visarion, care plecând în Martie 1744 dela Dobra atinse Deva, Săliștea până ce fu arestat în drum spre Sibiu. Și lucrurile acestea s'au petrecut tocmai în timpul dietei ținute la Sibiu.

Baronul avea cunoștințe exacte despre reacțiunea ortodoxă împotriva unirii și despre extraordinara alipire a poporului de legea sa străbună.

Spune apoi că toate popoarele cu care se mărginește Transilvania spre răsărit și miazăzi sunt de rit grecesc la fel cu Românii din Transilvania. De popoarele mai sus amintite Transilvania ar fi foarte expusă dacă n'ar fi despărțită prin Munții Carpați. Incă mai de mult Transilvania era să fie absorbită de acești tovarăși în credință ai Românilor din Transilvania, precum arată ostilitățile din anii trecuți « unii dintre acești principi valahi contând pe mulțimea Valachilor transilvăneni și îndemnați și de zelul religiei și conaționalității odinioară au dat mult de lucru principilor Transilvaniei care, precum ne transmite, istoria au purtat împotriva lor războiu. Și anume sub Ioan I când acesta prin războiul lung și periculos purtat în Ungaria a fost reținut, Petru, un principe al Moldovei, în răstimp de doi ani de cinci ori a năvălit cu armată în Transilvania, prin foc a devastat provincia, cetatea orașului Brașov a asediat-o și a cuprins-o apoi luând ca pradă pe mulți Unguri și Sași i-a dus în captivitate ». Autorul își dă seama că comunitatea națională și religioasă a poporului român din Transilvania și a principilor de dincolo de Carpați formează un pericol permanent pentru principii Transilvaniei. « In cursul timpului Mihai, principe muntean, bărbat fățarnic și sperjur,

împotriva credinței jurate a atacat cu armată puternică pe principele și cardinalul Andrei Bathori, pe care deși mai mult pașnic decât războinic, înainte să se fi încăerat l-a pus pe fugă, pe fugar l-a ucis, stăpân pe capitala principală a Transilvaniei, nu cu altceva și-a frământat pieptul ziua și noaptea, decât cum, nimicind total pe patrioți, cu Sârbii și Valachii lui schismatici să poată umplea Transilvania (Michael Transalpinus princeps... sede principali Transylvaniae potitus, non aliud (ut historiae tradunt) diu noctuque in pectore volvit, quam, ut Transylvaniam patriotis ad internecionem deletis Rascianis et Valachis suis schismaticis replere possit) ». Aici autorul pervertește adevărul istoric; nu Mihai ci Secuii l-au ucis pe Andrei, care fugise după o luptă pierdută, Mihai dimpotrivă a arătat multă compătimire pentru Andrei, a pedepsit pe ucigași și el însuși a ținut lumânarea aprinsă la înmormântarea Principelui fără noroc. « Dar cine ar crede că principii vecini amintiți și în viitor vor conteni și nu vor da ajutor conaționalilor lor în credință; de câteori vor avea o oarecare speranță și vreo ocazie li se va oferi de a le veni în ajutor, de aceea pentru a-și duce la bun sfârșit, conform promisiunii, străduințele lor, își au tot ajutorul, toată încrederea în puterea rusească. Căci cine trage la îndoială că nu va fi greu ca monarhul Rușilor, atât din dorința de a-și lărgi stăpânirea, cât din zel religios, cu ocazia dată, să le dea învoire și armată pentru îndeplinirea scopurilor lor...».

«...des amintita nație *așa de nemernică*, *așa de abjectă*, așa de volubilă și inconstantă de-a-dreptul barbară (tam vilis abdiectaeque sortis, tam volubilis inconstantisque genii prorsusque barbarem nationem...) tinde la răsturnarea legilor patriei și a diplomelor regale fundamentale, este îmbrățișată și se îmbogățește din beneficii, acești peregrini și supuși temporari îndrăsnesc să se folosească de putere pentru a răsturna unirea celor trei națiuni vestite coalizate și recunoscute în Transilvania din bătrâni și a nimici statul Transilvaniei și sunt străini și de-a-dreptul nevrednici de harul creștinesc de apropierea sângelui și necesitatea conațională ».

Baronul Dániel, dându-și seama de forța ce reprezintă Românii și de tendințele lor naționale, a întrezărit viitorul, că uniunea celor trei națiuni și statul medieval al Transilvaniei va fi răsturnat tocmai de nația « așa de nemernică și abjectă ». Intr'adevăr teama baronului era pe deplin justificată.

« Unii cred că ura dintre diversele națiuni a fost între altele cauza slăbiciunii Transilvaniei, dar nicidecum, ceea ce cred a putea dovedi». Vorbește apoi despre Secui pe care îi consideră *Sciți* veniți aici de o mie de ani din Sciția. Iar după dreptul de a se putea întoarce în patrie și în urma ajutorului dat la cucerirea Pannoniei, Secuii s'au bucurat totdeauna de privilegii. In ceea ce privește Sașii, emite și părerea că ar fi fost aduși aici la 948 în timpul lui Carol cel Mare. Se întreabă apoi autorul memoriului cum ar fi putut înflori Transilvania în timp de atâtea secole dacă ar fi existat ură între aceste națiuni. Continuă că mai puţin greșește acela care atribue ruina Transilvaniei urii religioase, căci încetând din această cauză legăturile de iubire dintre națiuni, a încetat liniștea publică, căci se tindea la ruinarea și nimicirea celor de altă religie. Națiunea săsească și cetățile regești, acest viu erar al principelui, au suferit injurii, atacuri și opresiuni.

Singurul remediu salutar împotriva acestor rele, remarcă autorul, ar fi iubirea reciprocă și frățietatea concetățenilor catolici față de religiile diferite de cea catolică.

Catolicii să se folosească de toate drepturile și institutele în afară de cele întemeiate după 1700, de toate oficiile profane și bisericești și acest lucru se referă și la ordinul iezuiţilor. In același mod și celelalte religii recepte, dar și pagubele care li s'au făcut după 1700 să fie compensate. Articolele religiei catolice dăunătoare să înceteze sau să fie înlocuite prin altele.

Şi astfel va fi restabilită liniștea în Transilvania « tranquillior imposterum diversarum in Transilvania nationum persistat, status, periculosae machinationes exulabunt ac omnium animis salus publica pro optimo regiminis fine... haerebit radicata ». In general autorul pledează pentru echilibrul dintre catolici și celelalte religiuni. Nici catolicii să nu fie împiedecați în drepturile lor, dar nici reformații vrednici să nu fie înlocuiți cu catolici nepricepuţi sau prea tineri, în posturi de conducere. Vorbește despre armonia necesară între cele patru religii recepte, pentru ortodoxi n'are decât cuvinte de ocară și de dispreţ, totuși acestora le-a dat satisfacţie istoria. Vorbește apoi despre (contumacie) carantina instituită în părțile spre Turcia, de către consiliul sanitar. Acest consiliu însă începe să-și atribue prea multe drepturi. Este adevărat că pe vremea ciumei acest consiliu a făcut bun serviciu ţării, dar odată încetată molima « irato Numine recon-

ciliato », consiliul amintit trebue să-și înceteze activitatea, căci carantinele sunt dăuna comerțului și vistieriei regale. Aceste daune le vede autorul în:

1. 15.000 de fl. renani s'au investit în clădiri de prisos pentru clădirea carantinelor, iar despre întrebuințarea acestei sume încă nu s'au dat socoteli vrednice de crezare.

2. Cheltuelile pentru « solaristarium ».

3. Cele 40 zile impuse negustorilor pentru purificare înstrăinează comerțul cu Turcia, la care se adaogă taxele impuse negustorilor.

4. Nici după 40 de zile negustorii nu sunt liberi, ci numai în urma aprobării consiliului sanitar din Sibiu, ceea ce reclamă alte 40 de zile.

5. Din cauza multelor vexațiuni negustorii sunt constrânși a-și vinde marfa funcționarilor carantinei.

6. Vinurile și alte asemenea mărfuri cu care negustorii nu pot aștepta multă vreme le vând funcționarilor de acolo cu mare pierdere.

7. Consiliul sanitar se amestecă și în chestiunile forurilor civile, nu de mult a comunicat statelor, magistraților și domnilor ca pe acei care vor trece ilegal peste carantină să-i prindă și legați să-i ducă la carantină. Pe aceștia, după un proces sumar, consiliul sanitar îi pedepsește cu grele pedepse corporale sau chiar cu moartea.

Din aceste cauze negustorii se înstrăinează, comerțul extern încetează și vistieria regală pierde foarte mult. Meseriașii care fabrică din lână și bumbac, sunt pierduți. Articolele orientale fructele și comestibilele atât de necesare pentru hrana zilnică în Transilvania lipsesc, cauzând mare pagubă locuitorilor. Intru cât din bunătatea divină a încetat ciuma, trebue suspendată carantina așa de dăunătoare vistieriei regale și provinciilor.

* * *

Din tot pasagiul privitor la Români transpiră ura și disprețul, dar în același timp și teama de această nație periculoasă pentru celelalte trei prin extraordinara ei înmulțire, prin alipirea ei nestrămutată la legea strămoșilor și prin ajutorul pe care îl speră necontenit și îl primesc în toate ocaziunile dela principii vecini conaționali și coreligionari.

Din cele spuse în memoriu se vede că baronul Dániel n'a fost dintre acei nobili unguri care nu vedeau realitatea sub raport politic, național

și economic. Poate că și o parte din această ura pentru Români i-a fost inspirată de frică (oderint dum metuant). Deși întrezărește ce se va întâmpla în mod fatal, totuși are comun cu ceilalți nobili unguri că în ura și disprețul de care este cuprins, nici nu se gândește la remedii salutare. Ridicarea la rangul de a patra națiune și recunoașterea religiei ortodoxe i se par ceva imposibil, ceva neadmisibil, ceva strigător la cer.

Evenimentele de acum douăzeci de ani au arătat că temerile baronului Dániel au fost pe deplin justificate, nația socotită « barbară și abjectă » și-a frânt cătușele dispunând ea singură de soarta ei.

AL. DOBOȘI

INFORMAȚIILE ISTORICE ALE LUI « CAPTIVUS SEPTEMCASTRENSIS »

Cărțulia în care « Captivus Septemcastrensis » istorisește pe scurt pățaniile sale, din clipa în care a căzut prizonier în mâinile Turcilor, la asediul Sebeșului-săsesc (azi Sebeș-Alba) în anul 1438, până când a izbutit să fugă, reîntorcându-se între creștini, cuprinzând în același timp și o sistematică expunere a religiei, moravurilor, legilor, etc., ale Turcilor, deși nu a rămas necunoscută istoriografiei noastre, totuși din cauza rarității edițiilor, — în afară de publicarea de către d-l N. Iorga a unor pasagii din ea, după un manuscris latinesc dela Nürnberg [1]) — nu a fost la noi pusă îndeajuns în lumină.

O publicăm aici din nou, după o ediție rămasă necunoscută și cercetătorilor sași, punând-o astfel la îndemâna acelora care se ocupă cu istoria noastră mai veche.

Autorul acestui opuscul este necunoscut: el nu-și dă numele în niciunul din manuscrise sau ediții [2]). Potrivit unei glose tardive,

---

[1]) In *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III, București, 1897, p. 8—10.

[2]) Intr'o ediție dela 1596, la Berlin, sub titlul: *Mahometische Genealogia, Das ist vom Beschreibung, Herkommen und Absterben Mechemetis, darinnen der gantzen Tuerckey mit ihrem Provintzen, Voelkern*, etc. — ediție care se numește fals « gedruckt erst zu Berlin » — se indică autorul: « Durch... einem Siebenbuergischen Edelman, Johannes Lasski genannt, welcher 22. Jahr darin gefangen

s'ar putea să fi fost din Romos, un sat din apropierea Orăștiei [1]. El însuși, de altfel, pomenește — fără să-i dea numele — o localitate, nu prea departe de orașul unde a mers la studii, de Sebeș: « Der ich vor einem jar von der stat meiner geburt hinweck zogen war » [2]. Titlul originalului latinesc [3]) a fost: « Tractatus de ritu, moribus, nequitia et multiplicatione Turcorum » [4]. Sub acest titlu e publicată pentru prima dată la anul 1482. Pe urmă au mai fost date la lumină o serie întreagă de ediții, în latinește și în traducere nemțească [5]: la Roma, Köln, Paris, Nürnberg, Strassburg, etc. O ediție dela Nürnberg, din anul 1530, este prevăzută « mit eyner Vorrhed D. Martini Luther ». Marele teolog și reformator religios a manifestat fără îndoială un deosebit interes față de credința mohamedană

gelegen, beschrieben ». Cu drept cuvânt relevă Joseph Trausch, în *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärsche Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*, III Band, Kronstadt, 1871, p. 435, că aflându-se acest nume numai pe foaia de titlu a ediției berlineze, autorul nu putea să fie numit astfel. Cf. și Iorga, *o. c.*, p. 9, nota 1, unde se arată, după Fessler, că primul Laski fixat în Ungaria, pare a fi Ieronim, pe la anul 1527.

[1]) Cf. Johann Seivert, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schrifften*, Pressburg, 1785, p. 457: « Der Verfasser ist ein siebenbürgischer Sachs », und darf ich einer alten Randglosse meines Exemplars von Biblianders Sammlung glauben, so war er von Ramosch (Rumes), einem Dorfe im Bröserstuhle ». Theodor Bibliander, *Scriptorum ad Historiam Mahumedanam pertinentium*, etc., Basileae, 1550, îl publică în vol. III, p. 7 sq. și e foarte probabil ca informația sa să fie mai autentică decât cea berlineză, mai târzie.

[2]) Textul latinesc, *op.* Iorga, *l. c.*: « anno precedenti recesseram de loco nativitatis mea ».

[3]) Trausch, *o. c.*, p. 436.

[4]) Trausch, *ibid.*, crede posibilă o ediție la 1460; alta la 1478—81. Constantin I. Karadja, *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen* (Sonderabzug aus dem Gutenberg - Jahrbuch, (1934), f. l., la Nr. VII, fixează prima ediție la 1479—1482, tipărită de Konrad Fyner, la Urach, având 72 de foi. Inainte de anul 1481 nu poate fi, deoarece pe manuscrisul utilizat de d-l Iorga se poate ceti la urmă de tot: « Et sic est finis, anno M°CCCC°LXXXI° », iar în text îl menționează pe Murat II sub forma: « Moratbeg, pater illius qui nunc regnat, videlicet Mechemetbeg ». Mehmet II a murit la 3 Mai 1481. Fraza ultimă, după « Moratbeg » se regăsește și în textul latinesc publicat de Seivert și de Trausch, însă din traducerea nemțească pe care o reproducem noi aici a fost eliminată, ca un ingredient. Cf. textul, mai jos.

[5]) Cf. Trausch, *ibid.* Mai nou și mai complet: C. I. Karadja, *o. c.*, unde sunt înșirate vreo 20 de ediții.

și, ca o consecință, a contribuit mult la răspândirea opusculului nostru. Insă, după cum însuși arată în «Prefața» sa, el, primind cartea, a dat-o numai la tipar; nu el a tradus-o în nemțește, cum greșit afirmă necunoscutul editor care o reproduce pentru Sași [1]). Traducătorul în nemțește n'a fost până acuma identificat; nici ediția pe care o folosim noi aici, reproducând din ea, nu este cunoscută celor care s'au ocupat de acest «Tractatus» [2]). Din chiar titlul de pe copertă: «... inn Latein beschryben, *Durch Sebastian Franck verteütscht*» reiese clar că traducătorul este vestitul cosmograf, filosof și istoric Sebastian Franck (* Donau-Wörth, 1499 + Basel 1542), prieten al lui Martin Luther [3]). Ediția noastră este prefațată de însuși traducătorul, iar la urmă tot el o completează cu unele însemnări istorico-religioase, pe care le socotește interesante [4]).

Fie în forma originară latinească, fie în traducere germană, acest «Tractatus» s'a bucurat de o întinsă răspândire, rămânând o vreme cunoscut numai acelora cărora le cădeau în mână edițiile apusene, destul de rare. In Ardeal, în țara de origine a autorului, a fost retipărit textul original mai întâi de către Seivert [5]), însoțindu-l de lămuririle necesare. Mai târziu este tipărit în întregime sau, mai adesea, reproducându-se numai acele părți care prezentau un deosebit interes istoric, de către Horányi [6]), Schlözer [7]) — îi fu cunoscut și

---

[1]) *Nachricht von einem näher bezeichneten, seltenen, alten, Druckschriftchen*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, III Band, Hermannstadt, 1848, p. 70: «... von Luther verdeutschten Chronik und Beschreibung der Türkei».

[2]) D-l Karadja, e adevărat, cunoaşte o ediţie dela Augsburg, însă e alta decât a noastră: «Augsburg, H. Stayner, 15 Iuni, 1531, 4⁰, deutsche Übersetzung». Ceilalţi la fel.

[3]) Cf. W. Haggenmacher, *Sebastian Franck*, Zürich, 1886.

[4]) In ediţia sa, Luther notează la sfârşit: «Beschluss Sebastian Franci Wördensis, wider den Türcken und aller Gotlosen scheynnenden frümkeyt, gestalt und gericht, vil ergernuss abzuleynen und zufürkommen...» Deci, cu mai multă băgare de seamă, editorul din *Archiv des Vereins*, etc., ar fi putut evita contradicţia.

[5]) *O. c.*, pp. 458—643.

[6]) Alexius Horányi, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium*, Pestini, 1792, pars I, p. 159—165: «Anonymus Saxo Transilvanus natus est in vico Romos Anno MCCCCXXIII».

[7]) A. L. Schlözer's *Kritisch-historische Nebenstunden*, Göttingen, 1797, p. 91 sq.

vestitului Hammer, care îl numește « primul German, care ne informează asupra istoriei și obiceiurilor turcești » [1]) — apoi în « Archiv des Vereins, etc. » (în nemțește) [2]) și de către groful Kemény [3]), Trausch [4]) și groful Majláth [5]), care o dă în rezumat, apoi iarăși Kemény [6]) și, în sfârșit, după un manuscris dela Nürnberg, citând însă și ediția dela Berlin, 1596, d-l Iorga.

Informațiile pe care le dă « Captivus Septemcastrensis » au valoarea unor știri date de un martor ocular: el însuși a pățit tot ceea ce a scris. Pentru jumătatea întâia a veacului al XV-lea, când în general știrile privitoare la trecutul nostru sunt puțin numeroase, tot ceea ce ne-a lăsat scris în al al său « Tractatus » — mai cu seamă în partea introductivă, autobiografică, referitoare la expediția de jaf a sultanului Murat II și a lui Vlad Dracul în Ardeal — prezintă un interes deosebit [7]). Partea a doua, care pentru contemporani desigur apărea cu mult mai interesantă, decât cealaltă, care are valoare pentru noi, deși este sistematic concepută și redă tot ceea ce trebuia să știe

---

[1]) Cf. Joseph von Hammer, *Bibliographisch-kritische Uebersicht der in Europa über osmanische Geschichte erschienenen Schriften*, în *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (a lui Hormayr), Wien, XIV (1823), p. 810.

[2]) V. mai sus. După ediția: Nürnberg, 1530, « durch Fridericum Peypus ».

[3]) Gróf Kemény József, *Szász- Sebes XV. századbeli tanódja török általi ostroma és történét irójának emlékezete*, în *Uj Magyar Muzeum egyszersmind a Magyar Akadémia Közlönye*, hetedik folyam, elsö kötet, Pest, 1857, pp. 45—55.

[4]) *O. c.*, pp. 431—439, după Seivert, completându-l.

[5]) Joh. Graf Majláth, *Geschichte der Magyaren*, zweite Auflage, II Band, Regensburg, 1852, pp. 145—147.

[6]) In *Történelmi és irodalmi kalászatok*, Pest, 1871, pp. 1—9. Trausch arată că groful Kemény credea în mod greșit că ar fi fost doi autori, unul care descrie lupta cu Turcii dela 1436, și celălalt, prizonier al Turcilor, la 1438.

[7]) Cf. I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa* (Extras din « Cercetări Istorice », IV), Iași, 1928, p. 99 sq. Mai nou Gustav Gündisch, *Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, II (1937), p. 404 sq. Apoi, între altele, F. Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *Program des evangelischen Untergymnasium A. k. in Mühlbach*, Schuljahr 1881—1882, Mühlbach, 1882, p. 33 sq. L. Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schacht bei Mohács, 1526*, Wien u. Leipzig, 1895, p. 50. A. Amlacher, *Kellings Untergang im Türkeneinfall von 1438*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, XXX (1907), p. 33—35. Amlacher e de părere că Vlad Dracul și la cetatea Câlnicului a jucat același rol ca la Sebeș.

asupra Coranului, obiceiurilor și a istoriei Turcilor, nu mai stăruim asupra ei.

Deoarece însă partea introductivă, după cum am spus, nu e fără valoare, apoi fiindcă edițiile acestui opuscul sunt foarte rare, iar aceasta, pe care o reproducem noi, lămurește unele puncte noui în legătură cu el, am crezut că nu e nepotrivit a o pune din nou la îndemâna cercetătorilor istoriei noastre.

Titlul este următorul:

Cronica-Abconterfayung und entwerffung der Türkey mit yrem begryff, Inhalt, Provintzen, Völckern ankunfft, Kryegen, Sigen, nyderlage, glauben, Religion, Gesatzen, sitten, Regiment, Pollizey, reütterrey, frommigkeit und bossheit, von einem Sybenburger 22. jar darin gefangen gelegen, inn Latein beschrbzen, Durch Sebastian Franck verteütscht.

Newlich widerumb uberlesen Corrigiert und begessert.

Augspurg, 1530.

După câteva cuvinte introductive, ale lui Sebastian Franck, urmează:

Vorrede des Lerers, und Sibenburgers.

Die Histori meiner gefencknus, arbaytseligkeit und unfals, wann und wie ich von den Türcken gefangen und in die Türckey gefürt worden bin, wil ich hie in einer Summa fürlegenn. Das dem, das ich sagen würd, ein jeder dester gewiser glaubenn geb, die weil er mich nit einn fabel, oder erdicht meer, sonder ein erfarnen warheit in mir selbs einfetig erzelen, vernemen würdt.

Im Jar 1436 Als Keyser Sigmund mit tod abgieng [1]) und ein grossen zwitracht zwischen den Ungern und Teutschen entstond, in erwölung eines Roemischenn Künigs, weil der Keyser on manlich erben entschlaffen, kein nachkommen hett gelassen nach ym zu regieren, uberfiel der gross Türck Morat beg genant, mit erschröcklichen gewalt die gegent der Sibenburg, diser mainung, das er alles Ungerland wolt ersigen und verheren. Der soll, ward gesagt, habenn gehabt alleynn dreyhundert tausent reysiger, das Ungerland zünerderben *(sic)*, das auch ein zweyffel geschehen wer, wo nit ein grossen guss und uberfluss des wassers, auss Gottes ordnung

---

[1]) Impăratul Sigismund moare la Znaim, la 9 Decemvrie, 1437.

in hett verhindert und abgefordert. Derhalb richtet er wie gesagt, sein spitz schlecht auff die Sibenburg, und alles das ym entgegen kam, zerfleyschet er grewlich, unnd leget es gewaltig zu der erden, in dem ym niemant kein widerstand thet.

Zü dieser zeyt bin ich gewesen ein Junger umb fünffzehen oder 16. jar, und dieser prouinz bürtig. Der ich vor einem jar von der stat meiner geburt hinweck zogen war, und studierung halb in ein Stätlin auff Ungrisch Schebesch, auff Teutsch Mülennbach, mich thon hett, welche Statt dazü mal gnügsam volckreich, aber nit also fast wol bewartt was Für welche da der Türck kam, und sein leger schlüg, fieng er gleich an zum sturm zü arbeyten. Der Hertzog der Valachorum der mit den Türcken kommen war, von wegen der alten freundschafft, die er vormals mit den Jnwonern und Burgern dieser stat het, Kam zü der Mauer, machet frid, und berüfft die Burger, beredet sie, das sie seinem rath folgeten, und mit den Türcken, dess macht sie zü schwach, und zü widersteen nicht gnügsam weren, mit nichten stritten, sonder sich ergebenn mit frid, So wolt er vom Türcken züwegen bringen, das er die Obersten der stadt onverletzt, mit hab und güt biss heim in sein Land mit sich solt füren, und als dann freye wal vund freyheit zügeben, so es jn gefiel, wider züruck anheims züziehen, oder bey ym zübleiben. Das ander volck, wolt d' Türck on einich nachteil, an leib und güt mit jm in dies Türckey füren. Alda ein land eingeben zü besitzen. Darnach nach gefallen alda zübleiben, oder mit foid wider hinweck züziehen, onn geirret nit auffhalten. Dz alles geschach, wie verheisseh war. Auff dise weiss ward der krieg biss auff morgen angestellt, das sich ein yeder rüsten möcht mit seiner hab, güt, und haussgenissen, mit frid zü morgen auss zügeen.

Ein gestrenger Edelman, ein pfleger auff eine Schloss gewesen, mit seinem Brüder gleichsam streng, der mitt den Türcken vil gekempfft hett, wolt disem rath mit nichtenn volgen, und ebe hundert mal sterben, dann sich sein weib und kinde in die hende der Tüerken übergeben, beredet auch vill auff dise meinung. Die erwelten in ein thurn jnn den sie dye gantzen nacht Profandt, waffen und was zur gegenwer not ist, eintrügen, und den auff das best verwarten. Mit disenn bin ich auch in thurn eingegangen, wartende mit grosser begirde, mehr des tods, dann des lebens.

Zü morgens kam der gross Türck inn eigner person für die pfort der stat, und hiess alle die mit gren weibern und kinden hinauss gangen, eigentlich beschreyben, und yhn hüt zühalten, mit ym yn die Türckey züfüren, on alle entgeltunng und schaden yrer person oder farenden hab. Die Burger und Obersten der stadt entpfalch er dem Hertzog der Walachen auff gemelte weyss züuerwaren, und mit ym in seyn Lannd zügeleytten.

Als nun das gantz Heer von disem volck allen kein raub oder beutt erhüb, oder davontrüg, richteten sie sich mit grosser unsinnigkeit einhellig an den Thurn, yn dem mir warenn. Und lieffen den Thurn an mit grossen sturm, yn hoffnung vil zügewinnen, und bey uns züfinden. Was das für ein hagel und anlauff sey gewesen, kan kein Zung gnügsam sagen, ein sollich dicke der Flitschen sein, etc., also das es dicker dann ein Regen oder schnee anzüsehen war, ein sollich geschrey d' Krieger geschärr und klappern der waffen, krachen, stürmen der anlauffenden, als wölt himel und erden brechen in einem augenblick. Dieweil nun der Thurn nit seer hoch war, zermulen und verderbten sie zühand das Dachwerck und über zymmer, das mir neinder sicher stünden von den pfeylen und steynen. Aber der Maur, von yr sterck wegen, mochtenn sie gar nicht abgewinnen. Als nun die Sonn nach mittag zum undergan sicht neiget und sie noch nicht hetten aufgericht, warden sie zürath. Das die andren nit nach liessen den thurn zü stürmen, Die andren holtz zütrügen, damit sie ein sollich Bastey machten, das schier den Thurn gleich war. Dz zündten sie an, kochten und brietten uns gleich wie brot in einem ofen. Als sie nun fast all von dem fewer zerschmoltzen und tod waren, und sie vernamen, das sich niemandt mehr yhn Thurn reget, zerrissen sie das Fewer, fielen zür thür hinein, ob sie villeicht yemant halb tod fünden, das sie den frischten und erquickten, zogen. In dem fanden sie mich auch halb tod, gaben mich geladet und verkaufft einem kauffman, der mich mit anderen gefangnen anfesslet, und an Ketten schmidetm und über die Thonaw biss gen Adrianopolim, do der stül des grossen Künigs dozümal was, füret.

Nu von gemeltem jar 1436 biss in dz 1458 jar, hab ich die schweren bürd und unleidenlich angst diser aller her testen erbärmlichen gefencknus nit on gefar und nachtheyl leibs und seel erlittenn,

darinn ich siben mal verkaufft, siben mal entrunnen, siben mal wider gefangen, und mit gelt erkaufft. Darinn ich yrer barbarischen red so gewonet bin gewesen, das ich meiner mütter zungen vergessen het, yrer gesatz unnd schrifft hoch erfaren, also dz man mich zü einer pfründ yrer Kirchen nit mit schlechten auffheben und einmkomen und sehen, begaben wolt. Ich hab auch mer von jrem glaubenn gewist, schrifftlich, und ym kopff auch bas *(sic)* davon wissen züreden *(sic)*, dann sie selbs *(sic)*, als das nit allein mein Nachpaurn, sonder von fernen landen Legation geschickt, und vil volcks kam mich zühören, auch vil geystlichen. Ich was auch meinem letsten Herren so lieb, als sein aygen kind, wie er offt bekennet, und sich auch erzeigt. Als ich schön frey war, het er mich gern frey bey ym gehalten. Mich batt das gantz hauss gesind Müsst mich zületst mit listen aussreden, ich wölt auff ein hohe schül, und wider kommen. Dess beschwürenen sie mich bey dem namen Gottes und yres Mahomets. Also soll ich noch kommen und für mit meinen Keiserlichen frey Brieffen über Meer davonn, Got hab lob ».

După capitolul al XXXI-lea, ultimul, Sebastian Franck dă câteva note istorice, pe care le numeşte « getzogen auss Petro Apiano » [1]).

---

[1]) Petrus Apianus (Bienewitz) s'a născut la Leisnig, în Saxonia, în anul 1495 şi a murit la Ingolstadt, în anul 1552. A lăsat o *Cosmographia*, tipărită mai întâi la Landshut, în anul 1524. In cele două ediţii ale Bibliotecii Universităţii din Cluj: Antverpiae, 1564 şi Coloniae Agrippinae, 1574, se dau următoarele date asupra ţinuturilor româneşti:

« Sarmatiam habitant Prussi, Livoni, Russi, Mossoni, Lituani, Poloni, VVlachi, Transiluani. Deinde Dacia est, super quam Thracia, quae Graecia modò appellatur (p. 29).

« Iazygum aut Sibenburgensium Ciu.

Clesenburgum, Pto. Germanum 46.10/47.36.

Zeurina ad Danu 46.45/45.5.

Furtarca, Pto. Pessium 44.40/47.0.

« Daciae, Scythiae, Europeae, nunc VValachiae magnae, ac Transsyluaniae Civitates. Dico Scythiae, quia tractus ille qui â Tanai ad Thraciam usque protenditur, Scythia Europaea dicitur:

Album Castrum, Pto. Noua moenia, Weysenburg 60.5 48.35.

Chilia, Pt. Axium, ubi Danubius mutat nomen, & ad pontum usque Ister aut Istros appellatur, ibi habitant Trogloditae populi 54.20 45.45».

N'am putut vedea ediţia cea mai veche. Sebastian Franck a utilizat-o poate pe aceea.

Ele se termină, în ceea ce ne privește, astfel:

« Bessarabia lest Bulgariam und Thraciam gegen mittag ligen, unnd hatt gegen dem nydergand die gross Walachey transalpinam. Nun Bessarabiam hat der Dürch gewonnen, 1484. Von Transalpina hat der Dürck den Weiuoda vertriben anno 1521, wider eingesetzt anno 1522.

Daran stossen die Sibenbürgen dahyn ist kommen d' Dürck anno 1479 jetzund anno 1526 und 1529, wider daran stösst bass herauff Ungerland.

Molda das land ligt zwischen der grossenn Walachey und Pedolia.

Mehmmet hüb anzü regieren in 1408 hat gewunnen Syrffen, Walachen und eine teil des Windische lands ».

A. DECEI

ROMÂNII IN POLIGRAFIA LUI BOLDÈNYI DELA MIJLOCUL SECOLULUI TRECUT

In volumul al doilea al poligrafiei *La Ungheria antica e moderna* [1]) printre alte chestiuni, care privesc pământul fostului regat unguresc, este și un capitol închinat Românilor din Transilvania și părţile unguręști (I. Valachi pag. 70—84, ed. franc. 59—71).

Deși multe din informațiile, pe care le dă autorul capitolului, nu resistă criticii istorice și sunt departe de a fi de acord cu ultimele cercetări în domeniul trecutului neamului nostru, totuși credem interesant a schița părerile acestui autor de acum optzeci și cinci de ani, despre trecutul nostru și, mai ales, statisticele ce le dă despre numărul Românilor în acea epocă.

Intâi se ocupă de originea noastră, admițându-ne descendența din coloniștii romani. Despre Daci spune că făceau parte din marea familie elenică și erau originari din Tracia. Ocupau dincoace de Dunăre teritoriul dintre Tisa, Nistru și Dunăre. Le arată vitejia și felul cum în cele din urmă au fost totuși învinși și aduși sub

---

[1]) *La Ungheria antica e moderna.* Sua storia, arti, letteratura, monumenti scritta da una società di letterati sotto la direzione di M. J. Boldènyi. Pistoja, a spese dell-editore, 1852, in-8[1]; vol. Storia 289 pag.; vol. Varietà 300 pag., Ed franceză Paris, H. Lebrun, 1851.

ascultarea autorităților imperiului roman de către Traian, care se folosi de această victorie, spre a se debarasa de proletarii din Roma, pe care îi coloniză în această nouă provincie. Din încrucișarea acestora — zice autorul — cu locuitorii băștinași și cu Slavii adică Sciții, se născu această nouă națiune amestecată a Valahilor sau « Rumanilor ». Trece apoi la suferințele poporului în timpul diverselor năvăliri, remarcând că populația provinciei creștea cu această ocazie, deoarece fiecare hoardă își lăsa coloni aici. Românii au fost sortiți să trăiască apoi sub robia barbarilor până la venirea Ungurilor, care i-au eliberat și le-au permis să fie guvernați de principi proprii, numiți « cneji » sau « bani ». Aceștia revoltându-se însă, au recăzut în robie. Autorul vrea să știe chiar, că în secolul al XII-lea Românii au fost creștinați de către niște arieni unguri, și că la 1220 un arhiepiscop de Strigoniu ar fi botezat un principe valah. Dar tot aici spune că au mai trecut mulți ani până când acest popor a dat semne de viață. Pe baza știrilor culese din T. Laurian, N. Bălcescu și Kogălniceanu, vorbește apoi despre întemeierea Principatelor.

Partea de mai sus o consideră numai ca o introducere, scopul său fiind de a se interesa numai de Românii separați de domiciliul principal al rasei lor, de cei din Nord-Estul Ungariei și Sud-Vestul Transilvaniei. Mulți din Românii aceștia, care reprezentau rasa învinsă a robilor, sub principii transilvani 1527—1713 au fost înnobilați pentru merite militare, obținând toate drepturile, pe care le aveau nobilii unguri. Ține să remarce că pe baza documentelor oficiale, numai în comitatul Maramureșului existau *3750 nobili valahi, 717 slavi și 483 unguri! Frumoasă cifră!*

Amintește și de memorialul episcopilor români Ioan Bob și Gherasim Adamovici dela 1790 și de al lui Leményi și Moga dela 1842. Se plânge apoi că după 1848 Românii n'au știut să aprecieze îndeajuns nobila acțiune a Ungurilor, care le-ar fi acordat Românilor egalitate de drepturi.

După dânsul principii ardeleni mai meritau și o altă recunoștință pentru străduința lor de a crea o literatură valahă! Ea ar fi fost o consecință a edictului lui G. Rakoczy, prin care la 1643 fu abolită limba slavă în favoarea idiomului « ruman ». Remarcă faptul că primele produse literare românești au apărut în Transilvania, înșirând o serie de cărți tipărite în diversele tipografii de aici. Vorbind

și despre limbă, pe care o consideră ca trăgându-se din cea latinească, îndeamnă pe cei care se interesează mai aproape de ea, să se adreseze gramaticii lui Vaillant. Ziaristica din Transilvania o socotește a fi mai progresivă decât cea din Principate. Despre Gazeta Transilvaniei și Foaia pentru Minte, ale lui Bariț, spune că erau oprite, ca și alte publicații românești din Transilvania, de a pătrunde în Țările Române, dacă nu aveau un permis special din partea cenzurii. Ca dovadă a libertății Românilor din Transilvania, citează operele de *mare merit* ale lui Șincai, Klein și Gheorghe Lazăr.

Dar iată partea cea mai interesantă. O statistică a repartiției Românilor: *Tot poporul «rumăn»* — zice autorul — *e repartizat în următoarele țări: Moldova 1.500.000; Țara Românească 2.000.000; Bulgaria 100.000; Basarabia 1.000.000; Bucovina 300.000; Transilvania și Ungaria 2.500.000!*

In paginile următoare prezintă pe Români după înfățișarea și portul lor și le descrie casele. Le admiră bisericile, picturile. Despre dansurile lor naționale spune că toate au un sens determinat și sunt de origine romană.

G. V.

1669 Oct. 22

ANA BORNEMISA, PRINCIPESA TRANSILVANIEI, RIDICĂ ÎN CINUL BOERESC PE DUMITRU GREAVUL, PE FRAȚII SĂI MAI MICI DOBRIN, RADU ȘI ALDEA, PRECUM ȘI PE URMAȘII LOR BĂRBĂTEȘTI, DIMPREUNĂ CU CASA ȘI MOȘIA LOR DIN COMUNA LISA, JUD. FĂGĂRAȘ

(Originalul în proprietatea d-lui •Gh. Greavul, Făgăraș. Copie fotografică în arhiva Institutului de Istorie Națională, Cluj).

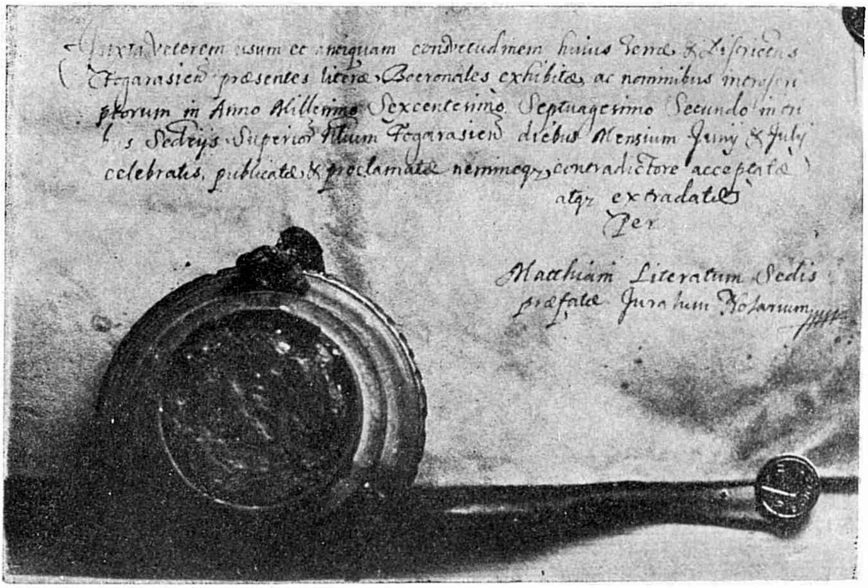
Nos Anna Bornemisza Dei Gratia Principissa Transylvaniae partiumque Regni Hungariae Domina et Siculorum Comitissa et cet.

Adgyuk emlekezetül mindeneknek az kiknek illik ez levelünknek rendiben, mostaniaknak es következendőknek, hogy becsületes hiveinknek is szolgáinknak kiváltképpen való törekedéseket megh tekintvén kegyelmessen és Fogaras Várának s annak tartamánnyának boldogh emlékezetü Possessorinak dicsiretes cselekedeteket eleötünk

viselvén, Fogarasi várunkhoz tartozó érdemes hiveinkel, a kik Boéri szabadságra méltók voltanak, hasonló emlékezetes dolgott követtünk. Mostan penigh nevezet szerint Fejér vármegyében Fogaras földén Lesza nevü Falunkban lako Graul Demternek es öcseinek Graul Dobrinnak, Radulynak es Aldénak hüséges szolgálattyogat megh tekintvén, mellyet eök Fogaras Várának elöttünk való boldogh emlékezetü Possessori, és a mi hüségünk mellett is minden reáyok bizattatott dolgokban tökélletes hüségében ez ideigh viseltek, de kiváltképpen mellettek törekedö némely becsületes hiveinknek instantiájokat kegyelmessem megh tekintettük és hogy ennek utánna is azon tökélletes hüségünk mellet megh maradnak el hittük: Mellyhez képest megh nevezet *Graul Demetert* es öcseit *Graul Dobrint*, *Radulyt* es *Aldet* kegyelmességünkböl Boéri szabadsággal megh ayándekoztuk Fiuágon leveö es leyendö maradékyokkal edgyüt, és ugyan megh nevezet, Graul Demeternek es öcséinek Graul Dobrinnak Aldenak es Radulynak azon Lesza nevü Falunkban leveo hazokat is, mely házoknak edgyik felöl való szomszédgya Raduly Paragyina, más felöl pedig a Vizmosásos patak, azon házokhoz való szántóföldekkel, szénafüves rétekkel, havasokkal, Malmokkal es azoknak helyeivel edgy szóval minden mezei es hegyeben leveö haszon veveö örökségekkel mellyeket házok után mostan örökösön birnak, és nem zálogh képpen, a töbi Boérok örökségeihez hasonló Boéri szabadságban állitottuk, helyheztettük, és minden adozás, Dézma adas és egyéb szedéstöl, vevéstül üressekké tettük es megh Nemesitettük. Ugy mind azáltal hogy minket, maradekinkat és Successorinkat is megh irt Fiu ágon leveö es leyendö maradékyokkal edgyüt Boéri szolgálatban jó Paripáson, Fegyveresen es tisztességes posztó köntösben szolgállyanak, seött a régi szokás szerint valo tereh viselést engedelmességgel supportállyák, utánnunk lévö tiszteinkhez engedelmességgel legyenek, Fogaras Várunktól semmi nemü változasokban el ne szakadgyanak, törvényes dolgokban és egyéb közönséges igasságban is az Várunk Tiszteitöl fügjenek: Ezt mind azáltal megh tudván, hogy tilalmas erdökkel, vizekkel, Havasokkal és egyéb ezekhez hasonló hellyekkel, a magok házok és eörökségek kivül, szabadosokká nem tétettetnek. Melly eö hozzájok Fiu agon levö es leyendö maradekyokkal edgyüt mutatott kegyekmeségünknek nagyob bizonyságára, adtuk a fellyeb meg irt conditiok alatt ez

kezünk irásával és függö pecsétünkel megh ereösittetet levelünket megh irt Leszai Gravul Demeternek es eöcseinek Graul Dobrinnak, Radulynak es Aldenak Fiu ágon levö es leyendö maradékyokkal edgyüt megh másolhatatlanul és örök emlékezetre. Datum in Civitate nostra Alba-Iulia, die vigesima secunda Mensis Octobris Anno Domini Milesimo Sexcentesimo sexagesimo Nono.

A. Bornesmissa m. p.-a.

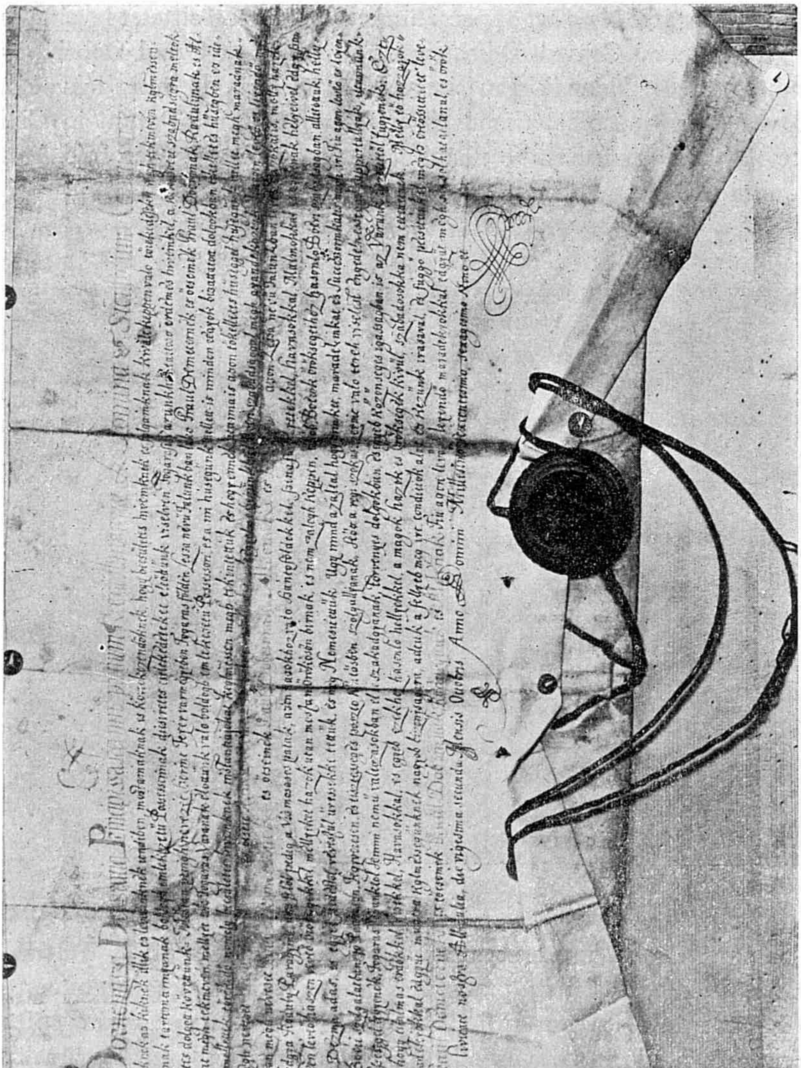
Iuxta veterem usum et antiquam consvetudinem huius Terrae et Districtus Fogarasiensis praesentes literae Boeronales exhibitae, ac nominibus introscriptorum in Anno Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo Secundo in tribus Sedriis Superiorum Nobilium Fogarasiensium diebus Mensium Iunii et Iulii celebratis, publicatae et proclamatae nemineque contradictore acceptatae atque extradatae

per

Matthiam Literatum Sedis

praefatae Juratum Notarium

m. pr.

Traducere

Noi Anna Bornemissa din mila lui Dumnezeu Principesă a Transilvaniei, stăpână a părţilor Regatului Ungariei şi contesă a Secuilor etc.

Dăm de ştire tuturor cărora se cuvine prin această a noastră scrisoare, celor de azi şi celor din viitor, că ţinând cu milostivire seamă de străduinţele deosebite ale cinstiţilor noştri credincioşi şi slujitori, şi având înainea ochilor noştri faptele vrednice de laudă ale stăpânitorilor de fericită pomenire ai cetăţii Făgăraşului şi ai ţinutului acestei cetăţi, cu credincioşii noştri de ispravă aparţinători la cetatea Făgăraşului, cari au fost vrednici de libertate boerească, asemenea lucru de pomenire am săvârşit. Iar acum, luând în dreptă socotinţă slujba credincioasă a numitului Dumitru Greavul şi a fraţilor săi mai mici Gravul Dobrin, Radul şi Aldea, locuitori în satul nostru Lisa din Ţara Făgăraşului, comitatul Albei, pe cari (slujbe), în toate lucrurile ce le-au fost lor încredinţate, le-au purtat până acum cu desăvârşită credinţă faţă de înaintaşii noştri, stăpânitorii de fericită pomenire ai cetăţii Făgăraşului şi faţă de Noi, dar mai ales am ţinut seamă de stăruinţa unor cinstiţi credincioşi ai noştri cari s'au străduit pe lângă ei şi am dat crezământ că şi de acum în colo cu desăvârşită credinţă pe lângă credinţa noastră vor rămâne; Potrivit cărora din mila Noastră i-am împodobit cu libertate boierească pe numitul *Dumitru Greavul* şi pe fraţii săi *Greavul Dobrin*, *Radul* şi *Aldea*, dinpreună cu urmaşii lor bărbăteşti ce-i au şi îi vor mai avea, precum şi casa numitului Greavul Dumitru şi a fraţilor săi mai mici Greavul Dobrin, Radul şi Aldea, aflătoare în satul Lisa, care casă se învecinează deoparte cu Radul Paraghina, de altă parte cu părăul cu surpături, dinpreună cu arăturile aparţinătoare acelei case, cu luncile, cu fânaţele, cu munţii, cu morile şi cu locurile acestora, cu un cuvânt toată moştenirea din câmp şi din munţi, aducătoare de venit, pe care o stăpânesc după casa lor cu drept de moştenire, iar nu ca zălog, o am statornicit şi aşezat în libertate boierească asemănătoare cu moşiile celorlalţi Boieri şi o am scutit de orice dare, dijmă sau altă strânsură şi i-am nobilitat cu aceea ca pe Noi, pe urmaşii şi succesorii noştri (numiţii Greavul Dumitru, Dobrin Radul şi Aldea), dinpreună cu urmaşii lor bărbăteşti pe cari îi au şi îi vor avea, să ne slujească cu slujbă boierească, cu cai buni, cu arme înarmaţi şi îm-

brăcaţi în cinstită haină de postav, ba chiar să poarte cu supunere îndatoririle după vechiul obiceiu, să fie cu ascultare faţă de slujbaşii noştri, iar de cetatea noastră a Făgăraşului în nici o împrejurare schimbătoare să nu se rupă, şi în pricinele de drept şi în judecăţile obicinuite să fie atârnători de slujitorii cetăţii noastre. Toate acestea aşa să le cunoască, cum că în afară de casa şi moşia lor, pentru păduri oprite, ape şi munţi opriţi şi locuri asemănătoare acestora nu vor avea libertate (boierească). Iar pentru mai mare mărturie a milostivirii noastre faţă de ei şi a urmaşilor bărbăteşti ce îi au şi îi vor avea, am dat pe lângă tocmelile mai sus scrise cartea aceasta întărită cu pecetea noastră şi cu iscălitura mânei noastre, mai sus zisului Greavul Dumitru şi fraţilor săi mai mici Greavul Dobrin, Radul şi Aldea dimpreună cu urmaşii lor bărbăteşti ce îi au sau îi vor mai avea, neschimbat şi spre vecinică amintire.

Dat în cetatea noastră Alba-Iulia, în 22 Octomvrie Anul Domnului 1669.

A. Bornemissa, manu propria.

I. M.

ORDINUL DIRECTORULUI ŞCOLAR RADU TEMPEA CĂTRĂ PROTOPOPUL FĂGĂRAŞULUI SĂ PRIMEASCĂ DIN NOU ÎN SLUJBĂ PE ANDREI CARE A SERVIT 35 ANI CA DASCĂL

Sibiu 5.VI.1796.

Prea cinstite părinte protopoape, mie iubite frate;

Cunoscut va fi Sfinţenii tale înpărăcherile şi pricinile dascălilor dela Făgăraşi. Departe să fie dela mine a căuta eu la vreo deosebită părtinire, şi dintru aceea a întări vreo nedireptate!

35 de ani sânt de când dascălu Andrei slujeşte pravoslavnicii biserici a Făgăraşului; silinţa cu cântarea la biserică, strădania şi nevoinţa pentru învăţătura pruncilor, totdeauna o au avut-o cu cuviinţă şi direptate. Acuma dară nu numai cinstiţii juraţi şi dumnealor orăşenii, ci încă tot creştinul cel pravoslavnic care va avea măcară numai o fărâmă de pravoslavie, adevăr şi direptate şi frica lui Dumnezeu la inima sa, va socoti şi să va teme de direptatea lui Dumnezeu cel adevărat, cugetând: că nu iaste cu direptate a scoate din pânea cea de toate zilele sau, mai bine să zic, a-i răpi hrana vieţii sale, unuia

om bătrân ajuns întru slăbiciuni, căsătorit și încurcat cu valurile cheltuelii casii; slujind sfintei biserici 35 de ani, scoțând din strădaniea învățăturii sale și din râvna cătră pravoslavie, cu răvărsarea învățăturii pre dieci și la treapta dăscălii și la treapta preoții.

Deci ca să să dezrădăcineze această nedireptate care i să face acestui bătrân nevinovat, de către cinstiți orășeni ai Făgărașului; te rog pre Sfințeniea ta ca un frate al mieu, să bine voești a lua osteneală pănă la Făgăraș, și a face cercetare din ce pricină cuvioasă, nu pohtesc pre dascălu Andrei cel mai dintâi, ca să nu fie acuma mai mult dascăl. Socotesc că ar fi mai bine a aduna obștea laolaltă și așa să se facă cercetarea, sau a umbla din casă în casă și a-i întreba și bine ar fi ca cu duhul blândețelor sfătuindu-i Sfințeniea ta și învățându-i, să să lase de această răzvrătire că într'alt chip voi fi silit însuși la În(altul) K(răesc) Gubernium și apoi socotesc că ar fi cea mai depre urmă mai rea, decât cea dintâi. Alta am auzit că să fi zicând cinstiții jurați deacolo pre cum nici vlădica, nici directoru n'au a le porunci Dumnealor ceva; cu adevărat vlădica în lucrurile din afară care nu sânt bisericești, și directorul în lucrurile care nu sânt școlărești, adecă neguțătorești, criminalicești și celelalte, așea nu avem a ne amesteca, cum și Dumnealor în ceale bisericești și școlărești. Eu nedireptate nici într'un chip pănă la moarte nu voi face, având suflet și temându-mă de Dumnezeu. Pre dascălul cel tânăr să-l scoți din strana cea dreaptă, fiindcă și dascăl și cântăreți îmi iaste mie dat, dela înălțatul împărat și dela În. K. Gubernium putere a pune. Și de să va amesteca cineva în lucrurile mele fără de știrea mea, să amestecă unde nu i să cade și îmi micșorează haracteriu diregătorii mele, pre care căutându-mi cinstea mea, voi trage totdeauna pre omul acela la locurile ceale încuviincioase.

Sibii, Iunie 5.1796.

Rămâind al Sfințenii Tale deapururea gata spre slujbă și întocma ca un frate.

Radu Tempea
al Șc(oalelor) Neun(ite) Naționalicesc
Director.

(P. S.) Să am ertăciune că n'am putut scrie singur fiindcă tot sînt bolnav.

I. L.

CONDICA DE MOŞII A FAMILIEI CANTACUZINO

Condica aceasta a ajuns în proprietatea Institutului de Istorie Naţională prin cumpărare. Legată frumos în piele roşie cu înflorituri aurii, condica are 594 foi. Nefiind toate scrise sau paginate, e bine să dăm situaţia foilor: 2 f. albe + 9 f. cu lista moşiilor + 14 f. albe + 530 f. paginate care cuprind copiile documentelor + 39 f. albe. Lăsarea atâtor foi albe între cele scrise, ne impune următoarea observaţie: sau condica e necompletă, sau foile albe au fost lăsate intenţionat pentru trecerea documentelor moşiilor care vor fi achiziţionate. La începutul condicii găsim următoarele:

« Condica »

« De scrisorile moşiilor dumisale biv. vel. vist. Costachi Cantacuzino pre cum înainte să arată anume, adică: Şolcanii, Mărginenii ţării ce să număsc şi Spinienii, Cărneştii, Fărceştii. Aceste toate moşii săntu la ţinutul Neamţului, şi să numesc astăzi Spinenii cu un nume, şi Pungeştii Gărştinii la ţinutul Tutovii, care Gărcini să împarte pe bătrâni Ghinii, Bălan, Rusul, Solomon, şi Nemţanul ce-i zic şi Brăilă. Şi s'au scris de mine Chiriţă log. dă divan aici în oraşul Bucureştii, în domnia prea înălţatului şi luminatului Domnu Alexandru Nicolae Suţul Vvd. Şi în arhiepiscopia preaosfinţitului şi a toată Uggrovlahia mitropolit Kiriu Kiriu Dionisie Lupul la anii dela Mântuitorul nostru Is. Hs. 1820, Septemv. 1. Prefăcându-să întocmai, şi din cuvânt în cuvânt după condica ce s'au scris de Toader Gaşpar diiac de divan, şi de alţii, în oraş Iaşii, la lt. 1820 Martie 10, în domnia prea înălţatului şi luminatului Domnu Mihail Grigorie Suţul Vvod. şi în arhiepiscopia preaosfinţitului şi a toată Moldavvie mitropolit Kiriu Kiriu Veniamin Negel ».

Condica cuprinde 296 documente din secolul XV—XIX. Scrisul este frumos, citeţ, cu cerneală neagră şi roşie.

Foiletând condica, data a două documente mi-a atras, mai ales atenţia. Unul e dat de Domnul Moldovii Petru la anul 7003 Noemvrie 24 (p. 65), iar altul e un suret dela Ştefan Voevod din anul 7000 Martie 30 (p. 101). Aceste două documente, prin dată,

ar aparține lui Ștefan cel Mare. Ori numele altor voevozi exclud această posibilitate. Iar pentru că eroarea așa de mare, de nume, e mai greu de admis, singura presupunere valabilă e că datele sunt sau cetite greșit sau rău copiate.

GH. D.

PRIMARII SATELOR ROMÂNEȘTI DIN ARDEAL ÎNAINTE DE 1848

Insemnările unui notar român, Ion Ungur, din comuna Mârgău în jud. Cluj, dela 1835 ne dau interesante lămuriri cu privire la primarii satelor din acele vremi. D-l T. V. Ungur, din Mârgău, un strănepot al acelui notar, a descoperit aceste însemnări, rămase uitate prin arhiva familiară, și ni le-au pus la dispoziție spre a fi publicate.

Tatăl lui Ion Ungur, Teodor Ungur, fost protopop unit în Mârgău, fusese notar în comună prin anii 1750, pe urmă a intrat în cler. Fiul său Ioan, care terminase în 1822 cursul de filosofie în Cluj, a fost notar pe patru sate cu centrul în Mărgău din 1822 până în 1835, când a luat locul tatălui său intrând și dânsul în cler. Ca notar nu avea leafă, ci primea numai remunerații pentru actele ce le redacta. Cancelarie nu avea, ci actele le făcea acasă punând pe dânsele clauza: « Dat și cetit în comuna Mărgău, la casa mea, ceea ce certific cu iscălitura mea de notar jurat ».

Insemnările lui ne spun că primarii satelor erau numiți de autoritățile statului sau de domnii feudali, cari își puneau ochii pe câte un Român din sat și îl forțau să primească slujba de primar (birău). Dacă refuza îl torturau, legându-l de stâlp și răsucindu-i părul capului, îl chinuiau sau îl băteau cu nuele pe trupul gol până declara că primește. Pentru orice greșeală suferea el pedepse în natură, palme și bătăi.

După desființarea iobăgiei în 1848 primăria a ajuns la vază și respect, împreunată cu plată bună. Atunci n'au mai lăsat primari români, ci luau înșiși grofii primăria unor sate.

Documentul fiind de interes obștesc îl dăm aci în forma sa originală, cu stilul și ortografia proprie:

— « Din schimbarea și vechimea vremilor, de aici putem cunoaște și schimbarea lucrurilor în lumea aceasta. Mai dedemult birău (primar) în sat, fără mare frică, nu se așeza nimeni, pentru frica tisturilor de varmeghie (funcționarii județeni), care pe birău pentru puțină greșeală îl băteau și-l pedepseau nu numai cu bâta (toiagul) cu palțauă (nuia) peste tșoaretși (pantaloni) și peste gătși (izmene), ba încă îl bătea și cu nuiele peste trupul gol. Care a-l bate pe om de vârstă așa cu nuiele peste trupul gol, a se desbrăca omul mare, bătrîn, cu muiere și cu prunci în antea norodului era cea mai mare rușine și a-l bate cu zmicele peste trupul gol. Totuș birău, care era capul satului și purta nume de mai mare în sat, aceasta rușine și batjocură, căuta de frică să o sufere, deci din pricina și frica aceasta, fără mare frică, fără mare silă nimeni birău nu se pune, pentru aceasta face stâlpu în mijlocul satului, pe care după înălțimea omului, mai mare, au mai mic om, îl sfledereşte stâlpul acela, și băga părul capului, chica celui ce nu vrea să fie birău și bate cui în hudă (gaură) și-i strânge acolo părul în hude cu cui și astfel îl ține o zi și două și mai mult, până ce făgăduie (promite) că va primi birăirea. Deci dacă primea birăirea nu-l slujea pe domnul său, ci pentru slujba sa ce trebuia să o facă el, în anul acela domnesc, plătea satul, o casă câte 20 kr. (kreuzer = kraiczár = crețar, grițar) sau 30 kr., încă și un husoș (douăzeci de crețari) de argint (a patra parte dintr'un fiorin) au plătit acum mai târziu, și o face sumă de bani satul ca la 80 florini și mai mult, sau de era domnul birăului aproape de sat, tot omul făcea o zi de slujbă au cu coasa, au cu secerea la domnul birăului. Birău nu avea nici o haznă (folos) de birăirea lui, numai cât căpăta ceva de beut, rachiu au vin de ici colea, aceia puțină cinste încă o plătea cu răbdarea la vreme și cu pielea. Așa au ținut domnia și cinstea birăilor și a juraților până la anul 1848, când au adus Dzeu slobozirea jobagilor și ștergerea robotelor domnești.

De parte ce lumea de acum începută dela slobozire încoace, bota e luată din mâna tisturilor (oficianților), nu-i slobod a bate cu bota pe nime, ceva mare răutate trebue să facă care îl vor bate cu palțauă. Incă și de fură ceva numai cu arest îl pedepsesc, da nu cu bota, antea (înainte) fraiteri (fruntașii) și căprari cătanelor (soldați) lângă șold purta bota acățată ca mintin (îndată) să fie gata a da unde va fi porunca, dar aceasta tiranie cu totul s'a șters, a strălucit în lume

umanitatea, omul nu-i dobitoc, a da în viță încă i milă omului cu simțiri omenești dar apoi a bate cu bota pre om. Pe vremea iobăgiei, Domnii nu cunoșteau a fi iobagul lui om ca și dânșii, lucra cu el ca cu o vită. Domnii și tristurile și cele de varmeghie (județ) și tristurile domnilor de curte atâta putere luase asupra omului sărac slujbaș cât nu-l socotea a fi om, nici îl băga în samă mai mult decât (pe) un câne.

După ce sloboziră iobagii de sub iobăgie și nu fac slujbă domnilor, birăirea s'a înălțat la mare respect, mai vârtos cei ce au învățătură, știu ceti, scrie nemțește, ungurește nu numai e birău, ci e domn cu plată bună dela o casă 30 grițari în argint. Acum plata birăului pe un an să fie la 3 și 4 sute de floreni cum e și satul mai mare au mai mic, sau tot omul e dator să-i facă o zi de lucru la ce va vrea, și așa satul întreg acuma e iobag la un birău, căci nu îi va da plată hotărâtă de Tistie, au îi va lucra o zi. Tocmai pentru aceasta acum nu-i strâmtoresc părul capului în stâlp în hude cu cui că doară nu vrea a fi birău, acum vânează birăirea, acum și dacă e om prost poruncește la domni. Și merge la forșponturi (prestație) la drumuri, la prundit, unde se duc și alți oameni proști și unde-i mână acolo se duc și domnii cu caru. Unde sunt domni în sat șezând cu proștii merg cu boii sau cu caii, căci acuma nimeni nu-i scutit de sub prestațiile publice. Singuri numai preoții. Tot omul care are moșie trebue să facă slujbă unde tistis va porunci, mai ales de sub cătănie, a da cortel (cvartir) și de mâncat la cătane, a plăti porția, nu-i scutit nimeni. Tocmai dintru aceste pricini domnii nemeși (nobili), decât să vadă birău din omul prost, care mai nainte i-a fost iobag, iarăși acuma acela să-i poruncească lui, mai bine cuprind dânșii birăirea. Cine ar fi putut socoti și zice mai înainte de acum cu 10 ani grofului dela Almaș lui grof Csaki Gheorghe, măria ta va veni vremea de vei fi măria ta birău sătesc în Almaș, nu grof cu iobagi. Așa în Ciula e birău Keresztes Sandor, în Sâncraiu Zambo Dani, și într'alte locuri alții. Pretutindenea domnii cuprind stațiune birăiască, care mai nainte o purta iobagii lor. Pagubă că nu domnește și acum aceia aristocrație să-i bată și pre ei foștii lor iobagi, iar acum cetățeni slobozi ca pe niște biraie, cu bota și cu nuiele, apoi ai vedea, care ar mai vâna și care s'ar mai îndesa a primi aceia deregătorie, «vicem pro vice».

SEBASTIAN STANCA

SAVA POPOVICI BARCIANU DIN RĂŞINARI, INTORS DIN CĂLĂTORIA SA LA INNSBRUCK, E ÎNTÂMPINAT DE CONSĂTENI, 1848

Intre delegații cari s'au prezentat în 1848, în numele poporului român din Transilvania, la împăratul Austriei, în Innsbruck, era și preotul Sava Popovici Barcianu. La întoarcere poporul din Rășinari i-a făcut o strălucită primire, întâmpinându-l cu mic cu mare pe câmpul din apropierea comunei, unde învățătorul Nicolae Lazar i-a ținut următoarea cuvântare:

« Preaonorate Părinte! Fericit și prea fericit mă țin că am ocaziunea de a putea saluta în numele ceștii mici, dar cu atâta mai tare pătrunsei însoțiri de tinere și mai bătrâne persoane stătătoare de amoarea către persoana Verniciei Tale, — a putea saluta zisei, bine-venirea aceasta de toți cei buni cu mare dor așteptată. Crede-ne, bune părinte, că nu lingușirea, nu prefacerea, nu interesul ne-au scos pe această câmpie romană ce au nutrit lângă această biserică, ce au adăpat pe un Părinte spiritual, pe un frate sincer al nostru, pe un cetățean ales al acestii patrii, în sfârșit pe un martir (de 'mi este iertat a vorbi astfel) al libertății, al reînvierii, al mărirei națiunei romane, carele împreună cu alți fericiți Părinți și frați adevărați ai gintei romane, conduși de Măria Sa Preabunul nostru Arhipăstoriu Episcopul Andrei, al cărui Preafericit nume s'au făcut nemuritoriu în inimile Românilor transilvăneni și ale întregei ginte romane, ați mijlocit dela P. S. Sa Maiestate, bunul nostru împărat, assecurarea naționalității, ridicarea în ranguri și vredniciile dulcei noastre patrii, și pe scurt reînvierea romanității. Nu lingușirea, ziseiu, acea înjositoare proprietate a amăgitorilor, căria, mă cunoști și bine știi, că în timp de zece ani, în care avui fericirea de a fi nu numai conlocuitoriu, ci încă și consoț într'un serviciu cu Vernicia Ta, mă pociu lăuda, că m'am ferit a mă face vinovat, nu aceea ne-au scos într'acest loc, ci adevăratul simț intern, adevărata recunoștință, de care suntem însuflețiți cătră toți înaintătorii binelui genului roman, dintre cari Vernicia Ta ești unul nouă mai cunoscut. Bine știm și tare credem, că nu suntem numai noi cei aici de față, ci mulți alții, la cari n'a putut încă străbate știrea aceasta mult așteptată, sunt de acest spirit însuflați. Bine știm și aceea, că laudele publice nu-ți plac; însă în-

credinţaţi în Părinteasca Ta bunăvoinţă sperăm iertare, pentrucă nu ne putem înăduşi simţirile, ci prin aceste strigări îi facem vânt: Trăiască P. Induratul nostru împărat Ferdinand, trăiască P. B. nostru Episcop, trăiască Părintele Sava Popovici. Trăiască toţi împreună deputaţii Românilor. Trăiască toţi tinerii însufleţitori spre binele dobândit. Trăiască naţiunea română. Trăiască fiitoarea gardă naţională. Trăiască toate naţiunile împreună lăcuitoare. *Trăiască fiitoriul oraş român Răşinarii !* » — [Ms. Nr. 177 în Colecţia Episcopiei Cluj].

SEB. ST.

JALBA PREOŢILOR CLEMENTE ŞI IOAN MUNTEAN IMPOTRIVA CĂPITANULUI ALEXANDRU HEGYESI CARE I-A BĂTUT ŞI FURAT IN CURSUL REVOLUŢIEI

Sebeş 8.IX.1849.

Visum et Repertum.

Der romanische Geistliche aus dem Dorfe Limba Nahmens Muntian Clement ist beim Gefertigten durch 5 Wochen aerztlich be handelt worden, bei der ersten Visitte fund der Gefertigte den obbenannten Geistlichen im Bette auf dem Bauche liegend, das allgemeine Befinden sehr aufgeregt und fieberhaft, *ausserlich* waren die beiden Hinterbaken um das doppelte auf geschwollen und Steinhart anzufühlen, auf jeder derselben gegen 3 zoll lange und eben so viel breite *brondige* Stelle sichtbar, welche nach Aussage des Patienten von den vielen Stochstreichen herrührten.

Guttachten.

Nach der Regel der Heilkunst gehören die so vielen Stockhiebe, wodurch die so starke Eretation der Brand entstanden ist und nur der gesunden kräftigen Constitution des Geistlichen und der zwechmässigen aerztlichen Behandlung die Heilung mit Mühe herbei geführt wurde, zu den *schweren Verletzungen.*

Karlsburg am 7 September 1849.

L. S. Stadtarzt

Euere Excellenz !

Während der heurigen ungarischen Regierung in Siebenbürgen ist der früher bei dem Kaiserlichen Regimente Graf Leininge gewesene, dann zu die ungarischen Truppen übergetretene Haupt-

mann Alexander Hegyesi in Máros Porto als Commissaire gewesen, und als solcher unter mehreren seiner Grausamkeiten und Plünderungen liess er:

1-tens. Mir Erstgefertigten wie es auch das hier gehorsamst unter *A* beigebogene zeugniss darthut zwey hundert Stockstreiche geben, dann nahm er gewaltsam von mir 500 RM: V: V: baares Geld, zwey Ochsen im Werthe von vom 300 RM: V: V:, dreyssig Viertl Frucht 90 RM: V: V:, vierzig Viertl.

2-tens. Viertl Kukurutz 80 RM: V: V: 22 RM: 30 Kr. V. V. von uns zweyt und Drittgefertigten acht Ochsen im Werthe von 1200 RM: V: V:, ein hundert dreyssig Schaafe sammt der abgeschorenen Wolle 1040 RM: V: V:, dreyhundert Viertl Frucht 900 RM: V: V:, vier Schweine 32 RM: V: V: baares Geld 87 RM: V: V:, Kleider Leinwand sammt mehreren im Hanse zerstörten Sachen 100 RM: V: V:

3-tens. Von mir viertgefertigten, 4 Ochsen 600 RM: V: V: 1 Schwein 25 RM: V: V: 30 Viertl Frucht 90 RM: V: V:, 40 Viertl kukurutz 80 RM: V: V:, Kleider Leinwand sammt mehreren im Hause zerstörten Sachen 120 RM: V: V:

4-tens. Vom Fünftgefertigten 3 Ochsen 450 RM: V: V: 2 Kühe 250 RM: V: V:, 1 Stier 80 RM: V: V:, 74 Viertl Frucht 222 RM: V: V:, 26 Viertl Kukurutz 52 RM: V: V:, Kleider und andere Sachen aus dem Hause 15 RM: V: V:

5-tens. Vom Sechstgefertigten 130 Viertl Frucht 390 RM: V: V:, aus dem Hause Kleider und andere Sachen 60 RM: V: V:, — dieser Tyran lies meiner Frau 40 und mir 300 Stockprügel geben — dieser Tyran hat ferner den Ion Plésá und Plésá Arthénié aus Limba den Metsinik Dregits aus Felsö Várodja so lange prügeln lassen, bis sie gestorben sind.

Nachdem wir es nun in Erfahrung gebracht haben, dass der gedachte Alexander Hegyesi in Hermannstadt gefangen ist; so bitten wir Euere Excellenz unterthänigst, die Verfügung gnädigst treffen zu wollen, damit der gedachte *Tyran.*

Tyran nicht nur des uns gehorsamt Unterzeichneten, sondern nach einer so bald-als möglich erfolgenden Untersuchung auch Anderen in der Umgebung verursachten Schadens und angethaner Misshandlungen wegen, alle seine Güter in Beschlag nehmend zur Ver-

gütung des Schadens und Erhaltung einer geruhten Strafe verurtheilt werde, mit volkommenster Hochachtung verharrend Euerer Excellenz

unterhänigste Knechte
Clement Muntyán
nicht unirter Geistlicher aus Limba
Ioann Muntyán
nicht unirter: Geist.
Michaile Muntyán
Szimion Moldovián
aus Felsö Várodja
Gyorgyé Bukur
Nikoláé Bukur
aus Limba
Unteralbenser
Commitats.

Mühlbach am 8-ten Sept. 849.

Wird dem Kriegsgerichte zu Hermannstadt zum Behufe der gegen den hier im Stadthause in sitzenden Alexander Hegyesy ein geleiteten Untersuchungzugestellt.

Hermannstad: 19 Sept. 849.

(Name unleserlich)
K. K. (?) Aud.

N. 84.
f. van der Vürth
oberst

Sr
Excellenz F. M. L. Freyherr
Ludwig Wohlgemuth
Civil und Militaire Guverneur
von Siebenbürgen.

durch Iohann Ohnitz
geprüften advokaten

unterthänigste Bitte
der Innbenannten
mit 1 St. Beil:

UN DOCUMENT SUSPECT

Intr'o lucrare de mare muncă și de migăloasă cercetare a documentelor, s'a afirmat că turburările din Ungaria cauzate de depunerea și arestarea lui Sigismund în Aprilie 1401 și luptele care au urmat pentru ocuparea tronului acestuia, ar fi influențat orientarea politică externă a lui Mircea cel Bătrân [1]). Dacă numai aceste evenimente au avut influență sau și politica lui Alexandru cel Bun care la 12 Martie 1402 intra în alianță cu Polonia [2]), nu e locul să discutăm aici. Fapt cert e că Mircea, care a fost nu numai viteaz comandant ci și dibaciu politician, plănuind să se amestice, spre a-și crea o situație mai bună, în frământările turcești cauzate de căderea lui Baiazid, și nevoind ca evenimentele din Ungaria să-l găsească nepregătit, a reînoit în 1403, alianța cu Polonia [3]). Data de zi și lună a acestui document a fost admisă ca 13 Mai [4]). Să vedem care sunt mijloacele pentru a găsi data exactă a acestui document. In fraza ultimă a documentului găsim următoarele: «Scriptae sunt hae litterae in oppido nostro Georgevio dominica post sanctum Matthaeum et secundum rossicum calendarium dominica post venerabilis crucis exaltationem...» [5]). Să datăm întâi documentul după sărbătoarea catolică. In Orient, Sf. Matei cade la 9 August; în Occident la 21 Septemvrie. Strămutarea acestui sfânt la Salerno în anul 954 e de asemenea sărbătorită în ziua de 6 Mai [6]). Făcând calculele necesare găsim că dacă folosim data de 9 August documentul ar fi dat la 12 August. Dacă folosim sărbătoarea din 21 Septemvrie, data documentului ar fi 23 Septemvrie [7]). Numai data de 6 Mai ne dă, prin calcul, 13 Mai așa cum datează documentul d-l Minea. Inainte de a ne pronunța dacă este bine sau rău datat documentul de d-l Minea, să calculăm data și după sărbătoarea orto-

---

[1]) I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București 1919, p. 92—93.

[2]) M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași 1932, p. 621—622.

[3]) I. Minea, *op. cit.*, p. 93.

[4]) *Ibid.* Vezi și p. 101—102.

[5]) Hurmuzaki I_2, doc. din 1403, p. 824.

[6]) A. Giry, *Manuel de diplomatique I.* Nouvelle édition, Paris 1925, p. 301.

[7]) Ibid., *Tabelele G la lunile Mai, August, Septemvrie*, p. 219, 220, 221.

doxă. Aceasta cade la 14 Septemvrie [1]). Prima Duminică după această sărbătoare e 16 Septemvrie [2]). Deci după sărbătoarea catolică, documentul nostru ar fi putut fi dat la: 13 Mai, 12 August sau 23 Septemvrie. Uneia dintre aceste date, în mod normal, ar fi trebuit să-i corespundă data calculată după sărbătoarea ortodoxă, ori nu e așa. Să admiți o greșeală? Este imposibil. Chiar dacă documentul ar fi o copie, încă ar fi greu să presupui o greșeală de copist. Acesta poate greși o dată în cifre, dar să admiți greșirea unei propozițiuni întregi ar fi să mergi prea departe cu indulgența.

Greșeala d-lui Minea e dublă: a luat drept bază de calculare 6 Mai, sărbătorirea strămutării Sf. Matei la Salerno, în loc de 9 August, cum ar fi fost mai normal, această dată fiind valabilă pentru Răsărit; a doua greșeală e că n'a calculat data și după calendarul ortodox spre a vedea dacă coincide cu data după calendarul catolic.

Documentul acesta a mai fost întrebuințat de istorici, niciunul însă n'a dat atenție datei de zi și lună [3]).

Onciul a greșit și el data de lună și zi a documentului căci a calculat-o numai după sărbătoarea ortodoxă a Sf. Cruci: 16 Septemvrie [4]).

Pentru noi însă, nepotrivirea de dată, este un indiciu puternic ca să ne îndoim de autenticitatea documentului așa cum îl avem.

GH. DUZINCHEVICI.

---

[1]) A. Giry, *op. cit.*, p. 265.

[2]) Ibid., *Tabela G*, p. 221.

[3]) Victor Motogna, *Politica externă a lui Mircea cel Bătrân*, Gherla 1924, p. 47; N. Iorga, *Istoria Românilor*, III, București 1937, p. 316; Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor* I, ed. III, București 1938, p. 472.

[4]) D. Onciul, *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui*, în *Convorbiri Literare*, anul XXXVII, Nr. 3, București 1903, p. 219 și nota 2 *ibid.*

DĂRI DE SEAMĂ

N. IORGA, *Istoria Românilor*. Vol. I—IX. Bucureşti, « Datina », Vălenii de Munte, (M. O., Imprimeria Naţională), 1936—1939, in-8⁰, 9 vol.

Din noianul de material rămas din trecut reconstrucţia istorică este foarte anevoioasă. Totul depinde de spiritul aceluia care se apleacă asupra documentelor, cronicilor, portretelor, cu un cuvânt asupra tuturor resturilor de umanitate, moartă numai pentru o păreche de ochelari morţi, căci un spirit viu are putinţa de a învia trecutul. De aceea, cu tot aparentul paradox, *trecutul* poate deveni în spiritul uman *prezent*. Şi în această activitate îşi găseşte cea mai înaltă justificare un istoric.

Sub acest raport, una dintre recentele realizări strălucite în domeniul istoriografiei noastre este, fără îndoială, această nouă şi vie sinteză de « Istorie a Românilor », în curs de apariţie, a d-lui profesor Nicolae Iorga. Publicându-se într'un moment al desvoltării noastre ca neam şi stat, în care o seamă din obiective au fost atinse, această vastă sinteză istorică se deosebeşte mult de operele înaintaşilor, poate şi fiindcă starea de spirit colectivă este alta decât aceea din care a luat naştere istoriile mai vechi. Fără a stărui asupra lui Cantemir, care a introdus metoda apuseană în istoriografia noastră, primele înjghebări mai întinse, ca a lui Aron Florian sau a lui Mihail Kogălniceanu, ţinteau înainte de toate să demonstreze anumite teze, de ordin naţional şi social, pentru a putea contribui în măsură cât mai mare la prefacerea neamului. Marea « Istorie a Românilor din Dacia Traiană » a lui A. D. Xenopol — singura concepută, până la cea de faţă a d-lui Iorga, de pe o schelă măreaţă — făcând abstracţie de cantitatea cunoştinţelor pe care se întemeiază, sporite mult de atunci încoace, este o operă în care sistemul sau poate chiar calupul se impune peste materialul istoric: faimoasa teorie a «seriilor» istorice, susţinută şi în cercurile ştiinţifice străine, apoi o excesivă raţionalizare, îşi găsesc exemplificarea în « Istoria » lui Xenopol. La acestea se adaugă rezultatele nenumăratelor cercetări, meticuloase şi limpezi, ale lui B. P. Haşdeu, D. Onciul, I. Bogdan, C. Giurescu şi I. Ursu, precum şi ale d-lor Al. Lapedatu, I. Lupaş, S. Dragomir, I. Minea, I. Nistor, C. C. Giurescu şi P. P. Panaitescu — pentru a-i aminti numai pe cei ce şi-au creat mai cu prisosinţă un nume în istoriografia română — care toate clarifică uneori fapte singuratice, alteori epoci întregi, deslegând probleme socotite uneori insolubile şi mergând *pari passu* cu publicarea de noui materialuri.

« Istoria Românilor » nu este prima operă de sinteză a d-lui Iorga. Posibilitățile d-sale extraordinare de muncă au mai fost încercate de repetate ori până acum pentru a alcătui o icoană a trecutului nostru. Odinioară i s'a cerut din partea marelui istoric german, Karl Lamprecht, o istorie a poporului român pentru o serie de istorii asupra Statelor Europei, şi fructul trudei d-sale din tinereţe este acea programatică *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* [1]) (« Istoria poporului român în cadrul formaţiunilor sale de stat »). După cum autorul însuşi mărturiseşte în prefaţa primului volum din noua operă de sinteză, atunci « am căutat să introduc un principiu de unitate românească, rupând, cu tot caracterul general al colecţiei, împiedecătoarele cadre ale « Istoriei Principatelor », şi în acelaşi timp am acordat aşa numitei istorii culturale, în locul capitolelor adause, cuvenita parte de amestec intim în viaţa politică, întreţesându-le ». Mai târziu, în alte cărţi, d-sa introduce tot mai mult « principiul de viaţă, factorul de mişcare, motorul evenimentelor ». Străbătută, până în cele mai neînsemnate articolaşe pierdute uneori din vedere, de un cald suflu naţionalist — ceea ce nu-i scade din valoarea intrinsecă, iar considerată sub unghiul efectului asupra contemporanilor, ea numai câştiga poate — opera istorică a d-lui Iorga de atunci şi până astăzi a tot sporit, şi cu fiecare cucerire nouă din împărăţia întunerecului în care multe fapte ale trecutului sunt sortite să cadă, deschizându-şi orizonturile îşi făurea şi îşi lărgea concepţia.

La baza acestei noui şi monumentale lucrări stau cam aceleaşi idei. In primul rând: unitatea neamului românesc. Nu ni se înfăţişează numai soarta Românilor nord-dunăreni, ci în paginile ei îi găsim pretutindeni şi pe fraţii noştri din Bulgaria, Serbia, Rusia, Ungaria, etc., fie incidental, fie cu capitolele lor deosebite, dovedindu-se prin aceasta nu numai unitatea de gândire, ci şi unitatea reală istorică a romanităţii orientale. Faptele culturale nu sunt izolate în esenţa lor supra-politică; ele, fiind un aspect al vieţii sufleteşti mai cu seamă şi nu în ultimul lor şi al celei materiale, sunt aşezate în rosturile lor genuine, reliefându-se momentele capitale. Elementul pur politic, de creaţie autohtonă sau de suplantare străină şi de osmoză, îşi are cuvenita interpretare, fără a înnăbuşi însă celelalte categorii. In acelaşi complex, apoi, factorul personal este apreciat de cele mai multe ori după criterii obiective. In anumite puncte decisive se accentuiază determinismul geografic, care, împreună cu elementul uman al primelor volume — în mare măsură acelaşi din ultimele — înfăptuesc istoria noastră.

Aceste idei şi altele încă, nerelevate aici, dar care nu mai puţin constitue firul conducător al giganticei opere, cu toată informaţia deconcertantă pusă la contribuţie, ar fi rămas însă amorfe, dacă nu ar fi fost rechemate la viaţă de autor. Căci, trebue s'o spunem, aceasta este una din marile însuşiri ale istoricului N. Iorga: în dauna erudiţiei ca atare, peste rigiditatea raţionalismului istoric, produs al cartesianismului clar însă uneori sec, sub bagheta magică a interpretării d-sale, faptele mărunte, evenimentele mari, cauzalitatea şi chiar finalitatea lor, în urma împrejurării că sunt trecute prin inima, nu numai prin mintea d-sale, primesc

[1]) Gotha, 1905, 2 volume. Tradusă şi în româneşte.

scânteia supra-ştiinţifică menită să le înlănţuiască, fie într'o verosimilitate, fie într'o autenticitate, vrăjindu-le vii înaintea ochilor noştri. Ceea ce intră fragmentar sub lupa spiritului d-sale, în urma puterii colosale de construcţie, apare ca o alcătuire complexă. In noua « Istorie a Românilor », prin urmare, ceea ce izbeşte mai cu seamă este covârşitoarea viaţă de care ea e animată.

Legată lăuntric « prin ideile de care sunt astăzi condus în scrierea istoriei » — după cum afirmă d-sa în prefaţă, marea lucrare a fost plănuită în zece volume. Până astăzi au ieşit de sub tipar nouă volume. In felul acesta, deşi nu este închegată încă în forma ei definitivă, nefiind încă nici terminată, totuşi ne-am încumetat aici să o prezentăm prin câteva rânduri, căci, bine înţeles, atât prin natura acestei succinte dări de seamă, cât şi prin faptul imensităţii informaţie şi al mulţimii ideilor noui şi originale, pe care le cuprinde, nu e aici locul să începem o discuţie mai amănunţită şi mai întinsă asupra lor.

Cele nouă volume au pe frontispiciu câte un titlu, care sintetizând o epocă cuprinsă în limitele impuse de tipar, sugerează prin pregnanţa lor şi sensul ascendent al evoluţiei istoriei Românilor. Ele sunt următoarele: Vol. I, împărţit în două părţi: partea întâia: *Strămoşii, înainte de Romani*; partea a doua: *Sigiliul Romei*. Vol. II: *Oamenii pământului* (*până la anul 1000*). Vol. III: *Ctitorii*. Vol. IV: *Cavalerii*. Vol. V: *Vitejii*. Vol. VI: *Monarhii*. Vol. VII: *Reformatorii*. Vol. VIII: *Revoluţionarii*. Vol. IX: *Unificatorii*. Toate au fost scrise şi au fost date la iveală între anii 1936 şi 1939, deci într'un interval-record de patru ani.

Titlurile acestea, care de sigur vor face carieră prin plasticitatea lor, se acordă în cea mai mare parte cu realitatea istorică. In deobşte se spune că noi avem doi strămoşi, anume Dacii şi Romanii, ba într'o vreme se exagera învăţându-se că numai ultimii sunt adevăraţii noştri strămoşi. Studiile mai noui au dovedit însă că baza noastră etnică o formează Dacii: « Strămoşii ». Astfel, considerând « invazia romană » — cum a numit-o un învăţat francez, Pittard, crescut în spiritul gallic al şcoalei lui Camille Jullian, care la fel vedea în cucerirea şi romanizarea Galliei o invazie — ca un fenomen deciziv întru crearea noului neam carpato-dunărean, « Sigiliul Romei » este foarte justificat. De asemenea epoca întunecată a evului mediu vechiu, când s'a plămădit poporul românesc, are o sugestivă caracterizare în « Oamenii Pământului », deşi, după cum se ştie, tocmai în aceşti vre-o mie de ani peste oamenii pământului, anevoie de desprins din şirul nesfârşit de limbi venetice, elementul străin este acela care domină istoria meleagurilor noastre mai mult ca oricând, iar adâncurile abia ici-colo răsar. Insă, când răsar, se impun în mod peremptoriu. Mai fericit este titlul dat în spiritul religios ortodox al vremii aceleia: « Ctitorii » — epocii formării primelor organizaţii politice independente româneşti cunoscute mai bine, prin secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. « Cavaleri » apoi au fost şi « Ctitorii » şi « Vitejii », prin însăşi definiţia lor, însă e adevărat iarăşi că atât termenul, cât şi ideea feudală apuseană li se potriveşte, în istoria noastră, mai bine secolelor al XV-lea şi al XVI-lea. Volumul « Vitejilor » şi-a primit botezul fără îndoială dela impunătoarea figură a lui Mihai Viteazul. La fel « Monarhi » au fost — nu în sens « oriental » sau « cultural », ca Duca-Vodă sau Constantin Brâncoveanu — şi Mircea cel Bătrân

sau Ştefan cel Mare, în sens politic, fireşte, căci Ioan Huniade, căruia de altcum i se face un loc poate prea redus faţă de proporţiile europene ale personalităţii sale, a fost mai curând un « viteaz » ca Ştefan şi ca Mihai. Epoca fanariotă, printr'un eufemism îndreptăţit în parte, deşi o încercare de reformă poate să rămână şi neisbutită, este ocrotită sub semnul « Reformatorilor », terminându-se la anul 1780, cu toate că reformele fanariote în Principate şi cele sociale-bisericeşti în Transilvania au continuat şi după această dată. Totuşi acţiunea epocală a lui Horia şi a tovarăşilor săi la 1784 trebuia să deschidă o eră nouă; de aceea, volumul care cuprinde apoi şi răscoala lui Tudor Vladimirescu, poartă titlul de « Revoluţionarii ». Ultimul volum, ieşit proaspăt de sub tipar, prin faptele categorice, neîndoelnice, săvârşite de generaţia Unirii, se cerea numit al « Unificatorilor ». (Ciclul nu e încheiat încă. Oare ce caracterizare va conţine volumul epocii contemporane ?).

Aşa dar, desfăşurarea vieţii în cadrele geografice determinate de soarta neamului nostru, adecă istoria noastră, fiind cristalizată nu după o metodă inexorabilă ştiinţifică, ci după aspectele fundamentale ale personalităţilor reprezentative din anumite epoci care, cum e şi firesc, prezintă unele caractere ce se prelungesc până în miezul altor epoci sau chiar dincolo de ele, nu a mai avut de suferit fărâmiţarea şi constrângerea diviziunilor scolastice. Este un punct de vedere nou, oferind în acelaşi timp şi un avantaj: se poate în felul acesta urmări, atât cât îngăduie stilul personal al d-lui Iorga şi furnicarul datelor, în mod evolutiv istoria neaului nostru, concepută aproape ca a unei fiinţe omeneşti, curgând dela puternicele izvoare originare, alimentată cu felurile alte amestecuri şi amplificată tot mai mult, până în zilele noastre, când ne aflăm nu la apus, ci la un nou punct de mânecare.

In aceste cadre, pe de altă parte, i se face un loc cuvenit istoriei popoarelor înconjurătoare, care au influenţat într'un chip mai mult sau mai puţin hotărîtor neamul nostru. In acelaşi timp, îndemnat de interesul mereu crescând al d-sale pentru istoria generală, d-l Iorga leagă în orice împrejurare evenimentele româneşti care au avut o rezonanţă mai mare, de contingenţele istoriei universale. Atât faptele trecutului nostru, cât şi personagiile de mândrie naţională ale noastre, capătă astfel un relief deosebit, ne mai rămânând supuse unui examen strict local. « Istoria Românilor » înseamnă, prin urmare, şi o valorificare a trecutului nostru.

Pentru cei care se îndeletnicesc mai stăruitor cu studiul istoriei noastre, urmărind paginile acestor volume, vor constitui adeseori o revelaţie acele fraze subliniate şi răspândite în toate capitolele, ascuţite intuiţii, în spatele cărora însă străjueşte o vastă experienţă. Neputându-le reproduce pe toate, şi fiindcă multe din ele pierd dacă sunt scoase din context, relevăm aici câteva numai. In jurul Mării Negre « e un Bizanţ înaintea Bizanţului, formându-se, fără transmisiune romană, de-a-dreptul din strălucita Monarhie a Rusiei » (vol. I, partea I, p. 265). Decebal apare ca « un mijlocitor între adevărata barbarie şi cultura greco-romană » (vol. I, partea II, p. 109). Ceea ce formează apoi una dintre intuiţiile fundamentale şi deosebit de pătrunzătoare, este sublinierea care constituie de altfel un crez

al vieţii d-sale: « crearea pe încetul a Daciei neoficiale », în care « Statul nu face decât să urmărească o viaţă populară în plin mers » (*ibid.*, p. 220) — o viaţă rurală, care este pe urmă înfăţişată ca singura posibilă în epoca « Oamenilor Pământului », la sfârşitul căreia « satul tracic biruise dela un capăt la altul » (vol. II, p. 77). « Ambele State româneşti din secolul al XIV-lea înseamnă ieşirea la suprafaţă a unor energii populare ascunse » (vol. III, p. 286)... Dar ar trebui să le cităm aici pe toate. Mai reproducem una singură, expresie a aceleiaşi unităţi de concepţie: prin Mihai Viteazul « s'a restabilit nu numai o Dacie de hegemonie românească, dar şi toate legăturile cu acele ţinuturi din Sud-Estul european, pe care nicio schimbare a vremilor nu le putea rupe din legături fireşti, care se formaseră şi desvoltaseră în curs de două milenii » (vol. V, p. 362).

Opera aceasta măreaţă, dăruită publicului — e adevărat, însă, în primul rând cititorilor căliţi în studiile istorice — ca o istorie vie, îmbrăţişând domenii atât de variate, utilizând o informaţie copleşitoare, împodobită cu caracterizări noui şi sclipitoare, corespunde cerinţelor unei critici exigente, chiar dacă s'ar întâmpla ca unele opinii să nu poată fi acceptate pe de-a'ntregul. Însă ceea ce împleteşte cununa de lauri pe fruntea monumentalei sinteze, este izbânda înfăţişerii vieţii româneşti în cea mai desăvârşită autenticitate a trecutului ei.

AUREL DECEI

FRANZ BABINGER, *Conrad Iacob Hiltebrandt Dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel* (1656—1658); Leiden 1937, 259 p.

Editorul, d-l prof. Babinger dă în întroducere biografia documentată a pastorului Hiltebrandt (1629—1679) ale cărui descrieri de călătorie prezintă un deosebit interes pentru oricine doreşte să fie mai bine informat cu privire la stările şi obiceiurile Principatelor din preajma Carpaţilor la jumătatea veacului al XVII-lea. Intr'o anexă a Introducerii (Anhang) sunt cuprinse pe scurt şi date biografice privitoare la Heinrich Coelestinus von Sternbach (1613—1679) şi Gotthard Welling (1624—1659).

De relevat amănuntele pe cari le-a notat acest preot luminat (Hiltebrand) despre viaţa Românilor din Transilvania, despre portul, datinile şi despre originea lor, scriind că formează «a treia naţiune» (die *dritte Nation*, so ich in Siebenbürgen wohnend angetroffen habe). Acest popor — adaugă H. — este în timpul de faţă (1656—1657) foarte puţin preţuit în ţara aceasta, nici nu este socotit între stările ţări (Landstände); nu are nici oraşe, nici cetăţi sau vreo unică aşezare proprie (einzige eigene Wohnung), ci e răspândit în toate părţile sau prin munţii cari încercuesc ţara sau prin oraşele şi târgurile nemţeşti şi ungureşti, îşi stăpânesc colibile ca supuşi milei acestora. Dar după obârşia lor ei sunt foarte vestiţii de odinioară ostaşi grăniţeri ai nobililor romani şi astfel după Nemţi ar fi cei mai vechi locuitori ai Ţării, pe cari i-a adus mai întâi aci împăratul Traian în anul dela Christos 100, când a învins pe regele nemţesc Dietschwald şi i-a cuprins cetatea regească

Sarmiz Gethusa (care acum e un sat micuţ, dincoace de Porţile de fier) populând-o cu colonişti romani şi dispunând să fie numită Ulpia Traiana. Aceşti urmaşi ai Romanilor locuesc în timpul de faţă în Transilvania, Moldova şi Ţara Românească. Moldova şi Ţara Românească o ţin în propria lor stăpânire, fiind cârmuiţi aci de chiar principii şi voevozii lor. In Transilvania sunt însă lipsiţi de libertatea stării (haben sie keine Standesfreiheit), fiind toţi împreună păstori şi zileri. In limba lor se numesc Români (Rummunos) sau Romani. In vechiul Maramurăş (Mörös ?) în Transilvania sunt aşa de mulţi, încât pe amândouă celelalte neamuri, pe Unguri şi pe Nemţi, îi întrec aproape cu mulţimea lor de oameni. După cum locuesc ei printre Transilvăneni, aceştia învaţă astfel şi limba Valahilor, ca să poată vorbi cu ei ca cu nişte zileri şi servitori ai lor şi să le poată porunci la muncă. Aceşti servitori valahi de rând sunt hoţomani, de aceea sunt pedepsiţi cu asprime în Transilvania şi de obiceiu traşi în ţapă, cum se pot vedea aproape la intrarea tuturor oraşelor, târgurilor şi satelor din ţară astfel de spectacole îngrozitoare. Când sunt pedepsiţi în chipul acesta, ei merg spre ţapă sau spre răstignire cu bucurie spunând că şi Christos, Mântuitorul lor, a fost răstignit . . .

Bucuria aceasta e proprie să reamintească avântul cu care, după descrierea lui Herodot, se aruncau Dacii de odinioară în vârfurile suliţelor, dispreţuind durerea trupului, ca cu preţul ei să se poată înălţa sufleteşte spre zeul luminii.

Constată apoi preotul suedez că nobilii unguri tratează mai rău decât Turcii cu poporul dela ţară — (die ungrische Edelleute plagen das Landvolk durchaus sehr) vânzând iobagii împreună cu soţiile şi copiii lor şi ferecându-i în obezi (gar mit Weib und Kind verkaufen, wie ich dann in Siebenbürgen schier mehr in *Eisen* gehen sehen als bei den Türken). Scrie despre vălmăşagul credinţelor religioase (Religionsgemeng) din Transilvania, unde aproape în fiecare zi se văd oameni închinându-se zeilor străini (dass man fast alle Tage fremde Götter ehren sahe). La biserica românească din Alba Iulia auzind cum se bătea *toaca*, întâmpină mai târziu acelaşi obiceiu şi la bisericile din Moldova şi observă că această «muzică de scândură» nu displace auzului (Diese Bretmusik war den Ohren nicht unangemehm). Muntenii i-au făcut impresie mai bună decât Moldovenii, fiind mai prevenitori şi mai pricepuţi (doch kamen mir die Wallachen höflicher und verständiger als die Moldauer). Despre preoţii moldoveni arată că toată slujba o citeau din cărţi scrise, fără carte nu predicau decât rareori sau niciodată; purtau bărbi lungi făcând impresia unor oameni serioşi, plini de evlavie, cari împlineau serviciile divine *cu mai mare devoţiune decât catolicii (mit grösserer Devotion als die Catholiken)*. Nu recunoşteau pe papa dela Roma ca şef al bisericii, nu credeau în purgatoriul curăţitor de pungi (glauben kein Beutel purgirendes Purgatorium). Cele mai multe biserici erau clădite din lemn, multe din ele zugrăvite. Pe Sf. Gheorghe şi Sf. Nicolae îl cinsteau în chip deosebit; la sf. botez obişnuiau *afundarea în apă (immersionem)*; cuminecătura o luau din pâine dospită şi vin, care li se dă cu linguriţa.

La Crăciun i s'a dat prilej să asculte în biserica din Sebeş-Alba o predică săsească; nu a înţeles însă tot cuprinsul ei din cauza pronunţării ciudate. Preotul

i-a spus că e nevoit să predice săseşte, căci altfel credincioşii l-ar alunga cu pietri din amvon (würden ihn die Einwohner von der Cantzel herunter steinigen).

H. găseşte cuvinte de laudă pentru iscusinţa ţărancelor române din Transilvania, care se pricep să pregătească singure îmbrăcămintea necesară pentru toţi ai casei (*die wallachischen Weiber spinnen und wircken ihrem ganzen Haus-Gesind die Kleider)* având gust fin, care le îndeamnă să-şi împodobească iile cu multă artă de împestriţare încât rigidului protestant sosit din Suedia, i se părea înfloritura aceasta prea exagerată (ihre Hembder seind auch so närrisch bund ausgenehet). Le laudă și danţurile, pe cari le-a privit cu plăcere înţelegând, că Martin Opiz era în drept să scrie cu însufleţire despre Românii din Transilvania:

> Die Menschen die noch itzt fast römisch Muster tragen
> Zwar schlecht, doch witzig sind, viel denken, wenig sagen...

Are cuvinte bune şi despre Moldovence spunând că, deşi casele lor sunt rău clădite, totuşi le ţin curate (so ist doch noch sauber drein). A fost însă rău impresionat de femeile din Ucraina, văzând câteva în stare de ebrietate, cum se răsturnau în zăpadă (und alles zum sehen bloss gaben).

Editorul s'a simţit îndemnat să închine această foarte îngrijită publicaţie a sa d-lui N. Iorga.

—.—

ELEKES LAJOS, *Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király* (Politica lui Ştefan cel Mare, Voevodul Moldovei, şi Regele Matia). Budapest, 1927.

Acest studiu, cu aparenţele unei teze de doctorat, încearcă să înfăţişeze politica lui Ştefan cel Mare cu deosebită privire la relaţiunile lui cu Regele Matia. Chestiunea a fost tratată, precum se ştie, şi de răposatul Vasile Pârvan, al cărui studiu despre « Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria » (1905) autorul n'a aflat prilej să-l amintească decât o singură dată în nota bibliografică dela nr. 91. In schimb şi-a dat silinţa să urmărească atent contribuţiile ce s'au mai adus de atunci încoace asupra acestei chestiuni fie de către cercetători români, fie de către istoricul polon O. Gorka în studiul introductiv la cronica lui Hermann.

Recunoscând în prefaţă că Ştefan cel Mare este « fără îndoială cea mai strălucită figură a istoriei române medievale » autorul îşi însuşeşte caracterizarea personalităţii lui excepţionale, izvorîtă din condeiul lui Gorka. Acesta, în temeiul notiţelor meşteşugite din cronica lui Hermann, subliniase în concluzia studiului său « caracterul lui Ştefan cel Mare uimitor de neînduplecat, capacitatea lui de a se ridica şi a se răzbuna în mod fulgerător după fiecare înfrângere, fie cât de sdrobitoare, spiritul lui de a risca şi de a da piept bărbăteşte cu primejdii tot mai noui, bravura cu care se arunca personal în lupte şi talentul lui militar care se manifesta mai ales şi aproape în totdeauna prin a surprinde duşmanul ».

Deși autorul mărturiseşte că s'a silit să înfăţişeze politica lui Ştefan cel Mare într'un mod « scutit de elemente hipotetice », lunecă totuş spre hipoteze încer-

când a micşora importanţa acestui erou al creştinătăţii prin tendinţa de a-l socoti cu totul lipsit de « spiritul cruciatei », iar mărturisirile lui categorice despre hotărîrea de luptă şi de sacrificiu până la moarte pentru apărarea creştinătăţii interpretându-le, *sofistic*c, numai ca « expresiuni ale relaţiilor lui cu Ungurii » (p. 59).

—. —

Dr. KURT WESSELY, *A doua Diplomă Leopoldină*. Bucureşti, 1938. (An. Ac. Rom., M. S. I., S. III, t. XX).

O chestiune, discutată vreme îndelungată şi cu multă pasiune, e lămurită prin această contribuţie, al cărei autor a avut norocul să găsească în Muzeul Bruckenthal din Sibiu originalul aşa numitei *Diplome Leopoldine II* (19.III.1701). Acest original, întărit cu semnătura împăratului Leopold I şi cu sigilul împărătesc, nu se ştie pe ce cale va fi ajuns în posesiunea preotului-istoric sas Martin Reschner, cu lăsământul căruia a trecut apoi la 1865 în păstrarea Muzeului Bruckenthal (p. 10). In studiul introductiv arată autorul că lupta politică a episcopului Inochentie Micu-Klein avea ca obiectiv egalitatea de drept a Românilor uniţi din Transilvania (şi nicidecum *emanciparea naţiei româneşti întregi* cum s'au obicinuit unii să creadă). El spera să-şi ducă la izbândă lupta aceasta tocmai cu ajutorul Diplomei Leopoldine II, al cărei original nu e sigur că-l cunoştea şi pe care o interpreta într'un sens puţin corespunzător constituţiei feudale şi situaţiei politice de atunci. Văzând că nu izbuteşte, admitea ca posibilă *revenirea uniţilor în sânul bisericii ortodoxe şi nu se temea s'o spună aceasta chiar în ultimul său memoriu din 1744* (al cărui original se păstrează în Arhiva Statului din Viena — Transilvanica Separata, fasc. 363) în următoarele cuvinte: « Indeplinirea acestui *al treilea articol* (privitor la drepturile făgăduite mirenilor cari s'ar face « uniţi ») o doreşte *nu numai clerul, ci şi poporul cu o dorinţă aşa de mare*, încât în caz de refuz *aproape că mai bucuros vor să fie şismatici decât catolici* şi zic, că cei de ritul latinesc, nu vor a-i recunoaşte *catolici decât cu numele, nu şi în ce priveşte folosirea beneficiilor* (p. 3—4). Autorul promite să publice în limba germană o lucrare mai întinsă asupra frământărilor religioase ale Românilor din Transilvania. Lucrarea în pregătire este aşteptată cu viu interes, chiar « cu nerăbdare » — cum spune *Cultura Creştină* din Blaj.

—. —

ERNST BENEDIKT, *Kaiser Ioseph II. 1741—1790. Mit Benützung ungedruckter Quellen.* Wien, Gerold et Co., 1936, 362 p.

O nouă monografie asupra interesantei personalităţi a împăratului Iosif II. Autorul a întrebuinţat şi material inedit. Caracterul ciudat al împăratului e înfăţişat în cuvinte pregnante, ca un suflet plin de contradicţii, ca geniu şi ca diletant, ca zeu şi ca demon. Despre răscoala ţăranilor din Transilvania abia scrie însă o pagină şi jumătate, pe Horia numindu-l *Choriah*, la fel cum îl numise şi Mitrofanov în monografia lui tradusă din ruseşte şi în limba germană. Afirmă

că Horia ar fi avut 15.000 de luptători sub comanda sa şi că s'ar fi numit duce al Crişului (Herzog von Köres = Dux Chrystalis) şi mai târziu Rege al Daciei; o pură născocire. Nu ar fi voit să cucerească numai Transilvania, ci în înţelegere cu Românii de sub stăpânire turcească « să înnoiască vechiul imperiu roman » (!). Inainte de a-şi fi dat obştescul sfârşit împăratul Iosif II, s'ar fi răspândit printre cetăţeni cuvântul volant: « Der Bauern Gott, der Bürger Not, des Adels Spott, liegt auf dem Tod » (Dumnezeul ţăranilor, strâmtoarea cetăţenilor, batjocura nobililor trage de moarte). La ceeace adaugă autorul reflexiunea: *Dumnezeul ţăranilor* a rămas împăratul Iosif şi acesta a fost unicul titlu, care a supravieţuit renunţările lui la reformele ce încercase în cursul domniei.

—.—

I. BREAZU, *Literatura Tribunei, 1884—1895*. Partea I: *Proza*. Bucureşti, Impr. Naţ., 1936, in -8°, 111 p. (Extras din « Dacoromania », Cluj, 1936).

Intr'un studiu bine închegat înfăţişează d-l Ion Breazu, şef de lucrări la Universitatea din Cluj, *15 ani din evoluţia prozei româneşti* în Transilvania, sub titlul *Literatura Tribunei 1884—1895. Partea I: Proza.*

Din cuprinsul celor 111 pagini se desprinde constatarea că meritul cotidianului, înfiinţat în primăvara anului 1884 la Sibiu şi încredinţat conducerii talentatului Ioan Slavici, nu a fost numai în politica, ci şi în literatura Românilor dintre Carpaţi şi Tisa cu totul excepţional, înviorându-le deopotrivă ritmul cugetării şi imprimându-le o direcţie foarte apropiată de sufletul şi de graiul poporului dela sate.

La început direcţia nouă « junimistă » a Tribuniştilor a întâmpinat resistenţa şcoalei latiniste din Blaj. Această resistenţă a putut fi însă înfrântă nu numai prin spiritul combativ al junimiştilor, ci şi prin propria ei slăbiciune, întrucât latinismul avea « din naştere două păcate » fatale pentru literatura română din Transilvania: 1. Iniţiatorii şi reprezentanţii lui au fost — după constatarea d-lui Breazu — « cu desăvârşire lipsiţi de gust şi de vocaţie artistică ». 2. Prin ciudata lor concepţie despre limbă porniseră pe un drum « deadreptul funest pentru desvoltarea sufletească » a Românilor şi « cu cât latinismul câştiga în prestigiu . . , cu atât rătăcirea creştea » . . .

Sibienii şi Braşovenii, sprijinind cu entusiasm curentul sănătos iniţiat prin *Junimea* dela Iaşi, au izbutit să înfrângă latinismul, salvând neamul românesc din rătăcirile lui fatale. Meritul liceului din Braşov şi al organelor de publicitate din Sibiu (*Telegraful Român, Foişoara, Tribuna, Foaia Ilustrată, Albina Carpaţilor*) precum şi al revistelor din Arad (*Speranţa, Lumina, Biserica şi Şcoala*) este arătat din partea autorului în mod obiectiv şi documentat. Se indică şi felul înţelegător cum era apreciată la Sibiu, la Braşov şi la Caransebeş valoarea operei poetice a lui Vasile Alecsandri şi Mihail Eminescu. Pe cel dintâi îl asemăna vestitul orator bisericesc *Zaharia Boiu* — el însuş autor de versuri vădit influenţate de felul de a scrie al bardului dela Mirceşti — cu *Evanghelistul Ioan*, despre care tradiţia spune că *răzimat pe pieptul lui Isus* ar fi primit inspiraţia divină

a minunatei sale evanghelii « aşa vom zice şi noi de Alecsandri că, *rězimat pe pieptul poporului român*, el a ascultat şi a auzit, mai bine decât toţi, toate palpitările inimii lui, s'a inspirat mai mult decât toţi din spiritul lui şi a zugrăvit mai fidel decât toţi chipul vieţii lui sufleteşti. De aici neasemănata simplitate, curăţenie, căldură, adâncime, dulceaţă şi putere a poeziei lui: Ale tale, putem zice, dintru ale tale. Ceea ce poporul i-a dat din comoara cea nesecată a sentimentelor sale, poetul îi redă înmulţit, înfrumuseţat, aşezat în ordine, pus pe vasele de argint şi de aur ale divinei poezii; şi poporul uimit recunoaşte în limba lui Alecsandri limba sa, în simţămintele lui simţămintele sale, în chipul lui chipul său şi strigă cu cuvântul biblic: *iată os din oasele mele şi trup din trupul meu !* » . . .

Iar despre Mihail Eminescu rostea, la două luni după tragicu-i sfârşit, tânărul profesor dela Caransebeş, *Vasile Goldiş*, o conferinţă ştiinţifică, analizând du, ă metoda lui Hipolit Taine, pesimismul poeziilor lui, conferinţă publicată în foiletonul *Tribunei* din Sibiu şi apreciată de d-l Breazu astfel: « Prin gândirea ei strânsă, prin metoda taineană, aplicată cu pricepere operei poetului, prin explicaţia filosofic-istorică a pesimismului lui şi indicarea legăturilor lui precise cu filosofia lui Schopenhauer, avem de a face mai mult decât cu o conferinţă, cu *un studiu care merită un loc de seamă în bibliografia eminesciană* » (p. 53).

Intre *scriitorii Tribunei* cari au contribuit esenţial la progresul prozei româneşti în acest răstimp de un deceniu şi jumătate, cei mai talentaţi au fost: *Ioan Slavici, Silvestru Moldovan, Ioan Berescu* — socotit drept *cel mai artist*, — *Septimiu Albini* pe care împrejurări politice l-au împiedicat să continue « o carieră literară începută atât de promiţător », *Enea Hodoş*, fratele lui Ion Gorun, *Virgil Oniţiu* — care poate fi aşezat alături de Caragiale având fiecare din ei « nota lui de originalitate — şi Ioan Popovici-Bănăţeanul, iscusit scriitor în versuri şi în proză, distingându-se acesta din urmă prin un stil mai mlădios, străbătut « de o dulceaţă femenină ».

Ca talente de a doua mână sunt înfăţişate condeiele lui Iuliu T. Mera, consăteanul lui Slavici, Grigore Sima al lui Ion, Ioan Pop-Reteganul şi Ioan Rusu Şirianul, nepotul lui Slavici — dela unica lui soră.

Scrisul fiecăruia este analizat numai în măsura în care a văzut lumina tiparului în coloanele *Tribunei* dela Sibiu, stăruind autorul să-şi înzestreze prezenta monografie literară cu indicaţiunile cronologice şi bibliografice, menite a înlesni munca pregătitoare a celui sau a celor cari vor fi chemaţi să scrie *Istoria literaturii româneşti din Transilvania*.

Dintre ei, nădăjduim, că d-l Ion Breazu nu va lipsi. Publicaţiile d-sale, al căror număr e în creştere continuă, îl indică nu numai ca pe pregătitorul acestei scrieri de o necesitate arzătoare, ci chiar ca pe unul dintre cei chemaţi a contribui la apropiata ei săvârşire.

— . —

N. SULICĂ. *Cea mai veche şcoală românească din cuprinsul României întregite.*

In volumul « *Omagiu lui Constantin Kiriţescu* », Bucureşti 1937, pp. 733—764 s'a publicat această importantă contribuţiune la istoria culturii şi a învăţămân-

tului românesc. Se cunoştea din monografia şcoalelor braşovene scrisă de răposatul Andrei Bârseanu vechimea respectabilă a acestor aşezăminte. Dar situaţia lor din veacul XVI era în cuprinsul acelei monografii puţin lămurită. D-l N. Sulică izbuteşte însă a o lămuri prin foarte preţioase dovezi contemporane arătând că şcoala existentă dela 1495 abia în jumătatea a doua a veacului XVI-lea « poate fi numită românească, în sensul propriu al cuvântului, căci limba română *numai sub influenţa reformaţiei îşi făcea intrarea în această şcoală* » (p. 741).

S'a păstrat în mss. un *octoih românesc*, transcris la Braşov în 1570 de ginerele popii Dobre şi cumnatul protopopului de mai târziu Mihai, prin osteneala căruia s'a clădit la 1597 noul edificiu şcolar de lângă biserica Sf. Nicolae din Şchei, — de luminatul « meşter al şcoalei româneşti » diacul Oprea, care era totodată şi « *dascăl mai mare* » (director) al ucenicilor cari se pregăteau pentru cariera dăscălească.

Acest octoih românesc are un epilog, de mare valoare documentară, izvorît din acelaşi condeiu al diacului Oprea. Pentru deosebita lui însemnătate epilogul merită să fie reprodus aci, în graiul românesc de atunci:

« Această dmnedzeiască carte ce iaste osmoglasnic o au scris cela întru sfnţi părintele nostru Ioan Damaschin. dară nu cu ştiinţă omeniască, ce cu minte de sfnţii îngeri luminată au scris, iară acum *rumâniaşte scrisu-am eu Oprea diiac zeat popeei Dobre* să fie *de învăţătură ucenicilor cine învaţă dăscălie*, şi să fie mai iuşor spre înţeles oamenilor creştini, cine cântă cumu grăiaşte şi David proroc şi împărat, psalom. 46 *cântaţi înţelegându :* — Că cu voia ţăreei şi cu ştirea Măriei lu craiu, aşa *au porâncit vlădica Pavel*. cârmitoriu besearecilor rumâneşti. de suptu despusul Măriei lu craiu. cându au fostu acice în cetate în Braşov. să se mulţească cuvântul lu dumnedzeu, şi să se adaugă, până va veni vriame şi lesnire să scrie cu tipariul: — Aşişdere *în şcoală mearşterii şi dascălii. să înveaţe mai vârtos rumâneaşte au porâncit. den cărţile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de mainte. şi ce va da sfnţiia lui.* împreună cu alalţi creştini buni. că în *şcoală, cumu trebuiaşte şi în beseareca. aşa mai vârtos cuvântul lu dumnedzeu trebuiaşte să înţeleagă feciorii.* dară *cumu să înţeleagă deacă învaţă în limbă striină de nu înţeleage nimea.* iară *sârbeaşte şi letineaşte să ştie numai cine iaste om cărtulariu oare preut. oare dascăl oare diiac.* iară mişelamia n'are lipsă de-a ştirea; — Şi am scris *depre izvodul ce iaste în beseareca Şcheailor.* de lângă cetatea Braşovului de *l-au scos den limba sârbească pre limba rumânească. sfnţii părinţi cine au fost mainte întru acestu loc :* — Iară sfinţiei lui foarte plăcu. deaca ceti şi *deade ca ia să rămâne şcoaleei.* şi *chelciugul au cerşut* dela *creştinul cela bunul şi milostivul. sfiatnic dentâniu şi canţelariu. Măriei* lu craiu *jupânul Ceac Mihaiu. den cetate den Bălgrad.* derepce că *deade chelciug de-a se scrierea şi alaltor besearecі :* — şi încă şi alta porânci sfnţiia lui *să strângă preuţii milă dela blagocestivii voevodzi şi dela cinstiţii boiari şi dela oamenii creştini.* care cât se-are îndura de-a darea. derept *să rădice şcoala de iznoavă,* căce *slomnul şi chiliile beseareciei sau vechit şi au scăzut,* de nu iaste ca mainte de *tremetia la învăţătură den ţara Bârseei şi den tot ţinutul Ardialului :* —

Celora milostivi amu tremete-va făptoriul şi spăsitoriul şi învăţătoriul lumiei *Hs dmnul nostru* harul cela dulcele. că *cine învăţăturiei sălaşiu rădică, şieş rădică sălaşiu în cerure prea luminat şi întru oameni pomiană mai delungată şi mai tare. de fierul şi de aramea care furul nu va fura. nice vântul va strica. nice apa va neca. e oamenilor putiare dăruiaşte, derepce că învăţătura putiare este neminciunoasă şi despunitoare spată :* —

Napisah az *Oprea diiac miarşteriu scoaleei rumâneşti* de lângă beseareca Şcheailor şi *dascăl mai mare ucenicilor cine învaţă dăscălie.* şi *beseareciei psaltu dentâniu.* vă *leato 7078.* şi era atunce craiu Ardealului şi ţărei ungureşti *Ianăş Jigmon.* şi *despunitoriu în toată ţara rumânească. Io. Alexandru voevod* ». (p. 744—745).

Episcopul Pavel din Turdaş, care a cercetat în 1570 de două ori Braşovul, n'a mai trăit să vadă roadele izvorîte din îndemnurile sale şi din strădaniile protopopului Mihai care, după ce Aron Vodă prin hrisovul dela 28.XI.1594 dăruise bisericii Sf. Nicolae o subvenţie anuală de 12.000 aspri, a fost în stare să ridice cu trei ani mai târziu şcoala de piatră-vizibilă şi în timpul de faţă în curtea bisericii, dar nu în forma ei dela 1597 ci în alta, refăcută la 1760.

Dintr'o analiză pătrunzătoare a citatului epilog autorul scoate încheieri preţioase cu privire la *începutul de naţionalizare al şcoalei braşovene (1559—1570)* când s'a introdus ca manual didactic *catehismul* tipărit în ediţia a II-a la Braşov (1559 — ed. I la Sibiu 1544) catehismul care « avea formatul mai mic, caracteristic pentru manualele didactice şi despre care ştim precis că a fost introdus în şcoala dela Braşov, prin hotărîrea consiliului orăşenesc din 12.III.1559 ». In această şcoală s'au introdus apoi treptat şi celelalte cărţi tipărite în vremea lui Coresi la Braşov, precum şi alte cărţi sau manuscrise româneşti făgăduite de episcopul Pavel din Turdaş, cu prilejul vizitaţiilor sale.

« In rezumat *programa materiilor* predate în şcoala dela Braşov, sub influenţa reformaţiunei, se poate reconstitui astfel:

I. *Cursul inferior :* cetit, scris, rugăciuni şi cântări bisericeşti, micul catehism, foarte probabil şi noţiunile de aritmetică (suntem într'un oraş prin excelenţă comercial) — toate predate exclusiv româneşte.

II. *Cursul superior : a)* materii predate româneşte: catehizarea mai desvoltată (dogmatica), exegeza, omiletica, dreptul canonic, tipicul şi muzica vocală bisericească, caligrafia; *b)* limba slavonă şi foarte probabil limba latină » (p. 755).

Spre sfârşitul domniei lui Ioan Sigismund, care prin sfetnicii săi Mihail Csaki şi Gaspar Bekes stăruia pentru convertirea bisericii române la protestantism. porneşte însă un curent de reacţiune ortodoxă, după cum rezultă din notiţa scrisă la 1569 de popa Dobre pe un mss. *de molitvelnic slavon* dând îndrumări cum trebue botezaţi în legea creştină ortodoxă ceea ce se lapădă « *de toată leagea lătinească* şi de a lu *Mărtin Ereticul* şi de toate eresele lor şi de toate hulele lor, cu carele hulesc pre duhul svăntu şi pre preacesta şi pre svinţii lui dumnezeu şi pre svintele icoane ». Dovadă că asemenea cazuri de trecere dela biserica apuseană catolică sau dela cea luterană la biserica ortodoxă erau destul de frecvente; altfel nu s'ar fi ivit trebuinţa să scrie popa Dobre pentru împreună liturghi-

sitorii şi urmaşii săi în slujba altarului îndrumarea aceasta. Curentul acesta de reacţiune ortodoxă a sporit găsindu-şi o expresiune literară puternică în predoslòvia Cazaniei din 1581, care îndreptăţeşte concluzia că « Braşovul românesc are meritul de a fi fost nu numai *cea dintâi* comunitate din tot cuprinsul României de astăzi, care şi-a naţionalizat biserica şi şcoala, în a doua jumătate a secolului XVI- ci are şi meritul incontestabil de a fi ridicat *primul protest literar* — Cazania ortodoxă din 1581 — în contra încercării de a înstrăina sufletul românesc, salvând ortodoxia românească din cea dintâi cursă grea şi primejdioasă, care i s'a întins » (p. 757).

— . —

I. MATEIU, *Gheorghe Lazăr. Pagini de pomenire.*, Cluj 1936, in -8⁰, 61 p.

Broşura aceasta cuprinde, pe lângă o seamă de preţioase lămuriri critice privitoare la data naşterii lui Gh. Lazăr şi la câteva momente importante din cursul sbuciumatei sale vieţi, extrase din registrele de clasificaţie păstrate în arhiva liceului catolic din Cluj, unde şi-a urmat Gh. L. studiile dela 1799—1805. In partea a doua sunt apreciate meritele lui ca « precursor al unităţii noastre naţaniloe » şi e reprodus cuvântul comemorativ, rostit de autorul broşurii în numele Parlamentului, cu prilejul serbărilor centenare din Avrig (30.IX.1923), precum şi expunerea de motive cu care a însoţit articolul de lege privitor la înfiinţarea unei şcoale normale, în această localitate, purtând numele marelui ei fiu. Urmează apoi discursul parlamentar, rostit în Adunarea Deputaţilor la 15 Iunie 1924 şi un articol despre *Sufletul lui Gheorghe Lazăr* reprodus din *Anuarul Şcolii Normale din Avrig*, care a fost desfiinţată la 1930.

— . —

DARIU POP, *Mărturii strămoşeşti*. Satu Mare, 1938, 158 os p.

Autorul acestei cărţi, inspectorul şcolar Dariu Pop, fiind un pasionat cercetător al vechilor cărţi bisericeşti şi al oricărei rămăşiţe doveditoare de vieaţă românească în regiunea dela graniţa nord-vestică a României întregite, publicând notele culese de pe margini de cărţi bisericeşti « sătmărene » şi aşezându-le în ordine alfabetică după numirile localităţilor în cari se păstrează, face un serviciu însemnat ştiinţei prin demonstrarea vechimii elementului românesc în regiunea aceasta. Printre notele culese, fireşte, cele mai numeroase par de interes local. Dar se găsesc şi câteva de interes mai larg, cum sunt de pildă însemnările popii Filip din Năpradea care, copiind la 1739 un liturghier manuscris, a dat putinţa să se transmită pe foile lui şi notiţe de interes general ca acestea: « Ciuma cea mare au fost în anii dela Hs 1710 » (urmarea revoluţiei lui Fr. Rákoczi II). « Apoi tătărimea a fost în anii 1717 » (ultima invazie tătară în Transilvania). « Apoi ciuma al doilea, când a fost anul 1742 » (urmarea războiului austro-turc, încheiat cu pacea dela Belgrad 1739). « Impăratul Iosif au fost în Maramureş în anii dela Hs 1773 » (cea dintâi călătorie a lui Iosif prin Transilvania)

In arhiva bisericii din Boineşti a găsit traducerea românească tipărită cu chi-

rilice, a *decretului împărătesc* din 22.VIII.1785, privitor la desfiinţarea iobăgie în Transilvania.

Munca d-lui inspector şcolar D. Pop trebue sprijinită, spre a putea fi continuată cu deopotrivă însufleţire şi izbândă.

—.—

KARL KURT KLEIN, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter.* Sibiu, 1935, 292 p.

Această monografie, cercetând cu aparat critic toate ştirile privitoare la vieaţa şi activitatea reformatorului bisericii săseşti din Transilvania, oferă o contribuţie valoroasă la cunoaşterea mai amănunţită şi mai sigură a frământărilor sufleteşti prin cari s'a strecurat ţara Transilvaniei în jumătatea primă a veacului al XVI-lea. Autorul însuşi mărturiseşte că nu ar fi sosit încă timpul pentru o monografie deplină a lui Honter. Dar lucrarea aceasta — « magis fide quam elegantia conscripta » — poate să netezească în măsură însemnată calea spre o apropiată realizare a monografiei aşteptate. Dintr'o no'iţă dela, pagina 275 rezultă, că înainte de Iohannes Benkner, s'ar fi gândit însuş Iohannes Honter la un proiet de răspândire a luteranismului printre credincioşii bisericii ortodoxe din Braşov.

Analiza amănunţită şi conştiincioasă a tuturor ştirilor culese din izvoare istorice contemporane înfăţişează personalitatea puternică a umanistului, a dascălului şi preotului braşovean I. H. Lui îi revine întreg meritul pentru îndrumarea neamului său în vremi atât de sbuciumate, cum fuseseră ale războiului civil dintre partizanii lui Ferdinand Habsburgul şi dintre ai lui Ioan Zápolya, pe care Saşii îl numeau *Hans Czypser* (p. 93, n. 10). In tinereţă fusese şi H. ferdinandist, dar după ce s'a convins că această orientare politică nu corăspundea realităţilor transilvane, mai ales fiindcă partizanii Habsburgilor — « factio germanica» — se aflau în serviciul catolicismului, a părăsit această orientare politică şi a devenit aderent al Regelui Ioan (Anhänger des Königs Hans). Pe lângă frământările de ordin politic, şi mai adâncă sbuciumare îi pricinuiau lui H. cele de ordin sufletesc. El a fost în stare să se desfacă de direcţia prea intelectualistă a umanismului şi, adâncit în problemele vieţii religioase, identificându-se deplin cu soarta neamului, din care făcea parte, să devină unul dintre cei mai mari îndrumători, un veritabil reformator al vieţii lui sufleteşti. Importanţa istorică a lui H. o lămureşte autorul în concluzia cercetărilor sale arătând că el « a fost umanist, om de şcoală şi preot. Infloritoarea operă de educaţie apuseană la porţile Orientului, solidaritatea etnică şi bisericească a elementului german din Transilvania este, în ultima analiză, meritul lui... Smulgându-l din distanţa mondială a bisericii catolice, căreia Saşii din Transilvania, ca personalitate etnică, au să-i mulţumească nesfârşit de mult, şi-a condus H. neamul într'o patrie spirituală, care nu e la niciun caz mai strâmtă, cu toate că e determinată de alte întinderi: în imperiul mondial al spiritului evanghelic-german ».

—.—

ROBERT INGRIM, *Der Griff nach Österreich* — Zürich 1938. Europa Verlag. p. 179.

Intr'o expunere vioaie şi captivantă sunt înfăţişate în această carte împrejurările celor din urmă cinci ani de existenţă ai dispărutei Republici Austriace. Autorul a urmărit scopul de a demonstra că Austria nu s'ar fi prăbuşit din pricina unor frământări politice interne; nici fiindcă ea însăşi ar fi dorit să dispară, ci şi-a găsit moartea fiind total părăsită de aceia « pentru a căror pace şi securitate luptase timp de 5 ani pe frontul cel mai expus ».

Cu privire la felul cum a fost părăsită Austria din partea acelora, în care-şi pusese speranţa de salvare, autorul reproduce observaţia nimerită a unui publicist englez care spunea că există la Londra o societate de apărare a cailor purtând numirea de « *Amicii noştri muţi* ». La aceasta adăuga publicistul englez: de câteori văd încercările Austriei de a cuceri opinia publică a ţării noastre, mă întreb oare nu ar fi cazul să întemeiem şi pentru Austria o societate cu aceeaşi numire. Pentru ce sunteţi aşa de muţi? — . —

HERBERT SCHÖNEBAUM, *Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Tatareneinfall* in *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 1937 & Idem, *Der politische und kirchliche Aufbau Siebenbürgens bis zum Ende des Arpadenreiches*. Ibidem, 1938.

Autorul înfăţişează începuturile organizării politice şi bisericeşti din voevodatul Transilvaniei până la sfârşitul veacului al XIII-lea numai în temeiul informaţiunilor documentare, lăsând cu totul la o parte pe cele cronicăreşti. Dovezi de penetraţiune maghiară în Transilvania se găsesc numai din jumătatea a doua a veacului al XI-lea în părţile nordice (Reteag, Ocna Dejului) ceea ce confirmă încă odată, cât de orientat era Anonymus Belae regis notarius când arăta lămurit că Ungurii se strecuraseră în această ţară prin poarta Meseşului. La Turda, unde au străbătut pe « drumul sării » sunt amintiţi numai pe la 1070, într'un act de autenticitate contestată. In legătură cu colonizarea Saşilor admite autorul că vor fi fost şi câţiva cruciaţi din cruciata a doua, cari vor fi rămas în regiunile transilvane. Stăruind mai amănunţit asupra împrejurărilor, în cari s'a organizat comitatul Sibiului în condiţiuni cu totul diferite de ale altor comitate, subliniază că privilegiile economice acordate Saşilor prin diploma andreană dela 1224 au contribuit să asigure pe seama acestor colonişti o *perpetuă superioritate economică*. In ce priveşte colonizarea cavalerilor teutoni în ţara Bârsei, constată că tentativa acestora de a întemeia aci un stat papal s'a poticnit de resistenţa lui Bela rex junior, care a reuşit să împiedece pe tatăl său Andrei II a se învoi la o astfel de formaţiune bisericească-politică în detrimentul Regatului ungar. In legătură cu documentul din 1222, în care e vorba de *Ţara Românilor* şi de dreptul acestora de a lua vamă corăbiilor. când transportau sare pe Olt şi Mureş, lămureşte că era dreptul regelui să precizeze cine să plătească astfel de vamă şi cine să fie scutit de ea, dar admite că Românii aveau în acel timp organizaţiune vamală fără a cerceta, dacă aveau şi organizare politică proprie. Mai

dificilă se prezintă chestiunea Secuilor a căror primă amintire documentară e din 1210. Despre Bogumerius, filius Zubuslay, amintit la 1228 în calitate de « comes et ductor Siculorum » afirmă că era cu certitudine un Slav, nu un Secui.

In ce priveşte organizaţiunea administrativă înainte de invazia Tătarilor, în afară de comitatul Sibiului, nu se găsesc amintite documentar decât alte 4: *Alba*, *Cluj*, *Dobâca*, *Solnoc* — acesta din urmă fiind cel mai vechiu şi având caracterul unui pronunţat *comitat de graniţă*. In a doua jumătate a veacului al XIII-lea sporeşte numărul acestor comitate ung. cu încă 3: *Turda* (1268), *Târnava* (1291), *Hunedoara* (1295). Voevodatul îl consideră Sch. ca ceva specific transilvan (etwas *spezifisch Siebenbürgisches*); i se pare totuşi că titlul de voevod nu ar fi de origine transilvană, ci *bizantină*. Admite însuşi autorul că aceasta nu e decât o *presupunere îndrăsneaţă* (eine *kühne Vermutung*) pe care caută s'o sprijinească astfel: cel dintâi cârmuitor transilvan cu titlul de voevod « *Leustachius*, de neam italian, luptând cot la cot cu trupele împăratului Manuel I, evident că se afla în serviciu militar bizantin. Să fi adus de acolo titlul « *Βοεβοδος* » pe care Bizantinii îl dăduseră de mai nainte comandanţilor de oştiri ungureşti? Nu ar fi cu putinţă, să fi adus acest titlu acasă, întrebuinţându-l ca vestit luptător aci în Răsăritul primejduit? Să fie oare *în afară de domeniul verosimilităţii*, dacă de aci înainte slujba supremului demnitar regal pentru Transilvania a început să poarte un titlu semnificând oarecum că ţara aceasta trebuia cucerită de aci înainte?... Natural că nu sunt excluse posibilităţile de a fi împrumutat noţiunea de voevod şi din altă parte, dar un lucru poate fi spus cu certitudine, anume că titlul nu-şi are originea în însăşi Transilvania... Socotim ipoteza aceasta nu numai îndrăzneaţă, dar fundamental greşită şi nu înţelegem pe ce îşi poate întemeia autorul pretinsa « certitudine » care-l îndeamnă să excludă atât de apodictic o eventuală origine transilvană a titlului de voevod, după ce admisese tot atât de apodictic că *instituţia voevodatului e ceva specific transilvan*.

Desvoltarea acestei instituţii şi consolidarea ei, prin reprezentanţi vrednici, este urmărită cu atenţiune până la sfârşitul domniei Arpadienilor, la fel e urmărită şi desvoltarea bisericească a acestei Ţări. Nu înţelegem însă pentruce cuprinsul scrisorii papei Grigorie IX dela 1234 e învrednicit de atenţiune aşa de redusă, câtă vreme o amănunţită analiză a acestei scrisori — măcar în măsura de care s'a învrednicit cuprinsul actului dela 1247 — ar fi dat prilej pentru concluziuni imporante.

—.—

GEORG EDUARD MÜLLER, *Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn.* Sibiu, 1938, 47 p.

In acest studiu, publicat ca Nr. 10 din colecţia « Contribuţiuni la istoria constituţională şi administrativă a Germanilor din România », autorul cercetează ştirile documentare privitoare la aşezămintele medievale, de ordin constituţional şi juridic, ale Românilor din fosta Ungarie, examinând chestiunea districtelor şi scaunelor româneşti, precum şi atribuţiunile cnezilor şi ale voevozilor.

In ce priveşte opinia d-lui Iorga, privitoare la întâietatea organizaţiunii scăunale româneşti, faţă de cea săsească şi secuiască, opinie acceptată şi în studiul subsemnatului despre « voevodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII, d-l Müller crede că ar fi nedovedită. Dar critica istorică modernă admite să aibă şi concluziunile logice un rol oarecare, mai ales când e vorba de cercetarea unor aşezăminte a căror existenţă este de obiceiu mai veche decât documentele cari fac cea dintâi menţiune despre ele. După ce amănunţita cercetare a profesorului Hans Connert cu privire la organizarea scăunală secuiască şi săsească până la sfârşitul veacului al XV-lea nu a putut constata niciun fel de legătură cauzală între aceste două organizaţiuni similare, ce era mai firesc decât a se căuta originea amândurora într'o a treia, care nu putea fi alta decât cea indicată de d-l N. Iorga, a cărui intuiţie istorică pătrunzătoare presupun că este apreciată şi din partea d-lui G. Müller. Despre rolul *intuiţiei* în cercetările istorice a publicat de curând savantul german W. Goetz un studiu, din cuprinsul căruia nu rezultă că ar trebui izgonită cu totul din câmpul istoriografiei nici intuiţia, nici logica.

Observ că la pagina 11 a broşurii se atribue subsemnatului o afirmaţiune gratuită. Niciodată nu am susţinut că Românii organizaţi milităreşte la *1210* ar fi fost cetăţeni ai Sibiului (Bürger der Stadt Hermanstadt). Dimpotrivă în discuţiunea, ce am avut cu d-l Friedrich Müller, am stăruit să lămuresc obârşia lor din împrejurimile, din regiunea acestui oraş (cf. Zur Frage der siebenbürgischen Städte Rumäniens - Sibiu 1936).

Dar ceea ce face impresie mai curioasă în silinţa de a răsturna concluziunile fireşti, trase din identitatea de esenţă, nu de grad, a organizaţiunii voevodale în Transilvania, Muntenia şi Moldova, este mai ales îndrăsneaţa afirmaţiune dela pagina 32, că origina acestei organizaţiuni voevodale ar putea fi căutată în Germania (!!!) şi că numirea de « voevod » nu ar fi existat în Transilvania înainte de 1176, când regele Bela III ar fi dispus el însuşi înlocuirea numirii de « principe » cu aceea de « voevod ». Afirmaţiunile acestea fiind cu totul lipsite nu numai de vreo dovadă documentară, dar şi de aparenţa vreunei verosimilităţi plausibile, nu pot fi considerate decât ca nişte opiniuni riscate, poate chiar mai riscate decât ipoteza despre originea bizantină a voevodatului transilvan, ipoteză pe care însuşi autorul ei H. Schönebaum nu ezită s'o califice decât ca o presupunere îndrăsneaţă (eine kühne Vermutung).

I. L.

RÉVÉSZ IMRE, *A reformácio az erdélyi oláhok között* (Reformaţiunea între Românii din Transilvania). Debrecen, 1938.

E numărul 2 din colecţia *Erdélyi Füzetek* (Caiete Transilvane editate de Societatea Secuilor (Székely Társaság) din Debrecen. Autorul, ca specialist în materie de istorie bisericească, dă la început o privire sintetică asupra împrejurărilor cari au contribuit la înrădăcinarea curentului de reformă religioasă în biserica apuseană, arătând cum au căutat propagatorii acestui curent să găsească tovarăşi de luptă în credincioşii bisericii ortodoxe din Răsărit. Insuşi Luther scria despre aceştia la 1520: « glauben wie wir, teuffen wie wir, predigen wie wir, leben wie

wir ». Iar despre Românii din Transilvania spunea Melauchton încă din 1539 că ar fi pătruns şi printre ei învăţătura lutherană.

Spre deosebire de prof. N. Sulică, al cărui studiu recent despre catehismele româneşti din 1544 şi 1599 trage la îndoială importanţa influenţei săseşti, cercând s'o reducă numai la preocupări de ordin economic-comercial, prof. Révész subliniază iniţiativa săsească, dându-i întâietate faţă de cea ungurească a principilor protestanţi ai Transilvaniei. Acţiunea acestora o presupune isvorîtă din sentimentul răspunderii pentru mântuirea sufletească a supuşilor (!) dar mai ales din dorinţa de a forma un front antiroman, antipapist. Subliniază însă şi miopia principilor protestanţi din sec. al XVI-lea, care aşteptau rezultate rapide dela aplicarea unor mijloace de presiune din partea Statului, câtă vreme urmaşiilor din veacul al XVII-lea ar fi fost mai concilianţi renunţând la astfel de presiuni (?) Admite totuşi că în urma stăruinţelor energicului superintendent Geleji Katona, care dela 1634 înainte îşi luase şi titlul de « episcop al Valahilor ortodocşi » (reformaţi), principele Gh. Rákoczi I a început din nou să impună condiţii destul de grele vlădicilor români, dintre care însă niciunul n'a înţeles să le ducă pe toate la îndeplinire. Intre condiţiile recomandate de Geleji era şi obligaţia vlădicilor de a stărui pentru desfiinţarea obiceiurilor dela prohod, cum erau bocetele (megholtakkal való beszélgetés) şi *comândarea* (komandorazás). Autorul nu înţelege rostul acestui cuvânt; el este echivalentul terminului latin *commenda* în sens de danie bisericească *(pomană)* făcută din partea celui răposat sau din partea familiei sale.

Stăruind asupra influenţelor, pretinse protestante, în organizarea bisericii române din Transilvania, autorul arată că studiul lui Alex. Grama despre « Instituţiunile calvineşti » cuprinde numeroase erori de amănunte (p. 27). Cade însă şi d-sa în eroare afirmând că participarea mirenilor la chestiuni de cârmuire bisericească ar fi rezultatul unor influenţe reformate. Adevărul e însă că sunt dovezi despre asemenea participare chiar înainte de a fi luat naştere curentul reformei religioase din sec. al XVI-lea. Dela începutul acestui secol s'a păstrat în biografia patriarhului Nifon (scrisă de Gavriil Protul) dovada că acest patriarh, chemat de Radu Vodă cel Mare în Ţara Românească, pentru a colabora la desăvârşirea organizării bisericeşti, a convocat la o adunare sinodală în 1504 sau 1505 pe « toţi egumenii dela toate mănăstirile ţării Ungrovlahiei şi tot clirosul bisericii *cu Domnul şi cu toţi boerii, cu preoţii şi cu mirenii* » (cf. *Vieaţa şi traiul Sf. Sale părintelui nostru Nifon, Patriarhul Ţarigradului*; ediţia din 1937 Bucureşti — îngrijită de *Tit Simedrea*, Episcopul Hotinului). Iar altă dovadă şi mai veche este cea cuprinsă în traducerea latină a hrisovului dat de patriarhul Antonie din Constantinopol pe seama stavropighiei din Perii Maramureşului la 1391 (cf. J. Mihali, *Diplome maramureşene*, 1900, pp. 109—110 şi I. Lupaş, *Lecturi din isvoarele istoriei române*, 1928, p. 68).

Interesantă este amintirea unei răscoale ţărăneşti în părţile Debreţinului, condusă de Gheorghe Crăciun la 1569—1570. Ulterior şi-a tipărit autorul această lucrare şi în traducere franceză sub titlul « *La réforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapest, 1937.

I. L.

AXENTE BANCIU, *Morți vii*. Brașov, 1938, 147 p. Cu 15 clișee.

Directorul excelentei reviste *Țara Bârsei*, a cărei încetare va fi regretată de către toți abonații, și-a adunat într'un mănunchiu sub titlul atât de sugestiv *Morți vii* articolele și panegiricile publicate ani de-a-rândul în pomenita revistă. Entusiaste aprecieri se pot citi aci despre Vasile Goldiș, Maria Dima, Dr. Aureliu Mureșianu, Dr. Valeriu Mureșianu, Dr. Gheorghe Baiulescu, Gheorghe Dima, Maria Cunțan, Ioan Petrovici, Ioan Brânzea, Dr. Iosif Blaga, Parteniu Cosma, Pictorul Hans Bulhardt, advocatul Dumitru Răcuciu, profesorii Dr. Alexandru Bogdan, Gheorghe Bogdan-Duică, Alexandru Roman și Dr. Pavel Vasici. Toate aprecierile, fiind întemeiate parte pe propriile observațiuni personale ale autorului, parte pe fragmente culese din corespondențe păstrate și reproduse în acest volum, merită o atenţiune specială, oferind celor doritori să cunoască mai de aproape activitatea personalităților menționate, bun prilej de a-și putea îndeplini dorința aceasta.

I. L.

I. IONAȘCU, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău 1836—1936*. București, 1937, 274 p.

Este o îngrijită culegere și ordonare cronologică a știrilor documentare, în temeiul cărora să se poată scrie mai târziu monografia istorică a Seminarului din Buzău. Autorul dă la început o privire succintă asupra vechilor școale existente în legătură cu Episcopia din acest oraș, *înainte de 1836*, anul înființării Seminarului. Din frecuența numelor de dascăli, grămătici și logofeți amintiți la Buzău, trage concluzia că a existat aci încă *din a doua jumătate a veacului al XVI-lea* o *școală de slavonie*. Despre luminatul episcop Ștefan, mai târziu mitropolit al Ungrovlahiei (1648—1668) se știe că era unul din marii cărturari ai timpului; din vremea păstoririi lui lipsește însă orice amintire sigură despre existența vreunei școli în Buzău. Afirmațiunea lui Iorgulescu, autorul unui Dicționar al județului Buzău, că faima creată de Vlădica Ștefan pe seama acestei școale va fi fost sporită mai târziu de episcopul Mitrofan, nu e sprijinită pe nicio dovadă. Autorul poate să admită deci, numai ca un lucru firesc, existența vreunei școli vrednice « de strălucirea chiriarchilor » cărturari și tipografi Mitrofan (1691—1702) și Damaschin (1702—1708), dar constată că nu s'au păstrat urme de activitatea ei.

Cea dintâi dovadă sigură e cuprinsă într'un hrisov al lui Nic. Mavrocordat care la *9.I.1725* încuviințează o subvenție anuală de 250 taleri pentru *două școale* așezate sub îngrijirea episcopului Ștefan din Buzău, una grecească, alta slavonească, obligând pe episcop să poarte de grijă ca dascălii « să fie oameni de ispravă ». Pe la *1740 dascălul Vasilie din Buzău avea leafă de 15 taleri pe an*. La 1746 Const. Mavrocordat sporește subvenția dând voie să încaseze Episcopia dela vameșii din târgul Buzăului și chiar dela cei din Râmnic *360 taleri* anual ca să poată plăti *3 dascăli: 2 la Buzău și 1 la Focșani* obligându-i pe toți 3 « să dea catastif pe fiecare lună la vameși, când își vor lua leafa *(10 taleri lunar) câți*

ucenici au şi la ce mathimă învaţă », catastifele vor fi trimise la Domnie « pentru ca să vedem *cu ce sârguială sânt dascălii asupra ucenicilor »*. Cel dintâi *Seminar* pentru pregătirea preoţilor a fost înfiinţat la *1775* (26.IV) în Craiova de către Alex. Ipsilanti, care prin hrisovul din Ianuarie *1776* a ridicat şcoala dela Sf. Sava din Bucureşti la rangul de *şcoală superioară* (universitate) cu 9 dascăli şi cu felurite limbi de predare ca greaca, latina, franceza, italiana, înfiinţând şi *2 şcoale inferioare la Craiova şi Buzău*, ai căror ucenici, după terminarea lecţiilor *gramaticale* şi *poetice*, să poată trece la Bucureşti spre a se instrui « *în toate învăţăturile* »... Leafa dascălilor buzoeni sporeşte treptat la 500, apoi la 1200 şi chiar la 1500 taleri anual (pe timpul lui Ioan Caragea). Preotul Constantin, fiul lui Petrea Dascălul din Tohăneanca Buzău scria pe un Chiriacodromion la 22 Mai 1822, că după revoluţia lui Tudor « şi *preoţii erau foarte necăjiţi, mitropolit nu era* (Dionisie Lupu pribegise în Transilvania); *episcop* (Gherasim Rătescu) *nu se afla* şi *dăjdiile nu se curmau* »...

Vechile şcoli buzoiene tânjeau, când luă fiinţă o şcoală naţională mai serioasă având ca *prim dascăl* pe sălişteanul *Dionisie Romano*, a cărui activitate, precum şi aceea a vingărzanului *Gavriil Munteanu*, întâiul îndrumător al Seminarului înfiinţat la 1836, au avut influenţă binefăcătoare nu numai asupra desvoltării culturale din Buzău, ci din întreaga ţară. Dintr'un atestat eliberat de « *profesorul şcolii, ierodiacon Dionisie Romano* » la 25.X.1835 ştim că « în şcoala de candidaţi a Sf. Episcopii Buzău se învăţa în vremea aceea: *Citire* la Ceaslov şi la Psaltire, slobodă şi cu înţelegere; *scriere* regulată; *orânduială bisericească*; *cele 4 lucruri aritmeticeşti*; *catihismul* şi *idei generale de istoria sfântă*; *toate aceste materii fiind predate de un singur profesor*, iar un al *doilea preda muzica bisericească*.

Autorul constată cu drept cuvânt că « învăţământul profan *românesc* din Muntenia datora izbânda şi temeinicia sa lui *Gheorghe Lazăr, ardeleanul providenţial*. Invăţământul *religios* din Ţara Românească avea să devină o realitate în câmpul culturii naţionale *numai mulţumită rezervoriului de energii intelectuale superioare din Ardeal*. De acolo dela Vingard, Buzăul vrednicului Chesarie a căpătat pentru organizarea seminarului său pe *tânărul Gavriil Munteanu*, care avea să întâlnească aici pe celălalt *strălucit bărbat ardelean, ierodiaconul Dionisie Romano*, conducătorul şcoalei normale din Buzău ». Iar într'o notiţă adaugă: « *Seminarul mitropoliei din Bucureşti* şi-a început firul sub conducerea lui *Nicolae (Nifon) Bălăşescu*, care a chemat apoi lângă el pe *alt ardelean, Zaharie Boerescu*. La *Râmnic, Radu Tempea, iarăşi un ardelean a pus bazele seminarului*. Seminarul argeşean a fost încredinţat de ep. Ilarion în 1836 lui Stanciu Văţăşescu, singurul care avea o origină probabil alta decât transilvăneană şi pregătire inferioară, de aceea şi urmele lăsate de el în trecutul seminarului respectiv sunt slabe, fără perenitate ».

—.—

CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, II. Dela Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul. Bucureşti, Fundaţia pentru Literatură şi Artă « Regele Carol II », 1937, in-8°, 793 p. (fig. 4 hărţi). (Biblioteca « Enciclopedică »).

In scurtă vreme dela apariţia volumului I al *Istoriei Românilor* — recenzat în Anuarul precedent (VI) — d-l C. C. Giurescu ne prezintă volumul II al operei sale de sinteză. Scris metodic şi clar, acest volum, în două părţi, va putea să aibă aceeaşi răspândire ca şi primul, ajuns până acum la a treia ediţie.

Epoca cuprinsă în volumul pe care-l recenzăm se întinde dela 1432, moartea lui Alexandru cel Bun, până la 1601, uciderea lui Mihai Viteazul pe câmpia Turzii. Aproape două sute de ani din trecutul frământat al celor trei provincii româneşti, Transilvania, Moldova şi Ţara Românească, în care se cuprind şi trei figuri proeminente din istoria noastră, câte unul pentru fiecare provincie: Iancu de Huniedoara, Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul, asupra cărora autorul se opreşte mai mult. Transilvania îşi are locul ei, în mod mulţumitor, în sinteza d-lui Giurescu.

Dintre urmaşii imediaţi ai lui Mircea cel Bătrân numai Vlad Dracul ocupă un loc mai însemnat în istoria Ţării-Româneşti, despre care Wavrin spune că era « mult vestit prin vitejie şi înţelepciune », iar Bonfini se exprimă la fel. Armata lui se compunea « dintre cei mai redutabili soldaţi cari sunt pe lume » (p. 11—12). In Moldova e aceeaşi stare nenorocită, după moartea lui Alexandru cel Bun, ca şi în Ţara-Românească după Mircea cel Bătrân. « Cei douăzeci şi cinci de ani cari despart sfârşitul lui Alexandru de începutul domniei lui Ştefan cel Mare, sunt, fără îndoială printre cei mai răi din întreaga istorie a Moldovei » (p. 15). Cel dintâi tribut îl plăteşte Turcilor Petru Aron în 1455 (p. 29).

In capitolul despre Iancu de Huniedoara autorul încearcă să precizeze data naşterii eroului român la 1386. Astfel la moartea lui, întâmplată la 1456, nu mai era « încă tânăr » — cum se credea — ci ar fi fost în vârstă de 70 de ani, sau aproape atâţia (p. 33). « După Mircea cel Bătrân, Iancu de Huniedoara a fost a doua personalitate de caracter european, pe care a dat-o neamul nostru; Ştefan cel Mare va fi a treia » (p. 39). La această pagină numele cumnatului lui Iancu trebue scris Szilágyi, nu altfel.

Vlad Ţepeş n'a fost mai crud decât mulţi alţi monarhi ai veacurilor XV şi XVI (p. 41). Pretinsa nerecunoştinţă a lui Ştefan cel Mare, faţă de Vlad Ţepeş, cel care i-a ajutat să ocupe tronul Moldovei, e privită din alt punct de vedere, ne mai putând fi vorba de « nerecunoştinţă » (p. 46 şi 52).

Epoca lui Ştefan cel Mare e caracterizată astfel: « Intocmai cum Grecii cei vechi au avut epoca lui Pericle — acel maximum de strălucire politică şi artistică — noi am avut epoca lui Ştefan cel Mare » (p. 49). Scrisoarea circulară a lui Ştefan, trimisă monarhilor creştini din Europa după biruinţa dela Vaslui (1475), e reprodusă în întregime în traducere românească (p. 63—64). Ni se pare interesantă constatarea că sub domnia lui Ştefan cel Mare « la mulţi dintre dregătorii de curte, începând cu cel mai mare, logofătul, şi isprăvind cu cel mai mic, comisul, întâlnim o continuitate impresionantă. Logofeţi mari, adică şefi ai cancelariei şi prim-miniştri, au fost *numai trei timp de patruzei şi şapte de ani* » (p. 103). Lui Ştefan i se dă titlul de « cel Mare » mai întâi de regele Sigismund al Poloniei la 1531 (p. 109).

Dela Vlad Ţepeş până la Radu cel Mare domnii Ţării-Româneşti, neprezentând vreun interes deosebit, sunt trataţi sumar (p. 111—121). Radu e organizatorul temeinic al bisericii muntene. Mută reşedinţa mitropolitană dela Argeş a Târgovişte şi întemeiază o nouă episcopie, la Buzău, pe lângă cea existentă dela Râmnicul Vâlcea. E ctitorul mănăstirii *Dealul*, înfrumuseţată de meşteri pricepuţi, şi întroducătorul tiparului (1508) în Ţara-Românească (p. 122—128).

Bogdan al III-lea, fiul şi urmaşul lui Ştefan cel Mare, n'ar fi închinat Moldova în 1513 Turcilor, aşa cum s'a crezut până acum (p. 132).

Din timpul domniei lui Neagoe Basarab ni s'a păstrat prima hotărnicie dintre Ţara-Românească şi Transilvania cunoscută până azi (p. 144). Biserica dela Curtea de Argeş a lui Neagoe trebue înşirată « printre capo-d'operele arhitecturii din întreaga lume », autorul citând şi cuvintele de admiraţie ale lui Gavriil Protul: « Şi aşa vom putea spune cu adevărat că nu este aşa mare şi sobornică ca Sionul, carele îl făcuse Solomon, nici ca Sfânta Sofia, care o făcu Justinian împăratul, iar cu frumuseţe este mai predeasupra decât acelea » (p. 145).

Radu dela Afumaţi a fost ucis de boieri în biserică, « mizerabilă crimă — unică prin împreiurările ei în istoria noastră » (p. 154). Intemeietorul eparhiei Buzăului ar fi, după unii, Radu Paisie nu Radu cel Mare (p. 160).

Capitolul privitor la Petru Rareş e intitulat nimerit: Petru Rareş şi « nevrednicii săi fii » — unul turcit (Iliaş), celălalt desfrânat (Ştefan). Petru Rareş stăpâni la un moment dat Ciceul, Cetatea de Baltă, Bistriţa, Rodna şi Unguraşul în Transilvania, iar în 1530 reocupă şi Pocuţia. « In acest moment Rareş atinge punctul culminant al domniei sale... Păreau că reînvie vremurile lui Ştefan cel Mare » (p. 165—166). Alexandru Lăpuşneanu e prezentat mai puţin fioros. « Felul în care au înfăţişat cei mai mulţi dintre istorici pe Alexandru Lăpuşneanu este inexact: exagerat, în unele privinţi, incomplet în altele. Atmosfera creată de povestirea cronicei lui Grigore Ureche şi Simeon Dascălul pe de o parte, de nuvela lui Negruzzi, pe de altă parte, i-a fost cu totul defavorabilă... Cercetarea obiectivă a mărturiilor contemporane ne arată că Lăpuşneanu, dacă a tăiat un număr de boieri... n'a făcut-o fără motiv; ea ne mai arată însă şi deosebita atenţie pe care a dat-o vieţii economice a ţării şi numărul însemnat de lăcaşuri bisericeşti pe care l-a ridicat, fiind în privinţa aceasta demnul urmaş al lui Petru Rareş şi Ştefan cel Mare » (p. 182).

Ioan Vodă cel Cumplit e numit de autor « cel viteaz » (p. 194—201).

Decăderea politică a Ţării Româneşti dela suirea pe tron a lui Mircea Ciobanul până la Mihai Viteazul e prezentată sumar (p. 202—218).

Petru Şchiopul, voevodul Moldovei, n'ar fi fost domnul ideal, aşa cum îl arată cronicele şi n'a avut « toate podoabele » « ci numai unele dintre ele şi nu pe cele esenţiale » (p. 220). Sub Ştefan Răzvan şi Ieremia Movilă Moldova ajunge într'o situaţie grea, caracterizată prin câteva rânduri ale unei scrisori contemporane: « Ţara e a Polonilor, cetăţile ale păgânilor şi trebue să dăm bir Turcilor ca mai înainte » (p. 234).

In aceste împrejurări vine la domnie Mihai Viteazul. Originea lui, prezentată în ultimul timp sub o formă curioasă, nu e acceptată ca atare nici de d-l Giurescu

(p. 238). Intr'adevăr « după cum ideea cuceririi Ardealului fusese a lui (Mihai Viteazul), iar nu sugerată de Imperiali, tot aşa şi înfăptuirea acestei idei îi aparţinu exclusiv » (p. 259). Czáki dela p. 263 şi 270 e de fapt Csáki, iar Chioara dela p. 263 şi 283 e Chioar, Chioarul, dela Kövár (cf. p. 404 şi 406, unde e bine redat). « Alături de Mircea cel Bătrân, de Iancu de Huniedoara şi de Ştefan, el (Mihai) este al patrulea mare luptător pentru creştinătate pe care l-a dat neamul nostru » (p. 284).

Starea socială şi religioasă a Românilor din Ardeal în veacurile XV şi XVI e tratată pe scurt, însă just, p. 290—311. Tot aşa şi capitolul « Principatul Transilvaniei în veacul al XVI-lea » (p. 312—320).

In ce priveşte pe « Românii din Peninsula Balcanică în veacurile XV şi XVI » (p. 321—328) sunt de reţinut două puncte dintr'un hrisov cu data de 1435, în care se precizează că peste Românii din valea Cetinei « să nu fie peste ei voevod un Croat, ci unul dintre ei », iar mai departe « şi la judecata lor să nu şadă niciun Croat, ci cneazul şi juzii lor » — urme de organizare şi obiceiuri respectate de stăpânitorii politici. « Mai mult decât Românii dela Nord de Dunăre, cei din Peninsula Balcanică au avut înclinare pentru viaţă orăşenească. Negustori şi meseriaşi, cărăuşi şi călăuze, ei s'au aşezat în vechile oraşe şi târguri şi au întemeiat altele noi » (p. 327).

In partea a doua a volumului e vorba de « Vechea organizare a Ţărilor Române, vechea noastră cultură ».

E bine că s'au adunat la un loc şi s'au expus clar toate numele din trecut şi de azi ale poporului şi ale ţării noastre (p. 321—337). Havas Alföld nu se traduce prin Muntenia de jos (p. 334), ci, cuvânt de cuvânt, prin Şesul cu zăpadă, Şesul de dincolo de munţii cu zăpadă, deci Transalpina. Cea mai veche şi mai obişnuită numire a acestei ţări e « Ţara Românească », nu « Muntenia » (ibidem).

Argumentele, prin care se dovedesc ca neîntemeiate părerile lui Xenopol asupra « monarhiei absolute » sau a « despotismului asiatic » al Domnilor noştri, sunt convingătoare (343—354). Voevodul Transilvaniei percepea, în epoca arpadiană, un impozit special, care poate fi « un rest al suveranităţii de odinioară, de dinainte de cucerirea ungurească » (p. 355).

Dregătorii Domnului şi ai Doamnei (p. 365—385). Important capitolul în care e vorba despre « judeţe, ţinuturi, comitate, districte » (p. 386—417) din cele trei provincii locuite de Români. Numirile judeţelor din Transilvania — analizate rând pe rând — constitue « încă un argument pentru continuitatea noastră în Ardeal... » (p. 413).

Cele câteva rânduri din fruntea capitolului « Oraşele sau târgurile. Satele » (p. 419—463), caracterizează foarte bine întregul capitol: « Primele oraşe de pe teritoriul românesc s'au întemeiat acum două milenii şi jumătate pe ţărmul mării. Forma de aşezare tipică românească n'a fost însă oraşul, ci satul ». Oraşe pe malul Dunării, anterioare întemeierii Principatelor: Chilia, Vicina, Sulina, Isaccea, Silistra, Calafat, Severin, etc. In Moldova: Baia, Siret, Iaşi, poate şi Suceava şi Neamţul. La p. 436 în loc de Locrih trebue scris Nocrich, în Transilvania.

Muncă migăloasă pentru stabilirea etimologiei oraşelor, menţiunea lor în primele documente şi, unde era cazul, dispariţia lor. Locuitorii oraşelor în Principatele libere sunt, pe lângă Români, în ordinea vechimei: Saşi, Unguri (Ciangăi), Armeni, Greci. In Moldova primii Evrei sunt pomeniţi la 1504, în Ţara-Românească pe vremea lui Radu cel Mare (1495—1508). « Satele au constituit întotdeauna forma de aşezare tipică a noastră » (p. 460).

Foarte documentat şi cu interpretări noi e capitolul despre « Clasele sociale » (p. 464—483). Organizarea judecătorească în Principate (p. 484—506). In cadrul « Organizării militare » autorul crede că totalitatea subalternilor *din toată ţara* a marilor dregători o alcătuiau *curtenii*, în Moldova, cari mergeau la războiu sub comanda marelui dregător de care depindeau, şi *roşii* — cel puţin la început — în Ţara-Românească (p. 511—513). Se pare că, întocmai ca şi în Transilvania, fiecare oraş din Principate era obligat să echipeze pe socoteala lui un număr de ostaşi (p. 513). Armele de foc s'au întrodus în Ţara-Românească la 1432—1433, iar în Moldova la 1454 (p. 522). Cetăţile cele mai vechi sunt: în Moldova, Cetatea Albă, în Ţara-Românească, Severinul, Turnul, Dârstorul; în Transilvania, Bălgradul, Turda, Arad, Cluj, etc. La p. 537 Meşendorf e de fapt Moşna, lângă Mediaş.

Viaţa economică din Ţara-Românească, Moldova şi Transilvania (p. 539—561). Organizarea financiară e prezentată destul de amănunţit (p. 562—588). Cuvântul dijmă e luat direct dela Slavi, nu prin intermediul Ungurilor (p. 564). De asemenea cuvântul bir este de origine slavă, nu maghiară (bér), cum cred unii (p. 571). Birul ar fi fost plătit, în epoca veche, de toată lumea, chiar şi de boieri. In ce priveşte dijmele, « e foarte probabil ca ele să fi fost plătite de proprietari, adică de boieri », cât despre lucrul domnesc şi diferitele slujbe sau prestaţii de muncă, « credem că proprietarii erau scutiţi de ele, *lucrul* în evul mediu şi în epoca modernă fiind incompatibil cu situaţia de nobil, de boier » (p. 585).

Ne-a interesat în mod special capitolul despre « Literatura veche. Istoriografia. Primele texte româneşti. Tiparul » (p. 589—626). Cronica moldo-polonă e scrisă la Iaşi, în 1566, nu de Brzeski, cum s'a crezut, ci de altcineva — tot Polon — la curtea lui Alexandru Lăpuşneanu (p. 594). « Incunabule » avem şi noi prin schimbarea datei dela 1500 la 1550, aşa cum s'a făcut acest lucru şi în ţările mai îndepărtate de Germania — patria lui Gutenberg — şi cum a propus acest lucru pentru Români şi subsemnatul într'o broşură intitulată « Cartea românească în decursul veacurilor »[1]), apărută şi în limba franceză: « Le livre roumain au cours des siècles »[2]). Data aceasta admisă s'au tipărit la noi opt incunabule. « Tipografia curţii » din Ungaria, dela 1473 (p. 612), e întemeiată de un rege de sânge românesc, Matia Corvinul. E binevenită observaţia d-lui Giurescu în ce priveşte tipărirea de cărţi în *româneşte*, până la 1637, numai în Transilvania, şi niciuna în Principatele libere (p. 618). E lucru nou pomenirea

[1]) Cluj, Tip. Eparhiei Ort.-Rom., 1937, in -8°, 30 p.

[2]) Bucarest, M. O. Impr. Nationale, 1938, in -8°, 25 p.

unor cărţi tipărite în Transilvania, scrise în alte limbi, în care e vorba despre noi (p. 622—625).

Cu capitolul despre « Artă » (p. 627—675) se încheie partea a doua a volumului. Pictura bisericii dela Streiu (Huniedoara), datând dela începutul veacului al XIII-lea, este cea mai veche « din întreaga ţară » (p. 648), iar numele meşterului ei, Anbrosie, « e nu numai cel mai vechiu dela noi, dar din întreg domeniul picturii bizantine » (p. 652).

Indicele, sub formă analitică acolo unde necesitatea o cerea, ocupă aproape una sută pagini. Hărţile celor trei provincii româneşti — între 1400—1600 — sunt instructive şi originale. La harta Transilvaniei Căpâlnea de pe valea Târnavei-Mici nu e pusă, cumva, în locul Căpâlnei din judeţul Someş, unde s'a încheiat faimoasa « Unio trium nationum » la 1437?

I. CRĂCIUN

G. POPA-LISSEANU, *Izvoarele istoriei Românilor* (Fontes historiae Daco-Romanorum). Vol. IX-XII. Bucureşti, Tip. « Bucovina », I. E. Torouţiu, 1936—1938, in -8°, 4 vol.

După primele opt volume de « Izvoare » — recenzate în Anuarul precedent — dl Popa-Lisseanu continuă cu multă sârguinţă şi cu multă conştiinciozitate tipărirea altor izvoare străine privitoare la trecutul nostru. Vol. IX şi X, tipărite în 1936, sunt două istorii romane, invocate de atâtea ori în legătură cu continuitatea Românilor în Dacia Traiană: Viaţa Impăratului Aurelian de Flavius Vopiscus şi Istoria romană prescurtată de Eutropius.

In prefaţa la « Vita divi Aureliani » d-l G. Popa-Lisseanu readuce în discuţie scopul pe care-l urmăreşte prin colecţia de izvoare ce a început: « Lucrarea noastră principală, am putea spune lucrarea noastră fundamentală, căreia i-am dat o grijă deosebită, constă în publicarea textelor originale pe cari noi ne-am silit să le dăm cât mai exact posibil şi după ultimele ediţii critice » (p. 7). Această lature am avut ocazia s'o subliniem cu prilejul recenzării celor dintâi opt volume spunând că « istoriografia românească nu poate fi decât recunoscătoare d-lui G. Popa-Lisseanu » pentru această muncă migăloasă şi nespus de grea. In ce priveşte studiile introductive, cari preced fiecare volum, acestea atacă uneori probleme foarte complicate, asupra cărora înşişi specialişitii se pronunţă cu multă circumspecţie. Problema existenţei şi continuităţii noastre în Dacia Traiană, primele organizări româneşti găsite de Unguri în Transilvania, etc. sunt tot atâtea chestiuni, cari nu pot fi soluţionate în câteva pagini introductive. Aci ar fi fost mai potrivit, credem, să se fi discutat asupra autorului, asupra genezei lucrării, asupra autenticităţii sau neautenticităţii docomentului şi asupra altor probleme în legătură cu viaţa *internă* a « izvorului », nu să se discute problemele cu repercusiuni *externe* pe cari le conţine eventual izvorul şi cari pot forma cel mult material de studiu pentru diverşii specialişti.

Cu aceste rezerve « Izvoarele istoriei Românilor » nu scad cu nimic ca importanţă informativă, ca « izvor ». « Originalul acestor izvoare istorice — spune au-

torul — stând acum la îndemâna tuturora, va putea fiecine să scoață direct încheierile ce le va crede necesare » (ibidem). Adăugând la aceste « originale » și o traducere românească conștiincioasă, — iată monumentul nepieritor pe care și l-a ridicat d-l G. Popa-Lisseanu în câmpul istoriografiei românești.

« Introducerea » autorului din fruntea vol. IX are în orice caz mai multă legătură cu textul ce publică, decât « Avantpropos »-ul lung al unuia care iscălește « G. Th. » (p. 9—21). Flavius Vopiscus nu este un istoric pe ale cărui informațiuni să putem pune temeiu, fiind un mistificator din epoca post-aureliană, din timpul împăratului Teodosie (p. 40). După obiceiul dela volumele precedente, autorul ne dă și de astădată *întreagă* « Vita divi Aureliani » în original și în traducere românească, deși pentru istoriografia românească ar fi fost necesare numai unele capitole în legătură cu plămădirea operei (I, II), cu tinereța împăratului Aurelian (III, IV) cu învingerea Carpilor (XXX) și firește capitolul XXXIX cu părăsirea Daciei.

Datele biografice și caracterizarea operei lui Eutropius — care formează vol. X — sunt de ajuns de clare. « Breviarium historiae romanae », care începe cu fondarea Romei și se termină cu urcarea pe tronul împărătesc a lui Valens (364 d. Chr.), e reprodusă în original și tradusă iarăși în întregime.

Vol. XI, respectabil ca întindere — 251 pagini — cuprinde « Chronicon pictum vindobonense ». Introducerea franceză a d-lui « G. Th. » e și aci, ca și la vol. IX, poate pentru marele public, nu pentru istorici. « Introducerea d-lui G. Popa-Lisseanu e potrivită atâta timp cât rămâne în cadrele « istoricului manuscrisului », foarte utilă unde stabilește « filiațiunea dintre Chronicon pictum și alte cronici » (p. XXVI—XXVIII) și chiar pe drumurile bune, unde scoate în evidență cele 11 pasagii privitoare la istoria Românilor (p. XXVIII—XXXI). Considerațiile istorice în legătură cu știrile din aceste pasagii sunt mai puțin sigure și destul de grele pentru specialiști chiar, cum am spus și mai sus.

Cel mai important capitol din « Cronica zugrăvită dela Viena » pentru trecutul nostru românesc este cap. CIII, care conține știri *contemporane* despre biruința lui Basarab cel Mare asupra lui Carol Robert, regele Ungariei, la Posada în 1330 (p. 108—112 orig., p. 233—236 trad.).

In vol. XII autorul se ocupă cu « Brodnicii », populație probabil românească. In studiul introductiv se reîmprospătează studiile și părerile istoricilor streini și români în legătură cu acești Brodnici (p. 14—29), iar spre sfârșit d-l Popa-Lisseanu susține, spre deosebire de toți istoricii anteriori, că Brodnicii ar fi Românii Pruteni, de pe valea Prutului (p. 29—33).

In partea a doua se reproduc « Letopisețele rusești » (p. 35—40 orig., 57—63 trad.), « Izvoarele bizantine » (p. 41 orig., 64 trad.) — aci e vorba în realitate numai despre Nicetas Choniates — și « Diplomele regale » unguresti și « Bulele papale » (p. 42—55 orig., 65—78 trad.), în cari sunt pomeniți Brodnicii.

Indicele de nume dela sfârșitul volumelor înlesnesc mult folosirea publicațiilor d-lui G. Popa-Lisseanu.

I. CRĂCIUN

BENITO MUSSOLINI, *Mărturii străine asupra răsboiului italian 1915—1918*. Prefaţă la cartea gen. Adriano Alberti. Roma, 1933, 14 p.

Prefaţa Ducelui la cartea Generalului de Corp de Armată *Adriano Alberti* a apărut şi în traducere românească. Subliniind că din vasta literatură a războiului mondial — peste 15.000 de volume — Generalul Alberti şi-a dat silinţa să facă dreptate deplină armatei italiene, mai ales prin cuvintele foştilor ei inamici, autorul reproduce câteva caracterizări splendide, izvorîte din condeiele lui Ludendorff, Hindenburg, Arhiducele Iosif de Habsburg şi ale altor ofiţeri superiori germani sau austriaci despre luptele dela Piave şi Vittorio Veneto, în cursul cărora spiritul de sacrificiu şi eroismul soldatului italian a atins culmea. Aceasta a îndemnat pe Arhiducele Iosif, comandantul Corpului VII de armată austro-ungară să scrie: « *Ceea ce au făcut Italienii, va trebui să fie scris cu slove nemuritoare în cartea de aur a Istoriei* ».

Italia este în drept deci să-şi revendice meritul de a fi cruţat aliaţilor o a cincea iarnă în tranşee, de a fi constrâns Germania să depună armele şi de a fi contribuit astfel « ca unul din cei mai mari factori determinanţi » la smulgerea biruinţei finale.

Insuş Generalul Ludendorff scria după lupta dela *Piave:* « cu *moartea în inimă* văzui că speranţele noastre cădeau ca frunzele moarte », iar despre lupta dela *Vittorio Veneto* (Oct. 1918) afirma că aci Austria n'a pierdut o bătălie, ci s'a pierdut pe sine însaşi « târînd şi Germania în propria sa ruină ».

—.—

P. P. PANAITESCU, *Mircea cel Bătrân şi suzeranitatea ungurească*. Bucureşti, 1938, 21 p. (1 planşe). Acad. Rom. Mem. Secţiunii Istorice, S. III, T. XX, Mem. 3.

Originea suzeranităţii ungare asupra Ţării Româneşti trebue căutată în cauzele economice în primul rând. Drumurile de comerţ Braşov-Câmpulung-Argeş—Slatina—Calafat—Vidin cu ramificaţia Sibiu—Turnu Roşu—Slatina precum şi cel ce ducea din Braşov—Bran—Brăila—Chilia, drumuri la capătul cărora stăteau Sibiul şi Braşovul, principalele emporii ale comerţului oriental ungar, au făcut din Ţara Românească o zonă de interese economice ale Regatului vecin, aducându-i în acelaş timp însemnate beneficii.

Situaţia de subordonare economică aducea cu sine vasalitatea politică. Suzeranitatea Ungariei nu s'a manifestat însă prin dreptul regilor ei de a încasa tribut, sau de a obliga pe Domnii români la servicii militare, ci în acordarea de privilegii comerciale pe seama oraşelor săseşti, în teritoriul Ţării Româneşti, — privilegii confirmate apoi de voevozii noştri — şi printr'un protectorat politic. Acest protectorat a determinat pe călugării dela Tismana ca, odată cu privilegiul comercial pentru aducerea de vite din Ungaria, să ceară regelui Sigismund şi o « carte regală pentru credinţă să-şi ţie toată Ţara Românească credinţa şi legea », carte întărită mai târziu şi de Ioan Huniade la 1444. In cadrul acestei suzeranităţi

intră şi stăpânirea feudelor Amlaşul şi Făgăraşul de către Domnii români. Ele au fost dobândite întâia oară de Vladislav, la 1366. Spre deosebire de părerile de până acum, autorul fixează graniţele acestor feude după cum urmează: Făgăraşul între culmile Carpaţilor şi Olt, întinzându-se spre Răsărit dealungul acestei ape până aproape de cot, în jud. Târnava Mare de azi, iar spre Apus până la Scoreiu şi, eventual, Porumbac. Amlaşul n'are nici o legătură cu Lovişte lui Conrad de Tălmaciu şi nu e cel arătat de Onciul. El se reduce la o mică enclavă izolată, cuprinzând o cetate şi satele Sălişte, Galeş, Vale, Sibiel şi Cacova până în munţi. Pierderea acestor feude nu datează dela 1460, cum s'a crezut. ci de mai târziu. Ultimul stăpânitor al Amlaşului şi Făgăraşului a fost Basarab cel Bătrân (1476), iar Făgăraşul dela 1478 e în stăpânirea lui Udrişte, sfetnicul lui Basarab cel Bătrân, până la 1483, când trece definitiv în posesia Universităţii săseşti. Situaţia de drept a acestor feude este aceea de « beneficii revocabile », în care însă stăpânirea Domnilor români s'a făcut bine simţită. In Făgăraş pe timpul lui Mircea s'a ajuns la completa unificare a impozitelor cu Ţara Românească.

Autorul ţine să sublinieze însă şi înfăţişarea negativă a problemei suzeranităţii ungureşti. Cu toate că aceasta s'a făcut simţită în punctele de mai sus, totuşi Domnii Ţării Româneşti nu se simţeau micşoraţi în suveranitatea lor şi în toată politica lor externă — mai cu seamă Mircea cel Bătrân — s'au manifestat ca adevăraţi suverani, purtând pe drept titlul de domni « autocratori ».

I. M.

AL. DOBOŞI, *Datul Oilor (quinquagesima ovium). Un capitol din istoria economică a Românilor din Transilvania.* Bucureşti, M. O. Impr. Naţ., 1937, in -8°, 96 p. Acad. Rom. Studii şi Cercetări. XXVIII.

Autorul a strâns în această lucrare bogate informaţiuni privitoare la darea pe care Românii o plăteau regilor unguri după vite şi oi, dare numită în documentele latineşti quinquagesima, sau census valachorum.

Din acest material, autorul caută să desprindă cu anevoioasă străduinţă în ce consta darea amintită, mărimea şi importanţa ei şi diferitele schimbări prin care a trecut în cursul veacurilor, până la dispariţia şi înglobarea ei în darea obişnuită a tuturor iobagilor.

Autorul constată astfel că prima amintire sigură a acestei dări, cu numele de quinquagesima, se află într'un document din 1293, dar existenţa ei poate fi confirmată şi în documente anterioare, din 1263, 1256, ba autorul crede că şi în diploma Ioaniţilor din 1247 şi în diploma papei Grigore IX din 1234 numai despre această quinquagesima poate fi vorba în pasagiile, în cari se aminteşte despre veniturile regale luate dela Români. Se arată apoi locul pe care-l ocupa quinquagesima printre dările şi veniturile regale. Dela 1366, când nobilimea ardeleană fu scutită de darea globală « lucrum camerae », quinquagesima plătită de iobagi rămâne singura dare regulată a acestora, în timp ce în Ungaria rămâne şi pe mai departe « lucrum camarae », iar în Slavonia « mardurina ». De aici autorul trage concluzia că « *quinquagesima, darea Românilor, era consi-*

derată drept dare specială a Transilvaniei, deci şi populaţia care o presta, forma din timpurile cele mai vechi, populaţia adevărată a Transilvaniei, recunoscută ca atare şi de oficialitate » (p. 13).

Regele Matia, care încărcă pe Unguri şi pe Ardeleni cu noui dări, transformă quinquagesima în dijmă (p. 14—15), dar sub urmaşii lui se revine iar la quinquagesimă. Pe timpul lui Ferdinand, când se reorganizează finanţele ţării, comisarii imperiali susţin că quinquagesima a fost totdeauna un venit regal, deşi mai înainte o strângeau şi nobilii, şi ea se încasa numai dela Românii locuitori pe moşiile nobilitare (p. 21).

Cantitatea acestei dări cu timpul a variat; regula generală însă era că din 25 oi se lua 1 oaie cu miel; din 50, se lua 1 oaie cu miel şi 1 mioară; din 75 se luau 2 oi cu miel, iar din 100 se luau 2 oi cu miel şi 1 mioară. Această quinquagesimă se ridica în unele locuri şi din capre, stupi şi porci (p. 12). Darea se strângea între Paşti şi Rusalii (p. 25). Ea era încasată de cnezi, de nobili — fie din încredinţarea regelui, fie prin abuz, fie că o aveau în arendă, — precum şi de încasatori regali, collectores sau exactores.

Din quinquagesimă 1/10 o primea arhiepiscopul de Strigoniu (p. 35); mai reţinea apoi din ea şi voevodul ardelean. Darea putea fi dăruită, sau dată în arendă (p. 37—44).

Cât de mare era venitul din quinquagesima, până în secolul XVI nu se ştie. La 1537 se poate constata însă că în Transilvania ea se urca la suma de circa 20.000 florini, ceea ce constitue 2/3 din totalul veniturilor regale din această provincie (p. 44—50).

Din secolul XVI începând, *quinquagesima* apare sub forma agravată a *vigesimei*, care în documentele latine poartă numele de « census Valachorum », iar în cele ungureşti numirea de « stronga » (p. 51—56). In judeţele Sălaj şi Sătmar darea pe oi se numea « tretina », care, cantitativ, diferă şi de vigesima şi de quinquagesima (p. 57—58). Autorul ne dă după Takács un interesant tablou despre felul cum se făcea adunarea strungei (p. 59—64).

In cursul veacului XVII—XVIII, regula generală — dar cu multe abateri — este ca după oi să se încaseze decima, cota însă varia dela regiune la regiune, pe alocurea ajungându-se să se plătească nona (p. 67—71).

Românii de pe « pământul crăesc », nefiind iobagi, erau scutiţi de plata quinquagesimei, dar Saşii o încasau totuşi din multe sate româneşti. Tot ei au încasat însă şi dijme iobăgeşti, cari au dat prilejul unor lungi procese între Români şi Magistratul din Sibiu (p. 71—81).

La sfârşitul veacului XVI, începând cu anul 1593, Românii din Ungaria sunt obligaţi să plătească darea întreagă şi acelaşi regim se întinde curând şi asupra Transilvaniei (p. 82—96).

Am redat ideile principale care se desprind din lucrarea d-lui Al. Doboşi. La întocmirea acestui studiu autorul s'a folosit stăruitor de lucrările lui Talloczi şi Takács, completându-şi informaţia cu o bună literatură de specialitate şi cu informaţii culese din materialul documentar publicat, iar pe alocurea — în rare cazuri — şi cu material inedit.

Pentru istoriografia noastră autorul are meritul de a se fi ocupat întâia oară mai pe larg de « darea Românilor »; prezentul studiu însă mai lasă încă, printre altele, o problemă esenţială nelămurită.

Anume în capitolul intitulat « Supunerea Românilor din Ungaria contribuţiei generale » autorul arată repeţitele stăruinţe ale regilor Maximilian şi Rudolf făcute în dietele ungare, pentru a supune pe aceşti Români dării obişnuite. In egile citate de autor însă *nu* se vorbeşte de Români în general, — cum crede autorul, — ci de *Români şi de Ruteni cari locuesc în colibe în munţi* numindu-i pe aceştia « *advenas ac peregrinos* ». Acest calificativ n'a fost dat de Maximilian, în dieta din 1572, Românilor, cu intenţia de a-i denigra şi « cu scopul de a măguli cât mai mult pe nobili » cum susţine dl. Doboşi, ci pentru a sublinia că nu e vorba de Românii şi Rutenii aşezaţi definitiv pe moşiile nobilitare, ci de *păstori români* pribegi « venetici », cari cutreerau munţii şi păşunile nobilitare pendulând în cunoscuta mişcare a transumanţei. Iar opoziţia tenace ridicată de nobili faţă de cererile regale se poate explica numai prin faptul, că latitfundiarii strângeau dela aceşti păstori români însemnate venituri *necontrolabile* de autorităţile fiscului. *Acestea* sunt concluziile impuse de materialul prezentat de autor în capitolul amintit.

Trebue făcută deci o precisă deosebire între aceşti păstori « peregrini » şi între Românii aşezaţi pe moşiile nobilitare din Ungaria. Şi în acest caz se pune întrebarea dacă autorul poate fi atât de sigur că Illés n'are dreptate, când distinge o quinquagesimă corespunzătoare formei primitive a terragiumului şi alta deosebită a Românilor? De asemenea rămâne încă nelămurită problema quinquagesimei pe Pământul Crăesc, a cărei încasare — spre deosebire de celelalte dări iobăgeşti — nu e sigur că înseamnă un abuz.

Ne limităm cu observaţiile doar la aceste puncte esenţiale, cu adaosul că materialul preţios, prezentat în această lucrare, nu este totdeauna corect interpretat, iar pe alocurea autorul are jenante incertitudini, ca la pag. 27, când în alineatul prim susţine că « din documente reiese că (quinquagesima) de obiceiu era încasată de nobili », pentru ca în alineatul ultim din aceeaş pagină să afirme: « Dar pare că chiar mai înainte (de secolul XVI) nu nobilii încasau această dare ».

Cu toate acestea lucrarea autorului este un câştig pentru istoriografia noastră, fiindcă prin ea luăm cunoştinţă de importanţa şi mărimea quinquagesimei şi a numirilor ei româneşti de strunga, tretina şi datul oilor, lăsându-ne uneori să bănuim că acest census Valachorum în anumite timpuri ar dovedi o situaţie oarecum specială a Românilor.

Aşteptăm cu justificat interes apariţia nouei lucrări anunţate de autor asupra « dijmei », nădăjduind că va folosi prilejul de a lămuri şi celelalte dări iobăgeşti, fiindcă numai văzând evoluţia lor paralelă, privite în complexul lor, ne vom putea lămuri definitiv asupra stării de drept şi de fapt a Românilor din diferitele regiuni ale Transilvaniei.

I. M.

FRIDERIC MÜLLER-LANGENTHAL, *Die geschichtlichen Rechtsgrundlagen der « Sächischen Nationsuniversität » in Siebenbürgen und ihres Vermögens.* München, 1938, 25 p. Extras din « Südostdeutsche Forschungen », Bd. II, Heft 1.

In legătură cu soluţia dată de Guvern, anii trecuţi, problemei averii Universităţii Săseşti, d-l Fr. Müller-Langenthal, vicarul Episcopiei Luterane din Transilvania, caută să lămurească din nou temeiurile dreptului istoric pe care s'a sprijinit posesiunea acelor averi, temeiuri în repeţite rânduri contestate de istoriografia română şi cea ungară.

In succinta sa expunere istorică, autorul acceptă ca un lucru definitiv şi clar că Saşii, în timpul colonizării lor în Transilvania, au fost chemaţi de Regele Ungariei să se aşeze în regiuni părăsite (deserta) şi nelocuite (inhabitate). Această cunoscută teză a istoriografiei săseşti autorul caută să o întărească cu teoria elaborată de Unguri a sistemului de apărare « gyepii » datorit regilor Arpadieni, sistem înlocuit prin aşezarea Saşilor.

Teoria ne pare cu atât mai îndrăsneaţă, cu cât nu ştim ca documentele contemporane să vorbească de Saşi ca de un popor militar, aşa cum ni-l prezintă autorul şi nici de misiunea lor de apărători ai graniţei.

De asemenea autorul susţine că libertăţile confirmate de Andrei II Saşilor, nu se referă la Fundus Regius ci ele au fost acordate exclusiv obştei poporului săsesc, şi ele se referă numai la regiunile (deserta) resfirate unele de altele acordate Saşilor, iar nu la cele intermediare, locuite de Români, cari intrau în organizaţia comitatensă.

In continuare autorul se ocupă de rolul de apărători ai ţării împotriva Turcilor îndeplinit de Saşi şi de donaţiile primite în acest scop dela regii Ungariei, oprindu-se mai cu seamă asupra documentului din 1453, prin care Tălmaciul şi Săliştea sunt puse sub administraţiunea săsească. D-sa susţine drept autentic acel « valachis » atât de neobişnuit înserat în documentul amintit, deosebindu-se de înaintaşii săi doar într'atâta, că nu vede în el temeiul unor slujbe iobăgeşti, ci vede existenţa unor obligaţiuni faţă de cetatea Tălmaciului în cadrul cărora drepturile Obştei săseşti se pot acorda cu drepturile etnice româneşti.

Marele proces istoric şi politic dintre Români şi Saşi provine din împrejurarea că nu s'a ţinut seama de faptul că libertăţile şi drepturile de cari s'au folosit Saşii nu izvorăsc din natura lui « Fundus Regius », ci sunt drepturi personale ale Obştei săseşti, precum şi din cauza că Românii s'au înmulţit în regiunile săseşti nu numai în timpul războaielor turceşti, prin venirea lor din alte regiuni nobilitare să impopuleze locurile pustiite de păgâni, ci şi după aceste războaie şi încă în număr considerabil. De aici a început lupta între Români şi Saşi pentru pământ. Prezentând în acest fel — cu totul curios — prezenţa atât de numeroasă a Românilor pe « Pământul Săsesc », autorul nesocoteşte faptul că lupta pentru pământ şi păşuni între Români şi Saşi a existat mult mai de vreme şi că cel puţin pentru sec. XIV, înainte de invaziunile turceşti, ea poate fi documentar dovedită.

De asemenea ni se pare riscată afirmaţia că cererile prin cari Românii voiau să-şi implinească dorinţele « pe spatele Saşilor », au găsit sprijin în anumite cercuri ungare şi la Viena din cauza urei catolicilor împotriva Saşilor luterani, Românii fiind favorizaţi fiindcă « concomitent au trecut cu toţii la unirea cu Roma », câştigând înalte protecţii la Curte mai cu seamă pe timpul lui Carol VI şi Maria Terezia.

Autorul de sigur a uitat că unirea religioasă cu Roma s'a răspândit mai puţin decât în oricare altă parte a Transilvaniei tocmai printre Românii de pe « Pământul Săsesc » şi că chiar din rândurile acestora au răsărit pe timpul Mariei Terezia cei mai vajnici revoluţionari ortodocşi, pe cari împărăteasa îi « proteja » aruncându-i în închisoare şi punând tunurile deasupra satelor româneşti.

In ce priveşte pe Iosif II, el era ostil tuturor privilegiilor medievale şi ale Ungurilor şi ale Saşilor şi aceasta nu dintr'o oarecare simpatie pentru Români în vederea unor ipotetice planuri dacoromane, ci din cauza convingerilor sale politico-filosofice.

In continuare autorul consideră polemica româno-săsească în chestia naturii de drept a Universităţii Săseşti şi a bunurilor ei ca un măr de ceartă aruncat cu iscusinţă de Unguri între cele două popoare, cari la momentul oportun au ştiut găsi calea înţelegerii cum o dovedeşte dieta din 1863.

Face apoi cunoscută situaţia în care a fost pusă Universitatea Săsească prin legea lui Coloman Tisza din 1876 şi caută să dovedească nedreptatea făcută Saşilor prin exproprierea şi mai apoi prin împărţirea recentă a averii acestei Universităţi.

Lucrarea d-lui Fr. Müller-Langenthal e interesantă prin interpretarea uneori nouă a temeiurilor unei polemici de peste 100 ani.

I. M.

G. GÜNDISCH: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Tom IV (1416—1437). Hermannstadt, 1937, X + 726 p. (6 planşe).

Opera începută de învăţaţii Zimmermann-Werner-Müller şi-a găsit, după decenii de aşteptare, un competent şi temeinic pregătit continuator în persoana tânărului director al Arhivei Naţionale Săseşti din Sibiu, d-l G. Gündisch, care de curând ne-a dat volumul IV din excelentul Diplomatarium al concetăţenilor noştri.

Faţă de primele trei volume, acest al patrulea prezintă oarecare inovaţii: în registrele documentelor pe alocurea, în indicele dela sfârşit aproape în toate cazurile, se dă şi echivalentul românesc al numirilor de localităţi şi, ceea ce e mai vrednic de semnalat, prezentul volum înglobează şi materialul documentar românesc — 45 acte chirilice — referitor la legăturile Saşilor cu Muntenia şi Moldova. Volumul cuprinde 514 acte şi regeste din care *203 inedite*.

Din bogatul material documentar remarcăm: ordinul din 5 Iunie 1419 al regelui Sigismund către Secui să nu împiedece pe locuitorii Ţării Bârsei să meargă

în Moldova pentru negustorie cu fier; documentul din 17 Dec. 1419 privitor la întemeierea satului românesc Rod pe locul unde mai înainte « quandam villam Olachalem habuis ent situatam »; regestrul din 14 Dec. 1422 referitor la Braşov între zidurile căruia se arată că « tam Walachorum, Armenorum, Bulgarorum et Graecorum, quam aliarum infidelium copia una cum Christianis in eo degentibus morari solebat »; ordinul din 3 Febr. 1426 al regelui Sigismund către castelanii dela Bran să nu oprească pe negustorii români cari vin din Muntenia pentru comerţ; confirmarea din 28 Aprilie 1428 a hotărniciei dintre Apoldul Mare şi Tilişca stabilite prin judecata făcută de vornicul Albu; documentul din 4 Iulie 1428 al regelui Sigismund, prin care confirmă pe Gheorghe de Muckendorf în posesiunea satului Mohu, fiindcă diplomele de posesiune ce le avea acesta au fost arse de Românii cari năvăliseră în sat incendiindu-l; documentul din 6 Iulie 1428 dă multe nume româneşti şi pomeneşte de peceţile pierdute în Muntenia de Carol Robert în lupta dela Posada; regestul din 30 Martie 1430 pomeneşte de Nicolae Olahus (Nicolao Walach de Hermanstat, laico Transsilvanensis diocesis). In legătură cu cauzele răscoalei ţărăneşti din 1437 găsim în acest volum documentul din 1 Aprilie 1434 prin care regele Sigismund, în temeiul hotărîrii luate în conciliul din Basel, ordonă să se strângă în toată Ungaria, Slavonia şi Transilvania o nouă dare, vigesima şi quinquagesima, pentru a putea ridica oştiri cu scopul de a nimici pe ereticii husiţi din Boemia. Darea ce se va strânge în acest scop în Transilvania va fi trimisă voevodului Ardealului (doc. 7 April 1435) şi de ea nu va fi scutită nici Ţara Bârsei pustiită de Turci (doc. 8 April 1435). Ni se dă apoi decretul de triste urmări, din 3 Sept. 1436, a regelui Sigismund, prin care ordonă locuitorilor din Transilvania să plătească episcopului ardelean *dijma în bani noi*, apoi faimosul contract din 16 Sept. 1437 încheiat la Căpâlna între Nobili, Saşi şi Secui, cunoscut sub numele de unio trium nation m.

Materialul preţios din acest volum, străduinţa autorului de a-l îmbogăţi cu cât mai multe acte inedite şi grija deosebită ce a pus-o în a nu lăsa să se strecoare documente de o îndoielnică autenticitate, constituesc un real merit pentru editor şi ne fac să aşteptăm cu îndreptăţită încredere volumele următoare.

I. MOGA

CONSTANTIN I. ANDREESCU şi CONSTANTIN A. STOIDE, *Ştefăniţă Lupu, Domn al Moldovei* (1659—1661). Bucureşti, Fundaţia « Regele Carol I », 1938, 199 p.

Pentru înţelegerea împrejurărilor în care a luat domnia Ştefăniţă Lupu, autorii dau un scurt istoric al politicii din sud-estul Europei începând din anul 1648 când a devenit principe al Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea. Acesta, un om ambiţios, dar neavând totdeauna mijloacele necesare pentru a realiza măreţele lui planuri, fără a înştiinţa pe Turci şi fără a consulta o dietă, declară războiu Polonilor la 30 Decemvrie 1656. Domnii români sunt şi ei târîţi în acest

nenorocit războiu care avea să se soldeze cu pierderea tronurilor pentru ei şi cu mari neajunsuri pentru principele ardelean.

După o înaintare victorioasă ajungându-se chiar şi la cucerirea Varşoviei iar nu numai la împresurarea ei cum spun autorii, Carol Gustav, silit de pericolul care-l ameninţa direct pe el, şi-a părăsit aliatul. Rákóczy începu retragerea care avea să-i fie dezastruoasă: 10.000 soldaţi s'au prăpădit pe drum iar alţi 20.000 împreună cu cel care-i comanda, Ioan Kemény, cad în robia Tătarilor, după cum detaliază d-l prof. Lupaş într'o lucrare pe care autorii n'o folosesc: Principele ardelean Acaţiu Barcsai şi mitropolitul Sava Brancovici 1658—1661, în « Studii, conferinţe şi comunicări istorice » I, Buc. 1927. Părăsit şi de Cazaci, Rákóczy încheie ruşinoasa capitulaţie dela Czarny Ostrów (autorii scriu greşit Charny Ostrow şi aşa pun şi în indice). Turcii supăraţi, înlocuesc pe Domnii români şi cer Ardelenilor să-şi aleagă alt principe deşi Rákóczy nu vrea să se supue. La 3 Noemvrie 1657 dieta alege ca principe pe Rhédey (nu Rédey cum scriu autorii), pentru ca la 24 Ian. 1658 să-l realeagă pe Rákóczy. Urmează înlocuirea Domnilor români şi campania turcească în Ardeal. Noul Domn din Moldova, Gheorghe Ghica şi cu cel din Muntenia, Radu Mihnea, iau parte la campanie. Se menţionează că Domnul muntean avea sentimente filocreştine. Sub presiunea turcească ajunge principe al Ardealului, Acaţiu Barcsai. Domnii români maziliţi, Gheorghe Ştefan şi Const. Şerban sunt lângă Rákóczy care nu vroia să renunţe la titlu. Acesta, cu toată vitregia împrejurărilor, îşi mai păstrase cetatea Oradea Mare şi comitatele ungureşti. Imprejurări favorabile fac ca Rákóczy să fie reales principe în Sept. 1659. Domnii mazilţi aşteaptă dela acesta să-şi recapete situaţia anterioară. Rákóczy hotărît să lupte cu Turcii, găsea în Radu Mihnea un bun aliat. Acesta, pentru ca Poarta să nu-l simtă, imitând pe Mihai Viteazul, taie pe Turcii din Capitală, bate pe paşa de Silistra, cucereşte şi arde Giurgiul şi Brăila. Pentru a scăpa de Ghica din Moldova, Mihnea propune lui Rákóczy, prin mitropolitul Ignatie, ca în locul aceluia să fie pus Constantin Şerban căci el va da ajutor armat. La 15 Octomvrie 1659 se încheie tratatul definitiv de alianţă în contra Turcilor între Rákóczy şi Mihnea. Mikeş în numele principelui Ardealului, convinge pe Gheorghe Ştefan să renunţe la tron în favoarea lui Const. Şerban. Cu ajutor străin acesta izbuteşte să înlăture, pentru foarte scurt timp, pe Ghica. Lucrurile, însă, nu rămân aşa. Poarta numeşte pe Gheorghe Ghica în Muntenia iar în Moldova pe Ştefan Lupu, fiul lui Vasile Lupu cu soţia a doua.

Intrarea în miezul lucrării, o fac autorii cu detalierea unor fapte din domnia lui Vasile Lupu, dintre care, unele, neavând directă legătură cu subiectul, puteau fi lăsate la o parte, fără ca prin aceasta să sufere ceva lucrarea. Inşirarea copiilor lui Vasile Lupu cu a doua soţie, Ecaterina, e binevenită.

Legăturile cu mai marii Porţii şi evident nelipsitele daruri, au înlesnit lui Vasile Lupu, prizonierul care ducea o vieaţă comodă în Edicule, să capete tronul în Noemvrie 1659, pentru fiul său Ştefăniţă. Indrumător şi apărător al lui Ştefăniţă din depărtare, Vasile Lupu sfârşeşte prin a umbla singur după domnia Moldovei văzând că fiul are apucături rele. Vasile Lupu nu şi-a mai ajuns visul

cu ochii căci moartea, survenită în primele zile ale lui Aprilie 1661, l-a răpit după o scurtă boală.

Abia ajuns în Moldova, Ştefăniţă trebui să-şi trimită contingentul său pentru alungarea lui Radu Mihnea din Muntenia, iar trecerea lui Constantin Şerban la Cazaci după ce-şi încercase norocul în Muntenia împotriva lui Gheorghe Ghica, îi prileji, se pare, motivul unei expediţii împotriva oraşului Râşcov, unde se afla şi sora lui, Ruxanda Hmielnicki. Expediţia aceasta avea să-i pricinuiască mari neplăceri.

Ştefăniţă şi-a trimis contingentul său de 1.000 soldaţi sub conducerea lui Mihalcea Hâncu, la expediţia turcească din Ardeal (1659—1660). Moldovenii s'au purtat vitejeşte şi au contribuit, în lupta dela Someşul-Mic (22 Mai 1660), la sdrobirea lui Rákóczy. Cu noul principe al Ardealului, Ioan Kemény, ales la 1 Ianuarie 1661, Domnul Moldovei nu a avut conflicte. Deşi se vorbia că Constantin Şerban, în afară de Cazaci va fi sprijinit şi de Kemény în expediţia lui de recâştigare a tronului Moldovei, totuşi acesta a stat neutru. Iar atunci când, după scurta domnie moldoveană dela începutul anului 1661, Const. Şerban vrea să se refugieze la Kemény, acesta îl ameninţă cu moartea dacă intră în Transilvania.

Capitolul asupra dregătorilor ţării, poate mulţumi şi pe cel mai exigent critic. Ineditele abundente pe care le-au folosit autorii, le-a permis să ne înfăţişeze cu multe amănunte pe colaboratorii lui Ştefăniţă Lupu. Pentru marii demnitari s'au scris adevărate mici biografii în care, afară de « cursus honorum » se mai dă şi activitatea lor. Nici amănuntele asupra vieţii lor particulare nu sunt neglijate. Slujbaşii mai mici nici ei nu sunt trecuţi cu vederea.

Un foarte interesant capitol este şi acela consacrat situaţiei interne. Luptele şi trecerile de oşti prin Moldova, au făcut că mulţi locuitori şi-au părăsit locurile de origine stabilindu-se acolo unde primejdia era mai mică. Aceste mutări silite de populaţie, jafurile trupelor turco-tătare la care se mai adaugă foametea din 1660, au influenţat adânc vieaţa economică a ţării: dările se încasau cu mare greutate, preţurile au variat mult şi produsele s'au scumpit. Se menţionează că preţul pământului n'a variat prea mult. In ordinea utilizării, monetele au fost următoarele: leul, galbenul, talerul, ugul şi zlotul. Monetele mărunte, pentru afacerile mici, au fost: potronicii şi orţii. Nesiguranţa zilei de mâine şi sărăcia, au favorizat formarea latifundiilor. Insemnată este lista celor mai mari acaparatori. Se dau numele proprietăţilor dobândite şi preţurile plătite. Ştefăniţă a încercat să remedieze criza. A dat ordin fugarilor să se înapoieze la aşezările lor; a acordat scutiri şi dreptul de a se întemeia slobozii în regiunile părăsite de locuitori. Se mai dau amănunte asupra activităţii administrative şi judiciare.

La capitolul despre biserică se trec în revistă vlădicii timpului şi se arată grija pe care a avut-o Domnul pentru sfintele locaşuri prin înzestrările pe care le face şi prin restaurări. Ştefăniţă continuă cu închinarea mănăstirilor « către locaşurile sfinte din Balcani şi Asia ». El nu a fost un duşman a catolicismului, dar propunerea papei ca să urmeze credinţa catolică, n'a fost primită. Ineditele folosite în acest capitol sunt multe.

Moartea neaşteptată a lui Ştefăniţă a survenit la 19/29 Septemvrie 1661, în drumul spre Nipru, unde primise ordin ca să dea ajutor hanului Crimeii şi paşei din Silistra pentru ridicarea unor întărituri. Boierii l-au îngropat la biserica Trei Erarhi din Iaşi.

Indicele şi tabla de materii încheie lucrarea [1]).

GH. D.

† TIT SIMEDREA, *Viaţa şi traiul sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului.* Bucureşti, 1937, XIV + 58 p. (1 f. + 6 pl.). (Extras din revista « Biserica ortodoxă română », [1937] LV, Nr. 5—6, Mai-Iunie).

In introducere editorul se ocupă de: 1) Ediţiile mai vechi ale Vieţii sf. Nifon; 2) Studiile asupra lui Nifon; 3) Manuscriptele redacţiei româneşti; 4) Motivarea retipăririi acestei Vieţi; 5) Dovezile filologice care arată că mss. 464 reprodus în această lucrare, este copia unui text mai vechi; 6) Regulile după care s'a făcut transcrierea textului; 7) Cine este copistul mss. 464; 8) Se explică semnele întrebuinţate în text. Un rezumat francez încheie introducerea.

Gavriil Protul, mare stareţ la Atos — despre care n'ar fi fost rău să ni se dea câteva date — este autorul *Vieţii.* El îl cunoscuse pe Nifon chiar la Sfântul Munte. La sfinţirea mănăstirii dela Argeş (17 August 1517), împreună cu soborul său, a luat parte şi Gavriil. « El călători pe la mănăstiri, văzu Cozia... şi se întoarse... la Atos unde scrise înainte de moartea lui Neagoe opera sa » [2]). Scrisă în limba grecească, *Viaţa* a fost tradusă în slavoneşte şi din această limbă, în secolul XVII, în româneşte. Versiunea grecească şi slavonească, n'a fost încă găsită; aşa afirmă cu dreptate editorul (p. IV), pentru ca imediat în pagina următoare (p. V), vrând să arate însemnătatea *Vieţii* pentru biserica ortodoxă, să se contrazică: « In această *Viaţă,* dar numai în redacţia ei românească — dar de unde ştie aceasta editorul, dacă mijlocul de comparaţie, versiunile grecească

---

[1]) Puţin mai multă atenţie din partea autorilor, ar fi avut drept rezultat înlăturarea unor chestiuni, e drept, nu de cea mai mare însemnătate şi care nu micşorează valoarea lucrării, dar care, totuşi, impresionează neplăcut pe cetitor. De ex.: Ştefăniţă a atacat, în anul 1660 Râşcovul (p. 44 şi 48). Aceeaşi localitate e numită în încheere, Râşnov. Sub forma aceasta nici nu se găseşte în indice (p. 191). Şi fixarea datei acestei expediţii nu e bine făcută căci vara nu ţine din Iunie până în Noemvrie (p. 48). Pentru numele proprii străine trebueşte adoptată o singură ortografie. Astfel: pe principele Ardealului ales în Noemvrie 1657 îl chema Rhédey. Autorii îl dau sub forma Rédey (p. 8) iar în indice Rédy (p. 191. Hmielnicki e scris şi sub forma aceasta, dar şi cu y la sfârşit; Przemyśl e dat sub două forme: Przemysl şi Premysl (p. 6, 163). Indicele la litera R (p. 191) nu e alfabetic.

[2]) N. Iorga, *Cronicele muntene,* în An. Ac. Rom. Seria II. Tomul XXI 1898—1899. Mem. Secţ. Ist., Buc. 1900, p. 305—306.

şi slavonească n'au fost găsite — aflăm cel mai vechiu caz de canonizare formală a unui sfânt în biserica ortodoxă ».

Viaţa are şi valoare istorică, în ea găsindu-se date asupra Domnilor: Radu cel Mare, Mihnea cel Rău, Vlad şi Neagoe Basarab.

Un indice şi un glosar sfârşesc lucrarea. Munca editorului poate ar fi fost şi mai folositoare dacă în introducere, pe lângă bunele lămuriri pe care le dă, ar fi adaus câteva cuvinte şi despre legăturile lui Nifon cu ţara noastră.

GH. D.

CONST. SOLOMON şi C. A. STOIDE, *Documente tecucene*, I, secolul XVII—XIX. Bârlad, 1938, 128 p. (Extras din Anuarul Liceului « D. A. Sturza », Tecuci, Anul şcolar 1931—1934).

Autorii şi-au propus ca până la publicarea monografiei pe care o pregătesc despre « Târgul şi Ţinutul Tecuciului », să tipărească documentele inedite asupra acestui subiect, aflătoare în Arhivele Statului din Iaşi şi Bucureşti şi la Academia Română. Lucrarea de faţă este primul volum de documente din seria anunţată. Cuprinde 170 documente. Cel mai vechiu e din 20 Octomvrie 1603 iar cel mai nou din 13 Mai 1839. Documentele sunt: întăriri de vânzări şi cumpărări de moşii, etc.; danii; porunci de cercetări a neînţelegerilor relative la pământ; rapoarte către Domn asupra rezultatului cercetărilor; ordine de hotărnicii a moşiilor; cercetări de diferite abuzuri, etc. Un indice bine alcătuit sfârşeşte lucrarea.

Semnalăm două scăpări din vedere: doc. IX (p. 9) trebuia pus la alt loc; nu înţelegem de ce autorii nu menţionează în cuprinsul documentului, sau la sfârşitul lui, sau într'o notă în josul paginei, cum au făcut-o, de ex. la doc. XXXIV, XXXVI şi LXXX, din ce cauză pun puncte: e documentul stricat, e şters sau din cauza scrisului rău nu se poate ceti, ori poate aşa e în original.

GH. D.

TEODOR BALAN, *Documente bucovinene*. Vol. IV, 1720—1745. Cernăuţi 1938, 298 p.

Cu o râvnă demnă de laudă, d-l Balan continuă publicarea documentelor bucovinene pe care le-a strâns, cu muncă obositoare, ani de zile. Volumul de faţă cuprinde 162 documente. Conţinutul acestora este foarte variat: diferite cercetări pentru neplata dijmei sau pentru stabilirea de hotare; neînţelegeri relative la pământ; zălogiri de moşii; acte de împărţeală; danii; vinderi şi cumpărări; hotarnice.

Pentru legăturile cu Polonia, semnalăm următoarele documente: cel din 11 Aprilie 1739 prin care Grigore Ghica « stabileşte ce dări vor plăti negustorii armeni din Polonia (p. 153—155); şi cele două documente dela Ioan Nicolai Mavrocordat (23 Oct. 1744, pag. 235—236 şi 28 Iunie 1745, pag. 245—247)

prin care asigură venituri Schitului românesc (Marele Schit, cum îi zice documentul din 1744) din Polonia şi îi întăreşte satul Revna.

Mai semnalăm documentele care privesc familia Neculce.

La sfârşitul lucrării autorul dă: un indice de persoane; unul de nume geografice şi un altul de lucruri; apoi o listă de dregători şi slujbaşi şi o amănunţită tablă de materii.

Nu putem încheia această dare de seamă fără a nu sublinia două din multele calităţi ale acestui volum: regeste bune în fruntea documentelor şi note foarte bogate la sfârşitul documentelor, uşurând prin aceasta munca cercetătorului.

GH. D.

TEODOR BĂLAN, *Dimitrie Onciul (1856—1923)*. Cernăuţi, 1938, 176 p.

D. Onciul a văzut lumina zilei la 26 Octomvrie 1856 în satul Straja jud. Rădăuţi. După ce a sfârşit Şcoala primară ortodoxă din Cernăuţi, a intrat, la 1867, la liceul din acelaşi oraş. Luând bacalaureatul în 1876 se înscrise la Universitatea din Cernăuţi pentru specialitatea: Istoria şi Geografia. După ce a urmat şase semestre, în 1879, Onciul a trecut la Universitatea din Viena. Deşi era sărman şi meritos n'a putut căpăta bursă. Cu un an înainte de a părăsi Cernăuţii, a înfiinţat în acest oraş societatea « Junimea ». La Viena a fost ales vicepreşedinte al societăţii « România Jună ». In 1881 prezintă tezele de geografie şi istorie. Dacă prima « Der Bau der italienischen Halbinsel in horisontaler und vertikaler Richtung und sein Einfluss auf die geschichtliche Entwicklung der Bewohner » a fost primită numai pentru că a fost scrisă cu « oarecare hărnicie », în schimb cea de istorie « Die Beziehungen Napoleons I zur Türkei in den Jahren 1804—1812 » a fost foarte bine apreciată. Teza de filosofie a fost prezentată în 1882: « Über die Anfgaben der Völkerpsychologie und ihre Beziehungen zur Geschichtswissenschaft ». Această teză a fost găsită excelentă. In 1884 Onciul a trecut examenul de capacitate iar peste patru ani dădu examenul de capacitate la română ca specialitate principală. In 1884 îşi trecu doctoratul cu lucrarea: « Über die Anfänge des romänischen Staatswesens ». Această operă n'a fost în deajuns de apreciată de profesorii examinatori. In anul 1886—1887 a funcţionat ca profesor la liceul « Aron Pumnul » iar din 1887 la « Şcoala Normală » unde, după un an, e definitivat.

Onciul a avut şi o activitate extra şcolară. A activat în « Societatea pentru cultură » din Cernăuţi, în societatea « Şcoala Română » din acelaşi oraş şi în asociaţia profesorilor secundari din Bucovina: « Bukowiner Mittelschule ».

In anii 1889—1890 şi 1894 a avut concedii pentru studii. A lucrat la Berlin dar mai ales în Viena.

In anul 1895 având o dispută cu inspectorul şcolar care influenţase promovarea unei candidate care nu poseda bine l. română şi pentru că, deşi era serios bolnav, a fost bănuit că se preface, Onciul a luat hotărîrea să treacă în România unde, la Bucureşti, era vacantă catedra de « Istoria şi literatura Românilor până

la Mihai Viteazul ». Comisia care avea să aleagă titularul catedrei, se pronunţă pentru Onciul. Preşedintele comisiei a fost T. Maiorescu iar unul din membri, A. D. Xenopol. Plecarea lui Onciul din Bucovina a fost regretată de toţi intelectualii români, şi primită cu bucurie de oficialitatea austriacă.

In ultimul capitol, d-l Bălan prezintă opera lui Onciul scoţând în relief ideile mai însemnate ale unor lucrări. E interesant că Onciul a început cu studii literare încă de pe când era în liceu. A tradus versuri în limba română şi a scris şi proză. Aceste începuturi însă au fost curând părăsite pentru a se dedica cu totul studiilor istorice unde a devenit un creator adevărat. Onciul nu a fost numai un savant ci şi un bun profesor în seminariile căruia se lucra cu o metodă ştiinţifică critică, aşa cum nu se mai făcuse până la dânsul.

Anexele, 48 bucăţi, sunt interesante. Lista lucrărilor lui Onciul e binevenită. Tabla de materii închee meritoasa lucrare a d-lui Balan.

GH. D.

GRIGORE NANDRIŞ, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*. Bucureşti, Fundaţia Regele Carol I, 1936, (pe copertă 1937), 309 p. (1 f.).

Printr'un dar al bizantinologului francez Gabriel Millet, izvoarele documentare asupra trecutului nostru istoric au sporit cu documente dela mânăstirile Cutlumus, Dochiariu, Iviron şi Xenofon. Volumul cuprinde 44 documente dintre care numai două sunt moldoveneşti. In introducerea scurtă şi precisă, editorul arată originea şi însemnătatea documentelor, tehnica editării şi în sfârşit, insistă asupra limbii documentelor. Este interesantă concluzia pe care o trage editorul « pentru caracterizarea limbii slave din documentele româneşti: împrejurările istorice au jucat un rol primordial în istoria limbii slave din ţările româneşti; soarta şi caracterul limbii slave la noi, ca şi la popoarele slave, este în strânsă legătură cu evenimentele istorice prin care au trecut ţările respective ». Limba documentelor munteneşti « este cea medio-slavă de redacţie bulgară ». Asupra limbii acesteia s'a exercitat o influenţă sârbească care e cu atât mai mare « cu cât ne îndepărtăm de începutul secolului al XV-lea ». Limba slavă a documentelor munteneşti a fost influenţată de limba românească: « a determinat construcţii slave în spiritul limbii române sau a introdus cuvinte şi forme gramaticale româneşti ». Limba slavă a documentelor moldoveneşti « a venit trecând prin filiera rusă, înţelegând prin acest termen întregul domeniu slav de răsărit (velicorus, malorus, bialorus).... Nu găsesc o numire mai potrivită pentru această limbă decât acea de medio-slavă de redacţie răsăriteană. Termenul slavo-rus are avantajul scurţimii, dar este lipsit de precizie ».

Cele mai multe documente privesc mânăstirea Cutlumus. Documente de închinare, de confirmare sau de danie către această mânăstire, au dat următorii voevozi: Basarab II (anul 1476); Vlad IV Călugărul (a. 1489); Radu cel Mare (a. 1500); Neagoe Basarab (a. 1514 şi a. 1517—1521); Vlad Vintilă (a. 1532,

a. 1533 şi a. 1535); Mircea Ciobanul (a. 1547); Mihai Viteazul (a. 1594); Gavril Movilă (2 doc. anul 1618); Alexandru Coconul (a. 1625); Matei Basarab (a. 1641 şi a. 1646). Cea mai veche danie pentru mănăstirea Cutlumus e a boierului Aldea (a. 1414).

O altă mânăstire căreia i s'a acordat atenţie, a fost Dochiariu. Pentru această mânăstire avem documente de danie sau întărire date de Matei Basarab (a. 1634; a. 1635; a. 1637; a. 1646; a. 1650 şi a. 1652).

Documente de închinare sau întărire pentru mânăstirea Iviron, avem dela următorii voievozi: Alexandru Coconul (a. 1626); Voievodul Leon (a. 1630); Matei Basarab (a. 1649).

Relativ la mânăstirile din afara ţării mai avem următoarele documente: Vlad IV Călugărul (a. 1492) acordă o subvenţie mănăstirii Sf. Ilie dela Athos; Mihnea face danie mânăstirii Sf. Dimitrie din Bucureşti care e mitoc al mànăstirii Vladatos dela Salonic (a. 1530); Mihai Radu întăreşte unele proprietăţi mânăstirii Xenofon (a. 1658).

Celelalte documente se raportă la următoarele chestiuni: cel dela 1372 priveşte biserica Ţării-Româneşti şi emană dela Patriarhia din Constantinopol. Un document de întărire al unor proprietăţi dela Radu Şerban (a. 1608); interesant e documentul prin care locuitorii satului Bora care se vânduseră vecini lui Mihai Viteazul, îşi răscumpărau libertatea de cneji dela Radu Mihnea (a. 1613); pentru aceeaşi chestiune şi documentul din a. 1615; avem apoi: întăriri dela Gavril Movilă (a. 1616; a. 1618; a. 1620; o scoatere din vecinie şi o întărire de proprietate dela acelaşi Domn (a. 1620); tot întăriri de proprietăţi: Alexandru Coconul (2 documente a. 1626); Leon (a. 1630); Matei Basarab (a. 1636; a. 1637); Const. Şerban dă o hotărîre judecătorească (a. 1654).

Relativ la Moldova avem două documente: Petru Rareş dă un document de întărire (a. 1542) şi Ştefan Tomşa face o danie (a. 1622).

Urmează: rezumatul detaliat în limba franceză al cuprinsului documentelor. o traducere franceză a celor spuse în introducere; indicele; şapte planşe; îndreptări şi adăogiri şi tabla cuprinsului.

GH. D.

AUREL V. SAVA, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei.* Bucureşti, Fundaţia Regele Carol I, 1937, XXV+323 [—325] p. (2 pl.+1 h.).

Lucrarea aceasta a d-lui Sava, de altfel ca şi cele anterioare, pot servi de model pentru acei cari ar voi să culeagă şi să publice documente. Numai cine ştie ce însemnează munca de arhivă, îşi poate da seamă de toată truda pe care o pune editorul de documente, atunci când vrea să prezinte cu adevărat ştiinţific, culegerile sale.

D-l Sava începe prin a face istoricul târgului şi al ţinutului Lăpuşnei. Fostul târg al Lăpuşnei, astăzi sat, exista, probabil, încă dela întemeierea Moldovei

Documentar însă, existenţa acestui târg o constatăm abea din epoca imediat anterioară lui Ştefan cel Mare. Lăpuşna era un punct însemnat comercial şi documentele dovedesc că acolo se plătea vamă. Prin pierderea Chiliei şi Cetăţii-Albe, « Lăpuşna devine de sigur din vamă internă, vamă de margine. Localitatea căpătând deosebită importanţă strategică şi administrativă, apar aici o serie întreagă de dregători: mari vătafi de ţinut, pârcălabi şi hotnogi ». Căderea celor două cetăţi sudice moldoveneşti se pare a dus la desfiinţarea drumului comercial moldovenesc către Levant. Târgul avea conducerea municipală cunoscută: un şoltuz şi 12 pârgari. Ţinutul Lăpuşnei avea şi moşie domnească. Aceasta s'a tot micşorat prin diferite danii. Evenimentele secolului al XVII-lea duc la decăderea Lăpuşnei şi la ridicarea noului târg, Chişinău. Autorul reconstitue hotarele ţinutului Lăpuşnei alcătuind şi o hartă. Se dă o listă a pârcălabilor de Lăpuşna. « Pârcălăbia a decăzut însă cu încetul prin înfiinţarea serdăriei în cea dintâi jumătate a veacului al XVII-lea ». Fiind şi în calea năvălirilor tătare, ţinutul Lăpuşnei avea şi organizaţie militară. Locuitorii ţinutului fiind însărcinaţi cu paza frontierei — în fruntea lor aveau hotnogi — aveau diferite privilegii şi scutiri. Alipirea Basarabiei la Rusia a dus la pierderea acestor favoruri. De aici nemulţămirea locuitorilor şi « chiar răzvrătirea locuitorilor târgului Lăpuşna ». Interesante sunt şi legăturile dintre Români şi Tătarii stabiliţi în Bugeac. Tătarii cari au obţinut dreptul « să ia în arendă locuri de hrană din cuprinsul Moldovei şi anume din hotarul lui Halil Paşa... trebuiau să plătească Moldovenilor zeciuiala sau în tătăreşte *uşurul* ». Numele de localităţi care se găsesc în documente — spune d-l Sava la sfârşitul interesantei sale introduceri — « furnizează... o nouă şi evidentă dovadă despre continuitatea neîntreruptă a vieţii româneşti şi despre compacta integritate etnică şi istorică a regiunii ».

Volumul conţine 204 documente de cuprins foarte variat: danii, întăriri, hotărîri de judecată, hotărniciri, izvod de moşii, schimbări de moşii, împărţiri de moşii sau venit, învoeli, acte de mărturie, ordine de judecare, răscumpărări de moşii, scutiri, etc.

Semnalăm câteva documente: cel din 17 August 1539 (nr. 19) arată că după căderea lui Ioan Vodă cel Cumplit, biv log. Ioan Golie şi soţia lui cneaghina Aniţa s'au refugiat la Hotin. Pârcălabul acestei cetăţi, Huru, a fugit cu jupânesele în Polonia. La 30 Mai 1604 (nr. 21), se întăreau daniile făcute de aceeaşi cneaghină m-rii Vatopedului. Doc. din 31 Martie 1643, confirmă existenţa în actualul judeţ Lăpuşna, a ocolului domnesc al Tohatinului, în afară de ocolul domnesc al Lăpuşnii (nr. 40). Doc. din 2 Mai 1659 prin care Gheorghe Ghica dărueşte serdarului Mihalcea Hâncul satul Măneşti, dă ocazie editorului să vorbească despre Mihalcea Hâncul. La bibliografia pe baza căreia se reconstitue activitatea serdarului, am mai adăuga lucrarea d-lui C. A. Stoide, « Un episod din domnia lui Gheorghe Duca. Răscoala lui Hâncu şi Durac din 1671—1672 » [Iaşi] 1936 (Extras din « Arhiva » nr. 1—2, 1936). Se mai dau amănunte despre familia lui Hâncu şi despre proprietăţile lui (nr. 61). Siliştea dela Burnăreşti din ţinutul Orheiului era proprietatea m-rii Golia. La 9 Februarie 1669, Duca Vodă dă voe să se colonizeze această silişte cu străini veniţi dela Cazaci, din Polonia,

Turcia « şi de aiuri » Coloniştilor li se acordă slobozenie pe 2 ani « şi vor hi în paaci de dajde şi de zloţi şi de galbeni şi de lei şi de taleri şi de iliş şi de sulgiu...» (nr. 82). Insemnată e menţionarea în acelaşi document a celor două dări: iliş, darea pe grâne şi sulgiu, darea pe carne. Deci nu mai poate fi îndoială că ilişul nu e dare pe carne, cum s'a afirmat [1]), ci trebue să fie aşa cum s'a ducumentat într'un studiu recent: dijma pe grâne [2]). Interesantă e fixarea unei perioade de timp cu ajutorul a două evenimente istorice: « di la Coneţchi încoace pân la Moscali » (doc. nr. 147 din 20 Sept. 1732), ceea ce ar corespunde anilor 1682—1683—1711, după cum afirmă editorul în nota explicativă dela sfârşitul documentului.

Aflăm din doc. nr. 183 din 28 Februarie 1766 că m-rea Sf. Ioan Zlataust din Iaşi e închinată m-rii Driano din Rumelia. Cartea de judecată din 23 Iulie 1774 (nr. 188) dovedeşte că instanţa de judecată creată în sânul Divanului sub ocupaţia rusească, se numea « Departamentul giudecăţilor ». La o împărţire de avere în 1792, Domnul Alexandru Moruzi, dă ordin ca împărţeala să se facă « după dreptate şi pravila pământului » (Doc. nr. 196).

Note bogate însoţesc mai toate documentele. Volumul mai dă: regestele documentelor, indicele şi cuprinsul.

Colecţia de documente a d-lui Sava este foarte însemnată şi acei cari iubesc trecutul nostru istoric, găsesc în ea amănunte felurite.

GH. D.

AURELIAN SACERDOŢEANU, *Predoslovile cărţilor româneşti*, I. 1508-1647. Bucureşti, 1938, 129 [—132] p. (Biblioteca istorică 3).

Cartea aceasta este bine venită şi folositoare. Cuprinde următoarele: 1) Liturghier slavonesc, de Macarie; 2) Evangheliar slavonesc, de acelaşi; 3) Molitvenic, de Liubavici; 4) Apostol slavonesc, de acelaşi; 5) Triod-penticostar slaonesc, de Coresi; 6) Evangheliar românesc, de acelaşi; 7) Evangheliar slavonesc, de acelaşi; 8) Tâlcul evangheliilor, de acelaşi; 9) Sbornic slavonesc, de acelaşi; 10) Psaltire românească, de acelaşi; 11) Octoih slavonesc, de acelaşi; 12) Psaltire slavo-română, de acelaşi; 13) Psaltire slavonă, de acelaşi; 14) Triod slavonesc, de acelaşi; 15) Evangheliar slavonesc, de acelaşi; 16) Evangheliar slavonesc, de Lorinţ; 17) Sbornic slavonesc, de Coresi; 18) Evanghelie cu învăţătură, de acelaş'; 19) Palia din Orăştie, de Şerban; 2) Liturghier slavonesc, de acelaşi; 21) Pravila lui Eustratie Logofătul; 22) Molitvenic slavonesc, de Alexandrovici; 23) Psaltire slavonă, de Meletie; 24) Pravila dela Govora, zisă Cea Mică; 25) Evanghelia cu învăţătură, din Bălgrad; 26) Evanghelia învăţătoare, dela Govora;

[1]) N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain* II, Paris — Bucureşti 1931, p. 464.

[2]) Const. C. Giurescu, *Despre iliş*, în « Rev. Ist. Rom. » 1937, vol. VII, Fasc. III—IV, p. 255.

27) Invăţături preste toate zilele, dela Câmpulung; 28) Antologhion slavonesc, dela Câmpulung; 29) Carte românească de învăţătură, dela Iaşi; 30) Evanghelie învăţătoare, dela Mănăstirea Deal; 31) Şapte Taine, dela Iaşi; 32) Liturghier slavonesc, dela Mănăstirea Deal; 33) Pravilele împărăteşti, din Iaşi; 34) Letopiseţul Ţării Moldovei, de Gr. Ureche; 35) Imitaţia lui Hristos, dela Mănăstirea Deal; 36) Răspunsul lui Varlaam la Catehismul calvinesc.

Note bune însoţesc citaţiile. Lămuririle pe care le dă autorul la sfârşitul lucrării, înlesnesc înţelegerea textului şi fac cartea accesibilă şi celor cu mai puţină cultură. Lucrarea d-lui Sacerdoţeanu va fi de folos pentru şcolile secundare.

GH. D.

ILIE CORFUS, *Mihai Viteazul şi Polonii*. — Cu documente inedite în anexe. Bucureşti 1937 (pe copertă 1938), VIII + 398 p. (Acad. Rom. Studii şi cercetări, XXIX).

Domnia lui Mihai Viteazul s'a bucurat în ultimul timp de multă atenţie din partea istoricilor noştri. In afară de lucrările d-lor Iorga [1]) şi Panaitescu [2]), d-l Corfus vine acum cu o lucrare de mari proporţii, în care tratează pe larg, pe baza mai ales a numeroaselor inedite găsite de d-sa în arhivele polone, legăturile lui Mihai, cu ţara care i-a adus căderea, Polonia.

Sforţările papei Clemens al VIII-lea de a organiza o cruciadă împotriva Turcilor, nu a dat rezultate prea mari. Rivalităţile dintre Rusia, Polonia şi Habsburgi erau prea adânci pentru a permite acestor trei mari state să se unească în vederea luptei comune contra Turcilor. Numai cele două Principate române şi Transilvania, fără multă ezitare, s'au legat pentru lupta de cruciată. Dar din frăţietatea de arme dintre cele trei Principate şi Habsburgi a rezultat în mod inevitabil conflictul dintre cel mai însemnat reprezentant al cruciatei, Mihai Viteazul, Domnul Ţării Româneşti şi adevăratul conducător al Poloniei, Jan Zamoyski, duşmanul neînduplecat al Habsburgilor.

Răscoala lui Mihai şi a lui Aron Vodă au avut răsunet în Polonia. Veştile înfrângerii Turcilor sau Tătarilor impresionau plăcut cercurile polone. Domnii români nu vedeau în Polonia un duşman în calea luptei începute. La dieta polonă din 1595, cererile de ajutoare făcute de cei doi Domni români, au găsit înţelegerea cuvenită. Regele şi senatorii au votat pentru intrarea Poloniei în cruciată. Intervenţia lui Zamoyski însă, a oprit elanul războinic. Pentru a lupta alături de Habsburgi, neînduplecatul cancelar ceru solilor lui Rudolf ca cele două principate să fie date Poloniei, iar Maximilian să renunţe la tronul polon. Moldovei i se ceru prin solul Andrei Taranowski, vechiu cunoscut al lui Mihai dela Constantinopol, să cedeze Hotinul. Acesta este răspunsul Poloniei la pri-

[1]) N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul* I—II. Bucureşti 1935.
[2]) P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*. Bucureşti 1936.

mele cereri româneşti de colaborare la lupta contra Turcilor. Dându-şi seamă de ceea ce reprezenta în adevăr Rudolf al II-lea, văzând şi atitudinea lui Sigismund Báthory care, în vremuri atât de grele, înlocui pe Domnul Moldovei Aron cu Răzvan, şi simţindu-se în nesiguranţă lângă boierii cari căutau să-i impue voinţa lor, Mihai nu văzu decât o scăpare: Polonia. Prin trimis special, ceru Mihai dela Poloni ajutor şi propuse chiar să primească suzeranitatea lor. Polonii, în loc de răspuns, trimiseră la Mihai pe Lubieniecki. Acestuia îi dezvălui Mihai trista sa situaţie, şi îi arătă sincera dorinţă de a se pune sub scutul polon cu obligaţia să plătească tribut. Regele polon era nehotărît, iar Zamoyski pregătea expediţia în Moldova. In August 1595, Răzvan era înlăturat provizor pentru ca din Decemvrie, când acesta a fost omorît, Ieremia Movilă să domnească sub scutul polon. Această schimbare de domni însemna retragerea Moldovei din lupta împotriva Turcilor.

La seimul din 1596 trimişii lui Rudolf II au cerut intrarea Poloniei în Ligă. Zamoyski însă, prin pretenţiile sale: înlăturarea lui Mihai şi lăsarea pe seama Poloniei a apărării Transilvaniei şi Munteniei, a făcut imposibilă colaborarea. Solii lui Mihai, prezenţi şi ei la seim, s'au mărginit să ceară ajutor contra Turcilor şi învoire pentru Mihai să recruteze soldaţi în Polonia. Şi recrutările de soldaţi la Cazaci au întâmpinat mari dificultăţi din partea Polonilor.

Spre sfârşitul anului 1596 Mihai s'a împăcat cu Turcii. Mazilitul han Gazi-Ghirei încercă, oferindu-şi forţele, să atragă şi pe Mihai într'o luptă contra Turcilor.

La seimul polon din 1597 Rudolf II nu îşi mai trimise reprezentanţi. Zădarnic încearcă legatul papal Caetano să atragă Polonia în lupta contra Turcilor. Zamoyski se împotrivi cu toate că li s'ar fi recunoscut drepturi asupra Moldovei. Relaţiuni italiene afirmă că şi Mihai şi-ar fi trimis solii săi. Tot în acest an Mihai a mai trimis în Polonia o solie compusă dintr'un episcop şi un postelnic să cumpere blănuri pentru darul sultanului. Se mai spune că aceeaşi solie ar fi oferit Polonilor vasalitatea Munteniei.

Impăcarea lui Mihai cu Turcii, îl îndemnă pe Zamoyski să trimită pe Taranowski în Principate pentru a se informa la faţa locului. Duplicitatea lui Zamoyski este surprinzătoare. In timp ce Taranowski, în numele cancelarului, oferea lui Mihai ajutor armat, dacă renunţă la cel habsburgic, un sol polon cerea la Constantinopol Moldova şi Muntenia, Polonia obligându-se a plăti tributul pentru aceste ţări. Mihai, dacă nu s'ar fi supus aranjamentului, urma să fie înlăturat cu armele.

Solia polonă la Constantinopol îl interesa mult pe Mihai. Pentru a afla amănunte asupra ei, Mihai trimise în Polonia la Taranowski, pe spătarul Const. Varşa. Taranowski înţelese dela acesta că Mihai are anumite planuri în privinţa Moldovei. Rezultatul misiunii lui Varşa nu e cunoscut.

Nici la seimul din 1598 Polonia nu a putut fi convinsă să treacă de partea creştinilor. Ceva mai târziu chiar, reînoi tratatul cu Turcii. Mihai n'a fost reprezentat la seim. Şi în acest an şi în cel următor Mihai continuă să recruteze soldaţi dintre Cazaci şi din rândurile şleathei polono-rutene dela hotarele sudice

ale Poloniei. Măsurile luate de Poloni pentru a stăvili aceste recrutări nu erau totdeauna eficace. La sfârşitul lui Mai 1598, solul polon Skrzyniecki, ducea lui Mihai o scrisoare din partea Regelui, prin care acesta soma pe Domnul român să înceteze recrutările.

Instalarea lui Andrei Báthory, cu tot sprijinul polon, ca principe al Transilvaniei, uneltirile acestuia şi ale lui Ieremia la Constantinopol pentru înlăturarea Domnului din Ţara Românească, au grăbit cucerirea Transilvaniei. Reuşita lui Mihai Viteazul, însemna spulberarea planurilor polone de hegemonie la gurile Dunării. Din măreţele planuri de influenţă asupra celor trei provincii româneşti n'a mai rămas nimic; victoria lui Mihai silea Polonia să încerce măcar salvarea Moldovei al cărei Domn cerea mereu ajutor dela suzeranii săi. Deoarece situaţia era nesigură, Polonii cerură la Praga ca Mihai să fie oprit de a ataca Moldova. Cu toate că răspunsul a fost afirmativ, Polonii se pregătiră de războiu. Regele polon şi Zamoyski răspândiră manifeste pentru mobilizarea celor buni de armată. Pentru a stimula şi mai mult pe Poloni, Zamoyski răspândi vestea că Mihai are anumite planuri asupra Poloniei.

Concomitent cu pregătirile militare, regele polon scrise lui Mihai printr'un sol, Skrzyniecki, cerându-i să libereze pe fratele cardinalului Andrei, şi punându-i în vedere să nu atace Moldova căci aceasta ar însemna începerea ostilităţilor cu Polonia. La începutul lui Februarie 1600, solul era la Alba-Iulia. Mihai răspunse că vrea să aibă bune legături cu Moldova şi Polonia. Va relua şi legăturile cu Turcia. De fapt, Mihai se gândea la cucerirea Moldovei, iar relaţiile cu Turcii erau bune încă înainte de cucerirea Transilvaniei. La începutul anului 1600 Mihai căpătă steag de domnie, dar se pare că Turcii nu i-au încuviinţat cucerirea Moldovei. Cu toate acestea Mihai nu renunţă la planul său şi continuă, spre nemulţumirea Polonilor, să recruteze soldaţi dintre Cazaci şi Poloni. Aceste fapte şi desele plângeri desnădăjduite ale lui Ieremia, au alarmat pe Poloni. In timp ce dădeau acestuia sfaturi cum şi unde să se apere, ei înşişi se sbăteau să-şi poată organiza o armată. Nici la seimul din Februarie 1600, nu izbuti Zamoyski, nici chiar întrebuinţând răspândirea de veşti false, ca să convingă pe senatori să declare războiu lui Mihai. Partizanii acestuia în seim erau numeroşi. Ei au propus să se cedeze lui Mihai şi Moldova, pentru ca, astfel, între Polonia şi Turcia, să fie un stat puternic sub suzeranitatea Poloniei.

In ajunul cuceririi Moldovei de către Mihai, Polonii au trimis în misiune la acesta pe Taranowski. Prieten şi admirator al Domnului, ,a încercat, credem noi, din proprie iniţiativă, să împace pe Mihai cu Polonia. Astfel s'a ajuns la schiţarea acelui proiect de tratat dintre Mihai şi Poloni (Braşov 10 Martie 1600), în care era menţionat că Domnul şi urmaşii lui în linie bărbătească vor stăpâni cele trei provincii româneşti ca feude polone. Activitatea lui Taranowski n'a plăcut. Trimis într'o nouă solie la Mihai spre a-i arăta acestuia că regele nu poate hotărî nimic, în legătură cu cele discutate la Braşov, până la adunarea seimului viitor, Taranowski a ajuns prea târziu, după cucerirea Moldovei. Această acţiune a lui Mihai, cu toate că era aşteptată de toţi, a surprins cercurile polone; lipsa unei bune şi mari armate se simţea mult. Neputinţa şi haosul erau

atât de mari, încât, pentru a ascunde toate acestea, vedem pe comandanţii poloni că acuză pe Ieremia Movilă — el care cerea mereu ajutor — că nu i-ar fi informat în deajuns asupra lui Mihai. Atât erau de puţin pregătiţi Polonii, încât trupe de ale lui Mihai au putut ajunge până aproape de Stanisławów. Singurele măsuri pe care le-au putut lua momentan Polonii, au fost acelea de a fi grupat mici forţe lângă Hotin pentru paza frontierei.

După cuprinderea Moldovei, Mihai scrise regelui polon şi unor demnitari. Explica ocuparea Moldovei, dând vina pe Ieremia care ar fi uneltit împotriva lui. Cerea să nu fie atacat. Cu toate că şi Taranowski a căutat să convingă cercurile polone de necesitatea reluării tratativelor cu Mihai, acestea, ne mai având încredere în Domnul român, cerură evacuarea Moldovei. Numai în felul acesta s'ar fi putut relua tratativele. Mihai nu dădu curs propunerii polone, iar ultimii soli pe care i-a trimis în Polonia, n'au mai ajuns la destinaţie. Izbucnind răscoala Transilvaniei, au fost opriţi la Munkács, de Nemţi.

Mihai se dovedi şi un abil diplomat. In Polonia el îşi câştigă sprijinul partidului austrofil şi duşman lui Zamoyski, în frunte cu familia Zborowski. Mihai ştiu să folosească cu îndemânare nemulţumirile pricinuite de unirea cu Roma la 1596 a unei părţi a ortodoxilor şi intră în legături cu şeful nemulţumiţilor, cneazul Constantin Ostrogski. Şi comunitatea de religie explică de ce mulţi ortodoxi din Polonia erau pentru Mihai Viteazul. Tot religia i-a înlesnit lui Mihai apropierea de ţarul Moscovei.

Cucerirea Moldovei a fost o grea lovitură pentru Polonia. Impăratul Rudolf era făcut, cu toate protestele lui, vinovat de acţiunea lui Mihai. In ajunul atacării Moldovei, Polonii socotiră că e bine să cunoască punctul de vedere turcesc şi în acest scop trimiseră la Poartă pe Rembowski. După lungi tratative, căci Turcii amânau răspunsul până vor vedea rezultatul luptei dintre Mihai şi Poloni, solul polon s'a întors acasă doar cu recunoaşterea lui Simion Movilă ca Domn al Ţării Româneşti. Nici Moldova şi nici măcar tributul pe care-l plătea această ţară Turciei, nu fu cedat Poloniei.

Pregătirile militare ale Poloniei pentru războiul cu Mihai se făceau destul de încet nu numai din cauza lipsei banilor, dar şi din cauza opoziţiei partizanilor lui Mihai. Strădania lui Zamoyski nu era numai de a strânge soldaţi ci şi de a împiedeca pe Tătari şi Cazaci ca să nu lupte de partea lui Mihai. Şi de data aceasta Zamoyski, pentru a grăbi înrolările, răspândi svonul fals că Mihai ar viza coroana Poloniei.

Expediţia lui Zamoyski împotriva lui Mihai este descrisă de autor cu foarte multe amănunte. La 4 Sept. Zamoyski trecea Nistrul între Śniatyń şi Hotin iar la 5 Dec. era la Cameniţa. Cancelarul polon avea de ce fi mulţumit. Mihai era învins, iar pe tronurile Principatelor române, Domni credincioşi Poloniei.

Reinstalarea lui Sigismund Báthory pentru a treia oară ca principe al Transilvaniei dădu iarăşi ocazie lui Mihai să apară strălucitor pe scena istoriei. In loc să-l extrădeze pe Mihai cum cereau Polonii, Rudolf îl însărcină cu expediţia în Transilvania. Infrângerea lui Sigismund la Gorăslău reactualiză în Moldova, Ţara Românească şi Polonia, teama unei invazii din partea lui Mihai.

Omorîrea neaşteptată a acestuia scăpă Polonia de un coşmar. Spre necazul Poloniei, Domnul Ţării Româneşti, Simeon Movilă, nu se putu menţine mult timp pe tron şi fu alungat. Vacanţa tronului îi dădu lui Zamoyski posibilitatea să încerce, fără succes însă, aşezarea pe tronul Ţării Româneşti a unui Polon.

Ne permitem să semnalăm câteva greşeli sau scăpări din vedere. La bibliografie ar mai fi fost de adăugat: 1) Nicolae Buta: I ragguagli di Claudio Rangoni, Vescovo di Reggio—Emilia e Nunzio in Polonia dal 1599—1605, în Diplomatarium italicum I, 1925; 2) Virginia Vasiliu: Miscellanea di piccole notizie, riguardanti la storia romena dei secoli XVI et XVII, ibidem; 3) Anton Mesrobeanu: Documenti din Arhiva Vaticanului referitoare la Mihai Viteazul, în Cercetări Istorice IV_2, Iaşi 1928 şi ibid. V—VII, Iaşi 1932.

Scrisă bine şi cu multă claritate lucrarea poate n'ar fi avut decât de câştigat dacă, cele expuse cu începere dela pag. 114: « Partizanii lui Mihai Viteazul din Polonia şi legăturile sale cu ortodocşii poloni şi cu Moscova », ar fi fost plasate în altă parte a lucrării. Cele expuse în acest capitol explică fapte despre care autorul a tratat mai înainte.

Socotim nefireşti expresii ca acestea: « primejdie mihăileană » şi « politică antimihăileană » (p. 116, 125); apoi « imperiul polono-lituan » (p. 53).

Pomenind de partidele politice polone din timpul lui Mihai Viteazul, autorul menţionează partidul austrofil « în frunte cu neamul Zborowscy-lor », (p. 3, 114). Intrebuinţarea pluralului « Zborowscy », în loc de singularul « Zborowski » aşa cum e corect, poate induce în eroare pe cel care nu cunoaşte limba polonă. Deci: « Zborowscy-lor » = familia Zborowski.

Cele 121 documente din anexe dovedesc că autorul stăpâneşte greaua limbă polonă. Cuvântul « prom » din doc. IV şi V (p. 204—205 şi 205—206) nu înseamnă luntre, ci pod umblător. Nu înţelegem de ce cuvântul « bunt » (doc. 49 p. 269—270) n'are corespondent în limba română şi e tradus tot cu « bunt »? Dar « bunt » înseamnă revoltă.

Păcat că autorul întrebuinţează pentru numele lui Movilă din Moldova când Ieremie când Ieremia.

La sfârşitul lucrării se dă un indice al anexelor şi o listă a documentelor. Urmează erata şi cuprinsul.

Lucrarea d-lui Corfus, cu excepţia scăpărilor din vedere de mai sus, dovedeşte temeinica pregătire a autorului şi înţelegerea adâncă a subiectului tratat.

GH. D.

ALEX. I. BĂLEANU şi C. A. STOIDE, *Documente Moldoveneşti privitoare la familia de boieri Neaniul.* Cu un studiu, Iaşi, 1938, 76 p.

Studiul foarte documentat al autorilor, bazat pe multe documente edite şi inedite, ne arată cariera politică şi starea materială a doi boerinaşi moldoveni, Neaniul şi fiul său Gavrilaş. Tatăl îşi începe cariera ca diac înainte de anul 1620. A servit sub diferiţi Domni, ajungând, în timpul lui Gheorghe Ştefan,

logofăt al doilea. Averea pe care a agonisit-o în timpul lungei sale cariere, a fost foarte mare. Fiul său, Gavril, probabil mai puţin înzestrat decât tatăl, şi-a început cariera ca vistier al treilea în timpul lui Ştefăniţă Lupu (1659). In anul 1681 îl constatăm ultima dată cu rangul de logofăt al doilea. In anexă, 27 documente. Cel mai vechi din 11 August 1603 iar cel mai nou din 28 Oct. 1811. Indicele de nume şi erata sfârşesc lucrarea.

GH. D.

G. I. BRATIANU, *Une énigme et un miracle historique. — Le peuple roumain.* Bucarest M. O. Impr. Naţională, 1937, in -8°, 134 p.

In acest volum profesorul dela Universitatea din Iaşi, d-l G. I. Brătianu, dă un răspuns cărţii d-lui prof. Ferdinand Lot din Paris asupra invaziunilor barbare precum şi unor lucrări recente privitoare la originile poporului român.

Titlul ales de d-l G. I. Brătianu pentru lucrarea sa a format titlul unei secţiuni a lucrării d-lui Ferdinand Lot, fostul profesor al autorului. Importanţa datelor cuprinse în volumul d-lui Ferdinand Lot, « Fin du monde antique et les débuts du Moyen-Âge » (Paris, Payot, 1937), cu privire la originile istorice ale Europei noui, a determinat pe d-l G. I. Brătianu să depăşească în lucrarea sa proporţiunile unei dări de seamă şi să insiste asupra apropierii ce trebue făcută între unele dintre opiniunile d-lui Ferdinand Lot şi recentele lucrări ale unor istoriografi şi filologi din Europa centrală şi orientală de care d-l Lot nu a putut avea cunoştinţă înaintea tipăririi volumului său.

Lucrarea d-lui G. I. Brătianu completează deci unele capitole ale volumului amintit căutând să sublinieze unele dintre concluziile la care ajunge autorul francez, deşi tendinţele şi metodele celor două lucrări sunt — după cum ne-o spune însuşi d-l G. I. Brătianu (p. 8) — diferite.

In capitolul I al lucrării sale, d-l G. I. Brătianu relevă că autorul francez, deşi pare înclinat să adopte teoria imigraţiunii elementelor româneşti în cuprinsul Daciei, după evacuarea acesteia de către Aurelian, îşi însuşeşte totuşi în liniile ei esenţiale — dar cu o diferenţă de trei sau patru secole — teoria susţinută de răposatul Alexandru Philippide în lucrarea sa asupra « Originii Românilor ».

Examinând indicaţiunile de ordin linguistic şi relaţiunile bisericilor române cu metropolia din Ohrida, autorul francez crede că ipoteza formării poporului român în Sudul Dunării are mai mulţi sorţi de a putea fi adoptată; dar că repopularea Daciei cu aceste elemente nu s'a putut face prin traversarea Bulgariei dunărene, ci pe un drum mai la Vest de Porţile de fier, prin ocuparea prealabilă a Banatului şi a Transilvaniei înainte de secolul al X-lea, de unde apoi, mai târziu, s'ar fi coborît în Valachia şi Moldova.

D-l G. I. Brătianu anticipează asupra concluziilor cărţii sale arătându-ne chiar din acest capitol că adoptarea părerii autorului francez ar însemna să se atribue Românilor, — enigmă şi miracol al Evului mediu, — o predispoziţie spre călătorie care i-ar face să deţină, între alte popoare cu asemenea predispoziţii, recordul instabilităţii teritoriale (p. 13).

In capitolul II, autorul trece în revistă punctele de vedere exprimate în legătură cu teoria imigrațiunii în unele lucrări recente. Punctul de vedere al istoriografiei maghiare este cuprins în studiul încă nepublicat complet al d-lui L. Tamás, « Romani, Romaniani și Români în istoria Daciei Traiane » (Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane, Archivum Europae Centro-orientalis I, 1935), — punct de vedere care se opune oricărei idei de continuitate daco-romană sau română în Nordul Dunării și în Carpați.

Punctul de vedere rus este expus de către d-l Iacob Bomberg, emigrant basarabean locuind aproape de New-York, care în revista « Byzantion » publică o parte a studiului său « Toponymical and historical Miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia » susținând că « principatul lui Dragoș era slav și chiar rus și de loc român » și că « este imposibil de dovedit că Ștefan cel Mare vorbea românește. Dar este afară de îndoială că el vorbea rusește ». Concluzia autorului rus-american este că Basarabia ar fi leagănul slavismului, adică al vechilor ocupanți ai provinciilor dunărene.

Punctul de vedere bulgar este exprimat de către d-l P. Mutafciev care, în studiul său « Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens », Sofia 1932, susține că regiunile limitrofe Dunării ar fi fost ocupate inițial de către slavo-bulgari, în vecinătatea cărora au apărut mai târziu Românii care au învățat dela slavi numele fluviului.

Aceste puncte de vedere sunt combătute de autor într'o amplă expunere critică asupra originii poporului Român, expunere care face obiectul capitolului III. D-l G. I. Brătianu insistă în deosebi asupra felului cum s'a putut face evacuarea Daciei, ajungând la concluzia că dela evacuarea Daciei o serie intermidabilă de migrațiuni au traversat Dunărea în ambele sensuri și că astfel nu a existat niciodată o separațiune totală, o « cezură definitivă » între cele două țărmuri ale fluviului.

« Poporul român — spune d-l Brătianu — nu s'a format numai în Dacia, prin simplul fapt al amestecului colonilor abandonați de Aurelian cu Slavii, ci este clar că aceștia au trebuit să primească contribuțiunea elementelor romanizate din Peninsula balcanică, aci putându-se desvolta ele într'un mediu mai favorabil pentru conservarea latinității » (p. 60).

Capitolul IV este rezervat unității linguistice, în baza căreia se pot stabili originile poporului român. Concluzia la care ajunge autorul este că formațiunea limbii române a avut loc în toată regiunea, care se întinde dela vechea Dacie Traiană dincolo de Dunăre la provinciile trace și ilirice din peninsula balcanică (p. 72); « fără îndoială — spune autorul — au fost două perioade distincte în evoluțiunea acestei limbi: una, cea dintâi, care se termină cu invaziunea Slavilor în Balcani, în care centrul de gravitate al romanității orientale în formație se găsește evident la Sud de Dunăre, acolo unde imperiul a putut să conserve cetăți, târguri, episcopii; cealaltă, a doua, care ne arată o limbă nouă, pătrunsă de elemente slave, în dialectele sale nordice, și o primă separațiune de vorbirile romane din această parte a Europei, gonite în același timp spre Sud, Vest și Nord de către presiunea triburilor slave, care avansau către Marea Adriatică și Egee ».

Folosind studiul d-lui prof. Sextil Puşcariu « Studii de linguistică română » (Cluj-Bucureşti, 1937), d-l G. Brătianu declară că « atunci când se studiază diferenţele dialectale ale limbii române primitive, se constată că adevărata limită între particularităţile din Nord şi cele din Sud, frontiera care pare a înlătura posibilitatea unei pătrunderi reciproce şi a determina separaţia domeniilor linguistice este mai degrabă Mureşul decât Dunărea » (p. 73).

In capitolul V, autorul cercetează etnografia şi geografia referitoare la problema examinată în capitolul precedent examinând situaţia Vlahilor în izvoarele istorice, precum şi sensul geografic al denumirilor etnice cu privire specială asupra denumirii de Ungur, atribuită în documentele italiene dela sfârşitul Evului Mediu unor persoane cu nume românesc, ca Marioara, Stancu, Dumitru, Radu sau Stoica.

Autorul insistă asupra sensului social al cuvântului « rumân » şi al celui de « vlah ». Folosind lucrarea d-lui A. Decei « Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi » (Volumul omagial Lapedatu, Bucureşti 1936), d-l G. I. Brătianu adoptă concluziunile acestui cercetător român, care aruncă o lumină nouă de provenienţă musulmană, asupra existenţii poporului român în Dacia la mijlocul secolului al X-lea. Datele obţinute din izvoarele persane de către d-l Decei sunt coroborate de către d-l G. I. Brătianu cu părerile d-lui V. Minorsky, savantul orientalist care a analizat textele persane, precum şi cu opiniile lui Barthold care identificase în *Duba* persană *Duna* slavă, pentru a ajunge la concluziunea că popoarele puţin cunoscute, care se aflau în teritoriile muntoase de lângă Dunăre, creştine şi paşnice, nu puteau fi altele decât Vlahii şi Moldavii pomeniţi un secol mai târziu şi de scriitorul bizantin Choniatès (p. 98).

Ultimul capitol al lucrării este destinat unor documentate observaţiuni asupra istoriei Românilor cu începere din secolul XIII-lea. In legătură cu arhiepiscopatul de Ohrida şi cu relaţiunile, pe care poporul român le-a avut cu biserica bulgară, d-l G. I. Brătianu relevă unele erori aflate în studiul d-lui Ferdinand Lot precum si în cel al d-lui Seton Watson (A history of the Roumanians), utilizând în favoarea criticilor sale lucrările prof. Lascaris, P. P. Panaitescu, N. Iorga precum şi unele din propriile sale cercetări (*Vicina et Cetatea Albă* şi *Les fouilles de Curtea de Argesh*).

Perioada puţin lămurită a formării primelor state danubiene şi carpatice, în secolul XIII-lea şi al XIV-lea, precum şi politica de echilibru a Principatelor Române sunt examinate de autor în lumina ultimelor cercetări istorice pentru ca apoi să ajungă la stabilirea ştiinţifică a originilor şi a felului de formaţiune a unităţii naţionale române.

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluziuni în care autorul subliniază necesitatea de a se utiliza în studiile istorice toate izvoarele de documentaţie pentru ca astfel să se poată ajunge la rezultate obiective, singurele preţioase, cu atât mai mult cu cât în ultimii ani spiritul de imparţialitate a lipsit din publicaţiile unor istorici cari, nefiind români, au crezut totuşi să repună în discuţie o « chestiune română » pe care ştiinţa o rezolvase de mai înainte.

D-l G. I. Brătianu încheie arătând « dacă este o cheie pentru descifrarea enigmelor şi o explicaţie pentru miracole, aceasta nu ar putea fi găsită — cel puţin în domeniul studiilor istorice — în deslănţuirea patimilor şi duşmăniilor naţionale ».

H. GEORGESCU

CIORĂNESCU-GÖLLNER-TURDEANU, *Trois mémoires sur Michel le Brave*. Bucureşti, 1938, 75 p.

Sub acest titlu colectiv sunt publicate următoarele contribuţiuni de interes pentru o cunoaştere mai amănunţită a personalităţii lui Mihai Viteazul:

1. Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole*.

Cercetările din arhivele din Simancas au dat autorului prilejul să cunoască (după nişte còpii ale unor documente) relaţiile lui Mihai Viteazul cu Spania.

Relaţiile acestea nu datează decât din perioada a doua a domniei lui Mihai, adică din epoca cuceririi Transilvaniei, când Spania se interesa de evenimentele din Orient. Idealul spaniol « catholicon » rămăsese călăuzitor şi după Filip II († 1598). In afară de ura veche împotriva Maurilor musulmani, intervenea şi un interes politic. Imperiul Otoman prin prezenţa sa în Mediterană însemna un pericol pentru regatul catolic spaniol.

Scriitorul Scipio Ammirato (adresează încă din 1594—95) 3 discursuri lui Filip II şi lui Clement VIII. El spunea « e mai greu să combatem pentru apărarea Italiei în însăşi Italia decât în Ungaria sau în Transilvania ». Rudolf pentru a obţine ajutor dela Spanioli uzează de influenţa sa personală pe lângă Filip, care îi acordă în 1595 o subvenţie de 300.000 ducaţi anual şi ordonă lui Charles de Mansfelt, fiul guvernorului Ducatului Luxemburg, să plece în Ungaria cu 2.000 călăreţi şi 4.000 pedeştri plătiţi de Spanioli.

In acest timp Sigismund Báthory a făcut totul ca să fie susţinut de Impărat şi de Papă, unde trimite la 1594 pe duhovnicul său, spaniolul Alfons Carrillo.

In 1596 Carrillo ducându-se la Madrid obţine 80.000 de « écus » (ţechin) plătibili la Veneţia. Tot pentru a sprijini acţiunea lui Rudolf şi Báthory, flota spaniolă din Italia a primit ordin să se prepare de o expediţie spre coastele Greciei.

In cei 2 ani (1597—98) diplomaţia spaniolă ocupată cu prepararea păcii dela Vervenis, n'a mai acordat Ligii decât ajutoare insuficiente. Prin venirea lui Filip III la tron s'a continuat opera catolică a tatălui său. Filip III se simţea cu atât mai dator să ajute pe Rudolf cu cât se căsătorise cu Margareta, fiica guvernorului din Tirol şi verişoară cu Maria Cristina (soţia lui Sig. Báthory).

Sigismund cedase locul lui Andrei Báthory cu care Filip nu se simţea înrudit, cum fusese cu soţia lui Sig. Báthory. De aceea n'a mai dat Transilvaniei ajutor, lui Rudolf însă i-a dat. Se menţionează în 1601, la asediul Canissei, Gaodenzio Madrucci, comandând 6.000 de pedreştri în soldă spaniolă. Printre ofiţerii spanioli găsiţi în slujba lui Rudolf era şi Basta. De asemeni, Erich Lassota de Steblau, polonez de origină, fost 4 ani în serviciul lui Filip II, şi mai târziu însăr-

cinat de Impărat să facă plata trupelor puse la dispoziţia lui Mihaiu, a fost în raport direct cu acesta din urmă.

Instalat în Transilvania, Mihai se consideră urmaşul lui S. Báthory şi vrea ca Impăratul să-i recunoască aceleaşi drepturi. Prin raportul trimis la Praga prin armeanul Petru Gregorovici, Mihai cerea o arhiducesă de nevastă pentru fiul său Petraşcu, 4.000 soldaţi şi recunoaşterea titlului de Principe al Imperiului şi stăpânitor în Transilvania. Liga să continue a-i servi subsidiile acordate lui S. Bathory. Vrea de asemeni să fie recomandat Papei şi Regelui Spaniei pentru subsidii. Intr'o scrisoare a lui Gregorovici (publicată de d. N. Iorga în « Documente noui » p. 457) se spune că Impăratul a recomandat pe Mihai ca pe un *al doilea Alexandru*. Mihai, în afară de ajutorul Impăratului, n'a primit nimic. Papa n'avea încredere în el fiindcă era ortodox.

Mihai Viteazul care dădea o siguranţă Ligii, cucerind Transilvania după teama ce-o avusese văzând pe A. Báthory înclinat spre o înţelegere cu Turcii, era privit bine de diplomaţia spaniolă. Don Guillén de San Clemente, reprezentant la Praga, se arăta plin de bucurie (deşi la auzul intrării lui Mihaiu în Transilvania nu înţelegea rostul acţiunii lui. Autorul spune, că probabil n'a fost informat de miniştri imperiali).

Rudolf era în mare dilemă, trebuind în acelaşi timp să menajeze interesele Imperiului în Transilvania, ale lui Mihai şi ale nobilimii, care nu acceptase decât de silă dominaţia lui Mihai. San Clemente în corespondenţa sa către Rege arată incertitudinea, în care se găsea Cabinetul din Viena asupra reuşitei tratativelor. Impăratul se temea de Mihai, pe care îl bănuia că ar duce tratative cu Turcii în vederea unei păci. San Clemente nu ştia ce să creadă. In acest timp (2.II.1600) Mihai scrise Papii cerând subvenţia, care s'a acordat şi lui S. Báthory şi trimise lui San Clemente o scrisoare adresată lui Filip III, spunând că vrea să continue lupta contra Turcilor şi cerând să nu fie lipsit de ajutor. Scrise şi lui San Clemente personal rugându-l să intervină pe lângă Regele său. San Clemente a arătat aceste 2 scrisori miniştrilor imperiali, cari l-au sfătuit să răspundă că subsidiile acordate lui S. Báthory nu erau subvenţii particulare, ci intrau în suma globală acordată Impăratului.

Scrisoarea lui Mihai pleacă din Praga în 9.VI.1600, împreună cu explicaţiile lui San Clemente. In 19 Iulie e studiată de Consiliul de stat din Madrid. Consiliul e de acord să îndemne pe Rege să răspundă după cum li-se adusese la cunoştinţă că a răspuns San Clemente. Deci subsidiile se vor acorda Impăratului şi se speră că Mihai va primi *dela acesta* partea sa. Consiliul propune totuşi să i se trimită o sabie de onoare valorând 6.000 ducaţi. San Clemente e în admiraţia lui Mihai, când acesta intră în Moldova.

Evenimentele nefavorabile lui Mihai, ce au urmat, au făcut ca scrisoarea sa către Regele Spaniei să rămână fără răspuns, deşi la 13 Oct. 1600 se preparase un răspuns, dar între timp sosind raportul lui San Clemente despre conflictul Basta-Mihaiu, răspunsul n'a mai fost trimis.

Venit la Praga, Mihai s'a dus imediat la San Clemente spunându-i că speră în ajutorul puterilor creştine. I s'a răspuns că Filip III îl va ajuta în măsura,

în care va fi ajutat şi de Impărat. Acesta avea nevoie de Mihai pentru a reintra în posesia Transilvaniei. Incurajat Mihai trimite o nouă scrisoare lui San Clemente pentru Filip. Exprimă regretele sale de a nu putea dispune de bani pentru proiectele sale, care ar urma să-l ducă la Constantinopol şi chiar la Ierusalim. Mihai s'a grăbit să scrie şi lui San Clemente personal să-i anunţe victoria dela Goroslău. Pe când se pregătea San Clemente să-i răspundă (tot după instrucţiile miniştrilor imperiali), veni vestea morţii lui Mihai.

La Madrid, consiliul se pregătea să răspundă când vestea morţii ajunsese şi acolo, făcând răspunsul de prisos. Dar spune autorul: « Acest lucru (răspunsul) n'ar fi adus nimic important, pentrucă se mulţumea să-l plătească cu cuvinte frumoase şi cu încurajeri platonice, când el avea trebuinţă neapărată de soldaţi şi de bani ».

Dependenţa financiară de Impărat l-a împiedecat să facă cu succes o altă politică decât cea imperială. Stăpânitor independent al Transilvaniei nu putea fi decât prin arme şi bani, ceea ce însă îi lipsea. Marile sale proiecte au fost reduse la măsura posibilităţilor lui atât de restrânse.

2. Ch. Göllner, *Quelques plaquettes française contemporaines sur Michel le Brave.*

Se înţeleg sub denumirea de plachete, publicaţii de câteva pagini, răspunzând nevoii de informaţie a epocii şi înlocuind întru câtva jurnalele de azi.

Aceste plachete sunt de interes pentru luptele creştinilor cu Turcii, datorită puterii ameninţătoare a Imperiului Otoman. Plachetele se vindeau pe la târguri de ţară şi în faţa bisericilor. Cele mai multe dintre ele veneau dela Veneţia şi dela Viena; sub titluri pompoase anunţau de multe ori evenimente puţin importante. Prin aceste compilaţii figura lui Mihai Viteazul devine cunoscută şi familiară publicului francez.

Inainte de a se arăta importanţa plachetelor ca sursă istorică, se arată filiaţia lor.

Aceste scrisori-jurnal sunt primele forme de plachete din secolul XVI. Sursa manuscrisă a acestor plachete nu se cunoştea totdeauna. De asemeni se întâmpla ca traducerea să fie mai citită decât originalul (Placheta cehă O Bitwe Sigismunda Batory s Michalem wéwodam Walosskŷm a Yirîm Bastam, a fost reluată în textul a 5 publicaţii similare nemţeşti).

Librarul parisian Denis Duval avea la Frankfurt pe Main, un prieten ce-i trimitea informaţii asupra războiului cu Turcii. Imprimă « Discours de la mort de Michel Vojvode de Valaquie » tradus din italieneşte şi « Sommaire description de la guerre de Hongrie et de Transylvanie (1598) tradusă din nemţeşte.

O altă plachetă, bine cunoscută istoricilor se găseşte publicată de N. Hodoş în « Vitejiile lui Mihai-Vodă ».

Plachetele franţuzeşti nu vorbesc de Călugăreni nimic, în schimb dau mare atenţie expediţiei lui S. Bathory, care a ştiut să exploateze succesul trimiţând scrisori, din care lipsea numele lui Mihai. In 1595 « Advis de la seconde victoire obtenue par le Prince de Transylvanie contre Synam Bassa », se compară Báthory cu Alexandru cel Mare.

Schimbările întâmplate la Constantinopol la sfârşitul anului 1595 au fost prielnice pentru o destindere între S. Báthory, Mihai şi Sultan.

Publicaţiile devin mult mai numeroase începând cu intrarea lui Mihai în Transilvania; în « Nouvelles du Duché de Transilvanie reduit en l'obeissance de sa Majéste Imperial le 24 Novembre 1599 », autorul imaginează, după modelul istoricilor latini, un discurs, adresat cardinalului Andrei Báthory, în loc să dea o simplă povestire a tratativelor între Mihai şi Malaspina. Bătălia dela Şelimbăr spunea autorul că a fost câştigată « graţie intervenţiei personale a lui Mihai comandând detaşamentele cazace ».

« La deffaite d'une armée de quarante mille hommes » publicată la Lyon (1601) este una din cele mai interesante despre bătălia dela Goroslău. (d. N. Iorga a publicat un manuscris francez « Discours sur la bataille de Sigismund Báthory avec Michel Wojda et George Baste, donné le 3-e d'aoust de l'année présente 1601 sur la frontière de Hongrie et Transylvanie — manuscrisul conservat în arhivele din Berna). Acest manuscris a servit autorului broşurii fiind completat şi cu altă sursă. Datele, numărul luptelor, expunerea faptelor sunt identice în cele 2 versiuni. Diferenţa constă numai în redactare.

Manuscrisul fiind o scrisoare-jurnal, era adresat unui cerc restrâns, iar broşura — marelui public. Moartea lui Mihai a fost anunţată în « Discours de la mort de Michel Vojvode de la Valaquie, après la victorie obtenu par lui et Georges Basta, contre Sigismund Battori: traduit de l'italien imprimé à Prague en Septembre 1601.

Versiunea deriva din raportul lui Basta, prezentând pe Mihai ca pe un trădător. Exemplarul italian al broşurii a fost trimis din Frankfurt de amicul lui Denis Duval la Paris.

3. E. Turdeanu, *Quelques Ragusains auprès de Michel le Brave.*

Autorul vrea să arate aportul unora dintre diplomaţii şi luptătorii ragusani în campaniile voevodului Mihai Viteazul.

Unul din cei mai însemnaţi prin acţiunea sa diplomatică a fost Giovanni de' Marini Poli.

Venit probabil în suita lui Petru Cercel, ajunse sub Mihnea în divanul ţării (fiind rudă cu Mihnea prin alianţă) şi achiziţionă o mare autoritate şi avere. Trecând în Moldova sub Petru Schiopul izbuti să capete concesiunea vămilor. Când Petru Schiopul fu silit să caute azil în Tirol, Giovanni de' Marini i-a făcut un lung proces, nereuşind să-l câştige deşi intervenise la Regele Poloniei şi la Impărat.

Apoi Giovanni de' Marini, cunoscând bine limba slavă şi italiana şi pe deasupra cunoscând temeinic limba română şi starea din Principate, intră în serviciul Impăratului ca agent diplomatic pentru afacerile orientale. In această calitate primeşte misiunea să ducă scrisori de acreditare pe lângă Aron, voevodul Moldovei, Ştefan Bogdan principele presupus al Munteniei şi Sigismund Báthory. Abilul raguzan a consolidat pentru interesele Impăratului rezultatele, pe care Komulovic (preot la Roma, originar din Split şi el care cunoştea ţările balcanice călătorind aci pe la 1583) trimisul Papei pe lângă S. Bathory, ea obţinut în fa-

vorul aderării la Ligă, a cărei inimă era Papa, şi cap Impăratul. (acesta mai puţin zelos).

Giovanni de' Marini a căutat să determine mai întâi pe Aron, asigurându-l că va fi apărat de invazia Tătarilor cu ajutor ardelenesc şi căzăcesc (dacă 8.000 cazaci vor primi 3.000 ducaţi aur pe lună şi hrană). Tătarii au năvălit şi pustiit Moldova, Giovanni de' Marini duce tratative pline de succes cu Radu Buzescu, ambasadorul lui Mihai la S. Báthory, în timp ce stolnicul Stroe Buzescu se găsea în Moldova, unde se depunea jurământul de alianţă a Munteniei cu Aron. Această întreită înţelegere dădea Ligii o bază de siguranţă. Mihai s'a decis totuşi să forţeze evenimentele şi prin masacrul creanţierilor din 13 Nov. 1594, a reuşit să rupă pentru câţiva ani dependenţa de Imperiul Otoman. Ecoul vitejiei dela 13 Noemvrie a ajuns repede la Raguza unde Antun Sasin, poet al luptelor contra Turcilor, l-a adoptat pentru un poem al său. Sub titlul «Rozboj od Turoka (Războiu contra Turcilor) cuprinde un ciclu de 9 poeme asupra luptelor din anii 1592—1595. Autorul a vroit să facă, după exemplul lui Tasso, o mare frescă epică a nouii cruciade contra păgânilor. Prezentarea este în general stângace. Fragmentul care interesează istoria lui Mihai, este publicat în câteva versuri în limba ragusană (p. 72) şi tradus în nota Nr. 2 în limba franceză în text neversificat.

Traducerea românească ar fi următoarea:

« *In sfârşit după aceste lucruri, ascultă acum ce se întâmplă*: acel ce domneşte peste Ţara Românească tae în bucăţi 2.000 de Turci, până la unul; el prinde pe Paşa viu şi de asemeni îl omoară, pentrucă îi tăe capul în clipa aceea. Şi (muza) zice: iată că voivodul s'a aliat acum şi s'a alăturat principelui (banom) Transilvaniei, căruia îi închină credinţa sa şi jurământul său, de a lupta împreună împotriva puterii crudului Sultan, şi de a aduce în ajutorul Impăratului tot ce el are la îndemână ». D-l Turdeanu crede că aceste amănunte le-a deţinut Antum Sasin dela numeroşii săi compatrioţi, cari se găseau atunci în Muntenia şi cari s'au reîntors puţin timp după aceea în Ragusa, deoarece Sasin moare la 1595 sau 1596.

In acea epocă un număr mare de războinici balcanici în căutarea libertăţi sau averii (« haiducii ») trec Dunărea intrând sub steagurile lui Mihai.

Ei sunt de multe ori foarte buni şi credincioşi colaboratori ca Baba Novac (sârb) şi Deli Marco-Ragusan. Nu se cunosc începuturile militare ale lui Deli Marco, pe care înşişi Turcii îl numiau « cel groaznic şi neînfricat ». O mărturie dela sfârşitul anului 1600 afirmă că vorbea curent turceşte şi că ar fi fost de 3 ori sclav la Turci. Mihai îl plătea cu 300 ducaţi pe lună. Giovanni de' Marini spune că Deli Marco cu 160 persoane « della sua giente » apără oraşul Craiova contra unui atac turc de 300 persoane şi 1.000 Sârbi antrenaţi de Paşa din Vidin. (d. N. Iorga crede că acest Deli Marco negustor, ar fi altul decât Deli Marco căpitanul şi că oamenii cari au apărat ar fi fost « locuitori din oraş ». Istoria lui Mihai Viteazul, I, p. 165—166).

Giovanni de' Marini se găsea la acea dată în Alba-Iulia, de unde trimitea pentru consilierul intim al Impăratului, pentru Bartolomeu Pezzen, ştirile noui venite din Orient făcându-i în acelaşi timp o privire de ansamblu asupra situaţiei.

La 10 Aprilie (1595) scrie un lung raport, cerând schimbarea lui Aron, bănuit de trădare, cu Ştefan Răsvan.

Când pentru un moment visul lui Sigismund de a anexa Principatele părea că s'ar fi realizat, Giovanni de' Marini fu expediat la Praga, spunându-i-se că nu e nevoie să trateze cu voivozii vasali, cari de aici înainte vor trebui să primească ordine direct dela Principele Transilvaniei.

Marini care-şi dădea seama de abisul dintre cele două neamuri (Români şi Unguri), face cunoscut Impăratului că « li populi di Valachia et di Moldavie restanto molto disgustati del principe, il quale gli ha sottoposti, al suo dominio con più strette conditioni di quelle che erano stato loro promesse ».

Alţi doi Ragusani, Francesco Lorga (Silvio Picolomini îl întâlneşte în tabăra lui Sigismund la Târgovişte) şi agentul imperial Paolo Giorgio, iau parte la evenimentele întâmplate după Călugăreni.

Paolo Giorgio a fost negustor şi a cutreerat în lung şi în lat timp de 15 an Peninsula Balcanică. In 1595 s'a crezut în stare să promită lui S. Báthory adeziunea Bulgarilor pentru noul imperiu creştin, pe care principele ardelean ar fi vrut să-l clădească.

In acest timp documentele, deşi bine informate, nu vorbesc nimic de Deli Marco. E posibil ca după lupta dela Craiova să fi trecut în Ungaria. In 1596 îl regăsim la luptele dela Lipova. Se crede că era căpitanul unui grup de haiduci dalmatini. De altfel şi o relaţie trimisă Dogelui din Praga în 13.II.1596 îl prezintă ca atare.

In mai toate rapoartele contemporane este arătat ca luptând în serviciul lui Mihai la Plevna şi resistând soldaţilor turci din Nicopole. Dar un memoriu al ui Mihai, pe care-l dicta pentru marele duce de Toscana, atribue vitejia lui Baba-Novac.

Din imposibilitatea de a suporta apăsătoarea suzeranitate a lui Báthory, s'a născut ideea politică, pe care Mihai a încercat-o fără rezultat la începutul domniei sale; e înţelegerea directă cu Impăratul.

Bulgarii, prin scrisorile Mitropolitului lor Dionisie Ralli către Impărat, cereau o rapidă intervenţie în Balcani. Paolo Giorgio la cererea lui Giovanni de' Marini a trimis un raport (1597) despre preparativele bulgare. Delegaţia română şi bulgară trimisă la Praga a căpătat cadouri foarte mari. Bulgarilor li se spunea că o ofensivă contra Turcilor va începe fără întârziere, condusă de Mihai şi de S. Báthory. Lui Mihai i se promiteau subsidii pentru o armată de 4.000 mercenari.

In timp ce Mitropolitul bulgar adresează lui Paolo Giorgio reproşuri pentru lipsa de energie a creştinilor,. B Sáthory îşi însuşia banii destinaţi reorganizării armatei române. Giovanni de' Marini e împiedicat de Sigismund să continue drumul dela Alba-Iulia spre Mihai, către care avea o misiune dela Impărat.

Mihai nu s'a lăsat impresionat, mai cu seamă că Sigismund, devenind singuratic, manifestă dorinţa de a părăsi tronul, şi a trimis pe un alt ragusan, Luciano Pernica, la curtea imperială. Luciano Pernica fusese pe la 1592 concesionarul vămilor în Moldova dar probabil, după cum era obiceiul, retrăgându-i-se concesiunea, a venit în Muntenia.

Misiunea lui se rezuma la exprimarea proiectului lui Mihai de a trece în Bulgaria. Chestiunea era în funcţie de subsidii. Tratativele le duceau din partea Impăratului, Giovanni de' Marini şi din partea lui Mihai un ragusan numit când Marco Ivan Dobrovniky, când Marco Giovani Raguseo.

Paolo Giorgio la rândul său scria Papei că situaţia Bulgarilor este de nesuportat.

Abdicarea lui S. Báthory a schimbat mersul tratativelor.

Impăratul vroia să asigure Transilvania pe seama lui Maximilian şi gândurile pentru cruciadă nu-l mai preocupau în această situaţie decât slab de tot. Turcii de altfel erau prea slabi ca să-şi apere drepturile asupra acestui Principat. Când pare să se consolideze situaţia imperialilor, se iveşte din nou S. Báthory la Cluj, unde e proclamat iarăşi Principe al Transilvaniei de către nobilii cari i-au rămas credincioşi. Giovanni de' Marini în scrisoarea sa din 27.VIII nu spune nimic de opiniile sale. Dorea şi propunea arhiducelui Maximilian să pornească în acord cu Voevodul Munteniei o campanie contra lui Sigismund. Dacă un nou atac turc n'ar fi silit pe creştini să înfrunte o primejdie comună, lucrurile s'ar fi întâmplat altfel.

Printr'o delegaţie la Praga, formată din ungurul Balogh Grigore şi ragusanul Marko Ivan Dobrowniky, Mihai informează pe Impărat de intenţiile sale faţă de S. Báthory şi « rămâne duşman al tuturor duşmanilor Majestăţii sale ». Cere soldaţi şi bani. Andrei Báthory, care veni în locul vărului său, se spune că ar fi fost prevenit de planul lui Mihai de a cuprinde Transilvania şi apoi Moldova, tot printr'un ragusan, Gieronimo Zlataric.

Rapiditatea, cu care Mihai şi-a început înfăptuirea planului, a uimit.

La 5 Noemvrie Giovanni de' Marini rezuma pentru Rudolf cucerirea lui Mihai dela Şelimbăr şi fidelitatea lui Mihai pentru Majestatea Sa. Paolo Giorgio informa pe de altă parte că Mihai vrea să reţină pentru el cuceririle şi n'ar fi făcute în numele Impăratului. Semnalează că o garnizoană română s'a aşezat în garnizoana Deva (condusă de alt ragusan Luciano Pernica). Un alt aport ragusan la istoria diplomatică a acestor evenimente e adus de Aloisio Radibrati prin bogatul său expozeu adresat arhiducelui Mathias. Radibrati se găsea în Transilvania, unde era trimis al Impăratului. In timpul cuceririi întâlni pe Mihai şi Giovanni de' Marini la Alba-Iulia. El găsi pe Mihai indispus de ştirea sosirii lui Basta. Asupra fidelităţii lui Mihai către Impărat şi Radibrati se cam îndoia. Nu era fără semnificaţie faptul că Mihai lăsa pe fiul său Nicolae în scaunul Munteniei şi că încerca din nou să cultive relaţiile cu Turcii. Gieronimo Zlataric, ragusanul care a trădat secretul campaniei, Cardinalului, a fost aruncat la închisoare de Mihai.

Radibrati uită bănuelile avute cu privire la Mihai şi devine un devotat al lui. Numai Paolo Giorgio este mereu bănuitor.

In perioada în care dorinţa lui Mihai de a consolida o situaţie câştigată, temerile şi rezervele imperialilor şi rezistenţa şi intriga Ungurilor se încrucişau, domneşte o mare confuzie.

Se pot nota câteva puncte de legătură, ale Ragusanilor cu faptele ce s'au întâmplat.

Avem scrisoarea lui Giovanni di Marco, alt raguzan adresată consilierului imperial Bortolomeu Pezzen împărtăşind impacienţa, cu care Mihai aşteaptă comisarii imperiali, pentru a depune în mâinile lor destinul Transilvaniei.

Giovanni de' Marini la 3.VI.1600 chiamă pe colaboratorul său Radibrati la Praga, încredinţându-i corespondenţa cardinalului Báthory şi noutăţi asupra politicii lui Mihai. Spunea că Mihai simulând că tratează cu Turcii, nu face decât un joc ca să le câştige încrederea.

Intrevederea lui Mihai cu Carlo Magno, delegat să lămurească situaţia lui Mihai faţă de împărat, a fost transmisă printr'un raport semnat de Carlo Magno şi Giovanni de' Marini, care se crede că a servit drept interpret. Raportul spunea că Mihai înţelege să păstreze Transilvania ca vasal al Impăratului, pentru care e gata să se ducă să-i întâlnească pe Turci la Adrianopole decât să-i lase să vină ei la Viena.

In această întrevedere nimic precis n'a fost fixat şi Mihai aştepta sosirea lui Bartolomeu Pezzen. Basta în acest timp cerea Impăratului expulzarea « Valahului » şi Paolo Giorgio aducea lui Mihai cele mai grave acuzaţii. Spunea că soldaţii nemulţumiţi vreau să-l părăsească. Un document spune că chiar Paolo Giorgio i-ar fi îndemnat să facă aceasta.

Nici Giovanni Marini nu mai susţinea, ca înainte, pe Mihai. Intâmplându-se să moară accidental într'un oraş din Nordul Ungariei (IV.600) se svonise că în cursul unei mese l-ar fi otrăvit Banul Mihalcea.

Situaţia era deci foarte dificilă pentru Mihai, când s'a decis să intre în Moldova. Impăratul care dorea să menajeze interesele poloneze în Moldova, e şi mai potrivnic lui Mihai decât oricând. Paolo Giorgio, neobosit, continua să-l acuze de trădare faţă de Impărat. Spera mereu ca Baba Novac şi Deli Marco vor să-l părăsească. S'a înşelat, deoarece amândoi i-au fost fideli până la moarte.

Impăratul cu toate rezervele ce le avea relativ la fidelitatea lui Mihai, i-a trimis ajutoare băneşti, puţine e drept, şi multe promisiuni prin Aloisio Radibrati. Ungurii strângându-se în jurul lui S. Báthory, Basta trece în tabăra inamică lui Mihai. Pericolul polonez, care ameninţa să rupă Transilvania de sub influenţa habsburgică, şi înfrângerea dela Mirăslău, făcură pe Mihai să cedeze lui Basta. Infrânt şi în Moldova, hărţuit din toate părţile, se retrage în Oltenia unde pierde într'o luptă pe Deli Marco, luat prizonier de către Turci, dus la Constantinopol şi omorît.

Mihai încearcă ultima şansă. Pleacă la Impăratul.

Revolta ungară din Februarie 1601, alungarea lui Basta, revenirea lui S. Báthory arătă Impăratului, că se împlineau toate consecinţele, pe care Mihai le prevăzuse. Impăratul îl primeşte acum pe Mihai cu onoruri dându-i din nou armată şi bani pentru reocuparea Transilvaniei. Mihai capătă un castel în Kynsburg în Silezia, unde găsim în cele câteva luni din 1601 locuind şi ocupându-se de administraţie pe Mitropolitul grec din Bulgaria şi Dionisios Ralli şi Luciano Pernica.

In Mai 1601, când Mihai se reîntoarce în Transilvania, unde împreună cu Basta trebuia să restabilească liniştea, găsim pe Aloisio Radibrati care în cali-

tatea sa de informator trimitea Impăratului rapoarte. Prin raportul din 11 Iunie 1601 expune lui Pezzen, situaţia favorabilă de a relua Transilvania dela S. Báthory şi insistă pentru trimiterea de subsidii lui Mihai.

Asasinarea lui Mihai în împrejurările cunoscute tăe drumul spre ţara sa şi spre cea a realizărilor visate de acest mare erou.

Autorul acestor pagini, d-l Turdeanu, care şi-a propus să arate rolul atâtor Ragusani în vieaţa şi politica lui Mihai, a reuşit să lămurească această chestiune în mod satisfăcător. Ne-a arătat un Paolo Giorgio, un Giovani Marini, un Aloisio Radibrati, pătrunzând în diplomaţia imperială şi reuşind să obţină misiuni de mare importanţă. Giovanni de' Marini poate chiar să semneze în numele Impăratului un tratat de alianţă cu Aron, voevodul Moldovei. Din partea românească sarcina să expună la Praga dorinţele lui Mihai, a fost dată lui Marko Ivan Dobrowniky sau lui Luciano Pernica. Un Deli Marco aduce acestei galerii chipul unui neînfricat luptător prin opoziţie cu alţi ragusani, ca Gieronimo Zlataric, care visând să devină regele Boemiei pe preţul unei trădări, a fost spânzurat.

Apare în sfârşit Antum Sasin, care dă ecoul contemporan al rebeliunii din 1597, într'un poem lăudând pe Mihai.

Tot în acest volum se găsesc 2 planşe, reproduceri ale unor tablouri de Frans Franken II, «Solomon arătând comorile Reginei din Saba» şi «Craesus arătând comorile lui Solon» ieşită tot din atelierele lui Franken, deşi la Muzeul Calvet din Avignon unde se găseşte, îi e atribuită lui Frans Floris. Este evident însă că e ieşită din atelierele lui Franken compoziţia tabloului şi prezentarea personagiilor identică cu tablourile cunoscute din Viena şi Roma. (Sunt numeroase variante ale acestui tablou alegoric. In Franţa sunt multe şi azi nepublicate).

In aceste două variante reproduse în broşură figura lui Mihai Viteazul se găseşte printre personagiile dela Curtea lui Rudolf II. In cea dintâi reproducere (p. 16) figura lui Mihai este gravă, exprimând voinţă şi deciziune. Această atitudine a personagiului lipseşte din varianta Galeriilor Corsini.

Tabloul lui Frans Franken II conservat la Luvru şi reprezentând pe Solomon cu bogăţiile reginei din Saba, diferă total de tipul înfăţişată în tablourile din Viena, Roma şi Avignon. Numai 3 figuri din vechea formă au fost reluate: a Impăratului, a fiicei sale (reprezentând pe Regina din Saba) şi a lui Mihai Viteazul. Mihai este detaşat de grup şi are un loc de prim plan în stânga tabloului. El pare un observator şi un supraveghetor.

H. G.

E. BEAU DE LOMÉNIE: *Naissance de la Nation roumaine.* De Byzance à Etienne le Grand de Moldavie. Bucureşti, M. O. Impr. Naţ. 1937, in -8°, 230 p.

Pentru a explica manifestările influenţei latine în Dacia, după evacuarea ei de către Aurelian, d-l Beau de Loménie găseşte util să ne cheme atenţia

spre capitala orientală a Imperiului roman, Bizanţul. Autorul vrea să ne arate că, datorită acestei citadele a romanităţii, Principatele Române s'au putut naşte şi desvolta, cu toată turburarea pricinuită de numeroasele invaziuni ale barbarilor.

Analizând vieaţa politică, socială şi religioasă din Constantinopol din secolul al IV-lea şi până în al IX-lea, putem să ne dăm seama din expunerea d-lui de Loménie de covârşitoarea influenţă religioasă, pe care Biserica creştină din Bizanţ a exercitat-o asupra provinciilor danubiene şi asupra barbarilor, cari invadau succesiv aceste părţi. « Dacă ea (cetatea Bizanţului) avea numeroşi călugări, în acelaşi timpştia să scoată şi bogăţii din solul ei, din provinciile ei în Asia, în special, avea armate ţărăneşti. Ea a dat naştere unei elite de generali şi câteodată de suverani, cari ştiau să părăsească pomposul decor al Capitalei, pentru a purta lupte pe toate frontierele, şi ale căror nume mult timp ilustre, marchează etapele istoriei sale: Belizarie sau Narses, Heraclius, împăraţi ca Leon, Constantin V şi apoi dinastia Phocas care 3 generaţii de-a-rândul în rang mai întâiu şi în tron apoi s'au impus ca şefi admirabili ».

Autorul găseşte că numai datorită acestor influenţe, a putut lua naştere pe la anul 679 o încercare bulgară de vieaţă de stat independent, pe care o precizează ca fiind « regatul bulgar care ne domina aşa de mult câmpia dela Dunărea de Jos ». Autorul spune de asemeni că regiunea Carpaţilor abandonată de către Aurelian, a revenit totuşi « mai mult sau mai puţin direct sub dominaţia politică a Imperiului bizantin în timpul lui Justinian, care a şi anexat-o un moment imperiului roman. Mai târziu în timpul aşa zisului « Imperiu » bulgar, clerul ortodox a impus din nou influenţa civilizaţiei bizantine.

Autorul rezervă o importantă parte a cărţii sale studiului desmembrării Imperiului bizantin. Toate evenimentele istorice cu începere din secolul XI, apoi cele dintâiu cruciade, urmând cucerirea Constantinopolului de către Veneţieni, dispariţia peste 60 de ani a Imperiului latin de răsărit, naşterea Imperiului româno-bulgar al cărui ţar pretindea coroana bizantină şi « primele înjghebări de principate în unele văi ale Carpaţilor şi câmpiile Dunării de Jos » sunt serios analizate.

Această lungă analiză a desmembrării Imperiului bizantin, autorul o justifică prin necesitatea de a putea găsi în efectul acestei desmembrări, originea formării noilor state dunărene. Aceste noui state, în lipsa apărării ce le era oarecum garantată de organizaţia vechiului Imperiu, simţiau nevoia de a se organiza singure pentru a putea duce o vieaţă sigură, dacă nu independentă.

Către secolul al XIII-lea, coastele Mării Negre încep să capete vieaţă, datorită debuşeurilor comerciale înfiinţate de Veneţieni şi Genovezi. Aceşti cărăuşi maritimi aduceau o binefăcătoare influenţă a civilizaţiei lor şi a celei bizantine.

Bizanţul, ca putere politică, nu-şi stabilise autoritatea sa într'un chip prea durabil pe partea occidentală a Mării Negre. Clerul bizantin însă a avut o forţă de penetraţiune foarte însemnată. Cultul ortodox şi de asemeni limba slavonă — aceasta din urmă impusă, e drept, de relaţiunile cu Imperiul româno-bulgar,

au adus elemente foarte puternice în civilizaţia populaţiunilor risipite pe litoralul apusean al Mării Negre.

D-l Beau de Loménie analizează apoi formaţiunea Principatului Moldovei. [Pentru lămurirea acestui eveniment autorul întrebuinţează date din lucrările d-lor Iorga, G. I. Brătianu şi C. C. Giurescu]. Menţionează ameninţarea polono-ungară manifestată prin tratatul dela 1412 între cele 2 ţări de mai sus, ţări catolice, hotărîte să împartă între ele teritoriul care le-ar fi dat acces la Marea Neagră.

La mijlocul secolului XV, după căderea Constantinopolului sub Turci, apare în istoria Moldovei figura lui Ştefan cel Mare. Autorul îl arată dominând toată jumătatea a doua a secolului al XV-lea şi care spune el « rămâne una dintre cele mai strălucitoare glorii ale trecutului românesc ».

In special, d-l de Loménie găseşte că personalitatea Voevodului prezintă un interes deosebit prin faptul că în mijlocul prăbuşirii Imperiului roman de răsărit, în mijlocul ameninţărilor vecinilor, Ştefan prin necontenite lupte contra Turcilor a reuşit să aşeze pentru prima dată pe scena europeană poporul român. Autorul insistă destul de mult asupra circumstanţelor de ordin european, în care s'a desfăşurat cariera politică a lui Ştefan cel Mare. Relaţiile voevodului cu Europa occidentală în secolul al XV-lea, raporturile cu Ungaria, Polonia, legăturile şi animozităţile cu voevozii munteni, prietenia cu Republica Veneţiană le găsim prezentate printr'o amplă, dar prea puţin adâncită întrebuinţare a izvoarelor.

De altfel d-l N. Iorga în prefaţa scrisă de d-sa acestei cărţi, e surprins de faptul că autorul, făcând incursiuni şi în epoca mai veche a istoriei noastre, adoptă teorii contrare permanenţii Românilor şi ezită să le combată, « când noi credem, spune d-l Iorga, că am dovedit, mai recent, în prima parte a unei istorii « Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale », inanitatea lor absolută ».

Un număr de 10 planşe, în afară de text, vin să ajute cititorului spre a înţelege cât mai potrivit o atmosferă, în care s'au desfăşurat evenimentele descrise.

H. G.

TH. CAPIDAN: *Les Macédo-Roumains*. Esquisse historique et descriptive des populations roumains de la Peninsule Balcanique. Bucureşti, 1937. (Académie Roumaine, Connaissance de la Terre et de la Pensée roumaine, V).

Intr'un studiu mai restrâns (77 pagini) publicat de către Academia Română în vederea Expoziţiei universale din Paris, d-l Prof. Capidan, apreciat ca unul din cei mai temeinici cunoscători ai chestiunilor macedo-române, dă o succintă privire asupra numelui şi extensiunii Macedo-Românilor din Pensinsula Balcanică, asupra istoriei şi limbii lor, asupra vieţii lor sociale, asupra civilizaţiei şi stării lor economice.

La sfârşitul broşurii sunt anexate şi 2 schiţe de hărţi geografice şi mai multe planşe foarte reuşite dând imagini clare despre vieaţa pastorală, despre portul, locuinţa, stâna, turmele şi aşezările lor săteşti.

H. G.

N. IORGA: *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*. Bucureşti, 1937, 5 vol. (Publiée sous les auspices de S. M. Le Roi Charles II par L'Académie Roumaine).

In seria volumelor publicate, sub auspiciile M. S. Regelui Carol II, de către Academia Română locul de frunte îl ocupă, fără îndoială, cele 5 volume traduse în franţuzeşte de către d. N. Iorga şi tipărite toate la Bucureşti, în cursul aceluiaşi an şi într'o considerabilă extensiune de 2116 pagini.

Structura lucrării e aceeaşi ca şi în ediţia românească, din care au apărut până acum 9 volume, fiind în curs de apariţie şi ultimul cu care se va încheia apoi această mare sinteză a Istoriei Românilor.

Dela întâia încercare de largă sinteză ştiinţifică, realizată de A. D. Xenopol în cele 6 volume, la care a ţinut să adauge mai târziu şi cele 2 volume tratând Domnia lui Cuza, până în timpul de faţă, istoriografia română a făcut însemnate progrese în toate domeniile, prin numeroşi cercetători. In fruntea tuturor stă d. prof. N. Iorga, care după terminarea studiilor la Universitatea din Iaşi, a continuat să se perfecţioneze la şcoala istorică franceză şi germană. D-sa a îmbogăţit literatura istorică printr'o impresionantă mulţime de variate contribuţii, privitoare la toate domeniile vieţii româneşti din trecut, precum şi prin zeci de volume de acte şi fragmente, publicate în cunoscuta serie de « Studii şi Documente cu privire la Istoria Românilor ». După ce publicase, şi acum 35 de ani, o sinteză germană în două volume cu titlul « Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen », evident că d-sa era cel mai indicat să pună la dispoziţia publicului românesc şi francez această nouă sinteză de istorie română, menită să-i încoroneze activitatea atât de fecundă, prin care a reuşit să-şi creeze o faimă răspândită în cele mai largi cercuri cu interes şi cu înţelegere pentru progresele literaturii istorice.

Nota de originalitate în concepţie se remarcă şi în această sinteză, ca de altfel în cele mai numeroase dintre scrierile d-sale. Volumele apărute până acum în traducere franceză tratează următoarele chestiuni: vol. I, partea I, *Strămoşii înainte de Romani* (Les Ancêtres avant les Roumains); vol. I, partea II, *Sigiliul Romei* (Le Sceau de Rome); vol. II, *Oamenii Pământului* până la anul o mie (Les Maîtres de la terre jusqu'à l'an mille); vol. III, *Intemeietorii Statului* (Les Fondateurs d'Etat) şi vol. IV, *Cavalerii* (Les Chevalliers).

Prin această împărţire de ordin general a înţeles autorul să învioreze obişnuitele norme de împărţire de până acum, croite de istoriografii secolului XIX dela M. Kogălniceanu până la D. Onciul, care în repetate rânduri şi-a comunicat opiniile privitoare la împărţirea istoriei naţionale în epoci sau în « fazele desvoltării », cum a preferat să le numească mai târziu. Impărţirea dată prin noua sinteză a d-lui Iorga este mai puţin rigidă, mai elastică şi mai firească, neforţând

începutul şi sfârşitul unei epoci în chip *cronologic*, ci dându-l, am putea spune, după un criteriu biologic: anume după calitatea esenţială a factorilor determinanţi în vieaţa şi desvoltarea poporului român dintr'un anume timp. Deoarece despre volumele apărute în ediţia românească se face în acest *Anuar* o dare de seamă amplă, încheiem cu dorinţa de a vedea cât mai curând toate volumele publicate şi în traducere franceză.

H. G.

La Transylvanie, Ouvrage publié par l'Institut d'histoire nationale de Cluj. Bucureşti, M. O. Impr. Nationale, 1938, in -8°, 856 p.

In colecţia « *Connaissance de la terre et de la pensée roumaines* » tipărită sub auspiciile Academiei Române — în care au apărut numeroase volume de cuprins geografic, istoric, artistic, arheologic şi cultural — economic în vederea expoziţiei internaţionale dela Paris — s'a publicat şi impunătorul volum *La Transylvanie*, elaborat sub directa îndrumare şi supraveghere a Institutului de Istorie Naţională din Cluj. Volumul cuprinde 14 contribuţiuni privitoare la structura geografică a Transilvaniei şi la influenţa ei asupra vieţii populare (L. Someşan), la rolul Transilvaniei în evoluţia limbii române (S. Puşcariu), la desvoltarea ei în antichitate (C. Daicoviciu), la realităţile istorice din voevodatul Transilvaniei în sec. XII-lea—XVI-lea. (I. Lupaş), la vieaţa elementului românesc transilvan în cursul sec. XVI-lea—XVIII-lea (St. Meteş), la starea Românilor din Transilvania în preajma mişcării de resurecţiune naţională (S. Dragomir), la luptele Românilor pentru emancipare naţională (I. Moga), la desagregarea Monarhiei austro-ungare şi liberarea Transilvaniei (I. Lupaş), la desvoltarea artei române în Transilvania (C. Petranu), la desvoltarea muzicei române în Transilvania (T. Brediceanu), la istoria literaturii române-transilvane până la sfârşitul sec. XVIII-lea (N. Drăganu), la literatura română transilvană în sec. XIX-lea (D. Popovici), la înfăţişarea satului român din Transilvania şi Banat (R. Vuia), şi la aspectele demografice ale Transilvaniei (S. Manuilă). Valoarea întregii lucrări ca a oricărei opere izvorîte dintr'un efort colectiv se prezintă, în chip firesc, cu notele distinctive, pe care a izbutit fiecare colaborator să le imprime contribuţiei sale. In general se simte însă la fiecare autor grija şi silinţa de a-şi sprijini fiecare afirmaţiune pe argumente convingătoare şi rezistente în faţa oricărei critici obiective. De observat, că se dă atenţiune şi elementelor minoritare, săseşti şi secueşti, în tabloul istoric privitor la realităţile etnice medievale din Voevodatul Transilvaniei.

In seria numeroaselor volume, publicate până în timpul de faţă subt îngrijirea Institutului de Istorie Naţională din Cluj, acesta poate fi considerat ca unul dintre cele mai variate ca formă şi mai bogate ca cuprins.

H. G.

BASILE I. LUNGU, *Les Grandes Puissance et les Principautés Roumains de 1821 à 1826*, Paris, 1935 in -8°, 192 p.

In lucrarea sa încearcă autorul să arate atitudinea Marilor Puteri faţă de revolta izbucnită în Principatele Române la 1821. Această revoluţie a înăsprit

situaţia politică europeană, deoarece complicaţiile sale grave atingeau o chestiune de mare importanţă: Chestiunea Orientală.

De aceea, când chestiunea Principatelor era discutată între Rusia şi Turcia, celelalte Mari Puteri au intervenit în funcţie de interesele lor proprii şi nu de ale Principatelor.

In momentul izbucnirii revoltei lui Tudor şi Ypsilanti, Ţarul Alexandru I se găsea la Laybach, unde împreună cu Metternich încerca să împiedice propagarea spiritului liberal şi democratic din Neapole şi a celui revoluţionar din Spania.

Revoluţia din Principate îndreaptă brusc atenţia celor 2 arbitri politici ai Europei asupra complicaţiilor, ce ar putea primejdui pacea.

Metternich desaprobă revolta. Se temea ca acest spirit să nu se propage mai departe periclitând ideia absolutismului. Ţarul, sub influenţa lui Metternich, încetează să mai dea sprijin revoluţionarilor, deşi opinia publică rusească era de altă părere.

La 12 Mai când se termină Congresul dela Laybach, o circulară a Marilor Puteri reunite spune că în interesul păcii trebue să se păstreze în Imperiul Otoman Statu quo-ul. Trebuia deci evitat un conflict între Ruşi şi Turci, căci ar fi putut duce la un războiu. Atitudinea lui Metternich în această epocă de frământări diplomatice (1821—1826) a fost constantă stăruind a determina Poarta să cedeze pretenţiilor ruseşti pentru a se evita un conflict armat.

Rusia a avut la început o politică echivocă: una a consulilor cari erau instigatorii mişcării revoluţionare şi alta a Ţarului, influenţat de Marile Puteri. Această politică a făcut să fie Rusia suspectă în ochii Porţii, care pentru o mai bună siguranţă a ocupat Principatele Române. Ideia ocupării Ţărilor Române a fost la început şi a Ţarului. In 12 Martie Strogonov (ambasador rus la Constantinopol) semnează o înţelegere cu Poarta pentru ocuparea armată a Principatelor revoluţionare. Ruşii refuză însă a satisface dorinţa Porţii de a extrăda pe capii rebeliunii refugiaţi în Rusia. Aceasta sub pretextul sentimentului de umanitate.

Dar Ruşii speriaţi la gândul că trupele trimise de Poartă pentru înăbuşirea revoltei ar putea să însemne un pericol pentru influenţa politică, pe care ei erau nevoiţi s'o conserve în Principate în vederea expansiunii în Balcani, roagă Divanul dela Constantinopol să nu mai intervină cu armata. Rugămintea nefiind satisfăcută, relaţiunile ruso-turce devin din ce în ce mai încordate. Dorinţa cea mai vie a Ruşilor şi a Ţarului este acum să declare războiu Turciei. Pretextul se putea găsi în necesitatea apărării creştinilor din Imperiul Otoman, contra cărora în urma încercărilor de revolte se ducea o mare prigoană.

Relaţiunile turco-ruseşti sunt foarte importante pentru politica Europei şi când acestea au devenit aşa de critice, încât Strogonov împreună cu tot personalul ambasadei a părăsit Constantinopolul la 10 August 1821, emoţia a fost destul de mare. Războiul era să izbucnească şi numai faptul că Rusia nu cunoştea precis atitudinea Europei faţă de ea în acest caz, a împiedecat-o să înceapă ostilităţile. După acest eveniment al ruperii relaţiilor turco-ruseşti, politica lui Met-

ternich nu a fost îndreptată spre alt ţel decât spre a evita un conflict armat între cele 2 Futeri. Omul ales de Metternich pentru a influenţa Poarta la repetate cedări faţă de ameninţările ruseşti a fost Strangford, ambasadorul Angliei la Constantinopol. Politica engleză externă, purtată în acel timp de Castlereagh, era dusă în aceleaşi principii antidemocratice şi legitimiste ca şi cea austriacă. Anglia şi Austria au fost alături spre a împiedeca Rusia în expansiunea ei balcanică. Metternich a reuşit să smulgă Rusiei un aliat: pe Pruşii îngrijoraţi de prietenia franco-rusă, şi de pretenţiile Francezilor la Rin.

Reluarea relațiilor turco-ruseşti era anevoie de realizat. Rusia pretindea evacuarea completă a Principatelor, dacă ar fi fost posibil, şi numirea domnilor din familii fanariote şi nu dintre boierii români. Turcia cerând la rândul ei şi neobţinând extradarea rebelilor şi retragerea trupelor ruseşti, masate la graniţa Moldovei, nu satisface nici ea dorinţele Rusiei. La insistentele presiuni ale Austriei şi Angliei, Turcia evacuează complet Principatele Române şi adresează la 23 Februarie 1823 o notă oficială lui Nesselrode (prin intermediul lui Stranghford) arătând că şi-a ţinut toate angajamentele şi stăruind ca Rusia, la rândul ei, să şi le îndeplinească şi ea. Rusia găsea mereu pretexte pentru a tărăgăna un aranjament prietenesc cu Turcii. Mai cu seamă că se vedea susţinută de Anglia, care după moartea lui Costlereagh şi revenirea lui Canning la Ministerul de externe se îndepărtează de Metternich. Anglia îşi urmărea însă un scop bine definit. Vroia o protecţie a Grecilor. Protectoratul englez în Grecia ar fi putut strica echilibrul european, de care Metternich avea atâta grijă. S'a lăsat să se înţeleagă că în urma unui protectorat prea pronunţat al Englezilor în Grecia, Rusia va ocupa Principatele. Prin moartea ţarului Alexandru şi venirea lui Nicolae situaţia se agravează. Nicolae începe preparative militare pentru ocuparea Ţărilor Române. La 17 Martie 1826 Ruşii trimit Turcilor un ultimatum. Puterile sfătuesc Poarta să nu înceapă un războiu cu Ruşii, cari se găseau bine pregătiţi din punct de vedere militar. Englezii profită de acest lucru acordând libertate absolută Rusiei în raporturile ei cu Turcia, în schimbul unor avantagii în Grecia. Poarta speriată de ameninţările Rusiei şi de presiunile Marilor Puteri încheie Convenţia dela Cetatea Albă prin care Ruşilor li s'au garantat cunoscutele mari avantaje.

Metternich, care nu credea în durabilitatea acestei stări de lucruri, scrie la 18 Octomvrie 1826 baronului d'Ottemfels, ambasador al Austriei la Constantinopol: « Primul capitol al dramei, pe care o vedem reprezentându-se de 5 ani, a ajuns la sfârşit. Suntem la începutul celei de a 2-a perioade. Canning care până în prezent a făcut toate manevrele, vrea să devie stăpânul acestei perioade ».

Acesta este în rezumat cuprinsul cărţii care, dacă nu contribue cu ştiri prea abundente la progresul cunoştinţelor istorice, are totuşi meritul de a spori amănuntele de ordin diplomatic cu privire la tratativele purtate cu asiduitate de către reprezentanţii Marilor Puteri spre a împiedeca sau măcar temporiza izbucnirea unui nou războiu între Rusia şi Turcia.

H. G.

M. EMERIT, *Les paysans roumains, depuis le traité d'Adrianopole, jusq'á a libération des terres (1829—1864)*. Studiu de istorie socială. Paris, Edit. Sirey, 1937 in -8⁰, 570 p.

Se poate spune că Istoria României Moderne începe cu tratatul dela Adrianopol şi că în tot acest curs de evoluţie istorică modernă română, chestiunea agrară, pe lângă chestiunile politice şi sociale, a fost pe primul plan.

D-l Emerit prezintă sub titlul de mai sus un amplu studiu de istorie socială în legătură cu istoria emancipării clasei ţărăneşti. In ajutorul expunerii sale autorul nu se mulţumeşte să analizeze textele pe care se reazemă, ci dă extrase copioase din legi, ordonanţe domneşti, numeroase discursuri politice şi note biografice privitoare la oamenii cari au contribuit la rezolvarea chestiunii agrare în secolul trecut. Aceste texte, inutile cititorului român ca fiind ele de repetate ori date publicităţii, ar putea să servească cititorului străin, căruia se adresează în primul rând autorul.

Studiul d-sale începe prin a arăta deosebirea fundamentală de felul cum s'a reglementat raportul agrar în cele 2 Principate faţă de regimul feudal occidental. Evoluţia socială a satelor din Sud-Estul Europei a fost diferită de cea din Apus, societatea rurală desvoltându-se şi ea în chip diferit.

Autorul explică acest fenomen prin câteva împrejurări. Cea dintâi ar fi de ordin *geografic*; şesurile româneşti au fost mai proprii creşterii vitelor. Agricultura ar fi putut să fie mai desvoltată, e drept, dar se cerea mai multă trudă şi mai multe debuşeuri, decât cele oferite de Marea Neagră prin prezenţa Turcilor la Constantinopol.

A doua împrejurare ar fi de ordin *demografic*; prin aşezarea lor Principatele au fost un continuu coridor al năvălitorilor. Acest lucru forma o condiţie grea pentru statornicirea unui regim continuativ în desvoltarea proprietăţii şi a unor raporturi precise între cultivatori şi proprietari, sau a vreunui regim cu sistem feudal. Cea de a treia cauză, cea *politică*, este cea mai importantă după părerea autorului. Răsboaiele, cerinţele nemăsurate ale cuceritorilor şi ale Puterilor protectoare au contribuit la centralizarea Statului, puterile politice fiind concentrate în mâna principelui înconjurat de grupul marilor boeri. Societatea rurală rămânea în mâna marilor proprietari, cari aveau cuvânt hotărîtor pentru raporturile dintre ţăran şi pământ.

Prin părăsirea păşunatului în folosul agriculturii (desvoltată în urma unei posibilităţi de export mai mari) se iveşte necesitatea unui mai mare număr de braţe de muncă. Proprietarii agricoli sporesc numărul zilelor de lucru obligatorii, clăcile (corvezile) devenind astfel din ce în ce mai anevoie de suportat.

S'a încercat o remediere a acestor stări de lucru sub Fanarioţi, apoi prin Regulamentul Organic şi prin legile sociale ale principilor din epoca protectoratului. Remedierea nu putea fi însemnată atâta timp cât dreptul de proprietate al ţăranului era contestat. Cei ce contestau acest drept, « privilegiaţii » erau adeseori menajaţi în virtutea influenţii lor politice, tocmai de către adepţii unei reforme având ca principiu dreptul absolut de proprietate al ţăranului. A rămas

celălalt mijloc: lovitura de stat. Prin lovitura de stat a lui Cuza s'a putut obţine împroprietărirea ţărănească înlesnind determinarea proprietăţii agricole a ţăranului, dar nu şi o înlesnire a vieţii lui prin proprietatea agricolă.

O împroprietărire ţărănească a fost şi în programul revoluţionarilor din 1848. Se cunosc cauzele cari au făcut să apună aşa de repede acea mişcare şi cu ea să se zădărnicească programele de reformă.

Programul de reformă agrară din acea epocă, chiar dacă împrejurările politice i-ar fi permis să se realizeze, se lovea de multe alte piedici. Raporturile agrare, astfel cum se găseau la începutul secolului al XIX-lea, erau o combinaţie între vechiul obiceiu al pământului şi o serie de ordonanţe şi decrete domneşti fixând datoriile ţăranilor, pe cari în texte îi numeau clăcaşi. După regimul Regulamentului organic, care a precizat raporturile de sarcini între proprietari şi cultivatori fără să rezolve controversa relativă la proprietatea absolută a solului, cele două Principate s'au găsit în faţa mişcării din 48 cu un guvern, cu mari proprietari şi ţărani, cari nu aveau concepţii precise asupra organizării noului regim social. Toţi luau în considerare numai desideratele, nu şi posibilităţile de aplicare sau consecinţele acestora.

Ţăranii mai cu seamă, cari nu aveau un plan bine stabilit şi cari nu aveau nicio metodă în discuţiile lor, au fost aduşi fără să ştie să accepte principiul pe care ar fi trebuit să-l combată cu energie: că dijma şi claca ar fi chiria pământului, că e necesar pentru a deveni proprietar să răscumpere, nu sarcinile, ci pământul însuşi.

Cum revoluţia din 1848 a fost ratată, rămâne şi clarificarea chestiunii agrare în sarcina domniei lui Cuza.

Până la această dată chestiunea agrară, sbuciumul de totdeauna al celor 2 Principate, a preocupat pe cei 2 Principi: B. Stirbey şi Grigore Ghica dând dispoziţiile din 1851, cari au avut ca bază principiile Regulamentului Organic. In Muntenia B. Ştirbey a numit la 15 Oct. 1849 o comisiune prezidată de Dr. Arsachi spre a studia viitoarea reformă. In Moldova comisiunea lucrează dela începutul lui 1850 până în Aprilie 1851. Dacă vrem să înţelegem concesiile boerilor români din 1851, spune autorul, trebue să ţinem seama de presiunea rusă şi de curentul de emancipare din Transilvania. Boerii încep să-şi dea seama că viitoarele lor câştiguri erau condiţionate de prosperitatea generală a ţării mai mult decât de opresiunea muncitorului. Gândul de a spori suprafaţa de păşunat, a fost determinat şi de ideea că ţăranii, nedispunând de loc suficient pentru păşunat, vor intra cu vitele în pădurile boereşti distrugându-le.

Legile din 1851, în proectele, anteproectele, memoriile şi redactările lor au insistat (în special cea din Moldova) asupra faptului că ţăranul este numai « locatar » al pământului şi că marile moşii sunt fondate pe moşiile cumpărate pe preţ şi de bună voe dela moşneni. Numai lipsa de bani dintr'o parte şi a braţelor de lucru din cealaltă parte, ar fi dat naştere primelor instituţii de clăcaşi.

Legea moldoveană spunea: « proprietarul e obligat să dea pământ pentru subsistenţă ţăranilor stabiliţi pe proprietatea sa », în schimb aceştia sunt obligaţi să lucreze pentru proprietar zilele de clacă fixate. Prin această lege în Moldova

s'a desfiinţat dijma. Tot acolo se spun următoarele: « Contractele cari ar încărca ţăranul mai mult decât spune legea, se socotesc nule. Deplasarea depe o moşie pe alta deasemeni se uşurează puţin. Ţăranul poate pleca, dar cu condiţia să anunţe proprietarul cu 6 luni înainte de 23 Aprilie. Proprietarul era anunţat prin intermediul subprefectului, către care ţăranul înainta o cerere. Deasemeni ţăranul era obligat să-şi achite toate datoriile faţă de proprietar şi de comună şi să lase casa şi plantaţia, înainte de a pleca, proprietarului.

Deplasarea în Muntenia era legată de condiţii mai severe. Nu se putea părăsi o moşie, chiar cu învoirea proprietarului, decât la sfârşitul fiecărei perioade quinquenale fixate de serviciul de recrutare. Administraţia trebuia prevenită cu un an înainte. Cel ce se aşeza în altă parte, trebuia să facă acest lucru înainte de trecerea comisiunii de recensământ.

Cu toate reformele moderate, legile din 1851 au provocat nemulţumiri în rândurile proprietarilor. Deaceea temându-se de desordini, Ştirbey ar fi dorit să nu aplice regulamentul decât în 1852. G. Ghica era partizanul unei aplicări imediate şi scrie în acest sens în 25.I.1851 lui B. Ştirbey. In Moldova se aplică în primăvara anului 1851 şi în Muntenia în Iulie a aceluiaş an.

In ce priveşte obligaţiile ţăranilor faţă de stat (clăcile pentru drumuri) B. Ştirbey a suprimat cele 6 zile de clacă (corvezi) înlocuindu-le cu o sumă de bani: 9 lei (6 ţăranul şi 3 proprietarul). In Moldova G. Ghica a redus durata corvezilor pentru drumuri. Tot el a redus taxa de export dela 12% la 5%. In Muntenia s'a menţinut impozitul direct, fără să i-se adauge vreo augmentare, ca să nu greveze pe ţăran prea mult.

Sub aceşti doi domnitori s'au desrobit ţiganii. In Muntenia dela 1851 se interzicea proprietarilor să vândă robii ţigani altcuiva decât Statului, care îi elibera la rândul său imediat. La 1856 a oprit oricui de a mai avea robi ţigani.

In Moldova au fost eliberaţi de odată, Statul obligându-se să plătească o despăgubire foştilor proprietari sub formă de rentă anuală. Această rentă s'a plătit însă foarte neregulat. Consecinţele răsboiului Crimeii fac ca cele două Principate să treacă de sub protectoratul apăsător al Rusiei sub cel colectiv al celor 7 mari Puteri. Chestiunea agrară intră într'o fază nouă, prin suprimarea Regulamentului Organic şi a legiuirilor concepute după exemplul lui.

După răsboiul Crimeii, Congresul dela Paris a fost precedat de conferinţe ţinute la Constantinpol între diplomaţii diferitelor ţări. Austria prin Prokesch-Osten era favorabilă exproprierii ce ar fi putut nemulţumi pe boeri, deoarece ura pe aceştia pentru sentimentele lor unioniste. Anglia prin Stratford susţinea boerimea cu scopul de a o scoate de sub influenţa rusă, iar Franţa îşi ia rolul de a concilia ţărănimea cu boerii în dificila chestiune a împroprietăririi pentru a nu slăbi spiritul public ce trebuia menţinut pentru realizarea Unirii.

Expozeul lui Thouvenel simplificat de Stratford, a fost adoptat de conferinţa dela Constantinopol şi inserat în art. XVII al protocolului din 11 Februarie 1856. Spunea: « Raporturile dintre proprietari şi ţărani vor fi aranjate într'o formă echitabilă şi, pe cât posibil, prin bună învoială. Clăcile (corvezile) şi servituţile personale existente încă, sub orice denumire ar fi, vor fi declarate răs-

cumpărabile, printr'o lege specială care trebue să fie adusă şi executată cel mai târziu într'un an, în aşa fel, încât să-le facă să înceteze în întregime la o epocă apropiată.

In « Observations sur le protocole des conférences de Constantinopole » un memoriu al lui Gr. Ghica, găsim următoarele întâmpinări. « Este oare avantajos pentru ţăran să schimbe starea de usufructuar şi fermier cu cea de proprietar? ». Se arată apoi pericolul fărămiţării proprietăţii prin acest sistem, şi ruinarea agriculturii. Altă consecinţă ar putea fi o refacere a marii proprietăţi prin recumpărarea loturilor dela ţăranii în mizerie.

Divanul moldovean primeşte petiţiile clasei ţărăneşti, ale clasei marilor boeri, şi ale clasei micilor boeri spre studiere.

Petiţia deputaţiei ţărăneşti din 26 Oct. (7 Noemvrie) 1857 conţinea cunoscutele deziderate din ultimii ani, anteriori Unirii: 1. Suveranitatea rezidă în naţiune; 2. Egalitate în faţa legilor şi fiscului; 3. Boerii sunt numai proprietari de moşie, nu şi stăpâni absoluţi; 4. Nu moşia trebue răscumpărată (aceea nefiind a boerului) ci corvoada (claca) boerească. Se crede că aceste doleanţe, cari au fost pe larg explicate într'o formă foarte mişcătoare, au fost, dacă nu în toate, în unele pasagii cel puţin, redactate de Vasile Mălinescu cu ajutorul lui Neofit Scriban şi al lui Melhisedec Ştefănescu, episcopul de mai târziu al Romanului. O comisiune de 5 membri studiind proectul ţărănesc, răspunde printr'un raport insistând asupra ideii că pământul, pe care ţăranii îl capătă în exploatare, cu sarcina pentru ei de a plăti prin muncă permisiunea să-l folosească, este un pământ aparţinând fără contestaţie proprietarilor, achiziţionat prin titluri legale, moşteniri, schimburi, cumpărări etc. şi toate confirmate de Domni. Sunt gata să contribue la ameliorarea soartei ţărăneşti, să adopte răscumpărarea clăcii prin bani, ca singura posibilă, cea prin muncă fiind complet desfiinţată, toate aceste reforme actuale sau viitoare având însă ca bază respectul proprietăţii. Există şi un proect al micilor proprietari (cu mai puţin de 100 fălci). Proectul e mai liberal. Micii proprietari au trăit cot la cot cu ţăranii mai cu seamă în regiunile lor de coline şi munţi.

Ţăranii câştigă pentru cauza lor pe democraţi şi pe micii proprietari.

Se depune un amendament la Divan, prin care se resping aproape complet propunerile marilor boeri, cerându-se drepturi complete asupra proprietăţii pământului acordat reglementar până la acea dată. Se mai cerea răscumpărarea clăcilor, suprimarea monopolurilor, recunoaşterea comunii ca persoană morală şi instituirea consiliului municipal ales de către ţărani pentru girarea tuturor intereselor locale. Un reprezentant al oraşelor, C. Negri, insistă că lumea trebue să se gândească la un interes general şi clasele de sus sunt chemate să dea exemplu.

Neputându-se ajunge la nicio înţelegere s'a decis ca această chestiune să fie supusă viitoarei adunări legislative, Divanurile ad-hoc ne având niciun mandat (ziceau ei acum) pentru acest lucru.

Divanul Munteniei a refuzat în tot acel timp să lucreze ceva în chestiunea agrară.

In textul Convenţiei dela Paris care reglementase statutul şi soarta Principatelor, chestiunea ţărănească nu ocupase un loc prea mare, « . . . toate privilegiile,

scutirile sau monopolurile, de cari se bucură încă unele clase, vor fi desfiinţate şi se va proceda fără întârziere la revizuirea legii care reglementează raporturile proprietarilor pământului şi cultivatorilor, în vederea ameliorării stării ţăranilor». In perioada transitorie a caimacămiei este multă incertitudine în privinţa contractelor agricole ce trebuiau reînoite la începutul fiecărei perioade cartografice, adică în anul când urma să se facă recensământul. Nefăcându-se recensământul sub caimacami, deşi se împlinea sorocul, ţăranii ezitau să se mute şi să facă noi contracte de teamă că acestea ar putea fi ulterior anulate.

Consiliul administrativ provizoriu sezisat ia măsuri ca toate contractele în vigoare să fie prelungite şi pe durata anului 1859. Iar contractele noui se vor face ca cele din trecut. Orice om prins că ar face din incertitudinea care domnea, propagandă contra ordinei de stat şi a marei proprietăţi, urma să fie tradus în faţa instanţelor judiciare.

Dubla elecţiune a lui Cuza înseamnă un simbol al noului spirit, în opoziţie cu cel al vechilor boeri, dar nu şi cu al unora din marii boeri cari prin educaţia în Occident, prin noi principii de conduită socială se alăturau partidului, numit mai târziu liberal.

După noua Constituţie, chestiunea agrară urma să fie hotărîtă de camere, şi aprobată în urmă de Principe. Cuza fiind nevoit să menajeze spiritele pentru unire, nu ia atitudine ostilă deocamdată faţă de propunerile marilor proprietari în chestiunea agrară.

După Unire şi după recunoaşterea de către Poartă, Principele disolvând Camerele, formează cele două guverne cu Kogălniceanu în Moldova şi N. Golescu şi apoi C. Epureanu în Muntenia, în timpul cărora au putut fi realizate prin decrete şi câteodată prin simple ordonanţe ministeriale, reformele atât de însemnate.

In afară de împroprietărirea ţărănească propriu zisă trebuia luptat pentru egalitate în faţa fiscului şi a sarcinelor militare. In faţa serviciilor militare făcute prin tragere la sorţi, boerii se eschivau sub diverse motive şi ţăranii declarau că atâta timp, cât n'au pământ, ei nu au pentru ce lupta.

Se întâmpla deasemeni că măsuri umane luate de Kogălniceanu, ca desfiinţarea pedepsei corporale, nu numai să nu fie respectate de proprietari, dar să fie interpretate în mod barbar (boerii atârnând circularele în spatele ţăranului, spuneau celui ce era pus să lovească, « atenţie la circulară, nu atingeţi ordonanţele guvernului » şi dispuneau să fie lovit pe picioare şi mâini).

Circulara din 15 Mai 1863 prin care se spune că Statul român, după obiceiul Ţării, este singurul stăpân al mânăstirilor închinate şi al bunurilor lor, n'a speriat prea mult pe boeri cari doriau acest lucru sperând, între alte avantagii, revenirea la familie a daniilor făcute de înaintaşi. Văzând că numai Statul câştigă, ei devin ofensivi. Statul a avut de susţinut şi defensiva împotriva agitaţiilor politice externe, create prin legea secularizării. Atitutinea cea mai hotărît ostilă în această chestiune a avut-o Rusia, dar fără prea mare rezultat. Statul român rămânea posesor al lucrurilor cu obligaţiunea de a despăgubi locurile sfinte cu suma de vreo 30.000.000 lei. Dar consecinţele morale ale secularizări au fost defavorabile

prestigiului proţesc, dat fiind că oamenii au avut ocazia să asiste la intrarea jandarmilor în mânăstiri, uneori la maltrarerea călugărilor.

Rămânea rezolvarea definitivă a problemei agrare. Prin legea din 1864 se acordă ţăranului *proprietatea* pământului, care-i fusese cedat în virtutea regulamentelor anterioare. Corvezile se răscumpără înmulţind de 10 ori valoarea anuală a lucrului răscumpărat. Ţăranii şi noii căsătoriţi ce vor să părăsească satul pot cumpăra 12 pogoane dela Stat cu 5 ducaţi pogonul, plătibil în 15 ani. Guvernul putea şi el să vândă loturi de 100—500 pogoane din domeniile Statului, prin adjudecare publică şi primind ca plată obligaţii rurale drept bani lichizi. Noua lege menţine vechile dispoziţii prin care numai $^{2}/_{3}$ din pământ poate fi alienat proprietarului. Se interzicea apoi, ca în decurs de 30 ani să se vândă sau alieneze parcelele în favoarea altcuiva decât a comunelor sau ţăranilor.

Aplicarea legii s'a făcut a deseori cu rea voinţă. Proprietarii dădeau terenuri proaste, mlăştinoase sau făceau măsurători greşite. Uneori se dădeau ţăranilor parcele cari nu erau accesibile decât prin moşia boerului, lucru cu nenumărate inconveniente pentru ţărani. Deasemeni se făceau răscumpărări de loturi ţărăneşti prin alţi ţărani interpuşi să-şi împrumute numele, refăcându-se astfel o oarecare parte din latifundii expropriate. După o sumară statistică, pe care o dă autorul, reese că ţăranul îşi micşorează sarcinile simţitor, prin noua reformă agrară:

	Sarcini în Moldova (corvezi fără dijmă)		Sarcini în Muntenia (corvezi şi dijmă)	
Ţăranii din	Inainte de 1864	După	Inainte de 1864	După
1 categorie (4 boi) . . .	233 lei	100 lei	236 lei	130 lei
2 » (2 boi) . . .	174 »	74 »	162 »	62 »
3 » . . .	115 »	44 »	74 »	30 »

Consecinţele economice n'au fost prea îmbucurătoare. Producţia lăsată şi ea la buna dispoziţie a noilor împroprietăriţi (406.844 familii ţărăneşti au primit 3 milioane pogoane de pământ, deci cam a 8-a parte din suprafaţa ţării) scade. Proprietatea se fărâmiţează fiind împărţită între urmaşii ţăranului, deobiceiu numeroşi. Chiar aşa fărâmiţind-o, micul lot de câteva pogoane nu ajungea totdeauna pentru a fi dat fiecărui nou căsătorit, aşa cum se făcea în timpul marii proprietăţi, şi reforma agrară a dat în a 2-a generaţie o clasă necunoscută până atunci în România: proletariatul. Opinia autorului e că România merge spre o economie dirijată, semnele acestei economii văzându-se prin înfiinţarea nenumăratelor cooperative, şi restricţiunile recente de a se face loturi de pământ mai mici decât un număr de m^2 dat.

Consecinţele morale ale acestei reforme agrare au fost o conştiinţă de libertate şi de sine a ţăranului şi o ataşare şi mai strânsă de pământ.

Autorul povesteşte cum adeseori intrând prin casele ţărăneşti a văzut în unele locuri şi câte o litografie învechită aşezată la oglindă sau pe perete între cele 2 ferestri înrămate de ştergare frumos ţesute şi mirosind a busuioc, pe care ţăranul i-o arăta cu mâna: « E Cuza care ne-a dat pământ ».

H. G.

VICOMTE DE GUICHEN, *La guerre de Crimée (1854—1856) et l'attitude des Puissances européennes.* Paris, Éditions A. Pedone, 1936, in -8°, 382 p.

Vicontele Guicheu, în calitatea sa de fost prim secretar de ambasadă, prezintă un studiu al istoriei diplomatice în legătură cu evenimentele din anii 1854—1856. Ceea ce caută să evidenţieze, pe lângă faptele de luptă, au fost mai ales negocierile diplomaţilor. A vrut să refacă « acea atmosferă specială în care se decide totdeauna pacea şi războiul. Generozitate, interese, duplicitate şi loialitate, aceste sentimente cari se înfruntă înainte de a arunca zarurile de fier în foc sau de a depune armele ».

Pentru alcătuirea studiului său, autorul a consultat arhivele din Londra, Paris, Turin şi Viena.

Maniera pe care o adoptă de Guicheun nu este aceea de a publica toate documentele sau rapoartele inedite de cari s'a servit, precedându-le de un scurt studiu comentar. Intrebuinţează părţi din acele documente uneori, dar numai spre a veni în ajutorul textului pe care-l vrea documentat şi complex.

Un însemnat număr de pagini este rezervat pentru studierea atmosferii premergătoare războiului din 1854.

Constantinopolul a fost totdeauna marea ambiţie rusă.

Ca protectoare a creştinilor de rit ortodox din Imperiul Otoman, Rusia a găsit dese prilejuri să slăbească Semiluna. Un nou pretext se ivi în a 2-a jumătate a sec. al XIX-lea. Conflictul dintre ortodoxie şi biserica latină asupra drepturilor bisericii Sf. Mormânt (Mormântul Sf. Fecioare). Ceea ce de fapt dorea St. Petersburgul, era o recunoaştere printr'un act diplomatic a dreptului de a interveni oficial în chestiunea creştinilor de rit ortodox şi nu o izbândă morală asupra catolicilor latini din Ierusalim.

La Valette, agent francez la Constantinopol, spunea în 1853: « Răul care roade Turcia, provine din faptul că acest stat închide în graniţele sale un element creştin considerabil care n'a putut să se asimileze şi care îi este profund ostil ». De această ostilitate se folosea mereu Rusia, susţinând desele tendinţe de revoltă ale creştinilor din Imperiul Otoman. Bosnia şi Herţegovina în acele momente ar fi oferit un astfel de prilej. Dar chiar şi fără acest pretext intenţia agresivă a Rusiei era clară. Se încerca o atingere a existenţii Imperiului Otoman. Dovada a făcut-o ocuparea Principatelor. Repetatele ocupări ale Principatelor n'au fost altceva decât tendinţe spre Constantinopol. Sultanul alarmat cere ajutorul Angliei şi Franţei. Austria rămâne să mijlocească între Puteri, iar Prusia s'a menţinut neutră, spre a servi astfel cauza Rusiei. Prusia în acest conflict a jucat de multeori un rol de duplicitate, fiindcă în afară de a servi pe Ruşi, ea urmărea să lovească în Austria.

Austria era supărată de neutralitatea prusă, care o împiedeca de a fi efectiv angaiată în războiul acesta.

După lungi discuţiuni s'a semnat un tratat de garanţie între Prusia şi Austria. La acest act a fost alăturat un altul adiţional stipulând: 1. Austria va adresa Ţarului somaţia de a fixa un termen de evacuare a Principatelor şi în special că

2. cele două părţi contractante vor lua ofensiva numai dacă Ruşii vor trece Balcanii şi vor declara alipirea Principatelor.

Mai târziu deputaţii Munteniei plângându-se la Viena că Ruşii au luat arhive şi bani retrăgându-se din Oltenia, Prusia nemulţumită de atitudinea Austriei faţă de această deputaţie, îi aminteşte tratatul de mai sus. Dar Austria avea să semneze un tratat cu Poarta, care îi va atrage mai marea antipatie a Prusiei şi ruptura cu Rusia. Acest tratat dădea dreptul trupelor austriace să « restabilească de comun acord cu Turcia, pe cât e posibil, starea de lucruri legală aşa cum rezultă, din privilegiile asigurate de ea în ceea ce priveşte administraţia Ţării ».

Proclamaţia Baronului de Hess din 18.VIII.1854 către locuitorii Moldovei şi Munteniei făcând cunoscut acordul şi recenta intrare a trupelor, a surprins prin menţiunea ce o avea în el « de a se adresa orice plângere Contelui Coronini » nesocotind autoritatea Porţii. Austria intrând în Principate, ridica prea mult capul; acest lucru nemulţumea pe Francezi şi Englezi, cari apărau interesele Sultanului. Ţarul prefera această armată austriacă neutră uneia ce-ar fi fost manifest inamică. Austria nemulţumeşte pe aliaţi prin înfiinţarea legii marţiale în Principate, lucru ce face pe Lord Clarendon să remarce « dacă soldaţii austriaci sunt nedisciplinaţi, trebue să fie pedepsiţi după codul militar austriac, dar acesta nu are nicio justificare să fie aplicat populaţiei din Principate ».

Austria anunţă de asemeni că nu are de gând să părăsească Principatele (i se reproşase că din 50.000 soldaţi au devenit 150.000) decât în urma unei înţelegeri cu Poarta, tot aşa după cum, spunea că a şi intrat în Principate.

Căderea Sebastopolului trezi o mare speranţă în Principate şi în Italia. Prestigiul Franţei e mare şi politica ei, adică mai mult a lui Napoleon III, pruso-filă nu e prea aprobată.

Puterile occidentale au învins « colosul rus » fiindcă era desorganizat administrativ, nu fiindcă n'ar fi existat un elan al armatei în acest războiu, căruia din partea Ruşilor i s'a dat un caracter de « războiu sfânt ».

Ceea ce a dominat acest războiu a fost, ca parte politică, rivalitatea pruso-austriacă. De asemeni ura Rusiei pentru Austria a fost unul din rezultatele acestui războiu. In schimb Rusia caută prietenie cu Prusia şi imediat, după Războiul Crimeii, cu Franţa. Aceasta e una din cele mai solide bariere contra dominaţiei maritime absolute a Angliei.

Raporturile ruso-franceze s'ar fi stabilit fără repetatele greşeli ale lui Napoleon III. Rusia vedea importanţa unor astfel de legături, dar dorea să i se menajeze principiile monarhice şi antipoloneze.

Lumea a rămas mereu în acea epocă între două pericole cum spunea ministrul Prusiei Manteufel: « La răsărit barbarie şi la apus civilizaţie ».

H. G.

R. V. BOSSY, *L'Autriche et les Principautés-Unies*. Bucureşti, 1938, in -8°, 412 p. M. O. Impr. Naţională.

In această lucrare d-l R. Bossy studiază diferitele atitudini ale guvernului din Viena, faţă de problemele ce s'au pus sub domnia Principelui Cuza.

Austria avea tot interesul să se opună la năzuinţele de unire ale Românilor. Unirea era un pretext, în evoluţia acestui nou organism, pentru independenţă. Viena se simţea cea mai ameninţată de această perspectivă. De aceea Austria în tot cursul acestui răstimp dela 1859—1866 a fost o adversară foarte serioasă şi mai cu seamă foarte agitată.

Cunoaştem agitaţia Ballplatzului şi a celorlalte cabinete ale celor 7 Mari Puteri, prin rapoartele diplomatice şi din scrisorile particulare ale diplomaţilor. Un material foarte important, inedit, folosit de d-l Bossy ne pune în lumină asupra războiului de culise, dus în jurul evenimentelor ce se petreceau în Principate între anii 1859—1866. Războiul acesta diplomatic, care a împiedecat de multe ori un războiu adevărat (dar câteodată l-a şi provocat), e cu atât mai interesant de cunoscut cu cât de multe ori politica unei mari puteri era schimbată brusc, nu faţă de evenimentul care-i provocase atitudinea, ci faţă de o nevoie datorită unei conjuncturi generale europene. Pentru lămurirea acestor atitudini d-l Bossy publică, pe lângă textul cărţii sale, 249 de anexe documentare. Aceste anexe scrise în limbile germană, franceză şi engleză, sunt în mare parte rapoartele ambasadorilor Austriei în diferite capitale, adresate Ministerului de externe austriac. Cel mai mare număr de rapoarte este acel al lui Prokesch-Osten, ambasadorul Austriei la Constantinopol, şi al lui Apponyi, ambasadorul Austriei la Londra, căruia îi revenea de multe ori sarcina de a interveni la St. James, ca la o ultimă instanţă care decidea în conflictele Puterilor de pe Continent. Sunt foarte numeroase rapoartele lui Eder, agentul austriac la Bucureşti, ale lui Gödel-Lannoy, ale lui Rechberg, mereu văzând lucrurile grav; mai sunt rapoartele lui Buol, Russel, Ludolf, Revertera, Drübner, Fuad-Paşa, Drouyn de Louys şi câteva scurte, ale lui Negri.

Un prim început al Unirii s'a făcut în Congresul dela Paris. A fost un succes personal al lui Napoleon III prin « porte-parole »-ul său contele Walewsky. Prusia şi Sardinia s'au aliat opiniei franceze în ceea ce priveşte « principiul naţionalităţilor », pentru a-l putea invoca şi ele în favoarea lor aplicarea la timp potrivit. Rusia nu se opunea făţiş, deoarece nu vroia să piardă bunăvoinţa Franţei şi nici protecţia asupra popoarelor creştine în Imperiul Otoman. Rămânea Anglia şi Austria, care n'au putut fi convinse. Anglia văzând în crearea statelor creştine o viitoare desagregare a Imperiului Otoman, iar Austria temându-se de spiritul revoluţionar pe care ideia existenţii unui Stat independent român la graniţele ei, pline de alţi Români, l-ar fi făcut de neînvins.

Austria începe prin a fi ostilă alegerilor Divanului ad-hoc şi alegerii hospodarilor.

Când alegerea lui Cuza e fapt împlinit, Austria nu găseşte sprijin pentru revolta ei decât la Poartă. — Anglia, spre marea surpriză a Vienii, nu e solidară cu Austria. Bulwer, ambasadorul Angliei la Poartă, spunea lui Prokesch, ambasadorul Austriei: « spre marea mea surpriză mi se scrie dela Iaşi favorabil despre Cuza (21.I.1859). Situaţia Porţii era destul de penibilă. Aceasta era starea de spirit când cabinetele europene au primit ştirea alegerii lui Cuza. Gödel-Lannoy, agentul Austriei în Moldova, spunea, că numai o intervenţie armată ar mai putea

schimba ceea ce s'a realizat, dar acest lucru ar fi schimbat mişcarea politică în revoltă.

Franţa se opune oricărei intervenţii armate în România. Până şi Impărăteasa susţinea cauza Românilor. Spunea lui Hübner: « D-voastră vedeţi că Principatele vor unirea ». ...Iertaţi Doamnă, răspunse Hübner, se doreşte independenţa şi pentru a ajunge acolo, se votează unirea. Ori, cum Austria vrea menţinerea Porţii, ea nu vrea independenţa Principatelor şi în consecinţă se opune Unirii. Agitaţia şi nenumăratele demersuri ale cancelariilor celor 7 Mari Puteri, care se găseau în divergenţe, fac pe Români să profite de această situaţie, în care măsura ce trebuia luată contra lor nu se putea decide, ca să-şi consolideze situaţia internă. Dar care putere armată ar fi putut în acel moment să intervină în Principate fără a atinge pacea Europei? Se poate spune aproape că nehotărîrea Puterilor faţă de sancţiunile ce ar fi trebuit luate şi divergenţele continue dintre ele au servit mai mult Românilor decât o protecţie. Afară de aceasta, ceea ce a contribuit încă, a fost sistemul de « politica faptului împlinit ». Văzând Marile Puteri că nu pot împiedeca Unirea, au decis a o lăsa pentru câtâva vreme ca o experienţă (timpul vieţii lui Cuza) şi a lua apoi măsuri în consecinţă. Poarta nu era în fond cea mai îndârjită contra evenimentelor din Principate. Ea doria însă ca Marile Puteri s'o lase să aprobe lucruri, pe care ele nu erau capabile să le împiedece, fiindcă numai astfel îşi putea păstra prestigiul moral şi de autoritate, în calitatea sa de suzerană.

Fuad Paşa răspundea lui Von der Goltz, când acesta îl sfătuia să nu se lase influenţat de către Austria « că nu era el cel ce era cu Austria, ci mai mult Austria cu el.

Musurus, reprezentantul Porţii la conferinţa dela Paris, este autorizat să recunoască pe Cuza cu 2 condiţii:

1. Investirea prin 2 firmane (unul pentru Moldova şi altul pentru Muntenia).
2. Dreptul la nevoie de a face observaţii directe Principelui fără să consulte în prealabil Puterile Garante.

Austria sfârşeşte prin a recunoaşte şi ea pe Cuza şi relaţiile dintre Principate şi Viena arată o oarecare destindere. Bulwer, reprezentantul Angliei la Constantinopol, care influenţează mult pe Sir John Russel, ministrul de Externe al Angliei, îl convinge pe acesta din urmă că situaţia care se crease în Principate, cu 2 ministere, 2 capitale, 2 adunări, devine imposibilă. Austria protestează iar, şi mereu aşa cum a făcut fără oboseală, aproape totdeauna când i se păreau în joc interesele ei.

Anglia caută să arate că numai o consolidare a lui Cuza în Principate ar putea împiedeca aducerea unui principe străin în loc, lucru ce speria în mare măsură pe Austria. Tot Anglia mai argumenta, că fidelitatea lui Cuza faţă de Poartă nu va suferi nicio diminuare în fruntea unor Principate unite efectiv, dar dimpotrivă, atitudinea Principelui în caz contrar s'ar putea îndrepta spre Rusia lucru ce la rândul său punea cabinetul din Viena într'o şi mai profundă desperare.

Monstier, ambasadorul Franţei la Viena, face demersuri la Ballplatz de a se înceta cu opoziţia la o soluţie (unirea efectivă) aprobată de Franţa şi Anglia.

Rechberg, ministrul afacerilor străine austriace, avea o atitudine deseori intransigentă. Prokesch care-şi dădea seama mai bine de situaţie, a îndemnat guvernul său să caute să obţină, în schimbul recunoaşterii Unirii, o raliere a Principatelor la politica Ballplatzului. Rusia îndeamnă la rândul ei pe reprezentantul dela Constantinopol să lupte alături de colegul austriac, pentru a se menţine ca bază în orice hotărîre luată de Poartă, Convenţia dela 1858 pentru principiul separaţiei Principatelor. « Moldova şi Valachia vor putea să se sudeze temporar în Moldo-Valachia, dar niciodată să se amalgameze în România ». Aceste sunt cuvintele contelui Ludolf, ambasadorul Austriei la Constantinopol. Austria a căutat să influenţeze şi Berlinul. I s'a răspuns că Prusia nu este interesată direct în această chestiune.

Toate aceste tergiversări au sfârşit prin a enerva Anglia. Sir John Russell cere lui Rechberg să cedeze ca Poarta să poată da firmanul lui Cuza. Puterea Austriei de a lupta contra intereselor Principatelor a fost de neepuizat. Găsim pe Rechberg la 30.I.1863 propunând guvernului francez prin Metternich o revenire asupra Unirii, condamnată de către opinia publică din Moldova.

După ce firmanul confirmă numirea lui Cuza în amândouă Principatele şi unirea efectuată prin aceasta, titulatura de « România » este aceea care supără din nou pe Austrieci. Ei au încercat aceleaşi repetate demersuri la Poartă, la Petersburg, la Londra şi la Berlin, dar rezultatul a fost menţinerea numelui de « România ».

Austriecii au încercat să ignoreze diplomaticeşte existenţa acestui nou Stat român. Steege, comisar al Moldovei la Comisiunea Dunăreană e primit de Buol numai ca prieten, dar scrisoarea prin care Cuza anunţa alegerea sa ca Prinţ al Moldovei refuză s'o primească. De asemeni în timpul cât Cuza fusese la Constantinopol, ambasadorul Austriei se abţine dela recepţii în cinstea sa. Toate acestea erau mai mult mici şicane şi răzbunări. Când Austria îşi dă seama că suzeranitatea turcă în Principate e numai o ficţiune, şi că această ţărişoară e prea bine susţinută de Franţa, Prusia şi Anglia (chiar în interesele acestor Puteri) încearcă să stabilească convenţii de extrădare, postă, telefon, telegraf şi de navigaţie pe Prut.

Aceasta ar fi adus o oarecare destindere în relaţii, dacă politica lui Cuza faţă de Unguri, Sârbi, Poloni nu ar fi îngrijorat-o aşa de tare. Se atribuia lui Cuza că ar fi dorit să formeze o confederaţie a statelor creştine din popoarele creştine supuse Porţii şi la care ar fi urmat să fie inglobaţi, de bună voie, şi Ungurii. Românii se simţeau legaţi, e drept, de celelalte popoare creştine din Imperiul Otoman. Dar România n'a fost cuprinsă în marele proiect revoluţionar din Sud-Estul Europei şi în special nu s'ar fi putut solidariza cu Ungurii atâta timp cât egalitate de drepturi nu exista pentru Românii din Transilvania şi Banat.

Austria se temea de asemeni de relaţiile lui Cuza cu Italia. Prokesch la 14.XII 1860 relata lui Rechberg înţelegerea secretă dintre Cuza şi un general sard, făcută la Turin prin G. Bălăceanu şi confirmată într'o întrevedere a lui Cuza cu Klapka. Scopul ar fi fost o acţiune comună de atacare austriacă prin revoluţie în Ungaria şi atac în afară de graniţe de către Italieni. Bălăceanu se zice că ar fi

cerut în cazul unei reuşite, anexarea Bucovinei. Dar, cum Italienii sperau în ajutorul Ungurilor contra Austriecilor, ministrul italian la Constantinopol roagă pe Cavour să determine pe Klapka şi Kossuth să «uzeze de mai multă generozitate faţă de situaţia eventuală a Românilor» lucru ce ar fi câştigat pe Cuza pentru cauza revoluţionară.

De altfel Cuza a arătat bunăvoinţă lui Kossuth şi Klapka în transportul armelor italiene. Acest lucru l-a pus pe Principe faţă de Poartă şi de celelalte Puteri — afară de Franţa — într'o situaţie foarte delicată.

Franţa a fost duşmanul Austriei în chestia Principatelor. A fost chiar bănuită de către Austria că doreşte desmembrarea Imperiului Otoman. Anglia nu lua măsuri severe contra politicii Franţei, lucru ce supăra mult pe Austrieci.

Napoleon III spunea că, dacă Franţa, Austria şi Rusia ar cădea de acord să se rezolve problema descompunerii Imperiului Otoman, Anglia nu s'ar putea opune forţei imense a acestei acţiuni.

Tot Napoleon, în dorul său de o reconstrucţie politică în Europa, caută o înţelegere cu Austria. Pentru soarta României această înţelegere ar fi putut deveni periculoasă. Impăratul francez, în dorul său de a obţine Veneţia pentru Italieni, şi-a închipuit că Principatele puteau oferi o monetă de schimb. Dorinţele lui sunt irealizabile, fiind cam confuze. Doria ca Austria să devină campioana creştinătăţii în Orient, luând locul Rusiei, şi să-şi îndrepte privirile spre Principate, unde ar fi îngăduit să se urce în scaun un arhiduce austriac. Dar în acelaşi timp manifesta şi dorinţa de a rămâne Principatele un Stat independent. Austria a dat să se înţeleagă că un arhiduce nu va putea fi pe tronul Principatelor române fără ca acestea să fie anexate. Cel mai nemulţumit în această atitudine era chiar Drouyn de Louys, filo-austriac, care se vedea stânjenit de atitudinile neclare ale Impăratului şi de deciziunile luate peste ale guvernului.

Napoleon III susţinea domnia lui Cuza către sfârşitul ei din ce în ce mai puţin. Această domnie era însă socotită de Austria şi Rusia ca mult mai puţin periculoasă decât a unui viitor prinţ străin. In măsură ce protecţia lui Napoleon III scădea, Cuza era susţinut de toate celelalte Puteri.

E drept că măsurile dictatoriale ale Domnitorului au trezit proteste. In special secularizarea a trezit proteste ruseşti. Dar interesul politic al celor 2 Puteri limitrofe era de a se menţine în scaun Cuza atâta timp, cât niciuna din ele nu putea spera un candidat înfeodat politicii sale. Rusia a încercat de altfel să aducă pe Principele de Leuchtemberg, dar s'a lovit de opoziţia tuturor Puterilor garante.

Abdicarea forţată a lui Cuza s'ar fi datorit antipatiei provocate în Principate la adresa Domnitorului prin lansarea svonului că ar vrea să facă o politică filorusă, şi că ar urma să ceară lui Napoleon III învoirea pentru un plebiscit, în care să se asigure ereditatea sa. De altfel el singur, Principele Cuza, nu s'a socotit niciodată decât un conducător provizor, manifestând dorinţa de a pleca, lăsând tronul unui principe străin.

Prestigiul Principelui Cuza, în afară de realizările sale importante, s'a datorit şi farmecului său personal spune d-l Bossy. Prestanţa şi spiritul său au

făcut să fie apreciat de cei ce-l apropiau. Ca motto al unui capitol din lucrarea d-lui R. Bossy sunt citate câteva cuvinte englezeşti de Rikrer pe care credem necesar să le relevăm: « oricare ar fi fost defectele sale, Cuza a fost înainte de toate un Român ».

H. G.

MARCEL EMERIT: *Lettres de Napoleon III à Madame Cornu.* Tome I—II. Paris, Éd. des Presse Moderne, 1937, in -8⁰, 187 p., 295 p.

M-me Cornu lasă toate scrisorile primite dela Napoleon al III-lea Bibliotecii Naţionale din Paris. Ea face această donaţie prin testamentul său din 1875, anul morţii sale. Scrisorile urmau să fie publicate sub îngrijirea lui E. Renan, dacă Impărăteasa Eugenia nu se va împotrivi. In 1885 Renan ceru voie Impărătesei Eugenia să publice corespondenţa dintre Napoleon şi M-me Cornu, dar nu reuşi să obţină învoire. Mult mai târziu prin 1902 printr'o scrisoare ministerială se dădu autorizaţie pentru publicarea manuscrisului acestei corespondenţe. Câteva extrase au fost grabnic publicate de unele jurnale, producând oarecare decepţii pentru doritorii de senzaţional. La 1905 contele Fleury dă o ediţie incompletă a scrisorilor şi uneori, după verificările d-lui Emerit, infidelă. Manuscrisul a început prin a fi publicat de către Fleury în « Carnet historique et littéraire » din 1905 (11 scrisori) şi continuat în « Revue hebdomadaire » 1906 (95 scrisori). Anterior acestei publicaţiuni au fost şi alte lucrări în care se pot găsi fragmente, extrase sau chiar scrisori în număr mai restrâns din corespondenţa amintită.

Dar publicarea textului integral al scrisorilor lui Napoleon III către M-me Cornu, text în bună parte inedit, a revenit d-lui M. Emmerit.

In total fiind cunoscute până acum 166 de scrisori ale lui Napoleon III către M-me Cornu, fie integral, fie parţial, celelalte sunt publicate în cele 2 volume al d-lui Emmerit cu foarte precise şi utile indicaţiuni precedate de un amplu studiu a ceea ce a fost M-me Cornu în vieaţa ultimului împărat francez.

Alături de existenţa lui Napoleon III biografii au găsit mereu prezenţa sentimentală, uneori senină, alteori îndârjită a d-nei Cornu, sora de lapte cum a numit-o multă lume.

Albine-Hortense Lacroix s'a născut la 8 Aprilie 1809 la Paris în Palatul Cerutti, unde un an mai înainte se născuse Louis Napoleon fiul Reginei Hortense şi al Regelui Louis al Olandei.

După d. Marcel Emmerit, micul principe Louis Napoleon a fost naşul micuţei Albine-Hortense şi nu fratele de lapte (fiind mai mare cu un an) cum au susţinut mulţi.

Hortense Lecroix era fiica unei cameriste a reginei, cu numele Desirée Savreux măritată cu un valet Lacroix pe care-l făcu să intre în serviciul Reginei Hortense ca Maître-d'hôtel. Desirée Savreux avea un spirit revoluţionar şi o ambiţie fără limite. Educaţia micuţei Albine-Hortense era făcută cu scopul de

a-i da o superioritate intelectuală ce ar fi putut ţine piept oricărei fete de înaltă familie nobilă. Violenţa mamei acompania câteodată instrucţia profesorilor. Când M-me Cornu nu învăţa repede ce i se spunea, mama ei o bătea până la sânge.

Regina Hortense se amuza de acest mic tenomen, toarte inteligent din fire, şi-i dădea voie să se joace cu fiii ei. După 1815 Albine-Hortense a trăit la Roma şi în special la Arenenberg în Elveţia pe lângă Regina Hortense. Principele Louis-Napoleon şi Albine-Hortense au crescut mereu împreună şi au primit aceeaşi educaţie. Hortense era mai plină de curiozitate şi spirit şi avea ascendent asupra principelui care avea o inteligenţă mai înceată. « Ea a avut tot ce-i lipsea lui Louis-Napoleon, zice Renan, iniţiativă, mişcare, vieaţă ».

Principele Napoleon îi scria odată dela Ham: « Ce cap ager ai: aş vrea ca tu să fi fost un bărbat. Inţelegi aşa de bine lucrurile. Am mare încredere în judecata ta ».

Intre anii 1828—1841, epocă destul de lungă, nu se cunosc decât 2 scrisori ale lui Louis-Napoleon către Albine-Hortense. Cauzele acestei lungi supărări nu se cunosc.

In acest interval Albine-Hortense cunoscu la Roma pe pictorul Sebastian Cornu cu care se căsătoreşte în 1835 şi se stabileşte la Paris. Se pasionează de literatura germană, şi sub pseudonimul Sebastien Albin scrie « Balade şi cântece populare germane ».

Când Louis-Napoleon e condamnat la închisoare perpetuă şi închis la Ham, M-me Cornu devine protectoarea şi apoi colaboratoarea lui la studiile ce le scria. Tot ea îl îndeamnă să nu scrie numai pentru « passe-temps» şi-l sfătueşte să se ocupe de chestiuni sociale. Tot M-me Cornu, e aceea care se sbate pentru a procura bani deţinutului din Ham, din vânzarea operelor de artă moştenite de Louis-Napoleon. Caută să-l apropie de ceilalţi membri ai familiei lui şi face eforturi spre a înăbuşi svonurile răuvoitoare despre vieaţa intimă a prinţului. « E rar, scrie d-l Emmerit, să găseşti în istorie un exemplu de un devotament aşa de absolut, aşa de prelungit şi desinteresat ».

Mai târziu, după revenirea lui Louis-Napoleon în Franţa, încearcă M-me Cornu să obţină adeziunea catolicilor, care era foarte necesară, la alegerea prinţului ca Preşedinte al Republicii. Ajută şi la redactarea programului răspândit în Franţa în vederea alegerilor. Cu ocazia loviturii din 2 Decemvrie M-me Cornu, republicană convinsă, poartă ură lui Napoleon. Este numită de d-l Emmerit — oposanta — la domnia lui Napoleon III.

Câtva timp mai târziu, pe la 1860, Napoleon III voind să scrie o istorie a lui Iuliu Cezar, reface relaţiile cu M-me Cornu. Ea la rândul ei arată multă solicitudine sperând să câştige în schimb influenţă asupra Impăratului, spre a face să evolueze regimul într'un sens mai liberal, mai « roşu ».

După împăcarea definitivă, plină de emoţie şi lacrimi, care a avut loc la 1862, M-me Cornu se duce des la Tuileries. Dar nu la recepţii, pe care le detesta, ci pentru a sta de vorbă cu Impăratul seara în cabinetul lui de lucru. Prietenia profundă arătată lui Napoleon III a fost totdeauna desinteresată. Când acesta-i propune să ofere suma de câteva milioane pentru înfiinţarea unui salon literar,

refuză spunând: « Vreau să fiu liberă să-mi conserv dreptul pe care singură-l posed, de a vă spune adevărul ».

După 1862, când influenţa ei e mai hotărîtoare scrisorile devin rare, deoarece M-me Cornu avea posibilitatea să trateze chestiunile verbal.

Emil Ollivier neagă că M-me Cornu ar fi avut vre-o influenţă. Faptul că în jurul ei, la aceea epocă, s'a format aproape o mică curte de oameni politici, savanţi, literaţi etc. e o dovadă că influenţa ei, deşi n'a fost aşa de mare pe cât i-o atribuiau cei din juru-i, totuşi a fost o realitate. De altfel multe din scrisorile-bilete — în cari Napoleon III răspunde dând satisfacţie la solicitările ei pentru diferite persoane, — o dovedesc.

In ceea ce priveşte rolul M-me Cornu la alegerea lui Carol de Hohenzollern, domnitor în Principate, corespondenţa lui Napoleon III nu relatează nimic. Charles Nouroy, autorul lui « Les secretes des Bonapartes » din 1889, crede că M-me Cornu ar fi sustras scrisorile privitoare la Carol de Hohenzollern şi le-ar fi confiat lui Ubicini, a cărui fică le-ar fi dat ministrului dela Paris Grigore Ghica.

D-l Emmerit e convins că aceste scrisori n'au existat deoarece, la acea epocă, M-me Cornu avea acces liber la Tuileries şi totul putea fi aranjat dela om la om.

Cu ajutorul informaţiilor cunoscute azi se poate trasa rolul D-nei Cornu în acest eveniment.

M-me Cornu nu este numai o femeie gata să jertfească totul pentru ideia de liberalism; este în acelaşi timp o femeie care ştie să servească un prieten. La Principesa Ştefania de Baden ea cunoaşte pe Carol, fiul lui Anton de Hohenzollern, pe care a vrut să-l însoare cu Ana Murat. In scrisorile din 25.XII.1863 şi din 10.II.1864 ale lui Napoleon III către M-me Cornu se vorbeşte de condiţiunile puse de familia Murat principelui Carol. Se cerea în cea dintâiu ca domiciliul viitoarei perechi să fie în Franţa, în cea de a 2-a scrisoare pretenţiile se rezumau de a ruga să i se spună principelui ca atât cât îi vor permite convenienţele, să-şi împartă timpul între Franţa şi Germania. Această căsătorie, neputând fi îndeplinită condiţiunile puse de familia Murat, nu s'a mai făcut.

Când I. C. Brătianu, după refuzul contelui de Flandar, vine la Paris în căutarea unui candidat, preferă să vadă întâiu pe M-me Cornu « vechea mazziniană » pe care o ştie cu mare influenţă la Impărat. D-l Emmerit crede că ideia candidaturii lui Carol de Hohenzollern la tronul României e a D-nei Cornu. Dar care a fost exact rolul lui Napoleon III în această chestiune? A desemnat el singur pe Carol, aşa cum pretinde I. C. Brătianu sau l-a acceptat la insistenţa altora? Pentru ca această chestiune să fie deplin lămurită, ar trebui să mai poată fi utilizate în afară de documentele cunoscute « Arhivele din Berlin (nedeschise încă publicului pentru acea perioadă, hârtiile lui I. C. Brătianu care, dacă există şi n'au fost distruse, se găsesc parte la d-l G. Brătianu şi Arhivele Familiei Regale Române neaccesibile publicului »).

E. Ollivier în articolul său din « Revue des deux Mondes » — La première Candidature Hohenzollern (Paris 1902, p. 787) crede că M-me Cornu e aceea care a sugerat Impăratului candidatura şi aprobarea a obţinut-o destul de uşor datorită politicei de apropiere cu Prusia, pe care o ducea atunci Napoleon. Peste

un an în « Empíre libéral » acelaş autor prezintă altfel chestiunea: M-me Cornu ar fi răspuns că n'ar voi să-l întrebe pe Impărat, care fiind membru al Conferinţei Marilor Puteri, ar răspunde printr'un refuz. Dar spunea ea « Mergeţi înainte, el (Impăratul) se va forţa, nu mă îndoiesc, de a împiedeca să nu fie împinsă resistenţa Conferinţei la extrem.

I. C. Brătianu ducându-se la Düsseldorf la Principele Anton de Hohenzollern, tatăl candidatului, spune că: « urmând încuviinţarea lui Napoleon III vrea să propună poporului român alegerea Principelui Carol. Nu s'a putut stabili, dacă I. C. Brătianu a fost sau nu primit de Napoleon III. Se ştie numai că înainte cu câteva zile de voiajul lui I. C. Brătianu la Düsseldorf, Benedetti, ambasadorul francez la Berlin, primeşte ordin să încerce să cunoască sentimentele lui Bismarck relativ la suirea unui principe străin pe tronul românesc. Bismarck întrebat răspunde între altele: « Noi credem, că această soluţie oferă garanţii care ar trebui să determine toate Puterile, fără a excepta Poarta, să o agreeze. Guvernul Sultanului totuşi pare hotărît să o decline (această soluţie) şi aceeaşi pare să fie de asemeni intenţia cabinetului din St. Petersburg. In această stare de lucruri noi suntem dispuşi a ne abţine şi a lăsa altor curţi mai interesate decât noi să intervină în această desbatere, grija de a se pune de acord. Dacă totuşi guvernul d-voastră socoteşte indispensabil de a insista ca să fie satisfăcute desideratele populaţiilor, noi ne vom uni cu el pentru a face să triumfe opinia sa ». De altfel Bismarck conta pe dificultatea de a se găsi vreo familie domnitoare, care ar accepta pentru un membru de al său suzeranitatea Sultanului, şi astfel să fie dispensat să-şi dea avizul. S'a înşelat, deoarece chiar un membru al casei domnitoare prusace (branşa cadetă) a fost cel ce a acceptat. Benedetti comunică la Paris lui Drouyn de Louys următoarele: «Preşedintele consiliului m'a asigurat că Regele ar fi în mod particular sensibil la sentimentele, pe care guvernul imperial este dispus să le manifeste în această ocazie un membru al Casei sale; dar, aşa cum m'a făcut să presimt acest lucru în convorbirea precedentă pe care am avut-o în acest subiect şi de care v'am dat seama, crede că Prusia nu va putea să ia o iniţiativă a niciunui fel de demers oficial în această circumstanţă, pentru a seconda dorinţa populaţiilor moldo-valahe.» In sufletul său Bismarck era mulţumit că putea să nemulţumească Austria prin alegerea lui Carol ca principe în România şi că îşi mărea influenţa la Dunărea-de-Jos. M-me Cornu, înflăcărată şi poate prea activă [1]) nu vroia nici să se gândească la faptul că ruda Muraţilor şi Beauharnais-ilor nu va fi cel mai aprig şi mai fidel filo-francez.

Ea se agită, dă sfaturi. E drept, spune d-l Emmerit, că M-me Cornu s'a simţit totdeauna o sfătuitoare şi o sprijinitoare din vocaţie şi că ea avea speranţa secretă de a deveni Egeria Principelui Carol întocmai cum se credea a lui Napoleon III.

E bine stabilit că Napoleon III a fost informat de toate aceste întâmplări şi că a sprijinit combinaţia sugerată de M-me Cornu. El singur asigură pe Met-

---

[1]) Ea merge până acolo încât scrie lui Ali Paşa o scrisoare, în care declară că Principele Carol s'ar fi naturalizat francez, fără opoziţia regelui său, şi că şi va face un punct de onoare de a fi vasalul Porţii.

ternich [1]) că nu personal a împins pe Carol de Hohenzollern la tronul României, ci Brătianu a obţinut încurajeri dela oarecare persoane din anturajul său.

După urcarea în scaun a lui Carol, ea nu vroia să piardă influenţa asupra lui. Cerând Principele un secretar francez, ea îi trimite pe Emil Picot [2]) tânăr avocat de 22 de ani cu o extraordinară facultate de muncă. Picot ţine pe M-me Cornu în curent cu starea de lucruri din Ţară şi cu intenţiile Principelui. Politica României înclinând spre Prusia, M-me Cornu scrie Principelui Carol: « C'est ici que malgre Sadowa vous avez votre meilleur apui ». Dar « pe măsură ce timpul trece, scrie d-l Emmerit foarte sugestiv, Principele Carol pleacă o ureche din ce în ce mai distrată la sfaturile amicei sale ». Picot este nevoit să plece în urma unei întâmplări destul de desagreabile. Manifestând antipatie pentru I. C. Brătianu şi regimul lui, el scrie la Paris amicului său Creţulescu să nu mai sprijine « acest guvern care de altfel va cădea în curând ». Creţulescu transmiţând această scrisoare lui Brătianu şi acesta arătând-o la rândul său Principelui, Picot e nevoit să plece. M-me Cornu pierduse partida. Dar şi după acest eveniment continuă să trimită scrisori Principelui, scuzând Franţa că n'ar dori o alianţă cu Rusia şi că niciodată n'a imaginat să dea România Austriei.

După data de 1868 corespondenţa ei cu Principele Carol nu e cunoscută. Din cele ce se cunosc, e deajuns pentru a ne da seama de inima sinceră, pe care această femeie vioaie şi inteligentă a arătat-o României.

Tot atât de neobosită e şi în a proteja savanţi, literaţi şi artişti. Napoleon avea foarte deseori nevoie de erudiţia ei literară. In 1863 îi scria următoarele: « te rog să-mi trimiţi numele scriitorilor de merit cu o notiţă asupra scrierilor lor şi a antecedenţelor lor ». Marii ei prieteni, Taine, Renan, Berthelot, Flaubert i-au recunoscut extraordinara capacitate de a sesiza, de a reţine şi sintetiza. Napoleon III a avut nevoie de aceste calităţi ale ei, deoarece inteligenţa lui, deşi remarcabilă era prea înceată. El a avut, înafară de prietenie şi sentimente de duioşie, pentru M-me Cornu o vie consideraţie. In scrisorile adresate M-mei Cornu găsim nu un monarh, ci un om simplu, amabil, uneori recunoscându-şi singur defectele, şi afectuos. Există şi o trăsătură de egoism în ele. Când Napoleon n'are nevoie de serviciile D-nei Cornu, titlul de « ma chère Hortense » devine simplu « chère M-me Cornu ».

M-me Cornu trăieşte să vadă dezastrul din 1870. Din Anglia, Napoleon III trimite încă scrisori până în anul 1872. După această dată nu mai avem nicio scrisoare de a ex-împăratului către M-me Cornu.

La 1875 moare Albine-Hortense Cornu, aceea despre care Napoleon III vorbind odată scriitoarei George Sand, a spus: « E persoana care mă cunoaşte mai bine, cu calităţile şi defectele mele ».

H. G.

---

[1]) Metternich către Mensdorf, scrisoare publicată în « Abdication du Prince Cuza », de Paul Henry.

[2]) Corespondenţa lui Picot cu M-me Cornu a fost publicată în 1925 la Paris de către D. Georgescu-Tistu.

I. NISTOR: *La Bessarabie et la Bucovine.* (Académie Roumaine, Connaissance de la Terre et de la Pensée roumaine, III). Bucureşti, 1937.

Studiul d-lui prof. Nistor este conceput pentru a fi util şi de interes străinătăţii. De aceea găsim amintite evenimente, esenţiale e drept pentru cunoaşterea istoriei noastre, dar mult prea cunoscute de către un public românesc.

Lucrarea începe cu un sintetic rezumat, în care se explică actul Unirii Principatelor şi care era situaţia şi atitudinea Basarabiei şi Bucovinei la acea dată.

Urmează apoi sub titlul « La Bessarabie » un vast capitol (cap. II), documentat, asupra istoriei acestei provincii dela începuturi până la alipirea ei la Patria-Mumă. Pentru evoluţia istorică a Bucovinei, capitolul III este o justă şi reală oglindire. Sunt foarte evocativ găsite primele subtitluri ale acestor capitole rezumând istoria celor două provincii, pentru a înţelege ce au însemnat aceste părţi de continuu românism sufletesc, pentru formarea şi închegarea poporului nostru.

Aceste subtitluri sunt pentru Basarabia « Bessarabie « bouclier de la Moldavie › (scutul Moldovei) iar pentru Bucovina « Bucovine, berceau dela Moldavie » (leagănul Moldovei. Textul volumului este completat de 18 pagini în care se găsesc reproduse fotografii reprezentând cetăţile Hotin, Soroca şi Suceava, mănăstiri şi biserici (Putna, Rădăuţi, Suceava, Arborea, Voroneţ, Gura-Humorului), vederi din Cernăuţi şi Serbarea inaugurării noului palat al Universităţii din Cernăuţi. Cele trei hărţi anexate volumului sunt: cea a lui Dimitrie Cantemir *(Principatus Moldaviae nova & accurate. Descriptio delineante Principe Demetrio Cantemir)* a Basarabiei şi Bocovinei actuale.

H. G.

RENZO U. MONTINI, *I Processi Spielberghiani;* ALDO ZANIBONI, *I fogli matricolari dello Spielberg.* Introduzione di Enrico Scodnik. Roma, Tipografia del Senato del dott. G. Bardi, 1937 — XV, IX — 258 p. (pl.).

In introducerea care precedează cele două lucrări cuprinse în acest volum, d-l Scodnik ne arată cum îndată după prăbuşirea imperiului habsburgic, sub a cărui stăpânire mulţi Italieni patrioţi au avut de suferit în diverse fortăreţe din imperiu, dar mai ales în cea dela Spielberg, Societatea « Dante Alighieri » a avut grija să creeze în inima fortăreţii în care au suferit atâţia, un muzeu în amintirea acelor martiri. Primul care a început să facă cercetări în legătură cu foştii prizonieri dela Spielberg, a fost Aldo Zaniboni, care se afla în 1918 la Brno şi care, împreună cu colonelul, Giulio Pellicelli au organizat sus numitul muzeu. In muzeul acesta, numit *Muzeul Patrioţilor italieni*, a fost cules tot materialul care amintea ceva în legătură cu cei arestaţi aici. Pentru studierea materialului s'a creat « *Comitetul Naţional de studii asupra prizonierilor politici italieni dela Spielberg* », care şi-a propus să publice o serie de studii asupra acestor prizonieri pe baza amintitului material. Colecţia de publicaţii se numeşte *Documente şi studii ale Comitetului Naţional de studii asupra pirzonierilor politici italieni dela*

Spielberg; i se zice « Documente şi studii », fiindcă fiecare volum va cuprinde două părţi, una de documente în limba originală germană şi cu traducerea italiană şi altă parte expozitivă. In afară de studiile publicate în această colecţie, Comitetul mai are grija să publice şi alte studii mai mărunte, privind această chestiune, să reediteze jurnale de ale celor arestaţi etc. Pe noi direct nu ne interesează cuprinsul celor publicate în acest volum, ci ţinem numai să remarcăm faptul creării Muzeului şi Comitetului de studii, în amintirea celor cari şi-au pierdut vieaţa sau sănătatea în celulele acelei fortăreţe pentru o idee, pentru ideia naţională italiană. Este un exemplu demn de a fi imitat, mai ales că şi noi am avut martiri cari au suferit, unii pentru credinţa strămoşească în fortăreaţa dela Kufstein (vezi S. Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. II, p. 307) şi alţii pentru curajul de a fi fost buni Români, în diverse închisori din Ungaria şi Transilvania.

In partea expozitivă, Renzo Montini rezumă în 148 de pagini procesele care au dus la condamnarea a 44 de naţionalişti să ispăşească pedepse la Spielberg. Iar în cea documentară, Aldo Zaniboni publică foile matriculare ale celor 44 condamnaţi, cari au fost înmatriculaţi alături de hoţi şi criminali.

G. VINULESCU

EUGEN WOLBE, *Ferdinand I. der Begründer Grossrumäniens. Ein Lebensbild.* Locarno-Leipzig, Verbano Verlag, 1938, 319 p.

D-l Eugen Wolbe, autorul unei izbutite biografii a Carmen Sylvei, bazându-se pe o bibliografie bogată şi pe o corespondenţă inedită, publică acum o descriere a vieţii regelui Ferdinand, întregitorul neamului.

Incepe prin a ne prezenta familia din care se trage şi trece la Carol Anton, primul prinţ german care şi-a jertfit tronul de bună voie în favoarea unităţii germane şi la prinţul Carol, care va deveni cel dintâi rege al României. Despre acesta spune că şi-a jertfit patria, familia şi tinereţa, spre a răspunde afirmativ la apelul făcut de poporul român. Exagerează însă când spune că a fost atras mai ales de perspectiva muncii grele culturale în ţara aceasta încă *semibarbară*, distrusă de guvernarea unor *hospodari incapabili*. Incontestabil că tânărului prinţ i se deschidea un vast câmp de activitate în domeniul cultural, dar nu se poate spune că ţara în epoca aceea era semibarbară. Tineri dornici de carte străbătuseră de mult ţările apusene în căutarea culturii şi tocmai datorită lor s'a ajuns în stadiul de a chema un prinţ străin pe tronul ţării. Iar decadenţa politică în care se găsea, nu se poate atribui numai domnitorilor, care nici ei nu au fost toţi incapabili — n'avem decât să ne gândim la predecesorul prinţului Carol —, ci mai mult împrejurărilor politice, intereselor statelor vecine şi greutăţii apăsătoare a jugului turcesc.

Autorul aminteşte apoi faptul că regina Elisabeta neavând niciun fiu, prinţul Carol se gândi să adopte pe unul din fiii fratelui său şi anume pe Ferdinand. Prezentând genealogia acestuia, remarcă religiozitatea femeilor din familie, fapt

căruia i se datorește și educația profund religioasă pe care o primeau copiii. Tatăl său l-a educat în sensul de a deveni un adevărat cavaler în societate și bun militar. In timpul studiilor i se desvoltă gustul pentru matematici și botanică, aceasta din urmă rămânându-i o pasiune pentru întreaga viață. In 1880 îl vedem înscris la gimnaziul « Hohenzollern » din Düsseldorf. Mergea la școală pe jos împreună cu frații săi, iar cu camarazii era prietenos. A fost un element foarte disciplinat, supunându-se profesorilor și preceptorilor săi. Prevăzându-se că ar putea deveni moștenitorul unchiului său, i se permise ca în loc de grecește să ia lecții particulare de limba română, având pentru aceasta ca profesor pe Vasile Păun. Fiind declarat « matur » în urma examenului din 1885, se dedică carierei militare înscriindu-se la școala de războiu din Kassel, unde fu instruit în mod special și de unde ajunse apoi în primul regiment pedestru de gardă. La 1887 îl vedem student la Universitatea din Tübingen, urmând studii de drept, pe care le termină apoi la Leipzig. Tot timpul acesta continuă să se ocupe de limba și literatura românească, fiind însoțit peste tot de profesorul Păun. Intr'un capitol special e înfățișată alegerea lui Ferdinand ca moștenitor al tronului românesc și instalarea lui în noua sa patrie, de unde scrie tatălui său o serie de scrisori în care se reflectă, uneori, diverse situații din țară. Intre altele se plângea odată că unchiul s'ar ocupa cam prea puțin de armată. Ii vorbește de educația ce i-o dă acesta în arta cârmuirii. Ni-l prezintă apoi intrând în armata română, în Senat, membru de onoare la Academia Română, etc. Trece apoi la diversele cunoștințe făcute în vederea căsătoriei, care în cele din urmă se realizează cu principesa Maria, fiica prințului Alfred de Edinbourgh. Descrie apariția perechii princiare în public și impresia făcută. Pe prințul moștenitor îl vedem ținând frumoase discursuri cu ocazia diverselor festivități la care participă. Vorbind despre revoluția din 1907, autorul subliniază că chestiunea agrară a devenit o problemă vitală a prințului, care după războiul de întregire a și rezolvat-o, în favoarea micilor agricultori. In timpul războiului balcanic are comanda trupelor române, având ca șef al statului major pe generalul Averescu. Cu o serie de foarte interesante amănunte sunt descrise împrejurările în care a izbucnit războiul mondial și atitudinea hotărîtă de neutralitate a regelui Carol, care ținea ca cel puțin în felul acesta să-și respecte angajamentele față de Tripla Alianță, întru cât opinia publică era în contra unei intervenții alături de aceasta.

Trece apoi la moartea lui și urcarea pe tron a lui Ferdinand, care intră în războiu alături de Antantă. Povestește activitatea depusă de rege și de regina Maria în decursul acestui războiu, relevând și prezentând în cuvinte călduroase rolul reginei în momentele grele de suferință, prin care a trecut țara și cârmuitorul ei. Ajunge la pacea dela București și în sfârșit la împlinirea idealului național de întregire a neamului. Analizează evenimentele ce au urmat după războiu și descrie sbuciumul politic prin care a trecut țara. Intr'un capitol aparte îl caracterizează pe regele Ferdinand ca om, remarcându-i atașamentul față de oameni și modul prietenesc cu care știa să-și trateze supușii. Față de minorități spune că a păstrat totdeauna un spirit de egalitate, tratându-i părin-

teşte. Vorbind despre politica internă spune de schimbarea Constituţiei şi de tendinţa de reconstruire a ţării. In capitolul despre politica externă aminteşte de lupta dusă de Români pentru stăvilirea comunismului izbucnit şi în Ungaria, apoi de restabilirea treptată a relaţiilor cu diversele ţări şi de înjghebarea nouil‿r alianţe. Vorbeşte apoi de moartea regelui Ferdinand şi descrie evenimentele politice care au frământat ţara până la restauraţia dela 8 Iunie 1930.

Apariţia acestei monografii este o dovadă că faptele Regelui Ferdinand au avut puternic ecou şi peste hotare.

G. V.

CARLO ROSETTI, *Il Danubio fiume internazionale.* Milano, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale, 1937, in- 8⁰, 342 p. (2 hărţi). (Manuali di Politica Internazionale 5).

Sărbătorindu-se în anul 1931 a 75-a aniversare a *Comisiunii Europene a Dunării*, d-l Carlo Rosetti, pe atunci delegat al Italiei în Comisiile fluviale internaţionale, a fost însărcinat să scrie un istoric al acestei Comisiuni. Colaborând cu d-l Fr. Rey, Secretarul General al Comisiunii, a t'părit marea lucrare *La Commission Européenne du Danube et son oeuvre de 1856 á 1931*, puţin accesibilă însă marelui public din cauza preţului prea exagerat. Spre a înlătura acest inconvenient, d-l Rosetti s'a gândit să publice într'o colecţie italiană ieftină părţile cele mai interesante ale marelui studiu, completându-le cu evenimentele de după 1931.

D-sa începe cu Congresul dela Viena, unde prin actul din 9 Iunie 1815 se stabilesc principiile de libertate ale fluviilor ce trec prin mai multe state. Pentru Dunăre se stabilise o serie de taxe pe tot parcursul, dela punctul de unde e navigabilă, până la guri. Pentru acestea din urmă însă tratatul nu este aplicabil, ele stând sub stăpânire turcească. Pentru libertatea navigaţiunii pe Dunărea de jos se luaseră măsuri prin tratatul dela Bucureşti în 1812, apoi în tratatele dela Ackerman 1826 şi Adrianopol 1829, dar ele au fost luate numai în favoarea celor două state contractante, adică Rusia şi Turcia. Când în 1830 se înfiinţează Societatea Austriacă de Navigaţie cu vapoare, începe şi Austria să se intereseze de cursul inferior al Dunării, încheind la 13—25 Iulie 1840 un tratat de liberă navigaţie. Cam tot pe atunci încep să apară aici şi vasele engleze. Rusia se angajase cu întreţinerea gurilor, nerespectându-şi însă angajamentele urmează o serie de proteste din partea celorlalte state. Dată fiind importanţa acestui fluviu pentru transporturi, se ajunge la ideea punerii lui sub un control internaţional. Şi de fapt, în Congresul dela Paris 1856, luându-se în discuţie şi problema Dunării, ia naştere Comisiunea Europeană a Dunării. Austria propune ca aceasta să se limiteze numai pentru Dunărea inferioară, partea superioară neinteresând decât statele riverane. Se creiază astfel prin art. 16 şi 17 ale tratatului în afară de Comisia Europeană şi alta riverană. In 1866 se ia în discuţie prelungirea mandatului Comisiunii şi se acceptă până la 1871, dar în timpul războiului franco-german din 1870, Rusia se debarasează de stipulaţiunile tratatului dela Paris, care impuneau neutralitatea Mării Negre. Anglia protestează şi convoacă o

conferinţă la Londra, unde din nou se prelungeşte mandatul Comisiunii Europene.

Tratatul dela Berlin (1878) recunoaşte independenţa României şi stăpânirea asupra Dobrogei şi gurilor Dunării, cu excepţia gurii Chilia. Intră deci un nou delegat în Comisie. Prin modificările făcute se creiază o nouă situaţie a întregului regim dunărean, ne mai corespunzând astfel nici actul public din 1856, fapt care duce la crearea actului adiţional din 1881. La 10 Martie 1883 prin conferinţa dela Londra se prelungeşte mandatul Comisiunii pentru alţi 21 de ani şi se iau câteva dispoziţiuni speciale privitoare la gura Chilia, cedată Rusiei. După intrarea României în războiu, delegaţii Puterilor Centrale sunt duşi la frontiere, Comisiunea continuând să func ţioneze numai cu delegatul Rusiei şi al României. Un timp o vedem lucrând chiar la Odessa ajutată material de Anglia şi Franţa. Prin tratatul dela Bucureşti 7 Mai 1918, Comisia aceasta este înlocuită cu o Comisie a Gurilor Dunării, compusă din reprezentanţii Statelor dunărene şi dela Marea Neagră. După armistiţiul dela 11 Noemvrie 1918, Comisia se retrage, grija Dunării rămânând delegatului român, care cu banii Statului român se şi îngrijeşte de gur i. Prin art. 331 al tratatului dela Versailles, Comisiunea fu restabilită şi Dunărea fu declarată internaţională dela Ulm, pentru controlul parcursului ei fu instituită o *Comisiune Internaţională a Dunării*, iar prin tratatul dela Trianon, o *Comisie tehnică permanentă a Regimului apelor Dunării*. Chestiunea dunăreană se mai desbate în Conferinţa dela Paris din August 1920, iar în 23 Iulie 1921 prin convenţia dela Paris ia naştere Statutul definitiv al Dunării, compus din 44 de articole. Aminteşte apoi denunţarea clauzelor fluviale de către Germania la 14 Noemvrie 1936, fapt resimţit mai ales de Comisiunea internaţională a Dunării şi la urmă tendinţa României de a desfiinţa această Comisiune.

In paginile care urmează, dela 153 până la 342 reproduce toate textele cu privire la Dunăre, din diversele tratate precum şi alte acte privind acest fluviu.

G. V.

ALEX. LAPINSKI: *Sigismund cel Bătrân şi Biserica Ortodoxă*. Varşovia, 1937, 206 p. (Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Tom XIX, zeszyt 1).

Autorul utilizează un mare număr de publicaţiuni: lucrări şi colecţii de documente polone, ruseşti şi ucrainiene. Rezultatele la care ajunge, sunt următoarele:

Biserica ortodoxă din Ducatul Lituaniei şi Regatul Poloniei, începând cu anul 1458, constituia, din punct de vedere al organizării, o mitropolie separată cunoscută în literatura istorică sub numele de mitropolia dela Kiev, mitropolia lituană sau apuseană-ruteană. Mitropolia aceasta cuprindea toate teritoriile rutene ale Poloniei şi Marele Ducat al Lituaniei. Nu era autocefală, ci depindea din punct de vedere canonic de Patriarhul Constantinopolului. Dependenţa aceasta era însă foarte redusă, aproape numai nominală, şi nu se baza pe niciun

act special de natură canonică. Din această cauză raporturile dintre Biserica Ortodoxă din Polonia şi Patriarhatul din Constantinopole erau infime, iar în izvoarele epocei nu există aproape niciun fel de urme despre aceste raporturi. Putem presupune că ele se reduceau aproape numai la binecuvântarea pe care Patriarhul o acorda noilor mitropoliţi. Lipsa acestor legături pe timpul domniei lui Sigismund I nu a fost însă determinată de vreo tendinţă de unire a Bisericei Ortodoxe cu Roma. Deşi mitropoliţii din Moscova se sustrăseseră aproape cu desăvârşire de sub autoritatea Patriarhului, ducii Lituaniei şi regii Poloniei, şi în deosebi Sigismund cel Bătrân, au fost mai leali faţă de Constantinopol. Intre Biserica Ortodoxă din Polonia şi Biserica rusească nu au existat legături ierarhice în timpul domniei lui Sigismund cel Bătrân, ci numai oarecare contact spiritual şi material.

Sigismund I nu a încercat să profite de lipsa unor raporturi mai strânse între Biserica Ortodoxă din Polonia şi Patriarhatul din Constantinopole, în vederea realizării unirii cu biserica catolică. Este greu de stabilit dacă atitudinea aceasta pornea dintr'un spirit de toleranţă sau din considerente de ordin politic, adică din teama ca teritoriile rutene dela frontieră să nu intre în orbita influenţei ruseşti. De asemenea nu poate fi vorba de o convertire forţată la catolicism a ortodoxilor pe timpul domniei lui Sigismund I. Afirmaţiunile autorilor catolici şi uniţi că primul mitropolit ortodox, ales sub domnia lui Sigismund I, Iosif II Soltan, ar fi fost partizan al unirii şi chiar unit, nu sunt întemeiate. In sprijinirea tezei sale, Lapinski recurge la lucrările istoricilor ruşi, cari au dovedit fără nicio umbră de îndoială că mitropolitul Iosif a rămas în tot timpul vieţii sale un adept fidel al bisericii ortodoxe şi a fost unul din cei mai de seamă ierarhi ai bisericii ortodoxe din Polonia. Dintre istoricii catolici, prof. K. Chodynicki, autorul monumentalei lucrări « Kościól prawosławny a Rzeczpospolita Polska » (Biserica ortodoxă şi Republica Polonă), apărută la Varşovia în 1934, recunoaşte că mitropolitul Iosif a fost ortodox.

La cererea mitropolitului Iosif Soltan, a episcopilor, principilor şi magnaţilor ortodoxi în frunte cu principele Ostrogski, Sigismund cel Bătrân a acordat la 2 Iulie 1511 bisericii ortodoxe privilegii speciale, asigurându-i o independenţă cu mult mai mare decât aceea de care se bucura biserica ortodoxă din Marele Ducat al Moscovei. In schimb, Sigismund cel Bătrân a ţinut să aibă personal o influenţă destul de mare asupra acestei biserici, în cadrul legilor în vigoare. In baza tradiţiei, marii duci ortodoxi ai Lituaniei, iar mai târziu regii catolici ai Poloniei, se considerau drept « fondatori şi apărători supremi » ai bisericii ortodoxe din statul lor. Aşa se explică cum, contrar prescripţiunilor canonice ale dreptului ctitoresc bizantin, în rolul de patroni supremi apar regii sau marii duci de altă confesiune decât cea ortodoxă. Din dreptul acesta de patronat rezulta: 1) influenţa Statului, prin persoana regelui Sigismund cel Bătrân, la numirea erarhilor bisericii ortodoxe; 2) controlul averilor bisericeşti; 3) respectarea independenţei jurisdicţiei bisericeşti. In felul acesta atât alegerea mitropoliţilor cât şi a episcopilor ortodoxi depindea în mare măsură de voinţa regelui.

Mitropolia din Haliciu, întemeiată la 1371 în urma intervenției regelui Cazimir, rămâne mai târziu fără titular, astfel încât populația din Sudul Poloniei era silită să se adreseze, pentru sfințirea preoților și a bisericilor, episcopilor ortodoxi vecini « și uneori chiar celor din Moldova ». După o luptă îndelungată și zadarnică, de abia Sigismund cel Bătrân numește în 1539 un episcop la Haliciu, cu titlu de locțiilor al mitropolitului.

Sigismund cel Bătrân, ca și toți ceilalți Iagelloni de altfel, s'a îngrijit de bunurile și averea bisericii ortodoxe din Polonia. Astfel biserica aceasta avea pe timpul domniei lui Sigismund cel Bătrân o poziție deplin neatârnată și nu numai că era tolerată de Stat, dar în același timp se afla sub ocrotirea directă a regelui. Totuși existau unele restricțiuni, care derivau din faptul că biserica catolică ocupa o poziție privilegiată în Stat. Aceste restricțiuni se referau mai ales la manifestările exterioare ale cultului ortodox. Apoi era interzis — mai mult teoretic pe timpul lui Sigismund cel Bătrân—să se construiască biserici ortodoxe noui; de asemenea se interzicea încheierea de căsătorii între catolici și ortodoxi, precum și botezarea după ritualul bisericii ortodoxe a copiilor născuți din căsătoriile amestecate. Aceste restricțiuni însă nu erau respectate cu strictețe. Mai ales în Marele Ducat al Lituaniei ortodoxii aveau o situație foarte favorabilă. Dovada cea mai bună este că ei sunt fideli regelui catolic în luptele cu Moscova ortodoxă. Nu se înregistrează niciun act de trădare din partea populației ortodoxe. Dimpotrivă, ortodoxii joacă un rol important în armată și în diplomație. Oștirile care luptă cu Moscova sunt comandate de principele Ostrogski, ortodox. Regele Sigismund cel Bătrân avea o încredere deplină în ortodoxi, cari i-au fost fideli. Ba mai mult, populația ortodoxă s'a bucurat atunci când Regele catolic a repurtat victorie asupra oștirii ortodoxe a Moscovei, iar prințul Ostrogski, ca semn de mulțumire, a ridicat o biserică ortodoxă.

In genere domnia lui Sigismund cel Bătrân a fost pentru biserica ortodoxă din Polonia o epocă de aur.

T. DAN

J. MACŮREK, *Prameny k dějinám československým v archivech a knihovnách sedmihradských* (Isvoare privitoare la istoria Cehoslovaciei din arhivele și bibliotecile ardelene) *in* Věstník královské české společnosti nauk, v Praze, 1925.

La îndemnul răposatului prof. dr. I. Bidlo în semestrul de vară al anului școlar 1923/24, actualul profesor de istorie slavă la Universitatea Masaryk din Brno, dr. I. Macůrek, a întreprins o călătorie de studii în România. A studiat la București și în vara anului 1924 a călătorit în Transilvania unde a cercetat 5 arhive și biblioteci: Bibl. și arhiva muzeului ardelean-Cluj; arhiva și bibl. colegiului unitarian-Cluj, arhiva episcopală și biblioteca Batthyáneum din Alba Iulia, arhiva colegiului unitarian din Aiud și arhiva baronului Ștefan Apor din Abus (Târnava-Mică).

In *biblioteca muzeului ardelean-Cluj* a găsit: 1) 2 volume din *Collectio maior* semnate A T XXXI și XXXII, conținând copia unei traduceri germane a actelor

dietelor morave (Mährische Landestage) dela 1527 până la 1613; vol. I are 412 p. + 10; vol. II 528 p. + 10. Prof. dr. I. Macurek dă un rezumat destul de cuprinzător al ambelor volume. 2) Sign. I B 7: *Relatio de rebus in Bohemia et Hungaria* 1609—1610, scrisă de un autor contimporan necunoscut. Formatul în 4⁰. Conține 32 p. + 4 p. libere. Scris în prima jumătate a secolului XVII. Se dă un scurt rezumat al mss. 3) O colecție făcută între 1790—1798 de Samuel Ivanco, pastor protestant la Necpaly și trecută în Muzeul ardelean-Cluj sub Sign. IC 10 (I—X). Conține 10 volume și se referă la biserica evanghelică din Slovacia dela începutul secolului XVI până la finele secolului XVIII, cuprinzând izvoare latine (2/3) și cehe (1/3).

Fiecare volum are 250—400. p. Autorul face analiza tuturor celor 10 volume, dându-le pe scurt și cuprinsul.

In *arhivele colegiului unitarian-Cluj*, a găsit o veche ediție din 1574 a versiunii poloneze a confesiunii calviniste, ca și retipărirea din 1632 a ei, textul și actele acelui «*Consensus Sandomcriensis*» din 1570, *Acta et conclusiones synodi gener. Torunensis* din 1559, Confesiunea fraților bohemi din 1573 și multe scrisori ale Reformatorilor către Frații bohemi, ca și *Confessio fidei rever. Cyrilli patriarcha› Constantinopolitani* din 1630 și răspunsul lui Sigismund III, regele Poloniei, la acea confesiune.

La Batthyáneum a descoperit un mss. intitulat: *Cronica seu origo fratrum Minorum de observantia in prov. Bosne et Hungaria Christi Jesu militantium*, relatând despre istoria ordinului franciscan în Bosnia și Ungaria dela începutul secolului XIV până la 1642. Cronica e opera mai multor autori Incepută de Blasius de Zalko, ea fu continuată de alții. Aduce mărturii prețioase despre mișcarea husită în Ungaria de Sud și Răsărit, Transilvania și Moldova [1]). Face amintire despre cei 2 husiți: Toma și Valentin, cari veniră în Moldova și făcură prima traducere maghiară a Sf. Scripturi.

Mai departe un alt capitol aduce material referitor la Anabaptiștii moravi (Mährische Wiedertäufer), cari persecutați în Moravia se refugiază în Ungaria și mai ales în Slovacia. Unii din ei veniră și la noi în Transilvania, stabilindu-se la Vințul-de-jos, aproape de Alba Iulia.

In Transylvania la 1622 Gabriel Bethlen primi numeroși Anabaptiști, cari se așezară în câteva sate în regiunea Albei Iulii, mai ales la Vințul de Jos, unde veniră mereu în prima jumătate a secolului XVII noui Anabaptiști din Slovacia. Pe la 1750 erau catolicizați ca și coreligionarii lor din Slovacia.

Mss-e care aduc mărturii despre Anabaptiștii moravi sunt în total 17: *a)* Cronici și *b)* Scrisori trimise de Anabaptiștii moravi fraților lor din afară sau pri-

---

[1]) Vezi pt. ac. și J. Macůrek: *Husitství v remunských zemích* în Časopis Matice Moravské, Brno 1927 și de același: *Husitismul în România* în Revista istorică, Buc., 1928. Despre lățirea husitismului în Moldova vezi și Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I_2, p. 700. doc. 587 [1444] și p. 706, doc. 589 [1444] și II_2, p. 698, doc. 387 [an 1571].

mite dela ei. Sunt scrise în limba germană şi majoritatea lor au fost scrise în Moravia înaintea bătăliei dela Muntele Alb (1622) şi apoi aduse în Transilvania. Prof. dr. Macurek analizează amănunţit cronicile mss. Sign. II 122 conţinând istoria Anabaptiştilor din 1524 la 1642, mss. III 118 o redacţie prescurtată a mss. precedent pentru perioada dela 1524 la 1629, III 119 scris în 1638 de Isaac Droeler şi conţinând istoria anilor 1570—1618, III 93 mergând dela 1630 la 1700, XI 90 referitor la Anabaptiştii din Münster până la anul 1554.

Urmează apoi analiza celor 443 de scrisori (Sing. III 168), 440 (Sing. III 107), 429 (Sign. III 90) mss, scris la Vinţul-de-Jos pe la 1650, 186 (Sing. I 128), 309 (Sign. III 104), 336 (Sign. III 100), 158 (Sign. III 188) şi multe altele de importanţă în deosebi teologică şi pedagogică.

In capitolul VII autorul studiului aduce izvoare referitoare la istoria religioasă a Cehilor, aflate la Batthyàneum.

Mai întâiu mss. Sign. I 17: « *Antiphonae graduale slavicum et latinum* » cu cântece religioase cehe necunoscute. E un amestec de cântece latine şi cehe scrise între 1559—1571; apoi *Tractatus contra Hussitas* din anul 1418 [I 160], *Sermones de tempore per Magistrum Miliczin Confecti* (II 63) din 1433 şi *Das Bethpuech genamt Belial* (I 92) din 1463—1468.

Capitolul VIII citează izvoare pentru istoria dreptului ceh şi silezian găsite tot la Batthyáneum. E mss. III 149 cu textul latin al « *Constitutiones regni Bohemiae* » *A.*⁰ 1627 *reformatae* », apoi *Jus provinciale ducatus Opoliensis et Ratiborensis* (mss. XI 122), *Privilegia Lusatiae* şi mss. Sig. III 4, de pe la finele secolului XVI, cu documente referitoare la istoria juridică a Sileziei din vremea lui Ioan de Luxemburg până la Ludovic I, latineşti şi ceheşti.

Ultimul capitol, al IX, aduce ştiri referitoare la Silezia în epoca reformaţiei şi la revoluţia cehă din 1618—1620.

Sunt 6 vol. de mss. Sig. X 47—X 52. Autorul colecţiei este Gotfrid Backisch secretar regal la Brieg; iar cel ce a transcris colecţia în 1715 fu franciscanul Roch Mohr. Colecţia merge până la 1675. Prof. dr. I. Macurek analizează conţinutul vol. III şi IV.

MIHAIL DAN

IOSEF MACŮREK, *Čeští válečníci v Krajinách černornorških koncem XV-ho století* [*Războinici cehi în regiunile Mării Negre la finele secolului XV*] în Českou minulosti — Práce záku Václava Novotného [Studiile elevilor lui Václav Novotný privitoare la trecutul ceh]. V Praze, 1929, p. 194—203.

In volumul omagial închinat profesorului Václav Novotný cu prilejul împlinirii vârstei de 60 ani, prof. dr. J. Macurek publică un studiu referitor la *Războinici cehi în ţinuturile Mării Negre la sfârşitul secolului XV*, care este un pasaj rezumativ din lucrarea mai mare: *Războinici cehi în Polonia în secolul XV şi XVI.*

In acţiunea lui antiturcă, regele polon Ioan Albert — date fiind împrejurările de atunci — s'a văzut nevoit să recurgă şi la ajutor de soldaţi străini, din cari

cea mai mare parte erau Cehi. Câteva cete din acestea erau cele ale lui Silhoř, Kaňa, Hubatý, Kulaš, Matěj Polák, Lukaš, Šolc, Zálesky, Podhala şi Vrana alcătuite din luptători din Boemia, Moravia, Silezia şi Slovacia.

Unii dintre ei atacară (la 1485) pe Domnul Moldovei, Ştefan cel Mare, când acesta se întorcea dela Colomeea unde făcuse închinare regelui polon Cazimir [1]).

O parte dintre aceşti războinici cehi, ca acei ai lui Hubatý trecură şi în Moldova cu ocazia expediţiei din 1497 a lui Ioan Albert.

Cehul Jan Trnka era în această expediţie mâna dreaptă a Regelui, care în urmă — după mărturia lui Wapowski — îl făcu mare hatman. Şi tot Wapowski afirmă că Jan Trnka ar fi fost consilier regal şi primul membru al Consiliului de războiu al regelui polon.

In expediţia contra Moldovei planul de ofensivă al lui Jan Trnka viza în primul rând cetatea Hotinului, dar regele Ioan Albert se decise să meargă mai întâiu asupra Sucevei, decizie care îi fu fatală.

Ştefan primind ajutoare din Ungaria, Transilvania şi dela Turci, rezistă năvălitorului şi între timp — prin intervenţia regelui Ungariei şi cum Ioan Albert era bolnav — Polonii se deciseră să se retragă din Moldova. La înapoiere în Codrii Bucovinei, la 26 Octomvrie 1497, Ştefan cel Mare cu hoardele turceşti şi tătare, ce se alăturaseră la oastei moldovene, zdrobi pe Poloni şi o mare parte din nobilimea malopolonă şi rusă rămase acolo. Despre soarta zöldneri-lor cehi în lupta din Codrii Cosminului nu sunt informaţii detailate.

De sigur că mulţi dintre ei vor fi avut soarta Polonilor, însă şefii Jan Trnka şi Kaluš se salvară, căci îi găsim amintiţi şi ulterior.

Aşa Kaluš (= Kulaš) e amintit şi pe la 1500 (I. Gorski, Historja piechoty polskiej).

După ce se înapoiară din Moldova ei rămaseră şi pe mai departe în serviciul regelui polon. In Noemvrie 1497 fu înscrisă în armata polonă ceata lui Lubošvarský, alcătuită din rămăşiţele dezastrului din Moldova. Se amintesc între soldaţii de rând în general Cehi, — dar nu ar fi fost exclus să fi fost şi Români, căci se citează locuri ce ne fac să ne gândim la Români ca: Valašský Klobuk sau locuite de Români ca ţinutul Meziřiči (Mezerici).

Despre ei şi despre alţi Cehi participanţi la expediţia contra Moldovei, se mai face menţiune pe la jumătatea anului 1498, scurtă vreme după năvala Moldovenilor şi a Turcilor la Lwow.

Aşa se amintesc ca apărători ai Poloniei Mici (Malopolska) cetele lui Hynka, Václav, Jan Hladký, Baran, Mikulaš, Vysěl, Bernard Čech, Sokolowský, Záleský, Skála, Jan Cyškovsky, Jiři Chomutovský, Matúš Moravčik, Rolenc, Matěj Polák şi Jiři Zubátý. In 1501 câteva cete de Cehi conduşi de Ján Černin

---

[1]) Despre acest atac se face menţiune la Miechowski: Chronica Polonorum; B. P. Haşdeu, Arhiva istorica I_2, p. 35; G. Picot, La Chronique de Moldavie, p. 108; cf. şi I. Macurek, Husitství v. rumunských zerních în Časpris matice moravské ročník 51, p. 89.

şi Jan Polák luară parte prin Rusia Albă la războiu contra Moscovei de partea Polonezilor. In 1509 cetele de Cehi împreună cu soldaţi poloni sub comanda lui Jan Černin şi comandantul suprem Niolcae Kamenický năvăliră în Moldova din nou. Se amintesc printre Cehii ce participară la această nouă expediţie în contra Moldovei: Humburk, Bedřich Jiskra, Ondřěj Musola, Ondřej, Dubský, Stanislav Gřiva, Ondřej Bzenec, Střala, Spinek, Vlček, Peka, Věřbjata, Praček, Abraham, Gřiva şi Tvorovský.

In unire cu Polonii, Cehii devastară malul drept al Nistrului — în acest an 1509 — arseră Hotinul, Dorohoii şi Botoşanii şi asediară Suceava. După 40 de zile de jaf se înapoiară în Polonia cu o bogată pradă. In urmă cetele cehe serviră în Cracovia, apoi (1513) în Poznan şi în 1513—1514 luară parte la o nouă campanie polonă contra Moscovei.

Mai departe studiul prof. dr. J. Macůrek vorbeşte despre organizarea, armamentul şi felul de luptă al războinicilor cehi din Podolia.

M. D.

JOSEPH MACŮREK, *Slovani v pojetí starších rumunskych kronikářů* (Slavi în concepţia vechilor cronicari români), Bidluv Sborník, v Praze, 1928, p. 123-136.

După ce face o introducere de vreo 2 pagini privitoare la cronicarii români, autorul trece la studiul cronicarilor Gr. Ureche, Miron şi Nicolae Costin, D. Cantemir şi I. Neculce, pentru a vedea cum sunt înfăţişaţi în scrierile lor Slavii.

Cronicarii moldoveni vorbesc despre Poloni şi Ruşi, cu cari fuseseră Moldovenii în raporturi mai strânse şi mai îndelungi şi mai puţin despre Sârbi şi Bulgari.

De asemenea se găsesc în cronicarii români şi informaţii relative la Cehi, cari, ca negustori originari din Boemia, Moravia şi Silezia, veniră prin secolul XIV în Moldova, unde groşii cehi începură să aibă putere circulatorie.

In secolele următoare, mişcarea husită şi înţelegerea politică dintre Jiři de Poděbrad şi Ştefan cel Mare apropiară iar cele două ţări (Moldova şi Boemia).

Iar joldnerii cehi în a doua jumătate a secolului XV şi la începutul secolului XVI veniră în Transilvania, Moldova şi Ţara Românească fie în slujba regelui polon, fie a voevodului român.

Măruntele ştiri pe cari le aduc Gr. Ureche şi Miron Costin despre Sârbi, Bulgari şi Cehi sunt extrase din cronicile lui Joachim Bielski, Cosmografia lui Sebastian Münster şi Sarmatia lui Guagnin tradusă în polonă de J. Paszkowsky.

Despre Slavii nordici se ocupară mai ales Gr. Ureche şi Miron Costin, asupra cărora s'a exercitat influenţa polonă şi apuseană, pe care prof. J. Macurek o analizează folosindu-se şi de cunoscutul studiu al prof. P. P. Panaitescu: « Influenţa polonă în opera lui Gr. Ureche şi Miron Costin ».

Mai departe spune că la cronicarii români pe lângă influenţa polonă, s'a exercitat — ca la D. Cantemir — influenţa bizantină (Zonaras, Prokopios, Theophylos, Simokattes, Akominatos, Nik. Gregoras, Theodosios, Kedrenos) şi influenţa izvoarelor turceşti ca şi a letopiseţelor sârbe, bulgare şi ruse.

In ce priveşte — în general — ideile cronicarilor români asupra Polonilor şi Ruşilor, ele se inspiră din proiectele de ligă antiturcă şi confirmă în această parte a Europei influenţa reciprocă a civilizaţiilor.

In secolul XVII (Gr. Ureche şi Miron Costin) se observă tendinţe polonofile şi influenţa literaturii istorice poloneze (studiaseră la Bar în Polonia), pe când în secolul XVIII se fac marcante tendinţele rusofile (D. Cantemir) şi simpatia pentru Poloni scade treptat, însă la I. Neculce se observă o egală simpatie pentru ambele popoare slave din Nord: Polonii şi Ruşii.

Cât despre Slavii de Sud şi Vest, în afară de D. Cantemir, ceilalţi cronicari români nu vorbesc despre ei decât prea puţin sau de loc.

M. D.

N. IORGA, *Byzantské Kroniky v Rumunsku* (Cronicile bizantine în România). Bidluv Sborník, v Praze, 1928, p. 107—110.

In volumul închinat răposatului profesor de istorie slavă dela Univ. din Praga, Iaroslav Bidlo, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani, prof. N. Iorga publică un studiu mic cu titlul de mai sus.

Amintind de cronica lui Const. Căpitanul Filipescu, Istoriile Domnilor Ţării Româneşti, spune că acesta s'a înspirat şi din cronicarul bizantin Phrantzes.

Chalkokondylas a ajutat la redactarea cronicii lui Radu Greceanu, cronicarul bogatului domn Const. Brâncoveanu.

Intr'o notă prof. N. Iorga aminteşte de cronicile lui Macarie şi Eftimie înrâuriţi de traducerea în slova bisericească a Cronicii bizantinului Const. Manasses.

Mai departe se citează din Catalogul bibliotecii lui Nicolae şi Constantin Mavrocordat mai multe cronici bizantine în ediţii din Augsburg, Veneţia, Paris şi Oxford, unele din secolul XVI, altele din secolul XVII. Aşa sunt: Anna Komnena, Psellos, Gemistos Plethon, Pachynieres, Chalkokondylas, Zossimos, Malalos.

Alţi cronicari români cari utilizară pe cei bizantini fură Gh. Şincai (cronicile bizantine în ediţiile lor veneţiene), D. Cantemir (cari luă cunoştinţă de scrisul lor la Constantinopol şi folosi mai ales pe Gregoras, Joannes Kantacuzenos şi Phrantzes).

La sfârşit autorul citează mss. bizantine din colecţia Academiei Române amintite şi în lucrarea cunoscută a lui C. Litzica despre manuscrisele greceşti dela Academia Română:

1. *'Ανθολογία ἱστοριῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἄχρι τῆς τελευτῆς τοῦ Χριστοῦ.*
2. O antologie în proză şi versuri după Tzetzes.
3. Istoria Romei până la republică.
4. *'Ιστορία χρονική* de Michail Glykas.
5. Un mss. provenit dintr'o bibliotecă din Ianina.
6. Extrase din cronica lui Georgios Synkellos.
7. Extrase din Pachymeres.
8. Cronica lui Bucas, la care e anexată o prescurtare din Cronica lui Dorotheos din Monembasia.

9. Tratat de medicină, dedicat de Michail Psellos lui Konstantin Monomachos.

10. Scrisorile lui Theophylaktos Symokattes.

11. Extrase din Alexiada.

12. Scrisorile lui Psellos.

13. *Χρησμοὶ* din istoria universală până la căderea Constantinopolului.

M. D.

DOUĂ CĂRŢI SIMILARE: FERDO ŠIŠIĆ, *Jugoslovenska misao. Istorija, ideje jugoslovenskog narodnog Ujadinjenja i Oslobodjenja od 1790—1918*. Beograd 1937 şi IOAN LUPAŞ, *Istoria Unirii Românilor*. Bucureşti, 1937.

Infăptuirea României depline şi a Jugoslaviei, care reprezintă încununarea străduinţelor de veacuri ale celor două neamuri, românesc şi jugoslav, pentru desrobire şi unire într'un singur stat, a servit ca impuls pentru doi istorici: Prof. Ioan Lupaş, dela Universitatea din Cluj, şi Prof. Ferdo Šišić, dela Universitatea din Zagreb, să conceapă şi să înfăţişeze — cu totul independent unul la altul, — factorii şi împrejurările care au contribuit la pregătirea istorică şi la realizarea politică a Unirii Românilor de o parte şi a Jugoslavilor de alta.

O fericită coincidenţă a făcut să publice în acelaşi an (1937) d-l Prof. Ioan Lupaş la Bucureşti cartea sa *Istoria Unirii Românilor*, iar d-l Prof. Ferdo Šišić la Beograd *Ideea jugoslavă. Istoria ideii naţionale de Unire şi Desrobire dela 1790—1918*, fără ca cei doi istorici să-şi fi cunoscut în prealabil intenţiile.

Similitudinea acestor două lucrări istorice atrage atenţia cetitorului, care remarcă şi alte coincidenţe ca de pildă: ambele cărţi au apărut în acelaşi an (1937); una a fost concepută de un istoric ardelean de frunte şi a fost tipărită într'o bibliotecă de popularizare, iar cealaltă de un istoric de seamă croat, care de asemenea şi-a tipărit cartea într'o bibilotecă de popularizare, dar la Beograd şi la nu Zagreb, după cum istoricul ardelean a tipărit-o la Bucureşti şi nu la Cluj.

Imi rezerv dreptul de a înfăţişa paralelismul, care există între felul cum a fost tratat un subiect şi celălalt, după ce voiu da în prealabil un succint rezumat al conţinutului cărţii jugoslave.

Deosebirile linguistice existente la popoarele slave de sud au constituit o problemă pentru « apostolii » cari au propovăduit ideea unirii jugoslave. Ei preconizau o limbă literară pentru toate popoarele slave de sud, ca o mărturie vizibilă a identităţii lor sufleteşti, de aceea ea va fi, pentru unii propovăduitori ai ideii de unire, o problemă de prim ordin.

Este interesant de observat că dialectul serbo-croat a fost socotit în totdeauna ca dialectul care poate forma o limbă literară a popoarelor slave de sud. Acest dialect fiind cel mai răspândit şi cel mai frumos, fiind vorbit de asemenea de două popoare cari au avut un rol politic în trecut, a fost prezentat « Ilirilor » şi de Marmont guvernatorul « Iliriei », creată de Napoleon la 1809, ca singurul dialect care poate constitui o limbă literară a provinciei « Iliria ».

La 1805, când Ungurii încercară să introducă limba maghiară în şcoalele croate, episcopul Moesa Vrhovac îi amenință cu scoaterea limbii latine din uzul public și chiar din biserică, iar în locul ei propune să fie introdusă « limba ilirică ».

Aceste tentative ale Ungurilor de a scoate limba croată şi a o substitui cu cea maghiară în şcoalele croate au dus la ruptură în statul simbioză maghiaro-croat, la accentuarea sentimentului național la Croați și la o orientare a politicii croate spre Serbia, care renăştea atunci subt Karageorge.

Karageorge nu are numai meritul de a fi pus temelia Serbiei, ci mai mult, prin actul său a trezit în sufletele Sârbilor din Voivodină, în ale Croaților, Slovenilor şi chiar în ale Bulgarilor gândul desrobirii. Intreaga Peninsulă balcanică era însuflețită pentru o insurecție generală.

Ideea desrobirii era trezită deci la popoarele slave de sud, însă ideea unirii lor urma să vie din afară. Crearea provinciei « Iliria » de către Napoleon, în cuprinsul căreia intrau Croația, Istria, Gorizzia, Carniolia, Corintia și orașul Trieste, însemna constituirea unui stat slav, o unire a popoarelor slave din Peninsula balcanică de Vest, care în locul unui rege de origină slavă, avea în frunte un guvernator, delegat al împăratului francez. Această unire apărea în mintea Slavilor de sud firească, de aceea guvernul lui Karageorge trimise îndată un delegat la Napoleon pentru a-i cere protectoratul şi pentru Serbia, spunându-i că exemplul Sârbilor va fi urmat şi de consângenii lor Bosniecii şi Muntenegrenii, pentru a forma astfel « o puternică națiune » capabilă să lupte, împreună cu Napoleon, împotriva duşmanului comun, Austria.

Acesta constituie un prim proiect de unificare a popoarelor slave de Sud, care de fapt fu realizat în parte subt egida lui Napoleon.

Un al doilea proiect de unire fu preconizat de Ljudovit Gaj. Gaj, croat de origine, e cunoscut subt numele de organizatorul şi conducătorul mişcării « ilirice », fiindcă el propovăduia formarea unui stat « ilir », independent de Maghiari, în care să intre « Iliria » creată de Napoleon, Bosnia, Herțegovina, Bulgaria, Baška și Banatul. Cu alte cuvinte Gaj vedea prin « Iliria » Jugoslavia de azi, împreună cu Bulgaria.

Proiectul acesta, ca orice proiect politic nesusținut de o forță armată, n'a putut fi realizat, dar ideea unirii avea să fie reluată şi propovăduită cu mai multă energie de ministrul de externe al cneazului Alexandru Karageorge, Ilie Garašaniu. Garašaniu, un clar-văzător al lucrurilor, a înțeles că numai Serbia, bine organizată, poate întreprinde opera de unificare. De aceea, el începu consolidarea internă a Serbiei, iar la 1848, când a izbucnit revoluția în imperiul austriac, socotind momentul prielnic, se puse pe lucru. El se gândi la o insurecție generală în Peninsula balcanică, de aceea trimise un delegat al său, pe Matia Banul, la mitropolitul din Karlovac Iosip Rajćić, la banul Croației Iosip Jelaćić, la Zadar, în Dalmația, în Munte-Negru. Pretutindeni sămânța aruncată de Matia Banul încolți prin răscoale, dar reacțiunea austriacă fu mai puternică. Astfel se văzu eşuând şi al doilea proiect de unire, conceput de Garašaniu.

Reluarea ideii de unire avea să revie de astă dată însuşi cneazului Serbiei Mihailov Obrenović, care prin acte concrete, întreprindea opera de unire, şi celor

doui Croaţi de seamă, contemporani lui Mihailov, episcopul Iosif Juai Strosmajer şi istoricului Raćki, cari prin scris şi prin graiu viu au răspândit cu energie şi succes ideea unirii.

Fapta cea mai de seamă a lui Mihailov Obrenović, care avea ca scop unirea Serbiei cu Bulgaria, fu strângerea raporturilor între Mihailov şi revoluţionarii bulgari, cari îşi aveau sediul la Bucureşti. La 1867 el semnă aşa zisul « Program » cu ei, care era un fel de constituţie alcătuită din 12 puncte pentru viitorul stat serbo-bulgar. Se prevedea în acest « Program » ca poporul sârb şi bulgar să aibe « o conducere comună » şi « un singur drapel »; viitorul stat serbo-bulgar să aibe un singur « şef » şi un comandant pentru ambele armate, iar numele ţării să fie « ţaratul jugoslav ».

Este pentru întâia oară când în evoluţia ideii de unire întâlnim acte concrete, cari puteau să constitue baza unei uniri. Dacă unirea Serbiei cu Bulgaria n'a reuşit, aceasta se datoreşte împrejurărilor şi greşelii săvârşite de Mihailov care vedea în unirea cu celelalte popoare slave de sud o cucerire; de aceea ducea o politică de « serbizare ». Această greşeală i-a pricinuit moartea, căci fu asasinat.

In Croaţia în acest timp istoricul Franjo Raćki propovăduia în scris ideea unirii Croaţilor cu Sârbii. El spunea: « această (unire) e bobul sănătos din care o să încolţească Jugoslovenstov ». « Jugoslovenstov » sau « Jugoslovenii » erau pentru Raćki toţi Slavii de sud, cari trebue să se unească într'o ţară numită Jugoslavia sau Slavia de sud.

Aceeaşi idee o împărtăşea şi colaboratorul său Strosmajer, care prin graiu viu răspândea ideea unirii. Atât de însufleţit era Strosmajer de această măreaţă idee, încât el nu şovăia să spue: « când mă voi despărţi de această lume, ultima mea rugăciune o să fie pentru unirea poporului meu. Iar dacă Atotputernicul D-zeu va găsi de cuviinţă să mă înfăţişez înaintea Lui, îi voi adresa rugămintea: « Doamne Dumnezeule, milostiveşte-te spre poporul meu şi uneşte-l... ».

Niciunul dintre apostolii neamului jugoslav, cari au propovăduit ideea unirii n'au criticat mai vehement conglomeratul de popoare, subt forma imperiului austriac, socotit ca singurul obstacol în calea realizării unirii, ca Svetozar Marcović. « Să se rezolve problema etnică în adevăratul înţeles al cuvântului, zicea el, trebue distrusă Monarhia habsburgică, cârpită prin căsătorii, prin moşteniri şi prin felurite compromisuri şi care mai dăinueşte azi prin minciunile iezuite şi prin brutală forţă soldăţească... ». El se declară partizan al ideii de unire nesiluite; iar temelia viitorului stat jugoslav o vedea în unirea Serbiei cu Munte-Negru.

Autorul ne prezintă încă două evenimente însemnate în desfăşurarea ideii de unire a popoarelor slave de sud, înainte de a încheia capitolul definitiv al realizării ei la 1918.

Este vorba de « alianţa balcanică » din 1902, alianţă încheiată între Serbia, Munte-Negru, Bulgaria şi duşmana lor, Turcia, cu scopul de a zădărnici tentativa austriacă de expansiune spre sud, când ea devenise ameninţătoare, nutrind gândul de anexare a Macedoniei. Era o alianţă între trei popoare slave şi Turcia.

Un alt eveniment de seamă din domnia regelui Petru I Karageorge este « uniunea vamală » proiectată între Serbia şi Bulgaria, ţări cari peste un deceniu aveau să se încaiere în războiul sângeros din 1914—1918, dar care în acest timp nutreau gândurile cele mai paşnice de alianţă şi unire chiar.

Aceasta se întâmpla la 1904. Peste zece ani, la 28 Iunie 1914, Austria declara războiu Serbiei. Sosise momentul marei răfuieli. Alexandru, moştenitorul tronului, adresă cu acest prilej un manifest către popor, arătându-i că războiul izbucnit este epilogul duşmăniei de veacuri, pe care o purtau Sârbii împotriva Austriei, duşmănie veşnic nutrită de fărădelegile acesteia.

După victoria strălucită dela Suvobar (1914) parlamentul se întruni la Niš. In şedinţa care avu loc se hotărî ca (Serbia) « ... să ducă la bun sfârşit acest războiu, care chiar dela început a devenit războiul pentru desrobirea şi unirea tuturor fraţilor noştri Sârbi, Croaţi şi Sloveni... ».

După ce armatele sârbeşti fură înfrânte de cotropirea austro-germano-bulgară se retraseră în insula Korfu. Speranţa în victoria finală era însă în inimile tuturor ostaşilor sârbi. In timpul refacerii viitorul rege Alexandru, publică un manifest către armată. Imbărbătându-şi soldaţii el spunea: « Aliaţii şi prietenii noştri puternici vor admira eroica resistenţă a Serbiei, vor preţui nenumăratele jertfe ale poporului sârb, îi vor recunoaşte maturitatea pentru vieaţa de stat... acum sunt gata şi binevoitori să ne ajute în această luptă. Serbia s'o refacem mare, ca ea să cuprindă pe toţi Sârbii şi Jugoslovenii, adică să creăm o puternică şi vitează Jugoslavie... ».

Viziunea atât de clară, pe care a avut-o viitorul rege, nu întârzie să se înfăptuiască chiar subt ochii săi. Croaţii şi Slovenii întrezărind victoria fraţilor sârbi, la 29 Octomvrie 1918, în Dieta din Zagreb, hotărîră idenpendenţa lor, iar când victoriosul rege Petru I intră în Beograd, delegaţi ai acestei Diete înmânară moştenitorului de tron, această hotărîre şi dorinţa lor de a se uni cu Serbia. Atunci moştenitorul Alexandru proclamă în numele regelui Petru I « ... unirea Serbiei cu ţările independente ale Slovacilor, Croaţilor şi Sârbilor (Sârbilor din celelalte provincii) în Regatul unit al Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor... ».

Ideea de unire a tuturor popoarelor slave de Sud se realizase astfel după ce războiul mondial se sfârşi.

« Ideea jugoslavă » a fost urmărită de istoricul croat dela zămislire, prin întreaga evoluţie, până la victoria ei finală, care s'a realizat prin unirea tuturor Slavilor de sud.

* * *

« Istoria Unirii Românilor » a istoricului ardelean este aşezată pe temelii mai ample prezentând în decursul veacurilor împrejurările cari au contribuit succesiv la înfăptuirea celor trei uniri (1600, 1859 şi 1918).

O analogie în expunere găsim şi în cartea istoricului român înfăţişând cele trei uniri. Pentru a explica împrejurările cari au dus la înfăptuirea lor, istoricul clujan pleacă dela aceleaşi considerente: unitatea de teritoriu, identitatea de sânge, de credinţă, de limbă, de datini şi întocmiri juridice precum şi de con-

ştiinţă naţională. La temelia primei uniri a lipsit însă conştiinţa naţională, de aceea autorul justifică destrămarea ei rapidă, ca lipsindu-i elementul de căpetenie.

Pe când însă împrejurările la d-l Prof. Ferdo Šišić prezintă o importanţă secundară şi le expune numai pentru a evidenţia ideea unirii în desfăşurarea ei, d-l Prof. Ioan Lupaş ţine seamă de întregul complex al forţelor cari au creat şi garantează Unirea, analizând succint şi evenimentele de ordin politic, economic, social şi religios. E un fel de a privi desfăşurarea unor procese istorice, în parte similare, prin care se afirmă şi o deosebire de concepţie a celor doi profesori universitari dela Cluj şi dela Zagreb.

Privind domeniul de cercetare al fiecărui autor, constatăm că d-l Prof. Ioan Lupaş cercetează un domeniu mai vast al istoriei, deci pe un plan totalitar, începând cu strămoşii Românilor, cu Tracii şi terminând cu prezentarea Românilor cari au rămas dincolo de hotare, pe când d-l Prof. Ferdo Šišić se mărgineşte să trateze numai istoria « ideii jugoslave » într'o anume epocă adică dela apariţia ei în lumina conştiinţii naţionale, până la realizarea ei politică. Este deci materialul impus de subiect. Totuşi d-l Prof. Ferdo Šišić nu se mulţumeşte cu atât, ci ca parte introductivă, prezintă, aşa cum face şi cartea d-lui Prof. Ioan Lupaş, înrudirea dintre seminţiile tracice, prezintă pasagiul din cronica lui Nestor, în care se spune despre popoarele slave, că fac parte din aceeaşi mare familie slavă.

In istoria noastră existând trei uniri, ele sunt înfăţişate în cartea d-lui Prof. Ioan Lupaş pe rând, în ordinea înfăptuirii lor. Acest lucru nu-l putem constata în istoria jugoslavă, ci asistăm în primul rând la scuturarea jugului vasalităţii turceşti, apoi vedem tendinţele de unire, fie ale Sârbilor, fie ale Croaţilor. O singură dată se poate vorbi de o unire jugoslavă şi aceasta parţială, dictată de împrejurări. Este vorba de « Iliria » creiată de Napoleon.

Când actul Unirii jugoslave a fost înfăţişat de autor, scopul a fost atins pentru cartea din Beograd. Dimpotrivă în cea dela Bucureşti « Unirea a treia şi cea din urmă » fiind şi ea înfăţişată deplin, firul expunerii nu se termină. Autorul îl continuă, fiindcă nu se găsesc încă toţi Românii cuprinşi laolaltă în hotarele României întregite. Se aşteaptă deci o Unire completă, în care să poată fi cuprinşi laolaltă şi fraţii de peste hotare.

TEODOR TRĂPCEA

ŞTEFAN MANCIULEA, *Graniţa de Vest*, Blaj, 1936, 140 p.

După încheierea păcii dela Trianon, prin care s'a reparat o nedreptate istorică seculară, vecinii noştri dela Apus, caută să dovedească prin orice mijloace, că prin redarea Ardealului Patriei, dela care a fost rupt, li s'ar fi făcut o mare nedreptate. Şi acest cântec de tânguire, acest « Carmen miserabile », care a reuşit să înduioşeze unele persoane din Apus, se repetă mereu. Ca un răspuns acestor nejuste pretenţii, au început şi oamenii noştri de ştiinţă să dovedească adevărul istoric şi etnografic, care este atât de clar.

In categoria lucrărilor ştiinţifice de acest fel, poate fi socotită şi lucrarea d-lui Manciulea cu titlul de mai sus. Cu atât mai preţioasă pentru noi şi pentru

streini este această lucrare, cu cât 80% din izvoarele utilizate sunt ungureşti, încât pot vedea şi Ungurii că le putem dovedi punctul lor de vedere injust, prin propriile lor argumente.

Lucrarea are patru părţi, după stăpânitorii vremelnici cari au deţinut aceste teritorii: Unguri, Turci, Austriaci şi din nou Unguri. Existenţa Românilor aci sub toate aceste cârmuiri străine este mai presus de ori ce îndoială. Cârmuirea austriacă a devenit în secolul XVIII agresivă.

Care a fost atitudinea şi situaţia Românilor? Ei au căutat să reacţioneze contra politicei austriace. In contra tendinţelor de catolicizare se înregistrează revoltele, care au cuprins întreg Ardealul, conduse de preoţi şi călugări. La 1744 acţiunea călugărului Visarion Sarai, care porneşte chiar din Banat şi străbate Transilvania până la Sibiu, purtat în triumf de către Români [1]), cari îl numeau « Sfântul », a deslănţuit o mare furtună, care culminează peste 15 ani, la 1759 într'o acţiune deslănţuită tot de un călugăr, Şofronie din Cioara care ajunge « Stăpânul Transilvaniei ». Coloniştilor bănăţeni li-se acordau privilegii şi acestea în detrimentul Românilor, încât soarta băştinaşilor ajunsese mai rea decât sub stăpânirea Turcilor, după cum reese din memoriul-protest al Chinezilor adunaţi la 1741 la Cornia unde spun că « s'au închinat steagului fără cruce — Turcilor — fiindcă steagurile cu Sf. Cruce — Austriacii — trei ani toate bucatele şi verdeţurile câmpului nostru ni le-au mâncat şi grea foamete am răbdat . . . » [2]).

Despre rezultatul colonizărilor şi ca urmare despre situaţia Românilor însăşi, împăratul Iosif al II-lea, călătorind la 1768 prin Transilvania, înseamnă următoarele în itinerariul său: « Valachii sunt părtaşi de o tratare rea, adesea sunt siliţi a-şi părăsi casele şi a ceda altora moşiile lor şi a trece altundeva . . . » [3]).

Aceasta a fost situaţia Românilor dela graniţa de Vest în timpul guvernărilor anterioare secolului al XIX-lea şi ea nu va fi mai bună nici în perioada a IV-a a dualismului austro-ungar, care urmărea desnaţionalizarea elementului românesc prin mijloace şi mai brutale, izbutind în parte, după cum reese din cap. IX al lucrării: « Desnaţionalizarea elementului românesc din judeţele dela Apusul Ţării în veacul al XIX-lea ». Şovinismul unguresc nu se mărginea numai la regiunile de graniţă, ci căuta să împingă elementul unguresc pe văile râurilor până în inima Transilvaniei. Limba maghiară fiind limba oficială, nu putea ocupa nimeni vre-o funcţiune fără a cunoaşte această limbă şi atunci Românii pentru a putea pătrunde în oficii, o învăţau. In 1879 se votează o lege prin care limba maghiară e impusă în toate şcolile dela sate, iar la 1891 şi la grădiniţele de copiii Ca urmare a impunerii limbei maghiare în oficii şi şcoli, sub pretext că acum Românii nu şi-ar mai cunoaşte limba maternă, Ungurii încep a traduce şi cărţile bisericeşti în limba lor.

Aceasta era situaţia Românilor dela graniţa apuseană până la 1918 când le-a sosit clipa mântuirii.

ŞTEFAN PASCU

---

[1]) I., Lupaş *Răscoala ţăranilor din Transilvania la 1784*, p. 20.

[2]) G., Popoviciu *Istoria Românilor Bănăţeni*, p. 318.

[3]) *Idem*, p. 331.

BRANISLAV VARSIK, *Národnostný problém Trnavskej University*. — *La problème des nationalités à l'Université de Trnava*. Bratislava, 1938, VII—259 p.

Sub titlul de mai sus, profesorul dela Universitatea din Bratislava, B. Varsik, publică un interesant studiu despre problema naționalităților la Universitatea din Trnava. Ca punct de plecare, autorul își pune întrebarea: pentru cine a fost înființată această Universitate, știind că ea a fost fondată de Petru Pázmány, Archiepiscopul Strigoniului, la 1635. Răspunsul autorului, bazat pe date precise, dovedește netemeinicia pretențiilor unguresți, cari reclamă ca proprie lor această instituție, ca și multe alte lucruri ce nu le-au aparținut niciodată.

Cum dovedește actul fundațional, Universitatea dela Trnava, a fost înființată « după o lungă meditație », pentru « extinderea religiei catolice în Ungaria », pentru « a modera spiritul unui popor revoluționar » și pentru a « pregăti oameni capabili să conducă biserica și statul ». Așa dar, pentru a răspândi catolicismul în primul rând și pentru a pregăti eclesiaști în al douilea rând, fără a fi avantajată vreuna dintre naționalitățile Ungariei, a fost înființată această Universitate.

De aceea în primul an sunt mai mulți studenți slovaci decât maghiari, proporție ce se va păstra tot timpul. Din numărul de 551 studenți ai Facultății de Teologie din anul școlar 1635—1636, 247 erau Slovaci, 240 Maghiari, 22 Croati, 10 Germani, 1 Român, 23 alți străini și 8 cu naționalitatea neprecizată, dar care în anii viitori s'au înscris ca Slovaci. Din numărul de 551, Ungurii nu erau nici 240 cum au spus ei, căci în anii viitori mulți dintre aceștia s'au înscris ca Slovaci și Croați. Proporție și mai desavantajoasă elementului maghiar se înregistrează la Facultatea de Logică în primii 5 ani (1636—1640) unde din 270 studenți, 90 erau Slovaci, 24 Croați, 70 Unguri, 4 Germani, 16 Transilvăneni — între cari vor fi fost și Români — 1 Român, 14 străini. Această proporție, cu cât înaintăm în timp, devine tot mai avantajoasă elementului de origină slavă. Așa, în anul 1679, din 26 bacalaureați ai acestei Universități, 18 sunt Slovaci, 6 Maghiari și 2 Germani.

Dar nu numai proporția studenților, ci și cea a profesorilor dela această Universitate, îl îndreptățește pe autor să susțină că ea n'a fost creată exclusiv pentru Unguri, ci pentru catolici în general, 123 profesori fiind Slovaci, iar 8 Cehi.

Concluzia justă a d-lui Varsik este că, toate naționalitățile din Ungaria au cooperat la cultura catolică, al cărei focar era Universitatea din Trnava.

ȘT. P.

T. NEȘ, *Oameni din Bihor, 1848—1918*. Oradea, 1937, 632 p.

Cartea cuprinde trei capitole: Perioada naționalismului oportunist; Perioada atoniei politice și Perioada naționalismului intransigent. Ca un prolog al acestor capitole, cartea începe cu anul 1848 tratând pe scurt momentele prin care a trecut partidul național român din Transilvania și cel din părțile ungurene.

In cap. I. *Perioada naționalismului oportunist*, sunt înfățișate momentele principale prin care a trecut Bihorul dela 1848 până la 1881, anul unificării celor

două partide. In acest timp la Oradea se înfiinţează « Societatea de leptură a Junimei române studioase la Academia de drepturi... » de sub conducerea primului profesor de limba şi literatura română la Universitatea din Budapesta, Alex. Roman. In Almananchurile acestei societăţi, întâlnim cele mai de seamă nume ale Bihorului românesc din acel timp ca: *Iosif Pop Sălăgeanul*, succesorul lui V. Erdeli în scaunul episcopesc, *Iosif Roman*, poet şi prozator, din scrisul căruia transpiră un cald naţionalism, *Miron Pompiliu* care prin Baladele sale populare, serveşte ca izvor de inspiraţie multor poezii scrise în gen popular de M. Eminescu, *Justin Popfiu*, influenţat în poeziiile sale de D. Bolintineanu ş. a.

Tot în această perioadă activează şi mecenatele *Em. Gojdu*, care avea ca cel « mai de căpetenie al său scop » a aţâţa în fiii naţiunii române » un foc sfânt patrioticesc » şi care se năzuia « din toate puterile spre ridicarea şi înaintarea atât materială cât şi spirituală » a neamului românesc, lăsând pentru aceasta o fondaţiune, din binefacerile căreia s'au împărtăşit instituţiile de cultură şi elementele tinere cu dor de învăţătură.

Alături de Gojdu stă cu vrednicie *Alex. Roman*, care stăruia în ziarul său, *Federaţiunea*, pentru « reedificarea altarelor celor dărâmate ale românismului », iar în « Pronunciamentul » din 1868, cu prilejul aniversării a 20 de ani dela adunarea de pe Câmpia Libertăţii să îndemne pe Români a protesta împotriva Uniunii, faptă ce i-a adus un an de închisoare la Vaţ şi 500 coroane amendă. Alex. Roman ca primul profesor de literatura română la Universitatea din Pesta şi ca membru al Academiei Române a îndeplinit un rol important în cultura românească.

Dar cea mai marcantă figură bihoreană în acest timp e *Partenie Cosma*, care desgustat de politica militantă nu se retrage din vieaţa publică, ca şi ceilalţi, ci trece la Sibiu, lucrând la unificare celor două partide şi apoi conducând până la 1884 noul partid unificat. După această dată, consacrându-se laturii economice, dă un avânt puternic embrionarelor instituţii economice româneşti, adunând în timp de 15 ani un fond de 231.007,41 cor.

Desfiinţarea societăţii de lectură orădane la 1874, a atras după sine înfiinţarea în anul viitor a unei societăţi corale, Hylaria, ale cărei manifestaţii aveau caracter naţional-cultural.

Perioada atoniei politice, cuprinde timpul dela 1881 până la 1905, când părăsindu-se pasivismul, începe lupta intransigentă. Prigoana maghiarismului în această epocă e mai severă ca înainte. De aceasta n'a scăpat nici liceul din Beiuş, o citadelă a românismului împotriva maghiarismului, nici ferestrele Românilor din Oradea, nici presa românească. In această perioadă se remarcă prin lupta lor pe teren naţional cultural *Lucian Bolcaş*, care din cauza dârzeniei sale a fost eliminat din toate universităţile maghiare, săvârşind şi păcatul de a reprezenta întreaga studenţime română la congresul internaţional dela Torino, din 1898, al cărui vice-preşedinte a fost ales; *Iosif Vulcan*, care timp de 40 de ani a fost conducătorul mişcării culturale din Bihor prin revista sa Familia, prin numeroasele sale scrieri şi ca reprezentant al acestor părţi între membri Academiei Române. Dintre Bihorenii colaboratori la revista lui Vulcan, întâlnim familia *Bosco-Suciu* dintre ai cărei membri se remarcă în deosebi *Lucreţia Suciu;*

fraţii *Tuducescu; Gheorghe Popa*, îndrumătorul învăţătorimii române pe calea progresului şi a naţionalismului.

Tot în această perioadă, doi Bihoreni ajung la cea mai înaltă treaptă arhierească în Transilvania. *Miron Romanul* mitropolit al Românilor ortodocşi iar *Ioan Vancea de Buteasa* al celor uniţi, care împreună vor apăra limba şi naţionalitatea română greu ameninţate prin legile votate în parlamentul din Budapesta.

A treia *perioadă: a naționalismului intransigent* dela 1905 până la unirea din 1918, se caracterizează prin izbucnirea sentimentelor încătuşate. Inceputul îl fac adunările din 1905, la care pe lângă Bihorenii în frunte cu: C. Pop, I. Ciordaş, A. Lazar, L. Bolcaş, mai iau parte şi Români din celelalte regiuni ale Transilvaniei ca: Aurel Vlad, T. Mihali, V. Lucaciu, ş. a. Rezultatul acestor adunări, a fost alegerea la 1907 a lui V. Lucaciu în cercul Beiuşului, alegere ce se ridica la valoare de izbândă a românismului împotriva maghiarismului, având în vedere personalitatea candidatului.

Menţinerea trează a conştiinţei naţionale în Bihor se datoreşte şi diferitelor trupe ce au trecut în turneele lor şi pe aici, ca a lui A. P. Bănuţ la 1911, Şt. Mărcuş la 1912 şi V. Antonescu la 1913. Revoltaţi de această intransigenţă a Românilor, Ungurii caută să-i constrângă la maghiarizare pe cale spirituală. Astfel înfiinţează episcopia greco-catolică maghiară de Haidudoragh, anexându-i 104 comune cu 76.44 de suflete, rupte dela vechile episcopii româneşti.

Tuturor acestor nelegiuiri le-a pus capăt războiul mondial.

In această perioadă a intransigenţei naţionale se remarcă persoane ca mitropolitul *V. Mangra*, înflăcărat naţionalist până la 1899, dela care dată calea lui face o bruscă cotitură, ajungând în apele maghiarismului, stârnind revolta şi ura tuturor celor ce-l admirau mai înainte; *Coriolan Pop*, avocat, prefect, senator şi primar al Orăzii, care prin înfiinţarea şi conducerea băncii « Bihoreana » a pus bazele vieţii economice în Bihor; *Ioan Ciordaş*, conducătorul tuturor instituţiilor şi societăţilor naţionale-culturale din Beiuş, apărătorul celor urmăriţi de furia Maghiarilor, care împreună cu tânărul avocat *N. Bolcaş* au fost masacraţi din partea bolşevicilor lui Bela Kun; *Aurel Lazăr*, stegarul românismului bihorean din acest timp, conducătorul campaniilor pentru educarea poporului, în casa căruia a redactat Vasile Goldiş la 12.X.1918 declaraţia de desfacere a Românilor de sub guvernul din Budapesta.

Cartea d-lui Neş înfăţişează sbuciumul unei provincii româneşti de sub stăpânirea maghiară în cursul epocei contimporane. Din paginile ei se desprinde lupta pe care reprezentanţii acestei provincii au dus-o împotriva maghiarismului asupritor.

ŞT. P.

N. IORGA, *Memorii*, Vol. VI. Bucureşti, 1939, 414 p.

Al VI-lea volum din Memoriile d-lui N. Iorga, aduce o însemnată contribuţie la istoria contimporană. In acest volum de însemnări sunt înregistrate

manifestările vieţii noastre: culturale, economice şi mai ales politice, autorul fiind în acest timp (1931—1932) primul sfetnic al tânărului Rege întors de curând în ţară. Găsim la începutul cărţii opiniile diferitelor grupări politice faţă de restauraţie. De unde, la început, mai toţi politicienii erau împotriva încoronării regelui Carol, oferindu-i un loc în Regenţă numai, mai târziu toţi se împacă cu situaţia.

Ca un fir roşu ce străbate întregul volum, este extraordinara activitate desfăşurată în toate domeniile de d-l Iorga. Pentru a evidenţia aceasta, e de ajuns a înfăţişa câteva zile de lucru ale acestui neobosit om. *10 Martie :* Discuţie cu studenţii dela Centru cu privire la vechea lor politică... La unu şi jumătate la dejun la Palat... De aici la Cameră... Apoi la radio despre Eminescu... *15 Martie :* La Craiova pentru o conferinţă despre viitorul culturii noastre... După amiazi la Tg. Jiului pentru o conferinţă despre Tudor Vladimirescu... etc.

Tot din acest volum deţinem cele mai preţioase ştiri despre constituirea şi ajungerea la conducere a acelei încercări de guvernare peste partide a d-lui Iorga, la 18 Aprilie 1931: « Regele mă chiamă — spune d-l Iorga. E prăpădit fiziceşte. Imi cere să formez ministeriul. Nefiind altă soluţie, trebue să primesc. Scrie însuşi lista... » (p. 86).

După această dată, nefiind numai reprezentantul culturii, ci şi al politicii româneşti, relaţiile diplomatice ale d-lui Iorga se înmulţesc. Dar la aceste intrevederi diplomatice, dânsul nu se mărgineşte a discuta numai politică, cum se face de obiceiu, ci trata probleme din toate domeniile, fapt ce-i impunea autoritatea şi personalitatea.

Primul scop al acestei guvernări peste partide, a fost să aducă prosperitate ţării. In alegerea colaboratorilor, d-l Iorga n'a reuşit pe deplin, de aceea guvernarea d-sale a dat greş. Găsim în aceste însemnări şi manifestaţiile de nemulţumire ale diferitelor persoane sau ale diferitelor grupări sociale. Aceste nemulţumiri au atras după ele o întreagă serie de manifestări de protestare: a studenţimii, a învăţătorilor, a pensionarilor, a invalizilor, a militarilor, etc. Primii pentru unele legi cari-i desavantajau, ceilalţi pentru neplata salariilor. Rezultatul acestor nemulţumiri a fost, demisia guvernului la 31 Mai 1932, după o guvernare de 12 luni şi jumătate. Demisia înaintată aceluia despre care autorul memoriilor spunea: « E uimitor ce ştie şi ce spune cu o siguranţă perfectă, în cea mai bună limbă românească. Informaţia lui literară şi chiar istorică e puţin obişnuită » (p. 273). Demisia d-lui Iorga are următorul text « Maiestate. In faţa greutăţilor bugetare, pe care nu văd cum le-ar putea rezolvi deplin şi imediat un Guvern care nu se răzimă pe un puternic partid, rog pe Maiestatea Voastră să primească demisia Cabinetului pe care am avut un an de zile şi mai bine, dureroasa sarcină de a-l prezida ». (p. 410).

ŞT. P.

GH. D. CIORAN: *Σχέσεις τῶν 'Ρουμανικῶν Χωρῶν μετὰ τοῦ "Αθω κα δὴ τῶν μονῶν Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ 'Αγίου Παντελεήμονος ἢ τῶν 'Ρώσσων* (Relaţiile Ţările Româneşti cu Athosul şi în deosebi cu mănăstirile Cutlumuş, Lavra, Dochiar şi Sf. Pantelimon sau a Ruşilor. *'Αθῆναι*, Tip. *Καλέργη* şi *Σ-ια*, 1938, 304 p.

Această monografie, susţinută de autor ca teză de doctorat la Universitatea din Atena, atacă aproape în întregime problema relaţiilor Principatelor Române cu Athosul.

Tratarea subiectului se bazează în mare parte pe material inedit, — inscripţii atonite, piese din arhivele Atenei şi ale mănăstirilor Sf. Munte, pe care cercetătorul le-a studiat la faţa locului.

In prima parte a lucrării, se examinează în linii generale, în cinci capitole, cauzele şi istoricul acestor relaţii: 1) Organizarea Bisericii Ţărilor Româneşti de monahi atoniţi; 2) Organizarea vieţii monastice româneşti sub influenţa călugărilor aghioriţi; 3) Regultatul acestei organizări pentru cultura şi arta românească; 4) Reorganizarea monahismului românesc în sec. XVIII de către monahii dela Athos şi 5) Relaţiile economice ale Sf. Munte cu Ţările Româneşti.

In partea a doua se tratează amănunţit, în patru capitole, relaţiile Ţărilor Române cu mănăstirile aghioritice: Cutlumuş, Lavra, Dohiar şi Sf. Pantelimon sau a Ruşilor.

In acest capitol vorbeşte autorul pe larg şi de schitul românesc « Prodromul », întemeiat de călugări români şi de legăturile lui cu mănăstirea Lavra, de care depinde.

In desvoltarea acestui subiect, autorul a ajuns la următoarele concluzii, arătând în partea I a lucrării că:

a) Cauza principală a legăturilor Ţărilor Româneşti cu Athosul a fost nevoia organizării Bisericii şi a monahismului românesc în sec. XIV.

Pentru îndeplinirea acestui fapt, Domnitorii Ţărilor Române au apelat la Patriarhia de Constantinopol, ai cărei Patriarhi în sec. XIV, ca şi mai toţi conducătorii Bisericii răsăritene, erau recrutaţi dintre monahii Sf. Munte, care pe atunci era socotit cea mai mare şcoală şi bibliotecă a Orientului ortodox.

Aceşti patriarhi de Constantinopol trimit pentru organizarea Bisericii române, tot monahi aghioriţi, dintre cari cei mai de seamă au fost: Iachint Mitropolitul Vicinei, Hariton Mitropolitul, fost egumen la mănăstirea Cutlumuş şi Protos al Athosului, Teodosie, Ieremia, Grigorie Ţamblac şi alţii.

Monahismul românesc, destul de desvoltat în sec. XIV, e organizat tot de un atonit, cunoscutul monah Nicodim.

Legăturile acestea ale Ţărilor Române cu Athosul încep în acelaşi timp, când încep legăturile Patriarhiei din Constantinopol cu Ungrovlahia, în timpul lui Alexandru Basarab (1352—1364) şi nu tocmai la sfârşitul secolului XIV, cum greşit s'a susţinut până acum.

Reorganizarea Bisericii Române la începutul sec. XVI, se face de fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon II; iar reorganizarea monahismului ro-

mânesc în sec. XVIII, se face de Paisie Velicicovschi, ambii foşti monahi ai Athosului.

Această organizare a Bisericii şi a monahismului românesc de monahii aghioriţi a avut o mare influenţă slavo-grecească, secole întregi, asupra limbii, artei şi culturii româneşti.

b) Legăturile Ţărilor Româneşti se strâng şi mai mult în timpul stăpânirii turceşti, din cauza lipsei materiale prin care a trecut Athosul din sec. XIV până în sec. XIX. In acest interval de timp, când nenumăraţi monahi atoniţi au venit în nordul Dunării, Domnitorii şi boierii români au ajutat cele douăzeci mănăstiri mari aghioritice cu bani, cu sfinte vase, odăjdii şi icoane, le-au închinat mănăstiri cu sate, moşii şi robi.

Secularizarea averilor mănăstireşti din anul 1863 de către Alexandru Cuza, întrerupe aceste legături oficiale ale Ţărilor Româneşti cu Athosul.

In partea a doua a lucrării se arată în mod amănunţit cum au evoluat legăturile Ţărilor Româneşti cu mănăstirile Cutlumuş, Lavra, Dochiar şi Sf. Pantelimon sau a Ruşilor.

Mănăstirea Cutlumuş, un mic schit la sfârşitul secolului XIII, e clădită din temelii în a doua jumătate a sec. XIV de Vladislav Basarab, Domnitorul Ungrovlahiei şi de monahul Hariton.

Pentru continuarea tratativelor, Domnul muntean trimite la Sf. Munte o delegaţie în frunte cu boierul Ioan Neagu Vitezi.

Imediat ce s'a terminat zidirea mănăstirii cu fondurile date de Vladislav Basarab, un grup de monahi români conduşi de protopopul Mihail şi ieromonahul Iacob merg pentru prima dată la Athos, ca să înveţe tipicul monahal aghiorit. Aceste fapte arată că în Ţările Române, monahismul se afla în plină desvoltare în sec. XIV şi când a venit monahul Nicodim dela Sf. Munte, el a organizat numai acest monahism şi a îndemnat pe Voevozii români să zidească din piatră primele mănăstiri, care să înlocuiască schiturile de lemn, existente până atunci. Totodată aflăm că monahii români pătrund în Sf. Munte încă din secolul XIV şi nu tocmai în sec. XV sau al XVIII-lea, cum greşit susţin unii istorici greci şi români. Sediul monahilor români e la mănăstirea Cutlumuş, care e numită în documente « Lavra Ţării Româneşti » şi « Mănăstirea Voievodului ». Primul ei egumen, grec de origină, devine în timpul lui Vlaicu-Vodă, mitropolit al Ţării Româneşti, iscălind « Hariton Mitropolit al Ungrovlahiei şi Protos al Athosului ».

Mai târziu, domnitorii Moldovei imită pe ai Ţării-Româneşti şi înfiinţează şi ei pentru monahii moldoveni la mănăstirea Zografu « Lavra Ţării Moldovei », pe care o ajută pentru prima dată cu bani şi odăjdii, Alexandru cel Bun şi nu Ştefan cel Mare, cum greşit s'a crezut până în ultimul timp.

După Vladislav-Vodă se îngrijesc de mănăstirea Cutlumuş următorii domnitori: Radu cel Mare, care-i reface zidurile de apărare şi turnul de priveghere, cum arată o inscripţie de pe turn descoperită de cercetător; Neagoe Basarab, Vlad Vintilă, Gavriil Movilă şi mulţi alţii.

Ei îi dăruesc: moşii, sate şi, ca metoh, mănăstirea Cloc.ciovul. Pendinte de mănăstirea Cutlumuş se află azi la Athos, schituleţul cu hramul Sfinţii Mucenici Teodor Tiron şi Teodor Stratilat, în care locuesc opt monahi români.

Mănăstirea Lavra, zidită în 963 de Atanasie din Trapezunt cu ajutor bănesc dela Nichifor Foca, are legături cu Ţările Române abia în secolul al XVI-lea, când Vladislav al III-lea, Domnitorul Ungrovlahiei, îi dărueşte o mare icoană cu chipul Sf. Atanasie.

Această icoană din aur şi argint constitue până azi una din cele mai scumpe şi frumoase podoabe ale Athosului.

Mănăstirea e ajutată apoi, de toţi Domnitorii munteni şi moldoveni, dintre cari Matei Basarab îi face cele mai multe daruri şi-i clădeşte un frumos paraclis lângă biserica mănăstirii.

Sub supravegherea mănăstirii Lavra se află schitul românesc Prodromul, înfiinţat în 1857, de Domnitorul Moldovei Grigore Ghica şi de ieromonahul Nifon. Istoricul acestui schit îl tratează autorul lucrării în 84 pagini, pe baza actelor inedite, ce le-a găsit în arhiva schitului.

In schit s'a înfiinţat cu timpul o *şcoală românească* de propagandă pentru Românii macedoneni. Faptul acesta a scandalizat pe Greci, iar mănăstirea Lavra urmăreşte distrugerea schitului, care la un moment dat număra aproape două sute monahi români. Pentru punerea planului ei în aplicare, mănăstirea provoacă o mare ceartă între monahii munteni şi moldoveni pentru conducerea şi locuirea schitului. Cearta dintre cele două cete de monahi a dăinuit din anul 1867 până la 1880 şi s'a continuat cu un proces între schit şi mănăstirea Lavra până la 1889, când este terminat procesul cu menţinerea drepturilor schitului şi împăcarea monahilor între ei. Judecata a făcut-o Patriarhia din Constantinopol, în timpul căreia, pentru aplanarea conflictului, s'au făcut multe intervenţii diplomatice din ţară şi străinătate. Monahii din schit cât şi ceilalţi compatrioţi ai lor din Sf. Munte, al căror număr se ridică azi la aproape 500, luptă pe lângă Patriarhia din Constantinopol, Mitropolia Atenei şi guvernul grec, să recunoască schitului dreptul de mănăstire, ca şi celorlalte 20 mănăstiri atonite. Cu aprobarea acestor solicitări, schitul românesc ar scăpa de dependinţa lui faţă de mănăstirea Lavra şi ar putea să-şi apere interesele printr'un reprezentant în Consiliul de conducere al Sf. Munte.

In afară de schit, mai depind de mănăstirea Lavra până în prezent încă şapte chilii, în care îşi duc vieaţa monahală aproape 60 călugări români.

Mănăstirea Dochiar a fost ridicată din temelii în a doua jumătate a secolului X la Dafni, debarcaderul de azi al Sf. Munte, de monahul Eftimie, ucenicul Sf. Atanasie.

Legăturile ei cu Principatele Române încep în prima jumătate a secolului XVI, când Domnitorul Moldovei, Bogdan cel Chior îi trimite daruri şi o repară. Domnitorul Alexandru Lăpuşneanu cu soţia sa Doamna Ruxandra şi cu fiul lor Bogdan, o reclădesc din temelie pe locul unde se află până azi, iar pentru supravegherea lucrărilor a trimis pe însuşi Mitropolitul Moldovei, Teofan, care după

retragerea sa din scaunul mitropolitan, s'a dus la Sf. Munte, unde a murit şi a fost înmormântat în această mănăstire, Dochiar.

Noii ctitori îi fac daruri multe şi-i răscumpără cu bani grei averea, pe care Turcii i-o vânduseră între timp la diferiţi negustori din Salonic.

Postelnicul Ianache şi Comisul Apostolache, Români, dăruesc mănăstirii Dochiar în sec. XVII, multe sate, moşii şi schitul Adormirea Maicii Domnului, iar Domnitorul Matei Basarab îi închină mănăstirea Slobozia.

Mănăstirea Sf. Pantelimon sau a Ruşilor îşi desvoltă istoria ei în legătură cu a popoarelor rus, sârb şi a Sf. Munte:

1. Perioada slavo-rusă dela începutul secolului XI până la jumătatea secolului XIV, în care timp, monahii ruşi sosiţi la Athos, se aşează pentru prima dată în mănăstirea Xilurgul.

Din această mănăstire trec apoi în mănăstirea Sf. Pantelimon, zidită de un grec bogat din Salonic.

2. Perioada sârbească 1347—1497 şi legăturile ei cu Ţările Române. In această epocă, Ruşii ne mai putând sprijini mănăstirea, monahii sârbi o ocupă apoi o ajută Despoţii sârbi, dar mai ales Domnitorii români: Vlad Ţepeş, Vlad Călugărul şi Radu cel Mare, cari cu ajutoarele ce-i dau, o salvează dela peire.

3. Perioada rusească 1497—1737, când mănăstirea e ocupată numai de monahi ruşi, ajutată din Rusia şi de Domnitorii români ai acestei epoci, cari îi dau multe daruri şi, ca metoh, mănăstirea Doamnei cu întinsele ei moşii din Botoşani.

4. Perioada greco-română 1737—1821; mănăstirea e condusă şi ocupată numai de monahi greci şi întreţinută de Domnitorii fanarioţi din Principatele Române, dintre cari Ioan Calimah îi închină biserica Sf. Nicolae sau Bogdan Serai din Constantinopole, ce servise de paraclis pe lângă palatul Domnitorilor munteni, când aceştia mergeau la Inalta Poartă pentru interesele ţării lor.

Cu timpul, mănăstirea Sf. Pantelimon s'a distrus în urma unui mare incendiu. Scarlat Calimah, la apelul monahilor, rămaşi fără adăpost, dă sumele necesare, cu care s'a zidit o nouă mănăstire, lângă ţărmul mării, unde se află până azi.

Pentru acest fapt şi pentru marile ajutoare ce le-au dat acestei mănăstiri, membrii familiei Calimah, mănăstirea s'a numit mult timp «Mănăstirea Familiei Calimahilor».

5. Azi, această mănăstire poartă numele de Rusikon şi e locuită de aproape 100 monahi ruşi bătrâni, cari lucrează pentru o nouă Rusie ortodoxă, cu scrisul şi cu rugăciunile lor.

—.—

Dr. IOAN MIHU: *Spicuiri din gândurile mele politice, culturale, economice*. Publicate cu un studiu biografic de Prof. Silviu Dragomir, Sibiu, Tip. Arhidiecezană, 1938, in-8°, XLVII + 499 p. (fig., facsimile).

Intre figurile Transilvaniei româneşti de dinainte de războiul întregirii naţionale, Ioan Mihu a fost un fruntaş între fruntaşi. Mecenat al ziariştilor români din Ungaria de pe vremuri, ctitor al unei importante fundaţiuni culturale, eco-

nomist, om politic superior — apărând la un moment dat ca figura centrală a Românilor din Transilvania şi Banat în faţa conducătorilor Ungariei şoviniste — şi în sfârşit un om integru şi Român desăvârşit, iată în câteva trăsături portretul lui Mihu, cum ne apare din cele aproape cincizeci de pagini biografice ale d-lui prof. S. Dragomir şi cum reiese din cele aproape cinci sute de pagini de însemnări şi scrisori găsite după moartea lui.

Partea biografică, datorită d-lui S. Dragomir, e scrisă cu căldură şi cu o înţelegere largă a împrejurărilor politice şi culturale ardelene din epoca dualismului austroungar, epocă în care şi-a desvoltat activitatea pe terenuri atât de variate Dr. Ioan Mihu. Născut din ţărani fruntaşi în comuna Vinerea de lângă istoricul « Câmp al Pânei » — judeţul Hunedoara — la 17 Oct. 1854, fu trimis să înveţe mai întâi la şcolile din Orăştie, apoi la liceul din Sibiu şi în sfârşit dreptul la Universităţile din Graz şi Budapesta. Fiul de ţăran vorbind pe lângă limba sa maternă cu uşurinţă şi limbile maghiară, germană şi franceză, deveni prin anii 1883 un manierat şi distins avocat român în Orăştie, cel mai apropiat oraş de moşia părintească, într'un ţinut curat românesc. Acestui orăşel îi va da, peste doi ani numai, la 1885, o bancă românească: « Ardeleana », înfiinţând alăturea de ea o serie de instituţiuni şi reuniuni cu destinaţia de a servi diferite resorturi ale vieţii culturale, economice şi sociale ale Românilor din ţinutul său natal. In timpul directoratului său la « Ardeleana » — 1885—1901 — Mihu ajunge să conducă toată mişcarea românească din regiunea Orăştiei: Preşedinte al comitetului parohial şi al « Societăţii de lectură a intelectualilor români » din Orăştie, director al Asociaţiunii culturale « Astra » din loc, membru al Sinodului arhidiecezan al Românilor ortodocşi din Transilvania şi Banat şi asesor al Consistorului bisericesc din Sibiu (secţiunea şcolară), preşedinte al « Reuniunii Economice », al cărei scop a fost să servească progresul agricol, industrial şi comercial al Românilor din judeţul Hunedoara, preşedinte al Partidului Naţional din Orăştie şi membru « virilist » al congregaţiei judeţene — funcţiuni pe care le-a purtat cu multă demnitate, îndrumând cu cuvântul şi ajutând cu fapta. « Nu era şcoală în tot ţinutul Orăştiei şi aproape nu era instituţiune mai mare culturală, socială sau filantropică, pe tot cuprinsul locuit de Români, la care directorul « Ardelenei » să nu se fi cugetat la distribuirea sumelor de ajutor » (p. IX).

Dintre multiplele domenii în care se poate urmări acţiunea lui Mihu, până în 1901, cel mai sărac e cel politic. Totuşi dintre manifestaţiunile naţionale ce s'au ţinut sub conducerea sa, trebuesc amintite, mai ales, două: adunarea de protest a tuturor alegătorilor români din judeţul Hunedoarei, ţinută în 20 Febr. 1891 împotriva legii ungureşti pentru înfiinţarea « azilelor de copii » — prin care se urmărea maghiarizarea Românilor încă din copilărie — şi, apoi, încheierea unui acord între Românii, Saşii şi Ungurii din oraşul Orăştie — respectat multă vreme — cu scopul de a crea un « modus vivendi » între aceste trei naţionalităţi.

De prin 1898 şi până la 1901 Ioan Mihu demisionează rând pe rând din fruntea unor instituţiuni pomenite mai sus, retrăgându-se la moşia părintească dela Vinerea, unde se va dedica exclusiv agriculturii.

Retragerea lui Mihu în Tusculanum-ul dela moşia sa nu a însemnat o izolare completă de vieaţa publică, ci a rămas să constitue o mare rezervă morală pentru neamul său, care-l va căuta şi-l va găsi aci nepătat de micile ambiţii ale vieţii cotidiane sau de marile ambiţii ale vieţii politice. De aci va fi chemat în vara anului 1908 în fotoliul de preşedinte al Societăţii pentru fondul de teatru român. Ca preşedinte al acestei societăţi Ioan Mihu a rostit mai multe discursuri importante, din care se desprinde ferma sa convingere în vitalitatea şi viitorul strălucit al neamului său asuprit din Transilvania şi al Românilor de pretutindeni. « Poporul românesc din Ardeal a suferit veacuri întregi mizeria şi întunerecul unei robii, care a apăsat greu asupra vieţii sale sufleteşti şi i-a pricinuit multe şi mari daune, atât sub raport moral, cât şi spiritual. Din fericire toată povara zilelor grele, toate durerile şi suferinţele, tot chinul şi amarul trecutului nu au fost în stare a slăbi cele patru calităţi de căpetenie ale neamului: nebiruita sa vitalitate; dragostea sa fierbinte de neam, de lege şi tot ce e românesc; isteţimea minţii sale, împreunată cu o nepotolită sete de carte şi lumină; în fine, puterea sa uimitoare de a preface în spirit românesc aproape tot ceea ce a fost nevoit a împrumuta, constrâns de fatalitate, din cultura şi civilizaţia altor neamuri mai favorizate de soarte. Ele constitue o mare comoară, pe care se întemeiază nădejdea zilelor mai bune, *care au cu siguranţă să vină*, când vremea se va fi plinit » (p. XXII şi 381—382). Iar următoarele cuvinte rostite de Mihu, la 28 August 1910, constitue chiar un mare act de curaj pentru epoca antebelică din Transilvania robită: « Intăriţi prin *cultură* şi *bună-stare*, sub paza şi în marginea legilor patriei noastre comune, în bună convieţuire cu concetăţenii noştri de alt neam, dar totodată în strânsă şi neîncetată legătură sufletească cu fraţii noştri de un sânge de sub alte stăpâniri, *voim*, ba *suntem ferm decişi*, ca în orice împrejurări şi împotriva tuturor piedecilor fireşti sau artificiale, ce le vom afla în calea noastră *să ne trăim şi mai departe viaţa noastră românească, pe plaiurile şi văile acestea*, îngrăşate cu mult sânge românesc şi rămase nouă moştenire scumpă dela moşii şi strămoşii noştri. *Pentru realizarea acestui ideal avem credinţa tare, pe care ne-o dă simţul puterii noastre de viaţă şi de rezistenţă naţională* » (p. XXII—XXIII, 382). Sublinierile aparţin lui Mihu — cum spune d-l S. Dragomir —. Mai mult nu se putea spune în Ungaria de pe vremuri, fără a ajunge în temniţele ungureşti din Vácz sau Szeghedin, dar ceea ce a spus Dr. Ioan Mihu a fost înţeles pe deplin de toată românimea din Transilvania. Cu acest crez al său, cu devotamentul neclintit pentru idealul naţional şi cu îndrăzneala sa de a vesti tuturor ţinta spre care năzuiam atunci, Mihu e unul dintre precursorii, cari au pregătit unirea tuturor Românilor.

Pe lângă fondul de 10.000 coroane dăruit în 1909 Societăţii de teatru românesc, marele mecenate al Românilor din Transilvania a surprins lumea în vara anului următor, 1910, cu un nou dar de 25.000 coroane destinat pentru întemeierea unui *fond al ziariştilor români din Ungaria*, fond augmentat în decursul războiului mondial — 1917 — cu noui sume de bani.

Tot dela coarnele plugului dela Vinerea a mai fost chemat Mihu — ca odinioară Cincinnatus — să îndeplinească o mare misiune în vieaţa politică a nea-

mului său din Transilvania: împăcarea dintre Români şi Unguri, la 1910. Tratativele de împăcare iniţiate de contele Ştefan Tisza n'au dus la niciun rezultat pozitiv — după cum o prevăzuse însuşi Ioan Mihu şi mulţi Români ardeleni de atunci — dar ceea ce constitue un punct important din vieaţa politică a lui Mihu e faptul că *el* a fost însărcinat să pregătească această împăcare şi că *el* a izbutit să formuleze cel dintâi, în numele tuturor Românilor din Transilvania şi Banat, minimul revendicărilor naţionale, determinând pe contele Tisza a recunoaşte îndreptăţirea lor. Vom vedea mai jos cine poartă vina ruperii acestor tratative, în urma cărora prăpastia dintre Români şi Unguri s'a adâncit şi mai mult.

In preajma şi în decursul războiului mondial Dr. Ioan Mihu va sta din nou retras la moşia sa, şi glasul său se va auzi foarte rar în frământările anilor respectivi. In 1913, când Ştefan Tisza inaugura o nouă serie de tratative de împăcare cu Românii, Mihu, invitat a lua parte, — refuză. Iar în 1916, după moartea bătrânului Ioan Meţianu, arhiepiscop şi mitropolit al Românilor din Transilvania, lumea s'a gândit în mod serios la Mihu ca la urmaşul cel mai potrivit în acele împrejurări grele. Dar el şi-a arătat indiferenţa faţă de combinaţiile ce se făceau. N'a refuzat însă să-şi pună în cumpănă tot prestigiul său pentru salvarea — în 1917 — a celei mai vechi şi mai mari instituţii economice a Românilor din Ardeal, a Băncii « Albina », ameninţată de şovinismul exagerat al Ungurilor din cursul războiului.

N'a participat la Adunarea naţională convocată pentru ziua de 1 Dec. 1918 la Alba-Iulia, unde s'a hotărît unirea tuturor Românilor din Transilvania şi Ungaria cu fraţii lor din Regatul României, însă în memoriul redactat cu acea ocazie spune: « Orice suflare românească înţelegătoare trebue să fie cu trup şi suflet *pentru unirea tuturor Românilor într'un Stat unitar* » (p. XLI, 366).

« Infrăţirea unităţii noastre naţionale — zice d-l prof. Dragomir spre sfârşitul introducerii sale biografice — a aşternut un zăbraznic de nepătruns peste solitarul dela Vinerea. El pare acum uitat de tot în tusculanul său. Niciunul dintre amicii de altă dată nu-şi mai aduc aminte de el. Ardealul românesc se organizează fără Mihu, care, totuşi, ar fi putut fi de folos real la rezolvirea atâtor probleme dificile ». Dar dacă prietenii lui din Transilvania l-au uitat, nu l-au uitat doi factori hotărîtori ai promovării unirii tuturor Românilor: Ioan Brătianu şi Regele Ferdinand I. Cel dintâi i-a cerut colaborarea la guvern, iar Regele întregitor de ţară l-a decorat în 1922 cu Coroana României în cel mai mare grad, gradul de Mare Cruce.

După aceste distincţiuni înalte Dr. Ioan Mihu n'a mai trăit mult, stingându-se cu puţine zile înainte de regele unificator, la 2 Iulie 1927, în Orăştie, şi după ce prin testament şi-a lăsat averea întreagă în grija Mitropoliei ortodoxe pentru o fundaţiune cu scopuri culturale şi economice.

Partea a doua a cărţii cuprinde diverse însemnări politice, culturale şi economice ale lui Ioan Mihu — aşa cum ni se specifică şi în titlul volumului. Dintre acestea cele mai extinse sunt însemnările şi scrisorile politice asupra cărora ne vom opri în mod special, fiindcă din ele se desprinde atmosfera politică din Un-

garia din jurul anului 1910, atmosferă de patimi, de şovinism şi de apăsare a naţionalităţilor.

Contele Ştefan Tisza şi primul ministru de atunci contele Khuen-Hédervàry încercau să pipăe pulsul asupra naţionalităţilor nemulţumite. Pentru aflarea doleanţelor româneşti se adresară lui Mihu, pe care-l găsesc toţi — Români şi Unguri — ca pe cea mai potrivită persoană prin care să se încerce împăcarea. Ioan Mihu vede « ca o condiţie indispensabilă a reconcilierii conflictului românomaghiar... ca Maghiarii, renunţând la utopia Statului maghiar unitar, să-şi schimbe atitudinea opresivă faţă de Români, şi să le împlinească leal toate desideratele juste » (p. 9). Aceste deziderate sunt aşternute pe hârtie într'un memoriu redactat de Mihu în înţelegere cu clerul înalt — al cărui rol naţional, bisericesc şi cultural în Transilvania de dinainte de războiu e bine cunoscut — şi cu oamenii politici de seamă ai Românilor, în care « postulatele noastre sunt astfel formulate, încât, realizându-se, ne-ar fi de un netăgăduit folos » (p. 44). El conţine 23 de puncte, în care sunt concretizate doleanţele Românilor din Transilvania şi Ungaria, cerând dela guvernul maghiar:

1. *In domeniul politic*, 40—50 circumscripţii electorale româneşti, fiindcă 3.500.000 de Români nu pot fi reprezentaţi în Parlament numai prin 3 deputaţi; iar în ce priveşte administraţia şi justiţia să poată fi primiţi în funcţiuni şi Români. (pentru celelalte puncte, vezi p. 114—115, 160—161).

2. *In domeniul cultural*, să se introducă în bugetul Statului câte o jumătate de milion de coroane în favorul ambelor biserici româneşti; o sumă anuală de 100.000 coroane în favorul Asociaţiilor culturale româneşti; aprobarea înfiinţării celor 2—3 episcopate ortodoxe române; unele îmbunătăţiri în ce priveşte învăţământul secundar şi primar al Românilor, unde instrucţia să fie şi în limba maternă. (Pentru celelalte puncte, p. 115—116, 162—163).

3. *In domeniul economic*, ajutoare şi pentru regiunile locuite de Români, aşa cum se face pentru Ruteni şi Secui. (Restul punctelor, p. 116, 164).

4. *In interesul înţelegerii reciproce*, să fie aplicat în minister un Român ca om de încredere într'o funcţie şi cu un cerc de activitate corespunzătoare, pentru a putea informa în mod cuvenit guvernul asupra problemelor româneşti; a da posibilitate partidului politic român independent de a se organza şi a acţiona liber. (Despre celelalte puncte, p. 116—117, 160—163).

Din aceste puncte unele au fost aprobate de Tisza, însă factorul politic cu răspundere, primul-ministru Khuen-Hédervàry, le-a respins a limine ca imposibil de împlinit. In felul acesta tratativele s'au rupt, rămânând ca Românii să aştepte alte zile mai bune. Ioan Mihu însuşi, după nereuşita încercării de împăcare, vede astfel viitorul neamului său: « Pătrunşi fiind de importanţa, necesitatea şi dorul unităţii naţionale a tuturor Românilor, şi deplin încrezători în dreptatea şi biruinţa finală a aspiraţiilor noastre drepte, noi la idealul nostru inalienabil şi la viaţa noastră naţională distinctă nu vom renunţa nici când şi sub nicio împrejurare » (p. 93).

Presa ungurească contemporană a fost tot atât de neghioabă în a comenta minimul doleanţelor româneşti, pe cât de neghiob a fost şi contele Hédervàry,

care nici n'a voit să stea de vorbă asupra doleanţelor româneşti, cerute sub formă de memoriu, în definitiv, chiar de Unguri. « Budapesti Hirlap » s'a speriat atât de mult, în numărul său din 21 Ianuarie 1911, încât constată că dacă s'ar împlini toate dorinţele din memorand « aceasta ar însemna nici mai mult nici mai puţin decât că aci ar stăpâni două naţiuni: cea română şi cea maghiară » (p. 298). « In loc de această situaţie e mai bine, mai recomandabil, mai sigur, şi mai cu folos petru toţi, chiar şi pentru poporul român dacă rămâne naţiunea maghiară (singură), din care face parte de drept orice locuitor fără deosebire de religie şi naţionalitate » — încheie cu multă candoare gazeta budapestană (p. 299).

Cu astfel de atitudini şi cu astfel de concluzii ale factorilor politici răspunzători ai Ungariei şi ai opiniei publice maghiare — reoglindită în « Budapesti Hirlap » şi în alte gazete — se mai poate mira cineva că Ungaria s'a despicat în atâtea bucăţi, câte naţionalităţi oprimate a avut?

I. CRĂCIUN

G. BOGDAN-DUICĂ: *Eftimie Murgu*. Bucureşti, M. O. Imprimeria Naţională, 1937, in -8°, 223 p. (Academia Română, Studii şi Cercetări, XXXI).

Monografia răposatului G. Bogdan-Duică asupra bănăţeanului Eftimie Murgu e o lucrare postumă. Ca atare ea trebue privită ca ceva nu pe deplin închegat. Totuşi portretul lui Eftimie Murgu, prins de condeiul vioiu al lui Bogdan-Duică, este veridic. Eftimie Murgu a fost un Român al tuturor Românilor încă înainte ca toţi Românii să fi fost uniţi in ţara întregită de azi.

E. Murgu s'a născut în Rudăria (Banat) în anul 1805, dintr'o familie de ofiţeri din vestitul Regiment de graniţă româno-iliric. La 1826 era un sârguincios şi eminent elev al liceului din Seghedin, pe care îl absolvă în acest an, iar între 1826—1831 era student la Universitatea din Pesta, unde ascultă cursuri de filosofie şi drept. Aci şi-a luat şi doctoratul juridic în Iulie 1834.

S'a simţit bine Murgu în capitala Ungariei dela începutul veacului al XIX-lea? Da. Fiindcă avea pe atunci un caracter « mai mult *nemţesc*, decât unguresc » (p. 23), iar pe de altă parte aci se afla în desvoltare un curent naţional *românesc*, iniţiat de corifeii şcoalei latiniste a Românilor din Transilvania şi Ungaria (Samuil Micu, Gheorghe Şincai şi Petru Maior) şi alimentat de entusiasmul unui număr considerabil de studenţi români în capitala Ungariei de atunci, în 1830 aproape 40! (p. 25).

In acest timp polemica între istoricii străini şi români asupra originii şi continuităţii noastre în Dacia Traiană era în toiu. Câţiva învăţaţi străini, dar mai ales maghiari, începură să ne conteste originea romană. Lupta se desfăşura vehementă, cu destule simpatii pentru Români chiar din partea unor Unguri (numele învăţaţilor maghiari, cari ne recunoşteau romanitatea şi continuitatea, p. 37—39), când apăru cartea unui Sârb cu nume unguresc: Sava Tökölyi, care încerca să ne prefacă în Slavi, pentru ca astfel să poată aduce şi un motiv istoric în sprijinul tendinţelor politice ale Sârbilor din Banat. Acestui Tökölyi îi răspunse Eftimie

Murgu la 1830 printr o scriere în limba germană intitulată « Wiederlegung...», combătând cu succes afirmaţiile fanteziste ale lui Tökölyi (p. 55—57). Din «Wiederlegung » Murgu apare ca un duşman neîmpăcat al Sârbilor, din partea cărora a avut de suferit şi înainte de polemica aceasta.

După luarea diplomei de doctor Eftimie Murgu, « văzând că în patria sa Ungaria nu poate avea nicio perspectivă de înaintare, şi mai ales că el nu va putea face pentru Români aceea ce-şi propusese tare şi vârtos, cu toată ardoarea şi devotamentul unui june care se încredea foarte mult în puterile spiritului său... părăsi patria şi emigră » în capitala Moldovei, la Iaşi, trecând prin Bucureşti (p. 58—59). Ieşenii l-au primit cu braţele deschise şi Murgu, angajat ca profesor la Academia Mihăileană, îşi deschisese cursul de filosofie la 20 Noemvrie 1834. Cursurile lui « trebue să fi fost vivace, practice, precum era tot felul său de a cugeta, de a fi. Este sigur că el a entusiasmat auditorul său, că i-a inoculat independenţa în cugetare...» (p. 68).

In urma spiritului său prea liberal precum şi din alte motive personale părăsi Academia dela Iaşi în vara anului 1836, mutându-se la Bucureşti. Aci i se încredinţă catedra de logică şi drept roman la Colegiul Sf. Sava, pe care o ilustră doi ani, 1837—1839. In acest timp a avut ca elev pe viitorul mare istoric şi om de Stat român, Nicolae Bălcescu.

Temperament tumultos, Eftimie Murgu se va amesteca şi în afaceri politice. Prieten cu boierii reprezentând curentul antirusesc din Bucureşti, prieten cu Ioan Câmpineanu — care prin anii 1838 credea apropiată realizarea unirii tuturor Românilor într'o singură ţară — şi cu Félix Colson, agent la consulatul francez — care în 1839 scria despre Românii din Transilvania că şi « ei sunt Români şi hrănesc nădejdea de-a fi uniţi cu fraţii lor din Moldo-Muntenia » — va fi promotorul complotului revoluţionar din 1840 al cărui scop a fost schimbarea stărilor sociale şi politice din Ţara Românească şi instaurarea unei ţări noui, care să se numească « *România Nouă* » (p. 91—100). Complotul fiind descoperit, Eftimie Murgu a fost expulzat din ţară în Transilvania, iar de aci fu trecut în provincia lui de naştere, în Banat, unde a stat arestat la Caransebeş mai multe luni, până ce fu liberat din închisoare.

Compoltul din Bucureşti, deşi neizbutit, a însemnat un moment hotărîtor în vieaţa lui Murgu. « Din filosof vorbitor, ce fusese, se prefăcu în om politic, urmărind schimbări sociale, la nevoie răsturnări » (p. 108). *Acesta* va fi Eftimie Murgu în a doua parte a sbucimatei sale vieţi. « Intâia parte, 1830—1840, ţinuse tocmai zece ani; a doua parte ţine alţi zece ani: 1840—1850. După 1850 Murgu nu mai este nici semănătorul de idei din întâia parte a vieţii sale, nici luptătorul revoluţionar şi consecvent din a doua parte. Astfel că putem spune că neamului său Murgu i-a slujit, pe înţelesul său, numai două decenii » (p. 109).

In deceniul al doilea Murgu, stabilit în oraşul Lugoj (Banat), va fi exponentul ideilor democratice din provincia sa, formându-şi chiar un mic partid al său în Lugoj. Om al noilor aşteptări, avu curajul să pregătească şi pe Românii bănăţeni pentru revoluţia ce urma să izbucnească la 1848. Pentru agitaţia lui în contra stărilor sociale, sau, după cum spun Ungurii, pentru răscularea poporului « spre

săparea naţionalităţii ungureşti, a constituţiunii şi a Statului... întru a emancipa naţionalitatea Românilor... şi întru a întemeia un Stat românesc » — Murgu fu prins, dus la Pesta şi închis trei ani şi mai bine, între 1845 până la 8 Aprilie 1848 (p. 124—129). In închisoarea de aci l-a vizitat în 1846 un fost elev de-al lui, C. A. Rosetti, viitorul mare om de Stat din Bucureşti, şi unul din şefii revoluţiei din capitala Munteniei.

Liberat îndată după izbucnirea revoluţiei, ar fi dorit să ia parte activă în războiu în calitate de căpitan român bănăţean. Aceasta însă nu i se permise, mai ales că Ungurii se temeau de popularitatea lui extraordinară. Murgu era, după cum scrie cineva la 1861, « Zeul Românilor, bărbatul pe care poporul îl ducea, cu caretă cu tot, pe umeri: şi-l adora pe omul erudit şi devotat oarecând, ca puţini alţii, către poporul său » (p. 137). De aceea căpitan cu spadă şi cu stat-major nu a putut fi. A rămas numai sfetnic de taină, orator în Dietă şi în adunări populare.

Lupta cea mai aprigă a avut-o Eftimie Murgu în anii revoluţiei nu cu Ungurii, ci cu Sârbii. Pe aceştia îi combătea *politiceşte* şi *administrativ*. El a ştiut că din 1706, de când Arsenie Cernovici fusese numit arhiepiscop al Sârbilor colonizaţi de el în Banat în număr de vreo 80.000, şi până în zilele vieţii lui, Românii din Banat au avut ca asupritori mai apropiaţi pe Sârbi, decât pe Unguri. Ierarhia bisericească sârbă, prevăzută cu toate privilegiile posibile din partea Habsburgilor dela Viena, stăpânea de pildă în 1847 numai 584 parohii sârbeşti în Banat, pe lângă 1734 parohii româneşti (p. 147). « Deci o minoritate sârbească asuprea teritorii ortodoxe româneşti cari protestau şi sufereau » (ibid.). Apoi şi polemica lui Murgu cu sârbul maghiarizat Tökölyi, pomenită mai sus, i-a determinat conduita anti-sârbească şi anti-panslavistă.

Impotriva voivodinei sârbeşti, care însemna înglobarea întregului Banat sub conducerea unei căpetenii sârbeşti, Eftimie Murgu luptă hotărît, alături de alţi fruntaşi români bănăţeni. Voivodina aceasta sârbească începuse a se organiza provizoriu în Noemvrie 1849 sub auspiciile Impăratului dela Viena, căreia i se dădu o organizare temeinică în 1853. La 1860 însă ea se desfiinţă, înglobată fiind la Ungaria. După ce fu ales deputat în Parlamentul din Pesta, milită aci, ca şi în diferite adunări populare (cum a fost cea mai celebră din viaţa lui, ţinută la Lugoj în 27 Iunie 1848), pentru emanciparea Românilor din Banat de sub ierarhia bisericii sârbeşti şi pentru întrebuinţarea limbii româneşti în administraţie şi justiţie. « Mişcarea antisârbească nu o ducea numai Murgu şi Lugojul » — oraşul al cărui reprezentant era în Parlament — « ci *tot* Banatul » (p. 165).

Intr'o polemică antimaghiară, avută cu contele Nicolae Jozsika în August 1848, Murgu cerea « drepturi constituţionale » pentru Români şi « câmp liber şi deschis spre a ne putea cultiva » (p. 174—175).

Democrat şi sârbofob, Murgu a stat în anii frământaţi ai revoluţiei alături de Ungurii lui Kossuth şi împotriva Impăratului habsburgic, protector al Sârbilor. După înfrângerea revoluţionarilor în 1849, oamenii Impăratului îl prinseră şi pe Eftimie Murgu, îl osândiră la moarte, comutându-i-se pedeapsa, apoi, la 4 ani închisoare. După anii temniţei steaua lui Murgu era în declin. A mai fost ales

deputat în 1861, dar activitatea lui în Parlamentul din Pesta e acum cu totul ştearsă.

Inainte de moarte Eftimie Murgu mai avu o crâncenă polemică cu duşmanii lui permanenţi, cu Sârbii. Jignit de un memoriu sârbesc, care vedea într'un anume fel despărţirea bisericii româneşti — acum ridicată la rangul de Mitropolie independentă — de biserica sârbească, Murgu luă condeiul şi scrise o broşură de 65 pagini in -8° mare [1]), plină de mânie şi de vorbe ironice la adresa duşmanilor săi. Această scriere politică i-a fost de altfel şi cântecul lebedei. Moartea îl va surprinde în ziua de 12 Mai 1870, uitat aproape de toţi. Numai ziarul « Federaţiunea » din Pesta şi-a mai adus aminte că până la 1850 răposatul fusese « apostolul » naţional-român.

Şi-au mai adus aminte de el şi Bănăţenii din România-Intregită, cari în luna Mai 1929 — după 59 de ani — i-au ridicat un frumos monument la Bozovici în Banatul pentru care a luptat şi a suferit atât de mult.

I. C.

ASSEN SMEDOVSKI, *La Roumanie et la Triple Alliance.*

In *Revue d'histoire diplomatique*, anul LI, janvier-mars 1937, p. 39—56, a apărut un foarte interesant articol « *La Roumanie et la Triple Alliance 1883—1913* » în care autorul, d-l Assen Smedovski, studiază mai ales pe baza documentelor apărute în publicaţia oficială germană « *Die grosse Politik der europäischen Kabinette* », împrejurările care au dus la încheierea celor patru tratate secrete între România şi Austro-Ungaria, ele formând, cum spune autorul, « o pagină interesantă a istoriei diplomatice dinainte de războiu ».

După ce şi-a câştigat independenţa România se găsea ameninţată în integritatea ei de cele două imperii vecine. Trebuia să se hotărască ori pentru « amiciţia » Austro-Ungariei, ori pentru « protectoratul » Rusiei. Ea a înclinat spre cea dintâi, menţinând însă în acelaşi timp relaţii de « perfectă corectitudine » cu Franţa şi cu Rusia, până la marele războiu, când a trecut de partea lor.

România părăsi Congresul dela Berlin, nemulţumită de Rusia, care era dispusă să susţină mai mult pretenţiile Bulgariei decât cauza românească. Acest fapt o determină să iese din orbita politicei ruseşti şi să-şi îndrepte privirile spre Germania şi, prin forţa împrejurărilor, spre Austro-Ungaria.

Cancelarul Bismarck simpatiza România. Puţin după încheierea alianţei austro-germane, Bismarck scrie Regelui Carol că ar dori relaţii mai prieteneşti între România şi Austro-Ungaria (vezi: « Mem. Reg. Carol », IV, 313—318). In August 1883, Regele merge la Berlin spre a asista la botezul unui nepot al principelui de Prusia. Cu această ocazie « *Neue Freie Presse* » scrie că alianţa germano-austro-română, care acum e încă o supoziţie, în curând poate deveni o realitate.

---

[1]) *Über das Serben-Congress-Memorandum*, verfasst von Dr. Euthym Murgu. Pest, 1865.

In 1881, miniştrii României la Viena şi Berlin, Carp şi Liteanu, primiseră ordin să sondeze terenul în vederea unei apropieri. Iar în 1883 când regele face vizitele oficiale la Berlin şi Viena, este obiectul unei deosebite atenţii.

Convorbirile încep când preşedintele Consiliului de miniştri, Ion C. Brătianu, merge la Gastein în 7 Septemvrie 1883 pentru foarte scurt timp. In convorbirea ce o avu aici cu Bismarck, Brătianu îl asigură de sentimentele de fidelitate ale României faţă de cele două imperii. Se discută asupra avantagiilor ce le-ar aduce alianţa româno-austriacă în cazul unei ameninţări din partea Rusiei. In concluzie, Bismarck îi răspunde însă, că oricare ar fi pactul cu România, el doreşte să menţină pacea cu Rusia. O primă condiţie îi pune însă lui Brătianu, să ducă tratative directe cu Austro-Ungaria. Concluzia e că se decide ca Brătianu să meargă la Viena spre a trata cu cancelarul Austriei, dar cu condiţia ca proiectul tratatului să-i fie trimis la Berlin spre a-l aproba.

Conform hotărîrii dela Berlin, Brătianu se duce la Viena, unde se întreţine cu contele Kalnoky. Acesta formulează un proiect, care fu uşor modificat la propunerea lui Brătianu.

Articolul 2 al acestui proiect este foarte interesant pentru istoria diplomatică balcanică. Aici se spune că, dacă România va fi atacată de către Rusia, fără ca ea să fi provocat acest atac, Austro-Ungaria se obligă s'o ajute împotriva agresorului, dar aceeaşi obligaţie o are şi România faţă de Austro-Ungaria. Acest articol însă putea fi considerat la Petersburg ca un act făţiş împotriva Rusiei. De aceea Bismarck, care ţinea să nu-şi strice relaţiile cu Rusia, retrimite la 11 Septemvrie proiectul, scriind ambasadorului său la Viena, că aprobă în linii generale proiectul, dar că se opune categoric articolului 2. Această împotrivire a cancelarului determină pe Brătianu şi Kalnoky să omită precizarea privitoare la Rusia. Astfel s'a ajuns la încheierea primului tratat secret de alianţă între România şi Austro-Ungaria, semnat în 30 Octomvrie 1883 la Viena. Prin acest tratat cei doi semnatari se obligau să nu intre în nicio alianţă, care s'ar îndrepta împotriva uneia din cele două părţi; 2. se prevede atitudinea în caz de războiu neprovocat, fără a menţiona numele niciunei Puteri; 3. se precizează măsurile militare ce trebuesc luate în caz când una din părţile contractante ar fi ameninţată; 4. se angajează ca în caz de războiu să nu facă pace separată; 5. se fixează durata tratatului pe 5 ani cu prelungire automată de trei ani, dacă nu e denunţat cu un an înainte şi 6. se obligă să menţină secretul tratatului.

Autorul consideră intrarea României în Tripla Alianţă ca un strălucit succes diplomatic al Bucureştilor, căci alianţa cu Germania lui Bismarck îi dădea garanţii de natură să-i uşureze desvoltarea economică şi să-şi consolideze poziţia în Balcani. Acest tratat lărgeşte spre Răsărit reţeaua de alianţe făcute de bătrânul Cancelar şi în acelaşi timp scoate Bucureştiul de sub influenţa rusească; iar pentru Austria, era şi mai mult, era un « atout » împotriva Rusiei.

Prin retragerea lui Bismarck intervine o schimbare şi în politica externă a Germaniei. El ţinuse mult la alianţa cu Rusia şi la prietenia ţarului, pentru ca în felul acesta să împiedice încheierea unei alianţe franco-ruse. Succesorul lui, ne-

urmându-i politica, n'a mai înnoit tratatul la 1887, fapt care, după cum bine prevăzuse Bismarck, a dus la imediata încheiere a alianţei cu Franţa.

Când tratatul austro-român era pe cale de a expira, el deveni de mare importanţă pentru Austria şi Germania. Cancelarul Caprivi scrie o scrisoare principelui Reuss la Viena, îi arătându-i toate desavantagiii unei desfaceri a României din această alianţă. Cum ei ţineau mult la reînnoirea tratatului, sunt trimişi la Bucureşti doi diplomaţi străluciţi: contele Bernard de Bülow şi Agenor Goluchovsky. La Bucureşti se loviră însă de piedici serioase. Regele Carol, care luase conducerea politicii externe, dându-şi seama de situaţia favorabilă în care se găsea, ezită să accepte prelungirea tratatului. Bülow reuşi însă să se împrieteneascã cu Regele, şi la 20 Martie 1892 el putu telegrafia lui Caprivi, că ministrul de externe Alexandru Lahovary, la ordinul Regelui, e dispus să reînoiască tratatul, iar la 12 Mai putu telegrafia că şi primul ministru, Lascăr Catargiu, este de acord. La 25 Iulie 1892 se semnă astfel la Sinaia al doilea tratat secret de alianţă între România şi Austro-Ungaria, cuprinzând aceleaşi puncte ca şi cel din 1883.

Negocierile pentru cele două reînnoiri ce au mai urmat, au avut loc într'o atmosferă de puternică influenţă a relaţiilor noastre cu Bulgaria. Cu prezenţa lui Kutuzoff la botezul principelui Boris, se începe apropierea ruso-bulgară în timp ce relaţiile noastre cu Bulgaria se agravează din ce în ce mai mult. După atentatul săvârşit împotriva profesorului Mihăileanu dela Bucureşti, presa deschide o campanie puternică şi o mulţime de Bulgari sunt arestaţi. Se iau chiar şi măsuri militare de-a-lungul frontierei. Cu toate acestea, din ambele ţări se dau cele mai puternice asigurări de pace. Anglia şi Franţa se ţin în rezervă. Miniştrii statelor Triplei alianţe critică aspru de tot atitudinea guvernului bulgar. Rusia ia făţiş parte Bulgariei şi ministrul ei de externe atrage atenţia guvernului român să nu întreprindă nicio acţiune spre a nu compromite pacea în Balcani.

Toate acestea au avut ca scop depărtarea Bulgariei de România şi apropierea ei de Rusia. Aceasta a fost atmosfera, în care s'a reînnoit tratatul cu Austro-Ungaria. In primele zile ale lui Noemvrie 1900 ministrul de externe al României, Marghiloman, merge la Viena spre a discuta asupra unei eventuale năvăliri a Bulgarilor în Macedonia. In Ianuarie 1901, preşedintele consiliului de miniştri, Carp, întreprinde o călătorie în Germania şi Austria. La Berlin i se răspunde că chestiunile care privesc Balcanii să le trateze cu Austria. Goluchowsky îl primi cu toate onorurile. In timpul conversaţiilor Carp declară că, dacă Bulgaria se va întinde în Macedonia, e nevoie de o Românie mai puternică, şi cere drept gaj linia Rusciuc-Varna. Carp mai cerea la înnoirea tratatului admiterea României ca parte contractantă egală şi să i se dea ajutor şi în cazul unui atac din partea Bulgariei. Berlinul e mai puţin dispus spre a admite această cerere. Divergenţa dintre Wilhelmstrasse şi Ballplatz pe această temă, face necesară o întâlnire între cei doi cancelari. In Noemvrie 1901 Regele Carol şi cu primul ministru se duc la Viena, unde Goluchowsky le spune că se conformează punctului de vedere german. Astfel, de data aceasta România se vede silită să semneze reînoirea tratatului fără vreo schimbare, în 17 Aprilie 1902, la Bucureşti.

Ultima reînnoire o doreau în egală măsură ambele părţi contractante. La sfârşitul lui Decemvrie 1912 şi începutul lui Ianuarie 1913 are loc un schimb de scrisori între Francisc Iosif şi Regele Carol referitor la reînnoire. Ea s'a făcut de data aceasta, fără a fi fost precedată de tratative, la Bucureşti în 5 Februarie 1913.

Cu toate aceste reînnoiri ale tratatului dela 1883, interesele vitale ale poporului român cereau altă orientare politică. După cum bine se ştie, la începutul războiului mondial România s'a decis pentru neutralitate, trecând apoi de partea Antantei.

G. V.

ROMÂNII IN «ENCICLOPEDIA ŞTIINŢELOR POLITICE» POLONĂ

Cunoscător bun al limbii române, d-l Dr. Batowski din Cracovia, se ocupă, intr'o serie de articole, de diferite probleme de istorie românească, pentru lămurirea cercurilor polone. Articolele fiind scrise pentru o enciclopedie, evident că nu puteau fi de mari proporţii. Cu toate acestea, cunoaşterea adâncă a problemelor pe care le tratează, cunoaştere care se bazează pe epuizarea bibliografiei mai însemnate a subiectului tratat, stilul limpede şi concis în care cu atâta talent scrie d-l B., fac ca articolele d-sale să fie foarte folositoare pentru acei cari vreau ca rapid şi precis să se informeze asupra unui subiect. Toate articolele au apărut în Encyklopedja nauk politycznych (Enciclopedia ştiinţelor politice), fascicolele 3 şi 4.

Primul articol consacrat *Basarabiei (Besarabja)*, cuprinde istoria acestei provincii dela 1812 când a fost alipită de Rusia şi până la 1935 când s'a reluat legătura feroviară cu Sovietele, din punct de vedere al politicii româneşti şi al celei europene. Toate datele asupra pretenţiilor româneşti şi a atitudinii puterilor faţă de aceste pretenţii care vizau câştigarea Basarabiei, precum şi încurcăturile diplomatice care au urmat alipirii Basarabiei, se găsesc bine expuse în acest articol. (Fascicolul 3).

Tratatele bucureştene (Bukareszteńskie traktaty) este titlul unui al articol al d-lui Batowski. Se insistă asupra tratatului din 1913 care a pus capăt războiului balcanic, apoi asupra celui din 1916 dintre România pe de o parte şi Franţa cu aliaţii ei pe de altă parte şi în sfârşit asupra tratatului pe care împrejurări nefavorabile au silit România să-l încheie în 1918 cu puterile centrale. (Fascicola 4).

Un alt articol, deşi are titlul *Brătianu Ion*, dă pe scurt activitatea politică a familiei Brătianu. (Fascicola 4).

Un articol asupra *Bucovinei (Bukowina)* dă datele mai însemnate din istoria acelei provincii cu începere din anul 1775 şi până după alipirea la România. Ultimul articol consacrat *Dobrogei (Dobrodża)*, scris după acelaşi plan ca cele asupra Bucovinei sau Basarabiei, îmbrăţişă istoria acestei provincii dela 1876—1931 Fascicola 4).

GH. D.

REVISTE

ARHIVELE BASARABIEI

1935—1936 — An. VII—VIII

Această revistă ce apare la Chişinău sub conducerea harnicilor cercetători: T. G. Bulat şi C. N. Tomescu şi în anii respectivi aduce bogate contribuţii, bazate pe material inedit, privitoare la trecutul istoric şi geografic al teritoriului dintre Carpaţi şi Nistru.

An. VII — Nr. 1

T. G. Bulat, din «jalnica tragodie» a Moldovei sub Ruşi (1810—1811). Bazat pe memoriile inedite, aflate în Arhiva Senatului din Chişinău, d-l Bulat aduce noui dovezi despre starea de plâns în care se găseau Românii moldoveni în timpul ocupaţiei ruseşti din 1810—1811, când o nemiloasă foamete făcea ravagii între populaţia acestor părţi.

T. G. Bulat, Ştiri cu privire la luptele napoleoniene în răsărit. Cu acte scoase din aceleaşi arhive, autorul ne dă amănunte asupra ecoului luptelor lui Napoleon în răsărit, ecou ajuns şi la Români.

C. N. Tomescu, Diferite ştiri din arhiva consiliului eparhial Chişinău. Aceste ştiri se referă la ctitoria bisericii Sf. Gheorghe din Chişinău, la mănăstirea Curchi, la biserica Sf. Ilie din Chişinău, la biserica Sf. Dumitru din Orhei, etc.

C. Teodorescu, Moldova şi Basarabia 1807—1817, publică Catagrafia Basarabiei din 1817, ajungând la rezultatul că 96,51% din populaţia Basarabiei acestui timp era starea de jos, 2,83% tagma bisericească, 84 moşieri (0,38%) etc.

Gh. I. Tănase, Ungurii din Moldova la 1646 după «Codex Bandinus». Analizând şi comentând ştirile din opera lui M. Bandinus, autorul constată în Moldova la anul 1646 în cifră rotundă: 5000 de Unguri.

T. G. Bulat, Din documentele mânăstirii Văratec. Publică un număr de 12 documente referitoare la danii de ale Voevozilor sau aranjamentele diferiţilor boieri între ei.

An. VII — Nr. 2

T. G. Bulat, Din vieaţa economică a Ţărilor Române la începutul veacului al XIX-lea. Din aceeaşi Arhivă a Senatului din Chişinău publică 11 documente. 5 din ele sunt ale divanului Moldovei adresate lui Vasile Ivanovici şi Serghie Cuşuicov, senatori ruşi în divanurile Moldovei şi Ţării Româneşti din anul 1810. Restul sunt ale Vistieriei Moldovei.

C. N. Tomescu, Diferite ştiri din arhiva consiliului eparhial din Chişinău. Continuă publicarea diferitelor documente referitoare la vieaţa bisericească.

A. Sava, Din istoria problemei agrare în Basarabia. Bazat pe documente inedite din Arhiva din Chişinău, autorul se ocupă de răsvrătirea ţărănească din târgul Lăpuşnei din anul 1817.

P. Mihailovici, Documente din Basarabia. Publică 2 documente de danie ale lui Vasile Lupu din 1642 şi 1647 şi unul al lui Gheorghe Ştefan din 1654.

T. G. Bulat, Din documentele mănăstirii Văratec. Continuă publicarea unui număr de 13 documente de danie şi vânzare a diferitelor moşii între anii 1653—68.

An. VII — Nr. 3—4

T. G. Bulat, Ştiri secrete moldoveneşti privitoare la conflictul european din 1811—1812. Cele 12 scrisori ale lui Hurmuzaki ispravnic de Herţa, Stratilat hatmanul, Ioan Balş, Iordache Roset, etc. ne dovedesc legăturile diferiţilor boieri moldoveni cu Rusia în acest timp.

N. Moroşan, O fibulă particulară germanică din epoca imperialo-romană găsită în Basarabia. Această descoperire arheologică împreună cu ceramica dela Vaselica şi Ungheni, sunt primele dovezi despre vieaţa acelor timpuri în regiunea Prutului.

P. Mihailovici, Documente din Basarabia. Publică 13 documente dintre anii 1667—1771 de ale Domnilor: Duca, Mihai Racoviţă, Gr. Ghica, Matei Ghica, C-tin Racoviţă şi câteva ale diferiţilor boieri.

I. Lepşi, Lacul Sasic.

A. Sava, aduce noui dovezi pentru răzvrătirea din târgul Lăpuşnei.

T. G. Bulat, continuă publicarea celor 58 de documente dintre anii 1609—1814 din arhivele mănăstirii Văratec.

An. VIII — Nr. 1

T. G. Bulat, Dregătoria armăşii şi ţiganii la sfârşitul veacului al XVIII-lea. Cu acte scoase din aceleaşi arhive, autorul aduce contribuţii noui la dregătoria armăşii şi la ţiganii din sec. XVIII-lea.

C. N. Tomescu, continuă publicarea documentelor din arhiva consiliului eparhial din Chişinău.

T. G. Bulat, Charles Sigisbert Sonnini Farnesé de Manoncour şi Marie Lachapelle Labouloy institutori în Moldova la 1810 şi neplăcerile lor. Prin publicarea contractului încheiat de Sonnini cu Iordache Catargiu, avem o dovadă despre modul cum trăiau aceşti străini în Ţările Române ca educatori ai fiilor de boieri.

I. Lepşi, continuă studiul său despre Lacul Sasic.

Al. Obreja, Câteva date istorico-geografice, asupra satului Gugeşti din judeţul Fălciu.

Em. Gane, publică un document din 1779 referitor la ţinutul Orhei.

T. G. Bulat, continuă publicarea de documente dela mănăstirea Văratec, dintre anii 1824—1837.

Două gramoate: una de preoţie dela mitr. Gavriil Calimachi din 1778 şi alta de duhovnicie dela mitr. Iacov din 1804.

An. VIII — Nr. 2—3

T. G. Bulat, O conspiraţie boierească contra mitropolitului Ignatie grecul al Ungrovlahiei (1811). Boierii Munteni în frunte cu vistierul Samurcaş se răzvrătesc împotriva grecului pus de Ruşi în scaunul mitropolitan.

C. N. Tomescu, continuă publicarea de numeroase documente din arhiva eparhială din Chişinău dintre anii 1815—1819.

Th. Holban, Contribuţii la istoria Basarabiei. Publică partea referitoare la Basarabia de Sud, din memoriul lui Saint-Crist din jurul anului 1768.

I. Lepşi, sfârşeşte studiul său despre lacul Sasic.

M. Botez, face un interesant istoric al cartografiei vechi româneşti.

Em. Gane, publică un act de danie dela Ilie Vv. din 1436.

I. Petrescu, publică un act al lui Petru Rareş din 1527, prin care dărueşte mănăstirii Pobrata, satul Dobruşa.

T. G. Bulat, publică 4 acte referitoare la procesul de împărţirea averilor boierilor Rosăteşti din 1808.

Al. Ciulcu, publică Manifestul împăratului Nicolae I pentru războiul ruso-turc (1828).

Şt. Holban, publică Protocolul proceselor verbale ale congresului militar moldovenesc din 20—27 Octomvrie 1917 dela Chişinău.

Em. Gane, publică un document referitor la ţinutul Orhei.

An. VIII — Nr. 4

T. G. Bulat, Biserica romano-catolică în Moldova la începutul veacului al XIX-lea. Publică 6 documente din care reiese străduinţa reprezentantului papal din Iaşi, Iosif von Raab, pe lângă stăpânirea rusească, de a stoarce cât mai multe privilegii pentru credincioşii catolici din Moldova.

C. N. Tomescu, continuă publicarea documentelor din arhiva consiliului eparhial din Chişinău din anul 1815.

C. Teodorescu, publică cartea de duhovnicie a lui Gherasim episc. Huşilor.

Th. Holban, publică 3 documente care aduc ştiri noui referitoare la Bisericile şi populaţia creştină din sudul Basarabiei.

Em. Gane, continuă publicarea a lor 3 documente privitoare la ţinutul Orhei.

N. Moroşan, Un tezaur de bronz — primul găsit — în Basarabia de Nord.

T. G. Bulat, publică 4 documente cari aduc contribuţii la istoricul şcoalelor şi medicinii în Moldova la 1811.

Al. Th. Obreja, face scurte consideraţii istorico-geografice asupra târgurilor din Moldova în veacul al XIX-lea.

ŞT. PASCU

ARHIVELE OLTENIEI

1936—1937 — An. XV—XVI

Revista craioveană de sub conducerea prof. C. D. Fortunescu, aduce numeroase contribuţii istorice şi culturale regionale.

An. XV — Nr. 83—85

Şt. Nicolaescu, Domnia lui Vlad Vintilă Vodă din Slatina. Publicând câteva noui documente referitoare la Vlad Vintilă într'unul din ele (13 Iunie 1535) fiind numit consecutiv Ventilă şi d-lui acceptă acest nume schimbat.

V. Mihordea, Informaţii despre Craiova în scrisorile unui ofiţer rus la 1811. Relevă ştirile referitoare la acest oraş din scrisorile contelui de Benchedorff trimise cneazului Woronosow.

I. Donat, Oltenia în sec. XIX-lea, face o expunere antropogeografică a întregului jud. Dolj, deocamdată, urmând ca în viitor să continue şi cu celelalte judeţe oltene.

D. Tudor, Découvertes archéologiques à Sucidava et dans les environs. Publică rezultatele săpăturilor din jud. Romanaţi.

In partea: *Oltenia istorică*, *Şt. Nicolaescu* publică 5 documente referitoare la Vlad Vintilă; Diaconul *I. Popescu Cilieni* o catagrafie a averii bisericii Sf. Dimitrie din Craiova; *I. Neda* 3 documente referitoare la schitul Cornet; *A. Sacerdoţeanu*, 6 documente hurezane; *I. Ionaşcu*, 18 documente referitoare la mănăstirea Hurez, etc.

An. XV — Nr. 86—88

A. Sacerdoţeanu, Cronicarul Dionisie, Eclesiarh al mănăstirii Bistriţa din Vâlcea.

I. Donat, Fundaţiunile religioase ale Olteniei: Mănăstiri şi Schituri în care autorul înşiră, în ordine alfabetică toate mănăstirile şi schiturile oltene, făcându-i fiecăreia un scurt istoric.

I. Chiriţă, Boierii Brâncoveni, pomeneşte pe toţi membrii acestei însemnate familii începând cu Danciul din Brâncoveni dela 1593 şi sfârşind cu Grigorie Brâncovean în 1829 (în An. XVI — Nr. 92—94).

La rubrica: *Oltenia istorică*, *Şt. Nicolaescu* continuă publicarea documentelor referitoare la Vlad Vintilă; *Sacerdoţeanu* pe cele hurezane; *I. Neda*, pe cele referitoare la schitul Cornet; *I. Ionaşcu*, pe cele privitoare la mănăstirea Hurez; *Diacon Popescu-Cilieni*, 3 documente oltene; mai este publicat un document referitor la Tudor Vladimirescu şi unul al lui C. Brâncoveanu referitor la Bulgarii din Chiprovăţ, etc.

An. XVI — Nr. 89—91

O. G. Lecca, Banatul de Severin şi Oltenia, aduce noui contribuţii prin publicarea § 7 din « Liber Dignitariorum Regni Hungariae Saecularium », unde

se găseşte: Catalogus Banorum Zeurinienium, începând cu Pous 1249 şi sfârşind cu Nicolaus la 1526.

I. Georgescu, Eugeniu Carada, prezintă în câteva linii pe economistul, financiarul, ziaristul, colecţionarul de arte, omul politic, etc.

C. Teodorian, Ploeşti-Craiova, publică 5 scrisori din care reiese rolul preponderant al lui Eugeniu Carada în răscoala « republicană » din Ploeşti din anul 1870.

N. Tomiciu, Iancu Românul de Huniade, combătând la început pe cei ce acordau lui Iancu Huniade naţionalitatea maghiară sau una problematică, dovedeşte originea lui română, relevând apoi rolul important pe care acesta l-a jucat în apărarea creştinătăţii.

D. Tudor, Morminte romane din jud. Romanaţi, publică rezultatul săpăturilor arheologice din anul 1935 la Romula Veche (Reşca), Sucidava şi Orlea, unde s'au găsit în toate trei locurile morminte romane.

Rubrica: *Oltenia istorică*, *I. Marian* publică 4 documente: 1618 dela Gavrilaş Movilă; 1630 dela Leon Vv; 1636 dela Matei Basarab; 1650 al lui Hamsa Postelnicul; *I. Donat*, Documente olteneşti felurite, privitoare la satul Cacova şi Rădineşti; *I. Neda*, Trei documente, unul referitor la hotărnicia Craiovei, altul de vânzare a unei moşii şi al 3-lea de cercetare a unei pricini; *M. Popescu*, Ştiri noui din trecutul Craiovei, publică 2 hotărîri ale divanului Craiovei din 1790 şi 1800; *I. Ionaşcu*, continuă publicarea documentelor referitoare la mănăstirea Hurez; *T. Bălăşel*, Trei cărţi de blestem patriarhiceşti, publică cărţile de blestem ale patriarhului Irimiea al Ţarigradului din 1592, una fără să poată descifra nici numele celui ce o dă lipsindu-i şi data şi a 3-a a lui Dosoftei al Ierusalimului din 1752.

An. XVI — Nr. 92—94

I. Donat, Hotarele Olteniei. Pe baza diferitelor documente, însemnări istorice, geografice şi cartografice, caută să stabilească hotarul acestei ţări.

C. D. Fortunescu, Auraria romano-dacică, prezintă cartea lui Samuel Kõleseri de Keres-Eer, secretar gubernial al Transilvaniei, Auraria Romano-Dacica, apărută în ed. I la Sibiu în anul 1717 şi în ed. II-a la Pojon şi Caşovia în 1780.

Preot C. Stănică, Câteva consideraţiuni privitoare la originea Craiovei, face câteva consideraţiuni în legătură cu apariţia primului volum al lucrării prof. At. Georgescu, Craiova.

M. Theodorian-Carada, Câteva craiovence din sec. XIX-lea, enumerând printre altele pe: Alexandrina Haralamb, Finea Opran, C-ţa Argetoianu, Maria Titulescu, etc.

D. Berciu, Bibliografia Olteniei preistorice.

Oltenia Istorică ne dă: Diac. *I. Popescu-Cilieni* şi *I. Donat*, 15 documente felurite dintre anii 1703—1826; *A. Sacerdoţeanu* continuă publicarea documentelor hurezane, din anul 1828; *V. Antoniu*, publică o catagrafie din Vâlcea din 1834; *R. Guran*, publică pomelnicele bisericii Maica Precista Mântuleasă din Craiova, a boierilor şi neguţătorilor cari au făcut danii acestei biserici, în număr de 18.

ŞT. P.

ARHIVA SOMEŞANĂ

1936—1937 — Nr. 19—22

Revista nordicului colţ cultural din Transilvania, condusă de respectabilul septegenar Virgil Şotropa, aduce şi în aceste numere, importante contribuţii la istoria şi cultura regiunii grănicereşti de altă dată.

Nr. 19 — An. 1936

V. Şotropa, Aspecte şi fapte. După ce face un scurt istoric al oraşului Năsăud, publică registrele bisericii unite, ale celei romano-catolice, cartea de aur a şcolii primare din Năsăud şi rezumatele proceselor verbale ale cazinei române din acelaş oraş.

I. Moisil, Vieaţa exemplară a unui tânăr grănicer. E vorba despre Ion Gavrilaş, elev eminent şi teolog bursier la Roma tot atât de eminent, dar care din cauza boalei moare la vârsta de 22 de ani.

Tot în acest număr se publică ziarul sergentului Simion Domide care povesteşte lucruri interesante din revoluţia din 1848.

La rubrica comunicări: *A. S. Mureşianu* scrie: In chestia familiei Mureşienilor; *Prot. I. Pop*, îşi publică câteva din amintirile lui; *Şt. Busilă*, O cerere în căsătorie dela 1847; *I. Pavelea*, Locuinţe grănicereşti; *I. Naghiu*, Pagini istorico-culturale.

La pagini suplimentare: *I. Marţian*, Cucerirea Ardealului de către Unguri, traducere după G. Schimdt; *I. Naghiu*, Un discurs memorabil, fiind vorba despre discursul delegatului ardelean rostit la Praga în 1595.

La partea: Figuri grăniţereşti năsăudene, *I. Moisil*, face portretele vicarilor: Ioan Marian, Macedon Pop şi Grigore Moisil.

Nr. 20 din 1936

V. Sotropa, Vizite, ospătări şi omagieri pe vremuri. Vorbeşte de vizitele: domnitorilor, membrilor guvernului, vlădicilor, demnitarilor militari etc. cari au trecut prin Năsăud în sec. al XVIII-lea şi al XIX-lea.

I. Moisil, Teatrul în Năsăud. Aminteşte trupele artistice cari au vizitat acest centru grăniceresc între 1870—1890.

Ziarul grănicerului Vasile Crăciun din Nepos publicat în acest nr., conţine ştiri între anii 1697—1848, iar Actele corespondeţele şi ordonanţele vicariale, conţin ştiri între anii 1834—1872.

I. T. Echim, Fruntaşa familie Bejan din Monor.

In articolul: Spicuiri istorice grănicereşti, publică scrisorile brigadierului silvic Nic. Cionca cu reflexiuni şi completări de istorie regională, etc.

I. Moisil, în seria figurilor grăniţereşti năsăudene, evocă pe V. Naşcu, Fl. Porcius, lt. P. Tanco şi Ioachim Mureşian.

Nr. 21 din 1937

V. Şotropa, Contribuţii la istoria bisericească. Publică o anchetă făcută în 1 Iunie 1761 referitoare la bisericile unite din ţinutul Năsăudului,

V. Şotropa, Memoriile căpitanului-auditor Şotel. Publică memoriile căpitanului-auditor (judecător) Şotel, originar din Pajon, memorii de interes local.

V. Şotropa, Ofiţerii şi subofiţerii regimentului năsăudean în 1765, 1766 şi 1771. Acest tablou a fost găsit în registrele bisericii romano-catolice din Năsăud.

I. Naghiu, Pagini istorice culturale: de Gerando despre Rodna şi grăniceri; Adunările generale ale Astrei la Năsăud.

V. Şotropa, Din actele şi scrisorile episc. Lemeny. Sunt date la lumină o mulţime de scrisori adresate lui şi de către Lemeni, în timpul când era surghiunit la Viena (1850—1861).

Em. Precup, publică autobiografia preotului B. Şioldea din Mititei, iar *V. Ciortea*, o variantă a « Versului lui Napoleon Bunăparte ».

I. Moisil, Figuri grăniţereşti năsăudene: Alex. Bohăţel, Ioan Florian Câmpianu, V. Petri, Iacob Mureşeanu, Col. Carol baron Euseberg, Vasile Bob Fabian, Mitrop. Gavril Bănulescu-Bodoni.

Nr. 22 din 1937

V. Şotropa, Revolta districtului năsăudean, 1755—1762. Publică conscripţiile comunelor acestui district cu ocazia acelor răzvrătiri princinuite de modul de încasare a dărilor, perceptorii considerând iobagi pe aceşti locuitori cu vechi privilegii grănicereşti.

I. Naghiu, Mărunţişuri cultural-istorice năsăudene: Colaboratori năsăudeni la ziarul « Traianu », V. Alecsandri felicitat de năsăudeni, etc.

I. Marţian, I. Traducere din volumul anonim: Reise von Pressburg nach Siebenbürgen und von da zurück nach Pressburg. Frankfurt und Leipzig, 1793. II. Din memoriile voevodului ardelean J. Kemény.

I. Moisil, Figuri grăniţereşti năsăudene: Al. Fortunat, Preot. I. Macavei.

ŞT. P.

CERCETĂRI ISTORICE

« Revistă de istorie românească ». Director I. Minea. Iaşi, 1934—1936, An. X—XII, Nr. 2,

Valerian Popovici, în continuare, termină studiul său asupra lui Mihai Vodă Viteazul şi Turcii în anii 1600—1601 (p. 3—25).

Gh. Duzinchevici dă interesante contribuţii inedite privitoare la istoria relaţiunilor polono-române în timpul lui Grigore Ghica 1776—1777. Domnul Moldovei, cu mare trecere la Poartă, interveni pentru acceptarea lui Boscamp ca

ministru al Poloniei la Constantinopol; acesta apoi plecă cu instrucţiuni pentru stabilirea de noi legături poştale, potrivnice intereselor moldoveneşti (p. 26—32).

I. Minea şi *H. T. Boga* epuizează ştirile cunoscute şi adaugă altele noui privitor la rolul jucat la Constantinopol şi în Ţara Românească de Iane, marele ban de Craiova şi unchiul lui Mihai Viteazul (p. 33—64).

D. Ciurea, publică documente moldoveneşti din anii 1663—1822 referitoare la moşiile închinate Negrileşti, Costeşti şi Blăneşti (p. 65—88).

I. Minea, în « Un popas al regelui Mateiaş în Moldova », precizează că regele ungur la 22 Noemvrie 1467 era încă la Trotuş şi că acolo s'a dat luptă grea cu ostaşii lui Ştefan (p. 89—94).

De asemenea mai publică două documente, unul din 1366 care aminteşte de Ladislau cneazul şi Jula « voida », iar celălalt din 1433 cu informaţii despre quinquagesima ex parte Valahorum (p. 95—97).

Mih. Galan, continuă studiul bogat informat despre « Ocupaţia rusească în Moldova, din anii 1828—1934 » (p. 98—144).

I. Minea şi *L. T. Boga*, în « Cum se moşteniau moşiile în Ţara Românească până la sfârşitul sec. al XVI-lea? », se ocupă în continuare de păstrarea moşiilor în familie între fraţi prin cesiune, prin posesiune colectivă, apoi de aşezări, înfrăţiri, vânzări deghizate, danii particulare, danii domneşti, zăbloage, răscumpărări, devălmăşii, etc. (p. 145—192).

I. Minea în « Despre sfârşitul lui Ştefăniţă Vodă Rareş şi ceva despre Alexandru Lăpuşneanu » arată amestecul ce l-a avut generalul imperial Castaldo în asasinarea lui Ştefăniţă (p. 193—205).

I. Minea în « Despre ferîia din aşezământul lui Miron Vodă Barnovschi » precizează că « ferîia » era o taxă de proces, care revenea judecătorilor cari dădeau sentinţa (p. 206—207).

I. Minea şi *L. T. Boga*, publică textul slavonesc al documentului dat de Gheorghe Ştefan pentru înzestrarea dascălilor şcoalei dela Trei-Ierarhi, arătând autenticitatea lui (p. 208—215).

Virgil Pântea, în « Impozite, taxe şi amenzi moldoveneşti până la 1504 » se ocupă de desetină, arătând că ea se încasa în bani, din vin, albine, porci, varză şi peşte (Va urma).

Recenzii semnate de Al. Ciulcu, V. Lungu, P. Nicorescu şi I. Minea.

I. M.

DACIA ISTORICĂ

Nr. 1—3 (15 Oct.—15 Dec. 1937), Nr. 1—2 (15 Ian.—15 Febr. 1938)

Dl. *Iosif Şchiopu*, redactorul şi proprietarul D. I., a pus la încercare viabilitatea unui buletin, în care să se desbată toate problemele evului mediu transilvănean, cu specială privire la autenticitatea izvoarelor istorice acceptate de lumea ştiinţifică. D-sa şi-a câştigat prin lucrările anterioare indiscutabile merite în triarea şi verificarea materialului documentar din sec. XII—XIV şi multe din falsurile do-

vedite de d-sa vor rămâne definitiv eliminate din istoriografie. In cele 5 numere ale D. I., autorul revine şi întregeşte cu noui argumente dovezile aduse pentru lipsa de autenticitate a celor mai multe documente referitoare la Cavalerii Teutoni şi la Saşii din Transilvania şi atacă probleme noui, ajungând la concluzii interesante care merită un mai amănunţit studiu din partea istoriografiei noastre.

Astfel, studiind din nou problema cronicarului anonim al Regelui Bela, autorul — spre deosebire de părerile istoriografiei maghiare — susţine că « anonimul n'a cunoscut niciun izvor unguresc *scris* »..., apoi încearcă să precizeze că a fost notarul Regelui Bela I, scriindu-şi cronica pe la anul 1069 şi că toate anacronismele şi incongruenţele ce se opun acestei identificări pot fi atribuite copistului care a adăogat capitolele finale (53—57) ale cronicei.

In legătură cu vechimea şi prioritatea numirilor de Clus, Culus, aduce dovezi convingătoare că « forma ungurească « Culus » s'a format pe teritoriul Ungariei, în cancelaria regilor Ungariei şi de acolo a fost importată în Transilvania prin diplomele regeşti, — fără să fi putut înlocui în documentele transilvane dintr'u'nceput numele vechiu « Cluj », formă transmisă şi păstrată neschimbată în graiul poporului român ».

Intr'o « punere la punct » d-l I. S. precizează că singurul drum al descălecării ungureşti a fost acela prin Nordul Carpaţilor prin pasul Vereczke şi că o descălecare similară prin răsăritul Transilvaniei nu s'a produs, aşa cum se strădueşte să susţină istoriografia nouă maghiară pentru a putea dovedi prezenţa preromânească a Secuilor în aceste părţi.

Studiind titlul de « Cumanie Rex » al regilor ungari d-l I. S. ajunge la concluzia că istoricii identifică greşit Cumania dinainte de năvălirea Tătarilor cu Ţările Române. Ea era în regiunea Donului unde Cumanii, ameninţaţi de Mongoli, la 1235 cer protecţia regelui Ungariei şi precis din acel an datează şi titlul de « rex Cumanie ». Invaziunea din 1241 schimbă situaţiunea. Dinaintea Tătarilor Cumanii se retrag spre Ungaria şi cu ei se deplasează şi ţara lor, fiindcă în realitate « Cumania » n'a fost niciodată o regiune geografică fixă, ci « a însemnat totdeauna numai pământul locuit vremelnic de Cumani »...

De asemenea d-l I. S. cercetează şi « problema săcuiască » ajungând la concluzia că Săcuii din Transilvania sunt Săcui-ungurizaţi veniţi din judeţele de nord ale Ungariei, în timpul şi din cauza năvălirii Tătarilor din 1241.

Ne oprim aici cu semnalarea materialului studiat de d-l I. S. în cuprinsul revistei D. I. deşi fiecare pagină ar merita atenţia istoricilor.

Dintre colaboratori, remarcăm studiul d-lui A. Doboşi asupra autenticităţii documentelor mănăstirii Cârţa, în care se strecoară şi greşeli elementare ca traducerea lui « mons Sancti Michaeli » cu muntele S. Mihai, când e ştiut că Mons. S. Michaelis = Michelsberg = Cisnădioara !

Cu numărul 15.II.1938 autorul suspendă apariţia revistei. Cauza: autorul nu mai putea face atâtea sacrificii băneşti fără niciun ajutor din partea nimănui.

Atât cât se cuprinde în paginele acestei reviste îl îndreptăţeşte însă pe dl I. S. să încheie provizoriu socotelile cu convingerea justificată că « non omnis moriar »...

I. M.

INTREGIRI

Buletinul Institutului de Istoria Vechiului Drept Românesc » I, Iaşi 1938, I pl. + IV + 264 p.

« *Intregiri* » este revista d-lui prof. Şt. Berechet dela Universitatea din Iaşi. Atrăgătoare prin aspectul ei occidental, această revistă captivează pe omul de ştiinţă prin conţinutul ei. Numărul acesta, închinat d-lui prof. N. Iorga, cuprinde următoarele: 1. Descoperirea a două manuscrise juridice româneşti (Şt. Gr. Berechet, p. 1—40). Primul manuscris, păstrat la Arhivele Statului din Iaşi, cuprinde *Basilicalele* în traducere românească. Traducerea făcută în Basarabia între anii 1814—1816, a fost folosită şi în Moldova. Traducerea s'a făcut după *Basilicalele* editate la Paris în anul 1647, de Carolus Annibalus Fabrotus. Traducătorul anonim n'a tradus toată opera, ci numai ceea ce era necesar instanţelor judecătoreşti, şi anume numai în materie civilă. Traducerea s'a făcut mai mult după textul latin decât după cel grecesc. Al doilea manuscris păstrat la Academia Română, « Cârja arhiereilor », este traducerea românească a *sintagmei* alcătuite de arhimandritul Iacob din Ianina (1645) la porunca patriarhului Partenie din Constantinopol. « Spre mândria poporului român — spune d-l Berechet —, această uriaşă lucrare, care nu este tradusă în nicio altă limbă naţională, este tălmăcită numai în limba noastră... Traducerea este făcută aici la Iaşi (1754) şi anume la Mitropolia Moldovei de către călugărul Cosma, fiind corectată... de directorul tipografiei mitropolitane, Duca din Thasos ». Documentele dovedesc că traducerea a fost folosită în Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Muntenia nu a cunoscut lucrarea nici în traducere, nici în original. O serie de anexe lămuresc textul. Rezumat francez.

2. Pedepsele în Moldova la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. După documente inedite (Gh. Ungureanu, p. 41—74). Documentele inedite folosite de d-l Ungureanu, dovedesc « că în materie penală, pravilele nu se aplicau decât foarte rareori şi în cazuri excepţionale, întru cât ele necuprinzând circumstanţele atenuante sau agravante ale diferitelor cazuri care se judecau, deveneau inutilizabile ». Insă, cel care avea ultimul cuvânt, era Domnul. Pedepsele despre care scrie d-l Ungureanu, sunt următoarele: 1) bătaia la tălpi şi spate; 2) punere de bour în frunte (înbourare); 3) tăierea nasului, a mâinilor sau a degetelor dela mâini; 4) pedeapsa cu moarte: *a)* prin spânzurătoare; *b)* aruncare în râu şi *c)* prin sugrumare. Executorul pedepselor era călăul (gelatul). El era ales dintre condamnaţii la munca silnică pe vieaţă. In timpul ocupaţiei ruseşti (1828—1834) a fost suspendată funcţia de călău. In anexe se publică 28 documente inedite. In acestea mai găsim menţionată o pedeapsă despre care autorul nu vorbeşte nimic în introducere: trimiterea la mănăstire. La sfârşitul articolului rezumat în limba germană.

3. O inovaţie juridică a lui Miron Vodă Barnovschi (I. Minea, p. 75—96). Moşiile confiscate pentru viclenie, se înapoiază familiei boierului pedepsit.

4. Organizarea justiţiei moldovene în timpul ocupaţiei ruseşti din anii 1828—1834 (Mihail Galan, p. 97—168). Bazată pe multe inedite, lucrarea este

de remarcabilă valoare. Instanţele de judecată până la Regulamentul Organic erau: 1) ispravnicii cari judecau direct sau prin subalterni; 2) Divanul judecătoresc cu reşedinţa la Iaşi, alcătuit din 8 membri; 3) Departamentul criminalicesc care judecă uneori chestiunile penale. Pe lângă pedepsele despre care scrie d-l Ungureanu mai sus, Condica criminalicească prevedea următoarele: « moartea vinovatului, trimiterea la ocnă, ţinerea în temniţă, izgonirea din ţară, închiderea în mănăstire, pierderea cinului, ridicarea evgheniei, defăimarea în publică, pierderea dreptăţilor politiceşti, ridicarea scutelnicilor, certarea trupească, plătirea pagubelor şi globirea la cutia milelor »; 4) Divanul domnesc, cea mai înaltă instituţie de judecată. Odată cu intrarea trupelor ruseşti şi-a încetat activitatea, Adunarea obştească luându-i locul. In Mai 1830 se reînfiinţează Divanul domnesc. Vornicia de aprozi se asemăna cu instituţia portăreilor de azi. « Avea următoarele atribuţiuni: 1) a menţine ordinea în timpul judecării proceselor, 2) a anunţa pe boieri de câteori vor fi chemaţi în adunare şi 3) a aduce la îndeplinire hotărîrile judecătoreşti în diferite procese civile şi mai ales a încasa creanţele pentru a le transmite celor în drept în procese cambiale ». Vornicia dispunea de câteva sute de funcţionari.

Regulamentul Organic rupe cu tradiţia în ceea ce priveşte organizarea justiţiei, venind cu principii care şi azi mai sunt în uz: « principiul despărţirii puterii judecătoreşti de cea administrativă-executivă, inamovibilitatea magistraţilor şi principiul lucrului judecat ». Magistraţilor li se impun anumite reguli şi sunt obligaţi, la intrarea în serviciu, să semneze într'o condică de prezenţă. Se introduce dreptul de recuzare. Legile noastre judecă şi pe străinii cari au procese cu pământenii. Legile întrebuinţate sunt: Condica politicească din 1817; Condica criminalicească din 1820 şi 1826; Bazilicalele, numai în cazul când « sînt potrivite cu obiceiurile pămîntului ». Intrebuinţarea lor este admisă numai provizoriu. In ceea ce priveşte chestiunile negustoreşti, Regulamentul Organic spune că se « vor aduna din Condica de Comerţu a Franţiei toate dispoziţiile ce pot fi potrivite la starea lucrurilor din Moldova, care se vor pune în orânduială şi să vor tălmăci Româneşte, spre a sluji de regulă ». Nouile orânduiri prevăd următoarele instanţe de judecată: Tribunale ţinutale în cele 16 capitale de ţinuturi. Se compun dintr'un preşedinte, doi asesori judecători şi din alţi funcţionari; Divanul judecătoresc funcţionează numai la Iaşi. Are un preşedinte şi şase membri. Tot la Iaşi este şi Tribunalul de comerţ. Se compune dintr'un preşedinte şi din doi membri: un boier judecător şi un delegat al negustorilor. Tribunalul criminalicesc, care pe lângă un preşedinte şi doi membri are şi un avocat pentru « legiuita apărare ». Inaltul Divan, numit din 1833 Divan domnesc. Membrii acestei instanţe, un preşedinte şi şase ajutoare, sunt aleşi de Domn. Obişnuita Obştească Adunare alege şapte membri cari pot înlocui pe membrii din Divan în caz de boală. Pentru pricinile mărunte dintre locuitorii mahalalelor oraşului Iaşi, funcţionează în acest oraş un Tribunal de poliţie îndreptătoare, format dintr'un preşedinte şi doi membri. Vornicia de aprozi funcţionează şi mai departe, însă limitându-i-se atribuţiile.

Dar nu tot ceea ce teoretic stabilise atât de precis Regulamentul Organic putea fi aplicat cu bune rezultate, în practică. De aceea, aplicarea Regulamentului Organic în materie judiciară, a fost foarte anevoioasă, întâmpinând multe dificultăţi. In primul rând insuficienta pregătire a celor ce aveau să aplice legea. Era ruperea cu o tradiţie în care omul nu suferea atâtea îngrădiri. De aici abuzuri şi călcări de lege. Instanţele judecătoreşti erau puţine faţă cu mulţimea proceselor. Dificultăţi multe cu supuşii străini care aveau procese cu pământenii; dificultăţi cu procesele de ex. a locuitorilor de pe marginea ţinutului Sucevei cu cei din Bucovina; lipsa legilor în limba română. Chiar Logofeţia Justiţiei explică într'o dare de seamă de ce merg greu treburile judecătoreşti: « neexperienţa celor în slujbă, cărora au fost neapărat şi de nevoe a să îngădui vreme, pentru a să familiarisi cu formile aşăzământurilor şi cu regulile introdusă. Neştiinţa chiar celor în pricină, carii neavând cunoştinţă în detalium de legiuirile formelor, să abătè din rânduelile prescrisă şi pricinuind confuzie, aducè de sîne întârziere; lipsa pravilelor în limba patriei . . . ». Din cauza tuturor acestor neajunsuri, organizarea judecătorească a suferit modificări şi completări. In locul Divanului judecătoresc se înfiinţează două divanuri de apel: Divanul ţării de sus şi Divanul ţării de jos, ambele cu reşedinţa în Iaşi. Fiecare are un preşedinte şi patru membri aleşi de Domn. Măsurile luate de mitropolit în materie de divorţuri, trebuiau confirmate de ocârmuire. Abaterile făcute de militari, erau judecate de o justiţie militară. Kisseleff s'a ocupat şi de îmbunătăţirea soartei condamnaţilor.

5. Documente de drept public şi privat. Secole XVI—XVII-lea (Şt. Gr. Berechet, p. 169—212). Confirmări de proprietăţi, danii, reconfirmări, acte de vindere, cumpărare, partaje, hotărîri, judecăţi, judecată după obiceiul pământului, vânzare prin protimisis şi întărire, act de schimb. Total 36 documente.

Numărul acesta din *Intregiri*, sfârşeşte cu dări de seamă, recenzii, facsimile de documente « pentru exercitarea studenţilor » şi cu « Indexul celor mai însemnate cuvinte după articole ».

Rezumatele în limbi străine la sfârşitul articolelor mai însemnate, fac revista accesibilă şi străinătătii. GH. D.

REVISTA ISTORICĂ

Director, *N. Iorga*. Vălenii-de-Munte, 1936—1938, An. XXII—XXIV [1]).

Revista d-lui prof. N. Iorga se razimă şi în aceşti ani, ca şi în trecut, mai mult pe munca neobosită a Directorului, deşi nu lipsesc colaboratorii, mulţi şi distinşi. Articolele, dările de seamă, cronicele şi notiţele semnate de d-sa ne vădesc acel larg orizont, pe care i l-am admirat totdeauna şi pe care nu-l au prea mulţi în ţara noastră.

Anul XXII (1936), Nr. 1—3 se deschide cu un articol al d-sale asupra *Visitei în România a profesorului din Berlin al lui Mihail Kogălniceanu* (p. 1—9), Dr. W. Brennecke, la 1868. A. Bitay dă o apreciere elogioasă a generalului maghiar

[1]) Pentru *Revista Istorică* dela început (1915) până la 1935 inclusiv cf. *Anuarul* VI, p. 769—771.

Prépostvári din 1593 despre *Soartea faimei lui Ştefan cel Mare*, Domnul Moldovei (p. 9—12).

O lucrare bulgară despre viaţa şi arta populară a d-şoarei Luisa Netoliczka (p. 12—18) e de fapt o dare de seamă asupra cărţii scriitorilor bulgari St. L. Costov şi E. Peteva, intitulată « Viaţa şi arta ţărănească în regiunea Sofiei » (în bulgăreşte). D-l A. Sacerdoţeanu publică un document din 1543 în legătură cu *Aşezământul lui Radu Paisie pentru episcopia Buzăului* (p. 18—23). Un articol mai lung publică E. Dvoicenco despre *Alexandru Haşdeu şi literatura română populară* (p. 23—27).

In *Ştiri despre Români într'un izvor engles*, d-l N. Iorga arată câteva amănunte în legătură cu chinuirea lui Antonie-Vodă Roset al Moldovei la 1679 şi tot de d-sa sunt următoarele trei articole: *Nicolae-Vodă Mavrocordat şi Athosul; Hagi-Prodan* — din vremea lui Tudor Vladimirescu — şi *Incă un călător în preajma noastră* la 1839, A. Griesebach (p. 37—40).

T. Holban tipăreşte câteva acte franceze drept *Noi ştiri despre pretendentul Ioan Bogdan* din anii 1592—1598 (p. 40—44) şi un document *Despre moartea lui Constantin Brâncoveanu* din 1714 (p. 45—46). Câteva *Consideraţiuni asupra Italiei preromane* de Radu Vulpe (p. 46—52) sunt părţi de întroducere la un curs despre « Problema etruscă » ţinut de d-sa la Facultatea de Litere din Bucureşti.

Ştiri nouă cu privire la Radu Cantacuzino, fiul lui Ştefan Cantacuzino ucis de Turci la 1716, publică V. Mihordea (p. 52—72).

Dările de seamă, Cronicele şi Notiţele sunt semnate toate de d-l N. Iorga.

Nr. 4—6 conţine mai multe studii de: C. Velichi asupra lui *Vasile Lupu ca Domn al Moldovei şi al Ţării-Româneşti* (p. 101—103). I. Andrieşescu despre *Ştefan Ciuceanu* (p. 104—105), C. Göllner despre *Presa săsească, un nou izvor pentru mişcarea revovoluţionară din Moldova (1848)* cu ştiri foarte interesante (p. 105—111).

D-l N. Iorga dă o notiţă în legătură cu *Biruinţa din 1423 a lui Dan-Vodă contra Turcilor*, C. Velichi publică *Documente şi cărţi româneşti din Bulgaria* (p. 112—121), iar Gh. Duzinchevici aduce *Noi contribuţii la Domnia lui Cuza-Vodă* din arhivele polone (p. 121—124).

Un călător rus despre Principatele Române de la 1820, Ignatie Iacovenco, de Tr. Ionescu-Nişcov (p. 124—128), şi *Un sat: Chiţcanii* de N. Bălănescu (p. 128—133) sunt contribuţii interesante. Foarte utile constatările d-lui V. Mihordea din articolul *Documente greşit datate în colecţia « Hurmuzaki »* (p. 133—137).

Prof. Şt. Gr. Berechet publică ştiri în legătură cu *Un dicţionar neogrec-românesc în manuscript dela începutul secolului al XVIII-lea* (p. 138—140), V. Mihordea: *Ştiri privitoare la războiul turco-german din 1686* (p. 141), fiind vorba aci şi despre unele amănunte în legătură cu biblioteca regelui Matia Corvinul; din nou Şt. Gr. Berechet: *Un act de danie dela Alexandru-cel-Bun din 19 Febr. 1412* (p. 142—146) şi iarăşi V. Mihordea: *Noi manuscripte în legătură cu Istoria Românilor la Biblioteca Naţională din Paris* (p. 146—147).

Ştiri noi despre *Revoluţia lui Horia* dă C. Göllner (p. 147—157) în legătură cu participarea lui M. Popescu şi Salis la această revoluţie.

Dările de seamă, Cronicele și Notițele sunt iscălite de N. Iorga, Cornelia C. Bodea, T. Holban și V. Mihordea.

In fruntea *Nr. 7—9* se găsește articolul d-lui N. Iorga: *Știri noi despre Pasvantoglu și relațiile lui cu noi* (p. 205—211). V. Papahagi prezintă *O încercare de ascensiune în balon a unor Aromâni din comuna Săracu în timpul lui Ali-Pașa*, după poetul grec Ioan Vilara, la 1803 (p. 212—224), neizbutită.

D-l prof. D. Popovici ne arată, în articolul *Louis Aimé-Martin și proiectele de biblioteci universale de la București*, încercările făcute de Heliade Rădulescu și pictorul Negulici de a edita la București o bibliotecă universală « să învețe pe Români, să-i lumineze », alegând o seamă de capo dopere din literatura universală, urmând exemplul lui Aimé-Martin (p. 225—234). V. Mihordea aduce câteva știri despre *Giuseppe-Antonio Pisani, medicul lui Constantin Racoviță* (p. 235—250), iar Gh. Duzinchevici o *Informație asupra luptei dela Obertyn (1531)* din sursă polonă (p. 250—252).

Dările de seamă, Cronicele și Notițele de: N. Iorga, V. Merenca, C. Velichi, Gh. Duzinchevici, V. Mihordea și T. Holban.

Nr. 10—12 are articolele următoare:

Ioan Albert al Poloniei și Moldova de T. Holban după cartea d-lui Frideric Papée « Ian Albracht » (Cracovia, 1935), completând unele știri din sursă românească (p. 285—294). *Cea dintăi pedeapsă de « hiclenie » în Țara-Românească* ar fi fost sub Alexandru Basarab, al doilea voevod al Țării-Românești, după cum ne spune A. Sacerdoțeanu (p. 294—297). In *Căsătoria unei Moldovence în Rusia secolului al XVIII-lea*, de V. Mihordea, e vorba de Irina Roset, fiica marelui medelnicer Ioniță Roset († 1762), căsătorită cu Baronul Bilestein (p. 297—299).

D-l N. Iorga dă știri nouă cu privire la expediția lui Ion Sobieschi în Moldova (1673) în *Un izvor cu privire la războiul turco-polon din 1673* (p. 299—300). *Relațiile Aromânilor din Moscopole cu reprezentanții Republicei Veneției la Constantinopol în secolul al XVIII-lea* sunt înfățișate de Val. Papahagi (p. 300—311). Tot d-l N. Iorga scoate în relief câteva amănunte prețioase privitoare la familia Sion din Moldova: *Cronica Sioneștilor* (p. 311—315), după o carte recent apărută a d-lui Gh. Ungureanu.

O chestiune de ceremonial în Moldova în legătură nu cu Sultanul, ci cu șefii de State mai îndepărtate, e precizată de V. Mihordea (p. 316—324). Câteva *Studii grecești în legătură cu Istoria Românilor*, mai recente, sunt trecute în revistă de Dimitrie G. Ionescu (p. 324—331), iar câteva *Acte grămeștene din Costești-Vâlcea* dintre 1730—1849 sunt publicate de A. Sacerdoțeanu (p. 331—337).

Un « poet valah » în literatura italiană a secolului XIX poate fi Heliade Rădulescu, cum crede d-l N. Iorga (p. 338). Tot de d-sa sunt publicate *Câteva documente basarabene* dintre anii 1564—1814 (p. 339—341) și unele mărturii prețioase despre *Regele Carol I-iu și marele războiu* (p. 342—344), care ar fi fost, în orice caz, alături de aspirațiile țării sale.

Dările de seamă, Cronicele și Notițele sunt scrise de N. Iorga, V. Mihordea și V. Merencu.

In fruntea *Anului XXIII (1937), Nr. 1—3*, d-l Iulian M. Peter se ocupă cu *Opera postumă a lui Henri Pirenne* intitulată « Histoire de l'Europe, des invasions au XVI-e siècle » (Paris, 1936), unde evenimentele istorice sunt provocate şi condiţionate de fenomenele economice (p. 1—8). Un document din 1642 în legătură cu *O hotărnicie a Mănăstirii Arnota* publică A. Sacerdoţeanu (p. 8—10). *Columna Traiană inspirând un monument al artei germane medievale de pe la anul 1000* — pentru episcopul Bernard din Hildesheim — e discutată de regretatul A. Bitay (p. 10—11). *Uciderea doctorului Testabuza* (p. 11—13) e precizată de V. Mihordea.

Prin articolul d-lui M. Auner: *Participarea lui Salis la răscoala ţăranilor din Ardeal* (p. 13—25) — a lui Horia — se aduc unele rectificări studiului d-lui C. Göllner, pomenit mai sus. Rectificări de interpretare aduce şi d-l N. Iorga privitor la *Un vechiu călător german în secolul al XIV-lea la noi*, adică din anul 1385 (p. 25).

Câteva *Documente din British Museum privitoare la Istoria Românilor din secolul al XVI-lea* prezintă C. Cöllner (p. 26—28). *Ceva nou asupra lui Carol al XII-lea* în legătură cu şederea lui la Bender dă Gh. Duzinchevici (p. 28—30).

D-l N. A. Constantinescu începe în acest număr o largă dare de seamă despre *Noua Istorie a Românilor de N. Iorga* ce va apărea în zece volume (p. 30—57). Bogată în informaţii şi în sugestii e conferinţa d-lui N. Iorga despre *Horia, Cloşca şi Crişan* (p. 57—73).

După materialul adunat de Gr. Tocilescu şi I. Bogdan, ni se dau mai multe documente *Din legăturile cu Moscova* de Vera Marenco (p. 73—79), privitor la anii 1624—1711. *Acte covurluiene* dintre anii 1531—1799 publică C. Velichi (p. 80—94).

Dările de seamă, Cronicele şi Notiţele de: N. Iorga.

In *Nr. 4—6* d-l N. A. Constantinescu continuă darea de seamă asupra *Nouei Istorii a Românilor de N. Iorga* (p. 105—122). *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir*, făcută de Francezul Lacroix, la 1676, e prezentată de V. Mihordea (p. 122—147). Două documente polone în legătură cu numirea şi mazilirea lui Simion Movilă dă Th. Holban în *Contribuţii la istoria Domniei munteneşti a lui Simion Movilă* (p. 147—154). *Cronica lui Hetum*, tiul unui prinţ armean, cuprinzând evenimentele din anii 1076—1296 pentru Orientul apropiat — despre România nu spune nimic — e studiată şi reprodusă de H. Dj. Siruni (p. 154—159).

D-l M. Roska vorbeşte despre lacurile preistorice din Transilvania în articolul intitulat nepotrivit *Relaţiile* (sic) *preistorice ale heleşteielor ardelene* (p. 159—171); d-l C. Velichi îşi termină publicarea *Actelor covurluiene* (acum dintre anii 1801—1812), începută în numărul precedent (p. 172—181).

Dări de seamă, Cronici şi Notiţe de N. Iorga, Virginia Sacerdoţeanu, D. Berciu, A. Gorovei, P. Brătescu, C. Göllner şi Păr. Const. Stănică.

Nr. 7—9 se deschide cu articolul d-lui N. Iorga: *Un mare negustor macedonean din secolul al XVII-lea* (p. 209—210) care e Marcu Manicati. Tot de d-l N. Iorga câteva acte ale Poliţiei din Bucureşti în legătură cu *Mişcarea ţărănească din 1862* (p. 210—216) pusă la cale de adversarii lui Cuza pentru a-l detrona.

Vechea cronică otomană ca izvor pentru Istoria Românilor studiată, traducând şi părţile privitoare la Români, de Andrei Antalffy e cât se poate de importantă (p. 217—235). Ştiri despre *Conspiraţia emigrantului polon Emil David (1834)* dă

C. Göllner (p. 235—249). *O societate literară uitată* de N. Iorga (p. 249—252) e « Societatea pentru înaintarea literaturii », întemeiată la 1845 în Bucureşti.

Crâmpee *din legăturile lui Petru Rareş cu Polonia* (p. 252—266) dă Gh. Duzinchevici, iar Val. Papahagi ştiri despre un învăţat român din sec. XVIII *Constantin Hagi Gheorghiu din Moscopole* (p. 266—278).

Dările de seamă, Cronica şi Notitele sunt semnate de N. Iorga şi T. Holban.

La începutul *Nr. 10—12* e cuvântarea d-lui N. Iorga pentru *Pomenirea lui Mihai-Vodă-Viteazul pe câmpia dela Şelimbăr* (p. 305—307). N. A. Constantinescu dă a treia continuare asupra *Nouei istorii a Românilor de N. Iorga* (p. 308—324). In *Revelaţii şi ilusii asupra dedesupturilor vieţii politice în neutralitate, în şi după marele războiu* d-l Iorga scoate în evidenţă anumite amănunte importante din cartea d-lui M. Theodorian-Carada « Efemeride, însemnări şi amintiri, 1908—1928 » (Săbăoani, 1937) pentru anii respectivi (p. 325—332).

Sunt importante cele două traduceri făcute de M. Iacob din Harold Temperley: *Mai multă lumină asupra pactului dela Osborne, 9 August 1857* (p. 333—334) şi din Alice M. C. Carter: *O nouă lumină asupra pactului dela Osborne, 9 August 1857* (p. 345—353), pact în care e vorba de cele două Principate româneşti în drumul ascendent spre unire. Câteva documente privitoare la *Raporturile lui Ioan-Vodă Callimachi cu Polonii (1758—1761)* ne dă V. Mihordea (p. 353—371).

Dările de seamă, Cronica şi Notiţele toate de N. Iorga.

An. XXIV (1938), Nr. 1—3 cuprinde la început o conferinţă a d-lui prof. N. Iorga despre *Ludovic al XIV-lea*, ţinută la Institutul francez din Bucureşti (p. 1—14). Urmează apoi, în continuare, darea de seamă a d-lui N. A. Constantinescu despre *Noua Istorie a Românilor de N. Iorga* (p. 14—43).

Cum s'a format conştiinţa latinităii la Aromâni?, constatată pe baza unor însemnări de călători la începutul veacului al XIX-lea, e prezentată de Val. Papahagi (p. 43—49). *Ce este preistoria?* în cadrul istoriei universale o defineşte, pe baza unui bogat material informativ, d-l D. Berciu (p. 49—78). O teză de doctorat a d-lui C. Necşulescu e analizată de d-l A. Sacerdoţeanu sub titlul: *Despre vechile formaţiuni politice româneşti la Dunărea-de-jos* (p. 78—87).

Dări de seamă, Cronică şi Notiţe de N. Iorga şi T. Holban.

Nr. 4—6 e cât se poate de bogat în articole, încât nici nu ne încumetăm să le înşirăm aci, fiind 17 la număr, înafară de Dările de seamă, Cronici şi Notiţe, foarte multe şi din diferite domenii ale istoriei. De altfel începând cu acest an, 1938, de când revista apare sub auspiciile noului Institut de Istorie Universală dela Bucureşti, numărul colaboratorilor s'a înmulţit. In acest număr colaborează d-l N. Iorga cu mai multe articole, apoi Al. Ciorănescu, C. I. Karadja, Traian Ionescu-Nişcov, Şt. Gr. Berechet, Ed. I. Găvănescul, N. A. Constantinescu, T. Holban, V. Mihordea, cu câte un articol, sau mai multe. La dările de seamă avem numele d-lor N. Iorga, A. Sacerdoţeanu, D. Berciu şi T. Holban, iar la Cronică şi Notiţe: N. Iorga.

Aceeaşi bogăţie de articole şi în *Nr. 7—9* ieşite din condeiele d-lor N. Iorga, A. Sacerdoţeanu, D. Berciu, Val. Papahagi, Valeria Costăchel, Şt. Gr. Berechet,

Horia Oprişan, H. Dj. Siruni şi Ed. I. Găvănescul. Varietate la Dările de seamă, scrise de N. Iorga şi D. Berciu şi la Cronică şi Notiţe, toate de directorul revistei.

Cel din urmă număr din acest an — *Nr. 10—12* — cuprinde articole scrise de d-l N. Iorga (unul din cele patru articole ale d-sale, intitulat *Procedări de critică greşite ale unei « scoli noi »* (p. 321—329), e o aspră critică a cărţii « Ştefăniţă Lupu, Domn al Moldovei », scrisă de d-nii Const. I. Andreescu şi Const. A. Stoide), apoi articole de Al. Grigorovici, Luisa Netoliczka, George Florescu şi V. Mihordea.

Dările de seamă, Cronica şi Notiţele sunt semnate toate de d-l N. Iorga.

I. CRĂCIUN

REVISTA ISTORICĂ ROMÂNĂ

Anul 1937, Vol. VII, Fasc. I—IV

P. P. Panaitescu în studiul « In jurul lui Mihai Viteazul » răspunde la critica făcută de d-l N. Iorga asupra lucrării d-lui P. P. P. despre Mihai Viteazul. Se discută originea lui M. V., rolul boierilor în domnia unificatorului dela 1600 şi alte chestiuni controversate (p. 1—32).

S. Lambrino publică « Inscription et relief dionisiaque de Tomis ». Arată că monumentul discutat n'a fost ridicat, cum a crezut Tocilescu, în cinstea lui Marc Aureliu, ci în aceea a lui Gordian III între 141—244 (p. 33—37).

D. Bodin, în « Din viaţa şi faptele căminarului Mario Pietro Cugino » arată că « M. Cuzin », cunoscut cu acest nume în publicistica română, este piemontezul Mario Cuzino (n. 1797), însurat la Constantinopol cu o armeancă, de unde « pe la 1836 » veni la Bucureşti. Peste 10 ani ajunge judecător la Tribunalul de Comerţ din Galaţi, profesor de l. italiană, numit la sfârşitul anului 1848 vice-inspector şcolar, activează ca redactor al gazetei Dunărea — Il Danubio. Obţine cetăţenia moldoveană (April 1849), iar Grig. Al. Ghica îl face căminar. Este în acelaşi timp autorul tratatului « Desluşire asupra negoţului şi a legilor lui » apărut la Galaţi în 1848, precum şi a câtorva poezii ocazionale (p. 38—73).

D. P. Bogdan continuă preţiosul studiu despre « Diplomatica slavo-română din secolele XIV şi XV » tratând despre formulele diplomatice ale actelor, invocatio, simbolica, invocatio verbalis, intitulatio, salutatio, arenga, promulgatio şi interventio, narratio şi dispositio.

C. Necşulescu, studiind « Ipoteza formaţiunilor politice române la Dunăre, în sec. XI », ajunge la concluzia că « Tatù supranumit şi Halì, cu Saţa şi cu Sesthlav » — consideraţi de istoriografia noastră ca fiind întemeietori de voievodate române la Dunăre — « nu au fost decât şefii unor hoarde *pecenege*, adăpostite în imperiul Bizantin » (p. 150).

Dorin Popescu studiază « Două topoare de bronz din România » (p. 152—155).

M. Gaster publică « Fragmente dintr'o cronică a Ţării Româneşti » (p. 156-163).

Aurel V. Sava publică ştiri noui privitoare la schimbarea de domnie în Moldova, la 1707 (p. 164—170).

Al. Elian scrie despre « Ion Vilaras şi Aromânii din Siraca » (p. 170—179). Recenzii şi Notiţe Bibliografice, Cronică (p. 180—251).

C. C. Giurescu în articolul « Despre iliş » ajunge la concluzia că această străveche dare moldovenească este dijma din grâne, corespunzătoare câblăritului muntean şi că numirea de iliş derivă din tătărescul ülüs (= parte, cotă-parte) din timpurile anterioare Intemeierii, termenul căpătând cu timpul înţelesul de dare în general (p. 253—257).

P. P. Panaitescu studiază « Minele de aramă ale lui Mircea cel Bătrân » arătând că încă înainte de 1932, Domnul Ţării Româneşti a concesionat unui ungur exploatarea minei Bratilov din apropierea târgului Baia de Aramă, iar dijma, pe care Domnul o trăgea din această exploatare, o dărui mănăstirii Tismana care făcea întins comerţ pe vremea aceea. Arama din aceste mine a fost utilizată la turnarea de clopote, candelabre, iar dela 1408 încoace şi la baterea monetei.

După Mircea, mina dela Bratilov fu părăsită. Pe vremea lui Matei Basarab fu descoperită însă alta, probabil cea dela Baia de Aramă. Felul de exploatare îl descrie Paul de Alep. Producţia era exportată de negustori în Turcia, Trapezunt, Castemuni şi Persia. Exploatatorii erau sârbi. Sunt indicii că asemenea mine se exploatau şi pe timpul lui Brâncoveanu (p. 258—267).

Damian P. Bogdan, continuă studiul despre « Diplomatica slavo-română din secolele XIV şi XV », tratând despre « sanctio, poena spiritualis, poena temporalis, corroboratio şi datum.

Ioana R. Rosetti publică un substanţial studiu despre « Iordache Ruset », rolul politic şi bogăţia neobişnuit de mare al acestui boier şi a fraţilor săi (p. 300—323).

I. Ionascu precizează « Vechimea mănăstirii din pădurea cea mare dela Bolintin », mănăstire cu hramul Bunei Vestiri, întemeiată de logofătul Pilea în ultimii ani de domnie ai lui Mircea cel Bătrân (p. 324—338).

A. Decei lămureşte definitiv chestiunea dacă « A participat Mircea cel Bătrân la lupta dela Ankara? » dovedind că nu Domnul Ţării Româneşti, ci despoţii sârbi Ştefan şi Vulk Lazarevici au ajutat pe Baiazit în lupta dela 1402 (p. 339—357).

I. C. Miclescu-Prăjescu se ocupă de « Boieri moldoveni din veacul al XV-lea » stabilind că Stanciu Hotnog, pârcălab de Hotin, Stanciu Marele, postelnic şi prâcălab de Cetatea Albă şi Stanciul Starostescul pârcălab, sunt trei persoane diferite (p. 358—372).

M. Popescu, în « Fabricile de hârtie ale lui Matei Basarab » stabileşte că « moara de hârtie » amintită de Udrişte Năsturel în predoslovia Antologhion-ului slavonesc a fost clădită între anii 1643—44 de locuitorii sloboziei Călimăneşti, dar mai bănueşte şi existenţa unei alte mori de hârtie la Câmpulung (p. 384—388).

N. Gioga-Sinefache strânge mărturii despre originea aromână a lui Iordache Olimpiotul (p. 388—392).

I. M. Neda, dă un interesant amănunt privitor la desfiinţatul schit Prossia din judeţul Argeş: fusese întemeiat la 1780 de nişte călugăriţe venite din Ardeal (p. 392—395).

D. M. Petroşan precizează că data Evangheliarului dăruit Mănăstirii Bistriţa de Macrea Postelnicul nu e 1519, cum s'a crezut, ci 1512 şi deci că frumoasa ferecătură de argint aurit nu e opera meşterilor nürnberghezi aduşi de Neagoe B. ci a unor meşteri din ţară, sau aduşi din Transilvania, probabil din Sibiu (p. 395–397).

Recenzii, Notiţe Bibliografice, Cronică, Indice (p. 398—492).

I. M.

REVUE DE TRANSYLVANIE

Tom. II—IV, 1935—1938

Revista clujană publicată sub auspiciile Astrei şi condusă de prof. I. Dragomir, ajutat de prof. D. D. Roşca până în acest an, când i-a urmat conf. I. Crăciun, apărând în limba franceză, are de scop a informa străinătatea despre toate problemele teritoriului cuprins între Carpaţi şi Tisa. Având acest scop, toate studiile cuprinse în ea au un caracter informativ-documentar astfel făcând această revistă un real serviciu naţiunii.

Tom. II, 1935/36. — Nr. 1

— Regele Carol II şi Transilvania, este o prezentare a figurii regale cu ocazia zilei de 8 Iunie 1935, evidenţiindu-se legăturile pe care M. S. Regele Carol II le-a avut şi le are cu Transilvania.

V. Nistor, Cultele minoritare şi biserica ortodoxă română în noul buget al României. Prezintă o situaţie a cultelor din România dela 1922 până la 1935, ajungând la rezultatul că Statul spirjină mai mult cultele minoritare decât ortodoxia.

V. Roman, Protecţia muncii naţionale în România, conclude că la noi este o toleranţă nelimitată şi o largă ospitalitate, pentru străini.

P. Râmneanţu, Originea etnică a Secuilor din Transilvania, pe baza examinării globulelor sanguine, conchide că grupa sanguină a Românilor din jud. Ciuc, Mureş, Odorhei şi Trei Scaune, este intermediară între grupa celor din Moldova şi a celor din Transilvania, că Săcuii din Ciuc, Odorhei şi Trei-Scaune au în general aceeaşi origine entero-antropologică ca şi Românii şi că Maghiarii din jud. Mureş au aproape aceeaşi compoziţie sanguină ca şi cei din Debreţin sau Sudul Ungariei.

O. Beu, Revoluţia lui Horia în arta timpului, prezintă ecoul ce această mişcare ţărănească l-a avut în arta picturală a timpului şi mai ales în cea austriacă.

Tot în acest nr. găsim notele, d-lor: *G. Călugăreanu*, Un nou doctor « Honoris Causa » a Universităţii din Cluj: d-l Paul Montel, *T. Nichiciu*, Băncile ungureşti din Transilvania, *G. Sofronie*, Menţinerea definitivă a statului teritorial şi politic în Europa Centrală, *P. Petrinca*, Funcţionarii minoritari şi cunoaşterea limbii oficiale şi situaţia bisericilor minoritare române din Ungaria după pacea dela Trianon, *P. P. Panaitescu*, O carte revizionistă poloneză şi ecoul în presa

poloneză; necrologul lui Eugen Goga semnat de d-l *S. Dragomir*, precum şi numeroase dări de seamă.

Tom. II, 1935/36 — Nr. 2

N. Bănescu, Memoriile M. S. Regina Maria a României, prezintă interesantele şi importantele însemnări ale Reginei Maria.

G. Sofronie, Consideraţii asupra caracterului internaţional a problemei habsburgice, conchizând că restaurarea Habsburgilor în Austria riscă a crea nu numai Anschlussul ci şi acea faimoasă Mitteleuropa, împotriva căreia s'a luptat în 1914.

N. Corivan, Cavour şi Transilvania în timpul războiului din 1859, discută problema Românilor din Transilvania, în planul acelei coaliţii a naţionalităţilor din Austria împotriva casei de Habsburg.

L. Someşan, Transilvania în opera geografică a lui Gheorghe Vâlsan, evidenţiază importanţa pe care savantul Vâlsan o dădea Transilvaniei, ca citadelă a întregului românism.

Al. Olteanu, Mişcarea politică maghiară în România, ajungând la justa concluzie, că această mişcare nu e a unui popor pentru existenţa sa, ci e o mişcare revizionistă de culise.

I. Chinezu, O literatură de ură, înfăţişează literatura maghiară atât de defavorabilă nouă.

Ca şi în numărul precedent, şi în acesta, avem mai multe note semnate de *Eduard Soulier*, Incidentul din Budapesta, *S. Dragomir*, Dunărea albastră.

H. Georgescu, Tragedia Dunării. Schoenbrunn sau Potsdam? *C. Codarcea*, Ecoul presei de limbă germană şi naţiuni « inferioare » şi naţiuni « superioare ». Conflictul etiopian şi « drepturile » ungureşti, precum şi numeroase dări de seamă, semnate de *I. Lupaş*, *S. Dragomir*, *I. Crăciun* şi *N. Drăgan*.

Tom. II, 1935/36. — Nr. 3

G. Sofronie, Pe marginea declaraţiilor M. S. Regele Carol II în străinătate, relevă linia tradiţională în politica noastră internaţională pe care o urmează M. S. Regele Carol II.

C. Petranu, Influenţa artei populare române asupra celorlalte popoare din România şi asupra popoarelor vecine. Dovedeşte influenţa extraordinară a artei populare române asupra Săcuilor, Ciangăilor, în Balcani, în Dalmaţia în Croaţia, în Moravia şi în Nord până în Polonia.

I. Crăciun, Universitatea românească şi universitatea ungurească din Transilvania, dovedeşte cu date statistice activitatea universităţii româneşti între anii 1920—1930, care întrece cu mult pe cea ungurească într'o perioadă de timp egală.

Şt. Manciulea, Frontiera occidentală a României în lumina datelor statistice maghiare, dovedind pe baza acestor date elementul românesc majoritar în toate timpurile în aceste părţi.

P. Petrinca, Situaţia şcoalelor confesionale minoritare române, din Ungaria după tratatul dela Trianon. Arată tratamentul vitreg pe care-l suferă învăţământul românesc din Ungaria.

I. Rusu, Câteva consideraţiuni asupra reformei agrare în Transilvania, prin care ameliorându-se situaţia ţăranului s'a ajuns la prosperitatea întregei naţiuni.

Notele acestui număr sunt semnate de *I. Lupaş*, Eduard Beneş, *L. Someşan*, Frontierele statului român, *P. Vlad*, Contribuţii la studiul evoluţiei populaţiei maghiare din Cluj, iar numeroasele recenzii de *Gh. Vinulescu*, *I. Moga*, precum şi două necroloage: episc. Roman Ciorogariu şi episc. Nicolae Ivan de *I. Lupaş*.

Tom. II, 1935/36. — Nr. 4

S. Dragomir, Contele Ştefan Tisza şi Românii din Transilvania. Scoate în evidenţă legăturile lui I. Mihu cu contele Tisza.

L. Someşan, Transilvania este nelocuită? Combate afirmaţiunile Maghiarilor că Transilvania ar fi în unele părţi nelocuită, dovedind cu date statistice şi hărţi, contrariul.

D. Daniello, Sănătatea publică în Transilvania. Constată scăderea mortalităţilor datorită perfecţionării asistenţei sociale.

V. Puşcariu, Un paradis de turism: Transilvania.

Notele acestui număr sunt semnate de *S. Dragomir*, Populaţia României după naţionalităţi, Condiţiile naţionalităţilor în România de *V. Dima*, Fantezii asupra cifrelor statistice, *I. Mateiu*, Un campion al maghiarismului: Albert de Berzeviczy, *T. Nichiciu*, Activitatea băncilor minoritare din Transilvania în 1935.

Tom. III. 1936/37. — Nr. 1

Italia şi unitatea noastră naţională. Se citează pasagii din discursurile diferiţilor bărbaţi politici români ca: I. Maniu, N. Iorga, O. Goga, A. C. Cuza şi I. C. Brătianu, din care reiese atitudinea lui Musolini faţă de noi.

S. Puşcariu, Insemnătatea atlasului linguistic al României, care prin cercetările făcute în mediul rural din întreaga ţară, poate stabili originea şi influenţele străine în limba noastră.

G. Sofronie, Mica Inţelegere şi reforma Societăţii Naţiunilor, Scoate în evidenţă necesitatea unei reforme a Societăţii Naţiunilor dar într'un spirit acceptat de toate popoarele.

R. Vuia, Cronologia tipurilor de sate în Banat şi în Transilvania. Pe baza tipurilor de sate conchide că elementul autohton în aceste părţi n'a putut fi decât cel românesc.

S. Dragomir, Rusia şi Mica Inţelegere. Discută această problemă după cartea lui Jan Šeba « Rusia şi Mica Inţelegere în politica mondială.

Al. Doboşi, Un capitol din istoria economică a Românilor din Transilvania. Discută acea dare a oilor « quinquagessima » pe care o dădeau Românii stăpânitorilor de moşii.

Notele sunt semnate de *S. Dragomir*, Ungaria şi bolşevismul, *C. Codarcea*, Afacerea Basch, *S. Dragomir*, Vârsta de aur a minorităţilor, *A. Păcurariu*, Justiţia administrativă.

Tom. III, 1936/37. — Nr. 2

S. Mândrescu, Pro Italia. Relevă declaraţiile Ducelui, de amiciţie pentru Ungaria, încheind cu credinţa că aceasta este ceva trecător, sufletul Italiei fiind totdeauna alături de Români.

V. Pop, Legiunea română din Italia. E vorba de o legiune românească din Italia în timpul războiului mondial.

I. Lupaş, Un tribun al poporului român din Transilvania: preotul V. Lucaciu. Relevă activitatea politică de o importanţă foarte mare pe care acest preot a desfăşurat-o la sfârşitul sec. XIX-lea şi începutul sec. XX-lea.

L. Someşan, Graniţa de Vest a Statului român. Analizând această frontieră din punct de vedere etnic, geografic, economic şi strategic, încheie cu credinţa că aceasta nu se va putea muta niciodată.

I. Peter, Intrebuinţarea limbilor minoritare în administraţie.

Gh. Tulbure, Acţiunea naţională a Şvabilor din Transilvania. Scoate în evidenţă acţiunea de solidaritate a Şvabilor faţă de statul român.

A. Gociman, Nemesis. Face legătură între sinuciderea lui Nándor Urmánczy şi măcelul dela Beliş dela sfârşitul lui Octomvrie 1918, săvârşit din porunca acestuia.

Notele sunt semnate de: *I. Vasca*, Eforturile de apropiere între biserica anglicană şi biserica ortodoxă română, *C. Petranu*, Istoria artei ungureşti cu tendinţe revizioniste în faţa ştiinţei străine, *I. Moga*, Atlasul istoric al României.

Tom. III, 1936/37. — Nr. 3

Th. Capidan, Profesorul Sextil Puşcariu cu ocazia sărbătoririi sale la vârsta de 60 de ani.

G. Sofronie, Regula umanităţii voturilor în pactul Societăţii Naţiunilor. Concluzia autorului e că această regulă reprezintă un omagiu adus suveranităţii şi egalităţii Statelor; e un principiu anti-revizionist.

P. Sergescu, Relaţiile franco-române la Universitatea din Cluj. Prin aceste relaţii Universitatea din Cluj serveşte cauza păcii şi a civilizaţiei, conchide autorul.

A. Caliani, Desvoltarea învăţământului primar în « zona culturală » a Transilvaniei ... Concluzia autorului este că progresul cultural e cu mult mai mare în Transilvania din timpul stăpânirii româneşti decât în timpul celei ungureşti.

H. Beşa, Liszt în Principatele dunărene. Completează lucrarea lui O. Beu cu acest titlu, cu noui amănunte.

C. Petranu, Observaţii pe marginea răspunsurilor d-lui Béla Bartok. Combate afirmaţiunea lui B. Bartok despre influenţa muzicii maghiaro-secueşti asupra muzicii româneşti.

Note au d-nii: *I. Lupaş*, Un mare avocat al poporului român (P. Cosma); *P. Petrinca*, Regimul presei minoritare ungureşti în România; *V. Nistor*, Un triptic maghiar asupra stării ţăranilor din Ungaria.

Tom. III, 1936/37. — Nr. 4

I. Crăciun, Bibliografia Transilvaniei româneşti, 1916—1936. Intreg acest număr îl formează cele 4.056 titluri ale bibliografiei istorico-culturale transilvane pe o perioadă de 20 de ani.

Tom. IV. Nr. 1—2

Andrei Rădulescu, Noua Constituţie. După ce trece în revistă legislaţiile României dela Convenţia dela Paris (1856), ajunge la noua Constituţie. Concluzia autorului este că noua Constituţie corespunde tuturor cerinţelor, şi rezultatul ei va depinde în mare măsură de oameni.

G. Popovici, Problema populaţiei României, văzută în lumina cercetărilor rasiale după sânge. Concluzia autorului este că populaţia României se grupează în jurul unui nucleu românesc, bogat în elemente europene, situat în centrul muntos al Transilvaniei.

Şt. Manciulea, Frontiera etnică româno-maghiară. Demonstrează cu date statistice că regiunile cuprinse între Mureş, Crişuri, Someş şi Tisa, în toate timpurile au fost locuite de o populaţie românească majoritară.

Al. Olteanu, Mişcarea economică ungurească în Transilvania. Din datele statistice înfăţişate, reese clar spiritul de conciliantă al Românilor, astfel Maghiarii neputând vorbi de o agresiune economică din partea Românilor.

J. Rusu Un anacronism în Europa: situaţia ţăranilor în Ungaria. Situaţia ţăranilor din Ungaria, unde feudalismul dăinuieşte încă, poate trece la o revoluţie apropiată.

S. Dragomir, Opinia engleză asupra problemelor din Transilvania. Combătând opiniile lui Rober Gower şi Macartney, dovedeşte eroarea acestora, aducând opinia şi a lui Seton-Watson.

Notele sunt semnate de: *I. Moga*, Bazele unităţii noastre naţionale, în legătură cu cartea d-lui I. Lupaş, Istoria Unirii Românilor; *L. Someşan*, O hartă discutabilă, a lui Paul Teleki; *I. Gherghel*, Tragedia morală a profesorului Jacob Bleyer, iar numeroasele recenzii sunt semnate de I. Crăciun, Gh. Popa, O. Boitoş, S. Dragomir, I. Moga, etc.

Tom. IV. Nr. 3—4

Em. Panaitescu, Maria Regina României. Evocă măreaţa figură a aceleia care a contribuit la crearea României Mari, prin activitatea sa ca scriitoare şi ca Regină.

I. Chinezu, Octavian Goga, poetul destinului românesc. Condeiul lui Goga a fost creator de istorie, prin bogata activitate în toate ramurile vieţii, conchide autorul.

H. Teculescu, Octavian Goga, omul politic. Rolul politic al lui Oct. Goga în crearea României Mari, prin deviza lui: Deşteptaţi-vă Români, mai presus de toate Românii.

I. Crăciun, Cartea românească în decursul veacurilor. Se trece în revistă cartea românească dela prima ei apariţie, insistându-se asupra frumuseţelor motivelor ornate ale ei şi asupra originalităţii acestor ornamente.

L. Someşan, Populaţia din Câmpia Tisei şi factorii ei geografici. Concluzia autorului este că partea occidentală a Câmpiei Tisei este o regiune ce constitue o barieră între două populaţii deosebite prin caracter şi evoluţie.

R. Meitani, Tratatul pentru protecţia minorităţilor înaintea comisiei nouilor state. Constată că aplicarea acestui tratat a dat rezultate satisfăcătoare.

V. Puşcariu, Maramureşul, ţara vechilor voevozi români şi regiune de turism.

G. Sofronie, schiţa relaţiilor între România şi Comisia europeană a Dunării. Face amintire de această chestiune, începând cu tratatul dela Berlin până azi.

C. Petranu, Nouă discuţie asupra arhitecturii în lemn din Transilvania. Prezintă diferitele opinii în legătură cu această problemă.

V. Meruţiu, Harta etnografică a României. Prezintă etnicul României după recensământul din 1930.

P. Bănescu, Noul regim al minorităţilor din România. Notele sunt semnate de: *P. Henry*, Polemica asupra originii Românilor; *I. Crăciun*, Revoluţia dela Bobâlna, 1437—38; *P. Petrinca*, Revoluţia mută în Ungaria; *Şt. Pascu*, Românii din Bihor; *R. I. Fodor*, Şt. Bölöny şi problema minoritară din România; *G. P.* Metoda istorică a d-lui Domanovsky. Recenziile sunt semnate de: I. Crăciun, I. Moga, N. Al. Rădulescu, A. Decei, O. Boitoş, C. Petranu, V. Puşcariu, etc. Acest număr se încheie cu necrologul mareşalului Averescu, scris de d-l *I. Crăciun*.

ŞT. P.

ŢARA BÂRSEI

Anul VIII (1936). Nr. 1—6. An. IX (1937), An. X (1938).

Horea Teculescu sfârşeşte substanţialul său studiu asupra lui Virgil Oniţiu (p. 3—22).

Ioan D. Condurachi continuă studiul despre « Formarea vechiului drept românesc nescris (Obiceiul Pământului), ocupându-se de influenţa bizantină, de originea tracă, de influenţa ungaro-germană, de modificările Obiceiului Pământului sub influenţa Domnitorilor şi a Divanului Ţării, terminând cu felul cum s'a păstrat formele vechiului drept românesc în Pravile (p. 23—40).

A. A. Mureşianu în « Un document important relativ la geneza « Tribunei » din Sibiu », dă două scrisori, una a lui Slavici din care reiese colaborarea lui la

Gazeta Transilvaniei, alta a lui Brote în legătură cu negocierile pentru fuziunea Gazetei cu grupul care proiecta apariţia Tribunei (p. 129—132).

C. C. Muşlea, continuă studiul său despre « Protopopul Bratu Baiul (1760—1831) şi fiul său Nicolae (« Coconul Baiu ») (1782—1855) », p. 41—49, 133—144, 229—242. Ne dă interesante amănunte privitoare la suferinţele Românilor din Zărneşti sub aspra « domnie » a arendaşilor saşi şi curajul neînfrânt al « coconului » Baiul de a fi neobositul apărător al acestor Români pe la toate instanţele, la Sibiu, Cluj, Pesta şi Viena. Se interesează mult de situaţia studenţilor români din Cluj, iar pe alţii din regiune îi trimite la carte.

O. Ghibu, în « Morminte proaspete de vlădici români », face o succintă, dar dreaptă şi pătrunzătoare apreciere a arhiereilor dispăruţi Dr. V. Suciu al Blajului, Pimen al Moldovei, Nectarie al Bucovinei, Gr. Comşa al Aradului, R. Ciorogariu al Orăzii şi N. Ivan al Clujului, încheind cu un apel la reunirea bisericilor române (p. 145—152).

M. Popescu, înşiră un număr de 16 dascăli ardeleni în mişcarea din 1848 din Principate (p. 153—156).

A. Banciu, în « Primele cărămizi la temelia Academiei Române », publică « Inştiinţarea literară » din 1850 a lui D. A. Sturza, precum şi două scrisori ale acestuia către Iacob Mureşianu, subliniind paternitatea lui Sturza în ce priveşte ideile şi programul care a stat la temelia organizării acestei instituţii de cultură (p. 203—211).

Mih. Popescu, publică cererea-memoriu a episcopului Şaguna adresată la 13 Nov. 1851 Domnului Ţării Româneşti, Barbu Ştirbeiu, solicitând încuviinţarea de a strânge milă pentru cele 360 biserici ortodoxe din Ardeal care au avut de suferit de pe urma revoluţionarilor unguri în 1848 — 9 (p. 243—247).

A. A. Mureşianu, publică scrisoarea lui Diamandi I. Manole către A. Mureşianu, din 1 Apr. 1884 în care se vorbeşte despre consorţiul realizat la Sibiu pentru scoaterea unui cotidian românesc (Tribuna) (p. 248—250).

H. Teculescu comemorează pe Ştefan cel Mare şi legăturile cu Ardealul prin cuvintele rostite la Cetatea de Baltă în 6 Oct. 1935.

I. Ludu continuă traducerea românească a cronicei lui Th. Tartler. O statistică înspăimântătoare: în anii 1718—9 ciuma a secerat în Ţara Bârsei 18.743 oameni golind 1374 case (p. 256—262) şi importante amănunte privitoare la revoluţia din 1848 (p. 328—338).

I. Mateiu, publică o excelentă şi substanţială conferinţă: « Preludiul unităţii noastre naţionale » (p. 299—318).

I. Gherghel face o simţită evocare a lui Alexandru Ciura (p. 325—7).

A. Banciu publică o scrisoare din 1903 a lui V. Pârvan, prin care acesta oferea lui Aurel Mureşian publicarea în foiletonul « Gazetei » a manuscrisului, aflător la Academie, a lui A. Papiu Ilarian, pentru a-l scoate apoi ca Tom. III al Istoriei Românilor din Dacia superioară (p. 339—340).

A. A. Mureşianu, în « O nouă contribuţie la istoria Românilor în evul mediu » completează informaţia d-lui Sacerdoţeanu din Consideraţii asupra istoriei Ro-

mânilor în Evul Mediu (401—415) 494—508 *Ţ. B.*, an. IX (1937) 109—126, p. 195—214, 307—329.

M. Popescu, dă o informaţie preţioasă: la 1869 s'au strâns, prin colectă, în România, 412.927 lei pentru eforia şcolară română din Turda (p. 416—417).

Ax. Banciu publică interesante fragmente din ziarul profesorului A. Ciortea scris în timpul războiului (p. 418—431; 522—530 şi *Ţ. B.*, an. XI (1937), p. 145—153, 255—260, 426—433, 559—564 şi *Ţ. B.*, an. X (1938), p. 40—45, 143—146).

Pr. O. Popa, dă o bună povestire a luptei dela Belgrad din 21 — 22 Iulie 1456.

Ax. Banciu, publică « Un contract din 1799 » între « notarul » Gh. D. Şohanu. şi « obştea orăşenească din Bolgarsegy » (p. 531—534).

Anul IX (1937)

Prof. Dr. I. Lupaş, publică conferinţa rostită la 2.XI.1936 în aula liceulu A. Şaguna din Braşov despre « Profesorul Ioan Alex. Lapedatu 1844—1878 ». Arată vechimea şi tradiţia culturală a Braşovului, din mediul căruia a răsărit I. Al. Lapedatu ca o raritate a generaţiei sale, fiind apreciat în mod deosebit de mitropolitul Andrei Şaguna şi de Al. Papiu-Ilarian. Scoate în evidenţă rolul de educator al tineretului împlinit cu risipitoare dărnicie de I. Al. L., apoi activitatea lui literară, publicistică, istorică şi naţională a acestui exemplar ales al simţirii şi gândirii româneşti ardelene din anii 70–80 ai veacului trecut (pp. 3–21).

N. Iorga, dă conferinţa rostită la Radio în 6 Nov. 1936 despre « Fundamentele dreptăţii naţionale » (pp. 22—25).

M. Popescu publică hrisovul din 16 Nov. 1793 a lui Constantin Moruzi în care scuteşte pe preoţii bisericii din Şchei de darea după oile ce le ţin în Ţara Românească.

Ax. Banciu şi *Sever Pop* elogiază personalitatea ştiinţifică a academicianului S. Puşcariu.

Victor Marian, face cunoscută « Pravila Comerţială » apărută la 1837 la Braşov, un manual didactic interesant.

A. Sacerdoţianu publică diploma prin care fu nobilitat la 1715 arhidiaconul unit din Haţeg, Pavel Muntean.

Mih. Popescu publică o scrisoare din 1.III.1788 a lui Mavrogheni, care scrie Braşovenilor « nu văd de ce nu v'aţi alcătui însăşi la acest Principat de unde v'aţi desghinat şi vă primim cu orice legături şi privileghiuri ».

Ax. Banciu identifică pe baza unei « Scrisori vechi » pe curierul trimis de Iancu în Mai 1848 la Ruşi, în persoana lui Nicolae Diacu « auditor de Theologia Morală » la Blaj.

I. D. Condurachi, în « Diplomaţi români în trecut (sec. XIV—XVII) se ocupă de agenţii trimişi fie în secret (iscoade) fie oficiali (soli, oratori, nuncii, capuche-

haie) în ţările vecine sau la curţile suzerane, pentru a prinde ştiri, sau a îndeplini o misiune politică. După căderea Ţărilor Române sub suzeranitate turcească, Poarta contesta Domnilor dreptul de a trimite ambasadori la puterile vecine, voevozii noştri însă n'au ţinut seama de atari proteste. Autorul ne arată apoi cum se făcea alegerea solului, cum i se dădeau instrucţiunile, cum se pregătia şi se făcea călătoria (p. 215—230). Tratează apoi despre imunităţile solului, primirea şi audienţa lui, eventuale maltratări şi înapoierea solului. Dă apoi exemple de « Solii celebre », ca cea a lui Ioan Ţamblac la Veneţieni, a lui Luca Cârjă la Curtea Polonă (1523), ale lui Iancu Caraiman la Turci, 1599—1607 (p. 330—360), şi soliile Banului Mihalcea la Curtea din Praga (1597—1600) (p. 499—522) şi *Ţ. B.*, an. X (1938) (p. 3—21).

Ing. Gh. Brânduş, în « Drama Mocanilor săceleni » ne dă o pătrunzătoare şi valoroasă analiză a cauzelor economice şi politice cari au determinat dispariţia economiei mocăneşti şi depopularea Săcelelor. Sunt multe adevăruri valabile pentru toate satele de oieri dela poalele munţilor (p. 231—247).

Mih. Popescu publică aşezământul făcut la 20 Febr. 1787 de Mavrogheni pentru ciobanii ardeleni (p. 361—364).

E. A. Ionică reproduce în versiune românească pasajiile referitoare la Românii din cartea lui F. Colsonu, *De l'état présent et l'avenir des principautés de la Moldavie et de la Valachie*... » (1839). De remarcat constatarea că Valahii din Transilvania... trag nădejde să fie uniţi cu fraţii lor din Moldo-Valahia... ». La 1839 !

Pr. O. F. Popa în «Făgăraşul sub regii unguri (1464—1573)» se ocupă de stăpânirea acestei cetăţi de către Paul Tomori, a lui Ştefan Mailat (p. 372—385), Gavrilă Mailat şi Gaşpar Bichiş (p. 523—537).

E. Micu publică o circulară din anul 1850 a protopopului Petru Gherman, cuprinzând normele ce trebuesc respectate la căsătorie (p. 386—390).

C. Göllner publică « O anchetă a arhiducelui Iosif din anul 1777 ».

Ax. Banciu comemorează pe Dr. Iosif Blaga (p. 393—397), pe Parteniu Cosma (p. 398—401) şi pe Pictorul Hans Bulhardt (p. 546—550).

Dr. Alexe Sulică publică « Amintiri din Războiul de Întregire a Neamului p. 419—425, 551—558; *Ţ. B.*, an. X (1938), p. 128—142, 220—232, 345—361.

M. Popescu-Bogdan scrie « Istoricul şcoalei Reuniunii Femeilor Române din Braşov, azi Liceul Industrial « Maria B. Baiulescu ».

Anul X (1938)

Ax. Banciu publică interesante date din vieaţa celui dintâi stenograf român Dumitru Răcuciu din Sălişte (p. 22—25, 373—379).

A. A. Mureşianu, în « La împlinirea unui veac dela întemeierea Gazetei de Transilvania », arată că nu tipografului Gött, ci lui Bariţiu îi revine meritul întemeierii acestei gazete, subliniind în acelaş timp şi sprijinul lui Nica, precum şi activitatea lui Iacob şi Aurel Mureşianu (p. 99—118).

Valer Literat publică « Insemnări vechi din biserici noi » din Ţara Oltului şi anume din Berivoii Mici, Breaza, Calbor, Cârţa, Dejani (p. 119—127), Grid, Hârseni, Hurez, Iaşi, Luţa, Mărgineni (p. 210—219), Netotu, Noul Român, Părău, Râuşor, Recile, Săsciori, Săvăstreni, Şercaia, Toderiţa, Veneţia de Jos, Voila (p. 313—333).

A. A. Mureşianu, « In dosul culiselor redacţiei Gazetei Transilvaniei » dă noui contribuţii privitoare la activitatea Mureşienilor şi a lui Bariţ la acea gazetă (p. 195—202, 302—312).

I. Prişcu publică patru documente date de Grigorie Ghica (1750, 1781), Const. Caragea (1782) şi Alex. Moruzi (1794) date Ţechiului Măcelarilor din Braşov pentru 400 vite cornute (p. 205—209).

H. Teculescu elogiază pe « Octavian Goga — jertfa de temelie a României noi » (p. 291—301).

I. Breazu publică trei scrisori inedite ale lui Ioan Paul către Septimiu Albini (p. 380—387).

Ioan M. Neda publică 12 circulări trimise în anii 1784—85 de episcopul Ghedeon Nichitici protopopului Gheorghe al Braşovului; într'una (18.III.1785) episcopul cere să i se precizeze numărul călugărilor şi călugăriţelor de pe lângă Biserica din Braşov şi cu ce slobozenie trăesc ele acolo (p. 388—399).

Gh. Tulbure subliniază activitatea profesorului Onisifor Ghibu în apărarea intereselor Statului faţă de activitatea ordinelor minoritare (p. 400—402).

Ax. Banciu publică o parte « Din corespondenţa lui Alexandru Roman », deosebit de preţioasă pentru vieaţa politică şi uneltirile guvernelor maghiare împotriva Românilor din Ungaria în anii 1867—1896 (p. 403—427).

Otto Folbert arată atitudinea lui Ştefan Ludwigh Roth, eroul naţional sas, în chestiunea Românilor ardeleni la 1848 (p. 428—433).

Ax. Banciu schiţează activitatea desfăşurată de doctorul Pavel Vaxici pe terenul naţional şi cultural şi publică 15 scrisori ale acestuia către Iacob Mureşian, dovezi ale unui caracter moral superior care pune dragostea de neam mai presus de orice calomnie (p. 434—447).

La sfârşitul acestui număr directorul proprietar al revistei, prof. Axente Banciu, anunţă suspendarea apariţiei Ţ. B.... pentru un timp. Nădăjduim că numai pentru un timp, fiindcă dispariţia totală a acestei reviste ar însemna o dureroasă pierdere pentru cultura românească în Transilvania. Până la noua apariţie, subliniem aici exemplul unic de jertfă, energie şi pricepere dat de directorul acestui periodic timp de 10 ani.

I. M.

NECROLOAGE

PATRIARHUL MIRON AL ROMÂNIEI
1868—1939

Viaţa şi activitatea primului Patriarh al României se întinde pe o perioadă de timp, în care năzuinţele noastre naţionale sunt în plină desfăşurare propulsivă spre culmea măririi politice şi bisericeşti. Dela 18 Iulie 1868, data naşterii sale în Topliţa-Română, din vecinătatea munţilor Moldovei, şi până la 1 Decemvrie 1918, data naşterii României-Intregite în graniţele imperiale şi etnice fireşti, sunt 50 de ani de frământări eroice — amestecate cu umilinţi, cu prigoniri, cu prea puţine raze de lumină — în viaţa trudiţilor Români din Transilvania şi în viaţa umilului fiu de ţăran Ilie, fiul lui Gheorghe şi al Domniţei Cristea. Dela unirea Transilvaniei cu Regatul României până la moartea Patriarhului — întâmplată în ziua de 6 Martie a. c. — sunt alţi 20 de ani, anii de bucurie ai plinirilor istorice pentru neamul nostru şi anii înălţărilor extraordinare şi unice pe scările demnităţilor bisericeşti şi politice ale lui Ilie Miron Cristea.

La două zile după data naşterii, în 20 Iulie, la Sf. Ilie, se săvârşi botezul primului fecior din casa soţilor Cristea. Acest botez şi-a avut întreg cadrul mioritic din capodopera poeziei noastre populare: « Gura de raiu » a regiunii, cu Ceahlăul în zare şi cu apa Murăşului spumegând în drumul încă repede al izvorului, « turmele de miei » păscând în hotarul Topliţei şi « ciobanul » Ioan Herţa din Sălişte, care a ţinut în braţe deasupra cristelniţei pe viitorul arhiepiscop al Bucureştilor, mitropolit al Ungro-Vlahiei şi patriarh al României.

Şcolile urmate de tânărul Ilie Cristea sunt: şcoli româneşti, săseşti şi ungureşti, trifurcarea obişnuită în domeniul limbii de predare a învăţământului din Transilvania de pe vremuri, sub imperiul cărora au crescut aproape toţi oamenii mai de seamă ai noştri din ultimele decenii ale Monarhiei Austro-Ungare. Din Topliţa-românească a trecut la Bistriţa săsească, iar de aci la Năsăudul românesc, unde şi-a luat bacalaureatul în 1887. Cel dintâiu rol de conducere l-a avut, viitorul şef bisericesc şi politic al României, aci, ca elev în cl. VIII, fiind preşedintele societăţii literare « Virtus Romana Rediviva ». Scaunul de preşedinte îl ocupă şi în Seminarul « Andreian » din Sibiu, unde îl găsim între 1887—1890 ca teolog, împlinind astfel dorinţa naşului-cioban de a fi preot, dar nu numai în satul naşterii sale, cum i-a prezis bătrânul Herţa, ci preotul-prelat al tuturor Românilor, cum i-a hărăzit providenţa divină.

Anul funcţionării ca învăţător la Orăştie — 1890—91 — a fost anul reîntoarcerii sale printre fiii de ţărani, de cari nu s'a depărtat niciodată şi de cari nu s'a ruşinat nici când fu înălţat pe tronul patriarhal al Bucureştilor şi nici ca ocrotitor al Coroanei şi purpurei regale din anii grei ai Regenţei. « Cât mă priveşte pe mine personal, mulţumesc prea milostivului Dumnezeu că din simplu fiu de ţăran... m'a ridicat la cea mai înaltă treaptă bisericească la care poate ajunge un om pământean » — aşa şi-a mărturisit în 1925, cu ocazia alegerii sale de Patriarh al României, nobleţa originii sale [1]).

Dela Orăştie plecă la Budapesta, unde urmă între 1891—1895 Facultatea de litere şi filosofie şi unde se întâlni pentru întâia oară cu febra şovinismului maghiar. Ca student în anul I luă condeiul şi răspunse drastic profesorului Varga Gyula, membru corespondent al Academiei Maghiare, care făcuse o comunicare în sânul acelei societăţi ştiinţifice despre greutatea cu care pot fi maghiarizate naţionalităţile din Ungaria şi deci şi Românii. « Aşa e Românul! — scria tânărul student Cristea în articolul său întitulat: « Şovinismul până şi în Academie », apărut în Tribuna din Sibiu la 1892. N'ai ce-i face! Ce este străin nu se lipeşte de sufletul său. Nu, pentrucă Românul e conştient că este descendentul celui mai distins popor din lume, ... că este băştinaş în această ţară şi că valurile ce le ridică duşmanii lui împotrivă-i vor dispărea repede în marea românismului, căci ce e val, ca valul trece. In zadar deci, Domnule Varga et consortes, vă lasă gura apă după vitalitatea poporului român. Cu nobila lui viţă nu veţi mai altoi pădureţii propriului vostru neam. Şi dacă astăzi mai aveţi oarecare urmă de speranţă în maghiarizarea Românilor şi a celorlalte popoare, viitorul vă va şterge-o şi pe aceea... » [2]).

Anii de studenţie ai lui Ilie Cristea sunt, de altfel, foarte fecunzi în mai multe domenii. Pe teren spiritual îl găsim colaborând la cele mai importante periodice ale vremii: Tribuna şi Telegraful Român din Sibiu, Dreptatea din Timişoara, Gazeta Transilvaniei din Braşov, etc., pregătindu-şi în acelaşi timp şi teza de doctorat despre « Viaţa şi scrierile lui Eminescu » [3]), socotită ca cea dintâi lucrare academică despre genialul poet al Românilor pregătită la o Universitate străină [4]). Pe teren naţional şi politic e animatorul înfrăţirii româno-slovace încheiată la Budapeste în Octomvrie 1893, iar în Februarie 1894 e în rândul acelora cari l-au sărbătorit pe părintele Vasile Lucaciu cu ocazia ieşirii din închisoarea dela Seghedin, unde a stat 15 luni pentru neamul său obidit. « Astfel au serbat Românii eliberarea părintelui Lucaciu — scria Ilie Cristea atunci — printr'o prea frumoasă manifestaţiune naţională. Fiecare s'a putut convinge că nici cele mai

---

[1]) Cf. I. Rusu-Abrudeanu, *Patriarhul României Dr. Miron Cristea, Inalt regent. Omul şi faptele*. Bucureşti, Cartea Românească, 1929, p. 410.

[2]) Idem, *ibidem*, p. 38.

[3]) *Eminescu élete és müvei*. Gherla, Tip. Todoran, 1895.

[4]) C. Rădulescu-Motru în şedinţa de comemorare la Academia Română din 10 Martie 1939. Cf. *Universul*, Bucureşti, 1939 Martie 13, An. LVI, Nr. 70, p. 5.

grele persecuţii şi asupriri nu ne pot intimida şi constrânge la depunerea armelor sau la capitulare. Din contră, asupririle ne unesc tot mai mult şi ne leagă tot mai strâns pe unii de alţii... Multe sacrificii am adus, multe ni se mai cer. Dar trebue să le dăm, căci ele grăbesc apropierea zilei mult dorite de libertate naţională » [1]). Atitudinea lui de Român neînfricoşat în faţa Ungurilor reiese şi din *Apelul* lansat şi răspândit în comunele româneşti cu ocazia procesului memorandului, prin care toţi Românii erau invitaţi să vină la procesul fixat pentru ziua de 7 Mai 1894, la Cluj. fiind acest proces al neamului românesc întreg.

Culmea îndrăznelii naţional-politice a tânărului Ilie Cristea o constatăm, însă, cu ocazia Congresului studenţilor din România liberă ţinut la Constanţa în Septemvrie 1894. Conducător al unui grup de 72 studenţi români dela toate Universităţile din Austro-Ungaria, a fost în plin congres crainicul durerilor înnăbuşite de prea multă vreme a Românilor din Transilvania şi Ungaria în acest an al condamnării fruntaşilor politici ardeleni. « Libertatea noastră este în puşcării — exclama el —, în temniţe, în care zac şi azi cei mai iluştrii bărbaţi ai neamului românesc. Toate închisorile, care sunt acum în construcţie, sunt pe seama noastră ». Iar, mai departe, se dovedi fericitul vestitor al unor zile mai bune: « toţi ne întoarcem acasă cu puteri oţelite, cu hotărîrea fermă de a nu ceda, de a nu odihni până când nu vom fi puşi şi noi, ca şi voi, în situaţia fericită de a aşeza şi în patria noastră într'un singur stindard colorile noastre româneşti. *Am speranţa că acest ideal îl vom ajunge într'un viitor apropiat...»* [2]). Urmările acestor îndrăzneli ale studenţilor din Transilvania la Constanţa? Intervenţia ministrului de Externe al Austro-Ungariei la Bucureşti împotriva studentului Cristea şi a celorlalţi colegi ai lui şi răsturnarea guvernului Lascar Catargiu [3]).

Credem că tot dintr'un sentiment de mândrie românească şi-a trecut în 1895 urmăritul student dela Constanţa doctoratul în capitala Ungariei cu teza pomenită mai sus, tratând despre Mihai Eminescu, poetul vizionar al României « dela Nistru pân' la Tisa ».

Doctor în plină tinereţă, la etatea de 27 ani, se aşeză la Sibiu ca secretar al Consistorului mitropolitan, oraş în care şi-a desfăşurat bogata-i activitate pe teren bisericesc, cultural şi naţional până la 1909, când a fost chemat în scaunul episcopal dela Caransebeş. Membru al Comitetului « Astrei » din Octomvrie 1896, în locul lui Gheorghe Bogdan-Duică, plecat la Bucureşti, director al Telegrafului Român dela 1 Ianuarie 1898 până la începutul anului 1901 — iată-l la cârma celei mai mari societăţi culturale a Transilvaniei şi la conducerea celei mai importante foi politice bisericeşti a Românilor din Ungaria. Articolele lui din acest timp şi ceva mai târziu, strânse de un fost student al Facultăţii de litere din Cluj într'o bibliografie pentru « Bibliotheca Bibliologica », se urcă, împreună cu altele semănate prin câteva periodice contemporane, la mai multe sute. Numai din titlurile acestor articole se poate descifra îndeajuns

---

[1]) I. Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 57.

[2]) Idem, *ibidem*, p. 62—64.

[3]) Amănunte la idem, *ibidem*, p. 130—136.

varietatea preocupărilor sale: bisericeşti, sociale, culturale, politice, scrise într'o curgătoare limbă românească şi din care nu lipseşte aproape niciodată nota naţională. Unul din primele articole ale noului director dela Telegraful Român constitue un atac nespus de drastic împotriva mândriei şi şovinismului maghiar, din care merită să fie reproduse câteva pasagii cu titlu de document despre îngâmfarea ungurească contemporană. După vizita împăratului Wilhel II al Germaniei la Budapesta, cu ocazia Mileniului, presa maghiară nu mai isprăvea cu bătaia de joc la adresa naţionalităţilor, numindu-le « incapabile ». « Este oare incapabil un popor — răspundea Ilie Cristea în Nr. 8 din 1898 al gazetei condusă de el — care cu atâta glorie a luat parte la apărarea patriei sale ca poporul român? Dar eroismul Românului *Paul Chinezul* nu este o distincţiune pentru el şi pentru poporul, din care a ieşit? Dar beliducele *Ioan Corvinul*, care a băgat groaza în Turcii, cari ameninţau Europa, a fost Român incapabil? Ce să zicem despre fiul său, regele *Matia Corvinul*, sub care Ungaria a ajuns la culmea gloriei sale şi despre care cei mai rău voitori Unguri recunosc că a fost Român?

« Unde rămâne regele munţilor, *Avram Iancu*, care, fără studii speciale strategice, a ştiut să dea dovezi despre cele mai mari succese pe câmpul de luptă? Gloria militară a răposatului arhiduce *Albrecht* cine a câştigat-o? Despre vitejia soldatului român dela Plevna, Griviţa, etc., recunoscută de toată Europa, nu mai vorbim, dar accentuăm în baza datelor statistice militare, publicate mai în anii trecuţi, că şi în armata noastră comună elementul *român* este cel mai valoros.

« Dar renumitul *Deák*, unul dintre cei mai de frunte bărbaţi de Stat unguri, se ştie că a fost de religie ortodoxă şi când mai adăugăm că l-a chemat după numele originar Pescariu, atunci mai uşor deducem despre el că a fost un cuţovlah şi nu maghiar, iar *Kossuth*, fala naţiunei maghiare, se ştie că a fost de origine slovac.

« Viteazul *Zrinyi*, pomenit în toastul împăratului Wilhel II, n'a fost maghiar, ci croat. Despre renumitul pictor *Munkácsy* asemenea se susţine că nu este maghiar de origine, iar pe terenul poeziei cel mai cunoscut poet în străinătate este *Petőfi*, alias Petrovics, nume care numai ungureşte nu sună... [1]).

Voind să se dedice cu totul bisericii, Ilie Cristea fu tuns călugăr în 1902 — luându-şi numele de Miron — şi ales asesor consistorial, deschizându-i-se noui perspective de muncă. Din rodnica activitate a anilor imediat următori reţinem numai străduinţele lui pentru zidirea monumentalei catedrale dela Sibiu (1902—1906), pe teren bisericesc, şi legăturile lui cu Francisc Ferdinand, moştenitorul tronului austro-ungar (1908), pe teren politic, din cari ar fi putut ieşi o îmbunătăţire a soartei neamului său din Transilvania şi Ungaria.

Anul 1909 fu pentru Miron Cristea anul primei urcări pe tronul episcopal al bisericii sale, fiind înălţat în scaunul vlădicesc al Caransebeşului, ilustrat de doi vrednici predecesori, Ioan Popasu şi Nicolae Popea. Mare a fost bucuria Românilor, la care s'au asociat şi Saşii, şi cu totul contrară atitudinea Ungurilor, cari prin presă propuseseră guvernului din Budapesta să nu recomande împăra-

---

[1]) *Ibidem*, p. 83.

tului pentru confirmare pe acela pe care-l vedeau — şi bine l-au văzut — « în lumina daco-romanismului ca pe un agitator primejdios, care are legături cu România şi a fost şi la Bucureşti, unde nu s'a jenat să ţină chiar un discurs în contra ideii de Stat maghiar » [1]). Cu destule greutăţi Miron Cristea reuşi să fie recunoscut, totuşi, de autorităţile de Stat episcop al frumoasei dieceze bănăţene, unde a păstorit zece ani, şi de unde a fost chemat, în 1919, pe tronul arhiepiscopal al Bucureştilor.

Ca episcop la Caransebeş a salvat şcoala românească bănăţeană « dela pierirea sigură » [2]), pierire pregătită prin art. 17 din faimoasa lege apponyiană din 1907 şi prin « zona culturală » din timpul războiului mondial. Tot din timpul războiului merită să fie cunoscută o pastorală îndrăzneaţă a episcopului Miron Cristea, pentru care a primit mustrări dela Budapesta şi pentru care a fost chemat şi ad audiendum verbum în faţa împăratului. Cu ocazia sărbătorilor Crăciunului din 1917 episcopul vestea pe credincioşii săi, în legătură cu tratativele de pace dintre Germani şi Ruşi la Brest-Litowsk, despre zorile păcii ce avea să vină, accentuând: « Dar cine vrea să secere pace, trebue să semene *dreptate*... adecă să se asigure fiecărui popor dreptul de a-şi desvolta liber şi neîmpiedecat naţionalitatea sa... Aceasta trebue s'o pretindem sus şi tare şi noi, căci fiii poporului român... au sângerat pentru tron şi patrie, dar nu ca să fie restrânşi în libertăţile şi drepturile lor, nu ca să fie împiedecaţi de a-şi câştiga şi ei o părticică din pământul [3]), pe care cu viaţa lor l-au apărat, sau să fie chiar desmoşteniţi de avutul lor, ci ca drepturile şi libertăţile să li se lărgească şi să devie stăpâni liberi pe avutul lor material şi sufletesc » [4]). Cu acest simţ românesc în vine e firească participarea lui la Adunarea naţională dela Alba-Iulia din 1 Decemvrie 1918, ca fruntaş între fruntaşi, ca orator în faţa zecilor de mii de ţărani, cărora le-a făcut mărturisirea lărgirii hotarelor României: « Până la Tisa » [5]).

Dumnezeu l-a ales să fie tot el, alături de alţi trei fruntaşi ardeleni, solul aşteptat de veacuri care să prezinte înaintea regelui României hotărîrea Transilvaniei de a se uni cu patria mamă, « de a închina întreg pământul nostru strămoşesc: Ardealul, Banatul, Crişana, Maramureşul, patriei mame, adecă scumpei Românii » [6]).

România întregită l-a chemat curând cu multă însufleţire pe tronul vlădicesc vacant al Bucureştilor. Iată cum au apreciat unii alegerea sa ca arhiepiscop şi mitropolit-primat al ţării la 31 Decemvrie 1919, aprecieri cari tălmăcesc cu

---

[1]) Cf. Idem, *ibidem*, p. 171.

[2]) Vezi: G. Cotoşman, în *Inchinarea Inalt Prea Sfinţitului Patriarh Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 ani.* Bucureşti, Tip. Cărţilor Bisericeşti, 1938, p. 79.

[3]) Aluzie la dispoziţia luată de guvernul unguresc, prin care oprea pe Români de a mai cumpăra pământuri.

[4]) Cf. I. Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 233—234.

[5]) Vezi:[Dr. I. Suciu], *Marea Adunare Naţională dela Alba-Iulia din ziua de 1 Decemvrie 1918.* [Cluj, Tip. Fond. Cărţilor Fonduare], 1928, p. 15—18.

[6]) I. Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 280.

fidelitate, ni se pare, semnificaţia reală contemporană a alegerii: « Fără îndoială alegerea episcopului Miron Cristea ca Primat al României reprezenta în acele momente un adevărat simbol al unirii tuturor Românilor. Cu ridicarea sa la înaltul scaun mitropolitan se consfinţea şi pe calea bisericii unirea politică şi naţională a Ardealului cu Vechiul Regat. Satisfacţiunea cu care întreg clerul din Regat a primit alegerea noului Mitropolit-Primat, venit din Transilvania, era încă o dovadă că munţii cari despărţeau materialmente poporul român, nu au fost pentru inimile membrilor Sf. Sinod nicio piedecă, pentru ca ele să bată în acelaşi ritm şi în acelaşi entusiasm în faţa marei idei a *unităţii naţionale* »[1]. Cârmuitor suprem al bisericii româneşti, cu reşedinţa la Bucureşti, a fost douăzeci de ani, dela 1919 până la 1939, mai întâi ca mitropolit-primat, până la 1925, apoi ca patriarh, până acum câteva săptămâni.

Ca mitropolit-primat Miron Cristea a prezidat la 15 Octomvrie 1922, în catedrala dela Alba Iulia, încoronarea Regelui Ferdinand şi a Reginei Maria ca cei dintâi suverani ai tuturor Românilor. Documentele contemporane vorbesc despre oarecari absenţe ale unor fruntaşi ai Transilvaniei dela cea mai mare zi din istoria trecutului nostru. Nu ştim întru cât documentele sunt autentice, dar e sigur că *a fost* Miron Cristea, fiul de ţăran ardelean din Topliţa Mureşului, studentul daco-român dela Constanţa, episcopul faimoasei circulări dela Crăciunul anului 1917 şi solul cu pergamentul unirii în faţa Regelui României. Miron Cristea simboliza îndeajuns toată Transilvania şi întreg Ardealul, Banatul, Crişana şi Maramureşul au fost prin el prezenţi la Bălgradul praznicului istoric. A mai prezidat apoi mitropolitul-primat Miron Cristea şi actul unificării bisericilor româneşti din cele patru provincii unite în Regatul României — punând la baza lor ca cheag sintetizator Statutul Organic al marelui Şaguna — şi, apoi, actul « Autonomiei Bisericii », prin care se stabiliseră normele de conlucrare armonioasă dintre Biserica românească şi Statul românesc, cari s'au confundat în trecut şi se întregesc azi.

Soarta i-a mai rânduit lui Miron Cristea încă scări de urcat. In 1925, ridicându-se scaunul mitropolitan al Bucureştilor la rangul de scaun patriarhal, mitropolitul primat Miron deveni cel dintâiu Patriarh din istoria Bisericii noastre, înălţând « neamul şi ţara noastră, vrednică, drept credincioasă, la un prestigiu ce străluci departe dincolo de graniţele ei »[2]. Multe cuvinte omagiale s'au rostit cu ocazia alegerii Patriarhului Miron. Din acestea spicuim numai următoarele, caracteristice pentru cel uns de Dumnezeu cu harul demnităţii supreme în biserica Românilor. Regele întregitor de ţară, Ferdinand I, găsea virtuţile Patriarhului în originea sa de jos, în acea dârzenie a ţăranului din Transilvania, care poate fi cuprinsă într'un mult grăitor triptic: iubitor de pământ, de biserică, de neam. « Ţărănimea română — zicea regele de pe înălţimea tronului în ziua investiturii, la 1 Noemvrie 1925 — al cărei vrednic fiu eşti, poate fi mândră

---

[1]) Cf. Idem, *ibidem*, p. 306.

[2]) Cf. panegiricul Mitropolitului Nicolae Bălan, rostit cu ocazia înmormântării Patriarhului. *Universul*, Bucureşti, 1939 Martie 16, An. LVI, Nr. 73, p. 1.

că ne-a dat din sânul ei pe cel dintâiu Patriarh al bisericii noastre naţionale » [1]). Iar fostul protopop al Săliştei, d-l prof. univ. I. Lupaş vedea — cu ocazia alegerii [2]) — în faptul că cel dintâiu Patriarh al Românilor e un ardelean, un semn de înaltă răsplată a dreptăţii divine pentru toate suferinţele şi împilările, pe cari le-au îndurat Românii din Transilvania.

In scurta eclipsă constituţională, pe care a avut-o ţara noastră între 20 Iulie 1927, data morţii Regelui Ferdinand I, şi 8 Iunie 1930, data restaurării pe tron a Regelui Carol II, Patriarhul Miron Cristea făcu parte din Inalta Regenţă. Prin autoritatea sa eclesiastică a reuşit să menţină neîntinată pentru istorie purpura regală, iar coroana regilor României a putut trece dela tată la fiu fără sguduiri şi fără întunecarea strălucirii ei. Din această epocă, în care Patriarhul României exercita atribuţii suverane, datează şi gândul de a dărui Institutului de Istorie Naţională din Cluj un fond de 100.000 lei « pentru promovarea cercetărilor şi studiilor de istorie naţională bisericească » [3]), gând pe care l-a realizat apoi cu ocazia serbărilor jubilare de 10 ani ai Universităţii clujene în toamna anului 1930. Un dar regal, adaus la darul iniţial al regelui-desrobitor Ferdinand I, ctitorul acestui Institut în 1920.

Sub domnia nouă şi prestigioasă Patriarhul şi-a reluat cârja arhierească, păstorind cu demnitate şi ducând şi peste graniţe ceva din strălucirea ţării şi a bisericii sale: la Ierusalim, la Londra, la Varşovia. Dar glasul răspântiilor istorice l-a chemat din nou în fruntea treburilor politice în ziua de 10 Februarie 1938. Regele ţării s'a îndreptat spre el, ca odinioară Domnii Principatelor Române spre mitropoliţii lor, aşezându-l în scaunul de prim sfetnic al tronului, pentru a împăca pe cei răzvrătiţi şi a readuce liniştea în ţara năpădită de ura şi patima politică. Acest rol şi l-a definit singur, ca prim-ministru, în ziua de 27 Februarie a anului trecut, cu ocazia promulgării nouei Constituţii: « Astăzi s'a distrus hidra cu 29 capete electorale, care a învrăjbit, fără niciun folos, pe toţi, spre paguba ţării întregi... Astăzi s'a mai distrus zarva... ura, certele... şi în locul lor se va întrona liniştea, ordinea, munca liniştită, pacea şi unirea » [4]). Pacea şi unirea! In numele acestei devize a prezidat un an şi mai bine destinele politice şi bisericeşti ale neamului său până în clipa morţii, când a trecut în împărăţia veşniciei ţinând într'o mână crucea, iar în cealaltă spada, ca vrednic ostaş al lui Christos, al Coroanei şi al Naţiunii.

---

[1]) I. Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 416.

[2]) I. Lupaş, *Patriarhia Românilor. Cuvântare rostită în Camera Deputaţilor la 17 Februarie 1925*. Cluj, Cartea Românească, 1925, in-16⁰, 31 p. Vezi şi Rusu-Abrudeanu, *op. cit.*, p. 409.

[3]) Cf. *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 1928—1930, V, p. VI; şi *Anuarul Universităţii din Cluj*, 1930—1931, p. 30—31.

[4]) Discursul Patriarhului-Prim-ministru în sala tronului în ziua de 27 Februarie 1938. *Curentul*, Bucureşti, 1938 Martie 1, An. XI, Nr. 3620, p. 8; *Universul*, Bucureşti, 1938 Martie 1, An. LV, Nr. 59, p. 1.

Copilul de ţăran din Topliţa Transilvaniei, decedat pe pământ francez, a fost înmormântat în ziua de 14 Martie 1939 în cripta catedralei Patriarhiei din Bucureşti, deplâns de Rege şi de Ţară. Dorinţa i-a fost să fie îngropat în capitala României, poate ca un semn al unirii veşnice a Transilvaniei — locul naşterii sale — cu ţara mamă — locul odihnei sale —, dar poate şi ca o recunoştinţă postumă pentru tot ce a făcut ţara veche pentru Transilvania sa şi pentru primul patriarh coborîtor din această provincie.

Unică i-a fost viaţa în străluciri [1]), după cum unică a fost istoria neamului nostru, în ultima vreme, în măriri. Inţelept ca Dosofteiu al Moldovei, larg cuprinzător ca Antim al Ungro-Vlahiei şi dătător de legi şi viaţă nouă ca Andreiu al Transilvaniei — ca aceştia a fost Miron Cristea, sau, pare-se, mai mult decât aceştia.

I. CRĂCIUN

IULIAN MARŢIAN
1866—1937

Istoriografia ardeleană a pierdut în 1937 un cercetător pasionat, un dornic mecenat şi colecţionar, pe Iulian Marţian, fost membru de onoare al Academiei Române.

Iulian Marţian s'a născut la 23 Iunie 1866 în Mintiul Românesc (jud. Năsăud). Urmează 6 clase la liceul grăniceresc din Năsăud (după numirea antebelică: Gimnaziul superior fundaţional), iar în 1887 se înscrie la şcoala militară dela Sibiu.

A servit ca ofiţer la Triest, Saraievo, Lemberg şi Braşov şi a călătorit prin toate regiunile fostului Imperiu Austriac. Pe unde a trecut, s'a interesat de obiecte şi cărţi vechi, a cumpărat şi a copiat tot ce putea să intereseze trecutul românesc. In 1880 se afla în Bosnia, unde însoţi pe profesorul Stratimirovici la săpăturile arheologice făcute la Podromaja [2]).

Tânărul ofiţer deveni de pe atunci un pasionat arheolog. In 1909 publică în limba germană un repertoriu arheologic al Transilvaniei: « Arhaeologisch-praehistorisches Repertorium für Siebenbürgen », zusammengestellt durch I. Marţian in Naszod [3]), iar în 1920 apare şi în româneşte, revăzut şi întregit, cu titlul: « Repertoriu arheologic pentru Ardeal » [4]). Vasile Pârvan îi scria că are totdeauna pe masa de lucru acest repertoriu arheologic.

Inainte de războiu a colaborat la revistele: Transilvania (Sibiu), Răvaşul (Cluj), Revista Bistriţei (Bistriţa), Arheologiai Értesitö (Budapesta); la 1906

[1]) Vezi şi Al. Lapedatu, *Patriarhul Miron* în *Inchinare Patriarhului Miron*, *op. cit.*, p. 10.

[2]) *Viaţa Românească*, 1931, anul XXV, p. 305—307.

[3]) Wien, 1909 in-8⁰. Sonderabdruck aus Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien, Band XXXIX.

[4]) Bistriţa, Tip. G. Matheiu, 1920, in-8⁰, 61 p.

publică lucrarea « Despre numele Ardealului » [1]), iar în broşura germană: «Über die Landesnamen Siebenbürgens » [2]), susţine o etimologie curioasă a cuvântului Ardeal, pentru care va polemiza mai târziu cu d-l profesor N. Drăganu [3]).

In România întregită maiorul pensionar Iulian Marţian trăeşte retras la Năsăud, mereu în căutarea obiectelor şi a cărţilor vechi. Casa lui deveni cu vremea un adevărat muzeu în care găseai cărţi, acte, portrete vechi şi diverse obiecte istorice. Despre vasta sa bibliotecă găsim note importante într'o revistă istorică dela Iaşi [4]).

El are meritul de a fi conservat multe codice importante din istoria literaturii române. Din acestea a publicat d-l N. Drăganu două codice însoţite de studii filologice [5]), iar din colecţia sa de documente au publicat: d-l Al. Rosetti [6]), d-l Al. Lapedatu [7]), d-l C. Daicovici [8]), etc. D-l A. Veress mărturiseşte în Introducerea vol. II al *Bibliografiei Româno-Ungare*, că a găsit multe lucruri importante în colecţiile lui Marţian.

In vara anului 1936 mi-a arătat un codice de pe la 1700, *Codicele Fulea*, a cărui transcriere i-a răpit vreo doi ani. Textul transcris l-a trimis lui M. Gaster la Londra.

Din publicaţiile lui Iulian Marţian de după războiu amintim: 1) *Urme din timpul războaielor Romanilor cu Dacii* [9]), 2) *Ţara Năsăudului înainte de instituirea regimentului de grăniceri* [10]).

---

[1]) Bistriţa, 1906, 16 p.

[2]) Bistriţa, 1907, 23 p.

[3]) Iulian Marţian îşi susţine teza într'un studiu publicat în *Evoluţia*, 1922, Nr. 2, p. 1—3 şi în broşurile: 1) *Ardeal, istorie şi toponimie.* Bistriţa, Tip. G. Matheiu, 1924, in-8°, 16 p. 2) *Ardeal nu derivă din ungureşte*, Bistriţa, Tip. G. Matheiu, 1925, in-8°, 12 p. 3) *Ardeal, constatări şi lămuriri.* Bistriţa, Tip. G. Matheiu, 1925, in-8°, 23 p. D-l N. Drăganu îi răspunde în: *Evoluţia*, 1922, Nr. 5; *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 1923, vol. II, p. 233—246 şi în *Societatea de Mâine*, 1925, Nr. 4—5.

[4]) *Ioan Neculce*, 1925, fasc. 5, p. 343—348. Răposatul Gh. Ghibănescu, vorbea cu multă admiraţie despre colecţiile lui Marţian şi îl numea cel mai mare bibliofil român.

[5]) *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu şi Codicele Marţian. Studiu şi transcriere.* Bucureşti, Academia Română, 1914, in-8°, 245 p. (pl.); *Un fragment din cel mai vechiu Molitvelnic românesc. Dacoromania*, 1921—1922, anul II, p. 254—326.

[6]) *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle, tirées des Archives de Bistritza (Transilvanie).* Bucureşti, Socec, 1926, in-8°, 114 p. (pl.).

[7]) *Din grijile şi greutăţile unei domnii. Opt scrisori ale lui Gheorghe Ştefan-Vodă către Ioan Kemény.* Bucureşti, Academia Română, 1931, in-8°, 27 p.

[8]) *Un ghid latinesc al Transilvaniei. Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice*, 1926—1928, vol. I, p. 173—188.

[9]) Cluj, Ed. Comisiunii Monumentelor Istorice, 1921, in-8°, 54 p. (5 pl.).

[10]) Năsăud, Tip. Cultura, 1933, in-8°, 48 p. (2 hărţi).

Alte studii istorice, arheologice şi toponimice se află în: Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Convorbiri Literare, Cronica Numismatică, Arhiva Someşană, Transilvania, Nachrichten der deutsch. Antropologischen Gesellschaft (Tübingen), Siebenbürgische Vierteljahrschrift (Sibiu). La 27 Mai 1933 a fost ales membru onorar al Academiei Române. D-l Alexandru Lapedatu, propunându-l înaltului for cultural spunea printre altele: [1] « Intre compatrioţii noştri cari s'au dedicat cu toată fiinţa lor sufletească cercetării şi cunoaşterii trecutului şi pământului românesc, din curiozitate pur ştiinţifică şi din interes specific naţional este de bună seamă şi d-l Iulian Marţian. Zelul şi pasiunea sa în această privinţă au fost aşa de mari încât şi-a strâns — de sigur cu însemnate jertfe materiale — una din cele mai preţioase şi bogate colecţii de publicaţii, documente, hărţi, etc., privitoare la trecutul nostru, din câte avem astăzi. Manualele şi alte rarităţi bibliografice ce nu se găsesc nici în bibliotecile publice din ţară, se găsesc în colecţiile d-lui Iulian Marţian.

« Dar Marţian nu este numai un bibliofil pasionat. D-sa, cu toate că de carieră a fost militar, este şi autor de studii arheologice şi istorice foarte interesante. Repertoriul său arheologic pentru Transilvania este bine cunoscut şi mult apreciat. Asemenea studiile cu privire la cetăţile vechi dacice şi alte monumente şi rămăşiţe istorice ale pământului românesc. Articolele sale răspândite prin diferite reviste, sunt tot atâtea preţioase contribuţii pentru arheologia şi istoria noastră.

« Spirit serios şi modest, d-l Iulian Marţian n'a căutat prin această activitate a sa vreo recompensă oarecare şi nici şi-a făcut reclamă deşartă ».

In ultimii ani ai vieţii a contribuit la întemeierea Muzeului Naţional Năsăudean. Colecţia Marţian a tinerei instituţii năsăudene conţine numeroase manuscrise relative la trecutul Ţării Năsăudului, urbarii, cărţi vechi, scrisori particulare, etc. Tot la Năsăud a întemeiat şi Muzeul Istoric al liceului grăniceresc « G. Coşbuc ».

Iulian Marţian a murit în toamna anului 1937 şi îşi doarme somnul de veci în cimitirul Năsăudului.

DIACON IOSIF E. NAGHIU

CONSTANTIN DICULESCU
1880—1936

Intr'o zi friguroasă de toamnă — 12 Noemvrie 1936 — profesorii şi studenţii Universităţii din Cluj au condus la locul de odihnă veşnică pe Constantin Diculescu, fost conferenţiar de Istorie medievală la Facultatea de Litere.

Născut la 25 Martie 1880, în comuna Pietrari, jud. Dâmboviţa, după terminarea şcoalei primare s'a înscris la Seminarul Central din Bucureşti, pre-

[1]) Academia Română. *Anale*, Tom. LIII, Şedinţele din 1932—1933, p. 76.

gătindu-se pentru cariera preoţească. Dela seminar a trecut la Facultatea de Teologie unde şi-a luat licenţa, la 1908, cu o teză de istorie bisericească: *Episcopul Melchisedec; Studiu asupra vieţii şi activităţii lui.* Lucrarea aceasta a fost bine primită. Atât d-l Nicolae Iorga [1]), cât şi d-l Simion Mehedinţi [2]), au cuvinte de laudă, iar Mitropolitul-Primat Atanasie Mironescu o privea ca « într'adevăr demnă de figura despre care tratează » [3]).

Până la monografia asupra lui Melchisedec, Diculescu publicase, ca student, şi alte lucrări de valoare. *Calendaru lu Rumeri din Istrie...*, în colaborare cu Andrei Glavina, *Originile limbii române*, apărute în Analele Academiei Române şi *Răspuns d-lui O. Densuşianu*, prevesteau un harnic şi migălos cercetătăr ştiinţific şi un documentat polemist.

Ca *teolog* Constantin Diculescu şi-a dat contribuţia la preamărirea trecutului bisericii noastre prin mai multe studii obiective şi de valoare. Dacă ar fi numai monografia asupra strălucitului *Episcop Melchisedec*, această nepieritoare podoabă a spiritualităţii române din veacul al XIX-lea, şi cele două studii asupra *Vechimii creştinismului la Români* — şi ar fi destule pentru ca istoriografia bisericii noastre să-i fie recunoscătoare. Primul episcop al bisericii româneşti, « Ursus din ţara Avarilor », acela care a luat parte la ultimul sinod ecumenic dela Niceea, din anul 787, poate fi aşezat cu mai multă siguranţă în fruntea episcopilor noştri români prin studiile lui Diculescu, decât prin studiile altora.

Nu pot fi uitate nici alte lucrări în legătură cu cele două figuri bisericeşti stimate de el: pomenitul Episcop Melchisedec, asupra căruia a scris în total trei lucrări, şi Mitropolitul-Primat Atanasie Mironescu, senina figură bisericească subminată de anume cercuri catolice bucureştene, în apărarea căruia a scris alte trei cărţi.

Ca *istoric* — doctor în această specialitate al Universităţii din Berlin la 1916 — C. Diculescu şi-a legat numele de epoca cea mai întunecată din tot trecutul neamului, de epoca năvălirilor barbare. Studiile sale asupra *Gepizilor, Vandalilor* şi *Goţilor* — opere apărute în limba germană la Leipzig — sunt popasuri luminoase în întunerecul adesea de nepătruns din evul mediu românesc. Contestate de unii în partea lor filologică, arheologică, epigrafică, sau numismatică aceste contribuţii îşi păstrează totuşi osatura istorică, de care va trebui să se ţină seamă de câte ori va fi vorba despre persistenţa şi continuitatea neamului nostru pe aceste plaiuri, persistenţă şi continuitate pe care Constantin Diculescu le afirmă şi le susţine cu tărie.

In 1927, când secţiunea istorică a « Astrei » a hotărît publicarea unei biblioteci de specialitate pentru răspândirea cunoştinţelor istorice în straturile largi ale intelectualilor dela oraşe şi dela sate, C. Diculescu — ca membru corespondent al secţiunii — a fost unul din sprijinitorii acestei întreprinderi literare-ştiinţifice, promiţând să dea pentru Nr. 3 al Bibliotecii o sinteză istorică privitoare la

---

[1]) Cf. *Neamul Românesc*, 1908, III, Nr. 116, p. 1844.

[2]) *Convorbiri Literare*, 1908, XLII, Iulie—Dec., p. 426.

[3]) *Cuvântul Adevărului*, 1908, VII, Nr. 14.

soarta Daciei Traiane dela retragerea legiunilor romane din hotarele ei şi până la întemeierea Principatelor Române. Era epoca năvălirilor barbare, atât de copleşită de un supărător hiatus, pentru care Academia Română a fixat de mult un premiu, dar care n'a putut fi luat de nimeni până azi.

Boala îndelungată şi moartea au zădărnicit însă realizarea acestui proiect. După cum un alt coleg, G. G. Mateescu, a dus cu sine în mormânt, acum şapte ani, bogăţia cunoştinţelor sale privitoare la soarta Daciei din cele mai vechi timpuri până la retragerea legiunilor— care, sub formă de sinteză aveau să formeze Nr. 2 din « Biblioteca Istorică Astra » — tot aşa ne-a părăsit şi Constantin Diculescu, ale cărui cunoştinţe pentru epoca năvălirilor s'au prăbuşit în mormânt.

Teolog şi istoric, cel plecat dintre noi a îmbinat în persoana sa aşa de nimerit modestia unui slujitor în faţa altarului cu onestitatea în câmpul muncii ştiinţifice. Cine a văzut pe Constantin Diculescu la catedră, simplu în înfăţişarea exterioară, dar cu atât mai îngrijit în îmbrăcămintea ideilor, a trebuit să meargă cu gândul la marii meşteri ai scrisului din alte veacuri, când persoana fizică a autorului era intenţionat micşorată, sau chiar ascunsă, în faţa măreţiei operei. Opera era nemuritoare pentru oamenii acelor timpuri — nu persoana.

La Universitatea din Cluj, unde a deţinut Conferinţa de Istoria medievală cu privire la migraţiunea popoarelor barbare, Constantin Diculescu a intrat la 1925 în urma unui concurs. N'a avut însă posibilitatea să profeseze decât vreo opt ani, fiind în ultimul timp într'un lung concediu de boală, la capătul căruia a urmat, ca o deslegare salvatoare, moartea.

Bibliografia lucrărilor lui Constantin Diculescu

1. Calindaru lu Rumeri din Istrie cu figure. Lucrat pîrvea votea de Andreĭ Glavina şi Const. Diculescu. Anu 1905. Stampeiat cu spezele lu Gospodinu Ion G. Grădişteanu. Bucureşti, Tip. Gutenberg J. Göbl, 1905, in-8°, 79 p.

2. Originile limbii române. Studii critice. Rezultate nouă. Bucureşti, Tip. C. Göbl, 1907, in-4°, 163 p. (Extras din *Analele Academiei Române*, *Mem. Secţ. Lit.*, Bucureşti, 1906—1907, Ser. II, Tom. XXIX, p. 513—675).

3. Un epizod diplomatic de Episcopul Melchisedec. Scriere postumă cu o prefaţă şi note. Bucureşti, Tip. Cărţilor Bisericeşti, 1907, in-8°, 23 p. (Din publicaţiile Fundaţiunii Melchisedec din Roman).

4. Răspuns d-lui O. Densuşianu la critica făcută lucrării mele « Originea limbei române, studii critice — rezultate nouă »... Bucureşti, Tip. Gutenberg J. Göbl, 1907, in-8°, 32 p.

5. Episcopul Melchisedek. Studiu asupra vieţii şi activităţii lui, cu un portret şi escerpte din corespondenţă. Bucureşti, Tip. Cărţilor Bisericeşti, 1908, in-8°, 188 p.

6. Din corespondenţele Episcopului Melchisedec. Culese, adnotate şi însoţite de o prefaţă. Bucureşti, Tip. Cărţilor Bisericeşti, 1909, in-8°, 103 p.

7. Propaganda papistă şi întâmplările bisericeşti de azi [în legătură cu Mitropolitul Primat Athanasie]. Bucureşti, Tip. Gutenberg, J. Göbl S-sori, 1909, in-8° 30 p.

8. Vechimea creştinismului la Români. Argumentul filologic. Bucureşti, Tip. Cărţilor Bisericeşti, 1910, in-8°, 32 p.

9. Turburările bisericeşti şi propaganda catolică. Memoriu înaintat Sf. Sinod la 25 Mai 1911. Bucureşti, Tip. Gutenberg, J. Göbl S-sori, 1911, in-8°, 19 p.

10. Răspuns unor agenţi ai propagandei papiste. Chestiuni bisericeşti [în legătură cu cazul Mitropolitului Primat Athanasie Mironescu]. Bucureşti, Tip. Socec & Co. 1912, in-8°, 76 p.

11. Altgermanische Bestandteile in rumänischen. *Zeitschrift für romanische Philologie*. Halle, 1921, Band XLI, p. 420—428.

12. Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens in frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. I. Band. Leipzig, C. Kabitsch, 1923, in-8°, 262 p.

13. Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien. Mit 29 Textabbildungen. Leipzig, Curt Kabitsch, 1923, in-8°, V + 64 p. (Mannus-Bibliothek Nr. 34).

14. Contribuţie la vechimea creştinismului în Dacia. Din istoria religioasă a Gepizilor. Cu 5 figuri în text. Cluj, Tip. Ardealul, 1925, in-8°, 20 p. (Extr. din *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 1924-1925, An. III, p. 357-376).

15. Dacia romană în oglinda inscripţiilor şi a limbii de azi. O icoană etnografică şi culturală. I. Elementele greceşti. Cluj, Tip. Ardealul, 1926, in-8°, 124 p. (Extr. din *Dacoromania*, Cluj, 1924—1926, An. IV, p. 394—516).

16. Andrei Glavina [Istroromânul]. *Dacoromania*, Cluj, 1924—1926, An. IV, Part. 2, p. 1548—1550.

17. Altgermanische Bestandteile und die rumänische Kontinuitätsfrage. Erster Teil. [Erwiederung und neue Forschung]. Halle, Max Niemer, 1929, in-8°, 53 p. (Sonderabd.: *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle, 1929, Band XLIX, p. 385—436).

I. CRĂCIUN

IOAN BOROŞ

1850 — 1937

In ziua de 29 Ianuarie 1937 s'a stins din vieaţă la Lugoj vicarul episcopesc Ioan Boroş, un venerabil intelectual ardelean care şi-a slujit cu credinţă Biserica, dând în acelaşi timp felurite contribuţii la cunoaşterea trecutului politic şi bisericesc al Românilor din Transilvania.

Născut la 20 Octomvrie 1850, în Carei, dintr'o familie al cărei nume fusese Pop, a urmat în oraşul natal şcoala primară şi patru clase secundare, pe care le întregi apoi la Beiuş. Studiile de teologie şi filosofie le urmează la Seminarul Sf. Varvara şi la Universitatea din Viena; după terminarea lor, în toamna anului 1873 fu numit funcţionar la Episcopia din Lugoj. Datorită pregătirii şi destoi-

niciei de care a dat dovadă ajunge asesor consistorial, apoi dela 1880 până la 1897 conduse parohia Zabrani de lângă Lipova. Reîntors apoi la Lugoj ca secretar episcopesc, ajunge vicar general şi dela 1912 vicar capitular. In urma activităţii sale ştiinţifice fusese ales membru al Secţiunii Istorice a Astrei.

Harnic strângător de informaţiuni şi de material documentar referitor la trecutul românesc al Transilvaniei, I. Boroş a publicat 14 broşuri şi 131 articole, cele mai multe de cuprins religios, rămânând de pe urma lui încă un număr însemnat de manuscrise inedite.

Din publicaţiunile sale istorice remarcăm studiul despre « Evenimentele revoluţiei de libertate din 1848/49 în Lugoj, după datele cuprinse în ziarul domestic al călugărilor minoriţi din Lugoj » (1927); « Constituţia », Societate secretă română din Lugoj, 1836—1839 (1928); « Organizarea şcoalelor naţionale române din judeţul Caraş în 1792 »; câteva conscripţii din sec. XVIII şi alte date istorice referitoare la eparhia Lugojului; apoi « Unirea Românilor din părţile Sătmarului şi Mănăstirea Sf. Mihai din Peri » (Unirea, Blaj, 1898); « Relaţiuni eclesiastice ale Românilor din Ungaria şi Transilvania în veacul XV » (Unirea, Blaj, 1897); « Răscoala lui Tudor Vladimirescu şi refugiaţii în judeţul Caraş-Severin » (Transilvania, Sibiu, 1921); « Revoluţia lui Horea şi judeţul Caraş » (Transilvania, Sibiu, 1922); « Grabovszky, unchiul mitropolitului greco-ortodox A. B. de Şaguna » (Transilvania, Sibiu, 1927); « Regularea comunelor din vechiul judeţ Caraş, 1784—1795 » (Analele Banatului, Timişoara, 1930) şi un « Tablou comparativ despre şcoalele naţionale române din 1796, 1826—27 » (Şcoala Bănăţeană, Caransebeş, 1927) ş. a. A mai colaborat apoi la Enciclopedia Română editată de Dr. C. Diaconovici.

Hărnicia şi modestia au caracterizat vieaţa şi scrisul acestei distinse figuri bisericeşti, care nici la adânci bătrâneţe n'a lăsat să-i odihnească condeiul.

I. MOGA

Dr. ALEXANDRU CIPLEA
1885—1938

In ziua de 12 Noemvrie, 1938, s'a stins la Cluj Dr. Alexandru Ciplea, profesor de istorie şi drept la Academia Teologică Unită. Născut la Biserica Albă, în judeţul Maramurăş, la 28 Iunie 1885, începe şcoala primară la Sighet, îşi continuă studiile secundare la liceul din Beiuş şi termină facultatea de teologie la Budapesta. In capitala Ungariei îşi trece şi doctoratul, la vârsta de 25 de ani, cu teza *A máramarosi püspökség kérdése* (« Problema episcopiei Maramurăşului »), Budapest, 1910. Dedicându-se carierii de profesor, la 1 Octomvrie 1908, intră în funcţiune la « Fondul Scolastic » din Gherla. Pe urmă trece ca profesor de religie la liceul grăniceresc, care astăzi poartă numele glorios al lui Gheorghe Coşbuc. Aci funcţionează între anii 1910—1924. In urma activităţii alese pedagogice şi ştiinţifice este numit, la această dată, profesor de istorie şi drept la Facultatea Teologică Unită din Gherla, apoi la Cluj, unde şi-a îndeplinit cu sârguinţă şi distincţie datoria până în ultimele zile ale vieţii sale.

Prima operă, rod al preocupărilor sale folkloristice, a fost tipărită de Academia Română, sub titlul de *Poezii populare din Maramureş* (Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare, vol. XXVIII, 1906). Ii urmează teza de doctorat, tipărită în ungureşte, pe care însă, din cauza interesului deosebit pentru istoria Românilor, o publică din nou în traducere românească, însoţită de astădată de o culegere importantă de documente, sub titlul de *Documente privitoare la episcopia din Maramureş*, în Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice, vol. XXXVIII, 1916. Din aceeaşi râvnă de a desgropa trecutul ţinuturilor natale au luat fiinţă şi următoarele: « *O delimitare de graniţă între Maramureş şi districtul Năsăudului* » şi « *Documente bisericeşti* », publicate în Arhiva Someşană, I-II (1924—1925), — ultimul studiu în colaborare cu *V. Şotropa*. Cu acelaşi colaborator face să apară în biblioteca « *Oraşele noastre* », iniţiată de « Cultura Naţională », monografia *Năsăudul*, Bucureşti, 1924. Sub pseudonimul A. C. Albinus a adunat un mănunchiu de articole publicate răsfirat: *Săraca Ţara Maramureşului*, Cluj, 1938, în care adeseori se găsesc şi informaţii istorice, pe lângă cele sociale-religioase.

Din activitatea sa didactică amintim: *Mica Biblie. Legea veche*, ed. III, Blaj, 1926 şi *Mica Biblie. Legea nouă*, ed. II, Blaj, 1924; apoi o traducere a manualului lui F. Mourret şi J. Carreyre: *Rezumat al istoriei bisericii*, din care a apărut numai primul volum (a. 30—476), la Gherla, 1928.

A. DECEI

TABLA NUMELOR

C

D

F

G

J

K

L

M

N

O

P

R

S

Ş

V

W